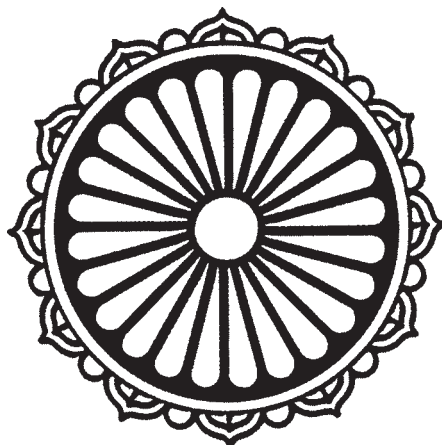

ปทฺฐปสัถธัมฺญชรี

คัมภีร์อธิบายปทฺฐปสัถธัปกรณั

เล่ม ๑

พระคันธสาราภิงค์

แปลและอธิบาย

คำอนุโมทนา

เมื่อครั้งที่ข้าพเจ้าได้รับอาราธนาจากพระเดชพระคุณ พระธรรมคุณาภรณ์ (เจ้า จิตปญฺญโณ ป.ธ. ๙ ขณะนั้นดำรงสมณศักดิ์ที่ พระเมธีวราภรณ์) อดีตเจ้าอาวาสวัดโพธาราม จังหวัด นครสวรรค์ ให้เดินทางมาสอนพระไตรปิฎกและบาลีชั้นสูงในพุทธศักราช ๒๕๐๒ ข้าพเจ้าได้ สอนปทรูปสิทธิปกรณ์ คัมภีร์วุตโตทัย และสุไพธาลังการแก่ท่านเจ้าคุณพร้อมกับสอนวิชาบาลี ชั้นสูงและพระไตรปิฎกแก่พระภิกษุสามเณรประมาณ ๒๐๐ รูปในวัดโพธาราม ข้าพเจ้าทราบจาก ท่านเจ้าคุณว่าในเมืองไทยสมัยนั้นนิยมเรียนคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีของพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา วชิรญาณวโรรส ซึ่งได้นิพนธ์ไว้โดยสังเขปเพื่อเป็นพื้นฐานของการเรียนไวยากรณ์บาลี โดยมีได้ ผ่านการศึกษาคัมภีร์สหทวิเสสอันได้แก่กัจจายนไวยากรณ์ ปทรูปสิทธิปกรณ์ สัททนีติปกรณ์ และโมคคัลลานไวยากรณ์ เป็นต้น ที่เรียกโดยย่อว่า “บาลีใหญ่”

ต่อมาข้าพเจ้าได้รับอาราธนาจากพระเมธีนที (อัครมหาบัณฑิต) เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ รูปที่ ๓ ให้มาช่วยงานพระศาสนา ณ วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง ในพุทธศักราช ๒๕๐๘ จึงได้ เริ่มเปิดสอนปทรูปสิทธิปกรณ์ในพุทธศักราช ๒๕๑๖ และนับจากปีพุทธศักราช ๒๕๑๘ เป็นต้นมา พระเดชพระคุณ พระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตติวุฒโฒ ภิกขุ) ได้ส่งภิกษุสามเณรจากจิตตภาวันมา ศึกษาบาลีใหญ่ที่วัดนี้ติดต่อกันหลายปี ปัจจุบันข้าพเจ้าชราภาพลง วัดนี้จึงได้อาศัยศิษย์จิตตภาวัน เป็นกำลังสำคัญในการสอนหนังสือ คือ พระคันธธรรมาภิมังคะ, พระมหาประเวศ ภาวนาจิตโต และ นายบุญ นพโสภณ

ข้าพเจ้าเปิดสอนบาลีใหญ่ในสำนักนี้ด้วยเห็นว่า การศึกษาภาษาบาลีในประเทศไทย ยังขาดความละเอียดสมบูรณ์ อาจส่งผลให้มีความเข้าใจพระไตรปิฎกคลาดเคลื่อน และอาจนำไป สู่สัทธรรมปฏิรูปขึ้น ดังนั้นตลอดเวลากว่า ๓๐ ปีมานี้จึงได้อุทิศเวลาให้การสอนหนังสือเป็นหลัก ปัจจุบันมีศิษย์จากสำนักนี้หลายท่านได้ขยายการเปิดสอนบาลีใหญ่ในหลายที่ เช่น พระมหาสมปอง มุทิโต และพระมหาประนอม ธมฺมาลงกาโร สอนที่คณะ ๒๕ วัดมหาธาตุฯ กรุงเทพมหานคร

พระมหาสมโภช กิจจสาโร สอนที่วัดหาดใหญ่สิตาราม อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา อาจารย์ รุ่งอรุณ จันทรสงคราม สอนที่วิทยาลัยเกษตรบาฬศึกษาพุทธโฆส จังหวัดนครปฐม พระมหาเชมานันท์ เขมาจาโร เปิดสอนที่วัดม่อนเจริญธรรม อำเภอแจ้ห่ม จังหวัดลำปาง และพระมหาสุภาพ ปญญาวโร สอนที่วัดพระธาตุหนองสามหมื่นจังหวัดชัยภูมิ ข้าพเจ้าอนุโมทนาความอุตสาหะของท่านเหล่านั้นเป็นอย่างยิ่ง

บัดนี้ พระคัมภีร์สารภีวงศ์ ศิษย์ของข้าพเจ้าได้แปลและอธิบายปทรูปสิทธิปกรณ์ในวาระครบ ๓๐ ปีแห่งการสอนคัมภีร์นี้ โดยมีชื่อว่า “ปทรูปสิทธิมัญชรี” เพื่อส่งเสริมภูมิปัญญาในภาษาบาลีให้สมบูรณ์ ท่านรูปนี้ได้ศึกษาบาลีใหญ่กับข้าพเจ้าตั้งแต่เป็นสามเณร อายุ ๑๕ ปี และได้ไปศึกษาต่อที่ประเทศสหภาพมาเป็นเวลา ๑๐ ปี จนจบการศึกษาระดับธรรมาจารย์ (เทียบเท่าเปรียญธรรม ๙ ประโยคในระบบการศึกษาของคณะสงฆ์ไทย) จากสถาบันรัฐบาลและสถาบันเอกชน จังหวัดย่างกุ้ง โดยสอบชั้นนักศึกษาได้เกียรตินิยมอันดับหนึ่งของจังหวัดแปร และสอบชั้นธรรมาจารย์ของสถาบันเอกชนได้เกียรตินิยมอันดับสองของประเทศ ข้าพเจ้าจึงเห็นว่าเป็นผู้เหมาะสมที่จะดำเนินการแปลและอธิบายคัมภีร์นี้เพื่อให้เป็นมรดกธรรมฝากไว้ในพระพุทธศาสนา

หวังว่าตำราเล่มนี้จะเป็นส่วนหนึ่งแห่งประกายปัญญา ที่ช่วยเอื้อให้ธรรมะของพระบรมศาสดาได้แพร่หลายในวิถีทางที่ถูกต้องสืบไป

พระธัมมานันทมหาเถระ

อัครมหาบัณฑิต

วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมสองอย่างนี้ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงมั่นไม่พินเพื่อน เลื่อนหายแห่งพระลัทธธรรม ธรรมสองอย่างคืออะไร คือ บทพยัญชนะที่ตั้งไว้ดี และ อรรถที่นำมาดี แม้เนื้อความจากบทพยัญชนะที่ตั้งไว้ดี ก็ย่อมถูกนำมาดี ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมสองอย่างนี้ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่พินเพื่อนเลื่อนหายแห่งพระลัทธธรรม”

ความจริงแล้วพระธรรมเทศนาของพระพุทธองค์ประกอบด้วยองค์คุณคือ สาทถะ (เพียบพร้อมด้วยอรรถ) และสพยัญชนะ (เพียบพร้อมด้วยพยัญชนะ) ความเข้าใจไวยากรณ์เป็นอย่างดีจะช่วยให้เข้าใจอรรถและพยัญชนะที่แท้จริง อนึ่ง พระธรรมเทศนายังมีความสุขลุ่มลึก กอปรด้วยสำนวนภาษาที่วิจิตรพิสดาร อนุชนรุ่นหลังจึงควรอาศัยคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาและ ฎีกาซึ่งบูรพาจารย์ได้เรียบเรียงไว้เป็นแนวทางในการวินิจฉัย ทั้งควรอาศัยไวยากรณ์ใหญ่ที่เรียกว่า คัมภีร์ลัททวิเสส เป็นอุปการะในการศึกษาเพื่อให้การตีความของชาวพุทธเป็นไปในทิศทางเดียวกัน หากต่างคนต่างยึดอัตโนมติของตนเป็นหลักก็อาจนำไปสู่ธรรมวิวาทขึ้น ดังข้อความปรากฏในคัมภีร์ มลินทปัญหาวา

ปริยายภาสิต์ อตถิ	อตถิ สนธายภาสิต์
สภาวภาสิต์ อตถิ	ธมฺมราชสฺส สาสเน.
เตสฺมตฺถิ อวิญญาย	เมณฺฑทเก ชินภาสิตเต
อนาคตมฺหิ อทฺธาน	วิคฺคโห ตตฺถ เหฺสฺสตี.

(มลินท. ๑๐๒)

“ในคำสอนของพระธรรมราชา มีภาสิตโดยอ้อม ภาสิตโดยตรง ภาสิตโดยสภาว- ธรรม การวิวาทในพระชินพจน์ที่ตรัสไว้โดยอ้อมเหมือนเขาแพะจกมีในอนาคต- กาล เพราะไม่เข้าใจข้อความแห่งภาสิตเหล่านั้น”

ด้วยเหตุดังกล่าว ผู้ต้องการศึกษาพระไตรปิฎกจึงควรเรียนรู้ไวยากรณ์บาลีให้แตกฉาน ก่อน เพราะเป็นระเบียบทางภาษาที่ช่วยให้เข้าใจเนื้อความได้ชัดเจน มิฉะนั้นแล้วย่อมเกิดความสงสัย ในข้อความบทๆ เหมือนช้างตาบอดเที่ยวไปในป่า ดังข้อความว่า

โย นินฺรุตฺตี น ลิกฺขเขย	ลิกฺขนฺโต ปิฎกตฺตย
ปเท ปเท วิกฺขเขย	วเน อนฺธชฺช ยถา.

(โมคคฺคฺลฺลานปญฺจิกฺกาฎีกา. หน้า ๑๖)

“บุคคลใดศึกษาพระไตรปิฎกอยู่ แต่ไม่เรียนรู้ไวยากรณ์ เขาพึงสงสัยในทุกๆ บท

เหมือนช้างตาบอดเที่ยวไปในป่าฉะนั้น”

วินา นีรุติธิดาณน โย ธมฺมํ อธิ ลิกฺขติ
 ปเท ปเท วิหฺลเณยฺย วเน อนฺุคฺโข ยถา.

(ประมวลถามตอบของแลตีสยาดอ เล่ม ๒ หน้า ๔๐๑)

“บุคคลใดเล่าเรียนธรรมในพระศาสนาโดยปราศจากความรู้ในไวยากรณ์ เขาพึงถูกรบกวนให้สงสัยในทุกๆ บทเหมือนช้างตาบอดเที่ยวไปในป่าฉะนั้น”

เย สนฺธินา มาทิปภททกฺขา
 หุตฺวา วิสิฏฺเฐ ปิฏกตฺตยสฺมึ
 กุพฺพนฺติ โยคํ ปริมาณุภาวาท
 วินฺทฺนฺติ กามํ วิวิธตฺถสฺสาร์.

(นิตี สุตฺต. หน้า ๑)

“ชนเหล่าใดฉลาดในประเภทแห่งสนธิและนามเป็นต้นแล้ว ย่อมกระทำความเพียรในพระไตรปิฎกอันประเสริฐด้วยกำลังความรู้อันดีเลิศ ชนเหล่านั้นย่อมได้รับบรรณอันเป็นแก่นสารต่างๆ”

เย ตปฺปภทฺทมฺหิ อโกวิทฺทา เต
 โยคํ กโรนฺตฺวาปิ สทา มหฺนตํ
 สมนฺุพฺพฺภาเวเน ปเทสุ กามํ
 สฺสาร์ น วินฺทํ ปิฏกตฺตยสฺมึ.

(นิตี สุตฺต. หน้า ๑)

“ชนเหล่าใดไม่ฉลาดในประเภทดังกล่าว พวกเขาแม้กระทำความเพียรอันยิ่งใหญ่ก็ไม่อาจได้รับแก่นสารในพระไตรปิฎกสมมโนรถ เพราะเป็นผู้สงสัยในบท”

ในบรรดาไวยากรณ์บาลีที่มีการแต่งไว้มาแต่ครั้งโบราณกาล มีคัมภีร์เก่าแก่ที่สุดซึ่งพบในปัจจุบันคือ กัจจายนไวยากรณ์ แต่งโดยพระกัจจายนะ (ดูประวัติของพระกัจจายนะในหนังสือประวัติคัมภีร์สหทวารวิเสส) คัมภีร์นี้มีสูตร ๖๗๓ สูตร แบ่งออกเป็น ๘ กัณฑ์ คือ

๑. สนธิกัณฑ์ ว่าด้วยการเชื่อมคำ มี ๕๑ สูตร
๒. นามกัณฑ์ ว่าด้วยวิภัตตินามและการประกอบวิภัตตินามเป็นนพทนาม มี ๒๑๘

สูตร

๓. การรกกัณฑ์ ว่าด้วยอรรถของวิภัตตินาม มี ๕๔ สูตร
๔. สมาสกัณฑ์ ว่าด้วยการเชื่อมบทนาม ๒ บทขึ้นไปเป็นบทเดียว มี ๒๘ สูตร
๕. ตัทธิตกัณฑ์ ว่าด้วยการลงตัทธิตัจจัยท้ายบทนาม มี ๖๒ สูตร
๖. อาชยตกัณฑ์ ว่าด้วยวิภัตติอาชยตและการประกอบวิภัตติอาชยตกับธาตุเป็นกิริยาอาชยต มี ๑๓๐ สูตร
๗. กิพพิธานกัณฑ์ ว่าด้วยกิตก์ปัจจัยและการประกอบกิตก์ปัจจัยกับธาตุเป็นนามกิตก์และกิริยากิตก์ มี ๑๐๐ สูตร
๘. อุณาตีกัณฑ์ ว่าด้วย ฤๅ ปัจจัยเป็นต้นที่เป็นบทกิตก์ซึ่งสำเร็จรูปเป็นบทนาม มี ๕๐

สูตร

กัจจายนไวยากรณ์มีตำราอธิบาย ชื่อว่า นยาสะ (ขุมทรัพย์) หรือ มุขมัตตทีปนี (คัมภีร์อธิบายพอเป็นตัวอย่าง) แต่งโดยพระวชิรพุทธีในราวก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๕ คัมภีร์นยาสะนี้ อธิบายข้อความของกัจจายนไวยากรณ์ และแสดงวิธีประกอบรูปศัพท์ไว้โดยละเอียด จึงเป็นตำราทรงคุณค่าที่สืบทอดมาถึงปัจจุบัน

อย่างไรก็ตาม กัจจายนไวยากรณ์ที่นิยมใช้เรียนกันมาช้านานนั้น ขาดสัมพันธภาพในการประกอบรูปศัพท์ ทำให้ผู้เรียนไม่อาจเข้าใจการประกอบรูปศัพท์โดยสะดวก แม้จะอาศัยคัมภีร์นยาสะเป็นอุปกรณ์ในการศึกษาก็ช่วยได้ในระดับหนึ่งเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ พระพุทธปิยะจึงแต่งปทรุปสิทธิปกรณ์ ซึ่งแปลว่า “คัมภีร์ประกอบรูปศัพท์แห่งบทให้สำเร็จ” โดยนำสูตรของกัจจายนไวยากรณ์มาเรียงลำดับใหม่ให้ประกอบรูปศัพท์ง่าย มีคำสรุปสูตรอย่างเป็นระบบ มีลำดับบทที่เรียกว่า ปทมมลา ซึ่งกล่าวประมวลบทสำเร็จของนามศัพท์การันต์ต่างๆ ส่งผลให้คัมภีร์นี้เป็นตำราเรียนง่าย สมดังคำปณิญาที่ท่านกล่าวไว้ในคาถาเริ่มต้นของคัมภีร์ว่า พาลปโปทรตมุขุ กิริสส์ พุยตุต สุกนุท ปทรุปสิทธิ (จักรจนาคัมภีร์ปทรุปสิทธิให้ตรงประเด็น ชัดเจน จัดแบ่งอย่างดี เพื่อความรู้ของเยาวชนทั้งหลาย)

คัมภีร์นี้แบ่งออกเป็น ๗ กัณฑ์โดยรวมอุณาตีกัณฑ์ไว้ในกิพพิธานกัณฑ์ และมีจำนวนสูตรต่างกับกัจจายนไวยากรณ์ คือ

๑. สนธิกัณฑ์ มี ๕๙ สูตร

๒. นามกัณฑ์	มี	๒๒๓	สูตร
๓. การรกกัณฑ์	มี	๔๗	สูตร
๔. สมาสกัณฑ์	มี	๓๑	สูตร
๕. ตัทธิตกัณฑ์	มี	๖๓	สูตร
๖. อาชยatkัณฑ์	มี	๑๒๑	สูตร
๗. กิพพิธานกัณฑ์	มี	๑๔๐	สูตร

การแต่งคัมภีร์นี้ได้อาศัยไวยากรณ์สันสกฤตคือ ปาณินิ, กาศิกา และมหาภษยะ เป็นต้น ในที่นี้จะนำข้อความจากปทรูปลัทธิปกรณ์มาเทียบเคียงกับต้นฉบับสันสกฤต ดังตัวอย่างต่อไปนี้

๑) ตตถาปี อนิยเมเนกวางนพหุวางนปฺสจเค “เอกมฺหิ วตตพฺเพ เอกวางนฺ”ติ ปริภาสโต
 ลิงคตฺถสฺสเสกตฺตวจนิจฺฉายํ ปฺรเมกวางนํ ลี.

(ปทรูปลัทธิ. สูตร ๖๕)

“ในปฐมวาทิตินั้น เมื่อมีความเป็นไปแห่งเอกพจน์และพหูพจน์โดยไม่แน่นอน ลง ลี
 ปฐมวาทิตี เอกพจน์ ในเมื่อต้องการกล่าวความหมายของนามศัพท์เป็นสิ่งเดียว
 ตามกฎทั่วไปว่า เอกมฺหิ วตตพฺเพ เอกวางนํ (เมื่อควรกล่าวสิ่งเดียว ให้ลงวิภตติฝ่าย
 เอกพจน์)”

ข้อความสันสกฤตเดิม

ทฺวเยกโยรฺทฺวิวจโนกวางเน.

(ปาณินิ. อธิบายะ ๑ ปาทะ ๔ สูตร ๒๒)

“เมื่อควรกล่าวสองสิ่งหรือสิ่งเดียว ให้ลงวิภตติฝ่ายทวิพจน์หรือเอกพจน์”

๒) ตตฺถเภา ลิงคตฺถสฺส พหุตฺตวจนิจฺฉายํ “พหุมาพฺหุ-
 วางนํ โย.

(ปทรูปลัทธิ. สูตร ๖๘)

“เมื่อมีความต้องการกล่าวความหมายของนามศัพท์จำนวนมากใน ปุริส คัพท์นั้น
 นั้นเที่ยว ลง โย ปฐมวาทิตี พหุพจน์ ดังกฎทั่วไปว่า พหุมาพฺหุ-
 วางนํ (เมื่อ

ควรกล่าวจำนวนมาก ให้ลงวิภัตติฝ่ายพหูพจน์)”

ข้อความสันสกฤตเดิม

พหูฯ พหูจนม.

(ปาณินิ. อธิบายะ ๑ ปาทะ ๔ สุตระ ๒๑)

“เมื่อควรกล่าวจำนวนมาก ให้ลงวิภัตติฝ่ายพหูพจน์”

๓) วณฺณาคโม วณฺณวิปริโย จ
 เทว จาปเร วณฺณวิการนาสา
 ธาดุสฺส จตฺถาติสเยน โยโค
 ตทฺจเต ปญฺจวิธํ นिरฺุตฺตฺนฺติ

วฺุตฺตฺนिरฺุตฺตฺติลฺกฺษณานฺุสฺเรน เตสุ วฺูทฺธิติอาทินา กฺวจิ ธาดฺดูติอาทินา จ รูปลิตฺติ
เวทิตฺพฺวา.

(ปทรูปลิตฺติ. สุตระ ๖๘๐)

“พึงทราบว่ารูปสำเร็จย่อมมีด้วยสูตรว่า เตสุ วฺูทฺธิ เป็นต้น และสูตรว่า กฺวจิ ธาดฺดู เป็นต้น โดยคล้ายตามลักษณะของนिरฺุตฺตฺนฺยฺที่กล่าวว่า

‘การลงเสียงอาคม การสลับเสียง การแปลงอักษร การลบอักษร และ การประกอบธาตุตามอรรถต่างๆ ที่นอกเหนือจากอรรถที่รู้จักกันอยู่ ทั้ง ๕ อย่างนั้น กล่าวว่าเป็นนिरฺุตฺตฺนฺยฺ’”

ข้อความสันสกฤตเดิม

วณฺณาคโม วณฺณวิปรฺยฺยฺศฺจ
เทวา จาปเร วณฺณวิการนาเศ
ธาดุสฺสฺตฺทฺรฺธาดฺติศเยน โยคฺสฺ
ตทฺจฺยเต ปญฺจวิธํ นिरฺูกฺตฺม.

(กาศิกา. อธิบายะ ๕ ปาทะ ๓ สุตระ ๑๑๙)

(คำแปลเหมือนบาลี)

๔) วฺุตฺตฺถฺย ยฺสฺส คฺุณฺสฺสฺ หิ ภาวา ทพฺเพ สทฺทฺนฺเวโส, ตทฺทฺธาเน ณฺยฺตฺตฺตา-
 ทโยติ.

(ปทรูปลิตฺติ. สุตระ ๓๘๗)

“สมจริงดังคำกล่าวที่ว่า ‘โดยแท้จริงแล้ว การดำรงอยู่แห่งศัพทในทัฬพะย่อมมี เพราะความมีอยู่แห่งสภาพใด เมื่อมีการกล่าวถึงสภาพนั้น ให้ลงปัจจัยมี ญ, ต, และ ตา เป็นต้น”

ข้อความสันสกฤตเดิม

ลิตฺถํ ตฺย สฺยฺย คุณฺสฺย ภาวาทฺ ทฺวฺวเย ศฺพฺทนิเวศฺสฺตทฺทิกฺธาเน ตฺวตฺเตลา.

(มหาภาษย. อธิบาย ๕ ปาทะ ๑ สุตฺร ๑๑๙)

“ข้อความนี้ย่อมาสำเร็จว่า การดำรงอยู่แห่งศัพทในทัฬพะย่อมมี เพราะความมีอยู่แห่งสภาพใด เมื่อมีการกล่าวถึงสภาพนั้น พึงลงภาวปัจจัย”

นอกจากนี้ ปริภาสาหรือกฎทั่วไปจากคัมภีร์ปริภาษณฺุเสษฺระและไวยากรณฺ์สันสกฤตอื่น ท่านได้นำมากล่าวในคัมภีร์นี้ด้วย ซึ่งข้อความเหล่านี้ไม่ปรากฏในกัจจายนไวยากรณฺ์ เช่น

๕) โยควิกภาคโต อิกฺฐปฺปฺลิตฺถิตฺติ เภภฺยฺเยเน ทิมฺโตว โหติ.

(ปทรูปลิตฺถิ. สุตฺร ๕๒๓)

“ส อาคมย่อมลงท้ายทิมฺสฺระโดยมาก ตามกฎทั่วไปว่า โยควิกภาคโต อิกฺฐปฺปฺลิตฺถิ (การประกอบรูปศัพท์ที่ต้องการ ให้กระทำได้ด้วยกรแบ่งสุตฺร)”

ข้อความสันสกฤตเดิม

โยควิกภาคทิกฺษฺฏลิตฺถิ.

(ปริภาษณฺุเสษฺร. ข้อ ๑๒๓)

“การประกอบรูปศัพท์ที่ต้องการ ให้กระทำได้ด้วยกรแบ่งสุตฺร”

๖) อธิ ปน “อตุลฺลสา วิภตฺติวิปริณาโม”ติ กตฺวา “สโร, สรมฺหา, โลปนฺ”ติ จ วตฺตฺมาเน-
“อนึ่ง เมื่อบทว่า สโร (สฺระ), สรมฺหา (จากสฺระ) และ โลป (การลบ) เป็นไปในสุตฺรนี้ โดยกระทำกฎทั่วไปว่า อตุลฺลสา วิภตฺติวิปริณาโม (การเปลี่ยนวิภตฺติย่อมมีตามอำนาจของเนื้อความ) [พระกัจจายนจะกล่าววิธีนี้]”

ข้อความสันสกฤตเดิม

อรฺลฺลสาทฺ วิภตฺติวิปริณาโม ภวิษฺยติ.

(มหาภาษย. อธิบาย ๑ ปาทะ ๓ สุตฺร ๙)

“การเปลี่ยนวิภตติจักมีได้ตามอำนาจของเนื้อความ”

๗) สมาสเนว ตฺยยาธิกรณภาวสุส วุตตตฺตา “วุตตตฺถานมฺปฺโยโค”ติ จสทฺท-
ตสทฺทานมฺปฺโยโค.

(ปทรูปลัทธิ. สูตร ๓๓๙)

“การไม่ประกอบ จ ศัพท์และ ต ศัพท์ด้วยปริภาสว่า วุตตตฺถานมฺปฺโยโค (การไม่ประกอบศัพท์ที่มีเนื้อความที่ถูกกล่าวแล้ว ย่อมมี) เพราะบทสมาสได้กล่าวถึงความมีอรรถเสมอกันแล้ว”

ข้อความสันสกฤตเดิม

อุกฺตารฺถานมฺปฺโยคะ อิติ นฺยายาตุ ตฺทฺธิตฺปรตฺยยสฺย อนฺตฺปฺตฺเตา ความพาเทริติ หุรฺสฺวะ.

(มคฺธิโพธล์เกษปฺฎีกา. คำอธิบายสูตร ๓๖๙)

“เมื่อไม่ลงตฺทฺธิตฺปัจจยตามกฎว่า อุกฺตารฺถานมฺปฺโยคะ (การไม่ประกอบศัพท์ที่มีเนื้อความที่ถูกกล่าวแล้ว ย่อมมี) ให้รัสสะด้วยสูตรว่า ความพาเทะ เป็นต้น”

สฺมาสปรตฺยโยะ อิติ วิภกฺติโลเป อุกฺตารฺถานมฺติ อปฺตฺยศทฺเพ ลฺปะเต อุปฺคฺ อุณฺ อิติ สฺถิตฺเต ฌกาโร วฤทฺษยฺรฺละ.

(สารสฺวตฺฎีกา. เล่ม ๑ หน้า ๒๘๘)

“เมื่อมีการลงวิภตติด้วยสูตรว่า สมาสปรตฺยโยะ และลบ อปฺตฺย ศัพท์ตามกฎทั่วไปว่า อุกฺตารฺถานํ การไม่ประกอบศัพท์ที่มีเนื้อความที่ถูกกล่าวแล้ว ย่อมมี) เป็นต้น ครั้นตั้งบทว่า อุปฺคฺ + อุณฺ แล้ว ฌ อักษรมีประโยชน์เพื่อการพฤทธิ”

อนึ่ง คัมภีร์ปทรูปลัทธินี้ได้รับการศึกษาอย่างกว้างขวางในประเทศลังกา พม่า และไทยมาตั้งแต่อดีตกาล มีการอ้างถึงโมคคัลลานไวยากรณ์และสัททนีติปกรณ์ แม้คัมภีร์ฎีกาของไวยากรณ์บาลีที่แต่งในไทย พม่า และลังกานับร้อยฉบับก็อ้างถึงคัมภีร์นี้เช่นกัน ในประเทศลังกาเรียกคัมภีร์นี้ว่า มหารูปลัทธิ โดยใช้คำว่า มหา แสดงความยิ่งใหญ่ของคัมภีร์

คัมภีร์ที่แต่งในประเทศไทยโดยอ้างอิงคัมภีร์นี้ คือคัมภีร์สังขยาปกาสฎีกาที่แต่งโดยพระสิริมังคลาจารย์ในพุทธศักราช ๒๐๖๔ กล่าวว่า

มหาพฤทฺษปฺยตฺเถเรนปี รูปลัทธิการเณ กฺจฺจายนนฺยํ ทสฺเสตฺตุ “ยาว ตฺทฺตุตฺริ ทส-

คุณิตถุจ. ยาว ตาส์ สงฺขยานํ อุตฺตริ, ตาว ทสฺคุณิตถุจ กาดพฺพํ. เอตฺถ ทกาโร
สนฺธิโซ. ยถา ทสฺส คณนสฺส ทสฺคุณิตฺ สत् โหติ, สตฺสฺส ทสฺคุณิตฺ สหสฺสํ, สหสฺสสฺส
ทสฺคุณิตฺ ทสฺสหสฺสํ. อิทํ นหุตฺนติปิ วุจฺจตี”ติ.

(สงฺขยาปกาสกฏีกา. คำอธิบายคาถา ๔๕)

“แม้พระพุทธรูปปิยะเถระผู้ยิ่งใหญ่ ผู้รจนาคัมภีร์รูปลัทธิ ก็ได้กล่าวแสดงนัยของคัมภีร์
ก็กระจายไวยากรณไว้ว่า

‘สังฆาศัพท์ที่มากกว่า[พจน์ที่กล่าวมาแล้ว]นั้นมีอยู่เพียงใด ให้คุณด้วยลึบท่านั้น บทที่
เหนือกว่าสังฆาเหล่านั้นมีอยู่เพียงใด พึงกระทำการคุณด้วยลึบทราบนั้น ในสูตรนี้
ท อักษรเกิดแต่การสนธิ เช่น

จำนวนคุณด้วยลึบทกับจำนวนลึบท (ลึบทคุณด้วยลึบท) ชื่อว่า สติ (ร้อย)

จำนวนคุณด้วยลึบทกับร้อย ชื่อว่า สหสฺส (พัน)

จำนวนคุณด้วยลึบทกับพัน ชื่อว่า ทสฺสทสฺส (หมื่น) จำนวนนี้เรียกว่า นหุต (หมื่น)

ได้บ้าง”

แม้ว่าปทรูปสิทธิปกรณ์จะเป็นตำราไวยากรณที่ทรงคุณค่า แต่ชาวพม่าและสิงหลใน
สมัยก่อนมักเรียนคัมภีร์นี้ภายหลังจากที่เรียนกัจจายนไวยากรณหรือพาลาวดารแล้ว ไม่นิยมเรียน
เป็นคัมภีร์เบื้องต้น เนื่องด้วยกัจจายนไวยากรณเป็นตำราที่แต่งหลังคัมภีร์กาดันตระในราวพุทธ-
ศตวรรษที่ ๗ ถึง ๘ จึงเป็นตำราเรียนตามขนบนิยมของชาวพม่ามานานนับพันปีก่อนถึงพุทธ-
ศตวรรษที่ ๒๔ โดยอาศัยคัมภีร์นยาสะที่แต่งก่อนปทรูปสิทธิปกรณ์เป็นหลักในการเรียน ส่วนใน
ประเทศลังกานิยมเรียนคัมภีร์พาลาวดารที่แต่งโดยพระสิงหลชื่อธรรมกิตติ ในต้นพุทธศตวรรษที่
๑๗ เพราะเป็นคัมภีร์ที่แต่งโดยย่อและแสดงการประกอบรูปศัพท์ง่ายเหมือนปทรูปสิทธิปกรณ์ ดังนั้น
ปทรูปสิทธิปกรณ์จึงนิยมใช้เป็นตำราค้นคว้าอ้างอิงเหมือนสัททนีติปกรณ์ มิได้รวมอยู่ในหลักสูตร
เรียนเบื้องต้นของเยาวชนตามความดำริของท่านผู้แต่ง

ต่อมาในพุทธศตวรรษที่ ๒๔ มีพระเถระ ๒ รูปผู้แตกฉานภาษาบาลีและไตรปิฎก และ
มีชื่อเสียงเลื่องลือทั่วประเทศ คือ พระวิสุทธาจารย์ (ชาวพม่าเรียกว่า มหาวิสุทธารามสยาดอ)
อดีตเจ้าอาวาสวัดวิสุทธาราม จังหวัดมณฑลเลย์ และพระญาณธชะ (ชาวพม่าเรียกว่า แลดีสยาดอ)
อดีตเจ้าอาวาสวัดแลดี จังหวัดโหมงยวา พระเถระทั้งสองรูปนี้เห็นความสำคัญของปทรูปสิทธิปกรณ์
จึงสอนคัมภีร์นี้เป็นหลักแก่นักศึกษาที่เริ่มเรียนภาษาบาลีในวัดของท่านเสมอ (ท่านเจ้าอาวาส

วัดท่ามะโอ คือ หลวงพ่อธัมมานันทะเป็นศิษย์ของพระโกศลลาภวิงศ์ ผู้แต่งปทฺรปฺลิตฺธินิสสัยใหม่ซึ่งเป็นศิษย์โดยตรงของพระวิสุทธาจารย์) ดังนั้น นับแต่นั้นเป็นต้นมา คัมภีร์นี้จึงเป็นที่นิยมเรียนของชาวพม่า และหลักสูตรภาคบังคับของพม่าได้กำหนดให้มีการศึกษาคัมภีร์นี้

พระญาณธระเป็นผู้ให้ความสำคัญกับคัมภีร์นี้เป็นอย่างมาก ท่านให้สอนคัมภีร์นี้ในวัดของท่านเป็นประจำตลอดปี ขณะที่คัมภีร์อื่นมีการสอนเป็นครั้งคราว ท่านเห็นว่าการศึกษากัจจายนไวยากรณ์โดยอาศัยคำอธิบายในคัมภีร์นยาสะ, นยาสปทีปิกาซึ่งเป็นฎีกาเก่าของนยาสะ, นิรุตติสารมัญจูลาซึ่งเป็นฎีกาใหม่ของนยาสะ, สุตตนิเทศ และกัจจายนวณณา เป็นวิธีการเรียนที่ล้ำสมัยและเสียเวลา แต่การเรียนปทฺรปฺลิตฺธิปกรณเป็นเบื้องต้นจะทำให้นักเรียนเข้าใจหลักภาษาได้รวดเร็ว ท่านได้ประพันธ์คาถาว่า

ปปญจํ ปริวชเชย

สมฺปสฺสํ อตฺถมตฺตโน

อนฺตราโย ทิ ปปญฺจโ

นิปฺปปญฺจสฺส สาสเน.

(ประมวลถามตอบของแลตีสยาตอ เล่ม ๒ หน้า ๓๙๘)

“ผู้สังเกตเห็นประโยชน์ตนพึงหลีกเลี่ยงความเนิ่นช้า เพราะความเนิ่นช้าเป็นอุปสรรค

ในศาสนาของพระศาสดาผู้ปราศจากกรรมอันเนิ่นช้า”

นอกจากนี้ พระญาณธระยังได้กล่าวถึงการศึกษาของพม่าในสมัยพระเจ้ามินดงว่า การศึกษาในสมัยนั้นไม่เน้นการประกอบรูปศัพท์ แต่เน้นการท่องจำเป็นหลัก มีหลักสูตรกลางกำหนดให้สาธยายคัมภีร์กัจจายนไวยากรณ์ อภิธาน์ปทีปิกา วุตโตทัย สุโพธาลังการ พร้อมด้วยคัมภีร์อภิธรรมคือ อภิธัมมัตถสังคหะ มาติกา ธาตุกถา ยมก และบัญญัติ โดยจัดสอบ ณ ศาลาสุธรรมสภา ซึ่งเป็นสถานที่ประชุมกรรมการสังฆนายกและจัดสอบส่วนกลางในสมัยนั้น (ศาลาสุธรรมสภานี้สร้างด้วยไม้สักขนาดใหญ่ถึงขนาดขี่ช้างขึ้นได้ ต่อมาต้องอัคคีภัยในสมัยสงครามโลกครั้งที่ ๒)

พระญาณธระเห็นว่าการแนะนำวิธีการเรียนที่ไม่ถูกต้อง ส่งผลให้ผู้เรียนเสียเวลาโดยใช่เหตุ ดังที่ท่านประพันธ์คาถาว่า

น เหนเต หนฺตาโร นาม

เย มจฺเณ หนฺติ เย มเค

กุกฺกุณฺเณ สุกฺเร คาโว

อโถ อเช จ เหนกา.

เตเยว หนฺตาโร นาม

ทูลฺลเก สตุฏฺฐาสเน

อฏฺฐาเน เย นิโยเชนฺติ

กฺลปฺตฺเต สฺทพฺพเก.

นิยุตตา เกจิ มียยุหนฺติ	อสยฺหาการปีพิตา
เกจิ โรเคหิ สัมภูธา	ยาวชีวํ สุทฺทพฺปลา.
เกจิ หีนายาวตฺตนฺติ	คนฺถทฺกฺเขน ตาลิตา
อปฺปกาว เสสา โหนฺติ	ทฺลฺลเก สฺตฺถุสฺสาเส.

(ประมวลถามตอบของแลตีสยาดอ เล่ม ๒ หน้า ๓๙๙)

“บุคคลเหล่านี้โดยย่อฆ่าปลา เนื้อ ไก่ สุกร วัว แพะ และแกะ บุคคลเหล่านั้นยังไม่ชื่อว่าคนฆ่าสัตว์โดยแท้ แต่ผู้ที่แนะนำวิธีการเรียนที่ไม่ถูกต้องแก่กุลบุตรผู้มีปัญญาดีจึงชื่อว่า คนฆ่าสัตว์ในศาสนาของพระศาสดาที่พบได้ยาก บางคนเพียรศึกษาแต่ได้ถูกภาระหนักที่ตนรับไม่ได้บีบบังคับ ย่อมเสียชีวิต บางคนถูกโรคครอบงำเป็นคนไร้กำลังไปชั่วชีวิต บางคนกลัวความลำบากในการเรียนคัมภีร์ ย่อมลาสิกขาไป คนที่เหลือนี้อาจมีจำนวนน้อยในศาสนาของพระศาสดาที่พบได้ยาก”

ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ การศึกษาปทฺฐปฺปสิทฺธิปริกฺรณก่อนจึงเป็นวิธีการเรียนอย่างถูกต้องและเป็นที่ยอมรับของพระเถระผู้ทรงเกียรติศักดิ์มาจนถึงปัจจุบัน

หลวงพ่อดมมานันท์ได้เปิดสอนปทฺฐปฺปสิทฺธิปริกฺรณตั้งแต่พุทธศักราช ๒๕๑๖ เป็นต้นมา โดยใช้ฉบับพิมพ์ของอาจารย์สิริ เพ็ชรไชย ซึ่งจัดพิมพ์ปทฺฐปฺปสิทฺธิปริกฺรณในพุทธศักราช ๒๕๐๖ ท่านมักสอนลูกศิษย์ที่เรียนคัมภีร์นี้ว่า

“พระวิสุทธาจารย์ (มหาวิสุทธารามสยาดอ) กล่าวว่า ความเชี่ยวชาญในไวยากรณ์ขึ้นอยู่กับการประกอบรูปศัพท์ตามสูตรอย่างถูกต้อง ถ้าประกอบรูปศัพท์ได้มาก ก็ชำนาญบาลีมาก ถ้าประกอบรูปศัพท์ได้น้อย ก็ชำนาญบาลีน้อย ถ้าประกอบรูปศัพท์ไม่ได้ ก็เท่ากับไม่รู้ภาษาบาลี”

การประกอบรูปศัพท์จะทำให้ผู้เรียนเข้าใจรากศัพท์และหลักการประกอบรากศัพท์ให้เป็นรูปสำเร็จต่าง ๆ ดังนั้น การประกอบรูปศัพท์ตามสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ โมคคัลลานไวยากรณ์ หรือสัททนีติปริกฺรณ จึงเป็นสิ่งที่ต้องเรียนรู้ให้เข้าใจอย่างถ่องแท้

แม้พระญาณธชะ (แลตีสยาดอ) ก็กล่าวไว้ตามนัยนี้เช่นเดียวกันว่า

“ความแตกฉานไวยากรณ์เชี่ยวชาญปริยัติธรรม ต้องมีการประกอบรูปศัพท์เป็นมูลเหตุสำคัญ และเป็นภาระหนักของการเรียนบาลี เมื่อเข้าใจการประกอบรูปศัพท์แล้วก็สามารถศึกษาข้อวินิจฉัยศัพท์หรืออรรถต่อไปได้ง่ายโดยลำพังจากการอ่านหรือฟัง”

โดยทั่วไปคัมภีร์นี้ใช้เวลาเรียน ๑-๒ ปี ผู้ที่ศึกษาปทรูปสิทธิปกรณ์แล้วจะสามารถอ่านคัมภีร์เพิ่มเติมในโมคคัลลานไวยากรณ์และสัททนีติปกรณ์ได้เอง ในทางตรงกันข้าม ผู้ที่ศึกษาเพียงกัจจายนไวยากรณ์จะไม่อาจค้นคว้าเพิ่มเติมในคัมภีร์อื่นได้ ดังนั้น จึงสามารถศึกษาคัมภีร์นี้เป็นพื้นฐานก่อน

ผู้เริ่มศึกษาปทรูปสิทธิปกรณ์ควรท่องจำกัจจายนสูตรก่อน เพราะสูตรเป็นกฎข้อบังคับทางหลักภาษาเหมือนสูตรคุณทางคณิตศาสตร์ เมื่อท่องจำแล้วจึงเรียนปทรูปสิทธิปกรณ์ โดยเน้นการประกอบรูปศัพท์เป็นหลัก สิ่งที่ต้องท่องจำในขณะที่เรียน มีดังนี้คือ

๑. ลำดับบทที่เรียกว่า ปทมาลา
๒. ลำดับธาตุที่เรียกว่า ธาตุกกมะ
๓. ศัพท์แจกตามและกฎไวยากรณ์ที่เป็นรูปคาถาในปทรูปสิทธิปกรณ์
๔. คาถาอ้างอิงที่นำมาอธิบายไว้ในปทรูปสิทธิมัชฌิ
๕. อรรถของ จ ศัพท์, ตุ ศัพท์ เป็นต้น
๖. ปริภาสาจากไวยากรณ์สันสกฤต

ในปัจจุบันนักศึกษาต้องเรียนคัมภีร์นี้ ๒ รอบเป็นอย่างน้อยจึงจะเข้าใจได้ชัดเจน แต่คัมภีร์แปลและอธิบายเล่มนี้จะช่วยประหยัดเวลาการศึกษาในชั้นเรียน เพราะผู้เรียนสามารถอ่านทบทวนและศึกษาเพิ่มเติมได้ด้วยตนเอง ความจริงแล้วการศึกษาทุกวิชาจำเป็นต้องมีครูเป็นผู้ชี้แนะในเบื้องต้น แต่นักศึกษาต้องรู้จักค้นคว้าทำความเข้าใจเองจึงจะแตกฉานเชี่ยวชาญได้ ดังโบราณจารย์กล่าวว่า

อาจารย์ ปาทมาตตเต

ปาทำ สิสุโส สชานนา

ปาทำ สพุรหุมจารีหิ

ปาทำ กาลกุกเมน จ.

“ศิษย์ย่อมเรียนรู้อิทธิพลบางส่วนหนึ่งจากครู ส่วนหนึ่งด้วยความเข้าใจของตน ส่วนหนึ่งจากเพื่อนร่วมชั้น และส่วนหนึ่งตามกาลเวลา (ประสบการณ์)”

คัมภีร์นี้มีคัมภีร์ฎีกาที่อธิบายเป็นภาษาบาลีโดยสังเขป ชื่อว่า ปทรูปสิทธิฎีกา ในนิคมคาถาของคัมภีร์ฎีกาได้กล่าวว่าแต่งโดยพระพุทธรูปิยะ แต่ข้อความบางตอนในคัมภีร์ฎีกาขัดแย้งกับข้อความของปทรูปสิทธิปกรณ์ คัมภีร์ฎีกาจึงอาจแต่งโดยศิษย์รูปหนึ่งของพระพุทธรูปิยะ

ปัจจุบันคัมภีร์นี้มีนิสสัยแปลพม่า ๔ ฉบับ คือ

๑. ปทรูปสิทธิินิสสัย रजनाโดยพระชัมพูชชะ (ชาวพม่าเรียกว่า ยองกันสยาตอ) อดีตเจ้าอาวาสวัดมหาอ่องเมโงงจันอุตจอง จังหวัดอมรปุระ แต่งจบในวันพฤหัสบดี ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๘ พุทธศักราช ๒๓๗๑ เนื่องจากเป็นคัมภีร์แปลฉบับแรกที่ได้รับการตีพิมพ์ในปัจจุบัน จึงเรียกว่า ปทรูปสิทธิินิสสัยเก่า ความจริงแล้วคัมภีร์นิสสัยของปทรูปสิทธิิปกรณ์นี้มีตั้งแต่สมัย พุกาม ดังที่ได้พบชื่อว่า “รูปสิทธิินิสสัย” ในศิลาจารึกของวัดแตตนะแวง (หน้า ๓ ข้อ ๒๖) ซึ่งจารึกในพุทธศักราช ๑๘๘๕ แต่นิสสัยฉบับนี้ไม่อาจสืบค้นได้ในปัจจุบัน

๒. มหารูปสิทธิินิสสัย रजनाโดยพระโกศลลาภวิงศ์ อดีตเจ้าคณะชีเขียน วัดวิสุทธาราม จังหวัดมณฑลเญ่ แต่งในสมัยที่ท่านมีชีวิตอยู่ ได้รับการตีพิมพ์ในพุทธศักราช ๒๕๐๘ เป็นคัมภีร์ที่ถอดความมาจากพยายายของสิงหลชื่อว่า สันเทหฆาตนี้ ปาฐะในคัมภีร์นี้จึงใช้ตามฉบับสิงหลทั้งหมด เนื่องจากฉบับนี้เป็นนิสสัยใหม่ของปทรูปสิทธิิปกรณ์ จึงเรียกว่า ปทรูปสิทธิินิสสัยใหม่

๓. รูปสิทธิิภาสาฎีกา रजनाโดยพระชนกาทวิงศ์ อัครมหาบัณฑิต อดีตเจ้าอาวาสวัดคันธาราม จังหวัดอมรปุระ แต่งจบในวันขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๘ พุทธศักราช ๒๔๘๗

๔. รูปสิทธิิคณฐิ रजनाโดยพระอุกกังสาวิงศ์ วัดมินวูน จังหวัดมณฑลเญ่ แต่งจบในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือนอ้าย พุทธศักราช ๒๕๐๘ คัมภีร์นี้มีคำอธิบายจำนวนมากแปลจากพยายายของสิงหล โดยมีพระพม่าชื่อว่า พระสีลาจารย์ ผู้รู้ภาษาสิงหลได้มีส่วนช่วยในการอธิบายเพิ่มเติมจากคัมภีร์พยายายดังกล่าว

ในประเทศไทยได้มีการศึกษาคัมภีร์นี้มานานแล้ว แต่คัมภีร์นิสสัยที่แปลและอธิบายความไว้ปรากฏอยู่ในรูปของอักษรขอมในฉบับโบราณ โดยเหตุที่ผู้เขียนไม่มีความรู้อักษรขอม จึงไม่อาจสืบค้นนำมาเสนอได้ อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนได้ศึกษาปทรูปสิทธิิปกรณ์จากพระธัมมานันทะ มหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ปริญาตุษฏีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ โดยเริ่มเรียน ในพุทธศักราช ๒๕๑๘ เมื่อครั้งเป็นสามเณรอายุ ๑๕ และได้เรียนคัมภีร์นี้ถึง ๓ รอบ ทั้งได้ไปเรียนบาลีสันสกฤต ณ ประเทศพม่าเป็นเวลา ๑๐ ปี จึงได้ตัดสินใจแปลและอธิบายปทรูปสิทธิิปกรณ์เป็นฉบับใหม่ชื่อว่า ปทรูปสิทธิิมัญชรี (ช่อดอกไม้แห่งปทรูปสิทธิิปกรณ์) โดยอาศัยความรู้ที่ได้รับจากหลวงพ่อดัฒนมานันทะและอาจารย์พม่าท่านอื่น คือ พระอนันตบัณฑิตาทวิงศ์ อดีตเจ้าอาวาสวัดวิสุทธาราม พาราณสี จังหวัดแปร, พระนันโทภาสาทวิงศ์ รองเจ้าอาวาสวัดวิสุทธาราม

พาราณสี, พระโอมาวีรวิภาวดี ครูสอนวัดวิสุทธาราม จังหวัดมณฑลเลย์ และพระอัคคญาณวิภาวดี
 อัคกรมหาบัณฑิต เจ้าอาวาสวัดชเวโงวุน และเจ้าคณะซีเขียนแห่งวิสุทธาราม จังหวัดมณฑลเลย์
 พร้อมด้วยอาศัยตำราอ้างอิงทั้งฝ่ายบาลี สันสกฤตและคัมภีร์นิสสัยของพม่า

ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิมนุชรีนี้ ยังกล่าวถึงคัมภีร์แปลและอธิบายเป็นภาษาสิงหล ซึ่งเรียกว่า
 พยาขยา (ภาษาสิงหลเรียกว่า สันเน) ไว้ ๓ ฉบับ คือ พยาขยาที่ชื่อว่า สันเทหฆาตนี, พยาขยา
 ฉบับเก่า และพยาขยาฉบับใหม่ คัมภีร์สันเทหฆาตนีนั้นได้รับการแปลเป็นภาษาพม่าไว้ใน
 หนังสือปทรูปสิทธิมนุชรีใหม่ของพระโกศลลาภวิภาวดี ส่วนพยาขยาอีก ๒ ฉบับมีอ้างอิงไว้ในคัมภีร์
 ปทรูปสิทธิฎีกานิสสัยของพระสีลันนทาวิภาวดี อัคกรมหาบัณฑิต ปริญาตฤฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์
 (สาขาวรรณกรรม) เจ้าอาวาสธัมมานันทวิหาร รัฐแคลิฟอร์เนีย สหรัฐอเมริกา และปรากฏในบันทึก
 การสอนของท่านซึ่งสอนคัมภีร์นี้ ณ วัดอภยาราม จังหวัดมณฑลเลย์ ในพุทธศักราช ๒๕๑๕
 เนื่องจากท่านเคยพำนักอยู่ที่ประเทศลังกาเป็นเวลานาน จึงสามารถค้นคว้าวรรณกรรมสิงหลได้
 เป็นอย่างดี

คำแปลที่จัดทำขึ้นใหม่ในคราวนี้นั้น ส่วนใหญ่อาศัยคำแปลที่อาจารย์สันติ เมตตาประเสริฐ
 แห่งภาควิชามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยรังสิต ได้บันทึกไว้
 เมื่อศึกษาคัมภีร์นี้จากอาจารย์จรรุญ ธรรมดา ศิษย์วัดท่ามะโอ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๖-๒๕๓๙ เพราะ
 เห็นว่ามีความถูกต้อง เหมาะสม และเข้าใจง่าย แต่ได้ปรับปรุงบางส่วนและเพิ่มเติมคำอธิบาย
 ให้กว้างขวางออกไปราว ๔ ใน ๕ ส่วน ข้าพเจ้าขอขอบคุณอาจารย์สันติ เมตตาประเสริฐ ที่มอบ
 บันทึกนี้ให้ข้าพเจ้านำมาใช้เป็นข้อมูลในการจัดทำหนังสือนี้ เผยแพร่เป็นประโยชน์แก่พระพุทธ-
 ศาสนาต่อไป

ในตำราเล่มนี้มีแนวทางในการเขียน ดังนี้

๑. แปลสูตรโดยอรรถและแบบยกศัพท์
๒. แปลจุดติและอุทาหรณ์พร้อมทั้งคำอธิบายอื่นๆ โดยอรรถ
๓. อธิบายความหมายของสูตรและบทที่เกี่ยวข้องโดยละเอียด
๔. แสดงวิธีประกอบรูปศัพท์ในสูตรไว้ทั้งหมด
๕. แสดงลำดับบท (ปทมาลา) สำหรับท่องจำ
๖. มีคำสรุปข้อความของสูตรในแต่ละกัณฑ์ไว้โดยย่อ

๗. แสดงรูปวิเคราะห์ของศัพท์ยาก

๘. อ้างอิงอาคตสถานจากคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต

ปทรูปสิทธิปกรณ์ฉบับแปลและอธิบายเป็นภาษาไทยยังมีอีกเล่มหนึ่ง แต่งในพุทธศักราช ๒๕๔๐ โดยอาจารย์คุณารักษ์ นพคุณ ชื่อว่า “คัมภีร์ปทรูปสิทธิแปลและอธิบาย” แต่ผู้เขียนเห็นว่า คัมภีร์ดังกล่าวอธิบายไว้โดยสังเขป จึงขอเสนอเป็นฉบับที่มีรายละเอียดสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น เพื่อเอื้อประโยชน์แก่นักศึกษาผู้ใฝ่รู้ไวยากรณ์โดยพิสดาร

ต้นฉบับบาลีในที่นี้ใช้ฉบับไทยที่พิมพ์ในพุทธศักราช ๒๕๔๗ โดยมีพระมหาสมปอง มุทิโต วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คณะ ๒๕ เป็นผู้ชำระร่วมกับผู้แปล ฉบับดังกล่าวชำระตามฉบับฉันทลักษณ์ที่จัดพิมพ์ในพุทธศักราช ๒๕๐๘ และฉบับสิงหลที่จัดพิมพ์ในคริสต์ศักราช ๑๙๖๑

คัมภีร์อ้างอิงที่เป็นพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาในหนังสือเล่มนี้ ใช้ฉบับมหาจุฬายาฬยทั้งหมด (พระไตรปิฎก = เล่ม/ข้อ/หน้า, อรรถกถาและฎีกา = เล่ม/หน้า) ส่วนไวยากรณ์สันสกฤตคือ ปาณินิ กาศิกา และมหาภษษะ อ้าง อธิบายะ/ปาทะ/สูตร คัมภีร์กัตตันตระเป็นต้นอ้างอิง ปริจเฉท/สูตร นอกจากนี้ คัมภีร์มคธโพธิฎีกาที่เอ่ยถึงในที่นี้ใช้ฉบับ มุคธโพธิสฎษปะฎีกา ของศิริศจันทรวิถยารัตนะ ซึ่งจัดพิมพ์ในพุทธศักราช ๒๕๔๙

คัมภีร์นี้เป็นตำราที่อยู่ในโครงการของมหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาลีศึกษายุทธไสส ซึ่งดำเนินงานแปลและปริวรรตคัมภีร์สัทททาวิเสส เพื่อให้กุลบุตรชาวไทยมีโอกาสสืบทอดความรู้ภาษาบาลีจากบูรพาจารย์ ผู้เขียนขอขอบคุณพระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ. ๙, Ph.D) และพระมหานิมิตร ธมมสาโร (ป.ธ. ๙) ผู้ช่วยตรวจแก้และให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์ยิ่ง โดยเฉพาะพระมหานิมิตร ธมมสาโร เป็นกัลยาณมิตรผู้สนับสนุนให้กำลังใจและตรวจทานแก้ไขผลงานทุกฉบับของผู้แปล และขอขอบคุณพระมหานิพนธ์ ญาณวีโร (ป.ธ. ๗) ผู้ช่วยจัดหน้าและตรวจคำผิดในหนังสือเล่มนี้

หวังว่าคัมภีร์ปทรูปสิทธิมัถฐรึนี้จะอำนวยประโยชน์แก่อนักศึกษา เพื่อผลิตศาสนทายาทผู้รอบรู้หลักภาษาบาลี หากมีข้อบกพร่องใดอันเกิดจากความพลั้งเผลอของผู้แปลหรือเนื่องด้วยกระบวนการพิมพ์ ผู้แปลขออภัยรับคำแนะนำจากท่านผู้รู้เพื่อนำมาปรับปรุงในโอกาสต่อไป

สารุ ปโกปิตสสาปิ

มโน นายาติ วิกิริยั

น หิ ตาปยิตุํ สกุกา

สาครมโภ ตินุกุกยา.

จิตของสัตว์บุรุษแม้ถูกรบกวนแล้วก็ไม่แปรปรวน ตั้งเช่นน้ำในสาครจะเผา
ให้แห้งด้วยคบไฟ หาได้ไม่

ประวัติผู้แต่ง

คัมภีร์นี้แต่งโดยพระพุทธปิปยะ ชาวแคว้นโจฬะแถบอินเดียนได้ จึงปรากฏนามว่า โจลีย-
พุทธปิปยะ (พระพุทธปิปยะชาวโจฬะ) ท่านเดินทางไปเรียนพระปริยัติธรรม ณ ประเทศลังกา โดย
ฝากตัวเป็นศิษย์ของพระอานันทเถระ แม้ไม่ปรากฏหลักฐานที่แน่ชัดว่าท่านเกิดในสมัยใด แต่มี
นักวิชาการได้สันนิษฐานจากที่ท่านกล่าวไว้ในนิคมคาถาว่าท่านเป็นศิษย์ของพระอานันทเถระผู้มี
เกียรติศักดิ์ขจรฉายประจักษ์ของลังกา พระอานันทเถระนั้นเป็นผู้แต่งคัมภีร์มูลฎีกา และได้มีชีวิต
อยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ เพราะคำลงท้ายของคัมภีร์มูลฎีกาได้กล่าวถึงผู้อารธนาให้แต่ง
คัมภีร์ชื่อพระธรรมมิตตะ ซึ่งน่าจะเป็นบุคคลเดียวกับที่กล่าวถึงในคัมภีร์มหาวงศ์ (มหาวงศ์
ปริจเฉทที่ ๕๔ คาถา ๓๕) ว่า “พระธรรมมิตตะพำนักอยู่ ณ วัดสิตถคามในรัชสมัยพระเจ้ามหินทะ
ผู้ครองราชย์ระหว่างพุทธศักราช ๑๔๙๙-๑๕๑๙” จึงพอสรุปว่า พระพุทธปิปยะคงเกิดในราวปลาย
พุทธศตวรรษที่ ๑๕ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๖

หนังสือ Dictionary of Pali Proper Names (Malalasekara, 1974 : 271) กล่าวว่า
“พระอานันทะผู้แต่งมูลฎีกาเป็นชาวอินเดีย ท่านไปเรียนพระปริยัติธรรมแล้วพำนักอยู่ในลังกา
เป็นเวลานาน ต่อมาเป็นเจ้าคณะปกครองภิกษุสงฆ์ฝ่ายวนวาสี คงมีชีวิตอยู่ระหว่างคริสต์ศตวรรษ
ที่ ๘ หรือ ๙ (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ หรือ ๑๕)”

ท่านผู้แต่งปทฺฐปฐิติปกรณ์นี้มีชื่อเสียงเลื่องลือในแคว้นโจฬะ หรือโจฬมณฑล (โกโร-
มันเดล) ซึ่งก็คือแคว้นทมิฬของอินเดียใต้ที่อยู่ถัดจากแคว้นอันธระ ตั้งแต่แคว้นมัทราสลงไปตาม
ชายฝั่งทะเล และเป็นรู้จักในนามว่า พระที่บึงกร ท่านเป็นเจ้าของอาวาสวัดสองแห่ง คือพาลาทิจจวิหาร
(วัดตะวันหนุ่ม) และวัดจุฬามณีกรรม ชื่อพาลาทิจจวิหาร พบในนิคมคาถาของปทฺฐปฐิติปกรณ์
โดยตรง ส่วนชื่อวัดจุฬามณีกรรมปรากฏในคำนำภาษาสิงหลของคัมภีร์ปัชชมธุ อย่างไรก็ตาม ใน
คัมภีร์พยาขยาของสิงหลที่อธิบายนิคมคาถาของปทฺฐปฐิติปกรณ์พบชื่อจุฬามณีกรรม เป็นวัดตั้ง
อยู่ ณ เมืองนาคปฏิกณะ ในอินเดียตอนใต้ ซึ่งกษัตริย์ชาวอินโดนีเซียผู้นับถือพระพุทธศาสนา

พระนามว่า มารวิชัยตตุงควรรมัน เป็นผู้สร้างถวายเป็น

ผลงานของท่านพระพุทธรูปปิยะที่แต่งเป็นภาษาบาลีอีกคัมภีร์หนึ่งคือ บัชชมฎ แปลว่า “คาถาน้ำผึ้ง” คัมภีร์นี้ก่อปรด้วยคาถา ๑๐๔ บท กล่าวพรรณนาพระพุทธรูปลักษณะตั้งแต่พระอุณาโลมเป็นต้นไปด้วยภาษาอันวิจิตรเพริศแพรว บริบูรณ์ด้วยอรรถรสทางวรรณคดีอย่างสูงส่ง และท่านได้แปลคัมภีร์นี้เป็นภาษาสิงหลไว้ด้วย ต่อมาพระพม่าชื่อว่า จักपालะ อัศรมหาบัณฑิต อดีตเจ้าอาวาสวัดต้องปกอก (วัดเชิงเขา) จังหวัดมอญลงไป ได้ปริวรรตและแปลคัมภีร์บัชชมฎเป็นภาษาพม่าในพุทธศักราช ๒๔๙๓ ปัจจุบันคัมภีร์นี้ได้รับการแปลเป็นภาษาไทยอย่างสละสลวยโดยอาจารย์จำรูญ ธรรมดา ซึ่งจัดพิมพ์ในพุทธศักราช ๒๕๔๑ และโดยพระคันธसारภิงค์ (กำลังอยู่ในระหว่างการจัดพิมพ์) ในที่นี้จะขอนำเสนอข้อความจากคัมภีร์บัชชมฎพร้อมทั้งคำแปลในคาถาแรกดังต่อไปนี้

อุณณาปบุญณสสิมณฺทลโต คลิตฺวา

ปาทมฺพฺชฺคุลิตฺถฏฺฐสฺสาถาวานํ

ปนฺตีว สตฺถุ นขปนฺติ ปชา วิเสสํ

ปีเณตฺ สฺพุทฺธสฺสขิตฺตํ มนฺตฺตฺนุทฺตีปาตา.

(บัชชมฎ. คาถา ๑)

“ขอมฤตธาราที่ไหลหลังจากมณฑลแห่งสมบูรณจันทร์คือพระอุณาโลม สถิตในกลีบคือพระองค์ลี ณ บั้วบาทของพระศาสดา งามดั่งแถวพระนขา โปรดยังปวงประชาผู้ดูตมด้วยจงอยคือใจ ให้เอบอ้มเป็นสุขล้ำพรรณนา”

สำหรับช่วงสมัยที่พระพุทธรูปปิยะมีชีวิตอยู่นั้น มีอีกมติหนึ่งที่กล่าวแตกต่างไปจากข้างต้น โดยอ้างอิงคำนำภาษาสิงหลของคัมภีร์บัชชมฎ ซึ่งเขียนโดยพระสิงหลชื่อเทวมิตตะ ที่ได้กล่าวว่า “พระพุทธรูปปิยะผู้แต่งคัมภีร์บัชชมฎเป็นเจ้าอาวาสวัดทักษิณาราม ซึ่งพระเจ้าสิริสังฆปรการมพาหุผู้เสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติในพุทธศักราช ๑๗๐๓ เป็นผู้สร้างถวายเป็น” คำกล่าวนี้สอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์สารสังคหะซึ่งแต่งโดยพระสิทธิธตตะ ศิษย์รูปสุดท้ายของพระพุทธรูปปิยะว่า

ทกฺขิณารามปติโน

ปิฎกตฺตยธาริโน

พุทฺธบุปิยวฺหเถรสฺส

โย สิสุสานนฺติโม ยติ.

เตน ลีทุดตนาเมน

ธัมมา สัจจุตตินา

เถเรน ลิขิต เอโส

วิจิตโต สารสงฺคโห.

(สารสงฺคห. หน้า ๓๒๓-๒๔)

“ภิกษุใดเป็นศิษย์รูปสุดท้ายของพระเถระชื่อว่า พุทธปิยะ ผู้ทรงพระไตรปิฎกปกครองวัดทักษิณาราม ภิกษุนั้นผู้เป็นพระเถระนามว่า สิธัตถะ ผู้มีปัญญา มีความประพฤติอันหมดจดได้ประพันธ์คัมภีร์สารสังคหะอันวิจิตรนี้ไว้”

อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนคิดว่าพระพุทธรูปที่กล่าวถึงนี่คงเป็นภิกษุอีกรูปหนึ่งที่มีฉายาเดียวกัน เพราะชื่อวัดทักษิณารามไม่ปรากฏในตอนท้ายของปทฺรูปสิทธิปกรณ์ที่กล่าวถึงผู้แต่ง และช่วงเวลาที่ยาวก็ห่างจากช่วงระยะที่พระอานันทะผู้แต่งคัมภีร์มูลฎีกามีชีวิตอยู่ถึง ๒๐๐ ปี ทั้งผู้แต่งคัมภีร์สารสังคหะก็ได้กล่าววทขยายที่ชี้ชัดว่า ปทฺรูปสิทธิการิโน (เป็นผู้แต่งปทฺรูปสิทธิปกรณ์) เพียงกล่าวโดยสามัญว่า ปิฎกตตยธาริโน (ผู้ทรงพระไตรปิฎก) ดังนั้นพระสิธัตถะจึงควรเป็นศิษย์ของพระสิงหลอีกรูปหนึ่งที่มีฉายาเหมือนกัน

หลักฐานที่กล่าวถึงประวัติของพระพุทธรูป ปทฺรูปสิทธิการิโนโดยย่อในนิคมคาถาของปทฺรูปสิทธิปกรณ์และคัมภีร์ปัชชมธุตามลำดับ ดังข้อความต่อไปนี้

วิชาตนาหนุตเถรวุหฺวารคุรุณํ ตมฺพณฺณินุทฺธานํ.

สิสฺโส ทิปฺงฺกราชยฺทุมิพฺพสุมฺตีทิลทฺตฺตฺปกาโส.

พาลาทิจจาทิวาสทฺวิตยฺมธิวสฺ สาสนํ โชตยฺ โย.

โสยํ พุทฺธปิยวฺโห ยติ อิมฺมุชฺกํ รูปสิทธิ อกาลิ.

(ปทฺรูปสิทธิ. หน้า ๕๐๐)

“ภิกษุนามว่า พุทธปิยะ เป็นศิษย์ของครูผู้ประเสริฐนามว่า อานันทเถระ ผู้มีชื่อเสียง ผู้เป็นธงของเกาะลังกา พระภิกษุนั้นเป็นผู้มีชื่อเสียงที่ได้รับแล้วจุประทับในแผ่นดินทมิฬด้วยนามว่า ทิปังกร ครองอาวาส ๒ แห่งมีพาลาทิจจวิหารเป็นต้น ผู้ยังพระศาสนาให้รุ่งเรือง ได้รจนาคัมภีร์ปทฺรูปสิทธิอันตรงประเด็นนี้สำเร็จแล้ว”

อานนฺท'รณฺดรตนาทิมหายติณฺท-

นิจฺจปฺพุทฺธปุมฺปิยเสวตฺตํ

พุทธปิเยน สนพุทธคุณปิเยน

เถราลينا รจิตปชฌมถุ ปิพนตุ.

(ปชฌมถุ. คาถา ๑๐๓)

“ขอมวลชนจงดูดีมีคาน้ำผึ้งซึ่งรังสรรค์ไว้โดยภมรคือพระเถระชื่อ พุทธปิเยะ ผู้เคารพรักในพระพุทธรูปยิ่งนัก ผู้ช่อกเสพปทุมชาติอันงามบานสะพรั่งเสมอคือ พระอาณันทวนรัตน์มหาเถระ” (คำว่า วรรัตน์ คงจะเป็นสมณศักดิ์ของเจ้าคณะฝ่าย วนวาสี)

ส่วนในปทรูปสิทธิปกรณ ฉบับสิงหล พร้อมทั้งคัมภีร์แปลสิงหลที่เรียกว่า อัถถพยาชยา (เรียกสั้นๆ ว่า คัมภีร์พยาชยา) มีคาถาลงท้าย ๒ บทซึ่งไม่พบในฉบับฉန္ธุสังคายนาดังนี้ว่า

สชาติเรกสตรส-

ภาณวาเรหิ คนถโต

นิฏฐิตา รูปสิทธิติ

ปทสลิตุธิสาณินิ.

สทา สทุธาสีลีสติติมตี จากปฎมา

กตญญู โลกญญู พรหิตโรโต ฉานนโรโต

อกมปิ สมภาเร ทูรภิกวสสารคหเน

ภเวยยาหิ สมโพธิสมถิคม ยาว ภวติ.

(ปทรูปสิทธิ. หน้า ๕๐๐)

“ปกรณชื่อว่า รูปสิทธิ ที่แสดงความสำเร็จแห่งบท จบแล้วด้วยภาณวาร ๑๗ กวาโดยคัมภีร์ (๑ ภาณวาร = ๒๕๐ คาถา หรือ ๘,๐๐๐ พยางค์)

ขอข้าพเจ้าจงเป็นผู้มีศรัทธา ทรงศีล เพียบพร้อมด้วยสติ สมาธิ และปัญญาเป็น ผู้ฉลาดในทาน รู้คุณ รู้โลก ยินดีในการเกื้อกูลผู้อื่น และรียนรมย์ในฉาน พึงเป็นผู้ไม่ ห้วนไหวในโพธิสมภารตราบจนกระทั่งบรรลूसัมโพธิญาณในชกฐคือสงสารที่ข้ามพ้นได้ยาก”

ข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่าพระพุทธรูปปิเยะเป็นหน่อเนื้อพุทธางกูรผู้บำเพ็ญบารมีโพธิ-สมภารเพื่อบรรลूसัมโพธิญาณโปรดเวไนยชนในกาลภายหน้า แม้ในนิคมคาถาของคัมภีร์ปชฌมถุ ก็มีข้อความที่คล้ายคลึงกันนี้ว่า

อิติถึ รูปคุณานุกิตตนวสา ตตฺหิตาสีโสโต

วตฺถานุสฺสติ วตฺติตา อีห ยถา สุตฺเตสุ เมตฺตา จ เม

เอวฺนฺตา หิ ภวนฺตรุตฺตรตรา วตฺตฺนฺตุ อาโพธิ เม

สโยโค จ ธเนหิ สุตฺตหิ ภเว กลฺยาณมิตฺเตหิ จ.

(ปชฺชมฺธ. คาถา ๑๐๔)

“โดยประการดังนี้ ข้าพเจ้าผู้หวังประโยชน์แก่อุภยชนได้เจริญอนุสติรำลึกถึงคุณของพระไตรรัตน์และแม่เมตตาแก่สรรพสัตว์ในภพนี้ โดยประการใด การรำลึกถึงคุณของพระไตรรัตน์และการแม่เมตตานั้นจึงเพิ่มพูนยิ่งขึ้นในภพต่อไปจวบจนข้าพเจ้าบรรลุสัมโพธิญาณ โดยประการนั้น ทั้งความเพียบพร้อมด้วยอริยทรัพย์ ๗ และกัลยาณมิตรจงมีแก่ข้าพเจ้าเทอญ”

ฉายมณณสุส กุพพนติ ตัญจนติ สยมาตเป
ผลานิปี ปรสเสว รุกขา สปริสา อิว.

มหาพฤษกาให้ร่เงาแก่ผู้อื่น แต่ตัวมันเองต้องทนต่อแสงแดดอันแผด
กล้า แลต้นไม้ที่นั้นยอมผลิตผลเพื่อผู้อื่นโดยแท้ สัตบุรุษทั้งหลายย่อมประพฤติ
ดั่งต้นไม้

กถามุขี

๑. สทฺธมฺมรํสีวราชาลิกพฺพุทฺธสุร-
เสฏฺโฐทยา ชนนเขตตมมหาสรมฺหิ
เวเนยฺยพนฺธูปทุมา วิกสนฺติ ตาหํ
วนทามิ มานสตมํ ส ปนฺนทํ เม.
๒. สมฺพุทฺธสาสนวรสฺส มโหปการา
นानานิรุตฺตินยทีปนกา ปสตุถา
โปราณิกเกหิ นิชพฺพุติกตา'ธ สนฺติ
กจฺจายนาทิปุเกทนิรุตฺตินิกถา.
๓. กจฺจายนนฺจ จิรกาลตณฺ์ ปสตุถํ
ตณฺนามเวยฺยยตินา รจิตํ วิคยฺห
กาตนฺต-ปาณินิยมาทิกสกุททานิ
สมฺพุทฺธการติ-ตทฺฐจกถนฺจ สุณฺฺจ.
๔. สุตฺตกฺกเมน รจนาย ตุ ตํ สุโพธิ
นาโหสิ รุป'มฺนุคฺมม ตโต ปสตุถา
พฺพุทฺธปิเยน รจิตา ปทฺฐปสิทฺธิ
พฺพุทฺธาคเม สกลโสตุหิตาย ตสฺมา.
๕. นฺยาสปฺปฏฺติปริวาริกวณฺณนนฺจ
นิสฺสาย ตณฺจ สุขโพชนสมฺปณีตา

พยุตต์ สุภณฺท'มฺชุกมฺจ วิธาย พาล-
โพธาย สา ชินคิราพหุการยุตฺตา.

๖. พยาขยา อิมาย รจิตา ปุริเมหิ สมฺมา
นानา สุภา จ วิภูตฺตปกาสิกา ยา
ตา จาปี มาคธิกสกุตสทฺทสตุเถ
นิสฺสาย กุมฺมิ^๑ สุขโพธิณี'มตฺถพยาขยฺ^๒.

คณธสารากิวโส

^๑ คำว่า กุมฺมิ สำเร็จรูปมาจาก กร ธาตุ + โอ ปัจจัย + มิ วิภัติ แปลง กร ธาตุกับ โอ ปัจจัยเป็น กุ ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริเฉทที่ ๖ สูตร ๒๓) ว่า กรสฺส โสสฺส กุ (แปลง กร ธาตุพร้อมทั้ง โอ ปัจจัยเป็น กุ ในเพราะ มิ และ ม วิภัติได้บ้าง) ดังอุทาหรณ์ในพระบาลี (ขุ. ชา. ๒๘.๑๗๕๒.๓๑๗) ว่า ฐมฺมสฺสาปจิติ กุมฺมิ (เราจะทำการบูชาธรรม)

^๒ คำว่า อตฺ ใน อตฺถพยาขยฺ เป็นครุต้นสังโยคที่จัดเป็นลหุ ดังคำว่า ทฬฺ ในคัมภีร์ธรรมบท (ขุ. ธ. ๒๕.๓๔๕.๗๖) ว่า น ตํ ทฬฺหํ พนฺธนมาหุ อีรา (ท่านผู้รู้กล่าวว่าสิ่งนั้นยังไม่ใช่เครื่องจองจำที่มั่นคง) เรื่องนี้ กล่าวไว้ในฉันทสันสกฤตชื่อฉันทโฆมฺยชรี (ปริเฉทที่ ๑ คาถา ๑๘) ว่า

ติพฺพปยตโนจฺจารณาตฺร ลชฺชุดฺตมิตฺติ กณฺจากรณฺเณ ยทุตฺตํ

ยทา ติพฺพปยตเนน

สังโยคาทิสฺส'การวํ

น ฉนฺโทภางฺคมิจฺจาหุ

ตทา โทสาย วิญฺญฺโน.

คัมภีร์[สรัสวตี]กัณฐาภรณ์ะกล่าวว่า ความเป็นลหุย่อมมีในครุเหล่านี้ด้วยความพยายามออกเสียงเร็ว ดังคำกล่าวว่า “เมื่อใด ความเป็นลหุของสังโยคเป็นต้นมีอยู่ด้วยความพยายามออกเสียงเร็ว เมื่อนั้น กวีย่อมไม่กล่าวโทษว่าเสียฉันท”

กถามุข

๑. เวไนยชนเปรียบเสมือนปทุมชาติแย้มบานในสระน้ำคือชาติเขต [หมีนจักรวาล] เพราะการอุท้ยแห่งพระอาทิตย์คือพระจอมมุนีผู้ประเสริฐผู้มีพระสัทธรรมอันงามเลิศเป็นข้ายรัศมี ข้าพเจ้าขอนมัสการพระอาทิตย์ดวงนั้น ขอพระองค์ทรงกำจัดความมืดอันบังเกิดในหทัยของข้าพเจ้าเถิด
๒. คัมภีร์ไวยากรณ์จำนวนมากอันมีกัจจายนะเป็นอาทิ มีอุปการคุณอย่างใหญ่หลวงแก่บวรพระพุทธศาสนา แสดงนัยต่างๆ ทางไวยากรณ์ เป็นที่สรรเสริญ[ของนักปราชญ์] โบราณจารย์ทั้งหลายได้ประพันธ์ด้วยปริญญาของตน ปรากฏอยู่ในพระศาสนานี้
๓. อนึ่งเล่า คัมภีร์กัจจายนะเกิดก่อนนาน[กว่าคัมภีร์ไวยากรณ์อื่น] บัณฑิตยกย่องสรรเสริญ พระภิกษุผู้มีสมัญญาว่ากัจจายนะนั้นรจนาด้วยดีโดยอาศัยไวยากรณ์สันสกฤต อันมีคัมภีร์กาดันตะและปาณินิเป็นต้น พร้อมด้วยพระชินพจน์กับคัมภีร์อรรถกถา
๔. แต่คัมภีร์กัจจายนะนั้นมิใช่ไวยากรณ์ที่เข้าใจง่ายเลย เนื่องจากรจนาลำดับสูตร ฉะนั้น พระพุทธปิยะเถระจึงได้รจนาคัมภีร์ปทรูปสิทธิตามลำดับอุทาหรณ์ ให้รู้ง่ายกว่าคัมภีร์กัจจายนะนั้น เพื่อประโยชน์แก่กุลแก่นักศึกษาทั้งปวง ในปริยัติธรรมของพระพุทธเจ้า
๕. คัมภีร์ปทรูปสิทธิอาศัยคัมภีร์กัจจายนะและคัมภีร์อรรถกถาธิบายที่เกี่ยวข้อง อันมีคัมภีร์นยาสะเป็นอาทิ ประพันธ์ขึ้นเพื่อความรู้ง่าย โดยกระทำให้ชัดเจน แบ่งหมวดหมู่ไว้อย่างดีและตรง เพื่อความรู้ของเยาวชนโดยแท้

คัมภีร์นั้นก่อปรด้วยคุณูปการมากต่อพระชินพจน์

๖. คัมภีร์อธิบายหลายฉบับที่บริบูรณ์ของคัมภีร์นี้ ซึ่งแสดงข้อความไว้อย่างชัดเจน โบราณจารย์ได้ประพันธ์ไว้เป็นอย่างดี ข้าพเจ้าอาศัยคัมภีร์อธิบายเหล่านั้น พร้อมทั้งไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต จะแต่งคัมภีร์อธิบายที่เข้าใจง่ายต่อไป

พระคันทสาราภิวงศ์

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

(พระไตรปิฎก = เล่ม/ข้อ/หน้า, อรรถกถาและฎีกา = เล่ม/หน้า)

พระวินัยปิฎก

วิ. มหาวิ.	วินัยปิฎก มหาวิภังค
วิ. ภิกขุณี.	วินัยปิฎก ภิกขุณีวิภังค
วิ. มหา.	วินัยปิฎก มหาพคค
วิ. จุฬ.	วินัยปิฎก จุฬพคค
วิ. ป.	วินัยปิฎก ปริวารพคค

พระสุตตันตปิฎก

ที. สී.	ทีฆนิกาย สීลขุททคค
ที. มหา.	ทีฆนิกาย มหาพคค
ที. ปา.	ทีฆนิกาย ปาฎิกวคค
ม. มู.	มชฺฉิมนิกาย มูลปณณาส
ม. ม.	มชฺฉิมนิกาย มชฺฉิมปณณาส
ม. อุ.	มชฺฉิมนิกาย อุปริปณณาส
สํ. ส.	สํยุตฺตนิคาย สคาถวคค
สํ. นิ.	สํยุตฺตนิคาย นิทานวคค
สํ. ข.	สํยุตฺตนิคาย ขนธวคค
สํ. สฬา.	สํยุตฺตนิคาย สฬาตทวคค
สํ. มหา.	สํยุตฺตนิคาย มหาพคค
อง. เอกก.	องคฺคตฺตรนิกาย เอกกนิปาท
อง. ทุก.	องคฺคตฺตรนิกาย ทุกนิปาท

อง. ติก.	องคฺคตฺตรนิกาย ติกนิปาท
อง. จตฺก.	องคฺคตฺตรนิกาย จตฺกนิปาท
อง. ปณจก.	องคฺคตฺตรนิกาย ปณจกนิปาท
อง. ฉก.	องคฺคตฺตรนิกาย ฉกนิปาท
อง. สตตก.	องคฺคตฺตรนิกาย สตตกนิปาท
อง. อฏจก.	องคฺคตฺตรนิกาย อฏจกนิปาท
อง. นวก.	องคฺคตฺตรนิกาย นวกนิปาท
อง. ทสก.	องคฺคตฺตรนิกาย ทสกนิปาท
อง. เอกาทสก.	องคฺคตฺตรนิกาย เอกาทสกนิปาท
ขุ. ขุ.	ขุทฺทกนิกาย ขุทฺทกปาจ
ขุ. ฐ.	ขุทฺทกนิกาย ฐมฺปท
ขุ. อุ.	ขุทฺทกนิกาย อุทาน
ขุ. อิติ.	ขุทฺทกนิกาย อิติวุตฺตก
ขุ. สุ.	ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาต
ขุ. วิ.	ขุทฺทกนิกาย วิมานวตฺถุ
ขุ. เป.	ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺถุ
ขุ. เถร.	ขุทฺทกนิกาย เถรคาถา
ขุ. เถรี.	ขุทฺทกนิกาย เถรีคาถา
ขุ. ชา.	ขุทฺทกนิกาย ชาตก
ขุ. มหา.	ขุทฺทกนิกาย มหานิทฺเทส
ขุ. จุฬ.	ขุทฺทกนิกาย จุฬนิทฺเทส

ขุ. ปฎิ.	ขุทุททนิกาย ปฎิสมภิทามคค	เถร. อ.	เถรคาถา อฎุจกถา
ขุ. อป.	ขุทุททนิกาย อปทาน	เถรี. อ.	เถรีคาถา อฎุจกถา
ขุ. พุทฐ.	ขุทุททนิกาย พุทฐวัส	ชา. อ.	ชาตก อฎุจกถา
ขุ. จริยา.	ขุทุททนิกาย จริยาปิฎก	มหานิ. อ.	มหานิทุเทศ อฎุจกถา
เนตติ.	เนตติปกรณ	จุพนิ. อ.	จุพนิทุเทศ อฎุจกถา
มลินท.	มลินทปณห	ปฎิส. อ.	ปฎิสมภิทามคค อฎุจกถา
พระอภิธรรมปิฎก		อป. อ.	อปทาน อฎุจกถา
อภิ. ฐ.	อภิธมมปิฎก ฐมมสงคณิ	พุทฐว. อ.	พุทฐวัส อฎุจกถา
อภิ. วิ.	อภิธมมปิฎก วิภงค	จริยา. อ.	จริยาปิฎก อฎุจกถา
อภิ. ธา.	อภิธมมปิฎก ธาตุกถา	เนตติ. อ.	เนตติ อฎุจกถา
อภิ. ปุ.	อภิธมมปิฎก ปุคคูลปณตติ	วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคค
อภิ. ก.	อภิธมมปิฎก กถาวตถุ	อภิ. อ.	อภิธมมปิฎก อฎุจกถา
อภิ. ย.	อภิธมมปิฎก ยมก	สงคห.	อภิธมมตถสงคห
อภิ. ป.	อภิธมมปิฎก ปญฺจาน	คัมภีร์ฎีกา	
คัมภีร์อรรถกถา		วชิร.	วชิรพุทฺธิ
วิ. อ.	วินยปิฎก อฎุจกถา	สารตถ.	สารตถทีปนี
ที. อ.	ทีฆนิกาย อฎุจกถา	วิมติ.	วิมติวินทนี
ม. อ.	มชฺฌิมนิกาย อฎุจกถา	กงฺขา. ฎิ.	กงฺขาวิตตรณิฎฎีกา
ส. อ.	สยฺยตฺตนิกาย อฎุจกถา	กงฺขา. นวฎิ.	กงฺขาวิตตรณิเอภินวฎฎีกา
อง. อ.	องคฺคตฺตรนิกาย อฎุจกถา	ที. ฎิ.	ทีฆนิกาย ฎฎีกา
ขุ. อ.	ขุทุททปาจ อฎุจกถา	สี. ฎิ.	สีลกฺขนธวคค อภินวฎฎีกา
ธมฺม. อ.	ธมฺมปท อฎุจกถา	ม. ฎิ.	มชฺฌิมนิกาย ฎฎีกา
อุทาน. อ.	อุทาน อฎุจกถา	ส. ฎิ.	สยฺยตฺตนิกาย ฎฎีกา
อิติวุตฺ.	อิติวุตฺตก อฎุจกถา	อง. ฎิ.	องคฺคตฺตรนิกาย ฎฎีกา
สุตฺตนิ. อ.	สุตฺตนิปาต อฎุจกถา	วิสุทฺธิ. ฎิ.	วิสุทฺธิมคคมหาฎฎีกา
วิมาน. อ.	วิมานวตถุ อฎุจกถา	มณิสมณฺช.	มณิสารมณฺชสา
เปต. อ.	เปตวตถุ อฎุจกถา	ขุทุท. ฎิ.	ขุทุทลิกฺขาฎฎีกา

สารบัญ

มาติกา	หน้า
คำอนุโมทนา	[๑]
คำนำของคัมภีร์	[๓]
ประวัติผู้แต่ง	[๑๙]
กถามุขี	[๒๕]
กถามุข	[๒๗]
อักษรย่อ	[๒๙]
กัจจายนสูตร	[๓๓]
บทนำ	๑
คัมภีร์มภาวะ	๕
๑. สันธิกัณฑ์	๑๓
สัจญญาวิธาน	๒๐
สรสันธิวิธาน	๗๔
ปกตีสันธิวิธาน	๑๗๖
พยัญชนสันธิวิธาน	๑๙๙
นิคคหิตสันธิวิธาน	๒๕๙
๒. นามกัณฑ์	๓๐๑
ปุงลึงค์	๓๐๕
อิตถิลึงค์	๕๕๙
นปุงสกลึงค์	๖๒๕
สรวรพนาม	๖๖๐

อลังคนาม	๗๖๕
วิภัติปัจเจยวิธาน	๘๑๘
บทอุปสรรค	๘๕๒
บทนิบาต	๘๘๐
๓. การกัณฑ์	๙๑๗
อรรถปฐมมาวิภัติ	๙๒๑
อรรถทุติยาวิภัติ	๙๔๐
อรรถตติยาวิภัติ	๙๗๒
อรรถจตุตถีวิภัติ	๑๐๐๗
อรรถปัญจมีวิภัติ	๑๐๓๙
อรรถฉกฺขีวิภัติ	๑๐๘๗
อรรถสัตตมีวิภัติ	๑๑๐๘
เชิงอรรถ	๑๑๗๕
ลำดับสูตร	๑๑๘๓
ดัชนีคั่นคำ	๑๑๙๕
ดัชนีปทมาลา	๑๒๐๓
ดัชนีการประกอบรูปศัพท์	๑๒๐๕
บรรณานุกรม	๑๒๑๐
รายนามผู้จัดพิมพ์	๑๒๑๔

กัจจายนสูตร

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สุมมาสมพุทฺธสฺส.

๑. สนธิกปป สนธิกณฺฑ

- ๑ : *๑. อตฺโถ อกฺขรสมณฺณาโต.
๒ : ๒. อกฺขรปาทยเ อเอกจตฺตาลีสิ.
๓ : ๓. ตตฺโถทนฺตฺตา สรา อฏฺฐ.
๔ : ๔. ลหุมนตฺตฺตา ตโย รสฺสา.
๕ : ๕. อณฺเณ ทีฆา.
๖ : ๘. เสสา พฺยณฺชนา.
๗ : ๙. วคฺคา ปณฺจปณฺจโส มนฺตา.
๘ : ๑๐. อํ อิติ นิคฺคหิตํ.
๙ : ๑๑. ปฺรสมณฺญา ปโยเค.
๑๐ : ๑๒. ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย.
๑๑ : ๑๔. นเย ปรี ยุตฺเต.

อิติ สนธิกปปเป ปจโม กณฺโฑ.

- ๑๒ : ๑๓. สรา สเร โลปี.
๑๓ : ๑๕. วา ปโร อสรูปา.
๑๔ : ๑๖. กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต.
๑๕ : ๑๗. ทีฆํ.
๑๖ : ๑๘. ปุพฺโพ จ.
๑๗ : ๑๙. ยเมทนฺตฺตฺตฺสาเทโส.

* เลขแถวหน้าลำดับสูตรคัมภีร์กัจจายนะ : เลขแถวหลังลำดับสูตรคัมภีร์ปทฐปสฺสตี

- ๑๘ : ๒๐. วโมทุทนุทานัน.
 ๑๙ : ๒๒. สพุโพ จั ตี.
 ๒๐ : ๒๗. โท ฐสุส จ.
 ๒๑ : ๒๑. อิวณฺโณ ยํ นวา.
 ๒๒ : ๒๘. เอวาทิสฺส วิ ปุพุโพ จ รสุโส.

อิติ สนฺธิกปฺเป ทฺติโย กณฺโฑ.

- ๒๓ : ๓๖. สรา ปกติ พฺยณฺชเน.
 ๒๔ : ๓๕. สเร กฺวจิ.
 ๒๕ : ๓๗. ที่มฺโ.
 ๒๖ : ๓๘. รสุสฺ.
 ๒๗ : ๓๙. โลปฺณจ ตตฺราราโร.
 ๒๘ : ๔๐. ปร เทวภาโว จาเน.
 ๒๙ : ๔๒. วคฺเค โสมสาโสมसानํ ตตฺติยปจฺมา.

อิติ สนฺธิกปฺเป ตตฺติโย กณฺโฑ.

- ๓๐ : ๕๘. อํ พฺยณฺชเน นิคฺคหิตํ.
 ๓๑ : ๔๙. วคฺคนตฺมํ वा วคฺเค.
 ๓๒ : ๕๐. เอहे ฌิ.
 ๓๓ : ๕๑. ส เย จ.
 ๓๔ : ๕๒. มทา สเร.
 ๓๕ : ๓๔. ยวมทนตฺรลา จาคมา.
 ๓๖ : ๔๗. กฺวจิ โอ พฺยณฺชเน.
 ๓๗ : ๕๗. นิคฺคหิตณฺจ.
 ๓๘ : ๕๓. กฺวจิ โลปํ.
 ๓๙ : ๕๔. พฺยณฺชเน จ.
 ๔๐ : ๕๕. ปโร วา สโร.

๔๑ : ๕๖. พยัญชนโน จ วิสณฺโณโค.

อิติ สนฺธิกปฺเป จตฺตฺเถ กณฺโฑ.

๔๒ : ๓๒. โค สเร ปุณฺสสาคโม กวฺจิ.

๔๓ : ๓๓. ปาสฺส จนฺโต รสฺโส.

๔๔ : ๒๔. อพฺโภ อภิ.

๔๕ : ๒๕. อชฺโฌ อธิ.

๔๖ : ๒๖. เต น วา อิวณฺเณ.

๔๗ : ๒๓. อติสฺส จนฺตสฺส.

๔๘ : ๔๓. กวฺจิ ปฏฺฐิ ปติสฺส.

๔๙ : ๔๔. ปุณฺสสุ พยัญชนเ.

๕๐ : ๔๕. โอ อวสฺส.

๕๑ : ๕๙. อนฺุปรทฺฐิจานํ วุตฺตโยคโต.

อิติ สนฺธิกปฺเป ปญฺจโม กณฺโฑ.

สนฺธิสฺสฺสฺสํ นิฏฺฐิตํ.

๒. นามกปฺป นามกณฺฑ

๕๒ : ๖๐. ชินฺวจฺนยฺตฺตํ หิ.

๕๓ : ๖๑. ลิงฺคณฺจ นิปรฺจจเต.

๕๔ : ๖๒. ตโต จ วิภตฺติโย.

๕๕ : ๖๓. ลี โย อํ โย นา หิ ส นํ สฺมา หิ ส นํ สฺมี สฺ.

๕๖ : ๖๔. ตทณฺุปรโรเธน.

๕๗ : ๗๑. อาลปเน ลี คสณฺโณ.

๕๘ : ๒๙. อิวณฺุณฺวณฺุณา ฌลา.

๕๙ : ๑๘๒. เต อิตฺถิขฺยา โป.

- ๖๐ : ๑๗๗. อา โฆ.
 ๖๑ : ๑๗๖. สาคโม เส.
 ๖๒ : ๒๐๖. สัมสาเสวทวจนเส จ.
 ๖๓ : ๒๑๗. เอติมาสมิ.
 ๖๔ : ๒๑๖. ตสสา วา.
 ๖๕ : ๒๑๕. ตโต สสส สสาย.
 ๖๖ : ๒๐๕. โฆ รสส.
 ๖๗ : ๒๒๙. โน จ ทวาทีโต นัมหิ.
 ๖๘ : ๑๘๔. อมา ปโต สมีสมาน วา.
 ๖๙ : ๑๘๖. อาทีโต โอ จ.
 ๗๐ : ๓๐. ฌลนัมยิวา สเร วา.
 ๗๑ : ๕๐๕. ยวการา จ.
 ๗๒ : ๑๘๕. ปสณณสส จ.
 ๗๓ : ๑๗๔. คาว เส.
 ๗๔ : ๑๖๙. โยสุ จ.
 ๗๕ : ๑๗๐. อวัมหิ จ.
 ๗๖ : ๑๗๑. อวสสุ วา.
 ๗๗ : ๑๗๕. ตโต นม ปติมหาลุตเต จ สมาส.
 ๗๘ : ๓๑. โอ สเร จ.
 ๗๙ : ๔๖. ตพพิปริตูปปะเท พยณชเน จ.
 ๘๐ : ๑๗๓. โคณ นัมหิ วา.
 ๘๑ : ๑๗๒. สหีนาสู จ.
 ๘๒ : ๑๔๙. อโม นิคคหิตัง ฌลเปหิ.
 ๘๓ : ๖๗. สรโลเป'มาเทสปปจยาทิมหิ สรโลเป ตู ปกติ.
 ๘๔ : ๑๔๔. อโฆ รสส'เมทวจนโยสุวปี จ.
 ๘๕ : ๑๕๐. น สิมิมนปัสกานิ.

- ๘๖ : ๒๒๗. อุกาทีโต นมินัน.
- ๘๗ : ๒๓๑. อิณณมณินนัน ตีหิ สงขยาหิ.
- ๘๘ : ๑๔๗. โยสุ กตนิการโลเปสุ ทีฆ.
- ๘๙ : ๘๗. สุน्हิสฺสุ จ.
- ๙๐ : ๒๕๒. ปณจาทีนฺมตฺต.
- ๙๑ : ๑๙๔. ปติสฺสินิมฺหิ.
- ๙๒ : ๑๐๐. นตุสฺสนโต โยสุ จ.
- ๙๓ : ๑๐๖. สพฺพสฺส วา อํเสสุ.
- ๙๔ : ๑๐๕. สิมฺหิ วา.
- ๙๕ : ๑๔๕. อคฺคิสฺสินิ.
- ๙๖ : ๑๔๘. โยสฺว'กตรสฺโส โฆ.
- ๙๗ : ๑๕๖. เวโวสุ โล จ.
- ๙๘ : ๑๘๙. มาตุลาทีนฺมานตฺตมี'กาเร.
- ๙๙ : ๘๑. สฺมาหิสฺมึนฺ มฺหาภิมฺหิ วา.
- ๑๐๐ : ๒๑๔. น ติเมหิ กตาทกาเรหิ.
- ๑๐๑ : ๘๐. สฺหิสฺว'กาโร เอ.
- ๑๐๒ : ๒๐๒. สพฺพนามานัน นิมฺหิ จ.
- ๑๐๓ : ๗๙. อโต เนน.
- ๑๐๔ : ๖๖. โส.
- ๑๐๕ : ๐. โส วา.
- ๑๐๖ : ๓๑๓. ทีโฆเรหิ.
- ๑๐๗ : ๖๙. สพฺพโยนินฺมาเอ.
- ๑๐๘ : ๙๐. สฺมาสมึนฺ วา.
- ๑๐๙ : ๓๐๔. อาย จตฺตเถกาวจนสฺส ตฺ.
- ๑๑๐ : ๒๐๑. ตโย เนว จ สพฺพนาเมหิ.
- ๑๑๑ : ๑๗๙. ฆโต นาทินัน.

- ๑๑๒ : ๑๘๓. ปโต ยา.
 ๑๑๓ : ๑๓๒. สขโต คสเส วา.
 ๑๑๔ : ๑๗๘. ชมเต จ.
 ๑๑๕ : ๑๘๑. น อมมาทิตโต.
 ๑๑๖ : ๑๕๗. อกตรสสา ลโต ยวาลปนสส เวโว.
 ๑๑๗ : ๑๒๔. ฌลโต สสส โน วา.
 ๑๑๘ : ๑๔๖. ชมปโต จ โยน โลโป.
 ๑๑๙ : ๑๕๕. ลโต โวกาโร จ.

อิติ นามกปเป ปจโม กณโฑ.

- ๑๒๐ : ๒๔๓. อมหสส มม สวิภตฺติสส เส.
 ๑๒๑ : ๒๓๓. มย โยมฺหิ ปจเม.
 ๑๒๒ : ๙๙. นุตฺตส นโต.
 ๑๒๓ : ๑๐๓. นุตฺตส เส วา.
 ๑๒๔ : ๙๙. อา สิมฺหิ.
 ๑๒๕ : ๑๙๙. อํ นปฺุสเก.
 ๑๒๖ : ๑๐๑. อวณฺณา จ เค.
 ๑๒๗ : ๑๐๒. โตตฺตา สสมฺินาสฺ.
 ๑๒๘ : ๑๐๔. นมฺหิ ตํ วา.
 ๑๒๙ : ๒๒๒. อิมสฺสิทมฺิสฺ นปฺุสเก.
 ๑๓๐ : ๒๒๕. อมฺุสสา'หุ.
 ๑๓๑ : ๐. อิตฺธิปฺุมนปฺุสกกสงฺขยํ.
 ๑๓๒ : ๒๒๘. โยสุ ทฺุวินฺนํ เทว จ.
 ๑๓๓ : ๒๓๐. ติจฺจุนฺนํ ติสฺโสจตฺสโส-ตโยจตฺตาโร-ตฺธิจตฺตาริ.
 ๑๓๔ : ๒๕๑. ปญฺจาทินมฺกาโร.
 ๑๓๕ : ๑๑๙. ราชสฺส รณฺโณราชิโน เส.

- ๑๓๖ : ๑๑๙. รณณัม นัมมิหิ วา.
 ๑๓๗ : ๑๑๖. นามุหิ รณณา วา.
 ๑๓๘ : ๑๒๑. สุมิมฺหิ รณเณราชาชินิ.
 ๑๓๙ : ๒๔๕. ตุมฺหมหากํ ตยิมยิ.
 ๑๔๐ : ๒๓๒. ตวมหํ สิมฺหิ จ.
 ๑๔๑ : ๒๔๑. ตวम्म เส.
 ๑๔๒ : ๒๔๒. ตฺยหฺมยฺหณฺจ.
 ๑๔๓ : ๒๓๕. ตัม'มฺมิหิ.
 ๑๔๔ : ๒๓๔. ตวฺมมณฺจ นวา.
 ๑๔๕ : ๒๓๘. นามุหิ ตยามยา.
 ๑๔๖ : ๒๓๖. ตุมฺหสฺส ตวฺตว'มฺมิหิ.
 ๑๔๗ : ๒๔๖. ปทโต ทุตฺติยาจตฺตฺถินฺณฺจิสฺส วโน.
 ๑๔๘ : ๒๔๗. เตเมกวจเนสฺส จ.
 ๑๔๙ : ๒๔๘. น อัมมิหิ.
 ๑๕๐ : ๒๔๙. วา ตติเย จ.
 ๑๕๑ : ๒๕๐. พหุจเนสฺส วโน.
 ๑๕๒ : ๑๓๖. ปุมนตฺสสา สิมฺหิ.
 ๑๕๓ : ๑๓๘. อ'มัลปนเนกวจเน.
 ๑๕๔ : ๐. สมาสเ จ วิชาสา.
 ๑๕๕ : ๑๓๗. โยสฺวา'โน.
 ๑๕๖ : ๑๔๒. อานเ สุมิมฺหิ วา.
 ๑๕๗ : ๑๔๐. หิวิกตฺติมฺหิ จ.
 ๑๕๘ : ๑๔๓. สฺสุมิ'มา วา.
 ๑๕๙ : ๑๓๙. อฺ นามุหิ จ.
 ๑๖๐ : ๑๙๗. อ กมฺมนตฺสส จ.

- ๑๖๑ : ๒๔๔. ตุมุหมุเหหิ น'มากัง.
 ๑๖๒ : ๒๓๗. วา ยวปฺปจโม.
 ๑๖๓ : ๒๔๐. สสฺสึ.
 ๑๖๔ : ๒๐๐. สพฺพนามการเต ปจโม.
 ๑๖๕ : ๒๐๘. ทวนทฎจา วา.
 ๑๖๖ : ๒๐๙. นายณั สพฺพนามิกัง.
 ๑๖๗ : ๒๑๐. พหุพฺพีหิมฺหิ จ.
 ๑๖๘ : ๒๐๓. สพฺพโต นั สํสํานั.
 ๑๖๙ : ๑๑๗. ราชสฺส ราชุ สุนฺหิสฺสุ จ.
 ๑๗๐ : ๒๒๐. สพฺพสฺสิมสฺเส วา.
 ๑๗๑ : ๒๑๙. อนิมิ นามฺหิ จ.
 ๑๗๒ : ๒๑๘. อนปฺปัสกสฺสายํ สิมฺหิ.
 ๑๗๓ : ๒๒๓. อมุสฺส โม สั.
 ๑๗๔ : ๒๑๑. เอเตเตสํ โต.
 ๑๗๕ : ๒๑๒. ตสฺส วา นตฺตํ สพฺพตฺถ.
 ๑๗๖ : ๒๑๓. สสฺมาสมึสํสาสว'ตฺตํ.
 ๑๗๗ : ๒๒๑. อิมสทฺทสฺส จ.
 ๑๗๘ : ๒๒๔. สพฺพโต โก.
 ๑๗๙ : ๒๐๔. ขมฺปโต สมิสํานํ สํสา.
 ๑๘๐ : ๒๐๗. เนตาหิ สมิ'มายยา.
 ๑๘๑ : ๙๕. มโนคณาทิตฺโต สมนาน'มฺอิอา.
 ๑๘๒ : ๙๗. สสฺส โจ.
 ๑๘๓ : ๔๘. เอเตสโม โลเป.
 ๑๘๔ : ๙๖. ส สเร วาคโม.
 ๑๘๕ : ๑๑๒. สนฺตสทฺทสฺส โส เภา โโพ จนฺเต.
 ๑๘๖ : ๑๐๗. สิมฺหิ คจฺจนฺตาทีนํ นฺตสทฺโท อัง.

- ๑๙๗ : ๑๐๘. เสเสสฺสุ นุตฺวา.
 ๑๙๘ : ๑๕๕. พุรหฺมตฺตสขราชาทิตฺ อมานันฺ.
 ๑๙๙ : ๑๑๓. สฺยา จ.
 ๑๙๐ : ๑๑๔. โยนฺมาโน.
 ๑๙๑ : ๑๓๐. สขโต จาโยโน.
 ๑๙๒ : ๑๓๕. สฺมิเม.
 ๑๙๓ : ๑๒๒. พุรหฺมโต คสฺส จ.
 ๑๙๔ : ๑๓๑. สขนฺตสฺสึ โนนานันฺเสสฺสุ.
 ๑๙๕ : ๑๓๔. อาโร หิมฺหิ วา.
 ๑๙๖ : ๑๓๓. สฺนมนฺสฺสุ วา.
 ๑๙๗ : ๑๒๕. พุรหฺมโต ตฺ สฺมี นี.
 ๑๙๘ : ๑๒๓. อุตฺตํ สนาสฺสุ.
 ๑๙๙ : ๑๕๘. สตฺถุปีตาทินฺมา สีสฺมี สีโลโป จ.
 ๒๐๐ : ๑๕๙. อณฺเณสฺวารตฺตํ.
 ๒๐๑ : ๑๖๓. วา นมฺหิ.
 ๒๐๒ : ๑๖๔. สตฺถุนตฺตณฺจ.
 ๒๐๓ : ๑๖๒. อฺ สฺสฺมี สีโลโป จ.
 ๒๐๔ : ๑๖๗. สกมนฺธาตาทินณฺจ.
 ๒๐๕ : ๑๖๐. ตโต โยนฺไม ตฺ.
 ๒๐๖ : ๑๖๕. ตโต สฺมีมิ.
 ๒๐๗ : ๑๖๑. นา อา.
 ๒๐๘ : ๑๖๖. อาโร รสฺสฺมีกาเร.
 ๒๐๙ : ๑๖๘. ปีตาทินฺมสิมฺหิ.
 ๒๑๐ : ๒๓๙. ตยาตยีนฺ ตกาโร ตฺวตฺตํ วา.

อิติ นามกฺปฺเป ตติโย กณฺโฑ.

- ๒๑๑ : ๑๒๖. อตุตทุโต หิสุมิ'มนตต.
- ๒๑๒ : ๑๒๗. ตโต สุมิ นิ.
- ๒๑๓ : ๑๒๗. สสส โน.
- ๒๑๔ : ๑๒๘. สฺมา นา.
- ๒๑๕ : ๑๔๑. ฌลโต จ.
- ๒๑๖ : ๑๘๐. ฌปโต สุมิ ยํ วา.
- ๒๑๗ : ๑๘๗. โยหนฺ นิ นฺปุสเกหิ.
- ๒๑๘ : ๑๘๖. อโต นิจจํ.
- ๒๑๙ : ๑๘๕. สී.
- ๒๒๐ : ๗๔. เสสโต โลปํ คสิปิ.
- ๒๒๑ : ๒๘๒. สพฺพาส'มาวุโสปสคฺคฺนิปาตาทีหิ จ.
- ๒๒๒ : ๓๒๗. ปุํมสฺส ลิงฺคาทีสุ สฺมาเสสุ.
- ๒๒๓ : ๑๘๘. อํ ย'มิตโต ปสญฺญโต.
- ๒๒๔ : ๑๕๓. นํ ฌโต กตฺรสุสา.
- ๒๒๕ : ๑๕๑. โยหนฺ โน.
- ๒๒๖ : ๑๕๔. สุมิ นิ.
- ๒๒๗ : ๒๗๐. กิสฺส ก เว จ.
- ๒๒๘ : ๒๗๒. กุ ्हีหฺสุ จ.
- ๒๒๙ : ๒๒๖. เสเสสุ จ.
- ๒๓๐ : ๒๖๒. ตฺรโตเถสุ จ.
- ๒๓๑ : ๒๖๓. สพฺพสเส'ตฺสสากาโร วา.
- ๒๓๒ : ๒๖๗. ตฺเร นิจจํ.
- ๒๓๓ : ๒๖๔. เอ โตเถสุ จ.
- ๒๓๔ : ๒๖๕. อิมสฺสึ ถํทานิหโตเชสุ จ.
- ๒๓๕ : ๒๘๑. อ ฐฺนามหิ จ.
- ๒๓๖ : ๒๘๐. เอต รหิมฺหิ.

- ๒๓๗ : ๑๗๖. อิตถิยมโต อาปจฺจโย.
 ๒๓๘ : ๑๗๗. นทาทีโต วา อี.
 ๒๓๙ : ๑๗๘. ฌว-ณิก-ณเอยย-ณ-นตุหิ.
 ๒๔๐ : ๑๗๙. ปตฺธิกฺขุราชึการนฺเตหิ อินี.
 ๒๔๑ : ๑๘๐. นตุสฺส ตมีกาเร.
 ๒๔๒ : ๑๘๑. ภาโต โภโต.
 ๒๔๓ : ๑๘๒. โภ เค ตุ.
 ๒๔๔ : ๑๘๓. อการปีตาทฺยนฺตานมา.
 ๒๔๕ : ๑๘๔. ฌลปา รสฺสํ.
 ๒๔๖ : ๑๘๕. อากาโร วา.

อิติ นามกปเป จตุตฺถเก กณฺโฑ.

- ๒๔๗ : ๒๖๑. ตฺวาทโย วิภตฺติสณฺณายโย.
 ๒๔๘ : ๒๖๒. กฺวจิ โต ปณฺจมฺยตฺเถ.
 ๒๔๙ : ๒๖๓. ตฺรธ สตฺตมฺมียา สพฺพนาเมหิ.
 ๒๕๐ : ๒๖๔. สพฺพโต อี.
 ๒๕๑ : ๒๖๕. กิสฺมา โว.
 ๒๕๒ : ๒๖๖. หีหิหฺมฺจัน.
 ๒๕๓ : ๒๖๗. ตมฺหา จ.
 ๒๕๔ : ๒๖๘. อิมฺสฺมา หธา จ.
 ๒๕๕ : ๒๖๙. ยโต หี.
 ๒๕๖ : ๒๗๐. กाले.
 ๒๕๗ : ๒๗๑. กีสพฺพณฺณเมกฺยกฺกุหิ ทาทาจัน.
 ๒๕๘ : ๒๗๒. ตมฺหา ทานิ จ.
 ๒๕๙ : ๒๗๓. อิมฺสฺมา รหิฏฺฐา จ.
 ๒๖๐ : ๒๗๔. สพฺพสฺส โส ทามฺหิ วา.

- ๒๖๑ : ๓๖๙. อวณฺโณ เย โลปณฺจ.
 ๒๖๒ : ๓๙๑. วุฑฺฒสฺส โช อธิญฺเฐสฺส.
 ๒๖๓ : ๓๙๒. ปสฺสณฺสสฺส สโ ส จ.
 ๒๖๔ : ๓๙๓. อนฺตีกสฺส เนโท.
 ๒๖๕ : ๓๙๔. พาฬฺหสฺส สาทฺ.
 ๒๖๖ : ๓๙๕. อปฺปสฺส กณฺ.
 ๒๖๗ : ๓๙๖. ยฺวานณฺจ.
 ๒๖๘ : ๓๙๗. วณฺตุมณฺตฺวีนณฺจ โลโป.
 ๒๖๙ : ๔๑. ยวตฺ ตลณฺทการานํ พยณฺชนานํ จลณฺชการตฺตํ.
 ๒๗๐ : ๑๒๐. อมฺห ตฺมฺห นฺตฺ ราช พฺรหฺมตฺต สข สตฺถ ปิตาทิํหิ สฺมา นาว.

อิติ นามกปฺเป ปณฺจโม กณฺโฑ.

นามสฺตฺตํ นิญฺจิตํ.

๓. นามกปฺป การกณฺช

- ๒๗๑ : ๘๘ (๓๐๘). ยสฺมาทฺเปติ ภายฺมาทตฺเต วา ตฺทปาทานํ
 ๒๗๒ : ๓๐๙. ธาตุณามานมฺุสคฺคโยคาทิสฺวปี จ.
 ๒๗๓ : ๓๑๐. รกฺษณตฺถานํมิจฺฉิตํ.
 ๒๗๔ : ๓๑๑. เยน วาทฺสสนํ.
 ๒๗๕ : ๓๑๒. ทูรณฺตีกทฺรกาลนิมฺมาน-ตฺวาโลปทิสายค-วิภตฺตารปฺโยค-สฺสุทฺธป-ปโมจน-เหตุ-
 วิวิตตฺปฺปมาณปฺุพโยค-พณฺธ-คฺุณวจน-ปณฺห-กณฺโถกาทตฺตฺส จ.
 ๒๗๖ : ๘๔ (๓๐๒). ยสฺส ทาทฺกาโม โรจเต ธารยเต วา ตํ สมฺปทานํ
 ๒๗๗ : ๓๐๓. สิลลสม-หนฺ-จา-สฺป-ธาร-ปีห-กฺุธ-ทฺุหิสฺสฺสฺย-ราธิกฺษ-ปจฺจาสนฺ-อนฺุปตฺติคฺิณ-
 ปฺุพทฺตฺตา-โรจนตฺถ-ตฺทตฺถ-ตฺมตฺถาลมตฺถ-มณฺญา-นาทรปฺปาณฺนิ
 คตฺยตฺถกมฺมณิ อาสึสตฺถ-สมฺมุติ-ภियย-สตฺตมยตฺถสฺ จ.
 ๒๗๘ : ๙๓ (๓๒๐). โยธาโร ตโมกาสิ.

- ๒๗๙ : ๙๒ (๒๙๒). เยน วา กยิริเต ตัม กรณัม.
 ๒๘๐ : ๙๕ (๒๙๕). ยัม กโรติ ตัม กมมัม.
 ๒๘๑ : ๙๗ (๒๙๗). โย กโรติ ส กตฺตา.
 ๒๘๒ : ๒๙๕. โย กเรติ ส เหตุ.
 ๒๘๓ : ๙๑ (๓๑๖). ยสฺส วา ปริคฺคโห ตัม สามีมิ.
 ๒๘๔ : ๖๕ (๒๘๓). ลิงฺกตฺเถ ปจฺจมา.
 ๒๘๕ : ๗๐. อาลปนเน จ.
 ๒๘๖ : ๙๓ (๒๙๑). กรณเณ ตติยา.
 ๒๘๗ : ๒๙๖. สหาทีโยเค จ.
 ๒๘๘ : ๗๘ (๒๙๓). กตฺตริ จ.
 ๒๘๙ : ๒๙๗. เหตุวตฺเถ จ.
 ๒๙๐ : ๒๙๘. สตฺตมฺยตฺเถ จ.
 ๒๙๑ : ๒๙๙. เยนงฺควิกาโร.
 ๒๙๒ : ๓๐๐. วิเสสเน จ.
 ๒๙๓ : ๙๕ (๓๐๑). สมฺปทาเน จตฺตถิ.
 ๒๙๔ : ๓๐๕. นโมโยคาทีสุวปี จ.
 ๒๙๕ : ๙๙ (๓๐๗). อปาทาเน ปณฺจมี.
 ๒๙๖ : ๓๑๔. การณตฺเถ จ.
 ๒๙๗ : ๗๖ (๒๙๔). กมฺมตฺเถ ทฺติยา.
 ๒๙๘ : ๒๙๗. กาลทฺธานมฺจจนฺตสฺสโยเค.
 ๒๙๙ : ๒๙๘. กมฺมปฺปวจฺนียตฺเต.
 ๓๐๐ : ๒๙๖. คติพฺุทธิภฺุชปฺุจรรรสยาทีนํ กโรเต วา.
 ๓๐๑ : ๙๒ (๓๑๕). สามิสฺมี ญฺุจฺฉิ.
 ๓๐๒ : ๙๔ (๓๑๙). โอิกาเส สตฺตมิมิ.
 ๓๐๓ : ๓๒๑. สามิสฺสราริปฺติ-ทายาท-สภฺุชฺชี่-ปฺติภฺุ-ปฺสุต-ภฺุสเลหิ จ.
 ๓๐๔ : ๓๒๒. นิทฺวารเณ จ.

- ๓๐๕ : ๓๒๓. อณาทเร จ.
 ๓๐๖ : ๒๘๙. กุวัจิจิ ทุติยา ฉนุจิจินมตเถ.
 ๓๐๗ : ๒๙๐. ตติยาตตมึนญจ.
 ๓๐๘ : ๓๑๗. ฉนุจิจิ จ.
 ๓๐๙ : ๓๑๘. ทุติยาปญจมึนญจ.
 ๓๑๐ : ๓๒๔. กมมกรณนิมิตตตเถสุ สตตมึ.
 ๓๑๑ : ๓๒๕. สมปทานะ จ.
 ๓๑๒ : ๓๒๖. ปญจมยตเถ จ.
 ๓๑๓ : ๓๒๗. กาลภาเวสุ จ.
 ๓๑๔ : ๓๒๘. อุปรุยาธิกิสฺสรวาเน.
 ๓๑๕ : ๓๒๙. มณฺฑิตุสฺสูกเกสุ ตติยา จ.

อิติ นามกปเป การกปโป ฉนุจิจิ กณฺโฑ.

การกสฺสุตฺตํ นิฉฺฉิตฺตํ.

๔. นามกปป สมาสกณฺฑ

- ๓๑๖ : ๓๓๑. นามานํ สมาสโย ยุตตตเถ.
 ๓๑๗ : ๓๓๒. เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ.
 ๓๑๘ : ๓๓๓. ปกฺติ จสฺส สรณฺตสฺส.
 ๓๑๙ : ๓๓๐. อุปสคฺคณิปาตปฺพุทฺโถ อพฺยयीภาโว.
 ๓๒๐ : ๓๓๕. โส นปฺุสกลิงฺโก.
 ๓๒๑ : ๓๔๙. ทิกฺุสเสกฺตตฺตํ.
 ๓๒๒ : ๓๕๙. ตถา ทวนฺเท ปาณิ-ตฺุริย-โยคค-เสนงค-ชฺุทฺทชฺนตฺุค-วิวิธ-วิรุทฺธ-วิสภาคตฺุถาทินญจ.
 ๓๒๓ : ๓๖๐. วิภาสา รุกฺข-ตฺิณ-ปฺุส-ธน-ธมฺม-ชนปทาที่นญจ.
 ๓๒๔ : ๓๓๙. ทฺุวิปเท ตฺุลฺยาธิกรณเ กมฺมธารโย.
 ๓๒๕ : ๓๔๘. สงฺขยาปฺุทฺโถ ทิกฺุ.

- ๓๒๖ : ๓๔๑. อุภะ ตปปุริสา.
 ๓๒๗ : ๓๕๑. อมาทโย พรปเทภี.
 ๓๒๘ : ๓๕๒. อณฺณปทตฺเถสุ พหุพพีหิ.
 ๓๒๙ : ๓๕๗. นามานํ สมุจฺจโย ทวนฺโท.
 ๓๓๐ : ๓๕๐. มหตํ มหา ตุลฺยาธิกรณฺเ ปเท.
 ๓๓๑ : ๓๕๓. อิตฺถิยํ ภาสิตปฺมุติถึ ปุมาว เจ.
 ๓๓๒ : ๓๕๓. กมฺมธารยสณฺเณ จ.
 ๓๓๓ : ๓๕๔. อตฺตํ นสฺส ตปปุริเส.
 ๓๓๔ : ๓๕๕. สเว อนฺ.
 ๓๓๕ : ๓๕๖. กทฺ กุสฺส.
 ๓๓๖ : ๓๕๗. กาปฺปตฺเถสุ จ.
 ๓๓๗ : ๓๕๐. กฺวจิ สมาสฺนตฺตคตฺตานมฺการนฺโต.
 ๓๓๘ : ๓๕๖. นทิมฺหา จ.
 ๓๓๙ : ๓๕๘. ชายาย ตฺุฬฺขานิ ปตฺติมฺหิ.
 ๓๔๐ : ๓๕๕. ธนฺุมฺหา จ.
 ๓๔๑ : ๓๓๖. อํ วิภตฺตึนมฺการนฺตา อพฺยयीภาวา.
 ๓๔๒ : ๓๓๗. สโร รสฺโส นปฺุสเก.
 ๓๔๓ : ๓๓๘. อณฺณสฺมา โลโป จ.

อิตฺติ นามกปฺเป สมาสกปฺโป สตฺตโม กณฺโฑ.

สมาสสฺตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

๕. นามกปฺป ตทฺฐิตกณฺฑ

- ๓๔๔ : ๓๖๑. วา ฌปฺุจฺเจ.
 ๓๔๕ : ๓๖๖. ฌายนณฺนาน วจฺฉาทิโต.
 ๓๔๖ : ๓๖๗. ฌเณโย กตฺตฺติกาทีหิ.

- ๓๔๗ : ๓๖๘. อโตะ ณี วา.
- ๓๔๘ : ๓๗๑. ณีโว'ปคฺวาทีหิ.
- ๓๔๙ : ๓๗๒. ณีร วิชฺวาทีโต.
- ๓๕๐ : ๓๗๓. เยน วา สัมภูจํ ตรติ จรติ วหติ ณีโก.
- ๓๕๑ : ๓๗๔. ตมธีเต เตนกตาที-สนฺนิธาน-นโยค-สิปป-ภณฺฑ-ชวีวิกตฺเถสุ จ.
- ๓๕๒ : ๓๗๖. ณี ราคา ตสฺเสทมณฺฑตฺเถสุ จ.
- ๓๕๓ : ๓๗๘. ชาตาทีน'มิมิยา จ.
- ๓๕๔ : ๓๗๙. สมฺหตฺเถ กณฺณา
- ๓๕๕ : ๓๘๐. คามชนพฺนุสฺสหายาทีหิ ตา.
- ๓๕๖ : ๓๘๑. ตทสฺส จานมิโย จ.
- ๓๕๗ : ๓๘๒. อุปมตฺถายิตตฺตํ.
- ๓๕๘ : ๓๘๓. ตนฺนิสฺสิตตฺเถ โล.
- ๓๕๙ : ๓๘๔. อาลู ตพฺพหุเล.
- ๓๖๐ : ๓๘๗. ณีย-ตฺต-ตา ภาเว ตู.
- ๓๖๑ : ๓๘๘. ณี วิสฺมาทีหิ.
- ๓๖๒ : ๓๘๙. รมณียาทีโต กณฺ.
- ๓๖๓ : ๓๙๐. วิเสเส ตรตฺมิลิกิยฺภูจา.
- ๓๖๔ : ๓๙๘. ตทสฺสตฺถีติ วี จ.
- ๓๖๕ : ๓๙๙. ตปาทีโต สี.
- ๓๖๖ : ๔๐๐. ทณฺฑาทีโต อิกธี.
- ๓๖๗ : ๔๐๑. มฐฺวาทีโต โร.
- ๓๖๘ : ๔๐๒. คุณาทีโต วนฺตฺ.
- ๓๖๙ : ๔๐๓. สตฺยาทีหิ มนฺตฺ.
- ๓๗๐ : ๔๐๕. สทฺฐาทีโต ณี.
- ๓๗๑ : ๔๐๔. อายฺสฺสูการาส มนฺตฺมฺหิ.
- ๓๗๒ : ๓๘๕. ตปฺปกตฺิวจเน มโย.

- ๓๗๓ : ๔๐๖. สงขยาปุรณะ โม.
- ๓๗๔ : ๔๐๘. ส นิสฺส วา.
- ๓๗๕ : ๔๑๒. เอกาทิโต ทสฺสึ.
- ๓๗๖ : ๒๕๗. ทเส โส นิจฺจณฺจ.
- ๓๗๗ : ๐. อนนฺเต นิคฺคหิตณฺจ.
- ๓๗๘ : ๔๑๔. ตี จ.
- ๓๗๙ : ๒๕๘. ล ทราณํ.
- ๓๘๐ : ๒๕๕. วิสฺติทเสสุ พา ทฺวิสฺส ตฺ.
- ๓๘๑ : ๒๕๔. เอกาทิโต ทสฺส ร สงขยาเน.
- ๓๘๒ : ๒๕๙. อฏฺฐาทิโต จ.
- ๓๘๓ : ๒๕๓. เทวภูฏานํมากาโร วา.
- ๓๘๔ : ๔๐๗. จตุจฺเณหิ ธิจา.
- ๓๘๕ : ๔๐๙. ทฺวิตีหิ ตีโย.
- ๓๘๖ : ๔๑๐. ตีเย ทฺตปิ จ.
- ๓๘๗ : ๔๑๑. เตสํมฏฺฐุปฺเพเน อฏฺฐฏฺฐทฺตทิวฏฺฐม-ทฺยฏฺฐมฏฺฐมตฺติยา.
- ๓๘๘ : ๖๘. สรฺูปานํเมกเสสฺวสฺสกี.
- ๓๘๙ : ๔๑๓. คณฺเน ทสฺสทฺ วิ-ติ-จตุ-ปณฺจ-น-สฺตต-อฏฺฐ-นวกานํ วิ-ติ-จตุตฺตาร-ปณฺณวา-น-สฺตตฺตาส-
นวา โยสุ โยนนฺณจิสฺมาสํ จิริตีตฺติ.
- ๓๙๐ : ๒๕๖. จตุปฺทสฺส โลโป ตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต จุจฺปิ นวา.
- ๓๙๑ : ๔๒๓. ยํทนฺอุปฺนนา นิปาตนา สิขฺมฺนติ.
- ๓๙๒ : ๔๑๘. ทฺวาทีโต โกเนกตฺเถ จ.
- ๓๙๓ : ๔๑๕. ทสฺทสฺกํ สตํ ทสฺกานํ สตํ สทสฺสณฺจ โยมฺหิ.
- ๓๙๔ : ๔๑๖. ยาว ตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต ทสฺคฺณิตฺตณฺจ.
- ๓๙๕ : ๔๑๗. สกนาเมหิ.
- ๓๙๖ : ๓๖๓. เตสํ โณ โลปี.
- ๓๙๗ : ๔๒๐. วิภาเค ธา จ.

- ๓๙๘ : ๔๒๑. สัพพนาเมหิ ปการวจนเ ตุ ธา.
 ๓๙๙ : ๔๒๒. กิมิเมหิ ถัง.
 ๔๐๐ : ๓๖๔. วุฑฐาทิสสรสฺส วาสโยคนุตสฺส สณเณ จ.
 ๔๐๑ : ๓๗๕. มา ยฺน'มาคโม จาเน.
 ๔๐๒ : ๓๗๗. อาตตญจ.
 ๔๐๓ : ๓๕๔. กุจจา'ทิมชฺฉุตฺตรานัง ทิฆรสฺสา ปจฺจเยสฺสุ จ.
 ๔๐๔ : ๓๗๐. เตสฺสุ วุฑฐิลोปาคมวิการวิปริตฺตาเทสสา จ.
 ๔๐๕ : ๓๖๕. อยฺวณฺณานญจาโย วุฑฐี.

อิติ นามกปเป ตทฺธิตกปโป อฏฺฐโม กณฺโฑ.

ตทฺธิตสฺสตํ นิฏฺฐิตํ.

๖. อาขยาดกปโป อาขยาดกณฺฑ

- ๔๐๖ : ๔๒๙. อถ ปุพฺพพานิ วิภตฺตีนัง ฉ ปรสฺสปทานิ.
 ๔๐๗ : ๔๓๙. ปรานญ'ตฺตโนปทานิ.
 ๔๐๘ : ๔๓๑. เทว เทว ปจฺมมชฺฉิมุตฺตมปุริสา.
 ๔๐๙ : ๔๔๑. สพฺเพส'เมกาภิธานเ ปโร ปุริโส.
 ๔๑๐ : ๔๓๒. นามมฺหิ ปยฺชชฺมาเนปิ ตฺลยฺยาทิกรเณ ปจฺโม.
 ๔๑๑ : ๔๓๖. ตุมฺเห มชฺฉิมิ.
 ๔๑๒ : ๔๓๗. อมฺเห อุตฺตโม.
 ๔๑๓ : ๔๒๗. กालเ.
 ๔๑๔ : ๔๒๘. วตฺตมานา ปจฺจูปฺปนเน.
 ๔๑๕ : ๔๕๑. อาณตฺยาสิฏฺฐเจ'นฺตฺตกาเล ปญฺจมี.
 ๔๑๖ : ๔๕๔. อนุมฺติปริกปฺปตฺเถสฺสุ สตฺตมี.
 ๔๑๗ : ๔๖๐. อปจฺจกฺเข ปโรกฺขาตีเต.
 ๔๑๘ : ๔๕๖. หิยฺโยปภฺตติ ปจฺจกฺเข หิยฺยตฺตนี.

- ๔๑๙ : ๔๖๙. สมีเปชชตนี.
- ๔๒๐ : ๔๗๑. มาโยเค สพพกาเล จ.
- ๔๒๑ : ๔๗๓. อนาคเต ภาวิสสนตี.
- ๔๒๒ : ๔๗๕. กุริยาติปนเนตีเต กาลาติปตติ.
- ๔๒๓ : ๔๒๖. วตตมานา ตี อนติ ลี ถ มิ ม, เต อนเต เส วุเห เอ มเห.
- ๔๒๔ : ๔๕๐. ปญจมี ตุ อนตุ หิ ถ มิ ม, ตํ อนตํ สสุ วุโห เอ อามเส.
- ๔๒๕ : ๔๕๓. สตตมี เอยย เอยยํ เอยยาสี เอยยถา เอยยามิ เอยยาม, เอธ เอริ เอโถ เอยยาวิโ
 เอยยํ เอยยามเห.
- ๔๒๖ : ๔๕๙. ปโรกขา อ อุ เอ ตถ อํ มห, ตถ เร ตถโถ วุโห อี มเห.
- ๔๒๗ : ๔๕๕. หิยตตนี อา อู โอ ตถ อํ มหา, ตถ ตถุ เส วุหํ อี มหเส.
- ๔๒๘ : ๔๖๘. อชชตนี อี อุ โอ ตถ อี มหา, อา อู เส วุหํ อ (อ) มเห.
- ๔๒๙ : ๔๗๒. ภาวิสสนตี สสตี สสนตี สสลี สสถ สสามิ สสาม, สสเต สสนเต สสเส สสวเห
 สสํ สสามเห.
- ๔๓๐ : ๔๗๔. กาลาติปตติ สสา สสํสุ สเส สสถ สสํ สสามหา, สสถ สสิสฺสุ สสเส สสวเห สสํ
 สสามเส.
- ๔๓๑ : ๔๕๘. หิยตตนีสตตมีปญจมีวตตมานา สพพธาตูกํ.

อิติ อาชยาดกปเป ปจโม กณฺโฑ.

- ๔๓๒ : ๓๖๒. ธาตุลึงเคหิ ปรา ปจจยา.
- ๔๓๓ : ๕๒๘. ติช-คุป-กิต-มานเหิ ขณสา วา.
- ๔๓๔ : ๕๓๔. ภูช-ฆส-หฺร-สุปาทีหิ ตุมิจฺจตเถสุ.
- ๔๓๕ : ๕๓๖. อาย นามโต กตตูปมานาทาจาเร.
- ๔๓๖ : ๕๓๗. อีပ္ปมานา จ.
- ๔๓๗ : ๕๓๘. นามมหาตติจฺจตเถ.
- ๔๓๘ : ๕๔๐. ธาตุหิ เณ-ณย-ณาเป-ณาปยา การิตานิ เหตุวตเถ.
- ๔๓๙ : ๕๓๙. ธาตุรูปเป นามสฺมา ฌโย จ.

- ๔๔๐ : ๔๔๕. ภาวกมฺเมสุ โย.
 ๔๔๑ : ๔๔๗. ตสฺส จวคฺค-ยการ-วการตฺตํ สธาตฺวานตสฺส.
 ๔๔๒ : ๔๔๘. อิวณฺณาคโม วา.
 ๔๔๓ : ๔๔๙. ปุพฺพรูปญจ.
 ๔๔๔ : ๕๑๑. ตถา กตฺตริ จ.
 ๔๔๕ : ๔๓๓. ภูวาทิตฺ อ.
 ๔๔๖ : ๕๐๙. รุชาทิตฺ นิคฺคหิตฺ ปุพฺพญจ.
 ๔๔๗ : ๕๑๐. ทิวาทิตฺ โย.
 ๔๔๘ : ๕๑๒. สุวาทิตฺ ญฺณฺณานุณา จ.
 ๔๔๙ : ๕๑๓. กิยาทิตฺ นา.
 ๔๕๐ : ๕๑๗. คหาทิตฺ ปฺป-ณฺหา.
 ๔๕๑ : ๕๒๐. ตนาทิตฺ โอยิรา.
 ๔๕๒ : ๕๒๕. จุราทิตฺ เณณยา.
 ๔๕๓ : ๔๔๔. อตฺตโนปทานิ ภาเว จ กมฺมฺนิ.
 ๔๕๔ : ๔๕๐. กตฺตริ จ.
 ๔๕๕ : ๕๓๐. ธาตุปฺปจฺเจยฺหิ วิภตฺติโย.
 ๔๕๖ : ๔๓๐. กตฺตริ ปรสฺสปทํ.
 ๔๕๗ : ๔๒๔. ภูวาทโย ธาตฺโว.

อิตฺติ อาชฺยตกปฺเป หุตฺติโย กณฺโฑ.

- ๔๕๘ : ๔๖๑. กฺวจาทิวณฺณาน'เมกสฺสรานํ เทวภาโว.
 ๔๕๙ : ๔๖๒. ปุพฺพโพพฺภาโส.
 ๔๖๐ : ๕๐๖. รสฺโส.
 ๔๖๑ : ๔๖๔. หุตฺติยจตฺตฺถานํ ปจฺมตฺติยา.
 ๔๖๒ : ๔๖๗. กวคฺคสฺส จวคฺโค.
 ๔๖๓ : ๕๓๒. มานกิตานํ วัตตฺตํ วา.

- ๔๖๔ : ๕๐๔. หสฺส โช.
 ๔๖๕ : ๔๖๓. อนุตฺตสิ'วณฺณกาโร วา.
 ๔๖๖ : ๔๘๙. นิคฺคหิตญฺจ.
 ๔๖๗ : ๕๓๓. ตโต ปามาณานํ วามํ เสสุ.
 ๔๖๘ : ๔๙๒. จา ติฏฺฐโจ.
 ๔๖๙ : ๔๙๔. ปา ปิโป.
 ๔๗๐ : ๕๑๔. ฌาสฺส ชาชนา.
 ๔๗๑ : ๔๘๓. ทิสฺสส ปสฺส-ทิสฺส-ทกฺขา วา.
 ๔๗๒ : ๕๓๑. พยฺยชนนตฺตสฺส โจ ฉปฺปจฺจเยสุ จ.
 ๔๗๓ : ๕๒๙. โโก เข จ.
 ๔๗๔ : ๕๓๕. หรฺสฺส คี เส.
 ๔๗๕ : ๔๖๕. พุรุณฺน'มาหฺงฺวา ปโรกฺขายํ.
 ๔๗๖ : ๔๔๒. คมิสฺส'นโต จโน วา สพฺพาสฺสุ.
 ๔๗๗ : ๔๗๙. วจฺสชฺชตฺนิมฺหิ มกาโร โอ.
 ๔๗๘ : ๔๓๘. อกาโร ทีฆํ หิมิเมสุ.
 ๔๗๙ : ๔๕๒. หิ โลปํ วา.
 ๔๘๐ : ๔๙๐. โหติสฺส'เรโหเห ภวิสฺสนตฺติมฺหิ สฺสสฺส จ.
 ๔๘๑ : ๕๒๔. กรสฺส สปฺปจฺจยสฺส กาโห.

อิติ อาชฺยาดกฺปฺเป ตติโย กณฺโฑ.

- ๔๘๒ : ๕๐๘. ทาทนตฺตสฺสํ มิเมสุ.
 ๔๘๓ : ๕๒๗. อสฺโยคนตฺตสฺส วุฑฺฒิ การิตฺเต.
 ๔๘๔ : ๕๔๒. ฌฎฺฐาทินํ วา.
 ๔๘๕ : ๔๓๔. อณฺเณสุ จ.
 ๔๘๖ : ๕๔๓. คุหฺทฺฐานํ ทีฆํ.
 ๔๘๗ : ๔๗๘. วจ-วส-วหาทิน'มฺกาโร วสฺส เย.

- ๔๘๘ : ๔๘๑. หวิปริยโย โล วา.
 ๔๘๙ : ๕๑๙. คหสฺส เฆ ปุเป.
 ๔๙๐ : ๕๑๘. หโลโป ฌหามฺหิ.
 ๔๙๑ : ๕๒๓. กรสฺส กาสตฺต'มชฺชตนิมฺหิ.
 ๔๙๒ : ๔๙๙. อสสฺมา มิमानํ มฺหิ-มฺหานตฺโลโป จ.
 ๔๙๓ : ๔๙๘. ฌสฺส ตฺถตฺตํ.
 ๔๙๔ : ๔๙๕. ติสฺส ตฺถิตฺตํ.
 ๔๙๕ : ๕๐๐. ตุสฺส ตฺถตฺตํ.
 ๔๙๖ : ๔๙๗. สิมฺหิ จ.
 ๔๙๗ : ๔๗๗. ลภสฺมา อีฉีนํ ตฺถ-ตฺถํ.
 ๔๙๘ : ๔๘๐. กุสสฺมา ที จฺฉิ.
 ๔๙๙ : ๕๐๗. ทาธาตฺสฺส ทชฺชํ.
 ๕๐๐ : ๔๘๖. วทสฺส วชฺชํ.
 ๕๐๑ : ๔๔๓. คมิสฺส ฌมฺมํ.
 ๕๐๒ : ๔๙๓. ยมฺหิ ทาธามาจาหาปามหมถาทิน'มึ.
 ๕๐๓ : ๔๘๕. ยชสฺสา'ทิสฺสิ.
 ๕๐๔ : ๔๗๐. สพฺพโต อุมฺ อีสฺสุ.
 ๕๐๕ : ๔๘๒. ชรมฺรานํ ชีรชียฺยมียฺยา วา.
 ๕๐๖ : ๔๙๖. สพฺพตฺถา'สสฺสา'ทิลोโป จ.
 ๕๐๗ : ๕๐๑. อสพฺพธาตฺถเก ภู.
 ๕๐๘ : ๕๑๕. เอยฺยสฺส ฌาโต อียาณา.
 ๕๐๙ : ๕๑๖. นาสฺส โลโป ยการตฺตํ.
 ๕๑๐ : ๔๘๗. โลป'ฌเจตฺต'มกาโร.
 ๕๑๑ : ๕๒๑. อุตฺต'โมกาโร.
 ๕๑๒ : ๕๒๒. กรสฺสา'กาโร จ.
 ๕๑๓ : ๔๓๕. โอ อว สเร.

- ๕๑๔ : ๔๙๑. เอ อย.
 ๕๑๕ : ๕๔๑. เต อาวายา การิเต.
 ๕๑๖ : ๔๖๖. อิการาคโม อสพพธาตุกมุหิ.
 ๕๑๗ : ๔๘๘. กุวจิ ธาตุวิภตฺติปปจฺจยานํ ทีฆวิปริตาเทสโลปาคมา จ.
 ๕๑๘ : ๔๔๖. อตฺตโนปทานิ ปรสฺสปทตฺตํ.
 ๕๑๙ : ๔๕๗. อการาคโม หิยฺยตฺตนี-อชฺชตฺตนี-กาลาติปตฺตีสฺสุ.
 ๕๒๐ : ๕๐๒. พฺรุโต อี ติมฺหิ.
 ๕๒๑ : ๔๒๕. ธาตุสฺส'นโต โลโป'เนกสฺสรสฺส.
 ๕๒๒ : ๔๗๖. อีสฺยมฺนมนโต จฺโณ วา.
 ๕๒๓ : ๕๒๖. การิตานํ โณ โลโป.

อติ อาชฺยาดกฺปเป จตฺตโต กณฺโฑ.

อาชฺยาดสฺตตํ นิฏฺฐิตํ.

๗. กิพฺพิธานกฺปเป กิพฺพิธานกณฺฑ

- ๕๒๔ : ๕๖๑. ธาตุยา กมฺมาทิมฺหิ โณ.
 ๕๒๕ : ๕๖๕. สณฺณาย'ม นุ.
 ๕๒๖ : ๕๖๗. ปุเร ททา จ อี.
 ๕๒๗ : ๕๖๘. สพฺพโต ญฺจ-ตฺวา-วี วา.
 ๕๒๘ : ๕๗๗. วิส-รฺช-ปทาทีโต ณ.
 ๕๒๙ : ๕๘๐. ภาเว จ.
 ๕๓๐ : ๕๘๔. กุวิ จ.
 ๕๓๑ : ๕๘๙. ธราทีหิ รมฺโฆ.
 ๕๓๒ : ๕๙๐. ตสฺสีลาทีสุ ณี-ตฺวา-วี จ.
 ๕๓๓ : ๕๙๑. สทฺท-กฺฐ-จล-มณฺฑตฺถ-รฺจาทีหิ ญฺ.
 ๕๓๔ : ๕๙๒. ปาราทิคมิมหา รุ.

- ๕๓๕ : ๕๙๓. ภิกขาทีโต จ.
 ๕๓๖ : ๕๙๔. หนตฺยาทีนํ ญโก.
 ๕๓๗ : ๕๖๖. นุ นิคฺคหิตํ ปทนต์.
 ๕๓๘ : ๕๙๕. สํหนณฺณาย วา โร โฆ.
 ๕๓๙ : ๕๕๘. รมติ รนโต ราที โน.
 ๕๔๐ : ๕๔๕. ภาวกมฺเมสุ ตพฺพานียา.
 ๕๔๑ : ๕๕๒. ญโย จ.
 ๕๔๒ : ๕๕๗. กรมฺหา ริจจ.
 ๕๔๓ : ๕๕๕. ภูโตพพ.
 ๕๔๔ : ๕๕๖. วท-มท-คมุ-ยฺช-ครหาการาทิหิ ชฺช-มฺม-คฺค-ยฺเหยยาคาโร วา.
 ๕๔๕ : ๕๔๘. เต กิจจา
 ๕๔๖ : ๕๖๒. อณฺเณ กิตฺ.
 ๕๔๗ : ๕๙๖. นนฺทาทิหิ ยฺ.
 ๕๔๘ : ๕๙๗. กตฺตุกรณฺปะเทเสสุ จ.
 ๕๔๙ : ๕๕๐. รหาทีโต ญ.

อิตติ กิพฺพิธานกฺปะเป ปจฺโม กณฺโฑ.

- ๕๕๐ : ๕๕๖. ณาทยเ เตกาลิกา.
 ๕๕๑ : ๕๙๘. สณฺณายํ ทาธาโต อี.
 ๕๕๒ : ๖๐๙. ตี กิจจาสิญฺเญ.
 ๕๕๓ : ๕๙๙. อิตฺถิยํมตฺติยโว วา.
 ๕๕๔ : ๖๐๑. กรโต วิริย.
 ๕๕๕ : ๖๑๒. อตีเต ต-ตวณฺตุ-ตาวี.
 ๕๕๖ : ๖๒๒. ภาวกมฺเมสุ ต.
 ๕๕๗ : ๖๐๖. พุฑฺคมาทิตฺเถ กตฺตริ.
 ๕๕๘ : ๖๐๒. ชีโต อีน สพฺพตฺถ.

- ๕๕๙ : ๖๐๓. สุปโต จ.
 ๕๖๐ : ๖๐๔. อีสํทุสุหิ ข.
 ๕๖๑ : ๖๓๖. อิจฺฉตฺถเกสุ สมานกตฺตฺถเกสุ ตเวตฺตํ วา.
 ๕๖๒ : ๖๓๘. อรหสฺสกาทีสุ จ.
 ๕๖๓ : ๖๓๙. ปตฺตวจเน อลฺมตฺถเกสุ จ.
 ๕๖๔ : ๖๔๐. ปุพฺพกาเลกตฺตฺถกานํ ตฺน-ตฺวาน-ตฺวา วา.
 ๕๖๕ : ๖๔๖. วตฺตมาเน มานนฺตา.
 ๕๖๖ : ๕๗๔. สาสาทีหิ รตฺถ.
 ๕๖๗ : ๕๗๕. ปาทิโต ริตฺถ.
 ๕๖๘ : ๕๗๖. มานาทีหิ ราตฺถ.
 ๕๖๙ : ๖๑๐. อากมา ตฺโก.
 ๕๗๐ : ๖๑๑. ภาพเพ อิก.

อิตติ กิพฺพิธานกปฺเป ทฺติโย กณฺโฑ.

- ๕๗๑ : ๖๒๔. ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา ลีชฺฉนฺตติ.
 ๕๗๒ : ๖๒๕. สาส-ทิสโต ตสฺส ฐิฏฺโฐ จ.
 ๕๗๓ : ๖๒๖. สาทิ-สนฺต-ปฺจฺฉ-ภนฺช-หํสาทีหิ ฐิฏฺโฐ.
 ๕๗๔ : ๖๑๓. วสโต อุตฺถ.
 ๕๗๕ : ๖๑๔. วสส วา วุ.
 ๕๗๖ : ๖๐๗. ฐมฺภาเหหิ ฐตฺมา จ.
 ๕๗๗ : ๖๒๘. ภนฺชโต คฺโค จ.
 ๕๗๘ : ๕๖๐. ภูชาทีนํมนฺโต โน ทฺวิ จ.
 ๕๗๙ : ๖๒๙. วจ วา วุ.
 ๕๘๐ : ๖๓๐. คฺปาทีนญฺจ.
 ๕๘๑ : ๖๑๖. ตราทีหิ อิญฺเณ.
 ๕๘๒ : ๖๓๑. ภาทาทีโต อินฺน-อนฺน-อึณา วา.

- ๕๘๓ : ๖๑๗. สุต-ปจ-สกโต กุช-กุกา จ.
 ๕๘๔ : ๖๑๘. ปกุกมาทีหิ นโต จ.
 ๕๘๕ : ๖๑๙. ชนาทีน'มา ติมหิ จ.
 ๕๘๖ : ๖๐๐. คม-ชน-หน-รมาทีน'มนโต.
 ๕๘๗ : ๖๓๒. รกาโร จ.
 ๕๘๘ : ๖๒๐. จาปาน'มอี จ.
 ๕๘๙ : ๖๒๑. หนเตหิ โห หสส โห วา อทหนหานัน

อิตติ กิพพิธานกปเป ตติโย กณโต.

- ๕๙๐ : ๕๗๙. ฌมฺหิ รนฺชสฺส โช ภาวกรณฺส.
 ๕๙๑ : ๕๔๔. หนสฺส ฌาโต.
 ๕๙๒ : ๕๐๓. วโร วา สพฺพตฺถ.
 ๕๙๓ : ๕๖๔. อาการนฺตาน'มาโย.
 ๕๙๔ : ๕๘๒. ปุร-สมฺป-ปรีหิ กโรตีสฺส ชชรา วา ตปฺจฺเจสฺส จ.
 ๕๙๕ : ๖๓๗. ตเวตฺตนาทีสฺส กา.
 ๕๙๖ : ๕๕๑. คม-ชน-หนาทินัน ตุตฺตพฺพาทีสฺส น.
 ๕๙๗ : ๖๔๑. สพฺเพหิ ตฺตนาทีนัน โย.
 ๕๙๘ : ๖๔๓. จนนฺเตหิ รจฺจ.
 ๕๙๙ : ๖๔๔. ทิสฺสา สฺวาน-สฺวาน'นฺตโลโป จ.
 ๖๐๐ : ๖๔๕. มหทเกหิ มฺม-ยฺห-ชฺช-พฺภ-ทฺฐา จ.
 ๖๐๑ : ๓๓๔. ตทฺธิต-สมาส-กิตกา นาม'วา'ตเวตฺตนาทีสฺส จ.
 ๖๐๒ : ๖. ทุมฺหิ ครุ.ห
 ๖๐๓ : ๗. ทีโฆ จ.
 ๖๐๔ : ๖๘๔. อกฺขเรหิ การ.
 ๖๐๕ : ๕๔๗. ยถาคมฺมิกาโร.
 ๖๐๖ : ๖๔๒. ทธนฺตโต โย กฺวจิ.

อิตติ กิพพิธานกปเป จตฺตโต กณโต.

- ๖๐๗ : ๕๗๘. นิคฺคหิต สํโยคาคิ โน.
- ๖๐๘ : ๖๒๓. สพฺพตฺถ เค คี.
- ๖๐๙ : ๔๘๔. สทสฺส สีสทตฺตํ.
- ๖๑๐ : ๖๒๗. ยชสฺส สรสฺสี ฐฺเจ.
- ๖๑๑ : ๖๐๘. หจตุตฺถานมฺนตํ โท ธ.
- ๖๑๒ : ๖๑๕. โท ฌกาเร.
- ๖๑๓ : ๕๘๓. คหสฺส ฆร เณ วา.
- ๖๑๔ : ๕๘๑. ทหสฺส โท พ.
- ๖๑๕ : ๕๘๖. ธาตฺวนตฺสสฺส โลโป กฺวิมฺหิ.
- ๖๑๖ : ๕๘๗. วิทฺนเต อู.
- ๖๑๗ : ๖๓๓. นมกรานมฺนตํ นียุตฺตตฺมฺหิ.
- ๖๑๘ : ๕๗๑. น กคตฺตํ จชา ญฺวุมฺหิ.
- ๖๑๙ : ๕๗๓. กรสฺส จ ตตฺตํ ตฺสฺมี.
- ๖๒๐ : ๕๔๙. ตฺ-ตฺน-ตพฺเพสฺ วา.
- ๖๒๑ : ๕๕๓. การิตํ วิย ฌานฺพนฺโธ.
- ๖๒๒ : ๕๗๐. อนกา ยฺ-ญฺวณฺ
- ๖๒๓ : ๕๕๔. กคา จชานฺ

อิติ กิพฺพิธานกปฺเป ปญจโม กถฺโท.

กิพฺพิธานสฺตตํ นิฏฺฐิตํ.

๘. กิพฺพิธานกปฺป อฺุณาทิกถฺ

- ๖๒๔ : ๕๖๓. กตฺตริ กิตฺ.
- ๖๒๕ : ๖๐๕. ภาวกมฺเมสฺ กิจฺจ-กฺต-ขตฺถา.
- ๖๒๖ : ๖๓๔. กมฺมฺนิ ทฺติยายํ กฺโต.
- ๖๒๗ : ๖๕๒. ขฺยาก็ฺหิ มฺน ม จ โธ วา.

- ๖๒๘ : ๖๕๓. สภาที่หิ ฌมา.
- ๖๒๙ : ๕๖๙. คหสฺสุ'ปฐสเส วา.
- ๖๓๐ : ๖๕๔. มสฺสสฺ สฺสสฺ จฉร-จฉเวรา.
- ๖๓๑ : ๖๕๕. อาปุพฺพจรสฺส จ.
- ๖๓๒ : ๖๕๖. อล-กิล-สเสหิ ลยา.
- ๖๓๓ : ๖๕๗. ยานลาณา.
- ๖๓๔ : ๖๕๘. มถิสฺส ถสฺส โล จ.
- ๖๓๕ : ๕๕๙. เปสาดิสคฺคปตฺตกาเลสฺ กิจจา.
- ๖๓๖ : ๖๕๙. อวสฺสการมฺเณสฺ ณี จ.
- ๖๓๗ : ๐. อรหสฺสกาที่หิ ตฺ.
- ๖๓๘ : ๖๖๐. วชาที่หิ ปพพชฺชาทโย นิปจฺจนเต.
- ๖๓๙ : ๕๘๕. กุวิโลโป จ.
- ๖๔๐ : ๐. สจฺชานํ กตา ฌานฺุพนฺเ.
- ๖๔๑ : ๕๗๒. นุทาทิหิ ญฺญวนฺ'มฺนํนํกานนกา สการิตฺเทหิ จ.
- ๖๔๒ : ๕๘๘. อียตมฺกฺเอสาน'มฺนตฺสโร ที่มฺ กฺวจิ ทิสฺสสฺ คฺณํ โท รํ สกฺขี จ.
- ๖๔๓ : ๖๓๕. ฎยาที่หิ มฺติพฺุธิปฺุชาที่หิ จ กฺโต.
- ๖๔๔ : ๖๖๑. เวปุ-สี-ทว-วมุ-กฺ-ทา-ญ-หฺวาที่หิ ญฺตุติมฺณิมา นิพฺพตฺเต.
- ๖๔๕ : ๖๖๒. อุกโกเส นมฺหანი.
- ๖๔๖ : ๔๑๙. เอกาทิตฺโต สกิสฺส กฺชตฺตฺ.
- ๖๔๗ : ๖๖๓. สฺนสฺสฺนสฺ'สฺ'ณวานฺุวานฺุณฺุชฺชานนา.
- ๖๔๘ : ๖๖๔. ตฺรฺณสฺส สฺส จ.
- ๖๔๙ : ๖๖๕. ญฺวสฺสฺวสฺสฺวานฺุณฺุชา.
- ๖๕๐ : ๖๕๑. กาลे วตฺตมานาตีเต ญฺวาทโย.
- ๖๕๑ : ๖๔๗. ภวิสฺสตี คมาที่หิ ณีชฺมิณฺ.
- ๖๕๒ : ๖๔๘. กิริยายํ ญฺวตฺโว.
- ๖๕๓ : ๓๐๖. ภาววาจิมฺหิ จตฺตฺถี.

- ๖๕๔ : ๖๕๙. กมฺมนิ โณ.
- ๖๕๕ : ๖๕๐. เสเส สฺสํ-นฺตฺ-มานานา.
- ๖๕๖ : ๖๖๖. ฉทาที่หิ ต-ตฺรณ.
- ๖๕๗ : ๖๖๗. วทาที่หิ ฌิตฺโต คณ.
- ๖๕๘ : ๖๖๘. มิทาที่หิ ตฺตติโย.
- ๖๕๙ : ๖๖๙. อฺสุรฺนชทํสํนํ ทํสฺสท ททฺโธม ฌจจ จ.
- ๖๖๐ : ๖๗๐. สฺฐุสํนํ'มฺฐุสํนํ'มโต โถ จ.
- ๖๖๑ : ๖๗๑. รนฺชทาที่หิ ฐทิตฺทกิริรา กฺวจิ ชทโลโป จ.
- ๖๖๒ : ๖๗๒. ปฏฺฐิตฺโต หิสฺส เหรณ-หีรณ.
- ๖๖๓ : ๖๗๓. กทฺยาที่หิ โโก.
- ๖๖๔ : ๖๗๔. ขาทามคฺมานํ ชนฺธนฺธคนฺธา.
- ๖๖๕ : ๖๗๕. ปฏฺฐาที่หฺยลํ.
- ๖๖๖ : ๖๗๖. ปุถฺสฺส ปุถฺปถาไม วา.
- ๖๖๗ : ๖๗๗. สฺสฺวาที่หิ ตฺทโว.
- ๖๖๘ : ๖๗๘. จฺยาที่หิ อิวโร.
- ๖๖๙ : ๖๗๙. มฺุณาที่หิ จิ.
- ๖๗๐ : ๖๘๐. วิทาที่หฺ'ยฺุโร.
- ๖๗๑ : ๖๘๑. หนาทึหิ ญฺุนฺตฺโว.
- ๖๗๒ : ๖๘๒. กุฏฺฐาที่หิ โจ.
- ๖๗๓ : ๖๘๓. มนฺ-ปุร-สุณาทึหิ อฺสุสฺนฺสฺสิสา.

อิตติ กิพพิธานกปเป อฺณาทิกปโป ฌญฺุโจ กณฺโฑ.

อฺณาทิสฺตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

กัจจายนฺสฺตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

สุตตสงคหคาถา

สนธิมฺหิ เอกปณฺณาสํ	นามมฺหิ ทฺวิสตํ ภาเว
อฏฺฐารสชาติกฺขเจว	การเก ปณฺจตาลีสี.
สมาเส อฏฺฐวีสยฺจ	ทฺวาสภูจิจิ ตฺทฺหิตเต มตํ.
อฏฺฐารสสตาชฺยาเต	กิตเต สุตฺตสตํ ภาเว.
อุณาทิมฺหิ จ ปณฺณาสํ	สุตฺตเมตํ ปกาสิตํ
กจฺจายเนน เถเรน	ติโลกติลเกตฺตนา.

(การิกาคนฺถ คาถา ๕๑-๕๒)

ปทรูปสิทธิบัญญัติ

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น

บทนำ

ความหมายของ “ปทรูปสิทธิ”

คำว่า ปทรูปสิทธิ แปลว่า “คัมภีร์เป็นเครื่องยังรูปแห่งบทให้สำเร็จ” โดยเฉพาะคำว่า สิทธิ (ทำให้สำเร็จ) หมายถึงการประกอบรูปเสียงต่างๆ ให้สำเร็จเป็นบท กล่าวคือการประกอบ รูปศัพท์นั่นเอง ในที่นี้ท่านใส่คำว่า ปทรูป (รูปแห่งบท) เข้ามาเพื่อเน้นและสื่อความให้เข้าใจว่าเป็น การทำให้สำเร็จเป็นรูปแห่งบท มิใช่อย่างอื่น รวมความแล้วคัมภีร์นี้เป็นคัมภีร์อธิบายวิธีการประกอบ รูปศัพท์ต่างๆ ให้สำเร็จรูปเป็นบทสำหรับใช้ในประโยค

บท แปลว่า “ศัพท์ที่แสดงให้รู้เนื้อความ” หมายถึง ศัพท์ที่ลงวิภัตตินามหรือวิภัตติอาขยาต แล้ว (ศัพท์เดิมที่ยังไม่ได้ลงวิภัตติ เรียกว่า ศัพท์ ส่วนศัพท์ที่ลงวิภัตติแล้ว มีชื่อเรียกโดยเฉพาะว่า บท) มีรูปวิเคราะห์ว่า ปชชติ ฉายเต อตโธ เอเตนาติ = ปท (ศัพท์แสดงให้รู้เนื้อความ ชื่อว่า บท) <ปท ธาตุ (รู้) + อ ปัจจัยในกรณสาธนะ>

(รูปวิเคราะห์ คือ คำจำกัดความ มาจากศัพท์ว่า วิคคห ที่มีความหมายว่า นิพนฺนสนฺส อตโธ วิเสสน คยฺหติ เอเตนาติ วิคคโห (วิคคหะ คือ เครื่องถือเอาอรรถของบทสำเร็จเป็นพิเศษ, ศัพท์ทำให้เข้าใจอรรถของบทสำเร็จได้ชัดเจน, คำจำกัดความ) ในภาษาบาลีมีรูปวิเคราะห์ ๓ อย่าง คือ รูปวิเคราะห์สมาส รูปวิเคราะห์ตัดทิต และรูปวิเคราะห์กิตก์)

บทมี ๔ ประเภท คือ

๑. บทนาม เช่น อสฺโส
๒. บทอาขยาต เช่น ธาวติ

๓. บทอุปสรรค เช่น อภิ

๔. บทนิบาต เช่น ชลฺ

อุทาหรณ์เหล่านี้ผู้เป็นประโยคได้ว่า อสฺโส ชลฺ อภิชาวติ (ม้าวิ่งเร็วยิ่ง, ม้าวิ่งเร็วจริงๆ)
ปทรูปสิทธิฎีกากล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

บท จตุพพิธฺ วุตตํ

นามาขยาโตปสคคิกํ

นิปาตยจชาติ วิญญูหิ

อสฺโส ชลฺวาภิชาวติ.^๑

“บทมี ๔ ประเภทที่บัณฑิตกล่าวไว้ คือ บทนาม บทอาขยาต บทอุปสรรค และบทนิบาต เช่น ม้าวิ่งเร็วยิ่ง”

บท ๔ ประเภทเหล่านี้ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาว่า

ตตถ เอวฺนติ นิปาตบทํ. เมตฺตาทีนํ นามปทานํ. ปฏฺิปนฺโน โหตีติ เอตฺถ ปฏฺิตี อุปสคคปทํ.
โหตีติ อาขยาตบทํ. อิมินา ตาว นเยน ปทวิภาโค เวทิตพฺโไพ.^๒

ในพากย์นั้น โปรดทราบการจำแนกบทตามนัยนี้ก่อนว่า

-คำว่า เอวํ เป็นบทนิบาต

-คำว่า เม เป็นต้นเป็นบทนาม

-คำว่า ปฏฺิ ในคำว่า ปฏฺิปนฺโน โหตี นี้ เป็นบทอุปสรรค

-คำว่า โหตี เป็นบทอาขยาต

ตํ นามบทํ อาขยาตบทํ อุปสคคปทํ นิปาตปทนต์ จตุพพิธฺ.^๓

บทนั้นมี ๔ ประเภท คือ บทนาม บทอุปสรรค บทนิบาต และบทอาขยาต

คำว่า ปทรูปสิทธิ มีรูปวิเคราะห์ดังนี้ คือ

-สวณฺเต นิปผาทิยฺนเต เอตฺยาติ = สิทธิ (สิทธิ คือ เครื่องให้สำเร็จ) <สวณฺ ชาติ (สำเร็จ) + เณ การิตปัจจย + ติ ปัจจยในกรณสาธนะ>

-รฺพานํ สิทธิ = รูปสิทธิ (รูปสิทธิ คือ เครื่องให้สำเร็จรูปศัพท์) <ฉฺฉฺฐิตฺปฺริสสมาส>

-ปทานํ รูปสิทธิ = ปทรูปสิทธิ (ปทรูปสิทธิ คือ เครื่องให้สำเร็จรูปศัพท์แห่งบท) <ฉฺฉฺฐิตฺปฺริสสมาส>

คำอธิบายคัมภีร์มฤค

คำว่า คณฺหารมฺภ ตັตฺถ เป็น คณฺ + อารมฺภ แปลว่า “คำเริ่มต้นแห่งคัมภีร์” คำว่า คณฺ แปลว่า “คัมภีร์” มีคำไวพจน์หลายคำ คือ สตฺถ ปกรณ ส่วน อารมฺภ แปลว่า “คำเริ่มต้น”

คัมภีร์มฤคจำแนกเป็น ๓ อย่าง ตามมติของคัมภีร์กาวยาทรรษะ (ปริจเฉทที่ ๑ คาถา ๑๔) คือ

๑. อาสีสฺสปุพฺพกคัมภีร์มฤค คำเริ่มต้นของคัมภีร์อันมีความปรารถนาเป็นเบื้องต้นแรก กล่าวคือ แสดงความปรารถนาอย่างใดอย่างหนึ่งไว้ต้นคัมภีร์ (อาสีส = ความปรารถนา, ปุพฺพก = เบื้องแรก) เช่น

มุนินฺทวทนมโกช-
สรณํ ปาณินํ วาณิ

คพฺภสมภวสุทฺธิ
มยหํ ปิณฺยตฺ มนํ

“ขอพระสัทธรรมอันงาม บังเกิดในท้องแห่งบงกชคือพระโอษฐ์ของพระจอม-
มุนี ผู้เป็นที่พึ่งแห่งปราชชาติทั้งหลาย จงยังใจของข้าพเจ้าให้อิ่มเอิบ”

๒. ปณามปุพฺพกคัมภีร์มฤค คำเริ่มต้นของคัมภีร์อันมีการนอบน้อมเป็นเบื้องต้นแรก กล่าวคือ ขึ้นต้นคัมภีร์ด้วยการนอบน้อมพระรัตนตรัยเป็นต้น เช่น คำเริ่มต้นคัมภีร์ปทรูปสัทธินิ ที่ มีใจความว่า สธมฺมสฺสํ ชินํ อภิวนฺทีย (ขอนอบน้อมพระชินเจ้าพร้อมด้วยพระธรรมและพระสงฆ์) การนอบน้อมมี ๓ ประการ คือ

ก. กายปณามะ การนอบน้อมทางกาย เช่น สิริสา (ด้วยเศียรเกล้า)

ข. วจีปณามะ การนอบน้อมทางวาจา แบ่งเป็น ๒

- เกวลวจีปณามะ การนอบน้อมด้วยการกล่าวธรรมดา โดยไม่มีบทวิเสสนะ หรือส่วนขยายใดๆ เช่น พุทฺธํ นมามิ (ขอนอบน้อมพระพุทธเจ้า)

- โถมนาวจีปณามะ การนอบน้อมด้วยการกล่าวสรรเสริญ

ค. มโนปณามะ การนอบน้อมทางใจ

ในการนอบน้อมทั้งสามนี้ การนอบน้อมทางวาจาในการเริ่มต้นคัมภีร์มีคุณค่ามากกว่า การนอบน้อมประเภทอื่น เพราะทำให้อนุชนรุ่นหลังทราบความเลื่อมใสของท่านผู้รจนาคัมภีร์ได้ และสามารถน้อมใจไปตามถ้อยคำที่แสดงการนอบน้อมซึ่งส่งผลให้เกิดกุศลจิตเช่นเดียวกัน การ

นอบน้อมนี้ยังแสดงถึงศาสนาของท่านผู้ประพันธ์อีกด้วย จะเห็นได้ว่าผู้ที่นับถือศาสนาพราหมณ์มักนอบน้อมพระศิวะหรือพระพรหม ส่วนชาวพุทธมักนอบน้อมพระรัตนตรัยหรือนอบน้อมพระธรรมไว้โดยตรง

มีข้อความเกี่ยวกับการนอบน้อมทั้ง ๓ อย่างว่า

ปณาโม ติวโร กาย-	วาจาจิตตวสา ภเว
เตสุ วจีปณาโม	สาติสโยติ ทิปโต.
สิสฺसानํ หิตกรตฺตา	วตฺถุโน วนฺทนาเรหํ
ทีปกตฺตา จ เตสายํ	อุกฺกฺสา วณฺณนา สียา. ^๕

“การนอบน้อมมี ๓ ประการ โดยจำแนกเป็นกาย วาจา และใจ ในการนอบน้อมเหล่านั้น การนอบน้อมทางวาจาเท่านั้นเป็นของยิ่งยวด

การนอบน้อมทางวาจານี้เป็นการยกย่องอย่างยิ่งยวดกว่าการนอบน้อมเหล่านั้น เพราะก่อให้เกิดประโยชน์เกื้อกูลแก่ศิษย์และแสดงคุณที่ควรนอบน้อมแห่งพระรัตนตรัย”

๓. วัตถุบูชาพวกคันถารัมภะ คำเริ่มต้นของคัมภีร์อันมีท้องเรื่องหรือบุคคลเป็นเบื้องต้นแรกกล่าวคือ บรรณารวหรือตัวบุคคลอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น

สีเล ปตฺถุจาย นโร สปญฺโถ	จิตฺตํ ปญฺญญจ ภาวยํ
อาตาปี นิปโก ภิกฺขุ	โส อิมํ วิชฺฌเย ชฺฌ. ^๖

“นรชนผู้เป็นภิกษุมีปัญญานั้น ตั้งอยู่ในศีลแล้ว อบรมจิตและปัญญาอยู่ มีความเพียร เป็นผู้ฉลาด ฟังสาธกนี้ได้”

คันถารัมภะประเภทแรกนั้นยังนับเข้าในประเภทที่สองอีกด้วย เพราะแสดงความนอบน้อมโดยปริยาย ส่วนคันถารัมภะประเภทที่สาม มีใช้น้อยมาก และการบรรณารวหรือเรื่องราวต่างๆ ในสมัยก่อนไม่เขียนยาวเพราะกลัวคัมภีร์เขียนเยื่อ

คัมภีร์

คำเริ่มต้นแห่งคัมภีร์

- (ก) วิสุทธิธรรมมุตตมธรรมที่
สุพุทธสมโพธิคุณุโรหิต
ติพุทธเขตเตกทิวากร์ ชิน
ธรรมมสังข์ สิริสาภิวนทีย.

“ข้าพเจ้าขอภาวนาพระชินเจ้า ผู้เป็นพระอาทิตย์ดวงเดียวในพุทธเขต
ทั้งสาม ผู้มีพระรัศมีหลายพันคือพระสัทธรรมอันบริสุทธิ ผู้เสด็จเหนือยอดเขา
ยุคันธรคือพระสัมโพธิญาณที่พระองค์ได้ตรัสรู้ดีแล้ว พร้อมทั้งพระธรรมและ
พระสงฆ์ ด้วยเศียรเกล้า”

- (ข) กัจจายนนจาจริย์ นมิตวา
นิสสาย กัจจายนนจนนาที
พาลปโปทตถ'มุขุ กริสส์
พยตต สุกณห์ ปทรูปสิทธี.

“และขอน้อมไหว้พระอาจารย์กัจจายนะ แล้วจักอาศัยคัมภีร์กัจจายนะ
และคำอธิบายของกัจจายนะเป็นต้น รจนูปทรูปสิทธีปกรณ ให้ตรงประเด็น
ชัดเจน จัดแบ่งอย่างดี เพื่อความรู้ของเยาวชนทั้งหลาย”

[คัมภีร์ทั้ง ๒ คาถาข้างต้นจัดเป็นคาถา ๑๒ พยางค์ คาถาแรกชื่อว่า วังส์ฎฐะ คาถาหลัง
ชื่อว่าอินทริวิเชียร ทั้งสองคาถาแสดงข้อความ ๕ ประการ (บุพพญก) คือ

๑. สัญญา ชื่อคัมภีร์ คือคำว่า ปทรูปสิทธี (คัมภีร์ปทรูปสิทธี)

๒. นิमितตะ เหตุให้รจนาคัมภีร์ ในที่นี้ คือ ความสงสาร (เหตุภายใน) และต้องการให้เป็น
ประโยชน์แก่เยาวชน (เหตุภายนอก) ท่านแสดงเหตุภายนอกด้วย พาล ศัพท์ใน พาลปโปทตถ์ (เพื่อ

ความรู้ของเขาวชนทั้งหลาย) และแสดงเหตุภายในโดยปริยาย

๓. กัตตุ ผู้รจนา ในที่นี้ คือ อหฺ (ข้าพเจ้า) แสดงด้วยคำว่า กริสฺสฺ (จักรจนา)
๔. ปริมาณะ ความยาวของคัมภีร์ ในที่นี้กำหนดด้วยคำว่า สุกณฺฑํ (มีปริจเฉทดี)
๕. ปโยชนะ จุดมุ่งหมายของการรจนาคัมภีร์ มี ๒ อย่าง คือ จุดมุ่งหมายโดยตรง (มุขยปโยชนะ)

คือ ต้องการให้เกิดความเชี่ยวชาญในอักษร และจุดมุ่งหมายต่อๆ มา (ปรัมปรปโยชนะ) คือ รู้ไวยากรณ์ อ่านคัมภีร์ได้ ปฏิบัติถูก และบรรลุนิพพาน

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์นยาสะว่า

สญญา นิमितฺตํ กตฺตา จ

ปริมาณํ ปโยชนะ

สพฺพาคมสฺส ปฺพเพว

วตฺตพฺพํ วตฺตุมิจฺจดา.^๓

“คณฺรจนาจารย์ผู้ปรารภนาจะกล่าวถึงสญญา นิमित กัตตา ปริมาณะ และปโยชนะ ฟังกล่าวไว้ในเบื้องต้นของคัมภีร์ทั้งปวง”

อนึ่ง หลักการแปลบาลีทั้งที่เป็นร้อยกรอง (ปฺชช) และร้อยแก้ว (คชช) ให้ดำเนินตามลำดับดังนี้

๑. ตัดบท (ถอดสนธิภายนอก, ปักจเฉทะ)
๒. ตั้งรูปวิเคราะห์หมีสมาสเป็นต้น
๓. แปล

คัมภีร์นยาสะปทีปิภากล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

ปจฺมํ กเร ปทจฺเณทํ

สมาสาที ตโต กเร

สมาสาโท กเต ปจฺฉา

อตฺถํ นิยยาถ ปณฺชติโต.^๔

“ผู้มีปัญญาพึงกระทำการตัดบทก่อน แล้วกระทำรูปวิเคราะห์หมีสมาสเป็นต้น ต่อจากนั้น เมื่อกระทำรูปวิเคราะห์หมีสมาสเป็นต้นแล้ว ฟังรู้เนื้อความในภายหลัง”

เนื้อความของคาถาทั้งสองนี้แบ่งออกเป็น ๒ ประการ คือ ใจความ และผลความ คัมภีร์ปทรูปลิตธิมัญชรี แสดงใจความของคาถานี้ว่า สรณฺมสฺมํ ชินํ สิริสา อภิวนฺหิย ปทรูปลิตฺธิ อุชฺฐํ กริสฺสฺ (ข้าพเจ้าอภิวาทพระชินเจ้าพร้อมทั้งพระธรรมและพระสงฆ์แล้ว จักรจนาคัมภีร์ปทรูปลิตฺธิให้ตรงประเด็น) ข้อความอื่นนอกจากนี้จัดเป็นผลความทั้งหมด มีคำอธิบายที่ละบทดังต่อไปนี้

คำว่า ชิน (พระชินเจ้า) หมายถึง พระพุทธเจ้าผู้ชนะมาร ๕ คือ มัจจุมาร กิเลสมาร สังขารมาร เทวบุตรมาร และขันธมาร มีรูปวิเคราะห์ว่า ปญจ มาเร ชิตวาติ = ชิน (ชินะ คือ ผู้ชนะมาร)

ในคำว่า ดิพุทธเขตเตกทิวากร (ผู้เป็นพระอาทิตย์ดวงเดียวในพุทธเขตทั้งสาม) พุทธเขตมี ๓ ประเภท คือ

๑. ชาติเขต เขตแดนแห่งการประสูติ หมายถึง หมิ่นจักรวาลที่อานุภาพของพระพุทธเจ้าแผ่ไปถึงเมื่อตอนประสูติ มีแผ่นดินไหวเป็นต้น
๒. อาณาเขต เขตแดนแห่งอำนาจ หมายถึง แสนโกฏจักรวาลห้วงไหน่ตอนหนึ่งที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงรัชมัจจกัปปวัตนสูตรและรัตนปริตร เป็นต้น
๓. วิสยเขต เขตแดนแห่งอารมณ์ที่ทรงรับรู้ได้ หมายถึง เขตแดนที่ไม่มีกำหนดซึ่งอานุภาพของพระสัมพันธัญญญาณแผ่ไปได้ไม่จำกัด ตามพระพุทธประสงค์

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า

เอกิสสา โลกธาตุยาติ ทสสทสสิโลกธาตุยา. ยา ชาติกเขตตุนติ วุจจติ. ส่า หิ ตถาคตสสุคพโภกุกนตูกกาลาทีสุ กมปติ. อาณาเขตต์ ปน โภกิสตสทสสจกกวาฬิ. ยา เอกโต สัฎฐุตติ จ วิวญญุตติ จ. ยตถ จ อาณานาฎิยปริตดาทีนั อาณา ปวตตติ. วิสยกเขตตตสสุ ปริมาณั นตถิ. พุทธธานณหิ “ยาวตกั ฅาณั ดาวตกั เนยยั. ยาวตกั เนยยั ดาวตกั ฅาณั ฅาณปริยนตูกั เนยยนุ”ติ วจนโต อวิสโย นาม นตถิ.^๙

คำว่า เอกิสสา โลกธาตุยา (โลกธาตุหนึ่ง) หมายถึง หมิ่นจักรวาล ซึ่งเรียกว่า ชาติเขต โดยแท้จริงแล้ว โลกธาตุนั้นย่อมห้วงไหน่ในเวลาทีพระตถาคตหยั่งลงสู่ศรรักเป็นต้น ส่วนแสนโกฏจักรวาล ชื่อว่า อาณาเขต ซึ่งพินาศไปและเจริญขึ้นร่วมกัน และเป็นทีแผ่ไปแห่งอำนาจของพระปริตรมีอาณานาฎิยปริตรเป็นต้น วิสยเขตไม่มีประมาณ เพราะสิ่งทีมีใช้วิสัยของพระพุทธเจ้าทั้งหลายย่อมไม่มี ดังพระพุทธวจนะว่า “พระญาณมีเพียงใด อารมณ์ทีควรรู้ มีเพียงนั้น อารมณ์ทีควรรู้มีเพียงใด พระญาณมีเพียงนั้น อารมณ์ทีควรรู้มีพระญาณเป็นทีสุด”

คำว่า ดิพุทธเขตเตกทิวากร เป็นบทสมาสทีเชื่อมศัพท์ว่า ดิ (สาม) + พุทธ (พระพุทธเจ้า) + เขตต (เขต) + เอก (หนึ่ง) + ทิวากร (ดวงอาทิตย์) มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

-พุทธสสุ เขตต์ = พุทธเขตต์ (พุทธเขตตะ คือ เขตของพระพุทธเจ้า) <ฉัฎฐีตปปริสสมาส>

-ตีณิ พุทธเขตตานิ = ดิพุทธเขตต์ (ดิพุทธเขตตะ คือ เขตของพระพุทธเจ้าทั้งสาม) <สมาหาร-

ทิกุสมาส>

-เอโก จ โส ทิวากโร จาติ = เอกทิวากโร (เอกทิวากระ คือ ดวงอาทิตย์ดวงเดียว) <สมาหาร-

ทิกุสมาส>

-ติพุทธเขตเต เอกทิวากโร = ติพุทธเขตเตกทิวากโร (ติพุทธเขตเตกทิวากระ คือ พระอาทิตย์ดวงเดียวในพุทธเขตทั้งสาม) <สัตตมัตตปุริสสมาส>

ตามคำสอนทางศาสนาพุทธ โลกของเรานั้นมีภูเขาสิเนรุอยู่ตรงกลาง แวดล้อมด้วยทวีปใหญ่ทั้ง ๔ คือ ปุพพิทเหะ อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงของภูเขาสิเนรุ อปรโคยาน อยู่ทางทิศตะวันตก ชมพูทวีป อยู่ทางทิศใต้ อุตตรกुरु อยู่ทางทิศเหนือ (ทวีปทั้ง ๓ เหล่านี้คงจะเป็นอีกมิติหนึ่งที่มีมองด้วยตาไม่เห็น) เวลาพระอาทิตย์อยู่กึ่งกลางท้องฟ้าของชมพูทวีปที่พวกเราอยู่กัน จะเป็นเวลาเช้าของปุพพิทเหะ และเป็นเวลาเย็นของอปรโคยาน ส่วนอุตตรกुरुจะเป็นเวลากลางคืน จะเห็นได้ว่าดวงอาทิตย์สามารถส่องสว่างได้เพียง ๓ ทวีปในคราวเดียว ฉันทใด แม้พระพุทธเจ้าก็มีเขตแดน ๓ อย่างฉันทนั้น ดังที่กล่าวมาแล้ว

คำว่า วิสุทฺธสทฺธมฺมสหฺสฺสทีริตี เป็นบทสมาสที่เชื่อมศัพท์ว่า วิสุทฺธ + สทฺธมฺม + สหฺสฺส + ทีริตี มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

-สตํธมฺโม = สทฺธมฺโม (สัทธัมมะ คือ ธรรมของสัตบุรุษ) <ณฺฐีตฺตปุริสสมาส สนฺต + ธมฺม แปลง สนฺต เป็น ส และซ้อน ท เป็น ทฺธ ตามนัยนี้ สนฺต ศัพท์มีอรรถว่า สัตบุรุษ>

-สนโต ปสฺสโต ธมฺโม = สทฺธมฺโม (สัทธัมมะ คือ ธรรมที่น่าชมเชย) <วิเสสนนุรพพท กรรมธารยสมาส สนฺต + ธมฺม ตามนัยนี้ สนฺต ศัพท์มีอรรถว่า น่าชมเชย>

-สํวิชฺชมาโน ธมฺโม = สทฺธมฺโม (สัทธัมมะ คือ ธรรมที่มีจริงโดยสภาวะ) <วิเสสนนุรพพท กรรมธารยสมาส สนฺต + ธมฺม ตามนัยนี้ สนฺต ศัพท์มีอรรถว่า มีจริงโดยสภาวะ>

-สหฺสฺสํ ทีริตี = สหฺสฺสทีริตี (สหฺสฺสทีริตี คือ รัศมีหลายพัน) <สมาหารทิกุสมาส>

ความจริง สหฺสฺส แปลว่า “พันหนึ่ง” แต่ในที่นี้เป็นอเนกสังขยาที่ระบุดังจำนวนมาก จึงแปลว่า “หลายพัน”

-วิเสเสน สุทฺธา = วิสุทฺธา (วิสุทฺธะ คือ บริสุทธิโดยพิเศษ) <ตติยาตฺตปุริสสมาส>

-วิสุทฺธา สทฺธมฺมสหฺสฺสทีริตีโย อสฺสาติ = วิสุทฺธสทฺธมฺมสหฺสฺสทีริตี (วิสุทฺธสัทธัมมสหฺสฺสทีริตี หมายถึง ผู้มีรัศมีหลายพันคือพระสัทธรรมอันบริสุทธิโดยพิเศษ) <ณฺฐีตฺตปุริสสมาส>

ฎีกาอธิบายว่า สทฺธมฺม ศัพท์ในที่นี้ หมายถึง พระปริยัติธรรม ท่านจึงเปรียบพระปริยัติธรรมที่มี

มากมายว่าเหมือนแสงอาทิตย์

คำว่า สุกุทสมโพธิยฺคนฺโรโรทิต เป็นบทสมาสที่เชื่อมศัพท์ว่า สุกุท + สมโพธิ + ยฺคนฺร + อุทิต มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

-สกุฏฺ สมมา จตตาริ สจฺจานิ พุชฺฌิ ปฏฺวิชฺฌีติ = สุกุทธา (สุกุทระ คือ ตรัสรู้ด้วยดี) <สุ บทหน้า + พุช ชาติ (ฐ) + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ>

-สมมา อริยสจฺจํ พุชฺฌติ เอตายาติ = สมโพธิ (สัมโพธิ คือ พระสัมโพธิญาณที่เป็นเครื่องรู้แจ้ง อริยสัจด้วยดี) หมายถึง อรหัตตมรรคญาณ หรือพระสัพพัญญุตญาณ <สุ บทหน้า + พุช ชาติ (ฐ) + อิ ปัจจัยในกรณสาธนะ>

-สุกุทธาเยว สมโพธิ = สุกุทสมโพธิ (สุกุทสมโพธิ คือ พระสัมโพธิญาณที่ตรัสรู้ด้วยดี) <อวารณ-
บุรพบท กรรมธารยสมาส>

-สุกุทสมโพธิเยว ยฺคนฺโร = สุกุทสมโพธิยฺคนฺโร (สุกุทสมโพธิยฺคนฺระ หมายถึง ภูเขายฺคนฺระ คือพระสัมโพธิญาณที่ตรัสรู้ด้วยดี) <อวารณบุรพบท กรรมธารยสมาส>

-สุกุทสมโพธิยฺคนฺเร อุทิต = สุกุทสมโพธิยฺคนฺโรโรทิต (สุกุทสมโพธิยฺคนฺโรโรทิตะ คือ เสด็จขึ้น
เหนือภูเขายฺคนฺระคือพระสัมโพธิญาณที่ตรัสรู้ด้วยดี) <สัตตมัตตปฺปวิสสมาส>

คัมภีร์ทางศาสนาพุทธกล่าวว่า พระอาทิตย์ขึ้นเหนือภูเขายฺคนฺระซึ่งเป็นหนึ่งในภูเขาที่ล้อมรอบเขา
พระสุเมรุราชเป็นชั้นๆ รวม ๗ ชั้น คือ ยฺคนฺระ อสิณฺระ กรวิก สุกฺตนะ เนมิณฺระ วินตกะ และอัศกัณ ซึ่งสูง
กว่ากันตามลำดับ เมื่อพระอาทิตย์ขึ้นเหนือยอดเขายฺคนฺระ จะสามารถส่องแสงได้เพียง ๓ ทวีปในขณะที่ดวง
อีกหนึ่งทวีปจะถูกภูเขาสุเมรุราชบังไว้

คำว่า สหฺมมฺสํขิ เป็นบทสมาสที่เชื่อมศัพท์ว่า สห (กับ) + ฐมฺม (พระธรรม) + สํขิ (พระสงฆ์) มี
รูปวิเคราะห์ว่า

-ฐมฺไม จ สํขิ จ = ฐมฺมสํขิ (ฐมฺมสังฆะ คือ พระธรรมและพระสงฆ์) <อสมอาหารวันทสมาส>

-สห ฐมฺมสํขเหติ โย วตตติติ = สหฺมมฺสํขิ (สหฺมมสังฆะ คือ ผู้เป็นไปกับด้วยพระธรรมและพระสงฆ์)
<สหบุรพบท พหุพพิหิสมาส>

ฐมฺม ศัพท์ หมายถึง ธรรมะ ๑๐ กล่าวคือ โลกุตตรธรรม ๘ อันได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑
และปริยัติธรรม

สํขิ ศัพท์ หมายถึง พระอริยบุคคล ๘

คำว่า สิริสา (ด้วยเศียรเกล้า) มาจาก สิริ ศัพท์ [มโนคณะ] ลง นา วิภัตติ แปลง นา เป็น อา แล้วลง สฺ อาคม สำเร็จรูปเป็น สิริสา

คำว่า อภิวนุทฺธิย สำเร็จรูปมาจาก อภิ บทหน้า + วนฺท ธาตุ + ตฺวา ปัจจัย ลง อิ อาคม แล้วแปลง ตฺวา เป็น ย ทำหน้าที่เป็นบุพพกาลกริยา

โดยเหตุที่คัมภีร์นี้แต่งเรียบเรียงกัจจายนไวยากรณ์ใหม่ โดยนำสูตรจากกัจจายนไวยากรณ์มาเรียงลำดับตามอุทฺทหฺรณฺ ทานผู้แต่งจึงกล่าวนอบน้อมอาจารย์กัจจายนะด้วยคำว่า กัจจายนณฺจจฺริยํ นมิตฺวา (และขอให้อภัยโทษแก่พระอาจารย์กัจจายนะ)

คำว่า กัจจายนนฺวณฺณนา มีรูปวิเคราะห์ว่า กัจจายนณฺจ กัจจายนนฺวณฺณนา จ = กัจจายนนฺวณฺณนา (กัจจายนนฺวณฺณนา คือ คัมภีร์กัจจายนะและคัมภีร์อธิบายของกัจจายนะ) [อสมหารทวันทสมาส]

คัมภีร์อธิบายของกัจจายนะในที่นี้ คือนิยามะที่มีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า ญาสะ แปลว่า “ขุมทรัพย์” หรือ ขุมมัตตทีปนี (คัมภีร์แสดงพหุเป็นแนวทาง) ซึ่งแต่งโดยพระวชิรพุทธิในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ (พระวชิรพุทธิเป็นชาวสิงหล แต่งฎีกาพระวินัยชื่อว่า วชิรพุทธิ อีกด้วย) ในสมัยอังวะมีตำราอธิบายกัจจายนะอีกเล่มหนึ่งชื่อว่า กัจจายนนฺวณฺณนา แต่งโดยพระวิชิตาวีในพุทธศักราช ๒๑๖๙ แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์แต่งในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ในที่นี้จึงหมายความว่าคัมภีร์นิยามะ

อนึ่ง อาจารย์กัจจายนะที่ท่านเอ่ยถึงในคานานี้ ปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายว่าเป็นพระกัจจายนะผู้เป็นมหาสาวกในสมัยพุทธกาลที่ได้รับเอตทัคคะเลิศในการขยายความย่อให้พิสดาร ทรรคนะดังกล่าวปรากฏเป็นครั้งแรกในอรรถกถาปาทานที่แต่งในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ และเป็นที่ยอมรับของคัมภีร์ไวยากรณ์ที่แต่งในช่วง ๑,๐๐๐ ปีที่ผ่านมาอันได้แก่คัมภีร์นิยามะ, ปทรูปสิทธิฎีกาที่แต่งในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๖, นยาสปทีปิกา ซึ่งเป็นฎีกาเก่าของคัมภีร์นิยามะที่แต่งในรัชสมัยของพระเจ้าจจะสวา (พ.ศ. ๑๗๗๘-๑๗๘๔), สัททนีติปกรณ์ที่แต่งในรัชสมัยของพระเจ้าจจะสวานั่นเอง, สุตตนิเทศที่แต่งในพุทธศักราช ๑๙๙๐, กัจจายนนฺวณฺณนาที่แต่งในพุทธศักราช ๒๑๖๙ และนिरुตติสารมัญชสาซึ่งเป็นฎีกาใหม่ของคัมภีร์นิยามะที่แต่งในพุทธศักราช ๒๑๙๓

อย่างไรก็ดี นักวิชาการสมัยปัจจุบันเชื่อว่า พระกัจจายนะดังกล่าวไม่ใช่พระมหาสาวกดังที่เข้าใจกันมาหลายร้อยปี โดยอ้างเหตุผลว่า คัมภีร์นี้แต่งหลังคัมภีร์กาดันตระที่รจนาโดยศรวรรมนและทุคสิงหะศรวรรมนแต่งสูตรของกาดันตระในราวพุทธศตวรรษที่ ๖ ส่วนทุคสิงหะแต่งวุตติและอุทฺทหฺรณฺในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ และในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๐๔) กล่าวว่า สกมนฺธธาตฺทินนฺจ (แปลงสกระทำของสกมนฺธธาตฺ ศัพท์เป็นต้น เป็น อุ ในเพราะ ส วิภัตติ และย่อมลป ส วิภัตติ) ชื่อว่า สกมนฺธธาตฺ นี้ไม่ปรากฏใน

พระไตรปิฎก หากทว่าเป็นพระนามของกษัตริย์ผู้ครองราชย์ที่เมืองอุชเชนีทางแถบเหนือของอินเดียในพุทธศักราช ๖๒๑ หรือ ๖๖๓ ท่านผู้แต่งได้ตั้งสูตรพระนามของพระเจ้าสกมันธาคูไว้ เพราะเป็นผู้ทรงกิตติศัพท์ในสมัยที่แต่งไวยากรณ์เล่มนั้น หรือพระองค์อาจจะเป็นวงศ์ตระกูลหรือผู้อุปถัมภ์ของท่านผู้แต่ง หากเป็นตามนี้ กัจจายนไวยากรณ์คงจะแต่งในรัชสมัยของพระเจ้าสกมันธาคูในราวพุทธศตวรรษที่ ๖ หรือในระหว่างที่ราชวงศ์ของกษัตริย์พระองค์นั้นเรืองอำนาจตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๖ เป็นต้นไปจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๙ ความเห็นนี้ปรากฏในคัมภีร์มโหรีคัลลลานนิสสัย (เล่ม ๑ หน้า ๓๓๘)

การที่โบราณจารย์อ้างว่าผู้แต่งกัจจายนะคือพระมหาสาวกนั้น คงจะเป็นกุศโลบายให้อนุชนรุ่นหลังเกิดศรัทธาเลื่อมใสในคัมภีร์นี้ แล้วหมั่นศึกษาเล่าเรียนด้วยความพากเพียรไม่ย่อท้อ ชื่อนี้กล่าวไว้ในคำนำของคัมภีร์มโหรีคัลลลานนิสสัย (หน้า ๓-๔)

อาทิ ศัพท์ในคำว่า กัจจายนวณณนาทิ หมายถึง สันตินิรุตติปกรณ จูฬสันนิปกรณ มหาสันนิปกรณ คัมภีร์จูฬนิรุตติ และคัมภีร์มัชฌิมชาซึ่งเป็นคำอธิบายของจูฬนิรุตติ เป็นต้น คัมภีร์เหล่านั้นสาบสูญไปตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๐ เป็นต้นมา เพราะปรากฏชื่อของคัมภีร์ดังกล่าวในคัมภีร์มโหรีคัลลลานนิสสัยที่แต่งในพุทธศตวรรษที่ ๒๐ แต่ไม่พบในคัมภีร์รุ่นหลังต่อจากนั้น

อาจารย์บางท่านเห็นว่า ท่านพระกัจจายนะเป็นผู้รจนากัจจายนสูตร ท่านพระสังฆมนันท์ ชาวสิงหลเป็นผู้รจนากัจจายนวุดติ แล้วท่านพระพรหมทัตตะมาเพิ่มอุทธารณ คัมภีร์กัจจายนสูตรจึงมีส่วนประกอบครบ ถ้วนด้วยประการอย่างนี้ ดังข้อความในคัมภีร์กัจจายนเภทภูิกายาใหม่ว่า

กัจจายนเน กโต โยโค

วุดติ จ สังฆนุทินา

ปโยโค พรหมทัตเตน

นยาโส วิมลพุทธินา^{๑๐}

“พระกัจจายนะรจนาสูตฺร พระสังฆมนันท์รจนาวุดติ พระพรหมทัตตะรจนานุทธารณ ส่วนคัมภีร์นยาสะ พระวิมลพุทธิเป็นผู้รจนาน (ชื่อว่า วิมลพุทธิ อาจเป็นอีกชื่อหนึ่งของพระวชิรพุทธิ หรือคลาดเคลื่อนมาจากชื่อว่า วชิรพุทธิ ก็ได้)”

คำว่า กัจจายนวณณนาทิ มีรูปวิเคราะห์ว่า กัจจายนวณณนา อาทโย ยสุธาติ = กัจจายนวณณนาทิ (กัจจายนวณณนาทิ คือ มีคัมภีร์กัจจายนะและคัมภีร์อธิบายของกัจจายนะเป็นต้น) <นัจฉฐีพหุพพิหิสมาส>

คำว่า พาลปปโพธ มีรูปวิเคราะห์ว่า พาลานัน ปโปโธ = พาลปปโพธ (พาลปปโพธ คือความรู้ของเขาวาชน) <นัจฉฐีตปฺปฺริสสมาส>

คำว่า สุกฤษฏ มีรูปวิเคราะห์ว่า สุนฺหฺรธา กฤษฺธา เอตฺถาติ = สุกฤษฺธา (สุกฤษฺธา คือ มีปริจเจหฺตี่)
<สัตตมีพหุพพิหีสมาส>

คำว่า อุชฺฐิ (ตรง) หมายความว่า ตรงตามลำดับการประกอบรูปที่เป็นอุททาหรณ์โดยไม่กล่าวไว้
ตามลำดับสูตรเหมือนกัจจายนไวยากรณ์ เช่น การประกอบรูปใน ปุริส ศัพท์ ท่านจะแสดงตามลำดับ
อุททาหรณ์ที่ลงวิภัติตามลำดับเริ่มตั้งแต่ปฐมวิภัติเป็นรูปว่า ปุริโส ปุริสา เป็นต้น

คำว่า พุยฺตฺตํ (ชัดเจน) หมายความว่า กำหนดสูตร อุททาหรณ์ และการประกอบรูปศัพท์ไว้อย่าง
ชัดเจน

คำว่า พุยฺตฺตํ อุชฺฐิ สุกฤษฺทำ แสดงอาการรจนาคัมภีร์ (กรณุปการ) คือ จะแต่งให้ชัดเจน ตรงตาม
รูปอุททาหรณ์ และแบ่งเนื้อหาอย่างดี]

๑. สนิทกัณฑ์

ตตถ ชินสาสนาธิคมสส อกฺขรโกสลลมูลกตฺตา ตํ สมฺปาเตตพฺพนฺติ ทสฺเสตฺถุ อภิเษยฺยป-
ปโยชนวากฺยมิทฺมฺจฺเจเต.

ประโยคแสดงประโยชน์ของอักษรซึ่งเป็นเนื้อความ[ของไวยากรณ์]ต่อไปนี้ [ข้าพเจ้า]
กล่าวไว้ในคัมภีร์ปทฐปสฺสิตินั้นเพื่อแสดงว่า “ความเข้าใจคำสอนของพระชินเจ้า ต้องอาศัยความ
เชี่ยวชาญในอักษรเป็นพื้นฐาน [ดังนั้น] บุคคลพึงยังความเชี่ยวชาญในอักษรนั้นให้ถึงพร้อมเถิด”

[ประโยคนี้เรียกว่า ประโยคอนุสนธิ คือ ประโยคขึ้นต้นสำหรับนำเข้าสู่สิ่งที่ต้องการ คือในที่นี้ท่าน
ผู้เขียนต้องการจะนำเข้าสู่สูตรว่า อตฺโต อกฺขรสมฺมาโต

คำว่า อภิเษยฺยปโยชนวากฺย แปลว่า “ประโยคแสดงประโยชน์ของอักษรซึ่งเป็นเนื้อความ[ของ
ไวยากรณ์]” หมายความว่า สูตรว่า อตฺโต อกฺขรสมฺมาโต (เนื้อความย่อหมายถึงรู้ได้ด้วยอักษร) แสดงประโยชน์
ของอักษรว่าทำให้รู้ความหมายของศัพท์ต่างๆ นั่นก็คือ บุคคลจะเข้าใจความหมายต่างๆ ที่พระพุทธเจ้าสื่อได้
ก็ต้องมีความเข้าใจไวยากรณ์บาลีเสียก่อนนั่นเอง

คำว่า ชินสาสนาธิคมสส อกฺขรโกสลลมูลกตฺตา ตํ สมฺปาเตตพฺพ (ความเข้าใจคำสอนของพระชินเจ้า
ต้องอาศัยความเชี่ยวชาญในอักษรเป็นพื้นฐาน [ดังนั้น] บุคคลพึงยังความเชี่ยวชาญในอักษรนั้นให้ถึงพร้อม
เถิด) หมายความว่า ความเชี่ยวชาญในอักษรคือสระและพยัญชนะพร้อมทั้งบทที่ผู้กรวมเข้ากันเป็นประโยค
จะทำให้เข้าใจพระบาลีและอรรถกถาได้อย่างชัดเจน เมื่อเข้าใจอย่างนี้ก็จะทำให้ปฏิบัติธรรมได้ถูกต้อง ส่งผล
ให้บรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา โดยประการดังนี้ ความเข้าใจไวยากรณ์ส่งผลให้เข้าใจพระสัทธรรมทั้ง ๓
คือ ปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ

โดยทั่วไปข้อความในภาษาบาลีก็มีอรรถ ๒ ประการคือ นิตฺตถะ (อรรถโดยตรง) และเนยฺยตฺถะ
(อรรถโดยอ้อม) นิตฺตถะเป็นข้อความที่กล่าวไว้โดยตรงตามศัพท์ ส่วนเนยฺยตฺถะเป็นข้อความที่อนุมานรู้ได้โดย
อ้อม คำว่า อตฺโต อกฺขรสมฺมาโต แสดงอรรถโดยตรงว่า “เนื้อความย่อหมายถึงรู้ได้ด้วยอักษร” และยังแสดง
อรรถโดยอ้อมในลักษณะชักชวนให้ชวนขวยศึกษาเล่าเรียนว่า “บุคคลพึงยังความเชี่ยวชาญในอักษรนั้นให้ถึง
พร้อมเถิด” ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ตํ สมฺปาเตตพฺพ (พึงยังความเชี่ยวชาญในอักษรนั้นให้ถึงพร้อมเถิด) เพื่อ

แสดงเนยยัตถะดังกล่าว

คำว่า อภิเษยบุปโยชนวากย มีรูปวิเคราะห์ว่า

-อภิเษยสส บโยชน = อภิเษยบุปโยชน (อภิเษยบุปโยชนะ คือ ประโยชน์ของอักษรอันเป็น
เนื้อความ) <ฉฺฉฐิตฺตฺปฺริสสมาส>

-อภิเษยบุปโยชนสส ทีปกํ วากยํ = อภิเษยบุปโยชนวากย (อภิเษยบุปโยชนวากยะ คือ ประโยค
อันแสดงซึ่งประโยชน์ของอักษรอันเป็นเนื้อความ) <ฉฺฉฐิตฺตฺปฺริสสมาส>

คำว่า สมฺปาเทตพฺพ สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + ปท ธาตุ (คติมิหิ = ไป) + เณ บัจจัย + ตพฺพ บัจจัย
ประโยคข้างต้นนี้แสดงว่า คำว่า อตฺโถ อกฺขรสนฺญาโต เป็นเพียงประโยคเริ่มแรก (บุพฺพวากย) ที่
กล่าวนำสูตรไว้ก่อน ยังไม่นับว่าเป็นสูตรแรกของกัจจายนไวยากรณ์ เพราะท่านถือว่าสูตรต้องเป็นกฎหรือ
ข้อกำหนดที่บังคับให้ต้องมีการปฏิบัติตาม แต่คำว่า อตฺโถ อกฺขรสนฺญาโต ไม่มีลักษณะของสูตรดังกล่าว

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์มุขมัตตสาระกล่าวว่าสูตรนี้เป็นปริภาสาสูตร คือ สูตรที่มีเนื้อความครอบคลุม
สูตรอื่นๆ ดังข้อความกล่าวว่า

บุพฺพวากยณฺติทํ สุตฺตํ

วทฺนฺตาจริยาปฺเร

สฺตฺตนาแมนฺจฺรูปเณ

ปฺริภาสาดิ โน มติ.^{๑๑}

“อาจารย์ท่านอื่นกล่าวสูตรนี้เป็นประโยคเริ่มแรก แต่มติของข้าพเจ้าเห็นว่า
เป็นปริภาสาสูตร โดยคล้อยตามชื่อสูตร”

แม้ว่าปทรูปลัทธินี้จะถือว่าเป็นประโยคเริ่มแรก ไม่ใช่สูตร แต่เพื่อให้ง่ายจึงใส่เลขสูตรไว้ใน
อตฺโถ อกฺขรสนฺญาโต แล้วนับรวมเข้าในกัจจายนสูตรรวม ๖๗๓ สูตร]

๑. อตุโถ อกฺขรสมญาโต.

เนื้อความย่อหมายถึงรู้ได้ด้วยอักษร

อตุโถ อ.เนื้อความ ปุคฺคเลน อันบุคคล อกฺขรสมญาโต หมายถึงรู้ได้ด้วยอักษร โหติ
ย่อมาเป็น ๗

[ข้อความนี้กล่าวแนะนำนักศึกษาว่าผู้ต้องการจะศึกษาพระไตรปิฎกควรเรียนรู้ไวยากรณ์ก่อน เพราะ
ไวยากรณ์เป็นระเบียบทางภาษาที่ช่วยให้เข้าใจเนื้อความได้ชัดเจน หากไม่เรียนรู้ไวยากรณ์ก่อนแล้วไปศึกษา
พระไตรปิฎกย่อจะสงสัยคำศัพท์ที่แสดงเนื้อความนั้นๆ เปรียบเหมือนช้างตาบอดเที่ยวไปในป่า ดังข้อความว่า

โย นิริตฺติ น ลิกฺเขยย

ลิกฺขนฺโต ปิฎกตฺตยํ

ปเท ปเท วิกฺเขยย

วเน อนฺธคฺโช ยถา.^{๑๖}

“บุคคลใดศึกษาพระไตรปิฎกอยู่ แต่ไม่เรียนรู้ไวยากรณ์ เขาพึงสงสัยในทุกๆ บท
เหมือนช้างตาบอดเที่ยวไปในป่าฉะนั้น”

เย สนฺธินามาทิปเภททกฺขา

หฺตุวา วิสิฎฺฐเจ ปิฎกตฺตยสมฺมึ

กฺุพฺพนฺติ โยคํ ปริมาณฺภาวา

วิทนฺติ กามํ วิวิธตฺถสาร์.

“ชนเหล่าใดฉลาดในประเภทแห่งสนธิและนามเป็นต้นแล้ว ย่อมกระทำความเพียร
ในพระไตรปิฎกอันประเสริฐด้วยกำลังความรู้อันดีเลิศ ชนเหล่านั้นย่อมได้รับอรรถอัน
เป็นแก่นสารต่างๆ”

เย ตปฺปเภทมฺหิ อโกวิทฺทา เต

โยคํ กโรนฺตปิ สทา มหฺนตฺ

สมฺมุพฺพฺภาเวน ปเทสุ กามํ

สาร์ น วิทฺุ ปิฎกตฺตยสมฺมึ.^{๑๗}

“ชนเหล่าใดไม่ฉลาดในประเภทดังกล่าว พวกเขาแม้กระทำความเพียรอันยิ่งใหญ่
ก็ไม่อาจได้รับแก่นสารในพระไตรปิฎกสมมโนรถ เพราะเป็นผู้สงสัยในบท”

คำว่า อตุโถ มีรูปวิเคราะห์ว่า อริยเต ฌายเตติ = อตุโถ (อตุโถ คือ เนื้อความที่บุคคลรับรู้)

<อร ธาตุ (รู้) + ถ ปัจจัยในกรรมสาธนะ>

คำว่า อกฺขรสมณฺญาต มีรูปวิเคราะห์ว่า อกฺขเรหิ สมณฺญาโต = อกฺขรสมณฺญาโต (อักษรสัมณญาคะ คือ หมายถึงได้ด้วยอักษร) <ตติยาตັปฺปฺริสสมาส>

คำว่า สมณฺญาต สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + ญา ธาตุ + ต ปัจจัย คัมภีร์นยาสะกล่าววว่า ต ปัจจัย ในบทนี้ลงในกาลทั้งสามที่เรียกว่า เตกาลิกะ ดังข้อความกล่าววว่า

เอตถ จ สมณฺญาโตติ สंपุพฺพญา อวโพรเน อิจฺเจตาย ธาตุยา รูปิ. ตาย จ ปน ธาตุยา ตปฺปจฺจโย กาลตฺตเยปิ สมฺภวติ. อาห จ ญาทโย เตกาลิกาคิ.^{๑๔}

อนึ่ง ในสูตรนี้ คำว่า สมณฺญาโต เป็นรูปสำเร็จของธาตุนี้คือ สํ บทหน้า ญา ธาตุในอรรถว่า “รู้” ปัจจัยคือ ต ที่ลงท้ายธาตุนั้นย่อมเป็นไปแม้ในกาลทั้ง ๓ สมจริงดังสูตรว่า ญาทโย เตกาลิกา (ณ ปัจจัยเป็นต้นลงในกาลทั้ง ๓)]

โย โภจิ โลกียโลกุตฺตราชิเกโท วจนตฺถ, โส สพฺโพ อกฺขเรเหว สมณฺญาเต.

เนื้อความของศัพท์อันจำแนกเป็นโลกียะและโลกุตตระเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง มีอยู่ เนื้อความของศัพท์ทั้งหมดนั้น บุคคลย่อมหมายรู้ได้ด้วยอักษรเท่านั้น

[ในประโยคแรกว่า โย โภจิ เป็นต้นไม่มีกิริยาคุมพากย์ ให้เพิ่ม อตฺถิ, โหติ หรือ ภวติ (ย่อมมี) เข้ามาแปล ภาษาบาลีอาจละบทกิริยาเหล่านี้ไว้ในฐานะที่เข้าใจกันได้]

คำว่า วจนตฺถ (เนื้อความของศัพท์) คือ เนื้อความที่ศัพท์สื่อถึง มี ๓ ประการ คือ

๑. โภจยัตถะ เนื้อความที่เป็นโลกียะ คือ โภจยจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘
 ๒. โลกุตฺตรัตถะ เนื้อความที่เป็นโลกุตตระ คือ โลกุตฺตรจิต ๘ เจตสิก ๓๖ นิพพาน
 ๓. โวหารัตถะ เนื้อความที่เป็นสมมุติบัญญัติซึ่งใช้เรียกมนุษย์ เทวดา พรหม บุรุษ สตรี เป็นต้น
- อาทิ ศัพท์ในคำว่า โภจยโลกุตฺตราชิเกโท หมายเอาโวหารัตถะ

คำว่า อกฺขเรเหว ตັตฺถเป็น อกฺขเรหิ + เอว แม้ว่าในสูตรจะไม่มี เอว ศัพท์ซึ่งทำหน้าที่อวธารณะ (ตัดสิ้น, ห้ามอรรถอื่น) ก็สามารถอธิบายให้มี เอว ศัพท์ได้เพื่อย้ำความว่าหมายรู้เนื้อความได้ด้วยอักษรนั้นเดียว ถ้าปราศจากอักษรก็หมายรู้เนื้อความไม่ได้ ดังข้อความว่า

สพฺพวากฺยํ สาธาธาณํ^{๑๕}

ถ้อยคำทั้งหมดเป็นไปกับด้วยอวธารณะ

พึงสังเกตว่าในสูตรนี้กล่าวโดยสามัญทั่วไปว่า อตฺโถ (เนื้อความ) ไม่ระบุว่าคืออะไร แต่ในวุตติท่านอธิบายว่า โส สพฺโพ (เนื้อความนั้นทั้งหมด) โดยเพิ่ม สพฺพ ศัพท์เข้ามาอธิบาย เพราะท่านมิได้ระบุว่าคือเนื้อความอะไร จึงหมายความว่าถึงเนื้อความทั้งหมดได้โดยปริยาย เช่นคำว่า พุทฺโธ (ผู้รู้) มิได้ระบุว่ารู้แจ้งธรรมอย่างไร คำนี้จึงหมายถึงผู้รู้ธรรมทุกอย่าง ดังข้อความในคัมภีร์สารัตถทีปนีว่

ปเทศคฺคฺทเถนฺนํ หิ อสฺสตี คฺคฺคฺทพฺพสฺส นฺนฺนปฺเทศาว วิญญายตี, ยถา ทิกฺขิตฺโต น ททาทิตฺตี.^{๑๖}

โดยแท้จริงแล้ว เมื่อไม่มีการหมายเอาเฉพาะส่วน บัณฑิตย่อมรู้ว่าหมายเอาทั้งหมดได้ทีเดียว เช่นคำว่า ทิกฺขิตฺโต น ททาทิตฺตี (สมณะโสดัน ย่อมไม่ให้) ดังนี้แล

ข้อนี้หมายความว่า ในคำว่า ทิกฺขิตฺโต น ททาทิตฺตี (สมณะโสดันย่อมไม่ให้) ไม่มีการจำกัดว่าไม่ให้อะไร จึงหมายถึงการไม่ให้ของทุกอย่าง

สูตรว่า อตฺโถ อกฺขรสมฺญาโต นี้ผูกเป็นประโยคเดียว แต่ในวุตติท่านแยกอธิบายออกเป็นสองประโยคว่า โย โภจึ ๒เปฯ และ โส สพฺโพ ๒เปฯ โดยประโยคแรกเป็นประโยคไม่แน่นอน (อนิยมะ) และประโยคหลังเป็นประโยคแน่นอน (นิยมะ) ทั้งนี้เพื่อทำให้ข้อความในประโยคดังกล่าวชัดเจนขึ้น การอธิบายโดยแต่งใหม่แยกออกเป็นสองประโยคเช่นนี้เป็นธรรมเนียมที่ปรากฏใช้ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาอีกด้วย

โดยทั่วไปคัมภีร์ไวยากรณ์เป็นข้อความรวมขององค์ประกอบหลัก ๓ ประการ คือ

๑. สูตร ข้อความที่แสดงกฎทางไวยากรณ์ ใช้ท่องจำเหมือนสูตรคุณทางคณิตศาสตร์ ได้แก่ประโยคว่า อตฺโถ อกฺขรสมฺญาโต

๒. วุตติ ข้อความที่อธิบายสูตรซึ่งกล่าวไว้โดยสังเขปให้กระจ่างชัดเจนยิ่งขึ้น โดยนำคำอธิบายจากสูตรอื่นมากล่าวเพิ่มเติม หรือเพิ่มคำอธิบายที่เหมาะสมกับสูตรนั้นๆ ได้แก่ประโยคว่า โย โภจึ โลกียโลกุตฺตาราทีเกโท วจนฺตฺโถ, โส สพฺโพ อกฺขเรเหว สมฺญาเต

๓. อุทาหรณ์ ตัวอย่างที่นำมาอ้างอิงให้สมเหตุสมผลกับกฎที่ได้ตั้งไว้ โดยนำมาจากพระบาลีเป็นหลัก

นอกจากนี้ยังมีคำอธิบายสูตรอื่นๆ ที่ไม่ใช่วุตติ กล่าวไว้เพื่ออธิบายสูตรให้กระจ่างชัดเจนยิ่งขึ้น ดังข้อความที่ท่านจะกล่าวต่อไป]

สิทธิธนิตาที่อกฺขรวิปตฺตติยํ หิ อตฺถสฺส ทฺนฺนยตา โหตี.

เพราะเมื่อมีการวิบัติแห่งอักษรมีสิทธิและธนิตเป็นต้น การรู้เนื้อความได้ยากย่อมมี

[ถ้อยคำต่างๆ นั้น ถ้าอักษรต่างๆ วิปริตไปแล้ว จะทำให้ไม่สามารถเข้าใจความหมายได้ หรือทำให้เข้าใจความหมายผิดไป เช่น คำว่า วิปตติ (การจำแนก) ถ้าออกเสียงผิดหรือเขียนผิดเป็น วิปตติ (การวิบัติ) ก็จะทำให้เข้าใจผิดเป็นอย่างอื่นได้ หรือคำว่า สงฺโฆ (พระสงฆ์) ถ้าออกเสียงผิดหรือเขียนผิดเป็น สงฺโค (ความผูกพัน, ความยึดติด) ก็จะไม่สามารถสื่อความได้ตามที่ประสงค์

อาทิ ศัพท์ในคำว่า สติลธนิตาติ หมายถึงอักษรที่เรียกว่า พยัญชนพุทธิ ๘ ประการอื่น คือ ทีฆะ รัสสะ ครุ ลหุ สัมพันธะ วัตถิตะ นิคคหิต และวิมุตตะ (ดู สูตร ปรสมณฺญา ปโยเค)]

ตสฺมา อักษรโกศลล์ พหุปรการํ พุทฺทวจเนสฺ.

เพราะเหตุฉะนั้น ความเชี่ยวชาญในอักษรจึงมีอุปการะมากใน[การทำความเข้าใจ] พระพุทฺธพจน์

[ข้อความนี้คล้ายตามพระพุทฺทวจนะในอังคุตตรนิกาย ทุกนิบาตว่า

เทวเม ภิกฺขเว ฐมฺมา สทฺธมฺมสฺส สมฺโมสาย อนฺตรธานาย สํวตฺตนฺติ. กตเม เทว. นิกฺขิตฺตณฺจ ปท-
พฺยณฺชนํ อตฺถโ จ ทฺพฺนโโต. ทฺพฺนิกฺขิตฺตสฺส ภิกฺขเว ปทพฺยณฺชนสฺส อตฺถโปิ ทฺพฺนโย โหติ. อิมे โข ภิกฺขเว เทว
ฐมฺมา สทฺธมฺมสฺส สมฺโมสาย อนฺตรธานาย สํวตฺตนฺติ.^{๑๗}

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมสองอย่างนี้ย่อมเป็นไปเพื่อความพ้นเพื่อนเลือนหายแห่งพระสัทธรรม ธรรมสองอย่างคืออะไร คือ บทพยัญชนะที่ตั้งไว้ไม่ดี และอรรถที่นำมาไม่ดี แม้เนื้อความแห่งบทพยัญชนะที่ตั้งไว้ไม่ดี ก็ย่อมถูกนำมาไม่ดี ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมสองอย่างนี้ย่อมเป็นไปเพื่อความพ้นเพื่อนเลือนหายแห่งพระสัทธรรม]

เอตฺถ ปทานิปี อักษรสนธิปาดรูปตฺตา อักษรเสวว สงฺคยฺหนฺติ.

ในประโยคแรกเริ่มนี้[ว่า อตฺถโ อักษรสณฺญาโต] แม้บททั้งหลายย่อมนับเข้าในอักษร นั้นเทียว เพราะเป็นรูปประชุมกันของอักษรทั้งหลาย

[ในที่นี้กล่าวไว้แต่เพียงว่า เนื้อความย่อมหมายรู้ได้ด้วยอักษร ข้อที่ว่า “หมายรู้ได้ด้วยอักษร” นั้น มิใช่ไม่ให้ความสำคัญแก่บท แต่เป็นเพราะว่าบทนั้นเกิดจากอักษรมาประชุมกันนั่นเอง ท่านจึงให้ความสำคัญแก่อักษรในฐานะที่อักษรเป็นหน่วยย่อยที่สุด]

ตสฺมา อกฺขรโกสลลํ

สมฺปาเพยฺย หิตตฺติโก

อุปฺภูจฺหํ คุรุ สมฺมา

อุฏฺฏานาทีหิ ปญฺจหิ.

“เพราะเหตุนี้ ผู้ปรารถนาประโยชน์ ฟังอุปัฏฐากครูด้วยกิจ ๕ ประการ มีการลุกขึ้นรับเป็นต้นโดยชอบ ยังความเชี่ยวชาญในอักษรให้ถึงพร้อมเกิด”

[คำว่า หิตตฺติก มีรูปวิเคราะห์เป็นสองนัยว่า

-หิตฺเตน อตฺติโก = หิตตฺติโก (หิตตฺติกะ คือ ผู้ปรารถนาด้วยประโยชน์) <ตติยาตฺตปฺริสฺสมาส>

-หิตํ อตฺเตติ ปตฺเตตฺติ = หิตตฺติโก (หิตตฺติกะ คือ ผู้ปรารถนาประโยชน์) <กิตฺตฺตตฺตปฺริสฺสมาส>

กิจ ๕ อย่างที่เป็นอุปชฌายวัตรและอาจารย์วัตร มาในพระวินัย คือ

๑. อุฏฐานะ การลุกรับ คือ เมื่อเห็นครูเข้าใกล้ก็ลุกขึ้นยืนต้อนรับ

๒. อุปัฏฐานะ การอุปัฏฐาก คือ การเข้าใกล้เพื่อรับใช้ เช่น ชงน้ำร้อนน้ำชา เป็นต้น

๓. สุตฺตฺตฺสา การเชื่อฟัง

๔. ปาริฉริยา การปรนนิบัติ เช่น นวดตัว เป็นต้น

๕. สักกัจจสิปฺปคฺคหณฺนะ การเรียนวิชาโดยเคารพ คือ ใส่ใจต่อการศึกษาด้วยการเรียนเร็ว เรียนมาก และไม่ลืมสิ่งที่เรียนไว้

วัตรทั้ง ๕ ประการเหล่านี้พบในคัมภีร์การิกาวา

อุฏฺฏานา อุปฺภูจฺานา จ

สุตฺตฺตฺสา สุปฺริคฺคฺหา

สํกจฺจํ สิปฺปคฺคหณฺนา

คุรุ อารายเย พุโธ.^{๑๙}

“ท่านผู้รู้ฟังยังครูให้ยินดีด้วยการลุกขึ้นรับ การอุปัฏฐาก การเชื่อฟัง การปรนนิบัติ ด้วยดี และการเรียนวิชาโดยเคารพ”

การที่ศิษย์ฟังแสดงความเคารพอ่อนน้อมต่อครูนี้ เป็นธรรมเนียมของสัตบุรุษผู้รู้จักและตอบแทนอุปการคุณของครู มีคาถาบทหนึ่งที่โบราณจารย์ชาวพม่ากล่าวว่

เอกเมกฺกฺขรเมว

คุรุ สิสฺสํ ปโปทย

ยํ ทตฺวา อณฺโณ โหติ

ปจฺพฺยา นตฺถิ ตํ ธนํ

“ครูสอนศิษย์ให้รู้จักสรรทัวหนึ่งๆ ทรัพย์ที่ศิษย์ให้แล้วสามารถเปลืองหนี้ได้ ย่อมไม่มีในปฐพี”]

สัญญาวิธาน

การตั้งชื่อ

ตตฤาโท ดาว สหฤทลฤขณ เวหารวิธยาปนตถํ สณฺณาวิธานมารภียเต.

ในกัจจายนไวยากรณ์นั้น พระกัจจายนะย่อมปรารภวิธีตั้งชื่อไว้ในเบื้องต้นแรกเพื่อแสดงชื่อที่มีสระและพยัญชนะเป็นต้นในสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ก่อน

[ก่อนที่พระกัจจายนะจะแสดงวิธีตัดบทในสนธิกัณฑ์ ท่านกล่าวถึงการตั้งชื่อที่ใช้เฉพาะในคัมภีร์ไวยากรณ์ก่อน เพื่อให้นักศึกษาเข้าใจชื่อดังกล่าวอย่างถูกต้อง เช่น คำว่า อ ชื่อว่า อักษร ก็ได้ สระ ก็ได้ รัสสะ ก็ได้ คำว่า สระ ที่กล่าวไว้ในสูตรว่า สรา สเร โลป (สระทั้งหลายย่อมถึงการลบในเพราะสระหลัง) หมายถึง สระ ๘ ตัวมี อ เป็นต้น ชื่อความนั้นปรากฏในเบื้องต้นของสนธิกัณฑ์ซึ่งแบ่งออกเป็น ๕ กัณฑ์ย่อย คือ

๑. สัญญาวิธานะ การตั้งชื่อ
๒. สรสนธิ การสนธิสระ
๓. พยัญชนสนธิ การสนธิพยัญชนะ
๔. ปกตีสนธิ ห้ามการสนธิ
๕. นิคคหิตสนธิ การสนธินิคคหิต

คำว่า ลฤขณ ใน สหฤทลฤขณ (สูตรแห่งไวยากรณ์) แปลว่า “สูตร” ดังคำอธิบายในสหัทนิตีปกรณ์ (สูตรตมาลา) ว่า

เอตถ จ ลฤขณนฺติ สุตฺตํ วุจฺจติ. สุตฺตสฺส หิ อเนกานิ นามานิ “สุตฺตํ ลฤขณํ วจนํ โยโค อารมฺภโ สตถํ วากุญฺ ยตนนฺ”ติ.^{๑๔}

อนึ่ง ในพากย์นี้ สูตรเรียกว่า ลฤขณ โดยแท้จริงแล้ว ชื่อของสูตรมีมาก คือ สุตฺต, ลฤขณ, วจน, โยค, อารมฺภ, สตถ, วากุญ และ ยตน

คำไวพจน์ของสูตรมีหลายศัพท์ กล่าวไว้ในคัมภีร์การิกาวา

อารมโภ วจน วุตติ

ลกขณ โยคเมว จ

วากุย สุตตยตนาทิ

สุตตทานมภิรายกั.^{๒๐}

“ศัพท์ที่กล่าวสูตร คือ อารมภ, วจน, วุตติ, ลกขณ, โยค, วากุย, สุตต และ ยตน เป็นต้น”

ก่อนจะเรียนสูตรต่อไป นักศึกษาควรทำความเข้าใจวิธีอธิบายสูตร ๖ ประการ ทั้งนี้เพื่อให้รู้แนวทางในการอธิบายสูตรของบูรพาจารย์ ซึ่งหลักการอธิบายเหล่านี้ยังปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาอีกด้วย คัมภีร์นยาสะกล่าวเรื่องนี้ไว้ว่า

สมพนโร จ ปทญเจว

ปทตโถ ปทวิคคโห

โจทนา ปรีหาโร จ

ฉพพิธา สุตตวณณนา.^{๒๑}

“การอธิบายสูตร มี ๖ ประการ คือ สัมพันธสังวัณณา ปทสังวัณณา ปทตต-สังวัณณา ปทวิคคสังวัณณา โจทนาสังวัณณา และปรีหารสังวัณณา”

การอธิบายสูตร มี ๖ ประการ คือ

๑. สัมพันธสังวัณณา การประกอบบทในสูตรเป็นประโยคเดียว โดยแสดงบทที่เพิ่มเข้ามาแปล (ปาสฺเสสสะ), บทที่อยู่ห่างกัน หรือบทที่สลับกันโดยความเป็นวิเสสนะและวิเสสยะ อีกนัยหนึ่ง คือการแสดงประโยชน์ของสูตรว่าท่านแต่งขึ้นเพื่อประโยชน์อะไร

๒. ปทสังวัณณา การอธิบายบทด้วยการตัดบทที่เข้าสนธิ (ปทัจเจทะ) หรือจำแนกบท (ปทจินตา) โดยความเป็นสัญญา (ชื่อ) และสัญญา (สิ่งที่ได้รับการตั้งชื่อ) เป็นต้น

๓. ปทตตสังวัณณา การอธิบายความหมายของบท มักกล่าวไว้ในวุตติซึ่งเป็นคำอธิบายสูตร

๔. ปทวิคคสังวัณณา การแสดงรูปวิเคราะห์ของบทเพื่อให้เข้าใจถึงความหมายของศัพท์อย่างแท้จริง มักกล่าวไว้ต่อจากวุตติ

๕. โจทนาสังวัณณา การตั้งคำถามเพื่อย้ำความเข้าใจ เช่นถามว่า ก็ (ประโยชน์อะไร) มักกล่าวไว้ต่อจากอูทาหรณ

๖. ปรีหารสังวัณณา การตอบคำถามตามข้อ ๕

พึงดูตัวอย่างของการอธิบายเหล่านี้ต่อไป]

๒. อกฺขรปาทย เอกจตุตาลีส์

เสียงทั้งหลายมี อ เป็นต้น ๔๑ เสียง ชื่อว่า อักษรข้างต้น

วณฺณา อ.เสียงท. อาทยอ อันมี อ เป็นต้น เอกจตุตาลีส์ ๔๑ เสียง อกฺขรอาปิ ชื่อว่า อักษรข้างต้น ๫

[คำว่า อกฺขรปาทย เอกจตุตาลีส์ นี้เรียกว่า สูตร แปลว่า “คำแสดงอรรถ” หมายถึง กฎ หรือ ข้อกำหนดที่บังคับให้ต้องมีการปฏิบัติตาม มีรูปวิเคราะห์ว่า อตฺถํสุเจตฺติ = สุตฺตํ (คำแสดงอรรถ ชื่อว่า สูตร) <สฺย ฐาตุ (แสดง) + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ>

สูตรนี้มี ๔ บท คือ อกฺขรอาปิ, อาทยอ และ เอกจตุตาลีส์ เป็นสัญญาสูตร คือ สูตรตั้งชื่อ โดยตั้งชื่อเสียง ๔๑ เสียงในภาษาบาลีว่าชื่อ อักษร

คำว่า อกฺขร (อักษร) หมายถึง เสียง ส่วนตัวอักษรที่เป็นรูปต่างๆ ตามภาษานั้นๆ เป็นสัญลักษณ์ที่กำหนดขึ้นแทนเสียงในภายหลัง

ลักษณะของสูตร

สูตรโดยทั่วไปในคัมภีร์ไวยากรณ์ มีองค์ประกอบ ๖ อย่าง คือ

๑. สวปฺปักขระ มีพยางค์น้อยมาก
๒. อสนฺเทหะ ไม่คลุมเครือ
๓. สาร์ตถะ มีข้อความเป็นแก่นสาร
๔. สัพพโตมุขะ มีนัยรอบด้าน คือประกอบรูปศัพท์ได้หลายนัย
๕. อักโขภะ ไม่ห้วนไหว คือไม่มีใครตำหนิได้โดยอรรถหรือพยัญชนะ
๖. อนวัชชะ ไม่มีโทษโดยอรรถหรือพยัญชนะ

สวปฺปักขร’มสนฺเทหํ

สาร์ตถํ สัพพโตมุขํ

อักโขภ’มนวชชณฺจ

อนวัชชํ สุตฺตลกฺขณํ^{๒๒}

“ลักษณะของสูตรมี ๖ ประการ คือ มีพยางค์น้อยมาก ไม่คลุมเครือ มีข้อความ เป็นแก่นสาร มีนัยรอบด้าน ไม่ห้วนไหว และไม่มีโทษ”

สูตร ๔ ประเภท

สูตรในคัมภีร์ไวยากรณ์แบ่งออกเป็น ๔ ประเภท คือ

๑. สัจญญาสูตฺร สูตฺรตั้งชื่อ เช่น อักษร สระ รัสสะ ทีฆะ พยัญชนะ เป็นต้น
๒. วิธิสูตฺร สูตฺรประกอบรูปศัพท์ เช่น ลบสระ แปลงสระ เป็นต้น
๓. ปริภาสาสูตฺร สูตฺรแสดงกฎทั่วไป เป็นเครื่องสังเกตที่มีความหมายครอบคลุมเนื้อหาของคัมภีร์ทั้งหมด เช่นสูตฺรว่า ลิงฺคฺมฺจ นิปฺจฺเต (นามศัพท์และอื่นๆ ย่อมตั้งไว้คล้ายตามพระชินพจน์) ซึ่งแสดงการตั้งลิงค์และธาตุไว้ตามสมควรแก่พระชินพจน์

๔. อธิการสูตฺร สูตฺรติดตามไปปรากฏในสูตฺรอื่น เช่นสูตฺรว่า ชินฺวณฺยุตฺตํ หิ (ข้อความทั้งหมดคล้ายตามแก่พระชินพจน์นั้นทีเดียว) ซึ่งติดตามไปตลอดทั้งคัมภีร์ เพื่อให้สูตฺร วุตติ และอุทฺทาหรณ์ทั้งหมดที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ก็กระจายนวิยการณคล้ายตามพระชินพจน์

สูตฺร ๔ ประเภทนี้กล่าวไว้ในปทฺรฺรูปสิทธิปกรณํ (สูตฺร ๖๓) ในบางคัมภีร์ได้จำแนกเป็นสูตฺร ๖ ประเภทโดยเพิ่มนิยมสูตฺร คือ สูตฺรกำหนดให้แน่นอน และอติเทสสูตฺร คือ สูตฺรชี้แนะวิธีที่กระทำ ดังข้อความว่า

สญฺญา จ ปริภาสา จ

วิธีปี นิยมปิ จ

อติเทโสธิกาโรติ

ฉฐา วา สุตฺตลฺกฺขณํ^{๒๓}

“อีกนัยหนึ่ง ลักษณะของสูตฺรมี ๖ ประการ คือ สัจญญาสูตฺร ปริภาสาสูตฺร วิธิสูตฺร นิยมสูตฺร อติเทสสูตฺร และอธิการสูตฺร”

พึงสังเกตว่าแนวทางในการตั้งชื่อของกระจายนวิยการณนี้ ท่านตั้งชื่อไว้เรียงลำดับจากของใหญ่ไปหาของน้อย ทำให้เข้าใจง่าย กล่าวคือ ชื่อว่า อักษร กล่าวไว้ด้วยสูตฺรนี้ ในสูตฺรต่อไปได้กล่าวถึงชื่ออื่นที่เป็นหน่วยย่อยของอักษร คือ สระ รัสสะ ทีฆะ และพยัญชนะตามลำดับ ดังคัมภีร์นยาสะแสดงกฎทั่วไปว่า

สามณฺณสญฺญาวิเสสสญฺญาสุ สามณฺณสญฺญาว ปจฺมํ วตฺตพฺพา.^{๒๔}

ในบรรดาชื่อสามัญญและชื่อพิเศษ ควรกล่าวชื่อสามัญญก่อน

คำว่า อกฺขรา อปิ แปลว่า “ชื่อว่าอักษรที่กล่าวไว้ในสูตฺรก่อน” เนื่องจาก อปิ ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า อเปกฺขา (มองหา) คือ พาดพิงถึงอักษรที่กล่าวไว้ในสูตฺรก่อนว่า อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโต (เนื้อความย่อมหมายรู้ได้ด้วยอักษร)]

การตัดบทในสูตฺร

อกฺขรา อปิ อาทโย เอกจตฺตาลีสี.

[ฟังตัดบทว่า] อกฺขรา อปี อาทโย เอกจตุตาลีส์

[ข้อความนี้แสดงปทสังวัณณาคือการอธิบายบทด้วยการตัดบท (ปทจฺเนท) ว่า สูตรนี้มี ๔ บท คือ อกฺขรา บทหนึ่ง อปี บทหนึ่ง อาทโย บทหนึ่ง เอกจตุตาลีส์ บทหนึ่ง คำอธิบายการตัดบทนั้นเป็นสิ่งสำคัญมากที่ต้องอธิบายไว้ก่อนจะพูดถึงวุดติ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ปจฺม กเร ปทจฺเนท (ฟังทำการตัดบทก่อน)

คัมภีร์สุดตนิเทศแสดงวิธีตัดบทเป็นประโยคโดยแยกเป็นที่ละศัพท์ว่า

อกฺขราติ เอกํ ปทํ. อปีติ เอกํ ปทํ. อาทโยติ เอกํ ปทํ. เอกจตุตาลีสนฺติ เอกํ ปทํ. วิภคฺยณฺตปท-
วิภาควเสน จตฺตปทมิทํ สุตฺตณฺติ เวทิตพฺพํ.^{๒๔}

คำว่า อกฺขรา เป็นบทหนึ่ง คำว่า อปี เป็นบทหนึ่ง คำว่า อาทโย เป็นบทหนึ่ง คำว่า เอก-
จตุตาลีส์ เป็นบทหนึ่ง ฟังทราบว้สูตรนี้มี ๔ บทโดยเนื่องด้วยการจำแนกบทที่มีวิภคฺติอยู่ท้าย

ปทรูปลัทธิฎีกาได้อธิบายบทด้วยการจำแนกบท (ปทจฺนิตา) ว่า

อกฺขราติ สณฺณานิทฺเทโส. อปีติ สมฺมจฺยณิทฺเทโส. อาทโยติ สณฺณินิทฺเทโส. เอกจตุตาลีสนฺติ สณฺณินิ-
วิเสสนํ.^{๒๖}

คำว่า อกฺขรา แสดงสัญญา คำว่า อปี แสดงสมฺมจฺยะ คำว่า อาทโย แสดงสณฺณินิ คำว่า เอก-
จตุตาลีส์ เป็นวิเสสนะของสณฺณินิ

เมื่อท่านแสดงปทสังวัณณาแล้ว จึงกล่าวถึงปทตัดสังวัณณา คือ การอธิบายอรรถของบท
ในพากย์ต่อไป]

วุดติของสูตร

เต จ โข ชินฺวจฺนानุรูปา อการาทโย นิคฺคหิตฺตนา เอกจตุตาลีสมฺตดา วณฺณา ปจฺเจกํ อกฺขรา นาม
โหนติ.

อนึ่ง เสียงอันควรแก่พระชินพจน์ อันมีเสียง อ เป็นเสียงแรก มีนิคคหิตเป็นที่สุด จำนวน ๔๑
เสียง แต่ละเสียง ชื่อว่า อักษรเหล่านั้นแล

[ข้อความข้างต้นเป็นคำขยายสูตรที่เรียกว่า วุดติ คำว่า วุดติ แปลว่า “คำอธิบายสูตร” มี
รูปวิเคราะห์ว่า สุตฺตตฺถํ วจฺตีติ วุดฺติ (คำอธิบายอรรถของสูตร ชื่อว่าวุดติ) <วจ ฐาตุ (วียตุติย วาจาญ = กล่าว

อย่างชัดเจน) + ตี ปัจจัยในกัตตุสาธนะ>

คำว่า ชินวจนานูรูปา (อันควรแก่พระชินพจน์) หมายความว่า เสียงที่ประกอบใช้ในภาษาสันสกฤตซึ่งไม่ควรแก่พระชินพจน์ ไม่ชื่อว่าอักษรในภาษาบาลี เช่น ฤ ฤฯ ฎ ฎฯ ไอ เอา ศ ษ เป็นต้น

คำว่า ปจฺเจกั (แต่ละเสียง) หมายความว่า เสียงดังกล่าวที่ละตัวชื่อว่า อักษร ไม่ใช่เมื่อรวมเสียงทั้งหมดจึงชื่อว่าอักษร เหมือนรถซึ่งเป็นชื่อรวมของส่วนประกอบมีล้อ เพลา เป็นต้น ตัวอย่างเช่น ยณฺณทตฺต-ทเวทตฺตวสุทตฺตา โภชียนฺตุ (จงเลี้ยงอาหารยัญหัตต์ ทเวทตต์ และวสุทตต์) คำว่า ยณฺณทตฺตทเวทตฺตวสุทตฺตา เป็นคำที่ระบุถึงทีละคน จึงทราบว่าเป็นอาหารคนทั้งสาม ส่วนประโยคที่ว่า คคฺคกฺกุลฺลสฺส สตฺ ฑณฺโฑ (เงิน ๑๐๐ เป็นค่าปรับแก้ตระกูลคัคคะ) กล่าวถึงส่วนรวมทั้งตระกูลคัคคะ ไม่ใช่หมายถึงแต่ละคนในตระกูลนั้น ประโยคหลังนี้จึงตรงกันข้ามกับข้อความว่า ปจฺเจกั อกฺขรธา นาม โหนฺติ (แต่ละเสียงชื่อว่า อักษร) ดังคำอธิบายในปทรูปสิทธิฎีกาว่า

ปจฺเจกั อกฺขรธา นาม โหนฺติ อมิณา อวยเว วากฺยปริสมตฺตติ ทสฺสิตฺ โหติ, น สมฺทาเย. ยถา คคฺค-
กฺกุลฺลสฺส สตฺ ฑณฺโฑติ.^{๒๗}

ท่านแสดงว่าความสำเร็จแห่งประโยคย่อมมีไฉนส่วนด้วยคำว่า ปจฺเจกั อกฺขรธา นาม โหนฺติ (แต่ละเสียงชื่อว่า อักษร) มิใช่มีความสำเร็จแห่งประโยคในหมู่เหมือนคำว่า คคฺคกฺกุลฺลสฺส สตฺ ฑณฺโฑ (เงิน ๑๐๐ เป็นค่าปรับแก้ตระกูลคัคคะ)

วุตติข้างต้นอธิบายสูตรในลักษณะของสัมพันธสังวัตถณา โดยแสดงบทที่เพิ่มเข้ามาแปล และอธิบายอรรถของบทที่เรียกว่า ปทตถสังวัตถณา อีกด้วย กล่าวคือ

- คำว่า เต (เหล่านั้น) ใช้อธิบาย อปิ ศัพท์ที่ใช้ในอรรถว่า อเปกฺขา (มองหา)
- คำว่า ชินวจนานูรูปา (อันควรแก่พระชินพจน์) อธิบายว่าเสียง ๔๑ เสียงสมควรแก่พระชินพจน์
- คำว่า นิคฺคหิตฺตนา (มีนิคคหิตเป็นที่สุด) อธิบายว่าเสียงนิคคหิตเป็นเสียงท้าย
- คำว่า วณฺณา (เสียง) เป็นบทประธานที่เพิ่มเข้ามาในที่นี้ซึ่งเรียกว่า ปาฐเสสสะ (บทเพิ่ม)
- คำว่า ปจฺเจกั (แต่ละเสียง) อธิบายว่าแต่ละเสียงชื่อว่า อักษร
- คำว่า นาม (ชื่อว่า) กล่าวระบุว่า อกฺขรธา เป็นสัญญาศัพท์ คือ ศัพท์แสดงชื่อ
- คำว่า โหนฺติ (ยอมเป็น) เป็นกิริยาคุมพากย์ที่เพิ่มเข้ามาในที่นี้

บทบางบทที่ไม่มีในสูตร ท่านเพิ่มเข้ามาในวุตติเพื่ออธิบายข้อความในสูตรให้ชัดเจนขึ้น เรียกว่า บักขิปนวุตติ คือ วุตติที่ใส่เข้ามา ส่วนบทที่มีในสูตร เช่นคำว่า อการาทโย เอกจตฺตาลีสมตฺตา และ อกฺขรธา

เรียกว่า สุตตวุตติ คือ วุตติที่มีในสูตร ส่วนบทบางบทที่ตามมาจากสูตรอื่น เช่นคำว่า ชินวจนานุรูปา (ควรแก่พระชินพจน์) ติดตามมาจากสูตรว่า ชินวจนยุตต์ หิ โดยเปลี่ยนจาก ชินวจนยุตต์ เป็น ชินวจนานุรูป (การเปลี่ยนอักษรเพียงเล็กน้อยแต่ใจความยังเหมือนเดิม ท่านถือว่าเป็นบทเดิม) เรียกว่า อนุวัตตนวุตติ คือ วุตติที่ติดตามมาจากสูตรก่อนหรือสูตรหลัง

สรุปความว่า วุตติ ๓ ประเภท คือ

๑. สุตตวุตติ คำอธิบายที่มีข้อความปรากฏอยู่ในสูตรโดยตรง
๒. อนุวัตตนวุตติ คำอธิบายที่นำมาจากสูตรอื่นที่เป็นอธิการตามมา
๓. ปักขิปนวุตติ คำอธิบายที่ใส่เพิ่มเข้ามาให้เนื้อความที่เป็นวุตติกระจ่างชัดเจนนมากขึ้นหรือ

เพื่อให้เป็นประโยคที่สมบูรณ์

อนึ่ง ท่านมักจะเอ่ยถึงอนุวัตตนวุตติก่อนจะแสดงสูตรด้วยประโยคที่ว่า วุตตเต (ย่อมาจากมา) ซึ่งเติมเข้ามาเพราะละไว้ในสูตรต้นๆ]

อุทาหรณ์ของสูตร

ตํ ยถา-

อักษรเหล่านั้น คืออะไร

[คำว่า ตํ ยถา เป็นการอธิบายในลักษณะถาม ชื่อว่า โจทนาสังวัณณา ท่านจะแสดงคำตอบที่เรียกว่า ปรีหารสังวัณณา ไว้ในประโยคต่อไป คำนี้เป็นนิบาตรวมที่เรียกว่า นิปาตสมุททายะ มีความหมายว่า เต อกฺขรา กตเม (อักษรเหล่านั้น คืออะไร)]

อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ, ก ข ค ฌ ง, จ ฉ ช ฌ จ, ฎ ฐ ฑ ฒ ณ, ต ถ ท ฐ น, ป ผ พ ภ ม, ย ร ล ว ส ห ฬ อํ อิติ อกฺขรา.

เสียงเหล่านี้ คือ อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ, ก ข ค ฌ ง, จ ฉ ช ฌ จ, ฎ ฐ ฑ ฒ ณ, ต ถ ท ฐ น, ป ผ พ ภ ม, ย ร ล ว ส ห ฬ อํ ชื่อว่า อักษร

[ประโยคนี้เป็นปรีหารสังวัณณาที่แสดงคำตอบว่าเสียง ๔๑ เสียง คือ อ อา เป็นต้นชื่อว่า อักษร การแสดงจำนวนในลักษณะเช่นนี้ยังเรียกว่า สรุปลิงวัณณา คือ การอธิบายสิ่งที่ถูกแจกแจงออกไป]

รูปวิเคราะห์ของ อกฺขร

นฺกฺขรณฺตฺติ อกฺขรา.

เสียงที่ไม่เสื่อมสิ้นไป ชื่อว่า อักขร

[ประโยคนี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ อกฺขร ศัพท์ในสูตรนี้ ชื่อว่า ปทวิคคหสังวัณณนา คือ การอธิบายรูปวิเคราะห์แห่งบท แต่รูปวิเคราะห์ดังกล่าวเป็นเพียงลหุกันย คือ นัยโดยย่อ ยังไม่ใช่รูปวิเคราะห์จริง รูปวิเคราะห์จริงต้องแยกเป็นสองบท คือ

-ขรณฺตฺติ = ขรา (ขระ คือ สภาพเสื่อมสิ้นไป) <ขร ธาตุ (เสื่อมสิ้น) + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ>

-น ขรา = อกฺขรา (อักขระ คือ เสียงที่ไม่ใช้สภาพเสื่อมสิ้นไป) <นนิบาตบุรพบท กรรมธารยสมาส>

อักขร หมายถึง เสียงที่ไม่เสื่อมสิ้นไป กล่าวคือ เป็นบัญญัติที่ไม่เสื่อมสิ้นไปเหมือนสังฆตธรรมคือรูปนามที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่งอันได้แก่กรรม จิต อุตฺ และอาหาร จะเห็นได้ว่าคำบัญญัติที่กล่าวถึงชื่อของพระพุทธเจ้าและพระสาวกยังปรากฏอยู่จนถึงปัจจุบัน แม้ในอดีตกาลตั้งแต่สมัยสุเมธดาบสก็มีคำบัญญัติที่กล่าวถึงตาสนั่นอยู่ หากพระศาสนาอันทรานไป ชื่อดังกล่าวก็จะสาบสูญไปด้วย เมื่อมีศาสนาของพระพุทธเจ้าพระองค์อื่นอุบัติขึ้น ชื่อเหล่านั้นก็จะปรากฏขึ้นมาอีก ดังพระพุทธดำรัสในสังยุตตนิกายว่า

รูปฺ ชีรติ มจฺจานิ

นามโคตฺตํ น ชีรติ.^{๒๘}

“รูปของมวลมนุษย์ย่อมเสื่อมสิ้นไป แต่ชื่อและโคตรไม่เสื่อมสิ้นไป”

รูปวิเคราะห์ของ อาทิ

อ อาทิ เยสํ เต อาทิโย.

เสียง อ เป็นเสียงแรก ของเสียงเหล่าใด มีอยู่ เสียงเหล่านั้น ชื่อว่า มีเสียง อ เป็นต้น

[ประโยคนี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ อาทิโย ในสูตรนี้ รูปวิเคราะห์นี้ชื่อว่า ฉนฺฐิปฺพหฺพพิหฺสมาส ตามนัยนี้คำว่า อาทิโย ตัดบทเป็น อ + อาทิโย ลบ อ อักขรข้างหน้าจึงไม่มีรูปว่า ออาทิโย

อาทิ ศัพท์ในรูปวิเคราะห์ใช้ในความหมายว่า มรียาทะ (ขอบเขต) แปลว่า “เบื้องต้น, เบื้องต้น” คัมภีร์นยาสะแสดงอรรถของ อาทิ ศัพท์ไว้ ๔ ประการว่า

มรียาทะ ปกาเร จ

สมิปาวยเวปิ จ

จตุพฺพิธฺปกาโรยํ

อาทิสทฺทสฺส ลกฺขยฺเต.^{๒๙}

“อรรถที่มีประเภท ๔ อย่างของ อาทิ ศัพท์ย่อมกำหนดในมรียาทะ (ขอบเขต) ปการะ (ความเหมือนกัน) สมิปะ (ใกล้) และอวัยวะ (ส่วน)”]

ลำดับอักษรอาศัยฐานเป็นต้น

อการาทินมนทุกโม ปเนส จานาติทุกมสนุสิโต.

อนึ่ง ลำดับของอักษรมี อ เป็นต้นนี้ อาศัยลำดับแห่งฐานเป็นต้น

[ลำดับของอักษรที่กล่าวไว้ทั้ง ๔๑ เสียงนี้ ท่านมิได้แสดงไว้ตามลำดับที่เกิดขึ้นซึ่งเรียกว่าอุปบัติ-กมะ (ลำดับแห่งการเกิดขึ้น) เหมือนลำดับว่า กลละ (น้ำกลละ, น้ำใสที่เกิดในคราวปฏิสนธิ) และอัพพุทะ (ฟองน้ำ) เป็นต้น แต่เป็นลำดับที่แสดงไว้ตามฐานเป็นต้นโดยนักไวยากรณ์มาแต่บูรพกาล เรียกว่า เทสนากมะ (ลำดับแห่งการแสดง) เหมือนลำดับชั้นที่พระพุทธรองค์ทรงแสดงว่า รูปชั้น ๓ เวทนาชั้น ๓ สัญญาชั้น ๓ สังขารชั้น ๓ และวิญญาณชั้น ๓]

ตถา หิ จานกรณปพายตเนหิ วณณา ซายนเต.

ความโดยพิสดารว่า อักษรทั้งหลายย่อมเกิดจากฐาน กรณ และพายตนะ (วิธีการออกเสียง)

[การเปล่งเสียง คือ การที่อวัยวะต่างๆ ภายในร่างกายซึ่งเกี่ยวข้องกับการเปล่งเสียงได้รับการสั่งงานจากสมองและทำงานตามคำสั่งนั้น ผลของการทำงานของอวัยวะเหล่านี้อยู่ในรูปของคลื่นเสียง ซึ่งแพร่ออกไปในทุกทิศทางจากบริเวณปากของผู้พูด เมื่อคลื่นเสียงนี้ไปกระทบกับแก้วหูของผู้ฟัง ผู้ฟังก็จะได้ยินเสียง การเปล่งเสียงประกอบด้วยกระบวนการที่สำคัญ ๓ อย่าง ดังนี้

๑. ฐาน (passive articulators) สถานที่เกิดเสียง คือ อวัยวะซึ่งไม่เคลื่อนที่ในการเปล่งเสียง อวัยวะเหล่านี้อยู่ทางด้านบนของช่องปาก ได้แก่ คอ เพดาน ปุ่มเหงือก ฟัน ริมฝีปาก และนาสิก

๒. กรณ (active articulators) เครื่องกระทำเสียง คือ อวัยวะซึ่งเคลื่อนที่ไปประชิดหรือใกล้กับฐาน อวัยวะเหล่านี้อยู่ทางด้านล่างของช่องปาก ได้แก่ ท่อมกลางลิ้น ใกล้เคียงปลายลิ้น และปลายลิ้น เป็นต้น

๓. พายตนะ (articulation of sounds) วิธีการออกเสียง คือ ความพยายามในการออกเสียง หมายถึง การปิดและเปิดฐานกรณเป็นต้น

คำว่า จาน มีรูปวิเคราะห์ว่า ตัญจนติ เอตถ วณณาติ = จาน (สถานที่ตั้งของอักษร ซึ่งว่า

ฐาน) <จ ฐาตุ (ตั้งอยู่) + ย ัจจยในอิกรณสาธนะ>

คำว่า กรณ มีรูปวิเคราะห์ว่า กรียนเต อจุจรายนเต เอเตนาติ = กรณ (เครื่องออกเสียง ชื่อว่า กรณ) <กร ฐาตุ (ออกเสียง) + ย ัจจยในกรณสาธนะ>

คำว่า ปยตณ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปยตียเต = ปยตณ (ความพยายาม ชื่อว่า ปยตณะ) <ป บทหน้า + ยต ฐาตุ (พยายาม) + ย ัจจยในภาวสาธนะ>

กระบวนการในการออกเสียงนั้น ว่าโดยโลกูปมา เปรียบเทียบได้ดังนี้

การตีระฆัง = การออกเสียง

ระฆัง = ฐาน

ไม้ตี = กรณ

ความพยายาม = ปยตณะ]

ฐาน ๖ ประเภท

ตตถ ฉ จานานิ กณจ-ताल-मुठ-तन्त-ओण्-नालिकवसन.

ในบรรดาฐาน กรณ และปยตณะเหล่านั้น ฐานมี ๖ โดยประเภทแห่งคอ เพดาน ปุ่มเหงือก ฟัน ริมฝีปาก และนาสิก

[ท่านแสดงฐาน ๖ ประเภท คือ

๑. กณฐาน คอ
๒. ตาลฐาน เพดาน
๓. มุठฐาน ปุ่มเหงือก
๔. ทันตฐาน ฟัน
๕. โอणฐฐาน ริมฝีปาก
๖. นาลิกฐาน นาสิก

ฐานคอ หมายถึง กล่องเสียงที่อยู่ภายในลูกกระเดือกเหนือหลอดลมตลอดจนถึงลิ้นไก่ ตามหลักภาษาศาสตร์แบ่งออกเป็น ๒ ฐาน คือ ฐานเส้นเสียง (glottal) ซึ่งประกอบด้วยเส้นเสียงสองเส้นเป็นรูปตัว v และฐานลิ้นไก่ (uvular) ซึ่งอยู่ชิดกับลิ้นส่วนหลัง

ฐานเพดาน (palatal) หมายถึง ส่วนบนของอู่ปาก (ตามหลักภาษาศาสตร์เรียกว่า ฐานเพดาน

แข็ง)

ฐานปุ่มเหงือก (alveolar) หมายถึง บริเวณโคนฟันด้านบน

ฐานฟัน (dental) หมายถึง ฟันบน

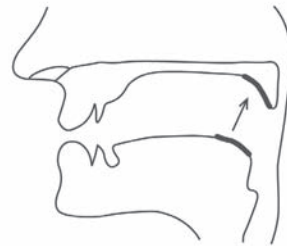
ฐานริมฝีปาก (bilabial) หมายถึง ริมฝีปากบนและริมฝีปากล่าง

ฐานนาสิก (nasal) หมายถึง ช่องจมูกที่ลมผ่านออกมาทางจมูก โดยขณะเปล่งเสียงได้มีการปิดกั้นลม ณ ที่ใดที่หนึ่งในช่องปากและลมผ่านไปเฉพาะทางช่องจมูก

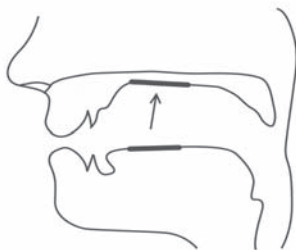
คัมภีร์ภาษาสะและปทรูปสัทวิทยาบอกว่า ฐานคอ มี ๘ เสียง คือ อ อา ก ข ค ฆ ง และ ห แม้ไวยากรณ์สันสกฤต คือ คัมภีร์มฤคโพรธะ (สูตร ๖) และสิทธิธานตเกามุที (สูตร ๑๐) ก็กล่าวไว้แบบนี้ แต่คัมภีร์ปาณินียศึกษา (คาถา ๑๙) กล่าวว่า ก วรรณ ๕ เสียงนั้นเกิดที่ชีวหามูลทนต์ คือ ฐานโคนลิ้นซึ่งเทียบได้กับลิ้นไก่นั่นเอง ตามหลักภาษาศาสตร์ก็กล่าวแยกไว้เป็นฐานเส้นเสียงและฐานลิ้นไก่ เนื่องด้วยเสียง ก วรรณ ออกเสียงที่ลิ้น ไก่โดยมีลิ้นส่วนหลังเป็นกรณช่วยออกเสียง ส่วนเสียง อ อา และ ห ออกเสียงโดยอาศัยเส้นเสียงอย่างเดียว มีภาพประกอบดังนี้ คือ

ภาพที่ ๑ ฐานเส้นเสียง

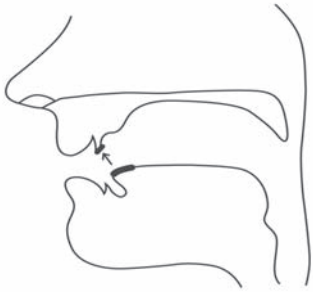
ภาพที่ ๒ ฐานลิ้นไก่

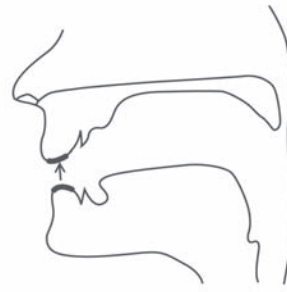
ภาพที่ ๓ ฐานเพดาน

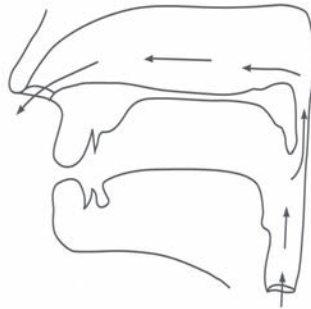
ภาพที่ ๔ ฐานปุ่มเหงือก

ภาพที่ ๕ ฐานพื้น

ภาพที่ ๖ ฐานริมฝีปาก

ภาพที่ ๗ ฐานนาสิก

ตตถ อวณฺณ-กวคฺค-หการา	กณฺจชา.
อิวณฺณ-จวคฺค-ยการา	ตาลุชา.
ภูวคฺค-รการ-ฬการา	มฺุทฐชา.
ตวคฺค-ลการ-สการา	ทหนฺตชา.
อุวณฺณ-ปวคฺคา	โอฏฺฐชา.
เอกาโร	กณฺจตาลุไซ.
โอกาโร	กณฺจโอฏฺฐไซ.
วกาโร	ทหนฺโตฏฺฐไซ.

นิคคหิต (◌) นาสิกัญฐานขั.

งณณหมา สกัญฐานชา นาสิกัญฐานชา จาติ.

ในบรรดาฐานเหล่านั้น

- สระ อ วัณณะ, พยัญชนะ ก วรรณ และ ห อักษร เกิดที่กัณฐฐาน
- สระ อิ วัณณะ, พยัญชนะ จ วรรณ และ ย อักษร เกิดที่तालुฐาน
- พยัญชนะ ฎ วรรณ, ร อักษร และ ฬ อักษร เกิดที่มูทรฐาน
- พยัญชนะ ต วรรณ, ล อักษร และ ส อักษร เกิดที่ทันตฐาน
- สระ อุ วัณณะ, พยัญชนะ ป วรรณ เกิดที่โกฎฐาน
- เอ อักษร เกิดที่กัณฐฐานและतालुฐาน
- โอ อักษร เกิดที่กัณฐฐานและโกฎฐาน
- ว อักษร เกิดที่ทันตฐานและโกฎฐาน
- นิคคหิต เกิดที่นาสิกฐาน
- อักษร ง ฌ ญ น และ ม เกิดที่ฐานของตน และเกิดที่นาสิกฐาน ดังนี้แล

[ท่านจำแนกอักษรเหล่านี้เป็นอักษรฐานเดียวและอักษรสองฐาน ดังนี้คือ

อักษรฐานเดียว มี ๖ กลุ่ม คือ

๑. กัณฐะ (เกิดที่คอ) มี ๘ เสียง คือ อ วัณณะ (อ อา) ก วรรณ และ ห อักษร
๒. ทาลุชะ (เกิดที่เพดาน) มี ๘ เสียง คือ อิ วัณณะ (อิ อี) จ วรรณ และ ย อักษร
๓. มูทรชะ (เกิดที่ปุ่มเหงือก) มี ๗ เสียง คือ ฎ วรรณ ร อักษร และ ฬ อักษร
๔. ทันตชะ (เกิดที่ฟัน) มี ๗ เสียง คือ ต วรรณ ล อักษร และ ส อักษร
๕. โกฎชะ (เกิดที่ริมฝีปาก) มี ๗ เสียง คือ อุ วัณณะ และ ป วรรณ
๖. นาสิกัญฐานชะ (เกิดที่นาสิกฐาน) มี ๑ เสียง คือ นิคคหิต

อักษรสองฐาน มี ๔ กลุ่ม คือ

๑. กัณฐतालุชะ (เกิดที่คอและเพดาน) มี ๑ เสียง คือ เอ อักษร
๒. กัณฐโกฎชะ (เกิดที่คอและริมฝีปาก) มี ๑ เสียง คือ โอ อักษร
๓. ทันโตกฎชะ (เกิดที่ฟันและริมฝีปาก) มี ๑ เสียง คือ ว อักษร
๔. สกัญฐานนาสิกัญฐานชะ (เกิดที่ฐานของตนและนาสิกฐาน) มี ๕ เสียง คือ ง ฌ ญ น ม

อักษรฐานเดียวเหล่านั้นเกิดในฐานของตนๆ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ส่วนอักษรสองฐานต้องผสมฐานทั้งสองอย่างเข้าด้วยกันจึงจะออกเสียงได้อย่างชัดเจน กล่าวคือ

เสียง เอ เปล่งเสียงจากคอและเพดานร่วมกัน

เสียง โอ เปล่งเสียงจากคอและขยับริมฝีปากไปด้วย

เสียง ว ต้องผสมพินกับริมฝีปาก คือใช้พินบนขยับมากกระทบกับริมฝีปากล่างเหมือนเสียง v ในภาษาอังกฤษ

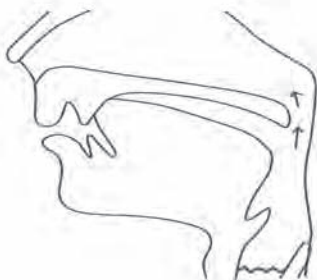
เสียงนิกคหิตเป็นเสียงนาสิก (nasal sounds) ที่มีการกักลมในช่องปากและลมผ่านออกได้เฉพาะทางช่องจมูก ส่วนพยัญมอักษร ๕ เสียง คือ ง ฌ ญ น ม เกิดที่ฐานสองแห่ง คือ เกิดที่ฐานของตนและนาสิกฐาน หมายความว่า ในขณะที่เปล่งเสียงจะไม่มีกักลมในช่องปาก และลมผ่านออกได้ทั้งทางปากทั้งทางจมูก ตามหลักภาษาศาสตร์เรียกว่า เสียงขึ้นจมูก (nasalized sounds) โดย ง เกิดที่คอและจมูก ฌ เกิดที่เพดานและจมูก ญ เกิดที่ปุ่มเหงือกและจมูก น เกิดที่พินและจมูก ม เกิดที่ริมฝีปากและจมูก มีภาพประกอบดังนี้

ภาพที่ ๘ การออกเสียง ง

ภาพที่ ๙ การออกเสียง น

ภาพที่ ๑๐ การออกเสียง ม

อุรฐานตามมติของบางคัมภีร์

หการํ ปณจเมเหว

อนตฎฐาหิ จ สํยุดํ

โอรสนติ วทนเตตถ

กณจขํ ตทสํยุดํ.

“ในบรรดาอักษรเหล่านี้ [นักไวยากรณ์ทั้งหลาย]กล่าวว่า ห อักษร อันประกอบด้วยอักษรที่ ๕ [ของวรรค] และ [ย ร ล ว] อันตั้งอยู่ในที่สุด[ของวรรค ทั้ง ๕] ว่าเป็นอักษรเกิดที่อุรฐาน (ฐานคือออก) และย่อมกล่าวว่า ห อักษรอันไม่ประกอบด้วยอักษรเหล่านี้ว่าเป็นอักษรเกิดที่ค่อ”

[คาถานี้แสดงความเห็นของนักไวยากรณ์บางท่านที่กล่าวถึง ห อักษรว่า ห อักษรดังกล่าวเมื่อประกอบด้วยปัญจมอักษรของวรรคคือ ง ฉ ณ น ม และอักษรที่อยู่ท้ายวรรคคือ ย ร ล ว จะไม่เกิดที่กัณฐฐานตามปกติ แต่จะเกิดที่อุรฐานคือออก หมายความว่า ไม่เปล่งเสียง ห ออกมาทางช่องปาก แต่เป็นเสียงผสมกับอกเหมือนเสียงชนิดคือ ชม ฉ ท ฉ ม ภา เป็นต้น

คาถานี้กล่าวตามมติของคัมภีร์ปาณินียศีกษาว่า

หการํ ปณจเมหิ ยุตต-

มนโตฎฐาหิ จ สํยุดํ

โอรสํ ตํ วิชาเนยย

กณจย'มาหุรสํยุดํ.^{๓๐}

“พึงทราบ ห อักษรนั้นอันประกอบด้วยอักษรที่ ๕ [ของวรรค] และ [ย ร ล ว] อันตั้งอยู่ในที่สุด[ของวรรคทั้ง ๕] ว่าเป็นอักษรเกิดที่อุรฐาน [นักไวยากรณ์ทั้งหลาย] กล่าวว่า ห อักษรอันไม่ประกอบด้วยอักษรเหล่านี้ว่าเป็นอักษรเกิดที่ค่อ”

ตัวอย่างที่กล่าวในคาถานี้ เช่น

ง = -

ฉ = ปณหา (การถาม)

ณ = ตณหา (ความอยาก)

น = นุหารุ (เอ็น)

ม = อมฺหากํ (ของพวกเรา)

ย = สงฺคยฺหติ (ย่อมรวบรวม)

ร = -

ล = วุฬโห (ลอยไป)

ว = ชิวหา (ลิ้น)

ห อักษรที่ซ้อนกับ ง และ ร ไม่มีใช้ในบาลีและสันสกฤต นอกจากนี้ พ อักษรที่ประกอบกับ ห ก็มีได้บ้าง เช่น วุฬโห (ลอยไป) แต่สันสกฤตมิได้กล่าวไว้เพราะตามหลักภาษาสันสกฤตอาจใช้ ฃ อักษรแทน พ ได้บ้าง เช่น ครุพ, ครุท และอาจใช้แทน ล อักษรได้บ้าง เช่น กาพปกุช, กาลปกุช

สรุปความว่ามติดังกล่าวแสดงฐานเพิ่มอีกฐานหนึ่ง คืออูฐานที่ไม่มีในฐาน ๖ ประเภทและเป็นมติของอาจารย์บางท่านที่ไม่ใช่สมานฉันท์ของนักไวยากรณ์ทั้งหลาย อย่างไรก็ตาม การออกเสียงของชาวไทยและสิงหลในเรื่องนี้จะตรงตามมติแรก เช่นคำว่า ตณฺหา อ่านว่า ตันหา แต่การออกเสียงของชาวพม่าจะตรงกับมติหลัง คืออ่านว่า ตันหฺนา

คำว่า อนุตฺตฺฐา คือ อักษรตั้งอยู่ในที่สุดแห่งวรรคอักษร หมายถึง ย ร ล และ ว ดังคำอธิบายในปทรูปสิทธิฎีกาว่า ปญจวคฺคานมนฺเต จิตตฺตา อนุตฺตฺฐานามเกหิ (อักษรที่มีชื่อว่่าอันตฺฐฐา เพราะตั้งอยู่ในที่สุดแห่งวรรคทั้งห้า) ความจริงคำนี้เป็นชื่อที่มาจากไวยากรณ์สันสกฤต ดังคัมภีร์กาทันตระกล่าวว่่า

อนุตฺตฺฐา ยรลลา.^{๓๑}

ย ร ล และ ว ชื่อว่่า อันตฺฐฐา

ตามมติของไวยากรณ์สันสกฤต คำว่่า อนุตฺตฺฐา มักมีรูปเป็นอิติลึงค์ ในบางแห่งก็มีรูปเป็นปุงลึงค์ได้บ้าง อนุต ศัพท์ที่แปลว่่า “ที่สุด” ตามคำอธิบายของปทรูปสิทธิฎีกาข้างต้น กล่าวตามคัมภีร์กาทันตระวฤตติฎีกาและกาทันตรวฤตติปัญชิกา (คำอธิบายสูตร ๑๔) แต่คัมภีร์สันสกฤตบางฉบับกล่าวว่่า อนุต ศัพท์มีอรรถว่่า “ท่ามกลาง” คือ อักษรทั้ง ๔ เสียงเหล่านี้้อยู่ท่ามกลางวรรคอักษรและอูสมอักษรคืออักษรที่ออกเสียงด้วยลมร้อนอันได้แก่ ศ ษ ส ห ดังคำอธิบายในคัมภีร์วัจสปัตยะว่่า

อนฺโต ผลฺโสสมานํ วณฺณนํ มชฺเณ ติฏฺฐตฺติ กฺวิปฺ. ยรลลาชฺเชสุ วณฺเณสุ.^{๓๒}

อักษรที่ตั้งอยู่ในท่ามกลางแห่งพญฺฐอักษร (วรรคอักษร) และอูสมอักษร [ชื่อว่่า อันตฺฐฐา] ลง กฺวิปฺ บัจจยฺ ย่อมเป็นไปในอักษรที่ชื่อว่่า ย ร ล และ ว

แม้ว่่าอูสมอักษรจะหมายถึงอักษรที่ออกเสียงด้วยลมร้อนตามคำอธิบายของสันสกฤตข้างต้น แต่ตามหลักภาษาศาสตร์ถือว่าเสียงทุกเสียงเปล่งจากปอดเหมือนกัน จึงเรียกเสียงดังกล่าวว่่า เสียงเสียดแทรก (fricatives) ในการเปล่งเสียงเสียดแทรก ลมจะขึ้นไปท่ี่ช่องจมูกหรือไม่ขึ้นก็ได้ ในช่องปากอวัยวะที่เกี่ยวข้องในการเปล่งเสียงจะอยู่ใกล้กันมาก ทำให้ทางเดินของลมแคบเข้า ลมจากปอดผ่านส่วนที่แคบนี้ เกิดเสียงเสียดแทรกขึ้น

อนึ่ง วิธีออกเสียงในภาษาบาลี แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท ดังนี้

๑. ไม่อ่านกล้ำ ใช้ในกรณี ๔ อย่าง คือ

- ก. พยัญชนะสังโยคเป็นวรรคเดียวกัน เช่น ออกุ (อักษะ), ออกุช (อักษะ) เป็นต้น
- ข. พยัญชนะสังโยคเป็น อ วรรคเหมือนกัน เช่น ออยย (อัยยะ), ปลลว (ปลลวะ) เป็นต้น
- ค. พยัญชนะสังโยคมีวรรคต่างกัน เช่น ภาษ (ภันชะ), หนส (หนัสสะ) เป็นต้น
- ฅ. พยัญชนะสังโยคมี ห อักษรอยู่ท้าย เช่น อสุมห (อะสุมะหะ), รุฬหิ (รุฬหิ) เป็นต้น

๒. อ่านกล้ำ ใช้ในกรณี ๒ อย่าง คือ

ก. มี ย ร ว อักษรอยู่ท้าย เช่น กลยามณ (กัณลยามณะ), จิตร (จิตฺตฺระ), กตฺวา (กัตฺตฺวา),
อนเวติ (อโนนเวติ)

ข. มี ส อักษรอยู่หน้า เช่น ตสฺมา (ตฺสฺหฺมา)

การออกเสียงบาลีนั้นมีข้อยกเว้นอยู่บ้าง เช่น ปณฺหา ไม่ออกว่า ปัยหา แต่อ่านว่า ปันหา คำว่า
มิลินฺทปณฺห อ่านว่า มิลินทะปันหะ แม้คำว่า พุรฺหม มักอ่านว่า พุรัมมะ โดยเสียง ห หายไปเหมือน h ในคำ
ว่า hour (อวเวอะ)

อนึ่ง คำว่า ตสฺมา ออกเสียงเป็น ตฺสฺหฺมา โดยมี ห กล้ำ ทั้งนี้เพื่อให้ต่างกับคำว่า ตสฺสฺมา
(ตฺสฺสะมา) แม้คำว่า สงฺขยา ก็อ่านว่า สังฺขฺหฺยา เพื่อให้ต่างกับคำว่า สงฺขยา (สังฺชะยา) ส่วนคำว่า สมฺพุทฺธ อ่าน
ได้สองแบบว่า สะหฺมุตฺตะ หรือ สะมุตฺตะ โดยต่างกันที่อย่างแรกมีเสียงต่ำ อย่างหลังมีเสียงสูง เนื่องจากเสียง
สระอาจแบ่งออกเป็น ๓ ระดับ คือ เสียงสูง (อุทาทุต) เสียงต่ำ (อนุทาทุต) และเสียงกลาง (สฺวริต)]

กรณี ๔ ประเภท

กรณี ชิวหามชฌ์ ตาลุชาน์

ชิวโหปคค์ มุทฺธชาน์

ชิวหาคคค์ ทนฺตชาน์

เสสา สกฺกฺชานกรณา.

ท่ามกลางลิ้น [ลิ้นส่วนกลาง] ชื่อว่า กรณีของตาลุชอักษร, ที่ใกล้แห่งปลายลิ้น ชื่อ
ว่า กรณีของมุทฺธอักษร, ปลายลิ้น ชื่อว่า กรณีของทันตชอักษร, อักษรที่เหลือมีกรณีเป็นฐาน
ของตนๆ

[กรณีมี ๔ ประเภท คือ

๑. ชิวหามัชฌะ ท่ามกลางลิ้น เกี่ยวกับतालुशब्द
๒. ชิวโหปคคะ ไกลปลายลิ้น เกี่ยวกับมฤทशब्द
๓. ชิวหคคะ ปลายลิ้น เกี่ยวกับทันตशब्द
๔. สกัฏฐานकरणะ มีกรณีเป็นฐานของตณฺๆ คือ
 - กัณฐशब्द มีกรณีคือคอ
 - โอष्ठशब्द มีกรณีคือริมฝีปาก
 - นिकहित มีกรณีคือนาสิก

ในเวลาเปล่งเสียงतालुशब्द ๘ เสียง คือ อี อี้ จ ฉ ช ฌ ญ ย ต้องใช้ลิ้นส่วนกลางสัมผัสกับเพดานปากจึงจะออกเสียงได้ เมื่อออกเสียงมฤทशब्दต้องใช้ที่ไกลปลายลิ้นสัมผัสกับปุ่มเหงือก เมื่อออกเสียงทันตशब्ดต้องใช้ปลายลิ้นสัมผัสกับฟัน ดังนั้น ลิ้นส่วนกลาง ที่ไกลปลายลิ้น และปลายลิ้นจึงเรียกว่ากรณี คือ เครื่องเปล่งเสียง ส่วนอักษรที่เหลือจากนี้กรณีคือฐานของตณฺ หมายความว่า คอ ริมฝีปาก และนาสิก เป็นทั้งฐานที่เกิดเสียงและเป็นกรณีเครื่องเปล่งเสียงไปด้วยกัน]

พยตนะ ๔ ประเภท

พยตณํ สํวृतातिกรณวิเสโส.

การกระทำเป็นพิเศษมีการปิด[ฐานและกรณี]เป็นต้น ชื่อว่า พยตนะ

สํวृत'มการสส.

วิวृฏฺ์ เสสสรานํ สการหารานณจ.

มุฏฺ์จ วคฺคานํ.

อี'สํมุฏฺ์จ ырलवाननुदि.

การปิด[ฐานและกรณี] เป็นพยตนะของ อ อักษร

การเปิด[ฐานและกรณี] เป็นพยตนะของสระที่เหลือ (อา-โ) ส อักษร และ ห อักษร

การกระทบ[ของฐานและกรณี] เป็นพยตนะของพยัญชนะวรรค

การกระทบเบาๆ [ของฐานและกรณี] เป็นพยตนะของ ย ร ล ว ดังนี้แล

[พยตนะมี ๔ ประเภท คือ

๑. สังวุตะ การปิดฐานและกรณ์ เกี่ยวกับ อ อักษร
๒. วิวญะ การเปิดฐานและกรณ์ เกี่ยวกับสระที่เหลือ ๗ เสียงและ ส ห อักษร
๓. ผุญฐะ การกระทบฐานและกรณ์ชัดเจน เกี่ยวกับวรรณยุกต์อักษร ๒๕ เสียง
๔. อีสังผุญฐะ การกระทบฐานและกรณ์เบาๆ เกี่ยวกับ อ วรรณ ๔ เสียง คือ ย ร ล ว

ความพยายามในการออกเสียงสระและพยัญชนะ ท่านจำแนกออกเป็น ๔ ประเภท คือ การปิดฐานและกรณ์ การเปิด การกระทบชัดเจน และการกระทบเบาๆ หมายความว่า ในเวลาออกเสียง อ จะปิดคอที่เป็นฐานและกรณ์ ส่วนในเวลาออกเสียงสระอื่นๆ จะเปิดฐานและกรณ์ ดังนี้เป็นต้น อย่างไรก็ตาม แม้ในวิวญะก็มีความต่างกัน คือ เสียง เอ โอ เปิดฐานและกรณ์มากกว่าเสียง อี อี อู อู และเสียง อา เปิดฐานและกรณ์มากกว่าเสียง เอ โอ ดังปทรูปสัททิมัญชรอธิบายว่า

กณฺชสเรสุปิ เอกาโรการโตปิ อาการสฺส วิวญฺตตํ พยตนํ ^{๓๓}

แม้ในสระที่เกิดในกณฺฐฐาน การเปิดฐานและกรณ์ของ อา อักษรเป็นพยตนะมากกว่า เอ และ โอ อักษร

ในที่นี้ท่านมิได้แสดงพยตนะของนิกคหิตไว้ คัมภีร์พาลาวดารฎีกาใหม่กล่าวว่านิกคหิตนับเข้าในวิวญะ ดังข้อความกล่าวว่า

นิกคหิตสฺส จานํ นาสิกา. กรณญจฺ สาเยว. พยตนํ วิวญฺกณฺจตา. ^{๓๔}

ฐานของนิกคหิตคือนาสิก กรณฺก็คือนาสิกนั้นแหละ พยตนะคือการเปิดคอไว้

จะแสดงตารางอักษรที่เกิดในฐาน กรณฺ และพยตนะ ตามมติของปทรูปสัททิมัญชร ดังนี้

		พยตนะ				
ฐาน	กรณฺ	สังวุตะ	วิวญะ	ผุญฐะ	อีสังผุญฐะ	วิวญะ
กณฺฐะ	กณฺฐะ	อ	อา เอ โอ	ก ข ค ฌ ง		ห
तालु	ชีวหามฺชฌะ		อิ อี เอ	จ ฉ ช ฌ ญ	ย	
มูทระ	ชีวโหปคคะ			ฎ จ ฑ ฒ ณ	ร (ฬ)	
ทันตะ	ชีวหคคะ			ด ถ ท ฐ น	ล ว	ส
โอญฺฐะ	โอญฺฐะ		อุ อู โอ	ป ผ พ ภ ม	ว	
นาสิก	นาสิก			ง ฌ ญ น ม		อํ

พยชนะทั้ง ๔ ประเภทเหล่านี้ กล่าวตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ์ ส่วนคัมภีร์นirutติที่ป็นนำมติของคัมภีร์อื่นมากกว่าว่า รัสสระทั้งหมดเป็นสังวุตะ ที่ฆสระทั้งหมดเป็นวิวุตะ (มุฏฐะและอีสังมุฏฐะเหมือนกัน) ดังข้อความว่า

จุฬนirutติยํ ปน สพเพ รัสสระ สวุฏฐา นาม. สพเพ ที่ฆสระ วิวุฏฐา นามาติ วุตฺตํ. ตถา สทฺท-
สารตถชาลินียํ กตถจิ สกุกฺกคนฺเถ จ. อิํ ฺยุตฺตตรํ.^{๓๔}

ส่วนในคัมภีร์จุฬนirutติ รัสสระทั้งหมดชื่อว่า สังวุฏฐะ ที่ฆสระทั้งหมดชื่อว่า วิวุฏฐะ ในคัมภีร์ สัทยญาวิธานนี้และคัมภีร์สันสกฤตบางคัมภีร์ก็เช่นเดียวกัน มตินี้สมควรกว่า]

การลำดับอักษร

เอวํ จาน-กรณป-พยต-น-สฺติ-กาลเภทภินฺเนสุ อกฺขเรสุ สฺรา นิสฺสยา, อิตฺเร นิสฺสิตา.

ในบรรดาอักษรอันต่างกันโดยประเภทแห่งฐาน กรณ ปยตนะ เสียง และมาตรา
อย่างนี้ สระทั้งหลาย ชื่อว่า นิสฺสยะ (ที่อาศัย) อักษรอื่นจากนี้ ชื่อว่า นิสฺสิตะ (ผู้อาศัย)

[อักษรทั้งหลายนั้นต่างกันโดยฐานคือคอเป็นต้น กรณคือท่ามกลางลิ้นเป็นต้น ปยตนะคือการปิดฐาน และกรณเป็นต้น เสียงคือเสียงไม่ก้อง (โฆสยะ) อันได้แก่อักษรที่ ๑ และที่ ๒ คือ ก จ ฎ ต ป, ข ฉ จ ฐ ผ พร้อมทั้ง ส อักษร และเสียงก้อง (โฆสยะ) อันได้แก่อักษรที่ ๓ ที่ ๔ และที่ ๕ คือ ค ช ฌ ท พ, ฆ ฌ ฌ ฐ ภ, ง ฌ ฌ น ม พร้อมทั้ง อ วรรณอักษร คือ ย ร ล ว ห พ และมีมาตราต่างกัน กล่าวคือ รัสสระมี ๑ มาตรา ที่ฆสระมี ๒ มาตรา พยัญชนะมีครึ่งมาตรา

ในบรรดาอักษรเหล่านี้ สระเป็นที่ซึ่งพยัญชนะได้อาศัยออกเสียง ชื่อว่า นิสฺสยะ (ที่อาศัย) ท่านจึงกล่าวสระไว้ก่อนพยัญชนะ ส่วนพยัญชนะต้องอาศัยสระจึงจะออกเสียงได้ ชื่อว่า นิสฺสิตะ (ผู้อาศัย) จึงกล่าวไว้ต่อจากสระ

คำว่า นิสฺสย มีรูปวิเคราะห์ว่า พยัญชนะนิ นิสฺสียนฺตติ = นิสฺสยา (สระที่ถูกพยัญชนะอาศัย ชื่อว่า นิสฺสยะ) <นิ บทหน้า + สิ ฐาตุ (อาศัย) + อ ปัจจัยในกรรมสารถนะ>

คำว่า นิสฺสิต มีรูปวิเคราะห์ว่า นิสฺสยนฺตติ = นิสฺสิตา (พยัญชนะผู้อาศัย ชื่อว่า นิสฺสิตะ) <นิ บทหน้า + สิ ฐาตุ (อาศัย) + ต ปัจจัยในกัตตุสารถนะ>]

ตตถ

นิสสัยาโท สรา วุตตา

พยัญชานา นิสสิตา ตโต

วคฺเคกขา พหุุตตาโท

ตโต จานลหุฏกมา.

ในบรรดานิสสยะและนิสสิตะเหล่านั้น “สระกล่าวไว้ในเบื้องต้น เพราะเป็นที่อาศัย พยัญชนะกล่าวไว้หลังจากสระนั้น เพราะเป็นผู้อาศัย พยัญชนะวรรคและอักษรที่เกิดแต่ฐานเดียว กล่าวไว้ในเบื้องแรก เพราะมีจำนวนมาก แต่นั้นจึงกล่าวอักษรไว้ตามลำดับแห่งฐานและลหุ[ครุ]”

[คาถานี้แสดงวิธีเรียงลำดับอักษร ดังต่อไปนี้

-ในบรรดานิสสยะและนิสสิตะทั้งสอง สระเรียงไว้หน้าเพราะเป็นนิสสยะ พยัญชนะเรียงไว้หลังสระ เพราะเป็นนิสสิตะ ดังกฎทั่วไปกล่าวว่า

นิสสยนิสสิตesu นิสสยาว ปจฺมํ วุตตพฺพา.^{๓๖}

ในบรรดานิสสยะและนิสสิตะ ควรกล่าวนิสสยะไว้ก่อน

-สระ มี ๒ อย่าง คือ เอกษสระ และทวิษสระ เอกษสระ (อ วัณณะ, อิ วัณณะ, อุ วัณณะ) เรียงไว้ก่อนเพราะมีจำนวนมาก ดังกฎทั่วไปกล่าวว่า

อปฺปกพฺหุเกสุ พหุภาว ปจฺมํ วุตตพฺพา.^{๓๗}

ในบรรดาสระจำนวนน้อยและสระจำนวนมาก ควรกล่าวสระจำนวนมาก[ที่มีฐานเดียว]ไว้ก่อน

-แม้ในสระ อ วัณณะ สระ อ เป็น ลหุ จึงเรียงไว้ก่อน อา (ซึ่งเป็นครุ) ดังกฎทั่วไปกล่าวว่า

ครุกลหุเกสุ ลหุภาว ปจฺมํ วุตตพฺพา.^{๓๘}

ในบรรดาสระที่เป็นครุและลหุ ควรกล่าวสระที่เป็นลหุไว้ก่อน

ในบรรดาทวิษสระ สระ เอ เกิดที่คอและเพดาน อันตั้งอยู่ลำดับแรก จึงเรียงไว้หน้า สระ โอ ซึ่งเกิดที่คอและริมฝีปาก

-แม้บรรดาพยัญชนะ วรรคอักษรมีพวกมากจึงวางไว้ก่อน แม้ ก วรรค ท่านวางเอกษอักษรไว้ก่อน เพราะมีพวกมาก แม้เอกษอักษร ท่านวางโหสยะไว้ก่อน เพราะมีสภาพเหมือนกับลหุ ในวรรคที่เหลือก็เหมือนกัน

-ในบรรดาพยัญชนะ อ วรรค (อ วรรค คือ ไม่จัดเป็นวรรค) ย ร ล ว อักษรเป็นโหสยะ วางไว้หน้า

เพราะมีจำนวนมาก ส อักษร เป็นอโฆสะ มีเสียงเดียวจึงวางไว้หลัง ส่วน ห อักษรเป็นโฆสะควรวางไว้หน้า แต่เพื่อแสดงความไม่เป็นลำดับจึงวางไว้ข้างหลัง (หมายความว่ากฎไวยากรณ์มักกล่าวถึงวิธีใช้เป็นส่วนใหญ่อาจมีข้อยกเว้นได้บ้าง) ส่วน พ อักษร อาจารย์บางพวกออกเสียงเป็น ๗ เช่น ครุฑ, ครุพ เป็นต้น (คือใช้ ๗ แทน พ ได้ในบางแห่ง) ดังนั้น จึงวางไว้ข้างหลัง ห เพราะมีสภาพไม่แน่นอน ส่วนนิคคหิต เป็นโฆสาโฆส-วิมุตติ (พ้นจากความเป็นโฆสะและอโฆสะ) วางไว้หลังเพราะมีเสียงเดียว

ข้อความดังกล่าวนี้ ท่านแสดงไว้ตามคำอธิบายในคัมภีร์นยาสะ (สูตร ๒) จึงยกสาธกจากคัมภีร์นี้มากกว่าว่า]

วุตตตญจ

ปญจนัน ปน จานานัน

ปฎิปาฎิวสาปิ จ

นิสฺสยาทิปฺปะเทหิ

วุตฺโต เตสมนฺนุกกโมติ.

สมจริงดังกล่าวว่า “ลำดับแห่งอักษรเหล่านั้น กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยลำดับแห่งฐานห้า และด้วยประเภทของอักษรมีนิสสยะเป็นต้น”

[จ ศัพท์ในประโยคที่ว่า วุตตตญจ ทำหน้าที่ย้ำความในประโยคต้น เรียกว่า ทัพหิกรณโชตกะ (แสดงการย้ำความ) เหมือน หิ ศัพท์ในคำว่า วุตตตญหิ, วุตตตญเหตุ เป็นต้น]

คำอธิบาย เอกจตตาลีส

เอเคนาธิกา จตตาลีสํ เอกจตตาลีสํ.

๔๐ ยิงด้วย ๑ เรียกว่า เอกจตตาลีสะ

[ข้อความข้างต้นเป็นปทวิคคหลังวัฒนธรรมที่อธิบายรูปวิเคราะห์ของ เอกจตตาลีสํ เป็นตติยัตปบุริส-สมาส]

เอเตน คณนปริจฺเจเทน

อธิกฤษฺรณฺตานิ

เอกตาลีสโต อิโต

น พุทฺธวณฺหานินฺติ

ทีเปตาจฺริยาสโก.

“ด้วยการกำหนดจำนวน[อักษร]ดังกล่าวนี้ อาจารย์[กัจจายนะ]ผู้ประเสริฐ แสดงว่า ‘ถ้อยคำที่มีอักษรเกินจาก ๔๑ เสียงนี้มิใช่พระดำรัสของพระพุทธเจ้า’”

[คำว่า เอกจตุตทาลีสส์ กล่าวระบุจำนวนอักษรในภาษาบาลีว่ามี ๔๑ เสียงเท่านั้น อักษรอื่นจากนี้ ไม่ใช่อักษรในภาษาบาลี หมายความว่า สระและพยัญชนะในภาษาสันสกฤตที่บาลีไม่มีใช้ เช่น ฤ ฤ ฤ ฤ ฤ ไอ เอา ศ ษ เป็นต้น อักษรเหล่านี้ไม่ใช่พระดำรัสของพระพุทธเจ้า อย่างไรก็ตาม โดยเหตุที่วรรณกรรมสันสกฤต เจริญรุ่งเรืองมาก่อนพุทธกาล ไวยากรณ์บาลีจึงแต่งขึ้นโดยอาศัยกฎจากไวยากรณ์สันสกฤตเป็นส่วนใหญ่

ก่อนที่คัมภีร์กัจจายนะจะอุบัติขึ้น มีไวยากรณ์ที่แต่งก่อนกัจจายนะซึ่งอ้างไว้ในสัททนีติปกรณ์และปกรณ์อื่นๆ กล่าวคือ โพรธิตตไวยากรณ์ (ไวยากรณ์ของพระโพรธิตต) กล่าวถึงอักษร ๔๐ เสียงโดยเว้น พ ว่า นรราวจโนปการานิ จตุตทาลีสสุขรานิ (อักษรที่เกี่ยวแก่พระดำรัสของพระชินเจ้า มี ๔๐ เสียง) และสัพพคุณากรไวยากรณ์ (ไวยากรณ์ของพระสัพพคุณากร) กล่าวถึงอักษร ๔๓ เสียงว่า สิทธิกุกมาทาทโย วณฺณากุขรา ติตาลีส (เสียง อ เป็นเสียงแรก ๔๓ เสียง ชื่อว่า อักษร ตามลำดับแห่งความปรากฏ) อักษรดังกล่าวเพิ่มสระ ๒ เสียง คือ เอะ และ โอะ ซึ่งปรากฏใช้ในตัวอย่างที่มีพยัญชนะสังโยคอยู่ท้าย เอ และ โอ ว่า เอตถ, เสยโย, โอฏฺโฐ, โสตถิ โมคคัลลานไวยากรณ์ที่แต่งหลังปทรูปสิทธิปกรณ์ได้กล่าวถึงอักษร ๔๓ เสียงตามมตินั้นว่า ออาทโย ติตาลีส วณฺณา (เสียง ๔๓ เสียงที่มี อ เป็นเสียงแรก ชื่อว่า วัณณะ)]

คำอธิบาย อปี ศัพท์

อปีคคหณฺ ญฺเฏจฺจา วุตฺตานิ อเปกฺขากรณตฺถิ.

อปี ศัพท์ มีประโยชน์เพื่อกระทำการมองหาอักษรที่กล่าวไว้แล้วก่อนหน้า (คือในสูตร อตฺถิ อกฺขรสมฺมวาทิ)

[อปี ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อเปกขา คือ มองหาอักษรที่กล่าวไว้ในสูตรแรกนั่นเอง จึงแปลว่า อกฺขรา อปี “ชื่อว่า อักษรข้างต้น” ส่วนคัมภีร์กัจจายนสูตรดัดแปลงว่า “ชื่อว่า อักษรที่กล่าวไว้ในสูตรก่อน”

คำว่า ญฺเฏจฺจา (ข้างใต้, ข้างล่าง) และ อฺปฺริ (ข้างบน) เหมือนการขึ้นต้นไม้ที่เรียกว่า รุกขารูพฺห-นฺย คือ ไม้ขึ้นต้นไม้ โดยส่วนของต้นไม้ที่ยังขึ้นไม่ถึงเรียกว่า “ข้างบน” ส่วนที่ขึ้นผ่านมาแล้ว เรียกว่า “ข้างใต้” คำว่า ญฺเฏจฺจา ในที่นี้หมายถึงข้อความที่ผ่านมาแล้ว คือ ข้อความที่อยู่ข้างหน้า (โดยนัยเดียวกัน คำว่า อฺปฺริ หมายถึง ข้อความที่ยังไม่ถึง)

ท่านมิได้แสดงรูปวิเคราะห์ของ อปี ศัพท์ไว้เหมือน อกฺขรา, อาทโย และ เอกจตุตทาลีสส์ เพราะ อปี เป็นอุปสรรคที่ไม่อาจตั้งวิเคราะห์ได้ ความจริงแล้วบทที่ตั้งวิเคราะห์ไม่ได้มี ๖ ประเภท คือ รูปหิศัพท์ อาชยาด อุปสรรค นิบาต อาลปนะ และสรรพนาม ดังข้อความว่า

รูปหิ'ขยาดํ นิปาตญจุ-

ปสคฺคาลปนฺนํปิ จ

สพฺพนามนฺติ เอเตสุ

น กโต วิคฺคโ โห ฌสุ.^{๓๑}

“รูปวิเคราะห์ไม่พึงกระทำในบท ๖ ประเภทเหล่านี้ คือรูปหิศัพท์ อาขยาด นิปาต

อุปสรรค อาลปนะ และสรรพนาม”

แต่นี้ไปท่านจะแสดงสัญญาสูตรที่ตั้งชื่อสระ รัสสะ ทีฆะ ครุ พยัญชนะ วรรณ และนิคคหิต ตาม

ลำดับ สูตรต่อจากนี้ไปตั้งแต่สูตร ๓-๑๐ จึงเป็นสัญญาสูตร]

๓. ตตโถทนต์ตา สรา อฏฺจ.

ในบรรดาอักษรเหล่านั้น อักษร ๘ เสียง มี โ อ เป็นที่สุด ชื่อว่า สระ

ตตถ อกฺขเรสุ ในบรรดาอักษรท. เหล่านี้ อกฺขรา อ.อักษรท. โอทนต์ตา อันมี โ อ เป็นที่สุด อฏฺจ ๘ เสียง สรา ชื่อว่า สระ ๗

[สูตรนี้มี ๔ บท คือ ตตถ, โอทนต์ตา, สรา และ อฏฺจ เป็นสัญญาสูตร คือ ตั้งชื่ออักษร ๘ เสียงอันได้แก่ อ, อา, อิ, อี, อุ, อู, เอ และ โ อ ว่าชื่อ สระ

ส่วนใหญ่ประโยคที่ขึ้นต้นด้วย ตตถ (ในบรรดา) มักแสดงข้อความโดยพิสดารต่อจากข้อความในประโยคต้นที่กล่าวไว้โดยย่อ ในที่นี้ตั้งแต่สูตรที่ ๒ จนจบสูตรที่กล่าวถึงอักษร กล่าวขยายเรื่องของอักษรทั้งสิ้น คำว่า ตตโถทนต์ตา ตตบทเป็น ตตถ + โ อ + อนฺตา ลง ท อาคมด้วยสูตรว่า ยวมทนต์รลา จากมา]

ตตถ เตสุ อกฺขเรสุ อการาทีสุ โอการนต์ตา อฏฺจ อกฺขรา สรา นาม โหนฺติ.

ในบรรดาอักษร มี อ อักษรเป็นต้นเหล่านั้น อักษร ๘ เสียง มี โ อ เป็นที่สุด ชื่อว่า สระ

[คำว่า สรา ในสูตร เป็นสัญญาศัพท์หรือนามศัพท์ที่แสดงชื่อ ในวุตติจึงกล่าวว่า สรา นาม (ชื่อว่า สระ) เพื่อกล่าวถึงข้อความนี้ แม้ในสูตรอื่นๆ ก็มีนัยนี้เช่นเดียวกัน

คำว่า โหนฺติ (ย่อมเป็น) ท่านเพิ่มเข้ามาในสูตรเพื่อแสดงกิริยาคุณพากย์ในประโยค]

ตํ ยถา-

สระเหล่านี้คืออะไร

อ อา อิ อี อุ อู เอ โ อ อิติ สรา.

อักษรเหล่านี้ คือ อ อา อิ อี อุ อู เอ โ อ ชื่อว่า สระ

โ อ นโ ต เยสํ เต โอทนต์ตา.

เสียง โ อ เป็นเสียงที่สุด ของอักษรเหล่าใด อักษรเหล่านี้ชื่อว่า โอทนต์ตา (มี โ อ เป็นที่สุด)

[รูปวิเคราะห์นี้ชื่อว่าฉัฏฐีพหุพีหิสมาส]

ทกาโร สนธิโซ.

เสียง ท เกิดโดยการเชื่อมคำ

[คำว่า โอนฺตา ตตฺบทเป็น โอ + อนฺตา ท อักษรเป็นอาคมเชื่อมคำระหว่าง โอ และ อนฺตา เหตุที่ลง ท อาคมโดยไม่ลงอาคมตัวอื่น ก็เพราะว่าในสันสกฤตใช้เป็น ตฺ อาคม ซึ่งเสียง ตฺ ใน โอตฺ เป็นอนุพันธ์ในระบบไวยากรณ์สันสกฤตสำหรับลงท้ายเสียงสระ เพื่อกำหนดความหมายให้หมายถึงสระนั้นเพียงเสียงเดียว ในที่นี้ หมายถึงเสียง โอ เพียงเสียงเดียว โดยหลักภาษาสันสกฤตถ้ากล่าวถึง โอ จะหมายถึงเสียงส่วหนึ่งของ โอ คือ โอ และ เอา แต่ถ้ากล่าวถึง โอตฺ จะหมายถึงเสียง โอ เท่านั้น เมื่อแปลง ตฺ เป็น ท ในเพราะสระหลัง ก็มีรูปว่า โอนฺต เหมือนบาลี

ความจริงในการลง ท อาคมนี้ไม่มีสระ อ ใน ท แต่เพื่อให้ออกเสียงง่ายจึงไม่เขียนเป็น ท แม้การลงอาคมอื่นๆ ก็มีน้อยเดียวกันนี้ ยกเว้นฐานะที่แสดงการประกอบรูปศัพท์จึงจะแสดงพยัญชนะล้วนๆ เพื่อความชัดเจน]

สรนฺติ คจฺจนฺตํติ สรา

อักษรโดยย่อเป็นไปได้ เหตุนี้ใช้อักษรนั้นชื่อว่า สระ

[รูปวิเคราะห์นี้ชื่อว่า กัตตุสาธนะ คำว่า สร สำเร็จรูปมาจาก สร ธาตุ (คติยฺ = ไป) + อ ปัจจัย ในที่นี้ สร ธาตุมีอรรถว่า “เป็นไป” หมายความว่า สระออกเสียงเองได้โดยไม่ต้องอาศัยพยัญชนะ]

พฺยณฺชเน สาเรณฺตํติปิ สรา.

อักษรโดยย่อยังพยัญชนะให้เป็นไป เหตุนี้ใช้อักษรนั้นชื่อว่า สระ

[รูปวิเคราะห์นี้ชื่อว่า เหตุกัตตุสาธนะ คำว่า สร สำเร็จรูปมาจาก สร ธาตุ (คติยฺ = ไป) + ณฺ ปัจจัย + อ ปัจจัย]

ตตถาติ วัตตเต.

บทว่า ตตถ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[ประโยคข้างต้นนี้แสดงอิทธิกรณัย คือ การตามมาปรากฏในสูตร หมายความว่า บทว่า ตตถ จากสูตร ตตถโถหนตา สรา อฏฺฐ ตามมาปรากฏในสูตรว่า ลหุมตฺตา ตโย รสฺสา และสูตรอื่นๆ ที่เกี่ยวกับการตั้งชื่ออักษร

ในฉบับปัจจุบันที่มีเลขสูตรอยู่หน้าสูตร อาจทำให้เข้าใจผิดว่าเมื่อเริ่มสูตรใหม่แล้วจึงจะนับเป็นสูตรใหม่ แต่ความจริงไม่ใช่เช่นนั้น ประโยคที่แสดงการติดตามมาซึ่งมี วัตตเต, อนุวัตตเต หรือ อธิกาโร จัดเป็นประโยคแรกของสูตร ไม่ใช่ชื่อความในสูตรก่อน (ดู สูตร ๑๕)]

๔. ลหุมตฺตา ตโย รสฺสา.

ในบรรดาสระเหล่านั้น สระ ๓ เสียงที่มีระยะสั้น ชื่อว่า รัสสะ

ตตถ สเรสุ ในบรรดาสระท. เหล่านี้ สรา อ.สระท. ตโย ๓ เสียง ลหุมตฺตา ที่มีระยะสั้น รสฺสา ชื่อว่า รัสสะ ฯ

[สูตรนี้มี ๓ บท คือ ลหุมตฺตา, ตโย และ รสฺสา เป็นสังญญาสูตร คือ ตั้งชื่อสระ ๓ เสียงอันได้แก่อ, อิ และ อุ ที่มีระยะสั้นว่าชื่อ รัสสะ]

ตตถ อฏฺฐสุ สเรสุ ลหุมตฺตา ตโย สรา รสฺสา นาม โหนติ.

ในบรรดาสระ ๘ เสียงเหล่านั้น สระ ๓ เสียงที่มีระยะสั้น ชื่อว่า รัสสะ

ตํ ยถา-

รัสสสระเหล่านี้ คืออะไร

อ อิ อุ อิติ รสฺสา.

สระ ๓ เสียงเหล่านี้ คือ อ อิ อุ ชื่อว่า รัสสสระ

ลหุกา มตฺตา ปมาณํ เยสํ เต ลหุมตฺตา.

ระยะสั้นแห่งสระเหล่านี้ มีอยู่ เหตุนี้สระเหล่านี้ชื่อว่า ลหุมัตตะ (มีระยะสั้น)

[รูปวิเคราะห์นี้ชื่อว่า ฌฎฐีพหุพหีหิสมาส และ มตฺต คัพทมีอรรถว่า ปมาณ (ระยะ) หมายถึง ระยะการออกเสียง ท่านจึงกล่าว ปมาณ ไว้ท้าย มตฺตา ว่า มตฺตา ปมาณ เพื่อแสดงข้อความนี้]

มตฺตาสทโท เจตถ อจฺจราสงฺฆาตอกฺขินิมิลนสงฺฆาตํ กาลํ วทติ.

อนึ่ง มตฺตา คัพทในสูตรนี้ ย่อมแสดงเวลาซึ่งนับด้วยการตีตนิ้วหรือการปิดตา

[คำว่า มตฺตา (ระยะ) ใน ลหุมตฺตา (มีระยะสั้น) หมายถึง เวลาตีตนิ้วหรือปิดตา กล่าวคือ ระยะออกเสียงรัสสะทั้ง ๓ เสียงคือ อ อิ อุ มีระยะสั้นเทียบเท่าการตีตนิ้วและการปิดตานั่นเอง บางคัมภีร์ยังกล่าวเปรียบเทียบว่าเหมือนการเปิดตาหรือการแลบของสายฟ้า บางคัมภีร์กล่าวว่า มีระยะเท่ากับมือที่วางไว้บนเข่าซึ่งพลิกให้หงายหรือคว่ำ ดังข้อความกล่าวว่า

กาเลน ยาวตา ปาณิ

ปยุยติ ชานุมฺมุทเล

ส มตฺตา กวิภินฺนเยยยา-

ตฺยุดฺตญจามรวทิกิ.^{๔๐}

“ผู้รู้คัมภีร์อมระกล่าวว่า มือที่วางไว้บนเข่าย่อมพลิกด้วยกาลเพียงใด กาลนั้นกวีพึงทราบว่าเป็นหนึ่งมาตรา”]

ตาย มตฺตาย เอกมตฺตา รัสสา, ทฺวิมตฺตา ทิฆา, อจฺจตฺมตฺตา พฺยญฺชนา.

ด้วยระยะนั้น สระที่มี ๑ มาตรา ชื่อว่า รัสสะ สระที่มี ๒ มาตรา ชื่อว่า ทิฆะ อักษรที่มีครึ่งมาตรา ชื่อว่า พยัญชนะ

[ทิฆสระมี ๒ มาตราซึ่งออกเสียงยาวกว่ารัสสระ ๑ เท่า จึงเทียบได้กับการตีตนิ้วเป็นต้น ๒ ครั้ง ส่วนพยัญชนะมีครึ่งมาตราซึ่งออกเสียงสั้นกว่ารัสสระ ๑ เท่า เทียบได้กับเสียงของฟังพอน]

ลหุคฺคหณฺนิ เจตถ ฉนฺทสิ ทฺยจฺจตฺมตฺตสฺสาปิ คหณฺตถิ.

อนึ่ง ลหุ คัพทในสูตรนี้ มีประโยชน์เพื่อรวบรวมแม่ซึ่งอักษรที่มีหนึ่งมาตราครึ่งในฉันท

[พระกัจจายนะไม่ตั้งสูตรว่า เอกมตฺตา ตโย รัสสา (สระ ๓ เสียงที่มี ๑ มาตรา ชื่อว่า รัสสะ) แต่ใช้ ลหุมตฺตา แทน เอกมตฺตา เพื่อรวบรวมพยัญชนะและสระเสียงสั้นที่ประกอบร่วมกัน เช่น ก กิ คุ เป็นต้นที่ใช้ในฉันทลักษณ์]

รสสกาลโยคโต รสสา, รสสกาลวนโต वा รสसा.

ชื่อว่า รสสะ เพราะประกอบในกาลอันสั้น อีกนัยหนึ่ง สระที่มีกาลอันสั้น ชื่อว่า รสสะ

[คำว่า รสส มีรูปวิเคราะห์ ๒ ประการ คือ

-รสเส นียุตตา = รสสา (สระที่ประกอบในกาลอันสั้น ชื่อว่า รสสะ) <รสส ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน

นียุตตัตถิต>

-รสโส เอเตส อตถิติ = รสสา (สระที่มีกาลอันสั้น ชื่อว่า รสสะ) <รสส ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัถิ-

ตัตถิต>]

สรรสสุคคณานิ จ วตตุนเต.

อนึ่ง ศัพท์ว่า สร และ รสสุ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]ด้วย

[การใช้ วตตเต (เอกพจน์) หรือ วตตุนเต (พหูพจน์) มักติดตามไปในสูตรต่อไปอย่างมาก ๓ สูตร ถ้าให้ติดตามไปตั้งแต่ ๔ สูตรขึ้นไป มักใช้ อธิกาโร

จ ศัพท์ทำหน้าที่รวบรวม ตตถ ให้ติดตามมาในสูตรนี้อีกด้วย]

๕. อญเณ ทีฆา.

ในบรรดาสระเหล่านั้น สระอื่นจากรัสสระ ชื่อว่า ทีฆะ

ตตถ สเรสุ ในบรรดาสระท. เหล่านั้น สรา อ.สระท. อญเณ เหล่าอื่น รสเสหิ จากรัสสระท. ทีฆา ชื่อว่า ทีฆะ ๒

[สูตรนี้มี ๒ บท คือ อญเณ และ ทีฆา เป็นสัททวารสูตร คือ ตั้งชื่อสระ ๕ เสียงอันได้แก่ อา, อี, อุ, เอ และ โอ อื่นจากรัสสระว่าชื่อ ทีฆะ]

ตตถ อญฺจสุ สเรสุ รสเสหิ อญเณ ทฺวิมตฺตา ปญจ สรา ทีฆา นาม โหนฺติ.

ในบรรดาสระ ๘ เสียงเหล่านั้น สระ ๕ เสียงอันมีสองมาตรา อื่นจากรัสสระ ชื่อว่า ทีฆะ

ตํ ยถา-

ทีฆสระเหล่านั้น คืออะไร

อา อี อุ เอ โอ อิติ ทีฆา.

สระเหล่านี้ คือ อา อี อุ เอ โอ ชื่อว่า ทีฆสระ

อญฺจคฺคณํ ตฺยทฺตมตฺติگانมฺปิ สงฺคณตฺถํ.

อญจ ศัพท์มีประโยชน์เพื่อรวบรวมแม้ซึ่งอักษรที่มีสองมาตราครึ่ง

[พระกัจจายนะไม่ตั้งสูตรว่า ทฺวิมตฺตา ทีฆา (สระที่มี ๒ มาตรา ชื่อว่า ทีฆะ) แต่ใช้ อญเณ (อื่น) แทน ทฺวิมตฺตา ก็เพื่อรวบรวมสระที่ประกอบด้วยพยัญชนะซึ่งมี ๒ มาตราครึ่ง เช่น กา ก็ กู เก โภา]

ทิมกาลเอ นียุตตา ตพพนโต วา ทิมมา.

สระที่ประกอบในกาลอันยาว หรือมีกาลอันยาวนั้น ชื่อว่า ทิมะ

[คำว่า ทิม มีรูปวิเคราะห์ ๒ ประการ คือ

-ทิม นียุตตา = ทิมมา (สระที่ประกอบในกาลอันยาว ชื่อว่า ทิมะ) <ทิม ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน

นียุตตัทธิต>

-ทิม เอเตส อตถิติ = ทิมมา (สระที่มีกาลอันยาว ชื่อว่า ทิมะ) <ทิม ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัทธิ-

ตัทธิต >

เมื่อท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของ ทิม ศัพท์แล้ว บัดนี้ จะกล่าวถึงการออกเสียง เอ และ โอ ที่อยู่หน้าพยัญชนะสังโยค จึงกล่าวข้อความต่อไป]

กวจิ สโยคปพพา เอกาโรการา รสสา อิว วุจจนเต.

ในบางแห่ง เอ อักษรและ โอ อักษร ที่อยู่ข้างหน้าพยัญชนะสังโยค ย่อมออกเสียงเหมือนรัสสระ

[สังโยค คือ พยัญชนะสองหรือสามตัวที่ซ้อนกันอยู่โดยไม่มีสระคั่นอยู่ในระหว่างพยัญชนะ เช่น ทธ ใน พุทฺธ, งฺขย ใน สงฺขยา ท่านกล่าวว่า เอ และ โอ ที่อยู่ข้างหน้าพยัญชนะสังโยคดังกล่าว ไม่ต้องออกเสียงยาว ๒ มาตราเหมือนทิมสระทั่วไป แต่ให้ออกเสียงเป็น ๑ มาตราเหมือนรัสสระ]

ยถา เอตถ, เสยโย, โกฎโจ, โสตถิ.

เช่น

เอตถ (ในที่นี้)

เสยโย (ประเสริฐ)

โกฎโจ (ปาก)

โสตถิ (ความสวัสดิ)

[ในอุทาหรณ์ว่า เอตถ ออกเสียงเป็น เอต-ถ โดยเสียง เอตฺ คล้ายกับเสียงรัสสระที่มี ๑ มาตรา ไม่ออกเสียงเป็นทิมสระว่า เอ-ถ ส่วนเสียงว่า เสยโย ออกเสียงคล้ายรัสสระว่า เสย-โย ไม่ออกเสียงเป็น

ที่ขมสระว่า เส-โย รูปว่า โอฏฺโจ, โสตุถิ ก็มีนัยเดียวกัน

ตามมติของโมคคัลลานไวยากรณ์ถือว่า เสียง เอ และ โอ ที่อยู่หน้าพยัญชนะสังโยค จัดเป็นรัสสระ คัมภีร์นั้นจึงกล่าวถึงรัสสระ ๕ เสียง คือ อ อิ อุ อะ และ โอะ ดังนั้นจึงกล่าวถึงสระ ๑๐ เสียงโดยเพิ่มสระ ทั้งสองข้างต้น อย่างไรก็ตาม คัมภีร์พาลาวดารฎีกาใหม่ (หน้า ๑๓) เห็นว่า เอ และ โอ ที่อยู่หน้าพยัญชนะ สังโยคอาจไม่ออกเสียงเป็นรัสสระเสมอไปในกรณีที่เข้าสนิทกับบทหลัง เช่น ปากโฏมฺหิ (ปากโฏ + อมฺหิ) ซึ่ง ออกเสียงยาวเป็น ปากะโฏมฺหิ ไม่ออกเสียงสระ โอ สันกว่าปกติเหมือน โสตุถิ ทั้งยังกล่าวว่าภาษาสันสกฤต ก็ไม่มีสระ เอ และ โอ ที่ออกเสียงสั้นเป็นรัสสระว่า อะ และ โอะ ดังนั้น การกำหนดสระ ๘ เสียงและอักษร ๔๑ เสียงตามมติของกัจจายนไวยากรณ์จึงเป็นสมานฉันท์ของนักไวยากรณ์ทั้งหลาย

ปัจจุบันมีบางท่านออกเสียง เสโย เป็น ใส-โย โดยอ้างข้อความที่กล่าวถึงการออกเสียงเป็นรัสสระ ตามคำอธิบายของปทรูปสิทธิปกรณ์ แต่ที่ศนะดังกล่าวไม่ถูกต้องตามเหตุผลดังนี้ คือ

๑. เสียงว่า เส เป็นเสียงยาว ส่วนเสียงว่า เสย เป็นเสียงสั้นกว่า เส การออกเสียง เสโย ก็จัด ว่าเป็นเสียงสั้นอยู่แล้ว ไม่จำเป็นต้องออกเสียงเป็น ใสโย เพราะบาลีไม่มีสระ โอ เหมือนสันสกฤต ข้อนี้ เทียบได้กับเสียง เอตุถ ที่ออกเสียงว่า เอตุถ ไม่ออกเสียงเป็น โอถ

๒. สระ โอ ในภาษาสันสกฤตนั้นจัดเป็นที่ขมสระเท่านั้น การออกเสียงเป็น ใสโย จึงไม่สอดคล้องกับ สันสกฤตที่อ่านเป็นเสียงยาวว่า สายโย (เสียงของภาษาไทยแยกสระ โอ เป็นเสียงสั้นกว่าเสียง อาย แต่ใน ภาษาสันสกฤตมีเฉพาะเสียง อาย เท่านั้น แม้ในภาษาอังกฤษก็มีสระ i ที่ออกเสียงเป็น อาย)

๓. ชาวพม่าและสิงหลไม่ออกเสียงเป็น ใสโย แต่ออกเสียงว่า เสโย ตามปกติ

คำว่า กุจฺจิ (ในบางแห่ง) หมายถึง บางแห่งที่มีน้อยมาก ซึ่งในที่นี้หมายถึง เอกปทสังโยค คือ สังโยค ที่อยู่เ็นบทเดียวกัน แต่ในบางบทที่มีสังโยคคนละบทกันซึ่งเรียกว่า นานาปทสังโยค คือ สังโยคที่เกิดจากบท ต่างกันเ็นประโยค สังโยคประเภทนี้ให้เ็นออกเสียงเ็นที่ขมสระตามปกติ ดังนั้น ท่านจึงอธิบายความนี้ใน พากย์ต่อไป]

กุจฺจิติ กิ.

ประโยชนอะไรด้วยบทว่า กุจฺจิ (ในบางแห่ง)

มํ เจ ตวํ นิขณํ วเน, ปตุโต ตยาหํ มหาราช.

บทว่า กุจฺจิ (ในบางแห่ง) มีประโยชนเพื่อปฎิเสฐวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

ม้ เจ ตูว์ นิชนั วเน (ถ้าท่านฝังเราไว้ในป่า)

ปุตุโต ตฺยาห้ มหาราช (ข้าแต่มหาราช หม่อมฉันเป็นบุตรของพระองค์)

[ในประโยคนี้ให้เพิ่มคำว่า อิติ อุทาหรณฺสุ นิเสธนฺตถ์ (มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธในอุทาหรณ์ว่า) เพื่อตอบคำถามของประโยคหน้าว่า กุวจิตฺติ ก็ หมายความว่า ในคำว่า เจ ตูว์ แม้ ตูว์ จะเป็นพยัญชนะสังโยค แต่บทว่า เจ กับ ตูว์ เป็นคนละบทกัน จึงออกเสียงติดกันเป็น เจตฺวํ ไม่ได้ ต้องออกเสียงแยกกันเป็นสองบทว่า เจ + ตูว์ ส่วนในคำว่า ปุตุโต ตฺยาห้ สระ โอ ในคำว่า ปุตุโต ที่ตามด้วยพยัญชนะสังโยคว่า ตฺยาห้ ซึ่งเป็นอีกบทหนึ่ง ก็ออกเสียงเป็นเสียงยาว เช่นเดียวกับตัวอย่างแรก

คำแปลข้างต้นกล่าวตามนิสสัยพม่าหลายฉบับ ส่วนปทรูปสิทธิมนิสสัยใหม่แปลตามพยาขยาของสิงหลว่า “อุทาหรณ์อะไรย่อมสำเร็จด้วยบทว่า กุวจิ” (กุวจิตฺติ ปเทณ ก็ อุทาหรณ์ฺ สิขฺมตฺติ) และแปลประโยคต่อมาว่า “อุทาหรณ์ว่า ม้ เจ ๗เปยฺ มหาราช ย่อมสำเร็จด้วยบทว่า กุวจิ” (กุวจิตฺติ ปเทณ ม้ เจ ๗เปยฺ มหาราช อิติ อุทาหรณ์ฺ สิขฺมตฺติ)]

๖. ทุมฺหิ คฺรฺ.

ในเพราะกลุ่มอักษรสองตัว รัสสะอักษรหน้า ชื่อว่า คฺรฺ

ทุมฺหิ ในเพราะกลุ่มแห่งอักษรสองตัว รัสสะกฺขโร อ.อักษรอันเป็นรัสสะ ปุพฺโพ อันเป็นเบื้องหน้า คฺรฺ ชื่อว่า คฺรฺ ๒

[สูตรนี้มี ๒ บท คือ ทุมฺหิ และ คฺรฺ เป็นสัจญญาสูตร คือ ตั้งชื่อสระเสียงเบาที่อยู่หน้าพยัญชนะสังโยค ว่าชื่อ คฺรฺ หมายความว่า ธรรมชาติสระเสียงสั้นต้องออกเสียงเป็นลหุคือเสียงเบา แต่ถ้ามีพยัญชนะสังโยคอยู่เบื้องหลังแล้วก็ต้องออกเสียงเป็นครุคือเสียงหนัก เช่น ทตฺวา อ่านว่า ทตฺ-วา ไม่อ่านว่า ท-ตฺวา]

ทฺวินฺนํ สมฺมโห ทฺ, ตสมฺมํ ทุมฺหิ.

กลุ่มแห่งอักษรสองตัว ชื่อว่า ทฺ, ในเพราะกลุ่มอักษรสองตัวนั้น

[คำว่า ทฺวินฺนํ สมฺมโห = ทฺ แสดงรูปวิเคราะห์ของ ทฺ ศัพท์ในสูตรนี้ว่าเป็นสมุหัตถิต สำเร็จรูปมาจาก ทฺวิ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในสมุหัตถิต แปลง ทฺวิ เป็น ทฺ แล้วลบ ณ ปัจจัย

คำว่า ตสมฺมํ ทุมฺหิ เป็นการกระจายรูปให้ตรงกับที่ใช้ในสูตร ซึ่งนักไวยากรณ์เรียกวิธีการนี้ว่า ทนต์-โสทรนัย คือ การกลางข้างให้แหลม ส่วนประโยคหน้าเรียกว่า ทนต์เจตนนัย คือ การตัดข้าง หมายความว่า แสดงรูปศัพท์เป็นปฐมาวิปตติตามระเบียบของรูปวิเคราะห์ทั่วไป เหมือนตัดข้างให้เปลี่ยนรูปไปจากเดิม ในวรรณกรรมบาลีมักแสดงทนต์เจตนนัยก่อนทนต์โสทรนัยเสมอ]

สโยคภูเต อกฺขเร ปเร โย ปุพฺโพ รัสสะกฺขโร, โส คฺรฺสญฺโฆ โหติ.

ในเพราะอักษรเบื้องหลังอันเป็นสังโยค รัสสะอักษรเบื้องหน้าใด มีอยู่ รัสสะอักษรนั้น มีชื่อว่า คฺรฺ

[ในจุดติข้างต้น คำว่า สโยคภูเต อกฺขเร ปเร อธิบาย ทุมฺหิ ว่า ทฺ ศัพท์ใน ทุมฺหิ ที่แปลว่า “กลุ่มอักษรสองตัว” ก็คือสังโยคนั่นเอง หมายความว่า เป็นพยัญชนะสังโยคที่มีอักษรสองตัวซ้อนกันโดยไม่มีสระคั่นในระหว่าง]

ยถา ทตฺวา หิตฺวา ภูตฺวา.

เช่น

ทตุวา	(ให้แล้ว)
หิตฺวา	(สละแล้ว)
ภุตฺวา	(บริโภคแล้ว)

[พยางค์แรกในคำเหล่านี้ถ้าไม่มีพยัญชนะสังโยคตามมาแล้ว จะเป็นลหุ แต่ในที่นี้มีพยัญชนะสังโยค
ตามมา จึงจัดเป็นครุตามสูตรข้างต้น โดยออกเสียงหนักกล้ำอักษรว่า ทัดตุวา, หิตตุวา, ภุตตุวา ไม่ออกเป็น
เสียงเบาว่า ทะ-ตุวา, หิ-ตุวา, ภุ-ตุวา ครุชนิดนี้เรียกว่า สังโยคาคิครุ คือ ครุข้างหน้าสังโยค]

ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ ท่านจำแนกครุสองประเภทไว้ในสูตรว่า ทุมฺหิ ครุ และ ทีโฆ จ ส่วนคัมภีร์วุดโตทัย (คาถา ๘) กล่าวถึงครุ ๔ ประเภท คือ

๑. สังโยคาทิกฺรุ ครุข้างหน้าสังโยค เช่น ทตฺวา หิตฺวา ภูตฺวา
๒. ทีฆมฺครุ ครุที่เป็นสระเสียงยาว เช่น นาวา นที วฐู เทว ตโย
๓. นิคคหิตฺปรครุ ครุที่มีนิคคหิตอยู่ท้าย เช่นคำว่า หํ, มी, หุ ในพระบาลี (ขุ. อป. ๓๒.๘๖. ๔๑๙) ว่า อหํ เกวภูฏคามสมฺมึ อหุํ เกวภูฏทารโก (เราเป็นเด็กชาวประมงอยู่ในหมู่บ้านชาวประมง)
๔. ปาทนฺตครุ ครุที่อยู่ปลายบาทคาถา คือ สระเสียงสั้นที่อยู่ปลายบาทคาถาจัดเป็นครุได้ตามระเบียบทางฉันทลักษณ์

ท่านไม่กล่าวถึงนิคคหิตปรครุไว้ในกัจจายนไวยากรณ์ เพราะรวมครุดังกล่าวไว้ในสังโยคาทิกฺรุแล้ว เนื่องจากเป็นรัสสระที่มีพยัญชนะอยู่ท้ายเหมือนกัน]

๘. เสสา พยัญชนา.

อักษรที่เหลือ[จากสระ] ชื่อว่า พยัญชนะ

อกฺขรา อ.อักษรท. เสสา ที่เหลือ พยัญชนา ชื่อว่า พยัญชนะ ๗

[สูตรนี้เป็นสันญาสูตร คือ ตั้งชื่ออักษร ๓๓ เสียงมี ก เป็นต้นว่าชื่อ พยัญชนะ]

จเปตฺวา อฏฺฐ สเร เสสา อฑฺฒมตฺตา อกฺขรา กการาทโย นิคฺคหิตฺตฺตา เตตฺติส พยัญชนา
นาม โหนติ.

ยกเว้นสระ ๘ เสียงแล้ว อักษรที่มีครึ่งมาตราที่เหลือ ซึ่งมี ก อักษรเป็นต้น มีนิคคหิต
เป็นที่สุด จำนวน ๓๓ เสียง ชื่อว่า พยัญชนะ

วุดฺเตหิ อณฺเณ เสสา.

อักษรอื่นจากสระที่กล่าวแล้ว ชื่อว่า อักษรที่เหลือ

[ข้อความนี้แสดงอุปาทาน (ศัพท์ที่มีคำแปลว่า จาก) ของ เสส ศัพท์ว่า อักษรที่เหลือดังกล่าว ก็
คืออักษรที่เหลือจากสระที่กล่าวไว้แล้วนั่นเอง คำอธิบายนี้จัดเป็นปทัตถสังวัณณนา]

พยัญชียติ เอเตหิ อตฺโถติ พยัญชนา.

เนื้อความอันสระย่อมแสดงด้วยอักษรเหล่านี้ เหตุนี้อักษรเหล่านี้ชื่อว่า พยัญชนะ

[ข้อความนี้แสดงรูปวิเคราะห์ภทรณสาธนะของ พยัญชน ซึ่งแปลได้ว่า “เครื่องแสดงเนื้อความ”
หมายความว่า ลำพังสระอย่างเดียวไม่อาจแสดงเนื้อความได้ ต้องอาศัยพยัญชนะเป็นเครื่องช่วยในการแสดง
เนื้อความ เช่นกล่าวว่า “ไปไหนมา” แทนการกล่าวว่า “โอไออา” สระเหมือนข้าว พยัญชนะเหมือนกับข้าวที่
ปรุงรสอาหาร

คำว่า พยัญชน สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + อณฺช ฐาตุ (คติพยตฺติสุ = ไป, ทำให้ปรากฏ) +
ยุ ปัจจัย คัมภีร์โมคคัลลานปัจฉิมกถา (คำอธิบายสูตร ๗) กล่าวว่าลง ยุ ปัจจัยในภทรณสาธนะ ตามมตินี้แปลว่า
“เครื่องแสดงเนื้อความ” แม้คัมภีร์ปทสาธนฎีกาก็กล่าวว่า

เอเตหิ ภทรณฺวเตหิ อตฺโถ พยัญชียติ ปกาสิยติ สเรหิตติ อตฺโถ. อตฺถสมฺปติปาทเน สรณํ อุป-
การกานิ หิตานิ ยถา สุปาทีนิ โอตฺนสฺสาติ.^{๕๑}

มีข้อความว่า เนื้อความอันสละยอมแสดงด้วยอักษรเหล่านี้ที่เป็นนระณะ กล่าวคือ เป็นอนุประการ
 เกื้อกูลแก่สระในการแสดงความหมาย เปรียบดั่งกับข้าวเป็นต้นที่เป็นอนุประการเกื้อกูลแก่ข้าว

คำว่า พยัญชน ในบางแห่งหมายรวมทั้งสระ พยัญชนะที่มีสระ และบท กล่าวคือ พยัญชน ศัพท์
 ในพยัญชนพุทธิ (พยัญชนะเครื่องแสดงอรรถ) ๑๐ ประการ อันได้แก่

๑. ลีลิล เสียงหย่อน มี ๑๐ เสียง คือ ก จ ฎ ต ป, ค ช ท ๆ พ
๒. ธนิต เสียงแข็ง มี ๑๐ เสียง คือ ข ฉ จ ฎ ผ, ฌ ฌ ฌ ฐ ฎ
๓. ทีฆะ เสียงยาว ๕ เสียง
๔. รัสสะ เสียงสั้น ๓ เสียง
๕. ครุ เสียงหนัก เช่น ยสุส นกขมติ
๖. ลหุ เสียงเบา เช่น ยสุส น ขมติ
๗. สัมพันธะ บทติดกัน เช่น ตุณหิส
๘. ววัตติตะ บทแยกกัน เช่น ตุณหี อสุส
๙. นิคคหิต พยัญชนะที่เปล่งเสียงออกทางนาสิก ประกอบกับรัสสะสระ ๓ เสียง เช่น ก กี้ กूं
๑๐. วิมุตตะ เสียงทั่วไปที่ไม่เปล่งออกทางนาสิกเหมือนนิคคหิต

ลีลิล ธนิตญจ ทีฆรสส์

ครุกัม ลหุกญเจว นิคคหิตัม

สมพนธวตติตัม วิมุตตัม

ทสธา พยัญชนพุทธิยา ปเภโท.^{๔๒}

“ประเภทของพยัญชนพุทธิมี ๑๐ ประการ คือ ลีลิล ธนิต ทีฆะ รัสสะ ครุ ลหุ
 สัมพันธะ ววัตติตะ นิคคหิตะ และวิมุตตะ”]

ต้ ยถา-

พยัญชนะเหล่านี้ คืออะไร

ก ข ค ฌ ง, จ ฉ ช ฌ ญ, ฎ จ ฎ ฌ ญ, ต ฎ ท ฐ น, ป ผ พ ภา ม, ย ร ล ว ส ห
 พ อ อิติ พยัญชนา.

อักษรเหล่านี้ คือ ก ข ค ฌ ง, จ ฉ ช ฌ ญ, ฎ จ ฎ ฌ ญ, ต ฎ ท ฐ น, ป ผ พ

ภ ม, ย ร ล ว ส ห พ อ^๑ ชื่อว่า พยัญชนะ

กการาทีสุภาโร อัจจารณตโต.

เสียง อ ในอักษรมี ก อักษรเป็นต้น มีประโยชน์เพื่อการออกเสียง

[ตัวอย่างของพยัญชนะที่กล่าวไว้ข้างต้นว่า ก ข ค เป็นต้น แม้ท่านจะแสดงสระไว้ร่วมกับพยัญชนะก็หมายความว่าพยัญชนะล้วนๆ อันได้แก่ ก ข ค เป็นต้น สระ อ ที่กล่าวไว้ร่วมกับพยัญชนะเหล่านั้นช่วยให้ออกเสียงได้สะดวกขึ้น ทั้งนี้ได้หมายความว่าถ้าไม่มีสระแล้วพยัญชนะจะออกเสียงไม่ได้เลย เพราะพยัญชนะสามารถออกเสียงได้ครั้ง मात्रาเหมือน ต อักษรในคำว่า กตฺวา ดังไวยากรณ์สันสกฤตชื่อสารัสวตะ (สูตร ๑๑) กล่าวว่า เอเตสุภาโร สุञ्จวารณตตตฺตา (อ อักษรในพยัญชนะเหล่านี้ย่อมกล่าวไว้ เพราะความมีประโยชน์ในการออกเสียงง่าย)

อนึ่ง การลงอักษรเป็นอาคมในเพราะสระหลังด้วยสูตรว่า ยวมทนตรลา จากมา (ลง ย ว ม ท น ต ร ล อักษร และอื่นๆ เป็นอาคมในเพราะสระหลัง ตามอุททาหรณ์) ก็เป็นพยัญชนะล้วนๆ ที่ไม่มีสระประกอบร่วม แต่ท่านประกอบเสียง อ ไว้ในสูตร เพื่อให้ออกเสียงง่าย ฟังทราบนัยนี้ในอาคมที่ลงได้เพราะสระหลังทั้งหมด]

“พยุฉชนา”ติ วตตเต.

บทว่า พยุฉชนา ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๙. วคฺคา ปญฺจปญฺจโส มนฺตา.

พยุฉชนะทีมี ม อักษรเป็นที่สุด ชื่อว่า วรรค โดยกลุ่มละ ๕ ๆ

พยุฉชนา อ.พยุฉชนะท. มนฺตา อันมี ม อักษรเป็นที่สุด วคฺคา ชื่อว่า วรรค ปญฺจปญฺจโส โดยมีกลุ่มละ ๕ ๆ ๒

[สูตรนี้เป็นสังญาสูตร โดยตั้งชื่อวรรคอักษรในพยุฉชนะ ๒๕ เสียง หมายความว่า พยุฉชนะเหล่านี้แบ่งออกเป็น ๕ กลุ่มตามฐาน คือ

๑. ก วรรค กลุ่มอักษรที่ขึ้นต้นด้วย ก เกิดที่กัณฐฐาน
๒. จ วรรค กลุ่มอักษรที่ขึ้นต้นด้วย จ เกิดที่तालฐาน
๓. ฎ วรรค กลุ่มอักษรที่ขึ้นต้นด้วย ฎ เกิดที่มูทรฐาน
๔. ต วรรค กลุ่มอักษรที่ขึ้นต้นด้วย ต เกิดที่ทันตฐาน
๕. ป วรรค กลุ่มอักษรที่ขึ้นต้นด้วย ป เกิดที่โณฏฐฐาน]

เตสํ โข พยุฉชนานํ กการาทโย มการนฺตา ปญฺจวีสติ พยุฉชนา ปญฺจปญฺจวิภาเคน วคฺคา นาม โหนฺติ.

ในบรรดาพยุฉชนะเหล่านั้นแล พยุฉชนะทีมี ก อักษรเป็นต้น มี ม อักษรเป็นที่สุด ๒๕ ตัว ชื่อว่า วรรค โดยกลุ่มละ ๕ ๆ

ติ ยถา-

วรรคเหล่านั้น คืออะไร

ก ข ค ฌ ง, จ ฉ ช ฌ ฌ, ฎ จ ฌ ฌ ฌ, ต ถ ท ฐ น, ป ผ พ ภ ม อิติ วคฺคา.

พยุฉชนะเหล่านี้ คือ ก ข ค ฌ ง, จ ฉ ช ฌ ฌ, ฎ จ ฌ ฌ ฌ, ต ถ ท ฐ น, ป ผ พ ภ ม ชื่อว่า วรรค

เต ปน ปจฺมกฺขรเวเสน กวคฺคจวคฺคาทีโวหารํ คตา.

อนึ่ง วรรณค[ทั้ง ๕] เหล่านี้ถึงการเรียกว่า ก วรรณคและ จ วรรณค เป็นต้น ด้วยอำนาจของอักษรตัวแรก

[ท่านตั้งชื่อว่า ก วรรณคเป็นต้นตามอักษรตัวแรกของวรรณคไม่ตั้งชื่อว่า ง วรรณคตามอักษรตัวสุดท้ายหรือตั้งชื่อว่า ก ข ค ฌ ง วรรณคตามอักษรทั้งหมด ระเบียบการตั้งชื่อในคัมภีร์ทางศาสนามี ๓ อย่างตามสมควรดังนี้

๑. อาทิลัทธนาม ชื่อที่ได้รับโดยอักษรตัวแรก เช่น กวคค (ก วรรณค)
๒. สัพพัลัทธนาม ชื่อที่ได้รับโดยศัพท์ที่ประกอบทั้งหมด เช่น เวทนาตุดิก (เวทนา ๓ บท)
๓. อันตลัทธนาม ชื่อที่ได้รับจากศัพท์ท้าย เช่น ตจปญจก (หมวดกรรมฐาน ๕ มีหนึ่งเป็น

ที่สุดเ็นคำว่า เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ)]

วคโคติ สมุโ.

หมู่ ชื่อว่า วรรณค

[ข้อความนี้แสดงอรรถของ วคค ศัพท์ในสูตรนี้ว่ามีอรรถคือ “หมู่, กลุ่ม” หมายถึง กลุ่มอักษรฐานเดียวกันที่จำแนกตามคอ เพดาน ปุ่มเหงือก ฟัน และริมฝีปาก ส่วนอักษร ๘ เสียงคือ ย ร ล ว ส ห พ และ อ เกิดคนละฐานกัน จึงรวมเป็นกลุ่มไม่ได้ เรียกว่า อ วรรณค คือ พยัญชนะที่ไม่ใช่กลุ่ม

แม้ว่าพระเจ้าจายณะจะไม่ตั้งสูตรที่กล่าวถึง อ วรรณคไว้โดยตรงว่า ยาทโย อวคคา (ย เป็นต้นชื่อว่า อ วรรณค) แต่ชื่อนี้ก็รู้ได้โดยตรงกันข้ามกับสูตรนี้ การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า พยติเรกนัย คือ นัยตรงกันข้ามกับข้อความที่กล่าวไว้แล้ว หรืออวุตตลิตินัย คือ นัยสำเร็จโดยไม่กล่าวไว้โดยตรง ดังคัมภีร์การิกากล่าวว่า

ตโต อญเญ อวคคาคิ

อวุตตลิติ ญายเต

วคคสมณิกิสุตเตน

อวคคาปิ กถียเร.^{๔๓}

“การสำเร็จแห่งข้อความที่มีได้กล่าวไว้ บุคคลย่อมทราบได้ว่า อักษรอื่นจากวรรณค นั้นชื่อว่า อ วรรณค แม้ อ วรรณคก็กล่าวไว้[โดยปริยาย]ด้วยสูตรที่ตั้งชื่อวรรณค”]

ตตถ ปญจปญจวิภาเคนาติ วา ปญจ ปญจ เอเตสมตถิติติ วา ปญจปญจโส.

ในสูตรนั้น โดยกลุ่มละ ๕ ๆ หรืออักษร ๕ เสียงๆ แห่งพยัญชนะเหล่านั้นมีอยู่ เหตุนี้ชื่อว่า ปัญจปัญจโส (โดยกลุ่มละ ๕ ๆ, มีอักษร ๕ เสียงๆ)

[ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของ ปณฺจปณฺจโส โดยย่อซึ่งเรียกว่า ลหุกันย รูปวิเคราะห์จริง ๆ ต้องวิเคราะห์ ปณฺจปณฺจ เป็นวันทสมาสก่อนว่า ปณฺจ จ ปณฺจ จ = ปณฺจปณฺจ (ปัญฺจปัญฺจจะ คือ อักษร ๕ เสียง ๆ) หลังจากนั้นจึงวิเคราะห์ต่อมาเป็นสองนัยว่า

-ปณฺจปณฺจวิภาเคนาติ = ปณฺจปณฺจโส (ปัญฺจปัญฺจโส คือ โดยกลุ่มละ ๕ ๆ) <ปณฺจปณฺจ ศัพท์ + โส ปัจจัยในวิภาคศัพท์>

-ปณฺจ ปณฺจ เอเตสมตฺถิติ = ปณฺจปณฺจโส (ปัญฺจปัญฺจโส คือ มีอักษร ๕ เสียง ๆ) <ปณฺจปณฺจ ศัพท์ + โส ปัจจัยในอัสสัดถิต>

สูตรนี้มีคำแปลเป็นสองนัยตามรูปวิเคราะห์ทั้งสองเหล่านี้ว่า

-พยัญชนะที่มี ม อักษรเป็นที่สุด ชื่อว่า วรรค โดยกลุ่มละ ๕ ๆ (ตามนัยนี้ ปณฺจปณฺจโส เป็นตติยาวิเสสนะของ วคฺคา)

-พยัญชนะที่มี ม อักษรเป็นที่สุด มีอักษร ๕ เสียง ๆ ชื่อว่า วรรค (ตามนัยนี้ ปณฺจปณฺจโส เป็นวิเสสนะของบทว่า พยัญชนา ที่ตามมาจากสูตรก่อน)]

โม อนโต เยสํ เต มนฺตา.

ม อักษร เป็นที่สุดแห่งพยัญชนะเหล่าใด พยัญชนะเหล่านั้น ชื่อว่า มนฺตา (มี ม เป็นที่สุด)

๑๐. อัง อิติ นิคคหิตัง.

พินทุคือ อัง ชื่อว่า นิคคหิต

พินทุ อ.พินทุ อัง อิติ คือ อัง นิคคหิตัง ชื่อว่า นิคคหิต ฯ

[สูตรนี้มี ๓ บทคือ อัง อิติ และ นิคคหิตัง เป็นสัจญญาสูตฺร โดยตั้งชื่อพินทุคือจุดที่ประกอภกับสระมี
รูปว่า : ว่าชื่อ นิคคหิต]

อการโ อัจจารณตฺโถ.

เสียง อ มีประโยชน์เพื่อการออกเสียง

[เสียง อ ใน อัง ไม่ใช่รูปนิคคหิต ท่านใส่เข้ามาเพื่อช่วยในการออกเสียงเท่านั้น เพราะพินทุต้อง
ออกเสียงโดยอาศัยรัศสสระ ๓ เสียง คือ อ อิ อุ เป็นรูปว่า อัง อี อัง ลำพังพินทุอย่างเดียวออกเสียงไม่ได้]

อิติสทฺโถ ปนนานนตรวุดตนิทสสนตฺโถ.

อนึ่ง ศัพท์ว่า อิติ มีประโยชน์เพื่อแสดง[นิคคหิต]ที่ท่านกล่าวไว้ติดกัน[กับ อ อักษร]

[ท่านไม่ตั้งสูตรว่า อัง นิคคหิตัง (อัง ชื่อว่า นิคคหิต) เพราะถ้าตั้งสูตรเช่นนี้จะทำให้เข้าใจผิดว่าเสียง
อัง ที่มีพินทุและสระ อ ประกอบพร้อมกันชื่อว่า นิคคหิต เมื่อใส่ อิติ ที่ทำหน้าที่นิทสสนะ (แสดง) ซึ่งแปลว่า
“คือ” เข้ามาก็บอกว่าพินทุ (-) ที่ท่านกล่าวไว้ติดกับสระ อ เป็นนิคคหิต

คำว่า อนนตร (ไม่มีระหว่าง) คือ ประชิด, ติดกัน หมายถึง : เท่านั้น มิใช่หมายถึงทั้ง อัง]

อัง อิติ ยัง อการโต ปริ วุดตัง พินทุ, ตัง นิคคหิตัง นาม โหติ.

พินทุคือ อัง ไใด อันท่านกล่าวไว้ท้ายเสียง อ พินทุนั้น ชื่อว่า นิคคหิต

[ในสมัยพุทธกาลแม้มีอักษรสื่อภาษากันแล้ว ก็ไม่เป็นที่นิยมมากนัก ต่อมาเมื่อการสื่อภาษาด้วย
อักษรแพร่หลายมากขึ้น ในประเทศต่างๆ จึงบัญญัติอักษรที่ใช้สื่อแทนเสียงพูด อักษรที่ใช้สื่อแทนนิคคหิตนี้
เป็นจุดกลมๆ ที่เรียกว่า พินทุ ปรากฏในอักษรเทวนาครีและเบงกาลี แม้อักษรที่ใช้ในไทย พม่าและลังกา ก็เป็น
พินทุเช่นกัน แต่โรมันใช้ m แทนนิคคหิต จึงไม่ใช่รูปพินทุ คัมภีร์พาลาวตารกล่าวถึงนิคคหิตไว้ว่า

พินทุ จูฬามณกาโร

นิกคหิตนฺติ วุจฺเจเต

เกวลสฺสาปโยคตฺตา

อกาโร สนฺนินฺนียเต.^{๔๔}

“พินทุที่มีลักษณะคล้ายแก้วมณีบนยอด[มงกุฏ] ท่านเรียกว่า นิกคหิต เสียง อ
[ในคำว่า อ] ย่อมตั้งอยู่ใกล้พินทุ เพราะพินทุล้วนๆ ประกอบไว้ไม่ได้”

รสฺสสฺสรํ นิสฺสาย คยฺหติ, กรณํ นิกคเหตุวา คยฺหตีติ วา นิกคหิตํ.

พินทุได้อาศัยรสสระแล้ว อันบุคคลย่อมออกเสียงได้ หรือว่า พินทุได้ข่มฐานกรณ์ไว้แล้ว อันบุคคลย่อมออกเสียงได้ เหตุนั้นพินทุนั้น ชื่อว่า นิกคหิต

[คำว่า นิกคหิต มีรูปวิเคราะห์ ๒ ประการ คือ

-รสฺสสฺสรํ นิสฺสาย คยฺหตีติ = นิกคหิตํ (พินทุที่ออกเสียงอาศัยรสสระ ชื่อว่า นิกคหิต) ตามนัยนี้ นิ อุปสรรคมีอรรถว่า นิสฺสาย (อาศัย) หมายความว่า นิกคหิตต้องประกอบร่วมกับรสสระ ๓ เสียงจึงจะออกเสียงได้ ไม่ประกอบร่วมกับที่ฆสระ

-กรณํ นิกคเหตุวา คยฺหตีติ = นิกคหิตํ (พินทุที่ออกเสียงโดยข่มฐานและกรณ์ไว้ ชื่อว่า นิกคหิต) ตามนัยนี้ นิ อุปสรรคมีอรรถว่า นิกคเหตุวา (ข่ม) หมายความว่า กตฐานและกรณ์ไว้โดยเปล่งเสียงออกทางช่องจมูก เหมือนนกที่เกาะอยู่บนยอดไม้ เมื่อจะบินขึ้นได้ก็ถึงไม้ที่มันอาศัยอยู่แล้วบินขึ้นไป ตัวอย่างเช่น การออกเสียงว่า กํ ต้องกตฐานและกรณ์ของ กํ คือ กัณฐฐานและกัณฐกรณ์ะ โดยไม่เปล่งเสียงออกทางปาก แต่ให้เสียงขึ้นไปทางช่องจมูกแล้วเปล่งออกทางช่องจมูก ดังนี้ เป็นต้น อนึ่ง นิกคหิตเป็นเสียงตรงกันข้ามกับเสียงวิมุตตะที่ออกเสียงทางปากตามปกติ การข่มฐานและกรณ์จึงหมายถึงการไม่ปล่อยเสียงออกจากปากตามฐานและกรณ์ปกตินั่นเอง

คำว่า กรณํ ในประโยคนี้หมายถึงฐานและกรณ์ มีรูปวิเคราะห์เป็นทวันทสมาสโดยลบ จาน ศัพท์ว่า จานญจ กรณญจ กรณํ (กรณะ คือ ฐานและกรณ์) ดังข้อความในคัมภีร์สภารัตถที่ปนีวา

กรณานํติ กณฺจาทินิ.^{๔๕}

กัณฐฐานเป็นต้น ชื่อว่า กรณํ

ในรูปวิเคราะห์แรก ท่านกล่าวตามคำอธิบายในไวยากรณ์สันสกฤต ส่วนรูปวิเคราะห์หลังกล่าวตามคำอธิบายในอรรถกถาพระวินัยว่า

นิกคหิตนุตติ ยัม กรณานิ นิกคเหตุวานา อวิสสชเชตวา อวิวญเณน มุขเนน สาธุนาสิกัม กตวา วุตตพพ.^{๔๖}

พินทุที่บุคคลข่ม คือไม่ปล่อยฐานและกรณีไว้แล้วออกเสียงให้มีเสียงตามช่องจุมุกด้วยการปิดริมฝีปาก ชื่อว่า นิกคหิต]

กรณัม นิกคเหตุวาน

มุขเนนาวิวญเณน ยัม

วุจเจเต นิกคหิตนุตติ

วุตตัม พินทุ สราหุคัม.

“พินทุใดที่ผู้พูดกตฐานและกรณีไว้แล้วออกเสียงโดยไม่เปิดปาก พินทุที่ตามหลังสระนั้น ย่อมเรียกว่า นิกคหิต”

[คาถานี้แสดงลักษณะของนิกคหิตว่าเป็นพินทุที่กตฐานและกรณีไว้แล้วออกเสียงโดยไม่เปิดปาก กล่าวคือ ถ้าเปิดปากออกเสียงจะทำให้มีลมออกจากปากแล้วกลายเป็นวิมุตตะ แต่ถ้าไม่เปิดปากออกเสียงก็จะมีเสียงขึ้นช่องจุมุก อย่างไรก็ตาม ข้อนี้ไม่ได้หมายความว่า การออกเสียงนิกคหิตจะต้องปิดปากให้สนิท แต่หมายถึงการเปิดปากไม่กว้างและไม่ให้มีลมผ่านออกจากปาก ถ้าปิดปากสนิทจะเป็นเสียงที่มี ม อักษรอยู่ท้าย เช่น พุฑมฺ สรณมฺ ซึ่งไม่ใช่เสียงนิกคหิต

คำว่า กรณัม นิกคเหตุวาน (ข่มฐานและกรณี) คือ ไม่ปล่อยเสียงออกมาตามฐานและกรณีปกติ หมายถึง การปิดปากนั่นเอง ดังคำอธิบายในคัมภีร์การิกาฎีกาว่า

นิกคเหตุวานาติ นิปปิเพตวา. มุขัม ปิพพิตวาติ วุตตัม โหติ.^{๔๗}

คำว่า นิกคเหตุวาน แปลว่า ข่มแล้ว ความหมายก็คือ ปิดปากแล้ว

คำว่า นิกคหิต สำเร็จรูปมาจาก นิ บทหน้า + คห ธาตุ (อุปาทาน = ถือเอา) + ต ปัจจัย ตามปกติเมื่อลง อิ อาคมหน้า ต ปัจจัยแล้วไม่นิยมที่ชะ อิ เป็น อี โดยมีรูปว่า คหิต (คห ธาตุ + ต ปัจจัย) แต่รูปนี้เป็นรูปพิเศษที่ชะ อิ เป็น อี โดยคล้ายตามศัพท์สันสกฤตว่า นิกคหิต ดังสารกในคัมภีร์โมคคัลลาน-ปัญจิกาฎีกาว่า

อเนกตถตตา ธาตุณมุจจารณตโถเปตถ คณหาตีติ นิบุพพา ตโต กมฺมนิ กุตปฺปจเจเย มิหมิ ปาพิ-
สมาเส ทีฆे ज रूपि तसुसुनोโต रसुसातिआतिमाह.^{๔๘}

บทว่า คณหาติ ในที่นี้มีอรรถว่า ออกเสียง เพราะธาตุมีอรรถมาก ดังนั้นจึงกล่าวว่า รสสา เป็นต้นเพื่อแสดงรูปในเมื่อลง กต ปัจจัย (ต ปัจจัย) ท้าย คห ธาตุที่มี นิ อยู่หน้าในกรรมสาธนะนั้น พร้อม

ทั้งลง ฌ อากม (อิ อากม) เชื่อมเป็นปาทิสมาส (ปาทีบุรพท กรรมธารยสมาส) และที่ฆะแล้ว

ในสันสกฤตให้ที่ฆะ อิ อากมท้าย คฤห ธาตุเป็น อี เพราะวิภัติปัจจัยอื่นจากปโรกขาวิภัติ (ลิกฺษวิภัติ) ข้อความนี้ปรากฏในคัมภีร์ปาณินิ (อรรถยยะ ๗ ปาทะ ๓ สูตร ๓๗) เช่น คฺรหิตา, คฺรหิตุ้, คฺรหิตฺวยั แต่ในบาลีให้แปลง อิ เป็น เอ โดยมีรูปเป็น คเหตุวา, คเหตุตุ้, คเหตุวา, คเหตุพฺพ ส่วนรูปที่ลง ต ปัจจัยให้คง อิ ไว้เป็นรูปว่า คหิต]

อิธ อวุดตานัน ปรมมณฺณานิ ปโยชเน สติ คณตถํ ปริภาสมาห.

เมื่อมีการประกอบใช้ พระกัจจายนะจึงกล่าวปริภาสาสูตร เพื่อถือเอาแม่ชื่อในคัมภีร์ สันสกฤตอื่นที่ท่านมิได้กล่าวไว้ในกัจจายนไวยากรณ์นี้

[ข้อความนี้เป็นสัมพันธสังวัฒนาที่อธิบายเหตุในการกล่าวสูตร ปรมมณฺณา ปโยเค หมายความว่า พระกัจจายนะตั้งชื่ออักษร สระ รัสสะ ทีฆะ ครุ พยัญชนะ วรรณ และนิคคหิต โดยใช้สูตร อกฺขราปาทย เอกจตฺตาลีสํ จนถึงสูตร ออิตติ นิคคหิตํ แล้ว บัดนี้ ท่านจะไม่แสดงสูตรตั้งชื่อไว้อีกเพื่อย่อข้อความในคัมภีร์ จิงกล่าวสูตร ปรมมณฺณา ปโยเค เพื่อนำชื่อที่ใช้ในไวยากรณ์สันสกฤต เช่น โฆสะ อโฆสะ โลปะ สวัณณะ สังโยค ลิงค์ เป็นต้น มาใช้ในกัจจายนไวยากรณ์นี้ ดังนั้น ชื่อว่า อักษร, สระ เป็นต้นจึงชื่อว่า สกัลญญา คือ ชื่อของตน ส่วนชื่อว่า โฆสะ, อโฆสะ เป็นต้นชื่อว่า ปรมมณฺญา คือ ชื่อในคัมภีร์สันสกฤตอื่น]

๑๑. ปรมมณฺณา ปโยเค.

เมื่อมีการประกอบใช้ ชื่อในคัมภีร์สันสกฤตอื่นก็พึงประกอบได้

ปโยเค ครั้นเมื่อมีการประกอบใช้ *สติ* มีอยู่ *ปรมมณฺณา* อ.ชื่อในคัมภีร์สันสกฤตอื่นท. *ยฺชฺชฺชฺเต* อันท่าน ย่อมประกอบได้ ๗

[สูตรนี้เป็นปริภาสาสูตร โดยกล่าวถึงกฎทั่วไปที่เกี่ยวกับการตั้งชื่อ จึงเรียกว่า สัจญญคปริภาสา คือ ปริภาสาที่เป็นองค์แห่งชื่อ ท่านแสดงว่าชื่อในคัมภีร์สันสกฤตอื่น เช่น โฆสะ อโฆสะ เป็นต้น แม้ว่าท่าน จะไม่แสดงสูตรตั้งชื่อไว้เหมือนชื่ออักษรและสระเป็นต้นที่ผ่านมา ก็พึงนำมาประกอบได้ในกัจจายนไวยากรณ์นี้ เหตุที่พระกัจจายนะมิได้ตั้งชื่อของศัพท์เหล่านั้นไว้ ก็เพราะว่าเป็นชื่อที่ประจักษ์ในโลกและมีใช้ไม่มากนัก เหมือนชื่อของอักษรและสระเป็นต้น

เนื่องจากปทรูปสิทธิปกรณ์เป็นคัมภีร์อธิบายของกัจจายนไวยากรณ์ โดยใช้สูตรของกัจจายนไวยากรณ์เป็นหลัก แม้ว่าท่านจะกล่าวระบุถึงกัจจายนไวยากรณ์ก็ยังหมายความว่า ปทรูปสิทธิปกรณ์อีกด้วย

คำว่า ปริภาสา มีรูปวิเคราะห์กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๑๑) ว่า ปรี สมฺนตโต ภาสียเตติ ปริภาสา (คำที่กล่าวไว้โดยรอบ ชื่อว่า ปริภาสา) หมายถึง คำที่กล่าวไว้แห่งเดียวแต่อาจครอบคลุม ตลอดคัมภีร์ อีกนัยหนึ่ง คัมภีร์มุกทโพธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๒) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า ปรี สงฺขิตตฺติจเณน

ภาสียเต อาขยายเตติ ปริภาสา (คำที่กล่าวไว้โดยความเป็นเครื่องหมายย่อ ชื่อว่า ปริภาสา)]

ยา จ ปน ปรสฺมี สกฺกตคนฺถ, ปรสฺ วา เวยยากรณานํ สมณฺญา โฆสาโฆส-โลป-สวณฺณ-สํโยค-ลิงฺคาทิกา, ตา ปโยเค สติ เอตถาปิ ยฺชชฺนเต.

อนึ่ง ชื่อมีโฆสะ (เสียงก้อง) อโฆสะ (เสียงไม่ก้อง) โลปะ (การลบ) สวัณณะ (สระมีฐานเสมอกัน) สํโยค (การซ้อนพยัญชนะ) ลิงค์ (เพศ) เป็นต้น ในคัมภีร์สันสกฤตอื่น หรือของนักไวยากรณ์เหล่าอื่นมีอยู่ เมื่อมีการประกอบใช้ ชื่อเหล่านั้นพึงประกอบได้แม้ในกัจจายน-ไวยากรณ์นี้

ปรสฺมี ปรสฺ วา สมณฺญา ปรสมณฺญา.

ชื่อในคัมภีร์สันสกฤตอื่น หรือว่าชื่อของนักไวยากรณ์เหล่าอื่น ชื่อว่า ปรสมัญญา (ความหมายก็คือ ชื่อในคัมภีร์ไวยากรณ์ หรือชื่อของผู้รู้ไวยากรณ์)

[คำว่า ปรสมณฺญา มีรูปวิเคราะห์ ๒ ประการ คือ

-ปรสฺมี สมณฺญา = ปรสมณฺญา (ชื่อในคัมภีร์สันสกฤตอื่น ชื่อว่า ปรสมัญญา) <สัตตमित्‌ปฺปริสสมาส>

-ปรสฺ สมณฺญา = ปรสมณฺญา (ชื่อของนักไวยากรณ์เหล่าอื่น ชื่อว่า ปรสมัญญา) <ณฺฐิตฺปฺปริส-

สมาส>]

ปฺยฺชชฺนํ ปโยโค, วินโยโค.

การประกอบใช้ ชื่อว่า ปโยคะ คือ การนำมาใช้

[คำว่า ปโยค ตามรูปวิเคราะห์ว่า ปฺยฺชชฺนํ = ปโยโค เป็นภาวสารณะ สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + ยฺช ธาตุ (โยเค = ประกอบ) + ณ ปัจจัย ส่วนคำว่า วินโยโค ขยาย ปโยค ศัพท์ว่ามีชื่อหรือรรถว่า “อุทาหรณ์” เหมือนที่ใช้ในฐานะอื่น แต่มีหรือรรถว่า “การนำมาใช้” ในที่นี้]

ตตฺถ วคฺคานํ ปจฺมทฺติยา สกาโร จ อโฆสา.

ในบรรดาชื่อในคัมภีร์สันสกฤตอื่นเหล่านั้น อักษรที่ ๑ และที่ ๒ ของวรรค และ ส อักษร ชื่อว่า อโฆสะ (เสียงไม่ก้อง)

วคฺคานํ ตตฺติยจตุตฺตญฺจมา ย-ร-ล-ว-ห-ฬา จาติ เอกวีสติ โฆสา นาม.

อักษร ๒๑ เสียง คือ อักษรที่ ๓ ที่ ๔ และที่ ๕ ของวรรค และ ย ร ล ว ห ฬ
ชื่อว่า โฆสะ (เสียงก้อง)

[เสียงอโฆสะ (voiceless sounds) เกิดจากการที่เส้นเสียงวางตัวห่างออกจากกัน ลมจากปอดผ่านช่องระหว่างเส้นเสียงสู่ช่องคอโดยอิสระ เส้นเสียงไม่มีการเคลื่อนไหวแต่อย่างใด

เสียงโฆสะ (voiced sounds) เกิดจากการที่เส้นเสียงวางตัวประชิดกันแต่ไม่ติดสนิทกัน ลมจากปอดผ่านช่องระหว่างเส้นเสียงขึ้นมาได้ ทำให้เส้นเสียงสั่น]

เอตฺถ จ วคฺคานํ ทุตฺติยจตุตฺตญฺจ ธนิตาติปิ วุจฺจนติ.

อนึ่ง ในบรรดาโฆสะและอโฆสะเหล่านี้ อักษรที่ ๒ และที่ ๔ ของวรรค ยังเรียกว่า ธนิต อีกด้วย

อิตฺเร สิริถาติ.

อักษรเหล่านี้นอกจากนี้ เรียกว่า สิริถ

[ท่านกล่าวว่าอักษรนอกจากธนิต ๑๐ เสียง เป็นสิริถ แต่ความจริงสิริถหมายถึงอักษรที่ ๑ และที่ ๓ ของวรรค นั่นคือ ก จ ฎ ต ป และ ค ช ท ฑ พ ส่วนอักษรที่ ๕ ของวรรค คือ ง ฌ ญ น ม ไม่ใช่สิริถ และธนิต คือเป็นเสียงปานกลาง ไม่หย่อนหรือแข็ง ดังอรรถกถาของคัมภีร์บริวารกล่าวว่า

สิริถํ นาม ปญฺจสุ วคฺเคสุ ปจฺมตฺติยํ. ธนิตํ นาม เตเสวว ทุตฺติยจตุตฺตญฺจ.^{๔๙}

อักษรที่ ๑ และที่ ๓ ในวรรคทั้ง ๕ ชื่อว่า สิริถ อักษรที่ ๒ และที่ ๔ ในวรรคเหล่านั้น ชื่อว่า ธนิต

คำว่า อิเตร (นอกจากนี้) ใช้ในกรณีที่กำลังกล่าวถึงฝ่ายที่ประกอบรวมกัน ดังปทฺฐปฺธิทฺธิปกรณํ (สูตร ๒๐๗) กล่าวว่า อิตรสทฺโท วุตฺตบฺบฏฺเวยคฺวโน (อิตร ศัพท์แสดงฝ่ายประกอบรวมกันของสิ่งที่กล่าวถึง) อักษรประกอบรวมกับอักษรที่ ๒ และที่ ๔ ก็คืออักษรที่ ๑ และที่ ๓ นั้นเอง จึงมิได้หมายถึงอักษรที่ ๕ แต่อย่างใด

พยัญชนะในภาษาบาลีจำแนกออกเป็น ๔ ประเภท คือ

๑. อโฆสะ เสียงไม่ก้อง มี ๑๑ เสียง คือ ก จ ฎ ต ป, ข ฉ ฉ ฌ ฬ, ส

๒. โฆสะ เสียงก้อง มี ๒๑ เสียง คือ ค ช ท ฑ พ, ฌ ญ ฌ ฎ ฌ, ง ฌ ญ น ม, ย ร ล

ว ห พ

๓. ลีถิล เสียงหย่อน มี ๑๐ เสียง คือ ก จ ฎ ต ป, ค ช ท ฑ พ

๔. ธนิต เสียงแข็ง มี ๑๐ เสียง คือ ข ฉ ฐ ถ ผ, ฌ ฒ ฒ ฐ ภ

โสมะเป็นเสียงที่สำเร็จโดยปกติ เวลาออกเสียงโสมะจะเปิดปากเปล่งเสียงอย่างชัดเจน จึงเรียกว่า สภาวสิทธิ์ คือ สำเร็จมาโดยสภาวะ (ธรรมชาติ) ส่วนธนิตต้องพยายามเปล่งเสียงให้มีลมผ่านขึ้นมากกว่าปกติ ที่คือ โดยมีความก้องบริเวณลูกกระเดือกเมื่อใช้มือสัมผัส จึงเรียกว่า ปโยคสิทธิ์ สำเร็จมาด้วยความเพียรพยายาม ความจริงแล้วเสียงธนิตก็คือเสียงลีถิลที่เพิ่ม ห อักษรซึ่งเกิดที่ฐานเส้นเสียงนั่นเอง จึงทำให้มีความก้องบริเวณลูกกระเดือก โดยเสียง ข เทียบได้กับ กห และเสียง ฌ เทียบได้กับเสียง คห จะเห็นได้ว่าอักษรโรมันแสดงข้อนี้ไว้อย่างชัดเจนเป็นรูปว่า KA KHA GA GHA ดังนี้เป็นต้น]

วินาโส โลโป.

การหายไป ชื่อว่า โลปะ (การลบ)

รสสสุตรา สกที่เมหิ อภณมณณ สวณณา นาม, เย สรุปาติปิ วุจจนติ.

รัสสระชื่อว่า สวณณะ ซึ่งกันและกันกับที่ผสมสระของตน ซึ่งเรียกว่า สรุปะ บ้าง

[คำว่า สวณณ แปลว่า “สระมีฐานเสมอกัน” กล่าวคือ อ กับ อา เกิดที่กัณฐฐาน, อิ กับ อี เกิดที่तालुฐาน, อุ กับ อู เกิดที่โอรุฐาน และเรียกอีกนัยหนึ่งว่า สรุปะ คือ มีเสียงเสมอกัน หมายความว่า เสียง อ และ อา, เสียง อิ และ อี, เสียง อุ และ อู คล้ายคลึงกัน สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๘) กล่าวว่า วณณ ศัพท์ใน สวณณ ใช้ในความหมายว่า “ฐาน” ส่วน รูป ศัพท์ใน สรุป ใช้ในความหมายว่า “เสียง”

สระที่เป็นสวณณะจำแนกออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. อ วณณะ ได้แก่ อ อา
๒. อิ วณณะ ได้แก่ อิ อี
๓. อุ วณณะ ได้แก่ อุ อู]

สรานนตรีตานิ พยัญชนานิ สโยโค.

พยัญชนะทั้งหลายอันไม่มีสระคั่น ชื่อว่า สโยค

[คำว่า สโยค แปลตามศัพท์ว่า “พยัญชนะที่ประกอบร่วมกัน” หมายถึง พยัญชนะที่ซ้อนกันสอง

หรือสามตัวโดยไม่มีสระคั่นอยู่ในระหว่างพยัญชนะเหล่านั้น เช่น กุก กุข กตุวา สงขยา เป็นต้น

คำว่า สรานนฺตริทานิ มาจาก สร + อนนฺตริทานิ คำว่า อนนฺตริทานิ ตัดบทเป็น น (ไม้) + อนฺตริทานิ (คั่น) เมื่อแปลง น เป็น อน ก็มีรูปว่า อนนฺตริทานิ]

ธาตุปจฺจยวิภตฺติวชิตฺมตถวํ ลิงคํ.

ศัพท์ที่มีความหมายซึ่งมิใช่ธาตุ ปัจจัย และวิภตฺติ ชื่อว่า ลิงคํ

[ลิงคํ คือ นามศัพท์ที่มีอรรถ เช่น รุกฺข (ต้นไม้) บุริส (บุรุษ) อิตถิ (สตรี) ซึ่งมิใช่ธาตุอันได้แก่ คมฺ (ไป) ปจ (หุง), มิใช่วิภตฺติอันได้แก่ สิ โย เป็นต้น และไม่ใช่อปัจจัยอันได้แก่ตฺทิตปัจจัยคือ ณ ฦก เป็นต้น พร้อมด้วยกิตฺกปัจจัยคือ ตพฺพ อนีย เป็นต้น กล่าวโดยสรุปคือนามศัพท์โดยทั่วไปที่ลงวิภตฺตินาม ๑๔ ศัพท์ อันมี สิ โย อํ โย เป็นต้นในนามกัณท์

คัมภีร์กาทันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ सूत्र ๑) แสดงลักษณะของลิงคํโดยไม่กล่าวถึงปัจจัยว่า ธาตุวิภตฺติวชิตฺมตถวํ ลิงคํ (ศัพท์ที่มีความหมายที่ไม่ใช่ธาตุและวิภตฺติ ชื่อว่า ลิงคํ) ส่วนคัมภีร์ปาณินิ (อธยายะ ๑ ปาทะ ๒ सूत्र ๔๕) แสดงลักษณะของลิงคํโดยไม่กล่าวถึงวิภตฺติว่า อตถวํ อธาตุรปจฺจโย ปาฏิปทิกํ (ศัพท์ที่มีความหมายที่ไม่ใช่ธาตุและปัจจัย ชื่อว่า ปาฏิปทิกะ) แต่ในคัมภีร์นี้ท่านประมวลข้อความในคัมภีร์ทั้งสอง นั้นมากล่าวไว้อย่างบริบูรณ์

สรุปความว่า ธาตุมี ภู เป็นต้น, บทที่สำเร็จมาจากธาตุที่ลงวิภตฺติอาชยาตมี ภวติ เป็นต้น, ตฺทิตปัจจัยมี ณ ฦก เป็นต้น, ศัพท์ที่ลงตฺทิตปัจจัยแล้วยังมิได้ตั้งเป็นนามมี วาเสฏฺฐ เป็นต้น, กิตฺกปัจจัยมี ญุ เป็นต้น, ศัพท์ที่ลงกิตฺกปัจจัยแล้วยังมิได้ตั้งเป็นนามมี การก เป็นต้น, วิภตฺตินามมี สิ โย เป็นต้น และบทที่ลงวิภตฺตินามแล้วมี บุริโส เป็นต้น ทั้งหมดนี้ไม่ชื่อว่า ลิงคํ แต่นามศัพท์อื่นจากศัพท์เหล่านั้นซึ่งยังมิได้ลงวิภตฺตินามชื่อว่า ลิงคํ ในสูตรนี้

ลิงค = นาม = ปาฏิปทิก = สทฺท คำทั้ง ๔ เหล่านี้มีความหมายเหมือนกัน]

วิภตฺตนตฺ ปทํ.

ศัพท์ที่มีวิภตฺติอยู่ท้าย ชื่อว่า ปท

[นามศัพท์ที่เป็นศัพท์เดิมซึ่งยังมิได้ลงวิภตฺติ ชื่อว่า ลิงคํ เมื่อลงวิภตฺติแล้วย่อมได้ชื่อว่า ปท การลงวิภตฺตินามนั้นเพื่อให้รู้หน้าที่ของบทนั้นๆ ในประโยคว่าทำหน้าที่กตฺตาหรือกรรม เป็นต้น เช่นเมื่อกล่าวว่า

ปุริส ปสสติ ยังไม่ทราบว่าเป็นบุรุษเป็นประธานหรือกรรม ประโยคข้างต้นจึงไม่ถูกต้องเพราะ ปุริส ยังไม่ได้ลงวิภัติ ต่อเมื่อลงวิภัติเป็นรูปว่า ปุริโส ปสสติ (บุรุษเห็น) หรือ ปุริสํ ปสสติ (เห็นบุรุษ) จึงทราบหน้าที่ของปุริส ศัพท์ในประโยคได้อย่างชัดเจนว่า ปุริโส ในประโยคแรกทำหน้าที่ประธาน ส่วน ปุริสํ ในประโยคต่อมาทำหน้าที่กรรม

คำว่า ปท มีรูปวิเคราะห์ว่า ปชชเต ฉายเต อตฺถิ เอเตนาติ = ปทํ (ศัพท์แสดงให้รู้เนื้อความชื่อว่า บท) <ปท ธาตุ (รู้) + อ ปัจจัยในกรณสาธนะ>]

อิจฺเจวมาทิ.

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[อาทิ ศัพท์ในที่นี้หมายเอาชื่อในคัมภีร์สันสกฤตอื่นๆ นอกจากที่กล่าวมาแล้วอันได้แก่ สรรพนาม อุปสรรค นิบาต ตัทธิต อาชยาด และกัมมปปัจจนีเย เป็นต้น]

อิติ สณฺณาวิธานํ

จบการตั้งชื่อ

สรุปความการตั้งชื่อ

สรุปความว่าชื่อทางไวยากรณ์ในกัจจายนไวยากรณ์มี ๒ ประการ คือ

๑. สกสัทญญา ชื่อของตน คือ ชื่อที่มีสูตรกำกับไว้โดยตรง จำแนกเป็น

- อักษร	ตั้งชื่อด้วยสูตรว่า	อกุชราปาทโย เอกจตุตาลีส์
- สระ	”	ตตโถทนต์ตา สรา อฏฐ
- รัสสะ	”	ลหุมตฺตา ตโย รสฺสา
- ทีฆะ	”	อณฺเณ ทีฆา
- ครุ	”	ทุมฺหิ ครุ, ทีโฆ จ
- พยัญชนะ	”	เสสา พยณฺชนา
- วรรณ	”	วคฺคา ปณฺจปณฺจโส มนฺตา
- นิคคหิต	”	อํวิตฺติ นิคคหิตํ

๒. พรสัทญญา ตั้งชื่อด้วยสูตรว่า "ปรสมณฺญา ปโยเค" จำแนกเป็น
 - โฆสสะ
 - อโฆสสะ
 - สิถิลละ
 - ธนิตะ
 - โลปะ
 - สวัณณะ
 - สรุปะ
 - สั้งโยค
 - ลิงค์
 - บท

สรสนธิวิธาน

กฎการสนธิสระ

[ในสนธิกัณฑ์นี้ ท่านแสดงสนธิ ๔ ประเภทตามลำดับ คือ

๑. สรสนธิ การสนธิสระ
๒. ปกติสนธิ การสนธิที่ไม่เปลี่ยนแปลง
๓. พยัญชนสนธิ การสนธิพยัญชนะ
๔. นิคคหิตสนธิ การสนธินิคคหิต]

อถ สรสนธิ วุจฺจเต.

ข้าพเจ้าจะกล่าวการสนธิแห่งสระ ณ บัดนี้

[คำว่า สรสนธิ มีรูปวิเคราะห์ว่า

-สรานํ สนฺธิ = สรสนธิ (การสนธิแห่งสระ ชื่อว่า สรสนธิ) <ฉฺฉฺฐิตฺตฺปฺปริสฺสฺมาส>

-สเรสุ สนฺธิ = สรสนธิ (การสนธิในเพราะสระ ชื่อว่า สรสนธิ) <สฺตฺตฺมิตฺตฺปฺปริสฺสฺมาส>

อถ ศัพท์ใช้ในอรรถว่า อนนฺตร (ไม่มีระหว่าง, ต่อเนื่อง) คือต่อจากสัญญาวิธานกัณฑ์ คัมภีร์นิสสัย แปลว่า “ลำดับต่อจากนี้” ส่วนคัมภีร์พยาชยาแปลว่า “ณ บัดนี้” ในที่นี้แปลตามคัมภีร์พยาชยา

สนธิ คือ บทที่ถูกเชื่อมไว้เป็นอย่างดีโดยมิให้เห็นระหว่างของบททั้งสอง เหมือนช่างไม้เชื่อมไม้สองแผ่นไว้แนบชิดกัน ซึ่งแตกต่างจากสมาสที่เชื่อมบทสองบทเป็นบทเดียวกันด้วยการลบวิภัติ มิรูปวิเคราะห์ว่า ทฺวิหนฺ ปทานํ อนฺตรํ อทฺสเสตฺวา สมฺมา ธิยตีติ สนฺธิ (สนธิ คือ บทที่ถูกเชื่อมด้วยดีโดยมิให้เห็นระหว่างของบททั้งสอง) ดังข้อความในคัมภีร์กัจจายนเภทว่า

สมฺมา ธิยฺนฺติ ยํ ตตฺถ

อทฺสเสตฺวาน มนฺตรํ

วทฺตฺมกีนาว ธิยฺนฺติ

สนฺธิ เตน ปวฺจฺจติ.^{๕๐}

“บทสองบทย่อมถูกเชื่อมไว้ดีในอุทาหรณ์นั้นโดยมิได้แสดงระหว่าง เหมือนแผ่นไม้ที่ถูกช่างไม้เชื่อมไว้ ดังนั้นอุทาหรณ์นั้นจึงชื่อว่า สนธิ”]

“โลก อคฺคปฺคฺคโล, ปญฺญา อินฺทฺริยํ, ตีณิ อิมานิ, โน หิ เอตํ, ภิกฺขุณี โอวาโท, มาตุ อฺปฺภฺจฺจานํ, สเมตฺต อายสฺมา, อภิกฺขุ อายตนํ, ฐนํ เม อตฺถิ, สพฺเพ เอว, ตโย อสฺสุ ธมฺมา, อสนฺโต เอตถ น ทิสฺสนฺติ” อิติธ สรธาติสณฺณายํ สพฺพสนฺธิกรณญฺจาเน พยฺยชนวิโยชนตฺถํ ปริภาส’มาห.

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ “โลก อคฺคปฺคฺคโล, ปญฺญา อินฺทฺริยํ, ตีณิ อิมานิ, โน หิ เอตํ, ภิกฺขุณี โอวาโท, มาตุ อฺปฺภฺจฺจานํ, สเมตฺต อายสฺมา, อภิกฺขุ อายตนํ, ฐนํ เม อตฺถิ” เมื่อชื่อว่าสระ เป็นต้นอันพระกัจจายนะกระทำแล้ว ท่านจึงกล่าวปริภาสาสูตรเพื่อแยกพยัญชนะในที่เชื่อมสนธิ ทั้งปวง

[พระพุทธอัปปิยะแสดงการตัดบทก่อนการเชื่อมบทเป็นรูปว่า โลก + อคฺคปฺคฺคโล, ปญฺญา + อินฺทฺริยํ เป็นต้น ก่อนจะลบสระ อ ใน ก ของ โลก และลบสระ อา ใน ญา ของ ปญฺญา นอกจากนี้ ก่อนจะทำการลบ สระหน้าในเพราะสระหลัง ให้ตั้งชื่อสระและพยัญชนะตามลำดับก่อนว่า อ ใน ก ชื่อว่า สระ ด้วยสูตรว่า ตตฺถโถ- ทนฺตา สรา อญฺจ และ กุ ใน ก ชื่อว่า พยัญชนะ ด้วยสูตรว่า เสสา พยฺยชนา หลังจากนั้นจึงกระทำการแยก พยัญชนะออกจากสระด้วยสูตรที่จะกล่าวต่อไป

อนึ่ง สัททนีติปกรณ (สุตตมาลา สูตร ๒๘) แสดงเหตุในการแยกพยัญชนะออกจากสระว่า สระและ พยัญชนะที่รวมอยู่ด้วยกันเหมือนดาบที่อยู่ในฝักซึ่งไม่อาจใช้ดาบทำประโยชน์ได้ ต่อเมื่อชักดาบออกจากฝัก แล้วจึงจะใช้ดาบได้ สระที่รวมอยู่กับพยัญชนะก็มีนัยเดียวกัน โดยไม่อาจจะลบหรือแปลงเป็นอักษรตัวอื่นได้ ต่อเมื่อแยกพยัญชนะออกจากสระแล้วจึงจะกระทำการลบเป็นต้นได้]

๑๒. ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย.

พึงแยกพยัญชนะข้างหน้าออกจากสระ ทำให้ตั้งอยู่ข้างหน้า โดยไม่มีสระ

ปฺคฺคโล อ.บุคฺคล ปุพฺพํ ยงฺพยัญชนะตัวหน้า วิโยชเย พึงให้แยกออก สเรน จากสระ กตฺวา กระทำ อโหจิตํ ให้ตั้งอยู่ในเบื้องล่าง อสฺสรํ ให้ไม่มีสระ ๗

[สูตรนี้มี ๕ บท คือ ปุพฺพํ, อโหจิตํ, อสฺสรํ, สเรน และ วิโยชเย เป็นปริภาสาสูตรที่เรียกว่า วิธยํค- ปริภาสา คือ ปริภาสาสูตรที่แสดงวิธี อันเป็นการแยกพยัญชนะออกจากสระในที่เข้าสนธิทั้งหมดทั้งในสนธิ กัณฑ์และนามกัณฑ์เป็นต้น เช่น โลก + อคฺคปฺคฺคโล แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ กุ ออกจากสระ อ เพื่อกระทำ การลบด้วยสูตรว่า สรา สเร โลปํ ต่อไป

คำว่า ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ ตັตฺถเป็น ปุพฺพํ + โหจิตํ + อสฺสรํ แปลงนิคคหิตใน ปุพฺพํ และ โหจิตํ เป็น มฺ อักษร แล้วนำ มฺ ไปประกอบกับสระหลัง

คำว่า วิโยชเย สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + ยุช ธาตุ (โยเค = ประกอบ) + ฌย บัจจัย + เอยย วิภัตติ แปลตามศัพท์ว่า “พึงให้ไม่ประกอบ” เพราะ วิ อุปสรรคใช้ในอรรถปฏิเสฐ หมายถึง พึงแยกออกนั่นเอง

คำว่า สเรน ลง นา ตติยาวิภัตติในอรรถบัญญัติ แปลว่า “จากสระ” หรือลงในอรรถสหโยคะ แปลว่า “กับสระ” คำว่า สเรน วิโยชเย จึงแปลได้ ๒ นัยว่า “พึงแยกออกจากสระ” หรือ “พึงแยกออกกับสระ”

คำว่า ปุพฺพํ (พยัญชนะข้างหน้า) คือพยัญชนะตัวสุดท้ายของคำหน้าในสมาส พยัญชนะที่แยกนี้เป็น พยัญชนะประเภทปราสยพยัญชนะเท่านั้น กล่าวคือ พยัญชนะมี ๒ จำพวก คือ

๑. ปุพฺพาสยพยัญชนะ พยัญชนะที่มีสระข้างหน้าเป็นที่อาศัย คืออาศัยสระข้างหน้า อันได้แก่นิคคหิต

๒. ปราสยพยัญชนะ พยัญชนะที่มีสระข้างหลังเป็นที่อาศัย คืออาศัยสระข้างหลัง อันได้แก่ กุ เป็นต้น ๓๒ ตัว

คำว่า โหจิตํ แปลตามศัพท์ว่า “ตั้งอยู่ภายใต้” นั่นก็คือ การตั้งอยู่ข้างหน้า ท่านถือว่าสิ่งที่ผ่านมาแล้วเป็นข้างล่าง สิ่งที่ยังไม่ผ่านมาเป็นข้างบน เหมือนการขึ้นต้นไม้ การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่ารุกขารูพหนัย คือ นัยเหมือนการขึ้นต้นไม้]

สเรนาคี นิสฺสกุเก กรณวจนํ สหโยเค วา.

บทว่า สเรน ลงตติยาวิภัตติ ในอรรถบัญญัติ หรือในอรรถสหโยคะ

[บทว่า สเรน ลง นา ตติยาวิภัตติ (แล้วแปลง นา เป็น เอน) ในอรรถ ๒ อย่าง คือ

๑. บัญญัติ แปลว่า “จาก” ดังอุทาหรณ์ว่า สุมุตฺตา มยฺ เตน มหาสมเณน (พวกเราพ้นดีแล้วจากพระมหาสมณะนั้น) ดู จ ศัพท์ของสูตรว่า กตฺตริ จ ในสูตร ๒๙๕

๒. สหโยคะ แปลว่า “กับ” ดังอุทาหรณ์ว่า สพฺเพหิ เม ปิเยหิ มนาเบหิ นานาภาโว วินาภาโว (ความปราศจากแยกกันไปกับสิ่งที่รักน่าชอบใจทั้งหมด จักมีแก่เรา) ดู จ ศัพท์ของสูตรว่า สหาคีโยเค จ ในสูตร ๒๙๖

ข้อความนี้แสดงการคัดค้านความเห็นของคัมภีร์นยาสะที่กล่าวว่า สเรน ลง สฺมา บัญญัติวิภัตติ แล้วแปลงเป็น นา เพราะท่านถือว่าจะแปลง สฺมา เป็น นา ในฐานะเช่นนี้ไม่ได้]

สนธิตพเพ สรสหิตํ ปุพฺพพฺยณฺชนํ อนฺตฺกมฺนฺโต อโหฺจฺติมฺสฺสรณฺจ กตฺวา สรฺโต วิโยชเยติ สรฺโต พฺยณฺชนํ วิโยเชตพฺพํ.

ในที่ฟังสนธิ เมื่อไม่ละเลยพยัญชนะหน้าที่ประกอบกับสระ ฟังแยก[พยัญชนะหน้า นั้น]ออกจากสระ กระทำให้ตั้งอยู่ข้างหน้าและปราศจากสระ จึงควรแยกพยัญชนะออกจากสระด้วย สูตรนี้

[คำว่า สนธิตพเพ สรสหิตํ ปุพฺพพฺยณฺชนํ อนฺตฺกมฺนฺโต อโหฺจฺติมฺสฺสรณฺจ กตฺวา สรฺโต วิโยชเย (ในที่ฟังสนธิ เมื่อไม่ละเลยพยัญชนะหน้าที่ประกอบกับสระ ฟังแยก[พยัญชนะหน้านั้น]ออกจากสระ กระทำให้ตั้งอยู่ข้างหน้าและปราศจากสระ) เป็นนวุตติอธิบายสูตร

คำว่า อิติ สรโต พยณชน วิโยเชตพพ (ด้วยสูตรนี้ฟังแยกพยัญชนะออกจากสระ) เป็นคำสรุปหน้าที่ของสูตร ซึ่งท่านมักกล่าวไว้เพื่อแสดงความของสูตรนั้นๆ]

เอตฺถ จ อสฺสรคฺคฺทฺทณฺสํมตฺถิเยน “พฺยณฺชนนฺ”ติ ลหฺรฺ.

อนึ่ง บทว่า พยณชน ในสูตรนี้ ย่อมปรากฏด้วยความสามารถของศัพท์ว่า อสสร (ไม่มีสระ)

[คำว่า ปุพฺพ (ข้างหน้า) ในสูตรนี้เป็นคำกลางๆ ที่อาจหมายถึงสระหน้าหรือพยัญชนะหน้าได้ทั้งสองอย่าง แต่วุตติอธิบายว่า ปุพฺพพฺยณฺชน เพื่อให้หมายถึงพยัญชนะข้างหน้าเท่านั้น เพราะเมื่อกล่าวว่า ทำให้ไม่มีสระ (อสสร) ก็หมายถึงแยกพยัญชนะออกจากสระนั่นเอง ดังนั้น พระกัจจายนะจึงไม่กล่าวระบุน่า ปุพฺพพฺยณฺชนมโหฺจฺติมฺสฺสรํ ทั้งนี้เพราะมีข้อความปรากฏชัดเจนอยู่แล้วด้วย อสสร ศัพท์ ท่านจึงกล่าวสูตรเป็นรูปว่า ปุพฺพมโหฺจฺติมฺสฺสรํ เพื่อย่อคำ

ข้อความที่ท่านกล่าวถึงในคัมภีร์นั้นๆ จำแนกเป็น ๒ ประเภท คือ

- ๑. มุขยัตถะ ความหมายโดยตรง หมายถึง ความหมายที่ศัพท์กล่าวไว้ในพากย์
 - ๒. สามัตถิยัตถะ ความหมายโดยอ้อมที่ได้รับด้วยความสามารถของศัพท์
- ตัวอย่างเช่น เมื่อกล่าวว่า “สิ่งนี้ของฉัน” ก็มีความหมายโดยอ้อมว่า “ไม่ใช่ของผู้อื่น” การกล่าว ว่า “ฟังแยกข้างหน้าทำให้ไม่มีสระ” ก็หมายถึงการแยกพยัญชนะข้างหน้าทำให้ไม่มีสระนั่นเอง]

๑๓. สรา สเร โลป.

สระทั้งหลายย่อมถึงการลบในเพราะสระหลัง

สรา อ.สระท. ปุไปนุติ ย่อมถึง โลป ซึ่งการลบ สเร ในเพราะสระ ๒

[สูตรนี้เป็นวิธีสูตร โลปวิธี คือ ลบสระหน้าในเพราะสระหลัง เช่น โลก + อคฺคปุคฺคโล แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ กุ ออกจากสระ อ ด้วยสูตรว่า ปุพฺพมโรจิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย แล้วลบสระ อ หน้าในเพราะสระ อ ของ อคฺค ด้วยสูตรนี้

อนึ่ง วิธีสูตรในคัมภีร์ไวยากรณ์ มี ๘ อย่าง คือ

๑. โลปวิธี	ลบ
๒. อาเทศวิธี	อาเทศ
๓. อากมวิธี	ลงอากม
๔. ที่ฆะวิธี	ทำที่ฆะ
๕. รัสสะวิธี	ทำรัสสะ
๖. ปฏิเสธวิธี	ปฏิเสธ
๗. วิภัตติวิธี	ลงวิภัตติ
๘. ปัจจัยวิธี	ลงปัจจัย

มีข้อความกล่าวไว้ในคัมภีร์กัจจายนสูตรัตถะว่า

โลปาเทโส อากโม จ

ทีโฆ รสโส นิเสธโก

วิภตฺติ ปจฺจโย จาติ

วิธีสุตฺตานิ อฏฺฐธา.^{๕๑}

“วิธีสูตรมี ๘ อย่าง คือ การลบ อาเทศ ลงอากม ทำที่ฆะ ทำรัสสะ ปฏิเสธ ลงวิภัตติ และลงปัจจัย”

คำว่า สรา (สระทั้งหลาย) หมายถึง สระหน้า ๖๔ ตัวที่อาจถูกลบได้ในเพราะสระหลัง กล่าวคือ ลบสระ ๘ ตัวหน้าในเพราะสระ อ, ลบสระ ๘ ตัวหน้าในเพราะสระ อา ดังนี้ เป็นต้น

การที่ท่านไม่กล่าวระบุนว่าเป็นสระหน้า ก็เพราะว่าเมื่อมีคำว่า สเร (ในเพราะสระหลัง) อยู่แล้วก็เป็นอันรู้ได้ว่าคำว่า สรา หมายถึงสระหน้า เนื่องจาก สเร เป็นสัตตตมิมิต คือ นิมิตที่ลงสัตตตมิมิตซึ่งใช้ในกรณีที่ลบหรืออาเทศอักษรตัวหน้า

คำว่า สเร (ในเพราะสระ) หมายถึง สระ ๘ ตัวที่อยู่เบื้องหลังและเป็นเหตุให้ลบสระหน้า]

สรา โข สหุเพปิ สเร ปเร จิตะ โลโป ปโปปนฺติ.

สระทั้งหลายแม้ทั้งปวงแล ย่อมถึงการลบในเพราะสระอันตั้งอยู่ในเบื้องหลัง

โลโปติ อทสสนํ อนุจฺจารณํ

บทว่า โลโป (การลบ) คือ การไม่ปรากฏ กล่าวคือ ไม่ออกเสียง

[คำว่า โลโป (การลบ) คือการไม่ปรากฏแก่ผู้พูดและผู้ฟัง นั่นคือการไม่ออกเสียงนั่นเอง หมายความว่า เมื่อลบสระหน้าไปแล้ว สระที่ถูกลบไปนั้นย่อมไม่ปรากฏแก่ใครๆ และออกเสียงไม่ได้ ความจริงวิธีสูตรทั้ง ๘ อย่างหมายถึงภาวะที่ปรากฏในเวลาออกเสียง กล่าวคือ เมื่อไม่ออกเสียงให้ปรากฏ จัดเป็นโลปวิธี เมื่อออกเสียงให้สั้นหรือยาวกว่าเดิม จัดเป็นรัสสวริหรือที่ฆวริ เมื่อออกเสียงเปลี่ยนอักษร จัดเป็นอาเทศวริ เมื่อออกเสียงเพิ่มอักษร จัดเป็นอาคมวริ ดังนี้ เป็นต้น ส่วนการลบในกระดานชนวนหรือกระตาะในยุคนั้นปัจจุบัน เป็นเครื่องหมายใช้แทนเสียงเพื่อให้ความปรากฏชัดเท่านั้น

บทต่างๆ ในสูตรนี้จำแนกตามหน้าที่ออกเป็น ๓ ประการ คือ

๑. การี ส่วนที่มีการเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์ ได้แก่ บทว่า สรา (สระทั้งหลาย)
๒. การิยะ การเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์ที่ควรทำ ได้แก่ บทว่า โลโป (การลบ)
๓. นิमितตะ เหตุ ได้แก่ บทว่า สเร (ในเพราะสระ)

ทั้งสามอย่างนี้เป็นองค์ประกอบของสูตร บางสูตรมีองค์ประกอบทั้งสามอย่าง บางสูตรมีสองอย่าง บางสูตรมีอย่างเดียว ขึ้นอยู่กับความเหมาะสม เพราะองค์ประกอบที่มีได้กล่าวไว้โดยตรงอาจติดตามมาจากสูตรอื่นได้ด้วยอภินัย คือ นัยตามมาจากสูตรก่อนหรือสูตรหลัง มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์ไวยากรณ์ ดังนี้ว่า

การี การิยํ นิमितตํ	ตีหิ สุตตํมฺหาหฺมํ
กฺวจิ การิการิเยหิ	การิวฺชเชหิ วา กฺวจิ. ^{๕๒}
ยสฺส นิทฺทิสฺเส การิยํ	ส การิตฺติ ปฺวฺจฺจติ
ยํ กฺยฺยเต ตํ การิยํ	อาเทศปฺจฺจยาคมํ
ยมฺหา ปรี ปเร ยสฺมี	ตํ นิमितตํ ทฺวิธา มตฺ. ^{๕๓}

“สูตรแสดงไว้ด้วยองค์ประกอบ ๓ อย่าง คือ การี การิยะ และนิमितตะ ในบางสูตร

แสดงไว้ด้วยการีและการิยะบ้าง ในบางสูตรแสดงไว้ด้วยการิยะและนิमितตะโดยปราศ
จากการีบ้าง

ท่านแสดงการเปลี่ยนแปลงแห่งรูปเดิมใด รูปเดิมนั้นเรียกว่า การี การเปลี่ยนแปลง
ที่ถูกกระทำซึ่งเป็นอาเทศ บัจฉัย และอาคม เรียกว่า การิยะ การเปลี่ยนแปลงย่อม
กระทำทำยบทใด หรือย่อมกระทำในเพราะบทใด บทนั้นชื่อว่า นิमितตะ มีสองประเภท”
[คือ บัญจมีนิमित = นิमितที่ลงบัญญัติมีวิภัตติ แปลว่า ‘จาก’ และสัตตมีนิमित = นิमितที่ลง
สัตตมีวิภัตติ แปลว่า ‘ในเพราะ’]

อนิภูจิตํ ปทํ การี

นิภูจิตํ การิย์ ภเว

ตสฺส เหตุ นิमितตฺนตฺ

ตพฺเภทกํ วิเสสนํ^{๕๔}

“บทที่ยังไม่สิ้นสุด (ยังมีได้เปลี่ยนแปลง) ชื่อว่า การี บทที่เปลี่ยนแปลงรูปสำเร็จ
ไปแล้ว ชื่อว่า การิยะ เหตุของการเปลี่ยนแปลงนั้นชื่อว่า นิमितตะ บทที่จำแนก (ขยาย)
บทนั้นชื่อว่า วิเสสนะ”]

เอตถ สราติ การิย์นิหฺเทโส.

ในสูตรนี้ บทว่า สรา (สระทั้งหลาย) แสดงการิย์ (สระที่มีการเปลี่ยนแปลง)

[คำว่า การิย์ ก็คือ การี นั่นเอง หมายถึง ส่วนที่มีการเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์ มีรูปวิเคราะห์
ว่า กาโร อสฺส อตฺถิติ การี (สระที่มีการกระทำ ชื่อว่า การี) <อัสสัตถิตฺทิต> หรือ การิย์ อสฺส อตฺถิติ การิย์
(สระที่มีผลพึงกระทำ ชื่อว่า การิย์) <อัสสัตถิตฺทิต>]

พหูวนํ ปเนตถ เอเกกสฺมี สเร ปเร พหูโน โลปณฺปนตฺถิ.

อนึ่ง พหูพนํในสูตรนี้ มีประโยชน์เพื่อแสดงให้รู้การลบสระจำนวนมาก ในเพราะ
สระหลังตัวหนึ่ง ๆ

[ท่านกล่าวนิमितตะเป็นรูปเอกพจน์ว่า สเร แต่กล่าวถึงการีเป็นพหูพนํว่า สรา เพื่อแสดงถึงการลบ
สระได้หลายตัวในเพราะสระหลังตัวหนึ่ง ๆ หมายความว่า ในฐานะที่มีการลบสระหลายตัว ให้ลบสระทีละตัว
เท่านั้น เพราะถือว่าสระหลังเป็นนิमितตะที่ต้องอยู่ติดกับการี จะลบสระหน้าหลายตัวในเพราะสระหลังตัวเดียว
ไม่ได้ เพราะมีสระอื่นคั่นอยู่ระหว่างการีกับนิमितตะ เช่นคำว่า ยนฺติ มาจาก ยา + อ + อนุติ ให้ลบ อา ใน ยา

เพราะ อ และลป อ ในเพราะ อ ของ อนุติ ดังนี้เป็นต้น

ข้อความนี้กล่าวขึ้นเพื่อปฏิเสธความเห็นของคัมภีร์นยาสะ ที่อนุญาตให้ลปสระหลายตัวได้พร้อมกัน อย่างไรก็ตาม ความเห็นของปทรูปสิทธินี้ไม่เป็นที่นิยมของอาจารย์รุ่นหลัง เพราะถือว่าทำให้เสียเวลาการประกอบรูปศัพท์ แต่ความเห็นของคัมภีร์นยาสะได้รับการยอมรับเพราะย่นเวลาการประกอบรูปศัพท์ ดังสัททนต์ิ-ปกรณีกกล่าวว่า

สรา อนุติ สเร โลป

เอโก เทวปิ ตโยปิ วา

ธาดุสฺสฏฺฐสนฺธิมิ

สนฺธาย กถิตํ อิพ.^{๕๕}

“สระทั้งหลายที่เป็น ๑, ๒ และ ๓ ตัวย่อมถึงการลปในเพราะสระหลัง ข้อนี้กล่าว
หมายเอาในสนธิที่เจอกับธาดุ”

ตามมติของสัททนต์ิ-ปกรณีย์ ท่านให้ลปสระ ๓ ตัวเป็นอย่างมาก แต่คัมภีร์นยาสะยังคงกล่าวถึงการลป
สระ ๔ ตัวได้อีกด้วย มีคาถาประพันธ์ไว้ในปทรูปสิทธิภาสากฎีกาว่า

สรา อนุติ สเร โลป

เอโก เทว จตุโร ตโย

นสิ อนุติ อุเปยฺยาสิ

คสฺเสวติ นิสฺสน.^{๕๖}

“สระทั้งหลายที่เป็น ๑, ๒, ๓ และ ๔ ตัวย่อมถึงการลปในเพราะสระหลัง มี
อุทาหรณ์ว่า นสิ, อนุติ, อุเปยฺยาสิ, คสฺเส วา”

ตัวอย่างการลปสระตั้งแต่ ๑ ตัวขึ้นไปถึง ๔ ตัว เช่น

-ลปสระ ๑ ตัว นสิ (น + อสิ)

-ลปสระ ๒ ตัว อนุติ (ยา + อ + อนุติ) [ยา ธาดุ + อ ปัจจัย + อนุติ วิภคฺติ]

-ลปสระ ๓ ตัว อุเปยฺยาสิ (อุป + อิ + อ + เอยฺยาสิ) [อุป บทหน้า + อิ ธาดุ + อ ปัจจัย +
เอยฺยาสิ วิภคฺติ]

-ลปสระ ๔ ตัว คสฺเส (คสฺส + เอ) [เอ = อ + อา + อิ + อี + เอ = เอ]

ตามมติของปทรูปสิทธิปกรณีย์ ตัวอย่างว่า เอ ใน คสฺเส ให้ลป อ เพราะ อา, ลป อา เพราะ อิ,
ลป อิ เพราะ อี, ลป อี เพราะ เอ ตามมติของคัมภีร์นยาสะ ให้ลป อ อา อิ อี เพราะ เอ (ดู สูตร ๑๓๒)]

สเรติ นิมิตฺตนิทฺเทโส.

บทว่า สเร (ในเพราะสระ) แสดงนิมิตตะ

[ในตัวอย่างว่า โลก + อคฺคปฺคฺคโล สระ อ ใน อคฺค เป็นเหตุให้ลบสระ อ ใน ก ของ โลก เหตุดังกล่าวชื่อว่า นิมิตตะ บทว่า สเร กล่าวถึงนิมิตตะนั้น]

นิมิตตสตัดมี จายํ.

อนึ่ง สัตตมีวิภัตตินี้เป็นสัตตมีที่ลงในอรรณนิมิตตะ

[อรรณนิมิตที่แสดงเหตุ นั้น มีวิธีใช้ ๒ ลักษณะ คือ

๑. สัตตมีนิมิต ลงสัตตมีวิภัตติ แปลว่า “ในเพราะ” อยู่หลังบทที่แสดงการี เช่นเมื่อกล่าวว่า ลบสระในเพราะสระ ก็เป็นอันรู้ได้ว่าสระที่เป็นเหตุในการลบอยู่เบื้องหลัง จึงลบสระหน้าในเพราะสระหลัง
๒. บัญญัตินิมิต ลงบัญญัติวิภัตติ แปลว่า “จาก” อยู่หน้าบทที่แสดงการี เช่น เมื่อกล่าวว่า ลบสระหลังจากอสุรูปสระ แสดงว่าอสุรูปสระอยู่หน้าบทที่แสดงการี]

นิมิโตปาทานสามตถิยโต วณฺณกาลพฺยวธานเ สนฺธิการิยํ น โหติ.

เมื่อมีการคั่นของอักษรและการคั่นของเวลา วิธีสนธิย่อมไม่มีเพราะความสามารถในการถือเอานิมิตตะ

[ในกรณีที่มีอักษรคั่นหรือมีเวลาหยุดจังหวะออกเสียงคั่น สระหลังไม่สามารถมีอิทธิพลให้ลบสระหน้าได้ เนื่องจากมีอักษรและเวลามาคั่นดังกล่าว เช่น

-วิณฺณพฺยวธานะ (การคั่นของอักษร) เช่น สกี เหว อักษรคั่นคือคิคคิตใน ก คั่นระหว่าง อี ใน กิ กับ เอ ใน เหว จึงลบสระ อี ข้างหน้าแล้วประกอบ ก กับสระหลังเป็นรูปว่า สเกว ไม่ได้ หรือแปลงสระ อี ใน กิ เป็น ยู แล้วนำไปประกอบเป็นรูปว่า สกฺยูว ไม่ได้

-กาลพฺยวธานะ (การคั่นของเวลา) หมายถึง ช่วงจังหวะหยุดออกเสียงในระหว่างปลายบาทที่ ๒ กับต้นบาทที่ ๓ เช่น

สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ

ยทา ปญฺญา ย ปสฺสติ

อถ นินฺพิณฺทติ ทฺกฺเช

เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.^{๕๗}

“เมื่อใดบุคคลย่อมรู้เห็นด้วยปัญญาว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เมื่อนั้นย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ ความเบื่อหน่ายนี้เป็นทางแห่งความหมดจด”

คำว่า ปสฺสติ ในปลายบาทที่ ๒ กับคำว่า อถ ในต้นบาทที่ ๓ จะเข้าสนธิเป็นรูปว่า ปสฺสตุยถ โดยแปลงสระ อิ ใน ปสฺสติ เป็น ย แล้วนำ ย ไปประกอบกับสระ อ ใน อถ ไม่ได้ เพราะท่ามกลางบาทที่ ๒ กับต้นบาทที่ ๓ มียติคือจังหวะหยุดในการออกเสียง ท่านจึงห้ามการเข้าสนธิในฐานะเช่นนี้]

โลปนติ การียนิทฺเตโส.

บทว่า โลปํ (การลบ) แสดงการียะ (การเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์ที่ควรทำ)

[การียะ คือ การเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์ที่ควรทำ มีรูปวิเคราะห์ว่า กตฺตพฺพนฺติ การียํ (การียะ คือ การเปลี่ยนแปลงที่พึงกระทำ) <กร ธาตุ + ณฺย บั้จจัยในกรรมสาธนะ>]

อิทํ ปน สุตตํ อุปฺริ ปรโลปวิธานโต ปุพฺพโลปวิธานนฺติ ทฎฺฐพฺพํ.

อนึ่ง พึงทราบว่ สุตฺรนี้เป็นสุตรทำการลบสระหน้า เพราะวิธีการลบสระหลังจะมีในสุตรต่อไป

[แม้ว่าในสุตรนี้จะไม่กล่าวระบุให้ลบสระหน้าว่า ปุพฺพสา สรา (สระหน้าทั้งหลาย) ก็เป็นอันรู้ได้โดยปริยาย เพราะสุตรต่อไปคือ วา ปโร อสรูปา (สระหลังจากอสรูปสระย่อมาถึงการลบ) จะระบุการลบสระหลังด้วยคำว่า ปโร (สระหลัง)]

เอวํ สพฺพตฺถ สตฺตมฺนิทฺเตเส ปุพฺพสฺเสว วิธิ, น ปรสฺส วิธานนฺติ เวทิตพฺพํ.

พึงทราบว่ วิธีแห่งอักษรหน้ามีอยู่ ในที่แสดงเป็นสัตตมวิภัตติทั้งหมดอย่างนี้ มิใช่วิธีแห่งอักษรหลัง

[เมื่อเป็นดังนี้ ในสุตรที่แสดงเป็นสัตตมวิภัตติว่า สเร (ในเพราะสระ) พยณฺชเน (ในเพราะพยัญชนะ) อิวณฺเณ (ในเพราะ อิ วัณฺณะ) เป็นต้น จึงหมายถึงวิธีแห่งอักษรตัวหน้าเท่านั้น]

“อสุสรํ, อโรจิตน”ติ จ วัตตเต.

บทว่า อสุสรํ (อันปราศจากสระ) และบทว่า อโรจิตํ (ตั้งอยู่ข้างหน้า) ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรนี้]

ลิลิกฺกถเน ปริภาสมาห.

พระกัจจายนะกล่าวปริภาสาสูตร ในที่กล่าวอย่างสละสลวย

[เมื่อลบสระหน้าในเพราะสระหลังด้วยสูตรว่า สรา สเร โลปี แล้วก็มีรูปว่า โลก + อคฺคปฺคฺคโล แต่บาลีไม่นิยมใช้ศัพท์ที่มีพยัญชนะอยู่ท้ายเหมือนสันสกฤต (ยกเว้น ก็ ศัพท์) จึงต้องเชื่อมพยัญชนะข้างหน้าเข้ากับอักษรตัวหลังเพื่อออกเสียงง่าย ท่านจึงกล่าวสูตรนี้เป็นปริภาสาสูตรที่ครอบคลุมสูตรทั้งหมดที่ทำวิธิลบหรือแปลงอักษรตัวหน้าเป็นต้น]

๑๔. นเย ปรี ยุตเต.

พึงบนำพยัญชนะอันปราศจากสระตั้งอยู่ข้างหน้าไปสู่อักษรตัวหลัง ในที่สมควร

บุคคลใด อ.บุคคล นเย พึงบนำไป พุยฺฆชนํ ซึ่งพยัญชนะ อสุสรํ อันไม่มีสระ อโรจิตํ อันตั้งอยู่แล้วในเบื้องล่าง ปรี สู่อักษรตัวหลัง จาเน ในฐานะ ยุตเต อันควร ฯ

[สูตรนี้เป็นปริภาสาสูตรที่เรียกว่า วิธยํคปริภาสาสูตร คือ ปริภาสาสูตรที่เป็นองค์ของวิธี อันเป็นการนำพยัญชนะข้างหน้าไปประกอบกับอักษรข้างหลัง เช่น โลก + อคฺคปฺคฺคโล แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ ก ออกจากสระ อ ด้วยสูตรว่า ปุพฺพมโรจิตมสุสรํ สเรน วิโยชเย, ลบสระ อ หน้าในเพราะสระ อ ของ อคฺค ด้วยสูตรว่า สรา สเร โลปี แล้วนำ ก ไปประกอบกับสระ อ ของ อคฺค เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น โลกคฺคปฺคฺคโล

บทว่า อสุสรํ และ อโรจิตํ ติดตามมาจากสูตรก่อน ในเวลาแปลสูตรจึงต้องแปลบทที่ติดตามมาด้วยจึงจะได้ความชัดเจน และบทว่า พุยฺฆชนา ก็ติดตามมาจากสูตรว่า เสสา พุยฺฆชนา ดังที่กล่าวไว้ในสูตรที่ ๘]

สรวหิตํ โข พุยฺฆชนํ อโรจิตํ ปรกฺขรํ นเย ยุตเต จาเนติ ปรนยณํ กาทพฺพ.

บุคคลพึงบนำพยัญชนะอันปราศจากสระที่ตั้งอยู่ข้างหน้าไปสู่อักษรตัวหลังในที่สมควร การนำพยัญชนะไปสู่อักษรตัวหลัง อันบุคคลพึงบกระทำด้วยสูตรนี้

[ในอุททาหรณ์ว่า โลก + อคคบุคฺคโล เมื่อลบสระ อ ใน ก แล้วให้นำ ก ไปประกอบกับ อ ใน อคค เพราะพยัญชนะต้องอาศัยสระจึงจะออกเสียงได้ จึงสำเร็จรูปเป็น โลกคคบุคฺคโล]

เอตถ ยุตตคฺคหณํ นิคฺคหิตนิเสธนตฺถิ. เตน “อกฺโกจฺฉิ มํ อวฺชิ มนฺ”ติอาทิสฺส ปฺรณยน-
สนเทโท น โหติ.

ในสูตรนี้ คำว่า ยุตฺต (ฐานะอันควร) มีประโยชน์เพื่อห้ามนิคคหิต[ไปสู่อักษรตัวหลัง] เพราะฉะนั้น ความสงสัยในการนำไปสู่อักษรตัวหลัง[ว่าควรหรือไม่] ย่อมไม่มีในอุททาหรณ์เป็นต้น ว่า อกฺโกจฺฉิ มํ อวฺชิ มํ (เขาได้ดำไว้เราแล้ว เขาได้เบียดเบียนเราแล้ว)

[ท่านไม่ตั้งสูตรว่า นเย ปรี แต่เพิ่ม ยุตฺเต เป็นสูตรว่า นเย ปรี ยุตฺเต เพื่อห้ามนิคคหิตที่ยังมิได้ แปลงเป็นอักษรอื่น หมายความว่า นิคคหิตเป็นพยัญชนะที่อาศัยสระที่อยู่ข้างหน้า (บุพพาสยพยัญชนะ) ในอุททาหรณ์ว่า “อกฺโกจฺฉิ มํ + อวฺชิ มํ” นิคคหิตใน มํ อาศัยสระ อ ใน ม อักษร ถ้านำนิคคหิตไปประกอบกับ สระหลังคือ อ ใน อวฺชิ ก็จะออกเสียงไม่ได้ ดังนั้น นิคคหิตที่ยังมิได้แปลงเป็นอักษรอื่นจึงไม่ใช่ฐานะอันควร แก่การเชื่อมกับสระหลัง แต่ถ้าแปลงนิคคหิตดังกล่าวเป็น ม หรือ ท ก็สามารถนำไปเชื่อมกับสระหลังได้ เช่น ตมหํ (ตํ + อหํ), ยทนิจฺจํ (ยํ + อนิจฺจํ)

นอกจากนี้ แม้ว่าจะแปลงนิคคหิตไปแล้วก็ตาม บางแห่งก็ไม่ต้องนำอักษรที่แปลงจากนิคคหิตไป เชื่อมกับอักษรตัวหลัง เช่น มม อโหสิ, พุทฺธมฺ สรณฺมฺ คจฺฉามิ ดังนี้ เป็นต้น ดังข้อความในคัมภีร์พาลาวตารว่า

สเร พุยฺยชเน วา ปเร พินฺทุโน กวฺจิ โม. มม อภาสิ, พุทฺธมฺ สรณฺม. ปุพฺเพ โม ปฺร น เนตพฺโพ
อยุตฺตตฺตา.^{๕๘}

แปลงพินทุเป็น ม ในบางแห่ง ในเพราะสระหรือพยัญชนะ [เช่น] มม อภาสิ, พุทฺธมฺ สรณฺม
ม อักษรในคำหน้าไม่ควรนำไปสู่อักษรตัวหลัง เพราะไม่ใช่ที่สมควร

ต่อไปเป็นตัวอย่างของการเข้าสนธิด้วยการลบสระหน้าแล้วนำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลัง]

โลกคคบุคฺคโล, ปณฺณินทฺริยํ, ตีณิมาณี, โน เหนฺ, ภิกฺขุโนวาโท, มาตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต, สมเตา-
ยสฺมา, อภิภายตณฺ, ฐนํ มตฺถิ, สพฺเพว, ตยสฺสุ ฐมฺมา, อสนฺเตตฺถ น ทิสฺสนฺติ.

เช่น

โลกคคบุคฺคโล [โลก + อคคบุคฺคโล] (บุคคลผู้เลิศในโลก)

ปณฺณินฺทริยํ	[ปณฺณา + อินฺทริยํ]	(อินทริยคือปัญญา)
ตีณฺนิมานิ	[ตีณฺ + อิมานิ]	(ลักษณะสามประการเหล่านี้)
โน เหนฺ	[โน หิ + เหนฺ]	(มิใช่ออย่างนั้นเลย)
ภิกฺขุโนวาทิ	[ภิกฺขุณี + โววาทิ]	(การสั่งสอนนางภิกษุณี)
มาตุปฏฺจานํ	[มาตุ + อุปฏฺจานํ]	(การอุปัฏฐากมารดา)
สเมตายสุมา	[สเมตฺ + อายสุมา]	(ท่านผู้เจริญจงกลมเกลียว)
อภิกายตฺนํ	[อภิกฺ + อายตฺนํ]	(อายตนะที่เป็นใหญ่)
ธนํ มตฺถิ	[ธนํ เม + มตฺถิ]	(ทรัพย์ของเราที่อยู่)
สพฺเพว	[สพฺเพ + เว]	(ชนทั้งปวงนั้นเที่ยว)
ตยสฺสุ ธมฺมา	[ตโย + อสฺสุ ธมฺมา]	(ธรรม ๓ ประการ พึงมี)
อสนฺเตตฺถ น ทิสฺสนฺติ	[อสนฺโต + เอตฺถ น ทิสฺสนฺติ]	(อัสตบรูษย์่อมไม่ปรากฏในที่นี้)

การประกอบรูปศัพท์ โลกคฺคฺปฺคฺคฺโล

ศัพท์เดิมเป็น โลก กับ อคฺคฺปฺคฺคฺโล

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย” (โลก อ + อคฺคฺปฺคฺคฺโล)

ในเพราะสระหลัง ลบสระหน้าด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลปํ” (โลก + อคฺคฺปฺคฺคฺโล)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (โลก → อคฺคฺปฺคฺคฺโล)

สำเร็จรูปเป็น โลกคฺคฺปฺคฺคฺโล

“ยสฺส อิทานิ, สญฺญา อิติ, ฉายา อิว, กถา เอว กา, อิติ อปิ, อสฺสมณี อสิ, จกฺขุ อินฺทริยํ, อกตญฺญ อสิ, อากาเส อิว, เต อปิ, วนฺเท อหํ, โส อหํ, จตฺตารโ อิเม, วสฺโส อิติ, โมคฺคฺลลาโน อาสิ พืชโก, ปาโต เอวา” ติธ ปุพฺพโลเป สมฺปตฺเต-

เมื่อการลบสรรหน้าในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ “ยสฺส อิทานิ, สญฺญา อิติ, ฉายา อิว, กถา เอว กา, อิติ อปิ, อสฺสมณี อสิ, จกฺขุ อินฺทริยํ, อกตญฺญ อสิ, อากาเส อิว, เต อปิ, วนฺเท อหํ, โส อหํ, จตฺตารโ อิเม, วสฺโส อิติ, โมคฺคฺลลาโน อาสิ พืชโก, ปาโต เอวา” ปรากฏพร้อมแล้ว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“สเร”ติ อธิกาโร.

บทว่า สเร (ในเพราะสระ) เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่าง ๆ]

[ในอุทาหรณ์ว่า ยสฺส อิทานิ เป็นต้น ถ้าใช้วิธีในสูตร สรา สเร โลป โดยลบสรรหน้าในเพราะสระ หลัง ก็จะมีรูปว่า ยสฺสิทานิ แต่รูปดังกล่าวไม่สอดคล้องกับอุทาหรณ์ที่พบในพระบาลีว่า ยสฺสทานิ ซึ่งลบสรร หลังจากสรรหน้า ดังนั้น ท่านจึงกล่าวสูตร วา ปโร อสรูปา เพื่ออนุญาตให้ลบสรรหลังได้

บทว่า สมฺปตฺเต (ปรากฏพร้อมแล้ว) หมายถึงเมื่อกำลังจะดำเนินการลบสรรหน้าก็ไม่ต้องลบ เพราะ สูตรหลังมีกำลังมากกว่าสูตรหน้า จึงไม่ต้องทำวิธีของสูตรหน้า ดังปริภาสากล่าวว่า

ปุพฺพปฺเรสุ ปฺรวิธิ พฺลวา.^{๕๙}

ในบรรดาวิธีของสูตรก่อนและสูตรหลัง วิธีของสูตรหลังมีกำลังกว่า

คัมภีร์นิสสัยของพม่ามักแปล สมฺปตฺเต ว่า “จนจะถึง” หมายความว่า จนจะถึงการลบสรรหน้าแต่ ยังไม่ต้องลบก่อน ในที่นี้แปลว่า “ปรากฏพร้อมแล้ว” เพราะหมายถึงวิธีดังกล่าวปรากฏขึ้นและพร้อมที่จะดำเนินการได้ คำนี้ตรงกันข้ามกับคำว่า อสมฺปตฺตาย (ไม่ปรากฏพร้อมแล้ว) ที่กล่าวไว้ในสูตร ๓๓๓

บทว่า อธิกาโร (เป็นศัพท์ตามมา) ในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๒๗) แสดง รูปวิเคราะห์และอธิบายว่า

อธิกรียเตติ อธิกาโร, นิยฺชฺชติ สมฺพฺชฺชติติ อตุโถ.^{๖๐}

ศัพท์ที่อาจารย์ประกอบไว้ ชื่อว่า อธิการะ หมายความว่า ประกอบเข้าไว้ คือสัมพันธ์กัน แม้ปทรูปสิทธิฎีกาก็อธิบายว่า

อธิกรียเตติ อธิกาโร. อุปริสฺตุเตสุ ตฺพการตาย อาจริเยหิ นิโยชียตีติ อตฺโถ.^{๖๐}

ศัพท์ที่อาจารย์ประกอบไว้ ชื่อว่า อธิการะ หมายความว่า อาจารย์ประกอบเข้าไว้เพื่อความ เป็นอุปการะนั้นในสูตรต่อไป]

อิธ ปน “อตุตฺวาสา วิภตฺติวิปริณาโม”ติ กตฺวา “สโร, สรมฺหา, โลปนฺ”ติ จ วตฺตมาเน-
อนึ่ง เมื่อพบว่า สโร (สระ), สรมฺหา (จากสระ) และ โลปนฺ (การลบ) เป็นไปในสูตรนี้
โดยกระทำปริภาสาว่า “การเปลี่ยนวิภัตติย่อมมีตามอำนาจของเนื้อความ” [พระกัจจายนะจะกล่าว
วิธีนี้]

[คำว่า อตุตฺวาสา วิภตฺติวิปริณาโม (การเปลี่ยนวิภัตติยอมมีตามอำนาจของเนื้อความ) หมายความว่า
ให้เปลี่ยนวิภัตติตามความเหมาะสมกับเนื้อความตามฐานนั้นๆ คำนี้เป็นกฎทั่วไปที่ปรากฏในไวยากรณ์สันสกฤต
คือมฺุคฺรโพธิฎฺฎิกา (คำอธิบายสูตร ๒๙, ๓๙, ๑๓๘, ๔๒๒) ทั้งมีใช้ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาอีกด้วย

พบว่า สรา จากสูตร สรา สเร โลปนฺ ตามมาสู่สูตร วา ปโร อสรูปา โดยเปลี่ยนจากรูปพหูพจน์เป็น
รูปเอกพจน์ว่า สโร เพื่อให้สอดคล้องกับวิเสสนะคือ ปโร ที่เป็นรูปเอกพจน์ และพบว่า สเร จากสูตรดังกล่าว
ก็เปลี่ยนจากรูปสัตตมีวิภัตติเป็นรูปบัญญัติวิภัตติว่า สรมฺหา ตามวิเสสนะคือ อสรูปา

พึงสังเกตคำว่า อิธ วตฺตมาเน (ตามมาในสูตรนี้) แสดงว่าข้อความที่แสดงบทตามมาเป็นข้อความ
ในสูตร วา ปโร อสรูปา ไม่ใช่ข้อความในสูตร สรา สเร โลปนฺ แม้ในสูตร กฺวาจาสวณฺณํ ลฺลฺลฺเต ก็มีข้อความว่า
อิธานฺวตฺเตตฺพหฺ (พึงให้ตามมาในสูตรนี้) และในสูตร ตโต โยนโม ตฺ ก็มีความว่า อารคฺคฺทมนฺวตฺเต
(อาร ศัพท์ยอมตามมา) โดยใช้ อนฺวตฺเต ที่ปรากฏในอรรถว่า “ตามมา” (ไม่เหมือน วตฺเต ซึ่งอาจแปลว่า
“ตามมา” หรือ “ตามไป” ก็ได้)]

๑๕. วา ปโร อสรูปา.

สระหลังยอมถึงการลบท้ายสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกัน ตามอุทาหรณ์

สโร อ.สระ ปโร อันเป็นเบื้องหลัง สรมฺหา จากสระ อสรูปา อันมีเสียงไม่เสมอกัน
ปฺปฺปฺติ ย่อมถึง โลปนฺ ซึ่งการลบ วา ตามอุทาหรณ์ ๕

[สูตรนี้เป็นวิสูตร โลปวิธ คือ หลังจากสระหน้าที่มีเสียงไม่เสมอกัน ให้ลบสระหลัง กล่าวคือ

-ท้าย อ วัณณะ (อ, อา) ลบสระหลัง ๖ ตัวนอกจาก อ วัณณะ เช่น ยสฺส + อิทานิ = ยสฺสทานิ,

ฉายา + อิว = ฉายาว เป็นต้น

-ท้าย อิ วัณณะ (อิ, อี) ลบสระหลัง ๖ ตัวนอกจาก อิ วัณณะ เช่น อิติ + อปิ = อิติปิ, อสฺสมณิ + อสิ = อสฺสมณิสิ เป็นต้น

-ท้าย อุ วัณณะ (อุ, อู) ลบสระหลัง ๖ ตัวนอกจาก อุ วัณณะ เช่น จกฺขุ + อินฺทฺริยํ = จกฺขุนฺทฺริยํ, ออกตณฺณ + อสิ = ออกตณฺณสิ เป็นต้น

-ท้าย เอ ลบสระหลัง ๘ ตัว เช่น วนฺเท + อหํ = วนฺเทหํ เป็นต้น

-ท้าย โอ ลบสระหลัง ๘ ตัว เช่น จตฺตารุ + อิเม = จตฺตารุเม เป็นต้น

ในอุททาหารณ์ว่า ยสฺส + อิทานิ แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ สฺ ออกจากสระ อ, ลบสระหลังคือ อิ ของ อิทานิ ด้วยสูตรนี้ แล้วนำ สฺ ไปประกอบกับสระ อ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ยสฺสทานิ]

อสมานรูปมหา สรมฺหา ปโร สโร โลปี ปโปติ วา.

สระหลังจากสระ[หน้า]อันมีเสียงไม่เสมอกัน ย่อมถึงการลบตามอุททาหารณ์

ในวุตตินี้ท่านเพิ่มบทที่ติดตามมาจากสูตรก่อนคือ สรมฺหา, สโร และ โลปี พร้อมกับบทกริยาว่า ปโปติ (ย่อมถึง) และได้อธิบาย อสรูปา ว่า อสมานรูปมหา เพื่อแสดงว่า ส ศัพท์ใน อสรูป มาจากศัพท์เดิมว่า สมาน (เหมือน, คล้าย) เมื่อแปลง สมาน เป็น ส ก็มีรูปว่า อสรูป]

สมาน รูป อสฺสาติ สรุโป.

เสียงเสมอกันของสระนั้นมืออยู่ เหตุนั้นสระนั้นชื่อว่า อสรูปะ (มีเสียงเสมอกัน)

[ข้อความนี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ อสรูป เป็นฉฺฐฺฐิพฺพหฺพหิสมาส มีคำอธิบายว่า สระที่มีเสียงเสมอกัน คือสระ ๒ เสียงที่คล้ายกันโดยต่างกันก็เพียงเสียงสั้นกับเสียงยาวเท่านั้น เช่น อ กับ อ, อ กับ อา หรือ อา กับ อ อสรูปสระก็คือสวัณณสระที่กล่าวไว้ในสูตร ปรสมณฺณา ปโยเค นั้นเอง ท่านได้จำแนกออกเป็น

-อ วัณณะ คือ อ, อา

-อิ วัณณะ คือ อิ, อี

-อุ วัณณะ คือ อุ, อู]

น อสรูโป อสรูโป, อสวณฺโณ.

สระที่มีได้เป็นสระอันมีเสียงเสมอกัน ชื่อว่า อสรูปะ หมายถึง สระที่มีฐานไม่เสมอกัน

[ข้อความนี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ อสรูป เป็นกรรมธารยสมาส มีคำอธิบายว่า อสรูปสระ หรือ อสวรรณสระ ที่กล่าวถึงในสูตรนี้ ก็คือสระ ๖ ตัวนอกจาก อ, อา ที่อยู่ท้าย อ วรรณะ ดังนี้เป็นต้น ส่วนคำว่า อสวรรณ ในสูตรว่า กวาจาสวรรณ ลุตเต หมายถึง เอ และ โอ เพียงสองตัวเท่านั้น (ให้ดูคำอธิบายในสูตรนั้น)]

ยสฺมา ปน มรียาทาย อภิวิธิมฺหิ จ วตตมาโน อาอุปสฺสโค วีย วาสทฺโท ทฺวิธา วตตเต
กตฺถจิ วิกฺปเป, กตฺถจิ ยถาวตฺถิตฺรูปปริคฺคเห. อิธ ปน ปจฺฉิเม. ตโต นิจฺจมนิจฺจมสนฺตณฺจ วิธิมตฺถ
वासทฺโท ทีเปติ.

อนึ่ง เพราะเหตุที่ วา ศัพท์ เป็นไปในอรรถ ๒ อย่าง คือ ในบางสูตรเป็นไปในอรรถ
ว่า วิกัปป (ไม่แน่นอน) [จะเข้าสนธิหรือไม่เข้าสนธิก็ได้] ในบางสูตรเป็นไปในอรรถว่า รวบรวมรูป
[ของอุทธารณ์]ตามที่กำหนดไว้ เหมือน อา อุปสรรค ที่เป็นไปในอรรถว่า มรียาทา (ขอบเขต) และ
ในอรรถว่า อภิวิธิ (ครอบคลุม) ส่วนในสูตรนี้ วา ศัพท์เป็นไปในอรรถอย่างหลัง [คือ ยถาวตฺถิตฺรูป-
ปริคฺคเห] เพราะฉะนั้น วา ศัพท์ ในสูตรนี้จึงแสดงนิจฺจวิธิ (วิธีอันแน่นอน) อนิจฺจวิธิ (วิธีอันไม่
แน่นอน) และอสนฺตวิธิ (วิธีที่มีได้ปรากฏในสูตร)

[วา ศัพท์ที่เป็นไปในอรรถว่า วิกัปป แปลว่า “ได้บ้าง” หมายความว่า ถ้าในสูตรใดปรากฏ วา ศัพท์
และ วา ศัพท์นั้นใช้ในความหมายว่า วิกัปป คือไม่แน่นอน กฎไวยากรณ์นั้นก็จะเป็กฎที่ไม่แน่นอน กล่าวคือ
จะปฏิบัติตามกฎนั้นก็ได้ ไม่ปฏิบัติตามกฎนั้นก็ได้ เช่น ในการเข้าสนธิ ยสฺส + อิทานิ ตามสูตร วา ปโร
อสรูปา นี้ จะเข้าสนธิเป็น ยสฺสทานิ ก็ได้ หรือไม่เข้าสนธิเป็น ยสฺส อิทานิ ก็ได้ ในพระไตรปิฎกปรากฏทั้งสอง
อย่าง (ในอรรถนี้ตรงกับอนิจฺจวิธิของอรรถว่า ยถาวตฺถิตฺรูปปริคฺคเห)

คำว่า วิกปฺป มีรูปวิเคราะห์ว่า วิวิธ กปฺโย = วิกปโย (การกระทำเป็นอย่างต่างๆ ชื่อว่า วิกัปป)
<ปาทีบุรพท กรรมธารยสมาส>

วา ศัพท์ที่เป็นไปในอรรถว่า ยถาวตฺถิตฺรูปปริคฺคเห (รวบรวมรูปของอุทธารณ์ตามที่กำหนดไว้)
แปลว่า “ตามอุทธารณ์” หมายความว่า รวบรวมวิธีการต่างๆ ของไวยากรณ์ไว้รวมกันทั้ง ๓ อย่าง คือ

๑. นิจฺจวิธิ วิธีอันแน่นอน กล่าวคือ ต้องปฏิบัติตามกฎไวยากรณ์ที่ระบุไว้ (คือตามสูตรนี้) เพียง
อย่างเดียว ในกรณีสูตรเข้าสนธิตามสูตร วา ปโร อสรูปา นี้ เมื่อใช้วิธีนี้แล้วจะปฏิบัติเป็นอย่างอื่นอีกไม่ได้
เช่น จกฺขุ + อินฺทฺริยํ = จกฺขุณฺทฺริยํ (อินฺทฺริยํคือจักขุ) ต้องเข้าสนธิตามแบบนี้ ในพระไตรปิฎกปรากฏรูปนี้เพียง
อย่างเดียว ไม่มีรูปที่ลบสระหน้าแล้วเข้าสนธิเป็น จกฺขินฺทฺริยํ

๒. อนิจจวิธิ วิธีอันไม่แน่นอน กล่าวคือ จะปฏิบัติตามกฎไวยากรณ์ก็ได้ ไม่ปฏิบัติตามกฎไวยากรณ์ก็ได้ ถูกต้องทั้งสองอย่าง เช่น ตามสูตร วา ปโร อสรูปา นี้ ถ้าอุทาหรณ์ใดให้ใช้อนิจจวิธิแล้ว จะเข้าสนธิตามสูตรนี้ หรือจะไม่เข้าสนธิตามสูตรนี้ก็ได้อีก เช่น ยสฺส + อิทานิ = ยสฺสทานิ หรือ ยสฺส อิทานิ ก็ได้

๓. อสังตวิธิ วิธีอันไม่ปรากฏในสูตร กล่าวคือ ปฏิบัติตามกฎไวยากรณ์อย่างอื่นที่ไม่ได้ระบุไว้ในสูตร เช่น ปณฺจ + อินฺทริยานิ มีองค์ที่จะเข้าสนธิตามสูตร วา ปโร อสรูปา นี้ ปรากฏพร้อมอยู่แล้วเพราะสรรหน้าและสรรหลังมีเสียงไม่เสมอกัน แต่ก็ไม่เข้าสนธิตามกฎนี้ กลับไปเข้าสนธิตามกฎอื่น คือ เข้าสนธิด้วยสูตร สรา สเร โลปี ได้รูปว่า ปณฺจินฺทริยานิ ดังนี้ เป็นต้น

ท่านกล่าวว่า อา อุปสรรคใช้ในอรรถ ๒ อย่าง คือ

๑. มรียาธา ขอบเขต คือ อา อุปสรรคที่ใช้แสดงเขตแดนของพื้นที่ ในการใช้แบบนี้นิยมประกอบกับคำนามเป็นวิภัตติที่ ๕ แสดงพื้นที่ที่ประสงค์ว่ามีเขตแดนจรดสิ่งนั้น เช่น

อาปพพตา เขตต์ (นาจรดภูเขอา) คือ นาตั้งแต่ภูเขามาจนถึงที่นี่ ไม่รวมพื้นที่ของภูเขอา

๒. อภิวธิ ครอบคลุม คือ อา อุปสรรคที่ใช้แสดงเขตแดนของพื้นที่ แต่มีความหมายครอบคลุมไปถึงคำนามที่นำมาประกอบด้วยนั้น เช่น

อาภาวคคา ภควโต กิตติสทโท (เกียรติศัพท์ของพระผู้มีพระภาคเจ้าแผ่ไปถึงภวัคคพรหม) คือ รวมพื้นที่ของภวัคคพรหมด้วย

คำว่า ยถาววตติรูปปริคคห มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

-ยํ ยํ ววตติตํ = ยถาววตติตํ (ยถาววตติตตะ คือ ที่กำหนดไว้ใด ๆ) <อภัยยถาววตติตํ>

-ยถาววตติตํ จ ตํ รูปณฺจาทิ = ยถาววตติตรูป (ยถาววตติตรูปะ คือ รูปที่กำหนดไว้ใด ๆ) <วิเสสนบุรพพท กรรมธารยสมาส>

-ยถาววตติตรูปสฺส ปริคคโห = ยถาววตติตรูปปริคคโห (ยถาววตติตรูปปริคคหะ คือ การรวบรวมรูปตามที่กำหนดไว้ในพระบาลี) <กัมมัฏฐนัฏฐี ตปปริสสมาส>

บทนี้มีคำไวพจน์อื่นว่า ววตติตวิภาสา คือ การกล่าวพิเศษอุทาหรณ์ที่กำหนดไว้ในพระบาลี มีรูปวิเคราะห์ว่า ววตติตสฺส วิภาสา = ววตติตวิภาสา (ววตติตวิภาสา คือ การกล่าวพิเศษอุทาหรณ์ที่กำหนดไว้) ดังปทสาธนฎีกากล่าวว่า

ววตติตสฺส ลกฺขียสฺส อนุโรเธน สุตตปฺปวตติกา วิภาสา ววตติตวิภาสา.^{๖๒}

การกล่าวพิเศษอันยังสูตรให้เป็นไป โดยคล้ายตามอุทาหรณ์ที่กำหนดไว้ในพระบาลี ชื่อว่า

ววัตถิตวิภาสา]

“นเย ปรํ ยุตเต”ติ ปรํ เนตพพ.

[พยัญชนะตัวหน้า] อันบุคคลพึงนำไปสู่อักษรหลังด้วยสูตรว่า นเย ปรํ ยุตเต

[เมื่อลบสระหลังแล้ว ให้นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังที่แยกไว้ก่อน กล่าวคือ ในอุทาหรณ์ว่า ยสฺส อิทานิ เมื่อลบ อิ ของ อิทานิ แล้วให้นำ ส พยัญชนะไปประกอบสระ อ ของ ส ที่แยกไว้ก่อนนั่นเอง]

ยสฺสทานิ ยสฺส อิทานิ, สญญาติ สญญา อิติ, ฉายาว ฉายา อิว, กถาว กา กถา เอว กา, อิติปิ อิติ อปิ, อสฺสมณีสฺสิ อสฺสมณีสฺสิ อสิ.

เช่น [อุทาหรณ์ตามแบบอนิจจวิธินา]

ยสฺสทานิ หรือ ยสฺส อิทานิ (บัดนี้ [ท่านทราบกาล]ของการไปหรือการไม่ไป อันใด)

สญญาติ หรือ สญญา อิติ (ว่าสัญญา)

ฉายาว หรือ ฉายา อิว (เพียงตั้งเงา)

กถาว กา หรือ กถา เอว กา (จะป่วยกล่าวไปไย)

อิติปิ หรือ อิติ อปิ (แม้เพราะเหตุนั้น)

อสฺสมณีสฺสิ หรือ อสฺสมณีสฺสิ อสิ (ท่านมิใช่เป็นนางภิกษุณี)

การประกอบรูปศัพท์ ยสฺสทานิ

ศัพท์เดิมเป็น ยสฺส กับ อิทานิ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ยสฺส อ + อิทานิ)

หลังจากสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกัน ให้ลบสระหลังด้วยสูตรว่า “วา ปโร อสฺรูปา” (ยสฺส อ + ทานิ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตเต” (ยสฺส → อ ทานิ)

สำเร็จรูปเป็น ยสฺสทานิ

จกฺขุณฺหุริยมิตฺติ นิจฺจํ.

อุทาหรณ์ว่า จกฺขุณฺหุริยํ เป็นวิธีแน่นอน

อกตณฺณสุสิ อกตณฺณญ อสิ, อากาเสว อากาเส อิว, เตปิ เต อปิ, วนฺเทหํ วนฺเท อหํ, โสหํ โส อหํ, จตฺตารอเม จตฺตารอ อิเม, วสโลติ วสโล อิติ, โมคฺคฺลฺลาโนสิ พิชโก โมคฺคฺลฺลาโน อาสิ พิชโก, ปาโตว ปาโต เอว.

[อุทาหรณ์ตามแบบอนิจจวิธี (ต่อ) ดังนี้]

อกตณฺณสุสิ หรือ อกตณฺณญ อสิ	(ท่านเป็นผู้ไม่กตัญญู)
อากาเสว หรือ อากาเส อิว	(เหมือนในอากาศ)
เตปิ หรือ เต อปิ	(แม้พวกเขาเหล่านั้น)
วนฺเทหํ หรือ วนฺเท อหํ	(ข้าพเจ้าขออน้อมไหว้)
โสหํ หรือ โส อหํ	(ข้าพเจ้านั้น)
จตฺตารอเม หรือ จตฺตารอ อิเม	(ธรรมส์อย่างนี้)
วสโลติ หรือ วสโล อิติ	(ว่าเป็นคนถ้อย)
โมคฺคฺลฺลาโนสิ พิชโก หรือ โมคฺคฺลฺลาโน อาสิ พิชโก	(พระโมคคัลลานได้เป็น ปริพาชกชื่อว่าพิชกะแล้ว)
ปาโตว หรือ ปาโต เอว	(ในตอนเช้าวันเดียว)

อิธ น ภวติ. ปณฺจจินฺหุริยานิ, สหุริณฺหุริยํ, สตฺตฺตฺตโม, เอภฺนฺวิสฺติ, ยสฺเสเต, สุกฺโตวาโท, ทิฏฺฐาสาโว, ทิฏฺฐโฆโฆ, จกฺขายตฺนํ, ตํ กุเตตฺถ ลพฺภา อิจฺจาติ.

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ ไม่มีวิธีการลบ[ด้วยสูตรนี้] เช่น

ปณฺจจินฺหุริยานิ	[ปณฺจ + อินฺหุริยานิ]	(อินฺหุริยํ ๕)
สหุริณฺหุริยํ	[สหฺธา + อินฺหุริยํ]	(อินฺหุริยํคือศรัทธา)
สตฺตฺตฺตโม	[สตฺต + อุตฺตโม]	(สัตว์ผู้ประเสริฐ)
เอภฺนฺวิสฺติ	[เอภ + อฺนฺวิสฺติ]	(ยี่สิบหย่อนด้วยหนึ่ง)
ยสฺเสเต	[ยสฺส + เอเต]	(ธรรมเหล่านี้ของบุคคลใด)
สุกฺโตวาโท	[สุกฺต + โววาโท]	(โอวาทของพระสุกต)

ทิกฺขุจาสโว	[ทิกฺขุจ + อาสโว]	(อาสวะคือทิกฺขุจ)
ทิกฺขุโจโฆ	[ทิกฺขุจ + โอโฆ]	(โอโฆคือทิกฺขุจ)
จกฺขายตณฺ์	[จกฺข + อายตณฺ์]	(อายตนะคือจักขุ)
ตํ กุเตตฺถ ลพฺภา	[ตํ กุโต + เอตฺถ ลพฺภา]	(ความสมปรารถนานั้นจะมีได้ อย่างไรในโลกนี้)

ฟังทราบอย่างนี้เป็นต้น

[อุทาหรณ์เหล่านี้เป็นตัวอย่างตามอสนฺตวิธิ โดยไม่ลบสระหลังด้วยสูตรนี้ จะเห็นได้ว่าบทว่า ปณฺจินฺหุริยํ ลบสระ อ ใน ปณฺจ ไม่ลบสระ อ ใน อินฺหุริยํ เพราะรูปว่า ปณฺจินฺหุริย ไม่มีใช้ในพระบาลี แม้รูปอื่น ๆ คือ สทฺธิินฺหุริยํ ก็ลบสระหน้าด้วยสูตรว่า สรา สเร โลปํ เท่านั้น]

ภวติ จ วตฺถิตฺติวิภาสาย

อวณฺณโต สโรทานี-

ตีเววาทิ วินา ปโร

น ลุปรตณฺณโต ทิโฆ

อาเสวาทิวชฺชิตฺโต.

อนึ่ง [สังคหคาถา] ย่อมมีด้วยการกล่าวพิเศษอุทาหรณ์ที่กำหนดไว้[ในพระบาลี]ว่า

“สระหลังที่เว้นจาก อิทานิ อิติ อิว เอว เป็นต้น ที่อยู่ท้ายสระ อ วัณณะ (คือ อ, อา) ย่อมไม่ถูกลบ ส่วนที่ซมสระ ยกเว้น อาสิ และ เอว ศัพท์เป็นต้น ที่อยู่ท้ายสระอื่น [นอกจาก อ วัณณะ] ย่อมไม่ถูกลบ[เหมือนกัน]”

[สังคหคาถา คือ คาถาเป็นที่รวบรวม กล่าวคือ เป็นคาถาสรุปความที่มาข้างต้น

สรุปความของคาถานี้ คือ ถ้า อ, อา เข้าสนธิกับ อี, อี อู, อู เอ โอ จะไม่ลบสระหลังเหล่านี้ ยกเว้นเมื่อคำหลังเป็น อิทานิ อิติ อิว เอว เป็นต้น จึงจะลบสระหลังนี้ตามสูตร วา ปโร อสรูปา เช่น ยสฺสทานิ = ยสฺส + อิทานิ, สณฺณวาทิ = สณฺณวา + อิติ, ฉายาว = ฉายา + อิว, กถาว กา = กถา + เอว กา

และเมื่อ อี อี, อู อู, เอ โอ เข้าสนธิกับที่ซมสระ อา อี อู เอ โอ จะไม่ลบสระหลังซึ่งเป็นเสียงที่ซมนี่ ยกเว้นเมื่อคำหลังเป็น อาสิ, เอว เป็นต้น จึงจะลบสระหลังตามสูตร วา ปโร อสรูปา เช่น โมคฺคฺลฺลาโนสิ พิชโก = โมคฺคฺลฺลาโน + อาสิ พิชโก, ปาโตว = ปาโต + เอว

คำว่า อิทานิตีเววาทิ ตัดบทเป็น อิทานิ + อิติ + อิว + เอว + อาตี

คำว่า ลุปรตณฺณโต ตัดบทเป็น ลุปรตติ + อณฺณโต]

“พหูสุส อิว, อุป อิภุขติ, อุป อิโต, อว อิจุจ, ชิน อีริต, น อุปติ, จนุท อุทโย, ยถา อุทเก” อิติธ ปุพพาวณฺณสฺสรานํ โลเป กเต-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ พหูสุส อิว, อุป อิภุขติ, อุป อิโต, อว อิจุจ, ชิน อีริต, น อุปติ, จนุท อุทโย, ยถา อุทเก” เมื่อสรรหาซึ่งเป็น อ วัณณะถูกลบแล้ว [พระกัจจายณะจะกล่าววิธีนี้]

[ท่านกล่าวว่าเมื่อลบสรรหาคือ อ, อา เพียงสองตัวแล้ว ก็จะกล่าววิธีในสูตร กุจาสวณฺณ ลุตเตต่อไป ประโยคนี้ไม่มีประธานและกริยา เพียงเพิ่มบทกรรมและกริยาคุมพากย์ว่า อัย วิธิ วุจฺจเต (พระกัจจายณะจะกล่าววิธีนี้)]

“ปโร, อสรุเป”ติ จ วตเตเต.

บทว่า ปโร (สระหลัง) และบทว่า อสรุเป (มีเสียงไม่เสมอกัน) ย่อมตามมา

ตถา “อิวณฺโณ ยํ นวา”ติ อิโต อิวณฺณคฺคหณฺณจ “วโมทฺทฺทฺนฺตฺนํ”ติ อิโต อุคฺคหณฺณจ สึหคฺติยา อิธานวตเตตพฺพ.

นอกจากนี้ อิวณฺณ ศัพท์จากสูตรนี้ว่า อิวณฺโณ ยํ นวา (สระ อิ วัณณะย่อมถึงความ เป็น ย อักษร ในเพราะสระมีเสียงไม่เสมอกันในบางแห่ง) และ อุ ศัพท์จากสูตรนี้ว่า วโมทฺทฺทฺนฺตฺนํ (แปลง โอ และ อุ ที่อยู่ท้ายบทเป็น ว ในเพราะสระหลัง ในบางแห่ง) อันบุคคลพึงให้ตามมาในสูตรนี้ โดยสึหคตินัย (นัยอย่างการดำเนินของราชสีห์)

[อธิการนัย คือ การติดตามมาปรากฏในสูตรหนึ่ง จากสูตรที่กล่าวไว้ก่อนหรือสูตรที่จะกล่าวต่อไป มี ๓ ประการ คือ

๑. ยถานุปุพฺพิกะ การตามไปตามลำดับ กล่าวคือ นำบทในสูตรไปเติมในสูตรต่อมาที่ติดกัน โดยไม่ข้ามลำดับสูตร ในบางแห่งเรียกว่า นทีโสตะ คือ การไหลของสายน้ำ
๒. มัณศุกคติกะ การดำเนินอย่างกบ กล่าวคือ นำบทในสูตรต้นกระโดดไปเติมในสูตรหลังๆ ข้ามสูตรอื่นๆ ไป ๒-๓ สูตร
๓. สึหคติกะ การดำเนินอย่างราชสีห์ กล่าวคือ นำบทในสูตรที่ยังไม่ถึงมาย้อนเติมในสูตรข้างหน้า หรือนำบทจากสูตรข้างหน้าไปเติมในสูตรข้างหลัง กระทำอย่างการดำเนินของราชสีห์ที่เอี้ยวคอแลดู

ข้างหน้าและข้างหลัง (มักใช้ในกรณีนำบทในสูตรที่ยังมาไม่ถึงมาย้อนเติมในสูตรข้างหน้า)

คัมภีร์นยาสะได้อธิบายเรื่องนี้ว่า

ติวิธา หิ อธิการา ยถานุพุพิกา มณฺชुकคตिका สีหคตिका จ. ตตถ ยถานุพุพิกา ยถาปฏิปาฏิ-
วเสน วตฺตนฺติ. มณฺชुकคตिका ปน อุปฺปตฺติววา อุปฺปตฺติววา คจฺจนฺติ. เอวํ วตฺตนฺติ. สีหคตिका ปน ยถา สีหา
มิตฺราชาโน เอกสฺมี จาเน นิสินฺหา พุพฺพาปรํ อนุวิโลเกนฺติ, เอวํ มชฺเฌ จิตฺตา พุพฺพาปรมนวตฺตนฺติ.^{๖๓}

โดยแท้จริงแล้ว การติดตามมี ๓ ประการ คือ ยถานุพุพิกะ มณฺชुकคติกะ และสีหคติกะ ใน
บรรดาการติดตามทั้งสามนั้น ยถานุพุพิกะย่อมตามมาตามลำดับสูตร มณฺชुकคติกะย่อมตามมาเหมือนนกบ
กระโดดไป ส่วนสีหคติกะย่อมตั้งอยู่ในท่ามกลางแล้วตามมาสูตรข้างหน้าและข้างหลังเหมือนพญามฤคราชสีห์
ที่หมอบอยู่ ณ ที่แห่งหนึ่ง ย่อมเหยี่ยวดูข้างหน้าและข้างหลังได้

คัมภีร์มูคฺชโพรฎีกากล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า

สีหาวโลกิโต เจว

มณฺชุกฺปลฺลิตฺเรว จ

คจฺจาสิตโต อิว ชยตา

อธิการา ตโย มตา

อากงฺขาเยํ ตู สพฺเพสํ

อนฺวตฺตติ ปเร ภเว.^{๖๔}

“อธิการณฺยมี ๓ ประเภทปรากฏว่าเหมือนราชสีห์เหยี่ยวดู เหมือนนกบกระโดด
และเหมือนกระแสน้ำ อนึ่ง เมื่อมีความปรารถนา การตามมาแห่งศัพท์ทั้งหมดจากสูตร
หน้าไปสูตรหลังย่อมมีได้”]

๑๖. กุจาสวณฺณํ ลุตฺเต.

เมื่อสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกันถูกลบแล้ว สระหลัง [คือ อิ, อี และ อุ] ย่อมถึงความ
เป็นสระอสังวณฺณะ [คือ เอ โอ] ในบางแห่ง

พุพฺพสฺสเร ครั้นเมื่อสระหน้า อสฺรูเป อันมีเสียงไม่เสมอกัน ลุตฺเต ถูกลบแล้ว สโร อ.สระ
ปโร อันเป็นเบื้องหลัง อิวณฺโณ จ อันเป็น อิ วัณฺณะ ด้วย อุ จ อันเป็น อุ อักขรด้วย ปฺปโปติ ย่อม
ถึง อสวณฺณํ ซึ่งความเป็นอสังวณฺณะ กุจจิ ในบางแห่ง ๗

[สูตรนี้เป็นวิริสูตร อาเทศวิริ คือ แปลงสระหลังอันได้แก่สระ อิ วัณฺณะเป็น เอ และแปลง อุ อักขร
เป็น โอ ในเมื่อลบสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกันด้วยสูตร สรา สเร โลปํ แล้ว เช่น พนฺรุสฺส + อิว แยก

พยัญชนะข้างหน้าคือ ส ออกจากสระ อ, ลบสระ อ หน้าในเพราะสระ อิ ของ อิว ด้วยสูตรว่า สรา สเร โลป, แปลงสระหลังคือ อิ ของ อิว เป็น เอ ด้วยสูตรนี้ แล้วนำ ส ไปประกอบกับสระ เอ ของ เอว เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น พนฺรุสเสว

สูตรนี้มี ๓ บท คือ กุวจิ, อสวณฺณํ และ ลุตเต จะเห็นได้ว่าสูตรนี้มีบทตามมา คือ ปโร, อสรูป, อิวณฺโณ และ อุ ตามที่กล่าวไว้ข้างต้น ทำให้คำแปลของสูตรยาวกว่าข้อความในสูตร ส่วนคำว่า ปุพฺพสฺสเร (เมื่อสระหน้า) เป็นักขิปนวุตติที่เพิ่มเข้ามา เพราะเมื่อมีคำว่า ปโร (สระหลัง) ที่แสดงการิยะ บทการิกี้ ต้องเป็นสระหน้าเท่านั้น]

อิวณฺณวุโต อุการวุโต จ ปโร สโร อสรูป ปุพฺพสฺสเร ลุตเต กุวจิ อสวณฺณํ ปปฺปโติ.

เมื่อสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกันถูกลบแล้ว สระหลังอันเป็น อิ วัณณะ (คือ อิ, อี) และ อุ อักขร ย่อมถึงความเป็นสระอสังวัณณะในบางแห่ง

นตฺถิ สวณฺณา เอเตสนฺติ อสวณฺณา, เอกาโรการา.

ฐานอันเสมอกันย่อมไม่มีแก่สระเหล่านี้ เหตุนี้สระเหล่านั้นชื่อว่า อสังวัณณะ (สระที่ไม่มีฐานเสมอกัน) คือ เอ และ โอ อักขร

[สระ เอ และ โอ ได้ชื่อว่า อสังวัณณะ เพราะสระทั้งสองนี้ไม่มีสระเสียงสั้นมาเป็นคู่ ท่านจึงเรียกว่า อสังวัณณะ คือ สระที่ไม่มีฐานเสมอกัน หมายความว่า สระจำแนกออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. สรุปะ สระมีเสียงเสมอกัน กล่าวคือ ต่างกันที่ความสั้นยาวเท่านั้น เช่น

อ, อา + อ, อา

อิ, อี + อิ, อี

อุ, อู + อุ, อู

๒. อสรูปะ สระมีเสียงไม่เสมอกัน เช่น

อ, อา + อิ, อี อุ, อู, เอ, โอ

อิ, อี + อ, อา อุ, อู, เอ, โอ

อุ, อู + อ, อา อิ, อี, เอ, โอ

๓. อสังวัณณะ สระที่ไม่มีฐานเสมอกัน กล่าวคือ ไม่มีสระเสมอกันกับตนเป็นคู่ ได้แก่ เอ และ โอ

ซึ่งไม่มีเสียงสั้นเป็นคู่

รูปวิเคราะห์นี้เป็นพหูพพิทิสมาสจึงหมายถึง เอ และ โอ อักษรเท่านั้น อย่างไรก็ตามในสูตร วา ปโร อสรูปา ท่านกล่าวว่า น สรุโป อสรูโป, อสวณฺโณ (สระที่มีได้เป็นสระอันมีเสียงเสมอกัน ชื่อว่า อสรูปะ หมายถึง สระที่มีฐานไม่เสมอกัน) ตามนัยนี้ คำว่า อสวณฺณ เป็นกรรมาธายสมาส ได้แก่ อสรูปสระนั่นเอง]

ตตฺถ จานาสฺนฺนวเสณ อิวณฺณการานเมกาโรการา โหนติ.

ในกาไรและการิยะเหล่านั้น แผลงสระ อี วัณณะและ อู อักษร เป็น เอ อักษร และ โอ อักษร[ตามลำดับ] โดยเนื่องด้วยฐานใกล้เคียงกัน

[ท่านให้แผลง อี อี เป็น เอ และ อู เป็น โอ เพราะสระแต่ละคู่นี้มีฐานใกล้เคียงกัน กล่าวคือ สระ อี อี เกิดที่तालुฐาน ส่วนสระ เอ เกิดที่กัณฐฐานและतालुฐาน สระ อู เกิดที่โอรุฐาน ส่วนสระ โอ เกิดที่กัณฐฐานและโอรุฐาน

คำว่า อิวณฺณการานเมกาโรการา ตັดบทเป็น อิวณฺณ + อูการานํ + เอการ + โอการา]

พฺนฺรฺสุเสว, อูเปกฺขติ, อูเปโต, อเวจฺจ, ชินฺเรติ, โนเปติ, จนฺโททโย, ยโถทเก.

เช่น

พฺนฺรฺสุเสว	[พฺนฺรฺสุส + อิว]	(เหมือน[การสมาคม]ของญาติ)
อูเปกฺขติ	[อูป + อิกฺขติ]	(ย่อมเพ่ง)
อูเปโต	[อูป + อิตฺโต]	(เข้าถึงแล้ว)
อเวจฺจ	[อว + อิจฺจ]	(ไต่ตรงแล้ว)
ชินฺเรติ	[ชิน + อีริติ]	(อันพระชินเจ้าตรัสแล้ว)
โนเปติ	[น + อูเปติ]	(ย่อมไม่เข้าถึง)
จนฺโททโย	[จนฺท + อูทโย]	(การขึ้นแห่งดวงจันทร์)
ยโถทเก	[ยถา + อูทเก]	(เหมือนในน้ำ)

การประกอบรูปศัพท์ พฺนฺรฺสุเสว

ศัพท์เดิมเป็น พฺนฺรฺสุส กับ อิว

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหิจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (พฺนฺรฺสุสฺ อ + อิว)

ในเพราะสระหลัง ลบสระหน้าด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลป” (พฺนฺรฺสุสฺ + อิว)

เมื่อลบสระหน้าแล้วให้แปลง อี เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “กฺวจาสวณฺณํ ลฺลฺตเต” (พฺนฺรฺสุสฺ + เอว)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยฺตเต” (พฺนฺรฺสุสฺ → เอว)

สำเร็จรูปเป็น พฺนฺรฺสุเสว

[ตามมติของปทรูปสิทธิปริกรณ ท่านอนุญาตให้ อฺ ศัพท์ตามมาจากสูตร วมฺทฺทฺนฺตํ เพื่อให้แปลง สระ อฺ เป็น โอ เท่านั้น แต่ถ้าไม่ให้อฺ ศัพท์ติดตามมาก็อาจแปลง อฺ เป็น โอ ได้อีกด้วย เช่น

วาโมรฺ	[วาม + อฺร]	(ผู้มีขาอ่อนงาม)
ญฺโลรฺ	[ญฺล + อฺร]	(ผู้มีขาอ่อนอ้วน)
เอโกนสตํ	[เอก + อฺนสต]	(หนึ่งร้อยหย่อนหนึ่ง)

คัมภีร์โมคคัลลานปัฏฐิกา (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๒๙) และพาลาวตารฎีกาเก่า (สูตร กฺวจาสวณฺณํ ลฺลฺตเต) อ่างอุทาหรณ์เหล่านี้แล้วได้กล่าวแย้งมติของปทรูปสิทธิปริกรณนี้ไว้โดยเห็นว่าไม่ครอบคลุมตัวอย่างทั้งหมด ความจริงหลักภาษาเป็นวิธีใช้โดยมากเท่านั้น อาจมีข้อยกเว้นเป็นพิเศษได้ตามความเหมาะสมดังคำพังเพยว่า “ไวยากรณเหมือนกระพุงแก้มของนักเป่าปี่”

กฺวจีติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง)

ตฺตริเม, ยสฺสินฺทฺรียานิ, มหิตฺธิโก, สพฺพีติโย, เตนฺอุปฺสงฺกมิ, โลกฺตฺตโร.

บทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

ตฺตริเม	[ตฺตฺร + อิม]	(ในอาบัติเหล่านั้น อาบัติเหล่านี้)
ยสฺสินฺทฺรียานิ	[ยสฺส + อินฺทฺรียานิ]	(อินทรีย์ของบุคคลใด)
มหิตฺธิโก	[มหา + อิทฺธิโก]	(ผู้มีฤทธิมาก)
สพฺพีติโย	[สพฺพา + อีติโย]	(สิ่งร้ายทั้งปวง)
เตนฺอุปฺสงฺกมิ	[เตน + อุปฺสงฺกมิ]	(เข้าไปแล้วทางทิศนั้น)
โลกฺตฺตโร	[โลก + อุตฺตโร]	(พ้นจากโลก)

[ในอุททาหารณ์ที่ยกมานี้ ไม่แปลง อิ อี เป็น เอ และไม่แปลง อุ เป็น โอ ถึงแม้ว่าจะมีองค์สำหรับการเข้าสนธิพร้อมมูลคือสระหน้าและสระหลังมีรูปไม่เสมอกันก็ตาม]

ลุตเตติ กี่.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า ลุตเต (เมื่อลบแล้ว)

ฉ อิเม ธมา, ยถา อิห, กุสลสส อุปสมปทา.

บทว่า ลุตเต (เมื่อลบแล้ว) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสถวิธีดังกล่าวในอุททาหารณ์ว่า

ฉ อิเม ธมา (ธรรม ๖ อย่างเหล่านี้)

ยถา อิห (สิ่งนี้ ฉันท)

กุสลสส อุปสมปทา (การยังกุศลให้ถึงพร้อม)

[การแปลงสระหลังเป็นอสวัณณะด้วยสูตรนี้ ต้องลบสระหน้าก่อนจึงจะทำวิธีของสูตรนี้ได้ ถ้ายังไม่ลบสระหน้าก็ทำวิธีของสูตรนี้ไม่ได้ ตามอุททาหารณ์ข้างต้น สระ อ วัณณะใน, ถา และ ส ยังไม่ลบ จึงแปลงสระ อิ วัณณะและ อุ อักษรเป็น เอ และ โอ ไม่ได้ ดังนั้น จึงไม่มีรูปว่า เณเม, ยถา, กุสลสสอุปสมปทา

ในที่นี้ท่านแสดงรูปว่า กุสลสส อุปสมปทา ทั้งห้ามการแปลง อุ เป็น โอ เพราะยังไม่ได้ลบสระหน้า ดังนั้น รูปว่า กุสลสส อุปสมปทา ตามฉบับฉบัญญัติสังคายนาคงควรเป็นปาฐะเดิม แต่ในพระไตรปิฎกฉบับไทยและสิงหลมีรูปเข้าสนธิว่า กุสลสสุปสมปทา รูปนี้ไม่สอดคล้องกับข้อความในปทรูปสิทธิปกรณ์]

อสรูเปติ กี่.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า อสรูเป (สระอันมีเสียงไม่เสมอกัน)

จตุตทาริมานิ, มาตุปฏฺจานัน.

บทว่า อสรูเป (สระอันมีเสียงไม่เสมอกัน) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสถวิธีดังกล่าวในอุททาหารณ์ว่า

จตุตทาริมานิ [จตุตทาริ + อิมานิ] (สี่อย่างเหล่านี้)

มาตุปฏฺจานัน [มาตุ + อุปฏฺจานัน] (การอุปฏฺฐากมารดา)

[ในอุททาหารณ์ข้างต้น สระหน้าและสระหลังเป็นสระสวัณณะกัน จึงไม่เข้าสนธิด้วยวิธีการอาเทศตามสูตรนี้]

เอตถ จ สติปิ เหฏฐา วาคคหณ กวจิกรณโต อวณฺเณ เอว ลุตเต อธิ วุตตวิวิ โหตีติ
ทฎฐพฺพ.

อนึ่ง ในสูตรนี้ ฟังทราบ่วิธีที่กล่าวไว้ในสูตรนี้ย่อมมีได้เมื่อลบสระ อ วัณณะแล้ว
เท่านั้นเพราะกระทำ กวจิ ศัพท์ไว้ในเมื่อ วา ศัพท์มีอยู่ในสูตรที่ผ่านมา

[ท่านกล่าวศัพท์ว่า กวจิ (ในบางแห่ง) ไว้ในสูตรนี้ โดยไม่ให้ วา ศัพท์จากสูตร วา ปโร อสรูปา ดิต
ตามมา เพราะบททั้งสองมีความหมายต่างกัน กล่าวคือ กวจิ ศัพท์ แสดงถึงวิธีที่ใช้เป็นส่วนน้อย ซึ่งในที่นี้คือ
ฐานะที่ลบสระ อ วัณณะข้างหน้าเท่านั้น และไม่มีสองรูปเหมือน วา ศัพท์ ส่วน วา ศัพท์ที่มีอรรถวิกับบี
จะแสดงความไม่แน่นอน หรือเมื่อมีอรรถวตถิติภาสาก็แสดงวิธี ๓ ประการมีปัจฉิมวิเป็นต้น แต่อุททาหรณ์
ตามสูตรนี้คือ พนฺธฺสเสว เป็นต้นมีเพียงรูปเดียว และใช้เป็นส่วนน้อยในพระบาลี ดังนั้น ท่านจึงกล่าว กวจิ
ศัพท์เพื่อไม่ให้ วา ศัพท์ติดตามมาสูตรนี้ได้

คำว่า อวณฺเณ เอว ลุตเต (เมื่อลบ อ วัณณะแล้วเท่านั้น) หมายความว่า ต้องลบสระหน้าที่เป็น
สระ อ วัณณะอย่างเดียวจึงจะทำวิธีของสูตรนี้ได้ ถ้าวณฺเณหน้าอันเป็นสระ อี วัณณะหรือ อุ วัณณะก็จะทำ
วิธีของสูตรนี้ไม่ได้ เช่น ทิฏฐฺปาทานํ (ทิฏฐิ + อุปาทานํ) แม้จะลบสระ อี ข้างหน้าก็แปลงสระ อุ หลังเป็น
โอ ไม่ได้ ดังนี้ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ข้อความข้างต้นเขียนตามคำอธิบายของคัมภีร์กัตตันตระ (ปริจเฉทที่ ๑
สูตร ๒๕-๒๖) แต่ในพระบาลีมีอุททาหรณ์ที่ลบสระ อี วัณณะแล้วแปลงเป็น เอ, โอ ได้บ้าง เช่น

อเตว	[อติ + อิว]	(อย่างยิ่ง)
โวทกํ	[วิ + อุทกํ]	(ไม่มีหน้า)
ปจฺโจรสฺมี	[ปติ + อุรสฺมี]	(ในเฉพาะอก)
ภาศิโรทกํ	[ภาศิโรถิ + อุทกํ]	(น้ำในแม่น้ำคงคา)

ตโต อธิ น ภวติ. ทิฏฐฺปาทานํ, ปณฺจหุपालิ, มุทินฺทฺริยํ, โย มิสฺสโรติ.

เพราะเหตุนี้ วิธีที่ท่านแสดงจึงไม่มีในอุททาหรณ์เหล่านี้ คือ

ทิฏฐฺปาทานํ	[ทิฏฐิ + อุปาทานํ]	(อุปาทานคือทิฏฐิ)
ปณฺจหุपालิ	[ปณฺจหิ + อุपालิ]	(ตุกรอุปาลี บุคคลผู้ประกอบด้วย องค์คุณ ๕ ประการ)
มุทินฺทฺริยํ	[มุทุ + อินฺทฺริยํ]	(อินทรีอันอ่อน)
โย มิสฺสโร	[โย เม + อิสฺสโร]	(บุคคลใดเป็นนายของเรา)

“ตตฺร อยํ, พุทฺธ อนุสฺสติ, ส อตฺถิกา, สญฺญา วา อสฺส, ตทา อหํ, ยานิ อิธ ภูตานิ, คจฺฉามิ อิติ, อติ อิโต, กิกิ อิว, พหุ อุปการํ, มธุ อุทกํ, สุ อุปธาริตํ, โยปิ อयํ, อิทานิ อหํ, สเจ อยํ, อปฺปสฺสุโต อยํ, อิตฺร อิตฺเรณ, สทฺธา อิธ วิตฺตํ, กम्म อุปนิสฺสโย, ตถา อุปมํ, รตฺติ อุปฺรโต, วิ อุปสโม”
 อัจจตฺร ปุพฺพสฺสรานํ โลเป กเต-

เมื่อการลบสรรหน้าถูกกระทำแล้วในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ “ตตฺร อยํ, พุทฺธ อนุสฺสติ, ส อตฺถิกา, สญฺญา วา อสฺส, ตทา อหํ, ยานิ อิธ ภูตานิ, คจฺฉามิ อิติ, อติ อิโต, กิกิ อิว, พหุ อุปการํ, มธุ อุทกํ, สุ อุปธาริตํ, โยปิ อยํ, อิทานิ อหํ, สเจ อยํ, อปฺปสฺสุโต อยํ, อิตฺร อิตฺเรณ, สทฺธา อิธ วิตฺตํ, กम्म อุปนิสฺสโย, ตถา อุปมํ, รตฺติ อุปฺรโต, วิ อุปสโม” [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“กวจี”ติ อธิกาโร.

บทว่า กวจิ (ในบางแห่ง) เป็นศัพท์ตามมา[ปรากฏในสูตรต่อมาอีกหลายสูตร]

[บทว่า กวจิ ตามมาจากสูตรว่า กวจาสวณฺณ ลุตเต มาสู่สูตร ที่๗ แล้วตามเรื่อยไปจนถึงสูตร อิวณฺโณ ยํ นวา รวม ๖ สูตร ท่านจึงใช้ อธิกาโร เพื่อให้รู้ว่าติดตามไปได้หลายสูตร]

“ปโร, ลุตเต”ติ จ วตเตเต.

บทว่า ปโร (สระหลัง) และบทว่า ลุตเต (ถูกลบแล้ว) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๗. ที่๗.

เมื่อลบสรรหน้าแล้ว สระหลังย่อมถึงความเป็นที่ขะในบางแห่ง

บุพฺพสฺสเร ครั้นเมื่อสรรหน้า ลุตเต ถูกลบแล้ว ปโร อ.สระหลัง ปฺปโปติ ย่อมถึง ที่๗ ซึ่ง ความเป็นที่ขะ กวจิ ในบางแห่ง ๗

[สูตรนี้เป็นวิริสูตร ที่๗วิริ คือ ที่ขะสระหลังในเมื่อลบสรรหน้าด้วยสูตรว่า สรา เสร โลปี แล้วกล่าว คือ ที่ขะ อ เป็น อา, อิ เป็น อี และ อุ เป็น อุ ตามสระฐานะเดียวกัน เช่น ตตฺร + อยํ แยกพยัญชนะข้าง หน้าคือ รุ ออกจากสระ อ, ลบสระ อ หน้าในเพราะสระ อ ของ อยํ, ที่ขะสระหลังคือ อ ของ อยํ เป็น อา ด้วยสูตรนี้ แล้วนำ รุ ไปประกอบกับสระ อา ของ อายํ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ตตฺรราย]

สโร โข ปโร ปุพฺพสฺสเร ลุตฺเต กฺวจิ ทิฆมภาวํ ปปฺโปตีติ จานาสนฺนวเสน รสฺสสฺสรานํ
สวณฺณทีโฆ.

เมื่อลบสระหน้าแล้ว สระหลังย่อมาถึงความเป็นที่ชนะในบางแห่ง การที่ชนะรัสสระเป็น
สระวิธณะเดียวกัน[เสียงยาว] ย่อมมีด้วยความมีฐานใกล้เคียงกัน ด้วยสูตรนี้

[คำว่า “ฐานใกล้เคียงกัน” ก็คือ ฐานเดียวกันนั่นเอง ท่านกล่าวไว้อย่างนี้โดยความเป็นสำนวนทางภาษา
เท่านั้น และการทำที่ชนะรัสสระนั้น ต้องทำที่ชนะรัสสระให้เป็นสระวิธณะเดียวกันเท่านั้น จะทำที่ชนะสระต่าง
วิธณะไม่ได้

บทว่า ทิฆม ในสูตรนี้ ท่านอธิบายไว้ในวุตติว่า ทิฆมภาวํ (ความเป็นที่ชนะ) เพื่อให้ทราบว่าเป็นศัพท์
เดิมมาจาก ทิฆมภาว ลบ ภาว ศัพท์เพื่อย่อคำ หรือบทนี้เป็นสำนวนที่เรียกว่า ภาวประธาน คือ มีอรรถภาว
เป็นหลัก แม้ว่าจะไม่มี ภาว ศัพท์ปรากฏโดยตรงก็หมายความว่าอรรถภาวได้เช่นกัน]

ตตฺรรายํ, พุทฺธานุสฺสติ, สาทฺตฺติกา, สณฺณว วาสฺส, ตทาหํ, ยานีธ ภูตานิ, คจฺฉามิตี, อตีโต,
กิกิว, พหุปรการํ, มรฺฐทกํ, สฺปฐาริตํ, โยปายํ, อิทานาหํ, สจายํ, อปฺปสฺสฺสฺตายํ, อิตฺริตฺเรน, สทฺธิธ
วิตตํ, กมฺมุปนฺนสฺสโย, ตตฺตฺตฺตฺ, รตฺตฺตฺตฺ, วุสฺสโม.

เช่น

ตตฺรรายํ	[ตตฺร + อยํ]	(ในเรื่องนั้นข้อนี้เป็นวินิจฉัย)
พุทฺธานุสฺสติ	[พุทฺธ + อนุสฺสติ]	(การตามระลึกถึงพระพุทธเจ้า)
สาทฺตฺติกา	[ส + อตฺตฺติกา]	(มีประโยชน์)
สณฺณว วาสฺส	[สณฺณว วา + อสฺส]	(หรือสัญญาของบุคคลนั้น)
ตทาหํ	[ตทา + อหํ]	(ในกาลนั้น ข้าพเจ้า)
ยานีธ ภูตานิ	[ยานิ + อธิ ภูตานิ]	(เทวดาเหล่าใดในที่นี้)
คจฺฉามิตี	[คจฺฉามิ + อิติ]	(ว่าย่อมไป)
อตีโต	[อติ + อิตฺ]	(ล่วงไปแล้ว)
กิกิว	[กิกิ + อิว]	(เพียงดังกด้อยตีวีต)
พหุปรการํ	[พหุ + อนุปรการ]	(มีอุปการะมาก)
มรฺฐทกํ	[มรฺฐ + อนุทก]	(น้ำผึ้ง)

สุปฐาริต์	[สุ + อุปฐาริต์]	(ใคร่ครวญดีแล้ว)
โยปาย์	[โยปี + อัย]	(แม้บุคคลใด)
อิทานาห์	[อิทานิ + อห]	(ในเวลานี้ ข้าพเจ้า)
สจาย์	[สเจ + อัย]	(ถ้าบุคคลนี้)
อปปสสุต้าย์	[อปปสสุโต + อัย]	(บุรุษนี้มีความรู้น้อย)
อิตริตเรน	[อิตร + อิเตรน]	(ด้วยสิ่งอื่นๆ)
สทฐิธ วิตุต์	[สทฐา + อิธ วิตุต]	(ศรัทธาเป็นทรัพย์ในโลกนี้)
กมมุปนิสสุโย	[กมม + อุปนิสสุโย]	(มีกรรมเป็นที่พึงอาศัย)
ตถูปม	[ตถา + อุปม]	(เหมือนอย่างนั้น)
รตตุปรโต	[รตติ + อุปปรโต]	(ผู้เว้น[การบริโภคอาหาร]ในเวลา กลางคืน)
วูปสโม	[วิ + อุปสโม]	(ความสงบยิ่ง)

การประกอบรูปศัพท์ ตตุราย

ศัพท์เดิมเป็น ตตุร กับ อัย

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ตตุร อ + อัย)

ในเพราะสระหลัง ลบสระหน้าด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลป” (ตตุร + อัย)

เมื่อลบสระหน้าแล้วให้ที่หะสระหลังด้วยสูตรว่า “ทีฆ” (ตตุร + อาย)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตเต” (ตตุร → อาย)

สำเร็จรูปเป็น ตตุราย

กวจิตี กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กวจิ (ในบางแห่ง)

อจิริ วตย กาย, กิมปีมาย, ตีณิมานิ, ปญจสุปาทานกฺขนฺเรสุ, ตสฺสโต, ปญจจฺคิโก,
มุนินฺโท, สตินฺทริยํ, ลหุจฺจानํ, คจฺฉามหํ, ตตุริทํ, ปญจหุपालิ, นตฺถณฺณ.

บทว่า กวจิ (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

อจิริ วตย กาย [อจิริ วต + อัย กาย] (ร่างกายนี้ไม่เที่ยงหนอ)

กิมปิมาย	[กิมปิ + อิมาย]	(ประโยชน์อะไรด้วยนางภิกษุณีนี้)
ตีณิมานิ	[ตีณิ + อิมานิ]	(เหตุสามอย่างเหล่านี้)
ปณฺจสุปาทานกฺขนฺธสุ	[ปณฺจสุ + อุปาทานกฺขนฺธสุ]	(ในอุปาทานชั้น ๕)
ตสฺสโต	[ตสฺส + อตฺโต]	(เนื้อความของคำนั้น)
ปณฺจจฺโค	[ปณฺจ + วจฺโค]	(มีองค์ ๕)
มฺุณิโท	[มฺุณิ + อินฺโท]	(พระจอมมุนี)
สฺตินฺทฺริยํ	[สฺติ + อินฺทฺริยํ]	(อินทรียคือสติ)
ลหฺุฏฺจฺฉานํ	[ลหฺุ + ฏฺจฺฉานํ]	(การลุกขึ้นอย่างรวดเร็ว)
คจฺฉามิ	[คจฺฉามิ + อหํ]	(ข้าพเจ้ายอมไป)
ตตฺริทํ	[ตตฺริ + อิทํ]	(ในเรื่องนั้น ชื่อนี้)
ปณฺจหฺุปาไล	[ปณฺจหฺุ + อุปาไล]	(ตุกรอุบาลี [บุคคลผู้ประกอบ] ด้วยธรรม ๕ ประการเหล่านี้)
นตฺถณฺณํ	[นตฺถิ + อณฺณํ]	(สิ่งอื่นยอมไม่มี)

ลุตเตติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า ลุตเต (เมื่อลบแล้ว)

ยถา อยํ, นิมิ อิว ราชา, กิกิ อิว, สุ อุปฐาจิตํ.

บทว่า ลุตเต (เมื่อลบแล้ว) มีประโยชน์เพื่อปฏิบัติเสถวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

ยถา อยํ	(บุคคลนี้ ฉันใด)
นิมิ อิว ราชา	(เพียงดังพระเจ้านิมิ)
กิกิ อิว	(เพียงดังนกตั๋ยตีวิด)
สุ อุปฐาจิตํ	(ทรงไว้ด้วยดี)

[ในอุทาหรณ์ว่า ยถา อยํ เป็นต้น เมื่อยังไม่ลบสรรหาก็ที่หะสรรหังไม่ได้ จึงไม่มีรูปว่า ยถายํ, นิมีว, กิกิว, สุปฐาจิต]

“โลกสฺส อิติ, เทว อิติ, วิ อติปตฺนติ, วิ อตินาเมฺนติ, สํฆาฏิ อปิ, ชีวิตเหตุ อปิ, วิชฺช อิว, กีสฺส อธิ วิตฺตํ, สาธุ อิติ” อิติธ ปรสฺสรานํ โลกเป กเต-

เมื่อลบสระหลังในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ “โลกสฺส อิติ, เทว อิติ, วิ อติ ปตฺนติ, วิ อติ-นาเมฺนติ, สํฆาฏิ อปิ, ชีวิตเหตุ อปิ, วิชฺช อิว, กีสฺส อธิ วิตฺตํ, สาธุ อิติ” [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“ลุตเต, ทิฆมนุ”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า ลุตเต (ครั้นลบแล้ว) และบทว่า ทิฆม (ทิฆมสระ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๘. ปุพฺโพ จ.

เมื่อลบสระหลังแล้ว สระหน้าย่อมถึงความเป็นที่ขะในบางแห่ง

ปรสฺสเร ครั้นเมื่อสระหลัง ลุตเต ถูกลบแล้ว ปุพฺโพ อ.สระหน้า ปปฺไปติ ย่อมถึง ทิฆม ซึ่งความเป็นที่ขะ กฺวจิ ในบางแห่ง ๕

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร ทิฆมวิธิ คือ ทิฆมสระหน้าในเมื่อลบสระหลังด้วยสูตรว่า วา ปโร อสรูปา แล้ว เช่น โลกสฺส + อิติ แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ ส ออกจากสระ อ, ลบสระหลังคือ อ ของ อิติ, ทิฆมสระหน้าคือ อ ของ ส เป็น อา ด้วยสูตรนี้ แล้วนำ ส ไปประกอบกับสระ อา เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น โลกสฺสชาติ

จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุรักษตนะ โดยตั้งศัพท์ว่า ลุตฺต จากสูตร กฺวจาสวณฺณํ ลุตเต และ ทิฆม จากสูตร ทิฆม มาไว้ในสูตรนี้ และไม่ให้ติดตตามไปสู่สูตรต่อไปคือสูตรว่า ยเมทฺนตฺสสาเทโส จ ศัพท์ประเภทนี้ไม่แปลว่า “ด้วย, และ” เหมือน จ ศัพท์ที่ทำหน้าที่รวบรวมซึ่งเรียกว่า อวุตตสมุจฺจยะ]

ปุพฺโพ สโร ปรสฺสเร ลุตเต กฺวจิ ทิฆม ปปฺไปติ.

เมื่อลบสระหลังแล้ว สระหน้าย่อมถึงความเป็นที่ขะ ในบางแห่ง

จคฺคหณํ ลุตฺตทิกฺคคหณานุกฺคณตฺตณํ.

จ ศัพท์ มีประโยชน์เพื่อตั้งศัพท์ว่า ลุตฺต (ลบแล้ว) และ ทิฆม (ทิฆม) [มาไว้ในสูตรนี้]

ตํ “จानุกฺคณตฺตมฺตฺตตรตฺต นานุกฺคณตฺตเต”ติ ฎาปนตฺตณํ.

จ ศัพท์นั้นมีประโยชน์เพื่อแสดงให้เห็นว่า “ศัพท์ที่ จ ศัพท์ตั้งมานั้นย่อมไม่ติดตตามไป

ในสูตรหลัง”

[คำว่า อนุกัศตนะ (ตั้ง) ใช้ในความหมายว่า ตั้งศัพท์ว่า ลุตต และ ทิม จากสูตรหน้ามาไว้ในสูตรนี้ และมีความหมายเพียงใช้ในสูตรนี้เท่านั้น ไม่นำไปใช้ในสูตรอื่นอีก

ข้อความข้างต้นกล่าวตามกฎทั่วไปในคัมภีร์ปริภาเซนทุเสชระว่า

จานุกขุตติมุตตรตร นานวตเต.^{๖๔}

[ศัพท์ที่ จ ศัพท์ตั้งไว้ย่อมไม่ติดตามไปสูตรหลัง]

โลกสฺสาติ, เทวาติ, วิติปตฺนติ, วิตินาเมนติ, สัฆาฎฺฐิปี, ชีวิตเหตุปี, วิชฺชว, กีสฺสุธ วิตฺตํ, สาธุติ.

เช่น

โลกสฺสาติ	[โลกสฺส + อติ]	(ของโลกดังนี้)
เทวาติ	[เทว + อติ]	(ว่าขอเดชะ)
วิติปตฺนติ	[วิ + อติปตฺนติ]	(ยอมตกไป)
วิตินาเมนติ	[วิ + อตินาเมนติ]	(ยอมแปรปรวนไป)
สัฆาฎฺฐิปี	[สัฆาฎฺฐิ + อปี]	(แม่ผ้าสังฆาฎ)
ชีวิตเหตุปี	[ชีวิตเหตุ + อปี]	(แม้ชีวิตเป็นเหตุ)
วิชฺชว	[วิชฺช + อิว]	(ตั้งสายฟ้า)
กีสฺสุธ วิตฺตํ	[กีสฺสุ + อิว วิตฺตํ]	(อะไรเป็นทรัพย์ในโลกนี้)
สาธุติ	[สาธุ + อติ]	(ว่าดีแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ โลกสฺสาติ

ศัพท์เดิมเป็น โลกสฺส กับ อติ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโรจิตมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย” (โลกสฺส อ + อติ)

หลังจากสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกัน ให้ลบสระหลังด้วยสูตรว่า “วา ปโร อสรูปา” (โลกสฺส อ

+ ต)

เมื่อลบสระหลังแล้วให้ห้หะสระหน้าด้วยสูตรว่า “บุพุโพ จ” (โลกสฺส อา + ต)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตุเต” (โลกสฺส → อา ต)

สำเร็จรูปเป็น โลกสฺสาติ

กวจีติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กวจิ (ในบางแห่ง)

ยสฺสทานิ, อิติสฺส, อิทานิปี, เตสุปี, จกฺขุณฺทริยํ, กิณฺนมาว.

บทว่า กวจิ (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฎิเสธวิธีดังกล่าวในอุททาหรณ์ว่า

ยสฺสทานิ	[ยสฺส + อิทานิ]	(บัดนี้ [ท่านทราบกาล]ของการ ไปหรือการไม่ไปใด)
อิติสฺส	[อิติ + อสฺส]	(ของบุคคลนั้นว่า)
อิทานิปี	[อิทานิ + อปี]	(แม้ในกาลนี้)
เตสุปี	[เตสุ + อปี]	(แม้ในบุคคลเหล่านั้น)
จกฺขุณฺทริยํ	[จกฺขุ + อิทฺทริยํ]	(อินทรียคือจกฺขุ)
กิณฺนมาว	[กิ + นุ + อีมา + เอว]	(ภิกษุณีเหล่านี้เน้นเที่ยวหรือไร [เป็นศากยธิดา]เหมือนภิกษุณี เหล่านี้มิใช่หรือ)

อธิตโต โข เม อัย ธมฺโม, ปุตฺโต เต อหํ, เต อสฺส ปหีนา, ปพฺพเต อหํ, ye อสฺส อธิธิ
 ปพฺพโลเป สมฺปตฺเต-

เมื่อการลบสระหน้าในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ อธิตโต โข เม อัย ธมฺโม, ปุตฺโต เต อหํ,
 เต อสฺส ปหีนา, ปพฺพเต อหํ, ye อสฺส ปรากฏพร้อมแล้ว [พระกัจจายณะจะกล่าววิธีนี้]

[ในการเข้าสนธิบทว่า เม + อัย มีสระหน้าและสระหลังที่อาจลบสระหน้าด้วยสูตรว่า สรา สเร โลป
 ได้ ท่านจึงกล่าวสูตรต่อไปเพื่อให้แปลงสระ เอ เป็น ย อักษร]

๑๙. ยเมทนต์สสาเทโส.

แปลง เอ ที่อยู่ท้ายบท เป็น ย ในเพราะสระหลัง ในบางแห่ง

อาเทโส อ.อาเทศ ยํ คือ ย รูป โหติ ย่อมมี จาเน ในตำแหน่ง เอทนต์สส ของ เอ
 อันเป็นที่สุด สเร ในเพราะสระ กฺวจิ ในบางแห่ง ๗

[สูตรนี้มี ๓ บท คือ ยํ + เอทนต์สส + อาเทโส เป็นวิริสูตร อาเทสฺวิ คือ แปลง เอ เป็น ย ใน
 เพราะสระหลัง เช่น เม + อัย แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ ม ออกจากสระ เอ, แปลง เอ เป็น ย ในเพราะ
 สระ อ ของ อัย ด้วยสูตรนี้, ที่สระหลังคือ อ ของ อัย เป็น อา ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง แล้วนำ ย ไป
 ประกอบกับสระ อา ของ อายํ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น มายํ]

ความจริงการแปลงสระ เอ เป็น ย ด้วยสูตรนี้ เป็นเพียง ย พยัญชนะล้วนๆ เท่านั้น ไม่มีสระ อ
 ประกอบร่วม เพราะเป็นการแปลงในเพราะสระหลัง พยัญชนะที่แปลงมานี้จึงไม่จำเป็นต้องมีสระร่วมด้วย แม้
 ในการแปลงสระ อิ วัณณะ เป็น ย เป็นต้น, การลงอักษรเป็นอาคม หรือการแปลงนิคคหิตเป็น ม, ท เป็นต้น
 ในเพราะสระหลัง ก็ไม่มีสระประกอบร่วมกับพยัญชนะที่แปลงมานั้น อย่างไรก็ตาม ในที่นี้ได้ประกอบสระไว้
 ร่วมกับพยัญชนะเหล่านั้น เพื่อให้ให้ออกเสียงง่าย ยกเว้นกรณีที่ต้องการจะแสดงวิธีประกอบรูปศัพท์ ก็จะไม่
 ถึงพยัญชนะที่ไม่มีสระประกอบร่วม

คำว่า ยเมทนต์สสาเทโส ดัตตบทเป็น ยํ + เออนต์สส + อาเทโส แปลงนิคคหิตใน ยํ เป็น ม อักษร
 และลง ท อาคมท้าย เอ

อาเทศ คือ การกลมกลืนเสียงที่เกิดจากการเชื่อมคำ โดยเปลี่ยนอักษรเดิมให้เป็นอักษรใหม่ เหมือน
 ศัตรูที่ปราบข้าศึกของตนแล้ว ย่อมเข้าครอบครองที่อยู่ของเขา

อาคม คือ การแทรกเสียงเข้าไปในตำแหน่งที่ไม่เคยมีเสียงนั้นอยู่ เหมือนนิมิตที่มาเยี่ยมหา ดังมี
สารกว่า

สตตุ วิทยาเทโส. มิตโต วิทยาโมติ เวยยากรณา โวรหนติ.^{๖๖}

นักไวยากรณ์ทั้งหลายกล่าวว่า อาเทศเหมือนศัตรุ อาคมเหมือนนิมิต]

เอการสส ปทนต์ฏตสส จาเน สเร ปเร กวจิ ยการาเทโส โหติ.

แปลงเป็น ย อักษรในตำแหน่งของ เอ อักษร ซึ่งเป็นที่สุดของบท ในเพราะสระหลัง
ในบางแห่ง

[บทว่า เอทนต์สส (เอ อันเป็นที่สุด) ในสูตร ท่านอธิบายไว้ในจุดติว่า เอการสส ปทนต์ฏตสส
(เอ อักษรซึ่งเป็นที่สุดของบท) เพื่อแสดงว่า เอ อักษรในที่นี้เป็นที่สุดของบท ไม่ใช่ที่สุดของธาตุหรือปัจจัย
ที่เป็นส่วนประกอบของบท

ในพากย์ข้างต้น คำว่า เอการสส ยการาเทโส โดยทั่วไปมักว่า “ย อักษรที่แปลงมาของ เอ อักษร”
หมายถึง แปลง เอ อักษรเป็น ย อักษรนั่นเอง ตามนัยนี้คำว่า เอการสส สัมพันธ์ใน ยการาเทโส (ตามหลัก
สัมพันธ์เรียกว่า ภาวาทิสัมพันธ์) อีกนัยหนึ่ง อาจสัมพันธ์บทนี้เข้ากับ จาเน ศัพท์ โดยแปลว่า “แปลงเป็น ย
อักษรในตำแหน่งของ เอ อักษร” ตามนัยนี้ คำว่า เอการสส สัมพันธ์ในคำว่า จาเน ที่เพิ่มเข้ามา ตามความ
หมายนี้อาจทำให้ความชัดเจนขึ้นและสอดคล้องกับคำอธิบายในจุดติของสูตรนี้ แม้คัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา
(ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๓๔) ก็กล่าวว่าบทที่ลงบัญญัติไว้ลักษณะนี้เรียกว่า ฐานสัมพันธ์ คือ สัมพันธ์กับ
จาเน ศัพท์ที่เพิ่มเข้ามา เหมือนกับอันตาเปกขบัญญัติซึ่งสัมพันธ์กับ อนุต ศัพท์ที่เพิ่มเข้ามา (ดู สูตร ๑๘๙)
ข้อความดังกล่าวสอดคล้องกับคำอธิบายในคัมภีร์ปาณินิ (อธยายะ ๑ ปาठะ ๑ สูตร ๔๙) ซึ่งกล่าวว่า ญจสิ
จानโยคา (บัญญัติไว้ใช้ประกอบกับ จาเน ศัพท์) ในคำแปลภาษาฮินดีก็เพิ่ม จาเน ศัพท์เข้ามาเช่นกัน]

อการเอ เม-เต-เยสททาติสเสวयी วิธิ.

วิธีนี้ย่อมมีแก่ เม, เต และ เย ศัพท์เป็นต้นเท่านั้น ในเพราะ อ อักษร

[อาทิ ศัพท์ในคำว่า เม-เต-เยสททาติสส หมายถึง เก ในอุททาหรณ์ว่า กุยาห์ (เก + อห) เป็นต้น
ดังที่กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๔๓)]

ยฺหฺติ ยํ รุปี.

บทว่า ยํ คือ รูปว่า ย

[บทว่า ยํ มงหาศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์คือ รูป ไม่มงหาปุงลิ่งค์คือ อาเทโส ถ้ามงหาอาเทโส ก็ควรตั้งสูตรว่า โย เอทนต์สสาเทโส แต่ท่านให้มงหา ยํ เพื่อเข้าสนธิให้คำสั้นลงเป็น ยเมทนต์สสาเทโส

คัมภีร์นยาสะและปทฺฐปฺลิตฺธิปกรณฺ์แสดงการตัดบทในสูตรนี้ไว้เหมือนกันว่า ยํ + เออนฺตสฺส + อาเทโส แต่คัมภีร์พาลาดารตัดบทเป็น โย + เออนฺตสฺส + อาเทโส เพราะได้อธิบายไว้ในวุตติว่า โยกาโร อาเทโส (อาเทศเป็น ย อักษร) คัมภีร์พาลาวดารฎีกาแก้กล่าวว่าง ม อาคมด้วยสูตรว่า ยวมทนต์รลา จากมา แล้วลบ โอ อักษรและลง อ อาคมด้วยสูตรว่า โลปญจ ตตฺรากาโร ดังอุทาหรณ์ในพระบาลี (ขุ. ชา. ๒๗. ๑๕๒. ๑๑๖) ว่า ยเมตํ ปริสฺปฺปฺลิตฺธิ ตัดบทเป็น โย + เอตํ ปริสฺปฺปฺลิตฺธิ]

เอ เอว อนฺโต เอทนต์.

เอ อักษรนั้นเกี่ยวอันเป็นที่สุด ชื่อว่า เอทันตะ (เอ อักษรอันเป็นที่สุด)

[ข้อความนี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ เอทนต์ เป็นอวธารณบุรพบท กรรมธารยสมาส ลง ท อาคมท้าย เอ ดังคำว่า โอทนต์ ที่กล่าวไว้ในสูตร ตตฺโถทนต์ตา สรา อฏฺจ]

อาเทสิฏฺฐาเน อาทิสฺสตีติ อาเทโส.

อักษรใดแสดงไว้ในตำแหน่งของอาเทสี อักษรนั้น ชื่อว่า อาเทศ

[อักษรที่ถูกเปลี่ยนแปลงเรียกว่า อาเทสี อักษรตัวใหม่ที่เข้ามาแทนที่เรียกว่า อาเทศ ในที่นี้ สระเอ ที่อยู่ท้ายบทเป็น อาเทสี ส่วน ย เป็น อาเทศ

รูปวิเคราะห์นี้ชื่อว่า กรรมสาธนะ สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + ทิสี ธาตุ (อุจฺจารณ = กล่าว) + ณ บัจจัย ดังนั้น คำว่า อาเทส ในที่นี้จึงแปลตามศัพท์ว่า “อาเทศ” อย่างไรก็ตาม ในบางแห่งอาจเป็นภาวสาธนะที่ระบุดึงกิริยา ตามนัยนั้นแปลว่า “การอาเทศ”]

“พฺยณฺชเน”ติ อธิกฺจจ “ทีมนฺ”ติ ทีโม.

การที่ชะสระ[หลัง] ย่อมมีด้วยสูตรว่า ทีมนฺ (สระทั้งหลายย่อมถึงความเป็นที่ชะ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ในบางแห่ง) เพราะอาศัยบทว่า พฺยณฺชเน (ในเพราะพยัญชนะ)

[การที่หะสระ อ ของบทหลัง ในเพราะพยัญชนะคือ ย อักษรเป็นต้นเบื้องหลัง อนึ่ง สูตรว่า ที่ฆัม เป็นสูตรในพยัญชนสนธิที่อนุญาตให้ที่หะสระหน้าในเพราะพยัญชนะหลัง (ดู สูตร ๓๗)

คำว่า “เพราะอาศัยบทว่า พยัญชน (ในเพราะพยัญชนะ)” หมายความว่า สูตรว่า ที่ฆัม แปลตามศัพท์ว่า “เป็นที่หะ” โดยไม่ระบุนิมิตต่ว่าคือสระหรือพยัญชนะ บทว่า พยัญชน ที่ติดตามมาจากสูตร สราปกติ พยัญชน ทำให้สูตรดังกล่าวเกี่ยวเนื่องกับการที่หะในเพราะพยัญชนะเท่านั้น]

อธิตโต โข มายายั ธมโม, ปตุโต ตยาร्ह, ตยาสส ปหีนา, ปพพตยาร्ह, ยยาสส.

เช่น

อธิตโต โข มายายั ธมโม	[เม + อยั]	(ธรรมอันเราบรรลุแล้วนี้)
ปตุโต ตยาร्ह	[เต + อหั]	(หม่อมฉันเป็นบุตรของพระองค์)
ตยาสส ปหีนา	[เต + อสส]	(ธรรมเหล่านั้นอันบุคคลนั้นละได้แล้ว)
ปพพตยาร्ह	[ปพพเต + อหั]	(ข้าพเจ้าอยู่บนภูเขา)
ยยาสส	[เย + อสส]	(ธรรมเหล่าใดอันบุคคลนั้น[ละแล้ว])

[ลัทธินิติปกรณ์ (สุตตมालา สูตร ๔๓) กล่าวว่า รูปว่า ยยสส (อาจเขียนเป็น ยยาสส ตามรูปที่ปรากฏในฉบับปัจจุบัน) ไม่มีในพระบาลี เพราะ ยย สยังโยคไม่ปรากฏในรูปว่า ยยสส แต่พบเป็นรูปว่า ยสส = เย + อสส, ยสสุ = เย + อสสุ, ยยวาทนติ = เย + อยวาทนติ อย่างไรก็ตาม ในอังคุตตรนิกาย ติกนิบาต (อง. ๒๐.๙๒.๒๓๓) มีรูปว่า ยยสส ที่ตัดบทมาจาก เย + อสส (ฉบับฉัฐรังสีสังคายนามีรูปเป็น ยยาสส)]

การประกอบรูปศัพท์ มายายั

ศัพท์เดิมเป็น เม กับ อยั

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปพพมโธจิตมสสรุ สเรน วิโยชเย” (มฺ เอ + อยั)

ในเพราะสระหลัง แปลง เอ เป็น ย ด้วยสูตรว่า “ยเมทนตสสาเทโส” (มฺ ย + อยั)

ในเพราะพยัญชนะหลัง ที่หะ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “ที่ฆัม” (มฺ ย + อายั)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรุ ยุตเต” (มฺ ย → อายั)

สำเร็จรูปเป็น มายายั

กวจีติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กุวลี (ในบางแห่ง)

เตนาคตา, ปุตตา มตฺถิ.

บทว่า กุวลี (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อการปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุททาหรณ์ว่า

เตนาคตา [เต + อนาคตา] (พวกเขามีได้มา)

ปุตตา มตฺถิ [ปุตตา เม + มตฺถิ] (บุตรทั้งหลายของเรามีอยู่)

[อุททาหรณ์ทั้งสองนี้แม้เป็น เอ ของ เต และ เม ทั้งสระหลังก็เป็นสระ อ แต่ก็มีได้เข้าสนธิด้วยการแปลง เอ เป็น ย ตามสูตรนี้ เพราะ กุวลี ศัพท์ที่ติดตตามมาจากสูตร กุวจาสวณฺณํ ลุตฺเต ห้ามไว้ท่านให้เข้าสนธิด้วยการลบสระหลัง ตามสูตร วา ปโร อสรูปา (เตนาคตา) หรือด้วยการลบสระหน้าตามสูตร สรา สเร โลป (ปุตตา มตฺถิ)]

อนตคคฺคณํ กิ.

เหตุใดจึงกล่าวศัพท์ว่า อนต (ที่สุด)

ธมฺมจกฺกํ ปวตฺเตนโต, ทเมฺนโต จิตฺตํ.

ศัพท์ว่า อนต (ที่สุด) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุททาหรณ์ว่า

ธมฺมจกฺกํ ปวตฺเตนโต (ยังพระธรรมจักรให้เป็นไปอยู่)

ทเมฺนโต จิตฺตํ (ฝึกจิตอยู่)

[ในอุททาหรณ์ทั้งสองข้างต้น สระ เอ อยู่กลางคำ มีได้อยู่ท้ายบทดังที่สูตรระบุ ดังนั้น จึงไม่เข้าสนธิตามสูตรนี้ หมายความว่า คำว่า ปวตฺเตนโต สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + วตฺ ฐาตฺ + เณ ปัจจัย + อนต ปัจจัย + สติ วิภัตติ

บทว่า ทเมฺนโต สำเร็จรูปมาจาก ทมฺ ฐาตฺ + เณ ปัจจัย + อนต ปัจจัย + สติ วิภัตติ ในอุททาหรณ์ทั้งสองนี้ สระ เอ ใน เต และ เม เป็น เณ ปัจจัยที่อยู่กลางคำ จึงแปลงเป็น ย ด้วยสูตรนี้ไม่ได้]

“ยวตโก อสส กาโย, ตาวตโก อสส พยาโม, โก อตฺโถ, อถ โข อสส, อหฺ โข อชฺช, โย
 อยฺ, โส อสส, โส เอว, ยโต อธิกรณฺ, อนุ อทุธมาสฺ, อนุ เอตฺ, สฺ อาคตฺ, สฺ อากาโร, ทฺ อากาโร,
 จกฺขุ อาปาถฺ, พหุ อาพาธฺ, ปาตุ อกาสิ, น ตฺ เอวา”ตีธ-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ ยวตโก อสส กาโย, ตาวตโก อสส พยาโม, โก อตฺโถ,
 อถ โข อสส, อหฺ โข อชฺช, โย อยฺ, โส อสส, โส เอว, ยโต อธิกรณฺ, อนุ อทุธมาสฺ, อนุ เอตฺ,
 สฺ อาคตฺ, สฺ อากาโร, ทฺ อากาโร, จกฺขุ อาปาถฺ, พหุ อาพาธฺ, ปาตุ อกาสิ, น ตฺ เอว [พระกัจจายนะ
 จะกล่าววิธีนี้]

๒๐. วโมทุนตานํ

แปลง โอ และ อุ ที่อยู่ท้ายบทเป็น ว ในเพราะสระหลัง ในบางแห่ง

ว อ. ว อาเทศ *โอมุทุนตานํ* แห่ง โอ และ อุ อันเป็นที่สุดท. *โหติ* ย่อมมี *สเร* ในเพราะ
 สระ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

[สูตรนี้มี ๒ บท คือ ว + โอมุทุนตานํ เป็นวิธีสูตร อาเทศวิธี คือ แปลง โอ และ อุ ที่อยู่ท้ายบท
 เป็น ว ในเพราะสระหลัง เช่น ยวตโก + อสส แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ กฺ ออกจากสระ โอ, แปลงสระ
 โอ ของ โก เป็น ว ในเพราะสระ อ ของ อสส ด้วยสูตรนี้ แล้วนำ ว ไปประกอบกับสระ อ ของ อสส เบื้องหลัง
 สำเร็จรูปเป็น ยวตกฺวสส]

คำว่า วโมทุนตานํ ตัดบทเป็น ว + โอมุทุนตานํ แปลงนิคคหิตใน ว เป็น ม และลง ท อาคมท้าย
 โอ และ อุ ดังที่กล่าวไว้แล้วใน โอมุทุน ตัฟท์ในสูตรว่า ตตฺโถทุนตา สรา อฏฺจ]

โอการุการานํ อนุตฺฏานํ สเร ปเร กฺวจิ วการาเทโส โหติ.

แปลง โอ อักษร และ อ อักษร ที่อยู่ท้ายบทเป็น ว อักษร ในเพราะสระหลัง ใน
 บางแห่ง

[ในวุตติท่านอธิบาย อนุตฺฏานํ ตัฟท์ว่า อนุตฺฏานํ ซึ่งแปลตามตัฟท์ว่า “อันเป็นที่สุดเป็นแล้ว” การใช้
 ฎต ตัฟท์ประกอบรวมในที่นี้ เพื่อให้ทราบว่ อนุตฺฏานํ ตัฟท์เป็นวิเสสนะของ โอการุการานํ หากท่านกล่าวว่า
 โอการุการานํ อนุตฺฏานํ อาจทำให้เข้าใจผิดว่า อนุตฺฏานํ เป็นวิเสสยะแล้วแปลว่า “แห่งที่สุดคือ โอ อักษร และ อ

อักษร” การอธิบายเช่นนี้ทำให้แปล โอทุกทนต์ว่า “แห่ง โอ และ อุ อันเป็นที่สุด” ไม่ใช่แปลว่า “แห่งที่สุด คือ โอ และ อุ”]

ก-ข-ย-ตสททาทีโอการสุเสถ์ คหณ

สูตรนี้เป็นการแปลง โอ อักษรของ ก, ข, ย และ ต ศัพท์เป็นต้น

[การแปลง โอ อักษรเป็น วนั้น มีใช้เฉพาะแห่งใน โอ ของ ก เช่น ยาวตโก, โอ ของ ข เช่น อถ โข, โอ ของ ย เช่น โย, โอ ของ ต เช่น โส (มาจาก ต + สิ แปลง สิ เป็น โอ แล้วแปลง ต เป็น ส) หรือ โอ ของ ต เช่น ยโต เป็นต้น โดยคล้ายตามอุทาหรณ์ในพระบาลี และอาจมีอุทาหรณ์บางอย่างที่แปลง โอ เป็น วนได้ ท่านจึงกล่าวว่า “เป็นต้น” ส่วนการแปลง อุ เป็น วน มีใช้มากไม่มีกำหนด กฎข้อนี้กล่าวตามปริภาสาสูตรว่า ตทนุปโรธเน (โดยคล้ายตามพระชินพจน์นั้น)]

ยาวตกุสส กาโย, ดาวตกุสส พยาโม, กุตโต, อถ ขวสส, อหฺ ขวชช, ยวายํ, สุสส, เสว, ยตวาทิกรณํ, อนนุทฐมาสํ, อเนวติ, สุวาคตํ, สุวากาโร, ทวากาโร, จกขวาปาถํ, พหฺวาพาโร, ปาตวากาสี, น เตว.

เช่น

ยาวตกุสส กาโย	[ยาวตโก + อสฺส กาโย]	(กายของเขามีประมาณเพียงใด)
ดาวตกุสส พยาโม	[ดาวตโก + อสฺส พยาโม]	(ความกว้าง ๑ วน เป็นประมาณของเขา)
กุตโต	[โก + อตโต]	(ประโยชน์อะไร)
อถ ขวสส	[อถ โข + อสฺส]	(ครั้งนั้นแล [ความปริวิตกนี้ได้เกิดแล้ว]แก่บุคคลนั้น)
อหฺ ขวชช	[อหฺ โข + อชช]	(ข้าพเจ้า ในวันนี้)
ยวายํ	[โย + อย]	(บุคคลใด)
สุสส	[โส + อสฺส]	(บุคคลนั้นพึงเป็น)
เสว	[โส + เอว]	(บุคคลนั้นนั่นเทียว)
ยตวาทิกรณํ	[ยโต + อติกรณ]	(เพราะเหตุคือการไม่สำรวจมใด)

อนฺวทฺธมาสํ	[อนฺ + อทฺธมาสํ]	(ทุกครึ่งเดือน)
อนฺเวติ	[อนฺ + เอตฺ]	(ย่อมติดตาม)
สฺวาคตํ	[สฺ + อาคตํ]	(ขอต้อนรับ)
สฺวากาโร	[สฺ + อากาโร]	(ลักษณะดี)
ทฺวากาโร	[ทฺ + อากาโร]	(ลักษณะเลว)
จกฺขฺวาปาถํ	[จกฺขฺ + อาปาถํ]	(คลองแห่งจักขุ, จักขุวิสัย)
พหฺวาพาโธ	[พหฺ + อาพาโธ]	(อาพาธหนัก)
ปาตฺวากาสิ	[ปาตฺ + อากาสิ]	(กระทำ[การแยม]ให้ปรากฏ)
น เตวฺว	[น ตฺ + เอว]	(แต่ไม่[ควรใส่]นั้นเที่ยว)

การประกอบรูปศัพท์ ยาวตกุสส

ศัพท์เดิมเป็น ยาวตโก กับ อสฺส

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพฺพมฺโวจิตฺมฺสฺสรํ สเรณ วิโยชเย” (ยาวตกุ โอ + อสฺส)

ในเพราะสระหลัง แผลง โอ เป็น ว ด้วยสูตรว่า “วโมทฺทฺนฺตํ” (ยาวตกุ ว + อสฺส)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยฺตุเต” (ยาวตกุว → อสฺส)

สำเร็จรูปเป็น ยาวตกุสส

[การแผลงเป็น ว ด้วยสูตรนี้ เป็นการแปลงสระเป็นพยัญชนะ ว เท่านั้น โดยไม่มีสระ อ ใน ว อักษรเหมือนการแปลงสระ อิ วัณณะเป็น ย ด้วยสูตร อิวณฺโณ ยํ นวา ข้อนี้ทราบได้จากการที่คัมภีร์นยาสะและปทรูปสัทธิปกรณ์มิได้กล่าวถึงการลบสระ อ ใน ว ก่อนจะเข้าสนธิกับสระหลัง แม้อาเทศอื่นๆ ก็มีน้อยเดี๋ยวนั้นนี้ ยกเว้นฐานะที่ระบุถึงการลบสระในตัวอาเทศ ซึ่งแสดงว่ามีสระประกอบร่วมในอาเทศนั้น]

กวจิตฺติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กวจิ (ในบางแห่ง)

โก อตฺถโก, อถ โช อณฺณตฺตรา, โยหํ, โสหํ, จตฺตาโรเม, สาคตํ, สาธาวุโส, โหตุติ.

บทว่า กวจิ (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุททาหรณ์ว่า

โก อตุโล		(ประโยชน์อะไร)
อถ โข อถตตรา		(ครั้งนั้นแล เทวดาตนหนึ่ง)
โยหิ	[โย + อหิ]	(ข้าพเจ้าใด)
โสหิ	[โส + อหิ]	(ข้าพเจ้านั้น)
จตุตาโรเม	[จตุตาโร + อิเม]	([ธรรม] ๔ อย่างเหล่านี้)
สาคตัง	[สุ + อาคตัง]	(ขอต้อนรับ)
สาธาวุโส	[สาธุ + อาวุโส]	(ข้าแต่ท่านผู้มีอายุ เป็นการดี)
โหตุติ	[โหตุ + อิติ]	([ย่อมอธิษฐาน]ว่าจงเป็น)

[ในอุทาหรณ์ข้างต้นไม่แปลง โอ และ อุ เป็น ว เพราะ กวจิ ศัพท์ที่ตามมาจากสูตรว่า กวจา-
สวณฺณํ ลุตเต ห้ามไว้ (ส่วนใหญ่บทที่ถูกปฏิเสธด้วย กวจิ มักมีรูปเดียว แต่ในที่นี้มี โก อตุโล ที่ไม่เข้าสนธิ
เป็น กวตุโล จึงมี ๒ รูปได้ในบางที่) ส่วนในรูปว่า โยหิ เป็นต้น ให้ลบสระหลังด้วยสูตรว่า วา ปโร อสรูปา]

การประกอบรูปศัพท์ โก อตุโล

ศัพท์เดิมเป็น โก กับ อตุโล

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

เมื่อควรจะแปลง โอ เป็น ว ด้วยสูตรว่า “วโมทุทนต์านํ” แต่ทำไม่ได้เพราะ กวจิ ศัพท์ที่ตามมา
สูตรนี้ห้ามไว้

ในเพราะสระหลัง ทำปกติสระหน้าด้วยสูตรว่า “สเร กวจิ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยตุเต”

สำเร็จรูปเป็น โก อตุโล

อนตคคหณ กิ.

เหตุใดจึงกล่าวศัพท์ว่า อนต (ที่สุด)

สวณียํ, วิรวนติ.

ศัพท์ว่า อนต (ที่สุด) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

สวณีย์	[สุ + อนีย์]	(ฟังฟัง)
วิรวนฺติ	[วิ รุ + อนฺติ]	(ย่อมร็อง)

[ทั้งสองอุทาหรณ์นี้ เสียง อู มิได้อยู่ท้ายบทจึงมิได้เข้าสนธิด้วยวิธีการข้างต้น ในที่นี้เป็นการประกอบรูปศัพท์จากธาตุโดยใช้สนธิภายใน มิใช่การสนธิระหว่างบท คำว่า สวณีย์ ประกอบรูปศัพท์มาจาก สุ ธาตุ + อนีย์ ปัจจัย พกฺทฺธิ อู ใน สุ เป็น โอ แล้วแปลง โอ เป็น อว ส่วนคำว่า วิรวนฺติ มาจาก วิ บทหน้า + รุ ธาตุ + อ ปัจจัย + อนฺติ วิภตฺติ พกฺทฺธิ อ เป็น โอ แล้วแปลงเป็น อว เช่นเดียวกัน]

“ปฏิสนธการวุตติ อสส, สพฺพา วิตฺติ อนุญฺยุเต, วิ อญฺชนํ, วิ อากโต, นที อาสนฺโน” อธิ-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ ปฏิสนธการวุตติ อสส, สพฺพา วิตฺติ อนุญฺยุเต, วิ อญฺชนํ, วิ อากโต, นที อาสนฺโน [พระกัจจายณะจะกล่าววิธีนี้]

มณฑุกคตินยา “อสรูเป”ติ วตฺตเต.

บทว่า อสรูเป (ในเพราะสระมีเสียงไม่เสมอกัน) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]ตามคตินของกบ

[กบเป็นสัตว์ที่กระโดดไปข้างหน้า ฉนใด บทว่า อสรูปา จากสูตร วา ปโร อสรูปา ก็ข้ามสูตร ๖ สูตรมี ที่ฆํ เป็นต้นแล้วติดตามมาสูตรนี้ ฉนนัน]

๒๑. อิวณฺโณ ยํ นวา.

สระ อี วัณณะย่อมถึงความ เป็น ย อักษร ในเพราะสระมีเสียงไม่เสมอกันในบางแห่ง
อิวณฺโณ อ. อี วัณณะ ปฺปโปติ ย่อมถึง ยํ ซึ่งความเป็น ย อักษร อสรูเป ในเพราะสระมีเสียงไม่เสมอกัน นวา ในบางแห่ง ๕

[สูตรนี้เป็นวิธีสูตร อาเทศวิธี คือ แปลงสระ อี วัณณะเป็น ย อักษรในเพราะสระมีเสียงไม่เสมอกัน เช่น นทฺยาสฺนโน = นที + อาสนฺโน แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ ทฺ ออกจากสระ อี, แปลงสระ อี ของ ที่เป็น ย ในเพราะสระ อา ของ อาสนฺโน ด้วยสูตรนี้ แล้วนำ ยฺ ไปประกอบกับสระ อา ของ อาสนฺโน เบื้องหลังสำเร็จรูปเป็น นทฺยาสฺนโน]

ปฺพโป อิวณฺโณ อสรูเป สเร ปเร ยการํ ปฺปโปติ นวา.

สระ อี วัณณะข้างหน้าย่อมถึงความ เป็น ย อักษร ในเพราะสระหลังมีเสียงไม่เสมอกันในบางแห่ง

อี เอว วณฺโณ อิวณฺโณ.

อักษรคือ อี ชื่อว่า อี วัณณะ

[ข้อความนี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ อิวณฺณ เป็นอวธารณบุรพท กรรมธารยสมาสว่า อี เอว วณฺโณ

อิวณฺโณ ตามความหมายในรูปวิเคราะห์ อาจทำให้เข้าใจว่าหมายถึงสระ อิ เท่านั้น แต่ความจริงยังหมายถึงความถึงสระ อี อีกด้วย โดยชาติยาเปกชนัย คือ นัยที่มองหาประเภทเดียวกัน เหมือนเมื่อกล่าววว่า อโช (แพะ) ย่อมมิใช่หมายถึงแพะตัวเดียว แต่ยังหมายถึงแพะทุกตัวได้ เพราะคำนี้กล่าวถึงสัตว์ประเภทแพะ บทว่า อิวณฺณ ก็ยังหมายถึงสระ อี ได้อีกด้วย เพราะเป็นอักษรฐานเดียวกับสระ อี จึงมีเสียงเสมอกัน ดังคำอธิบายในคัมภีร์นยาสะว่า

อิ เอว วณฺโณ ๫เปย อิวณฺโณติ วุตตตดา อิวณฺโณ กถํ สงคหํ คจฺจตีติ. สมานรูปตดา. ยถา ปน อโชติ วุตเต ทิฆรสุสภาทโกทาทาทิเกทภินฺนาปิ สมานรูปตดา อชสงคหํ คจฺจติ. เอวํสมปทมิท^{๖๗}

อักษรคือ อิ ชื่อว่า อิ วัฒนธรรม...ถามว่า อี อักษรย่อมาถึงการนับได้อย่างไร เพราะกล่าวว่า อิ วัฒนธรรม ตอบว่า ย่อมถึงการนับได้ เพราะมีเสียงเสมอกัน เหมือนเมื่อกล่าววว่า อโช (แพะ) เหล่าแพะแม้ต่างกันโดยจำแนกเป็นตัวใหญ่ ตัวเล็ก สีดำ และสีขาวเป็นต้นย่อมถึงการนับว่าเป็นแพะ เนื่องจากมีลักษณะเสมอกัน ฉะนั้นข้อนี้ก็มิอุปไมยฉนั้น

อนึ่ง ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๒๔) มีปริภาสาสูตรว่า วณฺณเปเรน สวณฺโณปิ (แม้สระที่เสมอกันโดยฐานกับสระที่มี วรรณ ศัพท์อยู่ท้าย ย่อมถือเอาได้) ดังนั้น ตามมตินี้จึงถือเอาสระที่มีฐานเสมอกับสระที่มี วรรณ ศัพท์อยู่ท้ายด้วยปริภาสาสูตรนี้ ความจริงในภาษาสันสกฤตเมื่อกล่าววว่า อิตฺ (สระ อี ที่มี ๓ อนุพันธ์อยู่ท้าย) ย่อมหมายถึงสระ อี ตัวเดียว เมื่อกล่าววว่า อี จึงหมายถึงสระ อี และ อี ที่มีฐานเสมอกัน ข้อนี้เทียบได้กับคำว่า โอตฺ ของ โอทนตา, โอตฺ และ อุตฺ ของ วโมทฺนตฺนํ และ เอตฺ ของ ยเมทฺนตฺสสาเทโส]

นवासทโท กวจิสทฺทปริยาโย.

ศัพท์ว่า นวา (ในบางแห่ง) เป็นคำไวพจน์ของ กวจิ ศัพท์

[บทว่า นวา คัมภีร์นิสสัยพม่าส่วนใหญ่แปลว่า “ในบางแห่ง” เพราะถือว่าเป็นคำไวพจน์ของ กวจิ ศัพท์ ดังคำอธิบายของปทรูปสิทธิปกรณ์ในที่นี้ ส่วนพยาชาของสิงหลแปลว่า “ได้บ้าง” เหมือน วา ศัพท์ คำแปลทั้งสองนัยนี้ถือว่า นวา เป็นศัพท์เดียว

นอกจากนี้ สัททนีตินิสสัยของพม่าถือว่าเป็น ๒ บทที่มาจาก น, วา โดยประกอบกับกิริยาคุมพากย์ ว่า ยํ ปโปติ วา, น ปโปติ วา (ย่อมถึงความเป็น ย อักษรบ้าง ย่อมไม่ถึงบ้าง) มติดังกล่าวไม่สอดคล้องกับคำอธิบายของปทรูปสิทธิปกรณ์ข้างต้น แม้คัมภีร์นยาสะก็กล่าวว่า

อิวณฺโณติ เอกํ ปทํ. ยติ เอกํ ปทํ. นวาติ เอกํ ปทนฺติ ติปทมิมํ สุตตํ.^{๖๘}

สูตรนี้มี ๓ บท คือ บทว่า อิวณฺโณ เป็นบทหนึ่ง บทว่า ยติ เป็นบทหนึ่ง บทว่า นวา เป็นบทหนึ่ง
 นวา ศัพท์นี้มีวิธีใช้เหมือน กวจิ ศัพท์ มักระบุดึงอุทาหรณ์เพียงรูปเดียว เช่น ปฏิสนฺถารวุตฺตยสฺส
 ไม่มีรูปอื่นว่า ปฏิสนฺถารวุตฺติ อสฺส ดังนี้ เป็นต้น ดังคัมภีร์ก็กระจายวันฉนวนากล่าวว่า

กวจินฺนวา จ เอกตถา	เยภฺยเยเนกรูปกา
วา วิภาสา สมานตถา	ปาเยโนภฺยรูปกา. ^{๖๙}

“กวจิ และ นวา ศัพท์มีอรรถเสมอกัน มีรูปอย่างเดียวโดยมาก ส่วน วา และ
 วิภาสา ศัพท์ มีอรรถเสมอกัน มีรูปทั้งสองอย่างโดยมาก”]

ปฏิสนฺถารวุตฺตยสฺส, สพฺพา วิตฺตยานุภฺยเต, พฺยณฺชนํ, พฺยากโต, นทฺยาสนฺโน.

เช่น

ปฏิสนฺถารวุตฺตยสฺส	[ปฏิสนฺถารวุตฺติ + อสฺส]	(พึงเป็นผู้มีการประพฤติด้อนรับ)
सพฺพา วิตฺตยานุภฺยเต	[सพฺพา วิตฺติ + อนุภฺยเต]	(สมบัติทั้งปวงอันเขาเสวยอยู่)
พฺยณฺชนํ	[วิ + อยฺชนํ]	(พยัญชนะ)
พฺยากโต	[วิ + อากโต]	(พยากรณ์แล้ว, ตอบแล้ว)
นทฺยาสนฺโน	[นที + อาสนฺโน]	(ใกล้แม่น้ำ)

[ในอุทาหรณ์ว่า ปฏิสนฺถารวุตฺตยสฺส, วิตฺตยานุภฺยเต เมื่อแปลง อิ เป็น ย แล้วมีรูปว่า ปฏิสนฺถาร-
 วุตฺตยสฺส, วิตฺตยานุภฺยเต ให้ลบ ต ตัวแรก เพราะออกเสียงไม่ได้ ส่วนในอุทาหรณ์ว่า พฺยณฺชนํ และ พฺยากโต
 แปลง ว เป็น พ ด้วย จ ศัพท์ใน โท ฐสฺ จ]

การประกอบรูปศัพท์ ปฏิสนฺถารวุตฺตยสฺส

ศัพท์เดิมเป็น ปฏิสนฺถารวุตฺติ กับ อสฺส

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ปฏิสนฺถาร-
 วุตฺติ อิ + อสฺส)

ในเพราะสระหลังมีเสียงไม่เสมอกัน แปลง อิ เป็น ย ด้วยสูตรว่า “อิวณฺโณ ยํ นวา” (ปฏิสนฺถาร-
 วุตฺติ ย + อสฺส)

ลป ต อักษรตัวแรกด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “พยุฆชโน จ วิสมโฆโค” (ปฏิสนธการวุตย + อสส)
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ยุตเต” (ปฏิสนธการวุตย → อสส)
สำเร็จรูปเป็น ปฏิสนธการวุตยสส

นวาติ กี่.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า นวา (ในบางแห่ง)

ปญจหุงเคหิ, ตานิ อตตนิ, คจฉามหํ, มุตตจาคี อนุทฐโต.

บทว่า นวา (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

ปญจหุงเคหิ	[ปญจหิ + องเคหิ]	(ด้วยองค์ ๕)
ตานิ อตตนิ		(สิ่งเหล่านั้นย่อมมีในตน)
คจฉามหํ	[คจฉามิ + อหํ]	(ข้าพเจ้าย่อมไป)
มุตตจาคี อนุทฐโต		(ผู้สละอย่างเด็ดขาด ไม่ฟุ้งซ่าน)

[นวา ศัพท์ห้ามการเข้าสนธิในรูปว่า ปญจหุงเคหิ โดยไม่เป็น ปญจหุงเคหิ, ตานยตตนิ, คจฉามยหํ, มุตตจาคยอนุทฐโต แต่รูปว่า คจฉามยหํ แม้ไม่ปรากฏในพระไตรปิฎกก็ประกอบได้ โดยคล้อยตามรูปสันสกฤตที่อนุญาติให้แปลง อิ เป็น ย ได้ การใช้คำในลักษณะทั้งสองนี้พบในวรรณกรรมบาลีทั่วไป อย่างไรก็ตามพระไตรปิฎกฉบับไทยบางแห่งพบรูปว่า คจฉามิหํ รูปนี้ไม่สอดคล้องตามหลักภาษาที่อนุญาติให้มีสองรูป คือ คจฉามหํ และ คจฉามยหํ]

อสรูปติ กี่.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า อสรูป (มีเสียงไม่เสมอกัน)

อติหิหํ, อคคิวั, อตถิติ.

บทว่า อสรูป (มีเสียงไม่เสมอกัน) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

อติหิหํ	[อติ + หิ + อิหํ]	(โดยประการฉะนี้ ชื่อนี้ได้มีแล้ว)
อคคิวั	[อคคิ + อิวั]	(เพียงดังไฟ)
อตถิติ	[อตถิ + อิติ]	(ย่อมกล่าวว่ามีอยู่)

อติ อนุต์, อติ โอทาดา, ปติ อโย, ปติ อาหารติ, ปติ เอติ, อิติ อสุส, อิติ เอต์, อิติ อาทิ
อิตีธ อิวณโณ ยํ นวาติ ยการาทเส สมฺปตเต-

เมื่อการแปลงเป็น ย อักษรด้วยสูตรว่า อิวณโณ ยํ นวา ปรากฏพร้อมแล้วในอุทาหรณ์
เหล่านี้ คือ อติ อนุต์, อติ โอทาดา, ปติ อโย, ปติ อาหารติ, ปติ เอติ, อิติ อสุส, อิติ เอต์, อิติ อาทิ
[พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[ในอุทาหรณ์ว่า อติ อนุต์ เป็นต้น เมื่อกำลังจะดำเนินการแปลง อิ เป็น ย ด้วยสูตรว่า อิวณโณ ยํ
นวา ก็ไม่ต้องแปลง เพราะสูตรหลังมีกำลังมากกว่าสูตรหน้า จึงแปลง ตี เป็น จ ด้วยสูตร สฬฺหโ จ ตี ที่จะ
กล่าวต่อไป]

๒๒. สฬฺหโ จ ตี.

ตี ศัพท์ทั้งหมดย่อมถึงความ เป็น จ อักษรในเพราะสระ ในบางแห่ง

ตี อ. ตี ศัพท์ สฬฺหโ ทั้งหมด ปปฺปิตี ย่อมถึง จ ซึ่งความ เป็น จ อักษร สเว ในเพราะ
สระ กฺวจิ ในบางแห่ง ๒

[สูตรนี้เป็นวิสูตร อาเสวิ คือ แปลง ตี ทั้งหมดเป็น จ ในเพราะสระหลัง เช่น อติ + อนุต์ แปลง
ตี เป็น จ ด้วยสูตรนี้, ซ้อน จ เป็น จจ ด้วยสูตรว่า ปร เทวภาโว จาเน แล้วนำ จ ไปประกอบกับสระ อ ของ
อนุต์ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น อจฺจฺนฺต]

อติ-ปติ-อิตินํ ติสฬฺหสเสทํ คณํ

สูตรนี้เป็นการแปลง ตี ศัพท์ของ อติ ปติ และ อิติ

[การแปลง ตี เป็น จ ตามนัยแห่งสูตรนี้ มีจำกัดเพียง ตี ของ อติ, ปติ และ อิติ เท่านั้น ไม่ใช่ ตี
ของวิภัตติอาชยาด เช่น ภาติ เป็นต้น โดยคล้อยตามปริภาสาสูตรว่า ตทฺหฺปโรเรน (โดยคล้อยตามพระชินพน
นั้น)]

สฬฺหโ “ตี”อิจฺเจโส สฬฺหโ สเร ปเร กฺวจิ จการํ ปปฺปิตี.

ศัพท์ว่า ตี ทั้งหมดนี้ ย่อมถึงความ เป็น จ อักษร ในเพราะสระหลัง ในบางแห่ง

[คำว่า สฬฺหโ (ทั้งหมด) หมายความว่า ให้แปลง ตี ทั้งหมดเป็น จ ท่านกล่าวคำนี้เพื่อแก้ความสงสัย

ว่า การิยะคือ จ เป็นพยัญชนะตัวเดียว แต่การมีทั้งสระและพยัญชนะ จึงไม่เสมอกัน ความจริงการแปลงอักษรหนึ่งเป็นอักษรอีกอย่างหนึ่ง ขึ้นอยู่กับความเหมาะสมตามอุทาทรรณ์ในพระบาลีเป็นหลัก

คำว่า “ติ” อิจฺเจโส สพุโท (ศัพท์ว่า ติ นี้) กล่าวเพื่อย้ำการแปลง ติ เป็น จ ไม่ใช่เมื่อแปลง อิ ใน ติ เป็น ย แล้วจึงแปลง ตฺย เป็น จ ด้วยสูตรนี้

คำว่า จการี มีความหมายเหมือน จการภาว (ความเป็น จ อักษร) โดยลบ ภาว ศัพท์ แม้คำว่า จ ในสูตรก็มีความหมายเหมือน จภาว เช่นกัน]

ตติ นิทุเทสโต อกตยการสเสวayı วิธิ.

สูตรนี้เป็นวิธีของ ติ ศัพท์ที่ยังมิได้แปลงเป็น ย อักษรเท่านั้น เพราะแสดงด้วยศัพท์ว่า ติ

[พระกัจจายณะกล่าวสูตรนี้ว่า สพุโพ จ ติ ไม่กล่าวว่า สพุโพ จ โดย จึงต้องแปลง ติ เป็น ย ไม่ใช่แปลง อิ ใน ติ เป็น ย ด้วยสูตรว่า อิวณฺโณ ยํ นวา ก่อนแล้วจึงแปลง ตฺย เป็น จ ด้วยสูตรนี้ ข้อความข้างต้นกล่าวปฏิเสธความเห็นของคัมภีร์นยาสะที่ให้แปลง อิ เป็น ย แล้วแปลง ตฺย เป็น จ]

อิตรถา กฺวจิคฺคทฺทณฺสส จ “อติสฺส จนฺตฺสสา” ติ สุตฺตสฺส จ นิริตฺถกฺตา ลียา.

มิฉะนั้นแล้ว กฺวจิ ศัพท์ และสูตรว่า อติสฺส จนฺตฺสส ก็ควรไม่มีประโยชน์

[ท่านกล่าวข้อความนี้เพื่อแสดงโทษ ในคำอธิบายของคัมภีร์นยาสะ กล่าวคือ ถ้าแปลง ตฺย เป็น จ ด้วยสูตรนี้ กฺวจิ ศัพท์ที่กัจจายนไวยากรณ์กล่าวถึงก็ไม่มีประโยชน์ กล่าวคือในกัจจายนไวยากรณ์มีข้อความว่า

กฺวจีติ กสฺมา. อติสฺส มฺหุตฺตมฺปิ.^{๗๐}

ถามว่า : เหตุใดจึงกล่าวบทว่า กฺวจิ

ตอบว่า : บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธในอุทาทรรณ์ว่า อติสฺส มฺหุตฺตมฺปิ

ข้อนี้หมายความว่า การห้ามในการแปลง ติ เป็น จ ใน อติสฺส ด้วย กฺวจิ ศัพท์ ก็ไม่มีประโยชน์ เพราะความจริงต้องแปลง ตฺย เป็น จ ตามความเห็นของคัมภีร์นั้น นอกจากนี้ สูตรว่า อติสฺส จนฺตฺสส (ไม่แปลง ติ ศัพท์ซึ่งเป็นที่สุดของ อติ ศัพท์และคำอื่นๆ เป็น จ อักษร ในเพราะสระ อิ วัณณะเบื้องหลัง) ก็ไม่มีประโยชน์ เพราะสูตรดังกล่าวปฏิเสธการแปลง ติ ทั้งหมดเป็น จ ในอุทาทรรณ์ว่า อติริตฺ (อติ + อิริตฺ) เป็นต้น หากทว่าต้องแปลง อิ ใน ติ เป็น ย ก่อนแล้วจึงแปลง ตฺย เป็น จ ก็ไม่จำเป็นต้องปฏิเสธด้วยสูตรดังกล่าว ด้วยเหตุนี้

จึงควรแปลง ต ทั้งหมดเป็น จ อักษร การกล่าว กวจิ ศัพท์ในสูตรนี้และการกล่าวสูตรว่า อติสฺส จนฺตสฺส ก็จะมีประโยชน์โดยแท้]

“ปร เทวภาโว จาเน”ติ ทฺวิตตํ.

การซ้อนอักษร ย่อมมีด้วยสูตรว่า ปร เทวภาโว จาเน (การซ้อนพยัญชนะหลังย่อมมีในที่สมควร)

[ขั้นตอนการเข้าสนธิตามไวยากรณ์ ก็คือว่า แปลง ตี เป็น จ ก่อนแล้วจึงซ้อน จ เป็น จจ ต่อมา]

อจฺจนฺตํ, อจฺโจทาทา, ปจฺจโย, ปจฺจาทฺรติ, ปจฺจเจติ, อิจฺจสฺส, อิจฺจเจตํ, อิจฺจาทิ.

เช่น

อจฺจนฺตํ	[อติ + อนฺตํ]	(ตลอดยั้ง)
อจฺโจทาทา	[อติ + โอทาทา]	(ขาวยั้ง)
ปจฺจโย	[ปติ + อโย]	(ปัจจัย)
ปจฺจาทฺรติ	[ปติ + อาทฺรติ]	(ย่อมนำกลับ)
ปจฺจเจติ	[ปติ + เอติ]	(ย่อมหวัง)
อิจฺจสฺส	[อิติ + อสฺส]	([ความดำริ]ของบุคคลนั้นว่า)
อิจฺจเจตํ	[อิติ + เอตํ]	(สิ่งนี้คือ)
อิจฺจาทิ	[อิติ + อาทิ]	(ตั้งนี้เป็นต้น)

การประกอบรูปศัพท์ อจฺจนฺตํ

ศัพท์เดิมเป็น อติ กับ อนฺตํ

แปลง ตี เป็น จ ด้วยสูตรว่า “สพฺโพ จํ ตี” (อจ + อนฺตํ)

ซ้อน จ เป็น จจ ด้วยสูตรว่า “ปร เทวภาโว จาเน” (อจจ + อนฺตํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (อจจ → อนฺตํ)

สำเร็จรูปเป็น อจฺจนฺตํ

[ในบางแห่งมีการแปลง ตี เป็น จ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังได้เช่นกัน ตามนัยนี้ให้แปลง ตี

“เต น วา อิวณฺเณ”ติ อิตฺ “น, อิวณฺเณ”ติ จ วุตฺเต.

บทว่า น (ไม่) และบทว่า อิวณฺเณ (ในเพราะสระ อิ วัณเณ) จากสูตรว่า เต น วา อิวณฺเณ (อุปสรรคเหล่านั้นย่อมไม่เป็นรูปที่กล่าวแล้วในเพราะสระ อิ วัณเณบ้าง) ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรนี้]

๒๓. อติสฺส จนฺตสฺส.

ไม่แปลง ติ ศัพท์ซึ่งเป็นที่สุดของ อติ ศัพท์ และคำอื่นๆ เป็น จ อักษร ในเพราะสระ อิ วัณเณเบื้องหลัง

วุตฺตฺรูป อ.รูปที่อันท่านกล่าวแล้ว อนฺตสฺส แห่งที่สุด อติสฺส จ ของ อติ ศัพท์ ด้วย น โหติ ย่อมไม่มี อิวณฺเณ ในเพราะสระ อิ วัณเณ ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธีสูตร ปฏิเสหวิธิ คือ เป็นข้อยกเว้นของสูตร สหฺโพ จ ติ หมายความว่า เมื่อสูตรนี้มี คำว่า อสฺรูป (ในเพราะสระมีเสียงไม่เสมอกัน) กำกับอยู่ ดังนั้น หากสระหน้าและสระหลังเป็นสระ อิ วัณเณ เสมอกันแล้ว การแปลง ติ ของ อติ, อิติ และ ปติ เป็น จ ก็ไม่มี เพราะไม่เข้ากฎตามสูตรข้างต้นนั่นเอง

จ ศัพท์ที่ใช้ในสูตรนี้ เรียกว่า อวุตฺตสฺมฺจจยะ หรือ อนฺตตสฺมฺจจยะ กล่าวคือใช้เชื่อมคำที่ละไว้ เช่น โตยฺ จ ปิวามิ (ข้าพเจ้าดื่มน้ำและดื่มสิ่งอื่นๆ) ในที่นี้รวบรวมคำนามคือ ปติ, อิติ ดังนั้น ข้อความเต็มจึงเป็น อติสฺส จ, ปติสฺส จ, อิติสฺส จ]

อติอิจฺเจตสฺส อนฺตภฺตสฺส ติสฺททสฺส อิวณฺเณ ปเร “สฺหฺโพ จ ติ”ติ วุตฺตฺรูป น โหติ.

รูป[คือ จ อักษร]ที่กล่าวแล้วในสูตรว่า สหฺโพ จ ติ ของ ติ ศัพท์ซึ่งเป็นที่สุดของ อุปสรรคคือ อติ นี้ ย่อมไม่มีในเพราะสระ อิ วัณเณเบื้องหลัง

[คำว่า “ในเพราะสระ อิ วัณเณเบื้องหลัง” หมายความว่า เมื่อคำหลังขึ้นต้นด้วย อิ หรือ อี แล้ว ไม่ ต้องแปลง ติ ของ อติ, อิติ, ปติ เป็น จ]

อติสฺสชาติ อติอุปสฺสคฺคานฺกรณเมตฺ.

บทว่า อติสฺส (ของ อติ ศัพท์) นี้ เป็นศัพท์ปลอมของ อติ อุปสรรค

[บทว่า อติสฺส ใน อติสฺส จนฺตสฺส ไม่ใช่ อติ อุปสรรคที่ปรากฏในอุปสรรค ๒๐ ศัพท์ แต่เป็นบทนาม

ที่เหมือนกับ อติ อุปสรรคซึ่งเรียกว่า อนุกรณศัพท์ หมายความว่า โดยทั่วไปอุปสรรคจริงๆ ต้องลงวิภัตตินาม ทุกตัวที่ลงท้ายอุปสรรคเหล่านั้น ถ้า อติ ศัพท์ในสูตรนี้เป็นอุปสรรคก็ควรลง ส วิภัตติมีรูปว่า อติ จนตสฺส แต่เนื่องจากไม่ใช่อุปสรรคจริง จึงกระจายเป็นคำนาม เหมือนศัพท์นามทั่วไปว่า ปุริสสฺส (ของบุรุษ)

คัมภีร์พยาชยาของสิงหลแสดงรูปวิเคราะห์ อนุกรณ ศัพท์ว่า อนุกรียเต สทิสกรียเต'เนเนตฺย'อนุกรณ (ศัพท์ที่เป็นเครื่องกระทำเสมอกัน ชื่อว่า อนุกรณะ)] <อนุ บทหน้า + กร ธาตุ (กระทำ) + ยู ปัจจัยในกรณ-
สารณะ>]

เตเนเวตถ วิภตฺติโลปาภาโว.

เพราะเหตุนี้จึงไม่มีแห่งการลงวิภัตติในบทนี้

[ในสูตรนี้ไม่มีการลงวิภัตติของ อติ อุปสรรค ตามปกติการนำ อติ อุปสรรคมาใช้ในความหมายของวิภัตติที่ ๖ ต้องลง ส วิภัตติก่อน แล้วภายหลังจึงลงออก แต่ในที่นี้ท่านเอามาใช้เหมือนเป็นคำนาม จึงไม่ต้องลงวิภัตติ ได้รูปเป็น อติสฺส]

เอตถ จ อนุตสทฺโท สทฺทวิธินิเสธปรกณโต อติสทฺทนฺตภูตํ ติสทฺทเมว วทติ, น อิวณฺณนฺติ ทฎฺฐพฺพํ.

อนึ่ง พึงทราบว่า “อนุต ศัพท์ในสูตรนี้หมายเอา ติ ศัพท์ซึ่งเป็นส่วนท้ายของ อติ ศัพท์นั้นแหละ มิได้หมายเอาสระ อิ วัณณะ เพราะเป็นฐานะที่ห้ามวิธี[การเปลี่ยนแปลง]ของรูปศัพท์”

[ข้อความนี้กล่าวเพื่อคัดค้านความเห็นของคัมภีร์นยาสะ ซึ่งกล่าวเป็นเชิงดำริว่า อนุต ศัพท์ในสูตรนี้หมายเอาสระ อิ ของ ติ หรือไม่ โดยคัมภีร์นี้เห็นว่า อนุต ศัพท์ดังกล่าวหมายเอา ติ ศัพท์ของ อติ เท่านั้น มิได้หมายเอาสระ อิ ของ ติ เพราะเป็นฐานะห้ามวิธีของรูปศัพท์ กล่าวคือ สูตรนี้อยู่ติดกับสูตรว่า เต น วา อิวณฺณ (การแปลงอุปสรรคทั้งสองเหล่านั้นย่อมไม่มี ในเพราะสระ อิ วัณณะเบื้องหลังบ้าง) ซึ่งปฏิเสธการแปลงรูปศัพท์คือ อภิ ไม่แปลงเป็น อพฺภ และ อธิ ไม่แปลงเป็น อชฺฌ ในเพราะสระ อิ วัณณะเบื้องหลัง ดังนั้นสูตรนี้จึงปฏิเสธรูปศัพท์คือ ติ มิใช่ปฏิเสธเพียงสระ อิ ใน ติ เท่านั้น

ความจริงการจำแนกศัพท์และอรรถ ไม่ควรพิจารณาอย่างผิวเผิน แต่พึงใคร่ครวญตามอรรถของศัพท์, ฐานะที่สมควร, ลิงค์ (เพศทางไวยากรณ์), ความเหมาะสม, กาลเวลา และสถานที่ที่คบง น้ำ หรืออากาศ ดังข้อความในคัมภีร์สัททสาธิตถาลินีว่า

อตฺถา ปกรณา ลิงฺคา

โอจิตฺยา กาลเทสโต

สทฺทตฺถา วิภชฺชียนฺติ

น สทฺทาเยว เกวลํ.^{๗๑}

ศัพท์และอรรถย่อมนำแจกได้ตามอรรถ, ฐานะ, ลิงค์, ความเหมาะสม, กาล และสถานที่ ไม่พึงจำแนกศัพท์ไว้อย่างเดียว”]

อิตรถา อิหํ สุตตเมว นีรตถกํ สียา.

มิฉะนั้นแล้ว สูตรนี้ก็ควรไม่มีประโยชน์โดยแท้

[ถ้า อนุต ศัพท์หมายถึงเอาสระ อิ ของ ตี ศัพท์ สูตรนี้ก็ไม่ใช่ข้อยกเว้นของสูตร สหุโพ จํ ตี แต่เป็น ข้อยกเว้นของ อิวณฺโณ ยํ นวา ส่งผลให้การกล่าวสูตรนี้ไม่มีประโยชน์ เพราะท่านกล่าวสูตรนี้เพื่อห้าม สหุโพ จํ ตี นั้นเอง]

“อิวณฺโณ ยํ นวา”ติธ

อสรูปาธิการโต

อิวณฺณสฺส สรฺูปสฺมี

ยาเทโสว น สมฺภเว.

“เพราะการติดตามมาของบทว่า อสรูป (ในเพราะสระมีเสียงไม่เสมอกัน) ในสูตรว่า อิวณฺโณ ยํ นวา (สระ อิ วัฒนธรรมย่อมาถึงความเป็น ย อักษร[ในเพราะ สระมีเสียงไม่เสมอกัน]ในบางแห่ง) การแปลงสระ อ วัฒนธรรมเป็น ย อักษรจึง ไม่มีในเพราะสระหลังมีเสียงเสมอกัน”

[ข้อความนี้กล่าวขึ้นเพื่อคัดค้านคำของคัมภีร์นยาสะ ที่กล่าวเป็นเชิงถามว่า อนุต ศัพท์ในสูตรนี้ หมายถึงเอาสระ อิ ของ ตี สูตรนี้จึงห้าม อิวณฺโณ ยํ นวา มิใช่หรือ ความจริงสูตรนี้ไม่มีความสงสัยในการห้าม สูตร อิวณฺโณ ยํ นวา เพราะสูตรดังกล่าวให้แปลงสระ อิ วัฒนธรรมเป็น ย ในเพราะสระมีเสียงไม่เสมอกัน เนื่องด้วย อสรูป ศัพท์ตามมาจากสูตร วา ปโร อสรูปา และอุทธารณ์ของสูตร อติสฺส จนฺตสฺส นี้คือ อติ + อิติโณ ก็มี สระเสียงเสมอกันอยู่ท้าย ดังนั้น ความสงสัยในการห้ามสูตร อิวณฺโณ ยํ นวา ดังคัมภีร์นยาสะกล่าวไว้ จึงมีไม่ได้

คำว่า ยาเทโสว ดัดบทเป็น ย + อาเทโส + เอว ฉบับพม่าและสิงหลมีรูปว่า ยาเทโส จ เหมือนกันทุกฉบับ แต่ฎีกาของปทรูปสิทธิอธิบายคำนี้ว่า ยการาเทโส เอว น สมฺภวติ (อาเทศคือ ย อักษรนั้นเพียวย่อมไม่มี) ในที่นี้จึงเปลี่ยนเป็น ยาเทโสว ตามรูปที่พบในปทรูปสิทธิภาสาฎีกา]

จกาโร อนุตตสมฺจุจยตฺถโธ.

จ ศัพท์มีอรรถรวบรวมข้อความที่มีได้กล่าวไว้

เตน อิตฺปิตีนมฺนตฺสฺส จ น โหติ.

เพราะเหตุนั้น จึงไม่แปลง[สระ อี] ที่สุดของ อิติ และปติ ศัพท์ [เป็น จ อักษร]

[จ ศัพท์ในสูตรนี้มีอรรถว่า อุตตสมฺจยะ หรือ อนุตตสมฺจยะ ทำหน้าที่รวบรวมข้อความที่มีได้กล่าวไว้โดยตรงในสูตร นั่นคือ ตี ที่สุดของ อิติ และ ปติ ด้วยดั่งที่กล่าวไว้แล้ว

การ ศัพท์ใน จกาโร แปลว่า “ศัพท์” สำเร็จรูปมาจาก กร ธาตุ + ณ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า กรียเต อฺจฺจฺริยเตติ กาโร (การะ คือ ศัพท์ที่บุคคลออกเสียง) <กร ธาตุ (ออกเสียง) + ณ ปัจจัยในกรรมสถานะ> มิใช่การ ปัจจัยที่ลงด้วยสูตรว่า อฺกฺขเรหิ การ (ลง การ ปัจจัยท้ายศัพท์ที่กล่าวถึงอักษร) เช่น อกาโร (อ อักษร) เป็นต้น]

อติ อีลิกโน อตีลิกโน,

อติ + อีลิกโน เข้าสนธิเป็น อตีลิกโน (หมู่แห่งฤๅษีจำนวนมาก)

เอว อตีโต, อตีริตํ, อิตีติ, อิตีหํ, ปตีโต.

อุทาหรณ์เหล่านี้ ฟังทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

อตีโต	[อติ + อีโต]	(ล่วงแล้ว)
อตีริตํ	[อติ + อีริตํ]	(กล่าวเกินแล้ว, พูดเกินแล้ว)
อิตีติ	[อติ + อิติ]	(ว่าดั่งนี้)
อิตีหํ	[อติ + อีหํ]	(สิ่งนี้คือ)
ปตีโต	[ปติ + อีโต]	(ปรากฏแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ อตีลิกโน

ศัพท์เดิมเป็น อติ กับ อีลิกโน

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโรจิตมฺสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (อตฺ อี + อีลิกโน)

ในเพราะสระหลัง ลบสระหน้าด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลบิ” (อตฺ + อีลิกโน)

เมื่อลบสระหน้าแล้วให้ทัมฺสระหลังด้วยสูตรว่า “ทัมฺ” (อตฺ + อีลิกโน)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ฺยฺตฺเต” (อตฺ → อีลิกโน)

สำเร็จรูปเป็น อตีลิกโน

“อภิ อุกฺขานํ, อภิ อุกฺคโต, อภิ โอกาโส” อิติธ ยกาเร สมฺปตฺเต-

เมื่อการอาเทศเป็น ย อักษรปรากฏพร้อมแล้วในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ “อภิ อุกฺขานํ, อภิ อุกฺคโต, อภิ โอกาโส” [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

ในอุทาหรณ์ว่า อภิ อุกฺขานํ เมื่อกำลังจะดำเนินการแปลง อี เป็น ย ด้วยสูตร อิวณฺโณ ยํ นวา (แล้วแปลง ภย เป็น ภ แล้วช้อน พุ อักษร) มีรูปว่า อพฺภ ก็ไม่ต้องทำเช่นนั้นแต่ให้แปลง อภิ เป็น อพฺภ ด้วยสูตรว่า อพฺภโ อภิ ที่จะกล่าวต่อไป การทำตัวรูปโดยย่อเช่นนี้เรียกว่า สหุกันย แม้การแปลง อธิ เป็น อชฺฌ ด้วยสูตรว่า อชฺฌโ อธิ ก็เช่นเดียวกัน แม้จะแปลง อี เป็น ย แล้วแปลง ฐย เป็น ฌ แล้วช้อน ชุ อักษร ก็สำเร็จเป็นรูปว่า อชฺฌคมา ได้ แต่ท่านกล่าวสูตร อชฺฌโ อธิ เพื่อย่อวิธีทำตัวนั่นเอง]

“สเร”ติ วตฺตเต.

บทว่า สเร (ในเพราะสระหลัง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๔. อพฺภโ อภิ.

แปลง อภิ เป็น อพฺภ ในเพราะสระหลัง

อภิ อ. อภิ อพฺภโ เป็น อพฺภ โหติ ย่อมเป็น สเร ในเพราะสระ ๗

[สูตรนี้เป็นวิธีสูตร อาเทศวิธี คือ แปลง อภิ เป็น อพฺภ ในเพราะสระหลัง เช่น อภิ + อุกฺขานํ แปลง อภิ เป็น อพฺภ ด้วยสูตรนี้, ลบสระ อ หน้าในเพราะสระ อ ของ อุกฺขานํ แล้วนำ ภ ไปประกอบกับสระ อ ของ อุกฺขานํ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น อพฺภกฺขานํ]

อภิจฺเจตฺตสฺส สพฺพสฺส สเร ปเร อพฺภาทโส โหติ.

การอาเทศศัพท์ทั้งหมดนี้คือ อภิ เป็น อพฺภ ย่อมมีในเพราะสระหลัง

“อภี”ติ ปจฺมนตฺตสฺส

วฺตฺตติยํ ฉฺฉลฺลิตฺต

อาเทศาเปกฺขโต วฺตฺตติ

“อโม”ติอาทิกเ วีย.

“การประกอบบทว่า อภิ ซึ่งมีปฐมวิภัติเป็นที่สุด เป็นฉฺฉลฺลิตฺตติ กล่าวไว้ในวฺตฺตติเพราะมุ่งไปถึงอาเทศ [คือ อพฺภ] เหมือนในสูตรว่า อโม เป็นต้น”

[ข้อความนี้กล่าวคัดค้านความเห็นของคัมภีร์นยาสะ กล่าวคือ คัมภีร์นยาสะถือว่า อภิ ศัพท์ในสูตรนี้เป็นอุปสรรคที่ลง ส ัญญีวิภัตติแล้วลง ส ไป จึงแสดงคำแปลของสูตรนี้ว่า “อพภ อาทศแห่ง อภิ ย่อมมีในเพราะสระหลัง” ท่านกล่าวดังนี้เพราะพบรูปของกัจจายนะกล่าวว่า อภิอิจเจตสฺส อพภาทโส โหติ (การแปลงเป็น อพภ แห่ง อภิ ย่อมมี) แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์เห็นว่า อภิ ศัพท์ในสูตรนี้ไม่ใช่อุปสรรคจริง แต่เป็นอนุกรณศัพท์ที่ใช้เหมือนอุปสรรค และลง สิ ปฐมาวิภัตติท้าย อภิ ตามนัยนี้จึงแปลสูตรนี้ว่า “แปลง อภิ เป็นอพภ”

ความจริงการประกอบ อภิ เป็นวิภัตติที่ ๖ ดังที่กล่าวไว้ในกัจจายนวุตติ ก็เพราะว่ามุ่งให้ไปสัมพันธ์กับอาเทศ คือ อพภ กล่าวคือ คำหรืออักษรที่ถูกแปลงจะกระจายรูปเป็นวิภัตติที่ ๖ ตามแบบปกตินั่นเอง โดยภาษาบาลีมีสำนวนว่า “อพภ อาทศ แห่ง อภิ” หมายถึง แปลง อภิ เป็น อพภ นั่นเอง ข้อนี้เหมือนสูตรว่า อโหม นิคคหิตฺตํ ฌลเปหิ (แปลง อํ และ ม ที่อยู่ท้าย ฌ, ล และ ป เป็นนิคคหิต) ในสูตรนี้คำว่า อโหม เป็นการที่ลง ปฐมาวิภัตติ แต่ในกัจจายนวุตติอธิบายเป็นรูปัญญีวิภัตติว่า อวจนสฺส มการสฺส จ นิคคหิตฺตํ โหติ (แปลงเป็น นิคคหิตของ อํ วิภัตติและ ม อักษร)

ปพพสสรโลโป.

มีการลบสระหน้า

[การแปลง อภิ เป็น อพภ, อธิ เป็น อชฺฐม เหล่านี้มีสระอยู่ท้าย ไม่เหมือนกับการแปลง อี วัณณะ เป็น ย, โไอ และ อุ เป็น ว หรือ ติ เป็น จ ซึ่งไม่มีสระอยู่ท้าย ท่านจึงระบุงการลบสระท้ายด้วยคำนี้]

อพภกฺขานํ, อพภฺคฺคโต, อพฺโภกาโส.

เช่น

อพภกฺขานํ	[อภิ + กฺขานํ]	(การกล่าวต่อ)
อพภฺคฺคโต	[อภิ + คฺคโต]	(ฟังขจรไปแล้ว)
อพฺโภกาโส	[อภิ + โภกาโส]	(ที่โล่งแจ้ง)

การประกอบรูปศัพท์ อพภกฺขานํ

ศัพท์เดิมเป็น อภิ กับ กฺขานํ

ในเพราะสระหลัง แปลง อภิ เป็น อพภ ด้วยสูตรว่า “อพฺโภ อภิ” (อพภ + กฺขานํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหฺจิทฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย” (อพฺภ. อ + อกฺขานํ)

ในเพราะสระหลัง ลบสระหน้าด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลปํ” (อพฺภ. + อกฺขานํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (อพฺภ. → อกฺขานํ)

สำเร็จรูปเป็น อพฺภกฺขานํ

“อธิ อคมา, อธิ อุกฺโต, อธิ โอคคาเหตุวา อิติธ-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ อธิ อคมา, อธิ อุกฺโต, อธิ โอคคาเหตุวา [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๒๕. อชฺโหม อธิ.

แปลง อธิ เป็น อชฺหม ในเพราะสระหลัง

อธิ อ. อธิ ศัพท์ อชฺโหม เป็น อชฺหม โหติ ย่อมเป็น สเร ในเพราะสระ ๗

[สูตรนี้เป็นวิธีสูตร อาเทศวิธ คือ แปลง อธิ เป็น อชฺหม ในเพราะสระหลังเหมือนการแปลง อภิ เป็น อพฺภ ในสูตรที่ผ่านมาแล้ว เช่น อธิ + อคมา แปลง อธิ เป็น อชฺหม ด้วยสูตรนี้, ลบสระ อ หน้าในเพราะสระ อ ของ อคมา แล้วนำ ฌ ไปประกอบกับสระ อ ของ อคมา เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น อชฺหมคมา]

อธิอิจฺเจตสฺส สพฺพสฺส สเร ปเร อชฺหมาทโส โหติ.

แปลงบทว่า อธิ ทั้งหมดนี้เป็น อชฺหม ในเพราะสระหลัง

อชฺหมคมา, อชฺหมุกฺโต, อชฺโหมคาเหตุวา.

เช่น

อชฺหมคมา	[อธิ + อคมา]	(ล่วงแล้ว)
อชฺหมุกฺโต	[อธิ + อุกฺโต]	(เข้าถึงแล้ว)
อชฺโหมคาเหตุวา	[อธิ + โอคคาเหตุวา]	(หยั่งลงแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ อชฺหมคมา

ศัพท์เดิมเป็น อธิ กับ อคมา

ในเพราะสระหลัง แปลง อธิ เป็น อชฺหม ด้วยสูตรว่า “อชฺโหม อธิ” (อชฺหม + อคมา)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (อชฺหม อ + อคมา)

ในเพราะสระหลัง ลบสระหน้าด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลปี” (อชฺหม + อคมา)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตเต” (อชฺหม → อคมา)

สำเร็จรูปเป็น อชฺหมคมา

“อภิ อิจฺฉิตฺ, อธิ อีริตฺ” อิติ-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้คือ “อภิ อิจฺฉิตฺ, อภิ อีริตฺ” [พระกัจจายณะจะกล่าววิธีนี้]

“อพฺโภ อภิ, อชฺโณ อธิ”ติ จ วุตตเต.

สูตรว่า อพฺโภ อภิ (แปลง อภิ เป็น อพฺภ ในเพราะสระหลัง) และสูตรว่า อชฺโณ อธิ (แปลง อธิ เป็น อชฺณ ในเพราะสระหลัง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๖. เต น วา อิวณฺเณ.

ไม่แปลง อภิ เป็น อพฺภ และ อธิ เป็น อชฺณ เหล่านี้ ในเพราะสระ อ วัณณะเบื้องหลังได้บ้าง

เต อพฺภอชฺณาเตสา อ.อาเทศคือ อพฺภ และ อชฺณ ท. เหล่านี้ อภิอธีนํ ของ อภิ และ อธิ ท. น โหนติ ย่อมไม่มี อิวณฺเณ ในเพราะสระ อ วัณณะ วา บ้าง ๗

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร ปฏิเสธวิธี คือ ปฏิเสธสองสูตรข้างหน้านี้ กล่าวคือ ไม่แปลง อภิ เป็น อพฺภ, อธิ เป็น อชฺณ ในเมื่อมีสระ อ วัณณะอยู่ท้าย

สูตรว่า อพฺโภ อภิ และ อชฺโณ อธิ ติดตามมาสูตรนี้ คำว่า เต จึงหมายถึง อพฺภอชฺณาเตสา และ การีคือ อภิ และ อธิ ก็ตามมาเป็นรูปนํวิวัตติว่า อภิอธีนํ]

เต จ โช อภิ-อธิอิจฺเจเต อุปสตุคา อิวณฺเณ ปเร “อพฺโภ-อชฺโณ”อิติ วุตฺตรูปา น โหนติ วา.

อนึ่ง อุปสรรคคือ อภิ และ อธิ เหล่านี้แล ย่อมไม่เป็นรูปที่ท่านกล่าวไว้ คือ อพฺภ และ อชฺณ ในเพราะสระ อ วัณณะเบื้องหลังได้บ้าง

สรโลปปรนยนานิ.

การลบสระ[หน้า] และการนำไปสู่อักษรหลัง (การเชื่อมเข้าด้วยกัน) ย่อมมี

อภิจฺฉิตฺ, อธีริตฺ.

เช่น

อภิจฺฉิตฺ [อภิ + อิจฺฉิตฺ] (อันเขาปรารถนารั้งแล้ว)

อธีริตฺ [อธิ + อีริตฺ] (อันเขากล่าวเกินแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ อภิจนิต์

ศัพท์เดิมเป็น อภิ กับ อภิจนิต์

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโรจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (อภ อิ + อภิจนิต์)

ในเพราะสระหลัง ลบสระหน้าด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลปี” (อภ + อภิจนิต์)

เมื่อควรจะแปลง อภิ เป็น อพฺภ ด้วยสูตรว่า “อพฺโภ อภิ” แต่แปลงไม่ได้เพราะสูตรว่า เต น วา อิวณฺเณ ห้ามไว้ เนื่องจากสระหลังเป็นสระ อิ วัณฺเณ

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ฤตฺเต” (อภิ → อภิจนิต์)

สำเร็จรูปเป็น อภิจนิต์

วาติ กี่.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า วา (ได้บ้าง)

อพฺภีริตฺ, อชฌินมฺตุโต, อชฌินฺนุโจ.

บทว่า วา (ได้บ้าง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

อพฺภีริตฺ	[อภิ + อีริตฺ]	(อันเขากล่าวเกินแล้ว)
อชฌินมฺตุโต	[อธิ + อธิมฺตุโต]	(พ้นแล้วจากหนี่อย่างสิ้นเชิง)
อชฌินฺนุโจ	[อธิ + อธิฺนุโจ]	(อันเขาอัญเชิญมาแล้ว)

[สูตรนี้มี วา ศัพท์ที่ทำหน้าที่วิกัปป์อันแสดงความไม่แน่นอน หมายถึงความว่า การปฏิเสธสูตร อพฺโภ อภิ และ อชฺโณ อธิ ของสูตรนี้ก็ยังไม่แน่นอน ดังนั้น แม้สระหลังจะเป็นสระ อิ วัณฺเณก็แปลง อภิ เป็น อพฺภ และ อธิ เป็น อชฌ ได้บ้าง เช่น อพฺภีริตฺ, อชฌินมฺตุโต, อชฌินฺนุโจ ดังนี้ เป็นต้น]

“เอกมิธ อหุติธ-

ในอุททาหรณ์นี้ คือ เอกมิธ อหิ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๒๗. โท ธสฺส จ.

แปลง ธ อักษรเป็น ท อักษรและอักษรอื่นๆ ในเพราะสระหลัง ในบางแห่ง

โท อ. ท อักษร ธสฺส จ แห่ง ธ อักษร ด้วย โหติ ย่อมมี สเร ในเพราะสระ กุวิ ในบางแห่ง ๕

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตรา อาเทสวิธ คือ แปลง ธ ของ อิธ ใน เอกมิธ เป็น ท ในเพราะสระหลัง เช่น เอกมิธ + อหิ แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ ฐ ออกจากสระ อ, แปลง ฐ เป็น ท ในเพราะสระ อ ของ อหิ ด้วยสูตรนี้, ที่มะสระหลังคือ อ ของ อหิ เป็น อา แล้วนำ ท ไปประกอบกับสระ อา ของ อาหิ เบื้องหลังสำเร็จรูปเป็น เอกมิทาหิ]

ธอิจเจตสฺส สเร ปเร กุวิ ทกาโร โหติ.

แปลงอักษรว่า ธ นี้เป็น ท อักษร ในเพราะสระหลังในบางแห่ง

เอกสทฺทโต ปรสฺส อิธสฺส ธการสฺเสวयी.

สูตรนี้เป็นการแปลง ธ อักษรของ อิธ ศัพท์ ซึ่งอยู่ท้าย เอก ศัพท์เท่านั้น

[การแปลง ธ เป็น ท ตามสูตรนี้ ท่านกำหนดเฉพาะ ธ ของ อิธ ศัพท์ที่อยู่ท้าย เอก ศัพท์เท่านั้น ถ้าเป็น ธ ของอักษรตัวอื่น หรือ ธ ของ อิธ ที่ไม่ใช่อยู่ท้าย เอก ศัพท์ ก็แปลงเป็น ท ด้วยสูตรนี้ไม่ได้ การกำหนดระเบียบอย่างนี้คล้ายตามปริภาสสูตรว่า ตทนุปรโรเรน (โดยคล้ายตามพระชินพนันนั้น) อย่างไรก็ตามในพระบาลีมีอุททาหรณ์ว่า สวิทวาหาโร ที่มาจาก สวิทวาหาโร ซึ่งอาจแปลง ธ เป็น ท ด้วยสูตรนี้]

สรโลปทีฆา.

การลบสระ[หน้า]และการที่ขมเย่อมมี

เอกมิทาหิ.

เช่น

เอกมิตาห์ [เอกั + อิธ + อหฺ] (ในสมัยหนึ่ง ข้าพระองค์)

[บรพว่า เอกมิตาห์ ตัดบพเป็น เอกั + อิธ + อหฺ แปลงนิคคหิตใน กั เป็น ม ด้วยสูตรว่า มทา สเร แต่เนื่องจากท่านยังมีไต้กล่าวถึงสูตรนั้นจึงตัดบพโดยย่อว่า เอกมิธ + อหฺ]

การประกอบรูปศัพท์ เอกมิตาห์

ศัพท์เดิมเป็น เอกมิธ กับ อหฺ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (เอกมิธฺ อ + อหฺ)

ในเพราะสระหลัง แปลง ธ เป็น ท ด้วยสูตรว่า “โท ธสฺส จ” (เอกมิทฺ อ + อหฺ)

ในเพราะสระหลัง ลบสระหน้าด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลป” (เอกมิทฺ + อหฺ)

เมื่อลบสระหน้าแล้วให้ที่ชะสระหลังด้วยสูตรว่า “ทีฆิ” (เอกมิทฺ → อาหฺ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตุเต” (เอกมิทฺ → อาหฺ)

สำเร็จรูปเป็น เอกมิตาห์

กวจีติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบพว่า กวจิ (ในบางแห่ง)

อิธเว.

บพว่า กวจิ (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุททาทรณ์ว่า

อิธเว [อิธ + เอว] (ในที่นี้นั้นเทียว)

[บรพว่า กวจิ แสดงความไม่แน่นอนของสูตรนี้ ดังนั้น ในอุททาทรณ์ว่า อิธเว แม้มี ธ อักษรอยู่ท้าย อิธ ศัพท์ก็แปลงเป็น ท ไม่ได้ด้วยสูตรนี้ จะเห็นได้ว่า กวจิ ศัพท์มักแสดงรูปอุททาทรณ์เพียงรูปเดียว จึงมีรูปว่า อิธเว เท่านั้น ไม่มีรูปว่า อิเทว]

จสทฺเทน กวจิ สาธุสฺส ธสฺส หกาโร.

แปลง ธ อักษรของ สาธุ ศัพท์เป็น ห อักษร ในบางแห่งด้วย จ ศัพท์

ยถา สาหุ ทสฺสนั

เช่น

สาหุ ทสฺสนั

[สาหุ + ทสฺสนั]

(การเห็น[พระอริยะ]เป็นการดี)

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่รวบรวมข้อความที่ท่านมิได้กล่าวไว้โดยตรงในสูตรซึ่งเรียกว่า อวุตต-
สมุจจะยะ ในที่นี้ท่านรวบรวมการิยะคือ ห อักษร แต่การีเหมือนเดิม คำแปลของสูตรนี้จึงแปล จ ศัพท์ไว้ควบคู่
กับการิยะคือ โท ว่า “เป็น ท อักษรและอักษรอื่นๆ” ถ้า จ ศัพท์รวบรวมการีก็ต้องแปลไว้ควบคู่กับการีอย่าง
เดียว

คำว่า สาหุ ทสฺสนั มีศัพท์เดิมมาจาก สาหุ ทสฺสนั แปลง ฐ ของ สาหุ ศัพท์เป็น ห อักษร ด้วย จ
ศัพท์ในสูตรว่า โท ฐสฺส จ สำหรับวิธีแยกพยัญชนะเป็นต้นมีนัยที่กล่าวไว้แล้ว

นอกจากนี้ ในสูตร ๔๒ พระพุทธบริษัทได้กล่าวถึงการแปลงปฐมอักษรเป็นทุติยอักษร เช่น
นิกกมติ = นิกขมติ, นิปฺปตติ = นิปฺพตติ เป็นต้นรวมถึงการแปลง วว เป็น พพ, ร เป็น ล เป็นต้น ตาม
นัยนี้ถือว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้รวบรวมการีและการิยะทั้งสองอย่าง จึงอาจแปลสูตรได้อีกนัยหนึ่งว่า “แปลง ฐ
อักษรและตัวอื่นๆ เป็น ท อักษรและตัวอื่นๆ ในเพราะสระหลังในบางแห่ง” (ดู สูตร ๔๒)]

ยถา เอว, ตถา เอวาตีธ-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ ยถา เอว, ตถา เอว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

นวาติ วตฺตเต, สรมฺหาติ จ.

บทว่า นวา และ สรมฺหา ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[บทว่า สรมฺหา ติดตามมาจากสูตร สรา สเร โลปี โดยเปลี่ยนจากปฐมาวิภัตติ พหุพจน์ว่า สรา เป็นรูปปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ว่า สรมฺหา เพื่อให้เหมาะสมกับคำว่า ปรสฺส (อันเป็นเบื้องหลัง) โดยประกอบรูป คัพฺทเป็น สรมฺหา ปรสฺส (อันเป็นเบื้องหลังจากสระ)]

๒๘. เอวาทิสฺส ริ ปุพฺโพ จ รสฺโส.

แปลงอักษรตัวแรกของ เอว คัพฺท เป็น ริ และกระทำสระหน้าให้เป็นรัสสะในบางแห่ง ริ อ. ริ อักษร เอวาทิสฺส แห่งเบื้องต้นของ เอว คัพฺท โหติ ย่อมมี ๗ ปุพฺโพ จ อ.สระ หน้า ด้วย รสฺโส เป็นรัสสะ โหติ ย่อมเป็น ๗

[สูตรนี้เป็นวิธีสูตร อาเทศวิธิ และรัสสะวิธิ คือ แปลง เอ ของ เอว เป็น ริ และกระทำรัสสะสระหน้า คือ อา ของ ยถา เป็น อ เช่น ยถา + เอว แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ ถ ออกจากสระ อา, แปลง เอ เป็น ริ และทำรัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรนี้ แล้วนำ ถ ไปประกอบกับสระ อ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ยถริว

จ คัพฺทในสูตรนี้ทำหน้าที่สัมปิตนนะ คือ รวบรวมข้อความที่มีในสูตร ฟังทราบว่ จ คัพฺทที่ใช้ ในกัจจายนสูตร มี ๖ อย่าง คือ

๑. อนุกัฑฒนะ ดึงคัพฺทในสูตรข้างหน้ามาไว้ในสูตรนี้ โดยคัพฺทที่ตั้งนั้นไม่ติดตามไปปรากฏใน สูตรอื่นๆ อีก เช่น จ คัพฺทในสูตร ปุพฺโพ จ เป็นต้น จ คัพฺทประเภทนี้ไม่แปลออกคัพฺท

๒. สัมปิตนนะ รวบรวมข้อความที่กล่าวไว้ในสูตรของตนเอง กล่าวคือ ทำหน้าที่เชื่อมวิธีทาง ไวยากรณ์ ๒ อย่างเข้าไว้ในสูตรเดียวกัน เช่น จ คัพฺทในสูตร เอวาทิสฺส ริ ปุพฺโพ จ รสฺโส (แปลงอักษรตัวแรกของ เอว คัพฺท เป็น ริ และกระทำสระหน้าให้เป็นรัสสะ ในบางแห่ง) และ โลปญฺจ ตฺตฺรกาโร (สระทั้งหลายย่อมถึงการลบในเพราะพยัญชนะในบางแห่ง และลง อ อักษรเป็นอาคมในที่ลบนั้น) เป็นต้น จ คัพฺท ประเภทนี้แปลโดยอรรถว่า “และ” แปลโดยพยัญชนะว่า “ด้วย”

๓. สมุจจยะ รวบรวมข้อความที่มีได้กล่าวไว้ในสูตร หมายถึง อวุตตสมุจจยะ หรืออนุตต-สมุจจยะ เช่น จ ศัพท์ในสูตร โท ธสฺส จ เป็นต้น จ ศัพท์ประเภทนี้แปลโดยอรรถว่า “และอื่นๆ” แปลโดยพยัญชนะว่า “ด้วย”

๔. อวธารณะ ตัดสิน จำแนกออกเป็น ๒ อย่าง คือ

ก. สันนิฏฐานาวธารณะ ตัดสินด้วยการย้ายความ แปลว่า “นั่นเทียว” เช่น จ ศัพท์ในสูตรว่า อิมสฺสึ ถํทานิโทเธสุ จ (แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อิ ในเพราะ ถํ, ทานิ, ห, โท และ ธ ปัจจัยนั่นเทียว)

ข. นิวัตตปนาวธารณะ ตัดสินด้วยการห้าม แปลว่า “ได้บ้าง” เช่น จ ศัพท์ในสูตรว่า ตพฺพิปริตฺตูปฺปะเท พุญฺชเน จ (แปลง อว ศัพท์ที่ตั้งอยู่ในอุปปะเทเป็น อุ ซึ่งเป็นวิบริตของ โอ นั้นในเพราะ พยัญชนะเบื้องหลังได้บ้าง), สุนฺหิสฺสุ จ (รัสสระระย่อมถึงความเป็นที่ชะ]ในเพราะ สฺ, นฺ และ หิ วิภัตติเบื้องหลังได้บ้าง)

๕. วาจาสิทธิภูชะ ทำให้สูตรออกเสียงได้สละสลวย เช่น จ ศัพท์ในสูตร ส เย จ (นึกคิดกับ ย ย่อมถึงความเป็น ณ ในเพราะ ย) และ สฺยา จ (แปลง สิ วิภัตติท้าย พุรหฺม, อตฺต, สข และ ราช ศัพท์เป็นต้น เป็น อา) เป็นต้น จ ศัพท์ประเภทนี้ไม่แปลออกศัพท์

๖. อเปกขา มองหาข้อความในสูตรก่อน เช่น จ ศัพท์ในสูตรว่า อ ฐนามฺหิ จ (แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อ อีกด้วย ในเพราะ ฐนา ปัจจัย) จ ศัพท์ประเภทนี้แปลว่า “อีกด้วย”]

ยถา-ตถาทุวยปรสฺเสทํ คคณํ

สูตรนี้เป็นการแปลง เอว ศัพท์ที่อยู่ท้าย ยถา และตถา ทั้งสอง

[การแปลง เอ เป็น ริ นี้มีกำหนดว่าต้องเป็น เอ ของ เอว ศัพท์ที่อยู่ท้ายนิบาตคือ ยถา และ ตถา เท่านั้น ถ้าเป็น เอ ของบทอื่นก็แปลงเป็น ริ ไม่ได้ ท่านกล่าววาระเบียบข้อนี้ตามปริภาสาสูตรว่า ตทฺหุ-ปโรเรน (โดยคล้อยตามพระชินพนฺนั้น)]

ที่ขสมฺหยา ปรสฺส เอวสทฺทาทิภูตสฺส เอการสฺส ริกาโร โหติ, ปุพฺโพ จ สโร รสฺโส โหติ นวา.

แปลง เอ อักษรซึ่งเป็นอักษรตัวแรกของ เอว ศัพท์ ซึ่งอยู่ท้ายที่ขสระ [อา ของ ยถา และ ตถา] และกระทำสระข้างหน้า [คือ อา] เป็นรัสสระได้บ้าง

ยถริว, ตถริว.

เช่น

ยถริว [ยถา + เอว] (ฉันได้นั้นเที่ยว)

ตถริว [ตถา + เอว] (ฉันนั้นนั่นเที่ยว)

การประกอบรูปศัพท์ ยถริว

ศัพท์เดิมเป็น ยถา กับ เอว

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ยถ อา + เอว)

แปลง เอ เป็น ริ และทำรัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรว่า “เอวาทิสฺส ริ บุพฺโพ จ รสฺโส” (ยถ อ + ริว)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (ยถ → อ ริว)

สำเร็จรูปเป็น ยถริว

นวาติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า นวา (ในบางแห่ง)

ยถาว, ตถาว.

บทว่า นวา (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธรวิธิตังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

ยถาว [ยถา + เอว] (ฉันได้นั้นเที่ยว)

ตถาว [ตถา + เอว] (ฉันนั้นนั่นเที่ยว)

[บทว่า นวา (ในบางแห่ง) แสดงว่าวิธีของสูตรนี้ไม่แน่นอน จึงมีรูปที่ไม่แปลง เอ เป็น ริ และทำ
รัสสะว่า ยถาว, ตถาว]

“ติ อนุตฺ, ติ อทุฏฺ, อคฺคิ อคาเร, สตฺตมฺมี อตฺเถ, ปญฺจมี อนุตฺ, ทุ องฺคิกํ, ภิกฺขุ อาสเน, ปฺุถ อาสเน, สยมฺภู อาสเน” อิติธ ยวาเทเสสุ สมฺปตฺเตสุ-

เมื่อการแปลงเป็น ย อักษรและ ว อักษรปรากฏพร้อมแล้วในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ “ติ อนุตฺ, ติ อทุฏฺ, อคฺคิ อคาเร, สตฺตมฺมี อตฺเถ, ปญฺจมี อตฺเถ, ทุ องฺคิกํ, ภิกฺขุ อาสเน, ปฺุถ อาสเน, สยมฺภู อาสเน” [พระกัจจายณะจะกล่าววิธีนี้]

“สณฺญา”ติ วตฺตเต.

บทว่า สณฺญา (ชื่อว่า) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[บทว่า สณฺญา ตามมาจากสูตร อาลปนเ สิ คสมฺโณ]

๒๙. อิวณฺณวณฺณา ฌลา.

อิ วัณฺณะและ อฺ วัณฺณะ ชื่อว่า ฌ และ ล ตามลำดับ

อิวณฺณวณฺณา อ. อิ วัณฺณะและ อฺ วัณฺณะท. ฌลา ชื่อว่า ฌ และ ล ๑

[สูตรนี้เป็นสัญญาสูตร คือ ตั้ง อิ วัณฺณะชื่อว่า ฌ อฺ วัณฺณะชื่อว่า ล หนึ่ง ชื่อที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ ไวยากรณ์มี ๒ ประเภท คือ

๑. ครุสัญญา มีความหมายตามชื่อ สามารถวิเคราะห์ตามหลักภาษาได้ เช่น อฺขร, สร, พฺยชฺชน เป็นต้น

๒. ลหุสัญญา ไม่มีความหมายตามชื่อ วิเคราะห์ตามหลักภาษาไม่ได้ เช่น ฌ และ ล เป็นต้น]

อิวณฺณวณฺณอิจฺเจเต ยถากฺกมํ ฌลสณฺญา โหนฺติ.

สระเหล่านี้ คือ อิ วัณฺณะและ อฺ วัณฺณะ ชื่อว่า ฌ และ ล ตามลำดับ

วณฺณคฺคหณฺ สวณฺณคฺคหณฺตถ.

วณฺณ ศัพท์มีประโยชน์เพื่อหมายถึงสระที่มีฐานเสมอกัน

[คำอธิบายของ วณฺณ ศัพท์ ได้กล่าวมาแล้วในสูตรว่า อิวณฺโณ ยํ นวา

การตั้งชื่อในลักษณะของลหุสัญญาไม่เหมือนกับครุสัญญา คือ ครุสัญญามี อฺขร, สร, พฺยชฺชน

เป็นต้น ตั้งชื่อไว้เพื่อให้ทราบความหมายของสิ่งนั้นๆ แต่ลหุสัญญาตั้งไว้เพื่อย่อคำนั่นเอง กล่าวคือ เมื่อตั้งชื่อ ฌ และ ล แล้วก็กล่าวโดยย่อว่า ฌลา หรือ ฌลโต (ท้าย ฌ และ ล) แทนการกล่าวเต็มคำว่า อิวณฺณวณฺณา หรือ อิวณฺณวณฺโตนโต (ท้าย อี วัณณะและ อุ วัณณะ) เป็นต้น

พระพุทธรูปียะต้องการจะกล่าวถึงสูตรว่า ฌลานมียุวา สเร วา ที่แสดงการแปลงสระ อี วัณณะเป็น อีย และสระ อุ วัณณะเป็น อุว ในสนธิกัณฑ์นี้ จึงกล่าวสูตรว่า อิวณฺณวณฺณา ขึ้นก่อนเพื่อตั้งชื่อ ฌ และ ล ความจริงสูตรว่า ฌลานมียุวา สเร วา อยู่ในนามกัณฑ์แรก แต่ท่านดำริว่าเป็นการเชื่อมสระจึงนำมากล่าวไว้ในสนธิกัณฑ์นี้ ดังคำบัญญัติที่กล่าวไว้ในคันถารัมภคาถาว่า สุกฺกนฺทํ กริสฺสํ (จักกระทำให้มีกัณฑ์ดี)]

ฌลสญฺญา ปสญฺญา

น ลิงฺคนตฺวํ นิสฺสิตา

อาชฺยาเต ลิงฺคมชฺฌเณ จ

ทฺวลิงฺคนเต จ ทสฺสนา.

“ชื่อ ฌ และ ล มิได้อาศัยสระสุดท้ายของนามศัพท์เท่านั้น เหมือนชื่อ ป เพราะพบในอาชยาต ในกลางนามศัพท์ และท้ายนามศัพท์ทั้ง ๒ ลิงค์”

[ลหุสัญญาที่นิยมใช้ทางไวยากรณ์มี ๓ ชื่อ คือ ฌ, ล และ ป ชื่อว่า ป ที่ตั้งชื่อด้วยสูตรว่า เต อิตฺติชฺยา โป (อี วัณณะและ อุ วัณณะเหล่านั้นอันกล่าวอิตฺติลึงค์ ชื่อว่า ป) อาศัยสระสุดท้ายของนามศัพท์เท่านั้น เช่น รตฺติ (อิการันต์ อิตฺติลึงค์), อิตฺติ (อิการันต์ อิตฺติลึงค์), ยาคุ (อุการันต์ อิตฺติลึงค์), วฐู (อุการันต์ อิตฺติลึงค์) แต่ชื่อว่า ฌ และ ล มิได้อาศัยสระสุดท้ายของนามศัพท์เหมือนชื่อว่า ป ดังกล่าว เพราะพบในอาชยาต เช่น กุพฺพติ, กุพฺพนฺติ ในกลางนามศัพท์ เช่น กุพฺพนฺโต, ปุลงฺลิงค์, ปุมาภาโว, ปุจฺโคโว และท้ายนามศัพท์ทั้ง ๒ ลิงค์ เช่น อคฺคิโน (อิการันต์ ปุลงฺลิงค์), ภิกฺขุโน (อุการันต์ ปุลงฺลิงค์), อมฺมุสิโน (อิการันต์ นปุลงฺลิงค์), จกฺขุโน (อุการันต์ นปุลงฺลิงค์)

ท่านกล่าวคาถานี้เพื่อแสดงว่าพระกัจจายนะมิได้ตั้งสูตรโดยกำหนดลึงค์ว่า อิวณฺณวณฺณา ปุณฺนปุสกา ฌลา (อี วัณณะและ อุ วัณณะที่เป็นปุลงฺลิงค์และนปุลงฺลิงค์ ชื่อว่า ฌ และ ล) เหมือนสูตรว่า เต อิตฺติชฺยา โป เพราะชื่อเหล่านี้มิใช่อาศัยสระสุดท้ายของนามศัพท์เหมือนชื่อ ป ดังที่กล่าวมาแล้ว

ในภาษาบาลีมีวิธีใช้อุปมา ๒ อย่าง คือ

๑. สทิสฺอุปมา การอุปมามีสิ่งที่น่าสนใจเปรียบเทียบกับสิ่งที่ถูกเปรียบ เช่น กาโก อิว สุโร (คนกล้าเหมือนนก) กล่าวคือ คนก็กล้า กาก็กล้า

๒. วิสทิสฺอุปมา การอุปมามีสิ่งที่น่าสนใจไม่เหมือนกับสิ่งที่ถูกเปรียบ เช่น ปสญฺญา อิว ฌล-

สฎณา น ลิงคนต์ นิสฺสิตา (ชื่อ ฉ และ ล มิได้อาศัยสระสุดท้ายของนามศัพท์ เหมือนชื่อ ป) หมายความว่า ชื่อ ฉ และ ล ไม่อาศัยสระสุดท้ายของนามศัพท์ แต่ชื่อ ป อาศัยสระสุดท้ายของนามศัพท์ (ซึ่งไม่เหมือนกัน) เทียบลักษณะอย่างนี้ในภาษาไทย เช่น เขาไม่หล่อเหมือนฉัน คือ เขาไม่หล่อ แต่ฉันหล่อ อย่างไรก็ตาม ประโยคนี้นี้คิดเป็นสทิสูปมาก็ได้ กล่าวคือ เขาไม่หล่อ ฉันก็ไม่หล่อด้วย]

๓๐. ฌลนณมียุวณ สเร วณ.

แปลง ฌ และ ล เป็น อีย และ อุว ตามลําดับ ในเพรณสเรหลังได้บ้ํง

อียุวณ อ. อีย และ อุว อณเทศท. ฌลนณํ แห้ง ฌ และ ล ท. โหนตฺติ ย่อมมี สเร ในเพรณสเร วณ บ้ํง ๗

[สูตรนี้เป็นวิธีสูตร อณเทศวิธี คือแปลงสเร อี วัณณะที่ชื่อว่า ฌ เป็น อีย และแปลงสเร อุ วัณณะที่ชื่อว่า ล เป็น อุว ในเพรณสเรหลังได้บ้ํง เช่น ตี + อนตฺติ แยกพยัญชนะข้ํงหน้าคือ ตฺติ ออกจากสเร อี, แปลง อี เป็น อีย ในเพรณสเร อ ของ อนตฺติ ด้วยสูตรนี้, ลบสเร อ หน้าในเพรณสเร อ ของ อนตฺติ แล้วนํายไปประกอบกับสเร อ ของ อนตฺติ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ตียนตฺติ แม้รูปวณ ทุงคิกํ ก็ม้นัยเดียวกัน

คํวณ ฌลนณมียุวณ ตตบทเป็น ฌลนณ + อีย + อุวณ]

ฌลนณอิจเจเตสํ อีย-อุวอิจเจเต อณเทศณ โหนตฺติ วณ สเร ปเร.

แปลงสเรเหล่านีคือ ฌ และ ล เป็น อีย และ อุว [ตามลําดับ] ในเพรณสเรหลังบ้ํง

สเรโลโป.

ม้การลบสเร

[ข้อความนี้แสดงวณการแปลงเป็น อีย และ อุว ม้สเรอยู่ท้ํย จึงต้องใช้สูตร สเร สเร โลโป ลบสเรหน้าก่อนแล้วนํามาประกอบกับสเรหลัง]

ตียนตฺติ, ตียทฺติ, อคฺคียณคณเร, สตฺตมียตฺเต, ปณจมียนตฺติ, ทุงคิกํ, ภิกฺขุวณสเน, ปุณฺณวณสเน, สยมณฺณวณสเน.

เช่น

ตียนตฺติ	[ตี + อนตฺติ]	(มี ๓ ส่วน)
ตียทฺติ	[ตี + ทฺติ]	(มีกณ ๓)
อคฺคียณคณเร	[อคฺคิ + คณเร]	(เรื้อนไฟ)
สตฺตมียตฺเต	[สตฺตมีย + ตฺเต]	(ในอรรถของสตฺตมีย)
ปณจมียตฺเต	[ปณจมีย + ตฺเต]	(ในอรรถของปณจมีย)
ทุงคิกํ	[ทฺ + คิกํ]	(มีองคฺ ๒)

ภิกขุवासเน	[ภิกขุ + อาสเน]	(บนอาสนะของภิกษุ)
ปฤถุवासเน	[ปฤถุ + อาสเน]	(บนอาสนะใหญ่)
สยมภุवासเน	[สยมภุ + อาสเน]	(บนอาสนะของพระพุทธเจ้า)

การประกอบรูปศัพท์ ดียนต์

ศัพท์เดิมเป็น **ติ** กับ **อนต์**

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพพมโธจิตมสสรุ สเรน วิโยชเย” (ตฺ อี + อนต์)

ตั้ง **อิ** ชื่อ **ฉ** ด้วยสูตรว่า “อิวันณณวณณา ฉลา” (ตฺ อี + อนต์)

ในเพราะสระหลัง แปลง **อิ** เป็น **อีย** ด้วยสูตรว่า “ฉลานมียุวา เสเร วา” (ตฺ อีย + อนต์)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพพมโธจิตมสสรุ สเรน วิโยชเย” (ตฺ อีย อ + อนต์)

ในเพราะสระหลัง ลบสระหน้าด้วยสูตรว่า “สรา เสเร โลปี” (ตฺ อีย + อนต์)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า **นเย ปรึ ยุตุเต** (ตฺ อีย → อนต์)

สำเร็จรูปเป็น **ดียนต์**

[คำว่า **อคคิยาคาเร** ตัดบทเป็น **อคคิ + อคาเร** เมื่อลบสระหน้าแล้วให้ที่ชะสระหลังเป็น **อา** ด้วยสูตรว่า **ทิม** ในภาษาบาลีนั้นมิใช่เป็น **อคาเร** และ **อาคาเร** ทั้งสองอย่าง ถ้าตัดบทเป็น **อคคิ + อาคาเร** ก็ไม่ต้องที่ชะสระหลัง

รูปว่า **สตตมียตเถ** (สตตมี + อตเถ), **ปญจมียนฺต** (ปญจมี + อนต์) ไม่ใช่อุททาหรณ์ของสูตรนี้ เพราะสระ **อี** ใน **มี** ของ **สตตมี** และ **ปญจมี** ชื่อว่า **ป** เนื่องจากบททั้งสองนี้เป็น **อี** การ์นต์ อิตถิลิงค์ ท่านกล่าวไว้ในที่นี้เพราะมีวิธีทำตัวคล้ายกับวิธีการในสูตรนี้ กล่าวคือ ให้ลง **ย** **อาคมแล้วรัสสะ** **อี** เป็น **อิ** ฉบับสิงหลมีรูปว่า **สตตมียตเถ, ปญจมียนฺตติ** **เอตถ** **มหาวุตติ** **นาค** **ยการาคเม** **รสสตต** (เมื่อลง **ย** **อาคมด้วยมหาสูตรแล้ว** ให้ทำรัสสะในบทเหล่านี้คือ **สตตมียตเถ, ปญจมียนฺต**) อย่างไรก็ตาม ปาฐะนี้ไม่พบในคัมภีร์พยาชยาของสิงหล ฉบับเก่า แต่พบในพยาชยาฉบับหลัง คัมภีร์พยาชยาชื่อว่าสันเทหฆาตนี้กล่าวว่าให้แปลง **ป** เป็น **อีย** ด้วย **วา** ศัพท์ที่เกินมาในสูตรว่า **อมา** **ปโต** **สมีสุมาน** **วา** โดยคล้อยตามกฎทั่วไปว่า

อิทิวจน’มธิก’มตถํ โฟเธติ.^{๗๒}

ถ้อยคำเกินย่อมแสดงให้รู้อรรถเกิน]

วาทิ กี่.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า วา (ได้บ้าง)

อคฺยาคาเร, ภิกฺขุอาสเน.

บทว่า วา (ได้บ้าง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

อคฺยาคาเร [อคฺฺติ + อคาเร] (เรือนไฟ)

ภิกฺขุอาสเน (บนอาสนะของภิกษุ)

[อุทาหรณ์เหล่านี้ ไม่เข้าสนธิด้วยวิธีการแปลง อิ เป็น อีย หรือแปลง อุ เป็น อูว ตามสูตรข้างต้น กล่าวคือ ไม่ต้องมีรูปว่า อคฺติยาคาเร, ภิกฺขุอาสเน ก็ได้ อนึ่ง รูปว่า อคฺยาคาเร เมื่อแปลง อิ เป็น ย ด้วยสูตรว่า อิวณฺโณ ยํ นวา แล้วให้ลบ คฺ สังโยคตัวหน้าด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า พยณฺชนโน จ วิสณฺโณโค (ดู สูตร ๕๖)

ฉบับสิงหลและฉบับฉฺฐรัฐสํคายนามีรูปว่า ภิกฺขุอาสเน นิสฺสํติ แต่รูปเดิมควรเป็น ภิกฺขุอาสเน โดยไม่มี นิสฺสํติ เพราะปทฺรพลิตฺธิฎีกากล่าวถึงการเพิ่มบทกริยาเข้ามาในพาทย์นี้ว่า นิสฺสํตํติ สมฺพนฺโธ (ควรกระทำ การประกอบบทว่า นิสฺสํติ)

ในฉบับฉฺฐรัฐสํคายนามีรูปว่า สดฺตมียตุเถ เพิ่มมาอีกรูปหนึ่ง รูปนี้คงเกินมาเพราะ สดฺตมึ ศัพท์ เป็นอิตถิลิงค์ที่ตั้ง อี ชื่อว่า ป ไม่เกี่ยวกับ ฉ และ ล ที่กล่าวไว้ในสูตรนี้]

“โค อชินฺ โค เอพกั” อธิธิ-

ในอุททาทรณ์เหล่านี้ คือ “โค อชินฺ โค เอพกั” [พระกัจจายณะจะกล่าววิธีนี้]

“โค, อโว, समाเส”ติ จ वदते.

บทว่า โค (โค ศัพท์), อโว (เป็น อว) และ समाเส (ในสมาส) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[บทว่า โค ตามมาจากสูตรว่า คาว เส, บทว่า อโว ตามมาจากสูตรว่า อวฺมฺหิ จ ส่วนบทว่า समाเส ตามมาจากสูตรว่า ตโต นมฺ ปติมหาลุตเต จ समाเส]

๓๑. โอ สเร จ.

แปลง โอ ของ โค ศัพท์ และศัพท์อื่นๆ ในสมาสเป็น อว และสระอื่นๆ ในเพราะสระหลัง โอ จ อ. โอ อักษร ด้วย *เอตสฺส สหฺทสฺส* แห่งศัพท์นี้ *โคอิติ* คือ โค *อโว* จ เป็น อวาเทศ ด้วย *สมาเส* ในสมาส *สเร* ในเพราะสระ ๑

[สูตรนี้เป็นวิธีสูตร อาเทสวิธี คือ แปลง โอ ของ โค ศัพท์ในสมาส เป็น อว เช่น โค + อชินฺ แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ คฺ ออกจากสระ โอ, แปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อว ด้วยสูตรนี้, ที่มะสระหลังคือ อของ อชินฺ เป็น อา ในเพราะพยัญชนะ แล้วนำ ว ไปประกอบกับสระ อา ของ อาชินฺ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็นควาชินฺ]

โคอิจเจตสฺส โอการสฺส สเร ปเร อวาเทโส โหติ समाเส.

แปลง โอ อักษร ของศัพท์ว่า โค นี้ เป็น อว ในสมาส ในเพราะสระหลัง

ควาชินฺ, คเวพกั.

เช่น

ควาชินฺ [โค + อชินฺ] (โคและแพะ)

คเวพกั [โค + เอพกั] (โคและแกะ)

การประกอบรูปศัพท์ ควาชิน

ศัพท์เดิมเป็น โค กับ อชิน

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ค โอ + อชิน) ในเพราะสระหลัง แผลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อว ในสมาส ด้วยสูตรว่า “โอ สเร จ” (ค อว + อชิน)

ในเพราะพยัญชนะหลัง ทีฆะ อ ของ อชิน เป็น อา ด้วยสูตรว่า “ทีฆมิ” (ค อว + อาชิน) นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า นเย ปรํ ยุตเต (ค อว → อาชิน) สำเร็จรูปเป็น ควาชิน

[การแผลง โอ เป็น อว ด้วยสูตรนี้ ท่านไม่บอกให้ลบสระหน้า คำว่า อว จึงไม่มีสระอยู่ท้าย ซึ่งต่างจากการแผลงสระ อิ วัณณะ เป็น อีย และสระ อุ วัณณะ เป็น อุว ที่มีสระอยู่ท้าย]

จสททคฺคหณฺน อวณฺณสฺส อวาวาเทสา.

แผลง อุ วัณณะ เป็น อว และ อว ด้วยการถือเอา จ ศัพท์

ยถา ภูวิ, ปสโว.

เช่น

ภูวิ	[ภู + สมิ]	(บนแผ่นดิน)
ปสโว	[ปสุ + โย]	(สัตว์สี่เท้าทั้งหลาย)

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจยะ คือ รวบรวมการแผลงสระอื่นจาก โอ ของ โค คือ อุ วัณณะของ ภู และ ปสุ ศัพท์ เป็น อว และ อว เช่น ภูวิ ปสโว โดยเหตุที่ จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่รวบรวมการและการิยะทั้งสองอย่าง ในเวลาแปลสูตรจึงต้องนำ จ ศัพท์มาแปลควบคู่กับการและการิยะทั้งสองเช่นกัน โดยแปลการีว่า “ของ โค ศัพท์ และศัพท์อื่นๆ” และแปลการิยะว่า “เป็น อว และสระอื่นๆ”]

การประกอบรูปศัพท์ ภูวิ

ศัพท์เดิมเป็น ภู กับ สมิ

แผลง สมิ เป็น อิ ด้วย ตโต ศัพท์ในสูตรว่า ตโต สมิมิ (ภู + อิ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ภ อุ + อิ)

แปลง อุ ของ ภู เป็น อุรุ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โอ สเร จ (ภ อุรุ + อิ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า นเย ปรึ ยุตุเต (ภ → อุรุ → อิ)

สำเร็จรูปเป็น ภูวิ

การประกอบรูปศัพท์ ปสโว

ศัพท์เดิมเป็น ปสฺ กับ โย

แปลง โย เป็น โอ ด้วย ตฺ ศัพท์ในสูตรว่า ตโต โยนโม ตฺ (ปสฺ + โอ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ปสฺ อุ + โอ)

แปลง อุ ของ ปสฺ เป็น อวฺ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โอ สเร จ (ปสฺ อวฺ + โอ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า นเย ปรึ ยุตุเต (ปสฺ → อวฺ → โอ)

สำเร็จรูปเป็น ปสโว

“ปฤถ เอวา”ตีธ-

ในอุททาหรณ์นี้ คือ “ปฤถ เอวา” [พระกัจจายณะจะกล่าววิธีนี้]

๓๒. โค สเร ปฤถสุสาคโม กุวัจ.

ลง ค เป็นอาคมท้าย ปฤถ ศัพท์ ในเพราะสระหลังในบางแห่ง

อาคโม อ.อาคม โค คือ ค โหติ ย่อมลง *อนฺเต* ในที่สุด *ปฤถสุส* แห่ง ปฤถ ศัพท์ *สเร* ในเพราะสระ *กุวัจ* ในบางแห่ง ๑

[สูตรนี้เป็นวิธีสูตร อาคมวิธี คือ ลง ค อาคมท้าย ปฤถ ศัพท์ในเพราะสระหลัง เช่น ปฤถ + เอว ลง ค อาคมในเพราะสระ อ ของ เอว ด้วยสูตรนี้ แล้วนำ ค ไปประกอบกับสระ เอ ของ เอว เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ปฤถเคว]

ปฤถอิจเจตสุส นิปาดสุส อนฺเต กุวัจ คการาคโม โหติ สเร ปเร.

ลง ค อักษรท้ายนิปาดว่า ปฤถ นี้ในเพราะสระหลังในบางแห่ง

อาคจฺฉตีติ อาคโม.

อักษรใดย่อมมา เหตุนั้นอักษรนั้นชื่อว่า อาคม

[ข้อความนี้เป็นรูปวิเคราะห์ของ อาคม เป็นกัตตุสาธนะ สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + คมฺ ชาติ (คติมุหิ = ไป) + อ ปัจจัย ดังนั้น อาคม จึงมีความหมายตามศัพท์ว่า “อักษรที่มาใหม่” นั่นก็คือ การแทรกเสียงเข้าไปแทนที่คำที่ไม่เคยมีเสียงนั้นอยู่]

อสฺนฺตฺตฺตฺติ อาคโม.

การเกิดขึ้นแห่งอักษรที่ไม่ปรากฏ[อยู่ก่อน] ชื่อว่า อาคม

[ข้อความนี้เป็นคำอธิบายของ อาคม ว่าคือการเกิดขึ้นแห่งอักษรที่ไม่ปรากฏอยู่ก่อน ซึ่งต่างจากการอาเทศที่แปลงอักษรเดิมให้เป็นอักษรใหม่]

เอตถ จ “สเร”ติ นิमितฺตาสฺนฺนวเสณ ปฤถสุส อนฺเตติ ลพฺภติ.

อนึ่ง ในสูตรนี้ [ความหมายนี้]ว่า “ในที่สุดแห่ง ปุถ ศัพท์” ย่อมมีได้ด้วยความใกล้เคียงนิมิตว่า สเร (ในเพราะสระหลัง)

[ในสูตรนี้ไม่มีคำว่า อนุต (ในที่สุด) ในสูตรหรือศัพท์ที่ตามมาจากสูตรอื่น แต่ในจุดที่ท่านอธิบายว่า นิปาทสฺส อนุต (ในที่สุดแห่งนิปาท) เพราะเมื่อในสูตรปรากฏคำว่า สเร (ในเพราะสระหลัง) คือมีสระหลังเป็นนิมิตแล้ว การลง ค อาคม ก็ต้องลงท้ายศัพท์หน้าสระ คือท้าย ปุถ ศัพท์นั่นเอง เนื่องจากนิมิตตะคือสระต้องอยู่ติดกับกิริยะคือการลง ค อาคมแน่นอน จะมีอักษรอื่นคั่นอยู่ระหว่างนิมิตตะและกิริยะไม่ได้ ด้วยเหตุดังกล่าว จึงไม่ลง ค อาคมหน้า ปุถ ศัพท์]

ปุถเคว, ปุถ เอว.

เช่น

ปุถเคว หรือ ปุถ เอว (แยกกันนั้นเที่ยว)

[ท่านแสดงไว้ ๒ รูป คือ ปุถเคว และ ปุถ เอว จะเข้าสนธิหรือไม่เข้าสนธิก็ได้ ตามอำนาจของ กฺวจิ ศัพท์]

การประกอบรูปศัพท์ ปุถเคว

ศัพท์เดิมเป็น ปุถ กับ เอว

ลง ค อาคมท้าย ปุถ ศัพท์ด้วยสูตรว่า โค สเร ปุถสฺสาคโม กฺวจิ (ปุถ ค + เอว)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า นเย ปริ ยุตุเต (ปุถ ค → เอว)

สำเร็จรูปเป็น ปุถเคว

[อาคมคือ ค ที่ลงด้วยสูตรนี้ และอาคมอื่นๆ ในสนธิกัณฑ์ มักไม่มีสระอยู่ท้าย เมื่อลงอาคมแล้วจึงนำไปประกอบกับสระหลังได้ แต่ในรูปของการเขียนมักประกอบสระไว้ท้ายอาคมเพื่อให้ออกเสียงง่าย ยกเว้นกรณีที่แสดงการประกอบรูปศัพท์โดยตรงก็จะไม่ประกอบสระไว้

ปุถ ศัพท์นี้ในภาษาสันสกฤตมีรูปเป็น ปฤถกฺ ทิมิ กฺ อยู่ท้าย ดังนั้นในบาลีเมื่อ ปุถ ศัพท์เข้าสนธิกับศัพท์หลังที่มีสระอยู่หน้าจึงต้องลง ค อาคมแน่นอน เช่น ปุถเคว, ปุถคตฺตดา (ปุถ + อตฺตดา), ปุถคายํ ชโน (ปุถ + อยํ ชโน) หรือซ้อนพยัญชนะในเมื่อเข้าสนธิกับบทหลังที่มีพยัญชนะอยู่หน้า เช่น ปุถุชชโน (ปุถ + ชโน), ปุถพฺภูตํ (ปุถ + ภูตํ)]

“ปา เอวา”ติธ-

ในอุทาหรณ์นี้ คือ ปา เอว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“สเร, โค, อาคโม, กุจจี”ติ จ วุตตเต.

บทว่า สเร (ในเพราะสระหลัง), บทว่า โค (ค อักษร), บทว่า อาคโม (อาคม) และ
บทว่า กุจจี (ในบางแห่ง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๓. ปาสส จนฺโต รสฺโส.

ลง ค เป็นอาคมท้าย ปา นิบาตในเพราะสระหลัง และรัสสะ[สระท้ายของ ปา นิบาต]
อาคโม อ.อาคม โค คือ ค อักษร โหติ จ ย่อมลง ด้วย จนฺโต ในที่สุด ปาสส แห่ง ปา
ศัพท์ สเร ในเพราะสระ ๗ จนฺโต อ.สระที่สุด รสฺโส เป็นรัสสะ โหติ จ ย่อมเป็น ด้วย ๗

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาคมวิธิตี คือ ลง คฺ อาคมท้าย ปา นิบาต ในเพราะสระหลัง และรัสสะ อา
ของ ปา เป็น อ เช่น ปา + เอว แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ ปฺ ออกจากสระ อา, ลง คฺ อาคมท้าย ปา นิบาต
ในเพราะสระ เอ ของ เอว และทำรัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรนี้ แล้วนำ ปฺ ไปประกอบกับสระ อ และนำ คฺ ไป
ประกอบกับสระ เอ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ปเคว

จ ศัพท์ในสูตรนี้เรียกว่า สัมปิณฑนะ ทำหน้าที่เชื่อมวิธีทางไวยากรณ์ ๒ อย่างเข้าไว้ในสูตรเดียวกัน
กล่าวคือ ลง คฺ อาคม และทำรัสสะสระท้าย (สระ อา) ของ ปา นิบาตด้วย]

ปาอิจเจตสฺส จนฺเต จ สเร ปเร กุจจี คการาคโม โหติ, ปาสส จนฺโต จ สโร รสฺโส โหติ.

ลง ค อักษรเป็นอาคมท้ายนิบาตว่า ปา นี้ในเพราะสระหลังในบางแห่ง และสระท้าย
ของ ปา นิบาต ย่อมเป็นรัสสะด้วย

ปเคว วุตฺยสฺส, ปา เอว.

เช่น

ปเคว วุตฺยสฺส [ปา + เอว, วุตฺติ + อสฺส] (การเกิดขึ้นของบุคคลนั้นก่อน
[บุคคลอื่น]นั้นเที่ยว)

ปา เอว

(ก่อนนั้นเที่ยว)

การประกอบรูปศัพท์ ปเคว

ศัพท์เดิมเป็น ปา กับ เอว

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโรจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ปฺ อา + เอว)

ลง คฺ อาคมทําย ปา นิบาตและรัสสะ อา ของ ปา เป็น อ ด้วยสูตรว่า “ปาสฺส จนฺโต รสฺโส”

(ปฺ อ คฺ + เอว)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า นเย ปริ ฺยตุเต (ปฺ → อ คฺ → เอว)

สำเร็จรูปเป็น ปเคว

“วา, สเร”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า วา (ตามอุทาหรณ์) และบทว่า สเร (ในเพราะสระ) ย่อมตามมา[ปรากฏใน
สูตรนี้]

[วา ศัพท์ติดตามมาจากสูตรว่า วคฺคนฺตํ วา วคฺเค บทว่า สเร ตามมาจากสูตรว่า มทา สเร]

๓๔. ยวมทนต์รลา จากมา.

ลง ย ว ม ท น ต ร ล อักษร และอื่นๆ เป็นอาคมในเพราะสระหลัง ตามอุทาหรณ์
จากมา อ.อาคมท. ยวมทนต์รลา จ คือ ย ว ม ท น ต ร และ ล ด้วย โหนฺติ ย่อมลง
สเร ในเพราะสระ วา ตามอุทาหรณ์ ๒

[สูตรนี้เป็นวิธีสูตร อาคมวิธี คือ ลงอักษร ๘ ตัวอันได้แก่ ย ว ม ท น ต ร ล อักษรเป็นอาคม
ในเพราะสระหลัง เช่น ยทา + อิทำ แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ ถ ออกจากสระ อา, ลง ย อาคมในเพราะสระ
อิ ของ อิทำ ด้วยสูตรนี้, รัสสระหลังคือ อา ของ ถา เป็น อ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง แล้วนำ ถ ไป
ประกอบกับสระ อ และนำ ย ไปประกอบกับสระ อิ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ยถยิทำ การลง ย อาคมเป็นต้น
นี้ไม่มีสระประกอบพร้อมเหมือน ค อาคมในสูตรก่อน แต่โดยทั่วไปจะใช้เป็นรูปที่มีสระเพื่อให้ออกเสียงง่าย]

สเร ปเร ยการาทโย อฏฺฐ อาคมา โหนฺติ วา.

ลงอักษรทั้ง ๘ ตัวมี ย อักษรเป็นต้นเป็นอาคมในเพราะสระหลังบ้าง

จสทฺเทน คการาคโม จ.

ด้วย จ ศัพท์ลง ค อักษรเป็นอาคมอีกด้วย

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อุดตสมุจฺจยะ คือ รวบรวมอักษรที่ไม่ได้กล่าวไว้อันได้แก่ ค อักษร เช่น
อติปฺปโค โข ตาว มาจาก อติปฺป โข ตาว ลง โอ อาคมด้วยสูตรว่า กฺวจิ โอ พฺยญฺชเน แล้วลง ค อาคมด้วย
จ ศัพท์ในสูตรนี้ อย่างไรก็ตาม ปทฺรปฺลิตฺธินิสสัยใหม่เห็นว่า ค อาคมนั้นอาจลงได้ด้วยสูตรว่า ปาสฺส จนฺโต
รโส เพราะคำว่า อติปฺปโค โข ตาว อาจตัดบทเป็น อติปฺปา โข ตาว ก็ได้ คัมภีร์นั้นเห็นว่าควรลง ห อาคม
ด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้เหมือนอุทาหรณ์ว่า สฺหุชฺฐ = สฺ + อฺชฺฐ]

ววัตถิตวิภาสโตโย วาสทโท.

วา ศัพท์นี้มีอรรถว่า ววัตถิตวิภาส

[ส่วนใหญ่ วา ศัพท์มักใช้ในอรรถว่า วิกัปปะ คือ กระทำโดยประการต่างๆ หมายถึง ทำได้บ้าง ไม่ได้บ้าง วา ศัพท์ตามนัยนี้แปลว่า “ได้บ้าง” ส่วน วา ศัพท์ที่มีอรรถว่า ววัตถิตวิภาส ในปทรูปสิทธิบัญญัตินี้แปลว่า “ตามอุทาหรณ์” เพื่อให้ปรากฏอรรถดังกล่าว]

ตตถ ยการาคโม ยถาทิโต อิกาวราทีสุ.

ในบรรดาอาคม ๘ ตัวเหล่านั้น ลง ย อาคมท้าย ยถา ศัพท์เป็นต้น ในเพราะ อักษร และ เอว ศัพท์เป็นต้น

[ฉบับฉန္ฐานสังคายนามีรูปว่า อิกาวราทีสุ (ในเพราะ อ อักษรและ เอ อักษร) ส่วนฉบับสิงหลมีรูปว่า อิกาวราทีสุ (ในเพราะ อ อักษรและ เอว ศัพท์) ในที่นี้ใช้ตามฉบับสิงหลเพราะบทหลังเป็น เอว ศัพท์เท่านั้นและบทว่า ปาฎิเยกุก ก็ถือเอาด้วย อาทิ ศัพท์ในคำว่า อิกาวราทีสุ (ในเพราะ อ อักษรและ เอว ศัพท์เป็นต้น)]

ยถา อิทํ ยถยิทํ.

เช่น

ยถา + อิทํ เข้าสนธิเป็น ยถยิทํ (สิ่งนี้ ฉันท)

“พยุชเน”ติ อธิกิจจ “รสสน”ติ รสสตัดิ.

ความเป็นรัสสะย่อมมีด้วยสูตรว่า รสสํ [ในพยัญชนะสนธิ] เพราะอาศัยบทว่า พยุชเน (ในเพราะพยัญชนะ)

[เมื่อลง ย อาคมด้วยสูตรนี้แล้ว ให้รัสสะ อา ใน ถา เป็น อ ในเพราะพยัญชนะคือ ย อาคมด้วยสูตรว่า รสสํ ในพยัญชนะสนธิ

คำว่า “เพราะอาศัยบทว่า พยุชเน” ระบุว่ากรทำรัสสะในที่นี้รับเข้าในพยัญชนะสนธิ ไม่ใช่สรสนธิ เพราะบทว่า พยุชเน ติดตามมาจากสูตรว่า สรา ปกติ พยุชเน ไปสู่สูตรว่า รสสํ ส่งผลให้สูตรดังกล่าวทำรัสสะในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง]

การประกอบรูปศัพท์ ยถยทิ

ศัพท์เดิมเป็น ยถา กับ อิท

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโรจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ยถ อา + อิท)

ลง ย อาคมด้วยสูตรว่า “ยวมทนตรลา จากมา” (ยถ อา ย + อิท)

ในเพราะพยัญชนะหลัง ให้รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรว่า “รสฺสํ” (ยถ อ ย + อิท)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า นเย ปริ ฺยตุเต (ยถ → อ ย → อิท)

สำเร็จรูปเป็น ยถยทิ

ยถา อิท วา.

หรือไม่เข้าสนธิเป็น ยถา อิท (สิ่งนี้ ฉันท)

[การไม่เข้าสนธิดังกล่าวนี้ อาศัยอำนาจของ วา ศัพท์ที่ตามมาจากสูตรก่อน]

ยถา เอว, ยถาเยว, ยถเว.

ยถา เอว, ยถาเยว, ยถเว (ฉันทนั้นเทียว)

[ยถา เอว เป็นบทเดิม และอาจไม่เข้าสนธิก็ได้]

ยถาเยว ตัดทเป็น ยถา + เอว ลง ย อาคมโดยไม่ต้องแยกพยัญชนะออกจากสระ แล้วนำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลัง

ยถเว เข้าสนธิด้วยอสนฺตวิธ คือวิธีที่ได้ระบุไว้ในสูตรนี้ ทำตัวด้วยการลบสระหน้าด้วยสูตรว่า สราสเร โลปํ เป็นต้น]

เอว ฺมายิท, มาเยว, ตยิท, ตยิว, นยิท, นยิมสฺส, นยิมานิ, นวยิเม ฐมฺมา, พุทฺธานเว, สนฺติเยว, โปธิยาเยว, สติเยว, ปถวีเยว, ธาตุเยว, เตสุเยว, โสเยว, ปาฎิเยกํ.

อุทาหรณ์เหล่านี้ ฟังทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

มายิท [มา + อิท] (อย่ากระทำสิ่งนี้)

มาเยว [มา + เอว] (อย่ากระทำอย่างนี้)

ตยิท [ต + อิท] (พรหมจรรย์นั้น)

ต๋เวย	[ต๋ + เวย]	(ซึ่งบุคคลนั้นนั้นเทียว)
นยิท	[น + อิท]	(สิ่งนี้ยอมไม่สมควร)
นยิมสฺส	[น + อิมสฺส]	([ความรู้]ไม่มีแก่บุคคลนี้)
นยิมานิ	[น + อิมานิ]	(กรรมเหล่านี้อันบุคคลไม่พึงกระทำ)
นวยิเม ฐมา	[นวย + อิเม ฐมา]	(ธรรม ๙ อย่างเหล่านี้)
พุทธานเวย	[พุทธาน + เวย]	(ของพระพุทเจ้าทั้งหลายนั้นเทียว)
สนฺติเวย	[สนฺติ + เวย]	(มีอยู่นั้นเทียว)
โพธิยาเวย	[โพธิยา + เวย]	(แห่งพระโพธิญาณนั้นเทียว)
สติเวย	[สติ + เวย]	(มีอยู่นั้นเทียว)
ปถวีเวย	[ปถวี + เวย]	(แผ่นดินนั้นเทียว)
ธาตฺเวย	[ธาตฺ + เวย]	(ธาตุนั้นเทียว)
เตสฺเวย	[เตสฺ + เวย]	(ในบุคคลเหล่านั้นนั้นเทียว)
โสเวย	[โส + เวย]	(บุคคลนั้นนั้นเทียว)
ปาฏิเยกุกั	[ปาฏิ + เอกุกั]	(เฉพาะบุคคล)

[วา ศัพท์ที่ทำหน้าที่วิวัตติวิภาสานั้นมีลักษณะ ๒ ประการ คือ

๑. แสดงนิจจวิเป็นต้น
๒. แสดงกฎข้อบังคับตามอุทธารณ

วา ศัพท์ในสูตรนี้มีลักษณะทั้งสองประการ คือ แสดงกฎข้อบังคับและแสดงนิจจวิเป็นต้น ท่านจึงกล่าวว่า “ลง ย อาคมท้าย ยถา ศัพท์เป็นต้น ในเพราะ อ อักษรและ เอ อักษรเป็นต้น” ทั้งยังกล่าวถึงนิจจวิต่อไปว่า รูปว่า ปริโยสาน (ปริ + โอสาน) เป็นนิจจวิที่ลง ย อาคมแน่นอน ส่วนรูปว่า ยถา เวย, ยถเว เป็นอนิจจวิที่ไม่แน่นอน โดยลง ย อาคมหรือไม่ลงก็ได้ แต่ลบสระหน้าแทนการลง ย อาคม และรูปว่า ปริกฺขโต, อุปฺปริกฺขติ เป็นอสันตวิธิของสูตรนี้

คำว่า ยถา อิท เป็นรูปเดิมที่ยังมิได้เข้าสนธิ คำว่า ยถยิท เป็นรูปสำเร็จที่ลง ย อาคมด้วยสูตรนี้ ส่วนคำว่า ยถา อิท วา เป็นรูปวิกัณฑ์ที่ไม่ลง ย อาคม

ในประโยคที่ว่า เวย มายิท ๗เปย ปาฏิเยกุกั ศัพท์ว่า เวย แสดงว่า รูป มายิท เป็นต้นก็มีนัยสามประการดังที่กล่าวมาแล้ว คือ ตัดบทเป็น มา + อิท และเข้าสนธิเป็นรูปว่า มายิท หรือไม่เข้าสนธิเป็นรูปเดิม

ว่า มา อิทำ ก็ได้]

ตถา สเร วิ-ปริยาทีโต จ.

เช่นเดียวกันนี้ [ลง ย อาคม]ทำย วิ และ ปร ศัพท์เป็นต้นเท่านั้น ในเพราะสระหลัง
อีกด้วย

[ในประโยคข้างต้นที่ผ่านมาแล้ว ท่านแสดงตัวอย่างการลง ย อาคมทำยนิบาต เช่น ยถา, บทนาม
เช่น พุทธานิ และบทอาขยาต เช่น สนฺติ บัดนี้ จะแสดงตัวอย่างของการลง ย อาคมทำยอุปสรรคคือ วิ และ
ปริ เป็นต้น จึงกล่าวข้อความนี้ ฟังดูอุทาหรณ์ต่อไป]

วิ อัญชนา วิยัญชนา พยัญชนา วา.

เช่น

วิ + อัญชนา เข้าสนธิเป็น วิยัญชนา หรือว่า พยัญชนา (พยัญชนะ)

[บทรว่า วิ อัญชนา เป็นบทเดิม บทรว่า วิยัญชนา และ พยัญชนา เป็นบทสำเร็จโดย วิยัญชนา ลง
ย อาคมด้วยสูตรนี้ ส่วน พยัญชนา แปลง อิ เป็น ย ด้วยสูตรว่า อิวณฺโณ ยํ นวา และแปลง ฺว เป็น พุ ด้วย
จ ศัพท์ใน โท ธสฺส จ]

เอวํ วียากาสี, พุยกาสี.

อุทาหรณ์เหล่านี้ ฟังทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

วียากาสี หรือ พุยกาสี [วิ + อากาสี] (ย่อมพยางค์)

[บทรว่า วียากาสี ลง ย อาคมแล้วที่ชะ อ เป็น อา ในเพราะพยัญชนะหลังด้วยสูตรว่า ทีฆํ ส่วนบท
ว่า พุยกาสี แปลง อิ เป็น ย แล้วที่ชะสระ อ เป็น อา แปลง ฺว เป็น พุ]

ปริ อนฺตํ ปริยฺนฺตํ,

ปริ + อนฺตํ เข้าสนธิเป็น ปริยฺนฺตํ (ที่สุด)

เอวํ ปริยาทานํ, ปริยฺญฺจฺจานํ, ปริเยสฺติ, ปริโยสฺซานมิตฺติ นิจฺจํ.

อุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

ปริยาทาน์	[ปริ + อาทาน์]	(การยึดถือไว้)
ปริยัญจนัน	[ปริ + อัญจนัน]	(การฟูฟุ้งขึ้น)
ปริเยสติ	[ปริ + เอสติ]	(ย่อมแสวงหา)
ปริโยसानัน	[ปริ + โยसानัน]	(ที่สุด)

เป็นนิจจวิธิ (วิธีที่แน่นอน) เหมือนอย่างนี้

[รูปว่า ปริยนต์ เป็นนิจจวิธิที่ลง ย อาคมแน่นอน ไม่มีรูปที่ไม่ลง ย อาคมว่า ปริอนต์ แม้บทอื่นๆ คือ ปริยาทานัน เป็นต้นจนถึง ปริโยसानัน ก็ลง ย อาคมแน่นอนเช่นเดียวกัน]

นิ อาโยโค นียาโยโค.

นิ + อาโยโค เข้าสนธิเป็น นียาโยโค (ความเพียรเสมอ)

[ในอุทาหรณ์นี้ นิ อุปสรรค ได้มาจาก อาทิ ศัพท์ในประโยคว่า ตถา สเร วิ-ปริยาทิโต จ (เช่นเดียวกันนี้ ลง ย อาคมท้าย วิ และ ปริ ศัพท์เป็นต้นเท่านั้น ในเพราะสระหลังอีกด้วย)]

อิธ น ภวติ. ปริกฺขโต, อุปปริกฺขติ.

การสนธิตามวิธีดังกล่าวย่อมไม่มี

เช่น

ปริกฺขโต	[ปริ + อิฺกฺขโต]	(พิจารณาแล้ว)
อุปปริกฺขติ	[อุป + ปริ + อิฺกฺขติ]	(ย่อมใคร่ครวญ)

[บทว่า ปริกฺขโต, อุปปริกฺขติ เป็นอสันตวิธิของสูตรนี้ โดยไม่ลง ย อาคมเป็นรูปว่า ปริยิกฺขโต, อุปปริยิกฺขติ]

วภาโร ติสฺสทฺทาทิโต อวณฺณกาเรสุ.

ลง ว อักษรเป็นอาคมท้าย ติ ศัพท์เป็นต้น ในเพราะสระ อ วัณณะและสระ อู

ติ องฺคุลํ ติวงฺคุลํ,

เช่น ติ + องฺคุลํ เข้าสนธิเป็น ติวงฺคุลํ (ยาว ๓ นิ้ว)

เอวํ ติวงฺคิกํ, ภูวาทโย, มิตี ฆนฺตา วุฑฺธิกฺขติ, ปวฺจฺจติ, ปาคฺคณฺณวฺชฺชดา.

อุทาหรณ์เหล่านี้ ฟังทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

ติวงคิก	[ติ + องคิก]	(ประกอบด้วยองค์ ๓)
ภวาทโย	[ภ + อาทโย]	(มี ภ ฐาคู เป็นต้น)
มิตี ภนฺตา วุทิกฺขติ	[มิตี ภนฺตา + อุทิกฺขติ]	(แม่เนื้อตกใจแล้วเหลียวดู)
ปวฺจจติ	[ป + อฺจจติ]	(อันบุคคลย่อมกล่าว)
ปาคุณฺณวฺชุตฺตา	[ปาคุณฺณ + อฺชุตฺตา]	(ความคล่องแคล่วและความตรง)

[บพว่า ติวงคิก เป็นต้น ลง ว อาคมท้าย ติ ศัพท์เป็นต้น โดยมีสระหลังเป็นสระ อ วัฒนธรรมหรือสระ อุ คัมภีร์พยายาของสิงหลกล่าวว่ารูปว่า ติวงคิก เป็นต้นเป็นนิจจวิธที่ลง ว อาคมแน่นอน ส่วนในรูปว่า มิตี ภนฺตา วุทิกฺขติ ไม่ควรเป็นรูปสนธิที่ลง ว อาคม เพราะเป็นคำเปรียบที่ควรตัดบพเป็น มิตี ภนฺตา + อิว + อุทิกฺขติ (เหมือนแม่เนื้อตกใจเหลียวดู) สันนิษฐานว่าคัมภีร์นี้แสดงอุทาหรณ์ข้างต้นโดยคล้อยตามกัจจายน-ไวยากรณ์]

มกาโร ลหุรูปฤทธิโต สเร ฉนฺทานุรฺกฺขณาติมฺหิ.

ลง ม อักษรเป็นอาคมท้าย ลหุ ศัพท์เป็นต้น ในเพราะสระหลัง ในที่รักษาฉนฺทลักษณะ เป็นต้น

ลหุ เอสฺสติ ลหุเมสฺสติ,

เช่น ลหุ + เอสฺสติ เข้าสนธิเป็น ลหุเมสฺสติ (จักถึงโดยเร็ว)

เอวฺ ครุเมสฺสติ, อธิมาหุ, เกน เต อธิ มิชฺฌติ, ภทฺโร กสามิว, อากาเส มภิปฺชยิ, เอกเมกฺสฺส, เยน มิเรกฺจเจ, ภายติเมว.

อุทาหรณ์เหล่านี้ ฟังทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

ครุเมสฺสติ	[ครุ + เอสฺสติ]	(จักถึงช้า)
อธิมาหุ	[อธิ + อาหุ]	(กล่าวแล้วในเรื่องนี้)
เกน เต อธิ มิชฺฌติ	[เกน เต อธิ + มิชฺฌติ]	(ความปรารถนาของท่านย่อมเต็มบริบูรณ์ด้วยอะไร)
ภทฺโร กสามิว	[ภทฺโร กสา + อิว]	(เพียงดั่งม้าตัวเจริญหลบเส้อยู่)
อากาเส มภิปฺชยิ	[อากาเส + มภิปฺชยิ]	(บุชาแล้วในอากาศ)

เอกเมกสุส	[เอก + เอกสุส]	(แก่คนหนึ่งๆ)
เยน มิเรกฺเจ	[เยน + อิธ + เอกฺเจ]	(เหตุใดบุคคลบางคนในโลกนี้)
กายติเมว	[กายติ + เอว]	(ย่อมกลัวนั้นเทียว)

[บพว่า ลหุเมสฺสติ เป็นต้นลง ม อาคมทำย ลหุ ศัพท์เป็นต้นในที่รักษาคันท์ลักษณะเป็นต้น เช่นในตัวอย่างว่า เกน เต อิธ มิชฺชติ ถ้าไม่ลง ม อาคมก็อาจลบลประหน้าแล้วมีรูปสนธิว่า อิธิชฺชติ ทำให้เสียคณะฉันท์ซึ่งฉันท์ลักษณะกำหนดว่าต้องมีบาทละ ๘ พยางค์ในที่นี้

อนึ่ง ปทรูปสนธิสนธิสสัยใหม่กล่าวว่า บพว่า ลหุเมสฺสติ อาจตัดบพเป็น ลหุ + เอสฺสติ แล้วแปลงนิคคหิตเป็น ม อักษรก็ได้ เพราะบพวิเสสนะคือ ลหุ อาจลงปฐมาวิภตติหรือทุติยาวิภตติทั้งสองอย่างได้นอกจากนี้ บพที่เข้าสนธิด้วยการลงอาคมอาจไม่ต้องเขียนติดกันเหมือนสนธิทั่วไปได้เช่นกัน ดังอุทาหรณ์ว่า เกน เต อิธ มิชฺชติ และ อากาเส มภิပ္พชฺชิติ

บพว่า ภทฺโร กสามิว ตามนัยนี้ตัดบพเป็น กส + อิว โดยลง ม อาคม ข้อนี้ไม่สอดคล้องกับข้อความในอรรถกถาธรรมบทที่ตัดบพเป็น กส + อิว โดยแปลงนิคคหิตเป็น ม อักษรแล้วที่ชะ อ เป็น อาอาทิ ศัพท์ในคำว่า ฉนฺทานุรฺกฺษณาทิมฺหิ (ในที่รักษาคันท์ลักษณะเป็นต้น) หมายถึงการออกเสียงง่ายที่เรียกว่า สุขุจฺจารณะ เช่น เยน มิเรกฺเจ

ปทรูปสนธิสนธิสสัยใหม่อธิบายเพิ่มเติมว่า คำว่า “ที่รักษาคันท์ลักษณะ” ซึ่งกล่าวไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์บางแห่งอาจหมายถึงการออกเสียงง่ายได้อีกด้วย เช่น การที่ชะ อิ เป็น อี ในรูปว่า กตณฺชลิ ในบาทคาถาว่า นโม กตฺวา กตณฺชลิ (เป็นผู้กระทำอัญชลีแล้วกระทำการนอบน้อม) พระภิกษุจารย์อธิบายไว้ในฎีกาใหม่ของคัมภีร์กิงขาวิตรณี (หน้า ๑๓๐) ว่า ฉนฺทานุรฺกฺษณตฺถฺ เหนตฺท ทิโฆ (เป็นที่ชะในบพว่า กตณฺชลิ นี้ เพื่อรักษาคณะฉันท์) ความจริงการที่ชะ อิ เป็น อี ในบทนี้ไม่เกี่ยวกับฉันท์ลักษณะ แต่เกี่ยวกับการออกเสียงง่าย]

ทหาโร อุอุปสฺสค-สกี-เกนจิ-กิญฺจ-กิสฺมิญฺจ-โกจิ-สมฺมา-ยาว-ดาว-ปฺน-ย-เตตฺต-สาทีหิ.

ลง ท อักษรเป็นอาคมทำย อุ อุปสรรค, สกี ศัพท์, เกนจิ ศัพท์, กิญฺจ ศัพท์, กิสฺมิญฺจ ศัพท์, โกจิ ศัพท์, สมฺมา ศัพท์, ยาว ศัพท์, ดาว ศัพท์, ปฺน ศัพท์, ย ศัพท์, ต ศัพท์, เอต ศัพท์, อตฺต ศัพท์ และ ส ศัพท์ เป็นต้น

[คำว่า ยเตตฺต-สาทีหิ ตัดบพเป็น ย + ต + เอต + อตฺต + ส + อาทีหิ

เหตุที่ลง ท อาคมทำย อุ อุปสรรค ก็เนื่องจากว่าในสันสกฤตใช้เป็นรูปพยัญชนะนั้นคือ อุต เมื่อ

เข้าสนธิกับบทหลังที่มีสระอยู่ข้างหน้าก็แปลง ต เป็น ท ในบาลีจึงลง ท อาคมในเมื่อบทหลังมีสระอยู่หน้า
อนึ่ง เมื่อ อ อุปสรรคเข้าสนธิกับบทหลังที่มีพยัญชนะอยู่หน้า ให้ซ้อนพยัญชนะสังโยค เช่น อุกกัโส (อ + กัโส)
หรือทีฆะ อ เป็น อุ เช่น สมุหโต (ส + อ + หโต) เป็นต้น

นอกจากนี้ สันสกฤตมีรูปว่า สกิท, เกนจิต, ภิวจิต, กิสมิณจิต และ โภจิต บาลีจึงลง ท อาคม
ในเพราะสระหลัง เช่น อุกุโค = อ + อุกุโค หรือซ้อนพยัญชนะสังโยคและทีฆะในเพราะพยัญชนะหลัง เช่น
กวจินนา ซึ่งพบในคัมภีร์กัจจายนวิณณนา (สูตร ๑๔), เกจิ สทิสภาโว วา ซึ่งพบในคัมภีร์สัททตถกภจินดา
(คาถา ๑๕๗) เป็นต้น ส่วนการลง ท อาคมท้าย สมมา ศัพท์, ปุน ศัพท์, อตต ศัพท์ และ ส ศัพท์ไม่เกี่ยวกับ
กฎไวยากรณ์สันสกฤตแต่อย่างใด]

อุอุปสคคโต นิจุจ.

ลง ท อักษรเป็นอาคมท้าย อ อุปสรรคเสมอ

อ อคโค อุกุโค,

เช่น อ + อคโค เข้าสนธิเป็น อุกุโค (สูง)

เอว อุกโย, อุกปาติ, อุกาหฺมฺ, อุกิโต, อุกิรติ, อุกเทติ.

อุทาหรณ์เหล่านี้ ฟังทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

อุกโย	[อ + อโย]	(การขึ้น)
อุกปาติ	[อ + อปาติ]	(เกิดขึ้นแล้ว)
อูกาหฺมฺ	[อ + อาหฺมฺ]	(นำออกแล้ว, แสดงแล้ว)
อุกิโต	[อ + อิตโต]	(ขึ้นแล้ว)
อุกิรติ	[อ + อิริติ]	(พูดแล้ว)
อุกเทติ	[อ + เอติ]	(ย่อมนขึ้น)

[บทว่า อุกุโค ลง ท อาคมแน่นอนเป็นนิจจวิธิ จึงไม่มีรูปว่า อ อคโค ในพระบาลี แม้รูปว่า
อุกโย เป็นต้นก็ลง ท อาคมแน่นอนเช่นกัน ท่านจึงกล่าวว่า เอว (เหมือนอย่างนี้) ในประโยคต่อมา]

นิปาดโต จ.

ลง ท อักษรเป็นอาคมท้ายนิปาดด้วย

สกี เอว สกีเทว,

เช่น สกี + เอว เข้าสนธิเป็น สกีเทว (ครั้งเดียวนั้นเทียว)

เอว สกทาคามี.

อุทาหรณ์ว่า สกทาคามี (พระสกทาคามี) ฟังทราบเหมือนอย่างนี้

มหาเวตติสุตเตน อิการสส อกาโร.

แปลง อี อักษร[ของ สกี] เป็น อ อักษร[คือ สก] ด้วยมหาเวตติสุต

[มหาเวตติสุตเป็นสูตรรวมๆ ที่ใช้อธิบายสิ่งที่สูตรต่างๆ ไม่ครอบคลุมไปถึง ในสนธิกัณฑ์นี้ใช้มหาเวตติสุตที่ว่า เตสุ วุฑฺธิโลปาคมิวารวิปริตาเทสา จ (การพฤทธิ การลบ การลงอาคม การวิการ การที่ฆะ การแปลงกลับกัน และการอาเทศย่อมีที่พยางค์ต้น กลาง และท้ายในบางแห่ง)

มหาเวตติสุตนี้เรียกโดยย่อว่า มหาสูตร คำว่า มหาเวตติสุต แปลตามศัพท์ว่า “สูตรที่มีความเป็นไปอันกว้างขวาง” มีรูปวิเคราะห์ว่า มหนฺตี วุฑฺติ เอตสฺสาติ มหาเวตฺติ, มหาเวตฺติ จ ตํ สุตฺตญฺจาติ มหาเวตฺติสุตฺตํ (สูตรที่มีความเป็นไปอันกว้างขวาง ชื่อว่า มหาเวตติสุต) มี ๔ สูตร คือ

๑. เตสุ วุฑฺธิ ๒เปยฺ นียมฺไซฺนสนธิกัณฺฑํและนามกัณฺฑํ
๒. กฺวจิ ฐาตุ ๒เปยฺ นียมฺไซฺนอาชยาตกัณฺฑํ
๓. ปจฺจยาทนิฏฺฐา ๒เปยฺ นียมฺไซฺนกิตฺกัณฺฑํ
๔. ยทฺนุปฺปนฺนา นิปาตนา สิขณฺนฺติ นียมฺไซฺนสมาสกัณฺฑํและตฺทิตกัณฺฑํ

มหาสูตรเหล่านี้อาจประพันธ์เป็นคาถาได้ว่า

เตสุ วุฑฺธิ กฺวจิ ฐาตุ	ตถา ปจฺจยาทนิฏฺฐกา
ยทฺนุปฺปนฺนา อิจฺเจวํ	มหาเวตฺติ จตฺตฺพิธา.

“มหาสูตรมี ๔ สูตรอย่างนี้ คือ เตสุ วุฑฺธิ, กฺวจิ ฐาตุ, ปจฺจยาทนิฏฺฐา และ ยทฺนุปฺปนฺนา เป็นต้น”

พม่ามีคำพังเพยว่า “รูปศัพท์ที่ทำตัวไม่ได้ ฟังใช้มหาสูตร” คือ รูปศัพท์ที่ไม่มีสูตรทำตัวโดยเฉพาะก็ ฟังใช้มหาเวตติสุตหรือมหาสูตรนั่นเอง]

ตถา เกนจิเทว, กิณฺณจิเทว, กิสฺมิณฺณจิเทว, โกจิเทว,

อุทากรณ์เหล่านี้ ฟังทราบเหมือนอย่างนั้น คือ

เกนจิเทว	[เกนจิ + เอว]	(ด้วยใครๆ นั้นเทียว)
กิญจิเทว	[กิญจิ + เอว]	(อะไรๆ นั้นเทียว)
กิสุมิณจิเทว	[กิสุมิณจิ + เอว]	(ในใครๆ นั้นเทียว)
โกจิเทว	[โกจิ + เอว]	(ใครๆ นั้นเทียว)

[บทว่า สกทาคามี ตັตบทเป็น สกิ + อาคามิ นิบาตคือ สกิ มีอรรถเหมือน สกิ ที่แปลว่า “ครั้งเดียว” เมื่อลง ท อาคมและแปลง อี ใน กิ เป็น อ ก็มีรูปว่า สกทาคามี เมืองไทยในปัจจุบันถือว่ามาจาก สกิ + อาคามิ เมื่อแปลงนิคคหิตเป็น ท ก็ควรมีรูปว่า สกิทาคามี ทำให้ใช้กันเป็นสองรูปว่า สกทาคามี และ สกิทาคามี ความจริงในอรรถกถาและฎีกาทิ้งหลายไม่พบรูปว่า สกิทาคามี มีเพียงรูปว่า สกทาคามี เท่านั้น ดังนั้นรูปว่า สกิทาคามี จึงไม่สมควร เพราะไม่สอดคล้องกับหลักภาษาที่กล่าวไว้ในที่นี้]

สมมา อตฺโถ สมมตฺโถ,

สมมา + อตฺโถ เข้าสนธิเป็น สมมตฺโถ (ประโยชน์อันถูกต้อง)

รสสตุตฺ.

ความเป็นรสสะย่อมมี[ในอุทากรณ์ข้างต้น]

[บทว่า สมมตฺโถ ตັตบทเป็น สมมา + อตฺโถ เมื่อลง ท อาคมแล้วให้รสสะ อา ใน มา เป็น อ จึงมีรูปสำเร็จว่า สมมตฺโถ]

เอวํ สมมทกฺขาโต, สมมทณฺณา วิมุตฺตานํ, สมมทเว, ยาวทตฺถํ, ยาวทเว, ตาวทเว, ปฺนทเว.

อุทากรณ์เหล่านี้ ฟังทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

สมมทกฺขาโต	[สมมา + กฺกฺขาโต]	(กล่าวแล้วโดยชอบ)
สมมทณฺณา วิมุตฺตานํ	[สมมา + อณฺณา วิมุตฺตานํ]	(แก่ผู้หลุดพ้นเพราะรู้โดยชอบ)
สมมทเว	[สมมา + เอว]	(โดยชอบนั้นเทียว)
ยาวทตฺถํ	[ยาว + อตฺถ]	(ตามความต้องการ)
ยาวทเว	[ยาว + เอว]	(เพียงใดนั้นเทียว)

ดาวเทว	[ดาว + เหว]	(เพียงนั้นนั่นเทียว)
ปุนเทว	[ปุน + เหว]	(อีกครั้งนั้นนั่นเทียว)

นามโต.

ลง ท อักษรเป็นอาคมทำยนามศัพท์

ยทตถ์, ตทตถ์, ยทนุตรา, ตทนุตรา, ตทงควิมุตติ, เอตตถ์, อตตทตถ์, สทตถปสุโต

ลिया.

เช่น

ยทตถ์	[ย + อตถ์]	(ประโยชน์โต)
ตทตถ์	[ต + อตถ์]	(ประโยชน์นั้น)
ยทนุตรา	[ย + อนุตรา]	(ในระหว่างโต)
ตทนุตรา	[ต + อนุตรา]	(ในระหว่างนั้น)
ตทงควิมุตติ	[ต + องควิมุตติ]	(การหลุดพ้นชั่วคราว)
เอตตถ์	[เอต + อตถ์]	(ประโยชน์นี้)
อตตทตถ์	[อตต + อตถ์]	(ประโยชน์ตน)
สทตถปสุโต ลिया	[ส + อตถปสุโต ลिया]	(พึงเป็นผู้ชวนชวายุในประโยชน์ตน)

[บทว่า ยทตถ์ ตตบทเป็น ย + อตถ์ ลง ท อาคมในเพราะสระหลังด้วยสูตรนี้ อีกนัยหนึ่งตตบทเป็น ย + อตถ์ แปลงนิคคหิตเป็น ท ด้วยสูตรว่า มทา สเร]

ยเตตตตเสหิ समासेเยว.

ลง ท อักษรเป็นอาคมทำย ย, ต, เอต, อตต และ ส ศัพท์ [ดังกล่าว]ในสมาสเท่านั้น

[การลง ท อาคมทำย ย ศัพท์เป็นต้นนั้นจำกัดให้อยู่ในสมาสเท่านั้น ถ้าไม่ใช่สมาสก็ไม่ต้องลง ท อาคม อนึ่ง สรรพนามคือ ย, ต และ เอต เมื่อเข้าสมาสกับบทหลัง ต้องลงนิคคหิตอาคมแล้วแปลงเป็น ท หรือ ลง ท อาคมในเพราะสระหลัง อีกนัยหนึ่งพึงช้อนพยัญชนะสังโยคในเพราะพยัญชนะหลัง เช่น เอตปปรมิ เป็นต้น ดังข้อความในคัมภีร์นรุตติสารมัญชูสาวา

ย-ตสททสมาสหิ

สทธี ปรปเทหิ เว

นิคคหิตาคโม ปุพเพ

เทวภาโว वा परो लिया.^{๗๓}

“นิคคหิตอาคมพิงมีในเบื้องหน้า หรือช้อนพญัญชนะหลังแน่นอน ในเมื่อ ย และ
ต ศัพท์เข้าสมาสกับบทหลัง”]

อาทิสทฺเทน อณฺมตฺตํ, มนฺสาทณฺญา วิมฺุตตานิ, พหุเทว รตฺตี, อหุเทว ภยํ.

ลง ท อักษรเป็นอาคมด้วย อาทิสศัพท์ในอุทาหรณ์ว่า

อณฺมตฺตํ	[อณฺม + ตฺตํ]	(เพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น)
มนฺสาทณฺญา วิมฺุตตานิ	[มนฺสา + อณฺญา วิมฺุตตานิ]	(แก่ผู้หลุดพ้นทั้งหลายเพราะ รู้แจ้งด้วยใจ)
พหุเทว รตฺตี	[พหุ + เอว รตฺตี]	(ตลอดคืนเป็นอันมากนั้นทีเดียว)
อหุเทว ภยํ	[อหุ + เอว ภยํ]	(ภัยได้มีแล้วนั้นทีเดียว)

วาติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า วา (ได้บ้าง)

เกนจิ อตฺตกาเมน, สมฺมา อณฺญา, ยาวาหํ, ตาวาหํ, ปุณาปรํ, อตฺตตฺตํ.

บทว่า วา (ได้บ้าง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

เกนจิ อตฺตกาเมน		(อันบุคคลผู้ใคร่ประโยชน์ใดๆ)
สมฺมา อณฺญา		(เพราะรู้แล้วโดยชอบ)
ยาวาหํ	[ยาว + อหํ]	(ข้าพเจ้า[ย่อมมี]เพียงไร)
ตาวาหํ	[ตาว + อหํ]	(ข้าพเจ้า[ย่อมมี]เพียงนั้น)
ปุณาปรํ	[ปุณ + อปรํ]	(อย่างอื่นอีก)
อตฺตตฺตํ	[อตฺต + ตฺตํ]	(ประโยชน์ตน)

[อุทาหรณ์เหล่านี้ไม่ลง ท อาคมตามที่กล่าวข้างต้น กล่าวคือ เกนจิ อตฺตกาเมน ไม่เข้าสนธิเป็นรูป
ว่า เกนจิตตฺตกาเมน แม้รูปอื่นก็ไม่เข้าสนธิเป็น สมฺมาทณฺญา ยาวาหํ, ตาวาหํ, ปุณฺทปรํ, อตฺตตฺตํ รูป
เหล่านี้เป็นอสนธิวิธีของ วา ศัพท์ที่เป็นววัตถิวิภาสาในสูตรนี้ อย่างไรก็ตาม รูปว่า อตฺตตฺตํ อาจมิได้เหมือน
อตฺตตฺตํ ดังสาธกในคัมภีร์ธรรมบท (ขุ.๒๕.๑๖๖.๔๖) ว่า อตฺตตฺตํ ปรตฺถเนน พหุณาปิ น หยาเป (ไม่ควรเสียสละ
ประโยชน์ตนโดยแลกกับประโยชน์อันมากมายของคนอื่น)]

นกาโร อายตาทิมฺหิ.

ลง น อักษรเป็นอาคมในเพราะ อายติ ศัพท์ เป็นต้น

อิโต อายติ อิโต นายติ,

เช่น อิโต + อายติ เข้าสนธิเป็น อิโต นายติ (ย่อมาจากแต่สถานที่นี้)

จิริ นายติ.

จิริ นายติ (ย่อมานาน = ไม่ได้มานานแล้ว)

[บทว่า อิโต นายติ ตัดบทเป็น อิโต + อายติ ลง น อาคมในเพราะ อายติ ศัพท์ ปทรูปสิทธิินิสสัย ใหม่กล่าวว่า อายติ ศัพท์เป็นบทนามที่มีอรรถว่า “อนาคตกาล, ความยาว และอาณาภาพ” ดังคัมภีร์อภิธานูป-
ปทีปิกา (คาถา ๘๗๕) กล่าวว่า อาคามิกาเล ที่สมตฺเต ปภาเว จ มตฺยาติ (อายติ ศัพท์ย่อเป็นไปในอรรถว่า
อนาคตกาล, ความยาว และอาณาภาพ) ตามนัยนี้ อิโต นายติ แปลว่า “อนาคตกาลแต่นี้” ส่วนคำว่า จิริ นายติ
แปลว่า “อนาคตกาลตลอดกาลอันยาวนาน” การลง น อาคมในที่นี้ก็เพื่อให้ออกเสียงง่าย]

ตกาโร ยสฺมา-ตสฺมา-อชฺชาตีโต อิหคคาทิมฺหิ.

ลง ต อักษรเป็นอาคมท้าย ยสฺมา ตสฺมา และ อชฺช ศัพท์เป็นต้น ในเพราะ อิห และ
อคฺค ศัพท์เป็นต้น

ยสฺมาติห, ตสฺมาติห, อชฺชตคฺเค.

เช่น

ยสฺมาติห [ยสฺมา + อิห] (ในที่นี้เพราะเหตุใด)

ตสฺมาติห [ตสฺมา + อิห] (ในที่นี้เพราะเหตุนั้น)

อชฺชตคฺเค [อชฺช + อคฺเค] (จำเต็มแต่วันนี้)

รกาโร นิ-ทฺ-ปาตุ-ปฺน-ธฺ-ปาด-จตุรธาตีโต.

ลง ร อักษรเป็นอาคม ท้าย นิ, ทฺ, ปาตุ, ปฺน, ธฺ, ปาด และ จตุ เป็นต้น

นิ อนฺตรํ นิรฺนฺตรํ.

เช่น นิ + อนฺตรํ เข้าสนธิเป็น นิรฺนฺตรํ (ไม่ขาดสาย, ต่อเนื่อง)

เอน์ นิรालโย, นิรินฺธโน, นิรีหัง, นิรุตุตโร, นิโรช.

อุทาหรณ์เหล่านี้ ฟังทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

นิรालโย	[นิ + อาลโย]	(ผู้ปราศจากตัณหา, พระอรหันต์)
นิรินฺธโน	[นิ + อินฺธโน]	(ไฟอันปราศจากเชื้อ)
นิรีหัง	[นิ + อีหัง]	(ปราศจากความพยายาม)
นิรุตุตโร	[นิ + อุตุตโร]	(ไม่มีผู้ใดยิ่งกว่า)
นิโรช	[นิ + โอช]	(ปราศจากโอชา)

ทุ อติกกโม ทุริตฺกกโม.

ทุ + อติกกโม เข้าสนธิเป็น ทุริตฺกกโม (ก้าวล่วงได้ยาก)

ทุราคตํ, ทุรุตุตํ. ปาตุโรหสิ, ปาตุรเหสุ. ปุนฺราจฺเจยฺย, ปุนฺรุตุตํ, ปุนฺเรว, ปุนฺเรติ, อีริตฺถุ, ปาตฺราโส.

ทุราคตํ	[ทุ + อาคตํ]	(การมาไม่ดี)
ทุรุตุตํ	[ทุ + อุตุตํ]	(กล่าวไว้ไม่ดี)
ปาตุโรหสิ	[ปาตุ + อโรหสิ]	(ปรากฏแล้ว)
ปาตุรเหสุ	[ปาตุ + อเหสุ]	(ปรากฏแล้ว)
ปุนฺราจฺเจยฺย	[ปุน + อาจฺเจยฺย]	(ฟังมาอีก)
ปุนฺรุตุตํ	[ปุน + อุตุตํ]	(กล่าวแล้วอีก)
ปุนฺเรว	[ปุน + เว]	(อีกนั้นเทียว)
ปุนฺเรติ	[ปุน + เติ]	(ย้อมมาอีก)
อีริตฺถุ	[อี + อตฺถุ]	(นำตำหนิ)
ปาตฺราโส	[ปาต + อาโส]	(อาหารเข้า)

[โดยเหตุที่สันสกฤตปรากฏรูปที่มีพยัญชนะอยู่ท้ายว่า นิรุ, ทุรุ, ปฺราทุสุ, ปุนฺรุ, อิก, ปฺราตฺรุ และ จตุรุ ดังนั้นในภาษาบาลีจึงลง ร อากมในเพราะสระหลัง เช่น นิรินฺตรํ = นิ + อนฺตรํ

รูปว่า อีริตฺถุ หรือ อิริตฺถุ พบทั้งสองรูปในวรรณกรรมบาลี บางท่านสำคัญว่าบาลีควรมีรูปเป็น อีริตฺถุ ที่มีสองมาตรา โดยคล้ายตามสันสกฤตเป็น อิก ซึ่งก็มีสองมาตราเหมือนกัน แต่กฎข้อนี้ไม่แน่นอนเพราะ

ในพระบาลีมีรูปว่า อาวิ (แจ้ง) ขณะที่สันสกฤตมีรูปว่า อาวิส ที่มีสีมาตรา แต่บาลีไม่นิยมใช้เป็น อาวิ เพื่อให้มี
สีมาตราเหมือนสันสกฤต ดังนั้นรูปว่า อีรตฤ หรือ อีรตุฤ จึงสมควรทั้งสองรูป อนึ่ง ถ้ามีพยัญชนะอยู่ท้าย อี ให้
ซ้อนพยัญชนะสังโยค เช่น อีรุกตํ = อี + กตํ]

จตุสททาทีโต.

ลง ร อักษรเป็นอาคมท้าย จตุ ศัพท์เป็นต้น

จตุรงค์กั, จตุรารกษา, จตุริทธิปาทปฏิลาโก, จตุโรฆมนิตถรณตถ์. ภตตุรตถ, วุตติเรสา,
ปถวีธาตุเรเวสา.

เช่น

จตุรงค์กั	[จตุ + องคิกั]	(มีองค์ ๔)
จตุรารกษา	[จตุ + อารกษา]	(อารักขา ๔)
จตุริทธิปาทปฏิลาโก	[จตุ + อิทธิปาทปฏิลาโก]	(การบรรลุนิติปาท ๔)
จตุโรฆมนิตถรณตถ์	[จตุ + โฆมนิตถรณตถ์]	(เพื่อข้ามโฆมะ ๔)
ภตตุรตถ	[ภตตุ + ตถ]	(ในประโยชน์แก่นาย)
วุตติเรสา	[วุตติ + เอสา]	(การแสวงหาอันประเสริฐนี้ เป็น การเลี้ยงชีพ)
ปถวีธาตุเรเวสา	[ปถวีธาตุ + เอว + เอสา]	(นี่เป็นปฐวีธาตุนั้นเทียว)

ตถา สรโต อีเวเวสุ ฉนุทานุรกษณ.

นอกจากนั้น ลง ร อักษรเป็นอาคมท้ายสระ ในเพราะ อีว และ เอว ศัพท์ ในที่รักษา
ฉนุหลักัษณ์

นกุขตตราชาาริว ตารกานั, วิชชุริวพุกุณเ, อารคฺเคริว สาสโป, สาสโปริว อารคฺเค,
อุสโกริว, สพุภีเรว समाเสถ.

เช่น

นกุขตตราชาาริว ตารกานั	[นกุขตตราชา + อีว ตารกานั]	(เพียงดังพระจันทร์ใน กลุ่มดาว)
วิชชุริวพุกุณเ	[วิชชุ + อีว + อพุกุณเ]	(เพียงดังสายฟ้าบนยอดเมฆ)

อารคฺเคริว สาสโป	[อารคฺเค + อิว สาสโป]	(เพียงดั่งเมล็ดผักกาดบนปลาย เหล็กแหลม)
สาสโปริว อารคฺเค	[สาสโป + อิว อารคฺเค]	(เพียงดั่งเมล็ดผักกาดบนปลาย เหล็กแหลม)
อุสโภาริว	[อุสโภา + อิว]	(เพียงดั่งพญาว้าว)
สพฺภิเรว สมาสเอ	[สพฺภิ + เอว สมาสเอ]	(ท่านจงสมาคมกับสัตบุรุษเท่านั้น)

วาติ กี่.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า วา (ได้บ้าง)

ทวาริฏฺฐิตํ, ปาตุวากาสี, ปุณฺปิ.

บทว่า วา (ได้บ้าง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธรวิธิดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

ทวาริฏฺฐิตํ	[ทฺ + อธิฏฺฐิตํ]	(อธิษฐานผิด)
ปาตุวากาสี	[ปาตุ + อากาสี]	(กระทำให้ปรากฏแล้ว)
ปุณฺปิ	[ปุณ + อปิ]	(แม่อีก)

ลกาวโร ฉสงฺขยาหิ.

ลง ล อักษรเป็นอาคมท้าย ฉ สงฺขยา (จำนวนนับ ๖)

[ท่านให้ลง ล อักษรเป็นอาคมท้าย ฉ สงฺขยา เช่น ฉพฺภิณฺญา = ฉ + อภิณฺญา]

ลพานมฺวิเสโส.

ความไม่แตกต่างกันของ ล และ พ ย่อมมี

[ความจริง ล และ พ อักษรมีลักษณะต่างกันโดยฐาน เสียง และการเขียน เพราะ ล อักษรเป็น
ทนต์ชะ ส่วน พ อักษรเป็นมูทนต์ชะ ความไม่ต่างกันของอักษรทั้งสองนี้คือความเป็นการีและการิยะของกันและ
กัน หมายความว่า ทั้งสองอย่างนี้อาจใช้แทนกันได้โดยไม่ต้องแปลง พ เป็น ล หรือแปลง ล เป็น พ เพราะ
ออกเสียงใกล้เคียงกัน เช่น กาพปฺกฺช, กาลปฺกฺช ยกเว้นบทบาง บทซึ่งใช้ต่างกันโดยเฉพาะ เช่น กาล (เวลา)
กาพ (ตำ) ข้อความนี้กล่าวตามคำอธิบายในคัมภีร์กาทันตฺระ (ปริจเฉทที่ ๖ สูตร ๓๖๓) ว่า ทฺลานเมกตฺตํ (ความ
เหมือนกันของ ท และ ล ย่อมมี) กล่าวคือ ในสันสกฤตอาจใช้ ท และ ล แทนกันได้ เช่น จูทา = จูลา,

ชฌ = ชล, ชชาติ = ชลธิ ส่วนบาลีใช้ พ และ ล แทนกันได้เช่นกัน]

ฉ อภิญา ฉพภิญา,

ฉ + อภิญา เข้าสนธิเป็น ฉพภิญา (อภิญา ๖)

ฉพงค์, ฉพาสีติ, ฉพัสา, สพายตนั

ฉพงค์	[ฉ + องค์]	(องค์ ๖)
ฉพาสีติ	[ฉ + อสีติ]	(๘๖)
ฉพัสา	[ฉ + อัส]	(๖ ส่วน)
สพายตนั	[ฉ + आयตนั]	(อายตนะ ๖)

[รู้ว่า ฉพาสีติ ตัดบทเป็น ฉ + อสีติ ทีฆะ อ เป็น อา ในเพราะพยัญชนะหลังด้วยสูตรว่า ทีฆะ ในพยัญชนะสนธิ บางท่านเห็นว่ารูป ฉพาสีติ น่าจะดีกว่าโดยคิดว่าไม่จำเป็นต้องทำทีฆะ แต่เมื่อเทียบกับรูปว่า จตุราสีติ ซึ่งมาจาก จตุ + อสีติ ทีฆะ ร อาคมแล้วทีฆะสระหลัง รูปว่า ฉพาสีติ ก็ควรทำทีฆะเช่นกัน

ในบทว่า สพายตนั แปลง ฉ เป็น ส ด้วยสูตรว่า ส ฉสส วา (ดู สูตร ๔๘๘)]

วาติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า วา (ตามสมควร)

ฉ อภิญา.

บทว่า วา (ตามสมควร) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

ฉ อภิญา (อภิญา ๖)

[อุทาหรณ์นี้ไม่เข้าสนธิ และไม่ลง ล อาคม จัดเป็นตัวอย่างของอสนธิวิธี]

อิติ สรสนวิธาน นิจิต.

กฎการสนธิสระจบแล้วอย่างนี้

สรุปความในสรสนธิ

สรุปความว่าในสรสนธิจำแนกตามหน้าที่ของสูตรได้ดังต่อไปนี้

๑. สัญญาสูตร มี ๑ สูตร คือ

- อิวณฺณวณฺณา ฌลา = ตั้งสระ อิ วรรณะชื่อ ฌ และสระ อุ วรรณะชื่อ ล

๒. ปริภาสาสูตร มี ๒ สูตร คือ

- ปุพฺพมโห ๒เปย วิโยชเย

= แยกพยัญชนะออกจากสระ

- นเย ปรี ฤตฺเต

= นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับอักษรตัวหลัง

๓. โลปวิธีสูตร มี ๒ สูตร คือ

- สรา สเว โลปํ

= ลบสระหน้าในเพราะสระหลัง

- วา ปโร อสรูปา

= ลบสระหลังจากสระหน้าที่มีเสียงไม่เสมอกัน

๔. อาเทสวิธีสูตร มี ๑๑ สูตร คือ

- กฺวจากฺวณฺณํ ลฺลฺลฺลฺล

= แปลงสระ อิ วรรณะ เป็น เอ และ อุ อักษร เป็น โอ

- ยเมทนฺตฺสสาเทโส

= แปลงสระ เอ เป็น ย

- วโมทฺทนฺตานํ

= แปลงสระ อุ และ โอ เป็น ว

- อิวณฺโณ ยํ นวา

= แปลงสระ อิ วรรณะเป็น ย

- สพุโพ จํ ติ

= แปลง ติ เป็น จ

- อพุโก อภิ

= แปลง อภิ เป็น อพุภ

- อชฺโฌ อธิ

= แปลง อธิ เป็น อชฺฌ

- โท ฐสฺส จ

= แปลง ฐ เป็น ท

- เอวาทิสฺส ริ ๗เปย = แปลงสระ เอ ของ เอว เป็น ริ และรัสสะ อา
ข้างหน้าเป็น อ
- ฌลานมียุวา สเว วา = แปลง ฌ เป็น อีย และ ล เป็น อุว
- โอ สเว จ = แปลงสระ โอ ของ โค เป็น อว

๕. อากมวิธิสฺสฺตร มี ๓ สฺตร คือ

- โค สเว ปุถฺสฺสาคโม กฺวจิ = ลง ค อากมท่าย ปุถ ศัพท์
- ปาสฺส จนฺโต รสฺโส = ลง ค อากมท่าย ปา ศัพท์ และรัสสะ อา ของ
ปา เป็น อ
- ยวมทนฺตรลา จาคมา = ลงอากม ๘ ตัว คือ ย ว ม ท น ต ร และ ล

๖. ทิมฺมวิธิสฺสฺตร มี ๒ สฺตร คือ

- ทิมฺ = ทำที่ฆะสระหลังเมื่อลบสระหน้าแล้ว
- ปุพฺโพ จ = ทำที่ฆะสระหน้าเมื่อลบสระหลังแล้ว

๗. ปฏฺิเสธวิธิสฺสฺตร มี ๒ สฺตร คือ

- อติสฺส จนฺตสฺส = ห้ามการแปลง ตี เป็น จ
- เต น วา อิวณฺเณ = ห้ามการแปลง อภิ เป็น อพฺภ และ อธิ เป็น อชฺฌ

ปกติสันธิวิธาน

กฎการสนธิที่ไม่เปลี่ยนแปลง

[คำว่า ปกติสนธิ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปกติเยว สนธิ ปกติสนธิ (การสนธิที่เป็นปกติ ชื่อว่า ปกติสนธิ) <อวธารณบุรพท กรรมธารยสมาส> ความจริงเมื่อไม่เปลี่ยนแปลงสระหรือพยัญชนะก็ไม่ชื่อว่าสนธิ คำนี้จึงเป็นเพียงสำนวนทางภาษาเท่านั้น จัดเป็นรูปพินาม คือ นามที่มีความหมายไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง ปกติสนธิ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ปฏิเสธสนธิ หรือ นิเสธสนธิ]

อถ สรานเมว สนธิการิเย สมปตเต ปกติภาโว วุจเจเต.

เมื่อการกระทำสนธิสระนั้นเที่ยวปรากฏพร้อมแล้ว ข้าพเจ้าจะกล่าวความเป็นปกติ [ของการเข้าสนธิ] ณ บัดนี้

[ในปริกษณ์ที่ท่านกล่าวถึงปกติสนธิ คือ การทำเป็นปกติเพื่อห้ามวิธีสนธิ ดังนั้น เมื่อการสนธิสระตามวิธีของสรสนธิปรากฏอยู่ ท่านจึงกล่าวปกติสนธิต่อจากสรสนธิเพื่อห้ามวิธีดังกล่าว]

“สรา, ปกติ”ติ จ วตเตเต.

บทว่า สรา (สระทั้งหลาย) และ ปกติ (ปกติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๕. สเร กฺวจิ.

สระทั้งหลายย่อมเป็นปกติ ในเพราะสระหลังในบางแห่ง

สรา อ.สระท. ปกติ เป็นปกติ โหนฺติ ย่อมเป็น สเร ในเพราะสระ กฺวจิ ในบางแห่ง ๗

[สูตรนี้เป็นวิธีสูตร ปฏิเสธวิธี คือ ห้ามการลบและการอาเทศตามวิธีของสูตรที่กล่าวมาแล้วในสรสนธิ]

สรา โห สเร ปเร กฺวจิ ฉนฺทเกทาสุชฺชจฺวารณฺญฺจาเน สนฺธิจฺฉารหิตฺถฺญาเน จ ปกฺติรูปานิ โหนฺติ.

สระทั้งหลายย่อมมีรูปเป็นปกติ ในเพราะสระหลังในบางแห่ง คือ ในตำแหน่งที่เสียฉันทลักษณ์ ในตำแหน่งที่ออกเสียงไม่สะดวก และในตำแหน่งที่ปราศจากความประสงค์ในการเข้าสนธิ

[การไม่เข้าสนธิพบในฐานะ ๓ ประการ คือ

๑. ไม่ให้เสียฉันทลักษณ์ ถ้าเข้าสนธิแล้วจะเสียฉันทลักษณ์ไป เช่น ปิตักฤชา ภาวิสุสาม เทวา อาภสสุรา ยถา คำว่า เทวา อาภสสุรา ถ้าเข้าสนธิเป็น เทวาภสสุรา ก็จะทำให้เสียฉันทลักษณ์ไป จึงไม่ต้องเข้าสนธิ
๒. ต้องการให้ออกเสียงง่าย ถ้าเข้าสนธิแล้วจะทำให้ออกเสียงยาก เช่น คธา อชฌภาสิ ถ้าเข้าสนธิเป็น คธาชฌภาสิ ก็จะออกเสียงยาก จึงไม่ต้องเข้าสนธิ
๓. ไม่ต้องการเข้าสนธิ เช่น ในกรณีที่ต้องการแสดงรูปวิเคราะห์ศัพท์ เช่น ชิตานิ อินทริยานิ เยน หรือต้องการแสดงการตัดบท เช่น ฉายา อิติ ก็ไม่ต้องเข้าสนธิ]

น โลปาเทสวีการ'มาปชชนเตติ อตโถ.

มีความหมายว่า ย่อมไม่ถึงการเปลี่ยนแปลงคือการลบและอาเทศ

[ข้อความนี้เป็นคำอธิบายของ ปกติรูปานิ (มีรูปเป็นปกติ) หมายความว่า การทำเป็นปกติ ก็คือการไม่เปลี่ยนแปลงด้วยการลบหรืออาเทศนั่นเอง สูตรนี้จึงปฏิเสธวิธีลบและอาเทศที่กล่าวไว้ในสูตรว่า สรา สเร โลปี และ ยเมทนต์สสาเทโส เป็นต้น คัมภีร์พาลาวตารฎีกากล่าวว่า คำว่า การเปลี่ยนแปลง (วีการ) หมายถึงวิธีทั้งสามอย่างอันได้แก่ การลบ อาเทศ และลงอาคม (ในที่นี้มีได้กล่าวถึงการลงอาคมไว้ เพราะท่านคงจะรวมเข้าไว้ในอาเทศนั่นเอง) ดังสารกว่า

โลโป อาเทโส อาคม จ วีกาโร นาม ปกติ วินาเสตวา กรียตีติ กตวา.^{๗๔}

การลบ อาเทศ และอาคม ชื่อว่า วีการ โดยกระทำรูปวิเคราะห์ว่า ศัพท์ที่ถูกกระทำให้รูปเดิมวิบัติไป ชื่อว่า วีการ]

ตตถ ปกติภูจัน นาม อาลปนนตา อนิติสมี อจจนุทานุรฤชเณ, อสมาสเ ปทนต์ที่มา จ, อิการุการา จ นามปทนต์ตัตกรียาทิมหีติเอวมาทิ.

ในสูตรนั้น สระที่อยู่ท้ายบทอาลปนนะ ในที่ไม่มี อิติ ศัพท์ที่อยู่ท้ายและไม่รักษาฉันทลักษณ์ ๑ ที่มสระที่อยู่ท้ายบทในที่มีใช้สมาส ๑ อี อักษรและ อุ อักษรที่อยู่ท้ายบทนามและอยู่หน้าคำกริยาอดีตกาล ๑ ชื่อว่าเป็นตำแหน่งของปกติสนธิ อย่างนี้เป็นต้น

[ข้อความนี้อธิบายตำแหน่ง ๓ ประการ คือ ตำแหน่งที่เสียฉันทลักษณ์ ตำแหน่งที่ออกเสียงไม่สะดวก และตำแหน่งที่ไม่ต้องการเข้าสนธิ โดยมีตำแหน่งของปกตินิ ๓ แห่ง คือ

๑. สระที่อยู่ท้ายบทอาลปนะ (อาลปนนุตตา)
๒. ทิฆมสระที่อยู่ท้ายบท (ปทนต์ที่ฆา)
๓. อี อักษรและ อุ อักษรที่อยู่ท้ายบทนาม (อิการูการา นามปทนต์ตา)

คำว่า “สระที่อยู่ท้ายบทอาลปนะ” หมายถึง สระดังกล่าวในที่ไม่มี อิติ ศัพท์อยู่ท้ายและไม่รักษาฉันทลักษณ์ เช่น กตมา जानนุท อนิจจสญญา ในคำว่า जानนุท (จ + อานนุท) สระ อ ใน อานนุท อยู่ท้ายบทอาลปนะคือ อานนุท และบทหลังคือ อนิจจสญญา ก็ไม่ใช่ อิติ ศัพท์และไม่รักษาฉันทลักษณ์ จึงเป็นตำแหน่งของปกตินิได้ แต่ถ้าบทหลังเป็น อิติ ศัพท์ ก็เข้าสนธิได้ เช่น สกุกา เทวีติ = เทวี + อิติ หรือในที่รักษาฉันทลักษณ์ เช่น นโม เต พุทธ วีรตุถุ = วีร + อตุถุ ก็เข้าสนธิได้ตามสมควร

คำว่า “ทิฆมสระที่อยู่ท้ายบท” หมายถึง ทิฆมสระเหล่านั้นในที่มิใช่สมาส เช่น อายสฺมา อานนุโท ไม่เข้าสนธิเป็น อายสฺมานนุโท แต่ถ้าเป็นบทสมาสก็ต้องเข้าสนธิ เช่น ชิวฺหายตฺนํ = ชิวฺหา + อายตฺนํ หรือในที่รักษาฉันทลักษณ์ เช่น สทฺธิธ (สทฺธา + อธิ) วิตฺตํ ปุริสสฺส เสฏฺฐํ โย มิสฺสโร = โย เม + อิสฺสโร ก็เข้าสนธิได้เช่นกัน

คำว่า “อี อักษรและ อุ อักษรที่อยู่ท้ายบทนาม” หมายถึง สระทั้งสองที่อยู่หน้าคำกริยาอดีตกาล เช่น คาถาหิ อชฺฌภาสิ ไม่ต้องเข้าสนธิเป็น คาถาหฺยชฺฌภาสิ เพราะ อี อักษรอยู่ท้ายบทนามคือ คาถาหิ และอยู่หน้าคำกริยาอดีตกาลคือ อชฺฌภาสิ (กล่าวแล้ว) แม้รูปว่า สตฺถุ อทาลิ ก็ไม่เข้าสนธิเป็น สตฺถฺวาทาลิ เช่นเดียวกัน

คำว่า “ในที่ไม่รักษาฉันทลักษณ์” หมายความว่า ในที่ที่ทั่วๆ ไปที่เป็นร้อยแก้ว (คชช, จุณฺณนิย) แต่ในกรณีที่ต้องการรักษาฉันทลักษณ์คือร้อยกรอง (ปชช, คาถา) ก็เข้าสนธิได้]

อาลปนนุตฺสฺ ตาว-

ลำดับแรก [ความเป็นปกตีย่อมมี]ในสระอันเป็นที่สุดของบทอาลปนะ

กตมา जानนุท อนิจจสญญา, กตมา जानนุท อาทีนฺวสญญา, สารีปฺุตฺต อีเรกฺจฺโจ, เอหิ สิวิกิ อุกฺกเจหิ, อูปาสกา อีเรกฺจฺโจ, โภติ อยฺเย, ภิกฺขุ อโรคํ ตว สีสํ, สิณฺจ ภิกฺขุ อิมํ นาวํ, ภิกฺขเว เอรํ วทามิ, ปรณฺจิเม คหฺปตโย อานิสฺสา อิจฺเจวมาทิสฺสฺ ปกตภาโว.

ความเป็นปกตีย่อมมีในอุทาหรณ์เป็นต้นอย่างนี้ คือ

กตมา จานนุท อนิจฺจสญฺญา	(ดูกรอาบนนํ ความสำเร็จว่าไม่เที่ยงเป็นไฉน)
กตมา จานนุท อาทีนวสญฺญา	(ดูกรอาบนนํ ความสำเร็จว่าเป็นโทษเป็นไฉน)
สาริปฺพุตฺต อธิเรกฺจโใจ	(ดูกรสาริปฺพุตฺร บุคคลบางคนในโลกนี้)
เอหิ สิวิกิ อุกฺกุจฺเจหิ	(ดูกรสิวิกิ จงลุกขึ้น)
อุปาสกา อธิเรกฺจโใจ	(ดูกรอุปาสกทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้)
โกติ อยฺเย	(ดูกรนางผู้เจริญ)
ภิกฺขุ อโรคํ ทว สीलํ	(ดูกรภิกษุ ศีลของเธอไม่ต่างพร้อม)
สิญฺจ ภิกฺขุ อิมํ นาวิ	(ดูกรภิกษุ เธอจงวิตเรื่อลำนี)
ภิกฺขเว เอวํ วทามิ	(ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวอย่างนี้)
ปญฺจิเม คหปตโย อานิสฺสา	(ดูกรคหบดีทั้งหลาย อานิสงส์ ๕ อย่างเหล่านี้)

[ในตัวอย่างเหล่านี้ บทอาลปะจะไม่เข้าสนธิกับคำที่ตามมา เพราะคำที่ตามมาไม่ใช่ อิติ ศัพท์]

บุพฺพสฺสโรลฺปยวาเทสาทโย น โหนติ.

การลบสระหน้า และการแปลงเป็น ย หรือ ว อักษรเป็นต้น ย่อมไม่มี[ในอุทธารณดังกล่าว]

การประกอบรูปศัพท์ กตมา จานนุท อนิจฺจสญฺญา

ศัพท์เดิมเป็น กตมา จานนุท อนิจฺจสญฺญา
 ในเพราะสระหลัง สระหน้าเป็นปกติด้วยสูตรว่า “สเร กฺวจิ”
 สำเร็จรูปเป็น กตมา จานนุท อนิจฺจสญฺญา

กฺวจิคฺคฺคฺคเณน อิตฺติสฺมี ฉนนทานุรฺกฺชเณ สนฺธิ โหติ.

การสนธิย่อมมี ในเพราะ อิติ ศัพท์ และในการรักษาฉันทลักษณ์ ด้วยศัพท์ว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง)

[ถ้าเป็นบทอาลปะที่มี อิติ ศัพท์ที่ตามมาแล้วอาจเข้าสนธิได้ และในกรณีที่ต้องการรักษาฉันทลักษณ์ เช่น ในคาถา บทอาลปะนั้นก็จะเข้าสนธิได้ด้วย ถ้าไม่เข้าสนธิจะทำให้เสียฉันทลักษณ์ไป]

ยถา สกกา เทวีติ, นโม เต พุทฺธ วีรตฺถ.

เช่น

สกกา เทวีติ [สกกา เทวี + อิติ] (ข้าแต่พระเทวี [ข้าพเจ้า]ย่อมสามารถ)
 นโม พุทฺธ วีรตฺถ [นโม เต พุทฺธ วีร + อตฺถ] (ข้าแต่พระพุทฺธเจ้าผู้แก้แค้น
 ขอนอบน้อมแด่พระองค์)

สเรติ กี.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า สเร (ในเพราะสระ)

สาธุ มหาราชชาติ, เอวํ กิร ภิกฺขุติ.

บทว่า สเร (ในเพราะสระ) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

สาธุ มหาราชชาติ [สาธุ มหาราช + อิติ] (ว่า ข้าแต่มหาราช เป็นนการดี)

เอวํ กิร ภิกฺขุติ [เอวํ กิร ภิกฺขุ + อิติ] ([ตรัส]ว่า ดูกรภิกษุ ได้ยินว่าอย่างนี้หรือ)

[พยายามหลีกเลี่ยงชื่อว่า สันเทวิฆาตนิ อธิบายว่า ในอุทาหรณ์เหล่านี้ ให้ลบสระหลังคือ อิ ที่อยู่ท้าย
 อ และ อุ อักษร ด้วยสูตรว่า วา ปโร อสรูปา โดยคล้อยตามกฎทั่วไปว่า สพุทฺธวิหิ โลปวิหิ พลวา (วิธีลบมี
 กำลังกว่าวิธีทั้งหมด) เมื่อลบแล้วก็ทำปกติสระ อ และ อุ ไม่ได้เพราะไม่มีสระอยู่ท้าย จึงที่ชะ อ เป็น อา และ
 อุ เป็น อุ ด้วยสูตรว่า ปุพุโพ จ

คัมภีร์พยายามบับเก่าของสิ่งหลกว่าสรุปความในสูตรนี้ไว้ว่า

ณโทเกทา'สุขุจจาร-

ณฏฺสาเน สรสนฺธิ น

กฺวจิคฺคหณโต เจตถ

สนฺธิจฺฉาวีรเห ยถา.

อาลปนฺนตานิติสฺมี

อสมาสฺ ปทฺนตคา

สรา ทีฆา น สนฺเธยฺยา

ยฺ จาตีตฺถกฺริยาทิสฺ.^{๗๕}

“การสนธิแห่งสระย่อมไม่มีในตำแหน่งที่เสียฉันทลักษณ์ ตำแหน่งที่ออกเสียงไม่
 สะดวก และที่ปราศจากความประสงค์ในการเข้าสนธิ

สระที่อยู่ท้ายบทอาลปนะ ในที่ไม่มี อิติ ศัพท์อยู่ท้าย ที่ฆสระที่อยู่ท้ายบทในที่
 มีใช้สมาส และ อิ อักษร และ อุ อักษรูปวิเคราะห์ว่า อิ จ อุ จ ยฺ (ยฺ คือ อิ และ อุ)
 แปลง อิ เป็น ย ลง โย ลบ โย แล้วที่ฆะ อุ เป็น อุ]

อสมมาเส ปทนต์ที่เขสุ-

[ความเป็นปกติย่อมมี]ในที่ฆสระที่อยู่ท้ายบทในที่มิใช่สมมาส

อายุสฺมา อานนฺโท คาถา อชฺฌภาสิ, เทวา อามสฺสรา ยถา, เตวิชฺชา อิทธิปฺตดา จ, ภควา อุกฺกจายาสนา, ภควา เอตทโวจ, อภิวาเทตฺวา เอกมฺนตํ อุกฺกาสิ, คนฺตฺวา โอลเณฺโต, ภูตฺวาที อตฺถวาที, ยํ อิตฺถิ อรหํ อสฺส, สามาวตี อาห, ปาปกาเร อุกฺยตฺถ ตปฺปติ, นที โอตฺถรติ, เย เต ภิกฺขุ อปฺปิจฺฉา, ภิกฺขุ อามนฺเตสิ, ภิกฺขุ อชฺฌายีสุ, ภิกฺขุ เอวมาหฺสุ, อิมสฺมี คาเม อารกฺขกา, สพฺเพ อิเม, กตฺเม เอกาทส, คมฺภีเร โอทกนฺติเก, อปฺปมาโท อมตฺบํ, สฺโฆ อาคจฺจตุ, โโก อิมํ ปถวี วิเจสฺสติ, อาโลโก อุตฺปาติ, เอโก เอกาย, จตฺตาริ โอฆา.

เช่น

- อายุสฺมา อานนฺโท คาถา อชฺฌภาสิ (ท่านพระอานนท์ได้กล่าวคาถา)
- เทวา อามสฺสรา ยถา (เพียงตั้งอามัสสรเทพ)
- เตวิชฺชา อิทธิปฺตดา จ (ผู้มีวิชา ๓ และได้ฤทธิ์)
- ภควา อุกฺกจายาสนา (พระผู้มีพระภาคทรงลุกจากอาสนะแล้ว)
- ภควา เอตทโวจ (พระผู้มีพระภาคได้ตรัสถ้อยคำนี้แล้ว)
- อภิวาเทตฺวา เอกมฺนตํ อุกฺกาสิ (ครั้งถวายอภิวาทแล้ว ได้ยืน ณ ที่สมควร)
- คนฺตฺวา โอลเณฺโต (ไปแล้วอยู่)
- ภูตฺวาที อตฺถวาที (ผู้กล่าวความจริง ผู้กล่าวสิ่งที่เป็นประโยชน์)
- ยํ อิตฺถิ อรหํ อสฺส (ผู้หญิงซึ่งเป็นพระอรหันต์เพราะเหตุใด)
- สามาวตี อาห (นางสามาวดีกล่าวแล้ว)
- ปาปกาเร อุกฺยตฺถ ตปฺปติ (ผู้กระทำความผิด ย่อมเร่าร้อนในโลกทั้งสอง)
- นที โอตฺถรติ (แม่น้ำย่อมเอ่อ)
- เย เต ภิกฺขุ อปฺปิจฺฉา (ภิกษุเหล่าใดเป็นผู้มักน้อย)
- ภิกฺขุ อามนฺเตสิ (ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายแล้ว)
- ภิกฺขุ อชฺฌายีสุ (ภิกษุทั้งหลายติเตียนแล้ว)
- ภิกฺขุ เอวมาหฺสุ (ภิกษุทั้งหลายกล่าวแล้วอย่างนี้)
- อิมสฺมี คาเม อารกฺขกา (ผู้คุ้มครองทั้งหลายในหมู่บ้านนี้)

สพเพ อิเม	(ธรรมทั้งหมดนี้)
กตเม เอกาทส	(ธรรม ๑๑ อย่างเป็นไหน)
คมภิเร โอทกนฺติเก	(ในมหาสมุทรอันลึก)
อบฺปมาโท อมตฺปทํ	(ความไม่ประมาทเป็นทางแห่งความไม่ตาย)
สํโฆ อาคจฺจตุ	(ขอพระสงฆ์จงมา)
โก อิมํ ปถวี วิเจสฺสติ	(ใครจักเลือกแผ่นดิน[คือร่างกาย]นี้)
อาโลโก อุทฺปาที	(แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว)
เอโก เอกาย	(ภิกษุรูปหนึ่งกับภิกษุณีรูปหนึ่ง)
จตุตาโร โอฆา	(ห้วงน้ำ ๔)

[รูปว่า อายสฺมา อานนฺโท จนถึง คนฺตฺวา โอลฺเกนฺโต เป็นตัวอย่างห้ามการลบสละหน้าในเพราะสระ
หลังตามลำดับคือ อ อา อิ อุเอ และ โอ อุทาหรณ์ ๕ รูป คือ ภูตฺวาที อตฺถวาที เป็นต้นเป็นตัวอย่างที่ห้าม
การแปลง อี เป็น ย ในเพราะสระ อ อา อุ และ โอ อุทาหรณ์ ๔ รูป คือ เย เต ภิกฺขุ อปฺปิจฺฉา ห้ามการแปลง
สระ อุ วัฒนธรรมเป็น ว ในเพราะสระ อ อา อุ และ เอ ส่วนอุทาหรณ์ ๖ รูป คือ อบฺปมาโท อมตฺปทํ เป็นต้น
ห้ามการแปลง โอ เป็น วจ]

นิปาเตสุปิ-

[ความเป็นปกติย่อมมี]แม้ในนิบาต

อเร อหฺมฺปิ, สเจ อิมฺสฺส กายสฺส, โน อภิกฺกโม, อโห อจฺฉริโย, อโถ อนฺโต จ, อถ โข
อายสฺมา, อโถ โอฏฺฐจฺจิตฺตกา, ตโต อามนฺตฺยํ สตฺถา.

เช่น

อเร อหฺมฺปิ	(เฮ้ย แม้ข้า[ก็เกิดเป็นทเวดาได้])
สเจ อิมฺสฺส กายสฺส	(ถ้ามีแก่ร่างกายนี้)
โน อภิกฺกโม	(การเพิ่มขึ้นย่อมไม่มี)
อโห อจฺฉริโย	(นำอัศจรรย์หนอ)
อโถ อนฺโต จ	(นอกจากนี้ ในที่สุด)
อถ โข อายสฺมา	(ลำดับนั้นแล ท่านผู้มีอายุ)

อโถ โอฏจวจิตตกา (นอกจากนี้ นกที่ร้องว่าดูกรจิตระ ท่านจงลุกขึ้น)
 ตโต อามนุตยี่ สตุถา (ลำดับนั้น พระศาสดาได้ตรัสเรียก)

[อุทาหรณ์สองอย่างแรก คือ อเร อหมิปิ และ สเจ อิมสฺส กายสฺส ห้ามการแปลง เอ เป็น ย อักษร ส่วนอุทาหรณ์ต่อมาทั้งหมดห้ามการแปลง โอ เป็น ว อักษร หรืออาจกล่าวได้ว่าห้ามการลบสระหน้าในเพราะสระหลังก็ได้]

กวจิคคหณน อการอิตีเวเวตถาทิสฺสู สนธิปิ. โหติ

แม้การสนธิย่อมมีในเพราะศัพท์มี อ อักษร อติ ศัพท์ อิว ศัพท์ เอว ศัพท์ และ เอตถ ศัพท์ เป็นต้น ด้วยศัพท์ว่า กวจิ (ในบางแห่ง)

[คำว่า อการอิตีเวเวตถาทิสฺสู ตัดบทเป็น อการอิติ + อิว + เอว + เอตถ + อาทิสฺสู]

ยถา อาคตตถ, อาคตมฺหา, กตมาสฺสู จตฺตาโร, อปฺปสฺสุตฺตํ ปุริโส, อิตฺถิติ, จมรีว, สพฺพเว, เสว, เอเสว นโย, ปริสฺสุทฺเตตฺถายสมฺนโต, เนตถ, ตํ กุเตตถ ลพฺภา, สเจส พฺราหฺมณ, ตถฺปมฺ, ยถา.

เช่น

อาคตตถ	[อาคตา + อตถ]	(พวกท่านมาแล้ว) [ในเพราะ อ อักษร]
อาคตมฺหา	[อาคตา + อมฺหา]	(พวกเรามาแล้ว)
กตมาสฺสู จตฺตาโร	[กตมา + อสฺสู จตฺตาโร]	(ธรรมสี่อย่างเป็นไฉน)
อปฺปสฺสุตฺตํ ปุริโส	[อปฺปสฺสุโต + อยฺ ปุริโส]	(บุรุษนี้มีความรู้น้อย)
อิตฺถิติ	[อิตฺถิ + อิติ]	(ว่าเป็นหญิง) [ในเพราะ อติ ศัพท์]
จมรีว	[จมรี + อิว]	(เพียงดังจามรี) [ในเพราะ อิว ศัพท์]
สพฺพเว	[สพฺเพ + เอว]	(ชนทั้งปวงนั้นเที่ยว) [ในเพราะ เอวศัพท์]
เสว	[โส + เอว]	(เขานั้นเที่ยว)
เอเสว นโย	[เอโส + เอว นโย]	(นัยนั้นเที่ยว)
ปริสฺสุทฺเตตฺถายสมฺนโต	[ปริสฺสุทฺธา + เอตถ + อายสมฺนโต]	(ท่านผู้มีอายุเป็นผู้บริสุทธิ ในสิกขาบทนี้) [ในเพราะ เอตถ ศัพท์]

เนตถ	[น + เอตถ]	(ไม่มีในที่นี้)
ตํ กุเตตถ ลพฺภา	[ตํ กุโต + เอตถ ลพฺภา]	(สิ่งนั้นอันท่านพึงได้ในโลกนี้ แต่ไหน)
สเจส พฺราหฺมณ	[สเจ + เอส พฺราหฺมณ]	(ดูกรพราหมณ์ถ้าว่าบุคคลนี้)[ทำ ด้วยอำนาจของ อาที ศัพท์]
ตถูปมํ	[ตถา + อุปม]	(อุปมาอย่างนั้น)
ยถาห	[ยถา + อาห]	(กล่าวแล้วอย่างไร)

[อุทาหรณ์เหล่านี้เป็นข้อยกเว้นของสูตรนี้ด้วยอำนาจของ กุวจิ ศัพท์ กล่าวคือ คำว่า อาคตตถ ตัด
บทเป็น อาคตา + อตถ สระ อา ใน อาคตา เป็นที่ชะที่อยู่ท้ายบท ทั้ง อาคตา และ อตถ ก็มีใช้สมาส แม้ควร
จะทำปกติด้วยสูตรนี้ แต่ไม่ต้องทำเพราะ กุวจิ ศัพท์ห้ามไว้ ตามหลักไวยากรณ์เรียกว่า “นัยจับหอกเรียกสนฺข”
หมายความว่าเวลาจะห้ามสนฺขตัวอื่นไม่ให้มาใกล้ ก็คือหอกขู่ไว้ แต่เรียกสนฺขที่ต้องการให้มากินได้ คือเป็นวิธี
อนุญาตในฐานะที่ปฏิเสธนั่นเอง]

การประกอบรูปศัพท์ อาคตตถ

ศัพท์เดิมเป็น อาคตา กับ อตถ

เมื่อควรทำปกติสระหน้าในเพราะสระหลัง ด้วยสูตรว่า “สเร กุวจิ” แต่ไม่ต้องทำเพราะ กุวจิ ศัพท์
ในสูตรนี้ห้ามไว้

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (อาคตฺ อา +
อตถ)

ในเพราะสระหลังลบสระหน้าด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลป” (อาคตฺ + อตถ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตเต” (อาคตฺ → อตถ)

สำเร็จรูปเป็น อาคตตถ

อสมาเสติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า อสมาเส (ในที่มิใช่สมาส)

ชิวหายตนํ, อวิชฺไชม, อิตถินทฺริยํ, อภิภายตนํ, ภยตฺปฏฺฐานํ

บทว่า อสมาเส (ในที่มิใช่สมาส) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

ชีวหายตน	[ชีวหา + आयตน]	(อายตนะคืออวัยวะ)
อวิชโชโสม	[อวิชชา + โสโสม]	(โสมคืออวิชชา)
อิตถินทริย	[อิตถิ + อินทริย]	(อินทริยคือความเป็นหญิง)
อภิภายตน	[อภิภู + आयตน]	(อายตนะที่เป็นใหญ่)
ภยตุปปญจัน	[ภยโต + อุปญจัน]	(การปรากฏโดยความกลัว)

[อุทาหรณ์เหล่านี้เป็นสมาส จึงเข้าสนธิ (ไม่เป็นปกตีสนธิ) รูปสุดท้ายคือ ภยตุปปญจัน เป็นสมาสที่ไม่ลบลวิภัตติในบทหน้า ส่วนรูปอื่นๆ เป็นสมาสที่ลบลวิภัตติ]

อจจนทานุรุษเณติ ก็.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า อจจนทานุรุษเณ (ในที่ไม่รักษาฉันทลักษณะ)

สทธีธ วิตุตฺตํ ปุริสสส เสฏฺฐจํ โย มิสฺสโร.

บทว่า อจจนทานุรุษเณ (ในที่ไม่รักษาฉันทลักษณะ) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

สทธีธ วิตุตฺตํ ปุริสสส เสฏฺฐจํ	[สทธา + อธิ]	(ศรัทธาเป็นทรัพย์อันประเสริฐของบุรุษในโลกนี้)
โย มิสฺสโร	[โย เม + อิสฺสโร]	(ใครเป็นนายของเรา)

[ในข้อความที่แสดงตำแหน่งของปกตีกาว่าที่ ๒ ว่า อสมาเส ปทนต์ที่ฆา จ แม้ไม่มีคำว่า อจจนทานุรุษเณ แต่คำนี้ติดตามมาจากพากย์ต้น ท่านจึงกล่าวว่า อจจนทานุรุษเณติ ก็ เพื่อแสดงประโยชน์ของคำนี้ หมายความว่า ในตัวอย่างเหล่านี้ เป็นร้อยกรอง ท่านต้องการรักษาฉันทลักษณะจึงจำเป็นต้องเข้าสนธิ กล่าวคือ คำว่า สทธา อธิ ถ้าไม่เข้าสนธิเป็น สทธีธ โดยทำสระหน้าเป็นปกติ ก็จะทำให้พยางค์ในบาทเกินมาจาก ๑๑ พยางค์ตามลักษณะของคาถาอินทริยเชียร

รูปว่า โย มิสฺสโร มาจากวิรูปชาดก มีข้อความเต็มว่า โย มิสฺสโร ตตฺถ อโหสิ ราชชา ในอรรถกถาชาดก (เล่ม ๗ หน้า ๒๒๘) มีข้อความว่า โย มํ อิสฺสโร รูปนี้ไม่ถูกต้อง ความจริงควรมีรูปเต็มว่า โย เม อิสฺสโร เพราะเป็นตัวอย่างของการทำปกติที่ผสมสระ ทั้งในสูตร กุวาสาณณํ ลุตเต ก็มีรูปนี้กล่าวไว้ในลักษณะ

ที่ไม่แปลงสระ อิ เป็น เอ นอกจากนี้ ในฐานะที่ประกอบด้วย อิสุสร ศัพท์ ต้องลงฉันทวิภัติเสมอด้วยสูตร
ว่า สามิสสุราริบัติ เป็นต้น (ดู สูตร ๓๒๑) ดังนั้นจึงควรมีรูปเดิมว่า โย เม อิสุสโร ในคัมภีร์อรรถกถา]

นามปทนต์อิการกาเรสุ-

ความเป็นปกติย่อมมีในเพราะ อิ อักษร และ อุ อักษร ท้ายบทนาม

คาถาหิ อชฎภาสิ, ปุพฺผานิ อาหารีสุ, สตุถุ อทาสี.

เช่น

คาถาหิ อชฎภาสิ (กล่าวแล้วด้วยคาถา)

ปุพฺผานิ อาหารีสุ (นำดอกไม้มาแล้ว)

สตุถุ อทาสี (ถวายแล้วแต่พระศาสดา)

[ข้อความนี้แสดงตัวอย่างของตำแหน่งความเป็นปกติประการที่ ๓ ในตัวอย่างเหล่านี้ สระ อิ และ
สระ อุ ท้ายบทนามไม่เข้าสนธิกับสระที่ตามมาได้ เพราะสระหลังเป็นคำกริยาอดีตที่ลงอักษตนี้วิภัติ คือ
อชฎภาสิ = อธิ บทหน้า + ภาส ธาตุ (กล่าว) + อี วิภัติ, อาหารีสุ = อา บทหน้า + หร ธาตุ (นำไป) +
อุ วิภัติ, อทาสี = ทา ธาตุ (ให้) + อี วิภัติ มีอุทธานท์จากวิรุชชาดกว่า ปุตุตทานิ อามนุตย ตมพเนตเต
คำว่า อามนุตย มาจาก อา บทหน้า + มนุต ธาตุ (ปรึกษา) + ฌย ปัจจัย + อา วิภัติ]

กวจีติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กวจิ (ในบางแห่ง)

มนสากาสี.

บทว่า กวจิ (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธรวิธิตั้งกล่าวในอุทธานท์ว่า

มนสากาสี [มนสิ + อกาสี] (กระทำแล้วในใจ)

[บทว่า มนสิ อกาสี แม้สระท้ายของบทหน้าจะเป็นสระ อิ และอยู่หน้าคำกริยาอดีต ก็ไม่ต้องทำปกติ
เพราะ กวจิ ศัพท์ห้ามไว้ แต่ให้ลบสระหน้าแล้วที่หะสระหลัง]

๓๖. สรา ปกติ พุณฺณเน.

สระทั้งหลายย่อมเป็นปกติ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง

สรา อ.สระท. ปกติ เป็นรูปปกติ โหนฺติ ย่อมเป็น พุณฺณเน ในเพราะพยัญชนะ ๙

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร ปฏิเสธวิธเหมือน สเร กฺวจิ เพียงแต่เปลี่ยนนิमितตะจากสระมาเป็นพยัญชนะ]

สรา โช พุณฺณเน ปเร ปกตฺรูปานิ โหนฺตฺติ เยภฺยุเยน ทีฆรสฺสโลเปหิ วิการากาโว.

สระทั้งหลายเป็นรูปปกติ ในเพราะพยัญชนะอันเป็นเบื้องหลัง การไม่มีความเปลี่ยนแปลงด้วยการที่ชะ รัสสะ และโลปะ ย่อมมีโดยมากด้วยสูตรนี้

[กฺวจิ ศัพท์ตามมาสูตร ทีฆํ, รสฺสํ และ โลปญฺจ ตตฺรากาโร ส่งผลให้ไม่ที่ชะ รัสสะ และลบสระด้วยสูตรเหล่านั้น แต่ท่านกล่าวถึงปกตีสันธิซ้ำอีกเพื่อแสดงว่าการทำปกติมีมากกว่าการเข้าสันธิด้วยการที่ชะ รัสสะ และโลปะดังกล่าว เช่น อจฺจโย, ปจฺจโย, ภาสติ วา กโรติ วา ไม่ที่ชะเป็น อจฺจโย, ปจฺจโย, ภาสติ วา กโรติ วา ส่วนคำว่า เวทนากฺขนฺโธ, ภาคฺยวา, ภทฺโร กสฺสามิว, ทียติ, ตฺถุหฺนีฏฺโธ ไม่รัสสะเป็น เวทนากฺขนฺโธ, ภาคฺยวา, ภทฺโร กสฺสามิว, ทียติ, ตฺถุหฺนีฏฺโธ และคำว่า โส ฐมฺมํ เทเสติ ไม่ลบ โอ ใน โส ด้วยสูตรว่า โลปญฺจ ตตฺรากาโร]

ยถา อจฺจโย, ปจฺจโย, ภาสติ วา กโรติ วา, เวทนากฺขนฺโธ, ภาคฺยวา, ภทฺโร กสฺสามิว, ทียติ, ตฺถุหฺนีฏฺโธ, โส ฐมฺมํ เทเสติ.

เช่น

อจฺจโย	[อติ + อโย]	(การละเมิด)
ปจฺจโย	[ปติ + อโย]	(ปัจจย)
ภาสติ วา กโรติ วา		(กล่าวก็ดี กระทำก็ดี)
เวทนากฺขนฺโธ	[เวทนา + ขนฺโธ]	(เวทนาชั้น)
ภาคฺยวา		(ผู้มีโชค)
ภทฺโร กสฺสามิว	[กสา + อิว]	(เพียงตั้งม้าตัวเจริญหลบแล้อยู่)
ทียติ		(อันบุคคลย่อมให้)
ตฺถุหฺนีฏฺโธ		(เป็นผู้หนึ่ง)
โส ฐมฺมํ เทเสติ		(พระองค์ย่อมแสดงธรรม)

[ในอุททาหรณ์ว่า อจฺโย (อติ + อโย) สระ อิ ไม่มีการเปลี่ยนแปลงด้วยการที่หะ รัสสะ หรือโลปะ แต่ในที่นี้เปลี่ยนแปลงด้วยสูตร สพฺโพ จํ ติ ระบุว่า ปจฺโย (ปติ + อโย) เช่นเดียวกับ อจฺโย

เวทนาฯฺนฺโธ = เวทนา + นฺโธ สระ อา ของ เวทนา ไม่เปลี่ยนแปลง

ภาคฺยวา = ภาคฺย ศัพท์ + วนฺตุ ปัจจัยในอัสสัถิตัทธิต สระ อา ของ ภาคฺย ไม่มีการเปลี่ยนแปลง

ภทฺโร กสामิว = กสา + อิว สระ อา ของ กสา ไม่เปลี่ยนแปลงด้วยวิธีการลบ ในที่นี้เข้าสนธิด้วยวิธีการลง ม อาคม

ทียติ = ทา ธาตุ + ย ปัจจัย + เต วิภคฺติ (แปลง เต เป็น ติ) สระ อี ของ ที ได้มาด้วยการอาเทศตามวิธีการในอาขยาด มิใช่ได้มาด้วยการเปลี่ยนแปลงโดยที่หะ รัสสะ หรือโลปะ และเมื่อแปลง อา เป็น อีแล้วก็ไม่ต้องรัสสะ อี เป็น อิ เพราะสูตรนี้ห้ามไว้

ดังนั้นท่านจึงกล่าวไว้ในคำสรุปของสูตรนี้ว่า “การไม่มีความเปลี่ยนแปลงด้วยการที่หะ รัสสะ และโลปะ ย่อมมีโดยมากด้วยสูตรนี้”]

อติ ปกตฺสนธิวิธานํ นิฏฺจิตํ.

กฎของปกตฺสนธิจบแล้วอย่างนี้

สรุปความในปกตฺสนธิ

สรุปความว่าในปกตฺสนธิมีสูตรเพียงสองสูตร คือ

๑. สูตรแสดงการทำปกตฺในเพราะสระ คือสูตรว่า

- สเร กฺวจิ = เป็นปกตฺ ในเพราะสระหลัง

๒. สูตรแสดงการทำปกตฺในเพราะพยัญชนะ คือสูตรว่า

- สรา ปกตฺ พฺยญฺชเน = เป็นปกตฺ ในเพราะพยัญชนะหลัง

พญฺชนสนธิวิธาน

กฎการสนธิพญฺชนนะ

อถ พยฺชนสนธิ วุจฺเจเต.

ข้าพเจ้าจะกล่าวพญฺชนสนธิ ณ บัดนี้

[คำว่า พยฺชนสนธิ มีรูปวิเคราะห์ว่า

-พยฺชนนํ สนฺธิ = พยฺชนสนธิ (การสนธิแห่งพญฺชนนะ ชื่อว่า พยฺชนสนธิ) <ฉฺฐิตํปฺริส-
สมาส>

-พยฺชนเนสุ สนฺธิ = พยฺชนสนธิ (การสนธิในเพราะพญฺชนนะ ชื่อว่า พยฺชนสนธิ) <สํตตมี-
ตํปฺริสสมาส>]

พยฺชนเนติ อธิกาโร. สรา, กุวจิตฺติ จ วตฺตเต.

ศัพท์ว่า พยฺชนเน เป็นศัพท์ตามมา [ในสูตรต่าง ๆ] บทว่า สรา (สระทั้งหลาย) และ
กุจฺจิ (ในบางแห่ง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[สนธิกัณฺฐํ ปริจฺเฉทํ ๓ ทั้งหมดเป็นฐานะแห่งพญฺชนสนธิ คือเข้าสนธิในเพราะพญฺชนนะหรือทำ
วิธีเกี่ยวกับพญฺชนนะ ดังนั้น ศัพท์ว่า พยฺชนเน จึงติดตามมาจากสูตรว่า สรา ปกฺติ พยฺชนเน ไปตลอดกัณฺฐํ
นี้ทั้งหมด ท่านจึงประกอบ อธิการ ศัพท์ว่า พยฺชนเนติ อธิกาโร (ศัพท์ว่า พยฺชนเน เป็นศัพท์ตามมา) ส่วน
สรา ศัพท์แม้จะตามมาได้ตลอดกัณฺฐํ แต่เนื่องจากกัณฺฐํนี้เกี่ยวกับพญฺชนสนธิและใช้ พยฺชนเน ศัพท์ว่า
อธิกาโร แล้ว จึงกล่าว สรา กับ กุจฺจิ ว่า วตฺตเต (ย่อมตามมา) ความจริงการใช้ อธิกาโร นั้นนิยมใช้ในการ
ติดตามมาได้หลายสูตรและเป็นฐานะของศัพท์นั้น ๆ ส่วน วตฺตเต มักใช้ในการติดตามมาได้ราว ๓ สูตร แต่
บางแห่งก็ใช้ในการตามมาได้หลายสูตรเหมือนในที่นี้]

๓๗. ทีฆํ.

สระทั้งหลายย่อมถึงความเป็นที่ชนะในเพราะพญฺชนนะเบื้องหลัง ในบางแห่ง

สรา อ.สระห. ปปโปนติ ย่อมถึง ที่ฌ ซึ่งความเป็นที่ฌะ พยัญชนะ ในเพราะพยัญชนะ กวจิ ในบางแห่ง ๗

[สูตรนี้เป็นวิสูตร ที่ฌวิ คือ ที่ฌะสระในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง เช่น เต + อสฺส แยกพยัญชนะ ข้างหน้าคือ ตฺ ออกจากสระ เอ, แปลง เอ เป็น ย ในเพราะสระ อ ของ อสฺส, ที่ฌะสระหลังคือ อ ของ อสฺส เป็น อา ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังด้วยสูตรนี้ แล้วนำ ย ไปประกอบกับสระ อา ของ อาสฺส เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ตยาสฺส

คำว่า “สระทั้งหลาย” ในสูตรนี้ หมายถึง สระเสียงสั้นที่สามารถที่ฌะได้ คือ อ อิ อุ]

สรา โข พยัญชนะ ปเร กวจิ ที่ฌ ปปโปนตติ สุตตสุขุจจารณณทานุรูกขณฎฐาเนสุ ทีโฆ.
สระทั้งหลายย่อมถึงความเป็นที่ฌะ ในเพราะพยัญชนะอันเป็นเบื้องหลัง ในบางแห่ง การที่ฌะย่อมมีในตำแหน่งที่ออกเสียงพระสูตร [พระบาลีร้อยแก้ว] ได้โดยง่าย และในตำแหน่งที่รักษาฉันทลักษณ์ ด้วยสูตรนี้

[โดยทั่วไปสระทั้งหลายมักมีรูปเป็นปกติ ในเพราะพยัญชนะหลังด้วยสูตรว่า สรา ปกติ พยัญชนะ แต่ในบางแห่งก็ทำที่ฌะได้บ้างตามสมควรแก่พระบาลี ดังนั้น ข้อยกเว้นพิเศษที่กล่าวไว้ด้วยศัพท์ว่า กวจิ (ในบางแห่ง) ก็คือตำแหน่งที่ออกเสียงพระบาลีร้อยแก้วได้ง่าย หรือตำแหน่งที่รักษาฉันทลักษณ์ในเมื่อทำที่ฌะ ถ้าไม่ทำที่ฌะก็จะทำให้ออกเสียงไม่สะดวกหรือเสียฉันทลักษณ์ไป]

ตยสฺส ปหีนา ตยาสฺส ปหีนา,

เช่น ตยสฺส + ปหีนา เข้าสนธิเป็น ตยาสฺส ปหีนา (ธรรมเหล่านั้นอันภิกษุเหล่านั้นละแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ ตยาสฺส ปหีนา

ศัพท์เดิมเป็น เต กับ อสฺส

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ตฺ เอ + อสฺส)

ในเพราะสระหลัง แปลง เอ เป็น ย ด้วยสูตรว่า “ยเมทนตสฺสาเทโส” (ตฺ ย + อสฺส)

ในเพราะพยัญชนะหลัง ที่ฌะ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “ที่ฌ” (ตฺ ย + อาสฺส)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตเต” (ตฺ ย → อาสฺส)

สำเร็จรูปเป็น ตยาสฺส ปหีนา

สวสฺส สฺวาสฺส.

สวสฺส เข้าสนธิเป็น สฺวาสฺส [โส + อสฺส] (เป็นเขา)

มฺฐว มณฺณตฺติ พาลฺโล มฺฐวา มณฺณตฺติ พาลฺโล.

มฺฐว มณฺณตฺติ พาลฺโล เข้าสนธิเป็น มฺฐวา มณฺณตฺติ พาลฺโล (คนพาลสำคัญว่าบาปเพียงดังของหวาน)

ตถา เอวํ คาเม มฺฐึ จเร, ขนฺตี ปรมํ ตโป ติตฺติกา, น มงฺกุ ภวิสฺสามิ, สฺวาภาตฺตา, ยวาทํ, กามโต ชายตี โสโก, กามโต ชายตี ภยํ, สกโก อฺชฺช จ สฺหฺชฺช จ, อญฺปฆาโต, ทฺรภฺชํ, ทฺรมํ, สฺรภฺชํ, ทฺรตา.

อุทาหรณ์เหล่านี้ ฟังทราบเหมือนอย่างนั้น คือ

เอวํ คาเม มฺฐึ จเร [เอวํ คาเม มฺฐึ จเร] (มฺฐึฟังเที่ยวไปในหมู่บ้านอย่างนี้)

ขนฺตี ปรมํ ตโป ติตฺติกา [ขนฺตี ปรมํ ตโป ติตฺติกา] (ขันติความอดกลั้นเป็นนตบะอย่างยิ่ง)

น มงฺกุ ภวิสฺสามิ [น มงฺกุ ภวิสฺสามิ] (ข้าพเจ้าจักไม่เป็นผู้เก้อเขิน)

สฺวาภาตฺตา [สฺ + ภาตฺตา] (กล่าวดีแล้ว)

ยวาทํ [โย + อหํ] (ข้าพเจ้าใด)

กามโต ชายตี โสโก [กามโต ชายตี โสโก] (ความโศกยอมเกิดแต่ความรัก)

กามโต ชายตี ภยํ [กามโต ชายตี ภยํ] (ความกลัวยอมเกิดแต่ความรัก)

สกโก อฺชฺช จ สฺหฺชฺช จ [อฺชฺช จ สฺ + อฺชฺช จ ลง ห อาคม] (สามารถ ตรง และซื่อตรง)

อญฺปฆาโต [น + อฺปฆาโต] (การไม่เบียดเบียน)

ทฺรภฺชํ [ทฺ + ภฺชํ] (รักษายาก)

ทฺรมํ [ทฺ + รมํ] (เรี้นรรมย์ยาก)

สฺรภฺชํ [สฺ + ภฺชํ] (รักษาง่าย)

ทฺรตา [ทฺ + ทรตา] (นำไปได้ยาก)

[บทว่า มฺฐวา ตามนัยนี้ตัดบทเป็น มฺฐ + อิว เมื่อลบสระหลังเป็นรูปว่า มฺฐว แล้วที่ชะสระ อ ใน ว เป็น อา ด้วยสูตรนี้ จึงสำเร็จเป็น มฺฐวา อีกนัยหนึ่งมาจาก มฺฐ ศัพท์ และ วา ศัพท์ (มีอรรธอุปมา) ตามนัยหลังไม่ต้องที่ชะด้วยสูตรนี้

อุทาหรณ์สองอย่างแรกคือ ตยาสฺส และ สุวาสฺส ทำที่ชะเพื่อการออกเสียงง่าย อุทาหรณ์ต่อๆ มา ทำที่ชะเพื่อรักษาคันท์ลักษณะ อย่างไรก็ตาม คำว่า ทูรกฺขํ ใน ทูรกฺขํ ทุนฺนิวารยฺ (ธรรมบท) ไม่เกี่ยวกับการรักษาคันท์ ท่านคงจะรวมการออกเสียงง่ายไว้ในการรักษาฉันท

รูปว่า สุวาฯทาโต เมื่อลบ กุ พยัญชนะก็มีรูปว่า สุวาฯทาโต ตามนัยที่กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุ มาลา หน้า ๒๓)

การที่ชะ ทู อุสรรคเหล่านี้มาจากการเปรียบเทียบบาลีกับสันสกฤตว่า สันสกฤตเป็น ทูรุ บาลี จึงต้องที่ชะ อุ เป็น อุ เพื่อให้มีสอมาตราเหมือนกัน แต่รูปว่า สูรกฺขํ ไม่ตรงตามหลักดังกล่าว เพราะสันสกฤต มีรูปเป็น สู อุสรรค แต่บาลีมีรูปที่ที่ชะ อุ เป็น อุ แม้รูปว่า สูรต ในคันทารัมภะของคัมภีร์กิงขาวิตรณีว่า สูรเตน นีวาเตน ก็มีนัยเดียวกัน

รูปว่า ทูหฺรตา ฉบับสิงหลมีรูปเป็น ทูหฺรตา แต่รูปนี้ไม่สอดคล้องกับพระบาลีว่า ทูหฺรตา (ความเป็นคนเลี้ยงยาก) ในที่นี้ควรมีรูปว่า ทูหฺรตา ตามฉบับฉฏฐสังคายนา โดยคล้อยตามพระบาลีว่า ปุณฺณํ โจเรหิ ทูหฺรํ (โจรนำบุญไปไม่ได้)

กวจีติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กวจิ (ในบางแห่ง)

ตยชช, สุวาสฺส, ปติลียยติ.

บทว่า กวจิ (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อการปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

ตยชช	[เต + อชช]	(เขาวันนี้)
สุวาสฺส	[โส + อสฺส]	(เขาพึงเป็น)
ปติลียยติ	[ปติ + ลียยติ]	(ย่อมนชอนเร็น)

[อุทาหรณ์เหล่านี้ไม่ต้องที่ชะเป็น ตยชช, สุวาสฺส และ ปติลียยติ เพราะ กวจิ ศัพท์ที่ติดตามมา ห้ามไว้]

นิमितตะ คือ เหตุ หมายถึง สาเหตุที่ทำให้เกิดวิธีต่างๆ ขึ้น จำแนกออกเป็นนิमितที่เป็นสระหรือนิमितที่เป็นพยัญชนะ ตัวนิमितนี้ต้องอยู่ติดกับการี ถ้าอยู่ห่างกันโดยมีอักษรอื่นมาแทรก ก็ไม่ถือว่าเป็นนิमित เพราะมีอักษรอื่นมาคั่นอยู่

ฐานะ คือ ตำแหน่งในการทำวิธีนั้นๆ ว่าทำในตำแหน่งไหน เพื่ออะไร หมายถึง สถานที่ซึ่งเมื่อทำวิธีสนธิแล้วจะเกิดประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่ง กล่าวคือ ทำให้ออกเสียงง่าย หรือรักษาคันท์ลักษณะนั่นเอง]

“ยัญจ วา หุต วา โลเก, ยทิ วา สาวเก, ปุคฺคลา ฐมฺมทสา เต, โภวาที นาม โส โหติ, ยถาภาวี कुณฺน โส” อิติธ ปุพฺพสมฺมียะวาธิกาเร-

เมื่อบทในสูตรก่อน[คือ สรา, พยัญจน และ กุวจิ ศัพท์] เป็นอธิการตามมาในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ “ยัญจ วา หุต วา โลเก, ยทิ วา สาวเก, ปุคฺคลา ฐมฺมทสา เต, โภวาที นาม โส โหติ, ยถาภาวี कुณฺน โส” [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[คำว่า ปุพฺพสมฺมียะวาธิกาเร ตัดบทเป็น ปุพฺพสมฺ + เอว + อธิกาเร]

๓๘. รสส์.

สระทั้งหลายย่อมถึงความเป็นรัสสะในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ในบางแห่ง

สรา อ.สระท. *ปฺปโปนฺติ* ย่อมถึง *รสส์* ซึ่งความเป็นรัสสะ *พยัญชนะ* ในเพราะพยัญชนะ *กุวจิ* ในบางแห่ง ๕

[สูตรนี้เป็นวิสูตร รัสสะวิธิ คือ รัสสะสระหน้าในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง เช่น ยัญจ วา หุต วา โลเก แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ วุ ออกจากสระ อา, รัสสะ อา ใน วา เป็น อ ด้วยสูตรนี้ แล้วนำ วุ ไปประกอปกกับสระ อ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ยัญจ ว หุต ว โลเก]

สรา โฆ พยัญจน เปร กุวจิ รสส์ *ปฺปโปนฺติ* ฉนฺทานุรฺกฺษณ อากเม สโยเค จ รสฺสตุ.

สระทั้งหลายย่อมถึงความเป็นรัสสะ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ในบางแห่ง ความเป็นรัสสะย่อมมีในที่รักษาฉันทลักษณ์ ในที่ลงอาคม และในที่พยัญชนะสังโยค ด้วยสูตรนี้

[โดยทั่วไปสระทั้งหลายมักมีรูปเป็นปกติ ในเพราะพยัญชนะหลังด้วยสูตรว่า สรา ปกติ พยัญจน แต่ในบางแห่งก็ทำรัสสะได้บ้างตามสมควรแก่พระบาลี ดังนั้น ข้อยกเว้นพิเศษที่กล่าวไว้ด้วยศัพท์ว่า กุวจิ (ในบางแห่ง) ก็คือที่รักษาฉันทลักษณ์ ที่ลงอาคม และที่มีพยัญชนะสังโยค]

ฉนฺทานุรฺกฺษณ ตาว-

ลำดับแรก ในที่รักษาฉันทลักษณ์

ยัญจ ว หุต ว โลเก, ยทิ ว สาวเก, ปุคฺคล ฐมฺมทสา เต, โภวาที นาม โส โหติ, ยถา-

ภาวิ คุณน โส.

เช่น

ยัญจ ว หุต ว โลก	[ยัญจ วา หุต วา โลก]	(การบูชาที่ดี การบวงสรวงที่ดี ในโลก)
ยทิ ว สาวเก	[ยทิ วา สาวเก]	(หรือหากว่าในพระสาวก)
บุคคล ฐมมทสา เต	[บุคคลา ฐมมทสา เต]	(บุคคลเหล่านั้นเป็นผู้เห็นธรรม)
โกวาที นาม โส โหติ	[โกวาที นาม โส โหติ]	(เขาชื่อว่าโกวาที [ผู้มีปกติกเล่า ว่า โภ = ผู้เจริญ])
ยถาภาวิ คุณน โส	[ยถาภาวี คุณน โส]	(บุคคลนั้นชื่อว่า ผู้เป็นเช่นนั้น ด้วยคุณพิเศษ)

[คำว่า ยัญจ ว หุต ว โลก เป็นบาทคาถาแรกของคาถาอินทริเชียร ที่ประกอบด้วย ต ต ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ จึงต้องรัสสะ อา ใน วา เป็น อ

คำว่า ยทิ ว สาวเก มาจาก ยทิ วา สาวเก ในที่นี้ต้องประกอบเป็น ช คณะว่า ว สาว (๑ ๒ ๑) จึงจะต้องคณะฉันท์ตามลักษณะของคาถาปัฐยาวัตร

คำว่า บุคคล ฐมมทสา เต มีบาทคาถาเป็นรูปเต็มว่า อญจ จ บุคคล ฐมมทสา เต เป็นโทธกคาถา จึงต้องรัสสะ อา ใน ลา เป็น อ

การรัสสะในคำว่า โกวาที และ ยถาภาวี ไม่เกี่ยวกับฉันท์ลักษณะแต่อย่างใด แต่เป็นการรวมเอา สุขุจจาณะ (การออกเสียงง่าย) เข้าในการรักษาฉันท์ เพราะอยู่ในรูปคาถา เข้าใจว่าชาวมคธออกเสียงว่า โกวาที นาม โส โหติ และ ยถาภาวี คุณน โส ไม่ราบเรียบนัก จึงต้องรัสสะเป็นรูปว่า โกวาที นาม โส โหติ และ ยถาภาวี คุณน โส]

การประกอบรูปศัพท์ ยัญจ ว หุต ว โลก

ศัพท์เดิมเป็น ยัญจ วา หุต วา โลก

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ยัญจ ว อา หุต ว อา โลก)

ในเพราะพยัญชนะหลัง รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรว่า “รสฺส” (ยัญจ ว อ หุต ว อ โลก)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า นเย ปรํ ยุตุเต (ยิฏฺจํ ฺว → อ หุตฺ ฺว →
 อ โลก)

สำเร็จรูปเป็น ยิฏฺจํ ฺว หุตฺ ฺว โลก

อาคเม-

ในที่ลงอาคม

ยถยิํ, สมุมทกฺขาโต.

เช่น

ยถยิํ [ยถา + ยิํ] (เหมือนสิ่งนี้)

สมุมทกฺขาโต [สมุมมา + อกฺขาโต] (กล่าวโดยชอบ)

[บทว่า ยถยิํ และ สมุมทกฺขาโต รัสสะ อา เป็น อ ในเพราะอาคมคือ ย และ ท อักษรที่ลงด้วย
 สูตรว่า ยวมทนตรลา จากมา]

สโยเค-

ในที่สัพยัญชนะสังโยค

ปฺรากโม ปฺรกกโม,

ปฺรา + กโม เข้าสนธิเป็น ปฺรกกโม (ความปากบั่น)

[บทว่า ปฺรกกโม มาจาก ปฺรา + กโม ซ้อน ก เป็น กก ด้วยสูตรว่า ปฺร เทวภาโว จาเน แล้วจึง
 รัสสะ อา เป็น อ ในเพราะสังโยค รูปอื่นก็มีนัยเดียวกันนี้]

อาสาโท อสฺสาโท.

อา + สาโท เข้าสนธิเป็น อสฺสาโท (ความยินดี)

เอวํ ตณฺหกฺโข, ฌานสฺส ลากิมฺหิ, วสิมฺหิ, ฤลฺลจฺจโย.

อุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

ตณฺหกฺโข [ตณฺหา + โข] (การสิ้นไปแห่งตัณหา)

ฌานสฺส ลากิมฺหิ [ลาภี + อุมฺหิ] (ข้าพเจ้าเป็นผู้บรรลุมาน)

วสิมฺหิ	[วสี + อมฺหิ]	(ข้าพเจ้าเป็นผู้ชำนาญ)
ถุลฺลจฺจโย	[ถุล + อจฺจโย]	(โทษหนัก)
พิงฺทราบเหมื่อนอย่างนี้		

[ในคำว่า ลากิมฺหิ ลบ อ สระใน อมฺหิ ด้วยสูตรว่า วา ปโร อสรูปา แล้วจึงรัสสะ อี เป็น อี แม้รูปว่า วสิมฺหิ ก็มีนัยเดียวกัน]

กฺวจิตฺติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง)

มายิํ, มนสทณฺณมา วิมฺุตตานิ, ยถากฺกมํ, อาชฺยาดิกํ, ทียฺยติ, สฺยฺยติ.

บทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุททาหรณ์ว่า

มายิํ [มา + อิํ] (อย่ากระทำให้) [ลง ย อาคมแล้วไม่รัสสะ]

มนสทณฺณมา วิมฺุตตานิ [มนสา + อณฺณมา วิมฺุตตานิ] (แก่ผู้หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ด้วยใจ)
[ลง ท อาคม แล้วไม่รัสสะ]

ยถากฺกมํ [ยถา + กฺม] (ตามลำดับ) [มีพยัญชนะสังโยคแล้วไม่รัสสะ]

อาชฺยาดิกํ [อา + ชฺยาดิก] (บทอาชฺยาด) [มีพยัญชนะสังโยคแล้วไม่รัสสะ]

ทียฺยติ [ทา + ยติ] (อันบุคคลย่อมาให้) [มีพยัญชนะสังโยคแล้วไม่รัสสะ]

สฺยฺยติ [สุ + ยติ] (อันบุคคลย่อมสดับ) [มีพยัญชนะสังโยคแล้วไม่รัสสะ]

[บทว่า มายิํ เป็นต้น ไม่ต้องรัสสะในเพราะอาคมหรือสังโยค เพราะ กฺวจิ ศัพท์ห้ามไว้ จึงไม่มีรูปว่า มยิํ, มนสทณฺณมา วิมฺุตตานิ, ยถากฺกมํ, อชฺยาดิกํ, ทียฺยติ, สฺยฺยติ]

“เอโส โข พยุนฺติ กาหิตฺติ, โส คจฺฉํ น นิวตฺตติ” อัจจตุร ตสฺมีเยวาทิกาเร-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ “เอโส โข พยุนฺติ กาหิตฺติ, โส คจฺฉํ น นิวตฺตติ” เมื่อบท ๓ บท ก่อนนั้นเน้นเที่ยวเป็นศัพท์ตามมา [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๓๙. โลปญจ ตตฺราราโร.

สระทั้งหลายย่อมถึงการลบ ในเพราะพยัญชนะในบางแห่ง และลง อ อักษรเป็นอาคมในที่ลบนั้น

สรา อ.สระท. *ปฺปโปนฺติ* ย่อมถึง *โลปํ* ซึ่งการลบ *พฺยญฺชเน* ในเพราะพยัญชนะ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ๗ *อกาโร* จ อ. อ อักษร ด้วย *โหติ* ย่อมลง *ตตฺร จาเน* ในที่ลบนั้น ๗

[สูตรนี้เป็นวิธีสูตร โลปวิธีและอาคมวิธี คือ ลบสระหน้าในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง และลง อ อักษรเป็นอาคมในที่ลบนั้น เช่น เอโส + โข แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ สฺ ออกจากสระ โอ, ลบสระ โอ หน้าในเพราะพยัญชนะ ขฺ ของ โข และลง อ เป็นอาคมท้าย สฺ แล้วนำ สฺ ไปประกอบกับสระ อ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น เอส โข

คำว่า ตตฺราราโร ตັดบทเป็น ตตฺร + อกาโร]

สรา โข พฺยญฺชเน ปเร กฺวจิ โลปํ ปฺปโปนฺติ.

สระทั้งหลายย่อมถึงการลบในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ในบางแห่ง

ตตฺร ลุตฺเต จาเน อการาคโม จ โหติ.

และลง อ อักษรเป็นอาคมในตำแหน่งที่ลบนั้น

เอต-ตสฺททฺทโตการสฺเสวํ โลโป.

วิธีนี้เป็นการลบ โอ อักษรท้าย เอต และ ต ศัพท์เท่านั้น

[คำว่า เอต-ตสฺททฺทโตการสฺเสว ตັดบทเป็น เอต-ตสฺทท + อนฺต + โอการสฺส + เอว

แม้ว่าพระกัจจายนะจะไม่กำหนดว่าสระที่ลบด้วยสูตรนี้คือสระตัวไหน แต่ปรุรูปสิทธิปรุภณได้กำหนดว่าเป็นสระ โอ ที่อยู่ท้าย เอต และ ต ศัพท์เท่านั้น ข้อกำหนดดังกล่าวคล้อยตามอุทาหรณ์ในนุตติของ

ก็จายนไวยากรณ์ว่า ส สีลวา เป็นต้นและสอดคล้องกับสูตรว่า ตทนุปรโรเรน (โดยคล้ายตามพระชินพจน์นั้น) ดังนั้น สระ โอ ที่อยู่ท้ายศัพท์อื่นซึ่งไม่ใช่ เอต และ ต ศัพท์ เช่น ปุริโส (บุรุษ), โส (ตน) จึงลบด้วยสูตรนี้ไม่ได้

ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่กล่าวว่า ข้อความดังกล่าวเป็นเนยฺยณัย คือ นัยที่ใช้เป็นส่วนใหญ่ มีอุทาหรณ์ที่ลบสระ โอ ท้ายศัพท์อื่นบ้าง เช่น เสโต โลปี คสิปี (คสิปี = โค + สิ + อปี), เกร วาทานมุตฺโตโม (= เกรโร + วาทาน + อุตฺโตโม)

คัมภีร์พาลาวดารฎีกาเก่าได้คัดค้านมติของปทรูปสิทธิปกรณ์ว่าไม่ถูกต้อง โดยอ้างเหตุผลว่าบทว่า สรา ที่ตามมาสูตรนี้เป็นพหูพจน์ จึงควรลบสระหลายตัว ทั้งแสดงอุทาหรณ์ที่ลบสระ อิ, อุ, เอ และ โอ แล้วลง อ อาคมในพระบาลี ดังต่อไปนี้

อิเส = อิสิ ศัพท์ + โย วิภตติ ลบ อิ ใน สิ แล้วลง อ อาคม แล้วแปลง โย ทุตฺติยาวิภตติเป็น เอ เมื่อมีรูปเป็น อิสุ + อ + เอ แล้ว ให้ลบ อ แล้วนำ สุ ไปประกอบกับ เอ รูปนี้พบในบาทคาถาว่า สมฺปนฺน-จรณ อิเส (ฤษีผู้ถึงพร้อมด้วยความประพฤดี)

จตฺตสนฺนํ = จตฺ ศัพท์ + นํ วิภตติ ลง สฺ ส อาคมด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โน จ ทฺวาทีโต นฺมฺหิ แล้วแปลงนิคหิตเป็น นฺ แล้วลบ อุ ใน ตฺ และลง อ อาคมด้วยสูตรนี้

ยาจกฺมาเต = ยาจเก + อาคเต ลง ม อาคมแล้วลบ เอ และลง อ อาคม พบในบาทคาถาว่า ทิสฺวา ยาจกฺมาเต (เห็นยาจกผู้มาแล้ว)

มิคฺเมโส = มิเค + เอโส ลง ม อาคมแล้วลบ เอ และลง อ อาคม พบในบาทคาถาว่า มิคฺเมโส จรามํ (เราจะเที่ยวไปเหมือนเนื้อ)

ผลมาหริ = ผล + อาหริ ลง ม อาคมแล้วลบ เอ และลง อ อาคม พบในบาทคาถาว่า โโก นฺ เม ผลมาหริ (ใครนำผลไม้มาให้แก่เรา)

อกรฺมฺหเส เต = อกรฺมฺหเส + เต ลบ เอ และลง อ อาคม พบในบาทคาถาว่า อกรฺมฺหเส เต กิจฺจํ (เราได้ทำกิจให้แก่ท่านแล้ว)

อคฺคมฺกฺชายติ = อคฺโค + อกฺชายติ ลง ม อาคมแล้วลบ โอ และลง อ อาคม]

เอส โข พฺยฺนฺติ กาหิตฺติ, ส คจฺฉํ น นิวตฺตติ.

เช่น

เอส โข พฺยฺนฺติ กาหิตฺติ [เอส โข พฺยฺนฺติ กาหิตฺติ] (บุคคลนี้จักกระทำให้สิ้นไป)

ส คจฺฉํ น นิวตฺตติ [โส คจฺฉํ น นิวตฺตติ] (บุคคลนั้นไปอยู่ จะไม่หวนกลับ)

การประกอบรูปศัพท์ เอส โข

ศัพท์เดิมเป็น เอส โข กับ โข

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (เอส โอ โข)

ในเพราะพยัญชนะหลัง ลบสระ โอ และลง อ อาคมด้วยสูตรว่า “โลปณฺจ ตตฺรกาโร” (เอส อ โข)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (เอส → อ โข)

สำเร็จรูปเป็น เอส โข

เอวํ เอส ธมฺโม, เอส ปตฺโตสิ, ส มุํนิ, ส สีลวา.

อุทาหรณ์เหล่านี้ ฟังทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

เอส ธมฺโม (ธรรมนี้)

เอส ปตฺโตสิ (บุคคลนี้เป็นผู้บรรลุแล้ว)

ส มุํนิ (บุคคลนั้นชื่อว่าเป็นมุณี)

ส สีลวา (บุคคลนั้นชื่อว่าเป็นผู้มีศีล)

[อุทาหรณ์เหล่านี้ปรากฏเป็นรูปที่แยกเป็นสองบทว่า เอส ธมฺโม ฯเปฯ ส สีลวา ไม่ประกอบเป็นบทเดียวว่า เอสธมฺโม ฯเปฯ สีลวา เพราะเป็นวัณณสนธิคือการเชื่อมอักษร ไม่ใช่บทสนธิคือการเชื่อมบทตั้งอุทาหรณ์ว่า ตตฺร + อยํ = ตตฺรายํ ตามคำอธิบายในสังกัณฑ์ติปิฎก (สุตตมาลา สูตร ๒๗, ๑๙๗) อย่างไรก็ดี วรรณกรรมสิ่งหลังถือว่าเป็นสนธิที่ต้องมีรูปติดกัน (ดู สุโพธาลังการมัญชรี คำอธิบายคาถา ๒๙๙)]

กวจีติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กวจิ (ในบางแห่ง)

เอส ธมฺโม, โส มุํนิ, โส สีลวา.

บทว่า กวจิ (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

เอส ธมฺโม (ธรรมนี้)

โส มุํนิ (บุคคลนั้นชื่อว่าเป็นมุณี)

โส สีลวา (บุคคลนั้นชื่อว่าเป็นผู้มีศีล)

จสทุเทน เอตสทุทนต์สฺส สเรปี กุจิจิ โลโป.

การลบสระท้ายของ เอต ศัพท์ ย่อมมีแม้ในเพราะสระในบางแห่ง ด้วย จ ศัพท์

[ตามคำแปลที่กล่าวมาข้างต้น จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่สัมปัทสนะ คือรวบรวมข้อความในสูตรที่มีสองวิธี ในที่นี้ท่านแสดงอรรถของ จ ศัพท์อีกประการหนึ่งคืออวุตตสมุจยะ ทำหน้าที่รวบรวมข้อความที่ได้กล่าวไว้ในสูตร นั่นคือการลบสระ โอ ของ เอต ศัพท์เมื่อมีสระอยู่ท้าย เช่น เอส + อตุโถ = เอส อตุโถ ดังนี้เป็นต้น ส่วนใหญ่ จ ศัพท์ในสูตรใดสูตรหนึ่งมักทำหน้าที่เพียงอย่างเดียว แต่ จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่สองอย่าง กล่าวคือ เมื่อประกอบไว้ท้าย พยัญชนะ ที่ตามมาเป็นรูปว่า พยัญชนะ จ ก็ทำหน้าที่อวุตตสมุจยะ หรือถ้าประกอบท้าย อกาโร เป็นรูปว่า อกาโร จ ก็ทำหน้าที่สัมปัทสนะ ตามนัยที่สองแปลว่า “สระทั้งหลายย่อมถึงการลบในเพราะพยัญชนะและสระอื่น ในบางแห่ง และลง อ อักษรเป็นอาคมในที่ลบนั่น”]

ยถา เอส อตุโถ, เอส อาโกโค, เอส อิทานิ.

เช่น

เอส อตุโถ	(ข้อความนี้)
เอส อาโกโค	(ความประสงค์นี้)
เอส อิทานิ	(บุคคลนี้ในเวลา)

วิปริณาเมน “สรมฺหา, พยัญชนสฺสา”ติ จ วุตฺตเต.

บทว่า สรฺมฺหา (ท้ายสระ) และบทว่า พยัญชนสฺส (พยัญชนะ) ย่อมตามมา[ปรากฏ
ในสูตรนี้]ด้วยการเปลี่ยนแปลงวิภัติ

[บทว่า สรฺมฺหา และ พยัญชนสฺส ตามมาจากสูตรว่า สรา ปกติ พยัญชน โดยเปลี่ยนจากปฐม-
วิภัติ พหูพจน์คือ สรา เป็นปัญจมีวิภัติ เอกพจน์ คือ สรฺมฺหา และเปลี่ยนจากสัตตมีวิภัติ คือ
พยัญชน เป็นฉฬฐีวิภัติ คือ พยัญชนสฺส เพราะ ปร ศัพท์ใน ปร เทวภาโว มองหาอปาทานคือ สรฺมฺหา (ท้าย
สระ)และ พยัญชนสฺส ก็เป็นวิเสสยะของ ปร]

๔๐. ปร เทวภาโว จาเน.

การซ้อนพยัญชนะหลังสระย่อมมีในที่สมควร

เทวภาโว อ.ความเป็นสองรูป พยัญชนสฺส แห่งพยัญชนะ ปร = ปรสฺส อันเป็นเบื้องหลัง
สรฺมฺหา จากสระ โหติ ย่อมมี จาเน ในฐานะ ๗

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อากมวิธ คือ ซ้อนพยัญชนะสังโยคที่อยู่หลังจากสระ เช่น อิธิ + ปมาโท ซ้อน
ป เป็น ปป สำเร็จรูปเป็น อิธิปปมาโท การซ้อนพยัญชนะด้วยสูตรนี้คือการซ้อนปฐมอักษร ตติยอักษร และ
ปัญจมอักษรของวรรค เป็นรูปว่า

- การซ้อน ก วรรค = กก คค
- การซ้อน จ วรรค = จจ ชช ฉฉ
- การซ้อน ฎ วรรค = ฎฎ ฏฏ ฌฌ
- การซ้อน ต วรรค = ตต ทท นน
- การซ้อน ป วรรค = ปป พพ มม
- การซ้อน อ วรรค = ยย ลล วว สฺส

ท่านกล่าวว่าสูตรนี้เป็นอากมวิธ เพราะมีลักษณะแทรกเสียงเข้าไปในตำแหน่งที่ไม่เคยมีเสียงนั้น
อยู่ มตินี้ปรากฏในคัมภีร์ปทรูปสิทธิภาสากฎีกา

อีกนัยหนึ่ง คัมภีร์ปทรูปสิทธิคณฐีกกล่าวว่าสูตรนี้เป็นอาเทศวิธ คือ แปลงพยัญชนะตัวหนึ่งเป็นสอง

ตัว เช่น อิธ + ปมาโท แปลง ป ของ ปมาโท เป็น ปป สำเร็จรูปเป็น อิธปปมาโท ความเห็นนี้สอดคล้องกับ
โมคคัลลานไวยากรณ์ว่า

สรหมา เทว. สรหมา ปรสส พยณชนสส กวจิ เทว รูปานิ โหนติ. ปคคโห.^{๗๖}

แปลงพยัญชนะที่อยู่หลังสระเป็นสองรูป การแปลงพยัญชนะที่อยู่หลังสระเป็นสองรูปย่อมมี
ในบางแห่ง เช่น ปคคโห [ป + คโห]

แม้คัมภีร์โมคคัลลานบัญญัติก็อธิบายว่า

พยณชนสสชาติ อตตโต วิภตติวิปริณาเมน เทวอิจจนนาเทเสน โยคา จานสมพนฺธ ญฺจึ.^{๗๗}

บทว่า พยณชนสส ลงบัญญัติวิภตติในฐานะสัมพันธ์ เพราะประกอบด้วยการอาเทศคือบทว่า เทว
นี้ ด้วยการเปลี่ยนแปลงวิภตติตามอรรถ

อนึ่ง ในคัมภีร์ไวยากรณ์มักกล่าวถึงวิธีของสูตรนี้ด้วย ภาว ศัพท์ว่า เทวภาว หรือด้วย ตต ปัจจัย
ว่า ทวิตต ศัพท์ทั้งสองนี้มักระบุดึงการอาเทศ เช่น

โอภาโว กวจิ โยสุ วการสส (ความเป็น โอ แห่ง ว อักษร ย่อมมีในเพราะ โย วิภตติในบางแห่ง =
แปลง ว เป็น โอ)

อตตํ (ความเป็น อ อักษร = แปลงเป็น อ อักษร)

ตสส ตตตตํ (ความเป็น ตต แห่ง ต = แปลง ต เป็น ตต)

ติสส ตติตตํ (ความเป็น ตติ แห่ง ติ = แปลง ติ เป็น ตติ)

ตุสส ตตุตตํ (ความเป็น ตตุ แห่ง ตุ = แปลง ตุ เป็น ตตุ)

สทสส สීทตตํ (ความเป็น สීท แห่ง สท = แปลง สท เป็น สීท) ในจุดติของสูตรนี้อธิบายไว้
อย่างชัดเจนว่า สීทาเทโส (การแปลงเป็น สීท)

นอกจากนี้ ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๖ สูตร ๔๐) ว่า เอโอตตาสฺ (แปลง อฺ วิภตติที่
อยู่ท้าย เอ และ โอ อาเทศ เป็น สฺ) มีคำอธิบายในจุดติว่า อาเทศตตชยาปนตถํ ตตคฺคหณํ (ตต ศัพท์มี
ประโยชน์เพื่อแสดงความเป็นอาเทศ)

สูตรนี้มี ๓ บท คือ ปร เทวภาโว และ จาเน คัมภีร์นี้เห็นว่า ปร กับ เทวภาโว เป็นคนละบทกัน
ตามขนบนิยมเรียก ปร ว่า อวิภตติกนิเทศ คือ บทที่แสดงด้วยความไม่ปรากฏวิภตติ หมายความว่า ให้ลบ
ส วิภตติใน ปรสส ด้วย ปร นิปาทนะในสูตรนี้ (นิปาทนะ คือวิธีทำตัวโดยไม่ใช้สูตรอื่น แต่ให้สำเร็จด้วยคำที่
ท่านกล่าวไว้ในสูตร) ดังนั้น ในจุดติจึงอธิบาย ปร เป็นรูปที่ลงบัญญัติว่า ปรสส (อันเป็นเบื้องหลัง) ซึ่งเป็น

วิเสสนะของบทที่ตามมาว่า พยัญชนสฺส (ของพยัญชนะ)

คัมภีร์น्याสะกล่าวว่่าสูตรนี้มี ๒ บท โดย ปรเทวภาว เป็นบทสมาสที่มีรูปวิเคราะห์ว่่า ปรสฺส เทวภาโว ปรเทวภาโว (ปรเทวภาวะ คือ ความเป็นสองรูปของพยัญชนะหลัง) แต่บทรูปสัทธิประภณ์ปฏิเสรมติ ของคัมภีร์น्याสะ เพราะถ้่า ปร เข้าสมาสกับ เทวภาโว ก็เป็นวิเสสนะของ พยัญชนสฺส ไม่ได้ เนื่องจากบทที่เข้าสมาสแล้วจะไม่มีข้อความเกี่ยวเนื่องกับบทที่มีได้เข้าสมาส]

สรมฺหา ปรสฺส พยัญชนสฺส เทวภาโว โหติ จาเน.

การช้่อนพยัญชนะหลังสรระย่อมีในที่สมควร

ทฺวิหนฺ ภาโว ทฺวิภาโว,

ความเป็นสองรูป ช้่อว่่า ทฺวิภาวะ (การช้่อน)

โส เอว เทวภาโว.

การช้่อนนั้นนั้นแหละ ช้่อว่่า เทวภาวะ (การช้่อน)

[ค้่าว่่า ทฺวิหนฺ ภาโว แสดงรูปวิเคราะห์เป็นฉนฺฐิตูปุริสสมาส แต่ย้งสำเร็จเป็นรูปว่่า เทวภาว ไม่ได้ ดยั้งจ้งต้องลง ณ ปัจจัยท้่าย ทฺวิภาว ในสกัถถตฺทิต คือ ตฺทิตที่ลงในอรธสกัถถ หมายถึง มีความหมาย ของตน (บทที่ประกอบรว่รวม) เท่านั้น ไม่มีความหมายอื่นใดย้ง แล้วตั้งรูปวิเคราะห์ว่่า ทฺวิภาโว เอว เทวภาโว จย้งจะพฤทธิ อี ใน ทฺวิ เป็น เอ ได้ รูปวิเคราะห์นี้เรียกว่่า สกัถถตฺทิต]

เอตถ จ จานฺ นาม รสฺสาการโต ปรํ ป-ปติ-ปฏฺิ-กมุ-กฺส-กฺช-กึ-คห-ชฺช-ฉา-สิ-สุ-สมฺภุ-สร-
สสาทีนมาทฺิพยญชนฺ, ติก-ตย-ตีส-วตาทินมาทฺิ จ, วตุ-วฏฺุ-ทิสาทินมนตฺยจ, อุ-ทฺุ-นิ-อุปสคฺค-ต-จตุ-
ฉ-สนตฺสททาเทสาทิปรณฺจ, อปทนต์านาการทฺิมโต ยการาทิ จ,

ยวตฺ ติลนาทิน-

มาเทโส จ สยาทินํ

สธราตฺวณฺตยาเทโส

สีสกาโร ตปาทิตो.

ณฺททานุรฺกฺชณฺ จ, ฆร-ณฺ-อฺสุ-ภมาทีนมาทฺิ จ, รสฺสาการโต วคฺคานํ จตุตฺถทฺุติยา จ
อิจฺเจวมาทฺิ.

อนยํ ในสูตรนี้ ช้่อว่่า ฐานะอันควร คือ

-พยัญชนะตัวแรกของ ป, ปติ, ปฏฺิ อุปสรรค และ กมุ (ก้่าวเดิน), กฺส (โกธ), กฺช

(โกรธ), กิ (ซื้อ), คห (จับถือ), ชุต (ส่องแสง), ฌา (รู้), สิ (เสพ), สุ (ฟัง), สมภู (คุ้นเคย), สร (ระลึก), สส ธาตุ (หายใจ) เป็นต้น ที่อยู่ท้ายรัสสระและสระ อา [เช่น อิธ ปมาโท → อิธป-ปมาโท]

-พยัญชนะตัวแรกของ ติก, ตย, तीส และ वत् ศัพท์ เป็นต้น [เช่น กุสลตัก → กุสลตัก]

-พยัญชนะท้ายของ วต (หมุนไป), วฏ (หมุนไป), ทิส ธาตุ (เห็น) เป็นต้น [เช่น วตติ → วตตติ]

-พยัญชนะท้ายของ อุ, ฑ, นิ อุปสรรค และ ต, จตุ, ฉ และ [ส] ซึ่งเป็นอาเทศของ สนุต ศัพท์ เป็นต้น [เช่น อุกโส → อุกโส]

-ย อักษร เป็นต้น ที่อยู่ท้ายที่ฆสระที่มีไซ์ท้ายบทและมีไซ์สระ อา [เช่น นียติ → นียยติ]

-พยัญชนะอาเทศ[อักษรที่สำเร็จมาจากการอาเทศ]ของ ต, ล, น เป็นต้น ที่มี ย ตามมา [เช่น เมื่อแปลง ตย เป็น จ แล้วซ้อน จ เป็น จจ ในอุทาหรณ์ว่า ซาติ อนุโธ → ซจจโนโธ]

-พยัญชนะอาเทศของสูตรทั้งหลายมีสูตร ส เย จ เป็นต้น [เช่น เมื่อแปลงนิคคหิตกับ ย เป็น ฌ แล้วจึงซ้อนพยัญชนะเป็นรูปว่า สโยโค → สฌโยโค]

-พยัญชนะอาเทศของ ย วิกรณปัจจัยกับพยัญชนะท้ายธาตุ [เช่น ทิวยเต → ทิพพเต แปลง วย เป็น ว แล้วซ้อน ว เป็น วว ด้วยสูตรนี้ แล้วแปลง วว เป็น พพ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โท ฐสจ จ]

-ส อักษรของ สี่ ปัจจัยท้าย ตป ศัพท์ เป็นต้น [เช่น ตปสี → ตปสี ซ้อน ส อักษร]

-ในที่รักษาฉันทลักษณ์ [เช่น น ปชเห → นปชชเห ในบาทคาถาว่า นปชชเห วรรณ-พล ปราณ ในที่นี้ซ้อน ป เป็น ปป และซ้อน ช เป็น ชช เพื่อรักษาคณะฉันทให้ตรงตามฉันทลักษณ์]

-พยัญชนะตัวแรกของ ชมร (ไหล), ฌ (คิด), ฐสุ (ทำลาย), และ ฆมู ธาตุ (วนเวียน) เป็นต้น [เช่น ปชมรติ → ปคชมรติ, ปจมนาน → ปจมชมนาน, วิธเสติ → วิธเสติ, วิฆนโต → วิฆ-นโต การซ้อนพยัญชนะในตัวอย่างเหล่านี้เป็นอสทิสเทวภาวะ โดยซ้อนปฐมอักษรหน้าทุกดิยอักษรและซ้อน ตดิยอักษรหน้าจตุตถอักษร]

-พยัญชนะตัวที่สี่และตัวที่สองของวรรคท้ายรัสสระและสระ อา ย่อมถึงการซ้อน

พยัญชนะ [เช่น ปญจ ขนฺธา → ปญจกฺขนฺธา, อภิขณฺ → อภิกฺขณฺ, ชมฺพฺญายา → ชมฺพฺจฺญายา, อาขาโต → อากฺขาโต] ดังนี้ เป็นต้น

[ฉบับฉန္ฐานิสัยสังคายนามีรูปว่า สสาทินมาทียพยัญชนํ เทวภาวํ แต่ฉบับสิงหลมีรูปว่า สสาทินมาทียพยัญชนํ ในที่นี้ใช้ตามฉบับสิงหล อนึ่ง ฎีกาของปทรูปสิทธิปริภคณ์เพิ่มทว่า เทวภาวํ อาปชชติ เข้ามาแปลในพากย์นี้ แต่ความจริงพากย์นี้มีข้อความสมบูรณ์อยู่แล้ว ไม่จำเป็นต้องเพิ่มกริยาคุมพากย์ ในที่นี้จึงแปลตามปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ซึ่งถอดความมาจากพยาขยาของสิงหลชื่อว่า สันเทหฆาตนิ

คำว่า อปทนต์านาการที่ขโมโต ตัดบทเป็น อปท + อนฺต + น + อากาการที่ขโมโต

ในภาษาบาลี การทำเทวภาวามี ๓ ประการ คือ

๑. พยัญชนเทวภาวะ การช้อนพยัญชนะ เช่น อธิปฺปมาโท = อธิ ปมาโท

๒. ปทเทวภาวะ การช้อนบท เช่น รุกฺขํ รุกฺขํ (ต้นไม้นี้ทุก ๆ ต้น), อตฺตโน อตฺตโน (ของตน)

พบในคำซ้ำที่เรียกว่า วิจฉา

๓. ธาตุเทวภาวะ การช้อนธาตุ เช่น จงฺกมฺติ พบในกรณีที่ต้องการย้ำความ เช่น จงฺกมฺติ มา

จาก กมฺ ฐาตุ + อ บัจจัย + ติ วิภัตติ บทว่า กมฺติ มีความหมายว่า “เดิน” เมื่อช้อนกมฺ ฐาตุเป็น กมฺ + กมฺ + อ + ติ แล้วสำเร็จเป็นรูปว่า จงฺกมฺติ ทำให้มีอรรถว่า “เดินกลับไปมา, เดินจงกรม”]

ตตถ ปปติปฏิสู ตาว-

ในบรรดาฐานะเหล่านั้น ลำดับแรกใน ป, ปติ และ ปฏิ อุปสรรค

อิธ ปมาโท อิธปฺปมาโท.

อิธ + ปมาโท เข้าสนธิเป็น อิธปฺปมาโท (ความประมาทในธรรมนี้)

การประกอบรูปศัพท์ อิธปฺปมาโท

ศัพท์เดิมเป็น อิธ กับ ปมาโท

ช้อน ป เป็น ปป ทำยรัสสระด้วยสูตรว่า “ปร เทวภาโว จาเน” (อิธปฺปมาโท)

สำเร็จรูปเป็น อิธปฺปมาโท

เอวํ อปฺปมาโท, วิปฺปยฺตุโต, สฺปฺปสนฺโน, สมฺมา ปธานํ สมฺมปฺปธานํ รสฺสตุตฺ. อปฺปติ-
วตฺติโย, อธิปฺติปฺปจฺโย, สฺปฺปติปฏิสูโต, อปฺปปฏิปฺคฺโล, วิปฺปปฏิสโร, สฺปฺปปฏิปฺโน, สฺปฺปปฏิปฺตติ.

อุทาหรณ์เหล่านี้ ฟังทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

อุปมาโท [อ + ปมาโท] (ความไม่ประมาท)

วิปยุตโต [วิ + ปยุตโต] (ไม่ประกอบแล้ว)

สุปสนโน [สุ + ปสนโน] (ผ่องใสยิ่งแล้ว)

สมมา + ปธาน เข้าสนธิเป็น สมมปธาน (การเพียรโดยชอบ) ความเป็นรัศสยะยอม

มี [คือ ซ่อนพยัญชนะ ป เป็น ปุ แล้วทำรัศสยะในเพราะสังโยคเบื้องหลัง]

อุปติวตติโย [อ + ปติวตติโย] (อันใครงๆ ไม่พึงให้เป็นไป)

อธิปติปจจโย [อธิปติ + ปจจโย] (ปัจจัยที่เป็นใหญ่)

สุปตติภูจित [สุ + ปตติภูจित] (ตั้งมั่นแล้ว)

อุปปฏิบุคคลโล [อ + ปฏิบุคคลโล] (บุคคลผู้ไม่มีใครเปรียบ)

วิปปฏิสโร [วิ + ปฏิสโร] (ความร้อนใจ)

สุปปฏิปนโน [สุ + ปฏิปนโน] (ผู้ปฏิบัติชอบ)

สุปปฏิปัตติ [สุ + ปฏิปัตติ] (การปฏิบัติชอบ)

กมาทิวาตุสุ-

อุทาหรณ์ในธาตุมี กมุ ธาตุเป็นต้น

ปกกโม, ปฏิกกโม, เหตุกกโม, อากมติ, อกกมติ,

ปกกโม [ป + กโม] (การหลีกออก)

ปฏิกกโม [ปฏิ + กโม] (การถอยกลับ)

เหตุกกโม [เหตุ + กโม] (ลำดับเหตุ)

อา + กมติ เข้าสนธิเป็น อกกมติ (เหยียบ)

เอวํ ปรกกมติ, ยถากกมํ.

ปกโกสติ, ปฏิโกสติ, อนุโกสติ, อาโกสติ, อกกอสติ.

อกกุทุโร, อติกกุโร.

ธนกกิตโต, วิกกโย, อนุกกโย.

ปกคโค, วิคคโค, อนุคคโค, นิคคโค, จนทคคาโ, ทิกคคคาโ.

ปชชโต, วิชชตติ, อชชโต.

กตณฺญ, วิณฺญ, ปณฺณาณํ, วิณฺณาณํ, อนุญญา, มนุญญา, สมณฺญา.

อวสฺสโย, นิสฺสโย, สมุสฺสโย.

อบปฺสฺสโต, วิสฺสโต, พหุสฺสโต, อาสวา อสฺสวา.

ปสฺสมภนฺโต, วิสฺสมภติ.

อภฺภูสฺสโร, วิสฺสรติ, อนุสฺสรติ.

ปสฺสสนฺโต, วิสฺสสนฺโต, มุหุสฺสสนฺโต, อาสาโส อสฺสาโส.

อวิสฺสชฺเชนฺโต, วิสฺสชฺเชนฺโต, ปริจฺจชนฺโต, อุปทฺทโว, อุปกฺกิลฺกฺโโจ, มิตฺตทฺท, อายพฺพโย,

อุทพฺพหิ อิจฺจาติ.

อุทาหรณ์เหล่านี้ ฟังทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

ปรกฺกมฺติ [ปรา + กมฺติ] (ย่อมพยายาม) [กมุ ชาติ ในสันสกฤตใช้เป็น กรม ชาติ บาลีจึงซ้อนเพื่อให้เป็นสังโยคเหมือนกัน]

ยถากมฺ [ยถา + กมฺ] (ตามลำดับ)

ปกฺโกสฺติ [ป + โกสฺติ] (ย่อมเรียก) [กฺส ชาติ ในสันสกฤตใช้เป็น กฺรฺศ]

ปฏฺิกโกสฺติ [ปฏฺิ + โกสฺติ] (ย่อมคัดค้าน)

อนุกฺโกสฺติ [อนฺ + โกสฺติ] (ย่อมตามห้าม)

อา + โกสฺติ เข้าสนธิเป็น อกฺโกสฺติ (ย่อมคำว่า)

อกฺกฺทฺโธ [อ + กฺทฺโธ] (ความไม่โกรธ) [กฺธ ชาติ ในสันสกฤตใช้เป็น กฺรฺฐ]

อติกฺโกโธ [อติ + โกโธ] (ความโกรธจัด)

ธนฺกฺกิตฺโต [ธน + กิตฺโต] (ชื่อมาด้วยทรัพย์) [กิตฺ ชาติ ในสันสกฤตใช้เป็น กฺรี]

วิกฺกโย [วิ + กโย] (การขาย)

อนุกฺกโย [อนฺ + กโย] (การซื้อทอด = การซื้อต่อจากคนอื่น)

ปคฺคโห [ป + คโห] (การยกย่อง) [คห ชาติ ในสันสกฤตใช้เป็น คฺรห]

วิกฺคโห [วิ + คโห] (การทะเลาะ)

อนุกฺคโห [อนฺ + คโห] (การช่วยเหลือ)

นิกฺคโห [นิ + คโห] (การกำหราบ, การข่ม)

จนฺทคฺคาโห [จนฺท + คคาโห] (การอมจันทร์, จันทรุปราคา)

ทัญญุติคคาโห	[ทัญญุติ + คาโห]	(การยึดมั่นด้วยทัญญุติ)
ปชฺชโชโต	[ป + โชโต]	(โชติช่วง) [ชุต ชาติ ในสันสกฤตใช้เป็น ทชุต]
วิชฺชโชตติ	[วิ + โชตติ]	(ย่อมสว่าง)
อุชฺชโชโต	[อุ + โชโต]	(ลูกโพลงแล้ว)
กตณฺณ	[กต + ญ]	(ผู้รู้คุณ) [ฉา ชาติ ในสันสกฤตใช้เป็น ชญา]
วิณฺณ	[วิ + ญ]	(ผู้รู้)
ปณฺณาณํ	[ป + ณาณ]	(ความรู้)
วิณฺณาณํ	[วิ + ณาณ]	(จิต)
อนฺนณฺณา	[อนฺ + ณา]	(การอนฺนญาต)
มนฺนณฺณา	[มนฺ + ณา]	(รู้ใจ, ขอบใจ)
สมณฺณา	[สํ อา + ณา]	(ชื่อ)
อวสฺสโย	[อว + สโย]	(ที่พึ่ง) [สิ ชาติ ในสันสกฤตใช้เป็น ศริ]
นิสฺสโย	[นิ + สโย]	(ที่อาศัย)
สมุสฺสโย	[สํ อุ + สโย]	(กอง, หมู)
อปฺปสฺสโต	[อ + ป + สฺโต]	(มีสฺสตะน้อย) [สฺ ชาติ ในสันสกฤตใช้เป็น ศฺ]
วิสฺสโต	[วิ + สฺโต]	(เลื่องลือ, ปรากฏ)
พหุสฺสโต	[พหุ + สฺโต]	(มีสฺสตะมาก)
อา + สวา	เข้าสนธิเป็น อสฺสวา	(หญิงผู้ว่าง่าย)
ปสฺสสมฺภนฺโต	[ป + สมฺภนฺโต]	(สงบอยู่) [สมภฺ ชาติ ในสันสกฤตใช้เป็น ศฺรมภ]
วิสฺสสมฺภติ	[วิ + สมฺภติ]	(ย่อมคั่นเคย)
อณฺณสฺสโร	[อณฺณ + สโร]	(เสียงครวญคราง) [สร ชาติ ในสันสกฤตใช้เป็น สฺว]
วิสฺสสรติ	[วิ + สสรติ]	(ย่อมชานไป)
อนฺนสฺสสรติ	[อนฺ + สสรติ]	(ย่อมระลึก) [สร ชาติ ในอรรณนีใช้เป็น สมฺ]
ปสฺสสฺสนฺโต	[ป + สฺสนฺโต]	(หายใจเข้า) [สฺส ชาติ ในสันสกฤตใช้เป็น ศฺวส]
วิสฺสสฺสนฺโต	[วิ + สฺสนฺโต]	(สนิทสนมอยู่)
มุหุสฺสสฺสนฺโต	[มุหุ + สฺสนฺโต]	(สูดเข้าอยู่)

[รู้ว่า มุหุสฺสสนฺโต ลบนิคคหิตในเพราะพยัญชนะหลังด้วยสูตรว่า พยัญชนเน จ

ฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปว่า มหุสฺสสนฺโต (สุดใหญ่อยู่) ส่วนฉบับสิงหลมีรูปว่า มุหุสฺสสนฺโต (สุดซ้ำอยู่) ในที่นี้ใช้ตามฉบับสิงหลเพราะเห็นว่ามีความหมายเหมาะสมกว่า]

อา + สาโส เข้าสนธิเป็น อสสาโส (ลมหายใจออก)

อวิสฺสชฺเชนฺโต [อวิ + สชฺเชนฺโต] (ไม่สละอยู่) [สชฺช ชาติ ในสันสกฤตใช้เป็น สฤช]

วิสฺสชฺเชนฺโต [วิ + สชฺเชนฺโต] (สละอยู่)

ปริจฺจชนฺโต [ปริ + จชนฺโต] (สละอยู่) [จช ชาติ ในสันสกฤตใช้เป็น ตยช]

อุปฺททโว [อุป + ทโว] (อันตราย) [ท ชาติ ในสันสกฤตใช้เป็น ทฺร]

อุปฺกุกิลฺโฆ [อุป + กิลฺโฆ] (เศร้ามอง) [กิลิส ชาติ ในสันสกฤตใช้เป็น กฺลิส]

มิตฺตทฺท [มิตฺต + ทฺ] (ผู้ประทุษร้ายมิตร) [ทฺ ชาติ ในสันสกฤตใช้เป็น ทฺร]

อายพฺพโย [อาย + วโย] (การเสื่อมไปแห่งทรัพย์สิน) [วโย ชาติ ในสันสกฤตใช้เป็น วโย]

อุทพฺพหิ [อุ + อ + หิ] (นำไปแล้ว) [วห ชาติ ในสันสกฤตใช้เป็น วห]

ดังนี้ เป็นต้น

[อุทาหรณ์เหล่านี้เป็นตัวอย่างของ อาทิ ศัพท์ใน สมฺภู-สร-สสาทีนั หมายถึงเอา สชฺช ชาติ, จช ชาติ, ทฺ ชาติ, กิลิส ชาติ, ทฺ ชาติ, วโย ชาติ และ วห ชาติ เป็นต้น

คำว่า อายพฺพโย ดัดบทเป็น อาย + วโย ซ้อน ว เป็น วว แล้วแปลง วว เป็น พพ ด้วย จ ศัพท์ ในสูตรว่า โท ฐสฺส จ

คำว่า อุทพฺพหิ สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + วห ชาติ + อี อัชชตณีวิภัตติ รัสสะ อี วิภัตติเป็น อี ลง อ อาคมหน้าธาตุเป็นรูปว่า อุอฺวหิ แล้วลง ทฺ อาคม → อุทวหิ, ซ้อน ว อักษร → อุทววหิ, แปลง วว เป็น พพ → อุทพพหิ

ธาตุเหล่านี้ คือ วโย และ วหฺ สันสกฤตใช้เป็น วโย และ วหฺ ซึ่งไม่มีสังโยคอยู่หน้า แต่บาลีซ้อน พยัญชนะสังโยคได้ตามอุทาหรณ์ในพระบาลี โดยคล้อยตามสูตรว่า ชินวจนฺยุตฺตํ หิ (ข้อความทั้งหมดสมควรแก่พระชินพจน์นั้นทีเดียว)

สรุพฺพหิ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า สรมหา (ท้ายสระ)

สมปยุตโต, สมปติชาโต, สมปฏิจจนนํ, สงกมนโต, สงคโห.

บทว่า สรมหา (ท้ายสระ) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

สมปยุตโต	[สํ + ปยุตโต]	(ประกอบแล้ว)
สมปติชาโต	[สํ + ปติชาโต]	(ผู้แรกเกิด)
สมปฏิจจนนํ	[สํ + ปฏิจจนนํ]	(รับเอาแล้ว)
สงกมนโต	[สํ + กมนโต]	(เคลื่อนย้ายอยู่)
สงคโห	[สํ + คโห]	(การรวบรวม, การสงเคราะห์)

[ในอุทาหรณ์ข้างต้น ไม่มีการซ่อนพยัญชนะหน้า ป, ปติ, ปฏิ อุปสรรค กมุ ธาตุ และ คห ธาตุ เพราะอักษรข้างหน้าธาตุเป็นพยัญชนะคือนิคคหิต จึงแปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุตวรรคด้วยสูตรว่า วคฺคนฺตํ วา วคฺเค]

จาเนติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า จาเน (ในที่สมควร)

มา จ ปมาโท, ปติคฺยหติ, วจีปโกปํ รุกฺเขยฺย, เย ปมตฺตา ยถา มตา, มโนปโกปํ รุกฺเขยฺย,
อิธ โมทติ เปจฺจ โมทติ.

บทว่า จาเน (ในที่สมควร) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

มา จ ปมาโท (หนึ่ง ท่านอย่าเป็นผู้มีความประมาท)

ปติคฺยหติ (อันบุคคลย่อมถือเอา) [ฉบับสิงหลมีรูปเป็น ปติคฺยหติ]

วจีปโกปํ รุกฺเขยฺย (พึงรักษาความผิดพลาดทางวาจา = ไม่ให้ความผิดพลาดทางวาจาเกิดขึ้น)

เย ปมตฺตา ยถา มตา (ชนเหล่าใดเป็นผู้ประมาท ชนเหล่านั้นชื่อว่า เป็นผู้ตายแล้ว)

มโนปโกปํ รุกฺเขยฺย (พึงรักษาความผิดพลาดทางใจ)

อิธ โมทติ เปจฺจ โมทติ (ย่อมบันเทิงในโลกนี้ เมื่อละไปแล้ว ย่อมบันเทิงในโลกหน้า)

[อุทาหรณ์เหล่านี้ไม่ซ่อนพยัญชนะเป็นรูปว่า มา จปมาโท, ปติคฺยหติ, วจีปโกปํ รุกฺเขยฺย,

เยปฺปมตฺตา ยถา มตา, มโนปโปโป รุกฺเขยฺย, อธิ โมหตฺติปฺเปจฺจ โมหตฺติ เพราะในพระบาลีไม่ปรากฏการซ้อน พยัญชนะในอุทธารณ์เหล่านี้ จึงไม่ต้องซ้อนพยัญชนะตามปรีภาสาสูตรว่า ตทฺนุปรโรเรน (นามศัพท์และอื่น ๆ ย่อมให้สำเร็จโดยไม่ขัดแย้งกับพระชินพจน์นั้น) จะเห็นได้ว่าแม้คำว่า เหตฺุปจฺจโย อารมฺมณฺปจฺจโย ก็ไม่ซ้อน เป็นรูปว่า เหตฺุปจฺจโย อารมฺมณฺปจฺจโย เป็นต้น)

ติกาที่สี่-

อุทธารณ์ในศัพท์มี ติก ศัพท์เป็นต้น

กุสลตฺติกั, ปิตฺติตฺติกั, เหตุตฺติกั, เวทนาตฺติกั, โลกตฺตยั, โภจิตฺตยั, วตฺถุตฺตยั. เอกตฺตีส, ทฺวตฺตีส, จตฺตตฺตีส. สीलพฺพตั, สฺสุพฺพโต, สบฺปิตฺติโก, สมฺนฺนาคโต, ปฺนฺปฺปฺนั อิจฺจาติ.

เช่น

กุสลตฺติกั	[กุสล + ติกั]	(หมวด ๓ แห่งกุศล)
ปิตฺติตฺติกั	[ปิตฺติ + ติกั]	(หมวด ๓ แห่งปิตฺติ)
เหตุตฺติกั	[เหตุ + ติกั]	(หมวด ๓ แห่งเหตุ)
เวทนาตฺติกั	[เวทนา + ติกั]	(หมวด ๓ แห่งเวทนา)
โลกตฺตยั	[โลก + ตยั]	(หมวด ๓ แห่งโลก)
โภจิตฺตยั	[โภธิ + ตยั]	(หมวด ๓ แห่งความตรัสรู้)
วตฺถุตฺตยั	[วตฺถุ + ตยั]	(หมวด ๓ แห่งพระไตรรัตน์)
เอกตฺตีส	[เอก + ตีส]	(๓๑)
ทฺวตฺตีส	[ทฺวิ + ตีส]	(๓๒) [แปลง อิ เป็น อ]
จตฺตตฺตีส	[จตฺ + ตีส]	(๓๔)
สीलพฺพตั	[สील + วตั]	(ศีลและพรต)
สฺสุพฺพโต	[สฺ + วโต]	(ผู้มีพรตงาม)
สบฺปิตฺติโก	[ส + ปิตฺติโก]	(เป็นไปกับด้วยปิตฺติ)
สมฺนฺนาคโต	[สั + อนุ + อาคโต]	(ถึงพร้อมแล้ว)
ปฺนฺปฺปฺนั	[ปฺน + ปฺนั]	(บ่อยๆ)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[บทว่า สมนุวาคโต ประกอบรูปศัพท์มาจาก ส + อนุ + อาคโต แปลงนิคคหิตเป็น ม, ลป อุ ใน อนุ, นำ น มาประกอบกับ อา ใน อาคโต และซ้อน น เป็น นน ด้วยสูตรนี้ หรืออาจแปลง อุ ใน อนุ เป็น ว สำเร็จรูปเป็น สมนุวาคโต ก็ได้]

วตฺวภูทิสาทินมนเต-

อุทาหรณ์ในที่สุดของธาตุมี วตฺ, ภู และ ทิส ธาตุ เป็นต้น

ยถา วตตติ, ภูฏติ, ทสสนํ, ผสฺโส อิจจาติ.

เช่น

วตตติ	[วตติ]	(ย่อมนเป็นไป)
ภูฏติ	[ภูฏติ]	(ย่อมนสมควร)
ทสสนํ	[ทิสนํ]	(การเห็น)
ผสฺโส	[ผุสฺ]	(การกระทบ)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[สันสกฤตใช้เป็น วตฺ ธาตุ บาลีจึงซ้อน ต เป็นรูปว่า วตตติ

รูปว่า ภูฏติ บาลีใช้เป็น ภู ธาตุ แต่สันสกฤตไม่มีธาตุนี

รูปว่า ทสสนํ มาจาก ทิส ธาตุในบาลี สันสกฤตใช้เป็น ทตฺ ธาตุ จึงซ้อน ส เป็น สฺส แปลง อิ ใน ทิส ธาตุเป็น อ ด้วยสูตรว่า กฺวจิ ธาตุวิมตฺติปฺจฺยานํ ที่ชมวิปริตาเทสโลปาคมา จ (การที่หะ การทำวิปริต การอาเทศ การลบ การลงอาคมและอื่นๆ ย่อมมีแก่ธาตุ วิภตติ และปัจจัยในบางแห่ง)

รูปว่า ผสฺโส มาจาก ผุสฺ แปลง อุ เป็น อ ด้วยสูตรว่า กฺวจิ ธาตุ เป็นต้น ซ้อน สฺ เป็น สฺส เพราะสันสกฤตใช้เป็น สฺปตฺ ธาตุ]

อุทฺนิอุปสคฺคาทิปเรสุ-

อุทาหรณ์ในเบื้องหลังจากศัพท์มี อุ, ทฺ, นิ อุปสรรค เป็นต้น

อุกฺโส อุกฺโส. ทฺกรํ ทฺกฺกรํ, นิกงฺโซ นิกงฺโซ.

เช่น

อุ + กฺโส	เข้าสนธิเป็น อุกฺโส	(สูงส่ง, ยอดเยี่ยม)
ทฺ + กรํ	เข้าสนธิเป็น ทฺกฺกรํ	(กระทำได้ยาก)

นิ + กงฺโข เข้าสนธิเป็น นิกงฺโข (ผู้ปราศจากความสงสัย)

[สันสกฤตใช้เป็น อุต, ทูร, นิร, นิสุ บาลีจึงต้องซ้อนพยัญชนะเพื่อให้มีสองมาตราเท่ากัน]

เอวํ อุกคตํ, ทุจฺจริตํ, นิชฺชฏฺฐํ, อุณฺณาตํ, อุณฺนติ, อุตฺตโร, ทุกฺกโร, นิทฺทโร, อุณฺนโต, ทุ
 ปฺปณฺโณ, ทุพฺพโล, นิมฺมโล, อุยฺยุตฺโต, ทุลฺลโก, นิพฺพตฺโต, อุตฺตสาโห, ทุตฺตโส, นิสฺสโร.

อุทาหรณ์เหล่านี้ ฟังซ้อนพยัญชนะเหมือนอย่างนี้ คือ

อุคฺคตํ	[อุ + คตํ]	(ขึ้นแล้ว)
ตุจฺจริตํ	[ตุ + จริตํ]	(ประพฤติมิชอบ)
นิชฺชฏฺฐํ	[นิ + ชฏฺฐ]	(ปราศจากชฏฺฐ = ปราศจากต้นหา)
อุณฺณาตํ	[อุ + ณาตํ]	(อันบุคคลดูถูกแล้ว)
อุณฺนติ	[อุ + นติ]	(การขึ้น, การฟูใจ)
อุตฺตโร	[อุ + ตโร]	(ประเสริฐ, สูงส่ง)
ทุกฺกโร	[ตุ + กโร]	(กระทำได้ยาก)
นิทฺทโร	[นิ + ทโร]	(ปราศจากความร้อนใจ)
อุณฺนโต	[อุ + นโต]	(สูง)
ตุปฺปณฺโณ	[ตุ + ปณฺโณ]	(มีปัญญาทราวม)
ตุพฺพโล	[ตุ + พโล]	(มีกำลังทราวม)
นิมฺมโล	[นิ + มโล]	(ปราศจากมลทิน)
อุยฺยุตฺโต	[อุ + ยุตฺโต]	(เคลื่อน[ขบวน]แล้ว, ยก[ทัพ]แล้ว)
ตุลฺลโก	[ตุ + ลโก]	(หายาก, ได้รับความยาก)
นิพฺพตฺโต	[นิ + พตฺโต]	(เกิดขึ้นแล้ว)
อุตฺตสาโห	[อุ + ตสาโห]	(เพียรพยายาม)
ทุตฺตโส	[ตุ + ตโส]	(ทนได้ยาก)
นิสฺสโร	[นิ + สโร]	(ปราศจากแก่นสาร)

ตถา ตกฺกโร, ตชฺไช, ตนฺนินฺโน, ตปฺปโกโว, ตมฺมโย. จตุกฺกํ, จตุทฺทิสํ, จตุปฺปาโท, จตุพฺพิธํ,
 จตุสฺสาลํ. ฉกฺกํ, ฉนฺนวุติ, ฉปฺปทิกา, ฉพฺพสฺसानิ. สกฺกโร, สกฺกโต, สทฺทิกฺกสิ, สปฺปฺริโส, มหพฺพโล.

อุทาหรณ์เหล่านี้ ฟังทราบเหมือนอย่างนั้น คือ

ตกฺกโร	[ต + กโร]	(ผู้กระทำการนั้น = โจร)
ตชฺโช	[ต + โช]	(สมควรแก่สภาพนั้น)
ตณฺนิโน	[ต + นิโน]	(น้อมไปในบุคคลนั้น)
ตปฺปภาโว	[ต + ปภาโว]	(เกิดแต่สิ่งนั้น)
ตมฺมโย	[ต + มโย]	(สำเร็จแต่สิ่งนั้น)
จตุกฺกํ	[จตุ + กํ]	(หมวด ๔)
จตุทฺทิสํ	[จตุ + ทิสํ]	(๔ ทิศ)
จตุปฺปาโท	[จตุ + ปาโท]	(มี ๔ เท้า, มี ๔ บาท)
จตุพฺพิธํ	[จตุ + วิธํ]	(๔ อย่าง)
จตุสฺสาลํ	[จตุ + สาลํ]	(ศาลา ๔ มุข)
ฉกฺกํ	[ฉ + กํ]	(หมวด ๖)
ฉนฺนวุติ	[ฉ + นวุติ]	(๗๖)
ฉปฺปทิกา	[ฉ + ปทิกา]	([คาถา]มี ๖ บาท, ผึ่ง)
ฉพฺพสฺสานิ	[ฉ + วสฺสานิ]	(ตลอด ๖ พรรษา)
สกฺกาโร	[ส + กาโร]	(การสักการะ, การบูชา)
สกฺกโต	[ส + กโต]	(อันบุคคลบูชาแล้ว)
สทฺทิจฺฉิ	[ส + ทิจฺฉิ]	(ความเห็นถูก)
สปฺปฺริส	[ส + ปฺริส]	(คนดี)
มหพฺพโล	[มห + พโล]	(มีกำลังมาก)

[ในอุทาหรณ์ว่า ฉพฺพสฺสานิ ที่มาจาก ฉ + วสฺสานิ ซ้อน ว เป็น วุ แล้วแปลง วุ เป็น พุ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โท ฐสฺส จ

ส ศัพท์ใน สกฺกาโร, สกฺกโต, สทฺทิจฺฉิ และ สปฺปฺริส แปลงมาจาก สนฺต ศัพท์ที่มีอรรถว่า “ดี, งาม” สกฺการ จึงหมายถึง การกระทำดี = การบูชา ส่วน สทฺทิจฺฉิ คือ ความเห็นดี, ความเห็นถูก ปรากฏในพระปริตร (บทชุมนุมเทวดา) ว่า อสทฺทิจฺฉิโต วา (จากความเห็นไม่ดี = ความเห็นผิด)]

จาเนติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า จาเน (ในที่สมควร)

นิกาโย, นิทานํ, นิวาโส, นิวาโต, ตโต, จตุวีสติ, ฉสฏฺฉิ.

บทว่า จาเน (ในที่สมควร) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุททาหรณ์ว่า

นิกาโย	(หมู่)
นิทานํ	(เหตุ)
นิวาโส	(ที่อยู่, การอยู่)
นิวาโต	(ถ่อมตน)
ตโต	(แต่นั้น)
จตุวีสติ	(๒๔)
ฉสฏฺฉิ	(๖๖)

[อุททาหรณ์เหล่านี้ไม่ซ้อนพยัญชนะเป็นรูปว่า นิกาโย, นิตานํ เป็นต้น เพราะว่าไม่มีใช้อย่างนี้ในพระบาลี ปทฺฐปสฺสทฺธิกาทธิบายเพิ่มเติมว่า นิกาโยตฺวาทีสุ นฺอุปสคฺโคยฺ อุปปฏิเสธวาจึ (อุปสรรคคือ นี นี้ในบทว่า นิกาโย เป็นต้น มิได้แสดงการปฏิเสธไว้) หมายความว่า ถ้า นี มิได้แสดงอรรถปฏิเสธซึ่งแปลว่า “ไม่” ก็ไม่ต้องซ้อนพยัญชนะ

อนึ่ง ปทฺฐปสฺสทฺธิกาสาฎีกาทธิบายว่า สันสกฤตมิใช่เป็น นี หรือ นิจฺ (นิสฺ) ถ้าสันสกฤตเป็น นี บาลีไม่ต้องซ้อนพยัญชนะ แต่ถ้าสันสกฤตเป็นรูป นิจฺ (นิสฺ) บาลีต้องซ้อนพยัญชนะ]

ยการาทิมฺหิ-

อุททาหรณ์ใน ย อักษรเป็นต้น

นียฺยติ, สูยฺยติ, อภิภูยฺย, วิเจยฺย, วิเนยฺย, เรยฺยํ, เนยฺยํ, เสยฺโย, เชยฺโย, เวยฺยากรโณ.

เช่น

นียฺยติ	[นียฺยติ]	(อันบุคคลย่อมนำไป)
สูยฺยติ	[สูยฺยติ]	(อันบุคคลย่อมนำไป)
อภิภูยฺย	[อภิภูยฺย]	(ครอบครองแล้ว)
วิเจยฺย	[วิเจยฺย]	(เลือกเฟ้นแล้ว)
วิเนยฺย	[วิเนยฺย]	(ขจัดแล้ว)

เธยฺยํ	[เธยฺ]	(พึงทรงไว้)
เนยฺยํ	[เนยฺ]	(พืงนำไป)
เสยฺโย	[เสโย]	(ประเสริฐ)
เชยฺโย	[เชโย]	(แก่กว่า)
เวยฺยากรโณ	[เวยฺยากรโณ]	(นักไวยากรณ)

[ข้อความนี้เป็นคำอธิบายของคำว่า อปทนต์านาการที่ฆโต ยการาติ (ย อักษร เป็นต้นที่อยู่ท้าย ที่ฆสระที่มีไช่ท้ายบทและมีไช่สระ อา) จะเห็นได้ว่า นียฺยติ, สูยฺยติ, วิเจยฺย เป็นต้น มี การซ้อน ย พยัญชนะ ท้ายสระ อี และสระ อุ ซึ่งอยู่กลางบทอาขยาดและบทกิตก์

อนึ่ง กฎข้อนี้กล่าวถึงที่ฆสระที่ยกเว้น อา ซึ่งได้แก่ อี, อุ, เอ และ โอ อุทาหรณ์ของการซ้อน ย ท้าย โอ แม้ท่านไม่กล่าวไว้ในที่นี้ ก็มีอุทาหรณ์ว่า หียฺยตฺตณิ, หียฺยตฺตณิ ที่มาจาก หียโย ศัพท์ + ตน ปัจจัย ลง ตน ปัจจัยท้าย หียโย ศัพท์แล้วซ้อน ตฺ แล้วลบ โอ และลง อ อาคมด้วยสูตรว่า โลปณฺจ ตฺตฺราราโร

คำว่า เสยฺโย, เชยฺโย และ เวยฺยากรโณ แม้สันสกฤตจะเป็นรูปที่ไม่ซ้อนพยัญชนะว่า เศรยฺส, ชฺยายส และ ไวยากรณ แต่ในที่นี้กล่าวถึงการซ้อนพยัญชนะตามกฎในภาษาบาลี]

อาทิสทฺเทเน เอตฺโต, เอตฺตาวตา.

การซ้อนพยัญชนะย่อมีด้วย อาทิ ศัพท์

เช่น

เอตฺโต	[เอโต]	(แต่นี้)
เอตฺตาวตา	[เอตาวตา]	(ด้วยประมาณเท่านั้น)

[บทว่า เอตฺโต มีศัพท์เดิมมาจาก เอต ศัพท์ + โต ปัจจัย แปลง เอต เป็น เอ ด้วยสูตรว่า เอ โตเถสุ จ แล้วซ้อนพยัญชนะด้วยสูตรนี้ ส่วนบทว่า เอตฺตาวตา มาจาก เอต ศัพท์ + ตาวนฺตุ ปัจจัยซ้อน ตฺ เป็น ตฺต ด้วยสูตรนี้เช่นกัน และแปลง นฺตุ กับ นา เป็น ตา ด้วยสูตรว่า โตตฺตฺตา สสฺมินาสฺ]

อนาการคฺคหณิ กิ.

เหตุใดจึงกล่าวศัพท์ว่า อนาการ (ที่มีไช่ อา อักษร)

มาลาฯ, โทลาฯ, สมหาฯ.

คัพทว่า	อนาการ (ที่มีไช่ อา อักษร)	ย่อมมีเพื่อปฎิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า
มาलय	(ด้วยดอกไม้)	[มาลา + นา วิภตติ แปลง นา เป็น ย]
โทलय	(บนชิงช้า)	[โทลา + สมี วิภตติ แปลง สมี เป็น ย]
สมาทาย	(สมาทานแล้ว)	[สํ บพหน้า + อา บพหน้า + ทา ธาตุ + ตวา ปัจจัย แปลงตวา เป็น ย และแปลงนิคคหิตเป็น ม ด้วย สูตรว่า มหา สเร]

[ท่านกล่าวไว้ในกฎของการซ้อนพยัญชนะว่า อพทนุทานาการที่ขมโต ยการาติ (ย อักษร เป็นต้นที่อยู่ท้ายที่ขมสระที่มีไช่ท้ายบทและมีไช่สระ อา) ดังนั้น จึงไม่ซ้อน ย ท้าย อา เป็น มาलयย, โทलयย, สมาทายย]

จาเนติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า จาเน (ในที่สมควร)

อุปนียติ, สูยติ, โตยั.

บทว่า จาเน (ในที่สมควร) มีประโยชน์เพื่อปฎิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

อุปนียติ (อันบุคคลย่อมนำมา)

สูยติ (อันบุคคลย่อมสดับ)

โตยั (น้ำ)

[บทว่า อุปนียติ เป็นต้น เป็นข้อยกเว้นตามกฎข้างต้น โดยไม่ต้องซ้อนพยัญชนะเป็น อุปนียติ, สูยติ, โตยั เพราะไม่นิยมไช่เช่นนั้นในภาษาบาลี]

ยวตมาเทเส-

อุทาหรณ์ในการอาเทศของอักษรที่มี ย อักษรตามมา

ชาติ อนุโร, วิปลิ อาโส, อนิ อาโย, ยทิ เอว, อปิ เอกจเจ, อปิ เอกทา อิจจตุร อิการสสุ
“อิวนุโณ ย นวา”ติ ยกาเร กเต-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ ชาติ อนุโร ฯเปฯ อปิ เอกทา เมื่อแปลง อิ อักษรเป็น ย อักษรด้วยสูตรว่า อิวนุโณ ย นวา แล้ว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

สพฺพสฺส โส ทามฺหิ วาติ อิตฺโต มณฺฑุกคตฺติยา วาติ วตฺตเต.

บทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมาโดยคติอย่างกบจากสูตรว่า สพฺพสฺส โส ทามฺหิ วา นี้

[สูตรว่า สพฺพสฺส โส ทามฺหิ วา กับสูตรว่า ยวตฺ ที่จะกล่าวต่อไป มีสูตรหลายสูตรคั่นอยู่ วา ศัพท์ จากสูตรนั้นตามมาสูตร ยวตฺ โดยข้ามสูตรในระหว่างไป จึงเรียกว่ามันฑุกคตินัย]

๔๑. ยวตฺ ตลนทการานํ พยฺฆชนานํ จลนชการตฺตํ.

พยัญชนะทั้งหลายของ ต, ล, น และ ท อักษรที่มี ย อักษรตามมาย่อมถึงความ เป็น จ, ล, ฌ และ ช อักษรได้บ้าง

พยัญชนานํ อ.พยัญชนะท. ตลนทการานํ ของ ต, ล, น และ ท อักษรท. ยวตฺ อัน มี ย อักษร อาปชฺชนเต ย่อมถึง จลนชการตฺตํ ซึ่งความเป็น จ, ล, ฌ และ ช อักษร วา บ้าง ฯ

[สูตรนี้เป็นวิริสูตร อาเทศวิริ คือ แปลง ตฺย เป็น จ, ลฺย เป็น ล, ญฺย เป็น ฌ และ ทฺย เป็น ช ได้ บ้าง เมื่อแปลงเป็น จ, ล, ฌ และ ช แล้วให้ซ้อนพยัญชนะตามกฎที่กล่าวว่า ยวตฺ ตลนาทีนมาเทโส (พยัญชนะอาเทศของ ต, ล, น เป็นต้น ที่มี ย ตามมา) เช่น ชจฺจฺนโร = ชาติ + อนุโร แยกพยัญชนะหน้า คือ ตฺ ออกจากสระ อิ, แปลง อิ เป็น ย ในเพราะสระ อ ของ อนุโร, แปลง ตฺย เป็น จ ด้วยสูตรนี้ แล้ว ซ้อน จ เป็น จจฺ แล้วนำ จ ไปประกอบกับสระ อ ของ อนุโร สำเร็จรูปเป็น ชจฺจฺนโร]

ยการวณฺดานํ ตลนทการานํ สโยคพยฺฆชนานํ ยถากุภํ จลนชการตฺตมาปชฺชนเต วา.

พยัญชนะสังโยคทั้งหลายของ ต, ล, น, ท และอักษรอื่น ซึ่งมี ย อักษรตามมา

ย่อมถึงความเป็น จ, ล, ณ, ช และอักษรอื่น ตามลำดับได้บ้าง

การคุดหนิ ยวตฺ สการ-ก-จ-ญ-ปวคฺคานิ สการ-ก-จ-ญ-ปวคฺคาเทศถฺถิ.

ศัพท์ว่า การ (อักษร) มีประโยชน์เพื่อแปลง ส อักษร, พยัญชนะ ก วรรณ, จ วรรณ, ญ วรรณ และ ป วรรณซึ่งมี ย อักษรตามมาเป็น ส อักษร, พยัญชนะ ก วรรณ, จ วรรณ, ญ วรรณ และ ป วรรณ

ตถา ยวตฺ ถ-ธ-ณการานิ ฉ-ณ-ณการาเทศถฺถยจ.

นอกจากนั้น ยังมีประโยชน์เพื่อแปลง ถ, ฐ, ณ อักษรที่มี ย อักษรตามมาเป็น ฉ, ณ, ณ

[ตามกฎทั่วไปของการตั้งสูตร สูตรทุกสูตรควรมีพยางค์น้อยเพื่อให้จำง่าย ดังนั้นจึงควรตั้งสูตรนี้เป็น ยวตฺ ตลนทานิ พยัญชนานิ จลนชตฺต แต่พระกัจจายณะประกอบ การ ศัพท์ที่แปลว่า “อักษร” ไว้ ทำให้สูตรยาวยากแก่การท่องจำ จึงถือว่า การ ศัพท์เป็นศัพท์เกิน คือศัพท์ที่ไม่จำเป็นต้องกล่าวไว้ในสูตร และศัพท์เกินนี้มักแสดงข้อความบางประการที่มีได้กล่าวไว้ในสูตรเหมือน จ ศัพท์ที่ทำหน้าที่รวบรวมข้อความที่มีได้กล่าวไว้ในสูตรนั่นเอง ในที่นี้ท่านกล่าวว่า การ ศัพท์แสดงการรวบรวมการอาเทศเหล่านี้ คือ

- แปลง สย เป็น สฺ เช่น โสจสฺสํ = โสจสยํ
- แปลง ก วรรณ กับ ย เป็น ก วรรณ เช่น เนปกกํ = เนปกยํ, โทภคคํ = โทภคยํ
- แปลง จ วรรณ กับ ย เป็น จ วรรณ เช่น รชชํ = รชยํ
- แปลง ญ วรรณ กับ ย เป็น ญ วรรณ เช่น นญญํ = นญยํ
- แปลง ป วรรณ กับ ย เป็น ป วรรณ เช่น สารูปปี = สารูปยํ, โสขุมมํ = โสขุมยํ
- แปลง ถย เป็น ฉ เช่น ตจจํ = ตถยํ [ช้อน จ ด้วยสูตรว่า วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจมา]
- แปลง ฐย เป็น ณ เช่น ทุมเมฐณํ = ทุมเมธยํ
- แปลง ณย เป็น ณ เช่น สามณณํ = สามณยํ

การตีความ การ ศัพท์เป็นศัพท์เกิน (สทฺทาทิก) ที่กล่าวมานี้ เป็นมติของพระพุทฺธปิยะ เหตุที่ท่านตีความดังนี้ ก็เพราะว่าพยายามจะแก้ปัญหาการช้อนพยัญชนะอื่นๆ ที่มีได้กล่าวถึงในสูตร ในคัมภีร์ฎีกา และไวยากรณ์ทั้งหลายมักกล่าวถึงศัพท์เกินในลักษณะนี้เช่นกันโดยกล่าวว่า

สทฺทาทิกา อตฺถาธิโก โหติ.^{๗๘}

อรรถที่เกินมาย่อมมีได้เพราะศัพท์เกินมา

ปกติ เหาจกริยานั, ยทิทำ เยน เกนจึ อากาเรน อตถนฺตรวิญญาปนั^{๗๔}

โดยแท้จริงแล้ว การแสดงอรรถอื่นด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ เป็นธรรมเนียมของอาจารย์
ทั้งหลาย]

ตโต ยวตมาเทสสุส อนเนน ทวิภาโว.

หลังจากการอาเทศนั้น การซ้อนพยัญชนะที่แปลงมาที่มี ย อักษรตามมาย่อมมีด้วย
สูตรว่า ปร เทวภาโว จาเน (การซ้อนพยัญชนะที่อยู่หลังสระย่อมมีในที่สมควร) นี้

ชจฺจนโร, วิปลฺลาโส, อณฺฎาโย, ยชฺเชวํ, อปฺเปกฺจฺเจ, อปฺเปกฺทา.

เช่น

ชจฺจนโร	[ชาติ + อนโร]	(ผู้บอดแต่กำเนิด)
วิปลฺลาโส	[วิปลิ + อาโส]	(ความผิดเพี้ยน)
อณฺฎาโย	[อนิ + อาโย]	(ไม่ใช่วิธี)
ยชฺเชวํ	[ยทิ + เอว]	(ถ้าอย่างนี้)
อปฺเปกฺจฺเจ	[อปิ + เอกจฺเจ]	(แม้บุคคลบางจำพวก)
อปฺเปกฺทา	[อปิ + เอกทา]	(แม้ครั้งหนึ่ง)

การประกอบรูปศัพท์ ชจฺจนโร

ศัพท์เดิมเป็น ชาติ กับ อนโร

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโรจิตฺมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ชาติ อี +
อนโร)

แปลง อี เป็น ย ด้วยสูตรว่า “อิฏฺเณ ยํ นวา” (ชาติ ย + อนโร)

แปลง ตย เป็น จ ด้วยสูตรว่า “ยวตํ ตลนทการานํ พยญชนานิ จลยชการตฺตํ” (ชา จ อนโร)

ซ้อน จ เป็น จจ ด้วยสูตรว่า “ปฺร เทวภาโว จาเน” (ชา จจ อนโร)

ในเพราะพยัญชนะหลัง รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรว่า “รฺสฺสํ” (ช จจ อนโร)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปฺรํ ยฺตุเต” (ชจจ → อนโร)

สำเร็จรูปเป็น ชจฺจนโร

วาติ กี่.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า วา (ได้บ้าง)

ปฏิสนธการวุตยสส, พาลย์, อาลสฺย.

บทว่า วา (ได้บ้าง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

ปฏิสนธการวุตยสส [ปฏิสนธการวุตติ + อสฺส] (ท่านพึงเป็นผู้ประพฤติด้อนรับ)

พาลย์ [พาล ศัพท์ + ญ บัจจย] (ความเป็นคนพาล)

อาลสฺย [อลส ศัพท์ + ญ บัจจย] (ความเกียจคร้าน)

[ในอุทาหรณ์ข้างต้น ไม่มีการแปลง ตย เป็น จ, ลย เป็น ล, สย เป็น ส และในคำว่า ปฏิสนธการวุตยสส ให้ลบ ตฺ สังโยคตัวแรกด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า พยัญจน จ วิสมโยโค (ดู สูตร ๕๖)]

สรมหาดิ กี่.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า สร महा (ท้ายสระ)

สณฺญาโย, อากาसानญายตน.

บทว่า สร महा (ท้ายสระ) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

สณฺญาโย [สํ + ญาโย] (วิธีที่ดั่งาม)

อากาसानญายตน [อากาसानนฺตย + ายตน] (ที่ตั้งคืออากาศอันไม่มีที่สิ้นสุด)

[คำว่า สร มหา เป็นคำที่ตามมาปรากฏในสูตรว่า พร เทวภาโว จาเน การช้อนพยัญชนะจึงต้องช้อนไว้ท้ายสระ แต่ในอุทาหรณ์ว่า สณฺญาโย ที่ตัดบทเป็น สํ + ญาโย มีนิกคหิตในบทว่า สํ จึงช้อน ญ ไม่ได้ แต่แปลงนิกคหิตเป็นพยัญชนะที่สูตรรดด้วยสูตรว่า วคฺคนฺตํ วา วคฺเค ในรูปว่า อากาसानญายตน มีศัพท์เดิมมาจาก อากาसानนฺตย + ายตน แปลง ญ ใน นนฺตย เป็นนิกคหิตด้วยสูตรว่า เตสุ วุฑฺธิ เป็นต้นแล้วแปลง ตย เป็น จ ด้วยสูตรว่า ยวตฺ ฆเปย การตัด เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า อากาसान ญายตน แล้วจะช้อน จ ท้ายนิกคหิตไม่ได้ จึงต้องแปลงนิกคหิตเป็นพยัญชนะที่สูตรรด

ฉบับพม่าและสิงหลมีรูปว่า สณฺญาโย ตามที่กล่าวมาแล้วข้างต้น หรือถ้ามีรูปว่า สณฺญาโส = สํ + ญาโส (การตั้งไว้ด้วยดี) ก็สมควรเช่นกัน]

ตปาโท สิมฺหิ-

อุทาหรณ์ในที่ลง สี ปัจจัยท้าย ตป ศัพท์เป็นต้น

ตปสฺสี, ยสฺสฺสี

เช่น

ตปสฺสี [ตป + สี] (ผู้มีตปะ)

ยสฺสฺสี [ยส + สี] (ผู้มียศ)

[บพว่า ตปสฺสี ลง สี ปัจจัยด้วยสูตรว่า ตปาโท สี (ลง สี ปัจจัยท้าย ตป ศัพท์เป็นต้น) แล้วซ้อน ส ด้วยสูตรว่า พร เทวภาโว จาเน บพว่า ยสฺสฺสี ก็เช่นเดียวกัน ในที่นี้ท่านไม่แสดงอุทาหรณ์ที่เกี่ยวกับการอาเทศของนิคคหิตด้วยสูตรว่า ส เย จ และการอาเทศของพยัญชนะที่สุตธาตุ เพราะจะกล่าวไว้ต่อไปในสูตรว่า ส เย จ และ ตสฺส จวคฺค ๒เปยฺย สธาตฺวานตสฺส]

ฉนทานุรฺกฺขณ-

อุทาหรณ์ในที่รักษาคันท์ลักษณะ

นปฺปชฺชเห วณฺณพฺลํ ปุราณํ อุชฺชฺชเตสฺส เสยฺโย, คจฺฉนฺติ สุกฺคตฺตินฺติ.

เช่น

นปฺปชฺชเห วณฺณพฺลํ ปุราณํ [น + ป + ชเห] (ย่อมไม่ทอดทิ้งกำลังแห่งผิวพรรณ
ของเดิม = เป็นหนุ่มสาวตลอด)

[คำว่า อุชฺชฺชเตสฺส ตามปกติเป็น อุชฺชเตสฺส การซ้อน ช ก็เพื่อต้องการรักษาคณะฉันท์ในบาทคาถาว่า อภิวัตนา อุชฺชฺชเตสฺส เสยฺโย ซึ่งเป็นกมลาคาถา

บพว่า สุกฺคตฺติ ตามปกติเป็น สุกฺตฺติ ที่ซ้อน ค เพราะต้องการรักษาคณะฉันท์เป็นปรัยวาทคาถาว่า สุตฺตา คจฺฉนฺติ สุกฺคตฺติ]

วคคจตุตถทุติเยสุ ปน ตสฺมีเยวาริกาเร “ปร เทวภาโว จาเน”ติ จ วตตเต.

อนึ่ง อุทาหรณ์ในพยัญชนะที่ ๔ และที่ ๒ ของวรรคทั้งหลายย่อมมี เมื่อบทนั้นนั้นเทียว [คือ สรมหา (หลังสระ) และ พยัญชน (พยัญชนะ)] เป็นศัพท์ตามมา สูตรว่า ปร เทวภาโว จาเน (การซ้อนพยัญชนะที่อยู่หลังสระย่อมมีในที่สมควร) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]ด้วย

[แต่ถ้าไปท่านจะแสดงอุทาหรณ์ของกฎในการซ้อนพยัญชนะที่กล่าวว่า ชรณณฺสูภมาทีนมาที จ เป็นต้น ซึ่งเป็นการซ้อนอักษรที่ไม่เหมือนกันซึ่งเรียกว่า “อสนธิสเทวภาวะ” กล่าวคือ ปรหมอักษรซ้อนทุติยอักษร และตติยอักษรซ้อนจตุตถอักษร ดังนั้น การซ้อนที่ท่านกล่าวไว้ในสูตร ปร เทวภาโว จาเน จึงเป็นการซ้อนพยัญชนะตัวเดียวกัน เช่น กุ ซ้อนด้วย ก เป็น กุ ลักษณะการซ้อนอย่างนี้เรียกว่า “สนธิสเทวภาวะ”]

วคคจตุตถทุติยานํ สทิสวเสน ทฺวิภาเว สมฺปตเต นิยมตฺถมาห.

เมื่อการซ้อนพยัญชนะที่ ๔ และที่ ๒ ของวรรคปรากฏพร้อมแล้วด้วยความเหมือนกัน พระกัจจายนะได้กล่าว[สูตรนี้]เพื่อกำหนดให้แน่นอน

[การซ้อนพยัญชนะที่กล่าวมาแล้วในสูตรว่า ปร เทวภาโว จาเน เป็นตัวอย่างของการซ้อนที่เหมือนกันในปรหมอักษร (ก จ ฎ ต ป), ตติยอักษร (ค ช ท ๆ พ), ปัญจมอักษร (ง ฉ ณ น ม) และพยัญชนะอ วรรค แต่เมื่อซ้อนพยัญชนะข้างหน้าจตุตถอักษร (ฆ ฌ ฌ ฐ ภ) และทุติยอักษร (ข ฉ จ ฌ ฌ) ก็ต้องซ้อนตติยอักษรหน้าจตุตถอักษร และซ้อนปรหมอักษรหน้าทุติยอักษร เพราะท่านกล่าวสูตรว่า วคเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจมา (อักษรที่ ๓ และที่ ๑ ย่อมถึงการซ้อนพยัญชนะที่อยู่หลังสระที่เป็นโฆสะและอโฆสะในวรรคนั้นๆ ในที่สมควร) มิฉะนั้นแล้วก็ต้องซ้อนจตุตถอักษรหน้าจตุตถอักษร และซ้อนทุติยอักษรหน้าทุติยอักษร ดังนั้น ท่านจึงกล่าวสูตรว่า วคเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจมา เพื่อแสดงข้อความนี้

การใช้คำว่า นิยมตฺถํ ในปทฺฐปสฺสทฺธิปกรณํ อาจมีได้หมายถึงความเป็นนิยมสูตรอย่างเดียว สูตรที่มีคำนี้อาจเป็นวิสูตรก็ได้ จะเห็นได้ว่าสูตร ฌลปา รสสํ ก็มีคำว่า นิยมตฺถํ ในสูตรนั้น แต่สูตรดังกล่าวเป็นวิสูตรที่แสดงวิธีประกอบรูปศัพท์ มิใช่นิยมสูตรที่แสดงการกำหนดวิธีของสูตรอื่น]

๔๒. วคเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจมา.

อักษรที่ ๓ และที่ ๑ ในวรรค ย่อมถึงการซ้อนพยัญชนะที่อยู่หลังสระที่เป็นโฆสะและอโฆสะในวรรค[นั้นๆ] ในที่สมควร

ตติยปจมา อ.ตติยอักษรและปฐมอักษรท. วุคเค ในวรรค คจณฺหิตี ย่อมถึง ทวิภาวํ ซึ่งความเป็นสองรูป พยัญชนานํ แห่งพยัญชนะท. ปเรสํ อันเป็นเบื้องหลัง สรมฺหา จากสระ โฆสา- โฆसानํ อันเป็นโฆสะและอโฆสะ วุคเค ในวรรค จาเน ในฐานะ ๒

สรมฺหา ปรมฺทานํ วุคเค โฆสาโฆसानํ พยัญชนานํ ยถากุภํ วุคเค ตติยปจมาทฺธา ทฺวิ-
ภาวํ คจณฺหิตี จาเนติ จานาสนฺนวเสน ตพฺพคฺเค ตติยปจมาว โหนติ.

พยัญชนะที่ ๓ และที่ ๑ ในวรรค[นั้นๆ]ย่อมถึงการซ้อนพยัญชนะที่อยู่เบื้องหลังสระที่เป็นโฆสะและอโฆสะ ในวรรค[นั้นๆ] ตามลำดับ ในที่อันควร ด้วยสูตรนี้ อักษรที่ ๓ และที่ ๑ ในวรรคนั้นๆ ย่อมปรากฏ [ซ้อนเข้ามา] ด้วยความใกล้เคียงกันแห่งฐาน

[สูตรนี้เป็นวิวิสูตร อาคมวิวิ คือ ซ้อนปฐมอักษรหน้าตติยอักษร และซ้อนตติยอักษรหน้าจตุตถอักษร กล่าวสั้นๆ คือ “หนึ่งซ้อนสอง สามซ้อนสี่” เช่น ป + ฌรติ ซ้อน ฌ เป็น ฌม สำเร็จรูปเป็น ปคฺฌรติ มตินี้พบในปทรูปสิทธิภาสาฎีกา และในหน้า ๔๑ ของปทรูปสิทธิปกรณ์ก็มีข้อความว่า อิมินา ทฺวิตฺตํ (ซ้อนพยัญชนะด้วยสูตรนี้) นอกจากนี้ พระพุทธปิยะได้กล่าวไว้ในสูตร ๕๐๘ ว่า วุคเค โฆสาติอาทินา ทฺวิตฺตํ (ซ้อนพยัญชนะด้วยสูตรว่า วุคเค โฆสา เป็นต้น)

อนึ่ง ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่กล่าวว่า สูตรนี้เป็นนิยมสูตรที่แสดงการกำหนดขอบเขตของการซ้อนพยัญชนะ มิได้แสดงการประกอบรูปศัพท์เหมือนวิวิสูตร โดยอ้างข้อความของปทรูปสิทธิปกรณ์ที่กล่าวมาแล้วว่า วุคคจตุตถตฺตฺยานํ สทิสวเสน ทฺวิภาเว สมฺปตฺเต นิยมตฺถมาห (เมื่อการซ้อนพยัญชนะที่ ๔ และที่ ๒ ของวรรคทั้งหลายปรากฏพร้อมแล้วด้วยความเหมือนกัน พระกัจจายนะได้กล่าว[สูตรนี้]เพื่อกำหนดให้แน่นอน) ตามมตินี้ถือว่าให้ซ้อนพยัญชนะด้วยสูตรว่า ปร เทวภาโว จาเน เพียงสูตรเดียวเท่านั้น มตินี้ยังพบในคัมภีร์พาลาวดารฎีกาใหม่อีกด้วย ดังข้อความกล่าวว่า

ตฺทิตฺสทฺเท สมฺสาสนเณน ชาเต ยทฺนุปฺปนนา นิปาตนา ลิชฺฌณฺตฺติ หการสฺส ธการํ กตฺวา ปร เทว-
ภาโว จาเนติ ปฺรสฺส ทฺวิตฺเต กเต ตฺทิตฺสทฺโท โหติ.^{๘๐}

เมื่อศัพท์ว่า ตฺทิต เกิดแล้วโดยสมาสนัย แปลง ห อักษรเป็น ธ อักษรด้วยสูตรว่า ยทฺนุ-
ปฺปนนา นิปาตนา ลิชฺฌณฺตฺติ ครั้นกระทำการซ้อนพยัญชนะหลังจาก ต ศัพท์ด้วยสูตรว่า ปร เทวภาโว จาเน แล้ว
ศัพท์ว่า ตฺทิติต ย่อมมีได้

อีกนัยหนึ่ง ปทรูปสิทธิคณฺฐิกล่าวว่สูตรนี้เป็นอาเทศวิวิ กล่าวคือ เมื่อซ้อนตติยอักษรและจตุตถ-

อักษรด้วยสูตรว่า ปร เทวภาโว จาเน แล้ว ให้แปลงทุกตัวอักษรเป็นปฐมอักษรและแปลงจตุตถอักษรเป็นตติย-
อักษรด้วยสูตรนี้ ความเห็นนี้สอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์พาลาวตารฎีกาเก่าว่า

อุคฺโขโสติอาทิสฺ ปร เทวภาโว จาเนติ ขทฺวยาทิมฺหิ กเต อิมินา ปุพฺพฆมการาทินิ ยถาโยคํ ตติย-
ปจฺมา. วุตฺตํ หิ นฺยาเส “อิทํ หิ นาสมฺปตฺตํ วิชธาติ. อถ โข ปุพฺพสุตฺเตเนว สมฺปตฺตํ นียเมติ”ติ.^{๕๑}

ในอุททาหรณ์ว่า อุคฺโขโส เป็นต้น เมื่อกระทำ ข สองตัวเป็นต้นด้วยสูตรว่า ปร เทวภาโว จาเน
แล้ว แปลง ข อักษรหน้าเป็นต้นเป็นตติยอักษรและปฐมอักษรตามสมควรด้วยสูตรนี้ สมจริงดังข้อความใน
คัมภีร์นยาสะว่า “โดยแท้จริงแล้ว สูตรนี้ย่อมไม่กระทำวิธีที่ยังไม่ปรากฏ แต่ย่อมกำหนดวิธีที่ปรากฏพร้อมแล้ว
ด้วยสูตรก่อนนั้นเทียว”

อนึ่ง คัมภีร์โมคคัลลานปัฏฐิกาได้กล่าวว่

นิคฺโขโสติอาทิสฺ สรมฺหา เทวติ ขทฺวยาทิมฺหิ กเต อิมินา ปุพฺพฆมการาทินิ ยถาโยคํ ตติยปจฺมา.^{๕๒}

ในอุททาหรณ์ว่า นิคฺโขโส เป็นต้น เมื่อกระทำ ข สองตัวเป็นต้นด้วยสูตรว่า สรมฺหา เทว
แล้ว แปลง ข อักษรหน้าเป็นต้นเป็นตติยอักษรและปฐมอักษรตามสมควรด้วยสูตรนี้

บทว่า วคฺเค (ในวรรค) ในสูตรนี้สัมพันธ์กับ โขสาโฆसानํ และ ตติยปจฺมา ในเวลาแปลสูตรจึง
ต้องแปลสองครั้ง การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนอย่างหนึ่งในภาษาบาลีที่เรียกว่า “ต้นตนัย” คือ นัยเหมือน
เส้นด้าย หมายความว่า เส้นด้ายแม้ปรากฏว่ามีเส้นเดียว แต่ความจริงมีสองเส้นทาบกันอยู่ บทว่า วคฺเค ก็
เหมือนกัน แม้จะเห็นว่ามีความเดียวแต่ความจริงมีสองคำซ้อนกันอยู่ ดังนั้น ในวคฺคตติจิงควรมีรูปว่า วคฺเค ตติย-
ปจฺมา จึงจะถูก ดังคัมภีร์นยาสะอธิบายว่า

วคฺเค ตติยปจฺมาติ อวุตฺเตปิ วคฺเคเยว ตติยปจฺมา โหนตฺติติ คเหตุพฺพํ ปุพฺเพ วคฺเคสทฺทสฺเสวฺกฺยา-
เปกฺขตฺตา.^{๕๓}

แม้ไม่กล่าวว่ วคฺเค ตติยปจฺมา (อักษรที่ ๓ และที่ ๑ ในวรรค) ก็พึงถือเอาว่าเป็นอักษรที่ ๓
และที่ ๑ ในวรรคเท่านั้น เพราะ วคฺเค ศัพท์ในเบื้องต้นมองหาบททั้งสอง [คือ โขสาโฆसानํและ ตติยปจฺมา]

การที่บทว่า วคฺเค สัมพันธ์กับบททั้งสองนั้น ก็เพราะว่ามุ่งให้หมายถึงโฆสอักษรและโฆสอักษรใน
วรรค มิใช่ใน อ วรรค และหมายถึงตติยอักษรพร้อมทั้งปฐมอักษรในวรรค มิใช่ใน อ วรรคนั่นเอง

คำว่า จานาสนฺนวเสณ ตพฺพคฺเค ตติยปจฺมาว โหนติ (อักษรที่ ๓ และที่ ๑ ในวรรคนั้น) ย่อม
ปรากฏด้วยความใกล้เคียงกันแห่งฐาน) หมายความว่า แม้ท่านจะไม่ระบุว่าให้ซ้อนอักษรตัวไหนข้างหน้าโฆสและ
อโฆสเหล่านั้น ก็ทราบได้ว่าให้ซ้อนอักษรฐานเดียวกัน เช่น กุ ซ้อน ข และ คุ ซ้อน ข ดังนี้ เป็นต้น ไม่ซ้อน

อักษรต่างฐานกัน]

เอตถ จ สมฺปตฺเต นียมตฺตา โฆสาโฆสคฺคหณฺน จตฺตถฺตฺติยา วชิปฺเปตา.

อนึ่ง เมื่อการซ้อนพยัญชนะที่เหมือนกันปรากฏพร้อมแล้วในสูตรนี้ อักษรที่ ๔ และที่ ๒ นั้นเกี่ยว ประสงค์แล้วด้วยศัพท์ว่า โฆส และอโฆส เพราะสูตรนี้เป็นสูตรชี้เฉพาะ

[ถ้าพระกัจจายนะไม่กล่าวสูตรนี้ ก็ต้องซ้อนด้วยพยัญชนะที่ ๒ และที่ ๔ ด้วยสูตรว่า ปร เทวภาโว จาเน แต่เมื่อกล่าวสูตรนี้เป็นเครื่องชี้เฉพาะว่าให้ซ้อนพยัญชนะที่ ๑ หน้าพยัญชนะที่ ๒ และซ้อนพยัญชนะที่ ๓ หน้าพยัญชนะที่ ๔ การซ้อนด้วยพยัญชนะที่ ๒ และที่ ๔ ย่อมจะมีไม่ได้ ดังนั้น โฆส ศัพท์ในสูตรนี้จึงหมายถึงอักษรที่ ๔ เท่านั้น มิได้หมายถึงอักษรที่ ๓ และ ๕ ทั้ง อโฆส ศัพท์ก็หมายถึงอักษรที่ ๒ เท่านั้น มิได้หมายถึงอักษรที่ ๑]

อิตรถา อนิฏฺฐปฺปสฺงโค สียา.

มิฉะนั้นแล้ว ก็อาจมีการนับเข้าในอักษรที่ท่านไม่ต้องการ

เตน “กตญฺญ ตนฺนโย ตมฺมโย”ติอาทิสฺส วคฺคปญฺจมานํ สติปิ โฆสตฺเต ตติยปฺปสฺงโค น โหติ, จานาธิการโต วา.

เพราะเหตุนั้น แม้พยัญชนะที่ ๕ ของวรรคจะเป็นโฆส ก็ไม่ซ้อนตติยอักษรในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า

กตญฺญ	[กต + ญ]	(ผู้รู้คุณท่าน)
ตฺนฺนโย	[ต + นโย]	(วิธีนั้น)
ตมฺมโย	[ต + มโย]	(สำเร็จจากสิ่งนั้น)

หรือว่าเพราะการตามมาในสูตรนี้ของศัพท์ว่า จาน (ในที่สมควร)

[แม้ว่า ฌ, น, ม ของ ญ, นโย, มโย จะเป็นพยัญชนะที่ ๕ ซึ่งเป็นโฆส ก็ได้หมายความว่าจะต้องซ้อนพยัญชนะที่ ๕ ด้วยสูตรนี้ เพราะสูตรนี้หมายเอาการซ้อนพยัญชนะที่ ๑ และที่ ๓ ข้างหน้าพยัญชนะที่ ๒ และที่ ๔ เท่านั้น มิได้กล่าวถึงการซ้อนพยัญชนะที่ ๕ กล่าวอีกนัยหนึ่งว่า โฆส ศัพท์ในสูตรนี้หมายถึงพยัญชนะที่ ๔ เท่านั้น จึงซ้อนพยัญชนะที่ ๓ หน้าพยัญชนะที่ ๕ ไม่ได้ หรือเพราะว่า จาน ศัพท์ตามมาจาก

สูตรว่า ปร เทวภาโว จาเน การซ้อนพยัญชนะที่ ๓ หน้าพยัญชนะที่ ๕ จึงไม่ใช่ฐานอันควร]

ขรชาติสุ ปอทุนิอาทิปรจตุตถเสสุ ตาว-

ลำดับแรก อุทาหรณ์ในพยัญชนะที่ ๔ ที่อยู่หลัง ป, อุ, ฑ, และ นิ อุปสรรคเป็นต้น
ใน ขร ชาติเป็นต้น

ปขมรติ ปคขมรติ

เช่น ป + ขมรติ เข้าสนธิเป็น ปคขมรติ (ย่อไม่ไหล)

การประกอบรูปศัพท์ ปคขมรติ (ปฐมนัย)

ปคขมรติ ประกอบรูปศัพท์จาก ป กับ ขมรติ

ซ้อน คฺ ตติยอักษรท้าย ป อุปสรรค ด้วยสูตรว่า “วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจมา” (ปคขมรติ)

สำเร็จรูปเป็น ปคขมรติ

การประกอบรูปศัพท์ ปคขมรติ (ทุติยนัย)

ปคขมรติ ประกอบรูปศัพท์จาก ป กับ ขมรติ

ซ้อน คฺ ตติยอักษรท้าย ป อุปสรรค ด้วยสูตรว่า “ปร เทวภาโว จาเน” (ปคขมรติ)

สำเร็จรูปเป็น ปคขมรติ

การประกอบรูปศัพท์ ปคขมรติ (ตติยนัย)

ปคขมรติ ประกอบรูปศัพท์จาก ป กับ ขมรติ

ซ้อน ฆฺ จตุตถอักษรท้าย ป อุปสรรค ด้วยสูตรว่า “ปร เทวภาโว จาเน” (ปฆขมรติ)

แปลง ฆฺ ตัวหน้าเป็น คฺ ด้วยสูตรว่า “วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจมา” (ปคขมรติ)

สำเร็จรูปเป็น ปคขมรติ

เอวํ อุกขมรติ, อุกขมาณฺเฑติ, ทุคฺโขโส, นิคฺโขโส, เอเสว จขฺฆมานผลโ, ปจฺฆฆมานํ, อภิขฺฆมายติ, อุกขฺฆมายติ, วิทฺธเสติ, อุทฺธสิโต, อุทฺธาโร, นิตฺธาโร, นิตฺธโน, นิตฺธฺโต, วิพฺภนฺโต, อุพฺภโต, ฑพฺภิกฺขํ, นิตฺพฺภํ, ตพฺภาโว, จตฺพฺธา, จตฺพฺภิ, ฉทฺธา, สทฺธมฺโฆ, สพฺภูโต, มหทฺธโน, มหพฺภยํ.

อุทาหรณ์เหล่านี้ ฟังทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

อุคฺขรติ	[อุ + ขรติ]	(ย่อมนไหล)
อุคฺขรณฺติ	[อุ + ขรณฺติ]	(ย่อมนถอนออก)
ทฺคฺโขส	[ทฺ + โขส]	(เสียงอัมมก)
นฺคฺโขส	[นฺ + โขส]	(เสียง)
เอเสว จฺขฺณานผล	[เอโส + เว + จ + ฌานผล]	(ธรรมนั้นเห็นเกี่ยวมีฌานเป็นผล)
ปจฺมชฺณาน	[ปจฺม + ฌาน]	(ปฐมฌาน)
อภฺชฺณายติ	[อภฺ + ฌายติ]	(ย่อมนละโมบ)
อุชฺณายติ	[อุ + ฌายติ]	(ย่อมนเพ่งโทษ)
วิทฺธเสติ	[วิ + ธฺเสติ]	(ย่อมนทำลาย)
อุทฺธสิโต	[อุ + ธฺสิโต]	(ถูกทำลายแล้ว)
อุทฺธโร	[อุ + ธฺโร]	(การถอน)
นฺทฺธโร	[นฺ + ธฺโร]	(การถอนออก)
นฺทฺธโน	[นฺ + ธฺโน]	(ผู้ไม่มีทรัพย์)
นฺทฺธโต	[นฺ + ธฺโต]	(สลัดออกแล้ว)
วิพฺภนฺโต	[วิ + ภฺนฺโต]	(เวียนกลับอยู่ = สึกจากความเป็นพระ)
อุพฺภโต	[อุ + ภฺโต]	(ออก)
ทฺพฺภิกฺข	[ทฺ + ภฺกฺข]	(ไม่มีอาหาร, อดอยาก)
นฺพฺภย	[นฺ + ภฺย]	(ปราศจากอันตราย, ปราศจากความกลัว)
ตพฺภาโว	[ต + ภาโว]	(ความเป็นอย่างนั้น)
จตฺตฺธา	[จตฺ + ธา]	(๔ อย่าง)
จตฺตฺภิ	[จตฺ + ภิ]	(ด้วย ๔)
ฉตฺธา	[ฉ + ธา]	(๖ อย่าง)
สทฺธมฺโม	[ส + ธฺมฺโม]	(ธรรมของสัตบุรุษ)
สทฺธฺโต	[ส + ธฺโต]	(เป็นสัตบุรุษ)
มทฺธโน	[มทฺ + ธฺโน]	(มีทรัพย์มาก)
มทฺธย	[มทฺ + ภฺย]	(มีภัยมาก, มหันตภัย)

ยวตมาเทศาที่สุ-

อุทาหรณ์ในพยัญชนะอาเทศ (อักษรที่แปลงมา) เป็นต้นที่มี ย ตามมา

โพชฌงคา, อาสพุก, พุชฌิตพพ, พุชฌติ.

เช่น

โพชฌงคา	[โพธิ + งงคา]	(องค์แห่งการตรัสรู้)
อาสพุก	[อาส + ภย]	(ความกลัวกล้า)
พุชฌิตพพ	[พุ + ฐยิตพพ]	(อันบุคคลพึงรู้)
พุชฌติ	[พุ + ฐยติ]	(ย่อมรู้)

การประกอบรูปศัพท์ โพชฌงคา

ศัพท์เดิมเป็น โพธิ กับ งงคา

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (โพธิ อี + งงคา)

ในเพราะสระหลัง แปลง อี เป็น ย ด้วยสูตรว่า “อิฆณโณ ย นวา” (โพธิ ย + งงคา)

แปลง ฐย เป็น ฌ ด้วย การ ศัพท์ในสูตรว่า “ยวตฺ ตลนทการานํ พยญชนานิ จลชการตฺตํ” (โพธิ + งงคา)

ซ้อน ฐ ตติยอักษรด้วยสูตรว่า “วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจมา” (โพธิ + งงคา)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยฺตุเต” (โพธิ → งงคา)

สำเร็จรูปเป็น โพชฌงคา

[บทว่า อาสพุก มาจาก อาสภย แปลง ภย เป็น ภ ด้วย การ ศัพท์ในสูตรว่า ยวตฺ เป็นต้น แล้ว
 ซ้อน พุ ตติยอักษรด้วยสูตรว่า วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจมา ส่วนรูปว่า พุชฌิตพพ และ พุชฌติ แปลง ฐย
 เป็น ฌ ด้วยสูตรว่า ยวตฺ เป็นต้น]

จानติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า จาน (ในที่สมควร)

สีลวนุตสส ฌายโน, เย ฌานปฺปสุตา ธีรา, นิธานํ, มหาธนํ

บทว่า จาเน (ในที่สมควร) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุททาหารณ์ว่า
 สीलวนุตสส ฉายิโน (ผู้มีศีลผู้เจริญฉาน)
 เย ฉานปฺปสุตา อีธา (ผู้มีปัญญาเหล่าใดเป็นผู้ชวนชวายเป็นฉาน)
 นิธานัน (การฝัง)
 มหาธน (ทรัพย์มาก)

[คำว่า สीलวนุตสส ฉายิโน ถ้าซ้อนพยัญชนะเป็น สीलวนุตสสชฉายิโน จะทำให้เสียคณะฉันท์ จึง
 ไม่ใช่ฐานะอันควร

บทว่า เย ฉานปฺปสุตา ไม่ซ้อนพยัญชนะเป็น เยชฉานปฺปสุตา เพราะ ฉะ ธาตุมิใช่อยู่ที่ท้ายรัสสระ
 หรือสระ อา

บทว่า นิธานัน เป็น นิ อุปสรรค ไม่ใช่มาจาก นิรุ (นิส) จึงไม่ต้องซ้อนพยัญชนะเป็น นิธานัน ฉบัป
 สิงหลมีรูปว่า นิธานัน แต่ฉบัปพม่าเก่ามีรูปว่า นิธัน (ความพินาศ) รูปนี้หน้าจะถูกต้องกว่า เพราะคัมภีร์อิภิกาน
 (คากา ๔๐๔) กล่าวว่า นิธโน'นิตถิยฺ นาส (นิธน, นาส = ความพินาศ, นิธน ศัพท์เป็นไปในลิงค์ที่ไม่ใช่อดีตลิงค์
 คือ ปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์)

บทว่า มหาธน แปลง มหหนต เป็น มหา จึงไม่ต้องซ้อนเหมือนรูปที่แปลงเป็น มห ใน มหพุกย]

รสการโต ปรี วคคทฺติเยสุ-

อุททาหารณ์ในพยัญชนะที่ ๒ ของวรรคที่อยู่หลังรัสสระและ อา อักษร

ปญจ ขนธา ปญจกฺขนธา

เช่น ปญจ + ขนธา เข้าสนธิเป็น ปญจกฺขนธา (เบญจขันธ์)

เอวํ รูปกฺขนโร, อกฺขโม, อภิกฺขณ, อวิกฺเขโป, ชาตฺกฺเขตฺตํ, ธาตฺกฺโขโก, आयุกฺโขโย.

อุททาหารณ์เหล่านี้ ฟังทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

รูปกฺขนโร	[รูป + ขนโร]	(รูปขันธ์)
อกฺขโม	[อ + ขโม]	(ความไม่อดทน)
อภิกฺขณ	[อภิ + ขณ]	(บ่อยๆ)
อวิกฺเขโป	[อวิ + เขโป]	(ความไม่พึงชาน)
ชาตฺกฺเขตฺตํ	[ชาติ + เขตต]	(เขตแดนแห่งการประสูติ)

ธาตุกฺโขโบ	[ธาตุ + โขโบ]	(การกำเริบของธาตุ)
อายุกฺชโย	[อายุ + ชโย]	(การสิ้นไปแห่งอายุ)

[สันสกฤตมีรูปว่า สกนฺธ บาลีจึงซ้อนพยัญชนะเป็น ปญฺจกฺชนฺธา และสันสกฤตมีรูปว่า กุชมฺ บาลีจึงซ้อนเป็น อกฺชโม ดังนี้ เป็นต้น]

เสตฉตฺตํ เสตจฉตฺตํ.

เสต + ฉตฺตํ เข้าสนธิเป็น เสตจฉตฺตํ (เศวตฉัตร์)

เอวํ สพฺพจฉนฺนํ, วิจฉินฺนํ, โปธิจฉายา, ชมฺพจฉายา, สมฺจฉเโท.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

सपुपुज्जनं	[सพ + ฉนฺนํ]	(ปกปิดทั้งหมด)
วิจฉินฺนํ	[วิ + ฉินฺนํ]	(ขาดแล้ว)
โปธิจฉายา	[โปธิ + ฉายา]	(ร่มไม้โพธิ์)
ชมฺพจฉายา	[ชมฺพ + ฉายา]	(ร่มไม้หว้า)
สมฺจฉเโท	[สมฺ + ฉเโท]	(การตัดขาด)

[ธาตุคือ ฉท และ ฉิท สันสกฤตก็เป็น ฉทฺ และ ฉิทฺ เช่นเดียวกัน ท่านแสดงถึงการซ้อนอักษรในธาตุเหล่านี้ เพราะเป็นฐานะที่ควรซ้อนพยัญชนะตามอุทาหรณ์ในพระบาลี คือ เป็นพยัญชนะที่ ๒ ในวรรค และอยู่หลังรัสสระหรือสระ อา ข้อนี้เป็นกรณีเฉพาะของบาลีซึ่งแตกต่างจาก กมุ ธาตุเป็นต้นที่ซ้อนให้มีรูปสังโยคเหมือนสันสกฤต]

ตตฺร จิตฺ ตตฺรฉจิตฺ.

ตตฺร + จิตฺ เข้าสนธิเป็น ตตฺรฉจิตฺ (ตั้งอยู่ ณ ที่นั้น)

เอวํ ถลฉจํ, ชลฉจํ, อธิฉจิตํ, นิฉจิตํ, จตฺตารีฉจานานิ, ครุฉจานิโย, สมุฉจิตฺ, สุฉจानิ, ยสฺตเถโร, ยตฺถ, ตตฺถ, ปตฺถรติ, วิตฺถาโร, อภิตฺถุโต, วิตฺถมภิตฺ, อนฺตฺถุณฺ, จตฺถุโต, กุตฺถ, ปปฺโผฉติ, มหฺปผลํ, นิปฺผลํ, วิปฺผาโร, ปริปฺผุเสยฺ, มรฺุปฺผาณิตํ.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

ถลฉจํ	[ถล + จํ]	(ตั้งอยู่บนบก) [จา ธาตุ สันสกฤตใช้เป็น สุธา]
-------	-----------	--

ชลภูจํ	[ชล + จํ]	(ตั้งอยู่ในน้ำ)
อธิภูจิตํ	[อธิ + จิตํ]	(ตั้งไว้แล้ว)
นิภูจิตํ	[นิ + จิตํ]	(จบแล้ว)
จตตาริภูจानานิ [จตตาริ + จานานิ] (ฐานะ ๔)		
ครุภูจानीโย	[ครุ + จानीโย]	(ฐานะอันสูง)
สมภูจิตโต	[สํ + อภูจิตโต]	(เกิดขึ้นแล้ว)
สุภูจानो	[สุ + จานो]	(ตั้งอยู่ดี)
ยสตุเถโร	[ยส + เถโร]	(พระยสเถระ) [เถร ศัพท์ สันสกฤตใช้เป็น สตุวิร]
ยตุถ	[ย + ถ]	(ในที่ใด) [ย ศัพท์ สันสกฤตใช้เป็น ยต]
ตตุถ	[ต + ถ]	(ในที่นั้น) [ต ศัพท์ สันสกฤตใช้เป็น ตต]
ปตุถโรติ	[ป + ถโรติ]	(ย่อมแผ่ไป) [ถร ธาตุ สันสกฤตใช้เป็น สตุถ]
วิทถาโร	[วิ+ ถาโร]	(ความพิสดาร)
อภิตุถโต	[อภิ + ถโต]	(เลื่องลือแล้ว) [ถุ ธาตุ สันสกฤต ใช้เป็น สตุ]
วิทถมภิโต	[วิ + ถมภิโต]	(บำรุงแล้ว) [ถภิ ธาตุ สันสกฤตใช้เป็น สตุถมภ]
อนุตุถุนํ	[อนุ + ถุนํ]	(ทอดถอนใจอยู่) [ถุ ธาตุ สันสกฤตใช้เป็น สตุ]
จตุตุถโถ	[จตุ + ถโถ]	(ที่สี่) [จตุ ศัพท์ สันสกฤตใช้เป็น จตุร]
กตุถ	[ก + ถ]	(ในที่ไหน)
ปปฺโฆภูติ	[ป + โฆภูติ]	(ย่อมสลัด) [พฺภู ธาตุ สันสกฤตใช้เป็น สฺพฺภู]
มฺหปฺผลํ	[มฺห + ผลํ]	(มีผลมาก) [มฺहत ศัพท์ สันสกฤตใช้เป็น มฺहत]
นิปฺผลํ	[นิ + ผลํ]	(ไร้ผล) [นิ อุปสรรค สันสกฤตใช้เป็น นิส]
วิปฺผาโร	[วิ + ผาโร]	(การแผ่ไป) [ผร ธาตุ สันสกฤตใช้เป็น สฺผร]
ปฺริปฺมุเสยย	[ปฺริ + มุเสยย]	(พึงกระทบ) [มุส ธาตุ สันสกฤตใช้เป็น สฺปฺมุ]
มฺรฺุปฺผาณิตํ	[มฺรฺุ + ผาณิตํ]	(น้ำผึ้งและน้ำอ้อย)

[สันสกฤตใช้เป็นศัพท์สังโยคเหล่านี้ คือ สธา, สตุวิร, ยต, ตต, สตุถ, สตุ, สตุถมภ, สตุ, จตุร, สฺพฺภู, มฺहत, นิส, สฺผร, สฺปฺมุ] ในบาลีจึงซ้อนพยัญชนะหน้า จา ธาตุเป็นต้น ส่วนรูปว่า กตุถ และ มฺรฺุปฺผาณิตํ ไม่นื่องด้วยสันสกฤตแต่อย่างใด

บทว่า มหบุผล ตัตถเป็น มหา + ผล เพราะอุทากรณ์เหล่านี้แสดงการซ้อนพยัญชนะที่ ๑ หน้า พยัญชนะที่ ๒ ที่อยู่หลังรัสสระ ไม่ต้องตัตถเป็น มหา + ผล เพราะถ้าซ้อนพยัญชนะแล้วต้องรัสสระ อา เป็น อ อีก จึงแปลง มหนต เป็น มหา ด้วยพหูพจน์ศัพท์คือ มหต ในสูตรว่า มหต มหา ตุลยาธิกรณ ปเท ฉบับบัญญัติสังคายนามีรูปว่า สุปฺปฏฺจาโน แต่ในที่นี้ใช้เป็น สฎฺจาโน ตามฉบับสิงหล เพราะเป็นลำดับ ในการซ้อน ฎ อักษร]

อาการโต-

อุทากรณ์ในเบื้องหลังจาก อา อักษร เช่น

อาขาโต อกขาโต

อา + ขาโต เข้าสนธิเป็น อกขาโต (กล่าวแล้ว)

เอวํ ตณฺหุชโย, อาณกฺเขตตํ, สณฺฎากฺขนฺโ

อุทากรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

ตณฺหุชโย	[ตณฺหา + ชโย]	(การสิ้นไปแห่งตัณหา)
อาณกฺเขตตํ	[อาณา + เขตตํ]	(เขตแดนแห่งอำนาจ)
สณฺฎากฺขนฺโ	[สณฺฎา + ขนฺโ]	(สัญญาขันธ)

[บทว่า อกขาโต เมื่อซ้อนพยัญชนะสังโยคแล้ว ให้รัสสระ อา เป็น อ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ด้วยสูตรว่า รัสสํ รูปอื่น ๆ ยกเว้น สณฺฎากฺขนฺโ ให้รัสสระ อา เป็น อ ทั้งหมด ส่วนรูปว่า สณฺฎากฺขนฺโ ต้องมีรูป เป็นที่ชะเพราะในพระบาลีมีพบรูปอย่างนี้ แม้ในสูตร ๓๗ ท่านก็แสดงรูปว่า เวทนาภฺขนฺโ ซึ่งไม่รัสสระ แต่ให้ ทำเป็นปกติด้วยสูตรว่า สรา ปกติ พยฺชเน]

อาณาเทติ อจฺฉาเทติ

อา + ฉาเทติ เข้าสนธิเป็น อจฺฉาเทติ (ย่อมพหุใจ)

เอวํ อจฺฉินฺทติ, นาวฏฺจํ, อตฺถรติ, อปฺโฆฏฺติ.

อุทากรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

อจฺฉินฺทติ	[อา + ฉินฺทติ]	(ย่อมตัด)
------------	----------------	-----------

นาวาฏัจ	[นาวา + ัจ]	(ตั้งอยู่ในเรือ)
อตฺถรติ	[อา + ถรติ]	(ย่อมปูลาด)
อบโผฏฺเฐติ	[อา + โผฏฺเฐติ]	(ย่อมปรบมือ)

สรรมหาติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า สรรมหา (ท้ายสระ)

สงฺขาโร, ตงฺขณ, สณฺณนํ, ตณฺจानํ, สนฺถุโต, ตมฺผลํ.

บทว่า สรรมหา (ท้ายสระ) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

สงฺขาโร	[สํ + ขาโร]	(สังขาร)
ตงฺขณ	[ตํ + ขณ]	(ในขณะนั้น)
สณฺณนํ	[สํ + ณนํ]	(ดารดาษ)
ตณฺจानํ	[ตํ + จานํ]	(ที่นั่น, ฐานะนั้น)
สนฺถุโต	[สํ + ถุโต]	(อันบุคคลสรรเสริญแล้ว)
ตมฺผลํ	[ตํ + ผลํ]	(ผลนั้น)

[ในอุทาหรณ์เหล่านี้ พยัญชนะที่ ๒ อยู่ท้ายนิคคหิต จึงซ้อนพยัญชนะไม่ได้ แต่ให้แปลงนิคคหิตเป็น พยัญชนะที่สูตวรรคด้วยสูตรว่า วคฺคนฺตํ วา วคฺเค]

จาเนติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า จาเน (ในที่สมควร)

ปฺวชชชกํ, ตสฺส นฺวียาทีนํ, ฉินฺหิตฺวา, ยถาจิตํ, กถํ, กมฺมผลํ.

บทว่า จาเน (ในที่สมควร) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

ปฺวชชชกํ	(ขนมและของขบเคี้ยว)
ตสฺส นฺวียาทีนํ, ฉินฺหิตฺวา	(ตัดอวัยวะมีผิวหนังเป็นต้นของบุคคลนั้นแล้ว)
ยถาจิตํ	(ตามที่ดำรงอยู่แล้ว)
กถํ	(อย่างไร)
กมฺมผลํ	(ผลของกรรม)

[บทว่า ชชชกั เป็นต้นแม้มีทุกดิยอักษรอยู่หน้า ก็ไม่ซ้อนพยัญชนะเป็นรูปว่า ปุวกชชชกั, ตสฺสจ-
ฉวียาทีนิ, ยถาภูจิตฺ, กตฺถํ และ กมฺมปฺผลํ เพราะจัดเป็นข้อยกเว้นพิเศษในภาษาบาลี จึงถือว่าไม่ใช่ฐานะอัน
สมควร]

“นิกมติ, นิปตติ, นิจโย, นิจรติ, นิตฺรณํ” อิจฺจตฺร “โท ฐสฺส จา”ติ เอตฺถ จคฺคฺคณสฺส
พหุลตฺถตฺตา เตน จคฺคฺคณเณน ยถาปโยคํ พหุธา อาเทโส ลียา.

ในอุททาทรณฺเหล่านี้ คือ “นิกมติ, นิปตติ, นิจโย, นิจรติ, นิตฺรณํ” เพราะ จ ศัพท์ใน
สูตรว่า โท ฐสฺส จ นี้มีอรรถมาก การอาเทศพึงมีได้เป็นอันมากตามอุททาทรณฺด้วย จ ศัพท์นั้น

ยถา นีอุปสคฺคโต กมฺ-ปท-จิ-จร-ตฺรานํ ปจฺมสฺส วคฺคฺคตฺติโย, อิมินา ทฺวิตฺตํ.

เช่น

แปลงพยัญชนะตัวแรกของ กมุ, ปท, จิ, จร และ ตร ธาตุ หลัง นี อุปสรรค เป็น
พยัญชนะที่ ๒ ในวรรค แล้วซ้อนพยัญชนะด้วยสูตรนี้

นิกฺขมติ, นิปตฺติ, นิจโย, นิจรติ, นิตฺรณํ

เช่น

นิกฺขมติ	[นิ + กมติ]	(ย่อออกไป)
นิปตฺติ	[นิ + ปตติ]	(ความสำเร็จ)
นิจโย	[นิ + จโย]	(การตัดสิน)
นิจฺรติ	[นิ + จรติ]	(ย่อชานออกไป)
นิตฺรณํ	[นิ + ตรณ]	(การข้าม)

[จ ศัพท์ในสูตรว่า โท ฐสฺส จ ทำหน้าที่รวบรวมข้อความที่สูตรมิได้แสดงไว้ (อวุตฺตสมุจฺจย) จึง
รวบรวมการอาเทศหลายอย่าง เช่น แปลง ว เป็น พ, ร เป็น ล, ต เป็น ฎ, ต เป็น ก, ช เป็น ย, ค เป็น ก
และ น เป็น ณ เป็นต้นทั้งในบทเหล่านี้ก็มีการซ้อนพยัญชนะอีกด้วย ท่านจะแสดงอุททาทรณฺตามลำดับต่อไป]

การประกอบรูปศัพท์ นิกฺขมติ

ศัพท์เดิมเป็น นิ กับ กมติ

แปลง ก เป็น ข ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “โท ฐสฺส จ” (นิ + ขมติ)

ช้อน ก เป็น กข ด้วยสูตรว่า “วคเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจมา” (นิกขมติ)

สำเร็จรูปเป็น นิกขมติ

ตถา โภ วสฺส กุวทิวาทิวชาทีนํ ทิวรูปสฺสชาติ วการทวยสฺส พการทวยํ.

นอกจากนั้น แปลง ว อักษรซึ่งมีรูปซ้อนกันของ กุว ศัพท์ ทิวาทิคณะ และวชาทิคณะ เป็น พ อักษร ดังนั้นจึงแปลงว อักษรทั้งสองเป็น พ อักษรทั้งสอง

[ฉบับบัญญัติสังคายนามีรูปว่า กุวทิวสิวชาทีนํ ในที่นี้ใช้เป็น กุวทิวาทิวชาทีนํ ตามฉบับสิงหล เพราะสอดคล้องกับคำอธิบายในปทรูปสิทธิฎีกาว่า กุวอิจฺจสฺส ทิวาทิธาตุนํ วชาทีนญจ ทิวรูปสฺส วสฺส พกาโร ภวติ (แปลง ว ที่มีสองรูปของศัพท์ว่า กุว นี้, ทิวาทิคณิกธาตุ และ วช ธาตุเป็นต้น เป็น พ อักษร)

ท่านให้แปลง วุ เป็น พุพ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โท ฐสฺส จ โดยจำกัดศัพท์คือ กุว ศัพท์, ทิวาทิคณิกธาตุ และ วชาทิคณิกธาตุเท่านั้น อนึ่ง ปทรูปสิทธิปกรณ์อนุญาตให้แปลง วุ เป็น พุพ ได้ในเพราะสละหลังเท่านั้น ส่วนโมคคัลลานไวยากรณ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๑๗๗) กล่าวว่า กรสฺส โสสฺส กุพฺพ-กुरु-กยิริ (แปลง กร ธาตุและ โอ ปัจจัยเป็น กุพฺพ กुरु และ กยิริ) ตามนัยนี้อาจแปลงเป็น กุพฺพ ได้ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ดังนั้น ปทรูปสิทธิปกรณ์จึงแสดงรูปว่า กุพฺพนฺติ ไม่กล่าวถึงรูปว่า กุพฺพติ]

ยถา กุพฺพนฺโต

เช่น กุพฺพนฺโต [กุ + วนฺโต] (กระทำอยู่)

เอวํ กุพฺพานโน, กุพฺพนฺติ.

อุทาหรณ์เหล่านี้ ฟังทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

กุพฺพานโน [กุ + วานโน] (กระทำอยู่)

กุพฺพนฺติ [กุ + วนฺติ] (ย่อมกระทำ)

สธาตฺวานฺตยาเทสสฺส ทิวิตฺตํ.

การช้อน ย อาเทศที่เป็นไปกับที่สุดธาตุ ย่อมมี

ทิวติ ทิวพฺพติ.

เช่น ทิวติ [ทิว + วัตติ] เข้าสนธิเป็น ทิวพฺพติ

[คำว่า ทิพฺพติ สำเร็จรูปมาจาก ทิ วุ ธาตุ ลง ย วิกรณปัจจัย แล้วแปลง วฺย เป็น ฺว แล้วซ้อน ฺว เป็น ฺวว แล้วจึงแปลง ฺวว เป็น พฺพ]

เอวํ ทิพฺพนโต, สิพฺพติ, สิพฺพนโต.

อุทาหรณ์เหล่านี้ ฟังทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

ทิพฺพนโต	[ทิ + วนโต]	(เล่นอยู่)
สิพฺพติ	[สิ + วัตติ]	(ย่อมเย็บ)
สิพฺพนโต	[สิ + วนโต]	(เย็บอยู่)

ปวชติ ปพฺพชติ, ปพฺพชนโต

ปวชติ	[ป + วชติ]	เข้าสนธิเป็น ปพฺพชติ (ย่อมบรรพชา)
ปพฺพชนโต	[ป + วชนโต]	(บรรพชาอยู่)

นิวานํ นิพฺพานํ, นิพฺพุโต, นิพฺพินฺทตติ, อุทฺยพฺพยํ อิจฺจาติ

นิวานํ	[นิ + วานํ]	เข้าสนธิเป็น นิพฺพานํ (นิพพาน)
นิพฺพุโต	[นิ + ฐโต]	(ดับแล้ว)
นิพฺพินฺทตติ	[นิ + วินฺทตติ]	(ย่อมเบื่อหน่าย)
อุทฺยพฺพยํ	[อุทฺย + วยํ]	(การเกิดและการดับ)

ฟังทราบอย่างนี้เป็นต้น

โล รสฺส ปรี-กรฺณาทินํ กฺวจิ.

แปลง ร ของ ปรี, กรฺณ เป็นต้น เป็น ล ในบางแห่ง

ปรีปนฺโน ปลิปนฺโน.

เช่น ปรีปนฺโน เข้าสนธิเป็น ปลิปนฺโน (จมลงแล้ว)

เอวํ ปลิโพโส, ปลฺลงฺกํ, กรฺุณ กฺุโน, มหาสาโล, มาลฺุโต, สฺุขฺมาโล.

อุทาหรณ์เหล่านี้ ฟังทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

ปลิโพโส	[ปรีโพโส]	(ความกังวลใจ)
ปลฺลงฺกํ	[ปรี + องฺก]	(บัลลังก์) [ปรฺย + องฺก → ปลฺย + องฺก]

→ ปลุลงก]

กรุโณ	เป็น	กลุโน	(นำสงสาร)
มหาสาโล	[มหา +	สาโร]	(มีทรัพย์ที่เป็นแก่นสารมาก)
มาลูโต	[มารูโต]		(ลม)
สุขุมาโล	[สุขุมาโร]		(ผู้ละเอียดอ่อน)

[ฉบับบัญญัติสังคายนาและฉบับสิงหลมีรูปว่า ตรุณาทีนั และมือุทาหรณ์ว่า ตรุโณ ตลุโน รูปดังกล่าว ไม่พบในพระบาลี มีเพียงรูปว่า กลุโน ในเวสสันดรชาดก (ขุ. ชา. ๒๘.๒๑๕๑.๓๕๖) ว่า กลุณั ปริเทวยิ (ร่าให้ อย่างนำสงสาร) เมื่อแปลง ร เป็น ล แล้วให้แปลง ณ เป็น น ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณั (สุตตมาลา สูตร ๙๒) ว่า ณสฺส จ โน (แปลง ณ เป็น น) ปทรูปสัททินิสสัยใหม่กล่าวว่า เมื่อแปลง ร เป็น ล แล้ว ณ อักษรก็จะเปลี่ยน เป็น น ไปเอง เพราะ ณ อักษรมักอยู่ท้าย ร อักษรตามปกติ ข้อนี้เหมือนเงาไม้ที่หายไปเองเมื่อตัดต้นไม้แล้ว รูปว่า สุขุมาโล มาจาก สุขุมาโร แปลง ร เป็น ล และ ก เป็น ข]

โฏ ตสฺส ทุกฺกตาทีนั กฺวจิ.

แปลง ต ของ ทุกฺกต เป็นต้นเป็น ฏ ในบางแห่ง

ยถา ทุกฺกตํ ทุกฺกณฺ์.

เช่น ทุกฺกตํ เข้าสนธิเป็น ทุกฺกณฺ์ (กระทำไม่ดี)

เอวํ สุกฺกณฺ์, ปหโฏ, ปตฺถโฏ, อุทฺธโฏ, วิสโฏ, อิจฺจาติ.

อุทาหรณ์เหล่านี้ ฟังทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

สุกฺกณฺ์	[สุกต]	(การทำดี)
ปหโฏ	[ปหโต]	(ดีแล้ว)
ปตฺถโฏ	[ปตฺถโต]	(แผ่ไปแล้ว)
อุทฺธโฏ	[อุทฺธโต]	(ยกขึ้นแล้ว)
วิสโฏ	[วิสโต]	(ซ่านไปแล้ว)

ฟังทราบอย่างนี้เป็นต้น

[ส่วนใหญ่การแปลง ต เป็น ฏ มักแปลงท้ายธาตุที่มี ร อักษรอยู่ท้าย (รการันตธาตุ) เช่น สุกฺกณฺ์

= สฺ บทหน้า + กร ธาตุ + ต ปัจจัย, ปหฺโน = ป บทหน้า + หร ธาตุ + ต ปัจจัย, ปตฺถโน = ป บทหน้า +
 ทร ธาตุ + ต ปัจจัย, อุทฺธโน = อุ บทหน้า + ทร ธาตุ + ต ปัจจัย, วิสฺโน = วิ บทหน้า + สร ธาตุ + ต ปัจจัย

คำว่า สันสกฤต มาจากศัพท์สันสกฤตว่า สฺสกฤต อรรถกถาใช้เป็น สกฤต แปลว่า “ภาษาที่ปรับปรุง
 ไว้ดี” วรรณกรรมบาลีในพม่าใช้เป็น สกฤต บ้าง โดยแปลง ต เป็น ฐ ดังคำว่า ทุกฺกฐ, อาหฺฐ เป็นต้น
 บางอาจารย์ในพม่าใช้เป็น สงฺขต เพราะถือว่า กร ธาตุที่อยู่ท้าย สฺ อุปสรรคต้องแปลงเป็น ข แน่นนอน (ดู สูตร
 ปุรสุมุปรีหิ กโรติสฺส ขชรา วา ตปฺปจฺเจสฺ จ)]

โก ตสฺส นียตาทีนํ กวจิ.

แปลง ต ของ นียต เป็นต้นเป็น ก ในบางแห่ง

นียโต นียโก.

เช่น นียโต เข้าสนธิเป็น นียโก (แน่นนอน)

โย ชสฺส นิชาทิสฺส วา.

แปลง ช ของ นิช ศัพท์ เป็นต้นเป็น ย ได้บ้าง

นิชฺปฺตฺตํ นียฺปฺตฺตํ.

เช่น นิชฺ ปฺตฺตํ เข้าสนธิเป็น นียฺ ปฺตฺตํ (บุตรผู้เกิดในตน, บุตรผู้เกิดจากตน)

[บาลีแปลง ช เป็น ย ส่วนปรากฏแปลง ย เป็น ช เช่น โยคินี → ไชคินี]

โก คสฺส กฺลุปคาทีนํ

แปลง ค ของ กฺลุปค เป็นต้นเป็น ก

กฺลุปโค กฺลุปโก

เช่น กฺลุปโค เข้าสนธิเป็น กฺลุปโก (ผู้ใกล้ชิดสกุล)

[อาทิ ศัพท์ใน กฺลุปคาทีนํ หมายถึงเอา หตฺถุปค (เครื่องประดับมือ), ฐนฺอุปค (ลูกวัวที่ติดแม่) ที่แปลง
 ค เป็น ก มีรูปเป็น หตฺถุปก, ฐนฺุปก]

ตถา โณ นสฺส ป-ปริอาทิโต.

นอกจากนั้น แปลง น ท้าย ป, ปริ เป็นต้น เป็น ณ

ปนิธานํ ปณิธานํ

เช่น ปนิธานํ เข้าสนธิเป็น ปณิธานํ (ความตั้งใจ)

เอวํ ปณิปาโต, ปณาโม, ปณินโต, ปรินโต, ปริณาโม, นิหฺนโย นิณฺณโย.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

ปณิปาโต	[ปนิปาโต]	(การน้อมลง)
ปณาโม	[ปนาโม]	(การนอบน้อม)
ปณินโต	[ปนิโต]	(ประณีต)
ปรินโต	[ปรินโต]	(น้อมไปแล้ว)
ปริณาโม	[ปรินาโม]	(ความน้อมไป)
นิหฺนโย	เข้าสนธิเป็น นิณฺณโย	(การวิหิงษ์)

เอวํ อุณฺณโต โอนโต อิจฺจาติ

อุทาหรณ์เป็นต้นว่า

อุณฺณโต	[อุหนฺโต]	(ฟูขึ้นแล้ว)
โอนโต	[โอนโต]	(น้อมลงแล้ว)

พึงทราบเหมือนอย่างนี้

[อาทิ ศัพท์ใน อิจฺจาติ หมายถึงรูปว่า อาทินฺโน ที่มาจาก อา บทหน้า + ทา ธาตุ + ต ปัจจัย เมื่อแปลง ต เป็น อิหฺน แล้วสำเร็จเป็นรูปว่า อาทินฺโน แล้วให้แปลง น เป็น ณ

อนึ่ง การแปลง น เป็น ณ ในรูปว่า อุณฺณโต, โอนโต ไม่เนื่องด้วยภาษาสันสกฤตแต่อย่างใด ถือเป็นข้อยกเว้นที่มีใช้ในภาษาบาลีเท่านั้น]

“ปติอคฺคิ, ปติหณฺณติ” อิติธ-

ในอุททาหารณ์เหล่านี้ คือ ปติอคฺคิ, ปติหณฺณติ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๔๓. กุวจิ ปฏฺิ ปติสส.

แปลง ปติ เป็น ปฏฺิ ในบางแห่ง

ปฏฺิ อ. ปฏฺิ อาเทศ *ปติสส* แห่ง ปติ อุปสรรค *โหติ* ย่อมมี *กุวจิ* ในบางแห่ง ๗

[สูตรนี้เป็นวิธีสูตร อาเทศวิธี คือ แปลง ปติ อุปสรรคเป็น ปฏฺิ ในบางแห่ง เช่น ปติ + อคฺคิ แปลง ปติ เป็น ปฏฺิ, แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ ฎ ออกจากสระ อิ, ลบสระ อิ หน้าในเพราะสระ อ ของ อคฺคิ แล้วนำ ฎ ไปประกอบกับคือสระ อ ของ อคฺคิ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ปฏฺุคฺคิ]

ปติอิจฺเจตสฺส อุปสคฺคสฺส สเร วา พยฺยชเน วา ปเร กุวจิ ปฏฺิอาเทศ โหติ.

แปลงอุปสรรคว่า “ปติ” นี้ เป็น ปฏฺิ ในเพราะสระหรือพยัญชนะ ในบางแห่ง

[ในสูตรนี้ท่านมิได้ระบุนิमितตะไว้ว่าเป็นสระหรือพยัญชนะ วุตติจึงอธิบายว่าหมายรวมสระและพยัญชนะ ทั้งสองอย่าง โดย ปฏฺุคฺคิ เป็นตัวอย่างที่อาเทศเป็น ปฏฺิ ในเพราะสระ ส่วน ปฏฺิหณฺณติ เป็นตัวอย่างของการ อาเทศในเพราะพยัญชนะ]

บุพฺพสสรโลโป.

การลบสระหน้าย่อมมี

ปฏฺุคฺคิ, ปฏฺิหณฺณติ.

เช่น

ปฏฺุคฺคิ	[ปติ + อคฺคิ]	(ไฟตอบ = ไฟที่จุดขึ้นเพื่อป้องกันไฟป่าที่ลามมา)
ปฏฺิหณฺณติ	[ปติ + หณฺณติ]	(ย่อมถูกเบียดเบียน)

การประกอบรูปศัพท์ ปฏฺุคฺคิ

ศัพท์เดิมเป็น ปติ กับ อคฺคิ

แปลง ปติ อุปสรรคเป็น ปฏิ ด้วยสูตรว่า “กวจิ ปฏิ ปติสฺส” (ปฏิ + อคฺติ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหฺจิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย” (ปฏิ อี +
 อคฺติ)

ในเพราะสระหลัง ลบสระหน้าด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลปํ” (ปฏิ + อคฺติ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ยุตฺเต” (ปฏิ → อคฺติ)

สำเร็จรูปเป็น ปฏิคฺติ

กวจิตฺ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กวจิ (ในบางแห่ง)

ปจฺจตฺ, ปติลียติ.

บทว่า กวจิ (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิบัติเสถียรวิธีดังกล่าวในอุทธานรณว่า

ปจฺจตฺ [ปติ + อตฺ] (เฉพาะตน)

ปติลียติ (ย่อมช้อนเร้น)

“ปฺฤชโน, ปฺฤภูตฺ” อิติธ-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ “ปฺฤชโน, ปฺฤภูตฺ” [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“อนฺโต”ติ วตตเต.

บทว่า อนฺโต (ซึ่งอยู่ท้าย) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[บทว่า อนฺโต ตามมาจากสูตรว่า อติสฺส จนตสฺส]

๔๔. ปฺฤสฺส พยัญชนเ.

แปลงที่สุดของ ปฺฤ เป็น อฺ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง

อนฺโต อ.ที่สุด ปฺฤสฺส ของ ปฺฤ ศัพท์ อฺ เป็น อฺ โหติ ย่อมเป็น พยัญชนเ ในเพราะพยัญชนะ ๒

[สูตรนี้เป็นวิริสูตร อาเทสวิริ คือ แปลงสระ อ ที่สุดของ ปฺฤ เป็น อฺ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง เช่น ปฺฤ + ชโน แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ ฤ ออกจากสระ อ, แปลงสระ อ เป็น อฺ ในเพราะพยัญชนะหลังด้วยสูตรนี้, นำ ฤ ไปประกอบกับสระ อฺ เบื้องหลัง แล้วซ้อน ช เป็น ชช สำเร็จรูปเป็น ปฺฤชชโน

คำว่า ปฺฤสฺส ตัดบทเป็น ปฺฤสฺส + อฺ]

ปฺฤอิจเจตสฺส อนฺโต สโร อฺกาโร โหติ พยัญชนเ ปเร.

สระท้ายของศัพท์ว่า “ปฺฤ” นี้ ย่อมเป็น อฺ อักษร ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง

ทวิตต์.

การซ้อนพยัญชนะย่อมมี

ปฺฤชชโน, ปฺฤภูตฺ.

เช่น

ปฺฤชชโน [ปฺฤ + ชโน] (ชนผู้หนา[ด้วยกิเลส])

ปฺฤภูตฺ [ปฺฤ + ภูตฺ] (มีมาก)

การประกอบรูปศัพท์ ปฺฤชชโน

ศัพท์เดิมเป็น ปฺฤ กับ ชโน

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ปุถุ ะ + ชโน)
 ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง แปลงสระที่สุดของ ปุถ เป็น อุ ด้วยสูตรว่า “ปุถสฺสุ พยฺชเน” (ปุถ
 อุ + ชโน)

ซ้อน ช เป็น ชช ทำยสระ อุ ด้วยสูตรว่า “ปร เทวภาโว จาเน” (ปุถ อุ + ชชโน)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (ปุถ → อุ ชชโน)

สำเร็จรูปเป็น ปุถุชชโน

พยัญชนะติ กี.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า พยัญชเน (ในเพราะพยัญชนะ)

ปุถ อยฺ.

บทว่า พยัญชเน (ในเพราะพยัญชนะ) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์
 ว่า

ปุถ อยฺ (บุคคลนี้ต่างหาก)

[ในตัวอย่างนี้ มิใช่พยัญชนะอยู่เบื้องหลัง แต่เป็นสระจึงไม่แปลงเป็น อุ]

“ปุถสฺส อ ปุถ” อิติ สมาสเนว สิหฺเช ปฺน อนฺตคฺคทฺทณฺทิกาเรน กฺวจิ อปฺถนฺตสฺสาปิ อุตฺตํ
 สเร.

เมื่อ[อรรถที่ปรารถนา]สำเร็จได้ด้วยการสมาสว่า ปุถสฺส อ = ปุถ (อ ของ ปุถ เรียกว่า
 ว่า ปุถะ) การแปลงสระที่สุดของศัพท์อื่นที่มีใช่ ปุถ เป็น อุ ย่อมมีในเพราะสระ[เบื้องหลัง] ในบาง
 แห่งด้วยการตามมาของ อนฺต ศัพท์อีก

ถ้ากระทำสมาสเป็นบัญญัติปฐีสมาสว่า ปุถสฺส อ ปุถ (อ ของ ปุถ เรียกว่า ปุถะ) ก็จะหมายถึง
 สระที่สุดของ ปุถ หากเป็นตามนี้ อนฺต ศัพท์ก็ไม่จำเป็นต้องตามมาจากสูตรก่อน เพราะมีความหมายสมบูรณ์
 อยู่ในสูตรว่า “แปลงสระ อ ของ ปุถ เป็น อุ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง” ดังนั้น อนฺต ศัพท์ที่ตามมาจึงถือว่าเป็น
 เป็นศัพท์เกินซึ่งอาจแสดงความหมายในลักษณะรวบรวมเนื้อความอื่นที่มีได้กล่าวไว้ในสูตร คือรวบรวมการ
 แปลงสระ โอ, อ และ อิ ของ มน, เหว และ อิติ เป็น อุ ในเพราะสระเบื้องหลัง

จะเห็นได้ว่าท่านพยายามจะตีความให้สูตรนี้กินความถึงการแปลงสระที่สุดของศัพท์อื่นๆ เป็น อุ

ด้วย การที่ดีความว่า ปุถุสฺส เป็นฉนฺทิสฺสตีปฺปฺริสฺสมาสนฺนี้ ทำให้ไม่มีความจำเป็นต้องเติมศัพท์ใดเข้ามาอีกก็ได้ ความครบแล้ว แต่เมื่อ อนฺต ศัพท์ตามมาจากสูตรอื่นอีก ทำให้ได้ความหมายเพิ่มขึ้นมาอีก นั่นคือ การแปลงสระที่สูงสุดของศัพท์อื่น เป็น อุ ในเพราะสระได้อีกด้วย

นักวิชาการชาวพม่ากล่าวว่า สูตรในกัจจายนไวยการณฺมีขอบเขตจำกัด และประกอบรูปศัพท์ยาก เพราะมีขั้นตอนมาก ไม่กินความกว้างและง่ายเหมือนโมคคัลลานสูตร แต่ปทฺฐปฺปฺริสฺสตีปฺปฺริสฺสมาสนฺได้นำกัจจายนสูตรมาเรียงลำดับใหม่ให้ประกอบรูปศัพท์ง่ายตามอุทาหรณ์ ทั้งกล่าวเสริมกัจจายนสูตรให้บริบูรณ์ยิ่งขึ้นด้วยการใช้ศัพท์เกิน, การแบ่งสูตร, อรรถของ จ ศัพท์ ฯลฯ จึงส่งผลให้กัจจายนไวยการณฺมีเนื้อหาสาระสมบูรณ์มากขึ้น

คำว่า อฺปนฺนตฺตฺสสาปิ ตັตฺตฺทเป็น อฺปฺถ + อนฺตฺส + อฺปิ]

มโน อณฺณํ มนฺณณฺ,

เช่น

มโน + อณฺณํ เข้าสนธิเป็น มนฺณณฺ (น่าพอใจ)

การประกอบรูปศัพท์ มนฺณณฺ

ศัพท์เดิมเป็น มโน กับ อณฺณ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพฺพมฺโหจฺจิตฺตฺมฺสฺสรํ สเรณฺ วิยฺชเย” (มฺหฺ โอ + อณฺณ)

ในเพราะสระหลัง แปลงสระ โอ ของ มโน เป็น อุ ด้วย อนฺต ศัพท์ที่ตามมาในสูตรว่า “ปุถุสฺสฺ พยฺณฺชเน” (มฺหฺ อุ + อณฺณ)

หลังจากสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกัน ให้ลบสระหลังด้วยสูตรว่า “วา ปโร อสรฺฐปา” (มฺหฺ อุ + ณฺณ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ฺยฺตฺเต” (มฺหฺ → อุ + ณฺณ)

สำเร็จรูปเป็น มนฺณณฺ

เอวํ อิมํ เอวฺมฺ,

เอวํ + อิมํ เข้าสนธิเป็น เอวฺมฺ (ซึ่งบุคคลนี้เท่านั้น)

การประกอบรูปศัพท์ เอวฺมฺ

ศัพท์เดิมเป็น เอวํ กับ อิมํ

ในเพราะสระหลัง ลบนิคคหิตด้วยสูตรว่า “กฺวฺจฺ โลปฺ” (เอว + อิม)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหฺจิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย” (เอวฺ อ + อิมํ) ในเพราะสระหลัง แปลงสระ อ ของ เอว เป็น อฺ ด้วย อนฺต ศัพท์ที่ตามมาในสูตรว่า “ปฺฤสฺสุ พยณฺชเน” (เอวฺ อฺ + อิมํ)

หลังจากสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกันให้ลบสระหลังด้วยสูตรว่า “วา ปโร อสฺรฺปา” (เอวฺ อฺ + มํ) นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ฺยตุเต” (เอวฺ → อฺ มํ) สำเร็จรูปเป็น เอวฺมํ

ปรโลโป.

การลบสระหลัง[ย่อมมีในอุทาหรณ์ดังกล่าว]

[ท่านให้ลบสระหลังด้วยสูตรว่า วา ปโร อสฺรฺปา]

อิตฺติ เหวํ อิตฺเตวํ.

อิตฺติ + เหวํ เข้าสนธิเป็น อิตฺเตวํ (อย่างนี้ว่า)

อฺการสฺส วกาโร.

แปลง อฺ อักษรเป็น ว อักษร[ในอุทาหรณ์ดังกล่าว]

[เมื่อแปลง อฺ ของ ตฺติ เป็น อฺ ด้วย อนฺต ศัพท์แล้ว ให้แปลง อฺ เป็น วฺ ด้วยสูตรว่า วโมทฺทฺนฺตฺตานํ]

การประกอบรูปศัพท์ อิตฺเตวํ

ศัพท์เดิมเป็น อิตฺติ กับ เหวํ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหฺจิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย” (อิตฺติ อฺ + เหวํ) ในเพราะสระหลัง แปลงสระ อฺ ของ อิตฺติ เป็น อฺ ด้วย อนฺต ศัพท์ที่ตามมาในสูตรว่า “ปฺฤสฺสุ พยณฺชเน” (อิตฺติ อฺ + เหวํ)

ในเพราะสระหลัง แปลง อฺ เป็น วฺ ด้วยสูตรว่า “วโมทฺทฺนฺตฺตานํ” (อิตฺติ วฺ + เหวํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ฺยตุเต” (อิตฺติ วฺ → เหวํ)

สำเร็จรูปเป็น อิตฺเตวํ

[รูปร่าง อิตฺเตวํ มีใช้น้อย แต่มีรูปร่าง อิตฺเตว ที่ตัดบทเป็น อิตฺติ + เหว ดังอุทาหรณ์ว่า สมฺนฺต-ปาสาทิกฺกาเตว (ว่าชื่อสมันตปาสาทิกานั้นเทียว)]

“อวกาโส, อวนทุโร, อวาทติ, อวसान” มติธ-

ในอุททาหรณ์เหล่านี้ คือ อวกาโส, อวนทุโร, อวาทติ, อวसान [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“กวจิ, พยัญชเน”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า กวจิ (ในบางแห่ง) และบทว่า พยัญชเน (ในเพราะพยัญชนะ) ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรนี้]

๔๕. โอ อวสฺส.

แปลง อว เป็น โอ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังในบางแห่ง

โอ อ. โอ อาเทศ อวสฺส แห่ง อว โหติ ย่อมมี พยัญชเน ในเพราะพยัญชนะ กวจิ ในบางแห่ง ๕

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาเทศวิธิตี คือ แปลง อว เป็น โอ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง เช่น อว + กาโส แปลง อว เป็น โอ ในเพราะพยัญชนะหลังด้วยสูตรนี้ สำเร็จรูปเป็น โอกาโส]

อวอิจฺเจตสฺส อุปสคฺคสฺส โอกาโร โหติ กวจิ พยัญชเน ปเร.

แปลงอุปสรรคว่า “อว” นี้ เป็น โอ อักษร ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังในบางแห่ง

โอกาโส, โอนทุโร, โอวาทติ, โอसान

เช่น

โอกาโส	[อว + กาโส]	(โอกาส, ที่ตั้ง)
โอนทุโร	[อว + นทุโร]	(อันบุคคลผูกมัดแล้ว)
โอวาทติ	[อว + วาทติ]	(ย่อมสั่งสอน)
โอसान	[อว + สาน]	(ที่สุด)

การประกอบรูปศัพท์ โอกาโส

ศัพท์เดิมเป็น อว กับ กาโส

ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง แปลง อว เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โอ อวสฺส”

สำเร็จรูปว่า โอภาโส

กวจีติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กวจิ (ในบางแห่ง)

อวสานํ อวสุสฺสตุ.

บทว่า กวจิ (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสหวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

อวสานํ (ที่สุด)

อวสุสฺสตุ (จงเหือดแห้ง)

[รูปว่า อวสานํ ไม่แปลง อว เป็น โอ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง แต่ถ้าแปลงเป็น โอ ก็มีรูปเป็น โอสานํ ดังที่กล่าวไว้ในอุทาหรณ์ของสูตรนี้ ส่วนรูปว่า อวสุสฺสตุ ไม่แปลงเป็น โอ จึงไม่มีรูปเป็น โอสุสฺสตุ]

พยุฉนเนติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า พยุฉนเน (ในเพราะพยัญชนะ)

อวยาคมนํ อเวกฺขติ.

บทว่า พยุฉนเน (ในเพราะพยัญชนะ) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสหวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์
ดังนี้ว่า

อวยาคมนํ [อว + อาคมนํ] (การไม่ต้อนรับ)

อเวกฺขติ [อว + อิกฺขติ] (ย่อมพิจารณา)

[รูปเหล่านี้ไม่แปลง อว เป็น โอ แต่ลง ย อาคมเป็นรูปว่า อวยาคมนํ หรือลบสระหน้าแล้วเข้าสนธิ
เป็นรูปว่า อเวกฺขติ]

“อวคเต สุริเย, อวคจฺฉติ, อวคเหตุวา” อธิธ-

ในอุททาหรณ์เหล่านี้ คือ อวคเต สุริเย, อวคจฺฉติ, อวคเหตุวา [พระกัจจายณะจะกล่าววิธีนี้]

อวสฺเสติ วตฺตเต โอคฺคทณฺณจ.

บทว่า อวสฺส และศัพท์ว่า โอ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[บทว่า อวสฺส ตามมาจากสูตรว่า อวฺมฺหิ จ ส่วน โอ ศัพท์ตามมาจากสูตรว่า โอ สเร จ]

๔๖. ตพฺพิปริตฺตูปฺปะเท พุณฺณชเน จ.

แปลง อว ศัพท์ที่ตั้งอยู่ในอุปปะทะเป็น อฺ ซึ่ง เป็นวิปริตของ โอ นั้นในเพราะพยัญชนะเบื้องต้นหลังได้บ้าง

ตพฺพิปริโต อ.วิปริตของ โอ อักษรนั้น อวสฺส แห่ง อว ศัพท์ ติฏฺฐมาณสฺส อันตั้งอยู่อุปปะทะ ในอุปปะทะ โหติ ย่อมมี พุณฺณชเน ในเพราะพยัญชนะ จ บ้าง ๆ

[ท่านประกอบศัพท์ว่า ตพฺพิปริโต (วิปริตของ โอ อักษรนั้น) ซึ่งหมายถึง อฺ ซึ่งเป็นวิปริตของ โอ โดยไม่ตั้งสูตรว่า อวสฺสุกาโร (แปลง อว เป็น อฺ อักษร) เพื่อแสดงให้เห็นว่าสระ อฺ เป็นวิปริตของ โอ ซึ่งท่านจะกล่าวถึงข้อนี้ต่อไปในรูปว่า จิตฺตคฺคฺ ที่มาจาก จิตฺตโค ทำวิปริต โอ เป็น อฺ (ดู โอรฺรณฺต์ นพฺงสกลิงค์ สูตร ๑๙๗)

คำว่า ตพฺพิปริตฺตูปฺปะเท ดัดบทเป็น ต + วิปริต + อุปปะทะ ซ้อน วฺ เป็น วว แล้วแปลง วว เป็น พพ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โท ฐสฺส จ]

อวสทฺทสฺส อุปฺปะเท ติฏฺฐมาณสฺส ตสฺโสการสฺส วิปริโต จ โหติ พุณฺณชเน ปเร.

แปลง อว ศัพท์ที่ตั้งอยู่ในอุปปะทะเป็น อฺ ซึ่ง เป็นวิปริตของ โอ นั้นในเพราะพยัญชนะเบื้องต้นหลังได้บ้าง

ตสฺส วิปริโต ตพฺพิปริโต.

วิปริตของ โอ นั้น เรียกว่า ตพฺพิปริตตะ

[รูปวิเคราะห์นี้เป็นฉฺฉฐิตูปฺปุริสสมาส หมายถึง อฺ ซึ่งเป็นวิปริตของ โอ]

อุโปจาริต ปท อุปปท.

บทที่ออกเสียงใกล้เคียง[นามและอาชยาต] ชื่อว่า อุปปทะ (บทที่ออกเสียงใกล้เคียงนามและอาชยาต)

[อุปปทะ คือ บทอุปสรรคที่อยู่ใกล้เคียงนามและอาชยาต เช่น อว ศัพท์ใน อวคเต อยู่ใกล้เคียง นาม และ อว ศัพท์ใน อวคจฺจติ อยู่ใกล้เคียงอาชยาต]

โอการวิปริตติ อฺการสเสตฺ อริวงนํ

คำว่า โอการวิปริตติ นี้เป็นชื่อของ อฺ อักษร

[วิปริต คือ การเปลี่ยนแปลงอย่างตรงกันข้าม ซึ่งหมายถึงสระ อฺ ที่เป็นเสียงสั้นตรงกันข้ามกับเสียง โอ ที่เป็นเสียงยาวที่สุดของ อฺ ดังนั้นเมื่อกล่าวว่า อวสฺส ตพฺพิปริตฺ (แปลง อว เป็นวิปริตของ โอ นั้น) จึงหมายถึง แปลง อว เป็น อฺ

สระทั้ง ๘ ตัวมีชื่อเรียกเป็นพิเศษเมื่อมีความเกี่ยวเนื่องซึ่งกันและกัน ดังนี้

สระ	ชื่อพิเศษ
อฺ วิปริตของ	โอ
โอ พทฺธิ์ของ	อฺ
อฺ ทิฆะของ	อฺ
อฺ รัสสะของ	อฺ
อิ วิปริตของ	เอ
เอ พทฺธิ์ของ	อิ, อี
อี ทิฆะของ	อิ
อิ รัสสะของ	อี
อ รัสสะของ	อา
อา พทฺธิ์หรือทิฆะของ	อ]

จสทโท กตถจิ นีวัตตนตฺโถ.

จ ศัพท์[ในสูตรนี้]มีอรรถว่า ห้าม ในบางแห่ง

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวธารณะ คือ ตัดสิน มี ๒ ประเภท คือ

- ๑. สันนิฐานาวธารณะ ตัดสินด้วยการย้ายอรรถที่ปรารถนา แปลว่า “นั่นเทียว”
- ๒. นีวัตตปนาวธารณะ ตัดสินด้วยการห้ามอรรถที่ไม่ปรารถนา แปลว่า “เท่านั้น”

การห้ามในที่นี้คือห้ามการเปลี่ยนแปลงตามวิธีของสูตรนี้ จัดเป็นนีวัตตปนาวธารณะ กล่าวคือ ในสูตรนี้ให้แปลง อว เป็น อุ แต่ จ ศัพท์ห้ามไม่ให้แปลงเป็น อุ ในคำว่า อวसान์ เป็นต้น จ ศัพท์ในลักษณะนี้มีความหมายเหมือน วา ศัพท์ นั่นคือ อาจไม่แปลง อว เป็น อุ ก็ได้ ในที่นี้แปลว่า “ได้บ้าง”]

ทฺวิตฺตํ.

การช้อนพยัญชนะ[ย่อมมี]

อุคฺคเต สุริเย, อุคฺคจฺจติ, อุคฺคเหตฺวา.

เช่น

อุคฺคเต สุริเย	[อว + คเต]	(เมื่อพระอาทิตย์ตกแล้ว)
อุคฺคจฺจติ	[อว + คจฺจติ]	(ย่อมอัสตงคต)
อุคฺคเหตฺวา	[อว + คเหตฺวา]	(ตั้งลงแล้ว, คุกกลงแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ อุคฺคเต

อุคฺคเต ประกอบรูปศัพท์จาก อว กับ คเต

แปลง อว เป็น อุ ด้วยสูตรว่า “ตฺพุพิปริตฺตูปฺปะเท พฺยญฺชเน จ” (อุ + คเต)

ช้อน คฺ เป็น คฺค ด้วยสูตรว่า ปร เทวภาโว จานะ (อุคฺคเต)

สำเร็จรูปเป็น อุคฺคเต

“อติปป ไช ดาว, ปรสต้, ปรสหัสส์” อติธ-

ในอุททาหรณ์เหล่านี้ คือ “อติปป ไช ดาว, ปรสต้, ปรสหัสส์” [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“อาคโม”ติ วตตเต.

บทว่า อาคโม (เป็นอาคม) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[บทว่า อาคโม ตามมาจากสูตรว่า ยวมทนตรลา จากมา]

๔๗. กุวจิ โอ พุยฉน.

ลง โอ เป็นอาคม ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ในบางแห่ง

โอ อ. โอ อาคม โหติ ย่อมลง พุยฉน ในเพราะพยัญชนะ กุวจิ ในบางแห่ง ๑

[สูตรนี้เป็นวิริสูตร อาคมวิริ คือ ลง โอ เป็นอาคมในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง เช่น อติปป ไช ดาว ลง โอ เป็นอาคมท้าย อติปป ศัพท์ด้วยสูตรนี้, ลง คุ อาคมในเพราะสระหลังด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า ยวมทนตรลา จากมา สำเร็จรูปเป็น อติปปโค ไช ดาว]

พุยฉน ปเร กุวจิ โอการาคโม โหติติ อติปป-ปรสทเทหิ โอการาคโม,

ลง โอ อักษรเป็นอาคม ในเพราะพยัญชนะอันเป็นเบื้องหลัง ในบางแห่ง ด้วยสูตรนี้ ลง โอ อักษรเป็น อาคม ท้ายศัพท์ว่า อติปป (รุ่งเช้า) และ ปร (ยิ่ง)

[ท่านกำหนดให้ลง โอ เป็นอาคมท้าย อติปป และ ปร ศัพท์เท่านั้น เพราะในสูตรมีคำว่า กุวจิ (ในบางแห่ง) จึงกำหนดที่ลง โอ อาคมได้โดยคล้อยตามปริภาสาสูตรว่า ตทนุโปโรธเน (โดยคล้อยตามพระชินพจน์นั้น) ในปทรูปสิทธิคณฐิมิตถาคาสาสรูปความว่า

อติปป-ปรสทเทหิ

เอโวการาคโม สिया

ปเร โขมฺหิ จ สงฺขยาเน

กุวจิคฺคหณโต อธิ.^{๔๔}

“เพราะ กุวจิ ศัพท์ในสูตรนี้ ลง โอ เป็นอาคมท้าย อติปป และ ปร ศัพท์เท่านั้น ในเพราะ ไช ศัพท์และสังขยาศัพท์[คือ สต, สหสส] ที่อยู่ท้าย”]

“ยวมท”อิจจาทีสุตเต จสทเทเน อติปปโต คการาคโม จ.

และลง ค อาคมท่าย อติปป ศัพท์ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า ยวมท เป็นต้น

อติปปโค โข ดาว, ปโรสต, ปโรสหัสส์.

เช่น

อติปปโค โข ดาว [อติปป โข ดาว] (ยังรุ่งเช้าก่อนแล)

ปโรสต [ปโรสต] (ร้อยกว่า)

ปโรสหัสส์ [ปโรสหัสส์] (พันกว่า)

การประกอบรูปศัพท์ อติปปโค โข ดาว

ศัพท์เดิมเป็น อติปป กับ โข ดาว

ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ลง โอ อักษรเป็นอาคมท่าย อติปป ศัพท์ด้วยสูตรว่า “กวจิ โอ พยัญชน” (อติปปโอ โข ดาว)

ในเพราะสระหลัง ลง คุ อาคมด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ยวมทนตรลา จาคมา” (อติปปโค โข ดาว) สำเร็จรูปเป็น อติปปโค โข ดาว

โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๔๖) กล่าวว่า อติปปโค โข ดาวติ ปจมนุโต ปโคสทโทว (ในพระบาลีว่า อติปปโค โข ดาว บทว่า ปโค มีปฐมวิภัติอยู่ท้าย) ตามนัยนี้ อติปปโค มาจาก อติ ศัพท์ + ปค ศัพท์ ลง สิ ปฐมวิภัติ แล้วแปลง สิ เป็น โอ และช้อนพยัญชนะสำเร็จรูปเป็น อติปปโค มติที่กล่าว ว่า ปค ศัพท์เป็นนามศัพท์นี้พบในคัมภีร์อรรถกถาว่า

อติปปโคติ อติวีย ปาโตติ อตุโธ.^{๔๕}

บทว่า อติปปโค แปลว่า เวลารุ่งเช้า

เอตทโหสิตี นครทวารสมปี คนตวา อตฺตโน รุจิวิเสน สุริยํ โอโลเกตฺวา อติปปคภาวเมว ทิสฺวา เอตํ โอโหสิ.^{๔๖}

พระดำรัสว่า เอตทโหสิ (ความดำรินี้เกิดขึ้นแล้ว) มีความหมายว่า ความดำรินี้เกิดขึ้นแล้วเมื่อ พระพุทธองค์เสด็จไปใกล้ประตูพระนคร แล้วทอดพระเนตรดวงอาทิตย์ตามความประสงค์ของพระองค์ ได้เห็น ความเป็นเวลาเช้ายิ่ง

ส่วนสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) กล่าวว่า เป็น ปโค นิบาตที่มีอรรถเหมือน ปาโต ดังข้อความกล่าวไว้ว่า

ปโคสทโท ปาโตสทเทน สมานตโต นิปาโตติ ทฎฐพโพ.^{๘๗}

ปโค ศัพท์พึงทราบว่าเป็นนิบาตที่มีอรรถเหมือน ปาโต ศัพท์
มตินี้สอดคล้องกับสันสกฤตที่ใช้เป็น ปุรเค นิบาต]

เอตถ “สรา สเร โลปน”ติ ปุพฺพสฺสรโลโป.

การลบสระหน้าย่อมมีในอุทาหรณ์ทั้งสองนี้ ด้วยสูตรว่า สรา สเร โลปี (สระทั้งหลาย
ย่อมถึงการลบในเพราะสระหลัง)

ในรูปว่า ปโรสโต, ปโรสทสฺส เมื่อลง โอ เป็นอาคมด้วยสูตรนี้แล้ว ให้ลบสระ อ ท้าย ปโร
ศัพท์ แล้วจึงนำ รุ ไปประกอบกับ โอ บทเหล่านี้มีรูปวิเคราะห์เป็นบัญญัติปปริสสมาสว่า สโตโต ปโร ปโร-
สโต (ปโรสตะ คือ ยิ่งกว่าร้อย, ร้อยกว่า), สทสฺสโต ปโร ปโรสทสฺส (ปโรสหัสสะ คือ ยิ่งกว่าพัน, พันกว่า)
บทเหล่านี้มักใช้ในการกล่าวอวยพร เช่น ปโรสโต ชิวตุ (จงมีอายุยืนร้อยกว่าปี), ปโรสทสฺส ชิวตุ (จงมีอายุยืนพัน
กว่าปี) ดังนี้ เป็นต้น]

“มนมยฺ, อยมยฺ” อิติธ-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ “มนมยฺ, อยมยฺ” [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“มโนคณาทีนฺ”ติ วุตตเต.

บทว่า มโนคณาทีนฺ (แห่งมโนคณะเป็นต้น) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[บทว่า มโนคณาทีนฺ ตามมาจากสูตรว่า มโนคณาทีโต สมนินามิอา]

๔๘. เอเตสโม โลเป.

เมื่อลวิภัตติแล้ว แปลงที่สุดของศัพท์ที่มีมโนคณะเป็นต้นนั้น เป็น โอ ได้บ้าง

โลเป ครั้นเมื่อการลบ กเต ถูกกระทำแล้ว โอ อ. โอ อาเทศ อนุตสส แห่งที่สุด เอเตส สททานฺ ของศัพท์. เหล่านี้ มโนคณาทีนฺ อันมีมโนคณะเป็นต้น โหติ ย่อมมี วา บ้าง ๆ

[สูตรนี้เป็นวิวิธสูตร อาเทศวิธ คือ แปลงสระที่สุดของศัพท์ที่มีมโนคณะเป็นต้นเป็น โอ ในเมื่อลวิภัตติ นามในบทสมาสหรือตัทธิตแล้ว เช่น มนมยฺ แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ นุ ออกจากสระ อ, แปลงสระ อ เป็น โอ นำ นุ ไปประกอบกับสระ โอ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น มโนมยฺ

บทว่า เอเตส เป็นวิเสสนะของ มโนคณาทีนฺ ที่ตามมาจากสูตรก่อน เป็นนัญญูวิภัตติที่มองหา อนุต ศัพท์ (ที่สุด) หมายความว่า ให้เพิ่ม อนุต ศัพท์เข้ามาแปลได้โดยไม่จำเป็นต้องกล่าวไว้ เหมือนบทที่ลงบัญญัติวิภัตติซึ่งอาจเพิ่ม ปร ศัพท์ (อยู่ท้าย) เข้ามาได้เช่นเดียวกัน การใช้นัญญูวิภัตติในลักษณะเช่นนี้เรียกว่า อนุต-เปกฺข (มองหา อนุต ศัพท์)]

เอเตสฺ มโนคณาทีนมนโต โอตตมาปชฺชเต วิภตฺติโลเป กเต.

เมื่อการลบวิภัตติถูกกระทำแล้ว สระที่สุดของศัพท์ที่มีมโนคณะเป็นต้นเหล่านี้ย่อมถึงความ เป็น โอ

[มโนคณะ เป็นชื่อของศัพท์หมู่หนึ่ง มีศัพท์ว่า มน, วจ, วย, เตช เป็นต้น มีลักษณะเฉพาะตัวในการกระจายรูปศัพท์ตามวิภัตตินาม ส่วนศัพท์หมู่อื่นๆ เป็นมโนคณาทีคณะ มีลักษณะของมโนคณะบางประการเท่านั้น เช่น อาป, วาย เป็นต้น (ดู สูตร ๔๗) ในสูตรนี้ถือเอามโนคณะและมโนคณาทีคณะทั้งสองอย่าง และ

ใช้ในการลบลวิภัตติในสมาสและตัดทิตของศัพท์ดังกล่าว

แม้ในวุตติของสูตรนี้ ท่านควรกล่าวว่า เอเตสฺ มโนคณาทีนํ อนุตสฺส โอ โหติ (แปลงสระที่สูงสุดของศัพท์มีมโนคณะเป็นต้นเป็น โอ) โดยมี โอ เป็นประธานของประโยค แต่กลับกล่าวเป็นรูปว่า เอเตสฺ มโนคณาทีนมนุโต โอดตมาปชฺชเต (สระที่สูงสุดของศัพท์มีมโนคณะเป็นต้นเหล่านั้น ย่อมถึงความเป็น โอ) โดยมี โอ เป็นกรรม เพื่อให้ปรากฏลักษณะของการอาเทศนั่นเอง]

มโนมยํ, อโยมยํ.

เช่น

มโนมยํ [มโนมยํ] ([ฤทธิ์]ที่สำเร็จแล้วด้วยใจ)

อโยมยํ [อโยมยํ] ([ภาชนะ]ที่สำเร็จแล้วด้วยเหล็ก)

การประกอบรูปศัพท์ มโนมย

ศัพท์เดิมเป็น มโนมย

แปลงสระ อ ท้ายของ มน ศัพท์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “เอเตสโม โลเป”

สำเร็จรูปเป็น มโนมย

เอวํ มโนเสฏฺฐจา, อโยปตฺโต, ตโปธโน, ตโมนุโท, สิโรรุโห, เตชกสิณฺ, รชชลฺลํ, อโหระตฺตํ, รโหคโต.

อุทาหรณ์เหล่านี้ ฟังทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

มโนเสฏฺฐจา [มนเสฏฺฐจา] (มีใจประเสริฐสุด)

อโยปตฺโต [อโยปตฺโต] (บาตรเหล็ก)

ตโปธโน [ตปธโน] (ผู้มีตบะเป็นทรัพย์)

ตโมนุโท [ตมนุโท] (ผู้ขจัดความมืด = พระอาทิตย์)

สิโรรุโห [สิรุรุโห] (สิ่งที่อกขึ้นบนศีรษะ = ผม)

เตชกสิณฺ [เตชกสิณฺ] (กสิณคือไฟ)

รชชลฺลํ [รชชลฺลํ] (สิ่งสกปรกคือฝุ่น, ฝุ่นสกปรก)

อโหระตฺตํ [อหระตฺตํ] (ตลอดวันและคืน)

รโหคโต [รหคโต] (อยู่ในที่ลับ)

[รูปว่า มโนมยฺ, อโยมยฺ เป็นอุทาหรณ์ของบทที่ทิตที่ลวิภคิตแล้วแปลง อ เป็น โอ ส่วนรูปว่า มโนเสฏฺฐา เป็นต้นเป็นอุทาหรณ์ของบทสมาส]

อาทิสทฺเทน อาโปธาดุ, วาโยธาดุ.

อุทาหรณ์เหล่านี้ คือ อาโปธาดุ (ธาดุหน้า) และ วาโยธาดุ (ธาดุลม) ย่อมสำเร็จด้วย อาทิสทฺทํ

[ศัพท์ว่า อาป และ วาย นี้ เป็นศัพท์ในมโนคณาทีนํ มิใช่เป็นศัพท์มโนคณา จึงสำเร็จด้วย อาทิสทฺทํใน มโนคณาทีนํ (ดู สูตร ๙๕)]

สีหคตฺติยา วาธิการโต อธิ น ภาวติ.

วิธีนี้ย่อมไม่มีในอุทาหรณ์ต่อไปนี้ เพราะการตามมาของ วา ศัพท์ (ได้บ้าง) โดยสีหคตฺติยานี้

มนมตฺเตน, มนจจฺญฺจํ, อยกปลฺลํ, ตมวิโนทโน, มนอายตฺนํ

- มนมตฺเตน (ด้วยใจเท่านั้น)
- มนจจฺญฺจํ (มีใจเป็นที่ ๖)
- อยกปลฺลํ (กระเบื้องเหล็ก, หม้อเหล็ก)
- ตมวิโนทโน (ผู้ขจัดความมืด)
- มนอายตฺนํ (อายตนะคือใจ)

[วา ศัพท์ตามมาจากสูตร ส เสเร วาตโม มาสู่สูตรนี้โดยตามกลับไปหาสูตรที่กล่าวมาแล้ว จึงเป็นสีหคตฺติยานี้ วา ศัพท์ดังกล่าวแสดงอสังคตวิธิตี จึงมีรูปว่า มนมตฺเตน ไม่แปลงเป็น โอ โดยมีรูปว่า มโนมตฺเตน ดังนี้ เป็นต้น]

อติ พุทธชนสนธิวิธานํ นิฏฺฐิตํ.

กฎการสนธิพุทธชนจะจบแล้วอย่างนี้

สรุปความในพยัญชนสนธิ

๑. ทีฆวิธิสูตฺร มี ๑ สุตฺร คือ
 - ทีฆํ = แปลงสระทั้งหลายเป็นที่ฆะ
๒. รัสสวิธิสูตฺร มี ๑ สุตฺร คือ
 - รัสสํ = แปลงสระทั้งหลายเป็นที่สสะ
๓. โลปวิธึและอาคมวิธึสูตฺร มี ๑ สุตฺร คือ
 - โลปญจ ตตฺราราโร = ลบสระและลง อ อักษรอาคมในที่ลบนั้น
๔. อาเทสวิธึสูตฺร มี ๗ สุตฺร คือ
 - พร เทวภาโว จาเน = แปลงพยัญชนะท้ายสระเป็นสองรูป
 - ยวตํ ตลนทการานํ พยญชนานึ จลนชการตตํ = แปลง ตย ลย นย ทย เป็น จ ล ฌ ช ตามลำดับ
 - กวจิ ปฎิ ปติสส = แปลง ปติ เป็น ปฎิ
 - ปุถสสุ พยญชเน = แปลงที่สุดของ ปุถ เป็น อุ
 - โอ อวสส = แปลง อว เป็น โอ
 - ตพพิปรีตูปปะเท พยญชเน จ = แปลง อว ศัพท์ที่ตั้งอยู่ในอุปปะเทเป็น อุ ซึ่งเป็นวิปริตของ โอ
 - เอเตสโม โลเป = เมื่อลวิกัตติแล้วแปลงที่สุดของศัพท์มีมโน-คณะเป็นต้นนั้น เป็น โอ
๕. อาคมวิธึสูตฺร มี ๑ สุตฺร คือ
 - กวจิ โอ พยญชเน = ลง โอ อาคม
๖. นิยมสูตฺร มี ๑ สุตฺร คือ
 - วคุเต โฆสาโฆसानํ ตตฺยปจมา = ช้อนอักษรตัวที่ ๓ และที่ ๑ ในวรรค หน้าอักษรตัวที่ ๔ และที่ ๒ ในวรรค

นิกคหิตสันธิวิธาน

กฎการสนธิ นิกคหิต

อถ นิกคหิตสนธิ วุจเจเต.

ข้าพเจ้าจักกล่าว นิกคหิตสนธิ ณ บัดนี้

[คำว่า นิกคหิตสนธิ มีรูปวิเคราะห์ว่า นิกคหิตสนธิ = นิกคหิตสนธิ (การสนธิแห่งนิกคหิต
ชื่อว่า นิกคหิตสนธิ) <บัญญัติปปริสสมาส>]

“ตถุหํ กโร, รณํ ชโห, สํ จิตโต, ชุตี ฐโร, สํ มโต” อิติธ-

ในอุททาหรณ์เหล่านี้ คือ “ตถุหํ กโร, รณํ ชโห, สํ จิตโต, ชุตี ฐโร, สํ มโต” [พระกัจจายณะ
จะกล่าววิธีนี้]

“นิกคหิตน”ติ อธิกาโร.

บทว่า นิกคหิตํ (นิกคหิต) เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่าง ๆ]

“พยุชเน”ติ วตเตเต.

บทว่า พยุชเน (ในเพราะพยัญชนะ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๔๙. วคฺคนฺตํ วา วคฺเค.

นิกคหิตย่อมถึงความเป็นพยัญชนะที่สุตวรฺรค ในเพราะพยัญชนะวรรคเบื้องหลังตาม
อุททาหรณ์

นิกคหิตํ อ.นิกคหิต ปไปติ ย่อมถึง วคฺคนฺตํ ซึ่งความเป็นพยัญชนะที่สุตแห่งวรรค
พยุชเน ในเพราะพยัญชนะ วา ตามอุททาหรณ์ ๒

[สูตรนี้เป็นวิธีสูตร อาเทศวิธี คือ แปลงนิกคหิตเป็นพยัญชนะที่สุตวรฺรค ๕ ตัว คือ ง ญ ฌ ญ ม ใน

เพราะพยัญชนะวรรคเบื้องหลัง เช่น ตณฺหํ + กโร แปลงนิคคหิตเป็น ง ด้วยสูตรนี้ สำเร็จรูปเป็น ตณฺหงฺกโร]

**วคฺคภูเต พยฺยชเน ปเร นิคฺคหิตํ โข วคฺคนฺตํ วา ปปฺปโถตีติ นิमितฺตานุสฺสวราณํ จานาสนน-
วเสน ตพฺพคฺคปญฺจโม โหติ.**

นิคคหิตแลย่อมถึงความ เป็นพยัญชนะที่สูตวรรค ในเพราะพยัญชนะวรรคอันเป็น เบื้องหลังได้บ้าง พยัญชนะที่ ๕ ของวรรคนั้นๆ ย่อมมีเพราะการไกล่กันแห่งฐานของพยัญชนะที่ เป็นนิมิตกับนิคคหิต

[ในอุทาหรณ์ว่า ตณฺหํ กโร ก เป็นนิมิต เกิดที่กัณฐฐาน นิคคหิตใน ห์ เกิดที่นาสิกฐาน ส่วน ง เกิด ที่กัณฐฐานและนาสิกฐาน ดังนั้น ง อักษรจึงมีฐานเสมอกับนิมิตคือ ก และนิคคหิต (ท่านกล่าวเป็นส่วนว่า ฐานไกล่กัน ความจริงคือฐานเสมอกันนั่นเอง) ด้วยเหตุนี้ จึงแปลงนิคคหิตเป็น ง เพราะ ง มีฐานเสมอกับนิมิต และนิคคหิต ในปทรุปสิทธิคัณฐิมิข้อความจากพยาขยาเก่าของสิงหลว่า

วคฺคาวสานํ วคฺคนฺโต

นาสนโนติ ปสงฺคโต

นิมิตฺตการีนํ จานา-

สนนโต ปญฺจมา สियํ.^{๔๘}

“พยัญชนะที่ ๕ พึงมีได้เพราะความไกล่กันแห่งฐานของพยัญชนะที่เป็นนิมิตกับ การี เพราะการนับได้ว่าพยัญชนะที่สูตวรรค ชื่อว่า วัคคันตะ ส่วนพยัญชนะที่อยู่ไกล่ กันไม่ชื่อว่า วัคคันตะ”

ความจริงคำว่า วคฺคนฺตํ หมายถึง พยัญชนะที่สูตวรรคทั้ง ๕ มิใช่หมายถึงพยัญชนะตัวถัดมาจาก นิมิต เช่นในรูปว่า ตณฺหํ กโร พยัญชนะตัวถัดมาจาก ก คือ ข ไม่ถือว่าเป็นพยัญชนะที่สูตวรรค เพราะมีฐาน ไม่เสมอกับนิคคหิตที่เป็นการี พึงทราบนัยนี้แม้ในวรรคอื่นๆ]

วตฺถุติวิภาสโตโย วาสทฺโธ.

วา ศัพฺทํ นี มีอรรถวตฺถุติวิภาสา (แสดงอุทาหรณ์ตามที่กำหนดไว้ในพระบาลี)

[วา ศัพฺทํในสูตรนี้มีอรรถว่า วตฺถุติวิภาสา แสดงวิธี ๓ อย่าง คือ

๑. นิจฺจวฺธิ พบในบทกิตฺกัที่แสดงชื่อ เช่น ตณฺหงฺกโร (พระพุทธเจ้าตณฺหังกร) ที่ปงฺกโร (พระพุทธ-
เจ้าที่ปงฺกร) เมธงฺกโร (พระพุทธเจ้าเมธังกร) สรณงฺกโร (พระพุทธเจ้าสรณังกร) และในบทนามที่ลงกิตฺกัปัจจัย
และอุณาที่ปัจจัย เช่น สงฺคาหก (ผู้สนับสนุน) สญฺชานนก (ผู้หมายรู้) เป็นต้น

๒. อนิจจวิธิ พบในบททั่วไป เช่น ตงฺกโรติ หรือ ตํ กโรติ (กระทำกรรมนั้น)

๓. อสันตวิธิ พบในพระบาลีที่ไม่เข้าสนธิด้วยสูตรนี้ เช่น น ตํ กมฺมํ กตํ สาธุ (กรรมอันเรากระทำแล้วนั้น ย่อมไม่ดี) สรรณํ คจฺฉามิ (ขอถึงเป็นที่พึ่ง)]

เตน “ตณฺหฺงกโร, รณฺณชโห, สณฺณจโโต, ชุตินฺธโร, สมฺมโต” ตีอาทิสฺสู นิจฺจํ.

เพราะเหตุนี้ นิจจวิธิ จึงมีในอุททาหรณ์เหล่านี้ คือ

ตณฺหฺงกโร	[ตณฺหํ + กโร]	(ผู้ทำลายตัณหา) [ก วรรค]
रणฺณชโห	[रणํ + ชโห]	(ผู้สละกิเลส) [จ วรรค]
สณฺณจโโต	[สํ + จโโต]	(ตั้งมั่น) [ญ วรรค]
ชุตินฺธโร	[ชุตี + ธโร]	(ทรงไว้ซึ่งความรุ่งเรือง) [ต วรรค]
สมฺมโต	[สํ + มโต]	(อันบุคคลแต่งตั้งแล้ว) [ป วรรค]

การประกอบรูปศัพท์ ตณฺหฺงกโร

ศัพท์เดิมเป็น ตณฺหํ กับ กโร

แปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุตวรรค ในเพราะพยัญชนะวรรคเบื้องหลัง ด้วยสูตรว่า “วคฺคนตฺ วา วคฺเค” (ตณฺหฺง + กโร)

สำเร็จรูปเป็น ตณฺหฺงกโร

ตงฺกโรติ ตํ กโรติ, ตงฺขณํ ตํ ขณํ, สงฺคโห สํ คโห, ตงฺฆตํ ตํ ฆตํ, ฐมฺมจฺเร ฐมฺมํ จเร, ตณฺณนํ ตํ ณฺณํ, ตณฺชาตํ ตํ ชาตํ, ตณฺณณํ ตํ ณฺณณํ, ตณฺจฺนํ ตํ จฺนํ, ตณฺทฺทติ ตํ ทฺทติ, ตณฺตฺโนติ ตํ ตฺโนติ, ตณฺถิรํ ตํ ธิรํ, ตณฺทฺทนํ ตํ ทฺทนํ, ตณฺธนํ ตํ ธนํ, ตณฺนิจฺจตํ ตํ นิจฺจตํ, ตมฺปตฺโตตํ ปตฺโต, ตมฺผลํ ตํ ผลํ, เตสฺมฺโพโธ เตสํ โโพโธ, สมฺภูโต สํ ภูโต, ตมฺมิตตํ ตํ มิตตํ. กิงฺกโต กิ กโต, ทาทงฺกโต ทาทํ คโตติเอวมาทิสฺสู วิกฺขเปเน.

ความเป็นพยัญชนะที่สุตวรรคย่อมมี โดยความไม่แน่นอน ในอุททาหรณ์เป็นต้นอย่างนี้ คือ

ตงฺกโรติ หรือ ตํ กโรติ	(ย่อมกระทำสิ่งนั้น)
ตงฺขณํ หรือ ตํ ขณํ	(ขณะนั้น)
สงฺคโห หรือ สํ คโห	(การรวบรวม)

ตงฺฆตํ หรือ ตํ ฆตํ	(น้ำมันเนยนั้น)
ธมฺมณฺจเร หรือ ธมฺมํ จเร	(ฟังประพาศิธรรม)
ตณฺณนํ หรือ ตํ ณฺนํ	(เครื่องปกปิดนั้น)
ตณฺชาตํ หรือ ตํ ชาตํ	(การเกิดนั้น)
ตณฺณานํ หรือ ตํ ณฺณํ	(ญาณนั้น)
ตณฺจานํ หรือ ตํ จานํ	(ฐานะนั้น)
ตณฺททหติ หรือ ตํ ททหติ	(ย่อมเผาไหม้สิ่งนั้น)
ตณฺตโนติ หรือ ตํ ตโนติ	(ย่อมแผ่ไปสู่สิ่งนั้น)
ตณฺถิรํ หรือ ตํ ธิรํ	(สิ่งที่มั่นคงนั้น)
ตณฺทานํ หรือ ตํ ทานํ	(ทานนั้น)
ตณฺธนํ หรือ ตํ ธนํ	(ทรัพย์นั้น)
ตณฺนิจฺจุตํ หรือ ตํ นิจฺจุตํ	(นิพพานอันไม่เคลื่อนนั้น)
ตมฺปตฺโต หรือ ตํ ปตฺโต	(ถึงแล้วซึ่งที่นั้น)
ตมฺผลํ หรือ ตํ ผลํ	(ผลนั้น)
เตสฺมโโพโธ หรือ เตสํ โโพโธ	(การตรัสรู้ธรรมเหล่านั้น)
สมฺภูโต หรือ สํภูโต	(เกิดขึ้นแล้ว)
ตมฺมิตฺตํ หรือ ตํ มิตฺตํ	(มิตรนั้น)
กิงฺกโต หรือ กิ กโต	(ทำอะไร)
ทาตุงฺคโต หรือ ทาทุงฺคโต	(ไปแล้วเพื่อให้)

อิธ น ภาวติ.

ความเป็นพญฺชนะที่สุตวรรคยอมไม่มีในอุททาหรณฺเหล่านั้น (= อสันตวิธิ)

น ตํ กมฺมํ กตํ สาธุ, สรณํ คจฺฉามิ.

น ตํ กมฺมํ กตํ สาธุ	(กรรมอันเรากระทำแล้วนั้น ย่อมไม่ดี)
สรณํ คจฺฉามิ	(ขอถึงเป็นที่พึ่ง)

สติ โจปริ วาคคฺหณเ วชิณฺนตฺเร วา อิธ วาคคฺหณกรณมตฺถนตฺรวินฺญาปนตฺถํ.

อนึ่ง เมื่อ วา ศัพท์ ในสูตรหลัง[ที่ยังมาไม่ถึง]มีอยู่ หรือว่ามีวิธีอื่น การใส่ วา ศัพท์

ในสูตรนี้ มีประโยชน์เพื่อแสดงให้รู้เนื้อความอื่น

[คำว่า โจปริ ตัดบทเป็น จ + อุปริ แปลง อุ เป็น โอ

คำว่า วิชฌนตฺเร ตัดบทเป็น วิธิ + อนตฺเร แปลง อิ ใน ธิ เป็น ย แล้วแปลง ฐย เป็น ฌ แล้วจึง
 ซ้อน ฐ อักษร]

เตน นิคคหิตสฺส สํอุปสคฺค-ปฺมฺนตฺสฺส เล ลกาโร.

ดังนั้นจึงแปลงนิคคหิตที่เป็นส่วนท้ายของ สํ อุปสรรค และส่วนท้ายของ ปฺม ศัพท์
 เป็น ล ในเพราะะ ล เบื้องหลัง

[ในสูตรต่อจากนี้ไปมีสูตรว่า ปโร วา สโร ซึ่งมี วา ศัพท์ที่อาจตามมาสู่สูตรนี้ได้ ท่านจึงควรตั้งสูตร
 สั้นๆ ว่า วคฺคนตฺ วคฺเค อีกนัยหนึ่ง สูตรว่า อํ พยญฺชเน นิคคหิตํ ก็อาจแสดงอนิจจวิธิตะและอนัตตวิธิตะได้
 การกล่าว วา ศัพท์ในสูตรนี้อีกจึงถือว่าเกินความจำเป็น ดังนั้น วา ศัพท์ที่เกินมาจึงแสดงอรรถพิเศษนอกเหนือ
 จากวิธีของสูตร นั่นคือ ทำให้แปลงนิคคหิตที่อยู่ท้าย สํ อุปสรรคและ ปฺม ศัพท์เป็น ล ได้อีกด้วย ในคัมภีร์
 ปทฐปสิทฺธิคัณฺฐิกกล่าวสรุปความเป็นคาถาว่า

สิทฺเธปํนิยเม วิชฌน-

ตเรนฺปฺริ วา สติ

वासทโท ปฺนฺ วาสท-

กรियตฺถนตฺรสิทฺธิยา.^{๕๙}

“เมื่อความไม่แน่นอนแม้สำเร็จได้เพราะมีวิธีอื่นหรือมี วา ศัพท์ในสูตรเบื้องบน
 วา ศัพท์ย่อมเป็นไปเพื่อความสำเร็จแห่งข้อความอื่นที่ วา ศัพท์พึงกระทำ”]

ยถา ปฏิสลฺลีโน ปฏิสลฺลีโน,

เช่น

ปฏฺิ + สลฺลีโน เข้าสนธิเป็น ปฏฺิสลฺลีโน (หลักเร้นแล้ว)

เอวํ ปฏฺิสลฺลาโน, สลฺลกฺขณา, สลฺลเฆ, สลฺลลาโป, ปุํลฺิงคํ ปุํลฺิงคํ.

อุทาหรณ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

ปฏฺิสลฺลาโน [ปฏฺิสลฺลาโน] (ผู้หลักเร้น)

สลฺลกฺขณา [สลฺลกฺขณา] (เครื่องหมายรู้)

สลฺลเฆ [สลฺลเฆ] (การขัดเกลา)

สลลาโป	[สฺลลาโป]	(การสนทนา)
บฺุลฺลํ	เข้าสนธิเป็น บฺุลฺลํ	(เพศชาย)

[ในอุทาหรณ์เหล่านี้ แปลงนิคคหิตของ สฺ เป็น ล ด้วย วา ศัพท์ที่เกินมาในสูตรว่า วคฺคนตฺ วา วคฺเค ส่วน บฺุลฺลํ มาจาก ปฺม + ลฺลํ แปลง ม เป็นนิคคหิตก่อนด้วยสูตรว่า อโม นิคคหิตํ ผลเปหิ ได้รูปว่า ปฺม ปทรุปสิทธิบัญญัติใหม่กล่าวว่า บทว่า ปฏิสลฺลโน ต้องออกเสียง ล ให้มีเสียงขึ้นจมูกอีกด้วย เพราะถือว่าแปลงมาจากนิคคหิต ส่วน ล อักษรที่มีได้แปลงมาจากนิคคหิต เช่น มลฺโล, กลฺลํ, ปตฺตกฺลฺลํ ให้ออกเสียง ทัณฑฐานตามปกติ ข้อความนี้กล่าวตามคำอธิบายในไวยากรณ์สันสกฤตชื่อมูครโพระ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๔๙) ในภาษาสันสกฤตที่จารึกด้วยอักษรเทวนาครีจะเขียนรูปพระจันทร์ครึ่งเสี้ยวไว้เหนือ ล ที่ออกเสียงทางนาสิกฐานไว้ เพื่อเป็นเครื่องหมายให้รู้ว่าต้องออกเสียงขึ้นจมูก]

“ปัจจุตต์ เหว, ต่ เหว, ต่ หิ ตสฺส, เหว หิ โว” อิติธ-

ในอุททาหรณ์เหล่านี้ คือ “ปัจจุตต์ เหว, ต่ เหว, ต่ หิ ตสฺส, เหว หิ โว” [พระกัจจายณะ จะกล่าววิธีนี้]

“วา”ติ อธิกาโร.

บทว่า วา (ตามอุททาหรณ์) เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่าง ๆ]

๕๐. เอเห ฌ.

นิคคหิตย่อมถึงความเป็น ฌ ในเพราะ เอ หรือ ห เบื้องหลัง ตามอุททาหรณ์

นิคคหิต^๑ อ.นิคคหิต *ปฺปโปติ* ย่อมถึง ^๒ฌ ซึ่งความเป็น ฌ *เอเห* ในเพราะ เอ และ ห วา ตามอุททาหรณ์ ๒

[สูตรนี้เป็นวิธีสูตร อาเทศวิธี คือ แปลงนิคคหิตเป็น ฌ ในเพราะ เอ และ ห เบื้องหลัง เช่น ปัจจุตต์ + เหว แปลงนิคคหิตใน ต่ เป็น ฌ ในเพราะสระ เอ หลัง, ช้อน ฌ เป็น ฌญ แล้วนำ ฌญ พยัญชนะไป ประกอบกับสระ เอ ของ เหว เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ปัจจุตตญเฆว]

เอการหการเอ ปเร นิคคหิต^๑ โห ฌการ^๒ ปฺปโปติ วา.

นิคคหิตแลย่อมถึงความเป็น ฌ อักษรในเพราะ เอ อักษร และ ห อักษร เบื้องหลัง ตามสมควร

เอการเอ ฌาเทศสฺส ทฺวิภาโว.

การช้อน ฌ ซึ่งอาเทศมา[จากนิคคหิต] ย่อมมีในเพราะ เอ อักษร

ปัจจุตตญเฆว ปัจจุตต์ เหว, ตตญเฆว ต่ เหว, ตตญหิ ตสฺส ต่ หิ ตสฺส, เหวญหิ โว เหว หิ โว.

เช่น

ปัจจุตตญเฆว หรือ ปัจจุตต์ เหว (เฉพาะตนนั้นเทียว)

ตตญเฆว หรือ ต่ เหว (สิ่งนั้นนั้นเทียว)

“สโยโค, สโยชน, สยโต, สยาจิกาย, ยํ ยเทว, อานนุตริกํ ยมาหุ” อิติธ-

ในอุททาหรณ์เหล่านี้ คือ “สโยโค, สโยชน, สยโต, สยาจิกาย, ยํ ยเทว, อานนุตริกํ ยมาหุ” [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“ณ”มิตติ วตตเต.

บทว่า ณ (ความเป็น ณ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๕๑. ส เย จ.

นิคคหิตกับ ย ย่อมถึงความเป็น ณ ในเพราะ ย

นิคคหิตํ อ.นิคคหิต ปไปติ ย่อมถึง ณ ซึ่งความเป็น ณ ส กับ เยน ด้วย ย อักษร เย ในเพราะ ย วา ตามอุททาหรณ์ ๗

[สูตรนี้เป็นวิธีสูตร อาเทสวิธี กล่าวคือ แปลงนิคคหิตกับ ย เป็น ณ เช่น สโยโค แปลงนิคคหิตกับ ย เป็น ณ ด้วยสูตรนี้, ซ้อน ณ เป็น ณณ แล้วนำ ณณ พยัญชนะไปประกอบกับสระ โอ ของ โยโค เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น สณโณโค

จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุกัฑณะ คือ ดึง ณ ศัพท์จากสูตรว่า เอहे ณ มาไว้ในสูตรนี้]

นิคคหิตํ โข ยกาเร ปเร สห ยกาเรน ณการํ ปไปติ วา.

นิคคหิตแลกับ ย อักษร ย่อมถึงความเป็น ณ อักษรในเพราะ ย อักษรเบื้องหลังได้ ตามอุททาหรณ์

ฉาเทสสุส ทฺวิตตํ.

การซ้อน ณ ซึ่งอาเทศมา[จากนิคคหิต]ย่อมมี

[ซ้อน ณ เป็น ณณ ตามกฎที่กล่าวไว้ว่า สยาหิณ สหธาตฺวนตฺยาเทโส (พยัญชนะอาเทศของสูตร ทั้งหลายมีสูตร ส เย จ เป็นต้น)]

สณโณโค สโยโค, สณโณชน สโยชน, สณณโต สยโต, สณญาจิกาย สยาจิกาย, ยณณเทว

ยํ ยเทว, อานนฺตริกญฺญมาหุ อานนฺตริกํ ยมาหุ.

เช่น

สณฺโณโค หรือ สโยโค	(การประกอบ)
สณฺโณชนํ หรือ สโยชนํ	(สังโยชนํ, เครื่องร้อยรัด)
สณฺณโต หรือ สยโต	(สำรวมแล้ว)
สณฺณาจิกาย หรือ สยฺยาจิกาย	(แห่งกฐินี่ที่ขอด้วยตนเอง)
ยญฺญเทว หรือ ยํ ยเทว	(ใด ๆ นั้นเทียว)
อานนฺตริกญฺญมาหุ หรือ อานนฺตริกํ ยมาหุ	(นักปราชญ์กล่าวแล้วว่าสิ่งนั้นเป็นสิ่งที่มียผล แน่นอน = มียผลตามมาแน่นอน)

การประกอบรูปศัพท์ สณฺโณโค

ศัพท์เดิมเป็น สํ กับ โยโค

แปลงนิคคหิตกับ ย เป็น ญ ในเพราะ ย ด้วยสูตรว่า “ส เย จ” (สณฺ + โยโค)

ซ้อน ญ เป็น ญญ ทำยรัสสระด้วยสูตรว่า “ปร เทวภาโว จาเน” (สณฺญ + โยโค)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (สณฺญ → โยโค)

สำเร็จรูปเป็น สณฺโณโค

วาทสฺส ววตฺถิตฺติวิภาสฺสตาว สํปทฺนตฺโต จ สพฺพนาม-ยการปรโต จ นิคฺคหิตาอญฺญตฺถ
น โหติ.

การแปลงเป็น ญ ย่อมไม่มีในนิคคหิตอื่นนอกจากนิคคหิตที่อยู่ท้ายบทว่า สํ และ
นิคคหิตที่อยู่ท้าย ย อักษรที่เป็นสรรพนาม เพราะ ว่า ศัพท์เป็นวตฺถิตฺติวิภาสา

ยถา เอตํ โยชนํ, ตํ ยานํ, สรณํ ยนฺติ.

เช่น

เอตํ โยชนํ	(โยชนํนี้, การประกอบนี้)
ตํ ยานํ	(ยานนี้, พาหนะนี้)
สรณํ ยนฺติ	(ย่อมถึงเป็นที่พึ่ง)

[อุทาหรณ์เหล่านี้ ไม่มีการแปลงนิคคหิตกับ ย เป็น ณ เพราะมิได้เป็นนิคคหิตท้าย ส์ อุปสรรค และ ย สรรพนาม]

เอตถ จ “สห เย จา”ติ วุตตพเพ “ส เย จา”ติ วจนโต สุตตนเตสุ สุขุขจารณตถมกฺขร-
โลโปปิติ ทฎฺฐพฺพ.

อนึ่ง เมื่อควรกล่าวสูตรว่า “สห เย จ” [แต่ไม่กล่าว] ฟังทราบว่าการลบอักษรย่อมีเพื่อการออกเสียงง่ายในพระสูตรทั้งหลาย เพราะกล่าวว่า “ส เย จ”

[การที่ท่านไม่กล่าวสูตรว่า สห เย จ แต่ลบอักษรเหลือ ส เย จ เพื่อต้องการให้ทราบว่าการลบอักษรสามารถกระทำได้ ดังที่มีปรากฏในพระสูตรทั้งหลายเป็นหลักฐานอยู่]

เตน ปฏิสงฺขาย โยนิโส ปฏิสงฺขา โยนิโส, สยํ อภิณฺณาย สจฺฉิกตฺวา สยํ อภิณฺณา
สจฺฉิกตฺวา, ปริเยสนาย ปริเยสนาติอาทิ ลีชฌติ.

เพราะเหตุนี้ จึงสำเร็จอุทาหรณ์เป็นต้นว่า

ปฏิสงฺขาย โยนิโส [ลบ ย เหลือ] ปฏิสงฺขา โยนิโส (พิจารณาแล้วด้วยปัญญา)

สยํ อภิณฺณาย สจฺฉิกตฺวา [ลบ ย เหลือ] สยํ อภิณฺณา สจฺฉิกตฺวา (รู้เห็นทำให้แจ้งแล้ว
ด้วยตนเอง)

ปริเยสนาย [ลบ ย เหลือ] ปริเยสนา (ด้วยการแสวงหา)

[ในอุทาหรณ์เหล่านี้ให้ลบ ย อักษร ด้วยนิปาตนะว่า ส เย จ อนึ่ง นิปาตนะคือการทำตัวด้วยคำใน
สูตรโดยไม่ใช้วิธีที่กล่าวไว้ในสูตร ตัวอย่างที่ลบ ย อักษรนี้มีใช้ในพระบาลีหลายแห่ง เช่น

อาวิกตา หิสฺส มาสุ โหติ [อาวิกตา มาจาก อาวิกตาย] (ความผาสุกย่อมมีแก่ภิกษุนี้เพราะการเปิด
เผยอาบัติ)

อสุสฺวนตา ฐมฺมสุสฺส ปริหายนฺติ [อสุสฺวนตา มาจาก อสุสฺวนตาย] (ย่อมเสื่อมจากธรรมเพราะไม่
ได้สดับ)

ตทารมฺมณฺตา อุปฺปชฺชติ [ตทารมฺมณฺตา มาจาก ตทารมฺมณฺตาย] (ย่อมเกิดขึ้นโดยความเป็น
ตทารมณ)

อนุปาทา วิมุตโต [อนุปาทา มาจาก อนุปาทาย] (พ้นแล้วเพราะไม่ยึดมั่น)
สทฐา ปพฺพชิตโต [สทฐา มาจาก สทฐาย] (เลื่อมใสแล้วออกบวช)
สํวิทาวหาโร [สํวิทาวหาโร มาจาก สํวิทายอวหาโร] (การนัดหมายขโมย)

ตํ อหํ พฺรุมิ, ยํ อาหุ, ธนํ เอว, กิํ เอตํ, นิหฺนฺติตุํ อรหฺติ, ยํ อนิจฺจํ, ตํ อนตฺตา, เอตํ อโวจ, เอตํ เอว อิจฺจตุร-

ในอุททาหรณ์เหล่านี้ คือ “ตํ อหํ พฺรุมิ, ยํ อาหุ, ธนํ เอว, กิํ เอตํ, นิหฺนฺติตุํ อรหฺติ, ยํ อนิจฺจํ, ตํ อนตฺตา, เอตํ อโวจ, เอตํ เอว” [พระกัจจายณะจะกล่าววิธีนี้]

๕๒. มทา สเร.

แปลงนิคคหิตเป็น ม หรือ ท ในเพราะสระเบื้องหลังตามอุททาหรณ์

มทา อ. ม และ ท อาเทศท. นิคคหิตฺตสฺส แห่งนิคคหิต โหฺนฺติ ย่อมมี สเร ในเพราะสระ วา ตามอุททาหรณ์ ๗

[สูตรนี้เป็นวิธีสูตร อาเทศวิธิ คือ แปลงนิคคหิตเป็น ม หรือ ท ในเพราะสระหลัง เช่น ตํ + อหํ แปลงนิคคหิตเป็น ม ด้วยสูตรนี้ แล้วนำ ม พยัญชนะไปประกอบกับสระ อ ของ อหํ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ตมหํ]

นิคคหิตฺตสฺส โช สเร ปเร มการทการาทเสา โหฺนฺติ วา.

แปลงนิคคหิตเป็น ม อักษรหรือ ท อักษร ในเพราะสระเบื้องหลังตามอุททาหรณ์

เอตถ จ วาสททาธิการสฺส วตฺถิตฺติวิภาสตุตา ทกาโร ยเตตสทฺทโต ปรสฺเสว.

อนึ่ง ในสูตรนี้ เพราะ วา ศัพท์ที่ตามมาเป็นอธิการ แปลงนิคคหิตเบื้องหลัง ย, ต และ เอต ศัพท์เท่านั้นเป็น ท

[วา ศัพท์ที่ตามมาจากสูตรว่า วคฺคนตํ วา วคฺเค มีอรรถวตฺถิตฺติวิภาสาทีกำหนดกฎระเบียบในสูตร แปลว่า “ตามอุททาหรณ์” ดังนั้น การแปลงนิคคหิตเป็น ท จึงมีได้เฉพาะนิคคหิตที่อยู่ท้าย ย, ต และ เอต ศัพท์เท่านั้น ส่วนการแปลงนิคคหิตเป็น ม นิยมใช้มาก มีขอบเขตกว้างไม่อาจจะกำหนดได้]

ตมหํ พฺรุมิ, ยมาหุ, ธนเมว, กิเมตํ, นิหฺนฺติตุมรหฺติ, ยทนิจฺจํ, ตทหนตฺตา, เอตทโวจ, เอตเทว.

เช่น

ตมหํ พฺรุมิ [ตํ + อหํ พฺรุมิ] (ข้าพเจ้าย่อมกล่าวซึ่งบุคคลนั้น)

ยมาหุ	[ย + อาหุ]	(นักปราชญ์ทั้งหลายย่อมกล่าวซึ่งบุคคลใด)
ธนเมว	[ธน์ + เอว]	(ทรัพย์นั้นเทียว)
กิเมตํ	[กี + เอตํ]	(สิ่งนั้นคืออะไร)
นินทิตุมรหติ	[นินทิตุํ + อรหติ]	(ย่อมควรวติเตียน)
ยทนิจํ	[ย + อนิจํ]	(สิ่งใดไม่เที่ยง)
ตทนต์ตา	[ตํ + อนตตตา]	(สิ่งนั้นเป็นอนัตตา)
เอตทโวจ	[เอตํ + อโวจ]	(กล่าวแล้วซึ่งคำนั้น)
เอตเทว	[เอตํ + เอว]	(สิ่งนั้นเทียว)

การประกอบรูปศัพท์ ตมห์

ศัพท์เดิมเป็น ตํ กับ อหํ

แปลงนिकคหิต เป็น ม ในเพราะสระหลัง ด้วยสูตรว่า “มหา สเร” (ต ม + อหํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ युตุटे” (ต ม → อหํ)

สำเร็จรูปเป็น ตมห์

วาติ กี.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า วา (ตามอุทาหรณ์)

ตํ อหํ, เอตํ เอว, อุกุโจจนิ มํ อวริ มํ.

บทว่า วา (ตามอุทาหรณ์) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสหวิธิตังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

ตํ อหํ (ข้าพเจ้าย่อมกล่าวบุคคลนั้น)

เอตํ เอว (สิ่งนั้นเทียว)

อุกุโจจนิ มํ อวริ มํ (ดำแล้วซึ่งเรา ตีแล้วซึ่งเรา)

[วา ศัพท์ที่ตามมาั้นไม่เพียงแสดงการกำหนดกฎระเบียบในสูตรดังที่กล่าวมาแล้ว แต่ยังแสดงอนิจจวิธิตะและอสันตวิธิตะอีกด้วย กล่าวคือ รูปว่า ตํ อหํ และ เอตํ เอว เป็นรูปอนิจจวิธิตะ เพราะในอุทาหรณ์ข้างต้นมีรูปที่เข้าสนธิว่า ตมห์, เอตเทว ส่วนรูปว่า อุกุโจจนิ มํ อวริ มํ เป็นรูปอสันตวิธิตะที่ไม่แปลงนिकคหิตเป็น ม หรือ ท]

เอตถ จ “มทา”ติ โยควิภาเคน พุญฺชเนปิ วา มกาโร.

อนึ่ง แปลงนิคคหิต เป็น ม ได้บ้างในเพราะพยัญชนะหลัง ด้วยการแบ่งสูตรว่า มทา ใน
สูตรนี้

[โยควิภาคะ คือ การแบ่งสูตร มีอรรถเหมือนคำว่า สุตตวิภาคะ การแบ่งอย่างที่กล่าวนี้เรียกว่า
ทวิภากรณโยควิภาคะ คือ แบ่งสูตรเป็นสองส่วน]

เตน “พุทฺธมฺ สรณมฺ คจฺฉามิ”ติอาทิ สิขฺณติ.

เพราะเหตุนี้จึงสำเร็จอุทาหรณ์เป็นต้นว่า

พุทฺธมฺ สรณมฺ คจฺฉามิ (ข้าพเจ้าขอถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง)

[ด้วยการแบ่งสูตรว่า มทา แปลงนิคคหิตเป็น ม ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง เช่น พุทฺธมฺ สรณมฺ
คจฺฉามิ เมื่อแปลงแล้วไม่ต้องนำไปประกอบกับอักษรหน้าของบทหลัง เพราะถือว่าเป็นที่ไม่สมควร คือในคัมภีร์
ขุททกปาฐะใช้แยกกันเช่นนี้ ในบางแห่งยังแปลงนิคคหิตเป็น ท ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง เช่น ตํ + หิตํ
= ตหฺริตํ (เมื่อแปลงนิคคหิตเป็น ท แล้วให้แปลง หิ เป็น ริ) นอกจากนั้น ด้วยการแบ่งสูตรว่า สเร แปลง
นิคคหิตเป็น ย ได้ เช่น ตํ + อิทํ = ตยิทํ โมคคัลลานไวยากรณํ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๔๔) ตั้งสูตรว่า
มยทา สเร (แปลงนิคคหิตเป็น ม, ย และ ท ในเพราะ สระหลัง) เพื่อแสดงถึงการแปลงทั้งสามอย่างไว้ใน
สูตรเดียวกัน]

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺธมฺ สรณมฺ คจฺฉามิ

ศัพท์เดิมเป็น พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ

แปลงนิคคหิตเป็น ม ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ด้วยการแบ่งสูตรว่า มทา ในสูตรว่า “มทา สเร”

สำเร็จรูปเป็น พุทฺธมฺ สรณมฺ คจฺฉามิ

“ตาส อห สนฺติเก, วิทฺถุณฺ อคฺคํ, ตสฺส อทาสี อห” อตีธ-

ในอุททาทรณ์เหล่านี้ คือ “ตาส อห สนฺติเก, วิทฺถุณฺ อคฺคํ, ตสฺส อทาสี อห” [พระกัจจายนะ จะกล่าววิธีนี้]

“สเร”ติ วตฺตเต.

บทว่า สเร (ในเพราะสระหลัง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[คัมภีร์นยาสะอธิบายว่า ท่านเกรงว่านักศึกษาจะเข้าใจว่า บทว่า พยฺยชเน จากสูตรว่า กฺวจิ โอ พยฺยชเน จะตามมาสูตรนี้ จึงกล่าวย้ำอีก]

๕๓. กฺวจิ โลโป.

นิกคหิตย่อมถึงการลบในเพราะสระหลังในบางแห่ง

นิกคหิตํ อ.นิกคหิต ปฺปโปติ ย่อมถึง โลโป ซึ่งการลบ สเร ในเพราะสระ กฺวจิ ในบางแห่ง ๗

[สูตรนี้เป็นวิธีสูตร โลปวิธี คือ ลบนิกคหิตในเพราะสระหลัง เช่น ตาส + อห ลบนิกคหิตใน ส ด้วยสูตรนี้, แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ ส ออกจากสระ อ, ลบสระ อ หน้าในเพราะสระ อ ของ อห ที่มะสระหลังคือ อ ของ อห เป็น อา แล้วนำ ส ไปประกอบกับสระ อา ของ อาห เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ตาสาห]

นิกคหิตํ โช สเร ปเร โลโป ปฺปโปติ กฺวจิ ฉนฺทานุรกฺขณฺสุขุจฺจารณฺญจาเนสุ.

นิกคหิตแลย่อมถึงการลบในเพราะสระหลังในบางแห่ง คือ ในที่รักษาฉนฺทลักษณะและตำแหน่งที่ออกเสียงง่าย

[คำว่า ฉนฺทานุรกฺขณฺสุขุจฺจารณฺญจาเนสุ เป็นคำอธิบาย กฺวจิ (ในบางแห่ง) ว่าหมายถึงในที่รักษาฉนฺทลักษณะและตำแหน่งที่ออกเสียงง่ายในร้อยแก้ว]

บุพฺพสฺสรโลโป.

การลบสระหน้า[ย่อมมี]

ปรสฺส อสโยคนฺตสฺส ทีโฆ.

เป็นที่ชะสรรหลังที่ไม่มีพยัญชนะสังโยคอยู่ท้าย

[การที่ชะสรรหลังนั้นมีจำกัดเฉพาะในสระที่ไม่มีพยัญชนะสังโยคอยู่ท้าย เพราะถ้าพยัญชนะสังโยคอยู่ท้ายก็ต้องรัสชะสรรหน้าแน่นอน (ดู สูตร ๓๘)]

ตาสาห์ สนฺติเก, วิทฺนุคฺคํ, ตสฺส อทาสาห์,

เช่น

ตาสาห์ สนฺติเก	[ตาสฺ + อหฺ]	(ข้าพเจ้าในสำนักของนางภิกษุณีเหล่านั้น)
วิทฺนุคฺคํ	[วิทฺ + อกฺคํ]	(ยอดแห่งผู้รู้ทั้งหลาย)
ตสฺส อทาสาห์	[ตสฺส อทาสี + อหฺ]	(ข้าพเจ้าให้แล้วแก่บุคคลนั้น)

ตถา กถาห์, เอวาทฺ, กุยาห์.

อุทาหรณ์เหล่านี้ ฟังทราบเหมือนอย่างนั้น คือ

กถาห์	[กถฺ + อหฺ]	(เรา[จะพ้นไป]อย่างไร)
เอวาทฺ	[เอวฺ + อหฺ]	(ข้าพเจ้า[ดำริแล้ว]อย่างนี้)
กุยาห์	[กี + อหฺ]	(ข้าพเจ้า[พึงกระทำ]อะไร)

ในที่นี้ใช้เป็น ตถา กถาห์ ตามฉบับสิงหล ส่วนฉบับพม่ามีรูปว่า ตถากตาทฺ ตามนัยนี้ ดัดบทเป็น ตถาคตฺ + อหฺ แต่รูปนี้ไม่พบในพระบาลี มีพบรูปว่า กถาห์ ซึ่งดัดบทเป็น กถฺ + อหฺ ในคัมภีร์จริยาปิฎก (ขุ. จริยา. ๓๓.๕๒.๖๑๘) ว่า กถาห์ อิมฺ มุญฺจิสฺสฺ (เราจักพ้นไปจากเหตุฉัตรนี้อย่างไร) ข้อความนี้มีอยู่ในฉบับฉันทฺ-สังคายนาเป็นรูปว่า กถาห์ แต่ฉบับมหาจุฬาย มีรูปเป็น กถาห์ ซึ่งไม่สอดคล้องกับข้อความในบทรูปสิทธิปกรณ์

อุทาหรณ์ที่คล้ายคลึงกับ วิทฺนุคฺคํ พบในพระบาลีว่า

ภิกฺขุโหวาทกานคฺโค	[ภิกฺขุโหวาทกานํ + อกฺโค]	(ยอดของผู้สั่งสอนภิกษุ)
ปฏฺิภาเนยฺยกานคฺคํ	[ปฏฺิภาเนยฺยกานํ + อกฺคํ]	(ยอดของผู้ทรงปฏิภาณ)
อารทฺุทวิริยานคฺคํ	[อารทฺุทวิริยานํ + อกฺคํ]	(ยอดของผู้ปรารถนาความเพียร)

การประกอบรูปศัพท์ ตาสาห์

ศัพท์เดิมเป็น ตาสฺ กับ อหฺ

ลบนิคคหิตในเพราะสระหลังด้วยสูตรว่า “กฺวจิ โลป” (ตาส + อห)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพฺพมโหฺจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ตาส อ + อห)

ในเพราะสระหลัง ลบสระหน้าด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลป” (ตาส + อห)

เมื่อลบสระหน้าแล้วให้ทัษะสระหลังด้วยสูตรว่า “ทีฆ” (ตาส + อห)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (ตาส → อห)

สำเร็จรูปเป็น ตาสาห

กฺวจิตฺติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง)

เอวมสฺส, กิมหํ.

บทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุททาหรณ์ว่า

เอวมสฺส [เอวํ + อสฺส] (ฟังเป็นอย่างนี้)

กิมหํ [กึ + อห] (ข้าพเจ้า[ฟังกระทำ]อะไร)

[อุททาหรณ์ข้างต้นนี้ไม่ลบนิคคหิตในเพราะสระหลัง แต่แปลงนิคคหิตเป็น ม ด้วยสูตรว่า มหา สเร]

“อริยสัจจานํ ทสฺสนํ, เอตํ พุทฺธานํ สาสนํ, สํรตฺโต, สํราโค, สํรมฺโโก, อวิสฺหาโร, จิรํ ปวาสิ, คนฺตุํ กาโม, คนฺตุํ มโน” อิติธ-

ในอุททาทรณ์เหล่านี้ คือ “อริยสัจจานํ ทสฺสนํ, เอตํ พุทฺธานํ สาสนํ, สํรตฺโต, สํราโค, สํรมฺโโก, อวิสฺหาโร, จิรํ ปวาสิ, คนฺตุํ กาโม, คนฺตุํ มโน” [พระกัจจายณะจะกล่าววิธีนี้]

“กวจิ โลปน”ติ วตตเต.

สูตรว่า กวจิ โลปํ (นิคคหิตย่อมถึงการลบในเพราะสระหลังในบางแห่ง) ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรนี้]

๕๔. พยัญชนะ จ.

นิคคหิตย่อมถึงการลบและอื่นๆ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังในบางแห่ง

นิคคหิตํ อ.นิคคหิต ปปโปติ ย่อมถึง โลปํ จ ซึ่งการลบด้วย พยัญชนะ ในเพราะพยัญชนะ กวจิ ในบางแห่ง ๒

[สูตรนี้เป็นวิธิสสูตร โลปวิธิตี คือ ลบนิคคหิตในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง เช่น อริยสัจจานํ + ทสฺสนํ ลบนิคคหิตในเพราะ ท พยัญชนะด้วยสูตรนี้ สำเร็จรูปเป็น อริยสัจจาน ทสฺสนํ

คัมภีร์นยาสะ (สูตร ๓๙) กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่รวบรวมการอาเทศนิคคหิตเป็น ป ดังอุททาทรณ์ว่า จิรํปวาสิ ที่ตัดบทเป็น จิรํ + ปวาสิ แปลงนิคคหิตเป็น ป ด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้]

นิคคหิตํ โช พยัญชนะ จ ปเร โลปํ ปปโปติ กวจิ ฉนฺทานุรฺกฺษณาทิมฺหิ.

นิคคหิตแล่อย่อมถึงการลบและอื่นๆ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังในบางแห่ง คือในที่รักษาฉนฺทลักษณะเป็นต้น

[อาทิ ศัพท์ใน ฉนฺทานุรฺกฺษณาทิมฺหิ (ในที่รักษาฉนฺทลักษณะเป็นต้น) หมายถึง ตำแหน่งที่ออกเสียงง่ายในร้อยแก้ว]

รการหกาเรสุ อุปสคฺคนตฺสส ทิโฆ.

การที่หะสระที่อยู่หลังอุปสรรคย่อมมี ในเพราะ ร อักษรและ ห อักษร[เบื้องหลัง]

[ข้อความนี้หมายถึงรูปว่า สารตโต, สาราโค, สารมโโก และ อวิสาหาโร ซึ่งทีฆะ อ เป็น อา ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังด้วยสูตรว่า ทีฆิ ในพยัญชนสนธิ]

อริยสัจจาน ทสสนั, เอตั พุทธาน สาสนั, สารตโต, สาราโค, สารมโโก, อวิสาหาโร, จิรป-
ปวาสิ. ทวิตต. คนตุกาโม, คนตุมนโน.

เช่น

อริยสัจจาน ทสสนั	[อริยสัจจานั + ทสสนั]	(การเห็นอริยสัจทั้งหลาย)
เอตติ พุทธาน สาสนั	[พุทธานั + สาสนั]	(นี่คือคำสอนของพระพุทธเจ้า ทั้งหลาย)
สารตโต	[สั + รตโต]	(ผู้กำหนดยิ่ง)
สาราโค	[สั + ราโค]	(ความกำหนดยิ่ง)
สารมโโก	[สั + รมโโก]	(ความเพียรยิ่ง)
อวิสาหาโร	[อวิสั + หาโร]	(การไม่หลอกลวง)
จิรปวาสิ	[จิรั + ปวาสิ]	(ผู้อยู่จากกันนาน = ไม่ได้เห็นกัน มานาน)

การช้อนพยัญชนะย่อมีในตัวอย่างว่า จิรปวาสิ นี้

คนตุกาโม	[คนตุ + กาโม]	(ผู้ใคร่เดินทางไป)
คนตุมนโน	[คนตุ + มโน]	(ผู้มีใจที่จะไป)

การประกอบรูปศัพท์ สารตโต

ศัพท์เดิมเป็น สั กับ รตโต

ลบนิคคหิตในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังด้วยสูตรว่า “พยุณฺชน เจ” (ส + รตโต)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย” (ส อ + รตโต)

ทีฆะสระหน้าในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังด้วยสูตรว่า “ทีฆิ” (ส อา + รตโต)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรั ยุตเต” (ส → อา รตโต)

สำเร็จรูปเป็น สารตโต

[บทว่า จิรปวาสิ ลบนิคคหิตด้วยสูตรนี้ แล้วช้อน ป เป็น ปป ส่วนตามมติของคัมภีร์นยาสะกล่าววว่า

ให้แปลงนิคคหิตเป็น ป ด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ ส่วนรูปว่า คนตุกาโม, คนตุมนโน ให้ลบนิคคหิตเท่านั้น โมคคัลลาน-
ไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๓๙) กล่าวว่าการลบนิคคหิตทำยบที่ลง ตู บัจจยเป็นวิธีแน่นอน]

กวจีติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กวจิ (ในบางแห่ง)

เอต มงฺคลมุตฺตม.

บทว่า กวจิ (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุททาหรณ์ว่า
เอต มงฺคลมุตฺตม \ (นี่เป็นมงคลอันประเสริฐ)

[รูปว่า เอต มงฺคลมุตฺตม ไม่ลบนิคคหิตเป็น เอต มงฺคลมุตฺตม เพื่อให้รูปศัพท์ชัดเจนไม่คลุมเครือใน
พระไตรปิฎกฉบับไทยกับฉบับสิงหลมีรูปว่า เอตมมฺงคฺลมุตฺตม แต่ฉบับฉฺฉฺฐสังคายนามีรูปว่า เอต มงฺคลมุตฺตม
ถ้าหากรูปว่า เอตมมฺงคฺลมุตฺตม ปรากฏอยู่ในสมัยที่แต่งปทฺฐปสิทฺธิปกรณในปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๕ หรือต้น
พุทธศตวรรษที่ ๑๖ ท่านผู้แต่งก็คงไม่กล่าว กวจิ ศัพท์ไว้เพื่อห้ามการลบนิคคหิต ดังนั้นรูปว่า เอต มงฺค-
ลมุตฺตม ตามฉบับฉฺฉฺฐสังคายนาก็สอดคล้องกับกฎไวยากรณ์ แม้รูปศัพท์ว่า เอวมเม สุต ในฉบับไทยกับฉบับ
สิงหล ก็ควรมีปาฐะที่ถูกต้องว่า เอว เม สุต ตามฉบับฉฺฉฺฐสังคายนา โดยอ้างอิง กวจิ ศัพท์ในสูตรนี้ที่แสดง
การลบนิคคหิตในบางแห่งจำนวนน้อยเท่านั้น]

“กตํ อิติ, กิ อิติ, อภินนุหุ อิติ, อุตตตตํ อิว, จกุกํ อิว, กล อิว, หลํ อิทานิ, กิ อิทานิ, ตวํ อสิ, อิทํ อปิ, อุตตตริ อปิ, ทาทุํ อปิ, สทิสํ เอว” อิติธ-

ในอุททาทรณฺ์เหล่านี้ คือ “กตํ อิติ, กิ อิติ, อภินนุหุ อิติ, อุตตตตํ อิว, จกุกํ อิว, กล อิว, หลํ อิทานิ, กิ อิทานิ, ตวํ อสิ, อิทํ อปิ, อุตตตริ อปิ, ทาทุํ อปิ, สทิสํ เอว” [พระกัจจายณะจะกล่าววิธีนี้]

“นิกคหิตมฺหา, โลปนุ”ติ จ วุตตเต.

บทว่า นิกคหิตมฺหา (หลังนิกคหิต) และบทว่า โลปนุ (การลบ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๕๕. ปโร วา สโร.

สระหลังนิกคหิตย่อมถึงการลบตามอุททาทรณฺ์

สโร อ.สระ ปโร อันเป็นเบื้องหลัง นิกคหิตมฺหา จากนิกคหิต ปฺไปติ ย่อมถึง โลปนุ ซึ่งการลบ วา ตามอุททาทรณฺ์ ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธิสูตฺร โลปนุติ คือ ลบสระที่อยู่ท้ายนิกคหิต เช่น กตํ + อิติ ลบสระ อิตํท้ายนิกคหิตด้วยสูตรนี้ แล้วแปลงนิกคหิตเป็นพยัญชนะที่สุตฺวรรค สำเร็จรูปเป็น กตฺนฺติ]

นิกคหิตมฺหา ปโร สโร โลปนุ ปฺไปติ วา.

สระที่อยู่ท้ายนิกคหิต ย่อมถึงการลบตามอุททาทรณฺ์

[พึงสังเกตว่าข้อความในวุตฺติของสูตรนี้เหมือนกับสูตรทุกอย่าง แต่ก็นับว่าเป็นการอธิบายสูตรในลักษณะของรูปศัพท์ กล่าวคือ สูตรว่า ปโร วา สโร ยังไม่ใช่ประโยคที่สมบูรณ์ เพราะไม่มีบทกริยา ทั้งข้อความก็ยังไม่สมบูรณ์เพราะไม่มีบทที่ตามมาเป็นอธิการ แต่ในวุตฺติได้เรียงเป็นประโยคที่สมบูรณ์ โดยมีการเพิ่มบทที่ตามมาและกิริยาคุมพากย์]

นิกคหิตสฺส วคฺคนฺตตฺตํ.

การแปลงนิกคหิตเป็นพยัญชนะที่สุตฺวรรค ย่อมมี

กตฺนฺติ, กิฺนฺติ, อภินนุหฺนฺติ, อุตตตตฺตํ, จกุกํ, กลีว, หลนฺทานิ, กิฺนฺทานิ, ตวํสิ, อิทมฺปิ,

อุตุตริมปี, ทาตุมปี, สทิสว.

เช่น

กตฺนฺติ	[กตฺ + อิติ]	(ว่ากระทำแล้ว)
กิฺนฺติ	[กี + อิติ]	(ว่าจะไร)
อภินนฺทฺนฺติ	[อภินนฺทฺ + อิติ]	(ภิกษุทั้งหลายชื่นชมแล้ว ดังนี้แล)
อุตุตฺตฺตฺตฺ	[อุตุตฺตฺตฺ + อิว]	(เหมือนเนื้อตากแห้ง)
จกฺกํ	[จกฺกํ + อิว]	(เหมือนล้อ)
กลีว	[กลี + อิว]	(เหมือนโทษ)
หลนฺทานิ	[หลํ + อิทานิ]	(พอแล้วในเวลานี้)
กิฺนฺทานิ	[กี + อิทานิ]	(อะไรในเวลานี้)
ตฺวํลี	[ตฺวํ + อสิ]	(เป็นท่าน)
อิทฺมปี	[อิทฺ + อปี]	(แม้สิ่งนี้)
อุตุตฺริมปี	[อุตุตฺรี + อปี]	(แม้ยิ่งกว่า)
ทาตุมปี	[ทาตุํ + อปี]	(แม้เพื่อให้)
สทิสว	(สทิสํ + เอว)	(เหมือนกันนั่นเทียว)

การประกอบรูปศัพท์ กิฺนฺติ

ศัพท์เดิมเป็น กี + อิติ

ลบสระหลังนิคคหิตด้วยสูตรว่า “ปโร วา สโร” (กี + ติ)

แปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุตวรคด้วยสูตรว่า “วคฺคนฺตํ วา วคฺเค” (กิฺนฺ + ติ)

สำเร็จรูปเป็น กิฺนฺติ

วาติ กี.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า วา (ตามอุทาหรณ์)

กตฺ อิติ, กิฺมิตฺติ, ทาตุมปี, สามํ เอว.

บทว่า วา (ตามอุทาหรณ์) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

กตํ อิติ		(ว่ากระทำแล้ว)
กิมิติ	[กี + อิติ]	(ว่าจะไร)
ทาทุมปิ	[ทาทุํ + อปิ]	(แม่เพื่อให้)
สามํ เอว		(ด้วยตนเองนั้นเทียว)

อยมฺปิ วาสททสฺส วตฺถิตฺติวาทสฺสตา อิติวาทานิสฺสเปวาทิตฺโต อณฺณตฺถ น โหติ.

วิธีดังกล่าวย่อมไม่มีในอุทธานอื่นนอกจาก อิติ, อิว, อิทานิ, อสิ, อปิ, เอว เป็นต้น เพราะ วา ศัพท์เป็นนวัตถิตวิภาสา

[ถ้านิคคหิตมิได้ตามด้วยศัพท์ดังกล่าวจะใช้วิธีการอย่างอื่น ดังอุทธานที่ยกตามมานี้เพราะ วา ศัพท์ทำหน้าที่กำหนดศัพท์หลังว่าคือ อิติ เป็นต้น

คำว่า อิติวาทานิสฺสเปวาทิตฺโต ตັตบพเป็น อิติ + อิว + อิทานิ + อส + อปิ + เอว + อาทิตฺโต]

ยถา อหํ เอตฺถ, เอตํ อโหสิ.

เช่น

อหํ เอตฺถ	(ข้าพเจ้าในที่นี้)
เอตํ อโหสิ	(ความดำรินี้ได้มีแล้ว)

“เอว อสฺส เต อาสวา, ปุप्ผํ อสฺสา อุปปชฺชช” อิติธฺ สเร ปเร ลุตฺเต-

ในอุททาทรณ์เหล่านี้ คือ “เอว อสฺส เต อาสวา, ปุप्ผํ อสฺสา อุปปชฺชช” เมื่อลอบสระหลังแล้ว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[คำว่า สเร ปเร ลุตฺเต มีข้อความสัมพันธ์กับปาสฺสเสสสะว่า อัย วิธิ กจฺจายเนน วุจฺจเต (พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้) ส่วนปทฺฐปฺลิตฺทินิสฺสยใหม่กล่าวว่าให้สัมพันธ์กับคำสรุปลงใจความที่จะกล่าวไว้ในสูตรต่อไปว่า ปุริมพฺยณฺชนสฺส โลป (ลพพยัญชนะตัวหน้า) โดยทั่วไปข้อความในประโยคต้นมักไม่มีประโยคอื่นแทรกเพราะทำให้ขาดสัมพันธ์ภาพของประโยค แต่การประกอบศัพท์ในคัมภีร์ไวยากรณ์อาจไม่เหมือนกับประโยคบาลีทั่วไป เช่น วา ศัพท์ ซึ่งอยู่หน้าประโยคไม่ได้ แต่อยู่หน้าสูตรได้เหมือนในสูตรว่า วา ปโร อสรูปา ดังนั้นจึงมีข้อยกเว้นได้ในบางกรณีที่ผู้อ่านสามารถเข้าใจได้]

วิปริณาเมน “ปรสฺมี, สเร, ลุตฺเต”ติ จ วตฺเตเต.

บทว่า ปรสฺมี (ที่อยู่ท้าย), สเร (เมื่อสระ) และบทว่า ลุตฺเต (ถูกลบแล้ว) ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรนี้] ด้วยการเปลี่ยน[วิภัตติ]

[บทว่า ปรสฺมี และ สเร ตามมาจากสูตรว่า ปโร วา สโร โดยเปลี่ยนจากปฺฐมาวิภัตติเป็นสັตตมีวิภัตติ ส่วนบทว่า ลุตฺเต ตามมาจากสูตรว่า กฺวจิ โลป โดยเปลี่ยนจากทฺตยาวิภัตติเป็นสັตตมีวิภัตติ แม้ว่า ลุตฺเต และ โลป จะเป็นคนละศัพท์กัน ก็ถือว่าคล้ายคลึงกัน ต่างกันที่อรรถของปัจจัยเท่านั้น คือ ลุตฺเต เป็นกรรม-สาธนะ มาจาก ลฺป ธาตุ (อทฺสฺสเน = ไม่เห็น) + ต ปัจจัย แปลว่า “ถูกลบแล้ว” โลป เป็นภาวสาธนะ แปลว่า “การลบ” มาจาก ลฺป ธาตุ + ณ ปัจจัย การเปลี่ยนศัพท์เพียงบางส่วนเช่นนี้ ตามหลักภาษาไม่นับว่าเป็นคนละศัพท์กัน แต่ถือว่าเป็นศัพท์เดียวกัน ดังกฎทั่วไปในคัมภีร์ปริภาเซนทฺเสชระว่า

เอกเทศวิกิตํ อนณฺณว.^{๕๖}

บทที่เปลี่ยนแปลงไปบางส่วน ย่อมเป็นเหมือนมิใช่บทอื่น]

๕๖. พฺยณฺชน จ วิสณฺโณโค.

เมื่อลอบสระหลังนิคคหิตแล้ว ฟังกระทำพยัญชนะไม่ให้เป็นสังโยคด้วย สเร ครั้นเมื่อสระ ปรสฺมี อันเป็นเบื้องหลัง นิคคหิตฺมหา จากนิคคหิต ลุตฺเต ถูกลบแล้ว

พยุฆโน จ อ.พยุฆณะ ด้วย วิสณโณโค มีสังโยคอันปราศจากแล้ว โหติ ย่อมเป็น ฯ

[สูตรนี้เป็นวิธีสูตร โลปวิธิ คือ เมื่อลบสระหลังนิกคหิตแล้วเหลือเป็นพยุฆณะสังโยค คือ เป็นพยุฆณะซ้อนกันสองตัว ให้ลบพยุฆณะตัวหน้าที่เป็นตัวสะกดอีกตัวหนึ่ง เช่น เอว + อสส ลบสระหลังนิกคหิตด้วยสูตรว่า ปโร วา สโร แล้วลบ ส พยุฆณะสังโยคใน อสส ด้วยสูตรนี้ สำเร็จรูปเป็น เอว ส]

นิกคหิตมหา ปรสมิ สเร ลุตเต พยุฆโน สณโณโค เจ, วิสณโณโค โหตีติ สโยเคกเทศสสุ
ปริมพยุฆนสสุ โลโป.

เมื่อลบสระหลังนิกคหิตแล้ว ถ้าพยุฆณะเป็นสังโยค ให้กระทำไม่ให้เป็นสังโยคนั้นทีเดียว จึงลบพยุฆณะตัวหน้าซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของพยุฆณะสังโยค ด้วยสูตรนี้

ทฺวินัน พยุฆนนานเมกตร จิติ สณโณโค.

การตั้งอยู่ในสระเดียวกันของพยุฆณะสองตัว ชื่อว่า สังโยค

อิธ ปน สยฺชชตีติ สณโณโค, ปฺริโม วณฺเณ.

แต่ในสูตรนี้ อักษรใดอันบุคคloyมซ้อน เหตุนั้นอักษรนั้นชื่อว่า สังโยค หมายถึง อักษรตัวหน้า

วิกโต สณโณโค อสฺสาติ วิสณโณโค, ปโร.

พยุฆณะสังโยค[ตัวหน้า]ของอักษรใดย่อมไม่มี เหตุนั้นอักษรนั้นชื่อว่า วิสณฺเณคะ (มีสังโยคอันปราศจากแล้ว) หมายถึง อักษรตัวหลัง

[ข้อความว่า “การตั้งอยู่ในสระเดียวกันของพยุฆณะสองตัว ชื่อว่า สังโยค” กล่าวถึงลักษณะทั่วไปของสังโยคที่หมายถึงพยุฆณะที่ซ้อนกันสองหรือสามตัวอันไม่มีสระคั่น ดังข้อความกล่าวไว้ในสูตร ปรสมณฺวา ปโยเค ว่า สรานนฺตริตานิ พยุฆนนานิ สโยโค (พยุฆณะทั้งหลายอันไม่มีสระคั่น ชื่อว่า สังโยค) แต่ในคำว่า วิสณฺเณคะ ที่ ประกอบรูปศัพท์จาก วิ + สณโณคะ คำว่า สณโณคะ (สังโยค) หมายถึง พยุฆณะตัวหน้าเท่านั้น โดยมีรูปวิเคราะห์ เป็นกรรมสาธนะว่า สยฺชชตีติ สณโณโค (อักษรใดอันบุคคloyมซ้อน เหตุนั้นอักษรนั้นชื่อว่า สังโยค) ส่วนบทสำเร็จว่า วิสณฺเณคะ หมายถึง พยุฆณะตัวหลัง โดยมีรูปวิเคราะห์เป็นนฺฏฐีพหุพีหิสมาสว่า วิกโต สณโณโค อสฺสาติ วิสณฺเณคะ (พยุฆณะสังโยคของอักษรใดย่อมไม่มี เหตุนั้นอักษรนั้นชื่อว่า วิสณฺเณคะ)

คำว่า วิสณฺเณคะ ในสูตรนี้ ระบุถึงการลบพยุฆณะตัวหน้า เพราะการที่พยุฆณะสองตัวกลายเป็น

พยัญชนะตัวหนึ่งไป ก็คือการลบนั่นเองท่านไม่ตั้งสูตรที่ระบุถึงการลปไว้โดยตรงว่า สโยคพยัญชนสฺส โลโป (ลปพยัญชนะสังโยค) ก็เพื่อจะให้คำสละสลวยตามหลักของอสังการที่เรียกว่า สุขุมาลตาคฺณ คือ ความนุ่มนวล (ดู สุโพธาสังการ คาทา ๑๓๙) ดังสาธกในคัมภีร์นยาสะว่า

วิสมโยโคติ อิมินา ปน โลโป อาห เทวโลกํ คโตติ วจเนน มรณํ วिय.^{๙๑}

อนึ่ง พระกัจจายณะกล่าวถึงการลปด้วยคำว่า วิสมโยโค นี้เหมือนกล่าวถึงความตายด้วยคำพูดว่า เทวโลกํ คโต (ไปสู่เทวโลก)

เอวํส เต อาสวา, ปุပ္ผํสา อุပ္ปชฺชิ.

เช่น

เอวํส เต อาสวา [เอวํ + อสฺส เต อาสวา] (อาสวะเหล่านั้นของภิกษุผู้นั้น [ย่อมไม่มี]อย่างนี้)

ปุပ္ผํสา อุပ္ปชฺชิ [ปุပ္ผํ + อสฺสา อุပ္ปชฺชิ] (ต่อมโลหิตเกิดแล้วแก่นางนั้น)

การประกอบรูปศัพท์ เอวํส

ศัพท์เดิมเป็น เอวํ กับ อสฺส

ลปสรรหหลังนิคคหิตด้วยสูตรว่า “ปโร วา สโร” (เอวํ + สฺส)

เมื่อลปสรรหหลังนิคคหิตแล้ว ให้ลปพยัญชนะสังโยคตัวหน้าด้วยสูตรว่า “พยัญชนโน จ วิสมโยโค” (เอวํ ส)

สำเร็จรูปเป็น เอวํส

[รู้ว่า เอวํส บางแห่งมีรูปแยกกันเป็น เอวํ ส แต่รู้ว่า ปุပ္ผํสา อุပ္ปชฺชิ ใช้ติดกันตามพระบาลี ความจริงรูปว่า เอวํส อาจใช้ติดกันได้ เพราะเป็นรูปสนธิเหมือน ปุပ္ผํสา]

ลุตฺเตติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า ลุตฺเต (เมื่อลปแล้ว)

เอวมสฺส.

บทว่า ลุตฺเต (เมื่อลปแล้ว) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

เอวมสฺส [เอวํ + อสฺส] (พึงเป็นอย่างนี้)

[ตัวอย่างนี้ไม่ลบสระหลัง จึงเข้าสนธิด้วยวิธีการอย่างอื่น คือแปลงนิคคหิตเป็น ม ด้วยสูตรว่า มหาสเร]

จสทเทน ดิถุณฺณํ พุญฺญชานานํ สรฺูปสโยโคปิ วิสฺสญฺโณโค โหติ.

ในบรรดาพยัญชนะ ๓ ตัวซ้อน ให้กระทำพยัญชนะสังโยค [๒ ตัว] ที่มีรูปเสมอกันให้ไม่เป็นสังโยคด้วย จ ศัพท์

ยถา อคฺยาคารี, วุตฺยสฺส.

เช่น

อคฺยาคารี [อคฺคิ + อคารี] (เรือนไฟ)

วุตฺยสฺส [วุตฺติ + อสฺส] (พึงเป็นการเลียงชีพ)

[ถ้าหากว่าเกิดมีพยัญชนะซ้อนติดต่อกัน ๓ ตัว ให้ลบตัวแรกที่เหมือนกันออกเสียหนึ่งตัว เช่น อคฺคิ + อคารี แปลง อิ เป็น ย มีรูปว่า อคฺคยาคารี พยัญชนะสังโยค ๓ ตัวคือ คคฺย มีรูปเสมอกัน ๒ ตัวคือ คคฺ จึงลบ ค ตัวแรกด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจจะยะ คือรวบรวมข้อความที่มีได้กล่าวไว้ในสูตร แต่สังโยคที่ซ้อนกัน ๓ ตัวซึ่งมีรูปไม่เสมอกัน เช่น คนฺตฺวา, พินฺทฺวาคโม ไม่ต้องลบพยัญชนะสังโยคตัวแรกด้วยวิธีดังกล่าว

คัมภีร์พาลาวดารฎีกาใหม่ (คำอธิบายสูตร พุญฺญชาน จ วิสฺสญฺโณโค) แสดงความเห็น ว่า ถ้าการออกเสียงพยัญชนะสังโยคที่มีรูปเสมอกันในบางรูปไม่ยากนักก็ไม่จำเป็นต้องลบ ยกเว้นในกรณีที่ออกเสียงยากก็ต้องลบไป กล่าวคือ รูปว่า อคฺคยาคารี แม้ไม่ลบ ค สังโยคตัวแรกก็ออกเสียงง่าย ดังข้อความในคัมภีร์นี้ว่า

**สภกตคนฺถสฺปิ ตาทิสฺสฺ จาเนสฺสุ สรฺูปานํ เอกสฺส โลโป วุตฺโต. ตถาปิ ยตถ มฺลสทฺเท พุญฺญชนทฺวย-
สโยเค สติ ปฺนฺ สนฺธิวเสน สยฺยุตเต อณฺเณ พุญฺญชเน ยถิ อุจฺจารณสฺส ทฺกกรตา น ภเวยฺย. อุจฺจารणे เตสฺ
ดิถุณฺมปิ พุญฺญชานานํ สทฺทสฺวานํ โหติ. ตสฺมี โลโป น กาดพฺโพติ อมฺหากํ ขนฺติ.**^{๓๒}

แม้ในคัมภีร์สันสกฤตก็กล่าวถึงการลบพยัญชนะสังโยคตัวหนึ่งในพยัญชนะสังโยคที่มีรูปเสมอกันในฐานะเช่นนี้ อย่างไรก็ตาม ถ้าในศัพท์เดิมใดพึงออกเสียงง่ายในพยัญชนะอื่นที่ซ้อนกันด้วยการสนธิอีกในเมื่อมีพยัญชนะสังโยคสองตัว และการได้ยินเสียงพยัญชนะทั้งสามตัวนั้นก็มิได้ในขณะออกเสียง จึงไม่ควรกระทำการลบพยัญชนะสังโยคตัวแรกนั้น ข้อนี้เป็นความเห็นของข้าพเจ้า

อุทาหรณ์ที่สำเร็จรูปด้วย จ ศัพท์ข้างต้น มีวิธีสำเร็จรูปโดยสังเขป ดังนี้ คือ

อคฺคิ + อคารี = อคฺคย-อคารี = อคฺยาคารี

วุตฺติ + อสฺส = วุตฺตฺย-อสฺส = วุตฺยสฺส]

“จกขุ อุทปาติ, อว สีโร, ยาว จิธ ภิกฺขเว, อณฺเฏ ฏฺฐานิ, ต สมฺปยุตฺตา” อิติธ-

ในอุททาหรณ์เหล่านี้ คือ “จกขุ อุทปาติ, อว สีโร, ยาว จิธ ภิกฺขเว, อณฺเฏ ฏฺฐานิ, ต สมฺปยุตฺตา” [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“สเร, อาคโม, กฺวจิ, พฺยฆฺชเน”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า สเร (ในเพราะสระหลัง), บทว่า อาคโม (เป็นอาคม), บทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) และบทว่า พฺยฆฺชเน (ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[บทว่า สเร ตามมาจากสูตร มหา สเร, บทว่า อาคโม ตามมาจากสูตร ยวมทนตรลา จาคมา, บทว่า กฺวจิ และ พฺยฆฺชเน ตามมาจากสูตร กฺวจิ โอิ พฺยฆฺชเน]

๕๗. นิคคหิตตฺยจ.

ลงนิคคหิตเป็นอาคม ในเพราะสระ หรือในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังในบางแห่ง

นิคคหิตํ อ.นิคคหิต อาคโม เป็นอาคม โหติ ย่อมเป็น สเร วา ในเพราะสระก็ตาม พฺยฆฺชเน วา ในเพราะพยัญชนะก็ตาม กฺวจิ ในบางแห่ง ๒

[สูตรนี้เป็นวิธีสูตร อาคมวิธี คือ ลงนิคคหิตเป็นอาคมในเพราะสระหรือพยัญชนะเบื้องหลัง เช่น จกขุ อุทปาติ ลงนิคคหิตอาคมในเพราะสระ อุ เบื้องหลังด้วยสูตรนี้ สำเร็จรูปเป็น จกขุ อุทปาติ

คัมภีร์กัจจายนสังเขป (สูตร ๓๗) กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุทัตตะนะ คือ ดึง อาคโม ศัพท์ มาไว้ในสูตรนี้]

นิคคหิตตฺยจ อาคโม โหติ สเร วา พฺยฆฺชเน วา กฺวจิ สุขุจจารณฺนฺจานเ.

ลงนิคคหิตเป็นอาคม ในเพราะสระ หรือในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังในบางแห่ง คือ ในตำแหน่งที่ออกเสียงง่าย

[การลงนิคคหิตใช้ในลักษณะสองประการ คือในที่รักษาดันท์ลักษณะหรือตำแหน่งที่ออกเสียงง่าย ส่วนการลงนิคคหิตเป็นอาคมใช้ในลักษณะอย่างเดียว คือตำแหน่งที่ออกเสียงง่าย การลงนิคคหิตเป็นอาคมเพื่อรักษาดันท์ลักษณะจึงไม่มีใช้ในคาถาประพันธ์ เช่นในบาทคาถาว่า กตฺตพฺพํ กุสฺลํ พหุํ บทว่า พหุํ ลงนิคคหิตเป็นอาคมเพื่อให้ออกเสียงง่าย ไม่เนื่องด้วยการรักษาดันท์ลักษณะแต่อย่างใด บทดังกล่าวลงนิคคหิตเป็น

อาคมด้วยวินาธิการโยควิภาคะว่า นิคคหิตตญจ โดยเว้นบทที่ตามมาสูตรนี้ คือ สเร และ พยัญชน เพราะไม่มีนิมิตดังกล่าวนั้น]

นิคคหิตตสฺส รสฺसानุคตตฺตา รสฺสโตเยวายํ.

การลงนิคคหิตเป็นอาคมนี ย่อมมีท้ายรัสสระเท่านั้น เพราะนิคคหิตเป็นพยัญชนะตามหลังรัสสระ

[ข้อความนี้แสดงว่า ให้ลงนิคคหิตเป็นอาคมท้ายรัสสระ ๓ ตัวเท่านั้น ไม่ลงท้ายที่สระ ๕ ตัว เพราะนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่ออกเสียงร่วมกับรัสสระอย่างเดียว

คำว่า รสฺสโตเยวายํ ตัดบทเป็น รสฺสโต + เวย + อย]

จกฺขุ อฺทปาติ, อวฺสิโร, ยาวญฺจิธ ภิภฺชเว, อญฺญฺลานิ, ตํสมฺปยุตฺตา.

เช่น

จกฺขุ อฺทปาติ	[จกฺขุ อฺทปาติ]	(จักขุบังเกิดขึ้นแล้ว)
อวฺสิโร	[อวฺสิโร]	(ผู้มีศีรชะลง)
ยาวญฺจิธ ภิภฺชเว	[ยาว + จ + อธิ ภิภฺชเว]	(ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในธรรมวินัยนี้มีประมาณเท่าไรแล)
อญฺญฺลานิ	[อญฺญฺลานิ]	(อวัยวะน้อยใหญ่ทั้งหลาย)
ตํสมฺปยุตฺตา	[ตํสมฺปยุตฺตา]	(ประกอบแล้วด้วยธรรมนั้น)

เอวํ ตงฺขณ, ตํสฺภาโว.

อุทาหรณ์เหล่านี้ ฟังทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

ตงฺขณ	[ตงฺขณ]	(ในขณะนั้น)
ตํสฺภาโว	[ตํสฺภาโว]	(สภาวะนั้น)

การประกอบรูปศัพท์ จกฺขุ อฺทปาติ

ศัพท์เดิมเป็น จกฺขุ กับ อฺทปาติ

ในเพราะสระหลัง ลงนิคคหิตอาคมด้วยสูตรว่า “นิคคหิตตญจ” (จกฺขุ อฺทปาติ)

สำเร็จรูปเป็น จกขุ อุกุปาติ

กวจีติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบพว่า กวจิ (ในบางแห่ง)

น หิ เอเตหิ, อธิ เจว.

บพว่า กวจิ (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิบัติเสถียรวิธีดังกล่าวในอุททาหรณ์ว่า

น หิ เอเตหิ (ย่อมไปไม่ได้ด้วยพาหะเหล่านี้)

อธิ เจว (ในธรรมวินัยนี้นั้นเทียว)

[อุททาหรณ์ดังกล่าวนี้ ไม่ลงนิคคหิตเป็นอาคมที่ น หรือ อธิ ตามที่กล่าวถึงในสูตรนี้]

“เอวํ วุตเต, ตํ สาธุ, เอกํ สมยํ ภควา, อคฺคิวิ สนฺธมฺ” อิติธ-

ในอุททาหรณ์เหล่านี้ คือ “เอวํ วุตเต, ตํ สาธุ, เอกํ สมยํ ภควา, อคฺคิวิ สนฺธมฺ”
[พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

โลปาเทสการิเย สมฺปตเต เยภฺยเยน ตทปวาทตฺถมาห.

เมื่อวิธีคือการลบและการอาเทศปรากฏพร้อมแล้ว พระกัจจายนะได้กล่าวเพื่อห้ามวิธี
ดังกล่าวนั้นโดยส่วนมาก

[ในวรรณกรรมบาลีโดยทั่วไป ส่วนมากจะไม่ลบหรือแปลงนิคคหิต แต่จะใช้วิธีการของสูตรว่า อํ
พฺยณฺชน นิคฺคหิตํ แทนสูตรที่กล่าวมาแล้ว โดยสูตรนี้กล่าวถึงการคองนิคคหิตเป็นนิคคหิตซ้ำอีก เพื่อห้าม
การลบนิคคหิตในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังด้วยสูตรว่า พฺยณฺชน จ และห้ามการแปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะ ที่
สูตรวรรคด้วยสูตรว่า วคฺคนตํ วา วคฺเค พร้อมทั้งห้ามการแปลงเป็น ฌ ด้วยสูตรว่า เอहे ฌํ และ ส เย จ

คำว่า ตทปวาทตฺถมาห ตັตบทเป็น ต + อปวาทตฺถํ + อาห]

๕๘. อํ พฺยณฺชน นิคฺคหิตํ.

คองนิคคหิตเป็น อํ ไว้ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง

นิคฺคหิตํ อ.นิคคหิต อํ เป็น อํ โหติ ย่อมเป็น พฺยณฺชน ในเพราะพยัญชนะ ๗

[สูตรนี้เป็นวิสูตร ปฏิเสธวิ คือ ห้ามการลบหรือการอาเทศนิคคหิตด้วยการคองนิคคหิตไว้ เช่น เอวํ
วุตเต คองนิคคหิตเป็นนิคคหิตด้วยสูตรนี้ จึงไม่ลบนิคคหิตในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังด้วยสูตรว่า พฺยณฺชน จ
สำเร็จรูปเป็น เอวํ วุตเต]

นิคฺคหิตํ โช พฺยณฺชน ปเร อํอิติ โหติ.

คองนิคคหิตแลเป็นพยัญชนะว่า อํ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง

อกาโร อฺจจารณตฺโถ.

เสียง อ มีประโยชน์ในการออกเสียง

“สรโลโป”ติอาทินา ปุพฺพสฺสรโลโป วา.

การลบสระหน้าย่อมมีด้วยสูตรเป็นต้นว่า สรโลโป (การลบสระหน้า) ได้บ้าง

[ตามนัยแรก คำว่า อ ในสูตรนี้หมายถึงเฉพาะพินทุเท่านั้น สระ อ ใน อ มีประโยชน์เพื่อให้ออกเสียงได้ นัยหลังหมายถึงแปลงพินทุเป็น อ แล้วลบสระหน้าในเพราะสระหลังด้วยสูตรว่า สรโลโปมาเทศปจฺจยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ (การลบสระหน้าย่อมมีในเพราะ อ วิภตฺติ, ในเพราะสระหลังที่แปลงมา และในเพราะสระหลังที่เป็นปัจจัย แต่เมื่อลบสระหน้าแล้ว ให้ปกฺติสระหลัง) ตามนัยหลังนี้จัดเป็นอาเทศวิสูตร]

เอวํ วุตุเต, ตํ สาธุ, เอกํ สมยํ ภควา, อคฺคิวิ สนฺธมํ.

เช่น

เอวํ วุตุเต	[เอวํ + วุตุเต]	(เมื่อกล่าวแล้วอย่างนี้)
ตํ สาธุ	[ตํ + สาธุ]	(สิ่งนั้นเป็นสิ่งดี)
เอกํ สมยํ ภควา	[เอกํ + สมยํ]	(ในสมัยหนึ่งพระผู้มีพระภาค)
อคฺคิวิ สนฺธมํ	[อคฺคิ + อิว สนฺธมํ]	(เหมือนเป่าไฟ)

การประกอบรูปศัพท์ เอวํ วุตุเต (ปฐมนัย = ปฏฺิเสฐวิธิ)

ศัพท์เดิมเป็น เอวํ วุตุเต

คณฺนิคคหิตเป็นนิคคหิตไว้ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังด้วยสูตรว่า “อํ พยฺยชเน นิคคหิตํ”

สำเร็จรูปเป็น เอวํ วุตุเต

การประกอบรูปศัพท์ เอวํ วุตุเต (ทุติยนัย = อาเทศวิธิ)

ศัพท์เดิมเป็น เอวํ วุตุเต

แปลงนิคคหิตเป็น อ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังด้วยสูตรว่า “อํ พยฺยชเน นิคคหิตํ” (เอวํ + อํ วุตุเต)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโรจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (เอวํ อ + อํ วุตุเต)

ในเพราะสระหลัง ลบสระหน้าแล้วปกฺติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทศปจฺจยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ” (เอวํ + อํ วุตุเต)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปร ยุตุเต” (เอวํ → อํ วุตุเต)

สำเร็จรูปเป็น เอวํ วุตุเต

อิธิ อวุตตวิเสสานมุปี วุตตนยาติเทสตุถมติเทสมาห.

พระกัจจายนะได้กล่าวการชี้แนะสิ่งที่มีได้กล่าวไว้อย่างเจาะจงในสนธิภักดิ์นี้ เพื่อแสดงนัยที่ท่านได้กล่าวไว้ข้างต้น

[อติเทสสูตร คือ สูตรที่ชี้แนะว่าควรใช้สูตรใดในที่นั้นๆ คำว่า นัย ที่กล่าวถึงในที่นี้ หมายถึง วิธีการทางไวยากรณ์

พระกัจจายนะได้แสดงวิธีสูตรเกี่ยวกับ ปุถ, ปา และ อภิ ศัพท์เป็นต้นไว้ด้วยสูตรว่า โค สเร ปุถุสสา-คโม กวจิ แต่มิได้แสดงวิธีประกอบรูปศัพท์ของ ปริ ในบทว่า ปริยทาหาลี เป็นต้น จึงกล่าวสูตรนี้เพื่อชี้แจงว่าแม้รูปศัพท์ที่ท่านมิได้กล่าวไว้ นักศึกษาก็พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในสูตรก่อนนั่นเอง

คำว่า วุตตนยาติเทสตุถมติเทสมาห ตัดบทเป็น วุตตนย + อติเทสตุถ + อติเทส + อาห]

๕๙. อนุปทิจ्ञานัน วุตตโยคโต.

การประกอบรูปศัพท์ที่มีได้แสดงไว้ พึงทราบตามสูตรที่ได้กล่าวมาแล้ว

รูปสิทธิ อ.ความสำเร็จแห่งรูป สหุทานัน แห่งศัพท์. มยา อนุปทิจ्ञานัน ที่อันเรามีได้แสดงแล้ว ปุคฺคเลน อันบุคคล เวทิตพฺพา พึงทราบ มยา วุตตโยคโต ตามสูตรที่อันเรากล่าวแล้ว ฯ

[สูตรนี้เป็นอติเทสสูตรที่กล่าวชี้แจงว่า หากพบอุทาหรณ์ใดๆ ก็ตามที่มีได้แสดงไว้ ให้ปฏิบัติตามกฎที่ได้แสดงไว้แล้วข้างต้นด้วยการใช้สูตรที่แสดงถึงการลงเป็นต้นตั้งแต่สูตร สรา สเร โลปี จนถึงสูตร โอ อวสส, การใช้ จ ศัพท์ที่ทำหน้าที่รวบรวมข้อความอื่นซึ่งไม่ปรากฏในสูตร, การแบ่งสูตร (โยควิภาคะ) หรือการใช้ศัพท์เกิน (สัททาทิกะ) ตามความเหมาะสม ดังนั้น จึงเป็นอติเทสสูตรประเภทสุดตาดิเทสสูตรที่ชี้แจงถึงวิธีสูตรที่กล่าวมาแล้ว (ดู ลักษณะของอติเทสสูตร ๖ ประเภทในสูตร ๑๒๐)]

เย อิธิ อมุเหหิ วิเสสโต น อุปทิจ्ञา อุปสคฺคณิปาตาทโย, เตสํ วุตตโยคโต วุตตนเยน สรสนธาทีสุ วุตตนยานุสาเรน รูปสิทธิ เวทิตพฺพา.

ศัพท์เหล่านี้มีอุปสรรคและนิบาตเป็นต้น อันข้าพเจ้ามิได้แสดงไว้แล้วในสนธิภักดิ์นี้ อย่างเจาะจงมีอยู่ การประกอบรูปศัพท์เหล่านั้น อันบุคคลพึงทราบตามสูตรที่กล่าวแล้วข้างต้น คือ ตามนัยที่กล่าวมาแล้ว กล่าวคือ โดยคล้อยตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้วในสรสนธิเป็นต้น

[ในคำว่า วุตตโยคโต (ตามสูตรที่กล่าวแล้ว) โยค ศัพท์มีอรรถว่า “สูตร” วุตติอธิบายว่า วุตตนเยน (คือตามนัยที่กล่าวมาแล้ว) คำนี้เรียกว่าอนุสังวัณณาของคำต้น ในเวลาแปลมีคำว่า “คือ” เพิ่มเข้ามาแปล ส่วน คำว่า สรสนาที่สุ วุตตนยานุสาเรน (กล่าวคือ โดยคล้ายตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้วในสรสนาเป็นต้น) เป็นอนุสังวัณณาอีกทอดหนึ่ง ในเวลาแปลควรมีคำว่า “กล่าวคือ” เพิ่มเข้ามาแปล]

เตน “โท ฐสฺส จา”ติ สุตฺเต จสทฺเทน ปริยาทีน ร-ห-นาทิวณฺณสฺส วิปริยาโย ย-วาทีหิ,

เพราะเหตุนี้ การสลับเสียง ร, ห, น เป็นต้น ของศัพท์มี ปริ เป็นต้น กับ ย และ ว เป็นต้น ย่อมมีด้วย จ ศัพท์ ในสูตรว่า โท ฐสฺส จ (แปลง ฐ อักษรและตัวอื่นๆ เป็น ท อักษรและตัวอื่นๆ ในเพราะสระหลังในบางแห่ง)

[ความจริง จ ศัพท์ในสูตร โท ฐสฺส จ ทำหน้าที่รวบรวมการอาเทศอย่างเดียว ดังที่กล่าวไว้ในสูตรดังกล่าว แต่ในที่นี้ท่านถือว่า มีความหมายครอบคลุมไปถึงการสลับเสียงด้วย]

ยถา ปริยฺทาหาสิ ปฺยิรฺทาหาสิ, อริยสฺส อฺยิรฺสฺส, พหฺวาพาโธ พหฺวาพาโธ, น อภิเนยฺย อนภิเนยฺย.

เช่น

ปฺยิรฺทาหาสิ สลับเสียงเป็น ปฺยิรฺทาหาสิ	(แสดงแล้ว)
อริยสฺส สลับเสียงเป็น อฺยิรฺสฺส	(แห่งพระอริยะ)
พหฺวาพาโธ สลับเสียงเป็น พหฺวาพาโธ	(ผู้มีอาพาธหนัก)
น อภิเนยฺย สลับเสียงเป็น อนภิเนยฺย	(ไม่พียงนำมา)

การประกอบรูปศัพท์ ปฺยิรฺทาหาสิ

ศัพท์เดิมเป็น ปฺยิรฺทาหาสิ

สลับเสียง ร กับ ย ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “โท ฐสฺส จ” เพราะพระกัจจายณะแสดงสูตรว่า “อนุปทิจฺจานํ วุตตโยคโต”

สำเร็จรูปเป็น ปฺยิรฺทาหาสิ

[ปทฺฐปทิสถิตินิสสัยใหม่ (สูตร ๕๙) แสดงการสลับเสียง ๕ ประเภท คือ

๑. สรวิปริต การสลับเสียงสระ เช่น สกฺขโรปฺมาย = สกฺขโรปฺมยา, ตํกาลวจนิจฺฉาย = ตํกาลวจนิจฺฉยา
๒. พยัญชนวิปริต การสลับเสียงพยัญชนะ เช่น ปรีฎฺฑาทาหฺลิสฺส = ปรีฎฺฑาทาหฺลิสฺส, วุหฺยเต = วุหฺยเต
๓. พยัญชนสรวิปริต การสลับเสียงพยัญชนะกับสระ เช่น น อภิเนยฺย = อนภิเนยฺย
๔. สรพยัญชนวิปริต การสลับเสียงสระกับพยัญชนะ
๕. อุภยวิปริต การสลับเสียงทั้งสองอย่างโดยสลับบทหน้าหลัง เช่น อุตฺตมคโณ = คณฺตุตฺโตโม (สลับบทหน้าหลังคือ อุตฺตมคโณ เป็น คณฺตุตฺโตโม = คณฺตุตฺโตโม)

“ตํ อิมินาปิ ชานาถา”ติ เอตถ “ปโร วา สโร”ติ สเร ลุตเต “ตตฺตฺรกาโร”ติ โยควิภาเคน อกาโร, นิคฺคหิตฺตสฺส ทกาโร. ตทมินาปิ ชานาถ อิจฺจาเท.

ในอุทาหรณ์ว่า ตํ อิมินาปิ ชานาถ นี้ เมื่อลบสระหลังแล้วด้วยสูตรว่า ปโร วา สโร (สระหลังนิคคหิตย่อมาถึงการลบตามอุทาหรณ์) ลง อ อักษรด้วยการแบ่งสูตร[ให้เหลือ]ว่า ตตฺตฺรกาโร (ลง อ อักษรเป็นอาคมในที่ลบนั้น) และแปลงนิคคหิตเป็น ท อักษร สำเร็จรูปเป็น ตทมินาปิ ชานาถ (ท่านทั้งหลายฟังทราบเรื่องนั้นแม้เพราะเหตุนี้) ดังนี้ เป็นต้น

การประกอบรูปศัพท์ ตทมินาปิ

ศัพท์เดิมเป็น ตํ กับ อิมินาปิ

ลบสระหลังนิคคหิตด้วยสูตรว่า “ปโร วา สโร” (ตํ + มินาปิ)

ลง อ อาคมด้วยการแบ่งสูตรว่า ตตฺตฺรกาโร ในสูตรว่า โลปญฺจ ตตฺตฺรกาโร (ตํ + อมินาปิ)

ในเพราะสระหลัง แปลงนิคคหิตเป็น ท ด้วยสูตรว่า “มทา สเร” (ต ท + อมินาปิ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตเต” (ต ท → อมินาปิ)

สำเร็จรูปเป็น ตทมินาปิ

อติ นิคคหิตสนธิวิธานํ นิฏฺฐิตํ.

กฎการสนธินิคคหิตจบแล้ว ดังนี้

สรุปความในนิคคหิตสนธิ

สรุปความว่าในนิคคหิตสนธิจำแนกตามหน้าที่ของสูตรได้ดังต่อไปนี้

๑. อาเทสวิธีสูตร มี ๔ สูตร คือ

- วคฺคนฺตํ วา วคฺเค = แปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุตวรรค
- เอहे ฌิ = แปลงนิคคหิตเป็น ฌ
- ส เย จ = แปลงนิคคหิตกับ ย เป็น ฌ
- มหา สเร = แปลงนิคคหิตเป็น ม และ ท

๒. โลปวิธีสูตร มี ๔ สูตร คือ

- กฺวจิ โลปี = ลบนิคคหิตในเพราะสระหลัง
- พฺยณฺชเน จ = ลบนิคคหิตในเพราะพยัญชนะหลัง
- ปโร วา สโร = ลบสระหลังนิคคหิต
- พฺยณฺชโน จ วิสณฺโณโค = ลบพยัญชนะสังโยคตัวแรก

๓. อากมวิธีสูตร มี ๑ สูตร คือ

- นิคฺคหิตณฺจ = ลงนิคคหิตเป็นอากมในเพราะสระและพยัญชนะเบื้องต้นหลัง

๔. ปฏิสเสทวิธีสูตร มี ๑ สูตร คือ

- อํ พฺยณฺชเน นิคฺคหิตํ = คงนิคคหิตเป็นนิคคหิตไว้ตามเดิม

๕. อติเทสสูตร มี ๑ สูตร คือ

- อนุปทิจฺฉานํ วุตตโยคโต = ให้ประกอบรูปศัพท์ที่มีได้กล่าวไว้ตามสูตรที่กล่าวมาแล้ว

คาถาลงท้าย

สณฺณาวินฺณํ สรสนฺธิ สนฺธิ

นิเสธนํ พุญฺณชนฺสนฺธิ สนฺธิ

โย นิคฺคหิตฺตสฺส จ สนฺธิกฺปเป

สุณฺิจฺจโย โส หิ มเยตฺถ วุตฺโต.

“การตั้งชื่อ การสนธิสระ การสนธิที่เป็นปกติ การสนธิพยัญชนะ และ การสนธินิคคหิต สนธิทั้งหมดนั้นที่มีข้อวินิจฉัยดีในสนธิกัณฑ์ ข้าพเจ้า ได้กล่าวไว้ในปกรณ์นี้แล้ว”

[คาถานี้เป็นคำลงท้ายของสนธิกัณฑ์ จัดเป็นคาถา ๑๑ พยางค์ ชื่อว่า อินทรวีเชียร ท่านกล่าวสรุปว่า ได้แสดงสนธิทั้ง ๕ ประเภท คือ การตั้งชื่อ การสนธิสระ การสนธิที่ปฏิเสธ การสนธิพยัญชนะ และ การสนธินิคคหิต

อนึ่ง การตั้งชื่อมิใช่สนธิจริงๆ เป็นเพียงองค์ประกอบเพื่อให้ทำวิธีสนธิได้ง่าย ในที่นี้ท่านจัดเป็นสนธิโดยอ้อม แม้การสนธิที่ปฏิเสธก็มีใช่สนธิ แต่เกี่ยวกับสนธิ จึงจัดเป็นสนธิโดยอ้อม การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า ตัทธัมมุปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่จริงให้เหมือนมีจริง ดังอุทาหรณ์ว่า กจฺฉปโลม (หนวดเต่า) สสฺวิสาณ (เขากระต่าย) วาตฺปุพฺผ (ดอกกลม) วณฺณาปฺตฺต (บุตรหญิงหมั้น) กกฺกฺกฺกฺกฺก (เลือดปู)

ฉบับสิงหลมีรูปว่า โส หิ ส่วนฉบับฉန္ฐานิสัยคายนามีรูปเป็น โส ปิ ในที่นี้ใช้ตามฉบับสิงหล เพราะฎีกาอธิบายด้วย เอว ศัพท์ที่เป็นคำไวพจน์ของ หิ ศัพท์ว่า โสภานวินิจฺฉยฺยฺตุโต (ประกอบด้วยข้อวินิจฉัยอันงาม)

สนธิข้างต้นนี้กล่าวตามไวยากรณ์สันสกฤตที่จำแนกสนธิเป็น ๕ ประเภท คือ สรสนธิ พยัญชนสนธิ ปกตีสนธิ อนุสวารสนธิ (นิคคหิตสนธิ) และวิสรรชนีย์สนธิ โดยใช้การตั้งชื่อแทนวิสรรชนีย์สนธิ (การสนธิวิสรรชนีย์) ซึ่งไม่มีในบาลี ดังสาธกว่า

สรสนฺธิ พุญฺณชนฺสนฺธิ

ปกตีสนฺธิ ตเถว จ

อนุสวาโร วิสคโค จ

สนธิ โหติ ปญจลกุขโณ.^{๑๓}

“สนธิมีลักษณะ ๕ ประการ คือ สรสนธิ พยัญชนสนธิ ปกตีสนธิ อนุสวารสนธิ และวิสวชนียสนธิ”]

อิติ ปทฐุปสิทฺธิยํ สนธิกถุโฑ ปจโม.

จบสนธิกัณฑ์แรกในปทฐุปสิทฺธิปกรณ์

สรุปความในสนธิกัณฑ์

สนธิมี ๗ อย่าง คือ

๑. โลปสนธิ สนธิด้วยการลบ
๒. อาเทศสนธิ สนธิด้วยการแปลง (แปลงสระเป็นพยัญชนะ หรือแปลงพยัญชนะเป็นสระ)
๓. อาคมสนธิ สนธิด้วยการลงอาคม
๔. วิการสนธิ สนธิด้วยการวิการ (เปลี่ยนสระเป็นสระ หรือเปลี่ยนพยัญชนะเป็นพยัญชนะ)
๕. ปกติสนธิ สนธิโดยไม่ใช้วิธีใดเลย
๖. ทิฆมสนธิ สนธิด้วยการทมิฬสระ
๗. รัสสนธิ สนธิด้วยการรัสสระ

ถ้าในอุทาหรณ์หนึ่งๆ ใช้หลายวิธี ก็เรียกรวมกัน เช่น ใช้ ๒ วิธี คือ โลปสนธิ และ อาเทศสนธิ ก็เรียกว่า โลปอาเทศสนธิ ดังนี้ เป็นต้น

คัมภีร์กัจจายนสุดตัตถะแสดงสนธิทั้ง ๗ ประเภทว่า

โลปาเทโส จ อาคโม

วิกาโร ปกติปิ จ

ทิฆม รัสโสติ สตุเตเต

สนธิเภทา วิชาณินยา.^{๙๔}

“พึงทราบประเภทของสนธิ ๗ อย่างเหล่านี้ คือ โลปสนธิ อาเทศสนธิ อาคมสนธิ วิการสนธิ ปกติสนธิ ทิฆมสนธิ และรัสสนธิ”
การสลับเสียง (วิปริยาย) จัดเป็นอาเทศวิธี

๑. โลปสนธิ แบ่งเป็น ๓ อย่างคือ

- ๑) สรโลปสนธิ สนธิที่ลบสระ แบ่งย่อยออกเป็น ๒ อย่างคือ
 - ก. ปุพพัสสรโลปสนธิ สนธิด้วยการลบสระหน้า

เช่น โลก + อคฺคปฺคฺคโล = โลกคฺคปฺคฺคโล

ข. **ปรัสสรโลปสนธิ** สนธิด้วยการลบสระหลัง

เช่น ยสฺส + อิทานิ = ยสฺสทานิ

๒) **พยัญชนโลปสนธิ** สนธิด้วยการลบพยัญชนะ

เช่น อคฺคิ + อคาริ = อคฺยาคาริ

อุทาหรณ์นี้มุ่งถึงการลบ คุ เท่านั้น ความจริงเป็นอาเทศวิธิตัว

๓) **นิคคหิตโลปสนธิ** สนธิด้วยการลบนิคคหิต

เช่น เอวํ + อหํ = เอวาทํ

๒. **อาเทศสนธิ** แบ่งเป็น ๓ อย่างคือ

๑) **สราเทศสนธิ** สนธิที่กระทำด้วยการแปลงสระเป็นพยัญชนะ

เช่น เม + อยํ = มฺยายํ

๒) **พยัญชนาเทศสนธิ** สนธิที่กระทำด้วยการแปลงพยัญชนะเป็นสระ

เช่น อว + นทฺธา = โอนทฺธา

แปลง อว เป็น โอ ใช้สูตร โอ อวสฺส ในที่นี้ท่านมุ่งที่การแปลงพยัญชนะ
ความจริงเป็นการแปลงทั้งสระและพยัญชนะ

๓) **นิคคหิตาเทศสนธิ** สนธิที่กระทำด้วยการแปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะ

เช่น ตํ + อหํ = ตมทํ แปลง อํ เป็น ม

๓. **อาคมสนธิ** แบ่งเป็น ๓ อย่างคือ

๑) **สราคมสนธิ** ลงสระอาคม

เช่น ปร + สหสฺสํ = ปโรสฺหสฺสํ

ลง โอ อาคม ในเพราะพยัญชนะหลัง

๒) **พยัญชนาคมสนธิ** ลงพยัญชนะอาคม

เช่น ยถา + อิทํ = ยถยิทํ

ลง ย อาคม แล้ววิสสะ

๓) **นิคคหิตาคมสนธิ** ลงนิคคหิตอาคม

เช่น จกฺขุ + อุทปาติ = จกฺขุํ อุทปาติ

๔. วิจารณ์สนธิ แบ่งเป็น ๒ อย่างคือ

๑) สรววิจารณ์สนธิ เปลี่ยนสระเป็นสระ

เช่น น + อุเปติ = โนเปติ

เปลี่ยน อุ เป็น โอ

๒) พยัญชนวิจารณ์สนธิ เปลี่ยนพยัญชนะเป็นพยัญชนะ

เช่น เอก + อิธ + อหิ = เอกมิธำหิ

เปลี่ยน ธ เป็น ท

๕. ปกตีสนธิ แบ่งเป็น ๒ อย่างคือ

๑) สรปกตีสนธิ ทำเป็นปกติในเพราะสระ

เช่น โก + อิมิ = โกอ อิมิ

๒) พยัญชนปกตีสนธิ ทำเป็นปกติในเพราะพยัญชนะ

เช่น ภาสติ + วา กโรติ + วา = ภาสติ วา กโรติ วา

๖. ทิมสนธิ แบ่งเป็น ๒ อย่างคือ

๑) ปุพพัสสรทิมสนธิ ทิมะสระหน้า

เช่น โลกสุส + อิติ = โลกสุสาติ

๒) ปรึสสรทิมสนธิ ทิมะสระหลัง

เช่น ตตฺร + อยิ = ตตฺรายิ

๗. รัสสนธิ แบ่งเป็น ๒ อย่างคือ

๑) สนิทเทสรัสสรสนธิ สนธิที่มีการอาเทศก่อนแล้วจึงรัสสะ

เช่น ยถา + เอว = ยถริว

แปลง เอ เป็น ริ แล้วรัสสะสระหน้า

๒) อนิทเทสรัสสรสนธิ สนธิที่รัสสะโดยไม่มีวิธีอื่นแทรก

เช่น โกวาทิ + นาม = โกวาทิ นาม

รัสสะ อี เป็น อี

๒. นามกัณฑ์

อถ นามิกวิภตฺยาวตาโร วุจฺจเต.

ข้าพเจ้าจะกล่าวการลงวิภัตตินาม ณ บัดนี้

[ประโยคในภาษาบาลีมีส่วนประกอบที่สำคัญ ๒ ส่วน คือ บทนาม และกิริยาคุมพากย์ กิริยาคุมพากย์ มีเพียงบทเดียวในพากย์ แต่บทนามอาจมีหลายบทได้ตามเนื้อความ เช่น ปุริโส มคฺคํ คจฺจติ (บุรุษไปสู่หนทาง) ในพากย์นี้มีกิริยาคุมพากย์คือ คจฺจติ (ไป)

ส่วนบทว่า ปุริโส เป็นประธาน บทว่า มคฺคํ เป็นกรรม ทั้งประธานและกรรมนั้นเป็นบทนามด้วยเหตุนี้ ท่านจึงแสดงบทนามต่อจากสนธิกัณฑ์ เพราะเป็นส่วนประกอบที่ใช้มากที่สุดในการพากย์

คำว่า นามิกวิภตฺยาวตาโร ตัดบทเป็น นามิกวิภตฺติ + อวตาโร แปลว่า การลงวิภัตตินาม คือลงวิภัตตินามแล้วกระจายศัพท์ตามวิภัตตินามนั่นเอง]

อตุถาภิมฺขํ นมนโต, อตุตฺตนิ จตุถสฺส นามนโต นามํ, ทพฺพาทิธานํ

เพราะน้อมไปสู่ความหมาย และเพราะยังเนื้อความให้น้อมมาในตน จึงเรียกว่า นามกล่าวคือ ชื่อของสิ่งๆ หนึ่ง

[คำว่า นาม มีความหมาย ๒ ประการ คือ

-ศัพท์ที่น้อมไปสู่ความหมาย” คือ เมื่อผู้พูดเห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งก็คิดถึงศัพท์ที่แสดงถึงสิ่งนั้นๆ ศัพท์จึงน้อมไปสู่ความหมาย อรรถของ นาม ศัพท์ตามนัยนี้เกี่ยวกับผู้พูด = อตุถํ นมตฺติ นามํ <นมฺ ธาตุ (นมเน = น้อม) + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ>

-ศัพท์ที่ยังเนื้อความให้น้อมมาในตน คือ เมื่อผู้ฟังได้ยินศัพท์นามแล้วก็รับรู้ว่าหมายถึงสิ่งนั้นๆ ศัพท์จึงยังความหมายให้น้อมมาในตน อรรถของ นาม ศัพท์ตามนัยนี้เกี่ยวกับผู้ฟัง = อตุตฺตนิ อตุถํ นามเมตฺติ นามํ <นมฺ ธาตุ (นมเน = น้อม) + ณ ปัจจัย + ณ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ>

คำว่า ทพฺพ โดยทั่วไปหมายถึง บุคคลหรือวัตถุสิ่งของที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ความหมายของคำนี้ก็คือรูปธรรมกับนามธรรมพร้อมทั้งสิ่งที่เป็นสมมุติบัญญัติทั้งหมด]

ตํ ปน ทูริธํ อนุวตถรฺหฺหิวเสน.

อนึ่ง นามนั้นมี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็นอันวัตถนาม และรูปหีนาม

[นาม ๒ ประเภท คือ

๑. อันวัตถนาม นามตามความหมาย คือ นามที่มีความหมายตรงตามสภาพที่เป็นจริง เช่น คนชื่อ “ใหญ่” แล้วตัวใหญ่จริง คำว่า ใหญ่ จึงเป็นชื่อที่ตรงตามสภาพที่เป็นจริง

๒. รูปหีนาม นามที่มีความหมายไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง เช่น คนชื่อว่า สิริวิฑฺฒโก (นายเจริญศรี) ถ้าผู้นั้นเป็นคนเลวทราม ก็ถือว่าชื่อนั้นไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง จึงถือว่าเป็นรูปหีนาม

คำว่า อนุวตถ มีรูปวิเคราะห์ว่า อดถฺ อนุคตฺ อนุวตถฺ (อันวัตถะ คือ นามที่ตามความหมาย)
<อัพยยัภาวสมาส>

คำว่า รูปหิ มีรูปวิเคราะห์ว่า อดถมนเปกฺขิย อิจฺฉานรฺหฺรูป รุหฺตติ รูปหิ (รูปหิ คือ ชื่อที่เป็นไปตามสมควรแก่ความต้องการ โดยไม่มองหาความหมาย) <รฺห ฐาตุ (คติย = ไป) + ติ บัจจยในกัตตุสาธนะ>]

ตฺวิธํ ปุํมิตฺถินํปฺงฺกลิงฺควเสน.

มี ๓ อย่างโดยจำแนกเป็นปฺงฺลิ่งค์ อิตถีลิ่งค์ และนปฺงฺกลิ่งค์

ยถา รุกฺโข มาลา ธนํ

เช่น รุกฺโข (ต้นไม้) เป็นปฺงฺลิ่งค์ มาลา (มาลัย) เป็นอิตถีลิ่งค์ ธนํ (ทรัพย์) เป็นนปฺงฺกลิ่งค์

[นาม ๓ ประเภท คือ

๑. ปฺงฺลิ่งค์ นามเพศชาย คือ ศัพท์ที่ลงวิภัตตินามแล้วประกอบรูปศัพท์เข้าใจง่าย ไม่สับสน เรียกว่ามีลักษณะสะอาดของเพศชาย เช่น รุกฺโข (ต้นไม้)

๒. อิตถีลิ่งค์ นามเพศหญิง คือ ศัพท์ที่ลงวิภัตตินามแล้วประกอบรูปศัพท์สับสนเข้าใจยาก เรียกว่ามีลักษณะไม่สะอาดของเพศหญิง เช่น มาลา (มาลัย)

๓. นปฺงฺกลิ่งค์ นามเพศบัณเฑาะก์ คือ ศัพท์ปานกลางที่ไม่ยากหรือไม่ง่ายนัก เรียกว่ามีลักษณะก้ำกึ่งของเพศบัณเฑาะก์ เช่น ธนํ (ทรัพย์)]

จตุพฺพิธํ สามญญคฺคุณกริยายทิจฺฉาวเสน.

มี ๔ อย่าง โดยจำแนกเป็นสามัญญนาม คุณนาม กริยานาม และยติจนาม

ยถา รุกฺโข นีโล ปาจโก สิริวฑฺโฒติอาทิ.

เช่น รุกฺโข (ต้นไม้) นีโล (สีเขียว) ปาจโก (ผู้หุง) และ สิริวฑฺโฒ (นายเจริญศรี) ดังนี้
เป็นต้น

[นาม ๔ ประเภท คือ

๑. สามัญญนาม บทนามที่มีชาติคือประเภทชนิดเดียวกันเป็นเหตุ เช่น รุกฺโข (ต้นไม้) บทว่า รุกฺโข นี้หมายถึงต้นไม้ทั้งหมด เป็นชื่อที่เกิดจากชนิดเดียวกันของต้นไม้

๒. คุณนาม บทนามที่มีคุณลักษณะเป็นเหตุ เช่น นีโล (สีเขียว) บทว่า นีโล นี้เป็นชื่อที่เกิดจากคุณลักษณะคือสีเขียว

๓. กริยานาม บทนามที่มีกริยาเป็นเหตุ เช่น ปาจโก (ผู้หุง) บทว่า ปาจโก นี้เป็นชื่อที่เกิดจากกริยาการหุง

๔. ยติจนาม บทนามที่มีได้อาศัยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นชื่อตามใจชอบ ในบางแห่งเรียกว่า ยาทิจฉนาม เช่น สิริวฑฺโฒ (นายเจริญศรี) บทว่า สิริวฑฺโฒ นี้มิได้เกิดจากเหตุคือการเจริญศรี แต่ตั้ง ตามใจชอบเท่านั้น]

อฏฺฐวิธํ อวณฺณนิตฺตปฏฺติณาม โณการนิกคหิตันตปฏฺติณาม.

มี ๘ อย่างโดยจำแนกเป็นอวณณนิตตปฏตินาม อวิณณนิตตปฏตินาม อวิณณนิตตปฏตินาม โณการันตปฏตินาม และนิกคหิตันตปฏตินาม

[อวิณณนิตตปฏตินาม แปลว่า นามที่มีสระ อ วัฒนธรรมเป็นที่สุดเป็นปกติ (ปกติ คือ รูปศัพท์ที่ยังมิได้กระจาย) คือ นาม อ การันต์ และ อา การันต์

อวิณณนิตตปฏตินาม คือ นาม อ การันต์ และ อี การันต์

อวิณณนิตตปฏตินาม คือ นาม อุ การันต์ และ อู การันต์

โอวิณณนิตตปฏตินาม คือ นาม โอ การันต์

นิกคหิตันตปฏตินาม คือ นามที่ลงท้ายด้วยนิกคหิต

ท่านแสดงนาม ๘ ประเภท คือ

๑. อการันตปฏตินาม นามที่มีสระ อ อยู่ท้ายเป็นปกติ เช่น บุริส (บุรุษ)

๒. อักษรันตปกตินาม นามที่มีสระ อา อยู่ท้ายเป็นปกติ เช่น กณฺหา (สาวน้อย)
๓. อิการันตปกตินาม นามที่มีสระ อิ อยู่ท้ายเป็นปกติ เช่น อคฺคิ (ไฟ)
๔. อีการันตปกตินาม นามที่มีสระ อี อยู่ท้ายเป็นปกติ เช่น ทณฺสี (ผู้มีไม้เท้า)
๕. อุการันตปกตินาม นามที่มีสระ อุ อยู่ท้ายเป็นปกติ เช่น ภิกฺขุ (ภิกษุ)
๖. อูการันตปกตินาม นามที่มีสระ อู อยู่ท้ายเป็นปกติ เช่น อภิภู (พระผู้เป็นใหญ่)
๗. โอการันตปกตินาม นามที่มีสระ โอ อยู่ท้ายเป็นปกติ เช่น โค (วัว)
๘. นิคคหิตันตปกตินาม นามที่มีนิคคหิตอยู่ท้ายเป็นปกติ เช่น กิ (อะไร)

คำว่า อวณฺณนิวณฺณวณฺโณการนิคคหิตนฺตปกติเกเทน ตັตบทเป็น อวณฺณ + อิวณฺณ + อุณฺณ + โอการนิคคหิต + อนฺตปกติเกเทน]

ปงฺลิ่งคฺ

ตตถ ปจมฺ อการณตมฺหา ปุลงฺลิ่งคา ชาตินิมิตฺตา ปุริสสทฺทา สฺยาทิวีกตฺติโย ปรา โยชฺยนฺเต.

ในบรรดานามเหล่านั้น ลำดับแรก ข้าพเจ้าจะให้ประกอบวิภักตฺติมี ลี เป็นต้นไว้เป็นเบื้องหลัง ปุริส คัฟท์ ซึ่งมี อ อักษรเป็นที่สุด เป็นเพศชาย อันมีชาติเป็นเหตุ

[คำว่า ชาตินิมิตฺตา (มีชาติเป็นเหตุ) ชาติ คือประเภทของสิ่งที่มีลักษณะเหมือนกัน หมายความว่า เป็นชนิดหรือจำพวกของสิ่งต่าง ๆ ทั้งที่มีชีวิตหรือไม่มีชีวิต ไม่ว่าสิ่งเหล่านั้นจะมีสัณฐานหรือสีต่างกัน แต่ก็ยังนับว่าเป็นสิ่งเดียวกัน เช่นคำว่า โค (วัว) ปุริโส (บุรุษ) อิตฺถิ (สตรี) คำว่า โค หมายถึงสัตว์จำพวกวัวทุกชนิดที่มีสีขา กินหญ้า มีเขา ใช้ทำนา แม้วัวจะมีหลายสีหลายขนาด เป็นวัวต่างบ้าง วัวดำบ้าง วัวขาวบ้าง ทุกตัวก็เรียกว่า วัว คำว่า ปุริโส หมายถึงจำพวกผู้ชายทุกคน ไม่ว่าจะเชื้อชาติต่างกัน สีผิวต่างกันสัณฐานต่างกัน ทุกคนก็เรียกว่า บุรุษ คำว่า อิตฺถิ หมายถึงจำพวกผู้หญิงทุกคน ไม่ว่าจะเชื้อชาติ สีผิว หรือสัณฐาน

คำว่า ปุริส เกิดจากชาติบุรุษ จึงเรียกว่า ชาติคัฟท์ ในภาษาบาลีจำแนกคัฟท์ออกเป็น ๕ ประเภทตามเหตุเกิดของคัฟท์ คือ

๑. นามคัฟท์ คัฟท์ที่บัญญัติโดยอาศัยชื่อ เช่น เทวทตฺโต (เทวทัต) คำนี้มีเหตุเกิดคือชื่อว่า เทวทัต
๒. ชาติคัฟท์ คัฟท์ที่บัญญัติโดยอาศัยประเภทของสิ่งที่มีลักษณะเหมือนกัน เช่น โค (วัว) คำนี้มีเหตุเกิดคือชาติวัว
๓. ทัฬหคัฟท์ คัฟท์ที่บัญญัติโดยอาศัยรูปธรรมที่ค้ำนั้นมุ่งสื่อถึง เช่น ทณฺฑิ (ผู้มีไม้เท้า) คำนี้มีเหตุเกิดคือไม้เท้า (ทณฺฑ)
๔. กิริยาคัฟท์ คัฟท์ที่บัญญัติโดยอาศัยกิริยา เช่น ปาจโก (ผู้หุง) คำนี้มีเหตุเกิดคือกิริยาหุง
๕. คุณคัฟท์ คัฟท์ที่บัญญัติโดยอาศัยคุณลักษณะ เช่น สุกฺกํ (ผ้าขาว) คำนี้มีเหตุเกิดคือสีขาว

ข้อความข้างต้นปรากฏในคัมภีร์สัททฎติว่า

สทฺโท ปญฺจวิโร ตาว

นามชาติทฬหกิริยา-

ชายเต ปิฎกตฺตये

คุณสทฺทาน เกทฺโต.

เทวทตสทโท โค จ

ทณฺฐิสทโท จ ปาจโก

สูกสทโท จิเม ปญจ

นามสททาทินามกา.^๑

“ลำดับแรก ศัพท์ในพระไตรปิฎกมี ๕ ประเภท โดยจำแนกเป็นนามศัพท์ ชาติ-
ศัพท์ ทัพศัพท์ กริยาศัพท์ และคุณศัพท์ เช่น ศัพท์ว่า เทวทต, โค, ทณฺฐี, ปาจก
และ สูก ศัพท์ทั้ง ๕ ประเภทเหล่านี้มีชื่อว่า นามศัพท์ เป็นต้น”]

๖๐. ชินวจนยุดฺดี หิ.

ข้อความทั้งหมดสมควรแก่พระชินพจนันท์นทเทียว

อตุถชาตํ อ.ข้อความ สทพฺ ทังปวง ชินวจนยุดฺดี หิ สมควรแก่พระดำรัสของพระชินเจ้า
นันทเทียว ฯ

[ประโยคที่ว่า ชินวจนยุดฺดี หิ ไม่มีประธานว่าหมายถึงอะไร จึงกล่าวครอบคลุมข้อความทั้งหมดที่เป็น
สูตร วุตติ และอุทาหรณ์ บทประธานของประโยคนี้อาจได้แก่คำว่า สทพฺ อตุถชาตํ (ข้อความทั้งหมด)]

อธิกาโรยํ.

สูตรนี้เป็นอธิการสูตร

[อธิการสูตร คือ สูตรที่ติดตามไปในสูตรต่างๆ กล่าวคือ ใช้เติมในสูตรต่างๆ สูตรนี้เป็นอธิการสูตร
ที่ติดตามไปยังสูตรหน้าและสูตรหลังทั่วทั้งคัมภีร์ ตั้งแต่สูตรแรกว่า อุกุชราปาทย เอกจตุตาลีสิ จจนถึงสูตร
สุดท้ายว่า มนุปรุสนาทีหิ อุตฺสนุสิสา

หิ ศัพท์ในพากย์นี้เป็นนิบาต ทำหน้าที่อวธารณะ (ตัดสิน) ซึ่งเรียกว่า สันนิฏฐานาธารณะ คือ
ย้าความ

การตามมาของสูตรหน้าทั้งสูตรหรือเพียงบางบทในสูตรนั้นๆ ไปสู่สูตรต่างๆ เป็นลักษณะอย่างหนึ่ง
ในภาษาบาลีซึ่งเรียกว่า อธิการนัย เท่าที่พบมี ๖ ลักษณะ คือ

๑. ศัพท์หน้าตามไปเชื่อมกับศัพท์หลังในประโยคเดียวกัน
๒. ศัพท์หลังตามไปเชื่อมกับศัพท์หน้าในประโยคเดียวกัน
๓. ศัพท์ในประโยคหลังตามมาสู่ประโยคหน้า

๔. ศัพท์ในประโยคหน้าตามมาสู่ประโยคหลัง

๕. บางแห่งอาจเปลี่ยนวิภัติแล้วตามมา

๖. บางแห่งอาจเปลี่ยนเป็นศัพท์ที่ใกล้เคียงกันแล้วตามมา ทั้งนี้เพื่อให้สอดคล้องกับข้อความนั้นๆ

ตามความเหมาะสม]

ตตถ ปญจ มาเร ชิตวาติ ชิน, พุทฺโธ.

ในสูตรนั้น ผู้ชนะมาร ๕ ชื่อว่า ชินะ (พระชินเจ้า) กล่าวคือ พระพุทธเจ้า

[รูปวิเคราะห์นี้เรียกว่า กัตตุสาธนะ คำว่า ชิน ซึ่งแปลตามศัพท์ว่า “ผู้ชนะมาร” หมายถึง พระพุทธเจ้า]

ชินสฺส วจัน ชินวจัน

พระดำรัสของพระชินเจ้า ชื่อว่า ชินวจนะ (พระชินพจน์)

[รูปวิเคราะห์นี้เรียกว่า ฉัญฐิตูปริสสมาส]

ตสฺส ชินวจนสฺส ยุตฺตํ ชินวจนยุตฺตํ.

[ข้อความทั้งหมด]สมควรแก่พระชินพจน์นั้น ชื่อว่า ชินวจนยุตตะ

[ข้อความนี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ ชินวจนยุตตะ เป็นจตุตถิตูปริสสมาส คำว่า ตสฺส มักใช้เป็นคำย่อของบทหน้าซึ่งเป็นสมาส ถ้ามีรูปว่า ตสฺส ยุตฺตํ ชินวจนยุตฺตํ ก็จะย่อคำได้ตามธรรมเนียมของการใช้สรรพนาม]

เตปิฏกสฺส พุทฺธวจนสฺส มาคธิกาย สภาวนิรุตฺติยา ยุตฺตํ อนุรูปเมวาติ.

ความหมายก็คือ สมควร คือ เหมาะสมนั้นเกี่ยวแก่พระพุทธพจน์อันได้แก่พระไตรปิฎก คือเหมาะสมแก่ภาษาตามธรรมชาติ ซึ่งเป็นภาษาของชาวมคธ

อิทํ อธิการตุถํ เวทิตพฺพ.

พึงทราบว่ สูตรนี้มีประโยชน์เพื่อเป็นอธิการสูตร

สา มาคธี มูลภาษา

นรา ยายาทิกบปิกา

พฺรหฺมาโน จสฺสุตาลาปา

สมฺพุทฺธา จาปี ภาสเร.

“ชนผู้เกิดในต้นกัป พรหม ชนผู้ไม่เคยฟังคำพูดของมนุษย์ และพระสัมมา-
สัมพุทธเจ้า ย่อมพูดด้วยภาษาใด ภาษานั้นชื่อว่าภาษาดั้งเดิมอันเป็นภาษาของชาวมคร”

[ตามความเชื่อของศาสนาพุทธ คนต้นกัปเกิดมาจากพรหมที่ลงมากินง้วนดิน และพรหมก็พูดภาษา
มครเป็นหลัก ดังข้อความที่ปรากฏในอัครคัมภีร์อรรถกถา แม้สัทหัมบดีพรหมก็ได้มากราบทูลพระพุทธเจ้าในปฐม-
สมโพธิกาลว่า อวาปุเรตฺ อมตสฺส ทวารํ (ขอพระองค์จงเปิดประตูแห่งอมตธรรมนี้เถิด) ดังนั้น คนต้นกัป
และพรหมพร้อมทั้งพระพุทธเจ้าทั้งหลายจึงพูดภาษามคร นอกจากนี้ คัมภีร์อรรถกถายังกล่าวไว้ว่าแม้คนที่ไม่
เคยฟังคำพูดของมนุษย์ก็พูดภาษามครได้เพราะเป็นภาษาธรรมชาติ แต่คาดว่าคงจะพูดได้น้อยและไม่ถูกต้อง
นัก เพราะภาษามครเป็นภาษาที่ละเอียดลึกซึ้ง นักวิชาการตะวันตกกล่าวว่าบุคคลเช่นนั้นไม่อาจพูดภาษาใดๆ
ได้เลย และอ้างว่าคนหูหนวกพูดไม่ได้เพราะไม่ได้ยินเสียงพูด

คำว่า มาคธี ในบาทแรก แปลว่า “ภาษาของชาวมคร” ความจริงแล้วยังมีภาษาอีกอย่างหนึ่งที่
ใกล้เคียงกับบาลีและใช้ในแคว้นมคธ แต่มีเสียงพูดและอักขระไม่เหมือนกันบ้าง ในบางแห่งเรียกว่า อรรธ-
มาคธี กล่าวคือ บาลีเป็นภาษาแบบแผนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ส่วนมาคธีเป็นภาษาของชาวบ้านทั่วไปที่
พูดกันในแคว้นมคธและแคว้นโกศล พบในคัมภีร์กัปภยและนาฏยศาสตร์มีสกุณฑลาเป็นต้นโดยเป็นคำพูดของ
คนชั้นต่ำ เช่น คนขับรถม้า คนเฝ้าประตู

ภาษาบาลีมีชื่อเรียกอีกหลายชื่อที่ปรากฏในคัมภีร์ทางศาสนา คือ อริยโฆหาร (ภาษาของชาว
อารยัน) ธรรมนิรุตติ (ภาษาที่กล่าวด้วยสภาวะเดิมไม่เปลี่ยนแปลง) สภาวนิรุตติ (ภาษาที่กล่าวด้วยสภาวะเดิม
ไม่เปลี่ยนแปลง) มาครภาษา (ภาษาของชาวมคร) ตันติภาษา (ภาษามีแบบแผน) มูลภาษา (ภาษาดั้งเดิม)
ปกติภาษา (ภาษาที่มีสภาวะเดิมไม่เปลี่ยนแปลง)]

อิทิกาโร ปน ติวโร สีหคตติก-มณฺชुकคตติก-ยถานุปฺพุทฺพิกวเสณ.

อนึ่ง อิทธิการะมี ๓ อย่าง โดยประเภทแห่งสีหคตทินัย มณฺชुकคตทินัย และยถา-
นุปฺพุทฺพิกทินัย

[อิทธิการ ๓ อย่าง คือ

๑. สีหคตทินัย อิทธิการะอย่างการไปของราชสีห์

๒. มัณฺฑุกคตินัย อธิการะอย่างการกระโดดของกบ

๓. ยถาณุปุพฺพิกนัย หรือนทีโสตนัย อธิการะโดยการตามไปตามลำดับ หรืออธิการะอย่าง
การไหลของแม่น้ำ]

อัยฺ ปน สีหคติโก ปุพฺพาวปรวิโลกนโต, ยถาณุปุพฺพิกเวยว วา.

อนึ่ง สูตรนี้เป็นสีหคตินัย เพราะแลไปข้างหน้าและข้างหลัง หรือว่าเป็นยถาณุปุพฺพิก-
อธิการะ (คือตามไปตามลำดับสูตร) นั้นเทียว

[สูตรนี้เป็นอธิการสูตร ใช้เติมเข้าไปในสูตรต่างๆ ตั้งแต่สูตรแรกเลยทีเดียว แล้วเติมสูตรที่ต่อจากสูตร
นี้ต่อไปจนจบคัมภีร์ เพราะภาษาและไวยากรณ์ในคัมภีร์นี้เป็นภาษาและไวยากรณ์ที่เหมาะสมแก่พระพุทฺธพจน์
จึงเป็นสีหคตินัย อีกนัยหนึ่งเป็นยถาณุปุพฺพิกนัยที่ใช้เติมสูตรต่างๆ ต่อจากสูตรนี้ต่อไปจนจบคัมภีร์]

สกุกตวิสทิสํ กตฺวา ชินฺวจนานุรูปวเสน ปกตัญฺจปนตถํ ปริภาสมาห.

พระกัจจายนะได้กล่าวกฎทั่วไป เพื่อกำหนดศัพท์เดิมด้วยความสมควรแก่พระชินพจน์ โดยกระทำให้แตกต่างจากภาษาสันสกฤต

[ในภาษาสันสกฤตมีศัพท์เดิมของบทนามที่มีสระอยู่ท้าย เช่น ราม เหมือน พุทฺธ, ปุริส เป็นต้น และมีศัพท์เดิมที่มีพยัญชนะอยู่ท้าย

เช่น ลิหุ เป็นต้น พระกัจจายนะจะหลีกเลี่ยงศัพท์เดิมที่มีพยัญชนะอยู่ท้าย แล้วกำหนดศัพท์เดิมให้แตกต่างจากภาษาสันสกฤตไว้ในกัจจายนไวยากรณ์นี้ เพื่อให้สอดคล้องกับพระพุทฺธพจน์]

๖๑. ลิงฺคฺยจ นิปฺจฺจเต.

นามศัพท์และอื่น ๆ ย่อมตั้งไว้สมควรแก่พระชินพจน์

ลิงฺคฺยจ อ.นามศัพท์ ด้วย ชินฺวจนนฺยุตฺตํ อันสมควรแก่พระดำรัสของพระชินเจ้า มยา อันข้าพเจ้า นิปฺจฺจเต ย่อมให้ตกไป (ตั้งไว้) ฯ

[สูตรนี้เป็นปริภาสาสูตร กล่าวคือ เป็นสูตรแสดงกฎครอบคลุมทางไวยากรณ์ คัมภีร์สุตตนิเทศ กล่าวว่าเป็นวิธยํคปริภาสาสูตร คือ ปริภาสาสูตรที่แสดงวิธีประกอบรูปศัพท์ จะเห็นได้ว่าในสูตรนี้ท่านกล่าวว่า จะตั้งนามศัพท์ไว้ให้คล้ายตามพระชินพจน์ เช่น ตั้งรูปเดิมเป็น ปุริส ไม่ตั้งเป็น ปุรุช ตามสันสกฤต เป็นต้น

คัมภีร์สุตตนิเทศ (สูตร ๕๓) แสดงปริภาสาสูตร ๓ ประเภท คือ

๑. สัมมัญญคปริภาสาสูตร ปริภาสาสูตรแสดงชื่อ คือสูตรว่า ปรสมณฺญา ปโยเค
 ๒. วิธยํคปริภาสาสูตร ปริภาสาสูตรแสดงวิธี คือสูตรว่า ลิงฺคฺยจ นิปฺจฺจเต
 ๓. อนนํคปริภาสาสูตร ปริภาสาสูตรที่มีได้แสดงชื่อและวิธี คือสูตรว่า ตทฺนุปรโรเรน
- คัมภีร์อาศุโพระอธิบายลักษณะของปริภาสาสูตรว่า

ทีโป ยถา ปภาทวารา

สพฺพเคหฺพปกาโสโก

ปริภาสา ตถา พุทฺธยา

สพฺพสตฺถโถปการิกา.^๒

“ประทีปส่องเรือนทั้งหมดให้สว่างไสวโดยมีแสงสว่างเป็นเหตุ ฉันทิ ปริภาสาสูตร
 ย่อมมีอุปการะแก่คัมภีร์ทั้งหมดโดยแสดงให้เห็น”]

ลิงฺคํ ปาฏิปทิกํ.

นามศัพท์ (ลึงค์) คือ ศัพท์ที่มีในทุกๆ บท

[ข้อความนี้แสดงลักษณะของลึงค์หรือนามศัพท์ว่า คือศัพท์ที่มีในทุกๆ บท หมายความว่า นามศัพท์เป็นศัพท์เดิมของบทนาม ส่วนบทนามเป็นรูปสำเร็จของนามศัพท์ที่ประกอบด้วยวิภัตินามแล้ว เช่น นามศัพท์ ว่า ปุริส มีอยู่ในบทนามที่ลงวิภัติแล้วเป็นรูปว่า ปุริโส ปุริสา ปุริส ปุริเส ดังนี้เป็นต้น

คำว่า ปาฏิปทิก มีรูปวิเคราะห์ว่า

-ปทํ ปทํ ปติ = ปฏิปทํ (ปฏิปทะ คือ ทุกๆ บท) <วิจฉาอัพยยีภาวสมาส>

-ปฏิปเท นิยุตต์ = ปาฏิปทิกํ (ปาฏิปทิกะ คือ ศัพท์ที่ประกอบในทุกๆ บท) <นิยุตต์ตัทธิต>

คัมภีร์ก็แจกแจงสูตรตั้งถะอธิบาย ลึงค์ ในสูตรนี้เป็นคาถาว่า

ลีนมตฺถํ คเมตติ

ลึงค์ ทพฺพสฺส วาจกํ

ลึงฺเคตฺยตฺถนฺติ วา ลึงค์

ลึงค์ นามํ สมนํ หิ ตํ."

"ศัพท์ที่ยังให้รู้เนื้อความซ่อนเร้น ชื่อว่า ลึงค์ อีกนัยหนึ่ง ศัพท์ที่ยังให้รู้เนื้อความ ชื่อว่า ลึงค์ หมายถึงศัพท์ที่แสดงทััพพะ คำทั้งสองนั้นคือลึงค์ และนาม มีอรรถเสมอกัน"

ข้อความข้างต้นแสดงรูปวิเคราะห์ของ ลึงค์ ๒ ประการ คือ

-ลีนมตฺถํ คเมตติ ลึงค์ (ศัพท์ที่ยังให้รู้เนื้อความซ่อนเร้น ชื่อว่า ลึงค์) <ลีน บทหน้า + คมฺ ฐาตุ + เณ บัจจย + กฺวิ บัจจย>

-อตฺถํ ลึงฺเคตฺติ ลึงค์ (ศัพท์ที่ยังให้รู้เนื้อความ ชื่อว่า ลึงค์) <ลึงค์ ฐาตุ + เณ บัจจย + อ บัจจย>

คำว่า "ยังให้รู้เนื้อความซ่อนเร้น" หมายความว่า เมื่อยังไม่ลงวิภัตินามก็ไม่ปรากฏเป็นกัตตาและกรรมเป็นต้น ต่อเมื่อลงวิภัตินามแล้วจึงปรากฏเนื้อความดังกล่าว (ดู สูตร ๒๘๓)

สรุปความว่า ลึงค์ คือ นามศัพท์ที่แสดงอรรถบัญญัติมี ฃฎ (หม้อ) ปฎ (ผ้า) เป็นต้น หรือแสดงอรรถปรมัตถ์มี ปจวี (ฐาตุติน) ผสฺส (การกระทบ) เป็นต้น ส่วนอรรถบัญญัติหรืออรรถปรมัตถ์ชื่อว่า ลึงคตถ (ดู สูตร ๒๘๓)]

ยถา ยถา ชินวจนฺยุตฺตํ หิ ลึงค์, ตถา ตถา อิธ ลึงค์ นิจฺจเต จปียติ.

นามศัพท์อันสมควรแก่พระชินพจน์นั้นเที่ยว มีอยู่โดยประการใดๆ ข้าพเจ้ายอมให้เป็นไป คือตั้งนามศัพท์ไว้ในคัมภีร์นี้โดยประการนั้นๆ

[คำว่า นิปจฺเจเต สำเร็จรูปมาจาก นิ บทหน้า + ปต ธาตุ + เณ ปัจจัย + ย ปัจจัย + เต วิภัติ
ในที่มีความหมายตามศัพท์ว่า “ยอมให้ตกไป” คือ ตั้งไว้ ตั้งคำอธิบายในวุตติว่า จปิยติ (ยอมตั้งไว้)]

จสทุเทน ธาตุโว จ.

ด้วย จ ศัพท์ ข้าพเจ้าได้กำหนดธาตุไว้อีกด้วย

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อุตตสมุจยยะ คือ รวบรวมข้อความที่มีได้กล่าวไว้ในสูตร ซึ่งในที่นี้
รวบรวมศัพท์เดิมของบทกริยาชื่อ ธาตุ หมายความว่า นามศัพท์เป็นรูปเดิมของบทนาม ส่วนธาตุเป็นรูปเดิม
ของบทกริยาที่เป็นอาขยาตและกิตก์ นามศัพท์แสดงทัฬหะ ส่วนธาตุแสดงกิริยาอันมีการไปและการนอนเป็นต้น
สูตรนี้เป็นการจำแนกคำออกเป็น ๒ ประเภท คือ นามศัพท์ และธาตุ ทั้งนี้เพื่อที่จะกล่าวถึงการ
กระจายอย่างละเอียดต่อไป โดยลงวิภัตตินามท้ายนามศัพท์ ส่วนเรื่องธาตุจะกล่าวต่อไปในอาขยาตกัณฑ์]

อิตติ ชินวจนานุกรมรูปโต “ปุริส”อิตติ ลิงฺเค จปีเต ตโต ตสฺส ธาตุปุณฺณจยวิภตฺติวชฺชิตสฺส
 อตฺถวโต สทฺทสฺส “ปรสมณฺญา ปโยเค”ติ ปริภาสโต ลิงฺคสมณฺญา-

เมื่อกำหนดนามศัพท์ว่า ปุริส (บุรุษ) โดยสมควรแก่พระชินพจน์ด้วยสูตรนี้แล้ว
 เมื่อชื่อว่า ลิงค์ (นามศัพท์) ของศัพท์อันเว้นจากธาตุ บัจจย และวิภตติ ซึ่งมีความหมายนั้น อันท่าน
 กระทำแล้วทำย ปุริส นั้นด้วยปริภาสว่า ปรสมณฺญา ปโยเค (เมื่อมีการประกอบ ชื่ออื่นก็พึงใช้ได้)
 [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

อิตโต ปรั วิภตฺติปุณฺณยาทีวิธานเ สพฺพตฺถ ลิงฺคคฺคทฺทมนฺนวตฺตเต.

แต่นี้ไปศัพท์ว่า ลิงฺค (นามศัพท์) ย่อมตามมาในสูตรทั้งปวงที่กระทำวิภตติและบัจจย
 เป็นต้น

[ศัพท์ว่า ลิงฺค จากสูตรนี้จะตามมาในสูตรที่เกี่ยวกับวิภตติและบัจจย เป็นต้น เช่น สูตรว่า โส
 (แปลง สิ หลัง อ การันต์ของนามศัพท์เป็น โอ) หรือสูตรว่า อิตฺถิมโต อาบจฺจโย (ลง อา บัจจยทำยรูป อ
 การันต์ ในอิตฺถิลิงค์) คำว่า วิภตติ ในที่นี้หมายถึง ส วิภตติ เป็นต้น ส่วนคำว่า บัจจย หมายถึง อิตฺถีบัจจย
 มี อา บัจจย เป็นต้น

อาที ศัพท์ใน วิภตฺติปุณฺณยาที (มีวิภตติและบัจจย เป็นต้น) หมายถึง การลบและอาเทศ เป็นต้น
 ด้วยสูตรว่า อการปิตาทฺยุนฺตานมา (แปลง อ อักษรและสระท้ายของ ปิตุ ศัพท์เป็นต้นเป็น อา ในเพราะ ค
 เบื้องหลัง)

สรุปความว่า ลิงฺค ศัพท์ตามมาสู่สูตรที่เกี่ยวกับนามศัพท์ซึ่งกระทำวิภตติ บัจจย ลบ และอาเทศ
 เป็นต้น]

๖๒. ตโต จ วิภตฺติโย.

ลงวิภตติทำยนามศัพท์นั้นและศัพท์อื่นๆ ที่สมควรแก่พระชินพจน์

วิภตฺติโย อ.วิภตฺติท. ปฺรา เป็นเบื้องหลัง ตโต ลิงฺเคหิ จ จากนามศัพท์ท. เหล่านั้น ด้วย
 ชินวจนยฺตุเตหิ อันสมควรแก่พระชินพจน์ หุตฺวา เป็น โหนฺติ ย่อมลง ๒

[สูตรนี้เป็นวิธีสูตร วิภตฺติวิธี คือ ลงวิภตตินามทำยนามศัพท์ การลงวิภตติทำยนามศัพท์ด้วย

สูตรนี้ คล้อยตามปริภาสาสูตรที่จะกล่าวต่อไปว่า ธาตุลึงเคหิ ปรา ปจฺจยา (ลงวิภัตติและปัจจัยท้ายธาตุและนามศัพท์)]

โต ชินวจนยตุเตหิ ลิงเคหิ ปรา วิภตติโย โหนติ.

ลงวิภัตติเป็นส่วนท้ายนามศัพท์ อันสมควรแก่พระชินพจนนั้น

จสททคคหเณน ตเวตุนาทีปจฺจยนฺตนิปาตโตปิ.

ลงวิภัตติแม้ท้ายนิบาตที่มี ตเว และ ตุน ปัจจัยเป็นต้นเป็นที่สุด ด้วยการถือเอา จ ศัพท์

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจจะยะ คือ รวบรวมข้อความที่มีได้กล่าวไว้ในสูตร ซึ่งได้แก่นิบาตที่มี ตเว และ ตุน ปัจจัยเป็นต้นเป็นที่สุด หมายความว่า สูตรที่แสดงการตั้งสมาส ตัทธิธิต และกิตก์เป็นนามศัพท์ คือสูตรว่า ตททธิตสมาสกิตกา นามวาทเวตุนาทีสุ จ (บทตัททธิธิต สมาส และกิตก์ ฟังทราบเหมือนอย่างนาม ยกเว้นปัจจัยที่มีใช้ ตเว และ ตุน เป็นต้น) ในสูตรดังกล่าวนี้ คำว่า อตเวตุนาทีสุ จ (ยกเว้นปัจจัยที่มีใช้ ตเว และ ตุน เป็นต้น) ปฏิเสธการตั้งบทที่ลงกิตก์ปัจจัยคือ ตเว และ ตุน เป็นต้น แต่บทดังกล่าวนี้ลงวิภัตตินามได้ด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้]

กมฺมาทิวเสน เอกตฺตาทิวเสน จ ลิงคตฺถํ วิภชนฺตตีติ วิภตติโย.

ศัพท์เหล่านี้โดยย่อมาจำแนกเนื้อความของนามศัพท์ให้แตกต่างด้วยประเภทแห่งกรรมการกเป็นต้น และด้วยประเภทแห่งเอกพจน์ เป็นต้น ศัพท์เหล่านั้น ชื่อว่า วิภัตติ

[ตามปกติเนื้อความของนามศัพท์ที่ยังมิได้ลงวิภัตติ เช่น บุริส ย่อมจะไม่ปรากฏว่าเป็นกัตตาคือผู้กระทำหรือกรรมคือผู้ถูกกระทำเป็นต้น ทั้งไม่ปรากฏความเป็นเอกพจน์และพหูพจน์ เมื่อกระจายวิภัตติเป็นรูปต่างๆ ว่า บุริสฺ (ซึ่งบุรุษ) หรือ บุริเส (ซึ่งบุรุษทั้งหลาย) จึงปรากฏความเป็นกรรมการกและพจน์ได้ดังนี้เป็นต้น]

กา จ ปน ตา วิภตติโย.

อนึ่ง วิภตติเหล่านั้นคืออะไร

“วิภตติโย”ติ อธิกาโร.

บทว่า วิภตติโย (วิภตติ) เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่างๆ]

๖๓. ลี โย, อัม โย, นา หิ, ส นัม, สฺมา หิ, ส นัม, สฺมี สฺ.

ลี โย, อัม โย, นา หิ, ส นัม, สฺมา หิ, ส นัม, สฺมี สฺ ชื่อว่า วิภตติ

ลี โย, อัม โย, นา หิ, ส นัม, สฺมา หิ, ส นัม, สฺมี สฺ อ. ลี โย, อัม โย, นา หิ, ส นัม, สฺมา หิ, ส นัม, สฺมี สฺ วิภตติโย ชื่อว่า วิภตติ ๗

[สูตรนี้เป็นสัจญญาสูตร ตั้งชื่อ ลี โย เป็นต้น ว่าชื่อวิภตติ เพื่อให้รู้ว่าเมื่อกล่าวถึงคำว่า วิภตติ ก็จะหมายถึงศัพท์ ๑๔ ตัวมี ลี โย เป็นต้น

คำว่า ลี โย, อัม โย, นา หิ, ส นัม, สฺมา หิ, ส นัม, สฺมี สฺ มีรูปเป็นเอกพจน์ เพราะเป็นสมาหารวันท-
สมาส เมื่อเชื่อมสมาสแล้วตั้งเป็นนปุงสกลิ่งค์ เอกพจน์ ให้ลง ลี วิภตติแล้วลง ลี ด้วยสูตรว่า เสสโต โลป คสิปิ]

สฺยาทโย ทฺวิสตฺต วิภตติโย นาม โหนฺติ.

ศัพท์ ๑๔ ศัพท์ มี ลี เป็นต้น ชื่อว่า วิภตติ

[คำว่า ทฺวิสตฺต มาจาก ทฺวิ (๒) + สตฺต (๗) คำนี้เป็นคุณสังขยาที่คูณกันจึงแปลว่า ๑๔ มี
รูปวิเคราะห์ว่า ทฺวิหิ คฺฤนิตา สตฺต ทฺวิสตฺต (ทฺวิสตฺตะ คือ ๗ คูณด้วย ๒)]

ตตฺถ ลี โยอิติ ปจฺมา. อัม โยอิติ ทฺุตฺติยา. นา หิอิติ ตตฺติยา. ส นัมอิติ จตฺตฺถิ. สฺมา หิอิติ ปญฺจมี.
ส นัมอิติ ฉฺฉฺฉิ. สฺมี สฺอิติ สตฺตฺถมี.

ในบรรดาวิภตติเหล่านั้น วิภตติ ๒ วิภตติ คือ ลี และ โย ชื่อว่า ปจมา, อัม และ โย
ชื่อว่า ทุตติยา, นา และ หิ ชื่อว่า ตตติยา, ส และ นัม ชื่อว่า จตตถิ, สฺมา และ หิ ชื่อว่า ปญจมี, ส
และ นัม ชื่อว่า ฉฉฉิ, สฺมี และ สฺ ชื่อว่า สตตถมี

อิทํ ปน สญฺญาธิการปริภาสาวิวิสุตฺเตสุ สญฺญาสุตฺตฺถนฺติ ทฺฏฺจพฺพํ.

อนึ่ง ในบรรดาสังญญาสูตร อธิการสูตร ปริภาสาสูตร และวิริสูตร สูตรนี้พึงทราบว่าเป็นสังญญาสูตร

วุดต์ หิ วุดติย “วิภตติอิจจนน กวตโถ. อมหสส มม สวิภตติสส เส”ติ.

สมจริงดังคำกล่าวในวุดติว่า [ถามว่า] “ประโยชน์อะไรด้วยชื่อว่า วิภตติ นี้ [ตอบว่า] มีประโยชน์เพื่อใช้ในสูตรว่า อมหสส มม สวิภตติสส เส (ในเพราะ ส วิภตติ แปลง อมห คัพท กับวิภตติเป็น มม)

อิตรถา ปุริมสุตเตน เอกโยโค กตตพโพิ.

มิฉะนั้นแล้ว พึงกระทำเป็นสูตรเดียวกันกับสูตรข้างต้น

[ข้อความข้างต้นกล่าวคัดค้านมติของคัมภีร์นยาสะ กล่าวคือ คัมภีร์นยาสะกล่าวว่าสูตรนี้เป็นวิริสูตร ที่แสดงจำนวนวิภตติซึ่งพระกัจจายนะกล่าวถึงในสูตรว่า ตโต จ วิภตติโย (ลงวิภตติท้ายนามศัพท์นั้นและอื่น ๆ) หมายความว่า วิภตติดังกล่าวก็คือ สิ โย เป็นต้นนั่นเอง แต่ปทรูปลัทธินักกล่าวว่าสูตรนี้เป็นสังญญาสูตร ถ้าถือว่าเป็นวิริสูตรตามมติของคัมภีร์นยาสะ พระกัจจายนะก็ควรตั้งสองสูตรเป็นสูตรเดียวกันว่า ตโต จ วิภตติโย สิ โย อ โย นา หิ ส น สฺมา หิ ส น สฺมี สุ ซึ่งแปลได้ว่า “ลงวิภตติ คือ สิ โย อ โย นา หิ ส น สฺมา หิ ส น สฺมี สุ ท้ายนามศัพท์และอื่น ๆ” นอกจากนี้ พระพุทธปิยะยังนำข้อความจากวุดติของกัจจายนะมาอ้างไว้เป็นสาธกว่า วิภตติอิจจนน กวตโถ. อมหสส มม สวิภตติสส เส ทั้งนี้เพราะข้อความดังกล่าวแสดงว่า สูตรนี้กล่าวถึงการตั้งชื่อว่า วิภตติ เพื่อนำไปใช้ในสูตรว่า อมหสส มม สวิภตติสส เส]

เอตถ จ ปจมาทิวาหาโร เอกวจนาทิวาหาโร จ อนนตถวเสน ประสมณญาวเสน วา สิทธิเอติ เวทิตพโพิ.

อนึ่ง ชื่อมี ปฐมาวิภตติ เป็นต้น และชื่อมี เอกพจน์ เป็นต้นในสูตรนี้ พึงทราบว่าเป็นชื่อที่เกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยชื่อตามความหมาย หรือโดยเนื่องด้วยชื่อในไวยากรณ์สันสกฤตอื่น

[ในกัจจายนไวยากรณ์แสดงการตั้งชื่อ สิ โย เป็นต้นว่าชื่อวิภตติ แต่มิได้กล่าวสูตรที่ตั้งชื่อปฐมา พุติยา ตลอดจนถึงชื่อว่าเอกพจน์และพหูพจน์ แม้ว่าท่านมิได้กล่าวไว้ก็เป็นอันรู้ชื่อดังกล่าวได้เพราะเป็นชื่อตามความหมายหรืออันวัตถนาม หรือเป็นชื่อในไวยากรณ์สันสกฤตอื่นซึ่งท่านได้กล่าวอนุญาตไว้แล้วในสูตรว่า ประสมณญา ปโยเค (เมื่อมีการประกอบ ชื่อในคัมภีร์สันสกฤตอื่นก็พึงใช้ได้)]

เอกสุส วจนฺ อเอกวจนฺ พหุณฺ วจนฺ พหุวจนฺ ทฺวินฺ ปุณฺณิ ทฺติยาตฺตาทิ.

วิภัตติแสดงสิ่งเดียว ชื่อว่า เอกพจนฺ วิภัตติแสดงหลายสิ่ง ชื่อว่า พหุพจนฺ วิภัตติอันเป็นเครื่องเต็มแห่ง ๒ ชื่อว่า ทฺติยา (ที่สอง) ดังนี้ เป็นต้น

[ท่านแสดงความเป็นอันวัตถนามด้วยการตั้งวิเคราะห์ เอกวจน, พหุวจน และ ทฺติยา โดยกล่าวว่า วิภัตติ ๗ ตัวแรกแสดงสิ่งเดียว จึงชื่อว่าเอกพจนฺ วิภัตติ ๗ ตัวหลังแสดงหลายสิ่ง จึงชื่อว่าพหุพจนฺ คำว่า ทฺติยา คือ วิภัตติที่สอง ส่วน ปจฺมา มีรูปวิเคราะห์ว่า ปจฺเม ภาว ปจฺมา (ปจฺมา คือ วิภัตติที่มีในเบื้องต้น) รูปวิเคราะห์ของ ทฺติยา เป็นต้นก็เป็นปุณฺณตฺทิตฺตเหมือน ทฺติยา โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ตฺติณฺณ ปุณฺณิ ทฺติยา ๗เปย สตฺตุนฺ ปุณฺณิ สตฺตมิ]

อิตรธา ปุริมฺสุตเต จสทฺเทน สมฺมการณ อปฺปกตนิรตฺถกวิธิปฺปสงฺโก ลฺยา.

มิฉะนั้นแล้ว เมื่อตั้งชื่อด้วย จ ศัพท์ในสูตรก่อน ก็พึงถึงความเป็นวิธีที่ไม่มีประโยชน์ และมีใช้ฐานะ

[คัมภีร์นยาสะกล่าวว่ให้ตั้งชื่อ เอกวจน, พหุวจน, ปจฺมา, ทฺติยา เป็นต้น ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า ตโต จ วิภตฺติโย ข้อความดังกล่าวไม่สมควร เพราะชื่อเหล่านั้นเป็นอันวัตถนามหรือปรากฏใช้ในไวยากรณ์ สันสกฤต จึงไม่จำเป็นต้องตั้งซ้ำอีก ทั้งสูตรว่า ตโต จ วิภตฺติโย ก็แสดงการลงวิภัตติ มิใช่แสดงการตั้งชื่อ ดังนั้น การตั้งชื่อ เอกวจน เป็นต้นด้วย จ ศัพท์ในสูตรนั้นจึงไม่เหมาะสมกับฐานะ

คำว่า อปฺปกต ประกอบรูปศัพท์มาจาก อ + ปกต คำว่า ปกต มีอรรถเหมือน ปกรณ ซึ่งแปลว่า “ฐานะ” คำว่า อปฺปกต จึงแปลตามศัพท์ว่า “มิใช่ฐานะ”]

“ชินวจนยตุต์ หิ, ลิงคฺยจ นิปฺจฺจเต”ติ จ วัตตเต.

สูตรว่า ชินวจนยตุต์ หิ (ข้อความทั้งหมดสมควรแก่พระชินพจน์นั้นทีเดียว) และสูตรว่า ลิงคฺยจ นิปฺจฺจเต (นามศัพท์และอื่นๆ ย่อมตั้งไว้สมควรแก่พระชินพจน์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

อิธ ปน ปทนิปฺพาทนฺมปิ ชินวจนฺสฺสาวิโรธนาติ ญาเปตุํ ปริภาสนฺตรมาห.

อนึ่ง พระกัจจายนะได้กล่าวปริภาสาสูตรอีกสูตรหนึ่งเพื่อแสดงว่า “แม้การยังบทำให้สำเร็จในกัจจายนไวยการณนี้ ย่อมมีโดยไม่ขัดแย้งกับพระชินพจน์”

[พระกัจจายนะกล่าวปริภาสาสูตรว่า ลิงคฺยจ นิปฺจฺจเต ไว้ก่อน เพื่อตั้งลิงค์และธาตุไว้ให้สมควรแก่พระชินพจน์ แล้วกล่าวปริภาสาสูตรอีกสูตรหนึ่งคือ ตทนฺุปโรธเน เพื่อประกอบรูปศัพท์เป็นรูปว่า บุริโส บุริสา เป็นต้น โดยคล้อยตามพระชินพจน์ ดังนั้น ปริภาสาสูตรแรกจึงกล่าวไว้เพื่อตั้งรูปปกติ ส่วนปริภาสาสูตรต่อมา กล่าวไว้เพื่อให้สำเร็จรูปศัพท์]

๖๔. ตทนฺุปโรธเน.

นามศัพท์และอื่นๆ ย่อมให้สำเร็จโดยไม่ขัดแย้งกับพระชินพจน์นั้น

ลิงคฺยจ อ.นามศัพท์ ด้วย มยา อันข้าพเจ้า นิปฺจฺจเต ย่อมให้ตกไป (ให้สำเร็จ) ตทนฺุปโรธเน โดยไม่ขัดแย้งต่อพระดำรัสของพระชินเจ้านั้น ๆ

[คำว่า ตทนฺุปโรธ มีรูปวิเคราะห์ว่า

-น อุปโรโธ = อนฺุปโรโธ (อนฺุปโรธะ คือ ความไม่ขัดแย้ง) <นิปาทบุรพท กรรมธารยสมาส>

-เตสฺ อนฺุปโรโธ = ตทนฺุปโรโธ (ตทนฺุปโรธะ คือ ความไม่ขัดแย้งต่อพระชินพจน์นั้น) <จตุตถิ-

ตฺปฺปริสสมาส>]

ยถา ยถา เตสฺ ชินวจนานํ อุปโรโธ น โหติ, ตถา ตถา อิธ ลิงคํ จสทฺเทนาชยาตมฺยจ นิปฺจฺจเต,

ความขัดแย้งกับพระชินพจน์เหล่านั้น ย่อมไม่มีโดยประการใดๆ ข้าพเจ้าจะให้สำเร็จนามศัพท์ในนามกัณฑ์นี้ และให้สำเร็จอาชยาต ด้วย จ ศัพท์ โดยประการนั้นๆ

[พระกัจจายณะแสดงนามศัพท์และอาชยาตไว้ให้สมควรแก่พระชินพจน์ไว้ในกัจจายนไวยากรณ์ จะไม่แสดงบทสำเร็จที่มีใช้พระชินพจน์ แม้ปทรูปสิทธิปกรณ์ที่ใช้สูตรของกัจจายนไวยากรณ์ก็จะแสดงไว้เหมือนอย่างนั้น

อนึ่ง จ ศัพท์ในสูตรว่า ลิงคฺยจ นิปฺจฺเต ที่ตามมาสูตรนี้ทำหน้าที่รวบรวมอาชยาต ซึ่งต่างกับข้อความในสูตรเดิมที่รวบรวมธาตุ]

นิปผาทียตติ อตฺโถ.

ความหมายก็คือ จะยังให้สำเร็จ

[บทรว่า นิปฺจฺเต ในสูตรว่า ลิงคฺยจ นิปฺจฺเต มีความหมายว่า “ตั้งไว้” แต่ในสูตรนี้มีความหมายว่า “ให้สำเร็จ” หมายความว่า ประกอบรูปศัพท์ให้สำเร็จเป็นบทที่มีใช้ในพระไตรปิฎกนั่นเอง]

เดเนว อธิ จ อาชยาเต จ ทฺวิจฺนาคคฺคณํ สกฺกตวิสทิสโต วิภตฺติปฺปจฺจยาทิวิธานญจ กตฺนติ ทฎฺจพฺพ.

ดังนั้นจึงไม่ใช้ทวิพจน์ในนามกัณฑ์นี้และอาชยาตกัณฑ์ และกระทำการลงวิภัตติพร้อมทั้งปัจจัยเป็นต้นโดยแตกต่างจากสันสกฤต พึงทราบอย่างนี้

[ในนามกัณฑ์และอาชยาตกัณฑ์ทั้งสอง พระกัจจายณะจะไม่กล่าวถึงทวิพจน์ อีกทั้งวิธีประกอบวิภัตติและปัจจัยเป็นต้นในคัมภีร์นี้ก็จะแตกต่างจากไวยากรณ์สันสกฤต ทั้งนี้เพื่อให้สอดคล้องกับพระชินพจน์เป็นหลัก

ในภาษาสันสกฤตมีพจน์ ๓ อย่าง คือ เอกพจน์ (กล่าวถึงสิ่งเดียว) ทวิพจน์ (กล่าวถึงสองสิ่ง) และพหูพจน์ (กล่าวถึงจำนวนมากกว่าสองสิ่ง) ส่วนบาลีมี ๒ พจน์ คือ เอกพจน์ และพหูพจน์ กล่าวคือ รูปบาลีว่า ปุริส สันสกฤตใช้เป็น ปุรุษ ในบาลีมี ๒ พจน์ คือ

๑. เอกพจน์ เช่น ปุริส + สิ = ปุริโส [แปลง สิ เป็น โอ]

๒. พหูพจน์ เช่น ปุริส + โย = ปุริสา [แปลง โย เป็น อา]

ส่วนสันสกฤตลงปฐมวิภัตติ ๓ ตัว คือ สิ, เอา, ชสุ มีรูปว่า

๑. เอกพจน์ เช่น ปุรุษ + สิ = ปุรุษะ (บุรุษคนหนึ่ง) [ในสันสกฤตถือว่า ส เป็นวิภัตติจริง ๆ ส่วน อิ ใน สิ เป็นเพียงอนุพันธ์ที่ใช้เป็นเครื่องหมายอย่างใดอย่างหนึ่ง ในที่นี้แปลง ส เป็นวิสรรชนีย์ มีรูปว่า ปุรุษะ]

๒. ทวิพจน์ เช่น ปุรุษ + เอา = ปุรุษะ (บุรุษสองคน)

๓. พหูพจน์ เช่น บุรุษ + ชสฺ = บุรุษาสะ (บุรุษหลายคน) [สฺ เป็นวิภคิตี ส่วน ช ใน ชสฺ เป็นอนุพันธฺ จึงรวม อ ใน ษ กับ อ ใน ช เป็น อา และแปลง สฺ เป็นวิสรรชนีย์]

คัมภีร์สัททตฺถภทจินตากล่าวถึงพจน์ในภาษาบาลีและสันสกฤตว่า

สงฺเขยตตฺตํ พหุตฺตมฺยจ

สาสเน สกฺกเต ปน

ทฺวิตฺตมฺยจ ปกฺชิปิตฺวาน

สงฺขยา วุจฺจติ ตมฺยนา.^๔

“สังขยาในพระศาสนามี ๒ อย่าง คือ เอกพจน์ และพหูพจน์ ส่วนในภาษาสันสกฤต ผู้รู้สังขยานั้น ได้เพิ่มทวิพจน์แล้วกล่าวสังขยาไว้”

อนึ่ง ในพระวินัยปิฎกมีวิธีนับจำนวนภิกษุไว้ ๔ ประการ คือ

๑. อายสฺมา ธาเรตุ (ท่านจงจำไว้) ใช้กับภิกษุ ๑ รูป
๒. อายสฺมนฺตา ธาเรนฺตุ (พวกท่านจงจำไว้) ใช้กับภิกษุ ๒ รูป
๓. อายสฺมนฺโต ธาเรนฺตุ (พวกท่านจงจำไว้) ใช้กับภิกษุ ๓ รูป
๔. สโฆ ธาเรตุ (พระสงฆ์จงจำไว้) ใช้กับภิกษุตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป

แม้คำว่า อายสฺมนฺตา จะหมายถึงภิกษุ ๒ รูปอย่างเดียวก็น่าจะเป็นข้อยกเว้นทางภาษาที่ใช้เฉพาะแห่ง ไม่อาจกล่าวว่าเป็นบาลีสมีทวิพจน์ได้]

**ตตถ อวิเสเสน สพฺพสยาทวิภตฺติปฺปสงฺเค “วตฺติจฺฉานุปฺพฬิกา สทฺทปฺปฏฺิพฺตฺติ”ติ
วตฺติจฺฉานวสา-**

ในการลงวิภตฺติเหล่านั้น เมื่อมีการลงวิภตฺติทั้งปวงมี สี เป็นต้นโดยไม่เจาะจง [ลง
ปฐมวิภตฺติ]ตามความต้องการของผู้พูด ตามกฎทั่วไปว่า “การประกอบรูปศัพท์มีลำดับตาม
ความต้องการของผู้พูด”

[บัดนี้ถึงวาระที่จะลงวิภตฺติท้าย ปุริส ศัพท์ตามที่กล่าวไว้ในสูตรว่า ตโต จ วิภตฺติโย แต่วิภตฺติก็มี
มากถึง ๑๔ ตัว การลงวิภตฺติจึงคล้อยตามความปรารถนาของผู้พูด หมายความว่า ผู้พูดต้องการจะลงวิภตฺติ
ไหนก็ลงได้ตามปรารถนา แต่ต้องให้เหมาะสมกับบรรพของวิภตฺตินั้นๆ ตามสมควร ในที่นี้ท่านจะลงปฐมวิภตฺติ
ก่อน จึงกล่าวสูตรว่า ลิงฺคตฺถ ปจฺมา (เมื่ออรรถของนามศัพท์มีอยู่ ลงปฐมวิภตฺติ) ในลำดับต่อไป

คำว่า วตฺติจฺฉานุปฺพฬิกา สทฺทปฺปฏฺิพฺตฺติ (การประกอบรูปศัพท์มีลำดับตามความต้องการของผู้พูด)
เป็นกฎทั่วไปหรือปริกาสาทางไวยากรณ์ ในคัมภีร์อื่นมีข้อความที่คล้ายคลึงกันว่า

วตฺตฺอุธิปฺปายานุโรธฺนิ สทฺทปฺปวตฺติ.^๔

การประกอบรูปศัพท์มีสภาพคล้อยตามความต้องการของผู้พูด

วตฺติจฺฉานุกฺโต สทฺทปฺปโยโค.^๖

การประกอบรูปศัพท์คล้อยตามความต้องการของผู้พูด

สจฺจนฺทโต วจฺนปฺปวตฺติ.^๗

ความเป็นไปแห่งคำย่อมมีตามความต้องการของตน

วตฺติจฺฉานวสา สทฺทปฺปวตฺติ.^๘

ความเป็นไปของศัพท์ย่อมมีโดยคล้อยตามความต้องการของผู้พูด

คำว่า วตฺติจฺฉานุปฺพฬิกา มีรูปวิเคราะห์ว่า

-วตฺตฺโน อิจฺฉา วตฺติจฺฉา (วตฺติจฺฉา คือ ความต้องการของผู้พูด) <ณัฐิตฺปฺปฺริสฺสมาส>

-วตฺติจฺฉานุปฺพฬี ยสฺสา सा วตฺติจฺฉานุปฺพฬิกา (วตฺติจฺฉานุปฺพฬิกา คือ มีความต้องการของผู้พูด

เป็นลำดับ <ณัฐิทฺพฺพฬีหิสฺมาส>]

๖๕. ลิงคตเถ ปจมา.

เมื่อมีอรรถของนามศัพท์ ให้ลงปฐมาวิภัตติ

ลิงคตเถ ครั้นเมื่ออรรถของนามศัพท์ สติ มีอยู่ ปจมา อ.ปฐมาวิภัตติ โหติ ย่อมลง ๗

[ตามมติของคัมภีร์นยาสะถือว่าการลงวิภัตตินั้นต้องลงท้ายนามศัพท์ จะลงในอรรถของนามศัพท์ไม่ได้ เพราะอรรถเป็นสิ่งที่อาศัยศัพท์ สูตรนี้จึงมิได้มีความหมายว่า “ลงปฐมาวิภัตติในอรรถของนามศัพท์” ดังคัมภีร์นยาสะอธิบายว่า

ลิงคตเถ วิภตฺยูปตฺยภาวา ลิงคตถาภิธานเติ อตฺถโย ยุชฺชติ.^๔

ข้อความว่า “เมื่อมีศัพท์สักว่าแสดงอรรถของนามศัพท์” ย่อมสมควร เพราะไม่มีการลงวิภัตติในอรรถของนามศัพท์]

ลิงคตถาภิธานมตฺเต ปจมา วิภตฺติ โหตีติ ปจมา.

เมื่อมีศัพท์สักว่าแสดงอรรถของนามศัพท์ ให้ลงปฐมาวิภัตติ ปฐมาวิภัตติย่อมลงด้วยสูตรนี้

ตตฺถาปี อนฺนิเยเนกวจนพหุวจนปฺปสงฺเค “เอกมฺหิ วตฺตพฺเพ เอกวจน”ติ ปรีภาสโต ลิงคตถสฺเสกตฺตวจนิจฺฉายํ ปจเมกวจนํ ลี.

ในปฐมาวิภัตตินั้น เมื่อมีความเป็นไปแห่งเอกพจน์และพหูพจน์โดยไม่แน่นอน ลง ลี ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ ในเมื่อต้องการกล่าวความหมายของนามศัพท์เป็นสิ่งเดียว ตามกฎทั่วไปว่า เอกมฺหิ วตฺตพฺเพ เอกวจน (เมื่อควรกล่าวสิ่งเดียว ให้ลงวิภัตติฝ่ายเอกพจน์)

[สูตรนี้อัญญาตให้ลงปฐมาวิภัตติท้าย ปุริส ศัพท์ แต่ปฐมาวิภัตติก็มี ๒ ตัว คือ ลี เอกพจน์ และ โย พหูพจน์ ท่านให้ลง ลี เอกพจน์เพราะต้องการกล่าวถึงบุรุษคนเดียว ดังกฎทั่วไปว่า เอกมฺหิ วตฺตพฺเพ เอกวจน (เมื่อควรกล่าวสิ่งเดียว ให้ลงวิภัตติฝ่ายเอกพจน์) กฎดังกล่าวนี้พบในสูตรของคัมภีร์ปาณินิ (อธยายะ ๑ ปาหะ ๔ สูตร ๒๒) ว่า ทฺวิเอเกสุ ทฺวิวจเนกวจนา (เมื่อควรกล่าวสองสิ่งหรือสิ่งเดียวให้ลงวิภัตติฝ่ายทวิพจน์ หรือ เอกพจน์)

คำว่า ปรีภาสโต (ตามกฎทั่วไป) ที่พบในปทรุปสิทธิปกรณ์ หรือเป็นคำอธิบายที่ผู้แปลนำมาอ้างอิงไว้ หมายถึงกฎทั่วไปหรือปริภาสที่เป็นสูตรในคัมภีร์ปาณินิหรือไวยากรณ์สันสกฤตอื่น หรือกฎทั่วไปที่กล่าวไว้

ในคัมภีร์ปริภาเซนหุเสขระซึ่งแต่งโดยท่านนาเคนศกัณฺฐะ มีทั้งหมด ๑๓๑ ข้อ นอกจากนี้ ยังเป็นกฎทั่วไปซึ่งกล่าวไว้ตามข้อความนั้นๆ ในฎีกาของไวยากรณ์สันสกฤตโดยใช้คำว่า นุยาย และในฎีกาของไวยากรณ์บาลีซึ่งใช้คำว่า ฌาย (นัย, กฏ)]

“อโต เนนา”ติ อโต “อโต”ติ วุตเต, ลิงคคฺคหณญจ.

บทว่า อโต (ท้าย อ การันต์) จากสูตรว่า อโต เนน (แปลง นา วิภัตติหลัง อ การันต์ ของนามศัพท์ เป็น เอน) นี้ และศัพท์ว่า ลิงค (นามศัพท์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๖๖. โส.

แปลง สิ หลัง อ การันต์ของนามศัพท์เป็น โอ

สิ อ. สิ วิภัตติ ปโร อันเป็นเบื้องหลัง อโต จาก อ อักษร ลิงคฺสฺส ของนามศัพท์ โอ เป็น โอ โหติ ย่อมเป็น ๗

สิ โอ อิติ ทวิพหิมิ.

สูตรนี้มี ๒ บท คือ สิ และ โอ

[ข้อความนี้กล่าวคัดค้านมติของคัมภีร์นยาสะที่เห็นว่า บทว่า โส เป็นสมาสที่มาจาก สิสฺส โอ โส (โส คือ โอ ของ สิ) ความจริงความเห็นของคัมภีร์นยาสะนี้กล่าวตามวृตติของกัจจายนไวยากรณ์ว่า สิสฺส โอ (แปลง สิ เป็น โอ) แต่ปทรุปสิทธิปรกรณ์เห็นว่าการอธิบายการีและการิยะที่ลงปฐมาวิภัตติในลักษณะเช่นนี้ เป็นสำนวนทางไวยากรณ์ประการหนึ่ง ดังที่ได้กล่าวไว้ในสูตรว่า อพฺโภ อภิ]

ลิงคฺสฺส อการโต ปรสฺส สิวจนสฺส โอการโ หติ.

แปลง สิ วิภัตติหลัง อ การันต์ของนามศัพท์เป็น โอ อักษร

สุดเตสุ หิ ปจฺมานิทฺทฺฏฺจสฺส การิโย โน ฉฺฉฺฐิวิปรีณาเมน วิวรณฺ อาทฺเสสาเปกฺขนฺติ ทฺฏฺจพฺพํ.

โดยแท้จริงแล้ว การอธิบายโดยการเปลี่ยนบทเดิม [คือบทว่า สิ] ที่แสดงด้วยปฐมาวิภัตติเป็นฉฺฉฺฐิวิปรีณาเมนในสูตรทั้งหลาย ฟังทราบว่าเป็นการมองหาอาเทศ (ศัพท์ที่สำเร็จจากการแปลง คือ โอ)

[เมื่อมีอาเทศ ต้องมองหาวิภัตติที่ ๖ ที่จะมาสัมพันธ์กัน หมายความว่า ในสำนวนบาลีโดยทั่วไปนั้น เมื่อกล่าวว่า “แปลงเป็น โอ” ก็มีการมองหาสัมพันธ์ว่า “แปลงเป็น โอ แห่งอะไร” ดังนั้นในวृตติของกัจจายนะจึงกล่าวว่า สิสฺส โอ (แปลงเป็น โอ แห่ง สิ) โดยใช้ฉฺฉฺฐิวิปรีณาเมนในกรณีเช่นนี้

คำว่า การิโยโน (บทเดิม) คือ บทเดิมที่ยังมิได้เปลี่ยนแปลง หมายถึง สิ นั้นเอง]

เอตถ จ สิตฺติ วิภตฺติ คยฺหเต วิภตฺติการิยวิธิปฺปรณโต “ตโต จ วิภตฺติโย”ติ อิตโต วิภตฺติค-
คณฺณาวตฺตฺนโต วา.

อนึ่ง วิภตฺติว่า สิ อันบุคคลย่อมถือเอาได้ในสูตรนี้ เพราะเป็นตอนว่าด้วยวิธีการแปลง
วิภตฺติ หรือเพราะการติดตามมาของศัพท์ว่า วิภตฺติ (วิภตฺติ) จากสูตรนี้ว่า ตโต จ วิภตฺติโย (ลง
วิภตฺติทำยนามศัพท์นั้นและศัพท์อื่นๆ ที่สมควรแก่พระชินพจน์)

เอวํ สพฺพตฺถ สฺยาทึนํ การิยวิธานเ วิภตฺตึนเมวาทิ ทฎฺฐพฺพ.

พึงทราบว่ามีกรถือเอาวิภตฺติเท่านั้นในที่กระทำวิธีการแปลงวิภตฺติมี สิ เป็นต้น
ทั้งปวงอย่างนี้

[คำว่า สิ ใน โส (สิ + โอ) หมายถึง สิ วิภตฺติ มิได้หมายถึง สิ ศัพท์ในนามศัพท์ว่า อสิ (ดาบ)
เพราะเป็นตอนว่าด้วยวิธีการแปลงวิภตฺติ หมายความว่า สูตรนี้ กล่าวต่อจากสูตรว่า อโต เนน (แปลง นา
วิภตฺติหลัง อ การันต์ของนามศัพท์เป็น เอน) ที่แสดงการแปลง นา วิภตฺติเป็น เอน จึงทราบได้ว่าคำว่า สิ
ที่กล่าวถึงในสูตรเป็น สิ วิภตฺติเท่านั้น อีกนัยหนึ่ง เพราะว่า วิภตฺติ ศัพท์ตามมาจากสูตรว่า ตโต จ วิภตฺติโย
จึงหมายถึง สิ วิภตฺติเท่านั้น ตามนัยนี้ให้แปลสูตรนี้ว่า “แปลงวิภตฺติคือ สิ หลัง อ การันต์ของนามศัพท์เป็น
โอ” โดยแปลงยกศัพท์เพิ่ม วิภตฺติ เข้ามาเป็นประธานในประโยคว่า “วิภตฺติ อ.วิภตฺติ สิ คือ สิปโร อันเป็น
เบื้องหลัง อโต จาก อ อักษร ลิงคฺสฺส แห่งนามศัพท์ โอ เป็น โอ โหติ ย่อมเป็น ๗”

คำว่า การิยวิธาน แปลตามศัพท์ว่า “ที่กระทำการิยะ” (การเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์ที่ควรกระทำ)
นั่นคือการแปลง สิ เป็น โอ

ฉบับฉฺฉฺฐสังคายนามีรูปว่า วิภตฺติเยวาทิ ทฎฺฐพฺพ แต่ฉบับสิงหล พยาชยา และฉบับพม่าดั้งเดิม
ทุกฉบับมีรูปว่า วิภตฺตึนเมวาทิ ทฎฺฐพฺพ ในที่นี้จึงใช้ตามฉบับเหล่านั้น ตามฉบับดังกล่าวพึงเพิ่มคำว่า คณฺณ โหติ
เข้ามาแปลร่วมกับ วิภตฺตึน

สูตรนี้เป็นารประกอบรูป ปุริโส จะสำเร็จรูปด้วยสูตรต่อไป]

วา ปโร อสรูปาติ ปรโลเป สมฺปตเต ตทปวาเทน ปุพฺพโลปมาห.

เมื่อการลบสระหลังด้วยสูตรว่า วา ปโร อสรูปา (สระหลังย่อมถึงการลบท้ายสระหน้า อันมีเสียงไม่เสมอกัน ตามอุทาหรณ์) ปรากฏพร้อมแล้ว พระกัจจายนะกล่าวว่าการลบสระหน้าโดยห้ามสูตรดังกล่าวนั้น

[คำว่า ตทปวาเทน ตັตบทเป็น ตํ + อปวาเทน แปลงนิคคหิตเป็น ท คำว่า อปวาท เป็นคำไวพจน์ ของ ปฏฺิเสธน หรือ นิเสธน แปลว่า “ห้าม”]

๖๗. สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาติมฺหิ สรโลเป तु ปกติ.

การลบสระหน้าย่อมมีในเพราะ อํ วิภัตติ, ในเพราะสระหลังที่แปลงมา และในเพราะสระหลังที่เป็นปัจจัย แต่เมื่อลบสระหน้าแล้ว ให้ปกติสระหลัง

สรโลโป อ.การลบแห่งสระหน้า โหติ ย่อมมี สเร ในเพราะสระ อมาเทสฺปจฺจยาติมฺหิ อันมี อํ วิภัตติ, อาเทศ และปัจจัยเป็นต้น ๆ ตุ แต่ว่า สรโลเป ครั้นเมื่อการลบแห่งสระ กเต ถูกกระทำแล้ว ปกติ อ.ความเป็นปกติ โหติ ย่อมมี ๆ

[อุทาหรณ์เช่น ปุริส + สิ อาเทศ สิ เป็น โอ ด้วยสูตรว่า โส แล้วลบ อ ในเพราะ โอ ซึ่งเป็นอาเทศ ของ สิ และทำปกติสระหลัง จึงสำเร็จรูปเป็น ปุริโส

คำว่า อํ ใน อมาเทสฺปจฺจยาติมฺหิ คือ อํ วิภัตติ

คำว่า อาเทศ คือ อักษรที่แปลงมาจากวิภัตติ เช่น โอ ที่แปลงมาจาก สิ

คำว่า ปจฺจย คือ ฌ ปัจจัยเป็นต้นที่เมื่อลบ ฌ อนุพันธ์ไปแล้วก็เหลือเพียงสระ อ เท่านั้น

คำว่า สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาติมฺหิ ตັตบทเป็น สรโลโป + อํ + อาเทศ + ปจฺจย + อาติมฺหิ

คำว่า สรโลเป มีรูปวิเคราะห์ว่า สรสฺส โลโป สรโลโป (สรโลปะ คือ การลบแห่งสระ) <ณฺฐิตฺตฺปฺริส-
สมาส>

คำว่า อมาเทสฺปจฺจยาติมฺหิ มีรูปวิเคราะห์ว่า

-อํ จ อาเทโส จ ปจฺจโย จ อมาเทสฺปจฺจยา (อมาเทสฺปจฺจยา คือ อํ อาเทศ และปัจจัย) <สมาหาร-
ทวันทสมาส>

-อมาเทสฺปจฺจยา อาทิ ยสฺสาติ อมาเทสฺปจฺจยาทิ (อมาเทสฺปจฺจยาทิ คือ มี อํ อาเทศ และ

ปัจฉัย เป็นต้น) <ฉฺฉฐึพหุพหึหิสมาส>

**ปุพฺพสรสฺส โลโป โหติ อวฺจนเ อาเทศปฺจจยาทิฏฺเฏเต จ สเร ปเร. สรโลเป กเต ตฺ ปฺร-
สรสฺส ปกตภาโว โหติ.**

ลบสรรหน้า[ที่เป็นสรรท่ายนามศัพท์]ในเพราะ อํ วิภตฺติ และในเพราะสรรหลังอัน
เป็นอาเทศและปัจฉัย แต่เมื่อลบสรรหน้าแล้ว ความเป็นปกติแห่งสรรหลัง ย่อมมี

[คำว่า ปกตภาโว อธิบาย ปกติ ศัพท์ในสูตรว่าเป็นบทภาวโลปะ คือมีรูปเดิมว่า ปกตภาโว ลบ ภาว
ศัพท์เพื่อย่อคำ ความเป็นปกติในที่นี้ คือการคงสรรหลังไว้เหมือนเดิม ไม่ทำเป็นอสวัญณะ เอ, โอ ด้วยสูตร
ว่า กฺวจาสวณฺณ ลฺลุตเต (เมื่อสรรหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกันถูกลบแล้ว สรรหลังย่อมถึงความเป็นสรวัญณะ
ในบางแห่ง) หรือที่ฉะด้วยสูตรว่า ทีฆํ (เมื่อลบสรรหน้าแล้ว สรรหลังย่อมถึงความเป็นทีฆะในบางแห่ง)]

**เอตฺถ จ “สรโลเป”ติ ปุณฺนคฺคหณฺ อิมินาว กตสรโลปนนิมิตฺเตยว ปฺรสรสฺส วิกาเร สมฺปตฺเต
ปกตภาวตฺถ.**

อนึ่ง เมื่อการเปลี่ยนสรรหลังปรากฏพร้อมแล้วเพราะการลบสรรที่ถูกกระทำด้วย
สูตรนั้นนั้นเกี่ยวเป็นนินิต การใช้ศัพท์ว่า สรโลเป ในสูตรนี้ซ้ำอีก มีประโยชน์เพื่อการปกติ[สรรหลัง]

[ข้อความนี้กล่าวขึ้นเพื่อเฉลยคำถามว่าเหตุใดพระกัจจายนะจึงไม่ตั้งสูตรให้สั้นลงว่า สรโลโป-
มาเทศปฺจจยาทิฏฺเฏเต ตฺ ปกตฺติ (การลบสรรหน้าย่อมมีในเพราะ อํ วิภตฺติ, ในเพราะสรรหลังที่แปลงมา และใน
เพราะสรรหลังที่เป็นปัจฉัย แต่ให้ปกติสรรหลัง) การกล่าววาทว่า สรโลเป ในที่นี้มีประโยชน์อะไร ท่านกล่าว
เฉลยไว้ว่า คำดังกล่าวมีประโยชน์เพื่อให้ทำความเข้าใจที่หลังจากที่ลบสรรหน้าแล้ว เช่นประโยคว่า
“จงกิน เมื่อกินแล้วจงมา” ประโยคที่สองว่า “เมื่อกินแล้วจงมา” แสดงการชักชวนให้มาหาหลังจากกินแล้ว
มิใช่ชักชวนให้มาหาในเวลาอื่น ฉนฺใด ข้อความก็มีนัยเดียวกัน ฉนนัน]

ปฺรสรสฺส ปกตภาววิธานสามตฺถิตฺยโต อาเทศปฺจจยาทิฏฺเฏเต สเร ปเรติปิ สิฑฺธํ.

แม้ข้อความว่า “ในเพราะสรรหลังซึ่งเป็นสรรหลังที่แปลงมาและปัจฉัยเป็นต้น” ย่อม
สำเร็จได้ เพราะความสามารถในการกระทำปกติภาวะแก่สรรหลัง

[ในนุตติของสูตรนี้มีคำว่า สเร ปเร (ในเพราะสรรหลัง) คำทั้งสองนี้ไม่มีในสูตรนี้ และมีได้ตามมา

จากสูตรก่อน เป็นนักขิปนวุตติที่ท่านเพิ่มเข้ามาเพื่ออธิบายให้ชัดเจนขึ้น เพื่อให้ทราบว่อาเทศและปัจจัยเป็นต้นนั้นเป็นสระหลัง มิใช่พยัญชนะ เพราะเมื่อท่านกล่าวว่าให้กระทำปกติภาวะแก่สระหลัง อักษรที่เป็นอาเทศและ ปัจจัยเป็นต้นก็ต้องเป็นสระแน่นอน

เนื่องจาก อ วิภัตติมีสระอยู่หน้าแล้ว จึงไม่มีความสงสัยในเรื่องนี้ ส่วนอาเทศและปัจจัยเป็นต้นยังไม่ปรากฏชัดเจนว่าเป็นสระหรือพยัญชนะ ในวุตติจึงอธิบายว่า อัจเน อาเทศปจฺจยาทิฏฺเฐ จ เสเร ปเร (ในเพราะ อ วิภัตติ และในเพราะสระหลังอันเป็นอาเทศและปัจจัย) ข้อความในประโยคข้างต้นเป็นการกล่าวอธิบายข้อความในวุตติอีกทอดหนึ่ง

คำว่า สิหุํ เป็นสำนวนที่ใช้ในที่แสดงข้อความซึ่งอนุมานรู้ บางแห่งใช้ศัพท์ว่า วุตฺตํ โหติ (ความหมายคือ)]

ตฺยาทีวิภัตฺติโย เจตถ

ปจฺจยตฺเตน คยฺหเร

อาทีคฺคหณฺมาชฺยาต-

กิตฺเตสฺวาคมตฺถิทํ.

ปจฺจยสาหจฺริยา

จาเทโส ปกตฺปิโร

ปทฺนตฺสสรโลโป น

เตนพฺภาหาทิกฺเ ปเร.

“อนึ่ง วิภัตติอาชยาตมี ตี เป็นต้นย่อมถือเอาโดยความเป็นปัจจัยในสูตรนี้ ศัพท์ว่า อาที นี้ มีประโยชน์เพื่อการลงอาคมในบทอาชยาตและกิตก์

อนึ่ง การอาเทศหลังปกติ (นามศัพท์และธาตุ) ย่อมถือเอาเพราะเป็นไปกับด้วยปัจจัย เพราะฉะนั้น การลบสระอันเป็นที่สุดบทจึงไม่มีในเพราะ อพฺก และ อาห เป็นต้นเบื้องหลัง”

[คำว่า ปจฺจย ใน อมาเทศปจฺจยาทิฏฺเฐ หมายถึง ปัจจัยที่เป็นัตถิตปัจจัยและกิตก์ปัจจัย ทั้งยังกินความหมายถึงวิภัตติอาชยาตด้วย ทั้งนี้เพราะวิภัตติก็ได้ชื่อว่า ปัจจัย ดังข้อความในสูตรว่า ธาตุลึงฺเคหิ ปรา ปจฺจยา (ลงวิภัตติและปัจจัยท้ายธาตุและลึงค์)

อาที ศัพท์ในคำนั้น หมายถึง อาคมในอาชยาตและกิตก์ ในอาชยาตมีสูตรว่า อิการาคโม อสพฺพ-ธาตุมฺหิ (ลง อี อักษรเป็นอาคมท้ายธาตุ ในเพราะวิภัตติที่มีไสระสรรพธาตุกวิภัตติ), ในกิตก์มีสูตรว่า ยถาคม-มิการิ (ลง อี อักษรเป็นอาคมท้ายธาตุตามสมควรแก่อุทาหรณ์ในบางแห่ง), วิทฺนเต อุ (ลง อุ อาคมในที่สุดของ วิท ธาตุในเพราะ กฺวิ ปัจจัย) อาคมดังกล่าวนี้เป็นสระอาคม หรือสราทีอาคม คือ อาคมที่มีสระอยู่หน้า มีอุทาหรณ์ว่า สุนิสฺสตี, สุนิตพฺพํ เป็นต้น

คำว่า อาเทศ หมายถึง อาเทศของวิภัติและปัจจัยที่อยู่หลังลิงค์และธาตุ มิใช่อาเทศของบทหรืออาเทศของธาตุ เช่น โอ ที่แปลงมาจาก สิ วิภัติ หรือ เอ ที่แปลงมาจาก เอยย วิภัติในรูปว่า ปุริโส, คจฺเเป็นต้น

คำว่า สาหจริยา (เพราะเป็นไปร่วมกัน) หมายความว่า การวางศัพท์ไว้คู่กันทำให้ทราบความหมายที่ประสงค์ เช่น รามลกฺขณฺ์ ทำให้ทราบว่า คือพระรามกับพระลักษณฺ์ในเรื่องรามายณะ มิฉะนั้นจะไม่ทราบว่า เป็นรามไหน หรือเมื่อกล่าวว่ สารีปุตฺตโมคคฺคฺลลนา ก็ทราบว่าหมายถึงพระสารีบุตรผู้เป็นอัครมหาสาวก มิใช่พระหัตถกสารีบุตร ดังนี้เป็นต้น การใช้คำในลักษณะเช่นนี้เรียกว่า สาหจริยนัย คือ ส่วนหนึ่งที่กล่าวถึงความ เป็นไปร่วมกัน

ดังนั้น ในกรณีที่บทหลังเป็นอาเทศของบท เช่น อพฺภ ที่แปลงมาจาก อภิ หรือเป็นอาเทศของธาตุ เช่น อาห ที่แปลงมาจาก พฐฺ ธาตุ ก็ไม่มีอำนาจลบสระที่สูดบท เช่น

กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคโ (กิตติศักดิ์ฟังชวรไปแล้ว) = ไม่ลบสระ โอ ช้างหน้า

สตุถา อาห (พระศาสดาตรัสแล้ว) = ไม่ลบสระ อา ช้างหน้า

คำว่า อาทิกฺคฺคณฺมาชยาตกิตฺเตสฺวาคมตฺถิทํ ตັตฺตบทเป็น อาทิกฺคฺคณฺ์ + อาชยาตกิตฺเตสฺ + อาคมตฺถํ + อิทํ

คำว่า เตนพฺภาหาทิกเ ตັตฺตบทเป็น เตน + อพฺภ + อาห + อาทิกเ

ตฺคฺคณฺ์ ภิกฺขุณีอาทิสฺ สุรโลปนิวตฺตนตฺถิ.

ตฺ คัฟท์มีประโยชน์เพื่อห้ามการลบสระในบทว่า ภิกฺขุณี เป็นต้น

[คำว่า ตฺ (แต่) บอกความตรงกันข้าม กล่าวคือ เมื่อลบสระแล้วจึงเป็นปกติสระหลังได้ ถ้ายังไม่ลบ สระหน้าก็ทำปกติไม่ได้ ดังนั้นท่านจึงกล่าวว่า ตฺ คัฟท์ปฏิเสธการไม่ลบสระหน้า ดังเช่น ภิกฺขุณี เป็นต้น (ภิกฺขุ + อิทํ = ไม่ลบสระหน้า แต่ลบสระหลังแทน)]

“นเย ปรี ยุตฺเต”ติ ปรี เนตพฺพ.

พินฺนํไปสู่อักษรตัวหลังด้วยสูตรว่า นเย ปรี ยุตฺเต (พินฺนํนำพยัญชนะหน้าสู่อักษรตัวหลัง ในฐานะอันควร)

ปุริโส ติฏฺฐติ.

[ปฐมมา เอกพจน์] ปุริโส ตัญญติ (บุรุษยืนอยู่)

การประกอบรูปศัพท์ ปุริโส

ตั้งศัพท์เดิมเป็น ปุริส โดยคล้ายตามพระชินพจน์ ด้วยสูตรว่า “ลึงคณฺจ นิจฺจเต”

ตั้งชื่อเป็นนามศัพท์ (ลิงค์) ด้วยสูตรว่า “ปรสมณฺญา ปโยเค”

ลง สิ ปฐมาวินัดติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจฺมา”

แปลง สิ วินัดติท้าย อ การ์นต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ในเพราะ โอ ลบสระ อ ท้าย ปุริส และปกติสระ โอ ด้วยสูตรว่า “สรโลไปมาเทสปฺจฺยาติมฺหิ
สรโลเป ตฺ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น ปุริโส

ปุริโส จ ปุริโส จาติ “ปุริส ปุริส” อิติ วตฺตพฺเพ-

เมื่อควรกล่าวว่า ปุริส ปุริส ซึ่งใช้ในอรรถว่า บุรุษ และบุรุษ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[เมื่อต้องการจะพูดถึงบุรุษสองคนขึ้นไป ก็ใช้เป็นรูปว่า ปุริสา (บุรุษทั้งหลาย) โดยลง โย ปฐฺมา วิภตฺติ พหูพจน์ บทว่า ปุริสา มีรูปวิเคราะห์เป็นวันทสมาสว่า ปุริโส จ ปุริโส จ = ปุริสา (ปุริสะ คือ บุรุษ และบุรุษ) รูปวิเคราะห์นี้หมายถึงกรณีทีกล่าวถึงบุรุษสองคน ถ้าต้องการจะกล่าวถึงบุรุษสามคนให้ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ปุริโส จ ปุริโส จ ปุริโส จ = ปุริสา (ปุริสะ คอ บุรุษ บุรุษ และบุรุษ) โดยเหตุที่บาลีสมากรใช้วิภตฺติแสดงพหูพจน์ได้โดยไม่จำเป็นต้องคงนามศัพท์หลายรูปไว้ ท่านจึงกล่าวถึงการลบ ปุริส ให้เหลือเพียงศัพท์เดียวด้วยสูตรต่อไป]

๖๘. สรูปานเมกเสสฺวสกี.

การเหลืออยู่ศัพท์เดียวแห่งบททั้งหลายที่มีรูปเสมอกัน ย่อมมีในที่กล่าวถึงจำนวนมาก
 ปทพฺยณฺชนานํ บรรดาบทและพยัญชนะท. *สรูปานํ* ที่มีรูปเสมอกัน *เอกเสโส* อ.การ
 เหลือแห่งศัพท์เดียว *โหติ* ย่อมมี *อสกี* ในที่จำนวนมาก ๆ

[คำว่า สรูปานเมกเสสฺวสกี ตัดบทเป็น สรูปานํ + เอกเสโส + อสกี]

**สรูปานํ สมานรูปานํ ปทพฺยณฺชนานํ มชฺเฌ เอโกว สิสฺสเต, อณฺเณ โลบมาปชฺชนเต
 อสกินฺติ เอกเสโส.**

ศัพท์เดียวนั้นเทียว ในท่ามกลางบทและพยัญชนะที่มีรูปเสมอกัน ย่อมเหลืออยู่
 ศัพท์เหล่านี้ย่อมถึงการลบในที่กล่าวถึงจำนวนมาก การเหลืออยู่ศัพท์เดียวย่อมมีด้วยสูตรนี้

[คำว่า สรูปานํ ในสูตรนี้ ท่านอธิบายว่า สมานรูปานํ ปทพฺยณฺชนานํ (บทพยัญชนะที่มีรูปเสมอกัน)
 หมายความว่า ส ศัพท์ใน สรูป แปลงมาจาก สมาน ศัพท์ และคำว่า สรูป ก็หมายถึงบทพยัญชนะ มีใช้
 วิภตฺติหรือปัจจัย ตัวอย่างของบทที่ทำเป็นเอกเสส มีใช้มาก ส่วนตัวอย่างของพยัญชนะที่ทำเป็นเอกเสส คือ
 อติ ศัพท์ในสูตรว่า อติสฺส จนฺตสฺส ที่มีรูปวิเคราะห์ว่า อติสฺส ติ อติ (อติ คือ ติ ของ อติ) ในที่นี้ให้ลบ ติ ด้วย
 สูตรนี้

บทว่า สรูปานํ ตามหลักภาษาเรียกว่า นิหารณสมุทายะ คือ กลุ่มที่ควรถอนออก จึงลงบัญญัติไว้ดังที่ตั้งใจอธิบายว่า สรูปานํ มชฺเฌ (ในท่ามกลางแห่งบทพยัญชนะที่มีรูปเสมอกัน) ท่านมักแสดงความเป็นนิหารณสมุทายะด้วย มชฺเฌ (ในท่ามกลาง) หรือ อนฺตเร (ในระหว่าง)

บทว่า อสกี เป็นนิบาตที่ใช้ในความหมายว่า อนเคววาระ (จำนวนมาก) ในที่นี้ลง สฺมิ แล้วลบเสียคำว่า เอโก ลิสฺสเต (ศัพท์เดี่ยวย่อมเหลืออยู่) แสดงรูปวิเคราะห์ของ เอกเสส ว่า เอกสฺส เสโส เอกเสโส (เอกเสสะ คือ การเหลืออยู่แห่งศัพท์เดียว)

คำว่า อญเฌ โลกมาปชฺชนเต แสดงคำอธิบายของเอกเสสว่า การเหลืออยู่ศัพท์เดียว ก็คือการลบศัพท์อื่นนั่นเอง ดังนั้น สูตรนี้จึงเป็นวิธีสูตร โลกปวิธิ

เอกเสสที่กล่าวถึงในสูตรนี้ คือ สรูปเอกเสส หมายถึง เอกเสสของศัพท์ที่มีรูปเสมอกัน มี ๓ ประเภทคือ

๑. สัทสรูปเอกเสส สรูปเอกเสสโดยศัพท์ หมายความว่า มีศัพท์เหมือนกัน แต่วรรคต่างกัน เช่น มาโส จ มาโส จ มาสา (มาสะ คือ เดือนและถั่วราชมาส)

๒. อัถสรูปเอกเสส สรูปเอกเสสโดยอรรถ หมายความว่า มีอรรถเหมือนกัน แต่ศัพท์ต่างกัน เช่น วงโก จ กุฎฺฐิลो จ กุฎฺฐิลา (กุฎฺฐิละ คือ โค้ง[เหมือนพระจันทร์]และโค้ง[เหมือนงอนไถ])

๓. สัททตฺตสรูปเอกเสส สรูปเอกเสสโดยศัพท์และอรรถ หมายความว่า มีศัพท์และอรรถเหมือนกัน เช่น ปุริโส จ ปุริโส จ ปุริสา (ปุริสะ คือ บุรุษและบุรุษ)

คัมภีร์สัททตฺตเภทจินตากล่าวถึงสรูปเอกเสสทั้ง ๓ ประเภทว่า

สรูปสฺเสว สทฺทตฺต-

สทฺทตฺตानํ สภาวโต

ติพฺพิชฺชตฺตํ ยถา มาสา

กุฎฺฐิลา ปุริสาติ จ.^{๑๐}

“สรูปเอกเสสมิ ๓ ประเภท คือ สัทสรูปเอกเสส, อัถสรูปเอกเสส และสัททตฺตสรูปเอกเสส เช่น มาสา, กุฎฺฐิลา, ปุริสา”]

เอตฺถ จ “สรูปานนฺ”ติ วุตฺตตฺตาว ลิทฺเฌ อสกีมฺปิโยเค ปุณาสกึคฺคณฺเฌ เอกวิภตฺติวิสิยาน-
เมवासกีมฺปิโยเค เอวายนฺติ ทสฺสนตฺถํ.

อนึ่ง เมื่อการใช้ศัพท์ว่า อสกี (ในที่กล่าวถึงจำนวนมาก) สำเร็จแล้วในสูตรนี้ เพราะท่านกล่าวว่า สรูปานํ นั้นเทียบ การกล่าวศัพท์ว่า อสกี อีกมีประโยชน์เพื่อแสดงว่า “การเหลืออยู่

ศัพท์เดียวกันนี้ ย่อมมีในการประกอบรูปศัพท์ที่เป็นไปในวิภัติเดียวกันเท่านั้นเมื่อกล่าวถึงจำนวน มาก”

[เมื่อคำว่า สรูปาน (มีรูปเสมอกัน) แสดงถึงความเป็นพหูพจน์อยู่แล้ว เหตุใดจึงใช้ศัพท์ว่า อสกี อีก ท่านเฉลยว่า เพื่อต้องการแสดงความเป็นเอกเสสของบทที่มีวิภัติเดียวกันเท่านั้น ในกรณีที่มีวิภัติ ต่างกัน เช่น ปุริสา ปุริสา อปยนฺติ (บุรุษทั้งหลายหนีจากบุรุษ) ก็ทำเป็นเอกเสสไม่ได้ คัมภีร์ปาณินิ (อธิบายะ ๑ ปาหะ ๒ สูตร ๖๔) ตั้งสูตรว่า สรูปานเมกเสโส เอกวิภตฺติกาณํ คำว่า เอกวิภตฺติกาณํ ที่กล่าวไว้ในสูตรนั้นก็คือ อสกี ในที่นี้นั่นเอง]

น จ วิจฺญาปโยเคติปฺสงฺโค “วคฺคาปญฺจปญฺจโส มนฺตา”ติ เอตฺถ “ปญฺจปญฺจโส”ติ นิทฺเทสเนว วิจฺญาปโยคสิทฺธิยา ฅาปิตตฺตา.

แต่ไม่มีการนับเข้าในตัวอย่างของวิจฺญา เพราะพระกัจจายณะแสดงความสำเร็จแห่ง ตัวอย่างของวิจฺญาด้วยการแสดงว่า ปญฺจปญฺจโส (โดยกลุ่มละ ๕ ๆ) ในสูตรนี้ว่า วคฺคาปญฺจ- ปญฺจโส มนฺตา (พยัญชนะที่มี ม อักษรเป็นที่สุด ชื่อว่า วรรค โดยกลุ่มละ ๕ ๆ)

[วิจฺญา คือ คำซ้ำที่มีความหมายเท่ากับแต่ละอย่างๆ เช่น มหาชนฺ อตฺตโน อตฺตโน เคหํ คจฺฉติ (มหาชนไปสู่เรือนของตนๆ) มี ๓ อย่าง คือ

- ๑. ทัพฺพวิจฺญา คำซ้ำที่เนื่องด้วยทัพพะ เช่น คาเม คาเม ปานีโย (น้ำดื่มในแต่ละหมู่บ้าน)
- ๒. คุณฺวิจฺญา คำซ้ำที่เนื่องด้วยคุณลักษณะ เช่น คาโม คาโม รมณฺโโย (หมู่บ้านแต่ละแห่ง นำรื่นรมย์)
- ๓. กิริยาวิจฺญา คำซ้ำที่เนื่องด้วยกิริยา เช่น รุกฺขํ รุกฺขํ สิณฺจติ (ย่อมรดน้ำต้นไม้แต่ละต้น)

คำว่า วิจฺญา สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + อาป ภาตฺ (พฺยาปเน = แผ่ไป) + ฉ ปัจจัย + อา อิตฺถิ- ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า นิรวเสสฺ พฺยาปิตฺ อิจฺฉา วิจฺฉา (วิจฺฉา คือ ความปรารถนาเพื่อแผ่ไปโดยไม่มีส่วนเหลือ) สัททนีติปฺกรณฺ (ปทมาลา) อธิบายลักษณะของวิจฺฉาว่า

นानาธิกรณานํ ตู	วตฺตฺ’เมกฺกฺขณฺมฺหิ ยา
อิจฺฉโต พฺยาปิตฺ อิจฺฉา	สา วิจฺฉาติ ปกิตฺติตา. ^{๑๑}

“ความปรารถนาเพื่อแผ่ไปของผู้ต้องการจะกล่าวถึงสถานที่ต่างๆ ในขณะเดียว
ท่านเรียกว่า วิจฺฉา”

แม้คัมภีร์พาลาวตารก็อธิบายว่า

ภินฺนานิ ยานิ วตฺถุณี

กิริยาย ตฺถุ คฺคฺเณน วา

ทพฺเพน วาปี พฺยาปีตุํ

อิจฺฉา วิจฺฉาติ วุจฺจเต.^{๑๒}

“วัตถุเหล่าใดต่างกันโดยกิริยา คุณลักษณะ หรือทััพพะ ความปรารถนาเพื่อ
แผ่ไปสู่วัตถุเหล่านั้น ท่านเรียกว่า วิจฉา”

อนึ่ง การทำเป็นเอกเสสด้วยการลบบทยเดียว สองบทย หรือสามบทยเป็นต้นไปให้เหลือเพียงบทยเดียว
เดี่ยวนั้นนิยมใช้ในการกล่าวถึงจำนวนมากโดยทั่วไป แต่ไม่นิยมใช้ในวิจฉาศัพท์ดังที่กล่าวมาแล้ว จะเห็นได้ว่า
ท่านตั้งสูตรว่า วคฺคา ปญฺจปญฺจโส มนฺตา โดยบทยว่า ปญฺจปญฺจ เป็นวิจฉาที่ไม่ทำเป็นเอกเสสด้วยสูตรนี้]

อถ วา สหวจนิจฺฉายมยเมกเสโส.

อีกนัยหนึ่ง การเหลืออยู่ศัพท์เดี่ยวนั้น ย่อมมีในความประสงค์กล่าวรวมกัน

[การทำเป็นเอกเสสแล้วลงวิภคติพหูพจน์นี้ มีใช้ในที่กล่าวรวมกันถึงสิ่งจำนวนมาก แต่วิจฉาเป็น
การกล่าวแยกเป็นอย่างไร จึงทำเป็นเอกเสสไม่ได้

อนึ่ง ในภาษาบาลีมีคำซ้ำบางอย่างที่มีลักษณะไม่เหมือนกับวิจฉา จำแนกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. อาเมทิต การกล่าวซ้ำเพื่อเน้นความ (เฉพาะคำนาม) แสดงความอัศจรรย์ ความเร่าร้อน
หรือความกลัว เช่น อุทานว่า สาธุ สาธุ (ดีแล้วๆ) หรือเปล่งคำพูดเมื่อตกใจกลัวว่า สบไป สบไป (งูๆ) เป็นต้น

๒. ยมก การซ้ำคำที่พ้องรูปกัน แต่มีความหมายแตกต่างกัน เช่น กมลํ กมลํ (ดอกบัว
เหมาะที่จะประดับน้ำ) คำว่า กมลํ บทยแรก คือ ดอกบัว บทยหลังดับบทยเป็น กํ (น้ำ) + อลํ (เหมาะ)

๓. อาภิกขัญญะ การกล่าวกริยาซ้ำ เช่น ติฏฺฐจฺจ ติฏฺฐจฺจ (หยุดก่อนๆ) ลักษณะอย่างนี้เหมือนกับ
อาเมทิต แต่เป็นคำกริยา]

โยคฺวิภาคโต เจตถ

เอกเสสฺวสกี อิติ

วิรูเปกเสโส โหติ

วา “ปีตุนน”ติอาทิสฺ.

“อนึ่ง เอกเสสของศัพท์ที่มีรูปไม่เสมอกันย่อมมีได้บ้างในอุทาหรณ์
เป็นต้นว่า ปีตุนํ (ของปีตามารดา) โดยการแบ่งสูตรว่า เอกเสโส อสกี (การ
เหลืออยู่ศัพท์เดี่ยวย่อมมีในที่กล่าวถึงจำนวนมาก) ในสูตรนี้”

[ท่านแสดงการแบ่งสูตรเป็นสองส่วนว่า เอกเสสฺวสกี โดยตัดคำว่า สรุปานํ ทั้ง ทำให้สูตรนี้ครอบคลุมตัวอย่างข้างต้นที่ทำเอกเสสในศัพท์ที่มีรูปไม่เสมอกัน กล่าวคือ คำว่า ปิตุณฺ แปลว่า “แห่งมารดาและบิดา” เป็นวิรูปกเสสที่มีรูปวิเคราะห์ว่า มาตา จ ปิตา จาติ = ปิตโร (ปิตุ คือ มารดาและบิดา) อนึ่ง วิรูปกเสสมี ๒ ประเภท คือ

๑. ปุพฺพวิรูปกเสส วิรูปกเสสของศัพท์หน้า เช่น มาตา จ ปิตา จ = มาตโร (มาตุ คือ มารดาและบิดา)

๒. ปรวิรูปกเสส วิรูปกเสสของศัพท์หลัง เช่น มาตา จ ปิตา จ = ปิตโร (ปิตุ คือ มารดา และบิดา)

ความจริงแล้ววิรูปกเสสนี้ไม่นิยมใช้ในศัพท์ทั่วไป แต่มีใช้เฉพาะในศัพท์ที่เป็นคู่กันเท่านั้น (ยุคล-วาจก) เช่น มาตุ-ปิตุ (มารดา-บิดา), อยาย-อัยยิกา (ปู่ตา-ย่ายาย), บุตุต-ธิตุ (บุตรชาย-บุตรสาว), ภาตุ-ภคินี (พี่น้องชาย-พี่น้องสาว), สสุ-สสุริ (แม่ยาย-พ่อตา), สารีปุตฺต-โมคคัลลาน (พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ), เขมา-อุปลลวณฺณา (นางเขมา-นางอุบลวันณา) ดังนี้ เป็นต้น แต่มีข้อยกเว้นในบางศัพท์ เช่น สฬายตฺน มีรูปวิเคราะห์ว่า สฬายตฺนํ จ ฉฏฺฐายตฺนํ จ สฬายตฺนํ (สฬายตฺนะ คือ อายตนะ ๖ และอายตนะที่ ๖)]

ตตเถว ลิงคตถสฺส พหุตตวจนิจฺฉายํ “พหุมาหิ วตตพเพ พหุวจนนฺ”ติ ปจฺมาพหุวจนํ โย.

เมื่อมีความต้องการกล่าวความหมายของนามศัพท์จำนวนมากใน ปุริส ศัพท์นั้น นั้นเที่ยว ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหุพจน์ ดังกฎทั่วไปว่า พหุมาหิ วตตพเพ พหุวจนํ (เมื่อควรกล่าว จำนวนมาก ให้ลงวิภัตติฝ่ายพหุพจน์)

[ท่านให้ประกอบรูปสมาสเป็นเอกเสสสมาสก่อน แล้วจึงลง โย วิภัตติ ส่วนกฎทั่วไปว่า พหุมาหิ วตตพเพ พหุวจนํ (เมื่อควรกล่าวจำนวนมาก ให้ลงวิภัตติฝ่ายพหุพจน์) กล่าวไว้ในคัมภีร์ปาดินิ (อรรถายะ ๑ ปาทะ ๔ สูตร ๒๑) ว่า พหุสฺ พหุวจนํ (เมื่อควรกล่าวจำนวนมาก ให้ลงวิภัตติฝ่ายพหุพจน์)]

“ปุริส โย” อิติธ-

ในอุททาหรณ์ว่า ปุริส โย (ลง โย วิภัตติท้าย ปุริสศัพท์) นี้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[เมื่อ ปุริสสองศัพท์ถูกลบให้เหลือศัพท์เดียวด้วยสูตรว่า สรูปานเมกเสสวสฺสกี แล้ว จึงลง โย วิภัตติ เป็นรูปว่า ปุริส + โย]

“อโต, วา”ติ จ วตตเต.

บทว่า อโต (ท้าย อ การันต์) และบทว่า วา (ตามอุททาหรณ์) ย่อมตามมา[ปรากฏใน สูตรนี้]

[บทว่า อโต ตามมาจากสูตรว่า อโต เนน ส่วนบทว่า วา ตามมาจากสูตรว่า โส วา]

๖๙. สพฺพโยนินฺมาเอ.

แปลง โย และ นิ ทั้งศัพท์ท้ายนามศัพท์ อ การันต์เป็น อา และ เอ ได้บ้าง

อาเอ อ. อา และ เอ อาเทศท. *सपुपयोनिनं* แห่ง โย และ นิ ทั้งปวงท. *परेस्* อันเป็น เบื้องหลัง *लिङ्गमहा* จากนามศัพท์ *ओटो* อันเป็น อ การันต์ *होनुति* ย่อมมี *वा* ตามอุททาหรณ์ ๗

[คำว่า *सपुपयोनिनमाए* ตัดบทเป็น *सपुपयोनिनं + आए*]

อการนฺโต ลิงฺคมาหา เปรสํ สพฺพเสสํ ปจฺมาโยนินํ พุติยาโยนินฺณจฺย ยถากมํ อากาเรการา-

เทศา โหนฺติ วาติ อากาโร.

การแปลง โย และ นิ ปฐมาวิภตติ และแปลง โย และ นิ ทุตติยวิภตติ ทั้งศัพท์ ที่อยู่
หลังนามศัพท์ อ การันต์ เป็น อา อักษรและ เอ อักษร ย่อมมีตามลำดับได้บ้าง จึง[แปลง โย]
เป็น อา อักษรด้วยสูตรนี้

[สูตรนี้แสดงการแปลง โย และ นิ ที่เป็นปฐมาวิภตติและทุตติยวิภตติเป็น อา และ เอ ตามลำดับ
หมายความว่า วิภตติคือ โย เป็นวิภตติที่ลงท้าย อ การันต์ ปุลงลิ่งค์ตามปกติ ส่วน นิ เป็นรูปที่แปลงมาจาก
โย ซึ่งลงท้ายนามศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิ่งค์]

สพฺพคฺคหณํ สพฺพาเทศตฺถํ.

ศัพท์ว่า สพฺพ (ทั้งศัพท์) มีประโยชน์เพื่อแปลงวิภตติทั้งศัพท์

[การแปลงเป็นสระ อา และ เอ ตามสูตรนี้ มิใช่แปลงเฉพาะ โอ ของ โย หรือ อี ของ นิ เป็น อา
และ เอ แต่เป็นการแปลง โย และ นิ ทั้งศัพท์เป็น อา และ เอ โดยคล้อยตามอุทาหรณ์

คำว่า สพฺพาเทศตฺถํ มาจาก สพฺพ (ทั้งหมด) + อาเทศ (การแปลง) ส่วน ตฺถํ แปลว่า “เพื่อ”
เป็น ส วิภตติที่ลงในอรรธตัทธสัมปทานด้วยสูตรว่า สิลาฆ เป็นต้น แล้วแปลง ส เป็น ตฺถํ ด้วย ตฺ ศัพท์ใน
สูตรว่า อาย จตฺตฺเถกฺวจนสฺส ตฺ]

สรโลปาติ ปุริมสทิสเมว.

การลบสระเป็นต้น ย่อมมีเหมือนสูตรก่อนนั้นเที่ยว

ปุริสา ติฏฺฐจฺนติ.

[ปฐมา พหุพจน์] ปุริสา ติฏฺฐจฺนติ (บุรุษทั้งหลายยืนอยู่)

การประกอบรูปศัพท์ ปุริสา

ตั้งศัพท์เดิมเป็น ปุริส ปุริส โดยคล้อยตามพระชินพจน์ ด้วยสูตรว่า “ลิ่งคณฺจ นิปฺจฺจเต”

ตั้งชื่อเป็นนามศัพท์ (ลิ่งค์) ด้วยสูตรว่า “ปรสมณฺญา ปโยเค”

ปุริโส จ ปุริโส จ (อ.บุรุษ ด้วย อ.บุรุษ ด้วย)

อิติ อตฺเถ ในอรรธนี้

ตั้งเป็นทวันทสมาส, ตั้งชื่อว่าสมาส, ลบวิภัติ, ลบ จ นิบาตทั้งสองศัพท์, ทำเป็นปกติ, ตั้งเป็นนาม (วิธีดังกล่าวจะพบในสมาสต่อไป)

ลบ ปุริส ศัพท์หนึ่งด้วยสูตรว่า “สรูปานเมกเสสวาสกี”

ลง โย ปฐมวิภัติ พหูพจน์ท้าย ปุริส ศัพท์ ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา”

แปลง โย วิภัติท้าย อ การันต์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สพพโยนินมาเอ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพพมโหจิตมสสรุ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลไปมาเทศปจจยาทิมุหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตเต”

สำเร็จรูปเป็น ปุริสา

[วิธีประกอบรูปศัพท์ดังกล่าวเป็นวิธีผสมกับการสำเร็จรูปด้วยสูตรในสมาสโดยละเอียด ต่อไปจะแสดงถึงวิธีประกอบรูปศัพท์โดยสังเขป]

วา อิจฺเจว. รุปา รูปานิ, อคฺคโย, มฺนโย.

อุทาหรณ์ว่า รุปา รูปานิ (รูปทั้งหลาย) อคฺคโย (ไฟทั้งหลาย), มฺนโย (มุณีทั้งหลาย) ย่อมสำเร็จด้วย วา ศัพท์ นั้นเทียว

[บทว่า รุปา และ รูปานิ เป็นอนิจจวิธ ส่วน อคฺคโย (อคฺคิ + โย) และ มฺนโย (มฺน + โย) เป็นอสังตวิธ]

वासुथोयं ववदुधिविधासुदु.

วา ศัพท์นี้ มีอรรถว่าววัตติตวิภาสา

เตเนเวตฺถ

นิจฺจเมว จ ปฺลฺลึงเค

อนิจฺจณฺจ นปฺสเก

อสนฺตํ เณ กตตเต ตฺ

วิธึ ทิเปติ वासुधि.

เพราะเหตุฉะนั้น ในสูตรนี้

“วา ศัพท์ย่อมแสดงนิจจวิธนั้นเทียวในปฺลฺลึงค์ อนิจจวิธในนปฺสกลึงค์

และอสนัฏวลลในเมือ ฌ (อล วณณะ) ถูกกระทำเป็น อ แล้ว”

[วา คัพท้ในสุฏรนี้แสดงอรรธ ๓ อย่าง คลือ

๑. นลจจวลล คลือ การเปลง โย ในปุ่ลลค้เป็น อา และ เอ เช่น ปุ่ลลสา (ปุ่ลลมา โย), ปุ่ลลเส (ทุฏยลา โย)

๒. อนลจจวลล คลือ การเปลง นล ในนปุ่ลลค้เป็น อา และ เอ เช่น จลฏดา, จลฏดลนล (ปุ่ลลมา นล), จลฏเต, จลฏดลนล (ทุฏยลา นล)

๓. อสนัฏวลล คลือ ไม่ต้อเปลงเป็น อา และ เอ ในเมือเปลง อล เป็น อ ต้อสุฏรว่า โยสุว- กตรสสโล โฒ แล้ว เช่น อคคโย (ปุ่ลลมา-ทุฏยลา โย) มุ่ลลโย (ปุ่ลลมา-ทุฏยลา โย)]

ตตุเถวาลปนวจนิจฉาย-

เมื่อมีความปรารถนาที่จะกล่าวอาลปนะใน ปุริส ศัพท์นั้นนั้นเทียว [พระกัจจายนะ จะกล่าววิธีนี้]

“ลึงคตเถ ปจมา”ติ วตตเต.

สูตรว่า ลึงคตเถ ปจมา (เมื่ออรรถแห่งนามศัพท์มีอยู่ ลงปฐมาวิภัตติ) ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรนี้]

๗๐. อาลปนเ จ.

เมื่ออรรถของนามศัพท์ที่เป็นอาลปนะมีอยู่ ลงปฐมาวิภัตติ

ลึงคตเถ ครั้นเมื่ออรรถของนามศัพท์ *อาลปนเ* ที่เป็นอาลปนะ *สติ* มีอยู่ *ปจมา* อ.ปฐมาวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง ๗

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุภาคทมนะ คือ ดึงคำว่า ปจมา จากสูตรว่า ลึงคตเถ ปจมา มาไว้ในสูตรนี้]

อภิมุขํ กตวา ลปนํ อาลปนํ, สมโพธนํ

การเรียกโดยกระทำต่อหน้า ชื่อว่า อาลปนะ (การเรียก) กล่าวคือ การยังให้รู้ตัว

[คำว่า อาลปน มีรูปวิเคราะห์เป็น ปาทีบุรพบท กรรมธารยสมาสว่า อภิมุขํ ลปนํ อาลปนํ อุปสรรค คือ อา ใช้ในความหมายว่า ต่อหน้า (อภิมุข) คำว่า สมโพธนํ เป็นข้อความที่ศัพท์สื่อถึงซึ่งเรียกว่า อภิเษยัตถะ คือ อรรถที่บุคคลกล่าวถึง]

ตสฺมี อาลปนตฺถาธิเก ลึงคตฺถาภิธานมตฺเต จ ปจมาวิภตฺติ โหติ.

เมื่อมีศัพท์สักว่าแสดงอรรถของนามศัพท์รวมทั้งอรรถของการเรียกนั้น ลงปฐมาวิภัตติ

[คำว่า อาลปนตฺถาธิเก แปลตามศัพท์ว่า “อันมีอรรถของอาลปนะที่เกินมา” หมายความว่า เป็นอรรถของนามศัพท์ที่เกี่ยวกับการเรียกล้วนๆ ไม่ระคนกับอรรถกรรมและกัตตาเป็นต้น]

ปุเร วिय เอกวจนาที.

ลงวิภัตติเอกพจน์เป็นต้นเหมือนในสูตรก่อน

“ปุริส สิ” อัจจตุร-

ในอุททาหรณ์ว่า ปุริส สิ (ลง สิ วิภัตติท้าย ปุริส) นี้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๗๑. อาลปนเน สิ คสมฺมโณ.

สิ วิภัตติในอรรถอาลปนนะมีชื่อว่า ค

สิ อ. สิ วิภัตติ อาลปนเน ในอรรถอาลปนนะ คสมฺมโณ มีชื่อว่า ค โหติ ย่อมเป็น ๗

อาลปนตเถ วิหิตุ สิ คสมฺมโณ โหตีติ คสมฺมณาย-

สิวิภัตติที่ถูกกระทำไว้ในอรรถอาลปนนะ มีชื่อว่า ค เมื่อชื่อว่า ค ตั้งไว้แล้วด้วยสูตรนี้
[พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“โก เค ตู”ติ อีโต “เค”ติ วตุตเต.

บทว่า เค (ในเพราะ ค) จากสูตรว่า โโก เค ตู (ในเพราะ ค เบื้องหลัง แปลง ภาวนตุ คัพพ์และอื่นๆ เป็น โโก) นี้ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๗๒. อการปีตาทุยนุตานมา.

แปลง อ อักษรและสละท่ายของ ปีตุ คัพพ์เป็นต้นเป็น อา ในเพราะ ค

เค ในเพราะ ค อา อ. อา อาเทศ อการปีตาทุยนุตานัน แห่ง อ อักษรและสละที่สุดของ คัพพ์อันมี ปีตุ คัพพ์เป็นต้นท. โหติ ย่อมมี ฯ

[คำว่า อการปีตาทุยนุตานัน ตัดบทเป็น อการปีตุ + อาทิ + อนุตานัน]

ลึงคสส สมพณฐี อกาโร จ ปีตุสตุถุอิจเจวมาทินมนโต จ อการตตมาปชชเต เค ปเร.

อ อักษรซึ่งเนื่องด้วยนามคัพพ์ และสละท่ายของคัพพ์มี ปีตุ และ สตุถุ อย่างนี้เป็นต้น ย่อมถึงความเป็น อา อักษร ในเพราะ ค เบื้องหลัง

[สูตรนี้เป็นการประกอบรูป บุริสา ที่เป็นอาลปนนะ เอกพจน์ ท่านจะกล่าวถึงรูปนี้ในสูตรต่อไป

คำว่า สมพณฐี แปลตามคัพพ์ว่า “มีความสัมพันธ์, มีความเกี่ยวข้อง” นั่นคือการอยู่ท่ายนามคัพพ์นั่นเอง คำนี้ประกอบรูปคัพพ์มาจาก สมพณฐ คัพพ์ + อี ปัจจัยในอัสสัถิตัตถิต มีรูปวิเคราะห์ว่า สมพณฐอ สส อตุถิตติ สมพณฐี (สัมพันธ์ คือ มีความสัมพันธ์)]

“เค, รสฺส” มิติ จ วัตตเต.

บทว่า เค (ในเพราะ ค) และบทว่า รสฺส (ความเป็นรัสสะ) ย่อมตามมา[ปรากฏใน
สูตรนี้]

๗๓. อากาโร วา.

อา อักษรย่อถึงความเป็นรัสสะในเพราะ ค ได้บ้าง

อากาโร อ. อา อักษร *อาปฺชชเต* ย่อถึง *รสฺส* ซึ่งความเป็นรัสสะ *วา* บ้าง *เค* ใน
เพราะ ค ๒

[สูตรนี้เป็นการประกอบรูป ปุริส ที่เป็นอาลปนะ เอกพจน์]

ลึงคฺสฺส สมฺพนฺธี อากาโร รสฺสมาปฺชชเต เค ปเร วิกฺปเณ.

อา อักษรซึ่งเนื่องด้วยนามศัพท์ ย่อถึงความเป็นรัสสะ ในเพราะ ค เบื้องหลังได้บ้าง

อฺทฺรฺกฺสฺสาลปเนวายิ.

การทำรัสสะนี้ย่อมมีในการร้องเรียกสิ่งที่ตั้งอยู่ไม่ไกล (= ไกล)

[คำว่า อฺทฺรฺกฺสฺสาลปเนวายิ ตัดบทเป็น อฺทฺรฺกฺสฺส + อาลปน + เอว + อย]

คำว่า อฺทฺรฺกฺสฺส สำเร็จรูปมาจาก อฺทฺร บทหน้า + จา ธาตุ (คตินิวตติมฺหิ = ห้ามการไป) + อ ปัจจัย
มีรูปวิเคราะห์ว่า อฺทฺเร ตฺกฺจฺตฺติ อฺทฺรฺกฺสฺส (อฺทฺรฺกฺสฺส คือ สิ่งที่ตั้งอยู่ในที่ไม่ไกล)

เมื่อร้องเรียกสิ่งที่ตั้งอยู่ใกล้ๆ ให้ใช้เป็นรัสสะ เช่น เทว (ข้าแต่เทพ), ปุริส (ข้าแต่บุรุษ) ในที่นี้
พระพุทธรูปิยะกำหนดรูปรัสสะเท่านั้นว่าใช้เรียกสิ่งที่อยู่ใกล้ๆ โดยไม่กำหนดรูปที่ชะ ดังนั้น รูปรัสสะจึงใช้ในการ
การร้องเรียกสิ่งที่อยู่ใกล้ ส่วนรูปที่ชะใช้ในการร้องเรียกสิ่งที่อยู่ใกล้และไกลทั้งสองอย่าง

สัทนฺธิปกรณํ (ปทมาลา หน้า ๑๕๓-๕๔) กล่าวคัดค้านมติของปทฺรฺกฺสฺสลิปกรณํ แล้วแสดงว่ารูป
ปุริส และ ปุริสา มีวิธีการใช้เหมือนกันโดยใช้ร้องเรียกบุรุษที่อยู่ใกล้หรือไกลก็ได้ท่านอ้างพระบาลี ที่ใช้เรียก
พระพุทธรูปเจ้าที่ประทับอยู่ใกล้เป็นรูปรัสสะและที่ชะว่า สุกต (ข้าแต่พระสุคต), ภควา (ข้าแต่พระผู้มีพระภาค)
ดังพระบาลี (ส. มหา. ๑๙.๑๙๕.๗๒) ตคฺช ภควา โปชฺฌนฺคา, ตคฺช สุกต โปชฺฌนฺคา (ข้าแต่พระผู้มีพระภาค
โพชฌนคฺตีแท้ ข้าแต่พระสุคต โพชฌนคฺตีแท้)

แม้คัมภีร์ปทสาธนะกล่าวคัดค้านมติของปทรูปสิทธิประการนี้ว่า

เกจิ ทีฆั ทูรลปเนเยวิจจนฺติ. สมีปาลปเนปิ ทสสนโต ตั น คเหตุพฺพ.^{๑๓}

บางคนปรารถนารูปที่ขณะในการร้องเรียกแต่ที่ไกล ข้อความนั้นไม่พึงถือเอา เพราะปรากฏรูปที่ขณะแม้ในการร้องเรียกสิ่งที่อยู่ใกล้

คัมภีร์ปทสาธนะก็อธิบายข้อความข้างต้นว่า

เกจิตติ อทฺรภูจฺจสฺสาลปเนวายํ อทฺุเร จิตฺตสฺส อาลปเนเววายํ รสฺสภาโวติ วทฺนเต ภาทฺตพฺุทฺตปิยา-
จิริยาทโย ทสฺเสติ. สมีปาลปเนปีติ กจฺจิจิ โว อนฺุรฺุทฺธาติอาทิสฺุ.^{๑๔}

คำว่า เกจิ (บางคน) แสดงถึงท่านอาจารย์พุทธอัปปิยะเป็นต้นผู้กล่าวว่า อทฺุรฺุทฺจฺจสฺสาลปเนวายํ ซึ่งมีความหมายว่า ความเป็นรัศสนะนี้ย่อมมีในที่ร้องเรียกสิ่งที่ตั้งอยู่ในที่ไม่ไกล

คำว่า สมีปาลปเนปิ (แม้ในการร้องเรียกสิ่งที่อยู่ใกล้) หมายความว่า ในอุททาหรณ์ว่า กจฺจิจิ โว อนฺุรฺุทฺธา (ดูกรอนฺุรฺุทฺธะ พวกเธอสบายดีหรือ) เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ตัวอย่างที่ปทสาธนะก็นำมาอ้างไว้เป็นสาธกในที่นี้ ไม่เป็นที่ยอมรับของนักวิชาการทั่วไป เพราะคำว่า อนฺุรฺุทฺธา ในที่นี้หมายถึง พระอนฺุรฺุทฺธะ พระกิมิลละ และพระนันทิยะ ซึ่งท่านทั้งสามอยู่ร่วมกันในอุทธานด้วยความสามัคคี คำนี้จึงเป็นพหูพจน์ที่เป็นวิรูปกเสส มีรูปวิเคราะห์ว่า อนฺุรฺุทฺโธ จ กิมิลโ จ นนฺุทฺติโย จ อนฺุรฺุทฺธา (อนฺุรฺุทฺธะ คือ พระอนฺุรฺุทฺธะ พระกิมิลละ และพระนันทิยะ) โดยเหตุที่คำว่า อนฺุรฺุทฺธา นี้เป็นพหูพจน์ จึงไม่ควรเป็นสาธกในเรื่องนี้]

๗๔. เสสโต โลป คสิปิ.

ค และ สิ ท้ายศัพท์ที่เหลือย่อมถึงการลบ

โคปิ อ. ค ด้วย สิปิ อ. สิ ด้วย ปรา อันเป็นเบื้องหลัง ลิงคโต จากนามศัพท์ เสสโต ที่เหลือ อापชฺชนเต ย่อมถึง โลป ซึ่งการลบ ๗

[คำว่า คสิปิ ตัดบทเป็น โค + สิ + อปิ ลบ โอ ใน โค แล้วลง อ อาคมด้วยสูตรว่า โลปญจ ตตุรกาโร]

“สิ, โส, สฺยา จ, สขโต คสฺเส วา, ชมเต จา”ติเอวมาที่หิ นิหฺติญฺเจหิ อยฺเวย เสโส นาม.

นามศัพท์อื่นจากนามศัพท์ที่ได้แสดงไว้แล้ว[ในการประกอบรูปศัพท์]ด้วยสูตรเป็นต้น
 อย่างนี้ว่า สี่ (แปลง สิ เป็น อัง), โส (แปลง สิ หลัง อ การันต์ของนามศัพท์เป็น โอ), สฺยา จ (แปลง
 สิ เป็น อา), สขโต คสฺเส วา (แปลง ค ท้าย สข ศัพท์ เป็น เอ ได้บ้าง), ชมเต จ (แปลง ค หลัง
 ชม เป็น เอ) ชื่อว่า ศัพท์ที่เหลือ

[คำว่า เสส หมายถึง นามศัพท์ที่มีการลบ สิ วิกัตติ เช่น ปุริส, ปุริสา, อคฺคิ, ภิกฺขุ ซึ่งเหลือจาก
 การกระทำด้วยสูตรว่า สี่ (แปลง สิ เป็น อัง), โส (แปลง สิ หลัง อ การันต์ของนามศัพท์เป็น โอ) เป็นต้น

อาทิ ศัพท์ในพากย์นี้ หมายถึงสูตรที่แปลง สิ วิกัตติ เป็น อา และ อัง เป็นต้น เช่น อา สิมฺหิ
 (แปลง นตุ กับวิกัตติเป็น อา ในเพราะ สิ วิกัตติ), อัง นปุสเก (ในนปุสกลิงค์ แปลง นตุ บัจจยกับวิกัตติเป็น อัง
 ในเพราะ สิ วิกัตติ), อวณฺณา จ เค (แปลง นตุ ทั้งศัพท์กับวิกัตติ เป็น อัง และสระ อ วัฒนธรรม ในเพราะ ค),
 ปุมฺนตฺสฺสา สิมฺหิ (แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์กับวิกัตติเป็น อา ในเพราะ สิ วิกัตติ), พุรฺหมฺโตคฺสฺส จ (แปลง
 ค หลัง พุรฺหม ศัพท์เป็น เอ)]

โตโต เสสโต ลิงคฺมหา คสิอิจฺเจเต โลปมาปชฺชนเต.

วิกัตติเหล่านี้คือ ค และ สิ ที่อยู่หลังนามศัพท์ที่เหลือนั้น ย่อมถึงการลบ

อปิคฺคหณํ หุติยตุถสมฺปิณฺชนตฺถ.

อปิ ศัพท์มีความหมายว่ารวบรวมเนื้อความที่สอง

[อปิ ศัพท์ในสูตรนี้มีความหมายเหมือน จ ศัพท์ เชื่อมบท ๒ บท คือ ค เป็นบทที่ ๑ และ สิ เป็น
 บทที่ ๒ จ ศัพท์หรือ อปิ ศัพท์ที่ทำหน้าที่สมุจจยะ (รวบรวม) ในลักษณะดังกล่าว ซึ่งวางไว้ท้ายบทหลังย่อม

รวบรวมบทหลังโดยตรงและรวบรวมบทหน้าโดยอ้อม เช่น ททโร เถโร จ ปิณฑาย จรณฺติ (ภิกษุหนุ่มและพระเถระยอมเที่ยวบิณฑบาต) จ ศัพท์โน เถโร จ รวบรวมพระเถระโดยตรง ทั้งรวบรวมภิกษุหนุ่มโดยอ้อม]

เอตถ จ สติปิ ลีคคหณ คอติ วจนเมว ฌापกมณฺณตถापि ลีคคหณ อาลปนาคคหณสฺส.

อนึ่ง ในสูตรนี้ เมื่อศัพท์ว่า ลี มีอยู่ การกล่าวว่ ค นั้นเที่ยว เป็นเครื่องยังให้รู้ว่า ลี วิภัติ มิได้หมายถึงอาลปนวิภัติแต่ในสูตรอื่นๆ

[เมื่อท่านบัญญัติให้ ลี อาลปนวิภัติมีชื่อว่า ค แล้ว การใช้ ลี ในสูตรว่า ลิมฺหิ วา, ลิมฺหิ คจฺจนฺตา-
ทึนฺ นุตสทฺโท อํ เป็นต้น จึงหมายถึงเฉพาะ ลี ปฐมาวิภัติเท่านั้น

คำว่า ฌापกมณฺณตถापि ตັดบทเป็น ฌापกํ + อณฺณตถ + อปิ

คำว่า อาลปนาคคหณสฺส ตັดบทเป็น อาลปน + อคคหณสฺส]

เกจि อาลปนาภियุตติยา ภาวนตสทฺทํ वा हेसत्तํ वा पयुชฺชनฺเด.

ผู้พูดบางท่านยอมมิใช่ ภาวนต ศัพท์ หรือ हे ศัพท์ เพื่อแสดงความเป็นอาลปนะ

[ผู้พูดบางท่านประกอบ ภาวนต หรือ हे ศัพท์เป็นรูปว่า โภ (ท่านผู้เจริญ), ภาเน (ท่านผู้เจริญ), โภโนโต (ท่านผู้เจริญทั้งหลาย), हे (ท่านผู้เจริญ) เพื่อให้ปรากฏความเป็นอาลปนะ แต่ในพระบาลีไม่มี ภาวนต หรือ हे นำหน้าบทยาลปนะเสมอไป เช่น ภควา (ข้าแต่พระผู้มีพระภาค), สุกต (ข้าแต่พระสุคต) ในที่นี้ พระพุทธปิยะจะประกอบ ภาวนต หรือ हे ศัพท์ไว้หน้าบทยาลปนะ ทั้งนี้เพื่อให้ปรากฏความเป็นอาลปนะอย่างชัดเจน

ภาวนต หรือ हे ศัพท์มีความหมายเหมือนกัน คือ “ท่านผู้เจริญ” เช่น โภ สุกต (ข้าแต่พระสุคตผู้เจริญ), हे สุกต (ข้าแต่พระสุคตผู้เจริญ), हे ราม (ข้าแต่พระรามผู้เจริญ) บางแห่ง हे ศัพท์ใช้ในกรการ้องเรียกบุคคลชั้นต่ำ ในกรณีนี้แปลว่า “เฮ้ย” เช่น हे สุนช (เฮ้ย สุนช)]

โภ ปุริส ตिฏฺจ, हे ปุริสา वा.

[อาลปนะ เอกพจน์] โภ ปุริส ติฏฺจ (แนะนำบุรุษผู้เจริญ ท่านจงหยุด), หรือว่า हे ปุริสา (แนะนำบุรุษผู้เจริญ)

[บทว่า ปุริสา ไม่เป็นเสียงสั้นเหมือนรูปว่า ปุริส ที่ประกอบด้วยสูตรว่า อากาโร वा เหตุที่ ปุริสา

เป็นอาลปะนะ ก็เพราะว่าในการร้องเรียกบางครั้งผู้พูดมักลากเสียงยาว โดยเฉพาะเมื่ออยู่ไกลๆ แต่ก็เรียก
เช่นนี้เมื่ออยู่ใกล้ๆ ได้เหมือนกัน]

การประกอบรูปศัพท์ ปุริส

ศัพท์เดิมเป็น ปุริส

ลง สิ อาลปะนวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อาลปะเน จ”

ให้ สิ ชื่อ ค ด้วยสูตรว่า “อาลปะเน สิ คสมฺปิ”

ทีฆะ อ ท้าย ปุริส เป็น อา ด้วยสูตรว่า “อการปิตาหฺยุนฺตานมา”

รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรว่า “อาภาโร วา”

ลบ ค ด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น ปุริส

พหูพจน์ น วิเสโส.

ความแตกต่างจากพหูพจน์ ปฐมมา] ย่อมไม่มีในพหูพจน์ [อาลปะนวิภัตติ]

ภานโต ปุริสา ติฏฺฐถ.

[อาลปะนะ พหูพจน์] ภานโต ปุริสา ติฏฺฐถ (บุรุษผู้เจริญทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงหยุด)

[บทว่า ปุริสา อาลปะนวิภัตติ พหูพจน์ ประกอบรูปศัพท์เหมือนปฐมมาวิภัตติ พหูพจน์]

ตตเถว กมฺมตถวจนิจฺฉาย-

ใน ปุริส ศัพท์ นั้นเน้นเที่ยว เมื่อมีความปรารถนาเพื่อจะกล่าวความหมายเป็นกรรม [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“วา”ติ วตฺตเต.

บทว่า วา (กิติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๗๕. ยํ กโรติ ตํ กมฺมํ.

กัตตาย่อมกระทำซึ่งการกใดกิติ การกนั้น ชื่อว่า กรรม

กตฺตา อ.กัตตา กโรติ ย่อมกระทำ ยํ การกํ วา ซึ่งการกใดกิติ ๗ ตํ การกํ อ.การก[ที่ถูกกระทำ]นั้น กมฺมํ ชื่อว่า กรรม ๗

ยํ วา กโรติ, ยํ วา วิกโรติ, ยํ วา ปาปฺณาติ, ตํ การกํ กุริยานิมิตฺตํ กมฺมสณฺณํ โหติ.

กัตตาย่อมกระทำซึ่งการกใด กิติ ย่อมเปลี่ยนแปลงซึ่งการกใด กิติ ย่อมไปสู่การกใด กิติ การกนั้นซึ่งเป็นเหตุของกิริยา มีชื่อว่า กรรม

[คำว่า ยํ วา กโรติ, ยํ วา วิกโรติ, ยํ วา ปาปฺณาติ แสดงกรรม ๓ ประเภท คือ

๑. นิพพัตตณียกรรม กรรมที่ถูกกระทำให้เกิดขึ้น เช่น มาตา ปุตฺตํ วิชายติ (มารดาอย่าให้มีกำเนิดบุตร)

๒. วิกรณียกรรม กรรมที่ถูกทำให้เปลี่ยนแปลงไป เช่น กฏฺจํ องฺคารํ กโรติ (กระทำพินให้เป็นที่ถ่าน) บทว่า องฺคารํ เป็น วิกรณียกรรม

๓. ปาปณียกรรม กรรมที่บุคคลเข้าถึงทางกายหรือใจ เช่น นครํ คจฺฉติ (ไปสู่นคร)

คำว่า กุริยานิมิตฺตํ (เหตุของกิริยา) หมายความว่า บทที่ลงทฤติยาวิภัตติซึ่งเป็นเหตุให้เกิดกิริยา ชื่อว่า กรรม เช่น มาตา ปุตฺตํ วิชายติ บทว่า ปุตฺตํ (บุตร) เป็นเหตุให้เกิดกิริยาตลอดใน วิชายติ ส่วนบทที่ลงทฤติยาวิภัตติแต่ไม่เป็นเหตุให้เกิดกิริยา เช่น บทัจจันตสํโยคันไต้แก๊ มาสํ สขฺฌายติ (สาธยายตลอดเดือน) ไม่ชื่อว่า กรรม

สูตรนี้เป็นสัญญาที่ตั้งชื่อกรรมเพื่อการลงทฤติยาวิภัตติในสูตรต่อไป ในการประกอบรูปศัพท์ควรกล่าวถึงสูตรที่ตั้งชื่อกรรม กัตตา และกรณะเป็นต้นอีกด้วย แต่เพื่อย่อเวลาจึงจะไม่กล่าวถึงสัญญาสูตรเหล่านี้ไว้

๗/๖. กมฺมตเถ ทุตฺติยา.

เมื่อมีอรรถกรรม ให้ลงทุตฺติยาวิภตฺติ

กมฺมตเถ ครั้นเมื่ออรรถคือกรรม สติ มีอยู่ ทุตฺติยา อ.ทุตฺติยาวิภตฺติ โหติ ย่อมลง ๒

กมฺมตเถ ทุตฺติยาวิภตฺติ โหติ.

เมื่อมีอรรถกรรม ทุตฺติยาวิภตฺติย่อมลง[ท้ายนามศัพท์]

[บรพว่ กมฺมตเถ มีรูปวิเคราะห้เป็นอวธารณบรพพท กรรมธารยสมาสว่ กมฺมเมว อตฺถโถ กมฺมตฺถโถ (กัมมัตถะ หมายถึง อรรถคือกรรม) มิใช่เป็นนัฎฐิตั้ปบุริสสมาสว่ กมฺมสส อตฺถโถ กมฺมตฺถโถ (กัมมัตถะ คือ อรรถแห่งกรรม)]

ปุเร วีย ทุตฺติเยกวจนํ อํ.

ลง อํ ทุตฺติยาวิภตฺติ เอกพจน์ เหมือนสูตรก่อน

[ค่วว่ ปุเร วีย (เหมือนสูตรก่อน) คือ เมื่อต้องการจะกล่าวถึงสิ่งเดียว ก็ลงวิภตฺติที่เป็นเอกพจน์ ตามกฎทั่วไปว่า เอกมฺหิ วตตพฺเพ เอกวจนํ ดังที่กล่าวไว้แล้วในสูตรก่อน]

“สรโลโป”ติอาทินา สเร ลุตเต “ทีฆน”ติ ทีฆเ สมปตเต ปกตภาโว จ.

เมื่อลบสระหน้าแล้วด้วยสูตรเป็นต้นว่า สรโลโป (การลบสระหน้าย่อมมีในเพราะ อํ วิภตฺติ, ในเพราะสระหลังที่แปลงมา และในเพราะสระหลังที่เป็นปัจจัย, แต่เมื่อลบสระหน้าแล้ว ให้ ปกตฺติสระหลัง) เมื่อความเป็นทีฆะด้วยสูตรว่า ทีฆํ (เมื่อลบสระหน้าแล้ว สระหลังย่อมถึงความ เป็นทีฆะในบางแห่ง) ปรากฏพร้อมแล้ว ความเป็นปกตฺติย่อมมีด้วย

[ในรูปว่ บุริส + อํ เมื่อลบสระหน้าคือสระ อ ใน บุริส แล้ว ไม่ต้องทีฆะ อ ใน อํ เป็น อา ด้วย สูตรว่า ทีฆํ]

บุริสํ ปสฺส.

[ทุตฺติย เอกพจน์] บุริสํ ปสฺส (ท่านจงดูบุรุช)

การประกอบรูปศัพท์ ปุริส

ศัพท์เดิมเป็น ปุริส

ลง อํ ทุตยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตเถ ทุตยา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปลฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ฺยฺตุเต”

สำเร็จรูปเป็น ปุริส

พหูพจน์ “สพฺพโยนินฺมาเอ”ติ โยวจนสเสกาโร.

แปลง โย วิภัตติในพหูพจน์เป็น เอ อักษร ด้วยสูตรว่า สพฺพโยนินฺมาเอ (แปลง โย และ นิ ทั้งศัพท์ทำยนามศัพท์ อ การันต์เป็น อา และ เอ ได้บ้าง)

ปุริเส ปสฺส.

[ทุตยา พหูพจน์] ปุริเส ปสฺส (ท่านจงดูบุรุษทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ ปุริเส

ศัพท์เดิมเป็น ปุริส

ให้ ปุริส ชื่อว่า กรรม ด้วยสูตรว่า “ยํ กโรติ ตํ กมฺมํ”

ลง โย ทุตยาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตเถ ทุตยา”

แปลง โย วิภัตติทำย อ การันต์เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สพฺพโยนินฺมาเอ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปลฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ฺยฺตุเต”

สำเร็จรูปเป็น ปุริเส

ตตฺเถว กตฺตฺวจฺนิจฺจาย-

ใน ปุริส ศัพท์นั้นเน้นที่ตัว เมื่อมีความปรารถนาจะกล่าวกัตตุการก [พระกัจจายนะ จะกล่าววิธีนี้]

๗๗. โย กโรติ ส กตฺตา.

การกโดยย่อมกระทำ การกนั้น ชื่อว่า กัตตา

โย การโก อ.การกไค *กโรติ* ย่อมกระทำ ๗ ส การโก อ.การกนั้น *กตฺตา* ชื่อว่า กัตตา ๗

โย อตฺตปฺปธานโน กรียํ กโรติ, โส กตฺตฺสณฺโณ โหติ.

บุคคลใดมีตนเองเป็นประธานย่อมกระทำกิริยา บุคคลนั้นมีชื่อว่า กัตตา (ผู้กระทำ กิริยา)

[คำว่า อตฺตปฺปธานโน (มีตนเองเป็นประธาน) หมายความว่า เป็นผู้ทำกิริยาด้วยความปรารถนาของตน มิได้ถูกผู้อื่นใช้ให้กระทำ

คำว่า กตฺตา ในสูตร เป็นสัญญาศัพท์ที่แปลว่า “ชื่อว่า กัตตา” ในวุตติจึงอธิบายว่า กตฺตฺสณฺโณ โหติ (มีชื่อว่า กัตตา) ดัง อกฺขรา ศัพท์ในสูตรว่า อกฺขราปาทโย เอกจตฺตาลีสิ ซึ่งมีอธิบายไว้ในวุตติว่า อกฺขรานาม โหนติ (ชื่อว่า อักขร) แต่ท่านนิยมใช้ สณฺณมา ศัพท์โดยทั่วไป (คำว่า กตฺตฺสณฺโณ มาจาก กตฺตฺสณฺณมา + ณ ปัจจัยในอัสสัดถิตทริต มีรูปวิเคราะห์ว่า กตฺตฺสณฺณมา อสฺสอถฺถิติ กตฺตฺสณฺโณ (กัตตุสัญญา คือ มีชื่อว่ากัตตา])

“ตติยา”ติ วุตตเต.

บทว่า ตติยา (ตติยาวิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๗๘. กตฺตริ จ.

ลงตติยาวิภัตติในกัตตุการก และในการกอื่นๆ

ตติยา อ.ตติยาวิภัตติ โหติ ย่อมลง กตฺตริ จ ในกัตตุการก ด้วย ฯ

กตฺตริ จ การเก ตติยาวิภตฺติ โหตีติ ตติเยกวจนํ นา.

ตติยาวิภัตติย่อมลงในกัตตุการกและในการกอื่นๆ จึงลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์
ด้วยสูตรนี้

๗๙. **โอด เนน.**

แปลง นา วิภัตติหลัง อ การันต์ของนามศัพท์เป็น เอน

นา อ. นาวิภัตติ *ปโร* อันเป็นเบื้องหลัง *ลิจุมุหา* จากนามศัพท์ *โอด* อันเป็น อ การันต์
 เอน เป็น เอน *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

[คำว่า เนน ตัดบทเป็น นา + เอน]

เอนาติ อวิภัตติกนิทเทโส.

บทว่า เอน เป็นบทที่ใช้โดยมิได้ประกอบวิภัตติ

[คำว่า อวิภัตติกนิทเทโส มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ วิภตฺติ เอตฺถาติ อวิภตฺติโก, อวิภตฺติโก เอว นิทเทโส
 อวิภตฺติกนิทเทโส (อวิภตฺติกนิทเทส คือ การแสดงที่ไม่มีวิภัตติ) ความหมายของคำนี้ คือ เมื่อลง สิ วิภัตติแล้ว
 ให้ลบไปด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโส เป็นต้น เมื่อลบวิภัตติแล้วก็ไม่มีรูปวิภัตติปรากฏ จึงกล่าวว่าเป็นรูปที่ใช้
 โดยมิได้ประกอบวิภัตติ ดังคำอธิบายในคัมภีร์มธฺฎีกาว่า

อวิภตฺติกนิทเทโส นาม เถร วาทานมุตฺตโมติอาทิสฺสู วีย วิภตฺติโลโป อทสฺสนํ อนุจฺจารณํ^{๑๔}

ขึ้นชื่อว่าการแสดงที่ไม่มีวิภัตติ เป็นการลบวิภัตติ คือ การไม่ปรากฏ กล่าวคือ ไม่ออกเสียง
 ดังอุทาหรณ์ว่า เถร วาทานมุตฺตโม (เถรวาทที่เลิศกว่ามติทั้งหลาย)

คำว่า เถร ในที่นี้มาจาก เถโร ซึ่งมีรูปวิเคราะห์ว่า เถรานํ อยํ เถโร (เถระ คือ วาฑะที่เป็นของ
 พระเถระทั้งหลาย, เถรวาท)

อีกนัยหนึ่ง เมื่อลง สิ วิภัตติแล้วแปลงเป็น โอ ให้ลบ โอ แล้วลง อ อาคมด้วยสูตรว่า โลปญฺเจตฺต-
 มกาโร จึงไม่ปรากฏรูปวิภัตติเป็น โอ ดังคำอธิบายในปทฺฐปฺปสัทธีกาว่า

วา ฌปฺจเจติ เอตฺถ ฌาติ ปุพฺพสรโลปโต วุตฺโต. อวิภตฺติกนิทเทโส วา ปจฺจยสฺรูปาสนเทหฺโต.^{๑๖}

คำว่า ฌ ในสูตรว่า วา ฌปฺจเจ นี้ กล่าวไว้ด้วยการลบสระหน้า หรือเป็นการแสดงที่ไม่มีวิภัตติ
 ซึ่งมีประโยชน์เพื่อมิให้สงสัยศัพท์ที่เป็นปัจจัย

สัททนีติปกรณํ (ปทมาลา) อธิบายเรื่องนี้ไว้ว่า

อวิภตฺติกนิทเทโส

นามิเกสฺพลพฺภติ

นาชฺยาเตสฺสูติ วิญญฺเอย-

มิทเมตฺถ นิทสฺสนํ

นิโครธ มหารุกโข

เถร วาทานมุตโตโม

อนุน อธิกญจ

เกวล ชินสาสน^{๑๗}

“การแสดงให้เห็นว่ามีวิภัตตีย่อมปรากฏในบทนามเท่านั้น ฟังทราบที่ไม่ปรากฏในบท
อาชยาต มีตัวอย่างในเรื่องนี้ว่า เถรวาทที่เลิศกว่ามดีทั้งหลายเหมือนต้นนิโครธใหญ่
เป็นคำสอนของพระชินเจ้าล้วนๆ ไม่ยิ่งหย่อนไปจากเดิม”

ในกัจจายนสูตรประกอบศัพท์ในลักษณะเช่นนี้บ้าง เช่น พร ศัพท์ในสูตรว่า พร เทวภาโว จาเน,
คาว ศัพท์ในสูตรว่า คาว เส และ ณ ศัพท์ในสูตรว่า วา ณปะจเจ ดังนี้ เป็นต้น]

อการนุตโต ลิงคุมหา พรสส นาวจนสส เอนาเทโส โหติ.

แปลง นา วิภัตติ ที่อยู่หลังนามศัพท์ อ การันต์ เป็น เอน
สรโลปาหิ.

การลบสระหน้าเป็นต้นย่อมมี

ปุริเสน กตฺ.

[ตติยา เอกพจน์] ปุริเสน กตฺ (อันบุรุษกระทำแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ ปุริเสน

ศัพท์เดิมเป็น ปุริส

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กตฺตริ จ”

แปลง นา วิภัตติท้าย อ การันต์ เป็น เอน ด้วยสูตรว่า “อโต เนน”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺสปุจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น ปุริเสน

พหูพจน์-

ในพหูพจน์ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[ฉบับสิงหลมีรูปว่า พหูพจน์ หิ ตามนัยนี้แปลว่า ลง หิ วิภตติที่เป็นพหูพจน์]

๘๐. สุกีสวกาโร เอ.

แปลง อ อักษร เป็น เอ ในเพราะ สุกี และ หิ วิภตติ

อกาโร อ. อ อักษร เอ เป็น เอ โหติ ย่อมเป็น สุกีสูกี ในเพราะ สุกี และ หิ วิภตติ. ๗

[คำว่า สุกีสวกาโร ตัดบทเป็น สุกีสู + อกาโร]

สุหิอิจเจเตสุ วิภตติรูปเสสุ ปเรสุ ลิงคสส สมพหุธี อกาโร เอตตมาปชชเต.

อ อักษรซึ่งเนื่องด้วยนามศัพท์ (อ การันต์) ย่อมถึงความเป็น เอ ในเพราะรูปแห่ง วิภตติว่า สุกี และ หิ ซึ่งอยู่เบื้องหลังเหล่านี้

[บทว่า วิภตติ ที่ใช้ในความหมายว่า “การจำแนก” เป็นอิตถิลิงค์ ถ้าใช้ความหมายว่า “วิภตติ” เป็นปุ่ลึงค์และอิตถิลิงค์ ดังศัพท์นิตินิกรณ์ (ปทมาลา) กล่าววว่า

วิภตติสพโท วิชชนวากโก อิตถิลิงโค. สยาทิวากโก ปุ่ลึงโค เจว อิตถิลิงโคจ. วิภตติสส วิภตติยาติ อาทิตสสนโต.^{๘๘}

วิภตติ ศัพท์ที่แสดงการจำแนก เป็นอิตถิลิงค์ เมื่อแสดงวิภตติมี สิ เป็นต้น เป็นปุ่ลึงค์และ อิตถิลิงค์ ดังพบตัวอย่างว่า วิภตติสส วิภตติยา เป็นต้น

อย่างไรก็ดี วิภตติ ศัพท์มักใช้เป็นอิตถิลิงค์มากกว่าปุ่ลึงค์ ในวุตติจึงกล่าวว่า วิภตติรูปเสสุ เพื่อให้ สอดคล้องกับ เอเตสุ ที่เป็นปุ่ลึงค์ ซึ่งคำว่า เอเตสุ กล่าวไว้ในวุตติของกัจจายนไวยการณ ท่านจะใช้ เอเตสุ ในวุตติของปทรูปสิทธิปกรณ์เช่นกัน คำอธิบายนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิภาสาฎีกา ตามนัยนี้ รูป ศัพท์เป็น ศัพท์ศัพท์ภาวะ คือไม่มีอรรณใด ๆ นอกจากอรรณของบทที่ตนประกอบอยู่ ดังเช่น อนุต, คต ศัพท์ในอุทาหรณ์ ว่า วนุต (ป่า), ทัญจิตต (ทัญจิสฺ) ส่วนปทรูปสิทธิคณฐีกกล่าวว่า รูป ศัพท์ระบุนถึง สุกี หิ วิภตติที่ยังมิได้เปลี่ยนรูป เป็นอย่างอื่นจึงจะกระทำวิธีตามสูตรนี้ได้ ตามนัยนี้ วิภตติรูป แปลว่า “รูปแห่งวิภตติ”]

๘๑. สมหาสิสมีน มหาภิมหิ วา.

แปลง สฺมา, หิ และ สฺมี เป็น มหา, ภิ และ มหิ ได้บ้าง

มหาภิมหิ อ. มหา, ภิ และ มหิ อาเทศท. สมหาสิสมีน แห่ง สฺมา, หิ และ สฺมี วิกัตติท.

โหนติ ย่อมมี วา บ้าง ๗

[คำว่า สมหาสิสมีน มีรูปวิเคราะห์ว่า สฺมา จ หิ จ สฺมี จ = สมหาสิสมีน

คำว่า มหาภิมหิ มีรูปวิเคราะห์ว่า มหา จ ภิ จ มหิ จ = มหาภิมหิ ลง โย ลบ โย วิกัตติ]

สพฺพโต ลิงฺคฺมหา สฺมาหิสมีนอิจฺเจเตสฺ ยถากุณฺม มหาภิมหิอิจฺเจเต อาเทศา โหนติ วา.

แปลงวิกัตติเหล่านี้คือ สฺมา, หิ และ สฺมี ซึ่งอยู่หลังนามศัพท์ทั้งปวง เป็นรูปเหล่านี้คือ มหา, ภิ และ มหิ ตามลำดับได้บ้าง

ปุริเสหิ, ปุริเสภิ กต.

[ตติยา พหูพจน์] ปุริเสหิ, ปุริเสภิ กต (อันบุรุษทั้งหลายกระทำแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ ปุริเสภิ

ศัพท์เดิมเป็น ปุริส

ลง หิ ตติยาวิกัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “กตฺตริ จ”

ในเพราะ หิ วิกัตติ แปลง อ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สุหิสฺวกาโร เอ”

แปลง หิ เป็น ภิ ด้วยสูตรว่า “สมฺาหิสมีน มหาภิมหิ วา”

สำเร็จรูปเป็น ปุริเสภิ

ตตฺถเวว กรณวจนิจฺฉาย-

ใน ปุริส ศัพทํนั้นนั้นเทียว เมื่อมีความปรารถนาจะกล่าววกรณการก [พระกัจจายนะจะ
กล่าววิธีนี้]

๗๒. เยน วา กยิริเต ตํ กรณํ

บุคคลย่อมกระทำด้วยการกใด ก็ดี การกนั้น ชื่อว่า กรณะ

กตฺตา อ.ผู้กระทำ กยิริเต ย่อมกระทำ เยน การเก วา ด้วยการกใดก็ดี ๗ ตํ การกํ
อ.การกนั้น กรณํ ชื่อว่า กรณะ ๗

เยน วา กยิริเต, เยน วา ปสฺสตี, เยน วา สฺนาคี, ตํ การกํ กรณสญฺญํ โหตี.

บุคคลย่อมกระทำด้วยการกใด ก็ดี ย่อมเห็นด้วยการกใด ก็ดี ย่อมฟังด้วยการกใด
ก็ดี การกนั้นมีชื่อว่า กรณะ

๘๓. กรณ ตติยา.

ลงตติยาวิภัตติในกรณการก

ตติยา อ.ตติยาวิภัตติ โหติ ย่อมลง กรณ ในกรณการก ฯ

กรณการก ตติยาวิภัตติ โหติ.

ลงตติยาวิภัตติในกรณการก

เสสํ กตตุสมํ.

วิธีที่เหลือ เหมือนกตตุการก

[วิธีรูปที่เหลือ คือ การแปลง นา เป็น เอน และแปลง อ ของศัพท์ อ การ์นต์เป็น เอ ในเพราะ หิ วิภัตติ]

อาวิภูเจน ปุริเสน โส ปุณณํ กโรติ, ปุริเสหิ, ปุริเสภิ.

เช่น อาวิภูเจน ปุริเสน โส ปุณณํ กโรติ, ปุริเสหิ ปุริเสภิ (เทวดานั้นย่อมกระทำบุญด้วยบุรุษอันตนสิงอยู่), ปุริเสหิ ปุริเสภิ (ด้วยบุรุษทั้งหลาย)

[การกล่าวเพียงคำว่า ปุริเสน ปุณณํ กโรติ (ย่อมกระทำด้วยบุรุษ) ทำให้ความเป็นกรณการกของ ปุริเสน ไม่ปรากฏชัด ท่านจึงเพิ่ม อาวิภูเจน เข้ามาในพยางค์นี้ หมายความว่า เทวดาหรือยักษ์ไม่อาจจะทำบุญคือการให้ทานเหมือนมนุษย์ได้ จึงมาสิงในตัวคนแล้วทำบุญ]

ตตเถว สมฺปทานวจนิจฺฉาย-

เมื่อมีความปรารถนาเพื่อจะกล่าวสัมปทานในศัพท์ว่า ปุริส นั้นนั้นเทียว [พระกัจจายนะ จะกล่าววิธีนี้]

๘๔. ยสฺส ทาทุกาโม โรจเต ธารยเต วา ตํ สมฺปทานํ

ผู้ปรารถนาเพื่อให้ยอมให้แก่การกไต หรือว่าย่อมพอใจแก่การกไต หรือว่าย่อมทรงไว้แก่การกไต การกนั้น ชื่อว่า สัมปทาน

ทาทุกาโม อ.ผู้ปรารถนาเพื่อให้ ยสฺส การกสฺส ทาทติ วา ย่อมให้แก่การกไต กิติ ๗ ยสฺส การกสฺส โรจเต วา ย่อมพอใจแก่การกไต กิติ ๗ ยสฺส การกสฺส ธารยเต วา ย่อมทรงไว้แก่การกไต กิติ ๗ ตํ การกํ อ.การกนั้น สมฺปทานํ ชื่อว่า สัมปทาน ๗

ยสฺส วา ทาทุกาโม, ยสฺส วา โรจเต, ยสฺส วา ธารยเต, ตํ การกํ สมฺปทานสมฺมณฺโฬ โหติ.

กัตตาเป็นผู้ปรารถนาเพื่อให้แก่การกไต หรือว่าย่อมพอใจแก่การกไต หรือว่าย่อมทรงไว้แก่การกไต การกนั้นมีชื่อว่า สัมปทาน

ในสูตรนี้มีบทว่า ยสฺส เพียงบทเดียว แต่บทนี้ติดตามไปประกอบกับ โรจเต และ ธารยเต ที่อยู่เบื้องหลังอีกด้วย แม้ วา ศัพท์ก็ประกอบไว้บทเดียวท้าย ธารยเต แต่ก็ติดตามไปประกอบกับบทหน้าคือ ทาทุกาโม และ โรจเต อีก ข้อนี้เป็นลักษณะที่บทในพากย์เดียวกันสามารถติดตามไปประกอบกับบทอื่นๆ ที่อยู่เบื้องหน้าและเบื้องหลังได้

คำว่า ตํ (การกนั้น) คือ การกซึ่งเป็นผู้รับ, เป็นที่พอใจ และเป็นที่ยอมไว้

สัมปทาน แปลตามศัพท์ว่า "ที่ให้ด้วยดี" หมายถึง ผู้รับเอาสิ่งของหรือกิจการคาร์พณบถเมื่อเป็นผู้รับสิ่งของก็ต้องมีความเป็นเจ้าของอยู่ด้วย อย่างไรก็ตาม ในคำถวายดอกไม้ที่ใช้อยู่ในปัจจุบันได้กล่าวถึงการถวายดอกไม้แด่พระพุทธเจ้าว่า สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส อิมํ ปุพฺผํ เทมิ (ขอถวายดอกไม้แด่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า) แต่พระพุทธเจ้ามิได้เป็นเจ้าของแห่งวัตถุทาดังกล่าว การใช้บาลีในลักษณะนี้จึงไม่ถูกหลักภาษา ความจริงควรกล่าวในทำนองบูชาพระพุทธเจ้าด้วยดอกไม้จึงจะถูกต้อง แม้ในพระบาลีก็กล่าวถึงการบูชาพระพุทธเจ้าด้วยดอกไม้ว่า

เทวดา เทวภรรยา จ

ปสนุณา ตฤจฺจมานสา

ปญจวณฺณิกปุพฺเภติ

ปุชยฺหฺติ นรสาภํ^{๑๙}

“ทวยเทพและนางอัปสรมีใจผ่องใสโสมนัสยินดี ย่อมบูชาพระจอมมุนีด้วยมวลง
บุปผาเบญจพรรณ”

จะเห็นได้ว่าเป็นการประกอบกับ ปุช ธาตุ ผู้ควรบูชาใช้เป็นกรรม วัตถุเครื่องบูชาให้เป็นภระ ตาม
นัยนี้ประโยคบาลีว่า สมมาสมพุทฺธสฺส อิมํ ปุพฺผํ ปุชฺเชมิ (ขอบูชาดอกไม้ไม้แต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า) ก็ไม่
ถูกต้องตามหลักภาษาเช่นกัน (ดู สูตร ๓๑๗)

ด้วยเหตุนี้ คำบูชาดอกไม้ไม้แต่พระพุทธรเจ้าอาจประพันธ์ได้ว่า

วณฺณคณฺธสมายุตฺต-

ปุพฺผเณน ปุชฺยามหํ

ติโลกติลกํ พุทฺธํ

สุทฺธํ สุทฺธคุณฺดารํ.

“ข้าพเจ้าขอบูชาพระพุทธรเจ้าผู้เปรียบดังติลกของไตรโลก ทรงเป็นผู้บริสุทธิ์
และเป็นบ่อเกิดแห่งคุณอันบริสุทธิ์ ด้วยบุปผชาติอันกอปรด้วยสีและกลิ่น”]

๘๕. สมปะทานะ จตุตถี.

ลงจตุตถีวิภัตติในสัมปะทานการก

จตุตถี อ.จตุตถีวิภัตติ โหติ ย่อมลง สมปะทานะ ในสัมปะทานการก ๑

สมปะทานการเก จตุตถีวิภัตติ โหตีติ จตุตถียา เอกวจนํ ส.

ลงจตุตถีวิภัตติในสัมปะทานการก ส เอกพจน์ของจตุตถีวิภัตติย่อมลงด้วยสูตรนี้

๘๖. สาคโม เส.

ลง ส เป็นอาคมในเพราะ ส วิภัตติ

สาคโม อ.อาคมคือ ส โหติ ย่อมลง เส ในเพราะ ส วิภัตติ ฯ

[บพว่า สาคม คัมภีร์นยาสะแสดงรูปวิเคราะห์ ๒ อย่าง คือ

-อาคจณตติ = อาคโม, ส เอว อาคโม = สาคโม (สาคมะ หมายถึง อาคมคือ ส) <อวธารณนุรพพท-
กรรมธารยสมาส>

-อาคมณ = อาคโม, สสส อาคโม = สาคโม (สาคมะ คือ การมาแห่ง ส) <ณัฐิปปริสสมาส>]

สหพโต ลิงคฺมุหา สการาตโม โหติ เส วิภตฺติมุหิ ปเร.

ลง ส อักษรเป็นอาคมทำยนามศัพท์ทั้งปวง ในเพราะ ส วิภัตติเบื้องหลัง

[คำว่า สหพโต ลิงคฺมุหา (ทำยนามศัพท์ทั้งปวง) หมายความว่า ลง ส อาคมทำยนามศัพท์ทุก
การันต์ตั้งแต่ อ การันต์เป็นต้นไป ลิงค ศัพท์ที่ตามมาจากสูตรว่า ลิงคณฺจ นิปัจเจต เมื่อปรากฏในสูตรนี้ก็
หมายถึงนามศัพท์ทุกการันต์ แต่เมื่อปรากฏในสูตรว่า สฺมาสมินฺ วา หมายถึงนามศัพท์ อ การันต์เท่านั้น
ดังข้อความกล่าวไว้ในจุดติของสูตรนั้นว่า อการนฺโต ลิงคฺมุหา (ทำยนามศัพท์ อ การันต์) บางคัมภีร์กล่าว
ว่า คำว่า “นามศัพท์ทั้งปวง” ในที่นี้หมายถึงนามศัพท์ทั้งสามลิงค์ แต่มตินี้ไม่เป็นที่ยอมรับโดยทั่วไปเพราะลง
ส อาคมทำยนามศัพท์อดีตลิงค์ไม่ได้ อย่างไรก็ตาม ในข้อความที่เป็นสูตรหรือคาถา อาจลง ส อาคมทำย
อดีตลิงค์ได้ เช่น พุทฺธมาตฺสฺส สกฺกร (ฟังกระทำสักการะแด่พระพุทฺธมารดา)]

ปุริสฺสฺส ธนํ ททาติ.

[จตุตถิ เอกพจนฺ] ปุริสฺสฺส ธนํ ททาติ (ย่อมให้ทรัพย์แก่บุรุษ)

[คำว่า ธนํ ททาติ (ย่อมให้ทรัพย์) ท่านใส่เข้ามาเพื่อให้ ปุริสฺสฺส ปรากฏความเป็นสัมปทาน]

การประกอบรูปศัพท์ ปุริสฺสฺส

ศัพท์เดิมเป็น ปุริส

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจนด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตถิ”

ในเพราะ ส วิภัตติ ลง ส อาคม ด้วยสูตรว่า “สาคโม เส”

สำเร็จรูปเป็น ปุริสฺสฺส

พหูพจน์-

ในพหูพจน์ [พระกัจจายณะจะกล่าววิธีนี้]

“ที่ขม”ติ วัตตเต.

บทว่า ที่ขม (ความเป็นที่ขม) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๘๗. สุนฺหิสฺสุ จ.

รัสสสระย่อมถึงความเป็นที่ขมในเพราะ สฺ, นฺ และ หิ วัตตติได้บ้าง

รสฺสสรา อ.รัสสสระท. อาปชฺชนเต ย่อมถึง ที่ขม ซึ่งความเป็นที่ขม สุนฺหิสฺสุ ในเพราะ สฺ, นฺ และ หิ วัตตติท. จ บ้าง ๕

[ข้อความของสูตรนี้มีเพียงนิมิตตะ คือ สุนฺหิสฺสุ (ในเพราะ สฺ, นฺ และ หิ วัตตติ) และมีบทตามมา คือ ที่ขม (ความเป็นที่ขม) ที่เป็นกริยะ แม้ว่าในสูตรและศัพท์ตามมาจะไม่มีคำว่า รสฺสสรา (รัสสสระ) ก็อนุมานรู้ บทนี้ได้โดยย่อ เพราะสิ่งที่จะทำให้ขมได้ต้องเป็นรัสสสระเท่านั้น บทนี้จึงเป็นปักขิปนวุตติที่เพิ่มเข้ามาในสูตร อนึ่ง รัสสสระดังกล่าวหมายถึงรัสสสระทั้ง ๓ เสียง เพราะท่านมิได้ระบุโดยเฉพาะว่าเป็นเสียงไหน ดังคำอธิบายในปรทรูปสิทธิฎีกาว่า

นียมาภาวา สพฺเพ รสฺสสราติ สิทฺธ^{๒๐}.

ข้อความว่า รัสสสระทั้งปวง ย่อมสำเร็จ เพราะไม่มีกำหนดแน่นอน

ส่วนบทว่า อาปชฺชนเต ในวุตติ เป็นกริยาคุมพากย์ที่เนื่องด้วยบทกรรมคือ ที่ขม]

สุนฺหิฉฺเจเตสุ ปเรสุ ลิงฺคสุส อนฺตฎฺฎา สพฺเพ รสฺสสรา ที่ขมมาปชฺชนเต.

รัสสระทั้งปวงที่อยู่ท้ายนามศัพท์ย่อมถึงความเป็นที่ขมในเพราะวัตตติเหล่านี้ คือ สฺ, นฺ และ หิ ซึ่งอยู่เบื้องหลัง

จคฺคณฺณมิการุการานํ กวจิ นิวตฺตณฺตถิ.

จ ศัพท์ มีประโยชน์เพื่อห้าม[การที่ขม] อิ อักษรและ อุ อักษร ในบางแห่ง

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อวธารณะซึ่งเรียกว่า นิวตฺตปนาวธารณะ คือ ห้ามวิธีของสูตรนี้อีกทอดหนึ่ง จึง

มีลักษณะคล้ายคลึงกับ วา ศัพท์ที่มีอรรถว่า วิกัปปนะ ในสูตรนี้ห้ามการที่ชะของ อิ และ อุ ในนามศัพท์ อิ การันต์ และ อ การันต์ การแจกรูปศัพท์ของ อคฺติ, วิกฺขุ ๒๗๗ จึงมีรูปที่ชะไม่แน่นอนว่า อคฺติหิ อคฺติภิ อคฺติหิ อคฺติภิ, อคฺตินํ อคฺตินํ, อคฺติสุ อคฺติสุ, วิกฺขุหิ วิกฺขุภิ วิกฺขุหิ วิกฺขุภิ, วิกฺขุนํ วิกฺขุนํ, วิกฺขุสุ วิกฺขุสุ]

คำว่า นิวตฺตาปน แปลตามศัพท์ว่า “ให้หยุด” หมายถึง การห้าม มาจาก นิ บทหน้า + วตฺ ฐาตุ (วตฺเตเน = เป็นไป) + ณาเป ปัจจัย + ยฺ ปัจจัย]

ปุริसानํ

[จตุตถิ พหุพจน์] ปุริसानํ (แก่บุรุษทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ ปุริसानํ

ศัพท์เดิมเป็น ปุริส

ลง นํ จตุตถีวิภัติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทานे จตุตถิ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ในเพราะ นํ ที่ชะ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สุนฺหิสฺ จ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น ปุริसानํ

ตตฺถเววาปาทานวจนิจฺฉาย-

เมื่อมีความปรารถนาจะกล่าววาทนาการในศัพท์ว่า ปุริส นั้น [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๘๘. ยสฺมาทเปติ ภยมาทตฺเต วา ตปาทานํ

บุคคลย่อมหลิกออกจากการกใด หรือความกลัวจากการกใด[ย่อมเกิดขึ้น] หรือบุคคลย่อมเรียนเอาจากการกใด การกนั้น ชื่อว่า อปาทาน

ปุคฺคโล อ.บุคคล อเปติ ย่อมหลิกออก ยสฺมา การกา วา จากการกใด กิตฺติ ๗ ภยํ อ.ความกลัว ยสฺมา การกา วา จากการกใด กิตฺติ ๗ วติ ย่อมเกิดขึ้น ๗ ปุคฺคโล อ.บุคคล อาทตฺเต ย่อมเรียนเอา ยสฺมา การกา วา จากการกใด กิตฺติ ๗ ตํ การกํ อ.การกนั้น อปาทานํ ชื่อว่า อปาทาน ๗

ยสฺมา วา อวธิฎฺฐตา อเปติ, ยสฺมา วา ภยํ, ยสฺมา วา อาทตฺเต, ตํ การกํ อปาทานสณฺณํ โหติ.

บุคคลย่อมหลิกออกจากการกใด ซึ่งเป็นเขตแดน หรือความกลัวจากการกใด[ย่อมเกิดขึ้น] หรือบุคคลย่อมเรียนเอาจากการกใด การกนั้นมีชื่อว่า อปาทาน

[คำว่า อวธิฎฺฐตา แปลตามศัพท์ว่า “อันเป็นเขตแดนเป็นแล้ว” ท่านประกอบ ฎฺฐ ตัฟฺทไว้เพื่อให้ปรากฏความเป็นวิเสสนะของปาลฺลเสสะว่า การกา ถ้ามีรูปเพียง อวธิโต อาจทำให้เข้าใจผิดว่าบทนี้เป็นวิเสสยะของ ยสฺมา ที่อยู่ข้างหน้า]

๘๙. อปาทานะ ปญจมี.

ลงบัญญัติวิภัตติในอปาทานการก

ปญจมี อ.บัญญัติวิภัตติ โหติ ย่อมลง อปาทานะ ในอปาทานการก ฯ

อปาทานการเก ปญจมีวิภตุติ โหตีติ ปญจมียา เอกวจนํ สฺมา.

ลงบัญญัติวิภัตติในอปาทานการก ด้วยสูตรนี้ลง สฺมา เอกพจน์ของบัญญัติวิภัตติ

“อโต, สฬเพสฺ, อาเอ”ติ จ วุตฺเต.

บทว่า อโต (ท้าย อ การ์ันต์), บทว่า สฬเพสฺ (หังคัพฺ), และบทว่า อาเอ (เป็น อา และ เอ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๙๐. สฺมาสมึนฺ วา.

แปลง สฺมา และ สฺมิ หังคัพฺซึ่งอยู่หลังกนามคัพฺ อ การ์ันต์ เป็น อา และ เอ ได้บ้าง
อาเอ อ. อา และ เอ อาเทศท. สฺมาสมึนฺ แห่ง สฺมา และ สฺมิ วิภตฺติท. สฬเพสฺ
หังคัพฺ ปเรสฺ อันเป็นเบื้องหลัง อโต จาก อ อักษร โหนฺติ ย่อมมี วา บ้าง ๗

อการนฺโต ลิงฺคฺมหา สฬเพสฺ สฺมาสมึอิจฺเจเตสฺ ยถากุณฺม อากาเรการาเทสา โหนฺติ วา.

แปลงวิภตฺติเหล่านี้คือ สฺมา และ สฺมิ หังคัพฺซึ่งอยู่หลังกนามคัพฺ อ การ์ันต์ เป็น อา
อักษร และ เอ อักษร ตามลำดับได้บ้าง

อณฺยตฺถ มหาเทโส.

การแปลง [สฺมา วิภตฺติ]เป็น มหา ย่อมมีในรูปอื่นจากนี้

ปุริสา อเปติ, ปุริสมฺหา, ปุริสสฺมา.

[ปัญฺจมี เอกพจนฺ] ปุริสา อเปติ, ปุริสมฺหา, ปุริสสฺมา (ย่อมหลีกออกจากบุรุษ)

การประกอบรูปคัพฺ ปุริสา

คัพฺเดิมเป็น ปุริส

ลง สฺมา ปัญฺจมีวิภตฺติ เอกพจนฺด้วยสูตรว่า “อปาทาเน ปณฺจมี”

แปลง สฺมา วิภตฺติท้าย อ การ์ันต์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สฺมาสมึนฺ วา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมฺโหจิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกฺติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺปฺจฺยาทิเมหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น ปุริสา

พหฺวจเน สฬเพตฺถ ตฺติยาสมฺ.

ในพหูพจน์ มีวิธีการประกอบรูปเหมือนตติยวิภัติทั้งหมด

หิสฺส ภิกขาเทโส โหติ.

การแปลง หิ เป็น ภิ ย่อมมี

ปุริเสหิ ปุริเสภิ อเปติ.

[บัญญัติ พหูพจน์] ปุริเสหิ, ปุริเสภิ อเปติ (ย่อมหลีกออกจากบุรุษทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ ปุริเสภิ

ศัพท์เดิมเป็น ปุริส

ลง หิ บัญญัติวิภัติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทานเ ปญจมี”

ในเพราะ หิ วิภัติ แปลง อ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สุหิสฺวกาโร เอ”

แปลง หิ เป็น ภิ ด้วยสูตรว่า “สมาหิสฺมีน มหาภิมฺหิ วา”

สำเร็จรูปเป็น ปุริเสภิ

ตตฺเถว สามิวจฺนิจฺฌาย-

เมื่อมีความปรารถนาจะกล่าวสามีนในศัพท์ว่า ปุริส นั้นนั้นเทียว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๙๑. ยสฺส วา ปริคฺคโห ตํ สามี.

ทรัพย์ของเจ้าของใด มีอยู่ เจ้าของนั้นชื่อว่า สามี

ปริคฺคโห วา อ.ทรัพย์ ด้วย ยสฺส ปติโน แห่งเจ้าของใด อตฺถิ มีอยู่ ๗ ตํ ปติชาตํ อ.เจ้าของนั้น สามี ชื่อว่า สามี ๗

[คำว่า สามี สำเร็จรูปมาจาก สํ ศัพท์ (ทรัพย์) + อี ปัจจัยในอัสสัถิตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ ว่า สํ อสฺส อตฺถิติ สามี (สามี คือ ผู้มีทรัพย์) บางแห่งใช้เป็น อิ การันต์ว่า สามิ บ้าง

วา ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจยะ คือ รวบรวมอรรถอื่นนอกจากทรัพย์อันได้แก่ผู้เป็นเจ้าของเป็นต้น (ดู การกัณฑ์ สูตร ๓๑๖)]

ยสฺส วา ปริคฺคโห, ตํ สามิสณฺณํ โหติ.

ทรัพย์ของเจ้าของใด ก็ดี มีอยู่ เจ้าของนั้น มีชื่อว่า สามี

๙๒. สามีสมี ฌฐิ.

ลงฌฐิวิภัตติในผู้เป็นเจ้าของ

ฌฐิ อ.ฌฐิวิภัตติ โหติ ย่อมลง สามีสมี ในเจ้าของ ฯ

[สามีสมี คือ เจ้าของแห่งทรัพย์หรือวัตถุสิ่งของ สามีสมีไม่ใช่การก เพราะมิได้สัมพันธ์กับกิริยาเหมือนการก]

สามีสมี ฌฐิวิภัตติ โหติ.

ลงฌฐิวิภัตติในสามีสมี

จเขตวา อายาเทส สพพตถ จตุตถิฌฐินํ สمانํ รูปํ.

รูปของจตุตถิวิภัตติและฌฐิวิภัตติเหมือนกันในบททั้งปวง ยกเว้นการอาเทศเป็นอาย [ของ ส จตุตถิวิภัตติ]

[รูปของฌฐิวิภัตติก็เหมือนกับจตุตถิวิภัตติที่มีคำแปลว่า “แก่” ยกเว้นการแปลง ส จตุตถิที่ลงในอรรถว่า ตตถสสัมปทาน ซึ่งแปลว่า “เพื่อ” เป็น อาย ด้วยสูตรว่า อาย จตุตถเถวจนสส ตฺ (แปลงจตุตถิวิภัตติเอกพจน์ท้าย อ การันต์เป็น อาย ได้บ้าง)]

ปุริสสส เอตํ ธนํ, ปุริसानํ.

[ฌฐิ] ปุริสส เอตํ ธนํ, ปุริसानํ (ทรัพย์นี้ของบุรุษ, ของบุรุษทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ ปุริสสส

ศัพท์เดิมเป็น ปุริส

ลง ส ฌฐิวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สามีสมี ฌฐิ”

ในเพราะ ส วิภัตติ ลง ส อาคมด้วยสูตรว่า “สาคโม เส”

สำเร็จรูปเป็น ปุริสสส

ตตุเถว โโอกาสวจนิจฺฉาย-

เมื่อมีความปรารถนาจะกล่าวโอกาสการใน ปุริส ศัพท์นั้นนั้นเทียว [พระกัจจายนะ จะกล่าววิธีนี้]

๙๓. โยธาโร ตโมกาส.

การกใดเป็นที่ตั้ง การกนั้น ชื่อว่า โอกาสะ

โย การโก อ.การกใด อาธาโร เป็นที่ตั้ง โหติ ย่อมเป็น ฯ ตํ การกํ อ.การกนั้น โอกาส ชื่อว่า โอกาสะ ฯ

[คำว่า โยธาโร ตตฺถเป็น โย + อาธาโร]

โย กตตุกฺกมฺมานํ กุริยาย อาธาโร, ตํ การกํ โอกาสสณฺณํ โหติ.

การกใดเป็นที่ตั้งแห่งกิริยาทั้งของกัตตุการกและกรรมการก การกนั้นมีชื่อว่า โอกาสะ

[ในตัวอย่างว่า เทวทตฺโต กณฺฐ นิสิตฺติ (เทวทตฺตํนํบนเสื่อ) คำว่า กณฺฐ (บนเสื่อ) เป็นที่ตั้งแห่งกิริยา การนํของเทวทตฺตํที่เป็นกัตตุการก ส่วนในประโยคว่า ถาลียํ โอทนํ ปจฺติ (ย่อมหุงข้าวในหม้อ) คำว่า ถาลียํ (ในหม้อ) เป็นที่ตั้งแห่งกิริยาการหุงซึ่งเกี่ยวกับข้าวที่เป็นกรรมการก

การกทั้งหมดเป็นบทที่เนื่องด้วยกิริยาโดยตรง ท่านจึงกล่าวว่าอาธาระเป็นที่ตั้งของกิริยา ไม่กล่าวว่า เป็นที่ตั้งของกัตตุการกและกรรมการก แต่กิริยาดังกล่าวเกิดในการกเหล่านั้น เมื่อกล่าวว่าเป็นที่ตั้งของกิริยา ก็คือเป็นที่ตั้งของการกทั้งสองโดยปริยาย]

๙๔. โอภาเส สัตตมี.

ลงสัตตมีวิภัตติในโอกาสการก

สัตตมี อ.สัตตมีวิภัตติ โหติ ย่อมลง โอภาเส ในโอกาสการก ฯ

โอกาสการก สัตตมีวิภัตติ โหตีติ สัตตมียา เอกวจนํ สมี,

ลงสัตตมีวิภัตติในโอกาสการก ด้วยสูตรนี้ลง สมี เอกพจน์แห่งสัตตมีวิภัตติ

ตสส “สมาสมินํ วา”ติ เอกาโร,

แปลง สมี วิภัตตินั้น เป็น เอ อักษรด้วยสูตรว่า สมาสมินํ วา (แปลง ส มา และ สมี ทั้งศัพท์ซึ่งอยู่หลังนามศัพท์ อ การันต์ เป็น อา และ เอ ได้บ้าง)

มหิอาเทโส จ.

และมีการอาเทศเป็น มหิ

ปุริเส ปติภูจितํ, ปุริสมหิ, ปุริสสมี.

[สัตตมี เอกพจน์] ปุริเส ปติภูจितํ, ปุริสมหิ, ปุริสสมี (ตั้งอยู่ในบุรุษ)

การประกอบรูปศัพท์ ปุริเส

ศัพท์เดิมเป็น ปุริส

ลง สมี สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอภาเส สัตตมี”

แปลง สมี วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สมาสมินํ วา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจितมฺสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้า และปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลไปมาเทสํปจฺจยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น ปุริเส

พหูพจน์ “สุหิสฺวกาโร เอ”ติ เอกาโร.

ในพหูพจน์ [การแปลง อ ของนามศัพท์]เป็น เอ อักษร ย่อมมีด้วยสูตรว่า สุหิสฺวกาโร เอ (แปลง อ อักษร เป็น เอ ในเพราะ สฺ และ หิ วิภัตติ)

ปุริเสสุ.

[สัตตมมี พหุพจน์] ปุริเสสุ (ในบุรุษทั้งหลาย)

[วิภัตติทั้ง ๑๔ ตัวเหล่านี้ มีคำแปลในภาษาไทยที่เรียกว่า อายตนิบาท ดังต่อไปนี้]

ปฐมา อันว่า

อาลปนนะ แน่, ดูกร, ข้าแต่

ทุตติยา ชึ่ง, สู, ยัง, ลิ่น, ตลอด, กะ

ตติยา ด้วย, โดย, อัน, ตาม, เพราะ, มี, กับ

จตุตถิ แก่, เพื่อ, ต่อ

ปัญจมี แต่, จาก, กว่า, เพราะ

ฉกฺขิ แห่ง, เมื่อ, บรรดา

สัตตมมี ใน, ใกล้, ที่, บน, ครั้นเมื่อ, ในเพราะ, บรรดา

ถ้าเป็นพหุพจน์ ให้เพิ่มคำว่า “ทั้งหลาย” ไว้ท้ายศัพท์ที่แปล มักเขียนย่อๆ ว่า “ท.”]

ปุริโส ปุริสา, โภ ปุริส โภ ปุริสา วา ภานโต ปุริสา, ปุริสํ ปุริเส, ปุริเสน ปุริเสหิ
 ปุริเสภิ, ปุริสสฺส ปุริसानํ, ปุริสา ปุริสสฺมา ปุริสมฺหา ปุริเสหิ ปุริเสภิ, ปุริสสฺส ปุริसानํ,
 ปุริเส ปุริสสฺมี ปุริสมฺหิ ปุริเสสุ.

[ปฐมา] ปุริโส

ปุริสา

[อาลปนนะ] โภ ปุริส โภ ปุริสา

ภานโต ปุริสา

[ทุตติยา] ปุริสํ

ปุริเส

[ตติยา] ปุริเสน

ปุริเสห ปุริเสภิ

[จตุตถิ] ปุริสสฺส

ปุริसानํ

[ปัญจมี] ปุริสา ปุริสสฺมา ปุริสมฺหา

ปุริเสหิ ปุริเสภิ

[ฉกฺขิ] ปุริสสฺส

ปุริसानํ

[สัตตมมี] ปุริเส ปุริสสฺมี ปุริสมฺหิ

ปุริเสสุ

[ข้อความข้างต้นคือปทมาลา หมายถึง ลำดับบทที่ประกอบวิภัตติแล้ว ในที่นี้ มาลา แปลว่า “ลำดับ”
 อีกนัยหนึ่ง ปทมาลา แปลว่า “พวงมาลัยแห่งบท” คำนี้กล่าวเปรียบบทว่าเหมือนดอกไม้ วิภัตติเหมือนเชือก

ร้อย การประกอบรูปศัพท์เหมือนสี่ อรรถของบทเหมือนกลั่น]

ตถา สุกโต สุกตา, โภ สุกต โภ สุกตา วา ภาวนโต สุกตา, สุกตํ สุกเต, สุกเตน สุกเตหิ
सुकतेभि, सुकतसु सुकतानि, सुकता सुकतसुमा सुकतमहा सुकतेहि सुकतेभि, सुकतसु सुकतानि, सुकते
सुकतसुमी सुकतमहि सुकतेसु.

ศัพท์ว่า สุกต พึงกระจายเหมือนอย่างนั้นว่า

[ปฐมา]	सुकโต	सुकता
[आलपने]	भो सुकत भो सुकता	भावनतो सुकता
[तुटिया]	सुकतं	सुकते
[तटिया]	सुकतेन	सुकतेहि सुकतेभि
[जटुती]	सुकतसु	सुकतानि
[पञ्चमी]	सुकता सुकतसुमा सुकतमहा	सुकतेहि सुकतेभि
[ञ्जुत्ती]	सुकतसु	सुकतानि
[सत्तमी]	सुकते सुकतसुमी सुकतमहि	सुकतेसु

เอวํ สุราसुर นโรरค นาค ยกฺข-
 คนธพพ กิณนร มนุสฺส ปิสาจ เปตา
 มาตงฺค ชงฺคม ตฺรจฺค วราห สีห-
 พยคฺชจฺฉ กจฺฉป ตฺรจฺฉ มิคสฺส โสณา.
 อาโลก โลก นิลยานิล จาค โยค-
 วายาม คาม นิคมาคฺม ฐมฺม กามา
 สํโฆฆ โฆส ปฏฺฐิฆาสว โภธ โลก-
 สารมฺภ ถมฺภ มท มาน ปมาท มกฺขา.
 ปุณฺนาค ปุค ปนสาสน จมฺปกมฺพ-
 หินฺดาล ตาล พกฺลชฺชุน กีสูกา จ
 มนุทาร กุณฺท ปุจิมฺนุท กรณฺช รุกฺขา
 เณยฺยา มยฺวร สกฺกณฺนุทช โภณฺจ หํสา

อิจฺจาทยปิ.

แม่ศัพท์ทั้งหลายเป็นต้นว่า

“สุร	(เทวดา)	อสุร	(อสูร)	นร	(คน)
อุรค	(งู)	นาค	(ช้าง)	ยภข	(ยักษ์)
คณฺพพ	(คนธรรพ์)	กิณฺนร	(กินนร)	มนุสฺส	(มนุษย์)
ปิสาจ	(ปีศาจ)	เปต	(เปรต)	มาตงฺค	(ช้าง)
ชงฺคม	(ผู้เที่ยวไป, สัตว์)	ตฺรชงฺค	(ม้า)	วราห	(หมู)
สีห	(ราชสีห์)	พฺยคชฺ	(เสือ)	อจณ	(หมี)
กจฺฉป	(เต่า)	ตฺรจณ	(หมาป่า)	มิก	(กวาง)
อสุส	(ม้า)	โสณ	(สุนัข)	อาโลก	(แสงสว่าง)
โลก	(โลก)	นิลย	(เรือ)	อนิล	(ลม)
จาค	(การบริจาค)	โยค	(การประกอบ)	วายาม	(ความพยายาม)
คาม	(หมู่บ้าน)	นิคม	(นิคม)	อาคม	(ความรู้)
ธมฺม	(ธรรม)	กาม	(กาม)	สัณฺ	(พระสงฆ์)
โอช	(ห้วงน้ำ)	โชน	(เสียง)	ปฏฺิข	(ความโกรธ)
อาสว	(ต้นหา)	โกธ	(ความโกรธ)	โลก	(ความโลภ)
สารมฺภ	(การแข่งขัน)	ถมฺภ	(เสา, ความดีดัด)	มท	(ความมัวเมา)
มาน	(ความถือตัว)	ปมาท	(ความประมาท)	มกฺข	(การลบหลู่)
ปุณฺณาค	(ต้นกาละทีง, ต้นปุนนาค)			ปุค	(ต้นหมาก)
ปนส	(ต้นขนุน)	อสน	(ต้นประดู่)	จมฺปก	(ต้นจำปา)
อมฺพ	(ต้นมะม่วง)	หิณฺตาล	(ต้นเต้าร้าง)	ตาล	(ต้นตาล)
พกุล	(ต้นพิกุล)	อชฺชุน	(ต้นกุ่ม)	กีสุก	(ต้นทองกวาว)
มนุทฺทาร	(ต้นมณฑาทารพ)	กุนฺท	(ต้นคล้า)	ปุจิมฺนท	(ต้นสะเดา)
กรณฺช	(ต้นกระเช้า, ต้นกุ่ม)			รฺกข	(ต้นไม้)
มยฺูร	(นกยูง)	สกุณ	(นก)	อณฺุทช	(นก)
โกณฺุจ	(นกกระเรียน)	หีส	(หงษ์)”		

พึงทราบเหมือนอย่างนี้

[ฉบับสิงหลมีรูปสมาสในท่ามกลางบาทคาถา แต่ฉบับฉัฐรังษ์สังคายนามีรูปที่ลงวิภัตติท้ายบาทแต่ละบาท ในที่นี้ใช้ตามฉบับสิงหล

อนึ่ง คัมภีร์ก็จ่ายนสุตตัตถะประพันธ์เป็นคาถาท่องจำ โดยเปลี่ยน เอว ในบาทแรกของคาถาแรกเป็น โปโส และเปลี่ยน เถยยา ในบาทที่ ๔ ของคาถาสุดท้ายเป็น คิซุโณ (นกแร้ง) ดังข้อความว่า

โปโส สุราสุรนโรรคณาคยกุข-
 คนธพุกินนรมนุสสปีสาจเปตา
 มาตงคชงคตุงควราหสีห-
 พยคชจกจกจปตรจกมิตสสโสณา.
 อาโลกโลกนียานิลจาคโยค-
 วายามคามนิกมาคธมมกามา
 สโฆฆโฆสปฏิฆาสวโกธโลภ-
 สารมฤถมฤถมทานปมาทมกษา.
 ปุณฺนาคปุคปนสาสนจมปคมพ-
 หินดาลตาลพุกุลชุนกีสูกา จ
 มนุทารกุนุทปุจิมนุทกรณชรุกษา
 คิซุโณ มยฺยรสกุนณฺชชโกณฺจหฺสา.^{๒๑}]

มโนคณาทีสส ตุ นาสสมีสู วิเสโส.

ส่วนความแตกต่างของศัพท์มีมโนคณะเป็นต้น ย่อมมีใน นา, ส และ สมี วิภัตติ

อณฺณตถ ปุริสสมิ.

ในวิภัตติอื่น เหมือนกับ ปุริส ศัพท์

[ท่านได้แสดง อ การันต์ที่แจกตาม ปุริส ศัพท์ ซึ่งเรียกว่า ปุริสาทิคณะ (กลุ่มศัพท์มี ปุริส เป็นต้น) แล้ว บัดนี้ กล่าวถึง อ การันต์ที่แจกตาม มน ศัพท์ เรียกว่า มโนคณะ (กลุ่มศัพท์มี มน เป็นต้น) มโนคณะดังกล่าวมีรูปต่างกับปุริสาทิคณะในวิภัตติ ๓ ตัว คือ นา, ส และ สมี ส่วนรูปอื่นแจกเหมือนปุริสาทิคณะ]

มโน มนา, เห มน เห มนา วา ภาวนุโต มนา, มนั มเน.

เช่น

[ปฐมา] มโน มนา

[อาลปะนะ] เห มน เห มนา ภาวนุโต มนา

[ทุติยา] มนั มเน

“วา”ติ วุตตเต.

บทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[วา ศัพท์ตามมาจากสูตรว่า ตสฺส วา นตฺตํ สพุพตฺถ มาสู่สูตรนี้]

๙๕. มโนคณาทีโต สมินานมิอา.

แปลง สฺมี และ นา ทำยศัพท์มโนคณะเป็นต้น เป็น อิ และ อา ได้บ้าง

อือา อ. อิ และ อา อาเทศท. สมินานํ แห่ง สฺมี และ นา วิภัตติท. ปเรสฺ อันเป็น
เบื้องหลัง สพุทโต จากศัพท์ มโนคณาทีโต อันมีมโนคณะเป็นต้น โหนฺติ ย่อมมี ฯ

มโนปฤติ คเณ มโนคเณ.

กลุ่มศัพท์มี มน ศัพท์ เป็นต้น ชื่อว่า มโนคณะ

[ข้อความนี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ มโนคณ เป็นวิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส โดยบทนี้เป็น
มัชฌเณโลปสมาส คือ สมาสที่ลบบทกลางกล่าวคือศัพท์ว่า ปฤติ (เป็นต้น)

คัมภีร์นี้แสดงมโนคณะไว้ในปุงลิงค์ คัมภีร์พาลาวดาร (หน้า ๒๙) กล่าวว่าเป็นนปุงสกลิงค์ อภิธานป์-
ปทีปิกา (คาถา ๑๕๒) กล่าวว่าเป็นได้ทั้งปุงลิงค์และอิตถิลิงค์ แมสัททนีติปกรณ (ปทมาลา) ก็กล่าวว่าเป็นได้
ทั้งสองลิงค์ ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

มโนคเณ วุตตนโย

อิตถิลิงฺเก น ลพฺภติ

ปุนฺนปฺสกลิงฺเกสุ

ลพฺภเตว ยถารหิ.^{๒๒}

“นัยที่กล่าวไว้ในมโนคณะ ย่อมไม่ปรากฏในอิตถิลิงค์ แต่ปรากฏตามสมควรใน
ปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์เท่านั้น”

มโนคณาทีโต สมินาอิจเจเตสฺ ยถากุภมํ อิการาการาเทสา โหนฺติ วา.

แปลงวิภัตติว่า สฺมี และ นา ทำยศัพท์มโนคณะเป็นต้นเหล่านี้ เป็น อิ อักษรและ อา
อักษรตามลำดับได้บ้าง

อาทิกุคฺคเณน ฟิลปทาทีโตปิ.

[การแปลงดังกล่าว]ย่อมมีแม่หลัง พิล และ ปท ศัพท์ เป็นต้น ด้วย อาทิ ศัพท์

[อาทิ ศัพท์ใน มโนคณาภิ (ศัพท์มีมโนคณะเป็นต้น) หมายถึง ศัพท์ที่มีการแปลง สมี เป็น อิ และ นา เป็น อา เช่น พิล (ช่อง, รู), ปท (เท้า) มีรูปว่า พิลสิ พิลสา, ปทสิ ปทสา (ดู ลักษณะของมโนคณะในสูตร ๙๗) มโนคณะ คือ กลุ่มศัพท์มี มน เป็นต้นซึ่งแจกเหมือน มน ศัพท์ เช่น วจ, วย, เตช เป็นต้น ส่วน พิล, ปท ศัพท์เป็นต้นมีลักษณะคล้ายคลึงกับ มน ศัพท์เพียงบางอย่างเท่านั้น ท่านจึงเรียกว่า มโนคณาภิคณะ]

“มโนคณาทีโต”ติ วุตตเต.

บทว่า มโนคณาทีโต (ท้ายศัพท์มโนคณะเป็นต้น) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๙๖. ส สเร วาคโม.

ลง ส เป็นอาคมท้ายศัพท์มโนคณะเป็นต้น ในเพราะสระหลังตามอุทาหรณ์

วาคโม อ.อาคม ส คือ ส โหติ ย่อมลง ปร ในเบื้องหลัง สหฺโต จากศัพท์ มโนคณาทีโต อันมีมโนคณะเป็นต้น สเร ในเพราะสระ วา ตามอุทาหรณ์ ๒

เอเตหฺว มโนคณาทีหิ สเร ปเร สาคโม โหติ วา.

ลง ส อาคมท้ายศัพท์มโนคณะเป็นต้นเหล่านี้เน้นเกี่ยว ในเพราะสระเบื้องหลังตามอุทาหรณ์

มนสา, มเนน.

[ตติยา เอกพจน์] มนสา มเนน

การประกอบรูปศัพท์ มนสา

ศัพท์เดิมเป็น มน

ลง นา ตติยาวิภัติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรณฺ ตติยา”

แปลง นา วิภัติท้าย มโนคณะเป็นต้นเป็น อา ด้วยสูตรว่า “มโนคณาทีโต สมินานมิอา”

ในเพราะสระหลัง ลง ส อาคม ด้วยสูตรว่า “ส สเร วาคโม”

สำเร็จรูปเป็น มนสา

วตฺถิตฺตวิภาสโต วาสทโท.

วา ศัพท์นี้มีอรรถว่า วตฺถิตฺตวิภาสา

เตน “มโน มนา มนํ มเน มนอายตนะ”ติอาทีสุ น โหติ.

เพราะเหตุนั้น [การลง ส อาคมดังกล่าว]ย่อมไม่มีในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า

[ปฐมา] มโน มนา

[ทุติยา] มนั มเน

มนอายตนั (อายตนะคือใจ)

“มานสิกั, เจตสิกน”ติอาทิสู นิจจัน.

อุทาหรณ์เป็นต้นว่า มานสิกั (อาศัยใจ), เจตสิกั (อาศัยจิต) เป็นนิจจวิธิ

[วา ศัพทัในสูตรนี้แสดงวิธิ ๓ ประการ คือ

๑. นิจจวิธิ คือ รูปว่า มานสิกั, เจตสิกั
๒. อนิจจวิธิ คือ รูปว่า มนสา มเนน, มนโส มนสฺส, มนสิ มนสฺมี
๓. อสันตวิธิ คือ รูปว่า มโน มนา มนั มเน มนอายตนั]

มเนหิ, มเนภิ.

[ตติยา พหุพจน์] มเนหิ มเนภิ

“มโนคณาทีโต, วา”ติ จ วัตตเต.

บทว่า มโนคณาทีโต (ท้ายศัพท์มโนคณะเป็นต้น) และบทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๙๗. สสส โจ.

แปลง ส วิภัตติและวิภัตติอื่นท้ายศัพท์มโนคณะเป็นต้น เป็น โอ ได้บ้าง

โอ อ. โอ อาเทศ สสส จ แห่ง ส วิภัตติ ด้วย *ปรสฺส* อันเป็นเบื้องหลัง *สทฺทโต* จากศัพท์ *มโนคณาทีโต* อันมีมโนคณะเป็นต้น *โหติ* ย่อมมี *วา* บ้าง ๒

[พยายายของสังหลกว่าว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจจะยะ คือ รวบรวมการแปลง อํ ฤตยาวิภัตติเป็น โอ ดังพระบาลีว่า

-เจตสา เจโต ปริจจ ชานามิ (เรากำหนดรู้จิตด้วยจิต) [เจโต = เจต + อํ]

-ยโส กิตติณจ ปปโปติ (ย่อมประสบชื่อเสียงและเกียรติยศ) [ยโส = ยส + อํ]

-ยโส लघ्ना न मधुशेय (เมื่อได้ยศแล้วไม่ควรลืมน) [ยโส = ยส + อํ]

-กสฺสปสฺส วโจ สุตฺวา (ฟังคำของฤๅษีกัสสปะแล้ว) [วโจ = วจ + อํ]

-อทาเน กุรุเต มโน (ตั้งใจไว้ในกรไม่บริจาด) [มโน = มน + อํ]

-ตโป กโรมิ (เราบําเพ็ญตบะ) [ตโป = ตป + อํ]

คัมภีร์นยาสะกล่าวว่า จ ศัพท์รวบรวมการแปลง สิ ปรุมาวิภัตติเป็น โอ ในอุทาหรณ์ว่า อพฺยคฺค-มนโส นโร (ชนผู้มีจิตไม่ซัดส่าย) เมื่อแปลง สิ เป็น โอ แล้วลง ส อาคมด้วยสูตรว่า ส สเร วาคโม ดังข้อความในคัมภีร์นยาสะว่า

จคฺคหณฺน อพฺยคฺคมนโส นโรตฺยาทีสุ มนสทฺทโต สิวจนสโสการาเทโส โหติ. เอวํ ยสฺมี ยสฺมี กเตยํ ยํ สิชฺฌติ, ตํ ตํ อธิ จคฺคหณฺน กตตพฺพ.^{๒๓}

การแปลง สิ วิภัตติเป็น โอ ท้าย มน ศัพท์ ย่อมมีด้วย จ ศัพท์ในอุทาหรณ์ว่า อพฺยคฺคมนโส นโร โดยประการดังนี้ เมื่อกระทำวิธีใด ๆ แล้ว รูปใด ๆ ย่อมสำเร็จ พึงกระทำวิธีนั้น ๆ ด้วย จ ศัพท์ในกัจจายน-ไวยากรณ์นี้

อย่างไรก็ตาม ปทรุปสิทธินิสสัยใหม่เห็นตามมติของพยายายา โดยกล่าวว่ามติของคัมภีร์นยาสะไม่สมควร เนื่องจาก อพฺยคฺคมนส ควรีรูปเป็น อพฺยคฺคมานส จึงจะถูกต้องตามหลักภาษาทั่วไป และฉบับ

ต่าง ๆ ก็มีรูปเป็น อพยัคคมานส เท่านั้น คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า มโนเยว มานส์, อพยัคคฺ มานส์ ยสฺสาติ อพยัคค-
มนโส (อพยัคคมานสะ คือ ผู้มีจิตไม่ซัดส่าย)

มโนคณาทีโต ปรสฺส สสฺส วิภตฺติสฺส โอกาโร โหติ วา.

แปลง ส วิภตฺติ ที่อยู่เบื้องหลังศัพท์มโนคณะเป็นต้น เป็น โอ อักษรได้บ้าง

สาคโม.

ลง ส อาคม

**มนโส มนฺสฺส มนํ, มนา มนฺสฺมา มนฺมฺหา มเนฺหิ มเนฺภิ, มนโส มนฺสฺส มนํ, มนฺสิ
มเน มนฺสฺมี มนฺมฺหิ มเนฺสุ.**

[จตุตถิ]	มนโส มนฺสฺส	มนํ
[ปัญจมี]	มนา มนฺสฺมา มนฺมฺหา	มเนฺหิ มเนฺภิ
[ฉกฺฐิ]	มนโส มนฺสฺส	มนํ
[สัตตมี]	มนฺสิ มเน มนฺสฺมี มนฺมฺหิ	มเนฺสุ

การประกอบรูปศัพท์ มนโส

ศัพท์เดิมเป็น มน

ลง ส จตุตถีวิภตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตถิ”

แปลง ส เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “สสฺส โจ”

ในเพราะสระหลัง ลง ส อาคม ด้วยสูตรว่า “ส สเร วาคโม”

สำเร็จรูปเป็น มนโส

มน สทฺทพทมาลา

วิภตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐฺมา	มโน	มนา
อาลปนะ	เห มนฺ เห มนา	ภานฺโต มนา
ทุติยา	มนํ	มเน
ตติยา	มนฺสา มเนน	มเนฺหิ มเนฺภิ

จตุตถี	มนโส มนสฺส	มนานํ
ปัญจมี	มณา มนมหา มนสฺมา	มเนหิ มเนภิ
ษัฎฐี	มนโส มนสฺส	มนานํ
สัตตมี	มนสิ มเน มนสฺมี มนมหิ	มเนสฺสุ

[ศัพท์ที่แจกตาม มน ศัพท์เรียกว่า มโนคณะ มีลักษณะ ๓ ประการ คือ

๑. มีรูปว่า สา, โส, สิ ใน นา, ส และ สฺมี วิภัติ เช่น มนสา, มนโส, มนสิ, วจสา, วจโส, วจสิ เป็นต้น

๒. แปลง อ เป็น โอ ในกรรมของกริยา เช่น ยโส ลหฺวธา น มชฺเชยฺย (เมื่อได้ยศแล้วไม่ควรลืมน) เป็นต้น

๓. แปลง อ เป็น โอ ในท่ามกลางสมาสและตัทธิต เช่น มโนสฺสฺจฺจา (มีใจเป็นเลิศ), มโนมยา (สำเร็จด้วยใจ), อโยปโต (บาตรเหล็ก) เป็นต้น

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในสัททนีติปกรณ์ (ปทมมลา) ว่า

เย เต นา-ส-สฺมีวิเส

ส-โส-สฺยนฺตา ภวานฺติ จ

สมาสตทฺธิตนฺตเต

มชฺโณการา จ โหนฺติ หิ.

โสการนฺตปโยคา จ

กริยาโยคมฺหิ ทิสฺสเร

เอววิธา จ เต สทฺธา

เญยฺยา “มโนคโณ” อิติ.^{๒๔}

“ศัพท์เหล่านี้มีรูป สา, โส และ สิ อยู่ท้ายในวิสัยแห่ง นา, ส และ สฺมี วิภัติ และมี โอ อักษรในท่ามกลางเมื่อมีความเป็นบทสมาสหรือมีตัทธิตปัจจัยอยู่หลัง ทั้งปรากฏอุทธานท์ที่มี โอ อักษรอยู่ท้ายในการประกอบกับกริยา ศัพท์เหล่านั้นซึ่งมีลักษณะอย่างนี้ ฟังทราบว่าเป็น มโนคณะ”

นอกจากนี้ ยังมีศัพท์อีกประเภทหนึ่งเรียกว่า มโนคณาทีคณะ มีลักษณะบางอย่างคล้ายมโนคณะ แบ่งออกเป็น ๒ จำพวก คือ

๑. กลุ่มศัพท์ที่มีลักษณะแรกของมโนคณะ ได้แก่ศัพท์ที่เป็นปุงลึงค์หรือนปุงสกลึงค์ โดยมาก เช่น ฟิล (รู, ช่อง), พล (กำลัง), ทโม (การฝึก), วาโห (เกวียน) ถาโม (กำลัง), ถาม (กำลัง), ชโร (โรคไข้), ชรา (ความแก่), ปท (เท้า), มุข (ปาก)

๒. กลุ่มศัพท์ที่มีลักษณะที่สองและที่สามของมโนคณะ เช่น อาโป (น้ำ), สรโท (ฤดูสารท), วาโย (ลม), รโซ (ฝุ่น), รชั (ฝุ่น)

คัมภีร์ก็กระจายนสุตตัตถะประมวลศัพท์เหล่านี้ไว้ว่า

ฟิลล์ พลล์ ทโม วาโห	ธามโธ ธามั ชโร ชรา
ปทัง มุขนตยภูจาทยงก-	ปุณณธา มโนคณาติโก.
อาโป จ สรโท วาโย	รโซ รชนตือาทโย
อนตงกทวยสมปหนา	มโนคณาติโก มตา. ^{๒๕}

“ศัพท์ทั้ง ๘ ศัพท์ คือ ฟิลล์ พลล์ ทโม วาโห ธามโธ ธามั ชโร ชรา ปทัง มุขัง [นับเป็น ๘ ศัพท์โดยรวมธามโธ, ธามั และ ชโร, ชรา เป็นศัพท์เดียวกัน] ชื่อว่า มโนคณาติคณะ เพราะถึงพร้อมด้วยลักษณะหนตัน”

ศัพท์ว่า อาโป สรโท วาโย รโซ รชั เป็นต้น พึงทราบว่าเป็นมโนคณาติคณะ เพราะถึงพร้อมด้วยลักษณะหนปลายทั้งสองอย่าง

ในคาถาข้างต้น คำว่า มุขนตยภูจาทยงก ตัดบทเป็น มุขัง + อิติ + อฏฐ + อาทิ (หนตัน) + องก (ลักษณะ, เครื่องหมาย)]

เอวัง วโจ วโย เตโซ	ตโป เจโต ตโม ยโส
อโย ปโย สิโร ฉนุโท	สโร อูโร รโห อโห

อิจจาติ มโนคณ.

“ศัพท์เป็นต้นว่า

วโจ (ถ้อยคำ)	วโย (วัย)	เตโซ (ไฟ)
ตโป (ตบะ)	เจโต (จิต)	ตโม (ความมืด)
ยโส (ชื่อเสียง, บริวาร)	อโย (เหล็ก)	ปโย (น้ำนม)
สิโร (ศีรษะ)	ฉนุโท (ฉันท, พระเวท)	สโร (สระน้ำ)
อูโร (อก)	รโห (ที่ลับ)	อโห (วัน)

ชื่อว่า มโนคณะ พึงทราบเหมือนอย่างนี้”

[ฉบับสิงหลไม่มี ฉนท ศัพท์ในบาทที่ ๓ โดยมีรูปในครั้งคาถาสุดท้ายว่า อโย ปโย สิโร สโร อุโร รโห อโหปี จ แต่เนื่องจากพระบาลีมีตัวอย่าง ฉนทสา, ฉนทโส, ฉนทสิ ฉบับพม่าจึงสมบูรณกว่าฉบับสิงหล ในบรรดาศัพท์มโนคณะเหล่านี้ มน ศัพท์ที่มีอรรถว่า “จิต” เป็นมโนคณะ ถ้ามีอรรถว่า เล็กน้อย จัดเป็นนิบาต, วย ศัพท์ที่มีอรรถว่า “วัย” เป็นมโนคณะ ถ้ามีอรรถว่า “ความเสื่อม” เป็นปริสาทิคณะ, อย ศัพท์ที่มีอรรถว่า “เหล็ก” เป็นมโนคณะ ถ้ามีอรรถว่า “ความเจริญ” เป็นปริสาทิคณะ, สร ศัพท์ที่มีอรรถว่า “สระน้ำ” เป็นมโนคณะ ถ้ามีอรรถว่า “ลูกศร, เสียง” เป็นปริสาทิคณะ ดังสารกในคัมภีร์พาลาวตารฎีกาเก่าว่า

ขลาสเย สโร โหติ

อโย โลหา'ยุโน ขเย

วโย เณยโย ปญฺเฐ วาโส

มเน เจโต มนาทิสฺสุ.^{๒๖}

“สร ศัพท์ที่เป็นไปในสระน้ำ, อย ศัพท์เป็นไปในเหล็ก, วย ศัพท์เป็นไปในความเสื่อมแห่งอายุ (วัย), วาส ศัพท์เป็นไปในผ้า และ เจต ศัพท์เป็นไปในจิต พึงทราบว่า นับเข้าใน มน ศัพท์เป็นต้น”

คัมภีร์โมคคัลลานปัญญาจิกา (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๔๔) ได้กล่าวแย้งมติของปทรูปลัทธินิพนธ์ว่า อห ศัพท์ไม่มีรูปสำเร็จของมโนคณะ และ รห ศัพท์ก็เป็นนิบาตศัพท์ ทั้งสองนั้นจึงไม่ใช่มโนคณะตามมติของโมคคัลลานไวยากรณ์

อนึ่ง ในลัทธินิพนธ์ (ปทมาลา หน้า ๑๖๙) ได้แสดงรูปของ อห ศัพท์ในลัตตมีวิภัติไว้ ๖ รูป คือ อหสิ, อเห, อหสมิ, อหฺมฺหิ, อหุ, อหฺนิ]

คุณวนตุสททสส เกโท.

ความแตกต่างของ คุณวนตุ ศัพท์ย่อมมี

“คุณวนตุ สิ” อธิธ-

ในอุทาหรณ์ว่า คุณวนตุ สิ (ลง สิ วิภัตติท้าย คุณวนตุ ศัพท์) นี้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“สวิภตติสส, นตุสสา”ติ จ อธิกาโร.

บทว่า สวิภตติสส (กับวิภัตติ) และบทว่า นตุสส (แห่ง นตุ) เป็นศัพท์ตามมา[ปรากฏในสูตรต่าง ๆ]

๙๘. อา สิมฺหิ.

แปลง นตุ กับวิภัตติเป็น อา ในเพราะ สิ วิภัตติ

อา อ. อา อาเทศ นตุสส แห่ง นตุ ปัจจัย สวิภตติสส อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ โหติ ย่อมมี สิมฺหิ ในเพราะ สิ วิภัตติ ฯ

สพฺพสเสว นตุปัจจัยสส สวิภตติสส อาอาเทโส โหติ สิมฺหิ วิภตติมฺหิ.

แปลง นตุ ปัจจัยทั้งศัพท์กับวิภัตตินั้นเที่ยวเป็น อา ในเพราะ สิ วิภัตติ

[คำว่า สวิภตติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก สห (กับ) + วิภตติ (วิภัตติ) แปลง สห เป็น ส มีรูปวิเคราะห์ว่า สห วิภตติยา โย วตตตติ สวิภตติ (สวิภัตติ คือ อาเทศที่เป็นไปกับด้วยวิภัตติ)]

คุณวา.

[ปฐมา เอกพจน์] คุณวา (ผู้มีคุณ)

การประกอบรูปศัพท์ คุณวา

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนตุ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจฺมา”

ในเพราะ สิ วิภัตติ แปลง นตุ กับ สิ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “อา สิมฺหิ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหฺจิตฺตมฺสฺสรํ สเรณ วิโยชเย”
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตุเต”
สำเร็จรูปเป็น คุณวา

“โยมฺหิ, ปจฺเม”ติ, สีหคตฺติยา “วา”ติ จ วัตตเต.

บทว่า โยมฺหิ (ในเพราะ โย วิภตฺติ), บทว่า ปจฺเม (อันเป็นปฐฺมาวิภตฺติ) ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรนี้] และบทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมาโดยสีหคตินัย

[บทว่า โยมฺหิ และบทว่า ปจฺเม ตามมาจากสูตรว่า มยฺ โยมฺหิ ปจฺเม ตามลำดับสูตร เฉพาะบทว่า วา เท่านั้นที่ตามมาโดยสีหคตินัย]

๙๙. นตุสฺส นโต.

แปลง นตุ กับวิภตฺติเป็น นโต ในเพราะ โย อันเป็นปฐฺมาวิภตฺติได้บ้าง

นโต อ. นโต อาเทศ นตุสฺส แห่ง นตุ ปัจจัย สวิภตฺติสฺส อันเป็นไปกับด้วยวิภตฺติ โหติ ย่อมมี วา บ้าง โยมฺหิ ในเพราะ โย วิภตฺติ ปจฺเม อันเป็นปฐฺมาวิภตฺติ ฯ

สพฺพสฺเสว นตุปัจจยสฺส สวิภตฺติสฺส นโตอาเทโส โหติ วา โยมฺหิ ปจฺเม.

แปลง นตุ ปัจจัยทั้งศัพท์นั้นเกี่ยวกับวิภตฺติเป็น นโต ในเพราะ โย อันเป็นปฐฺมาวิภตฺติได้บ้าง

คุณวนโต ติฏฺฐนฺติ.

[ปฐฺมา พหุพจน์] คุณวนโต ติฏฺฐนฺติ (ผู้มีคุณทั้งหลายยืนอยู่)

การประกอบรูปศัพท์ คุณวนโต

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนตุ

ลง โย ปฐฺมาวิภตฺติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจฺมา”

ในเพราะ โย ปฐฺมาวิภตฺติ แปลง นตุ กับ โย เป็น นโต ด้วยสูตรว่า “นตุสฺส นโต”

สำเร็จรูปเป็น คุณวนโต

“สุนฺหิสฺส, อตฺตนุ”ติ จ วุตฺตเต.

บทว่า สุนฺหิสฺส (ในเพราะ สฺ, นฺ, หิ วิภัตติ) และบทว่า อตฺตํ (ความเป็น อ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๐๐. นตุสฺสนโต โยสฺ จ.

สละท่ายของ นตุ ย่อมถึงความ เป็น อ ในเพราะ สฺ, นฺ, หิ และ โย วิภัตติ และวิภัตติอื่นๆ
อนโต อ.ที่สฺต นตุสฺส แห่ง นตุ ปัจจัย อาปฺชชเต ย่อมถึง อตฺตํ ซึ่งความเป็น อ สุนฺหิสฺส
จ ในเพราะ สฺ, นฺ และ หิ วิภัตติท. ด้วย โยสฺ จ ในเพราะ โย วิภัตติท. ด้วย ๗

[คำว่า โยสฺ หมายถึง โย ของปฐมาวิภัตติ ทุตติยาวิภัตติ และอาลปนวิภัตติ

จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่รวบรวม อ วิภัตติเป็นต้น

นตุ ปัจจัยที่ท่านกล่าวถึงในสูตรนี้ คือ นตุ ของ วนตุ และ มนตุ ปัจจัย ซึ่งเป็นศัพท์ปัจจัยประเภท
หนึ่ง ดังคัมภีร์สุตตนิเทศ (สูตร ๙๒) อธิบายว่า

ปจฺจเยกเทศตฺตา นตุติ นสฺโยเคน สห วุตฺต. วมการานํ สาธารณวเสน อนตุติ อุจฺจาริตพฺ.

ท่านกล่าวว่า นตุ กับด้วย น สงโยค เพราะเป็นส่วนหนึ่งของปัจจัย แต่ควรกล่าวเป็น อนตุ โดย
ความเกี่ยวเนื่องกับ ว และ ม อักษร]

นตุปจฺจยสฺส อนโต อุกาโร อตฺตมาปฺชชเต สุนฺหิโยอิจฺเจเตสฺ.

สละ อ อันเป็นสละท่ายของ นตุ ปัจจัย ย่อมถึงความ เป็น อ ในเพราะวิภัตติเหล่านี้
คือ สฺ, นฺ, หิ, โย

[ท่านให้แปลง อฺ ของ นตุ เป็น อ ในเพราะวิภัตติทุกวิภัตติ ยกเว้น ลี วิภัตติเท่านั้น]

จคฺคฺคเณน อญฺเณสฺ อนาสฺมาสมิสฺ จ.

[การแปลงข้างต้น]ย่อมมีในเพราะวิภัตติอื่น คือ อํ, นา, สฺมา และ สฺมี ด้วย จ ศัพท์

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจฺจยะ รวบรวม อํ, นา, สฺมา และ สฺมี วิภัตติ]

คุณวนฺตา.

[ปฐมา พหุพจน์] คุณวนตา (ผู้มีคุณทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ คุณวนตา

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนตุ

ลง โย ปฐมาวิภตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิ่งคตเถ ปจมา”

ในเพราะ โย วิภตติ แปลงสระ อุ ท้าย นตุ เป็น อ ด้วยสูตรว่า “นตุสนฺโต โยสุ จ”

แปลง โย วิภตติท้าย อ การันต์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สพฺพโยนินมาเอ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโรจิตมสุสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สโรไปมาเทสฺปจฺจยาทิมฺหิ สโรเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น คุณวนตา

ฉกฺขิยา สิทธะเป อนฺตาเทเส ปฺน อนฺตคฺคหณฺกรณฺโต โยนํ อิกฺกาโร จ กฺวจิ.

เมื่อการแปลงสระท้าย[คือ อุ ของ นตุ] สำเร็จแล้วด้วยฉกฺขิวิภตติ [คือ ด้วยบทว่า นตุสนฺ] การแปลง โย วิภตติเป็น อิ อักษรย่อมมีในบางแห่ง ด้วยการกล่าว อนฺต ศัพท์อีก

[บทว่า นตุสนฺ เป็นต้นปุริสสมาสที่สำเร็จมาจาก นตุสนฺ อุ = นตุ (นตุ คือ อุ ของ นตุ) ดังนั้นเมื่อสูตรนี้มีบทว่า อนฺโต เดิมเข้ามาอีก จึงมีความหมายเกิน ท่านจึงขยายสูตรให้กินความไปถึงการแปลง โย วิภตติเป็น อิ ได้อีกด้วย

บทที่ลงฉกฺขิวิภตติวิธีใช้ทางไวยากรณ์ ๓ ประการ คือ

๑. อาเทสาเปกฺขะ มองหาอาเทศ คือ อาเทศแห่ง...
๒. โลปาเปกฺขะ มองหาการลบ คือ การลบแห่ง...
๓. อันตาเปกฺขะ มองหาที่สุด คือ ที่สุดแห่ง...

ฉกฺขิวิภตติใน นตุสนฺ ไม่ควรเป็นอาเทสาเปกฺขะที่แปลง นตุ ทั้งศัพท์เป็น อ เพราะมีสูตรต่อมาว่า สพฺพสุสฺส วา อํเสสุ ที่จะแสดงการแปลง นตุ ทั้งศัพท์เป็น อ ในเพราะ อํ และ ส วิภตติ ทั้งไม่ควรเป็น โลปาเปกฺขะ เพราะกล่าวต่อมาจากสูตรก่อนๆ ที่แสดงการอาเทศอันได้แก่ ปณฺจาทินมตฺตํ (สระท้ายของสังขยา มี ปณฺจ ศัพท์เป็นต้นย่อมถึงความ เป็น อ ในเพราะ สุ, นํ และ หิ วิภตติ), ปติสฺสินิมฺหิ (สระท้ายของ ปติ ศัพท์ ย่อมถึงความ เป็น อ ในเพราะ อิณี ปัจจัย) ดังนั้น ฉกฺขิวิภตติดังกล่าวจึงควรเป็นอันตาเปกฺขะเท่านั้น

คุณวนฺติ.

[ปฐมมา พหุพจน์] คุณวนฺติ (ตระกูลที่มีคุณทั้งหลาย)

[รู้ว่า คุณวนฺติ ปรากฏใช้ในนปุงสกลิงค์เท่านั้น โดยปฐมาวิภัติมีรูปว่า คุณวนฺตํ, คุณวนฺติ คุณวนฺตานิ รูปว่า คุณวนฺติ นี้เป็นรูปนปุงสกลิงค์ เอกพจน์ ในภาษาอรรธมาคธี แต่บาลีใช้เป็นนปุงสกลิงค์ พหุพจน์ แมสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๒๕๐) ก็กล่าวสูตรว่า นปฺสเก โยสุ, โยณญฺจิตฺตํ และแสดงอุทาหรณ์ เป็นนปุงสกลิงค์ว่า คุณวนฺติ กุลานิ (ตระกูลที่มีคุณทั้งหลาย)]

“อ”มีติ วุตตเต.

บทว่า อ (เป็น อ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[บทว่า อ ตามมาจากสูตรว่า อ นปุสเก]

๑๐๑. อวณฺณหา จ เค.

แปลง นตุ กับวิภัตติ เป็น อ และสระ อ วัณณะ ในเพราะ ค

อ จ อ. อ ด้วย อวณฺณหา จ อ.สระ อ วัณณะท. ด้วย นตุสฺส แห่ง นตุ ปัจจัย สวิภตฺติสฺส อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ โหนฺติ ย่อมมี เค ในเพราะ ค ๒

[บทว่า นตุสฺส และ สวิภตฺติสฺส เป็นอธิการตามมาตั้งแต่สูตรว่า อา สิเมหิ เวลาแปลสูตรจึงต้องแปล ศัพท์ที่ตามมาด้วย จึงจะได้ความบริบูรณ์]

สพฺพสฺเสว นตุปรจฺจยสฺส สวิภตฺติสฺส อวณฺณอิจฺเจเต อาเทสา โหนฺติ เค ปเร.

แปลง นตุ ปัจจัยทั้งศัพท์นั้นเกี่ยวกับวิภัตติ เป็นรูปเหล่านี้คือ อ และสระ อ วัณณะ ในเพราะ ค วิภัตติเบื้องหลัง

โก คฺควนฺว โภ คฺควน โภ คฺควา ภาวนฺโต คฺควนฺโต คฺควนฺตา, คฺควนฺตํ คฺควนฺเต.

[อาลปนะ] โภ คฺควนฺว โภ คฺควน โภ คฺควา ภาวนฺโต คฺควนฺโต คฺควนฺตา

[ทุตฺติยา] คฺควนฺตํ คฺควนฺเต

การประกอบรูปศัพท์ คฺควน

ศัพท์เดิมเป็น คฺควนฺต

ลง สิ อาลปนะ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อาลปนเ จ”

ให้ สิ ชื่อว่า ค ด้วยสูตรว่า “อาลปนเ สิ คสมฺโณ”

ในเพราะ ค แปลง นตุ กับ สิ เป็น อ ด้วยสูตรว่า “อวณฺณหา จ เค”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธจิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปรจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรึ ยุตุเต”

สำเร็จรูปเป็น คุณว

[สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) กล่าวถึงรูปอาลปนะไว้สองศัพท์คือ คุณว และ คุณวา ทั้งคัดค้านรูป
คุณว ไว้ว่า

สาสนสมิณฺหิ สานุสาร์ อาลปนํ นตฺถิ.^{๒๗}

โดยแท้จริงแล้ว บทอาลปนะที่มีนคคหิต ย่อมไม่มีในพระศาสนา

นอกจากนี้ รูปว่า คุณวนฺต ก็มีได้เช่นกัน โดยเทียบเคียงรูปอาลปนะคือ ปณฺณวณฺต ในคัมภีร์อุปทาน
(ขุ. อป. ๓๓.๓๘๙.๓๔๐) ว่า ธีตา ตฺยหํ มหาวีรํ ปณฺณวณฺต ชฺชตินฺธฺร (ข้าแต่พระองค์ผู้อาจหาญยิ่ง ผู้เป็น
จอมปราชญ์ทรงแสงสว่างไว้ หม่อมฉันเป็นธิดาของพระองค์)]

การประกอบรูปศัพท์ คุณวนฺต

ศัพท์เดิมเป็น คุณวณฺต

ลง อํ ทฺยติยาวิภตฺติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทฺยติยา”

ในเพราะ อํ วิภตฺติ แปลงสรรท่ายของ นฺต เป็น อ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “นฺตฺสฺสนฺโต โยสุ จ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพพฺมโธจฺจิตมฺสฺสรํ สเรณ วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรึ ยุตุเต”

สำเร็จรูปเป็น คุณวนฺต

“วา”ติ วัตตเต.

บทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[บทว่า วา ตามมาจากสูตรว่า นุตสส เส วา โดยมณฑุกคตินัย]

๑๐๒. โตติตา สสมีนาสู.

แปลง นตุ กับวิภัตติเป็น โต, ตี และ ตา ในเพราะ ส, สมี และ นา วิภัตติ ได้บ้าง

โตติตา อ. โต, ตี และ ตา อาเทศพ. นตุสส แห่ง นตุ บัจจัย สวิภตติสส อันเป็นไปกับ
ด้วยวิภัตติ โหนฺติ ย่อมมี วา บ้าง สสมีนาสู ในเพราะ ส, สมี และ นา วิภัตติท. ๗

สพฺพสเสว นตุบัจจยสส สวิภตติสส โตติตาอาเทศา โหนฺติ วา สสมีนาสู อิจฺเจเตสุ
ยถาสงขยฺ.

แปลง นตุ บัจจัยทั้งศัพท์นั้นเกี่ยวกับวิภัตติเป็น โต, ตี และ ตา ในเพราะวิภัตติ
เหล่านี้คือ ส, สมี และนา ตามลำดับได้บ้าง

[คำว่า ยถาสงขยฺ คือ ตามการนับ หมายถึง ตามลำดับนั่นเอง]

คุณวตา คุณวนนฺเตน คุณวนนฺเตหิ คุณวนนฺเตภิ.

[ตติยา] คุณวตา คุณวนนฺเตน คุณวนนฺเตหิ คุณวนนฺเตภิ

การประกอบรูปศัพท์ คุณวตา

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนนตุ

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรณฺ ตติยา”

ในเพราะ นา วิภัตติ แปลง นตุ บัจจัยกับ นา เป็น ตา ด้วยสูตรว่า “โตติตา สสมีนาสู”

สำเร็จรูปเป็น คุณวตา

การประกอบรูปศัพท์ คุณวนนฺเตน

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนนตุ

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรณฺ ตติยา”

ในเพราะ นา วิภัติ แปลงสระ อุ ท้าย คุณวนตุ เป็น อ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “นตุสนโต โยสุ จ”
แปลง นา วิภัติท้าย อ การ์นต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า “อโต เนน”
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลไปมาเทศปฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตุเต”
สำเร็จรูปเป็น คุณวนเตน

๑๐๓. นุตสฺส เส วา.

แปลง นตุ กับวิภัตติเป็น นุตสฺส ในเพราะ ส วิภัตติได้บ้าง

นุตสฺส อ. นุตสฺส อาเทศ นุตสฺส แห่ง นตุ ปัจจัย สวิภตฺติสฺส อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ
โหติ ย่อมมี วา บ้าง เส ในเพราะ ส วิภัตติ ๗

สหพสเสว นตุปัจจัยสส สวิภตฺติสฺส นุตสฺสอิจฺจยมาเทโส โหติ วา เส วิภตฺติมฺหิ.

แปลง นตุ ปัจจัยทั้งศัพท์นั้นเกี่ยวกับวิภัตติ เป็นรูปว่า นุตสฺส นี้ ในเพราะ ส วิภัตติ
ได้บ้าง

คุณวนนุตสฺส คุณวโต.

[จตุตถิ เอกพจน์] คุณวนนุตสฺส คุณวโต (แก่ผู้มีคุณ)

การประกอบรูปศัพท์ คุณวนนุตสฺส

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนนตุ

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทานะ จตุตถิ”

ในเพราะ ส วิภัตติ แปลง นตุ กับ ส วิภัตติเป็น นุตสฺส ด้วยสูตรว่า “นุตสฺส เส วา”

สำเร็จรูปเป็น คุณวนนุตสฺส

การประกอบรูปศัพท์ คุณวโต

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนนตุ

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทานะ จตุตถิ”

ในเพราะ ส วิภัตติ แปลง นตุ กับ ส วิภัตติเป็น โต ด้วยสูตรว่า “โตติตา สสมฺนาสุ”

สำเร็จรูปเป็น คุณวโต

๑๐๔. นมฺหิ ตํ วา.

แปลง นตุ กับวิภตฺติเป็น ตํ ในเพราะ นํ วิภตฺติได้บ้าง

ตํ อ. ตํ อาเทศ นตุสฺส แห่ง นตุ ปัจจัย สวิภตฺติสฺส อันเป็นไปกับด้วยวิภตฺติ โหติ
ย่อมมี วา บ้าง นมฺหิ ในเพราะ นํ วิภตฺติ ฯ

สพฺพสเสว นตุปัจจัยสฺส สวิภตฺติสฺส ตํอาทโส โหติ วา นมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

แปลง นตุ ปัจจัยทั้งศัพท์นั้นเกี่ยวกับวิภตฺติเป็น ตํ ในเพราะ นํ วิภตฺติเบื้องหลังได้บ้าง

คุณวตํ คุณนวนตานํ

[จตุตถิ พหุพจน์] คุณวตํ คุณนวนตานํ (แก่ผู้มีคุณทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ คุณวตํ

ศัพท์เดิมเป็น คุณนวนตุ

ลง นํ จตุตถิวิภตฺติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทานे जतुत्ति”

ในเพราะ นํ วิภตฺติ แปลง นตุ กับ นํ วิภตฺติเป็น ตํ ด้วยสูตรว่า “นมฺหิ ตํ วา”

สำเร็จรูปเป็น คุณวตํ

“อมฺหตุมฺहनตุ”อิจฺจาทีนา สฺมาวจนสฺส นาพฺยปเทโส.

ให้ สฺมา วิภตฺติชื่อว่า นา ด้วยสูตรเป็นต้นว่า อมฺหตุมฺहनตุ (สฺมา วิภตฺติท้าย อมฺห,
ตุมฺห, ศัพท์ลงท้ายด้วย นตุ, ราช, พฺรหฺม, อดต, สข, สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น ฟังทราบเหมือน
นา วิภตฺติ)

คุณวตา คุณนวนตา คุณนวนตฺสฺมา คุณนวนตฺมฺหา คุณนวนเตหิ คุณนวนเตภิ, คุณนวนตฺสฺส คุณวโต
คุณวตํ คุณนวนตานํ, คุณวติ คุณนวนเต คุณนวนตฺสฺมี คุณนวนตฺมฺหิ คุณนวนเตสฺ.

[ปัญจมี] คุณวตา คุณนวนตา คุณนวนตฺสฺมา คุณนวนตฺมฺหา คุณนวนเตหิ คุณนวนเตภิ

[หฺวีจฺฉี] คุณนวนตฺสฺส คุณวโต คุณวตํ คุณนวนตานํ

[สัตตมี] คุณวติ คุณนวนเต คุณนวนตฺสฺมี คุณนวนตฺมฺหิ คุณนวนเตสฺ

การประกอบรูปศัพท์ คุณวตา

ศัพท์เดิมเป็น คุณนวนตุ

ลง สฺมา ปญฺจมีวักตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทาเน ปญฺจมี”

แปลง สฺมา วิกตติเป็น นา ด้วยสูตรว่า “อมฺหตุมฺหนฺตุราชพฺรหฺมตฺตสขสฺตฤปิตาทีหิ สฺมา นาว”

ในเพราะ นา แปลง นฺตุ กับ นา เป็น ตา ด้วยสูตรว่า “โตตติตา สฺมึนําสู”

สำเร็จรูปเป็น คุณวตา

คุณวนฺตุ สทฺทปทมาลา

วิกตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐฺมา	คุณวา	คุณวณฺโต คุณวณฺตา
อาลปนะ	โก คุณวํ คุณว คุณวา	ภวานฺโต คุณวณฺโต คุณวณฺตา
ทฺติยา	คุณวณฺตํ	คุณวณฺเต
ตติยา	คุณวตา คุณวณฺเตน	คุณวณฺเตหิ คุณวณฺเตภิ
จตุตถี	คุณวโต คุณวณฺตสฺส	คุณวตํ คุณวณฺตานํ
ปญฺจมี	คุณวตา คุณวณฺตา คุณวณฺตสฺมา คุณวณฺตมฺหา	คุณวณฺเตหิ คุณวณฺเตภิ
ณฺฎี	คุณวโต คุณวณฺตสฺส	คุณวตํ คุณวณฺตานํ
สํตฺตมี	คุณวติ คุณวณฺเต คุณวณฺตสฺมี คุณวณฺตมฺหิ	คุณวณฺเตสุ

เอวํ คณวา กุลวา พลวา ยสวา ธนวา สุตวา ภควา หิมวา ผลวา สีลวา ปญฺจวา
อิจฺจาทยโย.

ศัพท์เป็นต้นว่า

คณวา	(ผู้มีหมู่คณะ)	กุลวา	(ผู้มีตระกูล)	พลวา	(ผู้มีกำลัง)
ยสวา	(ผู้มีชื่อเสียง)	ธนวา	(ผู้มีทรัพย์)	สุตวา	(ผู้มีการสดับ)
ภควา	(ผู้มีโชค)	หิมวา	(มีหิมะ)	ผลวา	(มีผล)
สีลวา	(ผู้มีศีล)	ปญฺจวา	(ผู้มีปัญญา)		

พึงทราบเหมือนอย่างนี้

[คำว่า ยสวา มาจาก ยส ศัพท์ + วนฺตุ ปัจจัยในอัสสัดถิตัทธิตที่แปลว่า “มี” เมื่อลง สี ปัจจัยก็มี

รูปว่า ยสสฺสี คำทั้งสองมีความหมายว่า “ผู้มีเกียรติยศ” หรือ “ผู้มีบิรवार”]

หิมวนุตฺตสทฺทโต สิมฺหิ กเต-

เมื่อลง สี วิภัตติท้าย หิมวนุตฺ คัพฺพแล้ว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“อตฺตํ, นุตฺตสนฺโต”ติ จ วุตฺตมานเ-

เมื่อพบว่า อตฺตํ (เป็น อ) และพบว่า นุตฺตสนฺโต (สระท้าย นุตฺ) ตามมาปรากฏ[ในสูตร
นี้้อยู่]

๑๐๕. สิมฺหิ วา.

แปลงสระท้ายของ นุตฺ เป็น อ ในเพราะ สี วิภัตติตามอุทาหรณ์

อนฺโต อ.ที่สุด นุตฺตสฺส ของ นุตฺ ปัจจัย อตฺตํ เป็นความเป็นแห่ง อ โหติ ย่อมเป็น สิมฺหิ
ในเพราะ สี วิภัตติ วา ตามอุทาหรณ์ ๗

นุตฺตฺจยสฺส อนฺโต อตฺตํ โหติ วา สิมฺหิ วิภตฺติมฺหิตี อตฺตํ.

แปลงสระท้ายของ นุตฺ ปัจจัย เป็น อ ในเพราะวิภัตติคือ สี ตามอุทาหรณ์

[คำว่า นุตฺตฺจยสฺส อนฺโต อตฺตํ แปลตามศัพท์ว่า “ที่สุดของ นุตฺ ปัจจัยเป็นความเป็นอ” การเขียน
บาลีในลักษณะเช่นนี้มีใช้น้อยมาก ส่วนใหญ่จะใช้เป็น อนฺโต อตฺตํ อาปชฺชเต (ที่สุดย่อมถึงความเป็น อ) หรือ
อนุตฺตสฺส อตฺตํ โหติ (ความเป็น อ ของที่สุดย่อมมี)

ฉบับสิงหลมีรูปในวุตฺติว่า วิภตฺติมฺหิตี อตฺตํ โดย อิติ อตฺตํ เป็นคำสรูปความในสูตรนี้ และมีความ
สัมพันธ์กับประโยคต้นว่า “อตฺตํ, นุตฺตสนฺโต”ติ จ วุตฺตมานเ แต่ฉบับฉန္ฑิลูสังคายนามีคำสรูปความดังกล่าว]

หิมวนฺโต, หิมวา.

[ปฐมา เอกพจน์] หิมวนฺโต, หิมวา (ภูเขามีหิมะ, ภูเขาหิมพานต์)

[อุทาหรณ์ว่า หิมวนฺโต ปรากฏในคัมภีร์ธรรมบท (ขุ.ธ. ๒๕.๓๐๔.๖๙) ว่า ทูเร สนฺโต ปกาเสนฺติ
หิมวนฺโตว ปพฺพโต (คนตีย่อมปรากฏแต่ไกลเหมือนภูเขาหิมพานต์)]

การประกอบรูปศัพท์ หิมวนฺโต

ศัพท์เดิมเป็น หิมวนุตฺ

ลง สี ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปฐมา”
 ในเพราะ สี วิภัตติ แปลง อุ ของ นตุ เป็น อ ด้วยสูตรว่า “ลิมฺหิ วา”
 แปลง สี วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”
 แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโรจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
 ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”
 นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”
 สำเร็จรูปเป็น หิมวนฺโต

เสสํ สมํ.

การประกอบรูปศัพท์ที่เหลือก็เหมือนกัน[กับ คุณนวนตุ ศัพท์]

หิมวนฺตุ สหฺพทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	หิมวนฺโต หิมวา	หิมวนฺโต หิมวนฺตา
อาลปนะ	หิมวํ หิมว หิมวา	หิมวนฺโต หิมวนฺตา
ทุตฺติยา	หิมวนฺตํ	หิมวนฺเต
ตติยา	หิมวตา หิมวนฺเตน	หิมวนฺเตหิ หิมวนฺเตภิ
จตุตถี	หิมวโต หิมวนฺตสฺส	หิมวตํ หิมวนฺตานํ
ปัญฺจมี	หิมวตา หิมวนฺตา หิมวนฺตสฺมา หิมวนฺตมฺหา	หิมวนฺเตหิ หิมวนฺเตภิ
ษฏฺฐี	หิมวโต หิมวนฺตสฺส	หิมวตํ หิมวนฺตานํ
สัตตมี	หิมวติ หิมวนฺเต หิมวนฺตสฺมี หิมวนฺตมฺหิ	หิมวนฺเตสุ

ปุณฺ วาคคฺคณกรณํ หิมวนฺตุสฺหฺพทโต อณฺยตฺร อตฺตนิเสรฺนตถํ.

การใส่ วา ศัพท์[เข้ามาในสูตรนี้]อีก มีประโยชน์เพื่อห้ามความเป็น อ ในอุทาหรณ์
 อื่น นอกจาก หิมวนฺตุ ศัพท์

[วา ศัพท์จากสูตรว่า สหฺพสฺส วา อํเสสุ อาจตามมาปรากฏในสูตรนี้ได้ด้วยอริการณฺย การใส่ วา

ศัพทเข้าม่อีกครั้งหนึ่งจึงเป็นการเน้นว่า ในศัพทอื่น เช่น คุณวณตุ อาจไม่มีการแปลง อู เป็น อ อย่างนี้]

ววดถิตวิภาสโตโย วาสทโท.

วา ศัพทนี้มีอรรถวว่า ววดถิตวิภาส

เตน คุณวณตาทิสู นาดิปปสงโค.

เพราะเหตุนั้น จึงไม่นับเข้าใน คุณวณตุ ศัพทเป็นต้น

[วา ศัพทแสดงอนิจจวิธิ คือ หิมวณโต, หิมวา และอสนตวิธิ คือ คุณวา นี้เป็นมติของท่าน พระพุทธรูปยยะว่า คุณวณตุ ศัพทเป็นต้นไม่มีการแปลง อู เป็น อ แต่ความจริงแล้วในพระไตรปิฎก มีการแปลงดังกล่าวด้วย เช่น ในคาถาวว่า

อดุโล นาม นามเนน

ปญจวณโต ชุตินุโร.^{๒๘}

“เราเป็นผู้มีปัญญาทรงความรุ่งโรจน์ปรากฏนามว่า อดุละ”

คติมนโต สติมนโต

ธิติมนโต จ โย อิติ

สทรมมครุโก เถโร

อานนุโท ธมมปาลโก.^{๒๙}

“ภิกษุใดมีปัญญา มีสติ มีความตั้งมั่น ภิกษุนั้นชื่อว่า อานนุโท เป็นพระเถระผู้หนักแน่นในพระสัทธรรม เป็นผู้รักษารธรรม”

สทสส พรหมโลกานัน

มหาพรหมภิติภูจติ

อุปปนโน ชุติมนโต

ภิสุมากาโย ยสสสิ โส.^{๓๐}

“ท้าวมหาพรหมย่อมปกครองพรหมโลกพันหนึ่ง ท่านบังเกิดแล้วในพรหมโลก มีอานุภาพ มีกายใหญ่โต”

ด้วยเหตุนี้ ในสัททนิติปกรณ (สุตตมาลา) จึงอนุญาตการแปลง นตุ เป็น อ ในคาถาไว้ว่า

เอตถ จ กตถจิติ อมิณา คาถาวิสโย คเหตุพโพ.^{๓๑}

อนึ่ง พึงถือเอาวิสัยแห่งคาถาดังกล่าว กตถจิติ (ในบางแห่ง) ในสูตรนี้]

เอว สติมา ธิติมา คติมา มติมา มุติมา มุตติมา ชุติมา สิริมา หิริมา ฤติมา รติมา ยติมา
 สุจิมา กลิมา พลิมมา กสิมา รุจิมา พุทธิมา จกขุมมา พนธุมมา เหตุมา เสตุมา เกตุมา ราหุมมา ภาณุมมา
 ชาณุมมา วิชชุมมา อิจจาทยโย.

ศัพท์เป็นต้นว่า

สติมา	(ผู้มีสติ)	ฉิติมา	(ผู้มีความตั้งมั่น)
คติมา	(ผู้มีความคิด)	มติมา	(ผู้มีความคิด)
มุติมา	(ผู้มีความคิด)	มุตฺติมา	(ผู้มีความหลุดพ้น)
ชฺติมา	(ผู้มีความรู้เรื่อง)	สิริมา	(ผู้มีสิริ)
หิริมา	(ผู้มีความละอาย)	ฤติมา	(ผู้มีคำสรรเสริญ)
รติมา	(ผู้มีความยินดี)	ยติมา	(ผู้มีความพยายาม)
สุจิมา	(ผู้มีความบริสุทธิ์)	กलिมา	(ผู้มีโทษ)
พฺลิมมา	(ผู้มีความเสียสละ)	กสิมา	(ผู้ทำเกษตรกรรม)
รุจิมา	(ผู้มีความงาม)	พฺพุทธิมา	(ผู้มีปัญญา)
จกฺขุมา	(ผู้มีดวงตา)	พฺนธุมา	(ผู้มีพวงพ้อง)
เหตุมา	(มีเหตุ)	เสตุมา	(มีสะพาน)
เกตฺตมา	(มีธง, มีมานะตั้งธง)	ราหุมา	(มีราหู = พระจันทร์)
ภาณฺตมา	(มีแสงสว่าง)	ขาณฺตมา	(มีต่อไม้)
วิชฺชฺตมา	(มีสายฟ้า)		

พึงทราบเหมือนอย่างนี้

[บทข้างต้นแม้ลง มนฺตฺ บัจจัยก็แจกตาม คุณวณฺตฺ ศัพท์เช่นกัน ดังนั้น บทที่ลง วณฺตฺ และ มนฺตฺ บัจจัยจึงมีพทมาลาเหมือนกัน

อนึ่ง แม้บทที่ลง อวณฺตฺ บัจจัย เช่น ยาวา (ย + อวณฺตฺ), บทที่ลง ตาวณฺตฺ บัจจัย เช่น เอตฺตาวา (เอต + ตาวณฺตฺ) และบทที่ลง อิมณฺตฺ บัจจัย เช่น จนฺตฺติมา (จณฺต + อิมณฺตฺ) ก็แจกตาม คุณวณฺตฺ

แม้ว่าบทที่ลง วณฺตฺ และ มนฺตฺ บัจจัยจะมีศัพท์เดิมเป็น อฺ การันต์ แต่ในบทสำเร็จไม่มี อฺ อักษรปรากฏ ท่านจึงนับเข้าใน อ การันต์ ดังปทรูปสิทธิฎีกากล่าวว่า

เอตฺต จ วณฺตฺปจฺจยณฺตฺตานํ อฺการณฺสฺส อปฺปโยคิตาย อการณฺเตสฺส คหณํ เวทิตพฺพ.^{๓๒}

อนึ่ง ในสูตรนี้ พึงทราบการถือเอาศัพท์ที่ลง วณฺตฺ บัจจัยใน อ การันต์ เพราะไม่ประกอบ อฺ อักษร]

ตตถ สติมนตุพนฺธมนตุสทฺทานํ อํเสสุ รูปเกโท.

ในบรรดาศัพท์ที่ลง มนตุ ปัจจัยเหล่านั้น ความแตกต่างของรูปศัพท์ย่อมมีแก่ สติมนตุ และ พนฺธมนตุ ศัพท์ ในเพราะ อํ และ ส วิภัติ

“อตฺตํ, นตุสฺส”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า อตฺตํ (ความเป็น อ) และบทว่า นตุสฺส (แห่ง นตุ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๐๖. สพฺพสฺส วา อํเสสุ.

แปลง นตุ ทั้งศัพท์เป็น อ ในเพราะ อํ และ ส วิภัติ ตามอุทาหรณ์

อตฺตํ อ.ความเป็น อ นตุสฺส แห่ง นตุ ปัจจัย สพฺพสฺส ทั้งศัพท์ โหติ ย่อมมี อํเสสุ ในเพราะ อํ และ ส วิภัติท. วา ตามอุทาหรณ์ ๒

สพฺพสฺเสว นตุปัจจัยสฺส อตฺตํ โหติ วา อํสอิจฺเจเตสุ.

แปลง นตุ ปัจจัยทั้งศัพท์นั้นเที่ยวเป็น อ ในเพราะวิภัติเหล่านี้ คือ อํ และ ส

อิทาปิ วาสทฺสฺส วตฺถิตฺติวิภาสฺสตา นาติปฺปสงฺโก.

การนับเข้า[ในศัพท์อื่นนอกจาก สติมนตุ และ พนฺธมนตุ] ย่อมไม่มีเพราะ วา ศัพท์ ในสูตรนี้เป็นวตฺถิตฺติวิภาส

[วา ศัพท์ในสูตรนี้แสดงอนิจจวิธ คือ สติมํ สติมนตํ, พนฺธมํ พนฺธมนตํ เป็นต้น และแสดงอสังคตวิธ ในอุทาหรณ์ว่า คุณวณฺตํ, คุณวโต เป็นต้น

ตามความเห็นของคัมภีร์นี้ การแปลง นตุ เป็น อ ในเพราะ อํ และ ส วิภัติ มีเฉพาะใน สติมนตุ ศัพท์ และ พนฺธมนตุ ศัพท์เท่านั้น ศัพท์อื่นคือ คุณวณฺตํ หิมวณฺตํ เป็นต้นไม่มีรูปนี้ อย่างไรก็ตาม ในพระไตรปิฎกพบรูปที่แปลง นตุ เป็น อ ในเพราะ อํ และ ส วิภัติได้ เช่น หิมวํ (หิมวณฺตํ + อ), จกฺขุมํ (จกฺขุมนฺตํ + อ), อสํ (อสฺนตํ + อ), อิทธิมฺสฺส (อิทธิมนฺตํ + ส) ในพระบาลีว่า

อชฺโณคาเหตุวา หิมวํ.^{๓๓}

หยั่งลงสู่ป่าหิมพานต์แล้ว

หนุท ปสฺสามิ จกฺขุมํ.^{๓๔}

เอาเถอะ หม่อมฉันจะแลดูพระพุทธรองค์ผู้ทรงพระจักร์

ยี่ ยี่ หิ ราช ภาติ

สนฺตํ วา ยทิ วา อสํ.

สีลวณฺตํ วิสีลํ วา

วสํ ตสฺเสว คจฺจนฺติ.^{๓๕}

“ข้าแต่มหाराช บุคคลคบกับใครๆ ซึ่งเป็นคนดีหรือคนชั่ว มีศีลหรือไร้ศีล ย่อม
ไปสู่อำนาจของบุคคลนั้น”

อนาปตติ อิทิมสฺส อิทิวิสเย.^{๓๖}

ไม่เป็นอาบัติในฤทธิ์วิสัยของท่านผู้มีฤทธิ์]

สติมํ สติมนฺตํ, พนฺธุมํ พนฺธุมนฺตํ, สติมสฺส สติมโต สติมนฺตสฺส, พนฺธุมสฺส พนฺธุมโต
พนฺธุมนฺตสฺส.

[ทุติยา เอกพจนฺ] สติมํ สติมนฺตํ พนฺธุมํ พนฺธุมนฺตํ

[จตุตถิ เอกพจนฺ] สติมสฺส สติมโต สติมนฺตสฺส พนฺธุมสฺส พนฺธุมโต พนฺธุมนฺตสฺส

เสสํ สมนํ.

การแจกรูปที่เหลือก็เหมือนกัน[กับ คุณวณฺตุ ตัฟฺท]

คจฺจนฺตสทฺทสฺส เกโท.

ความแตกต่างของ คจฺจนฺต ศัพท์ย่อมมี

คจฺจนฺต สี.

คจฺจนฺต สี (ลง สี วิภตฺติทําย คจฺจนฺต ศัพท์)

“วา”ติ วตฺตเต.

บทว่า วา (ตามอุทาหรณ์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๐๗. สิมฺหิ คจฺจนฺตาทินํ นุตสทฺโท อ.

แปลง นุต ศัพท์ของ คจฺจนฺต ศัพท์เป็นต้น เป็น อ ในเพราะ สี วิภตฺติตามอุทาหรณ์ นุตสทฺโท อ. นุต ศัพท์ สทฺททานํ ของศัพท์ท. คจฺจนฺตาทินํ อันมี คจฺจนฺต เป็นต้น อาปชฺชเต ย่อมถึง อ ซึ่งความเป็น อ สิมฺหิ ในเพราะ สี วิภตฺติ วา ตามอุทาหรณ์ ๕

[คัจฉันตาทิคณะ คือ กลุ่มศัพท์ที่ลง อนุต บัจจยอันมี คจฺจนฺต เป็นต้น ดังคัมภีร์พาลาวตารกล่าวว่า คจฺจนฺตาทโย นาม อนุตปจฺจยนฺตา.^{๓๗}

ชื่อว่าศัพท์มี คจฺจนฺต เป็นต้น เป็นศัพท์ที่มี อนุต บัจจยอยู่ท้าย

อาทิ ศัพท์ใน คจฺจนฺตาทิ ใช้ในความหมายว่า ปการะ (เหมือนกัน) คือ หมายถึงศัพท์ที่ลง อนุต บัจจยเหมือนกันเท่านั้น

วา ศัพท์ในสูตรนี้มีอรรถว่า วตฺตติตฺวิภาสา มี ๓ ลักษณะ คือ

๑. นิจฺจวิธิ รูปว่า ภวํ (ท่านผู้เจริญ)

๒. อนิจฺจวิธิ รูปว่า คจฺจนํ, คจฺจนโต

๓. อสฺนตฺวิธิ รูปว่า กโรนฺโต, การาเปนฺโต ที่ลง อนุต บัจจยท้าย เอ และ โอ แต่อาจมีรูปว่า

กรํ ในคาถาบ้าง เช่น ไนมหาชนกชาตก (ขุ.ชา. ๒๘.๑๒๖.๑๓๘) มีรูปว่า กรํ ปุริสกิจฺจานิ น จ ปจฺจนาหฺนฺตฺตฺปติ (เขาผู้ทำสิ่งที่บุรุษควรกระทำย่อมไม่เสียใจในภายหลัง)]

คจฺจนฺตอิจฺเจวมาทินํ อนุตปจฺจยนฺตานํ นุตสทฺโท อรูปํ อาปชฺชเต วา สิมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

นุต ศัพท์ของศัพท์ทั้งหลายซึ่งมี อนุต บัจจยเป็นที่สุดคือ คจฺจนฺต อย่างนี้ ย่อมถึง

ความเป็นรูปว่า อ ในเพราะ ลี วิภัตติ ตามอุทาหรณ์

[ในชุดอธิบายคำว่า อ ในสูตรนี้ว่า อรูป (ความเป็นรูปว่า อ) เพื่อแสดงความเป็นนิคคหิตที่มีระ
อ ประกอบร่วมกัน ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่าไม่มีเพียงนิคคหิตเหมือนคำว่า อ ในสูตรว่า อิติ นิคคหิต]

สรโลปสิโลปา.

การลบสระหน้าและการลบ ลี วิภัตติย่อมมี

[ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า สรโลปมาเทสปรจุยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ และลบ
ลี วิภัตติด้วยสูตรว่า เสสโต โลปํ คสิปิ]

โส คจฺฉํ คจฺฉนฺโต วา คณฺหาติ.

เช่น โส คจฺฉํ คจฺฉนฺโต วา คณฺหาติ (เขาไปอยู่ย่อมถือเอา, เมื่อไปอยู่จึงได้ถือเอา)

[บทที่ลง อนฺต ปัจจัยเรียกว่า อัพันฺตรกริยา คือ กริยาในระหว่าง หมายความว่า ใช้เป็นกริยา-
คฺมพากย์ไม่ได้ ท่านจึงเพิ่มบทกัตตาคือ โส (บุคฺคโล) และกริยาคฺมพากย์คือ คณฺหาติ เข้ามาไว้ในพากย์เพื่อ
แสดงข้อความนี้ แต่ในบางแห่งบทดังกล่าวก็ใช้เป็นกัตตาคือเหมือนกัน เช่น มหํ (ผู้ประเสริฐ) ภวํ (ผู้เจริญ)
และในบางแห่งก็ใช้เป็นกริยาคฺมพากย์ได้อีกด้วย ดังอุทาหรณ์ในพระบาลีว่า

ตโยเม ภิกฺขเว บุคฺคฺลา สนฺโต สฺวิชฺชมานา โลกสฺมี. กตฺเม ตโย. อนฺโธ เอกจฺกฺขุ ทฺวิจฺกฺขุ.^{๓๘}

ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลสามจำพวกนี้มีอยู่หาได้ในโลก บุคคลสามจำพวกเป็นโณน คือคนบอด
คนมีจักขุข้างเดียว คนมีจักขุสองข้าง

คำว่า สนฺโต (อส ธาตุ + อ ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย) และ สฺวิชฺชมานา (สํ บทหน้า + วิท ธาตุ + ย
ปัจจัย + มาน ปัจจัย) ใช้เป็นกริยาคฺมพากย์ในที่นี้]

การประกอบรูปศัพท์ คจฺฉํ

ศัพท์เดิมเป็น คจฺฉนฺต

ลง ลี ปฐมาวินิตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺคตฺเถ ปจฺมา”

ในเพราะ ลี วิภัตติ แปลง นฺต เป็น อ ด้วยสูตรว่า “ลิมฺหิ คจฺฉนฺตาทํ นฺตสทฺโท อ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมฺโธจิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทศปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป तु ปกติ”

ลบ ลี วิภตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลโป คสิปิ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ युตุเต”

สำเร็จรูปเป็น คจฺฉ

[สูตรนี้มีการแบ่งสูตรที่เรียกว่า โยควิภาคะ ท่านจะกล่าวต่อไปในสูตร ๖๕๐]

“คจฺจนฺดาทีนํ นุตสทฺโท”ติ จ วัตตมาเน

เมื่อบทว่า คจฺจนฺดาทีนํ (ของ คจฺจนฺต เป็นต้น) และบทว่า นุตสทฺโท (นุต คัพฺพ) ตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]อยู่ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๑๐๘. เสเสสฺ นตุว.

นุต ของ คจฺจนฺต คัพฺพเป็นต้น ฟังทราบเหมือน นตุ ในเพราะวิภัตติและปัจจัยที่เหลือ นุตสทฺโท อ. นุต คัพฺพ สทฺทานํ ของคัพฺพท. คจฺจนฺดาทีนํ อันมี คจฺจนฺต เป็นต้น ทฎฺฐพฺโพ อันท่าน ฟังทราบ นตุ อิว ราวกะ อ. นตุ ปัจจัย วิภตฺติปฺปจฺเจสฺ ในเพราะวิภัตติและปัจจัยท. เสเสสฺ ที่เหลือ ๆ

คจฺจนฺดาทีนํ นุตสทฺโท นตุปฺปจฺจโยว ทฎฺฐพฺโพ เสเสสฺ วิภตฺติปฺปจฺเจสฺ.

นตุ คัพฺพของ คจฺจนฺต เป็นต้น ฟังทราบเหมือน นตุ ปัจจัย ในเพราะวิภัตติและปัจจัยที่เหลือ[จาก ลี วิภตฺติ]

[คำว่า เสเสสฺ วิภตฺติปฺปจฺเจสฺ คือ วิภตฺติมี โย เป็นต้นนอกจาก ลี วิภตฺติ และอิตถิปัจจย คือ อี ปัจจัยที่ลงด้วยสูตรว่า นทาทีโต วา อี (ดู สูตร ๑๙๒)]

อสิมฺหิ การิยาติเทโสยํ.

สูตรนี้เป็นสูตรชี้แนะวิธีที่ฟังกระทำในเพราะวิภัตติที่มีใช้ ลี

[สูตรนี้เป็นอดีตสูตร ประเภทการิยาติเทสะ คือ ชี้แนะวิธีที่ฟังกระทำโดยแนะนำว่าให้กระจายเหมือนวิธีที่ได้แสดงมาแล้ว หมายความว่า ให้ทำวิธีใน นุต เหมือน นตุ ที่กล่าวไว้ในสูตรว่า นตุสฺส นโต เป็นต้น แต่มีได้ให้แปลง นุต เป็น นตุ โดยตรง]

เสสฺ คฺจนฺนตุสฺม.

การกระจายรูปที่เหลือเหมือนกับ คฺจนฺนตุ คัพฺพ

เต คจฺจนฺโต คจฺจนฺดา, โภ คจฺจํ โภ คจฺจ โภ คจฺจา ภาวนฺโต คจฺจนฺโต คจฺจนฺดา, คจฺจนฺตํ คจฺจนฺเต, คจฺจนฺตา คจฺจนฺเตน คจฺจนฺเตหิ คจฺจนฺเตภิ, คจฺจโต คจฺจนฺตสฺส คจฺจตํ

คจจนุตานัน, คจจนตา คจจนุตสฺมา คจจนุตมฺหา คจจนุตเตหิ คจจนุตเตภิ, คจจนโต คจจนุตสฺส
คจจนตํ คจจนุตานัน, คจจนติ คจจนนเต คจจนุตสฺมี คจจนุตมฺหิ คจจนุตเตสุ.

[ปฐมา พหุพจน์]		เต คจจนโต คจจนุตา
[อาลปนนะ] โภ คจจํ โภ คจจ โภ คจจา		ภวานโต คจจนโต คจจนุตา
[ทุตียา] คจจนตํ		คจจนเต
[ตตียา] คจจนตา คจจนนเตน		คจจนุตเตหิ คจจนุตเตภิ
[จตุตถี] คจจนโต คจจนุตสฺส		คจจนตํ คจจนุตานัน
[ปญฺจมี] คจจนตา คจจนุตสฺมา คจจนุตมฺหา		คจจนุตเตหิ คจจนุตเตภิ
[ฉฺฉฺฉี] คจจนโต คจจนุตสฺส		คจจนตํ คจจนุตานัน
[สํตตมี] คจจนติ คจจนนเต คจจนุตสฺมี คจจนุตมฺหิ		คจจนุตเตสุ

[ฉบับฉฺฉฺฉีสังคายนามีรูปว่า คจจํ ในทุตียาวิภัตติ แต่รูปนี้ไม่สมควร เพราะ คจจนต ศัพท์แจกตาม
คุณนตฺต ศัพท์ มิใช่แจกตาม สติมนตฺต หรือ พนฺธมนตฺต ซึ่งมีรูปต่างจาก คุณนตฺต ใน อํ และ ส วิภัตติ]

คจจนุต สหุทปทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหุพจน์
ปฐมา	คจจํ คจจนโต	คจจนโต คจจนุตา
อาลปนนะ	โภ คจจํ คจจ โภ คจจา	ภวานโต คจจนโต คจจนุตา
ทุตียา	คจจนตํ	คจจนเต
ตตียา	คจจนตา คจจนนเตน	คจจนุตเตหิ คจจนุตเตภิ
จตุตถี	คจจนโต คจจนุตสฺส	คจจนตํ คจจนุตานัน
ปญฺจมี	คจจนตา คจจนุตสฺมา คจจนุตมฺหา	คจจนุตเตหิ คจจนุตเตภิ
ฉฺฉฺฉี	คจจนโต คจจนุตสฺส	คจจนตํ คจจนุตานัน
สํตตมี	คจจนติ คจจนนเต คจจนุตสฺมี คจจนุตมฺหิ	คจจนุตเตสุ

เอวํ มหํ จรํ ติญฺจํ

ชยํ ชีรํ จวํ มียํ

ททํ ภูญฺชํ สฺถนํ ปจํ

สรํ ภูพฺพํ ชปํ วชํ

อิจฺจาทยโ.

“ศัพทํเป็นต้นว่า

มหํ (ยิ่งใหญ่, บูชาอยู่)	จรั (ประพศติอยู่, เทียวไปอยู่)		
ติฏฺฐจํ (ตั้งอยู่)	ททํ (ให้อยู่)	ภุณฺชํ (บริโภคนอยู่)	
สุณฺณํ (ฟังอยู่)	ปจํ (หุงอยู่)	ชยํ (ชนะอยู่)	
ชีรํ (แก้อยู่)	จวํ (เคลื่อนอยู่)	มียํ (ตายอยู่)	
สรํ (ระลึกรอยู่)	กุกุพฺพํ (กระทำอยู่)	ชปํ (ท่องบ่นอยู่)	
วช (ไปอยู่)			

พินฺทรอบเหมือนอย่างนี้”

[อาทิ ศัพทํหมายเอา ภวนุต (ท่านผู้เจริญ), อรหนุต (พระอรหันต์), พุรหนุต (ใหญ่) และ สนุต (สัตบุรุษ) เป็นต้น บางศัพท์ไม่แปลง นุต เป็น อํ เหมือน คจฺฉํ แต่แปลง นุต เป็น อา มีรูปว่า มหา, อรหา, พุรหา อนึ่ง คัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๑๒๘) กล่าวว่า มหา เป็นนินบาต เพราะประกอบได้ในลิงค์ทั้งสามและ พจนทั้งสอง เช่น

เสนา ปทิสฺสเต มหา.^{๓๙}

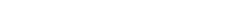
กองทัพใหญ่ย่อมปรากฏ

มหา วตายํ ภูมิจาโล.^{๔๐}

แผ่นดินไหวครั้งใหญ่หลวงนัก

มหาสฺส โหนติ ปริวารา ภิกฺขุ ภิกฺขุณิโย อุปาสกา อุปาสิกาโย เทวา มนุสฺสา อสุรา นาคา
คณฺฐพฺพา.^{๔๑}

[ภิกษุ ภิกษุณี อุปาสก อุปาสิกา เทวดา มนุษย์ อสุร นาค และคณธรรพ ผู้เป็นบริวารของ
พระพุทธรเจ้าพระองค์นั้นมีจำนวนมาก]

ภวนุตสททส คโยนาสวจเนส วิเสโส. โหติ

ความแตกต่างของ ภวนุต ศัพท์ย่อมมีในเพราะ ค, โย, นา และ ส วิภัตติ

[รูปที่เหลือจาก ค เป็นต้นเหมือนกับ คจณุต ศัพท์]

โส ภว.

[ปฐมา เอกพจน์] โส ภว (ผู้เจริญนั้น)

[ฉบับฉฺฐสูตสังคายนามีรูปว่า ภว เท่านั้น แต่พยาขยาของสิงหลมีรูปว่า ภว ภวนโต เมื่ออ้างอิงคำว่า คโยนาสวจเนส (ในเพราะ ค, โย, นา และ ส วิภัตติ) ก็ควรมีรูป ภวนโต ด้วย เพราะใน ส วิภัตติ ก็เหมือนกับ คจณุต ศัพท์ที่มีรูปว่า คจณ, คจณโต อย่างไรก็ตาม โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๔๙) แสดงรูปว่า ภว เท่านั้น และปฏิเสธรูปว่า ภวนโต ตามนัยนี้รูปว่า ภวนโต ไม่ควรมีในที่นี้]

“ภวโต”ติ วตเตเต.

บทว่า ภวโต (ของ ภวนุต ศัพท์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๐๙. โอภาโว กวจิ โยสุ วการสส.

แปลง ว อักษรของ ภวนุต ศัพท์เป็น โอ ในเพราะ โย วิภัตติ

โอภาโว อ.ความเป็น โอ วการสส แห่ง ว อักษร ภวโต ของ ภวนุต ศัพท์ โหติ ย่อมมี กวจิ ในบางแห่ง โยสุ ในเพราะ โย วิภัตติท. ๗

[การแปลง ว ของ ภวนุต เป็น โอ มีรูปว่า โภนุต ด้วยสูตรนี้ มีประโยชน์เพื่อแสดงว่ารูปว่า ภวนุต มีใช้มากกว่า โภนุต ความจริงรูปว่า โภนุต ก็เป็นศัพท์เดิมเหมือน ภวนุต ศัพท์ โดยมาจาก ภู ธาตุ + อ ปัจจัย + อนุต ปัจจัย ต่างกันที่ โภนุต มีการพทุธิ์ อู เป็น โอ ส่วน ภวนุต มีการแปลง โอ เป็น อว หลังจากพทุธิ์แล้ว ซึ่งอาจเทียบกับรูปอาขยาตว่า ภวติ, โภติ]

ภวนุตอิจเจตสส วการสส โอภาโว โหติ กวจิ โยอิจเจเตสุ.

ความเป็น โอ แห่ง ว อักษรของศัพท์ว่า ภวนุต นี้ย่อมมีในเพราะวิภัตติคือ โย เหล่านี้ในบางแห่ง

[สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง ๖ ของ ภาวนุต คัพพ์ เป็น โอ เมื่อลง โย วิภัตติแล้ว]

เต โภนโต ภาวนโต ภาวนตา.

[ปจมา พหุพจน์] เต โภนโต ภาวนโต ภาวนตา (ท่านผู้เจริญเหล่านั้น)

การประกอบรูปศัพท์ โภนโต

ศัพท์เดิมเป็น ภาวนุต

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิ่งคตเถ ปจมา”

ในเพราะ โย วิภัตติ แปลง ๖ เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โอภาโว กุวจิ โยสุ วการสส”

ทำ นุต ให้เหมือน นตุ ด้วยสูตรว่า “เสเสสุ นตุว”

แปลง นตุ กับ โย เป็น นโต ด้วยสูตรว่า “นตุสส นโต”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพพมโธจิตมสสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปลจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตเต”

สำเร็จรูปเป็น โภนโต

“ภาวโต”ติ วตตเต.

บทว่า ภาวโต (แห่ง ภาวนุต ศัพท) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๑๐. โภ เค ตุ.

แปลง ภาวนุต ศัพทเป็น โภ และอื่น ๆ ในเพราะ ค

โภ ตุ อ. โภ อาเทศ ด้วย ภาวโต ของ ภาวนุต ศัพท โหติ ย่อมมี เค ในเพราะ ค วิภัตติ ฯ

สพฺพสเสว ภาวนุตสทฺทสส โภ โหติ เค ปเร.

แปลง ภาวนุต ศัพททั้งศัพทนั้นเกี่ยว เป็น โภ ในเพราะ ค วิภัตติเบื้องหลัง

[กัจจายนไวยากรณ์แสดงการแปลง ภาวนุต เป็น โภ โดยคล้ายตามคัมภีร์กัตตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๔๐) แม้คัมภีร์มุกฺคหโพธะ (สูตร ๒๒๖) ก็แสดงการแปลง ภาวนุต เป็น โภ แต่โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๔๖) กล่าวว่า โภ ศัพทเป็นนิบาตในอรรธอาลปนะที่เป็นทั้งเอกพจน์และพหูพจน์ มตินี้กล่าวตามความเห็นของคัมภีร์สิทธิธานตเกามุที (สูตร ๔๔๗) ซึ่งกล่าวว่าเป็น โภส นิบาต]

ตุสทฺเทน ภาเนโตภาเนตาที จ.

และมีการแปลง [ภาวนุต ศัพท] เป็น ภาเนเต และ ภาเนต เป็นต้นด้วย ตุ ศัพท

[รูปร่าง ภาเนเต ตามมติของปทรูปลัทธินิกรณ์เป็นเอกพจน์เท่านั้น โดยแปลง ภาวนุต เป็น ภาเนเต ในเพราะ ค วิภัตติ แต่คัมภีร์โมคคัลลานบัญญัติกา (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๔๖) กล่าวว่า ภาเนเต เป็นนิบาตในอรรธอาลปนะเหมือน โภ ศัพท

รูปร่าง โภาเนต ก็เป็นอาลปนะ เอกพจน์เช่นกัน]

คโลโป.

ลป ค วิภัตติ

โภ ภาเนเต โภาเนต โภาเนตา, โภาเนโต ภาเนโต ภาเนตา. ภาเนต, โภาเนเต ภาเนเต.

[อาลปนะ] โภ ภาเนเต โภาเนต โภาเนตา โภาเนโต ภาเนโต ภาเนตา

[ทุติยา] ภาเนต โภาเนเต ภาเนเต

การประกอบรูปศัพท์ โภ

ศัพท์เดิมเป็น ฆานุต

ลง ลี อาลปนนะ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อาลปนเน จ”

ให้ ลี ชื่อว่า ค ด้วยสูตรว่า “อาลปนเน ลี คสมฺโณ”

ในเพราะ ค แปลง ฆานุต เป็น โภ ด้วยสูตรว่า “โภ เค ตฺ”

ลบ ค ด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปฺ คลปิ”

สำเร็จรูปเป็น โภ

การประกอบรูปศัพท์ ฆานเต

ศัพท์เดิมเป็น ฆานุต

ลง ลี อาลปนนะ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อาลปนเน จ”

ให้ ลี ชื่อว่า ค ด้วยสูตรว่า “อาลปนเน ลี คสมฺโณ”

ในเพราะ ค แปลง ฆานุต เป็น ฆานเต ด้วย ตฺ ศัพท์ในสูตรว่า “โภ เค ตฺ”

ลบ ค ด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปฺ คลปิ”

สำเร็จรูปเป็น ฆานเต

นาเสสุ “โอภาโว กฺวจิ”ติ โยควิภาเคน โอภาโว.

[แปลง ว ของ ฆานุต ศัพท์] เป็น โอ ในเพราะ นา และ ส วิภัตติด้วยการแบ่งสูตร
ให้เหลือว่า โอภาโว กฺวจิ (แปลงเป็น โอ ในบางแห่ง)

โภตา ฆาตา ฆานฺเตน, โภโต ฆาโต ฆานฺตฺสฺส อิจฺจาติ.

เช่น

[ตติยา เอกพจน์] โภตา ฆาตา ฆานฺเตน

[จตุตถี เอกพจน์] โภโต ฆาโต ฆานฺตฺสฺส

ดังนี้เป็นต้น

การประกอบรูปศัพท์ โภตา

ศัพท์เดิมเป็น ฆานุต

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรณ ตติยา”

ในเพราะ นา วิภัตติ แปลง ว เป็น โอ ด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือว่า “โอภาโว กวจิ”

ทำ นต ให้เหมือน นต ด้วยสูตรว่า “เสเสสุ นตฺว”

แปลง นต กับ นา เป็น ตา ด้วยสูตรว่า “โตติตา สสมีนาสุ”

สำเร็จรูปเป็น โภตา

ภวนต สทฺทปทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ภวํ	ภวนโต ภวนโต ภวนตา
อาลปนะ	ภो ภนเต โภนต โภนตา	ภวนโต ภวนโต ภวนตา
ทุตติยา	ภวนตํ	ภวนเต ภวนเต
ตติยา	ภอตา ภวตา ภวนเตน	ภวนเตหิ ภวนเตภิ
จตุตถิ	ภโโต ภวโต ภวนตสฺส	ภวตํ ภวนตานํ
ปัญจมี	ภวตา ภวนตมฺหา ภวนตสฺมา	ภวนเตหิ ภวนเตภิ
ษัฎฐิ	ภโโต ภวโต ภวนตสฺส	ภวตํ ภวนตานํ
สัตตมี	ภวติ ภวนเต ภวนตมฺหิ ภวนตสฺมี	ภวนเตสุ

๑๑๑. ภาทนต์สุส ภาทนต์ภนฺเต.

แปลง ภาทนต์ เป็น ภาทนต์ และ ภนฺเต ในเพราะ ค วิภัตติ และ โย วิภัตติ

ภาทนต์ภนฺเต อ. ภาทนต์ และ ภนฺเต อาเทศท. ภาทนต์สุส ของ ภาทนต์ ศัพท์ โหนฺติ
ย่อมี เค จ ในเพราะ ค ด้วย โยสุ จ ในเพราะ โย วิภัตติท. ด้วย ๗

[สูตรนี้ไม่พบในกัจจายนไวยากรณ์ฉบับปัจจุบัน เพราะคัมภีร์นยาสะเห็นว่าไม่มีประโยชน์ในการตั้ง
สูตรดังกล่าว เนื่องจาก ภาทนต์ อาจสำเร็จด้วยการซ้อน ทู ได้ และรูปว่า ภาทนต์ ก็ปรากฏใช้ในวิภัตติ
ทั้ง ๗ หมวดเหมือน ภาทนต์ ส่วน ภนฺเต ก็เป็นได้ทั้งเอกพจน์และพหูพจน์ แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์เห็นว่าเป็น
สูตรเดิมในกัจจายนะ จึงนำมากล่าวไว้ แม้สูตรว่า โอภาโว กุวจิ โยสุ วการสส ก็ไม่พบในกัจจายนไวยากรณ์
ฉบับปัจจุบันเช่นกัน เพราะคัมภีร์นยาสะเห็นว่า โภทนต์ ศัพท์ก็เป็นบทสำเร็จจากธาตุและปัจจัยเหมือน
ภานฺต ศัพท์ จึงไม่จำเป็นต้องแปลง ว เป็น โอ ในรูปนี้]

สพฺพสเสว ภาทนต์สทฺทสฺส ภาทนต์ภนฺเตอิจฺเจเต อาเทศา โหนฺติ กุวจิ เค ปเร โยสุ จ.

แปลง ภาทนต์ ศัพท์ทั้งศัพท์นั้นเที่ยวเป็นรูปเหล่านี้คือ ภาทนต์ และ ภนฺเต ในเพราะ
ค วิภัตติเบื้องหลัง และในเพราะ โย วิภัตติในบางแห่ง

[ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์กล่าวว่า ภาทนต์ เป็นรูปเดิม แล้วให้แปลง ภาทนต์ เป็น ภาทนต์ แม้
สันสกฤตก็มีรูปเดิมว่า ภาทนต์ โดยสำเร็จรูปมาจาก ภทิ ธาตุ + ฉช ปัจจัย แปลว่า “นักบวช, ผู้ควรบูชา,
งาม” แต่ในอรรถกถาของเถรคาถากล่าวว่า ภาทนต์ เป็นรูปเดิม โดย ลบ ทู อักษร จึงมีรูปเป็น ภาทนต์ ดัง
ข้อความกล่าวว่า

ภานฺเตติ ภาทฺ อนุเต เอตสฺสาติ ภาทนต์ติ เอกสฺส ทการสฺส โลปี กตฺวา วุจฺจติ, คุณฺวิเสสยฺตุโต.^{๔๑}

คำว่า ภาทนต์ (ท่านผู้เจริญ) มีความหมายว่า ผู้มีความดีงามในที่สุด ท่านกล่าวว่า ภาทนต์ โดย
กระทำการลบ ท อักษรตัวหนึ่ง หมายถึง ผู้กปรด้วยคุณธรรมพิเศษ

อย่างไรก็ดี คำว่า ภาทนต์ และ ภาทนต์ มีใช้ทั้งสองรูป เป็นคำใช้เรียกผู้ที่ตนเคารพนับถือ ในภาษา
ไทยแปลว่า “ท่านผู้เจริญ”]

โภ ภาทนต์ ภนฺเต ภาทนต์ ภาทนต์ตา วา อิจฺจาติ ปุริสสทฺทสมํ.

เช่น โภ ภาทนต์, ภนฺเต, ภาทนต์ หรือ ภาทนต์ตา ดังนี้เป็นต้น เหมือนกับ ปุริส ศัพท์

ภทนต์ สททปทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ภทนต์โต	ภทนต์ตา ภทนต์ตา
อาลปะนะ	โก ภทนต์ต ภทนต์เต ภทนต์ต ภทนต์ตา	ภทนต์โต ภทนต์เต ภทนต์ตา ภทนต์ตา
ทุตติยา	ภทนต์ตี	ภทนต์เตเต ภทนต์เต
ตติยา	ภทนต์เตน	ภทนต์เตหิ ภทนต์เตภิ
จตุตถี	ภทนต์ตสส	ภทนต์ตานัน
ปัญจมี	ภทนต์ตา ภทนต์ตมहा ภทนต์ตสमा	ภทนต์เตหิ ภทนต์เตภิ
ษष्ठी	ภทนต์ตสส	ภทนต์ตานัน
สัตตमी	ภทนต์เต ภทนต์ตมहि ภทนต์ตสมी	ภทนต์เตสุ

๑๑๒. สนฺตสทฺทสฺส โส ภ โผ จนฺเต.

แปลง สนฺต ศัพท์เป็น ส ในเพราะ ภ และลง พ อากมในที่สุด

โส อ. ส อาเทศ สนฺตสทฺทสฺส แห่ง สนฺต ศัพท์ โหติ ย่อมมี ภ ในเพราะ ภ ๗ โผ จ

อ. พ อักษร ด้วย โหติ ย่อมลง อนฺเต ในที่สุด ๗

[ภ คือ ภี เป็นอาเทศของ หิ วิภตติ

สนฺต ศัพท์ที่นับเข้าในคัจฉันตาทิคณะนี้ สำเร็จรูปมาจาก สมฺ ธาตุ (อุปสม = สงบ) + ต
 บัจจย แปลง มฺ ที่สุดธาตุเป็น นฺ ตามนัยนี้แปลว่า “สัตบุรุษ” หรือมาจาก อส ธาตุ (ภฺวิ = มี, เป็น) + อ บัจจย
 + อนฺต บัจจย ตามนัยนี้แปลว่า “มีอยู่”

สัททนิติปรกรรม (สุดตมาลา สูตร ๓๘๐) กล่าวว่า สยาที่สุ สพฺภี (แปลง สนฺต เป็น สพฺภี ในเพราะ
 ลี วิภตติเป็นต้น) แล้วแสดงรูปว่า สพฺภี เป็น อิ การันต์ ปุณฺณิณฺ]

สพฺพสฺเสว สนฺตสทฺทสฺส สสทฺทาเทโส โหติ ภกาเร ปเร, อนฺเต จ พการาคโม โหติ.

แปลง สนฺต ศัพท์ทั้งศัพท์นั้นเกี่ยวเป็น ส ศัพท์ ในเพราะ ภ อักษรเบื้องหลัง และ
 ลง พ อักษรเป็นอากมในที่สุด

[พยายายของสิ่งหลมีรูปในสูตรว่า โผจจนฺเต และกล่าวว่าซ้อน จ เพื่อให้ออกเสียงง่าย]

จสทฺทคฺคหณฺน อภกาเรปิ สมาสฺส กฺวจิ สการาเทโส.

การแปลงเป็น ส อักษรแม้มิใช่ในเพราะ ภ อักษรย่อมมีในบางรูปในสมาสด้วย
 จ ศัพท์

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมฺจจะยะ จึงสามารถแปลง สนฺต เป็น ส ได้แม้มิใช่เพราะ ภ อักษร แต่ต้อง
 เป็นในสมาส เช่น สนฺต + ปฺริส = สปฺปฺริส]

สพฺภี.

[ตติยา พหุพจน์] สพฺภี (ด้วยสัตบุรุษทั้งหลาย)

ภตติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า เก (ในเพราะ ภา)

สนฺเตหิ.

บทว่า เก (ในเพราะ ภา) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า สนฺเตหิ (ด้วยสัตบุรุษทั้งหลาย)

[ในเพราะ หิ จึงมิได้แปลง สนฺต เป็น ส]

เสสํ คจฺจนตสทฺทสมํ.

รูปที่เหลือกระจายเหมือนกับ คจฺจนต ศัพท์

การประกอบรูปศัพท์ สพฺภิ

ศัพท์เดิมเป็น สนฺต

ลง หิ ตติยาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “กตฺตริ จ”

แปลง หิ เป็น ภิ ด้วยสูตรว่า “สมาหิสมินฺ มหาภิมฺหิ วา”

แปลง สนฺต เป็น ส และลง พุ เป็นอาคมในเพราะ ภา ด้วยสูตรว่า “สนฺตสทฺทสฺสโส ภา โฟ จนฺเต”

สำเร็จรูปเป็น สพฺภิ

สนฺต สทฺทปทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	สํ สนฺโต	สนฺโต สนฺตา
อาลปนะ	โก สํ ส สา	ภานฺโต สนฺโต สนฺตา
ทุตติยา	สนฺตํ	สนฺเต
ตติยา	สตา สนฺเตน	สนฺเตหิ สพฺภิ
จตุตถี	สโต สนฺตสฺส	สโต สนฺตานํ
ปัญจมี	สตา สนฺตมฺหา สนฺตสฺมา	สนฺเตหิ สพฺภิ
ษัฎฐี	สโต สนฺตสฺส	สโต สนฺตานํ
สัตตมี	สตี สนฺเต สนฺตมฺหิ สนฺตสฺมี	สนฺเตสุ

อดุถิ ราชพุมอดตตสขสททาทีนั เกโท.

ความแตกต่าง[จาก ปุริส ศัพท]ย่อมมีแก่ ราช, พุม, อดต และ สข ศัพท เป็นต้น
[อาทิ ศัพทหมายถึง อาตุม ศัพท]

ตเถว สยาทยุปปตติ.

การลง สิ วิภัตติเป็นต้น ย่อมมีเหมือนอย่างนั้นนั้นเทียว

“ราช สิ” อิติ จิเต-

เมื่อ ราช สิ (ลง สิ ท้าย ราช ศัพท) ถูกตั้งไว้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“พุมอดตสขราชาทีโต”ติ อธิกาโร.

บทว่า พุมอดตสขราชาทีโต (ท้าย พุม, อดต, สข และ ราช ศัพทเป็นต้น) เป็น ศัพทตามมา[ปรากฏในสูตรต่าง ๆ]

๑๑๓. สยา จ.

แปลง สิ วิภัตติท้าย พุม, อดต, สข และ ราช ศัพทเป็นต้นเป็น อา

สิ อ. สิ วิภัตติ อา เป็น อา โหติ ย่อมเป็น ปรี ในเบื้องหลัง สททาโต จากศัพท พุมอดต-
สขราชาทีโต อันมี พุม, อดต, สข และ ราช เป็นต้น ๕

[สูตรนี้มี ๓ บท โดยคำว่า สยา ตัดบทเป็น สิ + อา

จ ศัพทในสูตรนี้ทำให้คำสละสลวย เรียกว่า วาจาสิลิฎฐะ อีกนัยหนึ่ง จ ศัพทห้าม วา ศัพทจากสูตร
ว่า ส เส วาคโม ดังคัมภีร์นยาสะกล่าววว่า

จคคหณ วาจาสิลิฎฐตถ วาคคหณนิวตตนตถญจ.^{๔๓}

จ ศัพทย่อมมีเพื่อความสละสลวยแห่งคำ และเพื่อห้าม วา ศัพท]

พุมอดตสขราชอิจเจวมาทีโต สิวจนสส อากาโร โหติ.

แปลง สิ วิภัตติท้ายศัพทว่า พุม, อดต, สข และ ราช อย่างนี้เป็นต้น เป็น อา
อักษร

อาทิสหเทเน อาตุมาทิสหโต จ.

และ[แปลง สิ วิภัตติเป็น อา] ทำยศัพท์ว่า อาตุม เป็นต้นด้วย อาทิ ศัพท์

[อาทิ ศัพท์ใน อาตุมาทิตโต หมายถึงศัพท์ที่แปลง สิ เป็น อา เช่น อสุมา (ศิลา), อสุมา (ไออุ่น), เกสุมา (สิ่งที่น่ากลัว), ภาสุมา (ขี้เถ้า) เป็นต้น]

สรโลปาติ.

การลบสระเป็นต้นย่อมมี

[คำว่า เป็นต้น เป็นการละการนำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตร นเย ปริ ยุตุเต วั]

ราชา ตัญจติ.

[ปฐมา เอกพจน์] ราชา ตัญจติ (พระราชาประทับยืนอยู่)

การประกอบรูปศัพท์ ราชา

ศัพท์เดิมเป็น ราช

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตุเถ ปจมา”

แปลง สิ ทำย ราช ศัพท์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สุยา จ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพพมโธจิตมสสรุ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปลจยาทิมุหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ยุตุเต”

สำเร็จรูปเป็น ราชา

๑๑๔. โยนมาโน.

แปลง โย วิภัตติท้าย พุ่รหม, อดุด, สข และ ราช ศัพท์เป็นต้น เป็น อาโน

อาโน อ. อาโน อาเทศ โยนแห่ง โย วิภัตติท. โหติ ยอมมี ปรัง ในเบื้องหลัง สหุทโต จาก
ศัพท์ พุ่รหมตุดสขราชาทีโต อันมี พุ่รหม, อดุด, สข และ ราช เป็นต้น ๕

พุ่รหมตุดสขราชาทีโต โยน อาโนอาเทโส โหติ.

แปลง โย วิภัตติท้าย พุ่รหม, อดุด, สข และ ราช ศัพท์เป็นต้น เป็น อาโน

ราชาโน ตัญจนติ.

[ปฐมา พหุพจน์] ราชาโน ตัญจนติ (พระราชาทังหลายประทับยืนอยู่)

การประกอบรูปศัพท์ ราชาโน

ศัพท์เดิมเป็น ราช

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิ่งคตฺเถ ปจฺมา”

ลง โย ท้าย ราช ศัพท์เป็น อาโน ด้วยสูตรว่า “โยนมาโน”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุ่พพมโรจิตมสสรัง สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลไปมาเทสปลจฺยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรัง ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น ราชาโน

โก ราช โภ ราชา ภาวนโต ราชาโน.

[อาลปะนะ] โภ ราช, โภ ราชา ภาวนโต ราชาโน

“วา”ติ วุตเตเต.

บทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมาปรากฏในสูตรนี้]

๑๑๕. พุรหมุตตสขราชาทิโต อมานัน

แปลง อํ ท้าย พุรหม, อตต, สข และ ราช ศัพท์เป็นต้นเป็น อานัน ได้บ้าง
อํ อ. อํ วิภัตติ อานัน เป็น อานัน โหติ ย่อมเป็น ปรํ ในเบื้องหลัง สททโต จากศัพท์
พุรหมุตตสขราชาทิโต อันมี พุรหม, อตต, สข และ ราช เป็นต้น วา บ้าง ๗

พุรหมาทิหิ ปรสส อัจจนสส อานัน โหติ วา.

แปลง อํ วิภัตติที่อยู่ท้าย พุรหม ศัพท์เป็นต้นเป็น อานัน ได้บ้าง

ราชานัน ปรสส ราชัน วา, ราชานโน.

[ทุติยา] ราชานัน ปรสส ราชัน วา ราชานโน (ท่านจงดูพระราชา, พระราชาทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ ราชานัน

ศัพท์เดิมเป็น ราช

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตเถ ทุติยา”

แปลง อํ ท้าย ราช ศัพท์เป็น อานัน ด้วยสูตรว่า “พุรหมุตตสขราชาทิโต อมานัน”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปจฺจยาติมฺหิ สรโลเป तु ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตเต”

สำเร็จรูปเป็น ราชานัน

“สวิภตฺติสฺส, ราชสฺส”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า สวิภตฺติสฺส (กับวิภตฺติ) และบทว่า ราชสฺส (แห่ง ราช ศัพท์) ย่อมตามมา
[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๑๖. นามฺหิ รมฺญา วา.

แปลง ราช ศัพท์กับวิภตฺติเป็น รมฺญา ในเพราะ นา วิภตฺติได้บ้าง

รมฺญา อ. รมฺญา อาเทศ ราชสฺส แห่ง ราช ศัพท์ สวิภตฺติสฺส อันเป็นไปกับด้วยวิภตฺติ
โหติ ย่อมมี นามฺหิ ในเพราะ นา วิภตฺติ วา บ้าง ๒

สพฺพสฺเสว ราชสทฺทสฺส สวิภตฺติสฺส รมฺญาอาทโส โหติ วา นามฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

แปลง ราช ศัพท์ทั้งศัพท์นั้นเกี่ยวกับวิภตฺติเป็น รมฺญา ในเพราะ นา วิภตฺติ ได้บ้าง

รมฺญา กตฺ ราเชน วา.

[ตติยา เอกพจน์] รมฺญา กตฺ ราเชน วา (อันพระราชาทรงกระทำแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ รมฺญา

ศัพท์เดิมเป็น ราช

ลง นา ตติยาวิภตฺติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กตฺตริ จ”

ในเพราะ นา วิภตฺติ แปลง ราช กับ นา เป็น รมฺญา ด้วยสูตรว่า “นามฺหิ รมฺญา วา”

สำเร็จรูปเป็น รมฺญา

[นา วิภตฺติที่ลงด้วยสูตรว่า กรณฺ ตติยา ใช้ในอรรถกรณะ คือ เครื่องมือที่ช่วยให้กตฺตาทำกิริยา
เช่น ทาตฺเตน วีหิ ลุณาติ (เกี่ยวข้าวด้วยเคียว) บทว่า ทาตฺเตน (ด้วยเคียว) ในพากย์นี้เป็นเครื่องมือในการ
เกี่ยวข้าว ส่วน นา วิภตฺติที่ลงด้วยสูตรว่า กตฺตริ จ ใช้ในอรรถกตฺตา (อนภิกทกตฺตา) เช่น รมฺญา กตฺ
กิจฺจํ (กิจอันพระราชาทรงกระทำแล้ว) บทว่า รมฺญา ในพากย์นี้ทำหน้าที่กตฺตาผู้ทำกิริยา ดังนั้น จึงลง นา
ด้วยสูตรว่า กตฺตริ จ]

๑๑๗. ราชสุส ราชุ สุนฺหิสฺ จ.

แปลง ราช เป็น ราชุ ในเพราะ สฺ, นฺ และ หิ วิภัตติได้บ้าง

ราชุ อ. ราชุ อาเทศ ราชสุส ของ ราช ศัพท์ โหติ ย่อมมี สุนฺหิสฺ ในเพราะ สฺ, นฺ และ หิ วิภัตติ ท. จ บ้าง ๕

สพฺพสุส ราชสทฺทสุส ราชุอาเทโส โหติ สุนฺหิอิจฺเจเตสุ วจเนสฺ.

แปลง ราช ศัพท์ทั้งศัพท์นั้นเที่ยวเป็น ราชุ ในเพราะวิภัตติเหล่านี้คือ สฺ, นฺ และ หิ

[บทว่า ราชสุส แปลว่า “ของ ราช ศัพท์” บทนี้แปลทับศัพท์โดยมิได้แปลว่า “ของพระราช” การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า สัททพหัตถกะ คือ มีศัพท์เป็นอรรถของบท หมายความว่า ไม่ต้องแปลตามอรรถนั้นๆ แต่แปลทับศัพท์ได้ การประกอบสัททพหัตถกะนิยมใช้ในทางไวยากรณ์เท่านั้น ยกเว้นกรณีที่มี อิติ ศัพท์ประกอบรวมก็เป็นสัททพหัตถกะเหมือนบทตั้งที่มี อิติ ศัพท์ในพระบาลี อรรถกถา และฎีกา (ดูอรรถของ อิติ ศัพท์ในหมวดนิบาต)]

จสทฺโท วิภปฺนตฺโถ.

จ ศัพท์มีอรรถไม่แน่นอน

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่วิภกับปะเหมือน วา ศัพท์ ซึ่งนับว่ามีใช้น้อยมากในสูตรไวยากรณ์ ด้วย จ ศัพท์ทำให้มีรูป ราเชหิ, ราเชภิ ที่ไม่แปลง ราช เป็น ราชุ ด้วยสูตรนี้]

“สุนฺหิสฺ จา”ติ ทีโฆ.

การที่ชะ [อฺ เป็น อฺ] ย่อมมีด้วยสูตรว่า สุนฺหิสฺ จ (รัสสระย่อมถึงความเป็นที่ชะในเพราะ สฺ, นฺ และ หิ วิภัตติเบื้องหลังได้บ้าง)

ราชุหิ ราชุภิ, ราเชหิ ราเชภิ วา.

[ตติยา พหูพจน์] ราชุหิ ราชุภิ ราเชหิ ราเชภิ

การประกอบรูปศัพท์ ราชุภิ

ศัพท์เดิมเป็น ราช

ลง หิ ตติยาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “กรณฺ ตติยา”

“สวิตติสสา”ติ อธิกาโร.

บทว่า สวิตติสส (กับวิภัตติ) เป็นศัพท์ตามมา[ปรากฏในสูตรต่างๆ]

๑๑๘. ราชสส รมโยราชิโน เส.

แปลง ราช กับวิภัตติเป็น รมโย และ ราชิโน ในเพราะ ส วิภัตติ

รมโยราชิโน อ. รมโย และ ราชิโน อาเทศท. ราชสส ของ ราช ศัพท์ สวิตติสส อันเป็นไปกับตัววิภัตติ โหนฺติ ย่อมมี เส ในเพราะ ส วิภัตติ ๒

[บทว่า รมโยราชิโน มีรูปวิเคราะห์เป็นอสมหารทวันทสมาสว่า รมโย จ ราชิโน จ รมโย-ราชิโน ลง โย วิภัตติแล้วลงไปด้วยสูตรว่า สหฺพาสมาวุโสปลศฺคนิปาตาทีหิ จ (ลวิภัตติทั้งปวงท้าย อาวุโส, อุปสรรค และนิบาต เป็นต้นนั้นเที่ยว) บทในลักษณะนี้เป็นรูปพิเศษที่ใช้เฉพาะในสูตรไวยากรณ์เท่านั้น]

สหฺพสฺเสว ราชสทฺทสฺส สวิตติสส รมโยราชิโนอิจฺเจเต อาเทศา โหนฺติ เส วิภตฺติมฺหิ.

แปลง ราช ศัพท์ทั้งศัพท์นั้นเที่ยวกับวิภัตติเป็นรูปเหล่านี้ คือ รมโย และ ราชิโน ในเพราะ ส วิภัตติ

รมโย, ราชิโน เทติ.

[จตุตถิ เอกพจน์] รมโย ราชิโน เทติ (ย่อมถวายแต่พระราช)

การประกอบรูปศัพท์ รมโย

ศัพท์เดิมเป็น ราช

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตถิ”

ในเพราะ ส วิภัตติ แปลง ราช กับ ส เป็น รมโย ด้วยสูตรว่า “ราชสส รมโยราชิโน เส”

สำเร็จรูปเป็น รมโย

“ราชสุสา”ติ วุตเต.

บทว่า ราชสุส (แห่ง ราช) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๑๙. รมณํ นมฺหิ วา.

แปลง ราช ศัพท์กับวิภัตติเป็น รมณํ ในเพราะ นํ วิภัตติได้บ้าง

รมณํ อ. รมณํ อาเทศ ราชสุส ของ ราช ศัพท์ สวิภตติสฺส อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ โหติ
 ย่อมมี วา บ้าง นมฺหิ ในเพราะ นํ วิภัตติ ฯ

สหพสเสว ราชสทฺทสฺส สวิภตติสฺส รมณํอาเทโส โหติ วา นมฺหิ วิภตติมฺหิ.

แปลง ราช ศัพท์ทั้งศัพท์นั้นเกี่ยวกับวิภัตติเป็น รมณํ ในเพราะ นํ วิภัตติได้บ้าง

รมณํ ราชนํ ราชานํ

[จตุตถิ พหุพจน์] รมณํ ราชนํ ราชานํ

การประกอบรูปศัพท์ รมณํ

ศัพท์เดิมเป็น ราช

ลง นํ จตุตถีวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทานे จตุตถิ”

ในเพราะ นํ วิภัตติ แปลง ราช กับ นํ เป็น รมณํ ด้วยสูตรว่า “รมณํ นมฺหิ วา”

สำเร็จรูปเป็น รมณํ

ปญจมีย์-

ในปญจมีย์วิภัตติ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๑๒๐. อมฺหตุมฺหนฺตุราชพฺรหฺมตฺตสขสฺตถูปิตาทิหิ สฺมา นาว.

สฺมา วิภัตติทําย อมฺห, ตุมฺห, ศัพฺทฺลนฺทํายดํวย นฺตุ, ราช, พฺรหฺม, อตฺต, สข, สตถุ และ ปิตุ ศัพฺทฺเป็นต้น ฟิงฺทราบเหมื่อน นา วิภัตติ

สฺมา อ. สฺมา วิภัตติ ปฺริ อันเป็นเบื้องหลัง สทฺเทหิ จากศัพฺทฺท. อมฺหตุมฺหนฺตุราช-พฺรหฺมตฺตสขสฺตถูปิตาทิหิ อันมี อมฺห, ตุมฺห, ศัพฺทฺลนฺทํายดํวย นฺตุ, ราช, พฺรหฺม, อตฺต, สข, สตถุ และ ปิตุ ศัพฺทฺเป็นต้น ทฺฏฺจพฺพฺ อันทําน ฟิงฺทราบ นา อิว ราวกะ อ. นา วิภัตติ ๗

[อาทิ ศัพฺทฺใน ปิตาทิหิ หมายเอาศัพฺทฺที่ลนฺทํายดํวย ตุ บัจจัย เช่น มาตุ กตฺตุ เป็นต้น เพราะ อาทิ ศัพฺทฺเป็นไปในอรรถว่า ปการะ คือ ประเภทเดียวกัน ความจริงศัพฺทฺกลุ่มนี้ก็คือบลนฺทํายดํวย ฤ อักษรใน สันสกฤต เช่น ปิตฤ, มาตฤ, กรตฤ เป็นต้น

สูตรนี้เป็นอติเทสสูตร คือ สูตรชี้แนะ คำว่า อติเทส สำเร็จรูปมาจาก อติ บทหน้า + ทิส ธาตุ (อุจฺจารณ = กล่าว) + ณ บัจจัย มีรูปวิเคราะหฺว่า อติทิสตีติ อติเทโส (สูตรชี้แนะ ชื่อว่า อติเทสะ) ไวยากรณ์ สันสกฤตอธิบายเรื่องนี้ว่า

อณฺณตฺเรว ปณฺีตสส

สพฺพสส ธมฺมราสิโน

อณฺณตฺร การิยโต ปตฺติ-

รติเทโส ส อุจฺจเต.^{๔๔}

“ความเป็นไปของสภาพที่กระทำไว้ในลักษณะอื่นทั้งหมด ย่อมมีโดยกระทำไว้
ในประการอื่นจากนั้น ท่านเรียกว่า อติเทสะ”

สูตรนี้เป็นรูปาติเทสสูตร คือ สูตรชี้แนะรูป หมายความว่า ให้แปลง สฺมา เป็น นา ทําย อมฺห ศัพฺทฺเป็นต้น ความจริงอติเทสสูตรนี้จัดว่าเป็นวิธิสสูตร ตามลักษณะของสูตร ๔ ประเภท แต่ท่านกล่าวแยกไว้ในสูตร ๖ ประเภท เพราะมีลักษณะพิเศษ กล่าวคือ อติเทสสูตรบางสูตรชี้แนะให้กระทำตามสูตรที่ได้แสดงมาแล้ว เช่นสูตรว่า อนุปทิจฺจานํ วุตฺตโยคโต (การประกอบรูปศัพฺทฺที่มีได้แสดงไว้ ฟิงฺทราบตามสูตรที่ได้กล่าวมาแล้ว) บางสูตรชี้แนะวิธีที่พึงกระทำ เช่น เสเสสุ นฺตุว (นฺตุ ของ คจฺจนฺต ศัพฺทฺเป็นต้น ฟิงฺทราบเหมื่อน นฺตุ ใน เพราะวิภัตติและบัจจัยที่เหลือ) บางสูตรก็แสดงการประกอบรูปศัพฺทฺไว้โดยตรงเหมื่อนอาเทศวิธิสสูตร ดังเช่น

ในสูตรนี้]

อมหตุมุหนตุราชพรหมตตสขสตฤปิตุอิจเจวมาทิหิ สุมาวจนํ นาว ทฏฺจพพนฺติ สุมาวจนสฺส
 นากาวาติเทโส.

สุมา วิภัตติทำยศัพท์ตั้งนี้เป็นต้น คือ อมฺห, ตุมฺห, ศัพท์ลงท้ายด้วย นตุ, ราช,
 พรหม, อตต, สข, สตฤ และ ปิตุ ฟังทราบเหมือนกับ นา วิภัตติ การชี้แนะให้แปลง สุมา วิภัตติ
 เป็น นา ย่อมมีด้วยสูตรนี้

[คำว่า นากาวาติเทโส พบในฉบับฉฏฺฐสังคายนา ฉบับสิงหลมีรูปว่า นาพฺยติเทโส ตามนัยนี้แปลว่า
 “ชื่อว่า นา วิภัตติ” โดย พฺยติเทส แปลว่า “ชื่อ” รูปนี้ปรากฏในคัมภีร์พาลาวตารอีกด้วย]

อติเทโส ปน ฉพฺพิโธ.

อนึ่ง การชี้แนะมี ๖ อย่าง

วุดตฺตญจ

“พฺยปเทโส นิมิตฺตญจ
 สุตตฺตญเจว ตถา การิ

ตํรูปํ ตสฺสภาวะตา
 ยาติเทโสติ ฉพฺพิโธ”ติ.

สมจริงดังคำกล่าววว่า

“การชี้แนะมี ๖ อย่างคือ การชี้แนะด้วยการตั้งชื่อ การชี้แนะสาเหตุ การ
 ชี้แนะให้เปลี่ยนรูปศัพท์ การชี้แนะให้ใช้รูปศัพท์เดิม การชี้แนะให้กระทำตาม
 สูตรที่แสดงมาแล้ว และการชี้แนะวิธีที่พึงกระทำ”

[อติเทสสูตรมี ๖ อย่าง คือ

๑. พฺยปเทสชาติเทสสะ สูตรชี้แนะด้วยการตั้งชื่อ เช่น การประกอบรูปสมาส ตัทธิต และกิตฺกเมื่อ
 ประกอบเสร็จแล้ว ท่านจะตั้งไว้เป็นนามเพื่อนำมากระจายอย่างนาม ได้แก่สูตรว่า ตฺททธิตสมาสกิตกานามว่า-
 ตเวตฺตุนาที่สุ จ (บทตัททธิต สมาส และกิตฺก ฟังทราบเหมือนอย่างนาม ยกเว้นปัจจัยที่มีใช้ ตเว และ ตุนเป็นต้น)

คำว่า พฺยปเทส สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + อป บทหน้า + ทิส ธาตุ + ณ ปัจจัย ใช้ใน
 ความหมายว่า “ชื่อ”

๒. นิมิตตาดิเทสสะ สูตรชี้แนะสาเหตุ เช่นสูตรว่า การิตํ วีย ฌานูปฺพโธ (ให้ปัจจัยที่มี ณ เป็น

อนุพันธ์เป็นเหมือนการิตปัจจัย) ซึ่งแสดงถึงปัจจัยที่มี ฌ เป็นอนุพันธ์ว่าเหมือนการิตปัจจัย และสูตรว่า ตถากตฺตริ จ (ให้กระทำ ย ปัจจัยที่ลงในกรรมวาทกและภาววาทก เหมือน ย ปัจจัยที่ลงในกัตตุวาทก) ซึ่งแสดงถึง ย ปัจจัยที่ลงในกัตตุวาทกว่าเหมือน ย ปัจจัยที่ลงในกรรมวาทกและภาววาทก

๓. ตั้งรูปาติเทสสะ สูตรชี้แนะให้เปลี่ยนรูปศัพท์ เช่น สูตรว่า อมฺหตฺตุมฺห เป็นต้นนี้ ซึ่งมีการแปลงเป็น นา

๔. ตั้งสภาวาติเทสสะ สูตรที่ชี้แนะให้ใช้รูปศัพท์เดิม (ในคาถาเป็น ตสภาวาตา ตา ศัพท์เป็น คำปัจจัยที่ใส่เข้ามาเพื่อให้ครบคณะฉันท) เช่น สูตรว่า อิตฺถิยํ ภาสิตปุมิตฺถิ ปุมาว เจ (ศัพท์อิตถิลิงค์ที่รูปเดิมเป็นปุงลึงค์ ในเพราะอิตถิลิงค์เบื้องหลัง [คำที่มาสมาสกัน]ให้กระทำเหมือนปุงลึงค์) เช่น ขตฺติยา กณฺเณ = ขตฺติย-กณฺเณ

๕. สุตตาติเทสสะ สูตรที่ชี้แนะให้กระทำตามสูตรที่ได้แสดงมาแล้ว เช่น อนุปทิจฺจฺจฺจํ วุตฺตโยคโต (การประกอบรูปศัพท์ที่มีได้แสดงไว้ ฟังทราบตามสูตรที่ได้กล่าวมาแล้ว)

๖. การิยาติเทสสะ สูตรชี้แนะวิธีที่ฟังกระทำ เช่น เสเสสฺสุ นฺตฺว(นฺต ของ คจฺจนฺต ศัพท์ เป็นต้น ฟังทราบเหมือน นฺตฺ ในเพราะวิภตติและปัจจัยที่เหลือ)

โดยทั่วไปอดีตเทสสูตรจะมีนิบาตคือ อิว วีย หรือ ยถา เป็นโชตกศัพท์ที่แสดงให้ปรากฏ ยกเว้นสูตรว่า อนุปทิจฺจฺจฺจํ วุตฺตโยคโต ซึ่งไม่มีโชตกศัพท์

ปทรูปสิทธิบัญญัติใหม่ประพันธ์คาถาไว้ว่า

พฺยปเทโส ตฺ นามํ	นิมิตฺตํ การิตํ วีย
ตํรูปํ ปน สฺมา นาว	ตสฺภาโว ปุมาว จ
สฺตฺตํ อนุปทิจฺจฺจํ	เสเสสฺสุ นฺตฺว การิยํ. ^{๔๕}

“พฺยติเทสชาติเทสสะ คือ สูตรว่า ตทฺธิตฺต ๒เปยฺ นามํวาทเวตฺตุนาที่สุ จ, นิมิตตาทิเทสสะ คือ สูตรว่า การิตํ วีย ฌนาณฺพนฺโธ, ตั้งรูปาติเทสสะนั้น คือ สูตรว่า อมฺห ๒เปยฺ สฺมา นาว, ตสภาวาติเทสสะ คือ สูตรว่า อิตฺถิยํภาสิตปุมิตฺถิ ปุมาว เจ, สุตตาติเทสสะ คือ สูตรว่า อนุปทิจฺจฺจฺจํ วุตฺตโยคโต ส่วนการิยาติเทสสะ คือ สูตรว่า เสเสสฺสุ นฺตฺว”]

ตตฺตฺรายํ พุรฺหมตฺตสฺขาที่สุ ปาจฺสามตฺถิยโต รูปาติเทโส.

ในบรรดาอดีตเทสสูตร ๖ อย่างนั้น สูตรนี้เป็นตั้งรูปาติเทสสูตร เพราะความสามารถของการกล่าว [ว่า สฺมา นาว] ใน พุรฺหม, อตฺต และ สข ศัพท์ เป็นต้น

[คำว่า ปาจสามตฺถิยโต มีคำแปลหลายนัย คำแปลข้างต้นคล้ายตามพยาขยาใหม่ซึ่งตรงกับคำอธิบาย ในปทฺฐสัททวิภิกขา ส่วนพยาขยาสิงหลชื่อว่า สันเทหฆาตนิ แปลว่า “ด้วยความสามารถแห่งศัพท์[ว่า พุทฺหมุณา]” และพยาขยาเก่าของสิงหลแปลว่า “ด้วยความสามารถแห่ง พุทฺหมุ คัพท์เป็นต้นที่กล่าวไว้ในสูตร”

รูปว่า พุทฺหมุณา ลง สฺมา วิภตฺติ แปลง สฺมา เป็น นา ด้วยสูตรนี้ แล้วแปลง อ ของ ม ใน พุทฺหมุ เป็น อุ ด้วยสูตรว่า อุตฺตํ สนาสุ (สละท่ายของ พุทฺหมุ คัพท์ย่อมถึงความ เป็น อุ ในเพราะ ส และ นา วิภตฺติ)]

เสสํ ตติยาสมํ.

รูปที่เหลือเหมือนตติยาวิภตฺติ

รณฺณา อเปติ ราชฺฐหิ ราชฺฐภิ ราเชหิ ราเชภิ, รณฺโณ ราชินฺ สนฺตกํ, รณฺณํ ราชฺชนํ ราชานํ

[บัญญัติ] รณฺณา อเปติ (ย่อมหนีจากพระราชา) ราชฺฐหิ ราชฺฐภิ ราเชหิ ราเชภิ

[บัญญัติ] รณฺโณ ราชินฺ สนฺตกํ (สิ่งของของพระราชา) รณฺณํ ราชฺชนํ ราชานํ

การประกอบรูปศัพท์ รณฺณา

ศัพท์เดิมเป็น ราช

ลง สฺมา บัญญัติวิภตฺติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทาเน ปณฺจมี”

แปลง สฺมา วิภตฺติเป็น นา ด้วยสูตรว่า “อมฺหตุมุห ฆเปยฺย สฺมา นาว”

ในเพราะ นา วิภตฺติ แปลง ราช กับ นา เป็น รณฺณา ด้วยสูตรว่า “นามฺหิ รณฺณา วา”

สำเร็จรูปเป็น รณฺณา

“ราชสุสา”ติ วุตตเต.

บทว่า ราชสุส (แห่ง ราช ศัพท์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๒๑. สมีมิหิ รมเณราชินี.

แปลง ราช ศัพท์กับวิภัตติเป็น รมเณ และ ราชินี ในเพราะ สมี วิภัตติ

รมเณราชินี อ. รมเณ และ ราชินี อาเทศท. ราชสุส ของ ราช ศัพท์ สวิภตติสุส อันเป็นไปกับตัววิภัตติ โหนติ ย่อมมี สมีมิหิ ในเพราะ สมี วิภัตติ ๒

สหพสเสว ราชสหตสุส สวิภตติสุส รมเณราชินีอิจเจเต อาเทศา โหนติ สมีมิหิ วิภตติมิหิ.

แปลง ราช ศัพท์ทั้งศัพทนั้นเกี่ยวกับวิภัตติเป็นรูปเหล่านี้ คือ “รมเณ ราชินี” ในเพราะ สมี วิภัตติ

รมเณ ราชินี ปติภูจित्, ราชสุ ราเชสุ.

[สัตตมี] รมเณ ราชินี ปติภูจित् (ตั้งอยู่ในพระราช) ราชสุ ราเชสุ

การประกอบรูปศัพท์ รมเณ

ศัพท์เดิมเป็น ราช

ลง สมี สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สัตตมี”

ในเพราะ สมี วิภัตติ แปลง ราช กับ สมี เป็น รมเณ ด้วยสูตรว่า “สมีมิหิ รมเณราชินี”

สำเร็จรูปเป็น รมเณ

พฺรหฺมสทฺทสฺส จ คณาสสมึสฺ วิเสโส.

ส่วนความแตกต่างแห่ง พฺรหฺม ศัพท์ย่อมมีใน ค, นา, ส และ สมิ วิภัตติ

พฺรหฺมา, พฺรหฺมาน.

[ปฐฺมา] พฺรหฺมา

พฺรหฺมาน

[พฺรหฺมา ประกอบรูปศัพท์เหมือน ราชา แปลง สิ เป็น อา ด้วยสูตรว่า สฺยา จ ส่วน พฺรหฺมาน แปลง โย เป็น อาโน เหมือน ราชาน]

อาลปน-

ในอาลปนะ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[ฉบับฉฺฐสฺสคายนามีรูปว่า อาลปน จ แต่ฉบับสิงหลไม่มี จ ศัพท์ ในที่นี้ใช้ตามฉบับสิงหล เพราะ จ ศัพท์ไม่มีความหมายใดๆ]

“เอ”ติ วัตตเต.

บทว่า เอ (เป็น เอ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[บทว่า เอ ตามมาจากสูตรว่า สมิเม]

๑๒๒. พฺรหฺมโต คสฺส จ.

แปลง ค หลัง พฺรหฺม ศัพท์เป็น เอ

เอ อ. เอ อักษร คสฺส แห่ง ค วิภัตติ *ปรสฺส* อันเป็นเบื้องหลัง พฺรหฺมโต จาก พฺรหฺม ศัพท์ โหติ ย่อมมี ๒

พฺรหฺมสทฺทโต คสฺส จ เอกาโร โหติ.

แปลง ค วิภัตติท้าย พฺรหฺม ศัพท์เป็น เอ อักษร

[ฉบับสิงหลมีรูปว่า พฺรหฺมาโต คสฺส จ รูปนี้สอดคล้องกับข้อความในปทฺรูลิทธิฎีกาว่า

พฺรหฺมาโตติ อาการนฺตนิทฺเทโส สฺซุจฺจารณฺโต.^{๕๖}

การแสดงควมามี อา อักษรอยู่ท้ายว่า พุรหฺมาโต มีประโยชน์เพื่อการออกเสียงง่าย]

จ คุศัพท์ เอกุคหณานุกุณฺณตถํ.

จ คุศัพท์มีประโยชน์เพื่อดีงศัพท์ว่า เอ

[จ คุศัพท์ทำหน้าที่อนุรักษณะ คือ ดีง เอ มาจากสูตร สฺมิเม มาไว้ในสูตรนี้ เป็นการดีงมาไว้ในสูตรนี้เท่านั้น มิได้ตามไปในสูตรอื่น ๆ]

โก พุรหฺเม ภาวนฺโต พุรหฺมาโน, พุรหฺมานํ พุรหฺมํ พุรหฺมาโน.

[อาลปนะ] โภ พุรหฺเม ภาวนฺโต พุรหฺมาโน

[ทุติยา] พุรหฺมานํ พุรหฺมํ พุรหฺมาโน

การประกอบรูปศัพท์ พุรหฺเม

ศัพท์เดิมเป็น พุรหฺม

ลง ลี อาลปนวิภัติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อาลปนเ จ”

ให้ ลี ชื่อว่า ค ด้วยสูตรว่า “อาลปนเ ลี คสณฺโณ”

แปลง ค ท้าย พุรหฺม คุศัพท์ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “พุรหฺมโต คสฺส จ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธจิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลไปมาเทสฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ทุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตุเต”

สำเร็จรูปเป็น พุรหฺเม

วิปริณาเมน “พฺรหฺมสฺส, อนฺโต”ติ จ วุตฺตเต.

บทว่า พฺรหฺมสฺส (ของ พฺรหฺม ศัพฺท) และบทว่า อนฺโต (สละท่าย) ย่อมตามมา
[ปรากฏในสูตรนี้]ด้วยการเปลี่ยนวิภคฺติ

[บทว่า พฺรหฺมสฺส ตามมาจากสูตรว่า พฺรหฺมโต ตฺว สฺมี นิ โดยเปลี่ยนจากบัญญัติวิภคฺติเป็นฉนฺธิ-
วิภคฺติ ส่วนบทว่า อนฺโต ตามมาจากสูตรว่า สขนฺตสฺสึ โนนานํสฺสุ โดยเปลี่ยนจากฉนฺธิวิภคฺติเป็นปฐมวิภคฺติ]

๑๒๓. อุตฺตํ สนาสุ.

สละท่ายของ พฺรหฺม ศัพฺท ย่อมถึงความเป็ น อ ในเพราะ ส และ นา วิภคฺติ

อนฺโต อ.ที่สุด พฺรหฺมสฺส ของ พฺรหฺม ศัพฺท อาปชฺชเต ย่อมถึง อุตฺตํ ซึ่งความเป็ น อ สนาสุ
ในเพราะ ส และ นา วิภคฺติท. ๙

พฺรหฺมสทฺทสฺส อนฺโต อุตฺตมาปชฺชเต สนาอิจฺเจเตสุ วจเนสุ.

สละท่ายของ พฺรหฺม ศัพฺท ย่อมถึงความเป็ น อ ในเพราะวิภคฺติเหล่านี้คือ ส และ นา

อุตฺตมิตฺติ ภาวนิทฺเตโส กตฺถจฺจิ อภาวทสฺสนตฺโต.

การแสดงด้วยภาวตฺทิตฺติในบทว่า อุตฺตํ มีประโยชน์เพื่อแสดงความไม่เป็ น อ ใน
บางแห่ง

[ภาวนิทฺเต คือ การแสดงด้วยภาวตฺทิตฺติว่า อุตฺตํ โดยลง ตฺต บัจจยฺในภาวตฺทิตฺติท่าย อ ศัพฺท มี
รูปวิเคราะหฺว่า อฺสฺส ภาโว อุตฺตํ (อุตฺตะ คือ ความเป็ น อ) ความจริงถ้าตั้งสูตรว่า อ สนาสุ ก็มีความหมาย
เหมือนกั บ อุตฺตํ สนาสุ และมีคําสันกั ว่า แต่การแสดงด้วยภาวตฺทิตฺติตั้งกล่าวมีประโยชน์เพื่อการไม่เปล่ง อ
เป็ น อ ในเพราะ ส วิภคฺติ จึงมีรูปว่า พฺรหฺมสฺส ได้บ้าง ภาวนิทฺเตนี้มีความหมายเหมือน วา ศัพฺทที่มีอรรถ
ว่า วิกัปปนะ นันเอง มีกัฏทัวไปเกี่ยวกับเรื่องนีว

สทฺทาทิกา อตฺถาธิโก โหติ.^{๔๗}

[อรรถที่เกินมายุ่อมมิได้เพราะศัพฺทเกินมา]

พฺรหฺมฺนา, พฺรหฺเมหิ พฺรหฺเมภิ.

[ตติยา] พุรหุมนา

พุรหุเมหิ พุรหุเมภิ

การประกอบรูปศัพท์ พุรหุมนา

ศัพท์เดิมเป็น พุรหุหม

ลง นา ตติยาวิภัติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรณ ตติยา”

ในเพราะ นา วิภัติ แปลงสละท้ายของ พุรหุหม เป็น อุ ด้วยสูตรว่า “อุตฺตํ สนาสุ”

สำเร็จรูปเป็น พุรหุมนา

สสุมี อุตฺเต กเต “อิวันฺณวณฺณนา ฉลา”ติ ลสฺสณาย-

เมื่อ อู ถูกกระทำแล้วในเพราะ ส วิภัตติ ครั้นชื่อว่า ล ถูกกระทำแล้วด้วยสูตรว่า อิวันฺณวณฺณนา ฉลา (อิ วัณณะและ อู วัณณะ ชื่อว่า ฉ และ ล ตามลำดับ) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๑๒๔. ฉลโต สสุส โน วา.

แปลง ส วิภัตติท้าย ฉ และ ล เป็น โน ได้บ้าง

โน อ.โน อาเทศ สสุส แห่ง ส วิภัตติ ปรสฺส อันเป็นเบื้องหลัง ฉลโต จาก ฉ และ ล โหติ ย่อมมี วา บ้าง ๆ

ฉลสณฺเณหิ อิวันฺณวณฺณเณหิ ปรสฺส สอิจฺเจตสฺส วจนฺสฺส โนอิจฺจาเทโส โหติ วา.

แปลงวิภัตติว่า ส นี้ ซึ่งอยู่ท้าย อิ วัณณะและ อู วัณณะ ซึ่งมีชื่อว่า ฉ และ ล เป็นรูปว่า โน ได้บ้าง

พฺรหฺมุโน พฺรหฺมสฺส, พฺรหฺมานํ พฺรหฺมุโน วา.

[จตุตถิ] พฺรหฺมุโน พฺรหฺมสฺส พฺรหฺมานํ พฺรหฺมุโน

การประกอบรูปศัพท์ พฺรหฺมุโน

ศัพท์เดิมเป็น พฺรหฺม

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตถิ”

ในเพราะ ส วิภัตติ แปลงสระท้ายของ พฺรหฺม เป็น อู ด้วยสูตรว่า “อฺตุตฺ สนาสุ”

ให้ อู ชื่อว่า ล ด้วยสูตรว่า “อิวันฺณวณฺณนา ฉลา”

แปลง ส ท้าย ล เป็น โน ด้วยสูตรว่า “ฉลโต สสุส โน วา”

สำเร็จรูปเป็น พฺรหฺมุโน

“อฺตุตฺ”มิติ โยควิภาเคน อณฺเฏตถาปิ อฺตุตฺ.

ความเป็น อู ย่อมมีแม้ในวิภัตติอื่นด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือว่า อฺตุตฺ (สระท้ายของ พฺรหฺม ศัพท์ย่อมถึงความ เป็น อู)

[การแบ่งสูตรเป็นสองส่วนดังกล่าวทำให้แปลงเป็น อุ ได้แก่ในวิภตติอื่น ๆ คือ น วิภตติซึ่งมีรูปว่า
พฺรหฺมฺน]

อนึ่ง คำว่า โยควิภาค อาจแปลตามศัพท์ได้สองนัยว่า “การแบ่งซึ่งสูตร” หรือ “การแบ่งแห่งสูตร”
เหมือนคำว่า ปาทสฺส อุคฺชิปนํ ซึ่งมีอรรถสองนัยว่า “การยกซึ่งเท้า” หรือ “การยกแห่งเท้า” ถ้าสัมพันธ์ในธาตุ
คือ “ยก” ก็แปลเป็นกรรม ถ้าสัมพันธ์ในปัจจัยคือ “การ” ก็แปลเป็นัญญัติ]

ปญฺจมียํ นาภาวาทิตโส.

การชี้แนะให้แปลง สุมา เป็น นา ย่อมมีในปญฺจมีวิภตติ

พฺรหฺมฺนา พฺรหฺเมหิ พฺรหฺเมภิ, พฺรหฺมฺโน พฺรหฺมสฺส พฺรหฺมานํ พฺรหฺมฺนํ วา.

[ปญฺจมี] พฺรหฺมฺนา พฺรหฺเมหิ พฺรหฺเมภิ

[ัญญัติ] พฺรหฺมฺโน พฺรหฺมสฺส พฺรหฺมานํ พฺรหฺมฺนํ วา

๑๒๕. พุรหฺมโต ตู สฺมี นิ.

แปลง สฺมี ท้าย พุรหฺม ศัพท์และอื่นๆ เป็น นิ

สฺมี อ. สฺมี วิภัตติ ปรํ อันเป็นเบื้องหลัง พุรหฺมโต ตู จาก พุรหฺม ศัพท์ ด้วย นิ เป็น นิ โหติ ย่อมเป็น ๗

[ฉบับสังหลมีรูปสนธิว่า สฺมินฺนิ รูปนี้คล้ายตามข้อความในปทรูปสิทธิฎีกาว่า สฺมี นิ อิติ ปทจฺเจเท (พึงกระทำการตัดบทว่า สฺมี + นิ) และคำว่า พุรหฺมโต ตามฉบับบัญญัติสังคายนา ก็มีรูปในฉบับสังหลว่า พุรหฺมาโต เหมือน พุรหฺมาโต คสฺส จ]

พุรหฺมสทฺทโต สฺมีวจนสฺส นิ โหติ.

แปลง สฺมี วิภัตติท้าย พุรหฺม ศัพท์ เป็น นิ

ตฺสทฺเทน กมฺมจมฺมมฺุทฺธาติโต จ กฺวจิ.

แปลง สฺมี วิภัตติท้าย กมฺม, จมฺม และ มฺุทฺธ ศัพท์เป็นต้นเป็น นิ ในบางแห่งด้วย ตู ศัพท์

[ตู ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะเหมือน จ ศัพท์ คือ รวบรวมการอื่นจาก พุรหฺม ศัพท์อันได้แก่ กมฺม, จมฺม และ มฺุทฺธ เป็นต้น มีอุทาหรณ์ว่า กมฺมฺนิ (ในกรรม), จมฺมฺนิ (ในหนังสือ), ปพฺพตฺมฺุทฺธฺนิ (บนยอดเขา), นคฺมฺุทฺธฺนิ (บนยอดเขา), เวสฺมฺนิ (ในบ้าน), อสฺมฺนิ (ในหิน), ฆสฺมฺนิ (ในขี้เถ้า), ฆมฺมฺนิ (ในแดด), อมฺุทฺธฺนิ (ในน้ำ), มํสฺนิ (ในหนัง) ดังนี้ เป็นต้น]

พุรหฺมฺนิ, พุรหฺเมสฺสุ.

[สัตตมฺี] พุรหฺมฺนิ

พุรหฺเมสฺสุ

การประกอบรูปศัพท์ พุรหฺมฺนิ

ศัพท์เดิมเป็น พุรหฺม

ลง สฺมี สัตตมฺีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตฺตมฺี”

แปลง สฺมี ท้าย พุรหฺม ศัพท์ เป็น นิ ด้วยสูตรว่า “พุรหฺมโต ตู สฺมี นิ”

สำเร็จรูปเป็น พุรหมนิ

พุรหม สทพทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	พุรหมา	พุรหมาโน
อาลปนะ	โก พุรหฺเม	ภานโต พุรหมาโน
ทุตिया	พุรหมานํ พุรหมํ	พุรหมาโน
ตติยา	พุรหมุณา	พุรหฺเมหิ พุรหฺเมภิ
จตุตถิ	พุรหมุโน พุรหมฺสฺส	พุรหมานํ พุรหมุณํ
ปัญจมี	พุรหมุณา	พุรหฺเมหิ พุรหฺเมภิ
ฉกฺฉิ	พุรหมุโน พุรหมฺสฺส	พุรหมานํ พุรหมุณํ
สัตตมี	พุรหมนิ	พุรหฺเมสุ

อตตสททสฺส ตติยาทีเสว ว วิเสโส.

ความแตกต่างของ อตต ศัพท์ย่อมีในตติยาวิภัตติเป็นต้นนั้นเกี่ยว

อตตา อตตานโน, โภ อตต โภ อตตา ภานโต อตตานโน, อตตานํ อตตํ อตตานโน.

[ปฐมา] อตตา อตตานโน

[อาลปนะ] โภ อตต โภ อตตา ภานโต อตตานโน

[ทุตिया] อตตานํ อตตํ อตตานโน

นามฺหิ “อ กมฺมนฺตสฺส จา”ติ เอตถ จสทฺเทน อตตฺนฺตสฺส อตตํ วา.

ใน นา วิภัตติ ความเป็น อ แห่งสละท่ายของ อตต ศัพท์ย่อมีได้บ้างด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ว่า อ กมฺมนฺตสฺส จ (แปลงที่สุดของ กมฺม ศัพท์และอื่นๆ เป็น อ)

[ความจริงสละท่าย อตต ก็เป็น อ อยู่แล้ว แต่ที่ท่านแปลงเป็น อ อีก ก็เพราะว่าเพื่อเป็นการปฏิเสธการแปลง อ เป็น อุ ด้วยสูตรว่า อุตตํ สนาสุ จึงไม่เป็น อตตฺนา เหมือน พุรหมุณา]

อตตนา อตเตน วา.

[ตติยา เอกพจน์] อตตนา อตฺเตน วา

การประกอบรูปศัพท์ อตตนา

ศัพท์เดิมเป็น อตต

ลง นา ตติยาวิภัติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรณ ตติยา”

แปลง อ ท้าย อตต เป็น อ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “อ กมฺนตฺสส จ”

สำเร็จรูปเป็น อตตนา

๑๒๖. อุตุนโต หิสฺมิมนตฺตํ.

สละท่ายของ อุตฺต ศัพท์ย่อมาถึงความเป็น อน ในเพราะ หิ วิภัตติ
 อุตฺตุนโต อ.ที่ที่สุดของ อุตฺต ศัพท์ อาปฺชชเต ย่อมถึง อนตฺตํ ซึ่งความเป็น อน หิสฺมิม
 ในเพราะ หิ วิภัตติ ๗

อุตฺตสทฺทสฺส อนฺโต อนตฺตมาปฺชชเต หิสฺมิม ปเร.

สละท่ายของ อุตฺต ศัพท์ย่อมาถึงความเป็น อน ในเพราะ หิ วิภัตติเบื้องหลัง

อุตฺตเนหิ อุตฺตเนภิ.

[ตติยา พหูพจน์] อุตฺตเนหิ อุตฺตเนภิ

การประกอบรูปศัพท์ อุตฺตเนหิ

ศัพท์เดิมเป็น อุตฺต

ลง หิ ตติยาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “กรณ ตติยา”

ในเพราะ หิ วิภัตติ แปลงสละท่ายของ อุตฺต เป็น อน ด้วยสูตรว่า “อุตฺตุนโต หิสฺมิมนตฺตํ”

ในเพราะ หิ วิภัตติ แปลง อ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สุหิสฺวกาโร เอ”

สำเร็จรูปเป็น อุตฺตเนหิ

[คัมภีร์พาลาวดาร (หน้า ๑๘) กล่าวถึงแปลงสละท่ายของ อุตฺต เป็น อน ในเพราะ สฺ วิภัตติ ด้วย
 ภาวนิเทศคือ อนตฺตํ จึงมีรูปในสัตตมีวิภัตติว่า อุตฺตเนสุ ตามมติของคัมภีร์นั้น]

“ตโต, อตฺตโต”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า ตโต (นั้น) และบทว่า อตฺตโต (ท้าย อตฺต ศัพท์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๒๗. สสฺส โน.

แปลง ส วิภัตติท้าย อตฺต ศัพท์นั้นเป็น โน

โน อ. โน อาเทศ สสฺส แห่ง ส วิภัตติ *ปรสฺส* อันเป็นเบื้องหลัง ตโต อตฺตโต จาก อตฺต ศัพท์นั้น *โหติ* ย่อมมี ฯ

ตโต อตฺตสทฺตโต สสฺส วิภตฺติสฺส โน โหติ.

แปลง ส วิภัตติท้าย อตฺต ศัพท์นั้นเป็น โน

อตฺตโน, อตฺตानํ

[จตุตถี] อตฺตโน

อตฺตานํ

การประกอบรูปศัพท์ อตฺตโน

ศัพท์เดิมเป็น อตฺต

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทานे จตุตฺถี”

แปลง ส วิภัตติท้าย อตฺต ศัพท์เป็น โน ด้วยสูตรว่า “สสฺส โน”

สำเร็จรูปเป็น อตฺตโน

๑๒๘. สุมานา.

แปลง สุมานา ท้าย อตฺต ศัพท์นั้นเป็น นา

สุมานา อ. สุมานา วิภตฺติ ปรํ อันเป็นเบื้องหลัง ตโต อตฺตโต จาก อตฺต ศัพท์นั้น นา เป็น นา โหติ ย่อมเป็น ฯ

ตโต อตฺตสทฺทโต สุมาวจนสฺส นา โหติ.

แปลง สุมานา วิภตฺติท้าย อตฺต ศัพท์นั้นเป็น นา

อตฺตนา อเปติ.

[บัญญัติ เอกพจน์] อตฺตนา อเปติ (ย่อมหลีกเลี่ยงออกจากตนเอง)

การประกอบรูปศัพท์ อตฺตนา

ศัพท์เดิมเป็น อตฺต

ลง สุมานา บัญญัติวิภตฺติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทานะ ปณฺจมี”

แปลง สุมานา ท้าย อตฺต ศัพท์เป็น นา ด้วยสูตรว่า “สุมานา”

สำเร็จรูปเป็น อตฺตนา

นาภาวาทิเทเสเนว สิหุเวปี อุตฺตรสฺสฺเตเน เอกโยคมกตฺวา ภินฺนโยคกรณํ อตฺตณฺตรวิญญาปนตฺถํ.

เมื่อการแปลง สุมานา เป็น นา สำเร็จแล้วด้วยการชี้แนะให้แปลง [สุมานา] เป็น นา การไม่กระทำให้เป็นสูตรเดียวกับสูตรข้างหลัง [แต่]กระทำให้สูตรแตกต่างกัน เพื่อแสดงให้เห็นความอื่น

[อตฺต ศัพท์นับเข้าในราชาทิกณะ การแปลง สุมานา เป็น นา จึงอาจกระทำได้ด้วยสูตรว่า อมฺหตุมฺห เป็นต้น แต่ท่านมิได้ประกอบรูปศัพท์ อตฺต ด้วยสูตรนั้น แต่ใช้สูตร สุมานา แทน และท่านไม่รวมสูตร สุมานา กับสูตร ฌลโต จ เข้าด้วยกันเป็นสูตรเดียวกันว่า ฌลโต สุมานา (แปลง สุมานา วิภตฺติท้าย ฌ และ ล เป็น นา) เพราะท่านมีความเห็นว่าการแยกสูตรเช่นนี้ทำให้สูตรมีความหมายขยายออกไปครอบคลุมอุทาหรณ์ต่างๆ ได้มากกว่า เช่น สามารถแปลง ต เป็น ร ได้ ในอุทาหรณ์ว่า อตฺโร เป็นต้น ดังสาธกในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) ว่า

ปกติ เหาจริยานํ, เยน เกณฺจิ อากาเรน อตฺตโน อธิปฺปายวิญญาปนํ ๔๘

การแสดงให้รู้ความประสงค์ของตน ด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ เป็นธรรมเนียมของ
บูรพาจารย์ทั้งหลาย

คำว่า “อาการอย่างใดอย่างหนึ่ง” หมายถึง การกระทำให้สูตรแตกต่างกัน, การใช้ศัพท์เกินเหมือน
การ ศัพท์ในสูตรว่า ยวตํ เป็นต้น และการใช้ภาวนิตศเหมือนในสูตรว่า อญฺเณสฺวารตตํ เป็นต้น

อนึ่ง การกล่าวซ้ำวิธีประกอบรูปศัพท์เรียกว่า ปัชชุนนคติกันย คือ สำนวนที่เหมือนฝนตก
หมายความว่า ตามปกติฝนมักตกโดยทั่วไปไม่เลือกบกหรือน้ำ ฉนฺได แม้ศัพท์ที่สำเร็จรูปด้วยวิธีอย่างหนึ่ง
แล้วก็อาจสำเร็จรูปด้วยวิธีอีกอย่างหนึ่งได้ ฉนฺนํ ฆอนํเป็นองค์คุณประการหนึ่งของสูตรที่กล่าวว่า สพฺพโต-
มุขํ (มีนัยรอบด้าน)]

เตน อตฺตนตฺตการสฺส รกาโร ชกาเร กฺวจิ.

เพราะเหตุนี้ จึงแปลง ต ท้าย อตฺต ศัพท์เป็น ร อักษรในเพราะ ช อักษรเบื้องหลัง
ในบางแห่ง

อตรฺโข อตฺตฺโข วา.

เช่น อตรฺโข หรือ อตฺตฺโข (บุตรเกิดในตน)

การประกอบรูปศัพท์ อตรฺโข

ศัพท์เดิมเป็น อตฺตฺโข

แปลง ต เป็น ร ด้วยการกล่าวซ้ำสูตรว่า “สฺมา นา”

สำเร็จรูปเป็น อตรฺโข

อตฺตเนหิ อตฺตเนภิ, อตฺตโน, อตฺตทานํ

[ปัญฺจมี พหุพจน์]

อตฺตเนหิ อตฺตเนภิ

[ฉฺฉฺฉฺ] อตฺตโน

อตฺตทานํ

“อตุตโต”ติ วตุตเต.

บทว่า อตุตโต (ทำย อตุต ศัพท์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๒๙. ตโต สมี นิ.

แปลง สมี ทำย อตุต ศัพท์นั้นเป็น นิ

สมี อ. สมี วิภตติ ปร อันเป็นเบื้องหลัง ตโต อตุตโต จาก อตุต ศัพท์นั้น นิ เป็น นิ โหติ ย่อมเป็น ฯ

ตโต อตุตสทฺทโต สมีวจนฺตส นิ โหติ.

แปลง สมี วิภตติทำย อตุต ศัพท์นั้นเป็น นิ

อตุตนิ, อตุเตสุ.

[สัตตมี] อตุตนิ

อตุเตสุ

อตุต สทฺทปทมาลา

วิภตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อตุตา	อตุตานิ
อาลปนะ	โก อตุต โภ อตุตา	ภวานโต อตุตานิ
ทุตिया	อตุตานํ อตุตํ	อตุตานิ
ตติยา	อตุตนา อตุเตน	อตุตเนหิ อตุตเนภิ
จตุตถิ	อตุตโน	อตุตานํ
ปัญจมี	อตุตนา	อตุตเนหิ อตุตเนภิ
ษัฏฐิ	อตุตโน	อตุตานํ
สัตตมี	อตุตนิ	อตุเตสุ

[อตุต ศัพท์กระจายวิภตติเป็นรูปพหูพจน์ว่า อตุตานิ เป็นต้น โดยคล้ายตามปทมาลาไสตะ คือ กระแสแห่งลำดับบทที่ประกอบวิภตติต่างๆ อย่างไรก็ตาม รูปพหูพจน์มีใช้น้อยมาก ในคัมภีร์อรรถกถามากใช้ อตุต สองศัพท์เป็น อตุตโน อตุตโน (ของตนๆ) แทน อตุตานํ หนึ่ง รูปว่า อตุตนิ ทำได้ง่าย จึงมิได้กล่าวไว้]

การประกอบรูปศัพท์ สขಾಯ

ศัพท์เดิมเป็น สข

ลง โย ปฐมาวิกัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา”

แปลง โย วิกัตติท้าย สข ศัพท์เป็น อาโย ด้วยสูตรว่า “สขโต จาโยโน”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปลจยาทิมหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น สขाय

๑๓๑. สขนดสสุ โนนาน้สสุ.

แปลงสระท่าย สข ศัพท์เป็น อี ในเพราะ โน, นา, น้ และ ส วิกัตติ

อี อ. อี อาเทศ *สขนดสสุ* แห่งที่สุตขของ สข ศัพท์ *โหดิ* ย่อมมี *โนนนาน้สสุ* ในเพราะ โน, นา, น้ และ ส วิกัตติท. ๒

สขสททนดสสุ อิการาเทโส โหดิ โนนาน้สอิจเจเตสุ ปเรสุ.

แปลงสระท่าย สข ศัพท์เป็น อี อักขรในเพราะวิกัตติเบื้องหลังเหล่านี้คือ โน นา น้ และ ส วิกัตติ

[โน เป็นอักขรที่แปลงมาจาก โย ด้วยสูตรว่า สขโต จาโยโน]

สขโน ติกุจนติ.

[ปฐมา พหุพจน์] สขโน ติกุจนติ (เพื่อนทั้งหลายยืนอยู่)

การประกอบรูปศัพท์ สขโน

ศัพท์เดิมเป็น สข

ลง โย ปฐมาวิกัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลลลคตเถ ปจมา”

แปลง โย วิกัตติท่าย สข ศัพท์ เป็น โน ด้วยสูตรว่า “สขโต จาโยโน”

โนเพราะ โน แปลง อ ท่าย สข ศัพท์ เป็น อี ด้วยสูตรว่า “สขนดสสุ โนนาน้สสุ”

สำเร็จรูปเป็น สขโน

อาลปนเน คสณณาย-

เมื่อกระทำชื่อว่า ค ในอาลปนนะแล้ว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๑๓๒. สขโต คสเส วา.

แปลง ค ท้าย สข ศัพท์และศัพท์อื่นๆ เป็น อ, อา, อิ, อี และ เอ

เอ อ. อ, อา, อิ, อี และ เอ ท. *คสส* แห่ง ค *วิภัตติ* *ปรสส* อันเป็นเบื้องหลัง *สขโต* วา จาก สข ศัพท์ ด้วย *โหนติ* ย่อมมี ฯ

[วา ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจจะเหมือน จ ศัพท์ จึงรวบรวมการแปลงเป็น เอ ท้ายศัพท์ อื่นจาก สข ศัพท์ นั่นคือ ภาทนต์ และ อิสิ ศัพท์ เนื่องจาก วา ศัพท์รวบรวมปัญจนิमितคือ สขโต ในเวลา แปลจึงต้องแปลควบคู่ไปกับ สขโต]

สขโต คสส อการอาการอิการอีการเอการาเทศา โหนติ.

แปลง ค ท้าย สข ศัพท์ เป็น อ อักษร, อา อักษร, อิ อักษร, อี อักษร และ เอ อักษร

वासुतेन अणुसुमापि गुञ्जि एकावो.

การแปลง ค หลังศัพท์อื่นเป็น เอ อักษรย่อมมีในบางแห่งด้วย วา ศัพท์

[ฉบับฉန္ดรสูตสคายนามีรูปว่า สขโต แต่ฉบับสิงหลมีรูปว่า สขาโต โดยที่อะ อ เป็น อา เพื่อให้ ออกเสียงง่าย พยายามใหม่กล่าวว่า “สขาโต เหมือนกับรูปว่า พุระหฺมาโต”]

यथा गृह्णते असे अति.

เช่น อุกาหรณ์ว่า ภาทนต์ (เข้าแต่ท่านผู้เจริญ), อิเส (เข้าแต่ท่านฤษี)

[บทว่า ภาทนต์ มาจาก ภาทนต์ + สิ เมื่อตั้ง สิ ชื่อว่า ค แล้วให้แปลง ค เป็น เอ ด้วย วา ศัพท์ ในสูตรนี้ ส่วนบทว่า อิเส ตัดบทเป็น อิสิ + เอ บททั้งสองนี้เป็นอาลปนนะที่พบในคัมภีร์ชาดก แม้บทว่า มหา- มุเน (เข้าแต่พระจอมมุณี) ในคัมภีร์เถรีคาถาก็มาจาก มหามุณี + สิ แปลง ค เป็น เอ เช่นเดียวกัน]

อ จ อา จ อิ จ อี จ เอ จาติปิ เอ.

อ, อา, อิ, อี และ เอ ชื่อว่า เอ

ปุพฺพสฺสราณํ กเมณ โลโป.

การลบสระหน้าย่อมมีตามลำดับ

[คัมภีร์นี้กล่าวว่า ลบ อ ในเพราะ อา, ลบ อา ในเพราะ อิ, ลบ อิ ในเพราะ อี, ลบ อี ในเพราะ เอ จึงเหลือ เอ เพียงตัวเดียว แต่คัมภีร์นยาสะกล่าวว่าให้ลบ อ อา อิ และ อี ในเพราะ เอ ได้ในคราวเดียวกัน แม้ว่ามีมติของปทรูปสิทธิปกรณจะทำให้การประกอบรูปศัพท์เนิ่นช้า แต่ท่านก็กล่าวตามหลักภาษา กล่าวคือ ถ้าวลี อ อา อิ อี พร้อมกันในเพราะ เอ การคือสระทั้ง ๔ ตัวกับนิमितตะคือ เอ จะไม่อยู่ติดกัน เพราะมีสระคั่นอยู่ แต่ถ้าวลี อ ในเพราะ อา เป็นต้น การี กับนิमितตะจะอยู่ติดกันตามลักษณะทั่วไป คัมภีร์นี้จึงกล่าวว่าให้ลบสระหน้าตามลำดับ ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่กล่าวว่า มติของคัมภีร์นยาสะนั้นแม้จะทำให้ประกอบรูปศัพท์ได้เร็ว แต่ต้องญายวิโรธโทษ คือ โทษผิดความเหมาะสม ซึ่งในที่นี้เป็นการผิดหลักภาษาดังกล่าว]

โก สข โภ สขา โภ สขิ โภ สขี โภ สข, ภาณุโต สขานो สขायो สخينो.

[อาลปนะ] โภ สข โภ สขา โภ สขิ โภ สขี โภ สข ภาณุโต สขานो สขायो สخينो

[ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่อธิบายว่า การแปลงเป็น อ, อา, อิ, อี และ เอ นี้เป็นมติของท่านผู้แต่งวุดติของกัจจายนไวยากรณ์ แต่ตามกัจจายนสูตรจริง ๆ น่าจะอนุญาตให้แปลงเป็น เอ ได้อย่างเดียวและ วา ศัพท์ก็แสดงอนิจจวิธ คือมีรูปว่า สข และ สขา ได้บ้าง ส่วนรูปว่า สขิ เป็น อิ การันต์ ดิลิงค์ รูปว่า สขี เป็น อี การันต์ อิตถิลิงค์ พระพุทธปิยะคงจะกล่าวสูตรนี้ตามวุดติของกัจจายนไวยากรณ์ด้วยความเคารพในท่านผู้แต่ง แต่โมคคัลลานไวยากรณ์กล่าวคัดค้าน สขิ, สขี ศัพท์ว่า

สขิ สขีติ อิตถियํ สิหุเมว.^{๔๙}

รูปว่า สขิ และ สขี ย่อมปรากฏในอิตถิลิงค์เท่านั้น]

“สนทนตสฺส, อารโ”ติ จ วัตตเต.

บทว่า สนทนตสฺส (แห่งสระท่ายของ สข ศัพท์) และบทว่า อารโ (เป็น อาร) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๓๓. สุนมัสฺสุ วา.

แปลงสระท่ายของ สข ศัพท์ เป็น อาร ในเพราะ สฺ, นฺ และ อํ วิภตติได้บ้าง
 อารโ อ. อาร อาเทศ สนทนตสฺส แห่งที่สุดของ สข ศัพท์ โหติ ย่อมมี สุนมัสฺสุ ในเพราะ
 สฺ, นฺ และ อํ วิภตติท. วา บ้าง ๕

สนทนตสฺส อารโ โหติ วา สุนอํอิจเจเตสุ ปเรสุ.

แปลงสระท่ายของ สข ศัพท์เป็น อาร ในเพราะวิภตติเบื้องหลังเหล่านี้คือ สฺ นฺ และ
 อํ วิภตติได้บ้าง

สขารํ สขานํ สขํ, สขานโน สขายโน สขินโน, สขินนา.

[ทุตติยา] สขารํ สขานํ สขํ สขานโน สขายโน สขินโน

[ตติยาเอกพจน์] สขินนา

การประกอบรูปศัพท์ สขารํ

ศัพท์เดิมเป็น สข

ลง อํ ทุตติยาวิภตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตเถ ทุตติยา”

ในเพราะ อํ วิภตติ แปลงสระท่าย ของ สข ศัพท์เป็น อาร ด้วยสูตรว่า “สุนมัสฺสุ วา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น สขารํ

“สขนุตสสา”ติ วตฺตเต.

บทว่า สขนุตสส (แห่งสระท่ายของ สข ศัพท์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๓๔. อาโร หิมฺหิ วา.

แปลงสระท่ายของ สข ศัพท์เป็น อาร ในเพราะ หิ วิภัตติได้บ้าง

อาโร อ. อาร อาเทศ สขนุตสส แห่งที่สุดของ สข ศัพท์ โหติ ย่อมมี หิมฺหิ ในเพราะ หิ วิภัตติ วา บ้าง ๗

สขนุตสส อาโร โหติ วา หิมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

แปลงสระท่ายของ สข ศัพท์เป็น อาร ในเพราะ หิ วิภัตติได้บ้าง

สขาเรหิ สขาเรภิ สเซหิ สเซภิ.

[ตติยา พหูพจน์] สขาเรหิ สขาเรภิ สเซหิ สเซภิ

การประกอบรูปศัพท์ สขาเรหิ

ศัพท์เดิมเป็น สข

ลง หิ ตติยาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “กรณ ตติยา”

ในเพราะ หิ วิภัตติ แปลงสระท่าย ของ สข ศัพท์เป็น อาร ด้วยสูตรว่า “อาโร หิมฺหิ วา”

ในเพราะ หิ วิภัตติ แปลงสระ อ ของ อาร เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สุหิสฺวกาโร เอ”

สำเร็จรูปเป็น สขาเรหิ

อิการาเทเส “ฉลโต สสฺส โน วา”ติ โน.

เมื่อการแปลง[สระท่าย สข ศัพท์]เป็น อี ถูกกระทำแล้ว แปลง [ส วิภัตติ]เป็น โน ด้วยสูตรว่า ฉลโต สสฺส โน วา (แปลง ส วิภัตติท่าย ฉ และ ล เป็น โน ได้บ้าง)

สขโน สขิสฺส สขารานํ สขินํ

[จตุตถี] สขโน สขิสฺส สขารานํ สขินํ

สมาวจนสฺส นาภาโว.

การแปลง สุมมา วิภัตติเป็น นา ย่อมมี

สขินา สขาระหิ สขาระภิ สขะหิ สขะภิ, สขินโน สขิสส สขารานัน สขีนัน

[บัญญัติ] สขินา สขาระหิ สขาระภิ สขะหิ สขะภิ

[บัญญัติ] สขินโน สขิสส สขารานัน สขีนัน

“สขโต”ติ วตฺตเต.

บทว่า สขโต (ทำย สข ศัพท์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๓๕. สุมิเม.

แปลง สุมิ ทำย สข ศัพท์เป็น เอ

สุมิ อ. สุมิ วิภตฺติ ปรํ อันเป็นเบื้องหลัง สขโต จาก สข ศัพท์ เอ เป็น เอ โหติ ย่อมเป็น ๗

[คำว่า สุมิเม ตัดบทเป็น สุมิ + เอ]

สขโต สุมิวจนฺสฺส เอกาโร โหติ.

แปลง สุมิ วิภตฺติทำย สข ศัพท์เป็น เอ อักษร

นิจฺจตฺตโยมมารมฺโก.

สูตรนี้มีประโยชน์เพื่อความแน่นอน

[การตั้งสูตรนี้ซ้ำอีกทั้งที่อาจแปลง สุมิ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า สฺมาสมินํ วา ได้ ก็เพื่อให้การแปลง สุมิ เป็น เอ ทำย สข ศัพท์มีความแน่นอน โดยมีรูปว่า สข เเท่านั้น ไม่มีรูปว่า สขสุมิ, สขมุหิ เหมือน ปุริสสุมิ, ปุริสมุหิ เพราะสูตรนี้ไม่มี วา ศัพท์เหมือนสูตร สฺมาสมินํ วา ดังข้อความในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

สิทฺเต สตุยารมฺโก หิ นียมาย วา โหติ ฅาปนาย วา.^{๕๐}

โดยแท้จริงแล้ว เมื่อความสำเร็จปรากฏอยู่ การปรารภอีกย่อมมีเพื่อความแน่นอน หรือเพื่อแสดง[อรรถอื่น]

สิทฺเต สตุยารมฺโก นียมาย วา วิกฺปาย วา.^{๕๑}

เมื่อความสำเร็จปรากฏอยู่ การปรารภอีกย่อมมีเพื่อความแน่นอน หรือเพื่อความไม่แน่นอน]

สข, สขาเรสุ สขesu.

[สัตตมี] สข

สขาเรสุ สขesu

การประกอบรูปศัพท์ สข

ศัพท์เดิมเป็น สข

[อาลปะนะ] โภ อาตุมา โภ อาตุมา ภวนฺโต อาตุมาโน

[ทุตียา] อาตุมานํ อาตุมํ อาตุมาโน

[ตตียา] อาตุเมน

ตั้งนี้เป็นต้น ฟังทราบว่าเป็นเหมือน ปุริส ศัพท์

[อาตุมา ศัพท์เป็นรูปพิเศษที่นับเข้าในราชาทิกณะ ให้กระจายรูปศัพท์เหมือน ราช เฉพาะในปฐมา-
วิภัติและทุตียาวิภัติเท่านั้น และกระจายรูปศัพท์เหมือน ปุริส ในตตียาวิภัติเป็นต้นไป ความเห็นนี้เป็น
มติของปทรูปสิทธิปกรณ์ ส่วนโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๙๔-๑๙๕) กล่าวว่าให้กระจาย
รูปศัพท์เหมือน ราช ทั้งหมด โดยมีรูปในตตียาวิภัติว่า อาตุเมน, อาตุเมหิ เป็นต้นไปจนถึง อาตุเมสุ]

อาตุมา สทฺทปะทมาลา

วิภัติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อาตุมา	อาตุมาโน
อาลปะนะ	โภ อาตุมา อาตุมา	ภวนฺโต อาตุมาโน
ทุตียา	อาตุมานํ อาตุมํ	อาตุมาโน
ตตียา	อาตุเมน	อาตุเมหิ อาตุเมภิ
จตุตถี	อาตุมสฺส	อาตุมานํ
ปัญจมี	อาตุมา อาตุมาหิ อาตุมาสุมา	อาตุเมหิ อาตุเมภิ
ษัฎฐี	อาตุมสฺส	อาตุมานํ
สัตตมี	อาตุเม อาตุเมหิ อาตุเมสุ	อาตุเมสุ

ปุมาสทฺทสฺส เภโท.

ความแตกต่างของ ปุมา ศัพท์ย่อมี

ปุมา สิ.

ปุมา สิ (ลง สิ วิภัติท้าย ปุมา ศัพท์)

“สวิภตฺติสฺสา”ติ อธิกาโร.

บทว่า สวิภตฺติสฺส (กับวิภัติ) เป็นศัพท์ตามมา[ปรากฏในสูตรต่าง ๆ]

๑๓๖. ปุมนุตตสสา สิมฺหิ.

แปลงสละท่ายของ ปุม ศัพท์กับวิภัตติเป็น อา ในเพราะ สิ วิภัตติ

อา อ. อา อาเทศ *ปุมนุตตส* แห่งที่สุดของ ปุม ศัพท์ *สวิภตติสส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ โหติ ย่อมมี *สิมฺหิ* ในเพราะ สิ วิภัตติ ฯ

ปุมนุตตสส สวิภตติสส อาการาเทโส โหติ สิมฺหิ วิภตติมฺหิ.

แปลงสละท่ายของ ปุม ศัพท์กับวิภัตติเป็น อา อักษรในเพราะ สิ วิภัตติ

อนุตคคทณน มชวยุวาทินมนุตตส จ.

การแปลงสละท่ายของ มชว และ ยุว ศัพท์เป็นต้นเป็น อา ย่อมมีด้วย อนุต ศัพท์

[ท่านถือว่า อนุต ศัพท์เป็นศัพท์เกินมาในสูตรนี้ เพราะเมื่อตั้งสูตรว่า ปุมนุตตส สิมฺหิ ญฺญูสิวิภตติใน ปุมนุตตส อาจมองหาสละท่ายได้เช่นกัน ดังนั้น อนุต ศัพท์จึงรวบรวมอรรถอื่นคือ มชว และ ยุว เป็นต้นนอกจาก ปุม ศัพท์ที่กล่าวไว้ในสูตร

อาทิ ศัพท์ใน มชวยุวาทิน หมายเอาศัพท์ที่มีการแปลง สิ เป็น อา เช่น ทพฺพธมฺมา (ผู้มีธรรมอัน มั่นคง), อณิมา (ความเล็ก), มุฑฺธา (ศิรัษะ), มหิมา (ความใหญ่), ลชฺมิมา (ความเบา), สา (สุนัข), อทฺธา (ระยะ กาล), อสฺมา (ศิลา), ภสฺมา (ขี้เถ้า), อุสฺมา (ไออุ่น), เภสฺมา (สิ่งที่น่ากลัว), วตฺตหา (ผู้สังหารอสูรชื่อว่าวัตตะ = พระอินทร์) ปทรุปสิทธินี้สสยใหม่ผูกศัพท์เหล่านี้เป็นคาถาว่า

ทพฺพธมฺมา'ณิมา มุฑฺธา

มหิมา ลชฺมิมา จ สา

อทฺธา'สฺมา ภสฺมฺสฺมา เภสฺมา

วตฺตหา มชวา ยุวา.^{๕๒}]

ปุมา.

[ปฺฐมา เอกพจนฺ] ปุมา

การประกอบรูปศัพท์ ปุมา

ศัพท์เดิมเป็น ปุม

ลง สิ ปฺฐมาวิภตติ เอกพจนฺด้วยสูตรว่า “ลิจฺคตฺเถ ปจฺมา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสละหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมฺโรจิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย”

ในเพราะ สอิ วิภัตติ แปลง อ ท้าย ปุณฺณิณฺท ศัพท์กับ สอิ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “ปุณฺณิณฺทสสา สิมฺหิ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตุเต”
สำเร็จรูปเป็น ปุมา

[สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๓๓๑) กล่าวถึงรูปว่า ปุโม ซึ่งพบในคัมภีร์ชาติกว่า

ยถา พลากโยนิมฺหิ

น วิชชติ ปุโม สทา

เมฆेषุ คชชมาเนสุ

คพฺภํ คณฺหนฺติ ตา ตทา.^{๕๓}

“อุปมาว่าในกำเนิดของนกกระยาง ตัวผู้ย่อมไม่มีเสมอ นกกระยางตัวเมียเหล่านั้น
ย่อมตั้งครรรภ์เมื่อฟ้าร้อง”

อย่างไรก็ตาม ปทฐุปลิทธินิสสัยใหม่กล่าวว่ารูปนี้น่าจะเป็นการจารอักษรผิดของคนจารพระไตรปิฎก
ในสมัยก่อน เพราะกัจจายนไวยากรณ์และปทฐุปลิทธิปกรณ์ก็ได้กล่าวถึงรูปนี้ไว้ ความจริงแล้วแม้พระไตรปิฎก
ฉบับมหาจุฬาย ของไทยก็มีรูปว่า ปุมา เช่นกัน แต่รูปว่า ปุโม พบในฉบับพม่าตั้งแต่สมัยสัททนีติปกรณ์ที่รจนา
ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๗]

“ปุมนุตสสา”ติ อธิกาโร.

บทว่า ปุมนุตสส (แห่งสละท่ายของ ปุม ศัพท์) เป็นศัพท์ตามมา[ปรากฏในสูตรต่างๆ]

๑๓๗. โยสวานโน.

แปลงสละท่ายของ ปุม ศัพท์กับวิภัตติเป็น อาโน ในเพราะ โย วิภัตติ

อาโน อ. อาโน อาเทศ *ปุมนุตสส* แห่งที่สุดของ ปุม ศัพท์ *สวิภตติสฺส* อันเป็นไปกับด้วย
วิภัตติ โหติ ย่อมมี *โยสุ* ในเพราะ โย วิภัตติท. ๗

ปุมนุตสส สวิภตติสฺส อาโนอาเทโส โหติ โยสุ วิภตติสฺส.

แปลงสละท่ายของ ปุม ศัพท์กับวิภัตติเป็น อาโน ในเพราะ โย วิภัตติ

ปุมาโน.

[ปฐมา พหุพจน์] ปุมาโน

การประกอบรูปศัพท์ ปุมาโน

ศัพท์เดิมเป็น ปุม

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปฐมา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ในเพราะ โย วิภัตติ แปลง อ ท้าย ปุม ศัพท์กับ โย เป็น อาโน ด้วยสูตรว่า “โยสวานโน”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตเต”

สำเร็จรูปเป็น ปุมาโน

๑๓๘. อมาลปนเนกวจเน.

แปลงสละท่ายของ ปุ่ม ศัพท์กับวิภัติเป็น อ ในเพราะอาลปนวิภัติ เอกพจน์

อ อ. อ อาเทศ *ปุ่มนุตสฺส* แห่งที่สุดของ ปุ่ม ศัพท์ *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัติ
โหติ ย่อมมี *อาลปน* ในเพราะอาลปนวิภัติ *เอกวจเน* ที่เป็นเอกพจน์ ๒

[คำว่า อมาลปนเนกวจเน ตัดบทเป็น อ + อาลปน + เอกวจเน]

ปุ่มนุตสฺส สวิภตฺติสฺส อ โหติ อาลปนเนกวจเน ปเร.

แปลงสละท่ายของ ปุ่ม ศัพท์กับวิภัติเป็น อ ในเพราะอาลปนวิภัติ เอกพจน์เบื้องหลัง

เห ปุ่มฺ เห ปุ่มาโน, ปุ่มฺ ปุ่มาโน.

[อาลปนนะ] เห ปุ่มฺ

เห ปุ่มาโน

[ทุตฺติยา] ปุ่มฺ

ปุ่มาโน

การประกอบรูปศัพท์ ปุ่ม

ศัพท์เดิมเป็น ปุ่ม

ลง ลี อาลปนวิภัติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อาลปนเน จ”

ให้ ลี ชื่อว่า ค ด้วยสูตรว่า “อาลปนเน ลี คสมฺโณ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุ่พฺพมฺโรจิตฺมฺสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ในเพราะ ค แปลง อ ท้าย ปุ่ม ศัพท์กับ ค เป็น อ ด้วยสูตรว่า “อมาลปนเนกวจเน”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ฺยตุเต”

สำเร็จรูปเป็น ปุ่ม

“อา, วา”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า อา (เป็น อา) และบทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[บทว่า อา และ วา ตามมาจากสูตรว่า สฺสุมิมา วา]

๑๓๙. อุ นามฺหิ จ.

แปลงสละท่ายของ ปุม ศัพท์และศัพท์อื่นๆ เป็น อุ และ อา ในเพราะ นา วิภตฺติและวิภตฺติอื่นๆ ได้บ้าง

อา จ อ. อา อักษร ด้วย อุ จ อ. อุ อักษร ด้วย ปุมนฺตสฺส จ แห่งที่สุดของ ปุม ศัพท์ ด้วย โหนฺติ ย่อมมี วา บ้าง นามฺหิ จ ในเพราะ นา วิภตฺติ ด้วย ๫

ปุมนฺตสฺส อาอุอาเทศา โหนฺติ วา นามฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

แปลงสละท่ายของ ปุม ศัพท์เป็น อา และ อุ ในเพราะ นา วิภตฺติได้บ้าง

จสทฺเทน ปุมกมฺมถามนฺตสฺส จกาโร วา สฺสุมาสฺ.

แปลงสละท่ายของ ปุม, กมฺม และ ถาม ศัพท์เป็น อุ อักษรได้ด้วย จ ศัพท์บ้าง ในเพราะ ส และ สฺมา วิภตฺติ

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมการแปลง อ ของ ปุม, กมฺม, และ ถาม เป็น อุ ในเพราะ ส และ สฺมา วิภตฺติ ปทฺรฺปสฺทิสฺสํญฺชรี (คำอธิบายสูตร ๑๓๙) ยังกล่าวถึง อทฺฐ ศัพท์อีกด้วย จึงมีรูปในวิภตฺติเหล่านั้นว่า ปุมฺโน, ปุมฺนา, กมฺมฺโน, กมฺมฺนา, ถามฺโน, ถามฺนา, อทฺฐฺโน, อทฺฐฺนา ตามนัยนี้ จ ศัพท์รวบรวมการและนิमितตะทั้งสองอย่าง]

ปุมานา ปุมฺนา ปุเมน.

[ตติยา เอกพจน์] ปุมานา ปุมฺนา ปุเมน วา

การประกอบรูปศัพท์ ปุมานา

ศัพท์เดิมเป็น ปุม

ลง นา ตติยาวิภตฺติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรเณ ตติยา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุ่พพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
ในเพราะ นา วิภัตติ แปลง อ ท้าย ปุ่ ม ศัพท์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “อุ นามหิ จ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”
สำเร็จรูปเป็น ปุ่ มานา

“อาเน”ติ วัตตเต.

บทว่า อาเน (เป็น อาเน) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๔๐. หิวิภตฺติมฺหิ จ.

แปลงสละท่ายของ ปุม ศัพท์และศัพท์อื่นๆ เป็น อาเน และอื่นๆ ในเพราะ หิ วิภตฺติและวิภตฺติอื่นๆ

อาเน จ อ. อาเน อาเทศ ด้วย ปุมนุตฺตสฺส จ แห่งที่สุดของ ปุม ศัพท์ ด้วย โหติ ย่อมมีหิวิภตฺติมฺหิ จ ในเพราะ หิ วิภตฺติ ด้วย ฯ

ปุมนุตฺตสฺส หิวิภตฺติมฺหิ จ อาเนอาเทโส โหติ.

แปลงสละท่ายของ ปุม ศัพท์และศัพท์อื่นๆ เป็น อาเน และอื่นๆ ในเพราะ หิ วิภตฺติและวิภตฺติอื่นๆ

[จ ศัพท์ในสูตรนี้อยู่ท่ายนimitตะคือ หิวิภตฺติมฺหิ แต่รวบรวมการี, การิยะ และนimitตะทั้งสามอย่างโดยรวบรวมการแปลงสละท่ายของ ยว และ มชว เป็นต้น เป็น อาเน ในเพราะวิภตฺติทั้งปวง]

วิภตฺติคฺคหณํ สวิภตฺติคฺคหณนิวัตตเนตถ.

วิภตฺติ ศัพท์มีประโยชน์เพื่อห้ามศัพท์ว่า สวิภตฺติ (กับวิภตฺติ)

[พระกัจจายณะอาจตั้งสูตรว่า หิมฺหิ จ ก็เป็นที่เข้าใจได้ วิภตฺติ ศัพท์ในสูตรนี้มีประโยชน์เพื่อห้ามสวิภตฺติ ศัพท์ที่ติดตตามมาจากสูตรว่า อมฺหสฺส มมํ สวิภตฺติสฺส เส ดังนั้น การแปลงเป็น อาเน, อา และ อุ ด้วยสูตรเหล่านี้ คือ หิวิภตฺติมฺหิ จ, สฺสฺมิมา วา, อุ นามฺหิ จ, อ กมฺมนุตฺตสฺส จ จึงแปลงสละท่ายอย่างเดียวย่อมไม่มีวิภตฺติร่วมแปลงด้วย]

ปุมาเนหิ ปุมาเนภิ.

[ตติยา พหุพจน์] ปุมาเนหิ ปุมาเนภิ

การประกอบรูปศัพท์ ปุมาเนหิ

ศัพท์เดิมเป็น ปุม

ลง หิ ตติยาวิภตฺติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “กรณ ตติยา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุ่พุมโหจิตมสุสรุ สเรน วิโยชเย”
 ในเพราะ หิ วิกัตติ แปลง อ ท้าย ปุม ศัพท์ เป็น อาน ด้วยสูตรว่า “หิวิกัตติมิหิ จ”
 นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรุ ยุตเต”
 สำเร็จรูปเป็น ปุ่มานะหิ

จสทุเทณ ยุมชวาทีนมนตสสุ วา อานาเทโส โหติ สพฺพวิกตตีสุ.

แปลงสระท้ายของ ยุม และ มชว ศัพท์เป็นต้นเป็น อาน ได้บ้าง ในเพราะวิกัตติ
 ทั้งปวงด้วย จ ศัพท์

“อุ นามหิ จา”ติ เอตถ จสทุเทณ ปุมนตสสุกาโร วา สสมาสู วิกตตีสุ.

แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์เป็น อุ อักษรในเพราะ ส และ สฺมา วิกัตติได้บ้างด้วย จ
 ศัพท์ในสูตรนี้ว่า อุ นามหิ จ (แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์และศัพท์อื่นๆ เป็น อุ และ อา ใน
 เพราะ นา วิกัตติและวิกัตติอื่นๆ ได้บ้าง)

“ฉลโต สสุส โน วา”ติ โน.

แปลง ส วิกัตติเป็น โน ด้วยสูตรว่า ฉลโต สสุส โน วา (แปลง ส วิกัตติท้าย ฉ และ
 ล เป็น โน ได้บ้าง)

ปุ่มโน ปุมสส ปุ่มานั

[จตุตถึ] ปุ่มโน ปุมสส ปุ่มานั

การประกอบรูปศัพท์ ปุ่มโน

ศัพท์เดิมเป็น ปุม

ลง ส จตุตถึวิกัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมปทานะ จตุตถึ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุ่พุมโหจิตมสุสรุ สเรน วิโยชเย”

ในเพราะ ส วิกัตติ แปลง อ ท้าย ปุม ศัพท์ เป็น อุ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “อุ นามหิ จ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรุ ยุตเต”

ให้ อุ ชื่อว่า ล ด้วยสูตรว่า “อิวันนุณฺณนา ฉลา”

แปลง ส เป็น โน ด้วยสูตรว่า “ฉลโต สสุส โน วา”

สำเร็จรูปเป็น ปุ่มโน

“สุมา นา”ติ วุตตเต.

สูตรว่า สุมา นา (แปลง สุมา เป็น นา) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๔๑. ฌลโต จ.

แปลง สุมา ท้าย ฌ และ ล เป็น นา ได้บ้าง

สุมา อ. สุมา วิภัตติ ปรํ อันเป็นเบื้องหลัง ฌลโต จาก ฌ และ ล นา เป็น นา โหติ
 ย่อมเป็น จ บ้าง ๗

ฌลอิจเจเตหิ สุมาวจนสส นา โหติ.

แปลง สุมา วิภัตติท้ายสระทั้งหลายคือ ฌ และ ล เหล่านี้เป็น นา

จคฺคหณํ กวจิ นีวตฺตนตฺถํ.

จ ศัพท์มีอรรถว่า ห้าม ในบางแห่ง

[จ ศัพท์ทำหน้าที่ห้ามวิธีของสูตรนี้อีกทอดหนึ่ง การแปลง สุมา เป็น นา ด้วยสูตรนี้จึงไม่แน่นอน
 แต่คัมภีร์นยาสะกล่าวว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่ตั้งสูตรว่า สุมา นา มาไว้ในสูตรนี้]

ปุมานา ปุมนา ปุมา ปุมสุมา ปุมมฺหา ปุมาเนหิ ปุมาเนภิ ปุเมหิ ปุเมภิ, ปุมนุ ปุมสฺส,
 ปุมานํ

[บัญญัติ] ปุมานา ปุมนา ปุมา ปุมสุมา ปุมมฺหา ปุมาเนหิ ปุมาเนภิ ปุเมหิ ปุเมภิ

[บัญญัติ] ปุมนุ ปุมสฺส ปุมานํ

๑๔๒. อาเน สุมิมฺหิ วา.

แปลงสละท่ายของ ปุม ศัพท์กับวิภตติเป็น อาเน ในเพราะ สุมิ วิภตติได้บ้าง

อาเน อ. อาเน อาเทศ ปุมนุตตสฺส แห่งที่สุดของ ปุม ศัพท์ สวิภตติสฺส อันเป็นไปกับด้วย
วิภตติ โหติ ย่อมมี วา บ้าง สุมิมฺหิ ในเพราะ สุมิ วิภตติ ฯ

ปุมนุตตสฺส สวิภตติสฺส อาเนอาเทโส โหติ วา สุมิมฺหิ วิภตติมฺหิ.

แปลงสละท่ายของ ปุม ศัพท์กับวิภตติเป็น อาเน ในเพราะ สุมิ วิภตติได้บ้าง

ปุมาเน ปุเม ปุมสุมิ ปุมมฺหิ.

[สัตตมฺหิ เอกพจน์] ปุมาเน ปุเม ปุมสุมิ ปุมมฺหิ

การประกอบรูปศัพท์ ปุมาเน

ศัพท์เดิมเป็น ปุม

ลง สุมิ สัตตมฺหิวิภตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตตมฺหิ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสละหลังด้วยสูตรว่า “ปุพพมโวจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ในเพราะ สุมิ วิภตติ แปลง อ ท้าย ปุม ศัพท์กับ สุมิ เป็น อาเน ด้วยสูตรว่า “อาเน สุมิมฺหิ วา”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสละหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตุเต”

สำเร็จรูปเป็น ปุมาเน

๑๔๓. สุตุมิมา วา.

แปลงสละท่ายของ ปุม ศัพท์เป็น อา ในเพราะ สฺ วิภัตติได้บ้าง

อา อ. อา อาเทศ *ปุมนุตสฺส* แห่งที่สุดของ ปุม ศัพท์ โหติ ย่อมมี วา บ้าง *สุตุมิ* ในเพราะ สฺ วิภัตติ ๒

ปุมนุตสฺส สฺอุจเจตสฺมี ปเร อาอาเทโส โหติ วา.

แปลงสละท่ายของ ปุม ศัพท์เป็น อา ในเพราะวิภัตติว่า สฺ นี้ที่อยู่เบื้องหลังได้บ้าง

ปุมาสฺ ปุเมสฺ.

[สัตตมมี พหุพจน์] ปุมาสฺ ปุเมสฺ

การประกอบรูปศัพท์ ปุมาสฺ

ศัพท์เดิมเป็น ปุม

ลง สฺ สัตตมมีวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตตมมี”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพพมโธจิตมสสรํ สเรน วิโยชเย”

ในเพราะ สฺ วิภัตติ แปลง อ ท้าย ปุม ศัพท์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สุตุมิมา วา”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น ปุมาสฺ

ปุม สหุพพทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหุพจน์
ปฐมา	ปุม	ปุมานโน
อาลปะนะ	เห ปุมํ	เห ปุมานโน
ทุติยา	ปุมํ	ปุมานโน
ตติยา	ปุมานา ปุมุนา ปุเมเน	ปุมานเอहि ปุมานเอภี ปุเมहि ปุเมภี
จตุตถี	ปุมุโน ปุมสฺส	ปุมานํ
ปัญจมี	ปุมานา ปุมุนา ปุม	ปุมานเอहि ปุมานเอภี ปุเมहि ปุเมภี
ฉกฺษี	ปุมุโน ปุมสฺส	ปุมานํ
สัตตมมี	ปุมานเน ปุเม ปุมมฺหิ ปุมสฺมี	ปุมาสฺ ปุเมสฺ

ยฺวาทิสฺสุ “ยฺว ลี” อิติธ-

ใน ยฺว ศัพท์เป็นต้น ในรูปว่า ยฺว ลี (ลง ลี วิภตฺติทําย ยฺว ศัพท์) นี้ [พระกัจจายนะ จะกล่าววิธีนี้]

“ปุมนุตฺตสฺสา ลิมฺหี”ติ เอตถ อนุตฺตคฺคหณฺน อากาโร,

[แปลงสละทํายของ ยฺว ศัพท์กับวิภตฺติ]เป็น อา อักษรด้วย อนุต ศัพท์ในสูตรนี้ว่า ปุมนุตฺตสฺสา ลิมฺหี (แปลงสละทํายของ ปุมน ศัพท์กับวิภตฺติเป็น อา ในเพราะ ลี วิภตฺติ)

“หิวิภตฺติมฺหิ จา”ติ สุตฺเต จสทฺเทน อานาเทโส จ.

และแปลง[สละทํายของ ยฺว ศัพท์]เป็น อาน ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า หิวิภตฺติมฺหิ จ (แปลงสละทํายของ ปุมน ศัพท์และศัพท์อื่นๆ เป็น อาน ในเพราะ หิ วิภตฺติและวิภตฺติอื่นๆ)

ยฺว ยฺวานโน ยฺวานา ยฺวา, เห ยฺว เห ยฺวา เห ยฺวาน เห ยฺวานา ฆานโต ยฺวานา ยฺวา, ยฺวานํ ยฺวํ ยฺวานเณ ยฺเว.

[ปฐฺมา]	ยฺวา ยฺวานโน	ยฺวานา ยฺวา
[อาลปนฺนะ]	เห ยฺว เห ยฺวา เห ยฺวาน เห ยฺวานา	ฆานโต ยฺวานา ยฺวา
[ทฺุติยา]	ยฺวานํ ยฺวํ	ยฺวานเณ ยฺเว

[ฉบับฉฺฉฺฐสฺงคายนามีรูปปฐฺมาวิภตฺติ พหุพจน์ว่า ยฺวา ทําย ยฺวานา แต่ฉบับพมาเก่าและฉบับสิงหลไม่มีรูปนี้ อยางไรก็ตาม ฉบับต่างๆ มีรูปว่า ยฺเว ในทฺุติยาวิภตฺติ เมื่อมีรูปว่า ยฺวา ในปฐฺมาวิภตฺติ ก็ควรมีรูปนี้ในอาลปนวิภตฺติอีกด้วย]

การประกอบรูปศัพท์ ยฺวานโน

ศัพท์เดิมเป็น ยฺว
 ลง ลี ปฐฺมาวิภตฺติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺจตฺเถ ปจฺมา”
 ในเพราะ ลี วิภตฺติ แปลง อ ทําย ยฺว เป็น อาน ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “หิวิภตฺติมฺหิ จ”
 แปลง ลี วิภตฺติทําย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”
 แยกพยัญชนะหน้าออกจากสละหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย”
 ลบสละหน้าและปกตีสละหลังด้วยสูตรว่า “สรโลไปมาเทสฺสปุจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺุ ปกฺติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น ยฺวานโน

“อ กมฺมนตฺสส จา”ติ เอตถ จสทฺเทน ยฺววมชฺวาทีนมนตฺสส อา โหติ वा नासुอิजเจเตสุติ
อาตฺตํ.

แปลงสระท้ายของ ยุว และ มชฺว ศัพท์เป็นต้นเป็น อา ในเพราะวิภคฺติเหล่านี้
คือ นา, สฺ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ว่า อ กมฺมนตฺสส จ (แปลงที่สุดของ กมฺม ศัพท์และอื่น ๆ เป็น อ)
ได้บ้าง เพราะเหตุนี้ จึงมีความเป็น อา

ยฺวานา ยฺเวน ยฺวานเนน वा ยฺวานเนหิ ยฺวานเนภิ ยฺเวหิ ยฺเวภิ, ยฺวานสฺส ยฺวสฺส ยฺวานานํ
ยฺวานํ, ยฺวานา ยฺวานสฺมา ยฺวานมฺหา ยฺวานเนหิ ยฺวานเนภิ ยฺเวหิ ยฺเวภิ, ยฺวานสฺส ยฺวสฺส ยฺวานานํ
ยฺวานํ, ยฺวานเน ยฺวานสฺมี ยฺวานมฺหิ ยฺเว ยฺวสฺมี ยฺวมฺหิ ยฺวานเนสุ ยฺวานสุ ยฺเวสุ.

[ตติยา] ยฺวานา ยฺเวน ยฺวานเนน ยฺวานเนหิ ยฺวานเนภิ ยฺเวหิ ยฺเวภิ

[จตุตถิ] ยฺวานสฺส ยฺวสฺส ยฺวานานํ ยฺวานํ

[ปัญจมี] ยฺวานา ยฺวานสฺมา ยฺวานมฺหา ยฺวานเนหิ ยฺวานเนภิ ยฺเวหิ ยฺเวภิ

[หฺนฺจฺฉิ] ยฺวานสฺส ยฺวสฺส ยฺวานานํ ยฺวานํ

[สັตฺถิมิ] ยฺวานเน ยฺวานสฺมี ยฺวานมฺหิ ยฺเว ยฺวมฺหิ ยฺวสฺมี ยฺวานเนสุ ยฺวานสุ ยฺเวสุ

[ปทฺรฐปสฺทิตถินิสสัยใหม่กล่าวว่า ปฺมา, ยฺวา ศัพท์ที่เป็นปฐมวิภคฺติ พหูพจน์ มิได้ ดังพระบาลีว่า
ถิโยว ตสฺส ชายนฺติ น ปฺมา ชายเร กฺเล (ในสกุลของเขา ย่อมเกิดแต่ธิดา ไม่เกิดบุตร) ยุว ศัพท์จึงแจกเหมือน
ปฺริสชาติคณฺเษ และเมื่อแปลง อ ของ ยุว เป็น อาเน ก็มีรูปเป็น ยฺวาน ซึ่งแจกเหมือนปฺริสชาติคณฺเษทั้งหมด แต่มี
รูปพิเศษใน สฺ เป็น ยฺวา, โย เป็น ยฺวานโน, นา เป็น ยฺวานา และ สฺ เป็น ยฺวานสุ]

เอวํ มชฺวา มชฺวานโน, มชฺวานา อิจฺจาติ ยฺวสฺทฺทสมํ.

รูปเป็นต้นว่า มชฺวา มชฺวานโน มชฺวานา ฟังกระจายเหมือน ยุว ศัพท์อย่างนี้

[สันสกฤตมีรูปเป็น ๒ แบบ คือ มชฺวานุ และ มชฺวาตฺ คำว่า มชฺวานุ มาจาก มห ธาตุ (ปุชายํ = บุษยา)
+ กนฺ บัจจยฺ ลง อวฺ อาคฺม แปลง ห เป็น ฆ แล้วนำ ว มาประกอบกับสระ อ ใน กนฺ บัจจยฺ (ก เป็นศัพท์
อนุพันธ์) ตามนัยนี้เข้าในราชาธิคณฺเษ แปลว่า “ผู้ควรบุษยา” บาลีมีรูปเป็น มชฺว โดยลง อ บัจจยฺ ท้าย มห

ธาดุ แล้วแปลง ห เป็น ชมว มีรูปวิเคราะห์ว่า มหียเต ปุ่ชียเตติ มชวา (มชวะ คือ ผู้ควรวบูชา)

ส่วนคำว่า มชวต คัมภีร์ปาณินิ (อัยยาะ ๖ ปาทะ ๔ สูตร ๑๒๘) กล่าวว่ามาจากการแปลง ฬ ใน มชวณ ฬ เป็น ต จึงมีรูปเป็น มชวต อีกนัยหนึ่งคัมภีร์มคฺฉโพธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๑๙๑) กล่าวว่ามาจาก มช คัพท + วต ฬัจย ตามนัยนี้หนีบเข้าในคัจฉันตาคณะ แปลว่า “ผู้มีทรัพย์” บาลีมีรูปเป็น มชวณต โดยมีรูป วิเคราะห์ว่า มช ฬ อสส อตถิติ มชวา (มชวา คือ ผู้มีทรัพย์) มตินี้สอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์ฎีกาว่า

มช ฬ จจติ ฬน ฬ ต ปน สทฺธาสงฺขาท มช ฬ อสส อตถิติ มชวา.^{๕๔}

ทรัพย์เรียกว่า มชวะ ส่วนพระอินทร์ชื่อว่า มชวา เพราะเป็นผู้มีทรัพย์คือศรัทธาอันนั้น]

อการนต.

จบ นามคัพท อ การันต

อาการนุโต ปุลงลิงโค สาสทโท.

นามศัพท์ อา การันต์ ปุลงลิงค์ คือ สา ศัพท์ (สุนัข)

[คำแปลข้างต้นคล้ายตามปทรูปสิทธิบัญญัติใหม่ ส่วนปทรูปสิทธิฎีกากล่าวว่าให้เพิ่มปาฐเสสะคือบทที่เหลือจากบทที่แสดงไว้ว่า ทสฺสียติ ตามนัยนี้แปลว่า “ข้าพเจ้าจะแสดง สา ศัพท์ที่เป็นนามศัพท์ อา การันต์ ปุลงลิงค์”]

สา สิ.

สา สิ (ลง สิ วิภัตติท้าย สา ศัพท์)

[สา ศัพท์มาจาก สุน แปลง อุณ เป็น อา จึงเป็น อา การันต์ ปุลงลิงค์ ศัพท์ที่เป็น อา การันต์ ปุลงลิงค์ มีใช้น้อยมากในภาษาบาลี นอกจาก สา แล้วก็มีศัพท์สมาสที่ลง อา บัจจยอยู่ท้าย เช่น ปจฺจกฺขธมฺมา เป็นต้น ท่านจะกล่าวเรื่องนี้ไว้ต่อไป]

สิโลโป.

ลป สิ วิภัตติ

สา สุนโข.

สำเร็จรูปเป็น สา สุนโข (สุนัข)

[คำว่า สุนโข เป็นคำไวพจน์ของ สา ในกรณีเช่นนี้ให้แปลควบกันทั้งสองศัพท์ โดยคำว่า สุนโข เป็นศัพท์ขยายให้รู้ว่า สา ศัพท์ใช้ในความหมายว่า “สุนัข” มิใช่ สา สรรพนามที่เป็นวิเสสนะของศัพท์ อิตถิลิงค์คือ กณฺเฒา (สาวน้อย) เป็นต้น ดังข้อความในคัมภีร์สัมพันธจินตาวา

เนกตถวุตฺตียา โคติ

วุตฺเต วาจา น ฌายเต

โค วาจาติ ตฺ วุตฺเตสฺมา

ปริยาโย จ เกทโก.^{๕๔}

“เมื่อกล่าวว่า โค ย่อมไม่รู้ว่าคือถ้อยคำ เพราะ โค ศัพท์เป็นไปในความหมายอันมาก (มีวัว, แพนดิน เป็นต้น) แต่เมื่อกล่าวว่า โค วาจา ย่อมรู้ถ้อยคำได้ ดังนั้น คำไวพจน์จึงเป็นบทขยายได้อีกด้วย”]

พหูพจน์-

ในพหูพจน์ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๑๔๔. อโหม รสสมเภาวจนโยสวปี จ.

สระที่มีไช้ ฌ ย่อมถึงความเป็นรัสสะในเพราะเอกพจน์และ โย วิภัตติได้บ้างนั้นเทียว
 สโร อ.สระ อโหม ที่มีไช้ ฌ อาปชชเต จ ย่อมถึง นั้นเทียว รสส์ ซึ่งความเป็นรัสสะ เภา-
 วจนโยสฺ ในเพราะเอกพจน์และ โย วิภัตติท. อปี บ้าง ๗

[คำว่า อโหม (สระที่มีไช้ ฌ) คือ สระ อา ที่ไม่ชื่อว่า ฌ และ อี, อุ ที่ชื่อว่า ฌ, ล และ ป กล่าวโดย
 ละเอียดคือ สระ อา ปุลงลิงค์, สระ อี และ อุ อิตถิลิงค์และนปุงสกลิงค์ พร้อมด้วยสระ โอ ปุลงลิงค์และอิตถิลิงค์
 คำว่า เภาวจน (เอกพจน์) หมายถึง วิภัตติเอกพจน์ ๘ ศัพท์รวม ค ด้วย
 อปี ศัพท์มีอรรถนิวัตตปนาวธารณะ โดยห้ามวิธีของสูตรนี้อีกทอดหนึ่ง มีลักษณะเหมือน วา
 ศัพท์ จึงแปลว่า “ได้บ้าง”

จ ศัพท์มีอรรถสันนิฐานาวธารณะ โดยกล่าวย้าความในสูตร แปลว่า “นั้นเทียว”]

**ฌสมณญกอากาศราชชิโต ลิงคฺสนฺโต สโร รสฺสมาปชชเต เภาวจนฺสฺ โยสฺ จ ปเรสูติ
 รสฺสตุตฺ.**

สระอันเป็นที่สุดของนามศัพท์ยกเว้น อา อักษรที่มีชื่อว่า ฌ (อา การันต์ อิตถิลิงค์)
 ย่อมถึงความเป็นรัสสะ ในเพราะเอกพจน์[ทั้งหมด] และ โย วิภัตติ (ปจมา ทูติยา และอาลปนะ)
 ที่อยู่เบื้องหลัง ด้วยสูตรนี้ความเป็นรัสสะ[ของนามศัพท์ยกเว้น อา การันต์ อิตถิลิงค์] ย่อมมี

อปีคฺคหณฺ สิมฺหิ นีวตฺตนตฺถิ.

อปี ศัพท์มีประโยชน์เพื่อห้าม[ความเป็นรัสสะ] ในเพราะ สอิ วิภัตติ

[ความจริงสูตรนี้อัญญาตให้ทำรัสสะ ในเพราะเอกพจน์ทั้งหมดและ โย วิภัตติ แต่ อปี ศัพท์กลับห้าม
 ทำรัสสะในเพราะ สอิ วิภัตติในปุลงลิงค์และอิตถิลิงค์ เช่น ทนฺทฺ (ผู้มีไม้เท้า), อิตฺถิ (สตรี) แต่ในนปุงสกลิงค์ต้อง
 ทำรัสสะแน่นอน เช่น โคตฺรภฺ จิตฺตฺ (จิตที่ล่องพันโคตรปฺฤษฺน)]

เสสฺ เนยฺยิ.

รูปที่เหลือก็พึงเข้าใจได้ [เหมือนกับที่ผ่านมา]

การประกอบรูปศัพท์ สา

ศัพท์เดิมเป็น สา

ลง โย ปฐมาวินิษิตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ในเพราะ โย วินิษิตติ รัสสะ อา ท้าย สา เป็น อ ด้วยสูตรว่า “อโฆ รสฺสเมกวจนโยสฺวาปิ จ”

แปลง โย วินิษิตติท้าย อ การันต์เป็น อา ด้วยสูตร “สพฺพโยนินมาเอ”

ลบสระหน้า ปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลไปมาเทสฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น สา

สา ติฎฺฐจฺนฺติ, เห ส เห สา, เห สา, สํ, เส, เสน สาหิ สาภิ, สสฺส สาย, สานํ, สา สสฺมา
สมฺหา, สาหิ สาภิ, สสฺส, สานํ, เส สสฺมี สมฺหิ, สาสุ.

[ปฐมา พหุพจน์]		สา ติฎฺฐจฺนฺติ (สุนัขยืนอยู่)
[อาลปนนะ]	เห ส เห สา	เห สา
[ทุตฺติยา]	สํ	เส
[ตฺติยา]	เสน	สาหิ สาภิ
[จตุตฺถิ]	สสฺส สาย	सानํ
[ปญฺจมี]	สา สสฺมา สมฺหา	สาหิ สาภิ
[หฺนฺจฺฉี]	สสฺส	सानํ
[สฺตฺตมี]	เส สสฺมี สมฺหิ	สาสุ

เอวํ ปจฺจกฺขมฺมา คาณฺฑทิวรฺนวาปฺภุตโย.

ศัพท์เป็นต้นว่า

ปจฺจกฺขมฺมา (ผู้มีธรรมอันประจักษ์)

คาณฺฑทิวรฺนวา (ผู้มีธนูอันมีข้อมาก = พระอรชุน)

พึงกระจายเหมือนอย่างนี้

[บพว่า ปจฺจกฺขมฺมา, คาณฺฑทิวรฺนวา มาจาก ปจฺจกฺขมฺม, คาณฺฑทิวรฺนฺ ลง อา ปัจจัยด้วยสูตรว่า

ธนูมหา จ (ดู สูตร ๓๕๕) คำว่า ปุลงศ์ เป็นคำไวพจน์ของ อาทิจ ในที่นี้หมายถึงเอา ทพุทธมมา (ผู้มีธนูอันมั่นคง = นายขมังธนู), ทพุทธนา (ผู้มีธนูอันมั่นคง = นายขมังธนู), วิพจจทา (ผู้มีหลังคา[คือกิเลส]อันตนเปิดแล้ว) โดย ธรรม ศัพท์ใน ทพุทธมม มีอรรถว่า “ธนู” ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ทพุทธมโมติ ทพุทธนุ สหสสตถามธนู โอโรเปตญจ อโรเปตญจ สมตโต.^{๕๖}

คำว่า ทพุทธมโม (ผู้มีธนูอันมั่นคง) คือ ผู้สามารถยกและวางธนูอันมั่นคง คือธนูที่ยกขึ้นด้วยกำลังแห่งบุรุษพินหนึ่ง

ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาฉบับพม่าและฉบับไทยมีรูปว่า ทพุทธมโม เหมือนกัน ไม่มีรูปว่า ทพุทธมมา ดังที่ไวยากรณ์แสดงไว้ ข้อนี้คงจะเกิดจากการจารอักษรผิดในสมัยก่อน]

สา สทพทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	สา	สา
อาลปะนะ	हे स हे सा	हे सा
तुटिया	सं	से
ตตिया	सेन	साहि सागि
जटुत्ती	ससुस साय	सानं
पञ्जमी	सा समहा ससुमा	साहि सागि
न्नी	ससुस	सानं
सत्तमी	से समहि ससुमी	सासु

อาการนุติ.

จบ นามศัพท์ อา การันต์

อิการนุโต ปุณฺณิงโค อคฺคิสทโท.

นามศัพท์ อิการันต์ ปุณฺณิงค์ คือ อคฺคิ ศัพท์ (ไฟ)

สยาทยุปปตติ.

ลง สิ วิภัตติเป็นต้น

อคฺคิ สิ.

อคฺคิ สิ (ลง สิ วิภัตติท้าย อคฺคิ ศัพท์)

“อนฺโต, สิมฺหิ วา”ติ จ วัตตเต.

บทว่า อนฺโต (สระท้าย) และสูตรว่า สิมฺหิ วา (ในเพราะ สิ วิภัตติตามอุทาหรณ์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[บทว่า อนฺโต ตามมาจากสูตรว่า นตุสฺสนโต โยสุ จ]

๑๔๕. อคฺคิสฺสินิ.

แปลงสระท้ายของ อคฺคิ ศัพท์เป็น อินิ ในเพราะ สิ วิภัตติได้บ้าง

อนฺโต อ.ที่สุตฺ อคฺคิสฺส แห่ง อคฺคิ ศัพท์ อินิ เป็น อินิ โหติ ย่อมเป็น วา บ้าง สิมฺหิ ในเพราะ สิ วิภัตติ ฯ

อคฺคิสฺส อนฺโต อินิ โหติ วา สิมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

แปลงสระท้ายของ อคฺคิ ศัพท์ เป็น อินิ ในเพราะ สิ วิภัตติได้บ้าง

“เสสโต โลปํ คสิปี”ติ สิโลโป.

การลบ สิ วิภัตติย่อมมีด้วยสูตรว่า เสสโต โลปํ คสิปี (ค และ สิ ท้ายศัพท์ที่เหลือ ย่อมถึงการลบ)

อคฺคินิ อคฺคิ.

[ปฐมมา เอกพจน์] อคฺคินิ อคฺคิ

[แก้จายนไวยากรณ์แสดงรูปว่า อคฺคิ เป็น อิการันต์ ส่วนรูปว่า อคฺคินิ เป็นอาเทศของ อคฺคิ ศัพท์ที่

ล ง ลี วิกัฒติ ส่วนสัทหนี่ติปกรณั (สุตตมาลา สูตร ๒๔๕) กล่าวถึงบทเดิม ๓ บท คือ อคฺคิ อคฺคินิ คินิ เหมือน
 บทเดิม ๓ บท คือ อุก อุกท ทก แต่โมคคัลลานไวยากรณั (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๕๓) กล่าวถึงรูปว่า อคฺคินิ
 โดยลป อ ต้นบท ไม่มี คินิ ศัพท์ตั้งอุทาหรณัว่า ชายเต'คินิ = ชายเต + อคฺคินิ]

การประกอบรูปศัพท์ อคฺคินิ

ศัพท์เดิมเป็น อคฺคิ

ล ง ลี ปฐมาวิกัฒติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิ่งคตฺเถ ปจมา”

แปลง อี ของ อคฺคิ เป็น อินิ ด้วยสูตรว่า “อคฺคิสฺสินิ”

ลป ลี วิกัฒติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลป คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น อคฺคินิ

พหูพจน์ “อิวันณวณณา ฌลา”ติ ฌสณณาย-

ในพหูพจน์ เมื่อชื่อ ฌ ถูกกระทำแล้วด้วยสูตรว่า อิวันณวณณา ฌลา (อิ วัณณะ และ อุ วัณณะ ชื่อว่า ฌ และ ล ตามลำดับ) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“ฌลโต, วา”ติ จ วตตเต.

บทว่า ฌลโต (ท้าย ฌ และ ล) และบทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๔๖. ฌปโต จ โยน โลโป.

ลป โย วิภตติท้าย ฌ, ป, ฌ และ ล ตามอุททาหรณ์

โลโป อ.การลป โยน์ แห่ง โย วิภตติท. ปเรส อั้นเป็นเบื้องหลัง ฌปโต จ จาก ฌ และ ป ด้วย ฌลโต จ จาก ฌ และ ล ด้วย โหติ ย่อมมี วา ตามอุททาหรณ์ ๗

ฌปสณณเอหิ อิตถิวาจเกหิ อากาวิวันณวณณเอหิ ฌลสณณเอหิ จ ปเรส โยวจนาน โลโป โหติ วา.

การลป โย วิภตติท้าย อา อักษร, อิ วัณณะ และ อุ วัณณะ ที่มีชื่อว่า ฌ, ป ที่แสดง อิตถीलิ่งค์ และ[อิ วัณณะ และอุ วัณณะ] ซึ่งมีชื่อว่า ฌ และ ล ย่อมมีตามอุททาหรณ์

วตตติวิภาสาย.

วา ศัพท์นี้เป็นวตตติวิภาสา

[วา ศัพท์มีอรรถว่า วตตติวิภาสา แสดงวิธี ๒ อย่าง คือ

๑. นิจจวิธิ มีรูปที่ลป โย แน่นนอน เช่น อมุ (อมุ + โย), กติ (กติ + โย)
๒. อนิจจวิธิ มีรูปที่ลป โย ไม่แน่นนอน เช่น กณณา กณณาโย, อฏฐี อฏฐินี]

๑๔๗. โยสุ กตนิการโลเปสุ ทิมิ.

รัสสระทำยนามศัพท์ย่อมถึงความเป็นทิมะ ในเพราะ โย วิกัตติที่แปลงเป็น นิ แล้วและ
ที่ลบแล้ว

รสสระ อ.รัสสระท. อาปชชุนเต ย่อมถึง ทิมิ ซึ่งความเป็นทิมะ โยสุ ในเพราะ โย
วิกัตติท. กตนิการโลเปสุ ทิมิ นิ อักษรและการลบที่ถูกกระทำแล้ว ๫

[ในสูตรนี้ไม่มีบทประธานว่า รสสระ (รัสสระ) ทั้งในสูตรและบทที่ตามมาจากสูตรก่อน แต่ใน
วุตติอธิบายเพิ่มประธานเป็น รสสระ เพราะเมื่อกล่าวว่า “ย่อมถึงความเป็นทิมะ” ก็เป็นที่รู้กันได้ว่าสิ่งที่ทำ
ทิมะคือรัสสระ การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า อวุตติสินัย คือ สำนวนที่สำเร็จโดยมิได้กล่าวไว้ (ดู สูตร ๙)]

ลึงคสนนตฤตา สพเพ รสสระ โยสุ กตนิการโลเปสุ ทิมมาปชชุนเต.

รัสสระทั้งปวงที่อยู่ทำยนามศัพท์ย่อมถึงความเป็นทิมะ ในเพราะ โย วิกัตติที่มีการ
แปลงเป็น นิ และมีการลบที่ถูกกระทำแล้ว

กตา นิการโลปา เยส เต กตนิการโลปา.

การแปลง โย เป็น นิ และการลบ โย ถูกกระทำแล้วแก่ โย วิกัตติเหล่าใด เหตุุนั้น
โย วิกัตติเหล่านั้นชื่อว่า กตนิการโลปะ (มีการแปลงเป็น นิ และการลบที่ถูกกระทำแล้ว)

[รูปวิเคราะห์ข้างต้นชื่อว่า ญฐีพหุพพิหสมาส อุทาหรณ์ที่แปลง โย เป็น นิ เช่น จิตฺตานิ ส่วน
อุทาหรณ์ที่ลบ โย เช่น อคฺคิ เมื่อแปลง โย เป็น นิ หรือลบ โย แล้ว ให้ทิมะด้วยสูตรนี้]

อคฺคิ.

[ปฐมา พหุพจน์] อคฺคิ

การประกอบรูปศัพท์ อคฺคิ

ศัพท์เดิมเป็น อคฺคิ

ลง โย ปฐมาวิกัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา”

ให้ อิ ชื่อว่า ฉ ด้วยสูตรว่า “อิฉนฺนุฉนฺนา ฉลา”

ลป โย วิภัตติห้าย ฉ ด้วยสูตรว่า “สมปโต จ โยโน โลโป”

ในเพราะ โย วิภัตติที่ลปแล้ว ทีฆะ อี เป็น อี ด้วยสูตรว่า “โยสุ กตนิการโลเปสุ ทีฆมิ”

สำเร็จรูปเป็น อคฺติ

“ปญฺจาทีนฺมตฺตฺน”ติ อิตฺตํ “อตฺต”มิตฺติ วตฺตเต.

บทว่า อตฺตํ (ความเป็น อ) จากสูตรว่า ปญฺจาทีนฺมตฺตํ (แปลงสระที่สุดของสังขยามี
ปญฺจ เป็นต้น เป็น อ) นี้ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๔๘. โยสฺวกฺตรสฺส โฉ.

ฉ มึมิได้กระทำให้เป็นรัสสะ ย่อมถึงความเป็น อ ในเพราะ โย วิภัตฺติ

โฉ อ. ฉ อกฺตรสฺส อันมีความเป็นรัสสะที่ไม่ถูกกระทำแล้ว อาปชฺชเต ย่อมถึง อตฺตํ ซึ่ง
ความเป็น อ โยสุ ในเพราะ โย วิภัตฺติท. ๒

โยสุ ปเรสุ อกฺตรสฺส โฉ อตฺตมาปชฺชเต.

[อิ วัณฺณะที่ชื่อ] ฉ มึมิได้กระทำให้เป็นรัสสะ ย่อมถึงความเป็น อ ในเพราะ โย วิภัตฺติ
เบื้องหลัง

อคฺคโย.

[ปฺรฺมา พหุพจน์] อคฺคโย

การประกอบรูปศัพท์ อคฺคโย

ศัพท์เดิมเป็น อคฺคิ

ลง โย ปฺรฺมาวิภัตฺติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมฺโหจิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย”

ให้ อี ชื่อว่า ฉ ด้วยสูตรว่า “อิวฺณฺณวฺณฺณา ฉลา”

ในเพราะ โย วิภัตฺติ แปลง ฉ เป็น อ ด้วยสูตรว่า “โยสฺวกฺตรสฺส โฉ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ฤตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น อคฺคโย

โฉติ กิ.

ประโยชนฺอะไรด้วยบทว่า โฉ (ฉ)

รตฺติโย.

บทว่า โฉม (ฉ) มีประโยชน์เพื่อปฏิบัติเสถียรวิธีดังกล่าวในอุททาหรณ์ว่า รตติโย (ราตรี
ทั้งหลาย)

[บทว่า รตติโย เป็นอิตถิลิงค์ สระ อิ จึงมีเซซึ่งว่า ฉ เพราะฉะนั้นจึงมิได้แปลง อิ เป็น อ ด้วย
สูตรนี้]

อาลปนเนเปว.

แม้ในอาลปนวิภัตติกีเหมือนอย่างนี้

เห อคฺติ เห อคฺตี เห อคฺคโย.

[อาลปนนะ] เห อคฺติ

เห อคฺตี เห อคฺคโย

[โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๖๕) แสดงรูปอาลปนวิภัตติ เอกพจน์ เป็นรูปที่ชะว่า
อคฺตี อีกด้วย]

ทฤติเยกวางเน ปุพพสสรโลเป สมปตเต-

ในทฤติยาวิภัตติ เอกพจน์ เมื่อการลบสระหน้าปรากฏพร้อมแล้ว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๑๔๙. อโม นิคคหิตํ ฌลเปหิ.

แปลง อ และ ม ทำย ฌ, ล และ ป เป็นนิคคหิต

อโม อ. อ และ ม ปโร อันเป็นเบื้องหลัง ฌลเปหิ จาก ฌ, ล และ ป ท. นิคคหิตํ เป็น นิคคหิต โหติ ย่อมเป็น ฯ

[คำว่า อโม เป็น สมอาหารวันทสมาส มีรูปว่า อ จ โม จ อโม (อัมมะ คือ อ และ ม) ตามปกติ สมอาหารวันทสมาสมักมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ แต่บทนี้เป็นข้อยกเว้นพิเศษจึงเป็นปุงลิ่งค์ (ดู สูตร ๓๕๙)]

ฌลปอิจเจเตหิ ปรสฺส อวฺจนสฺส มการสฺส จ นิคคหิตํ อาเทโส โหติ.

แปลง อ วิภัตติและ ม อักษรเบื้องหลังสระเหล่านี้คือ “ฌ, ล, ป” เป็นนิคคหิต

อคฺคิ อคฺคิ อคฺคโย, อคฺคินา อคฺคิหิ อคฺคิภิ.

[ทฤติยา] อคฺคิ อคฺคิ อคฺคโย

[ตติยา] อคฺคินา อคฺคิหิ อคฺคิภิ

การประกอบรูปศัพท์ อคฺคิ

ศัพท์เดิมเป็น อคฺคิ

ลง อ ทฤติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กम्मตเถ ทฤติยา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ให้ อี ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า “อิวันฺณวณฺณนา ฌลา”

แปลง อ ทำย ฌ เป็นนิคคหิต ด้วยสูตรว่า “อโม นิคคหิตํ ฌลเปหิ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น อคฺคิ

[อุทาหรณ์ที่แปลง อ เป็นนิคคหิต คือ อคฺฉิ ส่วนอุทาหรณ์ที่แปลง ม เป็นนิคคหิต คือรูปว่า ปฺุลฺลํคํ มาจาก ปฺุม + ลิงฺคํ แปลง ม เป็นนิคคหิตด้วยสูตรนี้แล้วแปลงนิคคหิตเป็น ลฺ ด้วย วา ศัพท์ในสูตรว่า วคฺคนฺตํ วา วคฺเค]

“สุนฺหิสฺสุ จา”ติ เอตถ จคฺคหณฺน กตถจि ทิฆมาภาโว.

ความไม่ที่ชะในบางรูป ย่อมมีด้วย จ ศัพท์ (ได้บ้าง) ในสูตรนี้ว่า สุนฺหิสฺสุ จ (รัสสระ ย่อมถึงความเป็นที่ชะในเพราะ สฺ, นฺ และ หิ วิภตติเบื้องหลังได้บ้าง)

อคฺฉิหิ อคฺฉิภิ.

[ตติยา พหุพจน์] อคฺฉิหิ อคฺฉิภิ

ฉลโต สสฺส โน วา”ติ โน.

แปลง ส วิภตติเป็น โน ด้วยสูตรว่า ฉลโต สสฺส โน วา (แปลง ส วิภตติท้าย ฉ และ ล เป็น โน ได้บ้าง)

อคฺฉิโน อคฺฉิสฺส อคฺฉินํ อคฺฉินิ

[จตุตถิ] อคฺฉิโน อคฺฉิสฺส อคฺฉินํ อคฺฉินิ

การประกอบรูปศัพท์ อคฺฉิโน

ศัพท์เดิมเป็น อคฺฉิ

ลง ส จตุตถิวิภตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตถิ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย”

ให้ อี ชื่อว่า ฉ ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณวณฺณา ฉลา”

แปลง ส ท้าย ฉ เป็น โน ด้วยสูตรว่า “ฉลโต สสฺส โน วา”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตเต”

สำเร็จรูปเป็น อคฺฉิโน

“สฺมา นา”ติ วตฺตมาเน “ฉลโต จา”ติ วิภปฺเนนา.

เมื่อสูตรว่า สฺมา นา (แปลง สฺมา เป็น นา) ตามมา[ปรากฏในสูตรที่จะกล่าวนี้คือ

สูตร ฌลโต จ] แปลง สุมา เป็น นา ด้วยความไม่แน่นอน ด้วยสูตรว่า ฌลโต จ (แปลง สุมา
 ท้าย ฌ และ ล เป็น นา ได้บ้าง)

อคคินา อคคิสฺมา อคคิมฺหา อคคීหิ อคคීภิ อคคิหิ อคคิภิ, อคคิโน อคคิสฺส อคคินํ
 อคคินํ, อคคิมฺหิ อคคิสฺมี อคคิสฺสุ อคคิสฺสุ.

[ปัญจมี]	อคคินา อคคิสฺมา อคคิมฺหา	อคคීหิ อคคิหิ อคคීภิ อคคิภิ
[นัฎฐี]	อคคิโน อคคิสฺส	อคคินํ อคคินํ
[สัตตมี]	อคคิมฺหิ อคคิสฺมี	อคคิสฺสุ อคคิสฺสุ

การประกอบรูปศัพท์ อคคินา

ศัพท์เดิมเป็น อคคิ

ลง สุมา ปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทาเน ปญจมี”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโปBเย”

ให้ อิ ชีว่า ฌ ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณวณฺณา ฌลา”

แปลง สุมา ท้าย ฌ เป็น นา ด้วยสูตรว่า “ฌลโต จ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ฺยตุเต”

สำเร็จรูปเป็น อคคินา

อคคิ สหุพพมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อคคินิ อคคิ	อคคี อคคโย
อาลปนะ	हे อคคิ	हे อคคี อคคโย
ทุตिया	อคคี	อคคี อคคโย
ตติया	อคคินา	อคคีหิ อคคීภิ อคคิหิ อคคิภิ
จตุถी	อคคิโน อคคิสฺส	อคคินํ อคคินํ
ปัญจมี	อคคินา อคคิมฺหา อคคิสฺมา	อคคีหิ อคคීภิ อคคิหิ อคคิภิ
นัฎฐี	อคคิโน อคคิสฺส	อคคินํ อคคินํ
สัตตมี	อคคิมฺหิ อคคิสฺมี	อคคิสฺสุ อคคิสฺสุ

เอวมณเฑปี

โชติ ปาณิ คณฺจि มุญฺจि กุจฺฉิ วตฺถิ สาลิ วิหิ
 พุยาธิ โอยิ โโพธิ สนฺธิ ราสิ เกสิ สาดิ ทีปิ.

อิสสิ มุณี มณิ ธนฺนิ ยติ คิริ รวิ กวิ
 กปิ อสิ มสิ นิธิ วิธิ อหิ กิมิ ปติ
 หริ อริ ติมิ กลิ พลิ ชลธิ ปติ
 อรุธิติ วรมติ นิรุธิติ อธิปติ.

อณฺชลิ สารถิ อติถิ สมาริ อุทธิปฺปฏฺตโย.

แม้ศัพท์เหล่านี้เป็นต้นว่า

“โชติ	(ไฟ)	ปาณิ	(มือ)	คณฺจิ	(ปม)
มุญฺจิ	(กำมือ)	กุจฺฉิ	(ห้อง)		
วตฺถิ	(ห้องน้อย, กระจาปะสสาวะ)			สาลิ	(ข้าวสาลี)
วิหิ	(ข้าวเปลือก)	พุยาธิ	(โรค)	โอยิ	(เขตแดน)
โพธิ	(ต้นโพธิ์)	สนฺธิ	(การต่อ)	ราสิ	(กอง)
เกสิ	(นายเกสี)	สาดิ	(นายสาดิ)	ทีปิ	(เสือดาว)
อิสสิ	(ฤษี)	มุณี	(มุณี)	มณิ	(มณี)
ธนฺนิ	(เสียง)	ยติ	(ภิกษุ)	คิริ	(ภูเขา)
รวิ	(ดวงอาทิตย์)	กวิ	(กวี)	กปิ	(ลิง)
อสิ	(ตาบ)	มสิ	(น้ำหมึก)	นิธิ	(ขุมทรัพย์)
วิธิ	(วิธี)	อหิ	(งู)	กิมิ	(หนอน)
ปติ	(สามเณร, นาย)	หริ	(พระนารายณ์)	อริ	(ศัตรู)
ติมิ	(ปลาติมิ)	กลิ	(บาป)	พลิ	(พลีกรรม)
ชลธิ	(มหาสมุทร)	คหปติ	(คหบดี)	อรุธิติ	(ผู้มีความเพียรยิ่ง)
วรมติ	(ผู้มีความคิดดี)	นิรุธิติ	(ผู้ไม่มีอุปธิ)	อธิปติ	(ผู้เป็นใหญ่)
อณฺชลิ	(กระพุ่มมือ)	สารถิ	(นายสารถิ)	อติถิ	(ผู้มาเยือน)
สมาริ	(ความตั้งมั่น)	อุทธิ	(มหาสมุทร)”		

ฟังทราบเหมือนอย่างนี้

[คาถาแรกชื่อว่า สมานิกา ประกอบด้วยครุ, ลหุ, ร คณะ และ ช คณะ คาถาหลังมีลหุ ๑๖ พยางค์
ชื่อว่า อจลลิตี

อิ การันตศัพท์ ปุลงลิ่งค์ที่แจกตาม อคฺติ เหล่านี้ จำแนกออกเป็น ๖ หมวด คือ

๑. ศัพท์ลง อิ ปัจจัยด้วยสูตรว่า สญฺญายํ ทาธาโต อิ เช่น อุทฺธิ (มหาสมุทร), ชลฺธิ (มหาสมุทร),
นิธิ (ขุมทรัพย์) เป็นต้น

๒. ศัพท์ลง จิ ปัจจัยด้วยสูตรว่า มฺนาทํหิ จิ เช่น มฺนิ เป็นต้น

๓. ศัพท์ลง กฺวิ ปัจจัยท้าย อิ การันตธาตุด้วยสูตรว่า กฺวิ จ เช่น มารชิ เป็นต้น

๔. ศัพท์ลง ฌิณฺ ปัจจัยด้วยสูตรว่า ภวิสฺสติ คมาทํหิ ฌิณฺ เช่น คามิ (ผู้จักไปโดยปกติ), ภาชิ
(ผู้จักเสพอโดยปกติ)

๕. ศัพท์ลง ฌิ ปัจจัยด้วยสูตรว่า อโต ฌิ วา เช่น ทกฺชิ (บุตรของนายทักขะ)

๖. ศัพท์ลง ทิ ปัจจัยด้วยสูตรว่า อิตฺถิมตฺยโว วา เช่น คติ (การไป) หมวดสุดท้ายนี้มีอุทาหรณ์
ว่า คติมฺหิ แต่ส่วนใหญ่ศัพท์ที่ลง ทิ ปัจจัยมักใช้เป็นอิตฺถิลิงค์แจกตาม รตฺติ ศัพท์ มีรูปว่า คติยํ เป็นต้น]

อิการนฺตํ.

จป นามศัพท์ อิ การันตํ

อีการนโต ปุลงฺคโค ทณฺฑีสทฺโท.

นามศัพท์ อี การันต์ ปุลงฺค คือ ทณฺฑี ศัพท์ (ผู้มีไม้เท้า)

“ทณฺฑี สิ” อิติธ-

ในรูปว่า ทณฺฑ สิ (ลง สิ วิภตฺติทําย ทณฺฑี ศัพท์) นี้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“อโฆ รสฺสเมกวจนโยสฺวปี จา”ติ รสฺสตุเต สมฺปตฺเต เอเตถวาปีคฺคหณฺเน สิสฺมึ ตทภาเว
สิทฺเต นิยมตฺถมาห.

เมื่อความเป็นรัสสะปรากฏพร้อมแล้วด้วยสูตรว่า อโฆ รสฺสเมกวจนโยสฺวปี จ (สระ
ที่มีไซ้ ฆ ย่อมถึงความเป็นรัสสะในเพราะเอกพจน์และ โย วิภตฺติได้บ้างนั้นเทียว) เมื่อความไม่เป็น
แห่งรัสสะนั้นในเพราะ สิ วิภตฺติ สำเร็จแล้วด้วย อปี ศัพท์ในสูตรนี้นั้นเทียว [คือในสูตรว่า อโฆ-
รสฺสเมก เป็นต้น] พระกัจจายนะได้กล่าว[สูตรว่า น สิสฺมิมนฺปุสกาณี] เพื่อกำหนดให้แน่นอนชัดเจน

[เมื่อลง สิ วิภตฺติทําย ทณฺฑี เป็นรูปว่า ทณฺฑี + สิ การรัสสะ อี เป็น อี ด้วยสูตรว่า อโฆ เป็นต้น
ย่อมมาถึง แต่เนื่องจาก อปี ศัพท์ในสูตรดังกล่าวห้ามการรัสสะในเพราะ สิ วิภตฺติในบางรูป จึงไม่ต้องรัสสะ
ด้วยสูตรนั้น แต่ อปี ศัพท์มิได้ระบุลิงค์และวิภตฺติไว้โดยตรง พระกัจจายนะจึงกล่าวสูตรว่า น สิสฺมิมนฺปุสกาณี
(นามศัพท์ที่มีไซ้ชนฺปุสกลิงค์ ย่อมไม่ถึงความเป็นรัสสะในเพราะ สิ วิภตฺติ) เพื่อกำหนดว่าไม่เป็นรัสสะในเพราะ
สิ วิภตฺติเฉพาะในปุลงฺคและอิตถิลิงค์เท่านั้น]

“รสฺสนฺ”ติ วตฺตมาเน-

บทว่า รสฺส (ความเป็นรัสสะ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๕๐. น สิสฺมิมนฺปุสกาณี.

นามศัพท์ที่มีไซ้ชนฺปุสกลิงค์ ย่อมไม่ถึงความเป็นรัสสะในเพราะ สิ วิภตฺติ

ลฺิงฺคานี อ.นามศัพท์ท. อนฺปุสกาณี อํนิไซ้ชนฺปุสกลิงค์ น อาปฺชฺชนฺเต ย่อมไม่ถึง รสฺส ซึ่ง
ความเป็นรัสสะ สิสฺมึ ในเพราะ สิ วิภตฺติ ๒

[สูตรนี้เป็นนิยมสูตร คือ สูตรกำหนดให้แน่นอน นิยมสูตรนี้ทำหน้าที่กำหนดวิธีสูตรอีกทอดหนึ่ง จึง
ไม่อาจใช้ในการประกอบรูปศัพท์ได้ ดังคัมภีร์กาดันตรฎีกากล่าวว่า

ปุพฺพสิทฺธิ ตู ยํ การุญ

ปุณฺรารพฺภเต วิโร

ปุพฺพการิยวฺยทาสาย

วิเสสตุถํ จ ตํ ภเว.^{๕๗}

“สูตรใดสำเร็จแล้วด้วยสูตรก่อน ย่อมถูกปรารภอีก สูตรนั้นย่อมมีเพื่อห้ามวิธีของ
สูตรก่อน และเพื่อความพิเศษในวิธีทางไวยากรณ์”]

สิสมิ นปุสกวชชิตานิ ลิงฺคานิ น รสสมาปชชนเตติ รสสตุตตภาโว.

นามศัพท์ยกเว้นนปุสกลิ่งค์ย่อมไม่ถึงความเป็นรัสสะ ในเพราะ สิ วิภัตติ ความไม่
เป็นรัสสะย่อมมีด้วยสูตรนี้

สิโลโป.

ลป สิ วิภัตติ

ทณฺฐิ ติฏฺฐติ.

ทณฺฐิ ติฏฺฐติ (คนมีไม้เท้ายืนอยู่)

อนปุสกาณีติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า อนปุสกาณี (นามศัพท์ที่มีไชนปุสกลิ่งค์)

สุขการิ ทานํ

บทว่า อนปุสกาณี (นามศัพท์ที่มีไชนปุสกลิ่งค์) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าว
ในอุทธานรณว่า สุขการิ ทานํ (ทานที่ก่อให้เกิดสุข)

[ในตัวอย่างว่า สุขการิ ทานํ บทว่า สุขการิ เป็นนปุสกลิ่งค์ตามวิเสสยะคือ ทานํ จึงรัสสะ อี เป็น
อิ ได้ เพราะ อปิ ศัพท์ในสูตรว่า อโสม เป็นต้นและสูตรนี้มีได้ห้ามความเป็นรัสสะในนปุสกลิ่งค์]

เอตฺถ จ

วิสทาวิสทาการ-

โวหาโรภยมุตตกา

ปฺมาทิจานเน เหตุ

ภาวโต ลิงฺค’มีริตา.

อนึ่ง ในสูตรนี้

“บัญญัติอันมีลักษณะสะอาต บัญญัติอันมีลักษณะไม่สะอาต และบัญญัติ

อันพ้นจากทั้งสองอย่าง เรียกว่า ลิงค์ (เครื่องหมาย) เพราะเป็นเหตุให้รู้
ความเป็นเพศชายเป็นต้น”

[คำว่า วิสทาวิสทาการโวหาโรภยมุตตกา ตัดบทเป็น วิสท + อวิสท + อาการโวหาร + อุภยมุตตกา
ข้อความนี้แสดงความหมายของ ลิงค์ ว่าหมายถึง “เครื่องหมาย” ซึ่งเป็นเหตุให้รู้ว่าเป็นบุรุษสตรี
หรือบัณฑิตะก์ เครื่องหมายดังกล่าวจำแนกออกเป็น ๓ ประการ คือ

๑. วิสทาการโวหาร (บัญญัติอันมีลักษณะอันสะอาด) คือ อากัปกริยาการยีน เเดิน นัง นอน ฯลฯ
ของบุรุษ มีความเปิดเผยไม่กระมิดกระเมี้ยน

๒. อวิสทาการโวหาร (บัญญัติอันมีลักษณะอันไม่สะอาด) คือ อากัปกริยาการยีน เเดิน นัง นอน
ฯลฯ ของสตรี มีความกระมิดกระเมี้ยนไม่โอ้อ่าเหมือนบุรุษ

๓. เนววิสทานาวิสทาการโวหาร (บัญญัติอันมีลักษณะอันมิใช่สะอาดและสะอาด) อากัปกริยาการยีน
เเดิน นัง นอน ฯลฯ ของบัณฑิตะก์ มีลักษณะก้ำกึ่งระหว่างบุรุษและสตรี

บัญญัติดังกล่าวนี้เป็นเครื่องหมายให้รู้ว่าเป็นบุรุษหรือสตรีหรือบัณฑิตะก์ จึงชื่อว่า ลิงค์
(เครื่องหมาย) ตามนัยนี้ ลิงค์ ศัพท์มีรูปวิเคราะห์ว่า ลินฺ ปุมาทวิเสสทพฺพตฺถิ คเมตฺติ ลิงฺคํ (ลิงคะ คือ
เครื่องหมายที่แสดงอรรถของศัพท์พิเศษมีบุรุษเป็นต้นที่ซ่อนเร้น) ส่วนคำว่า ปุลงฺลิงคํ ตามนัยนี้มี
รูปวิเคราะห์ว่า ปุมนฺ ลิงฺคํ ปุลงฺลิงคํ (ปุลงฺลิงคํ คือ เครื่องหมายของบุรุษ) แม้คำว่า อิตฺถิลิงคํ, นปุสกลิงคํ
ก็มีรูปวิเคราะห์เหมือนนัยที่กล่าวมาแล้ว

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ลิงค์ ใช้ในความหมายว่า “เพศทางไวยากรณ์” มีรูปวิเคราะห์ว่า ลิงฺคํ วิทยาติ ลิงฺคํ
(ลิงค์ คือ เพศที่คล้ายกับเครื่องหมาย) หมายความว่า เครื่องหมายแสดงความเป็นบุรุษ ฉะนั้นใด เพศทาง
ไวยากรณ์ ก็แสดงความเป็นนามศัพท์ปุลงฺลิงคํเป็นต้น ฉะนั้นนี้ เนื่องจากภาษาบาลีมีเพศประจำศัพท์ นัยนี้จึง
หมายถึงเพศทางไวยากรณ์ทั้งสาม คือ เพศชาย เพศหญิง และเพศบัณฑิตะก์ คำว่า ปุลงฺลิงคํ ตามนัยนี้มี
รูปวิเคราะห์ว่า ปุมนฺ วยิ ลิงฺคํ ปุลงฺลิงคํ (ปุลงฺลิงคํ คือ เพศของนามศัพท์ที่เหมือนบุรุษ) แม้คำว่า อิตฺถิลิงคํ,
นปุสกลิงคํ ก็เช่นเดียวกัน

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ลิงค์ ใช้ในความหมายว่า “นามศัพท์” โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ลินฺ ตสมฺมิสฺสตี อญฺญาตฺ
ทพฺพตฺถิ คเมตฺติ ลิงฺคํ (ลิงค์ คือ นามศัพท์ที่แสดงอรรถของศัพท์อันซ่อนเร้นซึ่งเมื่อไม่มีนามศัพท์นั้นก็ไม้อาจ
รู้ได้) คำว่า ปุลงฺลิงคํ ตามนัยนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุมนฺ วยิ ลิงฺคํ ยสฺสาตี ปุลงฺลิงคํ (ปุลงฺลิงคํ คือ ศัพท์ที่มีเพศ
ของนามศัพท์ที่เหมือนบุรุษ) แม้คำว่า อิตฺถิลิงคํ, นปุสกลิงคํ ก็เช่นเดียวกัน

อิตตรตร “อโฆ รสฺส” มิจุจาทีนา รสฺสตุเต กเต-

ในอุททาหรณ์อีกรูปหนึ่ง เมื่อความเป็นรัสสะถูกกระทำแล้วด้วยสูตรเป็นต้นว่า อโฆ รสฺสํ (สระที่มีไข่ ฆ ย่อมถึงความเป็นรัสสะในเพราะเอกพจน์และ โย วิภตติได้ข้างนั้นเที่ยว) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“ฉโต, กตรสฺสา”ติ จ วตเตเต.

บทว่า ฉโต (ท้าย ฉ) และบทว่า กตรสฺส (ซึ่งกระทำรัสสะแล้ว) ย่อมตามมาปรากฏในสูตรนี้]

๑๕๑. โยโน โน.

แปลง โย วิภตติท้าย ฉ ที่รัสสะแล้วเป็น โน

โน อ. โน อาเทศ โยโน แห่ง โย วิภตติท. ปเรสํ อันเป็นเบื้องหลัง ฉโต จาก ฉ กตรสฺสา อันมีรัสสะที่ถูกกระทำแล้ว โหติ ย่อมมี ฯ

สพฺพสํ โยโน สาปนนานํ ฉโต กตรสฺสา ปเรสํ โนอิจจาเทโส โหติ.

แปลง โย วิภตติทั้งศัพท์ (โย ปจมาทุดิยาวิภตติ) และ โย อาลปนนะวิภตติ ที่อยู่ท้าย ฉ ที่กระทำรัสสะแล้วเป็นรูปว่า โน

ทณฺฑีโน ติฏฺฐนฺติ.

[เช่น] ทณฺฑีโน ติฏฺฐนฺติ (คนมีไม้เท้าทั้งหลายยืนอยู่)

การประกอบรูปศัพท์ ทณฺฑีโน

ศัพท์เดิมเป็น ทณฺฑี

ลง โย ปฐมาวิภตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจมา”

ให้ อี ชื่อว่า ฉ ด้วยสูตรว่า “อิวนฺนุณฺณนา ฉลา”

ในเพราะ โย วิภตติ รัสสะ อี เป็น อี ด้วยสูตรว่า “อโฆ รสฺสเมกวางนโยสฺวาปิ จ”

แปลง โย เป็น โน ด้วยสูตรว่า “โยโน โน”

สำเร็จรูปเป็น ทณฺฑีโน

กตรสฺสาติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กตรสฺสา (ซึ่งกระทำรัสสะแล้ว)

อคฺคโย.

บทว่า กตรสฺสา (ซึ่งกระทำรัสสะแล้ว) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า อคฺคโย

[บทว่า อคฺคโย มีศัพท์เดิมคือ อคฺคิ สระท้ายเป็นรัสสะอยู่แต่เดิมแล้ว ท่านเรียกรัสสะประเภทนี้ว่า สภาวรัสสะ คือ รัสสะตามสภาพ มิได้เป็นรัสสะที่แปลงจากที่ขมสระ ดังนั้นจึงมิได้แปลง โย เป็น โน ด้วยสูตรนี้]

อิทฺถิการุ วินา “โยนํ
กวจิ อกตรสฺสาปิ

โน”ติ โยควิภาคโต
โน สารมติโน ยถา.

“การแปลง โย วิภตฺติท้าย ฌ ซึ่งมีได้เป็นรัสสะที่รัสสะมา[จากที่ขมสระ] เป็น โน ในบางแห่ง ย่อมมีด้วยการแบ่งสูตรว่า โยนํ โน (แปลง โย วิภตฺติท้าย ฌ เป็น โน) โดยเว้นบทที่ติดตามมาในสูตรนี้เสีย (คือบทว่า กตรสฺสา) เช่น สารมติโน (ผู้มีความรู้อันเป็นสาระ)”

[สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง โย ท้าย ฌ ที่เป็นที่ขมในศัพท์เดิม แต่ถูกทำเป็นรัสสะไว้ ทำให้ อี การันต์ ปุณฺณิณฺมีรูปว่า ทลฺหฺทิโน ซึ่งต่างจาก อี การันต์ ปุณฺณิณฺที่มีรูปว่า อคฺคโย อย่างไรก็ตาม ในพระบาลีมีอุทาหรณ์บางรูปที่แปลง โย เป็น โน ท้าย อี การันต์เช่นกัน ดังตัวอย่างว่า สารมติโน (ผู้มีความรู้อันเป็นสาระ) บทว่า สารมติ เป็นนามศัพท์ อี การันต์ สระ อี นี้เป็นสภาวรัสสะ มิใช่รัสสะที่แปลงมา จึงไม่เข้ากฎตามสูตรเต็มๆ จึงต้องแบ่งสูตรให้เหลือเพียง โยนํ โน โดยเว้นบทว่า กตรสฺสา ที่ติดตามมา นอกจากนี้ ยังมีตัวอย่างอื่น เช่น ปติโน (สามี), หฺสธาธิปติโน (พญาหงส์), ปุพฺพนฺदानุทฺธิจฺจโน (ผู้มีความเห็นในเรื่องอดีต) รูปดังกล่าวคล้ายคลึงกับศัพท์ในภาษาปรากฤตว่า อคฺคิโณ (อคฺคิ + โย)

การแบ่งสูตรในลักษณะนี้เป็นวิธีการอย่างหนึ่งที่ทำให้สูตรมีขอบเขตกว้างขึ้นกว่าเดิม ดังกฎทั่วไปในคัมภีร์ปริภาเซนทฺุเสชระว่า

โยควิภาคโต อิกฺขจฺปฺปสิทฺธิ.^{๕๘}

ความสำเร็จแห่งอรรถที่ปรารถนา ย่อมมีด้วยการแบ่งสูตร

คัมภีร์พยาชยาใหม่กล่าวว่า บทว่า สารมดีโน มีรูปวิเคราะห์เป็นบัญญัติพหูพจน์ที่สมาสว่า สารา มติ
 เอเตสนติ สารมดีโน จึงเป็น อี การันต์ และแปลง โย เป็น โน ด้วยโยควิภาคะ แต่ถ้ามีรูปวิเคราะห์เป็น
 อัสนัตติตัทธิตว่า สารณฺจ ตํ มตฺยจาทิ สารมตํ, สารมตํ เอเตสมตฺถิติ สารมดีโน ก็มาจาก สารมต ศัพท์ + อี
 ปัจจัยในอัสนัตติตัทธิต ตามนัยนี้จัดเป็น อี การันต์ตามปกติ]

การประกอบรูปศัพท์ สารมดีโน

ศัพท์เดิมเป็น สารมติ

ลง โย ปฐมาวินิษิตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจฺมา”

ให้ อี ชื่อว่า ฉ ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณวณฺณา ฉลา”

แปลง โย เป็น โน ด้วยการแบ่งสูตรว่า “โยนฺ โน” โดยเว้นบที่ตามมาคือ กตรสฺสา

สำเร็จรูปเป็น สารมดีโน

อาลปน-

ในอาลปนวิภัตติ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“เค”ติ วัตตเต.

บทว่า เค (ในเพราะ ค วิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[บทว่า เค ตามมาจากสูตรว่า โภ เค ตุ]

๑๕๒. ฌลปา รสส์.

ฌ, ล และ ป ย่อมถึงความเป็นรัสสะในเพราะ ค วิภัตติ

ฌลปา อ. ฌ, ล และ ป ท. *อาปชชนเต* ย่อมถึง *รสส์* ซึ่งความเป็นรัสสะ เค ในเพราะ ค วิภัตติ ๫

[ชื่อว่า ป คือ อี, อี, อุ, อู ทำยนามศัพท์ อิตถิลิงค์]

ฌลปอิจเจเต รสสมปาชชนเต เค ปเร.

สระเหล่านี้คือ ฌ, ล และ ป ย่อมถึงความเป็นรัสสะในเพราะ ค วิภัตติเบื้องหลัง

โภ ทณฺฐิ.

[อาลปนนะ เอกพจน์] โภ ทณฺฐิ

การประกอบรูปศัพท์ ทณฺฐิ

ศัพท์เดิมเป็น ทณฺฐิ

ลง สิ อาลปนวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อาลปนเน จ”

ให้ อี ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า “อิณฺณณฺณนา ฌลา”

รัสสะ อี เป็น อี ด้วยสูตรว่า “ฌลปา รสส์”

สำเร็จรูปเป็น ทณฺฐิ

“อโฆ รสฺสนฺ”ติอาทินาว สิหฺเรปี รสฺสตุเต ปุนารมฺโภ นิยมตฺโง. เตน “โภ, โค”ติอาทิสฺ น

ภาติ.

เมื่อความเป็นรัสสะสำเร็จแล้วด้วยสูตรเป็นต้นว่า อโฆ รสฺสํ (สระที่มีไข่ ฆ ย่อมถึงความเป็นรัสสะในเพราะเอกพจน์และ โย วิภตฺติได้ข้างนั้นเทียว) การปรารภสูตรนี้อีกมีประโยชน์เพื่อกำหนดแน่นอน เพราะเหตุนี้ ความเป็นรัสสะย่อมไม่มีในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า โภ, โค (ท่านผู้เจริญ, แนะ เจ้าวัว)

[รูปร่าง ทณฺที สำเร็จด้วยสูตรว่า อโฆ รสฺสํ เป็นต้น ท่านตั้งสูตรนี้ขึ้นอีกเพื่อแสดงว่า คำว่า อโฆ (สระที่มีไข่ ฆ) หมายถึง สระ อี และ อุ ที่ชื่อว่า ฌ, ล และ ป มีไข่สระ อา ในปุงลึงค์หรือสระ โอ ในลึงค์ทั้งสาม ดังนั้น สระ โอ ใน โภ (ท่านผู้เจริญ) และ โค (นะ เจ้าวัว) จึงไม่รัสสะเป็น ภ, ค

อาทิ ศัพท์ใน โภ, โคคืออาทิสฺสุ หมายถึง อา การันตศัพท์คือ สา ซึ่งไม่ทำรัสสะในอาลปนวิภตติด้วยสูตรว่า อโฆ รสฺสํ แต่ใช้สูตรว่า อภาโร วา ซึ่งแสดงความไม่แน่นอนของการทำรัสสะในรูปดังกล่าว คัมภีร์ก็กระจายนสฺตตฺตถะแต่งคาถาสรุปรความว่า

สิทฺเธิปิ เอตถ รสฺสตเต

อโฆ รสฺสนฺตอาทินา

นียมตฺโถยมารมฺโภ

เตน “โภ โค”ติ สิขณฺติ.^{๕๔}

“ความเป็นรัสสะแม้สำเร็จได้ด้วยสูตรว่า อโฆ รสฺสํ เป็นต้น สูตรนี้มีประโยชน์เพื่อกำหนดแน่นอน ดังนั้น อุทาหรณ์ว่า โภ, โค ย่อมสำเร็จ”

แม้ว่าในสูตรนี้จะมีคำว่า นียมตฺโถ (มีประโยชน์เพื่อกำหนดแน่นอน) สูตรนี้ก็ป็นวิธิสฺสูตร ไม่ใช่ นียมตฺสูตร เพราะถ้าเป็น นียมตฺสูตรจะมีผลให้ประกอบรูปศัพท์ด้วยสูตรนี้ไม่ได้ แต่คัมภีร์นยาสะแสดงวิธีประกอบรูปศัพท์ด้วยสูตรนี้ ดังนั้นจึงเป็นวิธิสฺสูตร]

ทณฺที ทณฺทีโน.

[อาลปนนะ พหุพจน์] ทณฺที ทณฺทีโน

ทุดิยาย รสสุตเต กเต-

ในทุดิยาวีภัตติ เมื่อกระทำให้เป็นรัสสะแล้ว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“อ”มิติ วตตเต,

บทว่า อ (อ วิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

“ฌปโต สมี ย วา”ติ อโต มณฺชुकคตติยา “วา”ติ วตตเต.

บทว่า วา (ได้บ้าง) จากสูตรว่า ฌปโต สมี ย วา (แปลง สมี วิภัตติท้าย ฌ และ ป เป็น ย ได้บ้าง) นี้ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]โดยมณฺชुकคตินัย

๑๕๓. น โฉโต กตรสฺสา.

แปลง อ วิภัตติท้าย ฉ ที่กระทำเป็นรัสสะแล้วเป็น น ได้บ้าง

อ อ. อ วิภัตติ ปร อันเป็นเบื้องหลัง ฉโต จาก ฉ กตรสฺสา อันมีรัสสะที่ถูกกระทำแล้ว น เป็น น โหติ ย่อมเป็น วา บ้าง ๗

ฉโต กตรสฺสา ปรสฺส อวฺจนสฺส น โหติ วา.

แปลง อ วิภัตติที่อยู่ท้าย ฉ ที่กระทำเป็นรัสสะแล้วเป็น น ได้บ้าง

ทณฺชึนํ ทณฺชึ ทณฺชึ ทณฺชึโน, ทณฺชึนา ทณฺชึหิ ทณฺชึภิ, ทณฺชึโน ทณฺชึสฺส ทณฺชึนํ

[ทุดิยาย]	ทณฺชึนํ ทณฺชึ	ทณฺชึ ทณฺชึโน
[ตติยา]	ทณฺชึนา	ทณฺชึหิ ทณฺชึภิ
[จตุตถ]	ทณฺชึโน ทณฺชึสฺส	ทณฺชึนํ

การประกอบรูปศัพท์ ทณฺชึนํ

ศัพท์เดิมเป็น ทณฺชึ

ลง อ ทุดิยาวีภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเต ทุดิยา”

ให้ อี ชื่อว่า ฉ ด้วยสูตรว่า “อิวนฺณวณฺณา ฉลา”

รัสสะ อี เป็น อี ด้วยสูตรว่า “อโฆ รสฺสเมกฺวจนโยสฺวาปิ จ”

แปลง อ ท้าย ฉ เป็น น ด้วยสูตรว่า “น โฉโต กตรสฺสา”

สำเร็จรูปเป็น ทณฺฑินํ

“ฉลโต จา”ติ นา.

แปลง สุมา เป็น นา ด้วยสูตรว่า ฉลโต จ (แปลง สุมา ท้าย ฉ และ ล เป็น นา ได้ บ้าง)

ทณฺฑินา ทณฺฑิสฺมา ทณฺฑิมฺหา ทณฺฑีหิ ทณฺฑีภิ, ทณฺฑิโน ทณฺฑิสฺส ทณฺฑินํ

[ปัญจมี] ทณฺฑินา ทณฺฑิสฺมา ทณฺฑิมฺหา ทณฺฑีหิ ทณฺฑีภิ

[หัตถิลี] ทณฺฑิโน ทณฺฑิสฺส ทณฺฑินํ

“ฌโต, กตรสฺสา”ติ จ วตฺเต, ปุเร วีย “วา”ติ จ.

บทว่า ฌโต (ทำย ฌ) และบทว่า กตรสฺสา (ซึ่งกระทำเป็นรัสสะแล้ว) ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรนี้] และบทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรนี้] เหมือนในสูตรก่อน [คือ โดยมีกัณฑ์ทุกคตินัย]

๑๕๔. สฺมี นิ.

แปลง สฺมี ทำย ฌ ที่กระทำเป็นรัสสะแล้วเป็น นิ ได้บ้าง

สฺมี อ. สฺมี วิภตฺติ ปรี อันเป็นเบื้องหลัง ฌโต จาก ฌ กตรสฺสา อันมีรัสสะที่ถูกกระทำ แล้ว นิ เป็น นิ โหติ ย่อมเป็น วา บ้าง ฯ

ฌโต กตรสฺสา ปฺรสน สฺมีวจนสนฺ นิจฺจาเทโส โหติ วา.

แปลง สฺมี วิภตฺติที่อยู่ทำย ฌ ที่กระทำเป็นรัสสะแล้วเป็นรูปว่า “นิ” ได้บ้าง

ทณฺฑิณี ทณฺฑิสฺมี ทณฺฑิมฺหิ, ทณฺฑีสุ.

[สัตตมฺ] ทณฺฑิณี ทณฺฑิสฺมี ทณฺฑิมฺหิ ทณฺฑีสุ

การประกอบรูปศัพท์ว่า ทณฺฑิณี

ศัพท์เดิมเป็น ทณฺฑี

ลง สฺมี สัตตมฺวิภตฺติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตฺตมฺ”

ให้ อี ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณวณฺณา ฌลา”

รัสสะ อี เป็น อี ด้วยสูตรว่า “อโฆ รสฺสเมกวจนโยสฺวาปิ จ”

แปลง สฺมี ทำย ฌ เป็น นิ ด้วยสูตรว่า “สฺมี นิ”

สำเร็จรูปเป็น ทณฺฑิณี

ทณฺฑี สทฺทปทมาลา

วิภตฺติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐฺมา	ทณฺฑี	ทณฺฑี ทณฺฑีโน
อาลฺปะนะ	โภ ทณฺฑิ	ภวานฺโต ทณฺฑี ทณฺฑีโน
ทฺตุติยา	ทณฺฑิณี ทณฺฑี	ทณฺฑี ทณฺฑีโน

ตติยา	ทณฺฑินา	ทณฺฑีหิ ทณฺฑีภิ
จตุตถี	ทณฺฑีโน ทณฺฑิสฺส	ทณฺฑีโน
ปัญจมี	ทณฺฑินา ทณฺฑิมฺหา ทณฺฑิสฺมา	ทณฺฑีหิ ทณฺฑีภิ
ฉกฺขี	ทณฺฑีโน ทณฺฑิสฺส	ทณฺฑีโน
สัตตมี	ทณฺฑินิ ทณฺฑิมฺหิ ทณฺฑิสฺมี	ทณฺฑีสฺ

เอวมณฺณานิปี

ธมฺมี สํฆี ฌาณิ หตฺถิ
 ฉตฺตฺติ มาลี วมฺมี โยคิ
 ฐชฺชี คณฺเณ สสี กุฏฺฐี
 ทนฺตี มนฺตี กรี จาคิ
 ปาปการี สตฺตฺตฺมาตี
 ธมฺมจารี สีมฺมายี

จกฺกิ ปกฺขี ทาจิ ฐฏฺฐิ
 ภาคิ โภคิ กามิ สามิ.
 ชภฺภี ยานี สฺขี ลีขี
 กุสลี มุสลี พลี.
 มาลยการี ทิมฺชฺชวี
 สีหนาทิ ฐุมิสาयी

อิจฺจาทีนํ อีการนตฺนามานิ.

นามคัพฺพํ อี การันต์แม่เหล่าอื่น คือ

“ธมฺมี	(ผู้มีธรรม)	สํฆี	(ผู้มีหมู่คณะ)
ฌาณิ	(ผู้มีญาณ)	หตฺถิ	(ข้าง)
จกฺกิ	(ผู้มีจักร, พระวิษณุ)	ปกฺขี	(นก)
ทาจิ	(ผู้มีเขี้ยว)	ฐฏฺฐิ	(ผู้มีแว่นแคว้น, พระราชา)
ฉตฺตฺติ	(ผู้มีฉัตร)	มาลี	(ผู้ทรงมาลัย)
วมฺมี	(ผู้มีเกราะ)	โยคิ	(โยคิ, ผู้บำเพ็ญเพียร)
ภาคิ	(ผู้มีส่วนแบ่ง)	โภคิ	(ผู้บริโภค)
กามิ	(ผู้มีความต้องการ)	สามิ	(สามิ, เจ้านาย)
ฐชฺชี	(ผู้มีธง)	คณฺเณ	(ผู้มีหมู่คณะ)
สสี	(ดวงจันทร์)	กุฏฺฐี	(ผู้เป็นโรคเรื้อน)
ชภฺภี	(ผู้ทรงชฎา)	ยานี	(ผู้มียาน)
สฺขี	(ผู้มีความสุข)	ลีขี	(นกยูง)

ทนต์	(ช่าง)	มนต์	(มนตรี)
กริ	(ช่าง)	จาคี	(ผู้สละ)
กุสลี	(ผู้มีบุญ)	มุสลี	(สาก)
พลี	(ผู้มีกำลัง)	ปาปการี	(ผู้กระทำความป)
สตตฺตฺมาตี	(ผู้สังหารศัตรู)	มาลยการี	(ช่างร้อยมัลล)
ทีฆชีวี	(ผู้มีอายุยืน)	ธมฺมจารี	(ผู้ประพฤติธรรม)
สีขมายี	(ผู้ไปอย่างรวดเร็ว)	สีหนาที	(ผู้บรรลือสีหนาท)
ภูมिसายี	(ผู้นอนบนพื้นดิน)		

เป็นต้น ฟังทราบเหมือนอย่างนี้

[นามศัพท์ อี การันต์เหล่านี้เรียกว่า ทัญชยาทีคณะ แจกตาม ทณฺฑี ศัพท์ ส่วนใหญ่ลง อี บัจจย ในอัสสัถิตัตถิตที่แปลว่า “มี” เช่น ธมฺมี (ผู้มีธรรม) มาจาก ธมฺม ศัพท์ + อี บัจจยในอัสสัถิตัตถิต และ ลงตัตถิตบัจจยพร้อมทั้งกิตักบัจจยเหล่านี้ คือ

- วี บัจจย เช่น มายาวี (ผู้มีมายากล)
- สี บัจจย เช่น ตปสฺสี (ผู้มีตบะ)
- อาวี บัจจย เช่น ภายทสฺสาวี (ผู้เห็นภัยโดยปกติ)
- ณี บัจจย เช่น พุรฺหมจารี (ผู้ประพฤติข้อปฏิบัติอันประเสริฐโดยปกติ)
- ตาวี บัจจย เช่น กตาวี (กระทำแล้ว)
- กวี บัจจยท้าย อี การันตราตุ เช่น คามณี (ผู้ใหญ่บ้าน), เสนานี (แม่ทัพ)

คาถาแรกชื่อว่า วิชขุมมาลา ประกอบด้วย ม ม คณะ และครุ ๒ พยางค์ ตามลักษณะที่กล่าวไว้ใน วุตโตทัยปกรณ์ (ข้อ ๔๙) ว่า โม่ โม่ โค โค วิชขุมมาลา (คาถาที่มี ม ม คณะ และครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า วิชขุมมาลา) คาถาที่ ๒ ชื่อว่า บัฏฐยวัตร คาถาที่ ๓ ชื่อว่า รการวิปฺลา

ในภาษาบาลีมีบางศัพท์ที่เป็นได้ทั้ง อี การันต์ และ อี การันต์ จึงมีรูปในพระบาลีว่า พุรฺหมจารโย พุรฺหมจารโน, ยติโน, สารมติโน, เสนาปโตโย เสนาปติโน, เสฏฺฐจโน, สารถิโน, จกฺกวตฺติโน, หตฺถโย หตฺถิโน ดังที่กล่าวไว้ในสัททหนตีปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๓๑๗)

ศัพท์ว่า มหฺสี (ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่) เป็น อี การันต์ แต่แจกเหมือน อี การันต์ มีรูปเป็น มหฺสี, มหฺสี มหฺสโย เป็นต้น]

คามณีสททสฺส ตฺ สุตตมยํ เกโท.

ส่วนความแตกต่างของศัพท์ว่า คามณี ย่อมมีในสัตตตมีวิภัตติ

คามณี คามณี คามณีโน, โภ คามณี โภนโต คามณี โภนโต คามณีโน, คามณินํ คามณี
คามณี คามณีโน.

[ปฐมา] คามณี

คามณี คามณีโน

[อาลปนนะ] โภ คามณี

โภนโต คามณี โภนโต คามณีโน

[ทุตติยา] คามณินํ คามณี

คามณี คามณีโน

เสสํ ทณฺฑีสมํ.

รูปที่เหลื่อกระจายเหมือนกับ ทณฺฑี ศัพท์

นินาเทสากาโว วิเสโส.

มีความพิเศษที่การไม่แปลงเป็น นิ [ในสัตตตมีวิภัตติ] เท่านั้น

[คำว่า คามณี รูปวิเคราะห์ว่า คามํ เนตติ คามณี (คามณี คือ ผู้นำชาวบ้านไป = ผู้ใหญ่บ้าน)
มาจาก คาม บทหน้า + นี ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย เนื่องจาก คาม ศัพท์ในบาลี มีรูปเป็น คุราม ในสันสกฤต
บาลีจึงแปลง น เป็น ณ]

เอวํ เสนานี สุธีปฺภุตโย.

ศัพท์เหล่านี้ ฟังทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

เสนานี (แม่ทัพ)

สุธี (ผู้มีปัญญาดี)

ตั้งนี้เป็นต้น

[บทว่า เสนานี มีรูปวิเคราะห์ว่า เสนํ เนตติ เสนานี (เสนานี คือ ผู้นำเสนาไป = แม่ทัพ)

บทว่า สุธี มีรูปวิเคราะห์ว่า สุนฺหฺรา ธี ฌาณํ ยสฺสาติ สุธี (สุธี คือ ผู้มีปัญญาดี)

ปทรูปลัทธินิกายอธิบายว่า ปภฺตุติ ศัพท์หมายถึง ธมฺมสิริ (ผู้มีสิริคือธรรม) มีรูปวิเคราะห์ว่า ธมฺโม
เอว สิรี อสฺสาติ ธมฺมสิรี (ธมฺมสิรี หมายถึง ผู้มีสิริคือธรรม)]

อีการนฺตํ.

จป นามศัพท์ อี การันต์

อุการนุโต ปุลงลึงโค ภิกขุสทโท.

นามศัพท์ อุ การันต์ คือ ภิกขุ ศัพท์ (ภิกษุ)

ตเถว ภิกขุสทโท สิ.

ลง สิ วิภัตติท้าย ภิกขุ ศัพท์เหมือนอย่างนั้นนั้นเกี่ยว

สิโลโป.

ลบ สิ วิภัตติ

โส ภิกขุ.

[เช่น] โส ภิกขุ (ภิกษุนั้น)

[คำว่า ภิกขุ สำเร็จรูปมาจาก ภิกข ธาตุ (याजने = ขอ) + รू ปัจจัย รัสสะ อุ เป็น อุ มีรูปวิเคราะห์ว่า ภิกขติ याजति ภิกขุ (ภิกขุ คือ ผู้ขอ) กล่าวคือ ขอด้วยการขออันประเสริฐคือความเป็นผู้หนึ่ง มิได้แสดงออกทางกายหรือวาจา]

พหูพจน์ “สมปโต จ โยหน โลโป”ติ โยโลโป.

ในพหูพจน์ ลบ โย วิภัตติด้วยสูตรว่า สมปโต จ โยหน โลโป (ลบ โย วิภัตติท้าย สม, ป, ฌ และ ล ได้บ้าง)

“โยสุ กต”อิจจาतिना तीमो.

ที่สระสระด้วยสูตรเป็นต้นว่า โยสุ กต (รัสสระท้ายนามศัพท์ย่อมาถึงความเป็นที่ชนะในเพราะ โย วิภัตติที่แปลงเป็น นิ แล้ว และที่ลบแล้ว)

เต ภิกขุ.

เช่น เต ภิกขุ (ภิกษุเหล่านั้น)

[จ ศัพท์มีอรรถว่า อนุวัตตะนะ ทำให้ โน ศัพท์ตามมาจากสูตรว่า ฌลโต สสุส โน วา ตามนัยนี้ จ ศัพท์แปลว่า “และอักษรอื่น” ดังที่แปลไว้ในสูตร อนึ่ง จ ศัพท์ประเภทนี้ก็ถืออวุตตสมุจจะนั้นเอง]

เตน ชนตุสพพญญาทิตโต โยนั โน จ โหติ.

เพราะเหตุนั้น จึงแปลง โย วิภัตติท้ายศัพท์ว่า ชนตุ สพพญญาเป็น โน ได้ด้วย

वासुतो ववदतिविभासदो.

วา ศัพท์มีอรรถว่า ววัตติตวิภาสา

เตน

ภิกขุปรภุติโต นิจจ

โว โยนั เหตุอาทิตโต

วิภาสา น จ โว โน จ

อมุปรภุติโต ภเว.

เพราะเหตุนี้

“การแปลง โย วิภัตติท้าย ภิกขุ ศัพท์เป็นต้นเป็น โว ฟังเป็นนิจจวิติ การแปลง โยวิภัตติท้าย เหตุ ศัพท์เป็นต้นเป็น โว ฟังเป็นอนิจจวิติ แต่ไม่แปลง โย วิภัตติเป็น โว หรือ โน ท้าย อมุ ศัพท์เป็นต้น (อสนตวิติ)”

[วา ศัพท์มีอรรถว่า ววัตติตวิภาสา นี้ กล่าวตามนัยหลังซึ่ง จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุวัตตะนะ ส่วนตามนัยแรกซึ่ง จ ศัพท์ทำหน้าที่ห้ามการแปลง โย เป็น โว ท้าย อมุ ศัพท์เป็นต้น วา ศัพท์มีอรรถว่า วิภัปปนะ เพราะ จ ศัพท์ดังกล่าวได้ห้ามรูปที่เป็นอสนตวิติในสูตรนี้แล้ว

วา ศัพท์ในสูตรนี้แสดงวิธี ๓ ประการ คือ

๑. นิจจวิติ ท้าย ภิกขุ, เสตุ, เกตุ เป็นต้น เช่น ภิกขโว, เสตโว, เกตโว
๒. อนิจจวิติ ท้าย เหตุ, ชนตุ เป็นต้น เช่น เหตุโว, เหตุโย; ชนตโว, ชนตโย
๓. อสนตวิติ ท้าย อมุ ศัพท์เป็นต้น เช่น อมุ]

“อตุตฺ, อกตรสฺโส”ติ จ วตตเต.

บทว่า อตุตฺ (ความเป็น อ) และบทว่า อกตรสฺโส (ที่มีได้กระทำเป็นรัสสะ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๕๖. เวโอสฺ โส จ.

ล ที่มีได้กระทำให้เป็นรัสสะ ย่อมถึงความ เป็น อ ในเพราะ เว และ โว
 โส อ. ล อกตรสฺโส อันมีรัสสะที่ไม่ถูกกระทำแล้ว อาปชชเต ย่อมถึง อตุตฺ ซึ่งความเป็น
 อ เวโอสฺ ในเพราะ เว และ โว ท.

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุรักษณะ คือ ดึงบทว่า อตุตฺ จากสูตรว่า ปญจาทินมตฺต มาไว้ในสูตรนี้]

เวโวจฺเจเตสฺ ปเรสฺ อกตรสฺโส โส อตุตมาปชชเต.

โส ที่มีได้กระทำเป็นรัสสะ ย่อมถึงความ เป็น อ ในเพราะรูปเหล่านี้ คือ เว โว ที่อยู่
 เบื้องหลัง

ภิกฺขโว, โภ ภิกฺขุ ภวนฺโต ภิกฺขุ.

[ปจมา พหุพจน์]

ภิกฺขโว

[อาลปนะ] โภ ภิกฺขุ

ภวนฺโต ภิกฺขุ

การประกอบรูปศัพท์ ภิกฺขโว

ศัพท์เดิมเป็น ภิกฺขุ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา”

ให้ อุ ชื่อว่า ล ด้วยสูตรว่า “อิวันนุณฺวณฺณา ฉลา”

แปลง โย ท้าย ล เป็น โว ด้วยสูตรว่า “ลโต โวกาโร จ”

ในเพราะ โว แปลง ล เป็น อ ด้วยสูตรว่า “เวโอสฺ โส จ”

สำเร็จรูปเป็น ภิกฺขโว

โลปาภาเว-

เมื่อไม่ลบ โย วิภตฺติ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๑๕๗. อกฺตรสฺสา ลโต ยวาลปนสฺส เวโว.

แปลง โย อาลปนวิภตฺติทําย ล ที่มีได้กระทำเป็นรัสสะเป็น เว และ โว

เวโว อ. เว และ โว อาเทศท. *ยวาลปนสฺส* แห่งอาลปนวิภตฺติคือ โย *ปรสฺส* อันเป็น
เบื้องหลัง *ลโต* จาก ล *อกฺตรสฺสา* อันมีรัสสะที่ไม่ถูกกระทำแล้ว ฯ

อกฺตรสฺสา ลโต ปรสฺส อาลปนเน วิหิตสฺส โยอิจฺเจตสฺส เวโวอาเทศา โหนติ.

แปลงวิภตฺติว่า โย นี้ ที่ลงในอรรถอาลปนนะที่อยู่เบื้องหลัง ล ที่มีได้กระทำเป็นรัสสะ
เป็น เว และ โว

[คำว่า ยวาลปนสฺส มีรูปวิเคราะห์ว่า โย เอว อาลปนโน ยวาลปนโน (ยวาลปนนะ หมายถึง อาลปน-
วิภตฺติ คือ โย)]

อตฺต.

ความเป็น อ ย่อมมี [ด้วยสูตรว่า เวโวสุ โล จ]

ภวนฺโต ภิกฺขเว ภิกฺขโว.

[อาลปนนะ พหุพจน์] ภวนฺโต ภิกฺขเว ภิกฺขโว

การประกอบรูปศัพท์ ภิกฺขเว

ศัพท์เดิมเป็น ภิกฺขุ

ลง โย อาลปนวิภตฺติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “อาลปนเน จ”

ให้ อุ ชื่อว่า ล ด้วยสูตรว่า “อิวนฺนฺวณฺณนา ฉลา”

แปลง โย ทําย ล เป็น เว ด้วยสูตรว่า “อกฺตรสฺสา ลโต ยวาลปนสฺส เวโว”

ในเพราะ เว แปลง ล เป็น อ ด้วยสูตรว่า “เวโวสุ โล จ”

สำเร็จรูปเป็น ภิกฺขเว

“อโหม นิคฺคหิตํ ฉลเปหิ”ติ นิคฺคหิตํ.

[แปลง อ] เป็นนิตคหิตด้วยสูตรว่า อ โม นิคคหิตัง ฌลเปหิ (แปลง อ และ ม ทำย ฌ, ล และ ป เป็นนิตคหิต)

ภิกขุ ภิกขุ ภิกขโว, ภิกขุณา ภิกขุหิ ภิกขุภิ ภิกขุหิ ภิกขุภิ, ภิกขุโน ภิกขุสส ภิกขุณัน
 ภิกขุณัน, ภิกขุณา ภิกขุสสมา ภิกขุมุหา ภิกขุหิ ภิกขุภิ ภิกขุหิ ภิกขุภิ, ภิกขุโน ภิกขุสส ภิกขุณัน
 ภิกขุณัน, ภิกขุสมี ภิกขุมุหิ ภิกขุสุ ภิกขุสุ.

[ทุดิยา]	ภิกขุ	ภิกขุ ภิกขโว
[ตติยา]	ภิกขุณา	ภิกขุหิ ภิกขุภิ ภิกขุหิ ภิกขุภิ
[จตุตถ]	ภิกขุโน ภิกขุสส	ภิกขุณัน ภิกขุณัน
[ปัญจมี]	ภิกขุณา ภิกขุสสมา ภิกขุมุหา	ภิกขุหิ ภิกขุภิ ภิกขุหิ ภิกขุภิ
[ฉฉฐ]	ภิกขุโน ภิกขุสส	ภิกขุณัน ภิกขุณัน

ภิกขุ สทพทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ภิกขุ	ภิกขุ ภิกขโว
อาลปะนะ	โก ภิกขุ	ภานโต ภิกขุ ภิกขเว ภิกขโว
ทุดิยา	ภิกขุ	ภิกขุ ภิกขโว
ตติยา	ภิกขุณา	ภิกขุหิ ภิกขุภิ ภิกขุหิ ภิกขุภิ
จตุตถ	ภิกขุโน ภิกขุสส	ภิกขุณัน ภิกขุณัน
ปัญจมี	ภิกขุณา ภิกขุสสมา ภิกขุมุหา	ภิกขุหิ ภิกขุภิ ภิกขุหิ ภิกขุภิ
ฉฉฐ	ภิกขุโน ภิกขุสส	ภิกขุณัน ภิกขุณัน
สัตตมี	ภิกขุสมี ภิกขุมุหิ	ภิกขุสุ ภิกขุสุ

เอว

เสตุ เกตุ ราชู ภานู	ปงฺคฺ อจฺจฺ เวฬุ มจฺจฺ
สินฺธุ พนฺธุ เนรุ เมรุ	สตฺตฺ การุ เหตุ ชนฺตฺ
รฺรุ ปญฺ อิจฺจาทย.	

ศัพท์เป็นต้นว่า

เสตุ (สะพาน)	เกตุ (ธง)
ราหู (ราหู)	ภานู (พระอาทิตย์ รัศมี)
ปงคฺ (คนง่อย)	อุจฺจ (อ้อย)
เวฬุ (ไม้ไผ่)	มจฺจ (ความตาย)
สินธุ (แม่น้ำ)	พนฺธุ (ญาติ)
เนรุ (ภูเขาชื่อ สุเมรุ)	เมรุ (ภูเขาชื่อ สุเมรุ)
สตุตฺ (ศัตตฺ)	การุ (นายช่าง)
เหตุ (เหตุ)	ชนฺตุ (สัตว์)
รุรุ (กวางประเภทหนึ่ง)	ปฏฺ (คนฉลาด)

พึงทราบเหมือนอย่างนี้

[คาถาข้างต้นชื่อว่า สมานิกา ประกอบด้วย ครุ ลหุ และ ร ช คณะ ส่วนคำว่า รุรุ ปฏฺ ไม่ใช่คาถา
รูปแบบข้างต้นได้เรียงเป็นรูปคาถาตามฉบับสิงหล แต่ฉบับพม่ามีรูปเป็นร้อยแก้ว]

เหตุชนฺตุสทฺทานํ ปจฺมาทฺติยาสุ วิเสโส.

ความแตกต่างของศัพท์ว่า เหตุ และ ชนฺตุ มีในปฐฺมาวิภัตติและทฺติยาวิภัตติ

เหตุ เหตุ เหตุโว เหตุโย, โภ เหตุ โภนฺโต เหตุ เหตุเว เหตุโว, เหตฺุ เหตุ เหตุโว เหตุโย.

[ปฐฺมา] เหตุ เหตุ เหตุโว เหตุโย

[อาลปนะ] โภ เหตุ โภนฺโต เหตุ เหตุเว เหตุโว

[ทฺติยา] เหตฺุ เหตุ เหตุโว เหตุโย

เสสํ ภิกฺขุสมํ.

รูปที่เหลือกระจายเหมือน ภิกฺขุ ศัพท์

เหตุ สทฺทปทฺมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐฺมา	เหตุ	เหตุ เหตุโว เหตุโย
อาลปนะ	โภ เหตุ	โภนฺโต เหตุ เหตุเว เหตุโว
ทฺติยา	เหตฺุ	เหตุ เหตุโว เหตุโย

ตติยา	เหตุนา	เหตุหิ เหตุภิ เหตุหิ เหตุภิ
จตุตถี	เหตุโน เหตุสส	เหตุน์ เหตุน์
ปัญจมี	เหตุนา เหตุมหา เหตุสมา	เหตุหิ เหตุภิ เหตุหิ เหตุภิ
ฉกฺขี	เหตุโน เหตุสส	เหตุน์ เหตุน์
สัตตมี	เหตุสมิ เหตุมฺหิ	เหตุสุ เหตุสุ

ชนฺตุ ชนฺตุ ชนฺตโว.

[ปฐมา] ชนฺตุ

ชนฺตุ ชนฺตโว

การคฺคฺคณน โยน์ โน จ โหติ.

แปลง โย วิภคฺติเป็น โน ด้วย การ คัพฺทด้วย [ในสูตรว่า ลโต โวกาโร จ]

ชนฺตฺโน ชนฺตฺโย, โภ ชนฺตฺ โภนฺโต ชนฺตฺ ชนฺตเว ชนฺตโว, ชนฺตฺ ชนฺตฺ ชนฺตโว ชนฺตฺโน ชนฺตฺโย

อิจฺจาหิ.

[ปฐมา พหุพจน์]

ชนฺตฺโน ชนฺตฺโย

[อาลปนะ] ชนฺตฺ

ชนฺตฺ ชนฺตเว ชนฺตโว

[ทุตติยา] ชนฺตฺ

ชนฺตฺ ชนฺตโว ชนฺตฺโน ชนฺตฺโย

ตั้งนี้เป็นต้น

ชนฺตุ สทฺทปทมาลา

วิภคฺติ	เอกพจน์	พหุพจน์
ปฐมา	ชนฺตฺ	ชนฺตฺ ชนฺตโว ชนฺตฺโน ชนฺตฺโย
อาลปนะ	โภ ชนฺตฺ	ภวานฺโต ชนฺตฺ ชนฺตเว ชนฺตโว
ทุตติยา	ชนฺตฺ	ชนฺตฺ ชนฺตโว ชนฺตฺโน ชนฺตฺโย
ตติยา	ชนฺตฺนา	ชนฺตฺหิ ชนฺตฺภิ ชนฺตฺหิ ชนฺตฺภิ
จตุตถี	ชนฺตฺโน ชนฺตฺสส	ชนฺตฺน์ ชนฺตฺน์
ปัญจมี	ชนฺตฺนา ชนฺตฺมหา ชนฺตฺสมา	ชนฺตฺหิ ชนฺตฺภิ ชนฺตฺหิ ชนฺตฺภิ
ฉกฺขี	ชนฺตฺโน ชนฺตฺสส	ชนฺตฺน์ ชนฺตฺน์
สัตตมี	ชนฺตฺสมิ ชนฺตฺมฺหิ	ชนฺตฺสุ ชนฺตฺสุ

[นามคัพท์ที่แจกตาม กฤษ อากแปลง โย เป็น โว เหมือน กฤษ หรือแปลงเป็น โน เหมือน ชนดูโน หรือคองรูป โย วั้เหมือน เหตุโย มีคาถาสรูปดั่งนี้ว่า

โว โย โน ชนดูโต โหนดิ

โว โยว เหตุสทโต

สททสทโต โว โน

โวว กฤษากฤษาทิต

อมุปรฤติโต โยว

โนว สพพณญอาทิต.

“โว, โย และ โน อาเทศย้อมมีท่าย ชนดู คัพท์, โว และ โย ย้อมมีท่าย เหตุ คัพท์, โว และ โน ย้อมมี ท่าย สทท คัพท์, โว นั้นเทียวย้อมมีท่าย กฤษ และ อฤษ คัพท์เป็นตัน โย เท้านั้นย้อมมีท่าย อมุ คัพท์ เป็นตัน ส่วน โน เท้านั้นย้อมมีท่าย สพพณญ คัพท์เป็นตัน”]

สตถุสททสฺส เกโท.

ความแตกต่างของ สตถุ ศัพท์ย่อมมี

“สตถุ ลี” อิติธ-

ในรูปเดิมว่า สตถุ ลี (ลง ลี วิภัตติท้าย สตถุ ศัพท์) นี้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“อนโต”ติ วตตเต.

บทว่า อนโต (สระท้าย) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[อนโต ศัพท์ตามมาจากสูตรว่า สขนุตสฺสึ โนนานสฺสุ]

๑๕๘. สตถุปีดาทีนมา ลีสฺมี ลีโลโป จ.

แปลงสระท้ายของ สตถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้นเป็น อา ในเพราะ ลี วิภัตติ และลบ ลี วิภัตติ

อนโต อ.ที่สุด สททานัน ของศัพท์. สตถุปีดาทีน อันมี สตถุ และ ปิตุ เป็นต้น อา เป็น อา โหติ ย่อมเป็น ลีสฺมี ในเพราะ ลี วิภัตติ ๗ ลีโลโป จ อ.การลบแห่ง ลี วิภัตติ ด้วย โหติ ย่อมมี ๗

[จ ศัพท์ทำหน้าที่สัมปดินชนะ คือ รวบรวมอรรถทั้งสองอย่างในสูตรเดียวกัน นั่นคือการแปลงสระท้ายของ สตถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้นเป็น อา และลบ ลี วิภัตติ อรรถสัมปดินชนะนี้ในบางแห่งเรียกว่า ทุติยัตถ-สัมปดินชนะ คือ รวบรวมอรรถทั้งสองซึ่งกล่าวไว้ในสูตรเดียวกัน]

สตถุปีตุมาตุภาตฺฐิตฺตุกตฺตุจฺเจวมาทีนมนโต อาตตมาปชชเต ลีสฺมี,

สระท้ายของศัพท์ทั้งหลายเป็นต้นอย่างนี้ว่า สตถ (พระศาสดา), ปิตุ (บิดา), มาตุ (มารดา), ภาตฺ (พี่ชายหรือน้องชาย), ฐิตฺ (ธิดา), กตฺตุ (ผู้กระทำ) ย่อมถึงความเป็น อา ในเพราะ ลี วิภัตติ

ลีโลโป จ โหติ.

การลบ ลี วิภัตติย่อมมีด้วย

[นามศัพท์ อุ การันต์ที่ไม่แจกตาม ภิภุช มีศัพท์ว่า สตุฏ และ ปิตุ เป็นต้น กลุ่มศัพท์ที่แจกตาม สตุฏ คือ นามศัพท์ที่ลง ตุ ปัจจัย และแสดงกิริยา เช่น กตตุ (ผู้ทำ), ภาตตุ (ผู้เลี้ยง), วัตตุ (ผู้กล่าว) เป็นต้น ส่วน กลุ่มศัพท์ที่แจกตาม ปิตุ คือ นามศัพท์ที่กล่าวถึงเครือญาติอันได้แก่ ปิตุ, มาตุ, ภาตตุ, ฐิตุ เป็นต้น ดังปทฺรูป- สิทธินิสสัยใหม่กล่าวว่า

สตุฏกตตาทโย เณยยา

ตฺวนฺตฺวา กุริยาสกตตฺกกา

สตุฏทาทิตฺตนิกา นาม

สตุฏสาสนิเย วเร.^{๖๐}

“ศัพท์มี สตุฏ และ กตตุ เป็นต้น พึงทราบว่ามี ตุ ปัจจัยอยู่ท้าย และมีกิริยาเป็น อรรถของตน ชื่อว่ากลุ่มศัพท์มี สตุฏ เป็นต้นในศาสนาอันประเสริฐของพระศาสนา”

ปีตา มาตา ซามาตา จ

ฐิตา ทฺหิตฺตฺยาตโร

ภาตา สาโลหิตา นตฺตา

สตุฏทาทิมฺหิ ปีตาทโย.^{๖๑}

“ปิตุ ศัพท์เป็นต้นในสัตถาทิตถะ คือ ปิตุ, มาตุ, ซามาตุ (ลูกเขย), ฐิตุ, ทฺหิตฺ (ลูกสาว), ยาตุ (น้อง/พี่สะใภ้), ภาตตุ, สาโลหิตุ (สายโลหิต) และ นตฺตุ (หลาน)”

ศัพท์บางศัพท์ในศัพท์เหล่านี้เป็นอิติลึงค์ เช่น มาตุ, ฐิตุ เป็นต้น แต่แจกตาม ปิตุ ศัพท์เพราะมี วิธีการแปลงเป็น อาร เป็นต้น มีบางศัพท์คือ โหตุ (ผู้บูชา), โปตุ (ผู้ชำระ) แม้ไม่ใช่เครือญาติก็แจกตาม ปิตุ ศัพท์และศัพท์ว่า นตฺตุ (หลาน), ปนตฺตุ (เหลน) แม้เป็นเครือญาติก็แจกตาม สตุฏ ศัพท์ (ศัพท์ว่า สตุฏ และ ปิตุ ทั้งสองนี้มีวิธีกระจายรูปศัพท์ต่างกันเล็กน้อย จึงแยกเป็นสองกลุ่ม)]

สตุฏา.

[ปฐมมา เอกพจน์] สตุฏา

การประกอบรูปศัพท์ สตุฏา

ศัพท์เดิมเป็น สตุฏ

ลง สิ วิภตติด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจฺมา”

ในเพราะ สิ วิภตติ แปลงสระท้ายเป็น อา และลง สิ วิภตติด้วยสูตรว่า “สตุฏปีตาทินฺมา สิสุมี, สิโลโป จ”

สำเร็จรูปเป็น สตุฏา

“สตถูปิตาทินนุ”ติ อธิกาโร.

บทว่า สตถูปิตาทินนุ (ของศัพท์มี สตถุ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น) เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่างๆ]

๑๕๙. อญเณสวารตต.

สระท่ายของ สตถุ และ ปิตุ ศัพท์ เป็นต้นย่อมาถึงความเป็น อาร ในเพราะวิภัตติอื่นๆ
อนโต อ.ที่สุด สหุทานุ ของศัพท์ท. สตถูปิตาทินนุ อันมี สตถุ และ ปิตุ เป็นต้น อาปชชเต
ย่อมาถึง อารตตฺ ซึ่งความเป็น อาร วจนเส ในเพราะวิภัตติท. อญเณสุ เหล่าอื่นๆ

[คำว่า อญเณ หมายถึง วิภัตติ ๑๕ ตัว (รวมอาลปนนะ) อปาทานของ อญเณ คือ สิ วิภัตติ หนึ่ง ศัพท์
ที่มีความหมายว่า “อื่น” เช่น อญเณ, อิตร, เสส เป็นศัพท์มองหาอปาทานแน่นอน]

สตถูปิตาทินนุโต ลิวจนโต อญเณสุ วจนเส อารตตมาปชชเต.

สระท่ายของ สตถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น ย่อมาถึงความเป็น อาร ในเพราะวิภัตติอื่นๆ
นอกจาก สิ วิภัตติ

อารตตมิติ ภาวนิทุเทเสน กตถจิ อนนิมมํ ทสเสติ.

พระกัจจายนะแสดงความไม่แน่นอน[ของวิธีการดังกล่าว] ในบางวิภัตติด้วยการแสดง
ภาวตัทธิตว่า อารตตฺ (ความเป็น อาร)

[คำว่า “ในบางวิภัตติ” หมายถึง นา และ น วิภัตติ วิภัตตินอกนี้ให้แปลงสระท่ายเป็น อาร แน่นอน
เพราะการแสดงภาวตัทธิตคือ อารตตฺ นี้แสดงว่ากฎนี้เป็นกฎที่ได้บังคับตายตัว ใน สตถุ ศัพท์นี้ มีรูปใน นา
วิภัตติว่า สตถารา และ สตถุณา น จตุตถิและนัญฐีวิภัตติมีรูปว่า สตถารานํ และ สตถานํ (ดู สูตร ๑๒๓)

กัจจายนะตัตถะแต่งคาถาสรุปรความว่า

อารตต’มิติ นิตุเทสา

นानันสุ วา’สมาสก

สมฺหิ นตถเว เสเสสุ

อาโร อญฺจสุ นิจฺจโต.^{๖๒}

“การแปลงเป็น อาร ย่อมมีได้บ้างในเพราะ นา และ น วิภัตติในที่มีใช่สมาส
(ถ้าเป็นสมาส ให้แปลงเป็น อาร แน่นอน เช่น สตถารทสสนํ = การพบเห็นพระศาสดา)
การแปลงเป็น อาร ย่อมไม่มีนั้นเดียวในเพราะ ส วิภัตติ และมีได้อย่างแน่นอนใน
เพราะวิภัตติ ๘ ศัพท์อื่นๆ”]

อาการคหณมนวตตเต.

ศัพท์ว่า อาร ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[อาร ศัพท์ตามมาจากสูตรว่า อณฺเณสวารตตํ]

๑๖๐. ตโต โยนโม ตุ.

แปลง โย วิภัตติท้าย อาร นั้น และศัพท์อื่นๆ เป็น โอ

โอ อ. โอ อาเทศ โยนฺ แห่ง โย วิภัตติท. *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง ตโต อารโต ตุ จาก อาร นั้น ด้วย โหติ ย่อมมี ฯ

ตโต อาราเทสโต สพฺเพสํ โยนฺ โอการาเทโส โหติ.

แปลง โย วิภัตติทั้งปวงท้าย อาร ซึ่งแปลงมานั้นเป็น โอ อักษร

ตฺตคฺคหณน อณฺเณหิปี จตฺตอุภนทีควาทีหิ โยนโมกาโร โหติ.

แปลง โย วิภัตติท้ายศัพท์อื่นๆ มี จตุ, อุภ, นที และ โค ศัพท์เป็นต้นเป็น โอ อักษร ด้วย ตุ ศัพท์

[ดู ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจยะเหมือน จ ศัพท์ คือ รวบรวมการแปลง โย เป็น โอ ท้าย จตุ ศัพท์ เป็นต้น จึงมีรูปว่า จตุโร, อุภ, นชฺโซ, คาโว ตามลำดับ]

การประกอบรูปศัพท์ จตุโร

ศัพท์เดิมเป็น จตุ

ลง โย ปฐมวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจฺมา”

แปลง โย วิภัตติท้าย จตุ ศัพท์เป็น โอ ด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า “ตโต โยนโม ตุ”

ในเพราะสระหลัง ลง รุ อาคมด้วยสูตรว่า “ยวมทนตรลา จากมา”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น จตุโร

การประกอบรูปศัพท์ อุโก

ศัพท์เดิมเป็น อุภ

ลง โย ปฐมาวินิตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา”

แปลง โย วินิตติเป็น โอ ด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า “ตโต โยนโม ตุ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลไปมาเทสปฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น อุโก

[การประกอบรูปศัพท์ นชฺโซ (ปฐมาวินิตติ พหุพจน์) ให้ดูสูตร ๑๘๘ และ โค (ปจมา พหุพจน์) ให้ดูสูตร ๑๖๙]

สรโลปาที.

การลบสระหน้าเป็นต้นย่อมมี

[หมายถึงการลบสระ อ ท้าย อาร]

สตฺถาโร.

[ปฐมา พหุพจน์] สตฺถาโร

การประกอบรูปศัพท์ สตฺถาโร

ศัพท์เดิมเป็น สตฺถ

ลง โย ปฐมาวินิตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

แปลงสระท้ายเป็น อาร ด้วยสูตรว่า “อญฺเฆสฺวารตฺตํ”

แปลง โย วินิตติท้าย อาร เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “ตโต โยนโม ตุ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลไปมาเทสปฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตุเต”
สำเร็จรูปเป็น สตุถาโร

อालปนเน “อการปีตาทฺยนฺदानมา”ติ อาตฺตํ.

ในอालปนวิภัตติ ความเป็น อา ย่อมมีด้วยสูตรว่า อการปีตาทฺยนฺदानมา (แปลง
อ อักษรและสระท้ายของ ปีตุ ศัพท์เป็นต้นเป็น อา ในเพราะ ค เบื้องหลัง)

“เค รสฺสนํ”ติ อธิกิจฺจ “อากาศโร วา”ติ วิกฺขฺเปเน รสฺสตุตฺตํ.

ความเป็นรัสสะย่อมมีด้วยความไม่แน่นอน ด้วยสูตรว่า อากาศโร วา (อาอักษรย่อมาถึง
ความเป็นรัสสะในเพราะ ค วิภัตติเบื้องหลังได้บ้าง) เพราะอาศัยสองบทว่า เค (ในเพราะ ค วิภัตติ),
รสฺสํ (ความเป็นรัสสะ)

คโลโป.

ลป ค วิภัตติ

โก สตุถ โภ สตุถา ฆวนฺโต สตุถาโร, สตุถารํ สตุถาเร สตุถาโร.

[อาลปนนะ] โภ สตุถ โภ สตุถา ฆวนฺโต สตุถาโร

[ทุติยา] สตุถารํ สตุถาเร สตุถาโร

การประกอบรูปศัพท์ สตุถ

ศัพท์เดิมเป็น สตุถ

ลง สิ อาลปนวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อาลปนเน จ”

ให้ สิ ชื่อ ค ด้วยสูตรว่า “อาลปนเน สิ คสมฺยโณ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมฺโหจิตฺตมฺสฺสรํ สเรเน วิโยชเย”

แปลงสระ อุ ท้าย สตุถ ศัพท์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “อการปีตาทฺยนฺदानมา”

ในเพราะ ค เบื้องหลัง รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรว่า “อากาศโร วา”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตุเต”

ลป ค วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลโป คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น สตุถ

การประกอบรูปศัพท์ สดถา

ศัพท์เดิมเป็น สดถุ

ลง สี อาลปนวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อาลปนเน จ”

ให้ สี ชื่อ ค ด้วยสูตรว่า “อาลปนเน สี คสมฺโณ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมฺสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

แปลงสระ อุ ท้าย สดถุ ศัพท์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “อการปีตาทุยนฺตานมา”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตุเต”

ลบ ค วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น สดถา

“ตโต”ติ วตฺตเต.

บทว่า ตโต (ท่าย อาร นั้น) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[บทว่า ตโต ตามมาจากสูตรว่า ตโต โยนโม ตฺ]

๑๖๑. นา อา.

แปลง นา วิภตฺติท่าย อาร นั้นเป็น อา

นา อ. นา วิภตฺติ ปรํ อันเป็นเบื้องหลัง ตโต อารโต จาก อาร นั้น อา เป็น อา โหติ
 ย่อมเป็น ๗

ตโต อาราเทสโต นาวจนสฺส อาการาเทโส โหติ.

แปลง นา วิภตฺติท่าย อาร ที่แปลงมานั้น เป็น อา อักษร

สตฺถารา.

[ตติยา เอกพจน์] สตฺถารา

การประกอบรูปศัพท์ สตฺถารา

ศัพท์เดิมเป็น สตฺถ

ลง นา ตติยาวิภตฺติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรณฺ ตติยา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโรจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ในเพราะ นา วิภตฺติ แปลงสระ อฺ ท่าย สตฺถ ศัพท์เป็น อาร ด้วยสูตรว่า “อณฺเณสฺวารตฺตํ”

แปลง นา วิภตฺติท่าย อาร เป็น อา ด้วยสูตรว่า “นา อา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโรจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกตฺติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺสปรฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกตฺ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น สตฺถารา

สตฺถุณาติ อารตฺตมิตฺติ ภาวนิทฺเตเสน สิทฺธํ.

รูปว่า สตฺถุณา สำเร็จแล้วด้วยการแสดงเป็นภาวนัจจัยว่า อารตฺตํ (ความเป็น อา) [ดู

สูตร ๑๕๙]

สตถาเรหิ สตถาเรภิ.

[ตติยา พหุพจน์] สตถาเรหิ สตถาเรภิ

“วา นัมหิ”ติ อิโต “วา”ติ วัตตเต.

บทว่า วา (ได้บ้าง) จากสูตรว่า วา นัมหิ (แปลงสละท่าย สตฺถุ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น เป็น อาร ในเพราะ น วิกัตติได้บ้าง) นี้ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๖๒. อุ สสมิ สโลโป จ.

แปลงสละท่ายของ สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น เป็น อุ ในเพราะ ส วิกัตติได้บ้าง และ ลป ส วิกัตติ

อนโต อ.ที่สุด สหฺทานํ ของศัพท์ท. สตฺถุปีตาทีนํ อันมี สตฺถุ และปิตุ เป็นต้น อุ เป็น อุ โหติ ย่อมเป็น วา บ้าง สสมิ ในเพราะ ส วิกัตติ ๗ สโลโป จ อ.การลบบแห่ง ส วิกัตติ ด้วย โหติ ย่อมมี ๗

[จ ศัพท์ทำหน้าที่สัมปณฺณะ (ดู สูตร ๑๕๘)]

สตฺถุปีตฺติจฺเจวมาทีนมนตฺสส อุตฺตํ โหติ วา สสมิ, สโลโป จ โหติ.

แปลงสละท่ายของศัพท์เป็นต้นอย่างนี้ว่า สตฺถุ ปิตุ เป็น อุ ในเพราะ ส วิกัตติได้บ้าง และ ลป ส วิกัตติ

อาราเทศาปวาโทยํ.

สูตรนี้เป็นสูตรห้ามการอาเทศเป็น อาร

[คำว่า อาราเทศาปวาโทยํ ตัดบทเป็น อาร + อาเทศ + อปวาโท + อย]

ความจริง ท่าย สตฺถุ ศัพท์ก็เป็น อุ อยู่แล้ว เหตุฉนจึงแปลงเป็น อุ ซ้ำอีก ท่านเฉลยว่าเพราะ ต้องการป้องกันไม่ให้แปลงเป็น อาร ด้วยสูตรว่า อญฺเฆสฺวารตฺตํ ใน ส วิกัตติ เพราะว่าเมื่อใช้วิธีใหม่ก็ หมายความว่า ไม่ใช่วิธีเก่านั้นเอง ดังกฏทั่วไปกล่าวว่

บุพฺพปารวีสฺสุ ปรวีริ พลวา.^{๖๓}

ในบรรดาวิธีของสูตรหน้าและสูตรหลัง วิธีของสูตรหลังมีกำลังกว่า]

สตฺถุ.

[จตุตฺถิ เอกพจนฺ] สตฺถุ

การประกอบรูปศัพท์ สตุถุ

ศัพท์เดิมเป็น สตุถุ

ลง ส จตุตถีวิภัติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมุปทานะ จตุตถิ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิมสสรฺ สเรน วิโยชเย”

ในเพราะ ส วิภัติ แปลงสระท้ายเป็น อุ และลบ ส วิภัติด้วยสูตรว่า “อุ สสมิ สโลโป จ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ฤตเต”

สำเร็จรูปเป็น สตุถุ

อณฺฏตถ ภาวนิตฺเตเสนาราภาโว.

การไม่อาเทศเป็น อาร ในฝ่ายอื่นย่อมมีด้วยการแสดงเป็นภาวปัจจัย [ดูสูตร ๑๕๙]

สตุถุสฺส สตุถุโน.

[จตุตถิ เอกพจน์] สตุถุสฺส สตุถุโน

การประกอบรูปศัพท์ สตุถุโน

ศัพท์เดิมเป็น สตุถุ

ลง ส จตุตถีวิภัติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมุปทานะ จตุตถิ”

ให้ อุ ชื่อว่า ล ด้วยสูตรว่า “อิวนฺณฺวณฺณา ฉลา”

เมื่อควรแปลง อุ เป็น อาร ด้วยสูตรว่า อณฺฏสฺวารตฺตํ แต่ไม่ต้องแปลงเพราะถูกห้ามไว้ด้วยการแสดงเป็นภาวปัจจัยในสูตรนั้น

แปลง ส ท้าย ล เป็น โน ด้วยสูตรว่า “ฉลโต สสฺส โน วา”

สำเร็จรูปเป็น สตุถุโน

[วา ศัพท์ทำหน้าที่วิภัพณะ คือ แสดงความไม่แน่นอนในการแปลง อุ เป็น อุ จึงมีรูปอื่นว่า สตุถุโน หรือ สตุถุสฺส แต่รูปทั้งสองอย่างหลัง แปลงเป็น อาร ไม่ได้ด้วยการแสดงภาวัตถิตว่า อารตฺตํ ในสูตรว่า อณฺฏสฺวารตฺตํ]

“อารตฺตนฺ”ติ วตฺตเต.

บทว่า อารตฺตํ (ความเป็น อาร) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๖๓. วา นมฺหิ.

สละท่ายของ สตุฏฺ และ ปิตุ คัพฺทเป็นต้นย่อมถึงความ เป็น อาร ในเพราะ นํ วิภตฺติได้บ้าง
อนฺโต อ.ที่สุด สหฺทานํ ของคัพฺทท. สตุฏฺปิตาทีนํ อันมี สตุฏฺ และ ปิตุ เป็นต้น อาปชฺชเต
ย่อมถึง อารตฺตํ ซึ่งความเป็น อาร วา บ้าง นมฺหิ ในเพราะ นํ วิภตฺติ ฯ

สตุฏฺปิตุอาทีนมนฺโต อารตฺตมาปชฺชเต วา นมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

สละท่าย สตุฏฺ และ ปิตุ คัพฺทเป็นต้นย่อมถึงความ เป็น อาร ในเพราะ นํ วิภตฺติได้บ้าง

สตุฏฺถารานํ

[จตุตถี พหุพจน์] สตุฏฺถารานํ

การประกอบรูปคัพฺท สตุฏฺถารานํ

คัพฺทเดิมเป็น สตุฏฺ

ลง นํ จตุตถีวิภตฺติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “สมปทาเน จตุตถี”

ในเพราะ นํ วิภตฺติแปลงสละท่ายเป็น อาร ด้วยสูตรว่า “วา นมฺหิ”

ในเพราะ นํ วิภตฺติ ทีฆะสละท่าย อาร ด้วยสูตรว่า “สุนฺหิสฺสุ จ”

สำเร็จรูปเป็น สตุฏฺถารานํ

อาราภาเว-

เมื่อไม่มีการอาเทศเป็น อาร [พระกัจจายณะจะกล่าววิธีนี้]

“วา นัมหิ”ติ วตตเต.

สองบทว่า วา นัมหิ (ในเพราะ น วิภัตติ ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๖๔. สตถุนตตตญจ.

แปลงสละท่ายของ สตถุ ศัพท์และศัพท์อื่น เป็น อ ได้บ้าง

อตต อ.ความเป็น อ อนตสส แห่งที่สุด สตถุโน จ ของ สตถุ ศัพท์ ด้วย โหติ ย่อมมี
วา บ้าง นัมหิ ในเพราะ น วิภัตติ ๗

[คำว่า สตถุนตตตญจ ตตบทเป็น สตถุโน + อตต + จ คัมภีร์กัจจายนสูตรตตตถะ (สูตร ๒๐๒) ตตบท
เป็น สตถุโน + อตต + จ เนื่องจากรูปว่า สตถุโน ไม่มีในปทมาลา จึงควรตตบทเป็น สตถุโน + อตต + จ
ตามคัมภีร์พยาขยาใหม่ อนึ่ง แม้สัททนิติ ปทมาลา (หน้า ๒๒๗) จะกล่าวถึงรูปว่า สตถุโน ในอังคตตรนิกาย
ติกนิบาต แต่ในพระไตรปิฎกทุกฉบับในปัจจุบันมีรูปเป็น สตถาราน]

จ ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจยะ คือ รวบรวมข้อความที่มีได้กล่าวไว้ในสูตร นั่นคือ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น
อื่นจาก สตถุ ศัพท์]

สตถุสททตตสส ปิตาทินมนตสส จ อตต โหติ วา นัมหิ วิภตติมิหิ.

แปลงสละท่ายของ สตถุ ศัพท์และสละท่ายของ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น เป็น อ ในเพราะ
น วิภัตติได้บ้าง

ปุน สตถุคคหณ สตถุโน นิจจวิธานตถ.

การกล่าว สตถุ ศัพท์ไว้ในสูตรนี้อีก มีประโยชน์เพื่อกำหนดความแน่นอนของ
สตถุ ศัพท์

[เหตุที่ใส่คำว่า สตถุโน มาไว้ในสูตรนี้อีก ทั้งๆ ที่บทว่า สตถุปิตาทิน อาจตามมาจากสูตรว่า สตถุ-
ปิตาทินมา ลิสมี ลิลโย จ ก็เพราะว่าต้องการจะแสดงว่าให้แปลงสละท่ายของ สตถุ เป็น อ ด้วยสูตรนี้อย่าง
แน่นอน ส่วนศัพท์อื่นๆ มี ปิตุ เป็นต้นไม่บังคับตายตัว แม้สูตรนี้มี วา ศัพท์ซึ่งตามธรรมดาต้องถือว่าเป็น
อนิจจวิติ แต่เป็นอนิจจวิติเฉพาะใน ปิตุ ศัพท์เป็นต้นเท่านั้น]

สตถานัน

[จตุตถี พหุพจน์] สตถานัน

การประกอบรูปศัพท์ สตถานัน

ศัพท์เดิมเป็น สตถ

ลง นัน จตุตถีวิภัติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “สมปทาเน จตุตถี”

ในเพราะ นัน วิภัติ แปลง อุ ของ สตถ เป็น อ ด้วยสูตรว่า “สตถุนตฺตณจ”

ในเพราะ นัน วิภัติ ทีฆะ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สุน्हิสฺ จ”

สำเร็จรูปเป็น สตถานัน

“อมหตุมหนตุราชพหุมตฺตสขสตถูปิตาทีหิ สฺมา นาวา”ติ สฺมาวจนสฺส นภาโว.

การแปลง สฺมา วิภัติเป็น นา ย่อมมีด้วยสูตรว่า อมหตุมหนตุราชพหุมตฺตสข-
สตถูปิตาทีหิ สฺมา นาว (สมฺมา วิภัติท้าย อมฺห, ตุมฺห ศัพท์ ศัพท์ที่ลงท้ายด้วย นตุ ราช, พหุม, อดต, สข, สตถ, ปิตุ ศัพท์เป็นต้น ฟังทราบเหมือน นา วิภัติ)

สตถารรา สตถาเรหิ สตถาเรภิ, สตถ สตุโน สตุสุส สตถารานัน สตถานัน

[ปัญจมี] สตถารรา สตถาเรหิ สตถาเรภิ

[ฉัฐฐี] สตถุ สตุโน สตุสุส สตถารานัน สตถานัน

การประกอบรูปศัพท์ สตถารรา

ศัพท์เดิมเป็น สตถ

ลง สฺมา ปัญจมีวิภัติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทาเน ปณฺจมี”

ในเพราะ สฺมา วิภัติ แปลงสระท้ายเป็น อาร ด้วยสูตรว่า “อณฺเษวารตฺ”

แปลง สฺมา วิภัติเป็น นา ด้วยสูตรว่า “อมหตุมหนตุราชพหุมตฺตสขสตถูปิตาทีหิ สฺมา นาวา”

แปลง นา วิภัติท้าย อาร เป็น อา ด้วยสูตรว่า “นา อา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมฺโหจิตมฺสสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลไปมาเทศปจฺจยาทิเมหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น สตถารรา

“อารโต”ติ วุตเต.

บทว่า อารโต (ท่าย อาร) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๖๕. ตโต สมิมี.

แปลง สมิ วิกตติท่าย อาร เป็น อิ

สมิ อ. สมิ วิกตติ ปร อันเป็นเบื้องหลัง ตโต อารโต จาก อาร นั้น อิ เป็น อิ โหติ
ย่อมเป็น ๫

[บทว่า สมิ เป็นชื่อวิกตติที่ไม่ปรากฏว่าเป็นลิงค์ไหน จัดเป็นศัพท์สามัญทั่วไปที่ไม่ปรากฏลิงค์
โดยเฉพาะ ในกรณีเช่นนี้ให้ถือว่าเป็นปุงลิงค์หรืออนปุงสกลิงค์ เพราะลิงค์ทั้งสองนี้ใช้ได้ทั่วไปในที่ไม่วะบุลิงค์
ไว้ จึงอาจเพิ่มพาลูเสสะที่เป็นวิเสสนะของ สมิ ว่า ปร หรือ ปโร ก็ได้ (ดู สูตร ๗๙)]

ตโต อาราเทสโต สมิวจนสฺส อิการาเทโส โหติ.

แปลง สมิ วิกตติท่าย อาร ที่แปลงมานั้นเป็น อิ อักษร

ปุน ตโตคฺคหณน อญฺญสฺมาปิ สมิวจนสฺส อิการโ.

การแปลง สมิ วิกตติท่ายศัพท์อื่นเป็น อิ อักษร ย่อมมีด้วยการกล่าว ตโต ศัพท์อีก

[ความจริง ตโต ศัพท์ตามมาจากสูตรว่า ตโต โยนโม ตู ในที่นี้เมื่อมีบทว่า ตโต เพิ่มเข้ามาอีก
แสดงว่ามีความหมายเพิ่มเข้ามาอีกนั่นเอง จึงแปลง สมิ เป็น อิ ท่าย ภู และ ทิว ศัพท์]

ยถา ภูวิ, ทิวิ.

เช่น

[สัตตมี เอกพจน์] ภูวิ (บนแผ่นดิน), ทิวิ (บนสวรรค์)

การประกอบรูปศัพท์ ภูวิ

ศัพท์เดิมเป็น ภู

ลง สมิ สัตตมีวิกตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตตมี”

แปลง สมิ ท่าย ภู ศัพท์ เป็น อิ ด้วย ตโต ศัพท์ในสูตรว่า “ตโต สมิมี”

ในเพราะสละหลั้ แบลง อู เป็น อูว ด้วย จ คั้พทึ้ในสูตรว่า “โอ สเร จ”
 แยกพยัญชนะหน้าออกจากสละหลั้ด้วยสูตรว่า “ปุ่พพมโธจลิตมสสุรึ สเรณ วโยชเย”
 ลบสละหน้าและปกตีสละหลั้ด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปลจยาทิมหิ สรโลเป ตุ ปกตึ”
 นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสละหลั้ด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตเต”
 สำเร้จรูปเป็น ภูวึ

[รู้ปว่า ภูวึ, ทิวึ พบึในภาษาสันสกฤตเช่นกัน โดยมีคั้พทึ้เดิมมาจาก ภู และ ทิวึ ลง จึ วึกั้ตติ
 (ค็ือ อึ วึกั้ตติที่มี ง อนุพั้นั้) แบลง อู ของ ภู เป็น อูว สำเร้จรูปเป็น ภูวึ, ทิวึ แม้รู้ปที่มีพยัญชนะอยู่ทำยใน
 สันสกฤตก็มึรู้ปอย่างนี้ในสั้ตตมีวึกั้ตติ]

๑๖๖. อาโร รสฺสมิกาเร.

อาโร ย่อมถึงความเป็นรัสสะในเพราะ อี อักษร

อาโร อ. อาโร อาปฺชฺชเต ย่อมถึง รสฺสํ ซึ่งความเป็นรัสสะ อิกาเร ในเพราะ อี อักษร ฯ

อาราเทโส รสฺสมายฺชฺชเต อิกาเร ปเร.

อาโร ที่แปลงมาย่อมถึงความเป็นรัสสะในเพราะ อี อักษรเบื้องหลัง
สตฺถริ สตฺถาเรสุ.

[สัตฺตมึ] สตฺถริ

สตฺถาเรสุ

การประกอบรูปศัพท์ สตฺถริ

ศัพท์เดิมเป็น สตฺถ

ลง สฺมึ สัตฺตมึวิภตฺติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตฺตมึ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมฺโหจิตฺตมฺสฺสรํ สเรณ วิโยชเย”

ในเพราะ สฺมึ วิภตฺติ แปลง อฺ เป็น อาโร ด้วยสูตรว่า “อณฺเณสฺวารตฺตํ”

แปลง สฺมึ ท้าย อาโร เป็น อี ด้วยสูตรว่า “ตโต สฺมิมิ”

ในเพราะ อี รัสสะ อาโร ที่ อาโร ด้วยสูตรว่า “อาโร รสฺสมิกาเร”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมฺโหจิตฺตมฺสฺสรํ สเรณ วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สโรโลปฺมาเทสฺปจฺจยาทิมฺหิ สโรโลเป ตฺ ปกฺติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น สตฺถริ

เอวํ กตฺตา กตฺตารอ, โภ กตฺต โภ กตฺตา ฆวนฺโต กตฺตารอ, กตฺตารํ กตฺตारे กตฺตารอ,
กตฺตารา กตฺตारेหิ กตฺตारेภิ.

การกระจาย กตฺตฺ ศัพท์พึงทราบเหมือนอย่าง สตฺถ ศัพท์นี้ว่า

[ปฐฺมา] กตฺตา กตฺตารอ

[อาลฺปนฺนะ] โภ กตฺต โภ กตฺตา ฆวนฺโต กตฺตารอ

[ทฺุติยา] กตฺตารํ กตฺตारे กตฺตารอ

[ตฺติยา] กตฺตารา กตฺตारेหิ กตฺตारेภิ

[คำว่า เอว (เหมือนอย่างนี้) หมายถึง เหมือนกับ สตุฏฺ ศัพท์ แต่ความจริงมิได้เหมือนกันทั้งหมด แม้ในฐานะอื่นก็เช่นเดียวกัน]

“อุ สสุมี สโลโป จา”ติ อุตฺตํ สโลโป จ.

ความเป็น อุ [ของสกระทำย กตฺตุ] และการลบ ส วิภตฺติย่อมมีด้วยสูตรว่า อุ สสุมี สโลโป จ (สกระทำยของ สตุฏฺ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น ย่อมเป็น อุ ในเพราะ ส วิภตฺติ ได้บ้าง และ ลบ ส วิภตฺติ)

กตฺตุ กตฺตุโน กตฺตุสฺส กตฺตารานํ กตฺตानํ กตฺตุนํ กตฺตุนํ กตฺตารา กตฺตาเรหิ กตฺตาเรหิ, กตฺตุ กตฺตุโน กตฺตุสฺส กตฺตารานํ กตฺตानํ กตฺตุนํ กตฺตุนํ กตฺตริ กตฺตาเรสุ.

[จตุตถิ]	กตฺตุ กตฺตุโน กตฺตุสฺส	กตฺตารานํ กตฺตानํ กตฺตุนํ กตฺตุนํ
[ปัญจมี]	กตฺตารา	กตฺตาเรหิ กตฺตาเรหิ
[ฉฎฐี]	กตฺตุ กตฺตุโน กตฺตุสฺส	กตฺตารานํ กตฺตानํ กตฺตุนํ กตฺตุนํ
[สัตตมี]	กตฺตริ	กตฺตาเรสุ

อาราภาเว กตฺตุสุ กตฺตุสุ.

เมื่อไม่มีการแปลงเป็น อาร ย่อมมีรูปว่า กตฺตุสุ กตฺตุสุ

กตฺตุ สหุพพมาลา

วิภตฺติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	กตฺตา	กตฺตาโร
อาลปนะ	โก กตฺต โภ กตฺตา	ภวานฺโต กตฺตาโร
ทุตฺติยา	กตฺตารํ	กตฺตาเร กตฺตาโร
ตติยา	กตฺตารา	กตฺตาเรหิ กตฺตาเรหิ
จตุตถิ	กตฺตุ กตฺตุโน กตฺตุสฺส	กตฺตารานํ กตฺตानํ กตฺตุนํ กตฺตุนํ
ปัญจมี	กตฺตารา	กตฺตาเรหิ กตฺตาเรหิ
ฉฎฐี	กตฺตุ กตฺตุโน กตฺตุสฺส	กตฺตารานํ กตฺตानํ กตฺตุนํ กตฺตุนํ
สัตตมี	กตฺตริ	กตฺตาเรสุ

เอวี่

ภตตุ วตตุ เนตุ โสตุ
ทตตุ ธาตุ นตตุ โภทฐ

ฌาตุ เขตตุ เจตตุ เกตตุ
วิญญาเปตุ อาทโยปิ.

ศัพท์เป็นต้นว่า

ภตตุ	(ผู้เลี้ยงดู, สามี)	วตตุ	(ผู้กล่าว)	เนตุ	(ผู้นำ)
โสตุ	(ผู้ฟัง, นักเรียน)	ฌาตุ	(ผู้รู้)	เขตตุ	(ผู้ชนะ)
เจตตุ	(ผู้ตัด)	เกตตุ	(ผู้ทำลาย)	ทตตุ	(ผู้ให้)
ธาตุ	(ผู้ทรงไว้, ผู้สร้าง)	นตตุ	(หลาน)	โภทฐ	(ผู้รู้)
วิญญาเปตุ	(ผู้ยังให้รู้)				
พึงทราบเหมือนอย่างนี้					

[ข้อความข้างต้นเป็นร้อยแก้วตามปกติ ไม่ใช่คาถา คัมภีร์ก็กระจายนสุตต์ตั้งแต่เป็นคาถาว่า

สตุ กตตุ ภตตุ วตตุ
เกตตุ นตตุ ทตตุ ธาตุ

โสตุ ฌาตุ เขตตุ เจตตุ
วิญญาเปตุ โภทฐ โภตตุ. ๖๔]

“อุ สสฺมี สโลโป จ”ติ วุตตเต.

สูตรว่า อุ สสฺมี สโลโป จ (สระท่ายของ สตุถุ และ ปิตุ ศัพฺทเป็นต้น ย่อมเป็น อุ ในเพราะ ส วิภตฺติได้บ้าง และลบบ ส วิภตฺติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๖๗. สกมฺนุชาตาทินญจ.

แปลงสระท่ายของ สกมฺนุชาตฺ ศัพฺทเป็นต้น เป็น อุ ในเพราะ ส วิภตฺติ และลบบ ส วิภตฺติ อนุโต อ.ที่สุตฺ สหฺทานํ ของศัพฺทท. สกมฺนุชาตาทินํ อันมี สกมฺนุชาตฺ เป็นต้น อุ เป็น อุ โหติ ย่อมเป็น วา บ้าง สสฺมี ในเพราะ ส วิภตฺติ ๗ สโลโป จ อ.การลบบแห่ง ส วิภตฺติ ด้วย โหติ ย่อมมี ๗

[จ ศัพฺททำหน้าที่อนุกัฑณะ คือ ดึงสูตรว่า อุ สสฺมี สโลโป จ มาไว้ในสูตรนี้ ดังคัมภีร์สุตฺตนิเทศ กล่าวว่

จคฺคหณฺน ทฺวิการียทฺวินิมิตฺตานิ อนุกัฑฺตติ.^{๖๕}

ท่านดึงการียะ ๒ อย่าง และนิमित ๒ อย่างด้วย จ ศัพฺท

อย่างไรก็ตาม ในวุดฺติของกัจจายนไวยากรณฺ์กล่าวว่ จ ศัพฺททำหน้าที่สัมปิตฺทนะ โดยรวบรวม อรรถที่ ๒ คือการลบบ ส วิภตฺติ ข้อความนี้ไม่งาม เพราะสูตรว่า อุ สสฺมี สโลโป จ ตามมาสูตรนี้อยู่แล้ว คำอธิบายของคัมภีร์สุตฺตนิเทศในเรื่องนี้จึงสมเหตุผล]

สกมฺนุชาตฺอุจฺเจวมาทินฺนุโต อุตฺตมาปชฺชเต สสฺมี สโลโป จ.

สระท่ายของศัพฺทเป็นต้นอย่างนี้ว่ สกมฺนุชาตฺ (พระเจ้าสกมฺนุชาตฺ) ย่อมถึง ความเป็น อุ ในเพราะ ส วิภตฺติ และลบบ ส วิภตฺติ

นิจฺจํ ปุณฺนพิธานา.

สูตรนี้เป็นนิจฺจวิธิ เพราะการตั้งสูตรใหม่

[ความจริงสูตรว่า อุ สสฺมี สโลโป จ ที่ท่านกล่าวไว้แล้วก็ทำตัวรูปว่ สกมฺนุชาตฺ ได้ แต่การที่ พระกัจจายนะตั้งสูตรนี้ขึ้นมาใหม่อีก ก็เพื่อแสดงนิจฺจวิธิ คือมีรูปในจตุตถีวิภตฺติ และนฺนฺวิภตฺติ เอกพจน์ว่ สกมฺนุชาตฺ เท่านั้น ไม่มีรูปว่ สกมฺนุชาตฺโน, สกมฺนุชาตฺสฺส เหมือน สตุถฺโน, สตุถฺสฺส

คำว่า ปุณพพิธานา ตัดบทเป็น ปุณ + วิธานา]

สภมณธาดุ วีย อสส ราชีโน วิภโว.

สมบัติของพระราชาพระองค์นั้นราวกะสมบัติของพระเจ้าสภมันธาดุ

เสส สม่.

รูปที่เหลือพึงกระจายเหมือน กตุตุ ศัพท [คือมีรูปว่า สภมณธาดา, สภมณธาดารโ
เป็นต้น]

เอว มหามณธาดุปรภุตโย.

ศัพทมี มหามณธาดุ (พระเจ้ามหมันธาดุ) เป็นต้น พึงทราบเหมือนอย่างนี้

ปิตุสททสฺส เภโท.

ความแตกต่างของ ปิตุ ศัพท์ย่อมมี

สิมฺหิ อาตุตฺ.

ความเป็น อา ย่อมมีในเพราะ สิ วิภัตติ

สิโลโป.

การลบ สิ วิภัตติย่อมมี

ปีตา.

[ปฐฺมา เอกพจน์] ปีตา (บิดา)

โยมฺหิ-

ใน โย วิภัตติ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“อาโร, รสฺสนฺ”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า อาโร (อาร) และบทว่า รสฺสนฺ (ความเป็นรสฺส) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๖๘. ปีตาทีนสมฺหิ.

อาร ของ ปีตุ ศัพท์เป็นต้นย่อมถึงความเป็นรสฺส ในเพราะวิภัตติอันมิใช่ สิ

อาโร อ. อาร อาเทศ สทฺททานํ ของศัพท์ท. ปีตาทีนํ อันมี ปีตุ เป็นต้น อาปฺชชเต ย่อมถึง รสฺสนฺ ซึ่งความเป็นรสฺส วิภตฺติมฺหิ ในเพราะวิภัตติ อสมฺหิ อันมิใช่ สิ ๗

ปีตาทีนมาราเทโส รสฺสมาปฺชชเต อสมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

อาร ที่แปลงมา[จากสระท้าย]ของ ปีตุ ศัพท์เป็นต้นย่อมถึงความเป็นรสฺส ในเพราะวิภัตติที่มีใช่ สิ

สิสมฺหิ อาราเทสาภาเวปิ อสมฺหีติ อธิกวจนมตฺถนฺตฺรวินฺญาปนตฺถํ.

เมื่อไม่มีการอาเทศเป็น อาร ในเพราะ สิ วิภัตติ บทว่า อสมฺหิ (ในเพราะวิภัตติที่มีใช่ สิ) เป็นบทที่เกินมา มีประโยชน์เพื่อยังให้รู้เนื้อความอื่น

[ความจริงบทว่า อสมฺหิ ไม่มีความจำเป็นต้องใส่เข้ามาอีก เพราะสูตร อญฺเฆสฺวารตฺตํ ก็ระบุอยู่แล้วว่ามีใช่ สิ วิภัตติ การที่ท่านใส่เข้ามาอีกแสดงว่ามีความหมายเพิ่มเข้ามาอีก นั่นคือ หมายถึง โด ปัจจัยด้วย]

เตน โดอาทิมฺหิ ปีตาทีนมิกาโร จ.

เพราะเหตุนั้น การแปลง[สระท้าย]ของ ปีตุ ศัพท์เป็นต้นเป็น อิ อักษรในเพราะ โด ปัจจัย เป็นต้นย่อมมีด้วย

ยถา ปีติโต, มาติโต, ภาติโต, ธีติโต, ปีติปกฺโข, มาติปกฺโขติ.

เช่น

ปีติโต (จากปีตา)

มาติโต (จากมารตา)

ภาติโต (จากพีชชาย/น้องชาย)

ธีติโต (จากลูกสาว)

ปีติปกฺโข (ญาติฝ่ายปีตา)

มาติปกฺโข (ญาติฝ่ายมารตา)

การประกอบรูปศัพท์ ปิติโต

ศัพท์เดิมเป็น ปิตุ

ลง โต ปัจจัยในอรรถบัญญัติด้วยสูตรว่า “กวจิ โต ปณฺจมยตเถ”

ให้ โต ชื่อว่า วิภัตติด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสณฺญาโย”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโรจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

แปลง อุ ท้าย ปิตุ เป็น อิ ด้วย อสิมฺหิ ศัพท์ที่เกินมาในสูตรว่า “ปิตาทินมสิมฺหิ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น ปิติโต

ปิตโร.

[ปฐมาวิภัตติ พหุพจน์] ปิตโร

การประกอบรูปศัพท์ ปิตโร

ศัพท์เดิมเป็น ปิตุ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโรจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ในเพราะ โย วิภัตติ แปลง อุ ท้าย ปิตุ เป็น อาร ด้วยสูตรว่า “อณฺเณสฺวารตฺตํ”

ในเพราะ โย วิภัตติ รัสสะ อาร เป็น อร ด้วยสูตรว่า “ปิตาทินมสิมฺหิ”

แปลง โย ท้าย อาร เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “ตโต โยนโม ตุ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโรจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น ปิตโร

เสสํ กตฺตฺสฺมํ.

รูปที่เหลือกระจายเหมือน กตฺตฺ ศัพท์

โก ปิต โโก ปิตา ฆานฺโต ปิตโร, ปิตร์ ปิตเร ปิตโร, ปิตรา ปิตฺตฺนา ปิตเรหิ ปิตเรภิ.

[อาลปนะ] โโก ปิต โโก ปิตา ฆานฺโต ปิตโร

[ทุดิยา] ปิตรํ ปิตเร ปิตโร

[ตติยา] ปิตรา ปิตุณา ปิตเรหิ ปิตเรภิ

ภาวนิทุเทเสน อาราเทสภากาเว ปิตุหิ ปิตุภิ ปิตุหิ ปิตุภิ,

เมื่อไม่มีการอาเทศเป็น อาร เพราะการแสดงภาวตัทธิต ระบุว่า ปิตุหิ ปิตุภิ ปิตุหิ
 ปิตุภิ [ย่อมสำเร็จ]

ปิตุ ปิตุโน ปิตุสส ปิตรานํ ปิตานํ ปิตุนํ,

[จตุตถิ] ปิตุ ปิตุโน ปิตุสส ปิตรานํ ปิตานํ ปิตุนํ

ทีฆาภาเว ปิตุนํ วา,

เมื่อไม่มีการทีฆะ ระบุว่า ปิตุนํ ย่อมมีได้บ้าง

ปิตรา ปิตเรหิ ปิตเรภิ ปิตุหิ ปิตุภิ ปิตุหิ ปิตุภิ, ปิตุ ปิตุโน ปิตุสส ปิตรานํ ปิตานํ ปิตุนํ
 ปิตุนํ, ปิตริ ปิตเรสุ ปิตุสุ ปิตุสุ.

[ปัญจมี] ปิตรา ปิตเรหิ ปิตเรภิ ปิตุหิ ปิตุภิ ปิตุหิ ปิตุภิ

[หฺนฺฉิ] ปิตุ ปิตุโน ปิตุสส ปิตรานํ ปิตานํ ปิตุนํ ปิตุนํ

[สฺตตมี] ปิตริ ปิตเรสุ ปิตุสุ ปิตุสุ

ปิตุ สทพทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ปิตา	ปิตโร
อาลปนะ	โก ปิต โภ ปิตา	ภานโต ปิตโร
ทุดิยา	ปित्रํ	ปิตเร ปิตโร
ตติยา	ปิตรา	ปิตเรหิ ปิตเรภิ ปิตุหิ ปิตุภิ ปิตุหิ ปิตุภิ
จตุตถิ	ปิตุ ปิตุโน ปิตุสส	ปิตรานํ ปิตานํ ปิตุนํ ปิตุนํ
ปัญจมี	ปิตรา	ปิตเรหิ ปิตเรภิ ปิตุหิ ปิตุภิ ปิตุหิ ปิตุภิ
หฺนฺฉิ	ปิตุ ปิตุโน ปิตุสส	ปิตรานํ ปิตานํ ปิตุนํ ปิตุนํ
สฺตตมี	ปิตริ	ปิตเรสุ ปิตุสุ ปิตุสุ

[ในภาษาบาลีใช้คำแสดงเครือญาติที่ถัดจากตนเองไปในชั้นสูงและชั้นต่ำ ๓ ช่วงคน คือ

-ปิตุ (พ่อ) ปิตามห (ปู่) ปิตามห (ทวด)

-ปุตฺต (ลูก) นตฺต (หลาน) ปนตฺต (เหลน)]

เอวํ ภاتا ภاتโร อิจจาติ.

รูปว่า ภاتا ภاتโร เป็นต้นพึงทราบเหมือนอย่างนี้

[คำว่า ภาคู หมายถึง พี่/น้องชาย ถ้าหมายถึงพี่ชาย มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุพฺเพ ภาสตีติ ภاتا (ภาคู คือ ผู้พูดก่อน) ถ้าหมายถึงน้องชาย มีรูปวิเคราะห์ว่า ปจฺฉา ภาสตีติ ภاتا (ภาคู คือ ผู้พูดในภายหลัง) เมื่อต้องการจะระบุอย่างชัดเจนให้ใช้เป็น เชฏฺฐภاتا (พี่ชาย), กนิฏฺฐภاتا (น้องชาย)]

อุการนฺตํ.

จบ นามศัพท์ อุ การันต์

อุการนุโต ปุลงิงโค อภิภูสทโท.

นามศัพท์ อุ การันต์ ปุลงิงค์ คือ อภิภู ศัพท์ (พระผู้เป็นใหญ่)

ตเถว สยามทยุปปตติ.

การลง สี วิภัตติเป็นต้นพึงทราบเหมือนอย่างนั้นนั้นเที่ยว

[คำว่า “เหมือนอย่างนั้นนั้นเที่ยว” หมายความว่า ด้วยวิธีการดั่งที่ท่านกล่าวไว้ในตอนต้นของนามกัณฑ์นี้ กล่าวคือ เมื่อต้องการกล่าวเนื้อความเดียวให้ใช้เอกพจน์ ถ้ามิใช่เนื้อความเดียวให้ใช้พหูพจน์]

สิโลโป.

ลป สี วิภัตติ

โส อภิภู.

[ปฐมา เอกพจน์] โส อภิภู (พระผู้เป็นใหญ่นั้น)

โยโลเป กเต เต อภิภู.

เมื่อลป โย วิภัตติแล้ว รูปว่า เต อภิภู (พระผู้เป็นใหญ่เหล่านั้น) ย่อมสำเร็จ

“อโฆ รสสนฺ”ติอาทินา รสสตุตฺ.

ความเป็นรัสสะ[ของ อุ ท้าย อภิภู] ย่อมมีด้วยสูตรเป็นต้นว่า อโฆ รสสฺ (สระที่มีไข่ ๗ ย่อมถึงความเป็นรัสสะในเพราะเอกพจน์และ โย วิภัตติได้บ้างนั้นเที่ยว)

โวกาโร.

การแปลง [โย วิภัตติ]เป็น โว ย่อมมี

กตฺรสสตุตา อตฺตภาโว.

การไม่แปลง [อุ ท้าย อภิภู] เป็น อ ย่อมมีเพราะได้รัสสะเป็น อุ ไว้แล้ว

อภิภูโว, โภ อภิภู ภวนุโต อภิภู อภิภูโว.

[ปฐมา พหูพจน์]

อภิภูโว

[อาลปะนะ] โภ อภิภู

ภวนุโต อภิภู อภิภูโว

[ฉบับพม่าและสิงหล พร้อมด้วยนิสสัยและพยาขยาทั้งหมดมีรูปว่า เอวฺ สยมฺญ เวสฺสญ ปราภิกฺก-
อาทโย โดยไม่มี สหฺญ คาดว่าท่านคงจะกล่าวถึง สหฺญ เป็นพิเศษในประโยคต่อไป จึงมิได้กล่าวไว้ในที่นี้
ถึงแม้ว่าจะมี สหฺญ ตามฉบับฉฺฉฺฐฺสังคายนาก็ไม่ผิดแต่อย่างใด]

สหฺญสหฺทสฺส โยโน โนอาเทโสว วิเสโส.

การแปลง โย วิภัตติเป็น โน นั้นเกี่ยวเป็นข้อแตกต่างของ สหฺญ ศัพท์

สหฺญ สหฺญ สหฺญโว สหฺญโน อิจฺจาติ.

รูปเป็นต้นว่า สหฺญ สหฺญโว สหฺญโน ย่อมสำเร็จ

[รูป สหฺญโน นั้นแตกต่างจาก อภิกฺก เพราะแปลง โย วิภัตติเป็น โน]

ตถา สหฺพพญฺญสหฺทสฺส โยเสวว วิเสโส.

เช่นเดียวกันนั้น ความแตกต่างของ สหฺพพญฺญ ศัพท์ย่อมมีในเพราะ โย วิภัตติเท่านั้น

[คำว่า “เช่นเดียวกันนั้น” คือ เหมือนกับที่ สหฺญ แตกต่างจาก อภิกฺก ตรงที่แปลง โย วิภัตติเป็น
โน แม้ สหฺพพญฺญ ก็แปลงอย่างนั้นเหมือนกัน]

โส สหฺพพญฺญ เต สหฺพพญฺญ.

เช่น

โส สหฺพพญฺญ (พระสัพพัญญูพระองค์นั้น)

เต สหฺพพญฺญ (พระสัพพัญญูเหล่านั้น)

โยโลปาภาเว รสฺสสตฺตํ.

เมื่อไม่มีการลบ โย วิภัตติ ความเป็นรัสสะ[ของ สหฺพพญฺญ ศัพท์] ย่อมมี

“ลโต โวกาโร จา”ติ เอตถ การคฺคหณฺน โยโน โนอาเทโส.

การอาเทศ โย วิภัตติเป็น โน ย่อมมีด้วย การ ศัพท์ในสูตรว่า ลโต โวกาโร จ
(แปลง โย วิภัตติทำย ล เป็น โว และอักษรอื่น ตามอุทาหรณ์) นี้

วาธึการสฺส ววตฺถิตวิภาสฺตตา น จ โวกาโร.

การอาเทศ โย วิภัตติเป็น โว อักษรย่อมไม่มีเพราะ วา ศัพท์ที่ตามมาเป็นวตฺถิตวิภาสา

[วา ศัพท์จากสูตรว่า ฌลโต สสุส โน วา ตามมาในสูตร ลโต โวภาโร จ จึงห้ามการแปลงเป็น
โว ท้าย สพฺพณฺณฺ ศัพท์ ดังนั้นจึงไม่มีรูปว่า สพฺพณฺณฺโว]

สพฺพณฺณฺโน, โภ สพฺพณฺณฺ โภนฺโต สพฺพณฺณฺ สพฺพณฺณฺโน, สพฺพณฺณฺ สพฺพณฺณฺ สพฺพณฺณฺโน
อิจฺจาติ.

รูปเป็นต้นว่า

[ปจฺมา พหุพจน์]

สพฺพณฺณฺโน

[อาลปนะ] โภ สพฺพณฺณฺ

โภนฺโต สพฺพณฺณฺ สพฺพณฺณฺโน

[ทุตฺยา] สพฺพณฺณฺ

สพฺพณฺณฺ สพฺพณฺณฺโน

ย่อมสำเร็จ

เอวํ มคฺคณฺณฺ ฆมฺมณฺณฺ อตฺถณฺณฺ กาลณฺณฺ รตฺตณฺณฺ มตฺตณฺณฺ กตณฺณฺ ตถณฺณฺ วิณฺณฺ วิทฺ
เวทคฺ ปราคฺ อิจฺจาติโย.

ศัพท์เป็นต้นว่า

มคฺคณฺณฺ (ผู้รู้มรรค)

ฆมฺมณฺณฺ (ผู้รู้ธรรม)

อตฺถณฺณฺ (ผู้รู้ความหมาย)

กาลณฺณฺ (ผู้รู้กาลอันควร)

รตฺตณฺณฺ (ผู้รู้ราตรี = ผู้มีอายุมาก)

मतฺตณฺณฺ (ผู้รู้ประมาณ)

กตณฺณฺ (ผู้รู้บุญคุณอันท่านกระทำแล้ว)

ตถณฺณฺ (ผู้รู้ความจริง)

วิณฺณฺ (ผู้รู้แจ้ง, ผู้รู้ความ)

วิทฺ (ผู้รู้)

เวทคฺ (ผู้ถึงฝั่งแห่งพระเวท)

ปราคฺ (ผู้ถึงฝั่ง = ผู้เชี่ยวชาญ)

พึงทราบเหมือนอย่างนี้

[นามศัพท์ อู การันต์เหล่านี้ ลง กวี บัจจยแล้วลง อู อาคมด้วยสูตรว่า วิทฺนฺเต อู (ลง อู อาคม
ท้าย วิท ธาตุ) เช่น วิทฺ หรือลง รู บัจจย เช่น อภิภู สพฺพณฺณฺ มคฺคณฺณฺ เป็นต้น]

อูการนต์.

จบ นามศัพท์ อู การันต์

เอการนโต อปฺปสิทฺโธ.

นามศัพท์ เอ การันต์ไม่ปรากฏ

[ในภาษาบาลีไม่มี เอ การันต์ แต่สันสกฤตมีหลายศัพท์เช่น เอ (พระนารายณ์), เส (พระนารายณ์), สเต (พระนารายณ์) และมี ไอ การันต์ เช่น ไร ซึ่งมีรูปเป็นปฐมว่า รา (ทอง) บาลีใช้เป็น อา การันต์ ว่า รา เช่นกัน

คำว่า อปฺปสิทฺโธ (ไม่ปรากฏ) คือ ไม่มีใช้นั่นเอง แต่ เอ การันต์ที่ใช้เป็นนิบาตมีพบบ้าง เช่น เห เช เร อเร เป็นต้น]

โการนโต ปุลงฺคโค โคสทฺโธ.

นามศัพท์ โอ การันต์ ปุลงค์ คือ โค ศัพท์ (วัว)

[โค ศัพท์สำเร็จรูปมาจาก คมฺ ชาติ + โว ปัจจัย กล่าวไว้ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๗ สูตร ๑๓) และสัททนีติปกรณ์ (สูตร ๑๑๑๕) อันที่จริง โว ปัจจัยก็คือ โอ ปัจจัยที่มี ฤ เป็นอนุพันธ์ (อนุพันธ์ คือ เครื่องสังเกตทางไวยากรณ์ มิได้มีรูปปรากฏเป็นเช่นนั้นจริง ๆ) ตามนัยนี้ โค ศัพท์ เป็น โอ การันต์ อันึ่ง การกำหนดการันต์ก็หมายเอาศัพท์ที่ตั้งเป็นนามแล้ว แต่ยังมีได้ลงวิภัตติ จึงถือว่า โค ศัพท์เป็น โอ การันต์]

โต สยามหฺยปฺปตฺติ.

การลงวิภัตติมี สิ เป็นต้นท้าย โค ศัพท์นั้นย่อมมี

สิโลโป.

ลป สิ วิภัตติ

โค คจฺนติ.

[ปฐมา เอกพจน์] โค คจฺนติ (วัวยอมเดินไป)

“คาว เส”ติ อิตฺ “โค”ติ อธิกาโร,

บทว่า โค (โค ศัพท์) จากสูตรว่า คาว เส (แปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อาว ใน เพราะ ส วิภัตติ) นี้ เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่าง ๆ]

“อาวา”ติ จ วตฺเต.

และบทว่า อาว (เป็น อาว) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๖๙. โยสุ จ.

แปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อาว ในเพราะ โย วิภัติ และวิภัติอื่นๆ

โค อ. โอ ของ โค ศัพท์ อาว เป็น อาว โหติ ย่อมเป็น โยสุ จ ในเพราะ โย วิภัติท.

ด้วย ๗

โคอิจเจตสส โอการสส อาวาเทโส โหติ โยสุ.

แปลง โอ อักษรของศัพท์ว่า โค นี้เป็น อาว ในเพราะ โย วิภัติ

จสทฺเทน นาสฺมาสมึสุอิจเจตสฺ จ.

[การแปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อาว] ย่อมมีในเพราะวิภัติเหล่านี้คือ นา, สฺมา, สฺมี และ สฺ ด้วย จ ศัพท์ด้วย

“ตโต โยนโม ตู”ติ เอตถ ตฺคฺคฺทณฺน โยนโมกาโร.

การแปลง โย วิภัติเป็น โอ อักษรย่อมมีด้วย ตฺ ศัพท์ในสูตรว่า ตโต โยนโมตฺ (แปลง โย วิภัติทำย อาร นั้น และศัพท์อื่นๆ เป็น โอ) นี้

สรโลปาที.

การลบสระเป็นต้นย่อมมี

[ข้อความข้างต้นหมายถึงการลบ อ ที่ อาว สิ่งที่จะไว้คือ การปกติสระหลัง และการนำมาประกอบเข้าด้วยกัน]

คาโว ติฏฺจนฺติ.

[ปฐมา พหุพจน์] คาโว ติฏฺจนฺติ (ไว้ทั้งหลายยืนอยู่)

การประกอบรูปศัพท์ คาโว

ศัพท์เดิมเป็น โค

ลง โย ปฐมาวิภัติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคฺตเถ ปจฺมา”

ในเพราะ โย วิภัติแปลง โอ ของ โค ศัพท์ เป็น อาว ด้วยสูตรว่า “โยสุ จ”

แปลง โย วิภัติเป็น โอ ด้วย ตฺ ศัพท์ในสูตรว่า “ตโต โยนโม ตู”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตฺตมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย”
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺสปลฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริํ ยุตฺเต”
สำเร็จรูปเป็น คาโว

๑๗๐. อวมฺหิ จ.

แปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อว และ อว ในเพราะ อํ วิกัตติ และวิกัตติอื่น ๆ

โค อ. โอ ของ โค ศัพท์ อว จ เป็น อว ด้วย อว จ เป็น อว ด้วย โหติ ย่อมเป็น
อวมฺหิ จ ในเพราะ อํ วิกัตติ ด้วย ๒

[คำว่า อวมฺหิ ตัดบทเป็น อว + อวมฺหิ]

โคอิจเจตสฺส โอการสฺส อวอวิจเจเต อาเทศา โหนฺติ อวมฺหิ วิกัตติมฺหิ.

การแปลง โอ อักษรของ โค ศัพท์นี้เป็นรูปเหล่านี้คือ อว และ อว ย่อมมีในเพราะ
อํ วิกัตติ

จสทุเทน โยนาสสมาสมิสฺสูจเจเตสุ อวาเทโส โหติ.

การแปลง [โอ ของ โค ศัพท์]เป็น อว ในเพราะ โย, นา, ส, สฺมา, สฺมี และ สฺสู วิกัตติ
ย่อมมีด้วย จ ศัพท์

คโว คจฺจนฺติ, เห โค เห คาโว เห คโว.

[ปฐมา พหุพจน์]

คโว คจฺจนฺติ (ไว้ทั้งหลายย่อมเดินไป)

[อาลปนะ] เห โค

เห คาโว เห คโว

การประกอบรูปศัพท์ คโว

ศัพท์เดิมเป็น โค

ลง โย ปฐมาวิกัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมฺโรจิตมฺสฺสรํ สเรณ วิโยชเย”

แปลง โอ ของ โค เป็น อว ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “อวมฺหิ จ”

แปลง โย เป็น โอ ด้วย ตฺ ศัพท์ในสูตรว่า “ตโต โยนโม ตฺ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมฺโรจิตมฺสฺสรํ สเรณ วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลไปมาเทสฺสปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ฺยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น คโว

ทุดิยาย-

ในทุดิยาวิภัตติ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“อัมหิ”ติ วตเตเต.

บทว่า อัมหิ (ในเพราะ อัม วิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๗๑. อวสสุ วา.

แปลง อ ของ อว เป็น อุ ในเพราะ อัม วิภัตติได้บ้าง

อุ อ. อุ อาเทศ อวสสุ แห่ง อ ของ อว โหติ ย่อมมี วา บ้าง อัมหิ ในเพราะ อัม วิภัตติ ๫

[คำว่า อวสสุ ตัดบทเป็น อวสส + อุ]

อวอิจเจตสส ควาเทสสส อนตสสส อุการาเทโส โหติ วา อัมหิ วิภตติมหิ.

แปลงสละท่ายของศัพท์ว่า อว ที่แปลงมาจาก โค นี่เป็น อุ อักษรในเพราะ อัม วิภัตติได้บ้าง

[ฉบับฉนุฐิสั่งคายนามีรูปในฤตติว่า ควาเทสสส แต่คัมภีร์พยาขยามีรูปว่า ควาเทสสส ซึ่งสอดคล้องกับรูปว่า ควาชิน = โค + อชิน, คเวพก = โค + เอพก ในที่นี้จึงใช้ตามคัมภีร์พยาขยา]

อวสส อ อว,

อ ของ อว ชื่อว่า อวระ <ฉนุฐิตัปปริสสมาส>

ตสส อวสททนต์สส.

แปลงสละท่ายของ อว ศัพท์นั้น[เป็น อุ]

[คำว่า อวสส อ อว แสดงรูปวิเคราะห์ของ อว เป็นฉนุฐิตัปปริสสมาส คำนี้จึงหมายถึง อ ของ อว อาเทศ ส่วนคำว่า ตสส อวสททนต์สส กล่าวพาดพิงถึงวิภัตติเดิมที่กล่าวไว้ในสูตรเป็นรูปฉนุฐีวิภัตติว่า อวสส]

“โคณ, วา”ติ จ วุตเต.

บทว่า โคณ (เป็น โคณ) และบทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๗๒. สุหิณาสู จ.

แปลง โค ศัพท์เป็น โคณ และอื่นๆ ในเพราะ สุ, หิ, นา วิภัตติ และวิภัตติอื่นๆ ได้บ้าง
โคณ อ. โคณ อาเทศ โคสททสฺส แห่ง โค ศัพท์ โหติ ย่อมมี วา บ้าง สุหิณาสู จ
ในเพราะ สุ, หิ และ นา วิภัตติท. ด้วย ๫

[คัมภีร์นยาสะกล่าววว่า โค ศัพท์ตามมาจากสูตรว่า คาว เส โดยมันทุกคตินัย แต่ปทรูปลิติปกรณ์
กล่าวไว้ในสูตร ๑๖๙ ว่า โคติ อธิกาโร (บทว่า โค เป็นศัพท์ตามมา) บทว่า โค นี้ต่างกับ โค ศัพท์ในสูตรว่า
คาว เส ๒ อย่าง คือ

๑. โค ศัพท์ในสูตร คาว เส หมายถึง โอ ของ โค แต่ โค ศัพท์ที่ตามมาสูตรนี้ หมายถึง โค ศัพท์
ทั้งศัพท์

๒. โค ศัพท์ในสูตร คาว เส ลงปฐมวิภัตติ แต่ โค ศัพท์ที่ตามมาในสูตรนี้ประกอบด้วยัญฐี-
วิภัตติเป็นรูปว่า โคสททสฺส ดังปรากฏในวุตติของสูตรนี้

แม้ในวุตติจะเพิ่มจาก โค เป็น โคสททสฺส ก็จัดเป็นศัพท์ที่ตามมาอยู่นั่นเอง ไม่ถือว่าเป็นปักขิปน-
วุตติ ดังกฎทั่วไปในคัมภีร์ปริภาเซนทุกเสขระว่า

เอกเทศวิกตํ อนญญว.๖๖

ศัพท์ที่ต่างกันบางศัพท์ เป็นเหมือนมิใช่ศัพท์อื่น]

สุหิณาจเจเตสุ สทพสฺส โคสททสฺส โคณาเทโส โหติ วา.

แปลง โค ศัพท์ทั้งศัพท์เป็น โคณ ในเพราะวิภัตติเหล่านี้คือ สุ, หิ และ นา ได้บ้าง

จสทเทน เสเสสุ จ.

[แปลง โค ศัพท์ทั้งศัพท์เป็น โคณ] ในเพราะวิภัตติที่เหลือด้วย จ ศัพท์

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจยยะ คือ รวบรวมการแปลงเป็น โคณ ในเพราะวิภัตติอื่นจาก สุ, หิ,
นา และ น วิภัตติซึ่งกล่าวไว้ในสูตรว่า โคณ นมฺหิ วา (แปลง โค ศัพท์เป็น โคณ ในเพราะ น วิภัตติได้บ้าง)]

โคโณ โคณา, เห โคณ เห โคณา, โคณฺ โคณเ, โคณน โคณฺหิ โคณฺภิ, โคณฺสส.

[ปฐมา]	โคโณ	โคณา
[อาลปะนะ]	เห โคณ	เห โคณา
[ทุติยา]	โคณฺ	โคณเ
[ตติยา]	โคณน	โคณฺหิ โคณฺภิ
[จตุตถิ]	โคณฺสส	

[เมื่อแปลง โค เป็น โคณ แล้ว ให้ประกอบรูปศัพท์เหมือน ปุริส ศัพท์ การแปลง โค เป็น โคณ นี้ เพื่อแสดงว่า โค ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ โคณ ดังคำอธิบายในปทฐปสฺธิฎฐีกาว่า

โคณสทฺทสฺส โคปริยายภาวทฺสสนตฺถํ โคสทฺทสฺส โคณาเทสฺวิธานํ^{๖๗}

การกระทำอาเทศ โค ศัพท์เป็น โคณ มีประโยชน์เพื่อแสดงว่า โคณ ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ โค ศัพท์

ความจริง โค ศัพท์เป็นปุณฺณลึงค์และอิตถิลึงค์จึงหมายถึงวัวตัวผู้และวัวตัวเมียทั้งสองอย่าง แต่เมื่อต้องการจะระบุถึงวัวตัวผู้ ควรใช้เป็นปุณฺณลึงค์ว่า โคณ (วัวตัวผู้) หรือเมื่อต้องการจะระบุถึงวัวตัวเมีย ควรใช้เป็นอิตถิลึงค์ว่า คาวี (แม่วัว)

การประกอบรูปศัพท์ โคโณ

ศัพท์เดิมเป็น โค

ลง สิ ปฐมาวินัดติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจฺมา”

ในเพราะ สิ วินัดติ แปลง โค เป็น โคณ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “สุหิโนสฺ จ”

แปลง สิ วินัดติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกคิสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลไปมาเทสฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ญฺตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น โคโณ

๑๗๓. โคน นัมหิ वा.

แปลง โค ศัพท์เป็น โคน ในเพราะ นัม วิภตติได้บ้าง

โคน อ. โคน อาเทศ *โคสททสฺส* แห่ง โค ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *วา* บ้าง *นัมหิ* ในเพราะ นัม วิภตติ ๗

[สูตรนี้ตัดบทเป็น โคน + นัมหิ + वा คัมภีร์นยาสะกล่าววว่าให้ลบ ส วิภตติด้วยสูตรว่า สพุพาส-
มาวุโสปสคคณิปาตาทีหิ จ โดย อาทิ ศัพท์ในสูตรนั้นถือเอาวิภตติที่ถูกลบท้ายนามศัพท์อีกด้วย อีกนัยหนึ่ง
ให้ลบโอ แล้วลง อ อาคมด้วยสูตรว่า โลปญเจตตมกาโร บทที่เป็นอวิภตติกนิเทศคือแสดงด้วยการไม่ปรากฏ
วิภตติ เช่น *อโต เนน, वा ण्पञ्जे* เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกันนี้]

สพพสฺส โคสททสฺส โคนาเทโส โหติ वा นัมหิ วิภตติมฺหิ.

แปลง โค ศัพท์ทั้งศัพท์เป็น โคน ในเพราะ นัม วิภตติได้บ้าง

โคนานัม, โคนา โคนสมา โคนมหา โคนเหหิ โคนเณหิ, โคนสฺส โคนานัม, โคนเณ โคนสมฺหิ
โคณมฺหิ โคนเณสุ.

[จตุตถी]	พหูพจน์	โคนานัม
[บัญญัติ]	โคนา โคนสมา โคนมหา	โคเนหิ โคนเณหิ
[บัญญัติ]	โคณสฺส	โคนานัม
[สัตตมী]	โคเน โคนสมฺหิ โคนมฺหิ	โคเนสุ.

การประกอบรูปศัพท์ โคนานัม

ศัพท์เดิมเป็น โค

ลง นัม จตุตถีวิภตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทานे जतुत्थी”

ในเพราะ นัม วิภตติ แปลง โค เป็น โคน ด้วยสูตรว่า “โคเน न्महि वा”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “पुपुपमत्रेचित्तमसृर् सरेन विोचये”

ในเพราะ นัม วิภตติ ที่หะ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “सुन्हिस् ज”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “नये प्रि युदुते”

สำเร็จรูปเป็น โคนานัม

โคณ สหุทพทมาลา

วิภัติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	โคณ	โคณา
อาลปนะ	เห โคณ โคณา	เห โคณา
ทุตिया	โคณ	โคณ
ตตिया	โคณน	โคณหิ โคณภิ
จตุตถิ	โคณสฺส	โคณาน
ปัญจมี	โคณา โคณมหา โคณสุมา	โคณหิ โคณภิ
ฉกฺษิ	โคณสฺส	โคณาน
สัตตมี	โคณ โคณมหิ โคณสมิ	โคณสุ

โคณาเทสาภาเว คาเวณ คเวณ โคหิ โคภิ.

เมื่อไม่มีการแปลงเป็น โคณ ระบุว่า [ตตिया] คาเวณ คเวณ โคหิ โคภิ ย่อมสำเร็จ

๑๗๔. คาว เส

แปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น คาว ในเพราะ ส วิภัตติ

โค อ. โอ ของ โค ศัพท์ อาว เป็น อาว โหติ ย่อมเป็น เส ในเพราะ ส วิภัตติ ๗

“โค อาว เส”อิตติ ติปทมัท.

สูตรนี้มี ๓ บท คือ โค, อาว และ เส

[ข้อความนี้กล่าวคัดค้านความเห็นของคัมภีร์นยาสะที่กล่าวว่า คาวาติ เอกํ ปทํ. เสติ เอกํ ปทนต์ติ ทุวิปทมัทํ สุตตํ (สูตรนี้มี ๒ บท คือ บทว่า คาว บทหนึ่ง และบทว่า เส บทหนึ่ง) ตามมติของคัมภีร์ดังกล่าว คำว่า คาว มีรูปวิเคราะห์ว่า โคสฺส โอ โค, โคสฺส อาว คาว (คาวะ คือ อาว แห่ง โอ ของ โค ศัพท์) แต่ ปทรุปสิทธิปกรณ์ไม่นิยมการเชื่อมสมาสระหว่างกริคือ โอ ของ โค ศัพท์ และกริยะคือ อาว ท่านจึง แสดงการตัดบทเป็น ๓ บท ดังจะเห็นได้ว่า สูตรว่า โส คัมภีร์นี้ตัดบทเป็น สิ + โอ (ดู สูตร ๖๖)]

โคสฺส โอ โค.

โอ ของ โค ชื่อว่า โค <นฺฏฐิตํปฺปริสฺสมาส>

โคสทโทการสฺส อาวาเทโส โหติ เส วิภตฺติมฺหิ.

แปลง โอ อักษรของ โค ศัพท์เป็น อาว ในเพราะ ส วิภัตติ

คาวสฺส ควสฺส.

[จตุตถิ เอกพจน] คาวสฺส ควสฺส

การประกอบรูปศัพท์ คาวสฺส

ศัพท์เดิมเป็น โค

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจนด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตถิ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ในเพราะ ส วิภัตติ แปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อาว ด้วยสูตรว่า “คาว เส”

ในเพราะ ส วิภัตติ ลง ส อาคมด้วยสูตรว่า “สาคโม เส”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น คาวสฺส

นมฺหิ-

ใน นํ วิภัตติ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“โค, อวา”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า โค (โอ ของ โค ศัพท์) และบทว่า อว (เป็น อว) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๗๕. ตโต นมฺ ปติมหาลุตฺเต จ समाเส.

แปลง นํ ท้าย โค ศัพท์นั้นเป็น อํ และแปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อว ในเพราะ ปติ ศัพท์ในอลุตตสมาส และในที่อื่นๆ [ที่มีใช้สมาส]

นํ อ. นํ วิภัตติ ปรํ อันเป็นเบื้องหลัง ตโต โคสทฺทโต จาก โค ศัพท์นั้น อํ เป็น อํ โหติ ย่อมเป็น ๗ โค จ อ. โอ ของ โค ศัพท์ ด้วย อว เป็น อว โหติ ย่อมเป็น समाเส ในสมาส อลุตฺเต ที่เป็นอลุตตสมาส ปติมฺหิ ในเพราะ ปติ ศัพท์ ๗

[คำว่า ปติมหาลุตฺเต ตັตบทเป็น ปติมฺหิ + อลุตฺเต]

ตโต โคสทฺทโต ปรสฺส นวฺจนสฺส อํอาเทโส โหติ,

แปลง นํ วิภัตติท้าย โค ศัพท์นั้นเป็น อํ

โคสทฺโทการสฺส อวาเทโส จ ปติมฺหิ ปเร อลุตฺเต समाเส.

และแปลง โอ อักษรของ โค ศัพท์เป็น อว ในเพราะ ปติ ศัพท์เบื้องหลังในอลุตต-
สมาส

[ฉบับฉฏฐสังคายนามีรูปว่า อลุตฺเต จ समाเส แต่ฉบับสิงหลมีรูปว่า อลุตฺเต समाเส ในที่นี้ใช้ตาม
ฉบับสิงหลเพราะ จ ศัพท์ไม่มีความหมายใดๆ]

จสทฺเทน อสมาเสปี อํอวาเทสา.

การแปลง [นํ วิภัตติท้าย โค ศัพท์]เป็น อํ [และแปลง โอ ของ โค ศัพท์]เป็น อว ใน
ที่มีใช้สมาสย่อมมีด้วย จ ศัพท์

ควंपติสฺส เถรสฺส, ควั.

เช่น

ควมฺปติสฺส เถรสฺส (แก่พระเถรนามว่า พระควัมปติ)

ควั (แก่โคทั้งหลาย)

[คำว่า ควมฺปติ แปลตามศัพท์ว่า “เจ้าของวัว” เป็นนอลุตตสมาส คือ สมาสที่ไม่ลบบวิภัติในบทหน้า กล่าวคือ ไม่ลบบ น วิภัติที่ ควั]

การประกอบรูปศัพท์ ควั

ศัพท์เดิมเป็น โค

ลง นั จตุตถีวิภัติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทานเ จตุตถึ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

แปลง นั เป็น อํ และแปลง โอ ของ โค เป็น อว ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตโต นมํ ปติมหาสูเต จ สมาสเ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺสปจฺจยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุคฺเต”

สำเร็จรูปเป็น ควั

“สุหิณาสฺ จา”ติ เอตถ จสทฺเทน นมฺหิ คฺวาเทโส.

การแปลง [โค ทั้งศัพท์]เป็น คฺ ในเพราะ นั วิภัตติย่อมมีด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า สุหิณาสฺ จ (แปลง โค ศัพท์เป็น โคณ และอื่นๆ ในเพราะ สฺ, หิ, นา วิภัติ และวิภัติอื่นๆ ได้บ้าง)

“โน จ ทฺวาทีโต นมฺหิ”ติ สุตฺเต จสทฺเทน นการาคโม จ.

และลง น อักษรเป็นอาคมด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โน จ ทฺวาทีโต นมฺหิ (ลง น อาคม และอักษรอื่นๆ ท้ายสังขยามี ทฺวี เป็นต้น ในเพราะ นั วิภัติ)

[เมื่อแปลง โค มาเป็น คฺ แล้ว ลง น อักษรท้าย คฺ]

คูนุ่น โคนุ่น วา.

[จตุตถิ พหุพจน์] คูนุ่น โคนุ่น วา

การประกอบรูปศัพท์ คูนุ่น

ศัพท์เดิมเป็น โค

ลง นั จตุตถิวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตถิ”

ในเพราะ นั วิภัตติ แปลง โค ทั้งศัพท์เป็น คุ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “สุหิเนสฺ จ”

ลง นุ อาคมด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “โน จ ทฺวาทิตฺ นมฺหิ”

สำเร็จรูปเป็น คูนุ่น

คาวา ความมหา คาวสุมา ควา ความหา ควสุมา โคหิ โคภิ, คาวสุส ควสุส คว คูนุ่น
 โคนุ่น, คาเว ความหิ คาวสุมี คเว ความหิ ควสุมี คาเวสุ คเวสุ โคสุ.

[บัญญัติ] คาวา ความมหา คาวสุมา ควา ความหา ควสุมา โคหิ โคภิ

[นฺฎฐี] คาวสุส ควสุส คว คูนุ่น โคนุ่น

[สัทตมี] คาเว ความหิ คาวสุมี คเว ความหิ ควสุมี คาเวสุ คเวสุ โคสุ

การประกอบรูปศัพท์ คาวา

ศัพท์เดิมเป็น โค

ลง สุมา บัญญัติวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทาเน ปญฺจมี”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

แปลง โอ ของ โค เป็น อาว ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “อวฺมฺหิ จ”

แปลง สุมา วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สุมาสุมีนั วา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺสปจฺยยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตุเต”

สำเร็จรูปเป็น คาวา

โค สหุพทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	โค	คาโว คโว
อาลปะนะ	हे को	हे कावो कवो
तृतीया	कावुं कावूं क्वं	कावो कवो
तติया	कावेन कवेन	โคहि कोहि
जडुत्ती	कावसुस क्वसुस	क्वं कुनुं कोनुं
पञ्चमि	कावा कावमहा कावसुमा कावा कावमहा क्वसुमा	โคहि कोहि
म्हूर्त्ती	कावसुस क्वसुस	क्वं कुनुं कोनुं
सत्तमि	कावे कावमहि कावसुमि कवे कावमहि क्वसुमि	कावेषु क्वेषु कोसु

โอการนंत.

जब नामस्यै ओ कारं नंतं

पुरिसो कुन्वा राखा

साकुति तण्ठी ज गिगुञ्ज

सदुतागिगुञ्ज सपुण्णु

कोति पुल्लिङ्गसङ्कोहो.

कारप्रमवलनामस्यै पुङ्गलिङ्गं की

पुरिस (पुरुष)

कुन्वन्तु (ผู้มีคุณ)

राख (พระราช)

सा (सुन्ध)

อคุติ (ไฟ)

तण्ठी (คนมีไม้เท้า)

गिगुञ्ज (गिगुञ्ज)

सदु (พระศาสดา)

อภिगु (พระผู้เป็นใหญ่)

सपुण्णु (พระสัพพัญญ)

โค (วัว)

पुल्लिङ्गं निगुञ्जितं.

जब नामस्यै पुङ्गलिङ्गं

อิติถิลิงค์

อถ อิติถิลิงคานิ วุจจนเต.

ข้าพเจ้าจะกล่าวนามศัพท์อิติถิลิงค์ ณ บัดนี้

อการนโต อิติถิลิงคสทโท อปฺปสิทฺโธ.

นามศัพท์อิติถิลิงค์ อ การันต์ ไม่ปรากฏ

อการนโต อิติถิลิงโค กณฺณาสทฺโท.

นามศัพท์อิติถิลิงค์ อา การันต์ คือ กณฺณา ศัพท์ (สาวน้อย)

“กณฺณ” อิติ จิตฺเต-

เมื่อรูปว่า กณฺณ ถูกตั้งไว้แล้ว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[ท่านตั้งรูป กณฺณ ไว้ก่อนแล้วจึงลง อา ปัจจัยเพื่อแปลงให้เป็นอิติถิลิงค์ คัมภีร์มฺุคฺรโพธะ (สูตร ๑๐๑) มีประโยคคล้ายคลึงกันว่า กณฺณ อิติ สติเต- และมฺุคฺรโพธฺฎีกา (ฉบับสังเขป) อธิบายโดยเพิ่มประโยค ว่า ลักษณะมาห (ได้กล่าวสูตรไว้) ตามนัยดังกล่าวอาจเพิ่มข้อความว่า ลักษณะมาห (พระกัจจายนะได้กล่าวสูตร [ต่อไปนี้]) ในที่นี้เพิ่มคำว่า กจฺจายนน อยฺ วิธิ วุจฺเจเต (พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้) ตามพยายยาของสิงหล]

๑๗๖. อิติถิมโต อาปจฺจโย.

ลง อา ปัจจัยท้ายรูป อ การันต์ในอิติถิลิงค์

อาปจฺจโย อ. อา ปัจจัย ปโร เป็นเบื้องหลัง โธโต จาก อ อักษร วุตตมานา อันเป็นไปอยู่ อิติถิมฺ ในอิติถิลิงค์ หุตฺวา เป็น โหติ ย่อมลง ๗

อิติถิมฺ วุตตมานา อการนโต ลิงคมาหา ปโร อาปจฺจโย โหติ.

ลง อา ปัจจัยท้ายนามศัพท์ อ การันต์ที่เป็นไปในอิติถิลิงค์

[ในคำว่า อิติถิมฺ วุตตมานา (อันเป็นไปอยู่ในอิติถิลิงค์) อิติถิมฺ เป็นอาวาระของปาฐุเสสะว่า วุตตมานา

ซึ่งเป็นวิเสสณะของ ลิงคฺมหา จึงแสดงว่า อา ปัจจัยที่ลงท้ายนามศัพท์ดังกล่าวได้ชื่อว่า โชตกะ คือ ปัจจัยที่แสดงอรรถอันมีอยู่เดิมให้ประจักษ์ มิใช่ปัจจัยที่แสดงอรรถใหม่ซึ่งเรียกว่า วาจกะ เหมือนดัตถิตปัจจัย เช่น ฦ ที่แสดงอรรถว่า อปจจ (บุตร) ดังนี้เป็นต้น

คำว่า อการนฺโต (มี อ อักษรอยู่ท้าย) แสดงว่า โอต (ท้าย อ อักษร) ในสูตรนี้เป็นเอกเทศุปะจาะ คือสำนวนที่กล่าวถึงส่วนหนึ่ง แต่มุ่งให้หมายถึงกลุ่มซึ่งในที่นี้กล่าวถึงส่วนหนึ่งคือ อ อักษร แต่เจตนาหมายถึงนามศัพท์ที่มี อ อักษรอยู่ท้าย ดังคำว่า สุขฺ เสติ (ย่อมนอนเป็นสุข แม้คำนี้จะกล่าวถึงการนอนก็มุ่งให้หมายถึงอิริยาบถทั้ง ๔)

ปกตฺยตฺถโชตกา อิตฺถิปุ- ปจฺจยา สฺยาทโย วีย
 ณาทโย ปจฺจยตฺถสฺส สกตฺถสฺสาปี วาจกา.

“อิตถิปัจจย [คือ อา, อี, อินิ] แสดงความหมายของศัพท์เดิมเหมือน
 สิ วิภตติเป็นต้น ปัจจย[ในดัตถิตและกิตก์]มี ฦ เป็นต้นแสดงความหมายของ
 ปัจจยและของบทที่ตนเองประกอบอยู่”

[จากถาณนี้แสดงว่า อิตถิปัจจย ๓ ตัว คือ อา, อี และ อินิ เป็นโชตกปัจจัย มิใช่จากปัจจัย เหมือน
 วิภตตินามที่เป็นเครื่องแสดงอรรถกรรมเป็นต้นที่มีอยู่แล้ว มิใช่แสดงอรรถใหม่ ความจริงศัพท์เดิมว่า กณฺณ
 (สาวน้อย) แม้ไม่ลง อา ปัจจัยก็มีลักษณะของอิตถิลิงค์คือบัญญัติอันมีลักษณะไม่สะอาด แต่ลักษณะดังกล่าว
 ไม่ประจักษ์แก่ผู้พูดและผู้ฟัง จึงต้องลง อา ปัจจัยเพื่อแสดงให้ประจักษ์

คำว่า ณาทโย (ฦ ปัจจัยเป็นต้น) หมายถึง ฦ ปัจจัยในดัตถิตและกิตก์ ซึ่งจัดเป็นวาจปัจจัย

คำว่า “แสดงความหมายของปัจจัย” หมายความว่า ปัจจัยมีความหมายเป็นพิเศษ เช่น วาสฺฐุสฺส
 อปจจ = วาสฺฐุโจ (วาสฺฐุจฺจะ คือ บุตรของวาสฺฐุจฺจะ) ในที่นี้ ฦ ปัจจัย ใช้แทน อปจจ

คำว่า “แสดงความหมายของตนเอง” หมายความว่า ลงปัจจัยแล้วไม่มีความหมายพิเศษเพิ่มเติม
 มาอีก เช่น อสงฺขารเมว = อสงฺขาริกิ (อสงฺขาริกะ คือ จิตที่ไม่ประกอบด้วยสังขารนั้นแหละ) ในรูปนี้ลง ฦ
 ปัจจัย ทั้ง อสงฺขาร และ อสงฺขาริกิ ต่างก็มีความหมายเหมือนกัน ชื่อว่า สกตฺถปจฺจย นี้ เรียกอีกอย่างหนึ่ง
 ว่า สฺวตฺถปจฺจย]

“สรโลโป” ติอาทินา ปุพฺพสฺสเร ลุตฺเต ปฺรณยน จ กเต “ธาตูปจฺจยวิภตฺติวชฺชิตมตฺถว
 ลิงฺคน”ติ วุตฺตตฺตาว ปจฺจยนฺตฺสฺสาปี อลฺิงฺคตฺตา วิภตฺตูปฺตฺติยมสฺมปฺตฺตาย “ดฺทฺธิตฺสฺมาสกิตฺกา
 นามวาทเวตฺตุนาที่สุ จา”ติ เอตฺถ จคฺคฺทฺเถน อิตฺถิปฺปจฺจยนฺตฺสฺสาปี นามพฺยปเทโส.

เมื่อสระหน้าถูกลบแล้วด้วยสูตรเป็นต้นว่า สรโลโป (การลบสระหน้าย่อมีในเพราะ อ วิภัตติ ในเพราะสระหลังที่แปลงมา และในเพราะสระหลังที่เป็นปัจจัย แต่เมื่อลบสระหน้าแล้ว ให้ปกติสระหลัง) และการนำไปสู่อักษรตัวหลังถูกกระทำแล้ว [และ]เมื่อการกระจายวิภัตติยังไม่ถึงพร้อม เพราะรูป [กณฺณา] ซึ่งมีปัจจัยเป็นที่สุดมิได้เป็นนามศัพท์ เนื่องจากได้กล่าววกวว่า “ศัพท์ที่มีความหมายซึ่งมิใช่ธาตุ ปัจจัย และวิภัตติ ชื่อว่า ลิงค์ (นามศัพท์)” การตั้งรูปซึ่งมีอิตถิปัจจัยเป็นที่สุดให้เป็นนามย่อมีด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ว่า ตทฺธิตสมาสกิตกา นามวาทเวตุนาที่สุ จ (บทตทฺธิตสมาส และกิตกัฟิงทราบเหมือนอย่างนาม ยกเว้นปัจจัยที่มีใช่ ตเว และ ตุน เป็นต้น)

[รู้ว่า กณฺณ เป็นกิตกัที่มาจาก กน ธาตุ (กนฺติมฺหิ = รัก, โคร) + ย ปัจจัย เมื่อลง อา อิตถิปัจจัยแล้วมีรูปเป็น กณฺณา ซึ่งมี อา ปัจจัยอยู่ท้าย จึงตั้งเป็นนามด้วยสูตรว่า ตทฺธิต เป็นต้นไม่ได้ ดังนั้นจึงใช้ จ ศัพท์ในสูตรดังกล่าวตั้งให้เป็นนาม อนึ่ง เมื่อตั้งเป็นนามแล้วจึงถือว่าเป็นรูปเดิม (ปกติ) ฟิงทราบนัยนี้ในรูปเดิมทุกการันต์]

ปุเร วีย สฺยาทฺยฺอุปฺตติ.

การลง ลี วิภัตติเป็นต้นฟิงทราบเหมือนในนามศัพท์ก่อนๆ

“เสสโต โลปี คสิปี”ติ ลีโลโป.

ลบ ลี วิภัตติด้วยสูตรว่า เสสโต โลปี คสิปี (ค และ ลี ท้ายศัพท์ที่เหลือย่อถึงการลบ)

สา กณฺณา.

[ปฐมา เอกพจน์] สวาน้อยนั้น

การประกอบรูปศัพท์ กณฺณา

ศัพท์เดิมเป็น กณฺณ

ลง อา ปัจจัยท้าย อ การันต์ในอิตถิลิงค์ด้วยสูตรว่า “อิตถियมโต อาปจฺจโย”

แยก ลบ รวม สำเร็จรูปเป็น กณฺณา

ให้ กณฺณา เป็นนามด้วย จ ศัพท์ ในสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามวาทเวตุนาที่สุ จ”

ลง ลี วิภัตติท้าย กณฺณา ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิ่งคตฺเถ ปจฺจมา”

ลบ ลี วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปี คสิปี”

สำเร็จรูปเป็น กณฺณา

พหูพจน์ “อาลปนเน สอิ คสมฺโณ”ติ อิโต “สณฺโณ”ติ, “เต อิตฺติชยาโป”ติ อิโต “อิตฺติชยา”ติ จ วตฺตเต.

ในพหูพจน์ บทว่า สณฺโณ (มีชื่อ) จากสูตรว่า อาลปนเน สอิ คสมฺโณ (สิ วิภัตติในอรรถ อาลปนเนมีชื่อว่า ค) นี้ และบทว่า อิตฺติชยา (ที่แสดงอิตถิลิงค์) จากสูตรว่า เต อิตฺติชยา โป (อิ วัณณะและ อุ วัณณะเหล่านั้น ที่แสดงอิตถิลิงค์ ชื่อว่า ป) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๗๗. อา โส.

อา ที่เป็นชื่อของอิตถิลิงค์ ชื่อว่า ชม

อา อ. อา อิตฺติชยา อันเป็นชื่อของอิตถิลิงค์ โส ชื่อว่า ชม ๒

ลิงคฺสนฺโต อากาโร ยทา อิตฺติชยา, ตทา ชมฺสณฺโณ โหตีติ ชมฺสณฺณายํ “ชมฺปโต จ โยโน โลโป”ติ วิกฺปฺเปเน โยโลโป.

ในกาลใด อา อักษรซึ่งอยู่ท้ายนามศัพท์เป็นชื่อของอิตถิลิงค์ ในกาลนั้นย่อมมีชื่อว่า ชม เมื่อชื่อ ชม ถูกกระทำแล้วด้วยสูตรนี้ การลบ โย วิภัตติย่อมมีโดยความไม่แน่นอนด้วยสูตรว่า ชมฺปโต จ โยโน โลโป (ลบ โย วิภัตติท้าย ชม, ป, ณ และ ล ได้บ้าง)

[คำว่า อิตฺติชยา ในวุตติ ใช้ตามฉบับสิงหล ฉบับนี้ฐสฺสสังคายนามีรูปว่า อิตฺติชโย เนื่องจาก อิตฺติชยา ตามมาจากสูตรว่า เต อิตฺติชยา โป ซึ่งในสูตรนั้น (สูตร ๑๘๒) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า อิตฺติชยา อาชยา สณฺณาย อิตฺติชยา (อิตฺติชยา คือ ชื่อของอิตถิลิงค์) ในที่นี้จึงใช้ตามฉบับสิงหล]

ตา กณฺณยา กณฺณายो.

[ปฐมา พหูพจน์] ตา กณฺณยา กณฺณายो (สาวน้อยเหล่านั้น)

การประกอบรูปศัพท์ กณฺณยา

ศัพท์เดิมเป็น กณฺณยา

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงคฺตเถ ปจฺมา”

ให้ อา ชื่อ ชม ด้วยสูตรว่า “อา โส”

ลบ โย ท้าย ชม ด้วยสูตรว่า “ชมฺปโต จ โยโน โลโป”

สำเร็จรูปเป็น กณฺณยา

อาลปน “สขโต คสเส วา”ติ อิตโต “คสสา”ติ วตตเต.

ในอาลปนนะ บทว่า คสส (แห่ง ค) จากสูตรว่า สขโต คสเส วา (แปลง ค ท้าย สข คัพพ์เป็น อ, อา, อิ, อี และ เอ ได้บ้าง) นี้ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๗๘. ชมเต จ.

แปลง ค ท้าย ชม เป็น เอ นั้นเทียบ

เอ จ อ. เอ อาเทศ นั้นเทียบ คสส แห่ง ค ปรสส อันเป็นเบื้องหลัง ชมโต จาก ชม โหติ ย่อมมี ฯ

[จ คัพพ์ทำหน้าที่สันนิฐานาวธารณะ แปลว่า “นั่นเทียบ” หมายความว่า ต้องแปลง ค เป็น เอ แน่นอน จึงมีรูปเป็น กณฺเณ เท่านั้น อย่างไรก็ดีตาม สัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๓๒๒-๒๓) กล่าวว่าคัมภีร์จุฬินรุตติได้ แสดงรูปว่า กณฺเณ ไว้อีกด้วย

คำว่า ชมเต ตัดบทเป็น ชมโต + เอ]

ชมโต ปรสส คสส เอกาโร โหติ.

แปลง ค ท้าย ชม เป็น เอ อักษร

สรโลปาที.

การลบสระเป็นต้นย่อมมี

โภติ กณฺเณ โภติโย กณฺเณกณฺเณโย.

[อาลปนนะ] โภติ กณฺเณ

โภติโย กณฺเณ กณฺเณโย

การประกอบรูปคัพพ์ กณฺเณ

คัพพ์เดิมเป็น กณฺเณ

ลง สิ อาลปนวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อาลปน จ”

ให้ สิ ชื่อว่า ค ด้วยสูตรว่า “อาลปน สิ คสณฺโณ”

ให้ อา ชื่อ ชม ด้วยสูตรว่า “อา โชม”

แปลง ค ท้าย ชม เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “ชมเต จ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
 ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺสฺปจฺยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”
 นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”
 สำเร็จรูปเป็น กณฺเณ

[โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๖๐) ตั้งสูตรว่า ชมฺพรหฺมาทิตฺเต (แปลง ค ท้าย ชม และ
 พรหฺม ศัพท์เป็นต้น เป็น เอ) ตามนัยนี้ศัพท์ที่แปลง ค เป็น เอ จัดเป็นปุงลึงค์ เช่น พรหฺม, สข, อตฺต, อิติ,
 มุณี, ภาทฺเต หรืออิตถิลิงค์ เช่น กณฺเณ เป็นต้น ศัพท์ดังกล่าวชื่อว่า อากติคณฺเณ คือ กลุ่มศัพท์ที่มีลักษณะ
 เหมือนกันโดยนัยทางไวยากรณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งในที่นี้คือการแปลง ค เป็น เอ]

อัมหิ สรโลปปกติภาวา.

การลบสระและการปกติย่อมมีในเพราะ อัม วิภัติ

กณฺณํ กณฺเณ กณฺเณโย.

[ทฺติยา] กณฺณํ

กณฺเณ กณฺเณโย

ตติยาทีสุ-

ในตติยาวิภัตติเป็นต้น [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“อาย จตุตถะกวางจนสสุ ตู”ติ อิตโต “อาโย, เอกวางจนน”ติ จ วุตตเต.

บทว่า อาโย (เป็น อาย) และบทว่า เอกวางจนน (ซึ่งเป็นเอกพจน์) จากสูตรว่า อาย จตุตถะกวางจนสสุ ตู (แปลงจตุตถะวิภัตติเอกพจน์ทำยนามศัพท์ อ การันต์เป็น อาย และอื่น ๆ) นี้ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๗๙. ชมโต นาทีน

แปลง นา วิภัตติเป็นต้นที่เป็นเอกพจน์ทำย ชม เป็น อาย

อาโย อ. อาย อาเทศ วิภัตติคณานัน ของหมู่แห่งวิภัตติท. นาทีน อันมี นา เป็นต้น เอกวางจนน อันเป็นเอกพจน์ ปเรส อันเป็นเบื้องหลัง ชมโต จาก ชม โหติ ย่อมมี ฯ

[คำว่า นาทีน (นา วิภัตติเป็นต้น) หมายถึง วิภัตติ ๕ ตัว คือ นา, ส, สฺมา, ส และ สฺมี วิภัตติ]

**ชมสณฺณโต ลิงคฺสฺสการา ปเรส นาทีน สฺมีปริยนฺตานัน เอกวางจนน วิภัตติคณานัน อายา-
เทโส โหติ.**

แปลงหมู่วิภัตติเอกพจน์ มี นา เป็นต้น มี สฺมี เป็นที่สุด ที่อยู่ทำย อา อักษรของ นามศัพท์ที่มีชื่อว่า ชม เป็น อาย

สรโลปปรนยนานิ.

การลบสระหน้าและการนำไปสู่สระหลังย่อมมี

**กณฺณาย กณฺณาหิ กณฺณาภิ, กณฺณาย กณฺณานัน, กณฺณาย กณฺณาหิ กณฺณาภิ, กณฺณาย
กณฺณานัน.**

[ตติยา]	กณฺณาย	กณฺณาหิ กณฺณาภิ
[จตุตถี]	กณฺณาย	กณฺณานัน
[ปัญจมี]	กณฺณาย	กณฺณาหิ กณฺณาภิ
[ฉกฺฏฐี]	กณฺณาย	กณฺณานัน

การประกอบรูปศัพท์ กณฺณาย

ศัพท์เดิมเป็น กณฺณาย

ลง นา ตติยวิภัติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรณฺ ตติยา”

ให้ อา ชื่อ ฉม ด้วยสูตรว่า “อา โฉม”

แปลง นา เป็น อาย ด้วยสูตรว่า “สมโต นาทินิ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมฺโรจิตมฺสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทศปฺปจฺยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ฺยฺตุเต”

สำเร็จรูปเป็น กณฺณาย

สุมิหิ-

ใน สุมิ วิภัตติ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๑๘๐. ชมปโต สุมิ ยัม วา.

แปลง สุมิ วิภัตติทำย ชม และ ป เป็น ยัม ตามอุทาหรณ์

สุมิ อ. สุมิ วิภัตติ *ปร* อันเป็นเบื้องหลัง *ชมปโต* จาก ชม และ ป *ยัม* เป็น ยัม โหติ ย่อมเป็น *วา* ตามอุทาหรณ์ ๗

[คัมภีร์พยาขยากล่าววว่า วา ศัพท์ทำหน้าที่วิภัตติวิภาสา จึงแปลว่า “ตามอุทาหรณ์”]

ชมปโต ปรสส สุมิวจนสส ยัม โหติ วา.

แปลง สุมิ วิภัตติทำย ชม และ ป เป็น ยัม ตามอุทาหรณ์

อณฺณตถายาเทโส.

ในวิธีอื่น แปลงเป็น อาย

[ใน สุมิ วิภัตติที่มีได้แปลงเป็น ยัม ก็แปลงเป็น อาย]

กณฺณายัม กณฺณาย กณฺณาสู.

[สัตตมี] กณฺณายัม กณฺณาย กณฺณาสู

การประกอบรูปศัพท์ กณฺณายัม

ศัพท์เดิมเป็น กณฺณา

ลง สุมิ สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตตมี”

ให้ อา ชื่อ ชม ด้วยสูตรว่า “อา โฆ”

แปลง สุมิ ทำย ชม เป็น ยัม ด้วยสูตรว่า “ชมปโต สุมิ ยัม วา”

สำเร็จรูปเป็น กณฺณายัม

กณณา สหุพพมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	กณณา	กณณา กณณาโย
อาลปะนะ	โกติ กณเณ	โกติโย กณณา กณณาโย
ทุติยา	กณณัม	กณณา กณณาโย
ตติยา	กณณาย	กณณาหิ กณณาภิ
จตุตถี	กณณาย	กณณานัม
ปัญจมี	กณณาย	กณณาหิ กณณาภิ
ฉกัณฐี	กณณาย	กณณานัม
สัทตมี	กณณาย กณณายัม	กณณาสุ

เอวมณเณปิ

สหุธา เมธา ปณณา วิชชา	จินฺตา มนฺตา วิเณฯ ตณฺหา
อิจฺฉา มุจฺฉา เอชา มายา	เมตฺตา มตฺตา สิग्งฺขา ภิग्งฺขา.
ชงฺฆา คีวา ชิวฺหา วาจา	ฉายา อาสา คงฺคา นาวา
คาถา เสนา เลขา สาลา	มาลา เวลา ปุชฺชา ชิทฺทฺทา.
ปิปาสา เวทนา สณฺณา	เจตนา ตสิฺนา ปชา
เทวตา วฏฺฏกฺกา โคธา	พลาภา ปริสา สภา.
อุกา เสมาลิกา ลงฺกา	สลากา วาลิกา สีขา
วิสาขา วิสีขา สาขา	วจา วณฺณา ชฏฺฐา ฌฏฺฐา.
เชฏฺฐา โสณฺฐา วิตณฺฐา จ	กรุณา วนิตา ลตา
กถา นิทฺทา สุธา ราธา	วาสนา สีสฺปา ปปา.
ปภา สีมา ขมา ซายา	ชตฺติยา สกฺขธา สุธา
โทลา ตุลา สีลา ลีลา	ลาเลลา เมขลา กลา.
วพฺพาลมฺพฺพสา มุสา	มณฺชฺฐสา สุลสา ทิสา
นาสา ชฺฆุหา คฺคา อีหา	ลสิกา วสุธาทโย.

แม่ศัพท์เหล่านี้ คือ

“สทุธา (ความเชื่อ)	เมธา (ปัญญา)	ปญญา (ปัญญา)
วิชชา (ความรู้)	จินตา (ความคิด)	มนตา (ปัญญา)
วิถา (พิน)	ตณหา (ตัณหา)	อิจจา (ความต้องการ)
มัจฉา (ความสิ้นสติ)	เอชา (ความหวั่นไหว)	มายา (ความหลอกลวง)
เมตตา (ความเมตตา)	มตตา (ความประมาท)	สิกขา (สิ่งพึงสำเหนียก)
ภิกขา (ภิกษาหาร)	ชงฆา (แข่ง)	คิวา (คอ)
ชีวหา (ลิ้น)	วาจา (ถ้อยคำ)	ฉายา (ร่มเงา)
อาสา (ความพอใจ)	คงคา (แม่น้ำคงคา)	นาวา (เรือ)
คาถา (บทร้อยกรอง)	เสนา (กองทัพ)	เลขา (เส่นวาด)
สาลา (โรงเรือน)	มาลา (พวงดอกไม้)	เวลา (ฝั่ง, กาลเวลา)
ปฐา (การบูชา)	ชิตุหา (การละเล่น)	ปิปาสา (ความกระหาย)
เวทนา (ความรู้สึก)	สณณา (ชื่อ)	เจตนา (ความตั้งใจ)
ตสินา (ความอยาก)	ปชา (หมู่สัตว์)	เทวดา (เทวดา)
วฏฏกา (นกคุ้ม)	โคธา (เหยี่ยว)	พลาภา (นกกกระยาง)
ปริสา (หมู่)	สภา (ที่ประชุม)	อุกา (เหา)
เสพาลิกา (ต้นเสพาลิกา)	ลงกา (เกาะลังกา)	สลากา (สลาก)
วาลิกา (ทราย)	สิขา (เปลวไฟ)	วิสาขา (ดาววิสาखा)
วิสิขา (ถนน)	สาขา (กิ่ง)	วจา (ว่าน)
วณณา (หญิงหมั้น)	ชฎา (ชฎ, มุ่นผม)	ชมฎา (หมู่)
เชฎฐา (ดาวเชฎฐา)	โสณฐา (งวงช้าง)	วิตณฐา (คำมิจจาทีฎฐิ)
กรณณา (ความสงสาร)	วนิดา (หญิงสาว)	ลดา (เถาวัลย์)
กถา (คำพูด)	นิทุหา (การนอน)	สุธา (ปูนขาว)
ราธา (ดาวนภยูง)	วาสนา (ความเคยชิน)	สีสปา (ต้นประดู่)
ปปา (โรงน้ำดื่ม)	ปภา (แสงสว่าง)	สีมา (เขตแดน)
ขมา (ความอดทน)	ชายา (ภรรยา)	ชตติยา (นางกษัตริย์)

สกุขรา (ก้อนกรวด)	สุรา (เหล้า)	โทลา (ชิงช้า, เปล)
ตุลา (ตาชั่ง)	ลีลา (หีน)	ลีลา (การเยื้องกราย)
ลาลา (น้ำลาย)	เอลา (น้ำลาย)	เมขลา (เข็มขัด)
กลา (ส่วน)	วพวา (ลา)	
อลมพุสา (เทพกัญญาชื่ออลัมพุสา)		มุสา (เบ้า)
มณชูสา (หีบ)	สุลสา (นางสุลสา)	ทิสา (ทิศ)
นาสา (จมูก)	ชุนหา (แสงจันทร์)	คุหา (ถ้ำ)
อีหา (ความเพียร)	ลลิกา (น้ำมูก)	วสุธา (แผ่นดิน)”

เป็นต้น ฟังทราบเหมือนอย่างนี้

อมฺมาทินิ อาลปนเนว รูปเกโท.

ความแตกต่างแห่งรูปของศัพท์มี อมฺมา (แม่) เป็นต้นย่อมมีในอालปนวิภัตติเท่านั้น

[อา การันต์ อิตถิลิงค์ คือ อมฺมา แตกต่างจาก กณฺญา ศัพท์เพียงอาลปนวิภัตติเท่านั้น อาลปนวิภัตติของ กณฺญา คือ กณฺเณ ส่วน อมฺม ศัพท์เป็น อมฺม, อมฺมา ไม่มี อมฺเม]

อมฺมา อมฺมา อมฺมาโย.

[ปฐมา] อมฺมา อมฺมา อมฺมาโย

คสฺส “จเต จา”ติ เอกาเร สมฺปตเต-

เมื่อการแปลง ค เป็น เอ ด้วยสูตรว่า จเต จ (แปลง ค ท้าย จ เป็น เอ นั้นเทียว) ปรากฏพร้อมแล้ว [พระกัจจายนจะกล่าววิธีนี้]

๑๘๑. น อมฺมาทิตโต.

ค ท้าย อมฺมา ศัพท์เป็นต้นย่อมไม่เป็น เอ

เอ อ. เอ อาเทศ คสฺส แห่ง ค *ปรสฺส* อันเป็นเบื้องหลัง *สทฺทโต* จากศัพท์ *อมฺมาทิตโต* อันมี อมฺมา เป็นต้น *น โหติ* ย่อมไม่มี ฯ

[คัมภีร์สุตตนิเทศ (สูตร ๑๑๕) กล่าวว่า อาทิต ศัพท์ในคำว่า อมฺมาทิตโต มีอรรถว่า ปการะ (เหมือนกัน) หมายความว่า แสดงศัพท์ที่มีความหมายเป็นประเภทเดียวกัน นั่นคือหมายถึง อมฺพา อนฺนา และ อมฺมา ที่แปลว่า “แม่” และมีสระ ๒ ตัวเหมือนกับ อมฺพา]

อมฺมาอนฺนาอิจฺเจวมาทิตโต ปรสฺส คสฺส อาลปนเนวจนฺสฺส น เอการตฺตํ โหติ.

ค อาลปนวิภัตติ เอกพจน์เบื้องหลังศัพท์เป็นต้นอย่างนี้ว่า อมฺมา (แม่) อนฺนา (แม่) ย่อมไม่เป็น เอ อักษร

[รูปอาลปนวิภัตติของ อมฺมา, อนฺนา ไม่เป็น อมฺเม, อนฺเน]

“อากาโร วา”ติ รสฺสตฺตํ.

ความเป็นรัสสระ[แห่ง อา อักษรท้ายนามศัพท์ อา การันต์ อิตถิลิงค์] ย่อมมีด้วยสูตร

ว่า อากาโร วา (อา อักษรย่อมาถึงความเป็นรัสสะในเพราะะ ค เบื้องหลังได้บ้าง)

โกติ อมฺม โภติ อมฺมา โภติโย อมฺมา อมฺมาโย.

[อาลปนะ] โภติ อมฺม โภติ อมฺมา โภติโย อมฺมา อมฺมาโย

เอวํ อนฺนา อนฺนา อนฺนาโย, โภติ อนฺน โภติ อนฺนา โภติโย อนฺนา อนฺนาโย. อมฺพา
อมฺพา อมฺพาโย, โภติ อมฺพ โภติ อมฺพา โภติโย อมฺพา อมฺพาโย อิจฺจาติ.

รูปเป็นต้นว่า

[ปฐฺมา] อนฺนา อนฺนา อนฺนาโย

[อาลปนะ] โภติ อนฺน โภติ อนฺนา โภติโย อนฺนา อนฺนาโย

[ปฐฺมา] อมฺพา อมฺพา อมฺพาโย

[อาลปนะ] โภติ อมฺพ โภติ อมฺพา โภติโย อมฺพา อมฺพาโย

พึงกระจายเหมือนอย่างนี้

อมฺมา สทฺทปทฺมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐฺมา	อมฺมา	อมฺมา อมฺมาโย
อาลปนะ	โภติ อมฺม อมฺมา	โภติโย อมฺมา อมฺมาโย
ทฺติยา	อมฺมํ	อมฺมา อมฺมาโย
ตฺติยา	อมฺมาย	อมฺมาหิ อมฺมาภิ
จตุตฺถิ	อมฺมาย	อมฺมานํ
ปญฺจมี	อมฺมาย	อมฺมาหิ อมฺมาภิ
ฉกฺ্ষี	อมฺมาย	อมฺมานํ
สทฺตมี	อมฺมาย อมฺมายํ	อมฺมาสุ

อาการนตฺ.

จบ นามตฺพ์ทฺ อา การันตฺ

อิการนุโต อิตถิลิงโค รตติสทโท.

นามศัพท์อิตถิลิงค์ อี การ์นัต คือ รตติ ศัพท์ (ราตรี)

ตเถว สยาทยุปปตติ.

การกระจายวิภัติมี สี เป็นต้นพึงทราบเหมือนอย่างนั้นนั้นเทียว

[คำว่า ตเถว (เหมือนอย่างนั้นนั้นเทียว) หมายความว่า ก่อนจะลงวิภัติให้ตั้งเป็นลิงค์ (นามศัพท์) ก่อน แล้วเมื่อจะกระจายเอกพจน์ ก็ให้ลงวิภัติฝ่ายเอกพจน์ ไปตามลำดับดังที่ท่านได้แสดงไว้แล้วตอนต้นแห่งนามกัณฑ์นี้]

สิโลโป.

ลป สี วิภัติ

รตติ.

[ปฐมา เอกพจน์] รตติ (ราตรี)

พหุจเน-

ในพหูพจน์ [พระกัจจายณะจะกล่าววิธีนี้]

“สณฺญา, อิวณฺณวณฺณา”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า สณฺญา (ชื่อว่า) และบทว่า อิวณฺณวณฺณา (อิ วัณณะ และ อุ วัณณะ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๘๒. เต อิตถิขยา โป.

อิ วัณณะและ อุ วัณณะเหล่านั้นที่เป็นชื่อของอิตถิลิงค์ ชื่อว่า ป

เต อิวณฺณวณฺณา อ. อิ วัณณะและ อุ วัณณะท. เหล่านี้ อิตถิขยา อันเป็นชื่อของอิตถิลิงค์ โป ชื่อว่า ป ๒

อิตถิยา อาขยา สณฺญา อิตถิขยา.

ชื่อของอิตถิลิงค์ เรียกว่า อิตถิขยา

[ท่านแสดงการตัดบท อิติชยา ว่าตัดบทเป็น อิติ + อาชยา และแสดงรูปวิเคราะห์ของ อิติชยา ว่า อิติชยา อาชยา อิติชยา ส่วนคำว่า สมณา เป็นคำไวพจน์ของ อาชยา กล่าวไว้เพื่อแสดงอรรถของ อาชยา ดังคัมภีร์อภิธานปิปปิกา (คาถา ๑๑๔) แสดงคำไวพจน์ของศัพท์ที่มีอรรถว่า “ชื่อ” ไว้ ๙ ศัพท์ คือ สมณา, อาชยา, อวหา, สมณณา, อภิธาน, นาม, อวหยา, นามเธยยา, อธิวจน ในที่นี้จึงแปลทั้งสองศัพท์ไว้ร่วมกัน การแปลร่วมกันในลักษณะเช่นนี้เป็นธรรมเนียมของภาษาบาลีและสันสกฤต]

ลึงคฺสสนฺดา เต อิวณฺณวณฺณา ยทา อิติชฺชยา, ตทา ปสมฺณา โหนฺตฺติ ปสมฺณายํ “ฌปโต จา”ติอาทินา โยโลโป.

อิ วัณณะและ อุ วัณณะเหล่านั้นซึ่งอยู่ท้ายนามศัพท์ เป็นชื่อของอิตติลึงค์ในกาลใด ในกาลนั้นมีชื่อว่า ป เมื่อชื่อ ป ถูกกระทำแล้วด้วยสูตรนี้ การลบ โย วิภัตติย่อมมีด้วยสูตรเป็นต้นว่า ฌปโต จ (ลบ โย วิภัตติท้าย ฌ, ป, ฌ และ ล ได้บ้าง)

“โยสุ กต” อิจฺจาทินา ทีโฆ.

การที่หะยอมมีด้วยสูตรเป็นต้นว่า โยสุ กต ([รัสสระท้ายนามศัพท์]ยอมถึงความเป็นที่หะในเพราะ โย วิภัตติที่แปลงเป็น นิ แล้วและที่ลบแล้ว)

รตฺติ รตฺติโย รโตย วา, เห รตฺติ เห รตฺติ เห รตฺติโย.

[ปฐมา พหุพจน์]

รตฺติ รตฺติโย รโตย วา

[อาลปนะ] เห รตฺติ เห รตฺติ

เห รตฺติโย

การประกอบรูปศัพท์ รตฺติ

ศัพท์เดิมเป็น รตฺติ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคฺตเถ ปจมา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ให้ อิ ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า “เต อิติชฺชยา โป”

ลบ โย วิภัตติท้าย ป ด้วยสูตรว่า “ฌปโต จ โยโน โลโป”

ที่หะ อิ เป็น อี ด้วยสูตรว่า “โยสุ กตนิการโลเปสุ ทีฆ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปํ ฤตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น รตฺติ

การประกอบรูปศัพท์ รตโย (ปฐมา พหุพจน์)

ศัพท์เดิมเป็น รตติ

ลง โย ปฐมาวิภตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพพมโหจิตมสสรุ สเรน วิโยชเย”

ให้ อี ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตถิขยา โป”

แปลง โย เป็น โอ ด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า “ตโต โยนโม ตุ”

แปลง อี เป็น ยุ ด้วยสูตรว่า “ปสณณสส จ”

ลบ ตุ พยัญชนะสังโยคตัวหนึ่งด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “พยณฺชน โน จ วิสณฺโณโค”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น รตโย

“อโม”ติอาทินา นิคคหิตํ.

[การแปลง อํ วิภตติ]เป็นนิคคหิตย่อมมีด้วยสูตรเป็นต้นว่า อํ โม (แปลง อํ และ ม
ท้าย ณ, ล และ ป เป็นนิคคหิต)

รตตี รตตี รตติโย.

[ทุตติยา] รตตี

รตตี รตติโย

การประกอบรูปศัพท์ รตตี

ศัพท์เดิมเป็น รตติ

ลง อํ ทุตติยาวิภตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตเถ ทุตติยา”

ให้ อี ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตถิขยา โป”

แปลง อํ เป็นนิคคหิต ด้วยสูตรว่า “อโม นิคคหิตํ ณลเปหิ”

สำเร็จรูปเป็น รตตี

ตติยาทีสุ-

ในตติยาวิภัตติเป็นต้น [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“เอกวจนान์, นาทีนุ”ติ จ วุตเต.

บทว่า เอกวจนान์ (ซึ่งเป็นเอกพจน์) และบทว่า นาทีนุ (มี นา วิภัตติเป็นต้น) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๘๓. ปโต ยา.

แปลงวิภัตติเอกพจน์มี นา เป็นต้นท้าย ป เป็น ยา

ยา อ. ยา อาเทศ วิภตติคณาน์ ของหมู่แห่งวิภัตติท. นาทีนุ อันมี นา เป็นต้น เอกวจนान์ อันเป็นเอกพจน์ ปเรส อันเป็นเบื้องหลัง ปโต จาก ป โหติ ย่อมมี ฯ

ปสณฺณโต อิวณฺณวณฺณเณหิ ปเรสฺ นาทีนเมกวจนान์ วิภตติคณาน์ ยาอาเทโส โหติ.

แปลงหมู่แห่งวิภัตติอันมี นา วิภัตติเป็นต้นซึ่งเป็นเอกพจน์ที่อยู่ท้าย อิ วัณณะและอุ วัณณะที่มีชื่อว่า ป เป็น ยา

รตฺติยา รตฺตีหิ รตฺตีภิ รตฺติหิ รตฺติภิ, รตฺติยา รตฺตีนํ รตฺตินํ.

[ตติยา] รตฺติยา

รตฺตีหิ รตฺตีภิ รตฺติหิ รตฺติภิ

[จตุตถี] รตฺติยา

รตฺตีนํ รตฺตินํ

การประกอบรูปศัพท์ รตติยา

ศัพท์เดิมเป็น รตติ

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรณฺ ตติยา”

ให้ อิ ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตฺธิชฺยา โป”

แปลง นา วิภัตติท้าย ป เป็น ยา ด้วยสูตรว่า “ปโต ยา”

สำเร็จรูปเป็น รตติยา

ปญจมีย์-

ในปญจมีย์วิภัตติ [พระกัจจายนจะกล่าววิธีนี้]

๑๘๔. อมา ปโต สมีสูมานํ วา.

แปลง สมี และ สฺมา วิภัตติทำย ป เป็น อํ และ อา ตามอุทาหรณ์

อมา อ. อํ และ อา อาเทศท. สมีสูมานํ แห่ง สมี และ สฺมา วิภัตติท. *ปเรสํ* อันเป็น
เบื้องหลัง *ปโต* จาก ป โหนฺติ ย่อมมี วา ตามอุทาหรณ์ ๕

ปอิจฺเจตสฺมา ปเรสํ สมีสูมาอิจฺเจเตสํ ยถากุณฺมํ อํอาอาเทศา โหนฺติ วา.

แปลงวิภัตติเหล่านี้คือ สมี และ สฺมา ที่อยู่ท้ายสระว่า ป นี้เป็น อํ และ อา โดย
ลำดับตามอุทาหรณ์

วตฺถิตฺติวิภาสโตโย วาสทโท.

วา ศัพท์นี้มีอรรถว่า วตฺถิตฺติวิภาส

เตน อุวณฺณนฺโตโต น โหนฺติ.

เพราะเหตุนั้น [การแปลง สมี และ สฺมา เป็น อํ และ อา] จึงไม่มีทำยนามศัพท์ที่มี
อุ วัณณะเป็นที่สุด

อิวณฺณนฺโตโตปิ ยถาปโยคํ.

แม้ทำยนามศัพท์ที่มี อิ วัณณะเป็นที่สุด ก็ได้ตามสมควรแก่อุทาหรณ์

[โดยทั่วไป ชื่อว่า ป คือ ทั้ง อิ อี และ อุ อู แต่ วา ศัพท์มุ่งให้ถือเอาเป็นบางส่วนกล่าวคือแปลง
เฉพาะ อิ อี เท่านั้น มิได้หมายรวมถึง อุ อู ด้วย และหมายถึงบางส่วนของนามศัพท์ อิ, อี การันต์อิตติลึงค์
มิใช่ทั้งหมด จึงแปลง สมี เป็น อํ, สฺมา เป็น อา ทำย รตฺติ, มติ, รติ, นิกติ และ ปุถวี เป็นต้นโดยมีรูปว่า รตฺยา,
รตฺยํ, มตฺยา, มตฺยํ ดังนี้ เป็นต้น]

“สเร, ยกาโร”ติ จ วุตเต สีมณฑุกคตีหิ โยวจนเนวจนคคทณญจ.

บทว่า สเร (ในเพราะสระ) และบทว่า ยกาโร (ย อักษร) ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรนี้] และสองบทว่า โยวจนเนวจน ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรนี้] โดยสืหคตินัยและมณฑุกคตินัย

[บทว่า สเร ตามมาจากสูตรว่า ฌลานมียวา สเร วา

บทว่า ยกาโร ตามมาจากสูตรว่า ยวการา จ

บทว่า โยวจน ตามมาด้วยสืหคตินัยจากสูตรว่า โยสุ จ

บทว่า เอกวจน ตามมาด้วยมณฑุกคตินัยจากสูตรว่า สัสเสวกวจนเส จ]

๑๘๕. ปสณญสส จ.

แปลงสระที่ชื่อ ป เป็น ย อักษรในเพราะสระอันแปลงมาจาก โย วิภัตติ และวิภัตติ เอกพจน์ได้บ้าง

ยกาโร อ. ย อักษร *สรสส* แห่งสระ *ปสณญสส* อันมีชื่อว่า ป โหติ ย่อมมี *สเร* ในเพราะสระ *อาทเส* อันเป็นอาเทศ *โยวจนสส จ* แห่ง โย วิภัตติ ด้วย *เอกวจนสส จ* แห่งวิภัตติเอกพจน์ ด้วย จ บ้าง ๒

[สูตรนี้แสดงการแปลง อิ และ อี เป็น ย ในเพราะสระหลังอันแปลงมาจาก โย วิภัตติ และวิภัตติ เอกพจน์ ตัวอย่างที่แปลง อิ เป็น ย คือ รตยา ส่วนตัวอย่างที่แปลง อี เป็น ย คือ นชฺไซ (ดู สูตร ๑๘๘)]

ปสณญสส อิวณญสส โยวจนเนวจนวิภตฺตีนมาทเส สเร ปเร ยกาโร โหติ.

แปลง อิ วัณณะที่ชื่อ ป เป็น ย อักษรในเพราะสระเบื้องหลังที่แปลงมาจาก โย วิภัตติ และวิภัตติเอกพจน์ทั้งหลาย

เอตถ จ ยการสเสวาธการโต ปสณญคคทณน อิวณโณว คยหติ.

อนึ่ง ฟังถือเอา อิ วัณณะเท่านั้นในสูตรนี้ ด้วย ปสณญ ศัพท์ เพราะ ย อักษรเป็น ศัพท์ตามมาในสูตรต่าง ๆ นั้นเทียว

[ศัพท์ว่า ยการ (ย อักษร) ตามมาจากสูตรว่า ยวการา จ ดังนั้น คำว่า ปสณญ (มีชื่อว่า ป) จึง

หมายเอาสระ อิ วัณณะที่อาจแปลงเป็น ย ได้ ไม่หมายเอาสระ อุ วัณณะ การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า เอกเทศยฺยจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงหมู่ แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน ซึ่งในที่นี้เป็นกรการกล่าวถึงหมู่คือสระ อิ วัณณะและ อุ วัณณะ แต่เจตนาหมายถึงบางส่วนคือสระ อิ วัณณะอย่างเดียว ดังอุทาหรณ์ว่า สมฺพุโท มยา ทิฏฺฐโจะ (เราเห็นมหาสมุทรแล้ว) ความจริงมหาสมุทรที่เห็นได้ด้วยตาเนื้อเป็นเพียงบางส่วนเท่านั้น มิใช่ทั้งหมด สำนวนเช่นนี้พบมากในพระไตรปิฎกและอรรถกถา]

จตุคคหณิ “รตฺโต” ตืออาทิสฺสู นิวตตฺนตฺถํ.

จ ศัพท์มีประโยชน์เพื่อห้ามในอุทาหรณ์ว่า รตฺโต (ในราตรี) เป็นต้น

[จ ศัพท์ทำหน้าที่ห้ามการแปลง อิ เป็น ย ด้วยสูตรนี้ในอุทาหรณ์ว่า รตฺโต เป็นต้น จึงแปลว่า “ได้บ้าง”]

รตฺยา รตฺติยา รตฺตีหิ รตฺตีภิ, รตฺติหิ รตฺติภิ, รตฺติยา รตฺตีนิ รตฺตีนิ

[ปัญจมี]	รตฺยา รตฺติยา	รตฺตีหิ รตฺตีภิ รตฺติหิ รตฺติภิ
[ัญฐี]	รตฺติยา	รตฺตีนิ รตฺตีนิ

การประกอบรูปศัพท์ รตฺยา

ศัพท์เดิมเป็น รตฺติ

ลง สฺมา ปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทานเ ปญจมี”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโรจิตฺมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ให้ อิ ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตฺถิขฺยา โป”

แปลง สฺมา ท้าย ป เป็น อา ด้วยสูตรว่า “อมา ปโต สฺมีสมานํ วา”

ในเพราะ อา ที่แปลงมาจาก สฺมา แปลง อิ เป็น ย ด้วยสูตรว่า “ปสฺถณฺสส จ”

ลบ ตฺ สันโยคตัวหนึ่งด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “พฺยณฺชนเ จ วิสณฺโณโค”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยฺตุเต”

สำเร็จรูปเป็น รตฺยา

สฺมีวจนเ อมาเทศยการาเทศา.

ใน สฺมี วิภัตติ การแปลง[สฺมี วิภัตติ]เป็น อ และการแปลง[สระ อิ วัณณะ] เป็น ย

อักษรย่อมี

รตย.

[สัตตมี เอกพจน์] รตย

การประกอบรูปศัพท์ รตย

ศัพท์เดิมเป็น รตติ

ลง สมี สัตตมีวิภัติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตตมี”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ให้ อี ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตฺถิขยา โป”

แปลง สมี ท้าย ป เป็น อ ด้วยสูตรว่า “อมา ปโต สมีสมานํ วา”

ในเพราะ อ ที่แปลงมาจาก สมี แปลง อี เป็น ย ด้วยสูตรว่า “ปสณฺณสฺส จ”

ลบ ต สังโยคตัวหนึ่งด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “พฺยณฺชน โจ วิสณฺณโณ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ฺยตุเต”

สำเร็จรูปเป็น รตย

[แต่ต่อไปจะไม่แยกพยัญชนะออกจากสระก่อนจะตั้งชื่อ ป เพื่อประหยัดเวลาในการประกอบรูปศัพท์]

“ขปโต สมี ย วา”ติ ยอาเทโส.

การแปลง[สมี วิภัติ]เป็น ย ย่อมมีด้วยสูตรว่า ขปโต สมี ย วา (แปลง สมี วิภัติ
ท้าย ข และ ป เป็น ย ได้บ้าง)

รตติย.

[สัตตมี เอกพจน์] รตติย

อณฺณตถ “อ, สฺมี, วา”ติ จ วตฺตเต.

ในฝ่ายอื่น[จากการแปลง สฺมี เป็น อ และ ย] บทว่า อ (เป็น อ) และบทว่า สฺมี (สฺมี วิภตฺติ) และบทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๘๖. อาทิตโต โอ จ.

แปลง สฺมี วิภตฺติทำย อาทิตฺตํและศัพฺทอื่น ๆ เป็น อ, โอ และอื่น ๆ ได้บ้าง

สฺมี อ. สฺมี วิภตฺติ ปรํ อันเป็นเบื้องหลัง อาทิตโต จ จาก อาทิตฺตํ ด้วย อ จ เป็น อ อาเทศด้วย โอ จ เป็น โอ อาเทศ ด้วย โหติ ย่อมเป็น วา บ้าง ฯ

[จ ศัพฺทในสูตรนี้เรียกว่า วุตตาวุตตสมุจฺจยะ คือ รวบรวมเนื้อความทั้งที่กล่าวไว้และที่มีได้กล่าวไว้โดยประกอบไว้ทำยบทสองบทที่เป็นนิมิตตะคือ อาทิตโต และการิยะ คือ โอ จึงรวบรวมนิมิตตะอันได้แก่ รตฺติ ศัพฺทเป็นต้น และรวบรวมการิยะคือ อา, อ และ โอ]

อาทิตฺตํเจตฺตสฺมา สฺมีวจนฺสฺส อโอาเทศา โหนฺติ วา.

แปลง สฺมี วิภตฺติทำยศัพฺทว่า อาทิตฺตํ นี้ เป็น อ และ โอ ได้บ้าง

จสทฺเทน อณฺณสฺมาปี อาอโอาเทศา.

[การแปลง สฺมี วิภตฺติ]ทำยศัพฺทอื่นเป็น อา, อ และ โอ ย่อมมีด้วย จ ศัพฺท

รตฺยา รตฺตี รตฺโต รตฺติยา รตฺตีสฺสุ รตฺตีสฺสุ.

[สัตตมฺ] รตฺยา รตฺตี รตฺโต รตฺติยา รตฺตีสฺสุ รตฺตีสฺสุ

การประกอบรูปศัพฺท รตฺโต

ศัพฺทเดิมเป็น รตฺติ

ลง สฺมี สัตตมฺวิภตฺติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตฺตมฺ”

ให้ อี ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตฺถิขยา โป”

แปลง สฺมี เป็น โอ ด้วย จ ศัพฺทในสูตรว่า “อาทิตโต โอ จ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมฺโหจิตฺตมฺสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกคิสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทศปฺจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกคิ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตเต”

สำเร็จรูปเป็น รตโต

รตติ สหุพพมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	รตติ	รตตี รตติโย รตโย
อาลปะนะ	เห รตติ	รตตี รตติโย
ทุตติยา	รตตี	รตตี รตติโย
ตติยา	รตติยา	รตตีหิ รตตีภิ รตติหิ รตติภิ
จตุตถี	รตติยา	รตตีนํ รตตินํ
ปัญจมี	รตติยา รตยา	รตตีหิ รตตีภิ รตติหิ รตติภิ
ษฎฐี	รตติยา	รตตีนํ รตตินํ
สัตตมมี	รตยํ รตติยํ รตยา รตตี รตโต รตติยา	รตตีสุ รตติสุ

เอวมณฺณานิปี

ปรตติ	ยุตติ	วุตติ	กิตติ	มุตติ	ติตติ	ขนติ	กนติ
สนติ	ตฺนติ	สิทฺธิ	สุทฺธิ	อิทฺธิ	วฺทฺธิ	พฺทฺธิ	โพธิ.
ภุมิ	ชาติ	ปีติ	สูติ	นนฺทิ	สนฺธิ	สาณิ	โกฏฺฐิ
ทิกฺกุสิ	วฺทฺตฺมิ	ตฺกฺกุสิ	ยฺกฺกุสิ	ปาพิ	อาพิ	นาพิ	เกพิ.

สติ มติ คติ จุตติ ธิติ ยุวติ วิภติ รติ รุจิ รสมิ อสนิ วสนิ โอสธิ องคฺคฺสิ ฐฺลฺสิ ทฺนฺทฺทฺทฺทฺ ทฺณฺทฺทฺทฺ ทฺณฺทฺทฺทฺ โทณฺ
อฏฺฐิ ฉฺวิ อาทฺธิ นิ อิการนฺตนาทานิ.

นามศัพท์ อิ การันต์แม่เหล่าอื่นเป็นต้นว่า

“ปรตติ (ทหารราบ)	ยุตติ (ความสมควร)	วุตติ (อาชีพ)
กิตติ (ชื่อเสียง)	มุตติ (ความหลุดพ้น)	ติตติ (ความอิม)
ขนติ (ความอดทน)	กนติ (ความงาม)	สนติ (ความสงบ)
ตฺนติ (แบบแผน)	สิทฺธิ (ความสำเร็จ)	สุทฺธิ (ความบริสุทธิ์)
อิทฺธิ (ฤทธิ)	วฺทฺธิ (ความเจริญ)	พฺทฺธิ (ความรู้)

โพธิ (ความตรัสรู้)	ภุมิ (แผ่นดิน)	ชาติ (การเกิด)
ปีติ (ความอิมใจ)	สูติ (การเกิด)	นหฺนฺติ (ความเพลิดเพลิน)
สนฺธิ (การปฏิสนธิ)	สาณิ (ผ้าฆ่า)	โกฏฺฐิ (ปลาย, จำนวนโกฏฺฐิ)
ทิกฺขุจฺจิ (ความเห็น)	วุฑฺฒิ (ความเจริญ)	ตุฏฺฐิ (ความยินดี)
ยฺฆุจฺจิ (ไม้เท้า)	ปาฬิ (ภาษาบาลี)	อาฬิ (แถว)
นาฬิ (ทะนาน)	เกฬิ (การเล่น)	สติ (ความระลึกได้)
มติ (ความรู้)	คติ (การไป)	จฺตุติ (การเคลื่อน, การจฺตุติ)
ธิตฺติ (ความเพียร)	ยฺยุติ (หญิงสาว)	วิกิตฺติ (การเปลี่ยนแปลง)
รติ (ความยินดี)	รุจฺจิ (ความชอบใจ, รัศมี)	รสฺมิ (รัศมี)
อสฺนิ (สายฟ้า)	วสฺนิ (ผ้า)	โอสฺสิ (ดาวประกายพฤษ)
องฺคฺลฺลิ (นิ้วมือ)	ฐฺลฺลิ (ฐล)	ทฺนฺทฺทฺทิ (กลองใหญ่)
โทณิ (รางไม้)	อฺณฺวิ (ป่าดง)	ณฺวิ (ผิวหนัง)

พึงทราบเหมือนอย่างนี้

[สองคาถาแรกชื่อว่า สมานิกา ประกอบด้วย ค รุ, ล หุ และ ร ช คณะ ส่วนข้อความต่อมาเป็น
ประโยคร้อยแก้วธรรมดา]

อิการนต์.

จบ นามศัพท์ อี การนต์

อีการนโต อิตถิลิงโค อิตถีสทโท.

นามศัพท์อิตถิลิงค์ อี การันต์ คือ อิตถี ศัพท์ (สตรี)

[บพว่า อิตถี สำเร็จรูปมาจาก อิสุ ธาตุ + ต ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์เป็นกัตตุสาธนะว่า ปุริเส อิจฺฉตีติ อิตถี (อิตถี คือ ผู้ปรารถนาบุรุษ) หรือมีรูปวิเคราะห์เป็นกรรมสาธนะว่า ปุริเสหิ อิจฺฉียตีติ อิตถี (อิตถี คือ ผู้อันบุรุษปรารถนา) ในบาลีใช้เป็น อิตถี หรือ ถี ปทรูปสิทธิมนุชรีใหม่ (สูตร ๑๘๗) กล่าวว่า บาลีควรมีรูปเดิมเป็น ถี ซึ่งคล้ายกับสันสกฤตว่า สตรี โดยมาจาก เถ ธาตุ + อ ปัจจัย เมื่อมีรูปสำเร็จเป็น ถี แล้วให้ประกอบ อี ศัพท์ที่เป็นศัพท์ภาวะคือศัพท์ที่ไม่มีอรรถพิเศษใดๆ แต่มีอรรถเหมือนกับบทที่ประกอบรวม เหมือนดัง อศัพท์ที่เป็นศัพท์ภาวะในอุทาหรณ์ว่า วชฺชเมว อวชฺช (อวัชชะ คือ โทษนั้นแหละ) มติดังกล่าวนี้เป็นที่ยอมรับโดยทั่วไปเพราะสอดคล้องกับรูปวิเคราะห์ที่ฎีกาของทีฆนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๓๗๘) ว่า ถียติ สหณฺณติ เอตุลคพโภติ อิตถี (อิตถี คือ ผู้มีกรรมถูกเบียดเบียน)]

“อิตถ” อิตฺธ-

ในอุทาหรณ์ว่า อิตถ นี้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“อิตถียํ, ปจฺจโย”ติ จ วตฺตเต.

บพว่า อิตถียํ (ในอิตถิลิงค์) และบพว่า ปจฺจโย (ปัจจัย) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๘๗. นทาทีโต วา อี.

ลง อี ปัจจัยทำนามศัพท์นทาทีคณะ และศัพท์อื่นๆ (ที่มีใช้นทาทีคณะ)

ปจฺจโย อ.ปัจจัย อี คือ อี โหติ ย่อมลง ปริ ในเบื้องหลัง ลิงฺคฺมหา จากนามศัพท์นทาทีโต วา อันมี นท เป็นต้น ด้วย วตฺตมานา อันเป็นไปอยู่ อิตถียํ ในอิตถิลิงค์ ฯ

[วา ศัพท์ในสูตรนี้ ทำหน้าที่เหมือน จ ศัพท์ที่เรียกว่า อวตฺตสมฺมุจฺจยะ โดยรวบรวมกลุ่มศัพท์ที่มีใช้นท เป็นต้น]

นทาทีโต วา อนทาทีโต วา อิตถียํ วตฺตมานา ลิงฺคฺมหา อีปจฺจโย โหติ.

ลง อี ปัจจัยท้ายนามศัพท์นทาทิคณะ และที่มีไชนทาทิคณะที่เป็นไปในอิตถิลิงค์

[นทาทิคณะ คือ กลุ่มศัพท์ อ การันต์ที่ลง อี ปัจจัย เช่น นท (นที), อิตถ (อิตถิ), มห (มหี), กุมาร (กุมารี), ตรุณ (ตรุณิ) ดังที่กล่าวไว้ในศัพท์แจกตาม นที ส่วนศัพท์ที่มีไชนทาทิคณะ คือ กลุ่มศัพท์อื่นจาก อ การันต์ อันได้แก่ อุ การันต์ และ โอ การันต์ ซึ่งลง อี ปัจจัย คือ ปุถุ (ปุถวี), โค (คาวิ) อนึ่ง อาทิ ศัพท์ในนทาทิโต มีอรรถว่า ปการะ คือ เหมือนกัน หมายถึง กลุ่มศัพท์ที่ลง อี ปัจจัยเหมือนกันเหล่านั้น]

วาคคหณนทาทิสम्ปิณฑนตถ.

วา ศัพท์มีอรรถรวบรวมศัพท์ที่มีไชนทาทิคณะ[มาไว้ในสูตรนี้]

เตน ปุถุควาทิโต จ อี.

เพราะเหตุนั้น จึงลง อี ปัจจัยท้าย ปุถุ และ โค ศัพท์เป็นต้น

[ปุถุ ลง อี = ปุถวี (แผ่นดิน), โค ลง อี = คาวิ (แม่โค)]

สรโลเป “กวจาสวณฺณํ ลุตเต”ติ อสวณฺเณ สมปตเต ปกติภาโว.

เมื่อลบสระหน้าแล้ว ความเป็นอัสวณะด้วยสูตรว่า กวจาสวณฺณํ ลุตเต (เมื่อสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกันถูกลบแล้ว สระหลัง [คือ อี, อี และ อุ] ย่อมถึงความเป็นสระอัสวณะ [คือ เอ โอ]ในบางแห่ง) ปรากฏพร้อมแล้ว ความเป็นปกติ[ของสระหลัง]ย่อมมี

นามพยุปะเทโส.

ให้ตั้ง [อิตถิ] เป็นนาม

[การตั้ง อิตถิ เป็นนาม ให้ตั้งด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า ตทฺธิตสมาสกิตกา นามวาทเวตุนาที่สุ จ]

สยาทยุปะตติ.

การกระจายวิภัตติมี สี เป็นต้นย่อมมี

อิตถิ, อิตถิ.

[ปฐมา] อิตถิ อิตถิ

“อโฆ รสสนุ”ติอาทินา รสสตต.

ความเป็นรัสสะ[ของบทนั้น]ย่อมมีด้วยสูตรเป็นต้นว่า อโฆ รสฺสํ (สระ[ท้ายนาม-
ศัพท์] ที่มีไข่ ฆ ย่อมถึงความเป็นรัสสะในเพราะเอกวจนะและ โย วิภัตติได้ข้างนั้นเทียว)

อิตฺถิโย.

[ปฐมา พหุพจน์] อิตฺถิโย

การประกอบรูปศัพท์ อิตฺถิ

ศัพท์เดิมเป็น อิตฺถ

ลง อี ปัจจัยอิตฺถิลิงค์ด้วยสูตรว่า “นทาโทโต วา อี”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

ให้ อิตฺถิ ศัพท์เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตฺทฺธิตสมาสกิตกา นามวาทเวตฺตุนาทีสุ จ”

สำเร็จรูปเป็น อิตฺถิ

ลง โย วิภัตติท้าย อิตฺถิ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา”

ให้ อี ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตฺถิขฺยา โป”

ลบ โย ท้าย ป ด้วยสูตรว่า “ฆปโต จ โยหนฺ โลโป”

สำเร็จรูปเป็น อิตฺถิ

สมโพธเน “ฉลปา รสฺสน”ติ รสฺสตุตฺ.

ในการร้องเรียก ความเป็นรัสสะ[ของ อิตฺถิ ศัพท์]ย่อมมีด้วยสูตรว่า ฉลปา รสฺสํ (ฉ,
ล และ ป ย่อมถึงความเป็นรัสสะในเพราะ ค วิภัตติ)

โกติ อิตฺถิ โภติโย อิตฺถิ อิตฺถิโย.

[อาลปะนะ] โภติ อิตฺถิ

โภติโย อิตฺถิ อิตฺถิโย

ทุดิเยกวางเน-

ในทุดิยาววิภัตติ เอกพจน์ [พระกัจจายณะจะกล่าววิธีนี้]

“ฌปโต สฺมี ยํ วา”ติ อีโต “วา”ติ วตฺตเต.

บทว่า วา (ได้บ้าง) จากสูตรว่า ฌปโต สฺมี ยํ วา (แปลง สฺมี วิภัตติท้าย ฌ และ ป เป็น ยํ ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๘๘. อํ ยมีโต ปสณฺณโต.

แปลง อํ วิภัตติท้าย อี ที่มีชื่อว่า ป เป็น ยํ ได้บ้าง

อํ อ. อํ วิภัตติ *ปร* อันเป็นเบื้องหลัง *อีโต* จาก อี *ปสณฺณโต* อันมีชื่อว่า ป *ยํ* เป็น ยํ *โหติ* ย่อมเป็น *วา* บ้าง ๆ

[ฉบับสิงหลมีรูปว่า ปสณฺณโต คัมภีร์พยาชยาใหม่กล่าวว่าให้ที่ชนะ อ เป็น อา เพื่อการออกเสียงง่าย แต่ฉบับพม่ามีรูปเป็น ปสณฺณโต ในที่นี้ใช้ตามฉบับพม่า]

ปสณฺณโต อีการโต ปรสฺส อวฺจนสฺส ยํ โหติ วา.

แปลง อํ วิภัตติท้าย อี อักษรที่มีชื่อว่า ป เป็น ยํ ได้บ้าง

อิตฺถิยํ อิตฺถิ อิตฺถิ อิตฺถิโย, อิตฺถิยา อิตฺถิหิ อิตฺถิภิ, อิตฺถิยา อิตฺถินํ, อิตฺถิยา อิตฺถิหิ อิตฺถิภิ, อิตฺถิยา อิตฺถินํ, อิตฺถิยํ อิตฺถิยา อิตฺถิสฺสุ.

[ทุดิยา]	อิตฺถิยํ อิตฺถิ	อิตฺถิ อิตฺถิโย
[ตติยา]	อิตฺถิยา	อิตฺถิหิ อิตฺถิภิ
[จตุตถิ]	อิตฺถิยา	อิตฺถินํ
[ปัญจมี]	อิตฺถิยา	อิตฺถิหิ อิตฺถิภิ
[ฉกฺฐี]	อิตฺถิยา	อิตฺถินํ
[สัตตมี]	อิตฺถิยํ อิตฺถิยา	อิตฺถิสฺสุ

การประกอบรูปศัพท์ อิตฺถิยํ

ศัพท์เดิมเป็น อิตฺถิ

ลง อํ หุติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ หุติยา”
 ให้ อี ชื่อว่า ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตฺติขยา โป”
 รัสสะ อี เป็น อี ด้วยสูตรว่า “อโสม รัสสะเมกฺวณโยสฺวาปิ จ”
 แปลง อํ ท้าย ป เป็น ยํ ด้วยสูตรว่า “อํ ยมฺโิตํ ปสณฺณโต”
 สำเร็จรูปเป็น อิตฺติยํ

อิตฺติ สหุพพมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐฺมา	อิตฺติ	อิตฺติ อิตฺติโย
อาลปนะ	โกติ อิตฺติ	โกติโย อิตฺติ อิตฺติโย
หุติยา	อิตฺติยํ อิตฺติ	อิตฺติ อิตฺติโย
ตติยา	อิตฺติยา	อิตฺติหิ อิตฺติภิ
จตุตฺถิ	อิตฺติยา	อิตฺตินํ
ปัญจมี	อิตฺติยา	อิตฺติหิ อิตฺติภิ
ษฎฺฐี	อิตฺติยา	อิตฺตินํ
สํตฺตมี	อิตฺติยํ อิตฺติยา	อิตฺติสุ

เอวํ นที นที.

[ปฐฺมา] นที นที ฟังกระจายเหมือนอย่างนี้

โยโลปภาเว “ตโต โยนโม ตู”ติ เอตถ ตฺสทฺเทน โยนโมกาโร จ.

เมื่อไม่ลบ โย วิภัตติ การแปลง โย วิภัตติเป็น โอ อักษรย่อมีด้วย ตฺ ศัพท์ในสูตรว่า
 ตโต โยนโม ตู (แปลง โย วิภัตติท้าย อาร นั้น และศัพท์อื่นๆ เป็น โอ) นี้

“ปสณฺณสฺส จา”ติ อีการสฺส ยกาโร.

แปลง อี อักษรเป็น ย อักษรด้วยสูตรว่า ปสณฺณสฺส จ (แปลงสระที่ชื่อ ป เป็น ย อักษร
 ในเพราะสระอันแปลงมาจาก โย วิภัตติ และวิภัตติเอกพจน์ได้บ้าง)

“ยวตํ ตลน” อิจฺจาทีนา ทฺยสฺส ชกาโร ทฺวิตตํ.

การแปลง หยุ เป็น ช อักษรย่อมีด้วยสูตรเป็นต้นว่า ยวตํ ตลน (พยัญชนะทั้งหลายของ ต, ล, น, ท และอักษรอื่นที่มี ย อักษรตามมาย่อมาถึงความเป็น จ, ล, ฌ, ช และอักษรอื่นได้บ้าง) และการซ้อนอักษรย่อมี

[นี่เป็นการอธิบายเพื่อประกอบรูป นชโซ]

นชโซ สนทนติ นทโย.

[ปฐมา พหูพจน์] นชโซ สนทนติ, นทโย (แม่น้ำทั้งหลายย่อมไหลไป)

การประกอบรูปศัพท์ นชโซ

ศัพท์เดิมเป็น นท

ลง โย ปฐมาวิภตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา”

ให้ อี ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตถิขยา โป”

แปลง โย เป็น โอ ด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า “ตโต โยนโม ตุ”

แปลง อี ทำย นท เป็น ย ด้วยสูตรว่า “ปสณณสส จ”

แปลง หยุ เป็น ช ด้วยสูตรว่า “ยวตํ ตลนทการานํ พยณชนานิ จลนชการตติ”

ซ้อน ช เป็น ชช ด้วยสูตรว่า “ปร เทวภาโว จาเน”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตเต”

สำเร็จรูปเป็น นชโซ

เอตถ เจवं สีขณนทานํ นชโซอาทินํ วุตติยํ อานตตคคคหณาทินา นิปผาทนํ อตรชสุคตาทีนํ
วีย นิปผาทนุพายนตรทสนนตถนติ ทฎจพพ์.

อนึ่ง การประกอบรูปศัพท์ นชโซ เป็นต้นซึ่งสำเร็จอยู่ในสูตรนี้ [คือ ทำตัวรูปด้วยสูตรมากๆ ตามมติปทรูปสิทธิปกรณ์นี้] ในวุตติของกัจจายนไวยากรณ์ ท่านกระทำแล้วด้วยอานตต ศัพท์เป็นต้น [การประกอบรูปศัพท์เช่นนั้นนี้มีประโยชน์เพื่อแสดงวิธีการประกอบรูปศัพท์อีกอย่างหนึ่งเหมือนการประกอบรูปศัพท์ อตรช และ สุคต เป็นต้น บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้

[ในกัจจายนไวยากรณ์ แสดงการประกอบรูปศัพท์ นชโซ และ นชชา ด้วยการแปลง ที่ กั ย โย หรือนา วิภตติ เป็น ชโซ และ ชชา ด้วยภาวนิเทศว่า อานตต ในสูตรว่า มาตุลาทีนมานตตมีกาเร แต่ปทรูปสิทธิ-

ปกรรมแสดงอีกวิธีหนึ่งซึ่งสับสนกว่านั้น เพราะต้องการแสดงการประกอบรูปศัพท์ตามชั้นตอนปกติ จัดเป็น
ครุภัญญคือภัญญาก แต่ภัญญของกัจจายนไวยากรรมเป็นลหุภัญญ คือ ญ่ง่ายๆ

คำว่า อตฺรช และ สุกต นี้ มีวิธีการประกอบรูปศัพท์ในคัมภีร์นั้นได้ ๒ วิธี วิธีแรกกระทำด้วย จ
ศัพท์ในสูตรว่า โท ธสฺส จ โดย อตฺรช มาจาก อตฺตช แปลง ต เป็น ร, สุกต มาจาก สุกท แปลง ท เป็น ต
ตามวิธีหลังทำด้วยสูตรว่า สุมา นา ที่กล่าวซ้ำอีก และด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า ยวมทนตรลา จาคมา (ใน
กัจจายนไวยากรรมแสดงสูตรนี้เป็นอาเทศวิสูตรด้วย จ ศัพท์)

คำว่า “ด้วย อานตฺต ศัพท์เป็นต้น” หมายถึง การกระทำได้หลายวิธี นอกจากด้วย อานตฺต แล้ว
ยังมีการแปลง ต เป็น ร ด้วยการแบ่งสูตรว่า สุมา นา อีก ดังนี้เป็นต้น

คำว่า นิปฺพาทน คือ การประกอบรูปศัพท์ให้สำเร็จ มาจาก นิ บทหน้า + ปท ธาตุ + เณ ปัจจย + ยุ
ปัจจย]

เห นฺทึ เห นฺทึ เห นฺชฺไซฺ เห นฺทึโย, นฺทึยํ นฺทึ นฺทึ นฺชฺไซฺ นฺทึโย.

[อาลปนะ] เห นฺทึ เห นฺทึ เห นฺชฺไซฺ เห นฺทึโย

[ทุติยา] นฺทึยํ นฺทึ นฺทึ นฺชฺไซฺ นฺทึโย

อมาทิสฺสุด “อา ปโต”ติ โยคฺวิภาเคน กุวฺจึ นาสานญจาดตฺ.

แปลง นา และ ส วิภัตติเป็น อา ด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือ อา ปโต (แปลง[วิภัตติ]
ท่าย ป เป็น อา) ในสูตรเป็นต้นว่า อมา (แปลง สฺมี และ สุมา วิภัตติท่าย ป เป็น อํ และ อา ได้
บ้าง)

[ตามปกติการแบ่งสูตรที่เรียกว่า โยคฺวิภาเค มักจะตัดส่วนต้นหรือส่วนหลัง แต่ในที่นี้ตัดคำว่า
อา ปโต จากข้อความเต็มว่า อมา ปโต สฺมีสุมานํ ว่า ดังนั้นจึงอาจแบ่งสูตรเป็น สรา โลปฺ ในสูตรว่า สรา สเร
โลปฺ ได้เช่นกัน ทำให้ลบสระหน้าในเพราะพยัญชนะหลังได้ เช่น คฺลา มาจาก คฺลา ดังนี้เป็นต้น]

เตน “น ชฺจจา วสฺโล โหติ, ปถพฺยา เอกฺรชฺเชนา”ติอาทึ สิชฺชมฺติ.

เพราะเหตุนั้น อุทาหรณ์เป็นต้นว่า “น ชฺจจา วสฺโล โหติ (บุคคลมิได้เป็นคนถ้อย
เพราะชาติ), ปถพฺยา เอกฺรชฺเชน ([ไสยาบัตติผลประเสริฐกว่า]ความเป็นพระราชารู้เดียวของ
แผ่นดิน)” ย่อมสำเร็จได้

[คำว่า ชฺจจา ในอุทาหรณ์แรก เป็นตติยาวิภัตติ เอกพจน์ ส่วน ปถพฺยา ในอุทาหรณ์ที่สอง เป็น

ฉันทวิภัติ เอกพจน์

สัททนต์ิปรกรรม (สุตตมาลา สูตร ๒๑๗) กล่าวว่า นาสสมีนมา (แปลง นา, ส และ สมี เป็น อา) และแสดงตัวอย่างของ สมี วิภัติว่า ปถพยา จารุพพุงคี วรสุทสธา วเร (ดูกรเธอผู้มีสภนธ์อันงาม เธอจงขอพร ๑๐ ประการในปฐพีเกิด) ในคำว่า ปถพยา ให้แปลง สมี เป็น อา]

การประกอบรูปศัพท์ ชจจา

ศัพท์เดิมเป็น ซาติ

ลง นา ตติยาวิภัติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “เหตุวตเถ จ” (เมื่อสัมพันธ์เป็น เหตุ)

ให้ อี ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตถิขยา โป”

แปลง นา เป็น อา ด้วยการตัดสูตรให้เหลือ อาปโต ในสูตรว่า “อมา ปโต สมีสมาน วา”

แปลง อี เป็น ย ด้วยสูตรว่า “ปสณณสส จ”

แปลง ตย เป็น จ ด้วยสูตรว่า “ยวตฺ ตลนทการานํ พุณฺชนานิ จลณชการตฺต”

ช้อน จ เป็น จจ ด้วยสูตรว่า “ปร เทวภาโว จาเน”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรึ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น ชจจา

การประกอบรูปศัพท์ ปถพยา

ศัพท์เดิมเป็น ปถวี

ลง ส ฉันทวิภัติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สามีสมี ฉนฺทสิ”

ให้ อี ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตถิขยา โป”

แปลง ส เป็น อา ด้วยการตัดสูตรให้เหลือ อาปโต จากสูตรว่า “อมา ปโต สมีสมาน วา”

แปลง อี เป็น ย ด้วยสูตรว่า “ปสณณสส จ”

แปลง ว เป็น พ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “โท ธสส จ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรึ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น ปถพยา

ปุเร วีย ยการชการาเทศทวิตตานิ.

การแปลง [อี ห้าย นที] เป็น ย, การแปลง [ทฺย] เป็น ช และการช้อน ช ฟังกระทำเหมือนรูปก่อน [ใน นชฺโซ]

นชฺชา กตํ นทียา นทีหิ นทีภิ, นชฺชา นทียา นทีนํ, นชฺชา นทียา นทีหิ นทีภิ, นชฺชา
นทียา นทีนํ, นชฺชํ นทียํ นทียา นทีสุ.

[ตติยา]	นชฺชา กตํ (อันแม่น้ำกระทำแล้ว) นทียา	นทีหิ นทีภิ
[จตุตถี]	นชฺชา นทียา	นทีนํ
[ปัญจมี]	นชฺชา นทียา	นทีหิ นทีภิ
[ฉกฺฉี]	นชฺชา นทียา	นทีนํ
[สัตตมี]	นชฺชํ นทียํ นทียา	นทีสุ

การประกอบรูปศัพท์ นชฺชา

ศัพท์เดิมเป็น นที

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กตฺตริ จ”

ให้ อี ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตฺถิขยา โป”

แปลง นา เป็น อา ด้วยการตัดสูตรให้เหลือว่า อา ปโต จากสูตรว่า “อมา ปโต สมีสมานํ วา”

แปลง อี เป็น ย ด้วยสูตรว่า “ปสณฺณสฺส จ”

แปลง ทฺย เป็น ชฺ ด้วยสูตรว่า “ยวตฺ ตลนทการานํ พยณฺชนานิ จลณฺชการตฺ”

ซ้อน ชฺ เป็น ชฺชฺ ด้วยสูตรว่า “ปร เทวภาโว จาเน”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น นชฺชา

นที สทฺทพทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	นที	นที นชฺโซ นทีโย
อาลปนะ	हे नति	हे नति नचो नतियो
ทฺติยา	नतियं नती	नती नचो नतियो
ตติยา	नचचा नतिया	नतीहि नतीภि
จตุตถी	नचचा नतिया	नतीनํ
ปัญจมี	นชฺชา นทียา	นทีหิ นทีภิ
ฉกฺฉี	นชฺชา นทียา	นทีนํ
สัตตมี	นชฺชํ นทียํ นทียา	นทีสุ

อัญเฌปี

มเหี เวตรณี วาปี	ปาฏลี กทลี ฌฎี
นารี กุมารี ตรุณี	วารุณี พราหมณี สซี.
คณรพพี กิณนรี นาคี	เทวี ยกซี อซี มิตี
วานรี สุกรี สีหี	หีสี กากี จ กุกุกูฎี

อิจจาทยอ อิตถีสทสมา.

ศัพท์เหล่าอื่นเป็นต้นว่า

“มเหี (แผ่นดิน)	เวตรณี (แม่น้ำเวตรณี, ชื่อแม่น้ำในนรก)
วาปี (บึง)	ปาฏลี (ต้นแคฝอย) กทลี (ต้นกล้วย)
ฌฎี (หม้อน้ำ)	นารี (ผู้หญิง) กุมารี (เด็กหญิง)
ตรุณี (หญิงสาว)	วารุณี (แม่มด) พราหมณี (นางพราหมณี)
สซี (เพื่อนหญิง)	คณรพพี (นางคณรรพ) กิณนรี (นางกินนร)
นาคี (นางนาค)	เทวี (พระราชินี, นางเทวธิดา)
ยกซี (นางยักษ์)	อซี (นางแพะ) มิตี (แม่เนื้อ)
วานรี (นางลิง)	สุกรี (แม่หมู) สีหี (นางสิงห์)
หีสี (นางหงส์)	กากี (แม่กา) กุกุกูฎี (แม่ไก่)”

ฟังทราบเหมือน อิตถี ศัพท์

ตเถว มาตุลสทฺทโต อีปัจจเย กเต-

เมื่อ อี ปัจจัยถูกกระทำแล้วท้าย มาตุล ศัพท์เหมือนอย่างนั้นนั่นเทียว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๑๘๙. มาตุลาทีนมานตตมีกาเร.

สละท้ายของ มาตุล ศัพท์เป็นต้นย่อมาถึงความเป็น อาน ในเพราะ อี อักษรเบื้องหลัง
อนโต อ.ที่สุด สทฺทาน์ ของศัพท์ท. มาตุลาทีน อันมี มาตุล เป็นต้น อาปชฺชเต ย่อมถึง
อานตตฺ ซึ่งความเป็น อาน อีกาเร ในเพราะ อี อักษร ๒

[ศัพท์ที่ อาทิ ศัพท์ละไว้นี้เป็นปุงลิงค์ เมื่อลง อี ปัจจัยแล้วจึงเป็นอดีตถึงค์]

มาตุลยยยกวรฺณฉิจฺเจวมาทีนมนฺโต อานตตมาปชฺชเต อีกาเร ปจฺจเย ปเร.

สละท้ายของศัพท์เป็นต้นอย่างนี้ว่า มาตุล (ลุง), อยยยก (ตา, ปู่), วรฺณ (พระวรฺณ)
ย่อมาถึงความเป็น อาน ในเพราะ อี อักษรซึ่งเป็นปัจจัยเบื้องหลัง

อนฺตาเปกฺขายํ ฉณฺฐี.

ฉณฺฐีวิภคฺตินมองหา อนฺต ศัพท์[มาสัมพันธ์]

[ฉณฺฐีวิภคฺติน มาตุลาทีน มองหา อนฺต ศัพท์ คือ สัมพันธ์เข้ากับ อนฺต ศัพท์ที่เพิ่มเข้ามานั่นเอง
ท่านจึงเพิ่มทประธานคือ อนฺโต เข้ามาในวุตติของสูตรนี้]

สรโลปาที.

การลบสระหน้าเป็นต้นย่อมี

มาตุลานี.

เช่น มาตุลานี (ป้า)

การประกอบรูปศัพท์ มาตุลานี

ศัพท์เดิมเป็น มาตุล

ลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า “นทาทีโต วา อี”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหิจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
 แปลงสระท้ายเป็น อาน ด้วยสูตรว่า “มาตุลานี นมานตฺตมีกาเร”
 แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหิจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
 ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลไปมาเทสปลจฺยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”
 นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”
 สำเร็จรูปเป็น มาตุลานี
 ให้ มาตุลานี เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตทฺธิตสฺมาสกิตกา นามฺวาทเวตฺตนาทิสฺส จ”
 ลง สิ วิภัตติท้าย มาตุลานี ด้วยสูตรว่า “ลิ่งคตฺเถ ปจฺมา”
 ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”
 สำเร็จรูปเป็น มาตุลานี

เอวํ อยฺยกาณี, วรฺณานี.

อุทฺทหรณฺ์เหล่านี้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ
 อยฺยกาณี (ย่า, ยาย)
 วรฺณานี (ชายนางของพระวรณ)

เสสํ อิตถีสทฺทสมํ.

รูปที่เหลือกระจายเหมือน อิตถี ศัพท์

[ศัพท์ที่ลง อี ปัจจัยแล้วแปลง อ เป็น อาน เหมือน มาตุลานี เรียกว่า มาตุลาคณะ ในโมคคัลลาน-
 ไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๒) ให้ลง อานี ปัจจัย เช่น

- อาจารย์านี (ภรรยาของอาจารย์) [ถ้าเป็นอาจารย์หญิงมีรูปว่า อาจารย์านี, อาจารย์านี]
 - ขตฺตยานี, ขตฺตยา (นางกษัตริย์) [ถ้าเป็นพระมเหสีมีรูปว่า ขตฺตยานี]
- ปทฺรูปสฺทฺธินฺสสฺสยฺมปรมะลศฺัพท์มาตุลาคณะไวัว่า

มาตุโล รุทฺท-พฺรหฺมินฺทา

ภโว สพฺโพ มุโพ ตธา

วรฺणे จยฺยุปชฺฌายา

ขตฺตยาจฺริยสุรียา.^{๖๘}

“ศัพท์ที่เป็นมาตุลาคณะ คือ มาตุล, รุทฺท, พฺรหฺม, อินฺท, ภว, สพฺพ, มุพฺ, วรฺณ,
 อยฺย, อุปชฺฌาย, ขตฺตย, อาจารย์ และ สุรีย”]

อนทาทิสฺ ปุณฺสทฺทโต อิปฺจโย.

ลง อี ปัจจัยท้าย ปุณฺ ศัพท์ในศัพท์ที่มีใช้ในทาทิคณะ

“โอ สเร จา”ติ เอตฺถ จสทฺเทน อุการสฺส อวาเทโส.

การแปลง อฺ อักษรเป็น อว ย่อมมีด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ว่า โอ สเร จ (แปลง โอ ของ โค ศัพท์ และแปลงสระอื่นๆ ในสมาส เป็น อว ในเพราะสระหลัง)

ปฺถวี ปฺถวี ปฺถวีโย.

[ปฺฐมา] ปฺถวี

ปฺถวี ปฺถวีโย

[ในพระบาลีบางแห่งมีรูปว่า ปถวี, ปจวี, ปธวี ตามนัยนี้มาจาก ปฺถ ฐาตุ + กฺวี ปัจจัย แปลง ปฺถ เป็น ปถ และแปลง ถ เป็น จ หรือ ฐ จึงมีรูปเป็น ปถวี, ปจวี, ปธวี (ดู สูตร ๖๗๖)

อนึ่ง ฉบับบัญญัติสังคายนามีรูปว่า ปฺถวี ปฺถวีโย ในที่นี้ใช้ตามฉบับสิงหลที่สอดคล้องกับรูปว่า อิตฺถี อิตฺถี อิตฺถีโย]

การประกอบรูปศัพท์ ปฺถวี

ศัพท์เดิมเป็น ปฺถ

ลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า “นทาทิตฺ วา อี”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

แปลงสระท้ายเป็น อว ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “โอ สเร จ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น ปฺถวี

ให้ ปฺถวี เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตฺทฺธิตฺสมาสฺกิตฺกา นามวาทเวตฺตฺนาทิสฺ จ”

ลง สิ วิภัตติท้าย ปฺถวี ด้วยสูตรว่า “ลิจฺจตฺเถ ปจฺมา”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น ปฺถวี

สสฺมาสฺมีสุ ปุถพฺยา ปุถฺวียา, ปุถพฺยา ปุถฺวียา, ปุถพฺยํ ปุถฺวียํ ปุถฺวียา อิจฺจาติ.

ใน ส, สฺมา และ สฺมี วิภัตติ มีรูปเป็นต้นว่า

[จตุตถี, ฌัฏฐี] ปุถพฺยา ปุถฺวียา

[บัญญัติ] ปุถพฺยา ปุถฺวียา

[สัตตมী] ปุถพฺยํ ปุถฺวียํ ปุถฺวียา

การประกอบรูปศัพท์ ปุถพฺยา

ศัพท์เดิมเป็น ปุถฺวี ศัพท์

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตถี”

ให้ อี ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตฺติชฺยา โป”

แปลง ส ท้าย ป เป็น อา ด้วยการตัดสูตรให้เหลือว่า อา ปโต จากสูตรว่า “อมา ปโต สฺมีสฺมานํ วา”

แปลง อี เป็น ย ด้วยสูตรว่า “ปสณฺณสฺส จ”

แปลง วุ เป็น พุ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “โท ฐสฺส จ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น ปุถพฺยา

ปุถฺวี สหฺพทพฺมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐฺมา	ปุถฺวี	ปุถฺวี ปุถฺวียो
อาลปนะ	हे ปุถฺวี	हे ปุถฺวี ปุถฺวियो
ทฺติยา	ปุถฺวียํ ปุถฺวี	ปุถฺวี ปุถฺวियो
ตฺติยา	ปุถฺวียา	ปุถฺวีहि ปุถฺวีภิ
จตุตถี	ปุถพฺยา ปุถฺวียา	ปุถฺวีนํ
บัญญัติ	ปุถพฺยา ปุถฺวียา	ปุถฺวีहि ปุถฺวีภิ
ฌัฏฐี	ปุถพฺยา ปุถฺวียา	ปุถฺวีนํ
สัตตมী	ปุถพฺยํ ปุถฺวียํ ปุถฺวียา	ปุถฺวีสุ

โคสททโต “นทาทีโต วา อี”ติ อีปัจจโย.

ลง อี ปัจจัยท้าย โค ศัพท์ด้วยสูตรว่า นทาทีโต วา อี (ลง อี ปัจจัยท้ายนามศัพท์ นทาทีคณะ และศัพท์อื่นๆ)

มหาวุตฺตินา วา “คาว เส”ติ เอตถ คาวอิตฺติ โยคฺวิภาเคน วา โอการสฺส อาวาเทโส.

การแปลง โอ อักษรเป็น อาว ย่อมมีด้วยมหาสูตร หรือด้วยการตัดสูตรให้เหลือว่า คาว (แปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อาว) ในสูตรนี้ว่า คาว เส (แปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อาว ในเพราะ ส วิภัตติ)

[มหาวุตฺติ = มหาสุตฺต คำว่า วุตฺติ ในที่นี้มีความหมายเหมือน สุตฺต มหาสูตรมีอยู่ด้วยกันทั้งสิ้น ๔ สูตร ในที่นี้ใช้สูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ]

คาวี คาวี คาวีโย อิจฺจาที อิตฺถีสทฺทสมํ.

รูปเป็นต้นว่า

[ปฐฺมา] คาวี

คาวี คาวีโย

ฟังกระจายเหมือน อิตฺถี ศัพท์

การประกอบรูปศัพท์ คาวี

ศัพท์เดิมเป็น โค

ลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า “นทาทีโต วา อี”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย”

แปลง โอ ของ โค เป็น อาว ด้วยการตัดสูตรให้เหลือว่า คาว จากสูตรว่า “คาว เส”

แยก ลบ รวม สำเร็จรูปเป็น คาวี

ให้ คาวี เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตทฺธิตฺตสมาสกิตฺกา นามวาทเวตฺตุนาที่สุ จ”

ลง สิ วิภัตติท้าย คาวี ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺคตฺเถ ปจฺมา”

ลบ สิ ด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น คาวี

“มานว” อิติธ-

ในอุททาหรณ์ว่า มานว นี้ [พระกัจจายณะจะกล่าววิธีนี้]

“อิตถิยัม, วา, อี”ติ จ วุตตเต.

บทว่า อิตถิยัม (ในอิตถิลึงค์), บทว่า วา (ได้บ้าง) และบทว่า อี (อี บัจจัย) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๙๐. ฌวณิกเณยยนนตุหิ.

ลง อี บัจจัยท้าย ฌว, ฌิก, เณยย, ฌ และ นตุ ในอิตถิลึงค์ได้บ้าง

อี อ. อี บัจจัย โหติ ย่อมลง ปร ในเบื้องหลัง ฌวณิกเณยยนนตุหิ จาก ฌว, ฌิก, เณยย, ฌ และ นตุ บัจจัย วุตตมานะหิ อันเป็นไปอยู่ อิตถิยัม ในอิตถิลึงค์ วา บ้าง ๗

ฌวณิกเณยยนนตุปรัจจยนเตหิ อิตถิยัม วุตตมานะหิ ลิงเคหิ อีปรัจจโย โหติ.

ลง อี บัจจัยท้ายนามศัพท์ที่มี ฌว, ฌิก, เณยย, ฌ และ นตุ บัจจัยเป็นที่สุดอันเป็นไปในอิตถิลึงค์

[บัจจัยเหล่านี้เป็นบัจจัยในศัพท์]

วาธิกาโร กตถจิ นีวตตุนโต.

วา ศัพท์ซึ่งเป็นศัพท์ตามมา มีอรรถห้ามในบางรูป

[อุททาหรณ์ที่ วา ศัพท์ห้าม เช่น เถริกา (กระทำแล้วโดยพระเถระ) มาจาก เถร ศัพท์ + ฌิก บัจจัย ไม่ลง อี บัจจัย แต่ลง อา บัจจัยแทน อรรถของ วา ศัพท์ในลักษณะนี้มีลักษณะเหมือนวิภัพณะนั่นเอง]

สรโลปาหิ.

การลบสรรหน้าเป็นต้นย่อมมี

มานวี.

เช่น มานวี (ธิดาของพระมनु)

เอว นาวิกิ, เวนเตยยิ, โคตมี.

ศัพท์เหล่านี้คือ นาวีกี (หญิงผู้ข้ามด้วยเรือ), เวนเตยยี (ธิดานางวินตา), โคตมี (นางโคตมี) ฟังทราบเหมือนอย่างนี้

[คำว่า เวนเตยยี เป็นรูปอดีตถึงค์ ในที่นี้แปลว่า “ธิดานางวินตา” นางวินตาดังกล่าวมีใช้ภรรยาของฤๅษีกาศยปะที่มีภรรยา ๑๓ คน เพราะนางวินตานั้นปรากฏว่ามีบุตร ๒ คน คือ อรุณ และ ครุฑ ส่วนรูปบุ่งถึงค์ของศัพท์นี้คือ เวนเตยย มีรูปวิเคราะห์ว่า วินตย อปจจ เวนเตยโย (เวนเตยยะ คือ บุตรของนางวินตา) ตามนัยนี้ หมายถึงนางวินตาที่เป็นภรรยาของฤๅษีกาศยปะ]

“คุณวนตุ อี” อิตถี-

ในอุทาหรณ์ว่า คุณวนตุ อี (ลง อี ปัจจัยท้าย คุณวนตุ ศัพท์) นี้

“วา”ติ วัตตเต.

บทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๙๑. นตุสส ตมีกาเร.

แปลง นตุ เป็น ต ในเพราะ อี ปัจจัยได้บ้าง

ต อ. ต อาเทศ นตุสส แห่ง นตุ ปัจจัย โหติ ย่อมมี วา บ้าง อีกาเร ในเพราะ อี อักษร ๗

สหพสเสว นตุปจจยสส ตกาโร โหติ วา อีการปจจये ปเร.

แปลง นตุ ปัจจัยทั้งหมดนั้นเที่ยวเป็น ต อักษรในเพราะ อ อักษรซึ่งเป็นปัจจัย
เบื้องหลังได้บ้าง

อภยตถ สรโลปาติ.

ในฝ่ายอื่น[จากการแปลง นตุ เป็น ต] การลบสระหน้าย่อมมี

[เมื่อไม่แปลง นตุ เป็น ต ให้ลบสระหน้าและปกติสระหลัง พร้อมทั้งนำพยัญชนะหน้าไปประกอบ
กับสระหลัง มีรูปเป็น คุณวนตุี เป็นต้น]

คุณวตี คุณวตี คุณวติโย, คุณวนตุี คุณวนตุี คุณวนตุติโย อิจจาติ อิตถีสททสมม.

รูปเป็นต้นว่า

[ปฐมมา] คุณวตี คุณวตี คุณวติโย

[ปฐมมา] คุณวนตุี คุณวนตุี คุณวนตุติโย

พึงกระจายเหมือน อิตถี ศัพท์

การประกอบรูปศัพท์ คุณวตี

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนตุ

ลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า “ถวณิกถเณยถนตุหิ”

ในเพราะ อี ปัจจัย แปลง นตุ เป็น ต ด้วยสูตรว่า “นตุสส ตมีกาเร”

แยก ลบ รวม สำเร็จรูปเป็น คุณวดี

ให้ คุณวดี เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตฤทิตสมาสภิกกา นามวาทเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ วิภัตติท้าย คุณวดี ศัพท์ ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลป คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น คุณวดี

เอวํ กุลวดี, สีลวดี, ยสวดี, รูปรวดี, สติมตี, โคมตี.

ศัพท์เหล่านี้ คือ

กุลวดี (หญิงผู้มีตระกูล) สีลวดี (หญิงผู้มีศีล) ยสวดี (หญิงผู้มีเกียรติ)

รูปรวดี (หญิงรูปร่างงาม) สติมตี (หญิงผู้มีสติ) โคมตี (หญิงผู้มีว้าวม)

พึงกระจายเหมือนอย่างนี้

[ฉบับสิงหลเป็น โคมตี (หญิงผู้มีว้าวม) คัมภีร์พยายยาบางฉบับมีรูปเป็น โคตมี (ธิดาของโคตมะ) ส่วนฉบับฉัฐรังคายนามีรูปว่า โคตตมตี (หญิงผู้มีโคตรดี) รูปว่า โคมตี มาจาก โค ศัพท์ + มนตุ ปัจจัย + อี ปัจจัย ส่วนรูปว่า โคตตมตี ลง มนตุ ปัจจัยท้าย โคตต ศัพท์ ตามหลักภาษา รูปว่า โคตตมตี ไม่สมควร เพราะ มนตุ ปัจจัยลงท้ายสระ อี วัณณะ, อุ วัณณะ และ โอ เท่านั้น ไม่นิยมลงท้ายสระ อ วัณณะ ดังข้อความในสังคหณินิพนธ์ (ปทมมาลา) ว่า

อิวนนุกาโรกาเรหิ

มนตุสทโท ปโร ภเว

อการนตา จิการนตา

อิมนตุติ วิภาวเย.^{๖๙}

“บัณฑิตพึงแสดงว่า มนตุ ศัพท์ลงท้ายสระ อี วัณณะ, อุ อักษร และ โอ อักษร ส่วน อิมนตุ ลงท้ายสระ อ การันต์ และ อี การันต์ [เช่น จนฺทิมมา (ผู้มีจันทเทพบุตร, ดวงจันทร์) = จนฺท + อิมนตุ, สิริมา (ผู้มีสิริ) = สิริ + อิมนตุ”]

มหนตสทโท “นทาทีโต วา อี”ติ อีปัจโย.

ลง อี ปัจจัยท้ายมหนต ศัพท์ด้วยสูตรว่า นทาทีโต วา อี (ลง อี ปัจจัยท้ายนามศัพท์ นทาทีคณะ และศัพท์อื่นๆ)

นตุพยปะเทเส วิกปะเปเน ตการาทะโส.

ตั้ง นุต เป็น นตุ [ด้วยสูตรว่า เสเสสุ นตุว] แปลง นตุ เป็น ต อักษรได้บ้าง

มหตี มหนตี.

[ปฐมา] มหตี

มหนตี

การประกอบรูปศัพท์ มหตี

ศัพท์เดิมเป็น มหนต

ลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า “นทาทีโต वा อี”

แปลง นุต เป็น นตุ ด้วยสูตรว่า “เสเสสุ นตุว”

แปลง นตุ เป็น ต ด้วยสูตรว่า “นตุสส ตมีกาเร”

แยก ลบ รวม สำเร็จรูปเป็น มหตี

ให้ มหตี เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตทฤตีสมาสกิตกา नाम्वाตवेतुनाทีสุ จ”

ลง ลี วิภัตติท้าย มหตี ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิ่งคตเถ ปจมา”

ลบ ลี วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลป คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น มหตี

“ภานุต อี” อิติธ-

ในอุทาหรณ์ว่า ภานุต อี (ลง อี ปัจจัยท้าย ภานุต ศัพท์) นี้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“อีกาเร”ติ วัตตเต.

บทว่า อีกาเร (ในเพราะ อี อักษร) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๙๒. ภวาโต โภโต.

แปลง ภานุต ศัพท์เป็น โภต ในเพราะ อี ปัจจัย

โภโต อ. โภต อาเทศ ภวาโต ของ ภานุต ศัพท์ โหติ ย่อมมี อีกาเร ในเพราะ อี อักษร ๗

สหพสเสว ภานุตสหพสส โภตาเทโส โหติ อีกาเร อิตฺถิตเต ปเร.

แปลง ภานุต ศัพท์ทั้งศัพท์นั้นเกี่ยวเป็น โภต ในเพราะ อี อักษรซึ่งเป็นไปในอิตฺถิลิงค์เบื้องหลัง

สา โภตี

[ปฐมา เอกพจน์] สา โภตี (นางผู้เจริญนั้น)

โภตี โภติโย, เห โภติ เห โภตี โภติโย อิจจาติ.

พึงทราบรูปเป็นต้นว่า

[ปฐมา พหูพจน์] โภตี โภติโย

[อาลปนะ] เห โภติ เห โภตี โภติโย

การประกอบรูปศัพท์ โภตี

ศัพท์เดิมเป็น ภานุต

ลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า “นทาโทโต วา อี”

แปลง ภานุต เป็น โภต ในเพราะ อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า “ภวาโต โภโต”

แยก ลบ รวม สำเร็จรูปเป็น โภตี

ให้ โภตี เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามวาทเวตุนาที่สุ จ”

ลง สี่ อาลปนวิภัตติท้าย โภที ศัพท์ด้วยสูตรว่า “อาลปนเน จ”

ให้ สี่ ชื่อ ค ด้วยสูตรว่า “อาลปนเน สี่ คสมฺโม”

ให้ อี่ ท้าย โภที ชื่อ ๒ ด้วยสูตรว่า “เต อิตฺถิขยา โป”

ในเพราะ ค เบื้องหลัง รัสสะ อี่ เป็น อี่ ด้วยสูตรว่า “ฉลปา รสฺสํ”

ลบ ค ด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปี คสิปี”

สำเร็จรูปเป็น โภที

“ภิกขุ” อิติธ-

ในอุทาหรณ์ว่า ภิกขุ นี้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“อิตถียน”ติ วตตเต “วา”ติ จ.

บทว่า อิตถียน (ในอิตถीलึงค์) และบทว่า วา (และศัพท์อื่นๆ) ย่อมตามมา[ปรากฏใน
สูตรนี้]

๑๙๓. ปติภิกขุราชาธิการนเดหิ อินี.

ลง อินี ปัจจัยท้าย ปติ, ภิกขุ, ราช และศัพท์อันเป็น อี การันต์และศัพท์อื่นๆ อันเป็นไปในอิตถीलึงค์

อินี อ. อินี ปัจจัย โหติ ย่อมลง ปร ในเบื้องหลัง ปติภิกขุราชาธิการนเดหิ วา จาก ปติ ศัพท์, ภิกขุ ศัพท์, ราช ศัพท์ และศัพท์ที่มี อี อักษรเป็นที่สุดท. ด้วย วตตมานะหิ อันเป็นไปอยู่ อิตถียน ในอิตถीलึงค์ ฯ

[อินี ปัจจัยลงท้ายสระ ๕ การันต์ คือ

๑. อ การันต์ ลงท้าย ราช ศัพท์เป็นรูปว่า ราชนี (พระราชินี), อารามิกินี (หญิงเฝ้าสวน), อนนตรา-
ยิกินี (หญิงผู้ไม่มีอันตรราย), มานุสสินี (หญิงมนุษย์), ยกษินี (นางยักษ์), นาคินี (นางนาค)

๒. อี การันต์ ลงท้าย ปติ ศัพท์เป็นรูปว่า คหปตานี (นางคหบดี), อหีสารตินี (หญิงผู้ร่ำรวยใน
การไม่เบียดเบียน), มุจฺจสฺสสินี (หญิงผู้ลืมนสติ), วจฺจคฺคิทฺธิณี (แม่วัวติดลูก) [อี การันต์เหล่านี้มักลง ติ ปัจจัย]

๓. อี การันต์ ลงท้าย ทณฺหี ศัพท์เป็นรูปว่า ทณฺหิณี (หญิงผู้มีไม้เท้า), หตฺถินี (นางช่าง), เมธาวิณี
(นางผู้มีปัญญา), ตปสฺสสินี (นางผู้มีตบะ) ปิยภาณินี (นางผู้กล่าวถ้อยคำอันไพเราะ)

๔. อุ การันต์ ลงท้าย ภิกขุ ศัพท์เป็นรูปว่า ภิกขุณี (นางภิกษุณี), ขตฺตพฺนฺธฺณี (นางผู้มีกษัตริย์เป็น
ญาติ)

๕. อุ การันต์ ลงท้าย วิภู ศัพท์เป็นรูปว่า ปรจิตฺตวิภูณี (หญิงผู้รู้จักของผู้อื่น), วิมฺภฺณฺณี (หญิงฉลาด)

ข้อความในสูตรกล่าวถึง อ การันต์, อี การันต์, อี การันต์ และ อุ การันต์ไว้โดยตรง ว่า ศัพท์ทำ
หน้าที่อวุตตสมุจจะะ รวบรวมการลง อินี ปัจจัยท้าย วิภู และ ยกษ ศัพท์อีกด้วย (ดู สูตร ๑๙๔)

อนึ่ง บทว่า ปติ, ภิกขุ, ราช เป็นอุปลักขณนัย คือ ส่วนที่ใช้เป็นเครื่องหมายแทนสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด

ดังกล่าวว่า ลพฐาตปโต ราชกุมารโ (พระราชกุมารได้รับเสวตฉัตรแล้ว) ข้อความนี้แสดงว่าพระราชกุมารได้รับเครื่องราชกกุธภัณฑ์ทั้ง ๕ อย่างที่เป็นองค์ประกอบของพระราชา กล่าวคือ พระขรรค์, เสวตฉัตร, อุณหิส, ฉลองพระบาท และพัดแส้จามรี ดังข้อความในคัมภีร์อภิธานัปทีปิกาวา

ขคฺโค จ ฉตต'มฺฤหฺสี

ปาทุกา วาลพีชนี

อิเม กกุธภณฺทานิ

ภวนฺติ ปญฺจ ราชนํ^{๗๐}

“เครื่องกกุธภัณฑ์ ๕ อย่างเหล่านี้ คือ พระขรรค์, เสวตฉัตร, อุณหิส, ฉลองพระบาท และพัดแส้จามรี ย่อมมีแก่พระราชาทั้งหลาย”]

ปติภิกฺษุราชอิจฺเจเตหิ อีการนฺเตหิ จ อิตถียํ วตตมาเนหิ ลิงฺเคหิ อินีปจฺจโย โหติ.

ลง อินี ปัจจัยทำยนามศัพท์เหล่านี้คือ ปติ (ผู้เป็นใหญ่), ภิกษุ (พระภิกษุ), ราช (พระราช) และนามศัพท์ อี การันต์ อันเป็นไปในอิตถิลิงค์

“สรโลโปมาเทส” อิจจาทีสุดเต ตุคฺคหณฺน กุวจิ ปุพฺพโลปสฺส นิสฺเรนโต “วา ปโร อสรูปา”ติ สรโลโป.

การลบสระหลังย่อมมีด้วยสูตรว่า วา ปโร อสรูปา (สระหลังย่อมถึงการลบท้ายสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกัน ตามอุทาหรณ์) เพราะปฏิเสธการลบสระหน้าในบางแห่งด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรเป็นต้นว่า สรโลโปมาเทส (การลบสระหน้าย่อมมีในเพราะ อ วิภัตติ, ในเพราะสระหลังที่แปลงมา และในเพราะสระหลังที่เป็นปัจจัย แต่เมื่อลบสระหน้าแล้ว ให้ปกติสระหลัง)

ภิกฺษุณี ภิกฺษุณี ภิกฺษุณียอ อิจจาที.

[ปฐมมา] ภิกฺษุณี

ภิกฺษุณี ภิกฺษุณียอ

ดังนี้เป็นต้น

การประกอบรูปศัพท์ ภิกษุณี

ศัพท์เดิมเป็น ภิกษุ

ลง อินี ปัจจัยด้วยสูตรว่า “ปติภิกษุราชีการนฺเตหิ อินี”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมฺโรจิตมฺสฺสรํ สฺเรน วิโยชเย”

หลังจากสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกัน ให้ลบสระหลังด้วยสูตรว่า “วา ปโร อสรูปา”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตุเต”

สำเร็จรูปเป็น ภิกฺขุณี

ให้ ภิกฺขุณี เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาทเวตุนาที่สุ จ”

ลง สิ วิภตฺติท้าย ภิกฺขุณี ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจมา”

ลบ สิ วิภตฺติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น ภิกฺขุณี

คหปติสทฺทโต อินี.

ลง อินี ปัจจัยท้าย คหปติ ศัพท์

“อตุต”มิติ วตุตเต.

บทว่า อตุตฺ (ความเป็น อ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๙๔. ปติสฺสนิมฺหิ.

สละท้ายของ ปติ ศัพท์ย่อมถึงความเป็น อ ในเพราะ อินี ปัจจัย

อนโต อ.ที่สุด ปติสฺส ของ ปติ ศัพท์ อาปชฺชเต ย่อมถึง อตุตฺ ซึ่งความเป็น อ อินีมิหิ ในเพราะอินี ปัจจัย ๗

[คำว่า ปติสฺสนิมฺหิ ตัดบทเป็น ปติสฺส + อินีมิหิ]

ปติสทฺทสฺส อนโต อตุตฺมาปชฺชเต อินีปจฺจเย ปเร.

สละท้ายของ ปติ ศัพท์ย่อมถึงความเป็น อ ในเพราะ อินี ปัจจัยเบื้องหลัง

ตเถว ปรฺสฺสเร ลุตฺเต “ปฺพุโพ จา”ติ ทีโฆ.

เมื่อลบสระหลังด้วยวิธีการอย่างนั้นแล้ว ให้ที่ชะสระหน้าด้วยสูตรว่า ปฺพุโพ จ (เมื่อลบสระหลังแล้ว สระหน้าย่อมถึงความเป็นที่ชะในบางแห่ง)

[คำว่า “ลบด้วยวิธีการอย่างนั้น” คือ ลบด้วยสูตรว่า วา ปโร อสุรูปา]

คหปตานี.

เช่น คหปตานี (นางคหบดี)

การประกอบรูปศัพท์ คหปตานี

ศัพท์เดิมเป็น คหปติ

ลง อินี ปัจจัยด้วยสูตรว่า “ปติภิกฺขุราชาธิการนฺเตหิ อินี”

ในเพราะ อินี ปัจจัย แปลง อิ ที่ คหปติ เป็น อ ด้วยสูตรว่า “ปติสฺสนิมฺหิ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพุพมโรจิตฺมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

หลังจากสรรหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกัน ให้ลบสรรหลังด้วยสูตรว่า “วา ปโร อสรูปา”

เมื่อลบสรรหลังแล้วให้ที่ชะสรรหน้าด้วยสูตรว่า “บุพุโพ จ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสรรหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ยุตเต”

สำเร็จรูปเป็น คหปตานี

ให้ คหปตานี เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตฤทิตสมาสกิตกา นาม้วาตเวตุนาที่สุ จ”

ลง สิ วิภัตติท้าย คหปตานี ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิ่งคตเถ ปจมา”

ลง สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปี คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น คหปตานี

ตเถว ราชสทฺทโต อินี.

ลง อินี ปัจจัยท้าย ราช ศัพท์เหมือนอย่างนั้นนั้นนี้

สรโลปปกติภาวา.

การลบสรรหน้าและการปกติสรรหลังย่อมี

ราชินี.

เช่น ราชินี (พระราชินี)

อีการนฺเตสุ ทณฺฑีสทฺทโต อินี.

ในบรรดานามศัพท์ อี การันต์ ลง อินี ปัจจัยท้าย ทณฺฑี ศัพท์ (ผู้มีไม้เท้า)

สรโลปาติ.

การลบสรรหน้าเป็นต้นย่อมี

ทณฺฑินี ทณฺฑินี ทณฺฑินิโย.

[ปฐมา] ทณฺฑินี

ทณฺฑินี ทณฺฑินิโย

เอวํ หตฺถินี เมธาวิณี ตปสฺสินี ปิยภาณินี อิจฺจาติ.

ศัพท์เป็นต้นว่า

หตฺถินี (นางช้าง)

เมธาวิณี (นางผู้มีปัญญา)

ตปสฺสินี (นางผู้มีตบะ)

ปิยภาณินี (นางผู้กล่าวถ้อยคำอันไพเราะ)

พึงทราบเหมือนอย่างนี้

“ไปกฺขรณี” อิตถี “เตสุ วุฑฺธิ” ตีอาทินา อิการณการานํ อการณการาทเสสา.

ในอุทาหรณ์ว่า ไปกฺขรณี (สระโปกฺขรณี, สระอันดารดาษด้วยดอกบัว) นี้ การแปลง อี อักษรและ น อักษร เป็น อ อักษรและ ณ อักษร ย่อมมีด้วยสูตรเป็นต้นว่า เตสุ วุฑฺธิ (การ พุฑฺธิ การลบการลงอาคม การวิกการ การทีฆะ การทำให้วิปริต และการอาเทศ ย่อมมีในคำอัน เป็นส่วนเบื้องต้น ท่ามกลาง และส่วนท้าย ของบทเหล่านั้น)

[คำว่า โปกฺขรณี มีศัพท์เดิมมาจาก โปกฺขร ศัพท์ (บัว, น้ำ) + อี ปัจจัยในอัสสัดถิตฺทิต + อินี อิตถี- ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า โปกฺขรํ ยสฺส อตถิติ โปกฺขรณี (โปกฺขรณี คือ สระมีบัว, สระมีน้ำ = สระบัว, สระน้ำ) เมื่อลง อินี ปัจจัยท้าย โปกฺขรึ ศัพท์ก็มีรูปเป็น โปกฺขรณี แล้วแปลง อี ใน ริ เป็น อ และแปลง น เป็น ณ จึงมีรูปเป็น โปกฺขรณี มีรูปพิเศษใน นา, ส, สภา และ ส วิกตติเป็น โปกฺขรณฺญา โดยแปลง นา เป็นต้น เป็น อา ใน สมี วิกตติมีรูปเป็น โปกฺขรณฺญ โดยใช้สูตรว่า อมา ปโต สมีสมานํ ภา และโยควิกาคะในสูตรดังกล่าว]

ไปกฺขรณี โปกฺขรณี.

เช่น [ปฐมา] โปกฺขรณี

ไปกฺขรณี

การประกอบรูปศัพท์ โปกฺขรณี

ศัพท์เดิมเป็น โปกฺขรึ

ลง อินี ปัจจัยด้วยสูตรว่า “ปติภิกฺขุราชึการนฺเตหิ อินี”

แปลง อี ที่ อินี เป็น อ และแปลง น เป็น ณ ด้วยสูตรว่า “เตสุ วุฑฺธิ” เป็นต้น

แยก ลบ รวม สำเร็จรูปเป็น โปกฺขรณี

ให้ โปกฺขรณี เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตฺทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาทเวตฺตุนาที่สุ จ”

ลง สึ วิกตติท้าย โปกฺขรณี ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเต ปจฺมา”

ลบ สึ วิกตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปี คสิปี”

สำเร็จรูปเป็น โปกฺขรณี

“ตโต โยนโม ตู” ตี สุตเต ตฺคฺคหณฺน โยนโมกาโร จ.

แปลง โย วิกตติเป็น โอ อักษรด้วย ตฺ ศัพท์ในสูตรว่า ตโต โยนโม ตู (แปลง โย วิกตติท้าย อาร นั้น และศัพท์อื่นๆ เป็น โอ)

อีการสฺส ยกาโร.

แปลง อี อักษรเป็น ย อักษร

“ยวต”มิจจาทีสุตเต การคฺคหณน ญยสฺส ฃกาโร.

แปลง ญย เป็น ฃ อักษรด้วย การ ศัพท์ในสูตรเป็นต้นว่า ยวตฺ (พยัญชนะทั้งหลายของ ต, ล, น, ท และอักษรอื่นที่มี ย อักษรตามมาย่อมถึงความเป็น จ, ล, ฃ และอักษรอื่นได้บ้าง)

ทวิตฺตํ.

การซ้อนพยัญชนะย่อมมี

โปกฺขรณโณ โปกฺขรณโณ วา อิจจาที.

[ปฐมา พหุพจน์] โปกฺขรณโณ โปกฺขรณโณ
ตั้งนี้เป็นต้น

การประกอบรูปศัพท์ โปกฺขรณโณ

ศัพท์เดิมเป็น โปกฺขรณโณ

ลง โย ปฐมาวิภคตี พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิ่งคตเถ ปจมา”

แปลง โย วิภคตีเป็น โอ ด้วย ตฺ ศัพท์ในสูตรว่า “ตโต โยนโม ตฺ”

ให้ อี ชื่อว่า ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตฺติชยา โป”

แปลง อี ทำย โปกฺขรณโณ เป็น ย ด้วยสูตรว่า “ปสณฺณสฺส จ”

แปลง ญย เป็น ฃ ด้วย การ ศัพท์ในสูตรว่า “ยวตฺ ตลนทการานํ พยฺญชานานิ จลฺมชการตฺตํ”

ซ้อน ฃ เป็น ฃญ ด้วยสูตรว่า “ปร เทวภาโว จาเน”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ญตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น โปกฺขรณโณ

วาริกาโร อนฺตฺตสมฺจยตฺโถ.

วา ศัพท์ที่ตามมาเมื่อรรกว่า อนฺตฺตสมฺจยตฺ (รวบรวมเนื้อความที่มีได้กล่าวไว้)

[ข้อความนี้เป็นการอธิบาย วา ศัพท์ในสูตร ๑๙๓]

เตน วิทฺถยทุกขาทีโตปิ อินี.

เพราะเหตุนั้นจึงลง อินี ปัจจัยท้าย วิทฺถ และ ทุกข เป็นต้นได้

ปรจิตฺตวิทฺถนี.

[ปฐมมา เอกพจน์] ปรจิตฺตวิทฺถนี (หญิงผู้รู้จักของผู้อื่น)

ปรโลปรสฺสตุตตานี.

การลบสระหลังและการรัศสะย่อมี

[การรัศสะ อู ใน ทู เป็น อุ ใช้สูตรว่า กฺวจากิมชฺชุตฺตรานํ ทีฆรสฺสา ปจฺจเยสุ จ

อนึ่ง ในที่นี้ใช้เป็น ปรโลปรสฺสตุตตานี ตามฉบับสิงหลและพยาชยา ส่วนฉบับฉန္ธุสัจจคายนามีรูปเป็น สรโลปรสฺสตุตตานี (การลบสระและการรัศสะย่อมี)]

ปรจิตฺตวิทฺถนี ปรจิตฺตวิทฺถนียโย, ยกฺขินี ยกฺขินี ยกฺขินียโย, สีนี สีนี สีนินียโย อิจฺจาติ.

[ปฐมมา พหูพจน์]

ปรจิตฺตวิทฺถนี ปรจิตฺตวิทฺถนียโย

[ปฐมมา] ยกฺขินี

ยกฺขินี ยกฺขินียโย

[ปฐมมา] สีนี

ซีนี สีนินียโย

ดั่งนี้เป็นต้น

[ฉบับฉန္ธุสัจจคายนามีรูปว่า ยกฺขินี ยกฺขินียโย, สีนี สีนินียโย แต่ฉบับสิงหลเป็นรูปว่า ยกฺขินี ยกฺขินี ยกฺขินียโย, สีนี สีนี สีนินียโย ในที่นี้ใช้ตามฉบับสิงหล

โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๒๘) กล่าวว่า ยกฺขาทิตฺวินี จ (ลง อี และ อินี ปัจจัยท้าย ยกฺข ศัพท์เป็นต้น) ศัพท์ว่า ยกฺข, สีนี จึงลง อี และ อินี ปัจจัยเป็นรูปว่า ยกฺขี, ยกฺขินี (นางยักษิณี), สีนี, สีนินี (ราชสีห์ตัวเมีย) นอกจากนี้ยังมีศัพท์อิตถิลิงค์บางศัพท์ลง อา และ อี ปัจจัย เช่น ยาทีสา, ยาทีสี (เช่นไต่), ตาทีสา, ตาทีสี (เช่นนั้น), กีทีสา, กีทีสี (เช่นไร), เอตาทีสา, เอตาทีสี (เช่นนี้), อีทีสา, อีทีสี (เช่นนี้)]

อึการนฺต.

จบ นามศัพท์ อี การันต์

อุการนุโต อิตถิลิงโค ยาคุสทโท.

นามศัพท์อิตถิลิงค์ อุ การันต์ คือ ยาคุ ศัพท์ (ข้าวยาคู)

ตสฺส รตติสททสเสว รูปนโย.

การกระจายรูปของ ยาคุ ศัพท์นั้นเหมือน รตติ ศัพท์

[คำว่า รตติสททสเสว ตัดบทเป็น รตติสททสส + อิว]

อมาเทศาโทภาโว วิเสโส.

ความแตกต่าง คือการไม่มีแห่งการแปลง [สฺมี] เป็น อํ เป็นต้นเท่านั้น

[การไม่มีการแปลง สฺมี เป็น อํ ใน ยาคุ ศัพท์ ก็คือไม่มีรูปว่า ยาคุ ใน สฺมี วิภัตตินั้นเอง]

ยาคุ ยาคู ยาคูโย, เห ยาคุ เห ยาคู ยาคูโย, ยาคุ ยาคูโย, ยาคูยา ยาคูหิ ยาคูภิ
 ยาคูหิ ยาคูภิ, ยาคูยา ยาคูนํ ยาคูนํ, ยาคูยา ยาคูหิ ยาคูภิ ยาคูหิ ยาคูภิ, ยาคูยา ยาคูนํ ยาคูนํ,
 ยาคูยํ ยาคูยา ยาคูสุ ยาคูสุ.

[ปฐมา]	ยาคุ	ยาคู ยาคูโย
[อาลปนะ]	เห ยาคุ	เห ยาคู ยาคูโย
[ทุตिया]	ยาคุ	ยาคู ยาคูโย
[ตติยา]	ยาคูยา	ยาคูหิ ยาคูภิ ยาคูหิ ยาคูภิ
[จตุตถี]	ยาคูยา	ยาคูนํ ยาคูนํ
[ปัญจมี]	ยาคูยา	ยาคูหิ ยาคูภิ ยาคูหิ ยาคูภิ
[ษัฎฐี]	ยาคูยา	ยาคูนํ ยาคูนํ
[สัตตมี]	ยาคูยํ ยาคูยา	ยาคูสุ ยาคูสุ

ยาคุ สททปทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ยาคุ	ยาคู ยาคูโย
อาลปนะ	เห ยาคุ	เห ยาคู ยาคูโย
ทุตिया	ยาคุ	ยาคู ยาคูโย

ตติยา	ยาคุยา	ยาคุหิ ยาคุภิ ยาคุหิ ยาคุภิ
จตุตถี	ยาคุยา	ยาคุนํ ยาคุนํ
ปัญจมี	ยาคุยา	ยาคุหิ ยาคุภิ ยาคุหิ ยาคุภิ
ษัฎฐี	ยาคุยา	ยาคุนํ ยาคุนํ
สัตตมี	ยาคุยํ ยาคุยา	ยาคุสุ ยาคุสุ

เอวํ ธาตุ เหนุ กาสุ ทททุ กจจุ กณฺฑุ รชชु กเรณु ปยงฺคุ สสฺสุ อาทีนิ.

นามศัพท์เป็นต้นว่า

ธาตุ (ธาตุ)	เหนุ (แม่โคนม)	กาสุ (หลุม)
ทททุ (กลาก)	กจจุ (หิด)	กณฺฑุ (โรคคั่น)
รชชุ (เขือก)	กเรณุ (ช้างพัง)	ปยงฺคุ (ต้นประยงค์)
สสฺสุ (แม่ยาย, แม่สามี)		

พึงกระจายเหมือนอย่างนี้

[ธาตุ ศัพท์ที่เป็นสัทธาภิคณะ ปุงลิงค์ แปลว่า “ผู้ทรงไว้” จัดเป็นกริยาศัพท์ที่มุ่งให้หมายถึงกิริยา ส่วน ธาตุ ศัพท์ในที่นี้เป็นอิตถิลิงค์ แปลว่า “ธาตุ” จัดเป็นชาติศัพท์ที่มุ่งให้หมายถึงประเภทของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง สัทธานิติปกรณ์ (ปทมาลา) แสดงลิงค์ของ ธาตุ ศัพท์ที่แปลว่า “ธาตุ” ไว้ ๒ ลิงค์ว่า

ธาตุสทโท ชินมเต	อิตถิลิงคตฺตเน มโต
สตะเถ ปุลงฺคภาวสฺมี	กจฺจายนฺมเต ทฺวิสุ. ^{๗๑}

“ธาตุ ศัพท์ปรากฏในความเป็นอิตถิลิงค์ ในพระดำรัสที่เป็นมติของพระชินเจ้า ส่วนในคัมภีร์[สันสกฤต]ปรากฏในความเป็นปุงลิงค์ ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ ปรากฏในลิงค์ทั้งสอง”

คัมภีร์กัจจายนสุดตตเถตังคาสฺสรูปศัพท์แจกตาม ยาคุ ศัพท์ว่า

ยาคุ ธาตุ กาสุ เหนุ	ทททุ กณฺฑุ กเรณุ จ
รชชุ สสฺสุ ปยงฺคุ-	ตฺยการณตฺติถิกา ตธา. ^{๗๒}

“อุ การันต์ อิตถิลิงค์ คือ ยาคุ (ข้าวยาคุ), ธาตุ (ธาตุ), กาสุ (หลุม), เหนุ (แม่

โคนม) ทททุ (กลาง), กณฺฑุ (โรคคั้น), กเรณฺ (ข้างพัง), รชฺช (เข็อก), สสฺสุ (แม่ยาย),
 ปิยงฺคุ (ต้นประยงค์) และ อุฬุ (นักษัตร)"]

มาตุสททสส เกโท.

ความแตกต่างของ มาตุ ศัพท์ย่อมี

ตสฺส ปิตุสททสเสว รูปนโย.

การกระจายรูปของ มาตุ ศัพท์นั้นเหมือน ปิตุ ศัพท์

[คำว่า ปิตุสททสเสว ตัดบทเป็น ปิตุสททสส + อิว]

“อารตฺต”มิติ ภาวนิตุเทเสน อาราเทสากาเว “ปโต ยา”ติ ยาเทโสว วิเสโส.

เมื่อไม่มีการแปลง[ที่สุดของ มาตุ] เป็น อาร เพราะการแสดงด้วยภาวปัจจัยว่า
 “อารตฺต” ความพิเศษ คือการแปลง[วิภัตติเอกพจน์มี นา เป็นต้น]เป็น ยา ด้วยสูตรว่า ปโต ยา

[ตามปกติ อาร ไม่จำเป็นต้องเป็นภาวตฺทิตว่า อารตฺต ก็ได้ แต่ในที่นี้ท่านแสดงเป็นภาวตฺทิต
 (ภาวนิตุเทส) ก็เพราะมีความประสงค์ว่าจะไม่แปลงเป็น อาร ในบางแห่งก็ได้]

มาตา มาตโร, โภติ มาต โภติ มาตา โภติโย มาตโร, มาตรํ มาตเร มาตโร, มาตรา
 มาตุยา มตฺยา. “เตสุ วุฑฺธิ”ติอาทินา อุการโลโป รสฺสตตตตจ. มาตเรหิ มาตเรหิ มาตุหิ มาตุหิ
 มาตุหิ มาตุหิ, มาตุ มาตุสฺส มาตุยา มาตรานํ มาตานํ มาตุนํ มาตุนํ, มาตรา มาตุยา มาตเรหิ
 มาตเรหิ มาตุหิ มาตุหิ, มาตุ มาตุสฺส มาตุยา มาตรานํ มาตานํ มาตุนํ มาตุนํ, มาตริ มาตเรสุ
 มาตฺตฺส มาตฺตฺส.

[ปฐฺมา] มาตา มาตโร

[อาลปนะ] โภติ มาต โภติ มาตา โภติโย มาตโร

[ทฺติยา] มาตรํ มาตเร มาตโร

[ตฺติยา เอกพจน์] มาตรา มาตุยา มตฺยา, ลป อุ อักษร แล้ววิสสะ [อา ที่ต้นศัพท์]

ด้วยสูตรว่า เตสุ วุฑฺธิ เป็นต้น

[ตฺติยา พหูพจน์] มาตเรหิ มาตเรหิ มาตุหิ มาตุหิ

มาตฺตฺส มาตฺตฺส

[จตุตถี]	มาตุ มาตุสฺส มาตุยา	มาตธานัน มาตานัน มาตุนัน มาตุนัน
[ปัญจมี]	มาตธา มาตุยา	มาตเรหิ มาตเรภิ มาตฺหิ มาตฺภิ
[ษัฎฐี]	มาตุ มาตุสฺส มาตุยา	มาตธานัน มาตานัน มาตุนัน มาตุนัน
[สัตตมี]	มาตริ	มาตเรสุ มาตฺสุ มาตฺสุ

การประกอบรูปศัพท์ มตฺยา

ศัพท์เดิมเป็น มาตุ

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรณฺ ตติยา”

ให้ อุ ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตฺธิชฺยา โป”

แปลง นา ท้าย ป เป็น ยา ด้วยสูตรว่า “ปโต ยา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพฺพมโหจิตมฺสฺสวํ สเรน วิโยชเย”

ลบ อุ ที่ มาตุ และวิสสะพยางค์ต้นเป็น อ ด้วยมหาสูตรว่า “เตสุ วุทฺธิ” เป็นต้น

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น มตฺยา

มาตุ สทฺทพทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐฺมา	มาตา	มาตโร
อาลฺปนะ	โภติ มาต โภติ มาตา	โภติโย มาตโร
ทฺฤติยา	มาตฺรํ	มาตเร มาตโร
ตติยา	มาตธา มาตุยา มตฺยา	มาตเรหิ มาตเรภิ มาตฺหิ มาตฺภิ มาตฺหิ มาตฺภิ
จตุตถี	มาตุ มาตุสฺส มาตุยา	มาตธานัน มาตานัน มาตุนัน มาตุนัน
ปัญจมี	มาตธา มาตุยา	มาตเรหิ มาตเรภิ มาตฺหิ มาตฺภิ
ษัฎฐี	มาตุ มาตุสฺส มาตุยา	มาตธานัน มาตานัน มาตุนัน มาตุนัน
สัตตมี	มาตริ	มาตเรสุ มาตฺสุ มาตฺสุ

เอวํ อิตฺธา อิตฺโร, ทฺฤติยา ทฺฤติโร อิจฺจาเท.

รูปเป็นต้นว่า

[ปฐมมา] อีตา

อีตโร

[ปฐมมา] ทูหิตา

ทูहितโร

พึงทราบเหมือนอย่างนี้

[ศัพท์ว่า มาตุ และ อีตุ เมื่อเข้าสมาสกับบทหน้าพึงแจกตาม กณฺเฒ ศัพท์ จัดเข้าในกัญญาทีคณฺเฒ มี
อุทาหรณ์ว่า

-อจฺจริยํ นนฺทมาเต, อพฺภุตํ นนฺทมาเต^{๗๓}

-ราชูลมาตาย^{๗๔}

-ราชอีตา, ราชอีตายน^{๗๕}

-เทวอีเต^{๗๖}

นอกจากนี้ ศัพท์ดังกล่าวอาจแจกตาม กณฺเฒ ศัพท์ได้แม้ในที่มิใช่สมาส เช่น

-อโหสิ รณฺโณ อีตายน^{๗๗}

-อณฺชนสฺส ทูเว อีตา^{๗๘}

-อีเต^{๗๙}

อนึ่ง ศัพท์ว่า มาตุ, อีตุ, นตฺตุ, เชนฺ และ โยนิ เป็นต้น ไม่ลงอิตถีปัจจัย เพราะแม่ปราศจากอิตถีปัจจัย
ก็แสดงความเป็นอิตถีลิงค์ได้ ดังโมคคัลลานไวยากรณ์กล่าววว่า

มาตุอาทีโต กสฺมา น โหติ. อิตฺถิปจฺจยํ วินาปี อิตฺถตฺตาทิธานโต.^{๘๐}

ถามว่า : เหตุใดจึงไม่ลงอิตถีปัจจัยท้าย มาตุ ศัพท์ เป็นต้น ตอบว่า : เพราะการกล่าวความเป็น
อย่างนี้ได้แม้ปราศจากอิตถีปัจจัย]

อุการนต์.

จบ นามศัพท์ อุ การันต์

อุการนุโต อิตถิลิงโค ชมพูสทโท.

นามศัพท์อิตถิลิงค์ อุ การันต์ คือ ชมพู ศัพท์ (ต้นหว่า)

ชมพู ชมพู ชมพูโย, เห ชมพู เห ชมพู ชมพูโย, ชมพู ชมพู ชมพูโย อิจจาติ อิตถีสทท-
สม.

[ปฐมมา] ชมพู ชมพู ชมพูโย
[อาลปนนะ] เห ชมพู เห ชมพู ชมพูโย
[ทุดิยา] ชมพู ชมพู ชมพูโย
ฟังทราบเหมือน อิตถิ ศัพท์

ชมพู สททปทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมมา	ชมพู	ชมพู ชมพูโย
อาลปนนะ	เห ชมพู	เห ชมพู ชมพูโย
ทุดิยา	ชมพู	ชมพู ชมพูโย
ตติยา	ชมพูยา	ชมพูหิ ชมพูภิ
จตุตถิ	ชมพูยา	ชมพูหนิ
ปัญจมี	ชมพูยา	ชมพูหิ ชมพูภิ
ษัฎฐิ	ชมพูยา	ชมพูหนิ
สัตตมี	ชมพูยัม ชมพูยา	ชมพูสุ

เอวํ วฐ จ สรภู

สรพู สุตฺนุ จมู

วามูฐุ นาคนาสุฐุ

สมานิ ขลฺ ชมพูยา.

“นามศัพท์เป็นต้นว่า

วฐ (หญิงสาว) สรภู (แม่น้ำสรภู) สรพู (ตุ๊กแก, จิ้งจก)

สุตฺนุ (หญิงผู้มีร่างกายงาม) จมู (กองทัพ) วามูฐุ (หญิงผู้มีต้นขางาม)

นาคนาสุฐุ (หญิงผู้มีต้นขางามตั้งวงช้าง)

เหมือนกับ ชมพู ศัพท์อย่างนี้นั้นแล”

[คำว่า วามูรู ตัดบทเป็น วาม (งาม) + อูรู (ต้นขา)

คำว่า นาคนาสูรู ตัดบทเป็น นาคนาสา + อูรู (ต้นขางามเหมือนนมของช้าง)

คัมภีร์กัจจายนสูตรตัดตะประพันธ์เป็นคาถาท่องจำว่า

วฐุ ชมพู จมุ กจจุ

สรพู สรวุ สุญ

วามูรู นาคนาสูรู

สุตฺนุ’การอนฺตกา.^{๘๑}

“อุ การันต์ อิตถิลิงค์ คือ

วฐุ (หญิงสาว)

ชมพู (ต้นหว้า)

จมุ (กองทัพ)

กจจุ (หิด)

สรพู (ตุ๊กแก, จิ้งจก)

สรวุ (แม่น้ำสรวุ)

สุญ (หญิงผู้มีคิ้วงาม)

วามูรู (หญิงผู้มีต้นขางาม)

นาคนาสูรู (หญิงผู้มีต้นขางามตั้งวงช้าง)

สุตฺนุ (หญิงผู้มีร่างงาม)”

ศัพท์ว่า สุตฺนุ เป็น อุ การันต์ กรรมธารยสมาส แปลว่า “ร่างงาม” มีรูปวิเคราะห์ว่า สุนฺทรา ตฺนุ สุตฺนุ (สุตฺนุ คือ ร่างกายอันงาม) ส่วนศัพท์ว่า สุตฺนุ เป็น อุ การันต์ พหุพหิสมาส แปลว่า “หญิงผู้มีร่างงาม” มีรูปวิเคราะห์ว่า สุนฺทรา ตฺนุ ยายาติ สุตฺนุ (สุตฺนุ คือ มีร่างกายอันงาม) แม้รูปว่า วามูรู (ต้นขางาม) วามูรู (หญิงผู้มีต้นขางาม) นาคนาสูรู (ต้นขางามตั้งวงช้าง), นาคนาสูรู (หญิงผู้มีต้นขางามตั้งวงช้าง) ก็มีนัยเดียวกัน ดังโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๓๔) กล่าวว่าให้ลง อุ อิตถิปัจจัย แม้ในสันสกฤตก็ลง อุ อิตถิปัจจัยเช่นเดียวกัน]

อุการนต์.

จบ นามศัพท์ อุ การันต์

โอการนุโต อิตถิลิงค์ โคสทโท.

นามศัพท์อิตถิลิงค์ โอ การันต์ คือ โค ศัพท์ (แม่โค)

ตสส ปุลลิงคโคสททสเสว รูปนโย.

การกระจายรูป โค ศัพท์นั้นเหมือน โค ศัพท์ ปุลงิงค์

[โค ศัพท์ที่เป็นอิตถิลิงค์มีรูปเหมือนปุลงิงค์ แต่ความหมายต่างกัน โค ศัพท์ อิตถิลิงค์ หมายถึง วัวตัวเมีย ส่วน โค ศัพท์ ปุลงิงค์ หมายถึง วัวตัวผู้ สัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) แสดงอรรถของ โค ศัพท์ไว้ว่า

โค โคณ จินทริเย ภูมยํ	วจเน เจว พุทธิยํ
อาทิจเจ รสมิยญเจว	ปานีเยปิ จ วตตเต
เตสุ อตเตสุ โคณ ธี	ปุมา จ อิตเร ปุมา. ^{๘๒}

“โค ศัพท์เป็นไปในอรรถว่า วัว, อินทริย, แผ่นดิน, ถ้อยคำ, ความรู้, พระอาทิตย์, รัศมี และน้ำ ในบรรดาอรรถเหล่านี้ โค ศัพท์เป็นปุลงิงค์และอิตถิลิงค์ในวัว ส่วนอรรถอื่นเป็นปุลงิงค์”

มติที่คัมภีร์นี้แสดงว่า โค ศัพท์ อิตถิลิงค์ เหมือน โค ศัพท์ ปุลงิงค์นี้ คล้อยตามความเห็นของไวยากรณ์สันสกฤต คือ มุคฺธโพธะ สารสวตะ และสิทธานตเกามุที แม้คัมภีร์ปทสาธนะที่แต่งหลังปทรูปสิทธิ-ปกรณ์ก็กล่าวตามคัมภีร์นี้ แต่สัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๓๔๔) ได้แสดงรูปว่า คาวี โดยแปลง โอ ของ โค เป็น อว แล้วแปลง สิ วิภตติเป็นต้นเป็น อี เป็นต้น มตินี้เข้าใจยาก ความจริงถ้ามีรูปเดิมเป็น คาวี โดยลง อี บัจจยท้าย โค ศัพท์ ก็น่าจะเข้าใจง่ายกว่า]

กณฺฎา รตฺติ นที อิตฺถิ	มาตุลानी จ ภิกฺขุณี
ทณฺฑินี ยาคู มาตา จ	ขมฺพู โคตฺติตฺถิสฺงคโ.

“ศัพท์เหล่านี้ คือ

กณฺฎา	(หญิงสาว)	รตฺติ	(กลางคืน)
นที	(แม่น้ำ)	อิตฺถิ	(ผู้หญิง)
มาตุลानी	(ป่า, น้ำ)	ภิกฺขุณี	(นางภิกษุณี)
ทณฺฑินี	(นางผู้มีไม้เท้า)	ยาคู	(ข้าวยา)

มาตา (แม่)

ชมพู (ต้นหว้า)

โค (แม่โค)

เป็นหมู่ศัพท์ที่รวมไว้ในอิตถิลิงค์”

อิตถิลิงค์ นิภูจัต.

จบ นามศัพท์ อิตถิลิงค์

สรุปความในอิตถิลิงค์

๑. สัจญาสูตร มี ๒ สูตร คือ

- อา โฆ = อา อิตถิลิงค์ ชื่อว่า ฆ
- เต อิตถิขุยา โป = อี วัณณะและ อุ วัณณะ อิตถิลิงค์ ชื่อว่า ป

๒. ปฏิสเสฐสูตร มี ๑ สูตร คือ

- น อมฺมาทิตฺโต = ห้ามแปลง ค เป็น เอ

๓. อาเทสวีสฐิตสูตร มี ๑๒ สูตร คือ

- ฆเต จ = แปลง ค เป็น เอ
- ฆโต นาทีนํ = แปลง นา วิภัตติเป็นต้น เป็น อาย
- ฆปโต สมี ยํ วา = แปลง สมี วิภัตติเป็น ยํ
- ปโต ยา = แปลงวิภัตติเอกพจน์มี นา เป็นต้น เป็น ยา
- อมา ปโต สมีสมานํ วา = แปลง สมี และ สฺมา วิภัตติเป็น อํ และ อา
- ปสณฺณสฺส จ = แปลงสระที่ชื่อ ป เป็น ย
- อาทิตฺโต โอ จ = แปลง สมี วิภัตติเป็น อํ และ โอ
- อํ ยมีโต ปสณฺณโต = แปลง อํ วิภัตติเป็น ยํ
- มาตุลาทีนมานตตมีกาเร = แปลงสระท้ายของ มาตุล ศัพท์เป็นต้นเป็น อาน
- นตุสฺส ตมีกาเร = แปลง นตุ เป็น ต
- ภาโต โภโต = แปลง ภานุต ศัพท์เป็น โภต
- ปตีสฺสินีมฺหิ = แปลงสระท้ายของ ปติ ศัพท์เป็น อ

๔. ปัจจยวีสฐิตสูตร มี ๔ สูตร คือ

- อิตถิยมโต อาปัจจโย = ลง อา ปัจจัยท้ายรูป อ การ์นต์ในอิตถิลิงค์

- นทาทีโต วา อี = ลง อี ปัจจัยท้ายนามศัพท์นทาทีคณะ
 - ณวณิกณเวยยณนตุหิ = ลง อี ปัจจัยท้าย ณว, ณิก, ณเวยย, ณ และ นตุ
 - ปติภิกขุราชาชีการนเตหิ อีนี = ลง อีนี ปัจจัยท้าย ปติ, ภิกขุ, ราชา และศัพท์
อันเป็น อี การ์ันต์
-

นปฺงสกลิงค์

อถ นปฺงสกลิงคานิ วุจจนเต.

ข้าพเจ้าจะกล่าวนามศัพท์นปฺงสกลิงค์ ณ บัดนี้

[คำว่า นปฺงส มาจาก น ศัพท์ + อิตฺธิปฺมา ศัพท์ แปลง อิตฺธิปฺมา เป็น ปฺงส มีรูปวิเคราะห์ว่า อิตฺธิ จ ปฺมา จ อิตฺธิปฺมา, น อิตฺธิปฺมา นปฺงสํ (นปฺงสกะ คือ ลิงค์ที่มีใช่อิตฺถิลิงค์และปฺงลิงค์) รูปวิเคราะห์นี้กล่าวตามข้อความในคัมภีร์ปาดินิว่า

น สฺตฺริปฺมานุ นปฺงสํ สฺตฺริปฺสโยะ ปฺงสกาโว นิปาดนา.^{๗๘}

ลิงค์ที่มีใช่อิตฺถิลิงค์และปฺงลิงค์ชื่อว่า นปฺงสกะ ความเป็น ปฺงส แห่ง สฺตฺริปฺส ศัพท์ ย่อมมีด้วย นิปาดนสูตร

สัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๔๖๐) กล่าวถึงความเห็นนี้ว่าเป็นมติของบางคนที่เรียกว่า เกจิ และแสดงรูปวิเคราะห์ว่า ปฺริโส วย สาดิสยํ ปจฺจามิตเต นปฺงเสติ อภิमतฺทนํ กาคฺตุํ น สกฺโกตฺติ นปฺงโสโก (นปฺงสกะ คือ ผู้ย้ายศัตฺรอย่างยั้งเหมือนบุรุษไม่ได้) ตามนัยนี้มาจาก น บทหน้า + ปฺนฺส ธาตุ (อภิमतฺทเน = ย้าย) + ญฺว บัจจย แปลง ญฺว เป็น อก]

อการนฺโต นปฺงสกลิงฺโค จิตฺตสทฺโท.

นามศัพท์นปฺงสกลิงค์ อ การันต์ คือ จิตฺต ศัพท์ (จิต)

ปฺเร วย สยาทญฺปฺตติ.

การกระจายวิภตฺติมี สิ เป็นต้นพึงทราบเหมือนในศัพท์ก่อน

“จิตฺต สิ” อิตฺธิ-

ในอุทาหรณ์ว่า จิตฺต สิ (ลง สิ วิภตฺติท้าย จิตฺต ศัพท์) นี้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธี
นี้]

“นปฺงสเกหิ, อโต นิจฺจน”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า นปุสกสิงเคหิ (ท่ายนปุสกสิงค์), บทว่า อโต (อ การ์รันต์) และบทว่า นิจจ (แน่นอน) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๙๕. สี.

แปลง สี วิภัตติท่ายนปุสกสิงค์ อ การ์รันต์ เป็น อ
 สี อ. สี วิภัตติ ปร อันเป็นเบื้องหลัง นปุสเกหิ จากนปุสกสิงค์ อโต อันเป็น อ การ์รันต์
 อ เป็น อ ไหติ ย่อมเป็น ฯ

“สี อ” อิติ ทวิปทมํ.

สูตรนี้มี ๒ บท [คือ สี และ อ]

[ข้อความนี้กล่าวขึ้นเพื่อคัดค้านมติของคัมภีร์นยาสะที่กล่าวว่า สี เป็นบทเดียว โดยกระทำสมาสว่า สีสส อ สี (สิง คือ อ ของ สี) ความจริงคัมภีร์นยาสะก็กล่าววณัยที่ ๒ ซึ่งตัดบทเป็น สี + อ ไว้อีกด้วย แต่วณัยที่เชื่อมสมาสไม่ตรงกับความเห็นของกัจจายนไวยากรณ์ซึ่งตั้งสูตรว่า อโม นิคคหิต ฌลเปหิ โดยมี การี คือ นิคคหิต เป็นบทที่ลงปฐมาวิภัตติ พระพุทธอัปปยะจึงเห็นว่าสูตรนี้มี ๒ บท]

อการนุเตหิ นปุสกสิงเคหิ ปรสส สีวจนสส อ ไหติ นิจจ.

แปลง สี วิภัตติท่ายนามศัพท์นปุสกสิงค์ อ การ์รันต์ เป็น อ แน่นอน

สรโลปปกติภาวาทิ.

การลบสระหน้า และการปกติสระหลังเป็นต้นย่อมมี

จิตต์.

เช่น [ปฐมา เอกพจน์] จิตต์

การประกอบรูปศัพท์ จิตต์

ศัพท์เดิมเป็น จิตต์ ศัพท์

ลง สี ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงคตเถ ปจมา”

แปลง สี ท่ายนปุสกสิงค์ อ การ์รันต์ เป็น อ ด้วยสูตรว่า “สี”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทศปฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ฺยตุเต”
สำเร็จรูปเป็น จิตฺตํ

พหูพจน์-

ในพหูพจน์ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“โยนํ นิ นปุสเกหิ”ติ วุตตเต.

สูตรว่า โยนํ นิ นปุสเกหิ (แปลง โย วิภัตติทั้งหลายทำยนปุงสกสิงค์เป็น นิ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๙๖. อโต นิจจํ.

แปลง โย วิภัตติทำยนปุงสกสิงค์ที่เป็น อ การันต์ เป็น นิ แน่นอน

นิ อ. นิ อาเทศ โยนํ แห่ง โย วิภัตติ. *ประส* อันเป็นเบื้องหลัง *นปุสเกหิ* จากนปุงสกสิงค์ท. *อโต* อันเป็น อ การันต์ *โหติ* ย่อมมี *นิจจํ* แน่นอน ฯ

อการนเดหิ นปุสกลิงเคหิ โยนํ นิจจํ นิ โหติ.

การแปลง โย วิภัตติทำยนปุงสกสิงค์ที่เป็น อ การันต์เป็น นิ ย่อมมีอย่างแน่นอน

“สพพโยนินมาเอ”ติ นิสส วา อากาโร.

การแปลง นิ เป็น อา อักษรย่อมมีได้บ้างด้วยสูตรว่า *สพพโยนินมาเอ* (แปลง โย และ นิ ปฐมวิภัตติทั้งหมด ทำยนามศัพท์ อ การันต์เป็น อา และ เอ ได้บ้าง)

อณฺณตถ “โยสุ กต”อิจฺจาตินา ทีโฆ.

ในฝ่ายอื่นที่มีได้แปลง นิ เป็น อา] การที่ชะยอมมีด้วยสูตรเป็นต้นว่า *โยสุ กต* (รัสสะสะทำยนามศัพท์ยอมถึงความเป็นที่ชะ ในเพราะ โย วิภัตติที่แปลงเป็น นิ แล้วและที่ลบแล้ว)

จิตฺตา จิตฺตานิ.

เช่น

[ปฐมา พหูพจน์] จิตฺตา

จิตฺตานิ

การประกอบรูปศัพท์ จิตฺตา

ศัพท์เดิมเป็น จิตฺต

ลง โย ปฐมวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิ่งคฺตฺเถ ปฐมา”

แปลง โย ทำยนปุงสกสิงค์ อ การันต์ เป็น นิ ด้วยสูตรว่า “อโต นิจจํ”

แปลง นิ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สพฺพโยนินฺมาเอ”
 แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
 ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลไปมาเทสปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”
 นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”
 สำเร็จรูปเป็น จิตฺตา

โยนํ นิภาเว จาเอตฺเต

สิทฺเทปิ อวิเสสโต

“อโต นิจฺจนฺ”ติ อารมฺภา

อาเอตฺตํ กฺวจิเทวิธ.

“เมื่อการแปลง โย วิภัตติเป็น นิ และ อา และ เอ สำเร็จแล้วโดยทั่วไป
 การแปลง [โย และ นิ] เป็น อา และ เอ ใน อ การันต์ นปฺงสกลิงค์นี้ย่อมมี
 ในสุทธานามบางรูปเท่านั้น เพราะการปรารภสูตรว่า อโต นิจฺจํ (แปลง โย
 วิภัตติ ทำยนปฺงสกลิงค์ที่เป็น อ การันต์ เป็น นิ แน่นอน)”

[สูตรว่า โยนํ นิ นปฺสเกหิ (แปลง โย วิภัตติทำยนปฺงสกลิงค์เป็น นิ ได้บ้าง) มิได้ระบุการันต์ไว้ จึง
 อาจแปลง โย ทำยการันต์ทั้งหมดเป็น นิ ได้ แม้สูตรว่า สพฺพโยนินฺมาเอ (แปลง โย และ นิ ปฐมาวิภัตติทั้งหมด
 ทำยนามศัพท์ อ การันต์เป็น อา และ เอ ได้บ้าง) ก็มีได้ระบุลิงค์ไว้เช่นกัน ดังนั้น แม้จะไม่ตั้งสูตรว่า อโต นิจฺจํ
 ก็อาจแปลง โย เป็น นิ แล้วแปลง นิ เป็น อา และ เอ ด้วยสูตรเหล่านั้น แต่การตั้งสูตรนี้ที่มีความหมายว่า
 “แปลง โย วิภัตติทำยนปฺงสกลิงค์ที่เป็น อ การันต์ เป็น นิ แน่นอน” เพื่อย้ำให้ทราบว่าสุทธานามมี จิตฺต เป็นต้นที่
 เป็น อ การันต์ นปฺงสกลิงค์ มักปรากฏเป็นรูป นิ เช่น จิตฺตานิ ไม่นิยมใช้รูปที่แปลง นิ เป็น อา และ เอ ว่า
 จิตฺตา, จิตฺเต ส่วนสรรพนาม เช่น สพฺพ, อิม, เอต, ต และ ย ศัพท์เป็นต้น ไม่มีการแปลง นิ เป็น อา และ เอ
 จึงมีรูปเป็น สพฺพํ, สพฺพานิ, อิมํ, อิมานิ, เอตํ, เอตานิ, ตํ, ตานิ และ ยํ, ยานิ ดังนี้เป็นต้น

คำว่า กฺวจิเทวิธ ตัดบทเป็น กฺวจิ + เอว + อิว]

อาลปนเ คโลโป.

ในอาลปนวิภัตติ ให้ลป ค

เห จิตฺต เห จิตฺตา จิตฺตานิ.

[อาลปนนะ] เห จิตฺต เห จิตฺตา จิตฺตานิ

หุตฺติยาโย นิสฺส วิกฺขฺปนเกาโร.

ในทุตติยาวิภัตติ แปลง นิ เป็น เอ ได้บ้าง

จิตต์ จิตเต จิตฺตานิ.

[ทุตติยา] จิตต์

จิตเต จิตฺตานิ

เสสํ ปุริสสทฺเทน สมํ.

รูปที่เหลือเหมือนกับ ปุริส ศัพท์

จิตต สทฺทปทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	จิตต์	จิตฺตา จิตฺตานิ
อาลปนะ	हे จิตฺต	हे จิตฺตา จิตฺตานิ
ทุตติยา	จิตต์	จิตเต จิตฺตานิ
ตติยา	จิตฺเตน	จิตฺเตहि จิตฺเตภิ
จตุตถี	จิตฺตสฺส	จิตฺตานิ
ปัญจมี	จิตฺตา จิตฺตมฺหา จิตฺตสฺมา	จิตฺเตहि จิตฺเตภิ
ษัฎฐี	จิตฺตสฺส	จิตฺตานิ
สัตตมมี	จิตฺเต จิตฺตมฺहि จิตฺตสฺมี	จิตฺเตสุ

เอวมณฺเฑนปิ-

ปุณฺณปาปผลรูปสฺสาร์ณิ

โสตฆานสุขทฺกฺขการณิ

ทานสีลธฺนฆานโลจณิ

มฺูลกุลพลชาลมฺงคฺล.

นพินลิจฺจมฺขชฺลมฺพุชฺ

ปุณฺนธฺนฆทฺริธฺนฆปทามตฺ

ปทุมปณฺณสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส

หทยจิวฺรตฺถกฺกุลินทฺริย.

นยนวนทยาโนทานโสปานปาน
 ภาวนภาวนโลหาลาดตุณฑุณฑุพีจ
 กรณมรณณณารมณณารณณตาณ
 จรณนครตีรจณตติทโทททานิ

อิจจาทีนิ.

ศัพท์ทั้งหลายแม่เหล่าอื่นเป็นต้นว่า

“ปุณณ (บุญ)	ปาป (บาป)	ผล (ผล)
รูป (รูป)	สาธน์ (ความสำเร็จ)	โสต (หู)
ชมาน (จมูก)	สุข (ความสุข)	ทุกข (ความทุกข์)
การณ (สาเหตุ)	ทาน (การให้)	สีล (ศีล)
ธน (ทรัพย์)	ฌาน (ฌาน)	โลจน (ดวงตา)
มูล (ราก)	กุล (ฝั่ง)	พล (กำลัง)
ชาล (ชาย)	มงคัล (มงคล)	นพิน (ดอกบัว)
ลึงค (เครื่องหมาย)	มุข (ปาก)	องค (อวัยวะ)
ชล (น้ำ)	อมพุช (ดอกบัว)	ปุลิน (ทราย)
ธณณ (ธัญพืช)	หิรณณ (เงิน)	ปท (เท้า)
อมต (พระนิพพาน)	ปทุม (ดอกบัว)	ปณณ (ไปไม้)
สุสาน (ป่าช้า)	วน (ป่า)	อายุธ (อายุ)
หทย (หัวใจ)	จิวร (จิวร)	วตถ (ผ้า)
กุล (ตระกูล)	อินทริย (อินทรี)	นยน (นัยนา)
วทน (ปาก)	ยาน (ยานพาหนะ)	อุทาน (คำอุทาน)
โสปาน (บันได)	ปาน (น้ำปานะ)	ภาวน (บ้าน)
ภาวน (โลก)	โลห (โลหะ)	อลาด (ตุ้นไฟ)
ตุณฑ (จะงอยปาก)	อณฑ (ไผ่)	พีจ (ตั้ง)
กรณ (เครื่องมือ)	มรณ (ความตาย)	ณณ (ความรู้)
อารมณ (อารมณ์)	อรณ (ป่า)	ตาณ (การรักษา)

จรรณ (เท้า) นคร (เมือง) ดีร (ฝั่ง)
 ฉตุต (ร่ม) ฉิทุท (ฐู, ร่อง, รอยแตก) อุทก (น้ำ)
 ฟิงทราบเหมือนอย่างนี้

[คาถาแรกมี ๑๑ พยางค์ ชื่อว่า รโถทธตา คาถาที่ ๒ มี ๑๒ พยางค์ ชื่อว่า ทุตวิลัมพิตะ ส่วนคาถา
 ที่ ๓ มี ๑๕ พยางค์ ชื่อว่า มาลินี

คัมภีร์ก็แจกายนสุดตัตถะประพันธ์เป็นคาถา ๘ พยางค์เพื่อให้ท่องจำง่ายไว้ว่า

จิตตมสสทฐ'มาปาน	ปฺญณฺ ปาปํ ปทํ มุขํ
โลหาลาดํ กุลํ กูลํ	นพินํ ปุลินายุฑํ
ตุณฺษทฺถนํ ปตฺตณํ ปิจํ	ภวนํ ภูวนํ วณํ
รูปํ กมฺมํ ผลํ โสตํ	ฆานํ กรณการณํ
สุขํ ทฺกฺขํ ธนํ ทานํ	สีลํ ฌานํ พลํ ชลํ.
โลจนํ มกฺกฺกํ มฺลํ	ลิจฺจคฺคํ ปทุมมพฺพชํ
ปณฺณํ ธณฺณามตํ ชาลํ	หิรณฺณํ ทพฺพินทฺธิริยํ.
สุสานํ จิวํ วัตถํ	นยณํ วทโนทกํ
ยานุญยานุทฺทานํ ปานํ	โสปานํ ดีรสาธณํ
ฌานารมฺมณาลมฺพนํ	ตาณารณฺณํ ฆริํ คทํ
จรรณํ นครํ ฉตุตํ	ฉิทุทํ มรณ'มานนํ ^{๗๙}

“จิตต์ (จิต)	อสสทฐ (ตระกูลไม่มีศรัทธา)	อาปาน (ร้านสุรา)
ปฺญณฺ (บุญ)	ปาป (บาป)	ปท (เท้า)
มุขํ (ปาก)	โลห (โลหะ)	อลาด (ดุ้นไฟ)
กุล (ตระกูล)	กูล (ฝั่ง)	นพิน (ดอกบัว)
ปุลิน (ทราย)	อายุฑ (อาวุธ)	ตุณฺษ (จะงอยปาก)
อณฺท (ไข)	ปตฺตณ (ท่าเรือ)	ปิจ (ตั้ง)
ภวน (บ้าน)	ภูวน (โลก)	วน (ป่า)
รูป (รูป)	กมฺม (กรรม)	ผล (ผลไม้)

โสด	(หู)	ฆาน	(จุมุก)	กรณ	(เครื่องมือ)
การณ	(เหตุ)	สุขิ	(ความสุข)	ทุกขิ	(ความทุกข์)
ธน	(ทรัพย์)	ทาน	(ทาน)	สีล	(ศีล)
ฉาน	(ฉาน)	พล	(กำลัง)	ชล	(น้ำ)
โลจน	(ดวงตา)	มกุฏ	(มงกุฏ)	มูล	(ราก)
ลึงค	(เครื่องหมาย)	องค	(อวัยวะ)	ปทุม	(ดอกบัว)
อมพุช	(ดอกบัว)	ปณณ	(ใบไม้)	ธณณ	(ธัญพืช)
อมต	(พระนิพพาน)	ชาล	(ตาข่าย)	หิรณณ	(เงิน)
หทย	(หัวใจ)	อินทริย	(อินทริย์)	สุสาน	(ป่าช้า)
จีวร	(จีวร)	วตถ	(ผ้า)	นยน	(นัยนา)
วทน	(ปาก)	อุทก	(น้ำ)	ยาน	(ยานพาหนะ)
อุยยาน	(อุทยาน)	อุททาน	(หัวข้อ)	ปาน	(น้ำดื่ม)
โสปาน	(บันได)	ตีส	(ฝั่ง)	สาธน	(ความสำเร็จ)
ฉาณ	(ความรู้)	อารมณ	(อารมณ์)	อาลมพน	(อารมณ์)
ตาณ	(ที่พึง)	อรณณ	(ป่า)	ชมร	(เรือน)
คห	(เรือน)	จรณ	(เท้า)	นคร	(เมือง)
ฉตต	(ร่ม)	ฉิทท	(รู)	มรณ	(ความตาย)
อานน	(หน้า)"]				

กมฺมสททสฺส ตติเยกวจนาทีสุ รูปเภท.

ความแตกต่างของรูปแห่ง กมฺม ศัพท์ย่อมมีในตติยาวิภัตติ เอกพจน์ เป็นต้น

กมฺมํ กมฺมา กมฺมานิ, เห กมฺม เห กมฺมา กมฺมานิ, กมฺมํ กมฺเม กมฺมานิ.

[ปฐมา] กมฺมํ กมฺมา กมฺมานิ

[อาลปนะ] เห กมฺม เห กมฺมา กมฺมานิ

[ทุติยา] กมฺมํ กมฺเม กมฺมานิ

“วา, อุ, นามหี”ติ จ วุตตเต.

บทว่า วา (ได้บ้าง), บทว่า อุ (เป็น อุ) และบทว่า นามหี (ในเพราะ นา วิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๙๗. อ กมฺมนตฺสฺส จ.

แปลงสละท่ายของ กมฺม ศัพท์และสละท่ายของศัพท์อื่นๆ เป็น อุ, อ และสละอื่นๆ ในเพราะ นา วิภัตติและวิภัตติอื่นๆ ได้บ้าง

อุ จ อ. อุ อาเทศ ด้วย อ จ อ. อ อาเทศ ด้วย *กมฺมนตฺสฺส จ* ของที่สุดแห่ง กมฺม ศัพท์ ด้วย โหนฺติ ย่อมมี *นามหี จ* ในเพราะ นา วิภัตติ ด้วย ๗

[ในประโยคที่แสดงการรวบรวมประธาน ๒ บท มี จ ศัพท์ทำหน้าที่ปทสมุจจะยะ คือการรวบรวมบท อาจใช้กิริยาคุมพากย์ เป็นเอกพจน์และพหูพจน์ได้ทั้งสองอย่าง ส่วนใหญ่นิยมใช้พหูพจน์มากกว่าเอกพจน์ กิริยาคุมพากย์ดังกล่าวจำแนกเป็น

๑. อังคาสิตสังขยา จำนวนที่อาศัยส่วน คือ มองหาประธานที่ละบท ใช้เป็นพหูพจน์ เช่น ททโร จ เถโร จ ปิณฺฑาย จรฺนติ (ภิกษุหนุ่มและพระเถระย่อมเที่ยวบิณฑบาต) ในตัวอย่างนี้ ภิกษุหนุ่มและพระเถระมีสององค์ กิริยาคุมพากย์จึงมีรูปเป็นพหูพจน์ว่า จรฺนติ

๒. จยาสิตสังขยา จำนวนที่อาศัยหมู่ คือ มองหากลุ่ม ใช้เป็นเอกพจน์ เช่น ททโร จ เถโร จ ปิณฺฑาย จรฺติ (ภิกษุหนุ่มและพระเถระย่อมเที่ยวบิณฑบาต) ในตัวอย่างนี้ ภิกษุหนุ่มและพระเถระเป็นพระภิกษุเหมือนกัน กิริยาคุมพากย์จึงมีรูปเป็นเอกพจน์ว่า จรฺติ

คัมภีร์สัททสารถถชาลินีอธิบายเรื่องนี้ไว้ว่า

สมฺมุจฺเจย กเต ทฺวินฺนํ

พหูํ วา ปตฺติยเต

จยงฺคานฺนคฺตา สงฺขฺยา

ทฺวนฺเต วากฺยานฺนฺสารินา.

สฺตถา จ สาริปฺตุโต จ

ธมฺมํ เทเสติ เกวลํ

เถโร จ ททโร เจว

ปิณฺฑาย จรฺนตฺติ จ.^{๙๐}

“เมื่อกระทำการรวบรวมสิ่งสองสิ่งหรือสิ่งจำนวนมาก ผู้แต่งประโยค[ร้อยแก้ว] พึงทราบจำนวนที่คล้ายตามหมู่หรือส่วนในประโยควันหะ เช่น สฺตถา จ สาริปฺตุโต จ

เกวลั ธมฺมํ เทเสติ (พระศาสดาและพระสาวกบุดรย้อมแสดงธรรมทั้งสิ้น) ทหโร เจว
 เถโร จ ปิณฺทาย จรฺนติ (ภิกษุหนุ่มและพระเถระย้อมเที่ยววิณฑพาท)"]

กมฺมสทฺทนต์ส อุการอการาเทสา โหนฺติ วา นามฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

แปลงสละท่ายของ กมฺม ศัพท์เป็น อุ อักษรและ อ อักษร ในเพราะ นา วิภตฺติได้บ้าง

อนฺตคฺคทณฺเณน ฅามทฺฐาทินมนฺตสฺสปี อฺตตํ.

แปลงสละท่ายของ ฅาม (กำลัง), อทฺฐ (ระยะทาง) เป็นต้น เป็น อุ ด้วย อนฺต ศัพท์

[พระกัจจายนะควรตั้งสูตรนี้ให้สั้นกว่าเดิมเป็น อ กมฺมสฺส จ ก็มีอรรถเหมือน อ กมฺมนตฺสฺส จ โดย
 กมฺม ศัพท์อาจตั้งวิเคราะห์เป็นสมาสว่า กมฺมสฺส อ กมฺม (กัมมะ คือ อ ของกมฺม ศัพท์) จึงถือว่า อนฺต ศัพท์
 เป็นศัพท์เกินมา ดังนั้นจึงรวบรวมการแปลงสละที่สุดของ ฅาม และ อทฺฐ เป็นต้นเป็น อุ ด้วย อนฺต ศัพท์นั้น

คำอธิบายดังกล่าวเป็นมติของพระพุทธปัยยะเอง กล่าวไว้เพื่อเพิ่มพูนเนื้อหาของกัจจายนไวยากรณ์
 ให้มากกว่าเดิม ความจริงกัจจายนไวยากรณ์มีเนื้อหาไม่มากนัก แต่เมื่อได้รับการเพิ่มเติมด้วยการแบ่งสูตร,
 การรวบรวมด้วย จ ศัพท์ และการใช้ศัพท์เกิน รวมทั้งมหาสูตร ทำให้กัจจายนไวยากรณ์มีเนื้อหาครอบคลุม
 มากขึ้น]

จสทฺทคฺคทณฺเณน ยฺวมชฺวานมนฺตสฺส อฺวา โหติ กฺวจิ นาสฺสูจฺเจเตสุ.

แปลงสละท่ายของ ยฺว และ มชฺว ศัพท์ เป็น อฺวา ในเพราะวิภตฺติเหล่านี้คือ นา และ ส
 ในบางแห่งด้วย จ ศัพท์

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อฺตตสมุจจะเย โดยรวบรวมการี คือ ยฺว และ มชฺว, การิเย คือ การแปลงเป็น อฺวา
 และนิมิตตะคือ ส วิภตฺติ ดังนั้นจึงแปลงสละท่ายของ ยฺว และ มชฺว ศัพท์ เป็น อฺวา ในเพราะ นา และ ส วิภตฺติ]

กมฺมฺนา กมฺมฺนา กมฺเมน วา กมฺเมหิ กมฺเมภิ.

[ตติยา] กมฺมฺนา กมฺมฺนา กมฺเมน กมฺเมหิ กมฺเมภิ

การประกอบรูปศัพท์ กมฺมฺนา

ศัพท์เดิมเป็น กมฺม

ลง นา ตติยาวิภตฺติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรณฺเ ตติยา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหิจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
 แปลงสระท้ายของ กम्म เป็น อุ ด้วยสูตรว่า “อ กम्मนตสฺส จ”
 นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”
 สำเร็จรูปเป็น กम्मุนา

สสมาสุ “อุ นามฺหิ จา”ติ เอตถ จสทฺเทน ปุมกम्मถามนตสฺส จุกาโร वा สสมาสุติ อุตฺตํ.

ให้แปลงสระท้ายของ ปุม, กम्म และ ถาม ศัพท์เป็น อุ ในเพราะ ส และ สมา วิภัตติ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ว่า อุ นามฺหิ จ (แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์และศัพท์อื่นๆ เป็น อุ และ อา ในเพราะ นา วิภัตติและวิภัตติอื่นๆ ได้บ้าง) ดังนั้น ความเป็น อุ [ของสระท้ายแห่ง กम्म ศัพท์]จึงมีได้ใน ส และ สมา วิภัตติ

กम्मุโน กम्मสฺส กम्मานํ, กम्मุนา กมฺมา กम्मมฺหา กम्मสฺมา กมฺเมหิ กมฺเมภิ, กम्मุโน กम्मสฺส กम्मานํ

[จตุตถิ]	กम्मุโน กम्मสฺส	กम्मานํ
[บัญญัติ]	กम्मุนา กมฺมา กम्मมฺหา กम्मสฺมา	กมฺเมหิ กมฺเมภิ
[ฉฺฉิวฺ]	กम्मุโน กम्मสฺส	กम्मานํ

การประกอบรูปศัพท์ กम्मุโน

ศัพท์เดิมเป็น กम्म

ลง ส ฉฉิวฺวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สามิสฺมี ฉฉิวฺ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหิจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

แปลงสระท้ายของ กम्म เป็น อุ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “อุ นามฺหิ จ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

ให้ อุ ชื่อ ล ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณวณฺณา ฉลา”

แปลง ส ท้าย ล เป็น โน ด้วยสูตรว่า “ฉลโต สสฺส โน वा”

สำเร็จรูปเป็น กम्मุโน

การประกอบรูปศัพท์ กम्मุนา

ศัพท์เดิมเป็น กम्म

ลง สฺมา ปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทาเน ปญจมี”
 แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
 แปลงสระท้ายของ กมฺม เป็น อุ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “อุ นามฺหิ จ”
 นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”
 ให้ อุ ชื่อ ล ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณวณฺณา ฉลา”
 แปลง สฺมา ท้าย ล เป็น นา ด้วยสูตรว่า “ฉลโต จ”
 สำเร็จรูปเป็น กมฺมฺนา

สมิวจเน “พฺรหฺมโต ตฺว สฺมี นิ”ติ เอตถ ตฺวสทฺเทน กฺวจิ นิ โหติ.

ใน สฺมี วิภัตติ แปลง [สฺมี] เป็น นิ ในบางแห่งด้วย ตฺว ศัพท์ในสูตรนี้ว่า พฺรหฺมโต ตฺว สฺมี นิ (แปลง สฺมี ท้าย พฺรหฺม ศัพท์และอื่นๆ เป็น นิ)

กมฺมฺนิ กมฺเม กมฺมฺมฺหิ กมฺมฺสฺมี กมฺเมสุ.

[สัตตมี] กมฺมฺนิ กมฺเม กมฺมฺมฺหิ กมฺมฺสฺมี กมฺเมสุ

การประกอบรูปศัพท์ กมฺมฺนิ

ศัพท์เดิมเป็น กมฺม

ลง สฺมี สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตฺตมี”
 แปลง สฺมี วิภัตติเป็น นิ ด้วย ตฺว ศัพท์ในสูตรว่า “พฺรหฺมโต ตฺว สฺมี นิ”
 สำเร็จรูปเป็น กมฺมฺนิ

[คัมภีร์พยาชยาใหม่กล่าวถึงรูปว่า กมฺมฺสฺ โดยเห็นว่าสูตร สฺมฺมา วา อาจตามมาสูตรนี้ได้ จึงอาจ แปลงสระท้ายของ กมฺม เป็น อ ด้วยสูตรนี้ มีตัวอย่างจากคัมภีร์ชฺททสิกขา (คาถา ๓๐๑) ว่า วุตฺตา จ เวชชิกา ชฺงมฺเปสเน คิหิ กมฺมฺสฺ อย่างไรก็ตาม เมื่อพระกัจจายนะมิได้กล่าวถึงรูปนี้เพราะมิใช้น้อย จึงอาจใช้ จ ศัพท์ใน สูตรนี้รวบรวมได้ หรือใช้มหาสูตรคือ เตสฺ วุทฺธิ เป็นต้น]

กมฺม สทฺทปทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐฺมา	กมฺมํ	กมฺมา กมฺมานิ

อาลปนะ	เห กम्म	เห กมฺมา กมฺมานิ
ทุตติยา	กम्मํ	กम्मเ กมฺมานิ
ตติยา	กมฺมฺนา กมฺมฺนา กมฺเมน	กมฺเมหิ กมฺเมหิ
จตุตถิ	กมฺมฺโน กมฺมฺสฺส	กมฺมานํ
ปัญจมี	กมฺมฺนา กมฺมา กมฺมฺมหา กมฺมฺสฺมา	กมฺเมหิ กมฺเมหิ
ฉัฏฐิ	กมฺมฺโน กมฺมฺสฺส	กมฺมานํ
สัตตมี	กมฺมฺนิ	กมฺเมสุ

เอวํ ฅามฺนา ฅาเมน ฅามฺสา วา, ฅามฺโน ฅามฺสฺส, ฅามฺนา ฅามา, อทฺธฺนา อทฺธฺโน อิจฺจาติ
ปฺริมฺสมํ.

โดยประการดังนี้ รูปเป็นต้นว่า

[ตติยา] ฅามฺนา ฅาเมน ฅามฺสา

[จตุตถิ] ฅามฺโน ฅามฺสฺส

[ปัญจมี] ฅามฺนา ฅามา

[ตติยา] อทฺธฺนา

[จตุตถิ] อทฺธฺโน

พึงทราบเหมือนในศัพท์ก่อน

[ฅาม ศัพท์เป็นบุลงลิ่งค์และนบุลงลิ่งค์ จัดเข้าในมนโณคณาทีคณะที่มีลักษณะของมนโณคณะอย่าง
แรกคือมีการแปลง นา, ส และ สฺมี วิภตติ เป็น สา, โส และ ลี จึงมีรูปเป็น ฅามฺสา, ฅามฺโส และ ฅามฺลี ใน
วิภตติ ดังกล่าว นอกจากนี้ เมื่อแปลง อ เป็น อุ ในเพราะ นา วิภตติด้วย อนุต ศัพท์ที่เกินมาในสูตรว่า อ
กมฺมนุตสฺสจ ก็มีรูปว่า ฅามฺนา และแปลงเป็น อุ ในเพราะ ส และ สฺมา วิภตติด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า อุ นามฺหิ
จ ก็มีรูปว่า ฅามฺโน, ฅามฺนา

อทฺธ ศัพท์แม้แสดงไว้ในสูตรนี้ ก็เป็นบุลงลิ่งค์เท่านั้น จัดเป็นบุมาทีคณะที่แจกตาม ปุม ศัพท์
การที่ท่านแสดงไว้ในที่นี้ก็เพราะว่าใช้สูตรในนบุลงลิ่งค์ บางแห่งมีรูปเป็น อทฺธฺาน แปลว่า “หนทางไกล” ดัง
พระบาลีว่า อทฺธฺานมคฺคปฺปฏิปนฺโน (ไปสู่หนทางไกล) รูปนี้เป็นนบุลงลิ่งค์ บางแห่งมีรูปเป็น อทฺธา แปลว่า
“แน่แท้” เป็นนิบาตในอรรถว่า เอกังสะ (แน่นอน)]

การประกอบรูปศัพท์ ถามสา

ศัพท์เดิมเป็น ถาม

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรณ ตติยา”

แปลง นา วิภัตติเป็น อา ด้วยสูตรว่า “มโนคณาทีโต สมินานมิอา”

ในเพราะสระหลัง ลง ส อาคมด้วยสูตรว่า “ส สเร วาคโม”

สำเร็จรูปเป็น ถามสา

ถาม สหุพทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ถามํ	ถามา ถามานิ
อาลปนะ	हे ถाम	हे ถามา ถามานि
ทุตिया	ถามํ	ถาเม ถามานि
ตติยา	ถามุना ถาเมน ถามसा	ถาเมहि ถาเมणि
จตุตถी	ถามुโน ถามसुस ถामโส	ถามานํ
ปัญจมี	ถามुना ถามา ถามमुहा ถามसुमा	ถาเมहि ถาเมणि
ฉกฺวีสฺส	ถามुโน ถามसुस ถामโส	ถามานํ
สัตตตมี	ถามสิ ถาเม ถามมุหิ ถามสมึ	ถาเมสุ

อทุธ สหุพทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อทุธา	อทุธา อทุธาน
อาลปนะ	โก อทุธ	ภานโต อทุธา อทุธาน
ทุตिया	อทุธานํ	อทุธานอ อทุธาน
ตติยา	อทุธุนา	อทุธานเอहि อทุธานเอणि
จตุตถी	อทุธุน	อทุธานํ
ปัญจมี	อทุธุนา	อทุธานเอहि อทุธานเอणि
ฉกฺวีสฺส	อทุธุน	อทุธานํ
สัตตตมี	อทุธนิ อทุธาน	อทุธานเอสอ อทุธาส

คุณวนตุ สี.

ในอุททาหรณ์ว่า คุณวนตุ สี (ลง สี วิภัตติท้าย คุณวนตุ ศัพท์) [พระกัจจายณะจะกล่าววิธีนี้]

“สวิภตฺติสฺส, นฺตุสฺส, สิมฺหี”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า สวิภตฺติสฺส (กับวิภตฺติ), บทว่า นฺตุสฺส (แห่ง นฺตุ) และบทว่า สิมฺหี (ในเพราะ สี วิภตฺติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๙๘. อํ นปฺสเก.

ในนปฺงสกลิงค์ แปลง นฺตุ บัจจัยกับวิภตฺติเป็น อํ ในเพราะ สี วิภตฺติ

อํ อ. อํ อาเทศ นฺตุสฺส แห่ง นฺตุ บัจจัย สวิภตฺติสฺส อันเป็นไปกับด้วยวิภตฺติ ลิงฺคสฺส ของนามศัพท์ วตฺตมานสฺส อันเป็นไปอยู่ นปฺสเก ในนปฺงสกลิงค์ โหติ ย่อมมี สิมฺหี ในเพราะ สี วิภตฺติ ๒

นปฺสเก วตฺตมานสฺส ลิงฺคสฺส สมฺพนฺธิโน นฺตุปจฺจยสฺส สวิภตฺติสฺส อํ โหติ สิมฺหี วิภตฺติมฺหิ.

แปลง นฺตุ บัจจัยซึ่งเกี่ยวข้องกับนามศัพท์ที่เป็นไปในนปฺงสกลิงค์กับวิภตฺติเป็น อ ในเพราะ สี วิภตฺติ

คุณว์ จิตฺตํ.

[ปฐมมา เอกพจน์] คุณว์ จิตฺตํ (จิตซึ่งมีคุณสมบัติ)

การประกอบรูปศัพท์ คุณว์

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนตุ

ลง สี ปฐมาวินิตฺติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปจฺมา”

แปลง นฺตุ กับ สี วิภตฺติเป็น อํ ด้วยสูตรว่า “อํ นปฺสเก”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลไปมาเทสฺสปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น คุณว

โยมเหิ “นตุสนโต โยสุ จา”ติ อตต อิกาโร จ.

ใน โย วิภัตติ แปลง[สระท่ายของ นตุ] เป็น อ ด้วยสูตรว่า นตุสนโต โยสุ จ (สระท่ายของ นตุ ย่อมถึงความเป็น อ ในเพราะ โย วิภัตติ และวิภัตติอื่นๆ) และแปลง [โย วิภัตติ] เป็น อ อักษร

[แปลง อ เป็น อ ด้วยสูตรว่า นตุสนโต โยสุ จ และแปลง โย วิภัตติเป็น อ ด้วย อนต คัพทในสูตรว่า นตุสนโต โยสุ จ]

คุณวนุติ คุณวนุทานิ.

[ปฐมา พหุพจน์] คุณวนุติ คุณวนุทานิ

เสส เวยย.

รูปที่เหลื่อพิงทราบ[เหมือนในปงลิ่งค์]

คุณวนตุ สทพทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหุพจน์
ปฐมา	คุณว	คุณวนุติ คุณวนุทานิ
อาลปนะ	โก คุณว คุณว คุณวา	ภวานุทานิ คุณวนุติ คุณวนุทานิ
ทุตिया	คุณวนุต	คุณวนุติ คุณวนุทานิ
ตติยา	คุณวตา คุณวนุเตน	คุณวนุเตหิ คุณวนุเตภิ
จตุตถิ	คุณวโต คุณวนุตสส	คุณวตํ คุณวนุทานํ
ปัญจมี	คุณวตา คุณวนุตา คุณวนุตสสมา คุณวนุตมฺหา	คุณวนุเตหิ คุณวนุเตภิ
ษัฎฐิ	คุณวโต คุณวนุตสส	คุณวตํ คุณวนุทานํ
สัตตมี	คุณวติ คุณวนุเต คุณวนุตสฺมี คุณวนุตมฺหิ	คุณวนุเตสุ

คจจนต สิ.

ในอุททาหารณ์ว่า คจฺจนฺต สฺติ (ลง สฺติ วิภัตติท้าย คจฺจนฺต ศัพท์)

“สิมฺหิ คจฺจนฺตาทินฺ นฺตสทฺโท อ”มฺติ อํ.

แปลง [นฺต ศัพท์]เป็น อํ ด้วยสูตรว่า สิมฺหิ คจฺจนฺตาทินฺ นฺตสทฺโท อํ (แปลง นฺต ศัพท์
ของ คจฺจนฺต ศัพท์เป็นต้น เป็น อํ ในเพราะ สฺติ วิภัตติได้บ้าง)

คจฺจํ คจฺจนฺตํ คจฺจนฺตฺติ คจฺจนฺตทานิ.

[ปฐฺมา] คจฺจํ คจฺจนฺตํ

คจฺจนฺตฺติ คจฺจนฺตทานิ

คจฺจนฺต สทฺทปทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐฺมา	คจฺจํ คจฺจนฺตํ	คจฺจนฺตฺติ คจฺจนฺตทานิ
อาลฺปะนะ	โก คจฺจํ คจฺจ คจฺจนา	ภวานฺตานิ คจฺจนฺตฺติ คจฺจนฺตทานิ
ทฺฤติยา	คจฺจนฺตํ	คจฺจนฺตฺติ คจฺจนฺตทานิ
ตฺติยา	คจฺจตา คจฺจนฺตเตน	คจฺจนฺตเตหิ คจฺจนฺตเตภิ
จตุตฺถิ	คจฺจโต คจฺจนฺตสฺส	คจฺจตํ คจฺจนฺตทานํ
ปฏฺยจฺมี	คจฺจตา คจฺจนฺตสฺมา คจฺจนฺตมฺหา	คจฺจนฺตเตหิ คจฺจนฺตเตภิ
นฺฎฺฐิ	คจฺจโต คจฺจนฺตสฺส	คจฺจตํ คจฺจนฺตทานํ
สํตฺตมฺมี	คจฺจติ คจฺจนฺเต คจฺจนฺตสฺมี	คจฺจนฺตเตสุ
	คจฺจนฺตมฺหิ	

อการนฺตํ.

จป นามศัพท์ อ การันต์

อาการนโต นปฺงสกลิงโค อสฺสทฺธาสทฺโท.

นามศัพท์นปฺงสกลิงค์ อา การันต์ คือ อสฺสทฺธา ศัพท์ (ตระกูลที่ไม่มีศรัทธา)

[อสฺสทฺธา ศัพท์ประกอบรูปศัพท์จาก น + สทฺธา + เอต (ลบ เอต ศัพท์ในบทสำเร็จ) มีรูปวิเคราะห์ เป็นพหูพจน์หิสมาสว่า น วิชฺชติ สทฺธา เอตสฺส กุลสฺสาติ อสฺสทฺธํ กุลํ (อัสสัทธะ คือ ตระกูลที่ไม่มีศรัทธา) ถ้า หมายถึงบุรุษก็เป็นรูปปุงลึงค์ว่า อสฺสทฺโธ บุริโส (บุรุษที่ไม่มีศรัทธา) ถ้าหมายถึงสตรีก็เป็นรูปอิตถิลึงค์ว่า อสฺสทฺธา อิตถิ (หญิงที่ไม่มีศรัทธา)]

“อสฺสทฺธา” อิติ จิต “สมาสสฺส อนโต”ติ อธิกัจจ “สโร รสฺโส นปฺสเก”ติ สมาสนตสฺส รสฺสตฺตํ.

เมื่อศัพท์ว่า อสฺสทฺธา ถูกตั้งไว้แล้ว สระที่สุดของสมาสย่อมนั้นรัสสะด้วยสูตรว่า สโร รสฺโส นปฺสเก (สระท้ายของสมาสในนปฺงสกลิงค์ย่อมนั้นรัสสะ) เพราะอาศัยบทที่ตามมาของบทว่า สมาสสฺส อนโต (สระท้ายของสมาส)

สมาสตฺตา นามพฺยปเทโส.

เพราะบทนั้นเป็นสมาส จึงตั้งให้เป็นนาม

[ความจริงการจัการันต์นั้นกระทำขึ้นเมื่อตั้งเป็นนามแล้วด้วยสูตรว่า ตทฺธิต ๔เปย หรือด้วย จ ศัพท์ ในสูตรนั้น เพราะเมื่อเป็นนามแล้วจึงจะถือว่าเป็นนามศัพท์การันต์ต่างๆ มี อ การันต์เป็นต้น แต่ในที่นี้ท่านให้ ทำรัสสะด้วยสูตรว่า สโร รสฺโส นปฺสเก ก่อน แล้วจึงตั้งเป็นนาม ถ้าทำรัสสะแล้วก็ต้องมีรูปเป็น อ การันต์ว่า อสฺสทฺธ หากเป็นตามนี้รูปนี้ก็ควรเป็น อ การันต์ ไม่ใช่ อา การันต์

อย่างไรก็ดี รูปว่า สุกฺกิขํ ที่มาจาก สุกฺกิชา กล่าวไว้ในสูตร ๓๓๗ ว่าให้ตั้งเป็นนามก่อนแล้วตั้ง เป็นนปฺงสกลิงค์ด้วยสูตรว่า โส นปฺงสกลิงโค แล้วทำรัสสะด้วยสูตรว่า สโร รสฺโส นปฺสเก ตามนัยนี้จัดว่าเป็น อา การันต์ได้ เพราะเมื่อตั้งเป็นนามแล้วก็มีรูปว่า สุกฺกิชา แล้วจึงรัสสะในภายหลัง สันนิษฐานว่าข้อความที่ กล่าวมาให้ทำรัสสะก่อนแล้วตั้งเป็นนามในที่นี้ คงจะเขียนด้วยความพลั้งเผลอ

ปทฺรฺอุปสฺธิทฺธิสฺสยฺยิหฺม (สูตร ๑๙๘) แสดงความเห็นเห็นว่า อสฺสทฺธา ไม่ควรเป็น อา การันต์ แต่ควรเป็น อ การันต์ แม้พาลาวดารฎีกาใหม่ (หน้า ๒๒๑) ก็แสดงว่าควรเป็น อ การันต์ ความเห็นนี้กล่าวตามข้อความ ของปทฺรฺอุปสฺธิทฺธิปกรณฺ์ในที่นี้

อนึ่ง การกล่าวว่าเป็น อา การันต์ในคัมภีร์นี้คล้ายตามสันสกฤตคือรูปว่า ศรีปา (ผู้รักษาสรี) ซึ่งสันสกฤตถือว่าเป็น อา การันต์ แล้วจึงรัสสะด้วยสูตรในคัมภีร์ปาถินี (อัยยายะ ๑ ปาทะ ๒ สูตร ๔๗) มีรูปว่า ศรีปมฺ ศรีเป ศรีปาถินี เป็นต้น]

สยาทยุปฺปตฺติ.

การลง ลี วิภัตติย่อมมี

เสสํ จิตฺตสมํ.

รูปที่เหลือพึงทราบเหมือน จิตฺต ศัพท์

อสุสทฺธํ กุลํ, อสุสทฺธา อสุสทฺธานิ กุลานิ อิจฺจาติ.

เช่น อสุสทฺธํ กุลํ (ตระกูลที่ไม่มีศรัทธา) อสุสทฺธา อสุสทฺธานิ กุลานิ (ตระกูลทั้งหลายที่ไม่มีศรัทธา) ดังนี้ เป็นต้น

การประกอบรูปศัพท์ อสุสทฺธ

ศัพท์เดิมเป็น อสุสทฺธา

สระท้ายของสมาสเป็นรัสสะด้วยสูตรว่า “สโร รสฺโส นฺปฺสเก”

ตั้ง อสุสทฺธ เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตฺทฺธิตฺตสมาสกิตฺกา นามํวาทเวตฺตุนาที่สุ จ”

ลง ลี วิภัตติท้าย อสุสทฺธ ศัพท์ ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา”

แปลง ลี เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “ลี”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพุพฺมโธจิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สโรโลปฺมาเทสฺปจฺจยาติมฺหิ สโรโลเป ตฺ ปกฺติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยฺตุเต”

สำเร็จรูปเป็น อสุสทฺธ

อสุสทฺธา สทฺทปทฺมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐฺมา	อสุสทฺธ	อสุสทฺธา อสุสทฺธานิ
อาลปฺนะ	हे อสุสทฺธ	हे อสุสทฺธา อสุสทฺธานิ

ทุติยา	อสุสทุธั	อสุสทุธเอ อสุสทุธธานี
ตติยา	อสุสทุธเนน	อสุสทุธเอหิ อสุสทุธเอภิ
จตุตถิ	อสุสทุธสุส	อสุสทุธธานี
ปัญจมี	อสุสทุธธา อสุสทุธมฺหา อสุสทุธสฺมา	อสุสทุธเอหิ อสุสทุธเอภิ
ษัฎฐิ	อสุสทุธสุส	อสุสทุธธานี
สัตตมี	อสุสทุธเอ อสุสทุธมฺหิ อสุสทุธสฺมี	อสุสทุธเอสุ

ตถา มุขนาสิกาสทฺโท.

มุขนาสิกาส ทฺพท์พิงทราบเหมือนอย่างนั้น (คือเหมือน อสุสทุธธา ทฺพท์)

ตสฺส ทวนฺเทกตฺตา สพฺพตฺถเอวจนเมว.

เอกพจน์เท่านั้นย่อมมีในวิภัติทั้งปวง เพราะทฺพท์นั้นเป็นเอกพจน์ในวันทสมาส

[คำว่า มุขนาสิกาส มีรูปวิเคราะห์ว่า มุขญจ นาสิกา จ มุขนาสิกํ (มุขนาสิกะ คือ ปากและจมูก) เมื่อ รัสสะ อา เป็น อ ก็รูปเป็น มุขนาสิก ทฺพท์นี้เป็นสมาสทวันทสมาส จึงลงวิภัติ ๗ ตัวฝ่ายเอกพจน์เท่านั้น

คำว่า ทวนฺเทกตฺตา ตັดบทเป็น ทวนฺท + เอกตฺตา

คำว่า สพฺพตฺถเอวจนเมว ตັดบทเป็น สพฺพตฺถ + เอกวจน + เอว]

มุขนาสิกํ, เห มุขนาสิก, มุขนาสิกํ, มุขนาสิเกน อิจฺจาที.

[ปฐฺมา] มุขนาสิกํ

[อาลปนฺนะ] เห มุขนาสิก

[ทุติยา] มุขนาสิกํ

[ตติยา] มุขนาสิเกน

ตั้งนี้เป็นต้น

มุขนาสิกาส ทฺพทปทมาลา

วิภัติ	เอกพจน์
ปฐฺมา	มุขนาสิกํ
อาลปนฺนะ	เห มุขนาสิก

ทุติยา	มุขนาสิก
ตติยา	มุขนาสิกเกน
จตุตถิ	มุขนาสิกสุส
ปัญจมี	มุขนาสิกกา มุขนาสิกมหา มุขนาสิกสุมา
ฉกฺขี	มุขนาสิกสุส
สัตตมี	มุขนาสิกเก มุขนาสิกมฺหิ มุขนาสิกสุมี

อาการนุด.

จบ นามศัพท์ อา การ์นัต

อิการนุโต นปฺงสกลิงโค อฏฺฐิสทโท.

นามศัพท์นปฺงสกลิงค์ อิ การันต์ คือ อฏฺฐิ ศัพท์ (กระดุก, เมล็ดพืช)

สยาทยุปฺปตฺติ.

การลงวิภัตติมี สิ เป็นต้นย่อมี

สิโลโป.

ลป สิ วิภัตติ

อฏฺฐิ.

[ปฐมา เอกพจน์] อฏฺฐิ

“วา”ติ วตฺเต.

บทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๑๙๙. โยนํ นิ นปฺสเกหิ.

แปลง โย วิภัตติท้ายนปฺงสกลิงค์เป็น นิ ตามอุทาหรณ์

นิ อ. นิ อาเทศ โยนํ แห่ง โย วิภัตติท. *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *นปฺสเกหิ* จากนปฺงสกลิงค์ท. *โหติ* ย่อมมี *วา* ตามอุทาหรณ์ ฯ

[คัมภีร์พยายามกล่าวว่า วา ศัพท์ที่ตามมาจากสูตรว่า ชมฺปโต สฺมึ ยํ วา ทำหน้าที่วิภัตติวิภาส จึงแปลว่า “ตามอุทาหรณ์”]

นปฺงสกลิงฺเคหิ ปเรสํ สพฺเพสํ โยนํ นิ โหติ วา.

แปลง โย วิภัตติทั้งหมด[ทั้ง ๓ วิภัตติ] ที่อยู่ท้ายนามศัพท์นปฺงสกลิงค์เป็น นิ ตามอุทาหรณ์

อฏฺฐินิ.

[ปฐมา พหูพจน์] อฏฺฐินิ

อณฺณตฺถุ นิจฺจํ โยโลโป ทีโฆ จ.

ในรูปอื่น[ที่มีได้แปลง โย เป็น นิ] การลบ โย วิภัตติและการที่ขมย่อมมีแน่นอน

อฏฐิ.

[ปฐมา พหุพจน์] อฏฐิ

การประกอบรูปศัพท์ อฏฐิ

ศัพท์เดิมเป็น อฏฐิ

ลง โย ปฐมาวิภตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา”

ให้ อิ ชื่อ ฉ ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณวณฺณา ฉลา”

ลบ โย วิภตติท้าย ฉ ด้วยสูตรว่า “ซมโต จ โยนํ โลโป”

ในเพราะ โย วิภตติที่ลบแล้ว ทีฆะ อิ เป็น อี ด้วยสูตรว่า “โยสุ กตนิการโลเปสุ ทีฆ”

สำเร็จรูปเป็น อฏฐิ

ตถา हे अठ्ठि हे अठ्ठि अठ्ठिणि, अठ्ठि अठ्ठि अठ्ठिणि, अठ्ठिना अिज्जाति अकคिसत्तสมं.

เช่นเดียวกันนี้ รูปเป็นต้นว่า

[อालปนะ] हे अठ्ठि

हे अठ्ठि अठ्ठिणि

[ทุตिया] अठ्ठि

अठ्ठि अठ्ठिणि

[ตติยา] अठ्ठिना

पिंगत्राबहेमिअ अकคि ศัพท์

अठ्ठि सत्तपत्तमाला

विभत्ति	एकपञ्च	पहुपञ्च
पुठ्ठमा	अठ्ठि	अठ्ठि अठ्ठिणि
अालपनः	हे अठ्ठि	हे अठ्ठि अठ्ठिणि
तुतिया	अठ्ठि	अठ्ठि अठ्ठिणि
तुतिया	अठ्ठिना	अठ्ठिहि अठ्ठिणि अठ्ठिहि अठ्ठिणि
जत्तुठी	अठ्ठिणि अठ्ठिसु	अठ्ठिणि अठ्ठिणि
पुठ्ठमि	अठ्ठिना अठ्ठिमहा अठ्ठिसुमा	अठ्ठिहि अठ्ठिणि अठ्ठिहि अठ्ठिणि
नुठ्ठि	अठ्ठिणि अठ्ठिसु	अठ्ठिणि अठ्ठिणि
सत्तुठी	अठ्ठिमहि अठ्ठिसुमी	अठ्ठिसु अठ्ठिसु

เอวํ สตุถิ ทริ วาริ อุกฺขิ อจฺฉิ อจฺฉิ อิจฺจาทีนึ.

ศัพท์เป็นต้นว่า

สตุถิ (ต้นไม้)	ทริ (นมเปรี้ยว)	วาริ (น้ำ)
อุกฺขิ (ดวงตา)	อจฺฉิ (ดวงตา)	อจฺฉิ (เปลวไฟ)

พึงทราบเหมือนอย่างนี้

[คัมภีร์กัจจายนสูตรตัดตะพันธน์เป็นคาถาท่องจำว่า

อญฺฉิ สตุถิ ททฺขจฺฉิ วาริ สบฺปิ นปฺงสกา.^{๘๑}

“ศัพท์นปฺงสกลิงค์ คือ อญฺฉิ (เมล็ด, กระจุก), สตุถิ (ต้นไม้), ทริ (นมเปรี้ยว),
อุกฺขิ (ดวงตา), อจฺฉิ (ดวงตา), วาริ (น้ำ) และ สบฺปิ (เนยใส)”]

อิการนตํ.

จบ นามศัพท์ อิ การันต์

อีการนุโต นปุสกลิงโค สุขการีสทโท.

นามศัพท์นปุสกลิงค์ อี การันต์ คือ สุขการี ศัพท์ (ทานที่ให้ผลเป็นสุข)

[นามศัพท์ อี การันต์ ที่เป็นสมาส ตัทธิต และกิตก์ มีรูปเป็นสามลิงค์ได้ตามสมควรแก่เนื้อความที่ระบุถึง หมายความว่า ถ้าหมายถึงบุรุษหรือสิ่งที่เป็นปุสกลิงค์ นามศัพท์นั้นก็จะเป็นปุสกลิงค์ ถ้าหมายถึงสตรีหรือสิ่งที่เป็นอิตถิลิงค์ นามศัพท์นั้นก็จะเป็นอิตถิลิงค์ หรือถ้าหมายถึงตระกูลหรือสิ่งที่เป็นนปุสกลิงค์ นามศัพท์นั้นก็จะเป็นนปุสกลิงค์ เช่น

ปุสกลิงค์	สุขการี ปุริโส	(บุรุษผู้กระทำความสุขโดยปกติ)
อิตถิลิงค์	สุขการินี อิตถี	(สตรีผู้กระทำความสุขโดยปกติ)
นปุสกลิงค์	สุขการี กุล	(ตระกูลผู้กระทำความสุขโดยปกติ)

“สุขการี สิ” อธิธิ อนปุสกตตภาวา สีสุมิมปิ “อโฆ รสส”มิจจาทีนา รสสจตฺ. สิโลโป.

ในอุทาหรณ์ว่า สุขการี สิ (ลง สิ วิภัตติท้าย สุขการี ศัพท์) นี้ [สระท้ายของศัพท์นั้น] เป็นรัสสะแม้ในเพราะ สิ วิภัตติด้วยสูตรเป็นต้นว่า อโฆ รสส (สระ[ท้ายนามศัพท์]ที่มีไซ้ ฆ ย่อมถึงความเป็นรัสสะในเพราะเอกพจน์และ โย วิภัตติได้บ้างนั้นเทียว) เพราะความเป็นนปุสกลิงค์ และลบ สิ วิภัตติ

[สูตรว่า น สีสุมินปุสกานิ (นามศัพท์ที่มีไซ้ปุสกลิงค์ ย่อมไม่ถึงความเป็นรัสสะในเพราะ สิ วิภัตติ) ห้ามสูตรว่า อโฆ รสส เป็นต้น โดยกล่าวว่า ไม่เป็นรัสสะในเพราะ สิ วิภัตติ ในปุสกลิงค์และอิตถิลิงค์ที่มีไซ้ปุสกลิงค์ แต่มีได้ห้ามไว้ในนปุสกลิงค์ ดังนั้น จึงรัสสะ อี ใน สุขการี เป็น อี ในเพราะ สิ วิภัตติ

คำว่า อนปุสกตตภาวา แปลตามศัพท์ว่า “เพราะความไม่มีแห่งความไม่เป็นนปุสกลิงค์” มีความหมายเหมือนคำว่า นปุสกตตา (เพราะความเป็นนปุสกลิงค์) การใช้ปฏิเสธซ้อนปฏิเสธในลักษณะเช่นนี้มีผลเพื่อย้ำความตั้งข้อความในคัมภีร์ฎีกาว่า

ทวิปฏิเสธโ สห อติสเยน ปกตยตถทีปโก.^{๘๒}

การปฏิเสธสองครั้ง มีประโยชน์เพื่อแสดงอรรถปกติกับด้วยความยิ่งกว่าเดิม]

สุขการี ทานํ, สุขการี สุขการินี, เห สุขการี เห สุขการี เห สุขการินี, สุขการินํ สุขการี สุขการี สุขการินี.

[ปฐมมา]	สุขการี ทานั (ทานที่ให้ผลเป็นสุข)	สุขการี สุขการินี
[อालปนนะ]	เห สุขการี	เห สุขการี เห สุขการินี
[ทุดิยา]	สุขการินี สุขการี	สุขการี สุขการินี

การประกอบรูปศัพท์ สุขการินี

ศัพท์เดิมเป็น สุขการี

ลง อํ ทุดิยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมุตเถ ทุดิยา”

ให้ อี ชื่อ ฉ ด้วยสูตรว่า “อิฉณฺณฉณฺณา ฉลา”

ในเพราะ อํ รัสสะ อี เป็น อิ ด้วยสูตรว่า “อโฆ รัสสะเมกวจนโยสฺวาปิ จ”

แปลง อํ ท้าย ฉ เป็น นํ ด้วยสูตรว่า “นํ ฉโต กตรสฺสา”

สำเร็จรูปเป็น สุขการินี

เสสํ ทณฺฑีสทฺทสมํ.

รูปที่เหลือเหมือน ทณฺฑี ศัพท์

สุขการี สทฺทพทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมมา	สุขการี	สุขการี สุขการินี
อาลปนนะ	เห สุขการี	เห สุขการี สุขการินี
ทุดิยา	สุขการินี สุขการี	สุขการี สุขการินี
ตติยา	สุขการีนา	สุขการีหิ สุขการีภิ
จตุตถี	สุขการีโน สุขการีสฺส	สุขการีณํ
ปัญจมี	สุขการีนา สุขการิมฺหา สุขการีสฺมา	สุขการีหิ สุขการีภิ
ษัฏฐี	สุขการีโน สุขการีสฺส	สุขการีณํ
สัตตมี	สุขการินี สุขการิมฺหิ สุขการีสฺมี	สุขการีสฺสุ

เอวํ สีมฺมายีอาทีนํ.

ศัพท์เป็นต้นว่า สีมฺมายี (ผู้ไปอย่างรวดเร็ว) ฟังกระจายเหมือนอย่างนี้

[ศัพท์ว่า สีขมายี ก็แจกเป็นสามลิงค์เหมือน สุขการี กล่าวคือ

ปุงลิงค์ สีขมายี บุริโส (บุรุษผู้ไปเร็วโดยปกติ)

อิตถीलิงค์ สีขมายินี อิตถิ (สตรีผู้ไปเร็วโดยปกติ)

นปุงสกลิงค์ สีขมายี กุล (ตระกูลผู้ไปเร็วโดยปกติ)]

อื่การนต์.

จบ นามศัพท์ อี การันต์

อุการนโต นปฺงสกลิงโค อายุสทโท.

นามศัพท์นปฺงสกลิงค์ อุ การันต์ คือ อายุ ศัพท์ (อายุ)

[พหุรูปสิทธิปรกรรมแสดง อายุ ศัพท์ว่าเป็นนปฺงสกลิงค์ แต่ในพระบาลีบางแห่งมีรูปปฺงลิ่งค์ได้บ้าง เช่น

ปุณรายุ จ เม ลทฺโธ.^{๘๓}

เราได้รับชีวิตใหม่แล้ว

กตมํ ตสฺมี สมเย ชีวิตินทฺริยํ โหติ. โย เตสํ อรูปีนํ ฐมมานํ อายุ จิตฺยปนา ยาบนา อิริยนา วตตนา
पालนา ชีวิตํ ชีวิตินทฺริยํ. อิทํ ตสฺมี สมเย ชีวิตินทฺริยํ โหติ.^{๘๔}

ชีวิตินทฺริยมีในสมัยนั้น เป็นไฉน อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อากา
ที่สืบเนื่องกันอยู่ ความประพฤติเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวิต อินทฺริยคือชีวิต ของนามธรรมนั้นๆ ใน
สมัยนั้นอันใด นี้ชื่อว่า ชีวิตินทฺริย มีในสมัยนั้น

อายุ คือชีวิต ชีวิต คืออายุ ดังนั้น อายุ ศัพท์จึงเป็นปฺงลิ่งค์และนปฺงสกลิงค์ทั้งสองอย่าง]

ตสฺส อฏฺฐจิสทฺทสฺเสว รูปนโย.

การกระจายรูป อายุ ศัพท์นั้นเหมือนการกระจายรูปของ อฏฺฐจิส ทศัพท์

อายุ อายุ อายุนิ, เห อายุ เห อายุ เห อายุนิ, आयु आयु आयु, आयุนา आयุสาตี
มโนคณาทิตตา สิทธิ. आयुहि आयुภิ, आयุนो आयุสส आयุนมิจจาตี.

[ปฐมา] อายุ อายุ อายุนิ

[อาลปนนะ] เห อายุ เห อายุ เห อายุนิ

[ทุตฺติยา] आयु आयุ आयุ

[ตติยา] आयุนา รูปว่า (อายุสา) สำเร็จแล้วเพราะ อายุ ศัพท์เป็นมโนคณาทิตตะ,

อายุहि आयुภि

[จตุตถी] आयुโน आयुสส आयु

ตั้งนี้เป็นต้น

อายุ สหุพพมालา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมมา	อายุ	อายุ อายุนิ
อालปนนะ	เห อายุ	เห อายุ เห อายุนิ
ทุตติยา	อายุ	อายุ อายุนิ
ตติยา	อายุนา อายุสา	อายุหิ อายุภิ อายุหิ อายุภิ
จตุตถี	อายุโน อายุสสุ	อายุนิ อายุนิ
ปัญจมี	อายุนา आयुमहा आयुसुमा	อายุหิ आयुภि आयुหิ आयुภि
หัตถวิ	อายุโน อายุสสุ	อายุนิ อายุนิ
สัตตมี	อายุมุหิ आयुसुमी	อายุสุ आयुสุ

เอวํ จกขุ วสุ ฐนุ ทารุ ติปุ มธุ หิงคุ ลิคคุ วตถุ มตถุ ชตุ อมพุ อสสุอาทีนํ.

ศัพท์เป็นต้นว่า

จกขุ (นัยน์ตา)	วสุ (ทรัพย์)	ฐนุ (ฐนุ)
ทารุ (เพื่อน)	ติปุ (แร่ตีบูก)	มธุ (น้ำผึ้ง)
หิงคุ (มหาหิงคุ)	ลิคคุ (มะรุุม)	วตถุ (เรื่อง)
मतถุ (เปรี้ยว, ผลิตรักษณ์จากนม)		ชตุ (ครึ่ง)
อมพุ (น้ำ)	อสสุ (น้ำตา)	

พึงทราบเหมือนอย่างนี้

[คัมภีร์ก็จายนสุตตตะปะระพันธ์คาถาทองจำว่า

อายุ จกขุ วสุ ทารุ มธวมพุ ติปุ หิงคุ จ

ลิคคุ มตถุ วตถุ ชตุ सालवसु फलु पिनहु ज.^{๕๕}

“อายุ (อายุ), จกขุ (นัยน์ตา), วสุ (ทรัพย์), ทารุ (เพื่อน), มธุ (น้ำผึ้ง), อมพุ (น้ำ), ติปุ (แร่ตีบูก) หิงคุ (มหาหิงคุ), ลิคคุ (มะรุุม), มตถุ (เปรี้ยว), วตถุ (วัตถุ), ชตุ (ครึ่ง), साल (เง่าบัว), อสสุ (น้ำตา), ผลุ (ข้อ) และ ปินहु (จุด, หยาดน้ำ)”]

อุการนตี.

จบ นามศัพท์ อุ การันตี

ปุถุชนโคตร และอริยโคตร ส่วน ภู ภาตุมีความหมาย ๒ อย่าง คือ ข้ามพ้น และบรรลู่ โคตรภูจิตจึงหมายถึง จิตที่ข้ามพ้นปุถุชนโคตร หรือ จิตที่บรรลู่อริยโคตร (ดู ปรมัตถทีปนี หน้า ๘๑๐)

โคตรภู สหุพทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	โคตรภู	โคตรภู โคตรภูนิ
อาลปะนะ	हे โคตรภู	हे โคตรภู โคตรภูนิ
ทุตिया	โคตรภู	โคตรภู โคตรภูนิ
ตติया	โคตรภูนา	โคตรภูहि โคตรภูภิ
จตุถी	โคตรภูโน โคตรภูสุส	โคตรภูน
ปัญ्जमी	โคตรภูนา โคตรภูมหา โคตรภูสุมา	โคตรภูहि โคตรภูภि
न्ञी	โคตรภูโน โคตรภูสุส	โคตรภูน
सत्तमी	โคตรภูมहि โคตรภูสมी	โคตรภูสุ

เอวํ อภิภู สยมภู ฆมฺมณฺญอาทีนึ.

ศัพท์เป็นต้นว่า

อภิภู ([จิต]ผู้เป็นใหญ่)

สยมภู ([จิต]ผู้เป็นเอง)

ฆมฺมณฺญ ([จิต]ที่รู้ธรรม)

ฟังทราบเหมือนอย่างนี้

อุการนต์.

จบ นามศัพท์ อุ การนต์

โอการนโต นปฺงสกลิงโค จิตตโคสทโท.

นามศัพท์นปฺงสกลิงค์ โอ การันต์ คือ จิตตโค ศัพท์ (ตระกูลซึ่งมีโคอันวิจิตร)

[เมื่อเชื่อมเป็นบทสมาสแล้วเป็นปกติด้วยสูตรว่า ปกติ จสส สรณุตสส ก็มีรูปเป็น จิตตโค แล้วตั้งเป็นนามด้วยสูตรว่า ตทริต ฺลยฯ จึงเป็น โอ การันต์ เหมือน กณฺณา ศัพท์ที่เป็น อา การันต์เมื่อลง อา บัจจยแล้วตั้งเป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า ตทริต ฺลยฯ ท่านกล่าวข้อนี้ไว้โดยคล้อยตามสันสกฤตที่มีรูป โอ ในเมื่อเป็นปาฏิทิกศัพท์ (นามศัพท์) ต่อเมื่อรัสสะในภายหลังจึงมีรูปเป็น อุ ดังนั้นรูปนี้จึงไม่ใช่ อุ การันต์]

**“จิตตา คาโว อสส กุลสสา”ติ อตเถ พหุพพีหิสมาเส กเต “สโร รสโส นปฺสเก”ติ
โอการสส จานปฺยตนาสนนตฺตา รสสตตมกาโร.**

เมื่อพหุพพีหิสมาสถูกกระทำแล้วในความหมายว่า “ว่าทั้งหลายอันวิจิตรเป็นของตระกูลนั้น” แปลง โอ อักษรเป็น อุ ซึ่งเป็นรัสสะเพราะใกล้ฐานและพยตนะ ด้วยสูตรว่า สโร รสโส นปฺสเก (สระท้ายของสมาสในนปฺงสกลิงค์ย่อมเป็นรัสสะ)

[ท่านแสดงรูปวิเคราะห์เป็นนฎฐีพหุพพีหิสมาสว่า จิตตา คาโว อสส กุลสสาติ จิตตคฺ (จิตตคฺ คือตระกูลซึ่งมีโคอันวิจิตร) โดยเหตุที่สระ โอ เกิดที่กณฺฐฐานและโณฐฐาน สระ อุ เกิดที่โณฐฐาน และสระทั้งสองเหล่านั้นก็เป็นวิญญพยตนะ เมื่อรัสสะ โอ ด้วยสูตรว่า สโร รสโส นปฺสเก ก็มีรูปเป็น อ ซึ่งมีฐานและพยตนะใกล้เคียงกัน]

สยาทยุปฺปตฺติ.

การกระจายวิภัตติมี สิ เป็นต้นย่อมมี

สิโลโป.

ลป สิ วิภัตติเป็นต้น

จิตตคฺ กุลํ จิตตคฺ จิตตคฺนิ อิจจาติ อายุสทฺทสมํ.

รูปเป็นต้นว่า

[ปฐฺมา] จิตตคฺ กุลํ (ตระกูลซึ่งมีโคอันวิจิตร)

จิตตคฺ จิตตคฺนิ

พึงกระจายเหมือน อายุ ศัพท์

จิตตโค สหุพพมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมมา	จิตตคฺ	จิตตคฺชฺ จิตตคฺณฺ
อालปนะ	เห จิตตคฺ	เห จิตตคฺชฺ จิตตคฺณฺ
ทุตติยา	จิตตคฺ	จิตตคฺชฺ จิตตคฺณฺ
ตติยา	จิตตคฺนา	จิตตคฺหิ จิตตคฺภู
จตุตถี	จิตตคฺโน จิตตคฺสุส	จิตตคฺนํ
ปัญจมี	จิตตคฺนา จิตตคฺมฺหา จิตตคฺสฺมา	จิตตคฺหิ จิตตคฺภู
ฉกฺ	จิตตคฺโน จิตตคฺสุส	จิตตคฺนํ
สทฺตมี	จิตตคฺมฺหิ จิตตคฺสุสฺมี	จิตตคฺสุ

โอการนตฺ.

จบ นามศัพท์ โอ การันต์

จิตตํ กम्मมฺยจ อสฺสทฺธ-

มถฺภูจฺ สฺขกาโร จ

อายุ โคตฺรภฺ ฐมฺมมฺยญฺ

จิตตคฺคฺติ นปฺุสเก.

“ศัพท์เหล่านี้ คือ

จิตตํ (จิต)

กम्मํ (กรรม)

อสฺสทฺธํ (ตระกูลซึ่งไม่มีศรัทธา)

มถฺภูจฺ (เมล็ด, กระดูก)

สฺขกาโร (ทานซึ่งให้ผลเป็นสุข)

อายุ (อายุ)

โคตฺรภฺ (จิตที่ชื่อว่า โคตฺรภฺ)

ฐมฺมมฺยญฺ (จิตที่รู้ธรรม)

จิตตคฺ (ตระกูลซึ่งมีโคอันวิจิตร)

เป็นศัพท์ในนปฺุสกลิงค์”

นปฺุสกลิงค์ นิฏฺจิตฺ.

จบ นามศัพท์ นปฺุสกลิงค์

สรุปความในนปฺงสกลิงค์

๑. อาทศวิธิสูตฺร มี ๕ สูตฺร คือ

- สี่	= แปลง สี่ วิภัตติเป็น อํ
- อโต นิจํ	= แปลง โย วิภัตติเป็น นิ
- อ กมฺมนตฺสฺส จ	= แปลงสละท่าย กมฺม ศัพท์ เป็น อู และ อ
- อํ นปฺสเก	= แปลง นตุ ปัจจัยกับ สี่ วิภัตติเป็น อํ
- โยนํ นิ นปฺสเกหิ	= แปลง โย วิภัตติเป็น นิ
-

สรพนาม

อถ สพนนามานิ วุจจนเต.

ข้าพเจ้าจะกล่าวสรพนาม ณ บัดนี้

[คตินธรจนจารย์ได้แสดงนามศัพท์ทั้งสามลึงค์ คือ ปุงลึงค์ อิตถीलึงค์ และนปุงสกลึงค์แล้ว บัดนี้ จะแสดงนามศัพท์ที่ใช้แทนปุงลึงค์เป็นต้น จึงกล่าวถึงสรพนามต่อจากลึงค์ทั้งสามเหล่านี้]

สพพ กตร กตม อุภย อิตร อญญ อญญตร อญญตม ปุพพ ปร อปร ทกฺขิน
อุตฺตร อธฺร ย ต เอต อิม อมุ กิ เอก อุภ ทวิ ตติ จตุ ตุมฺห อมฺห อิติ สดฺตวิสฺสติ สพนนามานิ.

สรพนามมี ๒๗ ศัพท์ คือ

สพพ	(ทั้งหมด)	กตร	(อันไหน)
กตม	(อันไหน)	อุภย	(ทั้งสอง)
อิตร	(นอกจากนี้)	อญญ	(อื่น)
อญญตร	(อันใดอันหนึ่ง)	อญญตม	(อันใดอันหนึ่ง)
ปุพพ	(ก่อน)	ปร	(หลัง)
อปร	(หลัง)	ทกฺขิน	(ข้างขวา)
อุตฺตร	(เบื้องบน)	อธฺร	(เบื้องล่าง)
ย	(ใด)	ต	(นั้น)
เอต	(นี้, นี้)	อิม	(นี้)
อมุ	(โน้น)	กิ	(อะไร)
เอก	(หนึ่ง)	อุภ	(ทั้งสอง)
ทวิ	(สอง)	ตติ	(สาม)
จตุ	(สี่)	ตุมฺห	(ท่าน)
อมฺห	(ข้าพเจ้า)		

[สรพนามเหล่านี้แบ่งออกเป็น ๗ กลุ่ม ตามการกระจายรูปศัพท์ คือ

๑. สพพ, อุภย

๒. กตร, กตม, อิตร, อณณ, อณณตร, อณณตม
๓. ปุพพ, ปร, อปร, ทกฺขิณ, อุตฺตร, อธฺร
๔. ย, ต, เอต, อิม
๕. อมฺ, กิ, เอก
๖. อุก, ทฺวิ, ติ, จตุ
๗. ตุมฺห, อมฺห

ปทฺรฐปฺธิปกรณฺแสดงสรรพนาม ๒๗ ศัพท์ ส่วนโมคคัลลนไวยาकरणฺ (ปริจเฉทที่ ๒ สุตฺร ๙๙) แสดงสรรพนาม ๒๔ ศัพท์ ยกเว้น อุก, ทฺวิ, ติ และ จตุ และเพิ่ม ดย ซึ่งมีความหมายเหมือน ต ศัพท์ นอกจากนี้ ปทฺรฐปฺธิฎฺฐิกา (คำอธิบายสุตฺร ๓๓๓) กล่าวถึง อิํ สรรพนาม และคัมภีร์การิกา (คาถา ๒๔๒) กล่าวถึง วิสุ สรรพนามที่เป็นคำไวพจน์ของ สพพ ซึ่งพบในคำว่า วิสุกมฺม คำว่า วิสุ นี้มีใช้เป็นรูปว่า วิศฺว ในภาษาสันสกฤต วรรณกรรมบาลีบางแห่งพบเป็น วิสฺส ในรูปว่า วิสฺสกมฺม บ้าง (รูปว่า วิสุกมฺม มีรูปวิเคราะหฺว่า วิสุ สพพ กมฺม ยสฺสชาติ วิสุกมฺโม = วิสุกมฺมะ คือ ผู้มีกิจการทุกอย่าง หมายถึง ท้าววิสุกรรมผู้ทำงานรับใช้พระอินทร์)

รูปว่า สพพ กตร เป็นต้นเรียกว่า อวิภตฺตินิกิเทศ คือแสดงด้วยการไม่ปรากฏวิภตฺติ โดยลง สิ แล้วลบไป ทั้งนี้เพื่อให้ปรากฏรูปเดิม]

ตานิ สพพนามตฺตา ติลิงคานิ.

บทเหล่านั้นมีเพศ ๓ เพราะเป็นสรรพนาม

[ชื่อว่า สรรพนาม เพราะเป็นนามที่ใช้แทนนามศัพท์ได้ทั้ง ๓ เพศ ดังรูปวิเคราะหฺว่า สพเพสฺสนามานิ สพพนามานิ (สรรพนาม คือ ชื่อของนามศัพท์ทั้งปวง) ตามปกติสรรพนามมักพบในประโยคที่ ๒ เป็นต้นไปเพื่อกล่าวถึงบุคคลสิ่งของที่กล่าวมาแล้วในประโยคก่อน ทั้งนี้เพื่อย่อคำ เช่น

-ปุริโส คามํ คจฺจติ (บุรุษไปสู่หมู่บ้าน)

-โส ภิกฺขุํ ปสฺสิตฺวา วนฺทติ (เขาเห็นพระภิกษุแล้วไหว้)

บทว่า โส (บุรุษนั้น, เขา) มาจาก ต สรรพนาม + สิ วิภตฺติ คำนี้ใช้แทน ปุริโส ที่กล่าวมาแล้วในประโยคแรก

ถ้าผู้พูดต้องการใช้แทนบุคคลหรือสิ่งของที่เป็นอดีตถึงถึงค์ ฟังประกอบสรรพนามที่เป็นอดีตถึงถึงค์ เช่น

-กณฺญา คามํ คจฺจติ (สาวน้อยไปสู่หมู่บ้าน)

-สา ภิกฺขุํ ปสฺสิตฺวา วนฺทติ (หล่อนเห็นพระภิกษุแล้วไหว้)

บทว่า สา (สาวน้อยนั้น, หล่อน) มาจาก ต สรรพนาม + อา อดีตปัจจย + สิ วิภตฺติ คำนี้ใช้แทน กณฺญา ที่กล่าวมาแล้วในประโยคแรก

ถ้าผู้พูดต้องการใช้แทนบุคคลหรือสิ่งของที่เป็นนปฺงสกลิงค์ พึงประกอบสรรพนามที่เป็นนปฺงสกลิงค์
เช่น

-ภิกขุโน จีวรํ โหติ (จีวรของพระภิกษุมีอยู่)

-ตํ อนฺตรธายติ (จีวรนั้นหายไป)

บทว่า ตํ (จีวรนั้น) มาจาก ต สรรพนาม + ลี วิภตฺติ คำนี้ใช้แทน จีวรํ ที่กล่าวมาแล้วในประโยค
แรก]

ตตฺถ สพฺพสทฺโท นีรวเสสฺสโต.

ในบรรดาสรรพนามเหล่านั้น สพฺพ ศัพท์มีอรรถว่า ทั้งหมด

[คำว่า นีรวเสส ตตฺถเป็น นิ + อวเสส แปลตามศัพท์ว่า “ไม่มีส่วนเหลือ”

การใช้ สพฺพ ศัพท์ในพระบาลี มี ๒ ประเภท คือ

๑. สวเสสสัพฺพะ สัพฺพะที่มีส่วนเหลือ หมายความว่า มีข้อยกเว้นเป็นกรณีพิเศษในบางแห่ง
เช่น สพฺเพ ตสนฺติ ทณฺทสฺส สพฺเพ ภายนฺติ มจฺจุโน (ทุกคนกลัวอาชญา ทุกคนกลัวความตาย) สพฺพ ศัพท์
ในที่นี้ยกเว้นพระอนาคามี, พระอรหันต์, บุรุษอาชาไนย, ช้างอาชาไนย และราชสีห์ จึงมีส่วนเหลือ

๒. อนวเสสสัพฺพะ สัพฺพะที่ไม่มีส่วนเหลือ เช่น สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา (ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา)
[การใช้ สพฺพ ศัพท์ในที่นี้รวมธรรมทุกประการที่เป็นบัญญัติและปรมาตฺถ์ไว้ จึงไม่มีส่วนเหลือ]

โส ยทา ปุ่ลฺลิงคฺวิสุฏฺจตฺถาภิธาเย, ตทา รุปนโย.

สพฺพ ศัพท์นั้นแสดงอรรถพิเศษในปฺงลึงค์ในกาลใด ในกาลนั้น วิธีการกระจายรูป[อัน
บุคคลพึงทราบ] (จะอธิบายให้ทราบต่อไป)

ปุเร วีย สฺยาทฺยฺยฺปฺตฺติ.

การลงวิภตฺติมี ลี เป็นต้นพึงทราบเหมือนในศัพท์ก่อน

“โส”ติ ลิสฺส โสภาโร.

แปลง ลี วิภตฺติเป็น โอ อักษรด้วยสูตรว่า โส (แปลง ลี หลัง อ การันต์ของนามศัพท์
เป็น โอ)

สรโลปปรนยนานิ.

การลบสระ และการนำไปประกอบกับอักษรตัวหลังย่อมนมี

สพฺโพ ชโน.

[ปฐมา เอกพจน์] สพฺโพ ชโน (ชนทั้งปวง)

การประกอบรูปศัพท์ สพฺโพ

ศัพท์เดิมเป็น สพฺพ

ตั้ง สพฺพ ชื่อว่า สรรพนาม ด้วยสูตรว่า “ปรสมณฺณา ปโยเค”

ลง สิ ปฐมาวินิตติ เอกพจน์ ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจฺมา”

แปลง สิ เป็น โอ ท้าย อ การันต์ด้วยสูตรว่า “โล”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโรจิตมฺสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลไปมาเทสฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น สพฺโพ

[แม้รู้ป้อนจากนี้ก็พึงตั้งชื่อสรรพนามดังอุททาหรณ์ข้างต้น แต่เพื่อย่อวิธีทำตัวจึงจะไม่ตั้งชื่อสรรพนาม
ในอุททาหรณ์ต่อไป]

พหูพจน์ “สพฺพ โย” อิติธ-

ในพหูพจน์ ในอุททาหรณ์ว่า สพฺพ โย (ลง โย วินิตติท้าย สพฺพ ศัพท์) นี้ [พระกัจจายนะ
จะกล่าววิธีนี้]

“ปรสมณฺณา ปโยเค”ติ สพฺพาทินี สพฺพนามสณฺณา.

ให้ สพฺพ ศัพท์เป็นต้นมีชื่อว่า สรรพนาม ด้วยสูตรว่า ปรสมณฺณา ปโยเค (เมื่อมี
การประกอบ ชื่อในคัมภีร์สันสกฤตอื่นก็พึงประกอบได้)

[เหตุที่ท่านต้องตั้งชื่อใหม่ ก็เพราะคำว่า สพฺพนาม เป็นคำที่นำมาจากไวยากรณ์สันสกฤต ดังคัมภีร์
ปาณินิ (อัยยยะ ๑ ปาทะ ๑ สูตร ๒๗) กล่าวว่า สพฺพาทินี สพฺพนามานิ (สพฺพศัพท์เป็นต้นชื่อว่า สรรพนาม)
เมื่อท่านตั้งชื่อสรรพนามดังนี้แล้ว จึงกล่าวถึงวิธีที่เกี่ยวกับสรรพนามในสูตรต่อไปว่า สพฺพนามการเต ปจฺโม]

“โย”ติ วุตเตเต.

บทว่า โย (โย วิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๐๐. สัพพนามการเต ปจโม.

แปลง โย ปฐมาวิภัตติท้ายสรรพนาม อ การันต์ เป็น เอ

โย อ. โย วิภัตติ ปจโม อันเป็นปฐมา ปโร อันเป็นเบื้องหลัง สัพพนามการโต จาก อ
อักษรของสรรพนาม เอ เป็น เอ โหติ ย่อมเป็น ฯ

[คำว่า สัพพนามการ มีรูปวิเคราะห์ว่า สัพพนามาน์ อกาโร สัพพนามกาโร (สัพพนามการะ คือ
อ อักษรของสรรพนาม)

คำว่า สัพพนามการเต ตัดบทเป็น สัพพนาม + อการโต + เอ]

สพเพสํ อิตฺธิปุมฺนปฺสกาณํ นามานิ สพพนามานิ.

นามที่แสดงอิตถิลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ทั้งปวง ชื่อว่า สรรพนาม

[ข้อความนี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ สัพพนาม เป็นนัญฐิตัพฺปริสสมาสว่า สพเพสํ นามานิ สพพ-
นามานิ (สรรพนาม คือ ชื่อของนามศัพท์ทั้งปวง)

คำว่า อิตฺธิปุมฺนปฺสกาณํ แสดงว่า สพพ ศัพท์ในที่นี้หมายถึงนามศัพท์ทั้งปวงที่เป็นปุงลิงค์ อิตถิลิงค์
และนปุงสกลิงค์ หมายความว่า สรรพนามอาจใช้แทนข้อความว่า บุรุษ สตรี หรือตระกูล ฯลฯ เป็นรูปว่า สพฺโ
บุริโส (บุรุษทั้งปวง) สพฺพา อิตฺถิ (สตรีทั้งปวง) สพฺพํ กุลํ (ตระกูลทั้งปวง) โย บุริโส (บุรุษใด) ยา อิตฺถิ (สตรีใด)
ยํ กุลํ (ตระกูลใด) เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ สรรพนามจึงไม่มีเพศโดยเฉพาะ แต่เป็นได้ทั้งสามเพศตามความหมาย
ที่ผู้กล่าววาระไปถึง]

เตสํ สพเพสํ สพพนามสณฺณานํ ลิงฺคานํ อการโต ปโร ปจโม โย เอตตมาปชฺชเต.

โย ปฐมาวิภัตติท้าย อ อักษรของนามศัพท์ที่ชื่อว่าสรรพนามทั้งปวงเหล่านั้น ย่อมถึง
ความเป็น เอ

[ท่านให้แปลง โย ปฐมาวิภัตติเป็น เอ ท้ายสรรพนาม อ การันต์ซึ่งมี ๒๒ ศัพท์ยกเว้น อมุ ก็ ทฺวิ
ติ และ จตุ ศัพท์ ส่วนตามมติของโมคคัลลานไวยากรณ์ที่แสดงสรรพนาม ๒๔ ศัพท์ หมายถึงสรรพนาม ๒๓

ศัพท์ยกเว้น อมู ดังคัมภีร์ปทสาธนนฎีกากล่าวว่า

อมุสพท วิหાય อญเณ เตวีสติ สพทา อการนตา.^{๕๖}

ศัพท์ ๒๓ ศัพท์อื่นเว้น อมู ศัพท์ เป็น อ การันต์]

สพเพ ปุริสา.

[ปจมา พหุพจน์] สพเพ ปุริสา (บุรุษทั้งปวง)

การประกอบรูปศัพท์ สพเพ

ศัพท์เดิมเป็น สพพ

ลง โย ปฐมาวินิตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา”

แปลง โย ปฐมาวินิตติเป็น เอ ท้าย อ การันต์ด้วยสูตรว่า “สพพนามการเต ปจโม”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพพมโธจิตมสสรุ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลไปมาเทศปจจยาทิมหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตเต”

สำเร็จรูปเป็น สพเพ

อการโตติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า อการโต (ท้าย อ การันต์)

สพพา อมู.

บทว่า อการโต (ท้าย อ การันต์) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า
 สพพา (หญิงทั้งปวง) อมู (บุรุษเหล่าโน้น, สตรีเหล่าโน้น, ตระกูลเหล่าโน้น)

[บทว่า สพพา เป็นอิติลึงค์ที่หมายถึง อิติลึงค์ จึงเป็น อา การันต์ ส่วน อมู ในที่นี้หมายถึงลึงค์
 ทั้งสาม จึงไม่แปลง โย ปฐมาวินิตติเป็น เอ ในอุทาหรณ์ข้างต้น]

เห สพพ สพพา เห สพเพ, สพพ์ สพเพ, สพเพน สพเพหิ สพเพภี.

[อาลปนนะ] เห สพพ สพพา

เห สพเพ

[ทุตติยา] สพพ์

สพเพ

[ตติยา] สพเพน

สพเพหิ สพเพภี

จตุตถเถกวจเน อายาทเส สมฺปตเต-

ในจตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ เมื่อการแปลง [ส วิภัตติ] เป็น อาย ปรากฏพร้อมแล้ว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“อโต, อาเอ, สฺมาสมฺนํ, อาย จตุตถเถกวจนสฺสา”ติ จ วตตเต.

บทว่า อโต (ท้าย อ การ์นต์), บทว่า อาเอ (เป็น อา และ เอ), บทว่า สฺมาสมฺนํ (แห่ง สฺมา และ สฺมี), บทว่า อาย (เป็น อาย) และบทว่า จตุตถเถกวจนสฺส (แห่งจตุตถีวิภัตติ เอกพจน์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๐๑. ตโย เนว จ สพฺพนาเมหิ.

การแปลง สฺมา, สฺมี และจตุตถีวิภัตติเอกพจน์ท้ายสรรพนาม อ การ์นต์ เป็น อา, เอ และ อาย ทั้งสามย่อมไม่มีนั้นเกี่ยวได้บ้าง

อาเทศา อ.อาเทศท. ตโย สาม อาเอ จ คือ อ. อา และ เอ ด้วย อาย จ คือ อ. อาย ด้วย สฺมาสมฺนํ จ ของ สฺมา วิภัตติและ สฺมี วิภัตติท. ด้วย จตุตถเถกวจนสฺส จ ของเอกพจน์แห่งจตุตถีวิภัตติ ด้วย ปเรสํ อันเป็นเบื้องหลัง สพฺพนาเมหิ จากสรรพนามท. น โหนฺติ เอว ย่อมไม่มี นั้นเกี่ยว จ บ้าง ๗

อการนฺเตหิ สพฺพนาเมหิ ปเรสํ สฺมาสมฺมิจฺเจเตสํ จตุตถเถกวจนสฺส จ อาเออายิจฺเจเต อาเทศา เนว โหนฺตฺติ อายาทเสภาโว.

การแปลงวิภัตติเหล่านี้คือ สฺมา, สฺมี และจตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ ซึ่งอยู่ท้ายสรรพนาม อ การ์นต์เป็นรูปว่า อา, เอ และ อาย เหล่านี้ย่อมไม่มีนั้นเกี่ยว การไม่แปลง [ส วิภัตติ] เป็น อาย ย่อมมีด้วยสูตรนี้

[สูตรนี้ห้ามการแปลง สฺมา เป็น อา, สฺมี เป็น เอ และ ส เป็น อาย ท้ายสรรพนามมี สพฺพ เป็นต้น ที่อาจกระทำด้วยสูตรว่า สฺมาสมฺนํ วา และ อาย จตุตถเถกวจนสฺส ตฺว จิงไม่มีรูปว่า สพฺเพ (สพฺพ + สฺมี) สพฺพา (สพฺพ + สฺมา) และ สพฺพาย (สพฺพ + ส)]

จตุคคหณ กตถจจิ ปฏิเสธนิวตตนตถั.

จ ศัพท์มีอรรถห้ามการปฏิเสธในบางแห่ง

เตน ปุพพาทีหิ สมาสมีน ออาเอ จ โหนติ.

เพราะเหตุนั้น แม้การแปลง สมาส และ สมี ท้าย ปุพพ ศัพท์เป็นต้นเป็น ออา และ เอ ย่อมมีได้บ้าง

[แม้ว่าสูตรนี้จะห้ามการแปลงเป็น ออา เอ และ อาย ดังที่กล่าวมาแล้ว แต่ในพระบาลีมีการอาเทศเหล่านั้นบ้างใน ปุพพ ศัพท์เป็นต้น ท่านจึงแสดง เอว ศัพท์และ จ ศัพท์ทั้งสองศัพท์ไว้ในสูตรเดียวกัน เอว ศัพท์ที่หน้าที่สันนิฐานาวาธาระณะ คือ ย้าการปฏิเสธดังกล่าวท้ายสรรพนามส่วนใหญ่ จึงแปลว่า “นั่นเทียว” ส่วน จ ศัพท์ทำหน้าที่นิวตตปนาวาธาระณะ คือ ห้ามการปฏิเสธนั้นอีกทอดหนึ่ง หมายถึงอนุญาตการอาเทศเหล่านั้นท้าย ปุพพ ศัพท์เป็นต้น จึงแปลว่า “ได้บ้าง”

การแสดง เอว และ จ ศัพท์ในพากย์เดี่ยวนี คัมภีร์กัจจายนสูตรัตถะ (สูตร ๘๔) เรียกว่า “นัยจับหอกเรียกสุนัข” หมายความว่า เมื่อต้องการจะห้ามสุนัขตัวอื่นไม่ให้มากินข้าว ก็จับหอกขูไว้ แล้วเรียกสุนัขตัวโปรดมากิน การจับหอกเหมือนการห้ามด้วย เอว ศัพท์ ส่วนการเรียกสุนัขเหมือนการอนุญาตด้วย จ ศัพท์

อนึ่ง การแสดง น ปฏิเสธในไวยากรณ์ มิใช่กฎที่แน่นอนเสมอไป อาจมีข้อยกเว้นบ้างในบางรูปตามสมควร ดังปริภาสาในคัมภีร์ปริภาเซนทุเสชระว่า

เนน นิตฺติฏฺฐจ’มฺนิจจ’^{๘๗}

กฎที่แสดงไว้ด้วย น ศัพท์ ไม่แน่นอน]

สพฺพสส.

[จตุตถั] **สพฺพสส**

การประกอบรูปศัพท์ สพฺพสส

ศัพท์เดิมเป็น **สพฺพ**

ลง ส จตุตถัวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตถั”

ในเพราะ ส วิภัตติ ลง ส อากม ด้วยสูตรว่า “สาคโม เส”

แม้ควรจะแปลง ส เป็น อาย ด้วยสูตรว่า “อาย จตุตถกวางนสฺส ตฺ” แต่ไม่ต้องแปลงเพราะสูตร
ว่า “ตโย เนว จ สพุพนาเมหิ” ห้ามไว้

สำเร็จรูปเป็น สพุพส

“อกาโร, เอ”ติ จ วัตตเต.

บทว่า อกาโร (อ อักษร) และบทว่า เอ (เป็น เอ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๐๒. สัพพนามานัน นัมหิ จ.

อ อักษรของสรรพนามย่อมถึงความ เป็น เอ ในเพราะ นัม วิภัตติ

อกาโร อ. อ อักษร สัพพนามานัน ของสรรพนามท. เอ เป็น เอ โหติ ย่อมเป็น นัมหิ
ในเพราะ นัม วิภัตติ ฯ

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุกัศตนะ คือตั้ง เอ จากสูตรว่า สุหิสวกาโร เอ มาไว้ในสูตรนี้ จึงไม่แปลว่า
“ด้วย”]

สพเพสํ สัพพนามานัน อกาโร เอตตมาปชชเต นัมหิ วิภตฺติมฺหิ.

อ อักษรของสรรพนามทั้งปวงย่อมถึงความ เป็น เอ ในเพราะ นัม วิภัตติ

[การแปลง อ เป็น เอ ในเพราะ นัม วิภัตตินี้ พบในปุลงลิ่งค์และนปุลงลิ่งค์เท่านั้น ไม่ปรากฏในอิตถี-
ลิ่งค์ ดังคัมภีร์สุตตนิเทศกล่าววว่า

อิทปิ ทฺวลิ่งคสพพนาเมเสว วฬิตฺ.^{๔๘}

แม้สูตรนี้ก็กระทำในสรรพนาม ๒ ลิ่งค์เท่านั้น]

“สหพนามโต”ติ วตฺตเต.

บทว่า สหพนามโต (ท้ายสรรพนาม) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๐๓. สหพโต นํ สํสาณํ

แปลง นํ วิภัตติท้ายสรรพนามทั้งปวงเป็น สํ และ สาณํ

นํ อ. นํ วิภัตติ ปรํ อันเป็นเบื้องหลัง สหพนามโต จากสรรพนาม สหพโต ทั้งปวง
สํสาณํ เป็น สํ และ สาณํ โหติ ย่อมเป็น ฯ

สหพโต สหพนามโต ปรสฺส นวจนสฺส สํสาณํอิจฺเจเต อาทสา โหนติ.

แปลง นํ วิภัตติท้ายสรรพนามทั้งปวงเป็นรูปว่า สํ และ สาณํ เหล่านี้

[บทว่า สํสาณํ ลง สิ แล้วลบ สิ ด้วยสูตรว่า สหพาสมาวุโส เป็นต้น ดังคัมภีร์ปทสาธนฎีกากล่าวว่า
สํสาณนฺติ ลุตตปจเมกวจนนฺตํ ปทํ. ตโต เอว อาห สํสาณํ โหนตฺติ.^{๕๔}

บทว่า สํสาณํ มีปฐมวิภัตติ เอกพจน์ที่ถูกลบแล้วเป็นที่สุด ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สํสาณํ โหนติ (เป็น
สํ และ สาณํ)]

สหเพสํ สหเพसानํ สหพสฺมา สหพมฺหา สหเพหิ สหเพหิ, สหพสฺส สหเพสํ สหเพसानํ,
สหพสฺมี สหพมฺหิ สหเพสุ.

[จตุตถิ]

สหเพสํ สหเพसानํ

[บัญญัติ] สหพสฺมา สหพมฺหา

สหเพหิ สหเพหิ

[ฉฐฐิ] สหพสฺส

สหเพสํ สหเพसानํ

[สัตตมิ] สหพสฺมี สหพมฺหิ

สหเพสุ

การประกอบรูปศัพท์ สหเพสํ

ศัพท์เดิมเป็น สหพ

ลง นํ จตุตถิวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทานे จตุตถิ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ในเพราะ นํ วิภัตติ แปลง อ ที่สุดของ สหพ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สหพนามานํ นมฺหิ จ”

แปลง นํ เป็น สํ ด้วยสูตรว่า “สหพโต นํ สํสาณํ”

สำเร็จรูปเป็น สัพเพสั

[การประกอบรูปศัพท์ สัพเพसान์ ก็นัยเดียวกัน เพียงแต่เปลี่ยน สั เป็น สาน์ เท่านั้น]

สพพ สทพทพมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	สพโป	สพเพ
อาลปนะ	हे सपुप सपुपा	हे सपुपे
तुติया	सपुप्	सपुपे
ตติया	सपुपेन	सपुपेहि सपुपेभि
जटुती	सपुपसुस	सपुपेसु सपुपेसान्
पञ्चमी	सपुपमहा सपुपसुमा	सपुपेहि सपुपेभि
नञ्जी	सपुपसुस	सपुपेसु सपुपेसान्
सत्तमी	सपुपमहि सपुपसुमी	सपुपेसु

อิตถियั “อิตถियมโต อาปจจโย”ติ อาปจจโย.

ในอิตถीलึงค์ ลง อา ปัจจัยด้วยสูตรว่า อิตถियมโต อาปจจโย (ลง อา ปัจจัยท้ายรูป
อ การันต์ในอิตถीलึงค์)

อณณั กณณาสทพทสมั อณณตฺร สนัสมัวจนเห.

รูปอื่นนอกจาก ส, นั และ สมั วิภัตติแจกเหมือน กณณา ศัพท์

[บทว่า อณณตฺร เป็นนิบาต ใช้ในอรรถว่า “ยกเว้น” บทที่ประกอบด้วย อณณตฺร อาจใช้เป็นตุติยา
ตติยา หรือปञ्चमीวิภัตติ]

**สพพา ปชา, สพพา สพพาโย, हे सपुपे हे सपुपा सपुपाโย, सपुप् सपुपा सपुपाโย,
सपुपाय सपुपाहि सपुपाभि.**

[ปฐมา]	सपुपा पचा (หมุ่สัตว์ทั้งปวง)	सपुपा सपुपाโย
[อาลปนะ]	हे सपुपे	हे सपुपा सपुपाโย
[ตุติยา]	सपुप्	सपुपा सपुपाโย
[จटुती]	सपुपाय	सपुपाहि सपुपाभि

จตุตถกถาวิจารณ์-

ในจตุตถกถาวิจารณ์ เอกพจน์ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“สหพนามโต, วา, “สหพโต โภ”ติ อโต “สหพโต”ติ จ วุตตเต.

บทว่า สหพนามโต (ทำยสรพนาม) บทว่า วา (ได้บ้าง) และบทว่า สหพโต (ทั้งปวง) จากสูตรว่า สหพโต โภ (ลง ก อาคมทำยสรพนามทั้งปวง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๐๔. ชมปโต สมีसान์ สัสา.

แปลง สมี และ ส วิภัตติทำยสรพนามทั้งปวงที่มีชื่อว่า ชม และ ป เป็น สั และ สวา
ได้บ้าง

สัสา อ. สั และ สวา อาเทศท. สมีसान์ ของ สมี และ ส วิภัตติท. ปเรสั อันเป็นเบื้องหลัง
สหพนามโต จากสรพนาม สหพโต ทั้งปวง ชมปโต อันชื่อว่า ชม และ ป โหนติ ย่อมมี วา บ้าง ๕

สหพโต สหพนามโต ชมสณนโต สมีสอิจเจเตสั ยถากกม สัสาอาเทศา โหนติ วา.

แปลงวิภัตติเหล่านี้คือ สมี และ ส ทำยสรพนามทั้งปวงที่มีชื่อว่า ชม และ ป เป็น
สั, สวา ตามลำดับได้บ้าง

“สัสาเสวกวจเนสฺ จา”ติ วัตตเต.

สูตรว่า สัสาเสวกวจเนสฺ จ (ลง ส เป็นอาคมในเพราะ สั และ สา เอกพจน์) ย่อม
ตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๐๕. โฆ รสฺสั.

ฆ ย่อมถึงความเป็นรัสสะ ในเพราะ สั สา ซึ่งเป็นเอกพจน์

โฆ อ. ฆ อาปชชเต ย่อมถึง รสฺสั ซึ่งความเป็นรัสสะ สัสาสุ ในเพราะ สั และ สา ท. เอก-
วจเนสฺ อันเป็นเอกพจน์ ๒

ฉสณโฆ อากาโร รสฺสมापชชเต สัสาเสวกวจเนสฺ วิภตฺตาเทเสสุ ปเรสุ.

อา อักษรซึ่งมีชื่อว่า ฆ ย่อมถึงความเป็นรัสสะ ในเพราะ สั และ สา เอกพจน์ ซึ่ง
แปลงมาจากวิภัตติ ที่อยู่เบื้องหลัง

“สาคโม”ติ วุตเต.

บทว่า สาคโม (ลง ส เป็นอาคม) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๐๖. สัสสาเสวกวจเนสฺ จ.

ลง ส เป็นอาคมในเพราะ สั และ สา เอกพจน์

สาคโม อ. ส อาคม โหติ ย่อมลง สัสสา ในเพราะ สั และ สา ท. เอกวจเนสฺ อันเป็นเอกพจน์ ๫

[จ คัพท์ทำหน้าที่อนุภคณนะ คือ ดิง ส อาคมจากสูตรว่า สาคโม เส มาไว้ในสูตรนี้]

สัสสาอิจเจเตสุ เอกวจนญฺจานสมฺภูเตสุ วิภตฺตาเทเสสุ ปเรสุ ลิงฺคฺมหา สการาคโม โหติ.

ลง ส เป็นอาคมทำยนามศัพท์ในเพราะ สั และ สา ซึ่งแปลงมาจากวิภตติ อันอยู่ในตำแหน่งเอกพจน์

[ในสูตรกล่าวว่า สัสสา เอกวจเนสฺ (ในเพราะ สั สา เอกพจน์) ความจริง สั และ สา เป็นอาเทศของ สมิ และ ส ที่เป็นเอกพจน์ จึงไม่ใช่เอกพจน์จริงๆ ในวุตติจึงอธิบายว่า เอกวจนญฺจานสมฺภูเตสุ (อันอยู่ในตำแหน่งเอกพจน์) การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า ฐานูปจาระ คือ ส่วนหนึ่งที่กล่าวถึงที่ตั้ง แต่มุ่งให้หมายถึงผู้อาศัย ซึ่งในที่นี้กล่าวถึงที่ตั้งคือ สมิ และ ส วิภตติ แต่เจตนาหมายถึงผู้อาศัยคือ สั และ สา ที่เป็นอาเทศของวิภตติเหล่านั้น]

สพฺพสฺสา สพฺพาย สพฺพาสํ สพฺพาสานํ, สพฺพาย สพฺพahi สพฺพahi, สพฺพสฺสา สพฺพาย
สพฺพาสํ สพฺพาสานํ

[จตุตถี] สพฺพสฺสา สพฺพาย

สพฺพาสํ สพฺพาสานํ

[ปัญจมี] สพฺพาย

สพฺพahi สพฺพahi

[หฺนฺจฺฉี] สพฺพสฺสา สพฺพาย

สพฺพาสํ สพฺพาสานํ

การประกอบรูปศัพท์ สพฺพสฺสา

ศัพท์เดิมเป็น สพฺพ

ลง อา ปัจจัยท้าย อ การันต์ในอิติลึงค์ด้วยสูตรว่า “อิติถิมโต อาปัจจโย”

แยก ลบ รวม สำเร็จรูปเป็น สพฺพหา

ตั้ง สพฺพหา เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามวาทเวตุนาทีสุ จ”

ลง ส จตุตถีวิภตติ เอกพจน์ท้าย สพฺพหา ด้วยสูตรว่า “สมปทานเณ จตุตถิ”

ให้ อา ชื่อ ฆ ด้วยสูตรว่า “อา โฆ”

แปลง ส วิภตติเป็น สหา ด้วยสูตรว่า “ฆปโต สฺมีสานํ สฺสา”

ในเพราะ สหา รัสสะ อา ท้าย สพฺพหา เป็น อ ด้วยสูตรว่า “โฆ รสฺสํ”

ลง สฺ อาคมในเพราะ สหา ด้วยสูตรว่า “สฺสาเสวกวจนฺสุ จ”

สำเร็จรูปเป็น สพฺพสฺสา

สุมิหิ-

ใน สุมิ วิภัตติ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“สพฺพนามโต” “ขมฺปโต”ติ จ วุตตเต.

บทว่า สพฺพนามโต (ท้ายสรรพนาม) และบทว่า ขมฺปโต (ที่ชื่อ ข และ ป) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๐๗. เอตาคิ สุมิมายยา.

สุมิ ท้ายสรรพนามที่ชื่อว่า ข และ ป เหล่านี้ย่อมไม่เป็น อาย และ ยา ได้บ้าง

สุมิ อ. สุมิ วิภัตติ ปรั อันเป็นเบื้องหลัง เอตาคิ สพฺพนามโต จากสรรพนามท. เหล่านี้ *ขมฺปสญฺญาหิ* ที่มีชื่อว่า ข และ ป *อายยา* เป็น อาย และ ยา น *โหติ* ย่อมไม่เป็น วา บ้าง ๕

[สูตรนี้เป็นสูตรปฏิเสธสูตรว่า ขโต นาทินํ และ ปโต ยา ตตฺตบพเป็น ๔ บท คือ น + เอตาคิ + สุมิ + อายยา บทว่า สุมิ ลิง สิ ปฐมาวิภัตติแล้วลบเสีย แต่คัมภีร์นยาสะกล่าวว่าเมื่อตรวจกล่าวเป็นรูปัญญูวิภัตติว่า สุมิโน ให้ลบ ส วิภัตติด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโส เป็นต้น]

เอเตหิ สพฺพนาเมหิ ขมฺปสญฺญเอหิ ปฺรสุส สุมิวจนฺสุส เเนว อายยาเทสา โหนฺตติ อายภาโว.

การแปลง สุมิ วิภัตติท้ายสรรพนามที่มีชื่อว่า ข และ ป เหล่านี้เป็น อาย และ ยา ย่อมไม่มีนั้นเห็นเทียว ดังนั้น จึงไม่แปลง [สุมิ] เป็น อาย

[คำว่า เอตาคิ ในสูตร หมายถึงศัพท์อดีตถึงคำว่า ขมฺปสญฺญาหิ (ชื่อว่า ข และ ป) แต่ในวุตติอธิบายเป็นสรรพนามที่มีชื่อว่า ข และ ป จึงกล่าวเป็นรูปบุปฺงลิงค์ว่า เอเตหิ สพฺพนาเมหิ]

วาริการโต กวจิ โหติ.

การแปลง [สุมิ วิภัตติเป็น อาย] ย่อมมีในสรรพนามบางศัพท์เพราะการตามมาของ วา ศัพท์

ทกฺขินฺนาย อุตฺตฺราราตฺตอหิ.

เช่น ทกฺขินฺนาย (ในทิศใต้) อุตฺตฺรารา (ในทิศเหนือ) ดังนี้ เป็นต้น

[วา ศัพท์ตามมาจากสูตรว่า ตสฺส วา นตฺตํ สพฺพตฺถ จิงฺอนุญฺาตให้แปลง สฺมี เป็น อาย ได้บ้าง ในอุททาหรณ์ว่า ทกฺขินฺนาย (ในทิสฺสได้) และ อุตฺตราย (ในทิสฺสเหนือ) เช่น ทกฺขินฺนาย ทิสาย กิ นิมิตฺตํ (อะไรเป็น นิมิตในทิสฺสได้), อุตฺตราย ทิสาย กิ นิมิตฺตํ (อะไรเป็นนิมิตในทิสฺสเหนือ)

อาทิ ศัพท์ในที่นี้หมายถึงเอาอุททาหรณ์ว่า ตาย ปฏิพทฺธจิตฺโต (ผู้มีจิตปฏิพัทธ์แล้วในหญิงนั้น) ในบท ว่า ตาย นี้ให้แปลง สฺมี เป็น อาย ได้บ้าง]

สยฺมาเทศา.

การแปลง สฺมี เป็น สํ และ ยํ ย่อมมี

สพฺพสฺสํ สพฺพายํ สพฺพาสฺสุ.

[สัตตมึ] สพฺพสฺสํ สพฺพายํ สพฺพาสฺสุ

การประกอบรูปศัพท์ สพฺพสฺสํ

ศัพท์เดิมเป็น สพฺพา

ลง สฺมี สัตตมึวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตตมึ”

ให้ อา ชื่อ ฆ ด้วยสูตรว่า “อา โฆ”

แปลง สฺมี ท้าย ฆ เป็น สํ ด้วยสูตรว่า “ฆปโต สฺมีसानํ สํสา”

ในเพราะ สํ รัสสะ อา ท้าย สพฺพา เป็น อ ด้วยสูตรว่า “โฆ รสฺสํ”

ลง สฺ อาคมในเพราะ สํ ด้วยสูตรว่า “สํสาเสวากฺวเนสุ จ”

สำเร็จรูปเป็น สพฺพสฺสํ

สพฺพา สทฺทปทฺมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	สพฺพา	สพฺพา สพฺพายโย
อาลปนนะ	हे สพฺเพ	हे สพฺพา สพฺพายโย
ทุตฺติยา	สพฺพํ	สพฺพา สพฺพายโย
ตตฺติยา	สพฺพาย	สพฺพาทิ สพฺพาทิ
จตุตฺถิ	สพฺพสฺสา สพฺพาย	สพฺพาสํ สพฺพาสานํ
ปญฺจมี	สพฺพาย	สพฺพาทิ สพฺพาทิ

นิมิต্ত์	สพฺพสุสา สพฺพาย	สพฺพาสํ สพฺพาสานํ
สัจจํ	สพฺพสุสํ สพฺพายํ	สพฺพาสู

นปฺสเก สพฺพํ จิตฺตํ สพฺพานิ, เห สพฺพ เห สพฺพานิ, สพฺพํ สพฺพานิ.

ในนปฺสกลิงค์ เช่น

[ปฐมมา] สพฺพํ จิตฺตํ (จิตฺตํทั้งหมด) สพฺพานิ

[อาลปนนะ] เห สพฺพ เห สพฺพานิ

[ทุตฺติยา] สพฺพํ สพฺพานิ

การประกอบรูปศัพท์ สพฺพานิ

ศัพท์เดิมเป็น สพฺพ

ลง โย ทุตฺติยาวิภตฺติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเต ทุตฺติยา”

แปลง โย เป็น นิ ท้าย อ การันต์ ด้วยสูตรว่า “อโต นิจฺจ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพพฺพมฺโหจิตฺตมฺสฺสรํ สเรณ วิโยชเย”

ในเพราะ นิ ทิมะ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “โยสุ กตฺนิการโลเปสุ ทิมํ”

สำเร็จรูปเป็น สพฺพานิ

เสสํ ปฺลฺลฺลฺงฺเค วิย ฌเยยฺยํ.

รูปที่เหลือฟังทราบเหมือนในปฺลฺลฺงฺค [เหมือน สพฺพ ศัพท์ในปฺลฺลฺงฺค]

สพฺพ สพฺพปทมาลา

วิภตฺติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมมา	สพฺพํ	สพฺพานิ
อาลปนนะ	เห สพฺพ	เห สพฺพานิ
ทุตฺติยา	สพฺพํ	สพฺพานิ
ตติยา	สพฺพเพน	สพฺพเพหิ สพฺพเพหิ
จตุตถิ	สพฺพสุส	สพฺพสุสํ สพฺพสุसानํ
ปัญจมิ	สพฺพมฺหา สพฺพสมฺมา	สพฺพเพหิ สพฺพเพหิ

ฉัฏฐี	สรรพสุส	สรรพเสส สัพเพसान
สัตตม	สรรพมหิ สัพพสม	สรรพเส

เอว กตราชินี อภยตมสทพริยนทาน ทีสุปิ ลิงเคสุ รูปนโย.

การกระจายรูปในลิงค์ทั้งสามของศัพท์มี กตร เป็นต้น มี อภยตม ศัพท์เป็นที่สุดย่อมมีเหมือนอย่างนี้

[สรรพนามเหล่านี้แจกเหมือน สัพพ ศัพท์เป็นส่วนมาก แต่มีบางรูปที่ไม่แจกเหมือน สัพพ ศัพท์ เช่น อุกย ศัพท์ + โย วิภคติ มีรูปเป็น อุกโย ดังข้อความในอุทยชาดก (ขุ. ชา. ๒๗.๓๗.๒๔๒) ว่า อิเมกรตตี อุกโย วสเม (พวกเราสองคนจะอยู่ตลอดราตรีหนึ่งในที่นี้) และรูปว่า อภยิสสา, อิตริสสา ที่ลง ส วิภคติ พร้อมทั้งรูปว่า อภยิสส, อิตริสส ที่ลง สม วิภคติ ซึ่งท่านจะกล่าวต่อไปในสูตรว่า เอติมาสม ก็เป็นรูปพิเศษจาก สัพพ ศัพท์]

ตตถ กตรกตมสททา ปุจจนตถา.

ในบรรดาสรรพนามเหล่านั้น กตร และ กตม ศัพท์ มีอรรถว่า ถาม

[ศัพท์ว่า กตร และ กตม เป็นสรรพนามมีอรรถว่า ถาม แปลว่า “อันไหน” เช่น กตรคามวาสี (ผู้อยู่ในหมู่บ้านไหน) กตเมส พุทธาน สาสน (ศาสนาของพระพุทธเจ้าพระองค์ไหน) สัททนีติปกรณ (ปทมาลา หน้า ๔๔๖) กล่าวว่า กตร ศัพท์มีขอบเขตแคบ (อุปวิสัย) คือ กล่าวถึงบุคคลหรือวัตถุสิ่งของหนึ่งอย่างหรือสองอย่าง เป็นต้นในสิ่งที่มีจำนวนน้อย เช่น กตเรน มคเคน คนตพ (เพิ่งไปทางไหน), สมุทโท กตโร อย (นี่คือมหาสมุทรไหน) ส่วน กตม ศัพท์มีขอบเขตกว้าง (พหุวิสัย) คือ กล่าวถึงบุคคลหรือวัตถุสิ่งของหนึ่งอย่างหรือสองอย่าง เป็นต้นในสิ่งที่มีจำนวนมาก เช่น กตเม ธมมา กุสลา (ธรรมเหล่าไหนเป็นกุศล)]

อุกยสทโท ทิววยวสมุททายจโน.

อุกย ศัพท์ แสดงกลุ่มที่มีส่วนทั้งสอง

[ศัพท์ว่า ทิว และ อุก แปลว่า “สอง” ใช้แสดงบุคคลหรือวัตถุสิ่งของสองอย่างโดยทั่วไป ส่วนศัพท์ว่า อุกย แปลว่า “สอง” เหมือนกัน แต่ใช้ในกรณีที่แสดงสิ่งสองอย่างที่เป็นคู่กัน เช่น อุกเย เทวมานุสา (เทวดาและมนุษย์ทั้งสองฝ่าย) ศัพท์นี้มาจาก อุกศัพท์ + อย ปัจจัยในอรรถว่า อวยวะ (ส่วน) มีรูปวิเคราะห์ว่า

อุโก อวยวา ยสุสาติ อุโย (อุยะ คือ มีส่วนสองส่วน)

สัทนทีติภรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๓๑๒) กล่าวว่า รูปว่า อุโย ที่ลง สิ วิภัตติไม่พบในพระบาลี พบแต่รูปว่า อุโย เป็นพหูพจน์ที่ลง โย วิภัตติ ซึ่งตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ให้แปลง โย เป็น โอ ด้วย ศัพท์ในสูตรว่า ตโต โยนโม ตู]

อิตรสทโท วุตตปฏฺเฐยคฺวจโน.

อิตร ศัพท์ แสดงฝ่ายประกอบร่วมกันของสิ่งที่กล่าวถึง

[อิตร ศัพท์ แปลว่า “อื่น” เหมือน อณฺณ แต่ใช้ในกรณีทีกล่าวถึงสิ่งที่ประกอบร่วมกัน เช่น ในปทรุปสิทธิภรณ์กล่าวว่า

เอตถ จ วคฺคานํ พุตฺติยจตุตฺถา ธนิตาติปิ วุจฺจนฺติ. อิตเร สิริลาติ.^{๙๐}

อนึ่ง ในบรรดาโฆสะและอโฆสะเหล่านี้ อักษรที่ ๒ และที่ ๔ ของวรรค ยังเรียกว่า ธนิต อีกด้วย อักษรเหล่านี้นอกจากนี้ เรียกว่า สิริล

ในเบื้องต้นท่านกล่าวถึงธนิตว่าคืออักษรที่ ๓ และที่ ๔ ของวรรค แล้วกล่าวถึงอักษรอื่นจากนี้ว่าชื่อ สิริล จึงใช้ อิตเร ที่หมายถึงอักษรที่ ๑ และที่ ๓ ของวรรค ถ้าท่านใช้ อณฺณ อาจสื่อความถึงพยัญชนะ อ วรรคอีกด้วย จึงใช้ อิตเร ในที่นี้

นอกจากนั้น ในอรรถกถาพระวินัย (เล่ม ๑ หน้า ๑๗-๑๘) ได้กล่าวว่าพระพุทธพจน์แบ่งออกเป็น ๓ ปิฎก คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ครั้นอธิบายความหมายของคำว่า วินัย แล้วต่อไปจะอธิบายความหมายพระสูตร จึงกล่าวว่า อิตโร ปน (ส่วนพระสูตรอื่น) และเมื่อจะอธิบายความหมายของพระอภิธรรมต่อจากพระสูตร ได้กล่าวว่า อิตโร ปน (ส่วนพระอภิธรรมอื่น)]

อณฺณสทโท อธิคตาปรวจโน.

อณฺณ ศัพท์ แสดงเนื้อความอื่นจากที่แสดงไว้แล้ว

[อณฺณ ศัพท์ แปลว่า “อื่น” เหมือน อิตร ศัพท์ นิยมใช้โดยทั่วไปในที่มิได้กล่าวถึงสิ่งที่ประกอบร่วมกัน เช่น พุราหฺมโณว เสฏฺโฐ วณฺโณ. อณฺเณ ตโย วณฺณา หีนา (พราหมณ์เท่านั้นเป็นนวรรณะสูง ส่วนนวรรณะสามอย่างอื่นเป็นนวรรณะต่ำ)]

อณฺดรอณฺดรตมสทฺทา อนฺยมตฺตา.

อณฺดร และ อณฺดรตม ศัพท์ แสดงสิ่งที่ไม่ชี้เฉพาะ

[ศัพท์ว่า อณฺดร และ อณฺดรตม ใช้ในกรณีที่แสดงสิ่งที่ไม่ชี้เฉพาะโดยชื่อและโคตรเป็นต้น จึงแปลว่า “อันใดอันหนึ่ง” บางแห่งใช้ศัพท์เหล่านี้ในกรณีที่ปรากฏชื่อและโคตรจริงๆ บางแห่งแม้จะปรากฏชื่อและโคตรก็ใช้ศัพท์เหล่านี้ ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

อณฺดรตติ อนฺยมิตฺตนิทฺเทโส. สา หิ นามโคตฺเตน อปากฺกฺวา. ตสฺมา อณฺดรตติ วุตฺตา.^{๙๑}

คำว่า อณฺดรตติ (เทวดาตนใดตนหนึ่ง) แสดงไว้ด้วยความไม่แน่นอน เพราะเทวดานั้นไม่ปรากฏโดยชื่อและโคตร ดังนั้นจึงกล่าวว่า เทวดาตนใดตนหนึ่ง

อณฺดรตติ เทวตติ นามโคตฺตวเสน อปากฺกฺวา เอกา เทวตติ อตฺโถ.^{๙๒}

พระดำรัสว่า อณฺดรตติ เทวตติ (เทวดาตนใดตนหนึ่ง) มีความหมายว่า เทวดาตนหนึ่งที่ไม่ปรากฏโดยเนื่องด้วยชื่อและโคตร

อภิณฺณาโต สกฺโกปี เทวราชา อณฺดรโรติ วุตฺโต.^{๙๓}

แม้ท้าวสักกะจอมเทพผู้ปรากฏก็กล่าวไว้ว่าเป็นเทวดาตนใดตนหนึ่ง

ศัพท์ว่า อณฺดร มาจาก อณฺดร ศัพท์ + อตฺร ปัจจัย (ตฺร ปัจจัย) ส่วน อณฺดรตม มาจาก อณฺดร ศัพท์ + อตฺม ปัจจัย (ตม ปัจจัย) สันสกฤตถือว่าการแยกสิ่งหนึ่งออกจากสองสิ่งให้ใช้ อณฺดร ส่วนการแยกสิ่งหนึ่งออกจากสามสิ่งขึ้นไป ใช้ อณฺดรตม แต่ในบาลีไม่มีทวิพจน์จึงมีวิธีใช้เหมือนกัน]

“โย, สพพนามการเต ปจโม”ติ จ วัตตเต.

บทว่า โย (โย วิกัตติ) และสูตรว่า สพพนามการเต ปจโม (แปลงปฐมาวิกัตติท้าย สรรพนาม อ การันต์เป็น เอ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๐๘. ทวนทฎฐา วา.

โย ปฐมาวิกัตติท้ายสรรพนาม อ การันต์ที่ตั้งอยู่ในทวันทสมาสย่อมถึงความเป็น เอ ได้บ้าง

โย อ. โย วิกัตติ ปจโม อันเป็นปฐมา ปโร อันเป็นเบื้องหลัง สพพนามการโต จาก อ อักษรของสรรพนาม ทวนทฎฐา อันตั้งอยู่ในทวันทสมาส เอ เป็น เอ โหติ ย่อมเป็น วา บ้าง ฯ

ทวนทสมาสฎฐา สพพนามการโต ปโร ปจโม โย เอตตมาปชชเต วา.

โย ปฐมาวิกัตติท้ายสรรพนาม อ การันต์ที่ตั้งอยู่ในทวันทสมาส ย่อมถึงความเป็น เอ ได้บ้าง

[คำว่า ทวนทสมาสฎฐา อธิบาย ทวนทฎฐา ว่าคือตั้งอยู่ในทวันทสมาส มิใช่แปลว่า “ตั้งอยู่ในคู่”]

กตโร จ กตโม จาติ กตรกตเม, กตรกตมา วา อิฉจาติ.

คนไหน ด้วย คนไหน ด้วย ชื่อว่า กตรกตเม หรือว่า กตรกตมา (คนไหนๆ) ดังนี้ เป็นต้น

[รูปว่า กตรกตเม เป็นทวันทสมาสที่แปลง โย เป็น เอ ส่วนรูปว่า กตรกตมา เป็นผลของ วา ศัพท์ ซึ่งอนุญาตให้แปลง โย เป็น อา เหมือน ปุริสา

คำว่า “ตั้งนี้เป็นต้น” หมายความว่า รูปที่เหลือแจกเหมือน สพพ ศัพท์ เฉพาะในรูปพหูพจน์ เท่านั้นเพราะ กตรกตม ศัพท์เป็นอสมอาหารทวันทสมาส

รูปว่า กตรกตม เป็นสรรพนามสองบทเชื่อมเป็นทวันทสมาส อย่างไรก็ตาม ถ้าบทหน้าเป็นสุพรรณาม และบทหลังเป็นสรรพนามก็ใช้วิธีของสูตรนี้ได้เช่นกัน ดังคัมภีร์กาดันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๓๒) แสดง อุทาหรณ์ไว้ว่า ทนตกตเม, ทนตกตมา (พันไหนๆ)]

กตรกตม สทฺทปทมาลา

วิภัติ	พหูพจน์
ปฐมมา	กตรกตเม กตรกตมา
อालปนะ	เห กตรกตเม กตรกตมา
ทุดิยา	กตรกตเม
ตติยา	กตรกตเมหิ กตรกตเมภิ
จตุตถิ	กตรกตมานิ
ปัญจมี	กตรกตเมหิ กตรกตเมภิ
ฉกฺฐิ	กตรกตมานิ
สัตตมี	กตรกตเมสุ

ปุพฺพาทโย ทิสาทิววตฺถานวจนา.

ปุพฺพ ศัพท์เป็นต้น แสดงการกำหนดทิศเป็นต้น

[อาทิ ศัพท์ใน ปุพฺพาทิ รวบรวมศัพท์ที่เหลืออีก ๕ ศัพท์ คือ ปร (ทิศตะวันตก, เบื้องหลัง) อปร (ทิศตะวันตก, เบื้องหลัง) ทกฺขิณ (ทิศใต้, เบื้องขวา) อุตฺตร (ทิศเหนือ, เบื้องบน) และ อธฺร (ทิศเบื้องต่ำ, เบื้องล่าง) ส่วน อาทิ ศัพท์ใน ทิสาทิ รวบรวมกาลและสถานที่ จึงมีข้อความว่า ปุพฺพทิสา (ทิศตะวันออก) ปุพฺพเทโส (สถานที่ข้างหน้า) ปุพฺพ จานิ (สถานที่ข้างหน้า) ปุพฺพ กาล (กาลเบื้องหน้า) แม้ ปร ศัพท์เป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

สัทฺถนิติปกรณ (ปทมาลา) กล่าวว่า ปุพฺพ ศัพท์เป็นต้นอาจเป็นสุทรนามได้อีกด้วย โดยมีความหมายเป็นอย่างอื่น คือ ปุพฺพ (หนอง, ปรชาน) ปร (ศัตรู, ประเสริฐ) ทกฺขิณ (ทักษิณา) อุตฺตร (ประเสริฐ, คำตอบ, ฝ่าหม) อณฺณ (อรหัตตผล) ดังสาธกกล่าวว่า

อณฺณสทฺโท ปุพฺพสทฺโท

ทกฺขิณ จุตฺโตร โปโร

สพฺพนามesu คยฺหนติ

อสพฺพนามิเกสุปิ.^{๙๔}

“ศัพท์ว่า อณฺณ ปุพฺพ ทกฺขิณ อุตฺตร และ ปร ย่อมถือเอาในสรรพนามและศัพท์ที่มีใช้สรรพนาม”]

ปุพฺพ โปกาล.

เช่น ปุพฺโพ กาลิ (กาลเบื้องหน้า)

พหูจนเ “ธาตุลึงเคหิ ปรา ปจฺจยา”ติ เอตถ ปราติ นิหุเทสโต ปุพฺพาทิหิ โยวจนสฺส
วิกฺขเปเนกาโร.

ในพหูพจน์ แปลง โย วิภัตติท้าย ปุพฺพ ศัพท์เป็นต้นเป็น เอ ได้บ้าง เพราะแสดง
ศัพท์ว่า ปรา ในสูตรว่า ธาตุลึงเคหิ ปรา ปจฺจยา (ลงปัจจัยท้ายธาตุและนามศัพท์) นี้

[ตามปกติ โย วิภัตติท้ายสรรพนามจะแปลงเป็น เอ แต่ในสูตรว่า ธาตุลึงเคหิ ปรา ปจฺจยา นี้
ถึงแม้ว่า ปรา จะเป็นสรรพนามก็ไม่กระจายเป็น ปเร แต่กลับกระจายเป็น ปรา แทน เมื่อมีตัวอย่างให้เห็น
เช่นนี้ ก็ทำให้สามารถแปลงสรรพนามอื่นๆ ที่เป็นกลุ่ม ปุพฺพ ศัพท์เป็น อา ได้บ้าง]

ปุพฺเพ ปุพฺพา, เห ปุพฺพ เห ปุพฺเพ เห ปุพฺพา, ปุพฺพํ ปุพฺเพ, ปุพฺเพน ปุพฺเพหิ
ปุพฺเพภิ, ปุพฺพสฺส ปุพฺเพสํ ปุพฺเพसानํ

[ปฐมา]	ปุพฺเพ	ปุพฺพา
[อาลปนะ]	เห ปุพฺพ	เห ปุพฺเพ เห ปุพฺพา
[ทุตฺติยา]	ปุพฺพํ	ปุพฺเพ
[ตตฺติยา]	ปุพฺเพน	ปุพฺเพหิ ปุพฺเพภิ
[จตุตฺถิ]	ปุพฺพสฺส	ปุพฺเพสํ ปุพฺเพसानํ

“สมาสมินํ วา”ติ วิกฺขเปเนกาเรกาธา.

แปลง [สมา และ สมิ วิภัตติ] เป็น อา และ เอ อักษรได้บ้างด้วยสูตรว่า สมาสมินํ
วา (แปลง สมา และ สมิ ซึ่งอยู่หลังนามศัพท์ อ การันต์ เป็น อา และ เอ ได้บ้าง)

[แม้สูตรว่า ตโย เนว จ สพฺพนาเมหิ จะห้ามการแปลง สมิ เป็น เอ และ สมา เป็น อา แต่ จ ศัพท์
ในสูตรนั้นได้อนุญาตให้แปลงได้ใน ปุพฺพ ศัพท์เป็นต้น ดังนั้น จึงมีการอาเทศดังกล่าวในรูปปุงลึงค์และ
นปุงสกลึงค์ของศัพท์เหล่านั้นในเพราะ สมิ และ สมา วิภัตติ]

ปุพฺพา ปุพฺพสฺมา ปุพฺพมฺหา ปุพฺเพหิ ปุพฺเพภิ, ปุพฺพสฺส ปุพฺเพสํ ปุพฺเพसानํ, ปุพฺเพ

ปุพฺพสฺมี ปุพฺพมฺหิ ปุพฺพเสสุ.

[บัญญัติ]	ปุพฺพพา ปุพฺพสฺมา ปุพฺพมฺหา	ปุพฺพเพหิ ปุพฺพเพภิ
[นัฎฐี]	ปุพฺพสฺส	ปุพฺพเพสฺสํ ปุพฺพเพसानํ
[สัตตมী]	ปุพฺพเพ ปุพฺพสฺมี ปุพฺพมฺหิ	ปุพฺพเพสุ

ปุพฺพ สทฺทปทฺมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐฺมา	ปุพฺพโ	ปุพฺพเพ ปุพฺพพา
อาลปนะ	हे ปุพฺพ	हे ปุพฺพเพ हे ปุพฺพพา
ทฺติยา	ปุพฺพํ	ปุพฺพเพ
ตฺติยา	ปุพฺพเพน	ปุพฺพเพหิ ปุพฺพเพภิ
จตุตถी	ปุพฺพสฺส	ปุพฺพเพสฺสํ ปุพฺพเพसानํ
บัญญัติ	ปุพฺพพา ปุพฺพสฺมา ปุพฺพมฺหา	ปุพฺพเพหิ ปุพฺพเพภิ
นัฎฐี	ปุพฺพสฺส	ปุพฺพเพสฺสํ ปุพฺพเพसानํ
สัตตมী	ปุพฺพเพ ปุพฺพสฺมี ปุพฺพมฺหิ	ปุพฺพเพสุ

อิตฺถิยํ ปุพฺพพา ทิสฺวา ปุพฺพพา ปุพฺพพาโย อิจฺจาติ สพฺพาสทฺทสมํ.

ในอิตถीलึงค์ กระจายเหมือน สพฺพวา ศัพท์เป็นต้นอย่างนี้ว่า

[ปฐฺมา] ปุพฺพพา ทิสฺวา (ทิสฺตวันนออก) ปุพฺพพา ปุพฺพพาโย

ปุพฺพพา สทฺทปทฺมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐฺมา	ปุพฺพพา	ปุพฺพพา ปุพฺพพาโย
อาลปนะ	हे ปุพฺพเพ	हे ปุพฺพพา ปุพฺพพาโย
ทฺติยา	ปุพฺพํ	ปุพฺพพา ปุพฺพพาโย
ตฺติยา	ปุพฺพพาย	ปุพฺพพาหิ ปุพฺพพาภิ
จตุตถी	ปุพฺพสฺสา ปุพฺพพาย	ปุพฺพพาสฺสํ ปุพฺพพาสานํ

บัญญัติ	ปุพฺพาย	ปุพฺพาทิ ปุพฺพาทิ
นัฎฐี	ปุพฺพสฺสา ปุพฺพาย	ปุพฺพาสฺ ปุพฺพาสานํ
สัตตมี	ปุพฺพสฺสํ ปุพฺพายํ	ปุพฺพาสู

นปุสเก ปุพฺพํ จานํ, ปุพฺพานิ, เห ปุพฺพ เห ปุพฺพานิ, ปุพฺพํ ปุพฺพานิ.

ในนปฺงสกลิงค์ เช่น

[ปฐฺมา] ปุพฺพํ จานํ (สถานที่เบื้องหน้า) ปุพฺพานิ

[อาลปนะ] เห ปุพฺพ ปุพฺพานิ

[ทุติยา] ปุพฺพํ ปุพฺพานิ

เสสํ ปุสฺสํคสมํ.

รูปที่เหมือน [ปุพฺพ ศัพท์] ในปฺงลิงค์

ปุพฺพ สทฺทปทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐฺมา	ปุพฺพํ	ปุพฺพานิ
อาลปนะ	เห ปุพฺพ	เห ปุพฺพานิ
ทุติยา	ปุพฺพํ	ปุพฺพานิ
ตติยา	ปุพฺพเณ	ปุพฺพเพหิ ปุพฺพเพหิ
จตุตถี	ปุพฺพสฺส	ปุพฺพสฺสํ ปุพฺพสฺसानํ
บัญญัติ	ปุพฺพหา ปุพฺพสฺมา ปุพฺพมฺหา	ปุพฺพเพหิ ปุพฺพเพหิ
นัฎฐี	ปุพฺพสฺส	ปุพฺพสฺสํ ปุพฺพสฺसानํ
สัตตมี	ปุพฺพเเห ปุพฺพสฺมํ ปุพฺพมฺหิ	ปุพฺพเพสุ

เอวํ ปราปรทกฺขิณฺตุตฺตารสทฺทา.

ปร (ทิศตะวันตก, เบื้องหลัง), อปร (ทิศตะวันตก, เบื้องหลัง), ทกฺขิณ (ทิศใต้, เบื้องขวา), อุตฺตฺร (ทิศเหนือ, เบื้องบน) และ อรฺร (ทิศเบื้องต่ำ, เบื้องล่าง) พึงกระจายเหมือนอย่างนี้

“สพพนามโต, ทวนทฎฐา”ติ จ วัตตเต.

บทว่า สพพนามโต (ท้าย สรรพนาม) และบทว่า ทวนทฎฐา (ซึ่งตั้งอยู่ในทวันทสมาส) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๐๙. นายณิ สพพนามิกั.

วิธีของสรรพนามอย่างอื่น ท้ายสรรพนามที่ตั้งอยู่ในทวันทสมาสย่อมไม่มี

การิยั อ.วิธี สพพนามิกั อันประกอบแล้วในสรรพนาม *อณณิ* อื่น *โยวจนสสุ* ของ โย วิกัตติ *ปรสสุ* อันเป็นเบื้องหลัง *สพพนามโต* จากสรรพนาม *ทวนทฎฐา* อันตั้งอยู่ในทวันทสมาส น โหติ ย่อมไม่มี ๗

[คำว่า สพพนามิกั ประกอบรูปศัพท์จาก สพพนาม ศัพท์ + อิก ปัจจัยในนินยุตตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า สพพนาเมสุ นินยุตต สพพนามิกั (สัพพนามิกะ คือ วิธีอันประกอบแล้วในสรรพนาม) อิกนัยหนึ่ง ลง อิก ปัจจัยในสันนิธานตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า สพพนาเมสุ สนิธานั สพพนามิกั (สัพพนามิกะ คือ วิธีอันตั้งอยู่ในสรรพนาม)]

ทวนทฎฐา สพพนามโต ปรสสุ โยวจนสสุ จเปตฺวา เอตตํ อณณิ สพพนามิกั การิยั น โหติติ สํสาณมาเทสกาโว.

วิธีที่พึงกระทำของสรรพนามอื่นที่อยู่ท้ายสรรพนามที่ตั้งอยู่ในทวันทสมาส ยกเว้น การแปลง โย วิกัตติเป็น เอ ย่อมไม่มี ดังนั้น จึงไม่แปลง [สุมิ และ ส] เป็น สั และ สานั

ปุพฺพาปรานั, ปุพฺพุตฺตรานั, อธฺรุตฺตรานั

เช่น

ปุพฺพาปรานั (แห่งทิศตะวันออกและทิศตะวันตก)

ปุพฺพุตฺตรานั (แห่งทิศตะวันออกและทิศเหนือ)

อธฺรุตฺตรานั (แห่งทิศเบื้องล่างและทิศเบื้องบน)

[สรรพนามที่เป็นทวันทสมาส ท่านอนุญาตให้แปลง โย วิกัตติเป็น เอ ได้บ้าง ด้วยสูตรว่า ทวนทฎฐา วา แต่ห้ามการแปลง นั วิกัตติเป็น สั และ สานั ที่กล่าวไว้ด้วยสูตรว่า สพพโต นั สํสาณั ดังนั้นจึง

ไม่มีรูปว่า ปุพฺพปาปราสฺ, ปุพฺพปาปราสานํ ทิสานํ (แห่งทิศตะวันออกและทิศตะวันตก) หรือ ปุพฺพปาประสฺ, ปุพฺพปา-
ปเรสานํ เทสานํ (แห่งสถานที่ข้างหน้าและข้างหลัง) เป็นต้น

บทว่า ปุพฺพปาปร มีรูปวิเคราะห์เป็นอิติถึงลึงค์ว่า ปุพฺพปา จ อปรา จ ปุพฺพปาปรา (ปุพฺพปาประ คือ
ทิศตะวันออกและทิศตะวันตก) หรือมีรูปวิเคราะห์เป็นบุลึงค์ว่า ปุพฺพอ จ อปโร จ ปุพฺพปาปรา (ปุพฺพปาประ คือ
สถานที่ข้างหน้าและข้างหลัง)]

“นาณญํ สพุพฺพนามิกนฺ”ติ วินาธิกาเรน โยเคน ตติยาสมาเสปิ.

[วิธีที่พึงกระทำของสรรพนามอื่นย่อมไม่มี]แม้ในตติยาตบปฺริสสมาส ด้วยสูตรว่า นาณญํ
สพุพฺพนามิกํ โดยยกเว้นบทที่ติดตามมา

[ท่านห้ามวิธีสรรพนามนอกจากการแปลง โย เป็น เอ คือ การแปลง สฺมี เป็น สํ, ส เป็น सा
และ ํ เป็น สํ, สานํ ด้วยสูตรว่า นาณญํ สพุพฺพนามิกํ ที่ยกเว้นบทว่า ทวนทฺฏฺจา (ที่ตั้งอยู่ที่ท้าววันทสมาส)]

มาสพุพฺพาย มาสพุพฺพานํ

เช่น

มาสพุพฺพาย (แก่/แห่ง/ในหญิงผู้ก่อนด้วยเดือน = ผู้แก่เดือนกว่า)

มาสพุพฺพานํ (แก่/แห่งชาย/หญิง/ตระกูลผู้ก่อนด้วยเดือนทั้งหลาย)

[คำว่า มาสพุพฺพาย รูปแรก เป็นศัพท์อิติถึงลึงค์ มีรูปวิเคราะห์ตติยาตบปฺริสสมาสว่า มาเสน ปุพฺพปา
มาสพุพฺพาย (มาสพุพฺพาย คือ หญิงผู้ก่อนด้วยเดือน) รูปว่า มาสพุพฺพาย อาจลง ส จตุตถีหรือณัฐวิวัตติ และ
สฺมี สัตตมีวิวัตติได้ แต่ไม่มีรูปเป็น มาสพุพฺพสุสา, มาสพุพฺพสุสํ

คำว่า มาสพุพฺพ รูปหลัง เป็นได้ทั้งสามลึงค์ มีรูปวิเคราะห์เหมือนกัน แต่เมื่อลง ํ วิวัตติแล้วไม่
แปลง ํ เป็น สํ และ สานํ จึงไม่มีรูปว่า มาสพุพฺพเสสํ, มาสพุพฺพเสทานํ (บุลึงค์, นบุลึงค์) หรือ มาสพุพฺพาสํ,
มาสพุพฺพาสานํ (อิติถึงลึงค์)]

“นาณณ์ สพพนามิกนุ”ติ วุตตเต.

สูตรว่า นาณณ์ สพพนามิกิ (วิธีของสรรพนามอย่างอื่นย่อไม่มี) ย่อมตามมา
[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๑๐. พหุพพีหิมฺหิ จ.

วิธีของสรรพนามอย่างอื่นย่อไม่มีในพหุพพีหิสมาสได้บ้าง

การียํ อ.วิธี สพพนามิกิ อันประกอบแล้วในสรรพนาม *อนณณ์* อื่น น โหติ ย่อมไม่มี
พหุพพีหิมฺหิ ในพหุพพีหิสมาส จ บ้าง ๒

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อวธารณะ คือ ห้ามวิธีของสูตรนี้ จึงแปลว่า “ได้บ้าง”]

พหุพพีหิมฺหิ จ समाเส สพพนามิกิวิธานํ นาณณ์ โหติ.

วิธีของสรรพนามอย่างอื่นย่อไม่มีในพหุพพีหิสมาสได้บ้าง

[สูตรนี้มีความหมายว่า ในพหุพพีหิสมาสให้กระจายรูปอย่างนามธรรมดา ยกเว้นการแปลง โย เป็น
เอ ซึ่งเป็นวิธีเฉพาะสรรพนาม ทั้งนี้เนื่องจากสูตรว่า นาณณ์ สพพนามิกิ ตามมาสูตรนี้

คำอธิบายข้างต้นนี้ ท่านกล่าวตามวุตติของกัจจายนไวยากรณ์ ความจริงพหุพพีหิสมาสเป็นสมาส
ที่มีอรรถของอัญญูปทเป็นประธาน จึงไม่ควรจะมีวิธีของสรรพนามอย่างใดอย่างหนึ่ง รูปว่า ปิยปุพฺพ ควรมี
รูปเป็นนุงลิ่งค์ตาม บุริส ว่า ปิยปุพฺโพ, ปิยปุพฺพา ฯลฯ มีรูปเป็นอิตถิลิ่งค์ตาม อิตถิ ว่า ปิยปุพฺวา, ปิยปุพฺวา
ปิยปุพฺวาย ฯลฯ มีรูปเป็นนุงสกลิ่งค์ตาม จิตฺต ว่า ปิยปุพฺพํ, ปิยปุพฺวา ปิยปุพฺวานิ ฯลฯ ดังนั้น บทว่า อนณณ์
ไม่ควรตามมา แต่ควรตามมาเพียง น สพพนามิกิ จึงจะชอบด้วยเหตุผล ดังคัมภีร์กัตตันตระ (สูตร ๓๕) มีสูตร
ว่า พหุพพีหิมฺหิ (วิธีที่เป็นไปในสรรพนามอื่นย่อไม่มีในพหุพพีหิสมาส) และมีวุตติในสูตรนั้นโดย อนณณ์ ศัพท์
ไม่ติดตามมาว่า พหุพพีหิมฺหิ समाเส สพพนามิกิ การียํ น ภาวติ (วิธีของสรรพนามย่อไม่มีในพหุพพีหิสมาส)]

ปิยปุพฺพาย ปิยปุพฺวานํ ปิยปุพฺเพ.

เช่น

ปิยปุพฺพาย (แก่/แห่ง/ในหญิงผู้เคยมีคนรัก)

ปิยปุพฺวานํ (แก่/แห่งหญิง/ชาย/ตระกูลผู้เคยมีคนรักทั้งหลาย)

ปิยบุพเพ (ในชาย/ตระกูลผู้เคยมีคนรัก)

[คำว่า ปิยบุพเพ รูปแรก เป็นศัพท์อดีตถึงค์ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปิโย บุพเพ เอติสฺสาติ ปิยบุพเพ (ปิยบุพเพ คือ หญิงผู้เคยมีคนรัก) รูปว่า ปิยบุพเพย ลง ส หรือ สมี วิภตติ แต่ไม่แปลงเป็น สา และ สํ จึงไม่มีรูปเป็น ปิยบุพเพสสา, ปิยบุพเพสสํ เพราะสูตรนี้ห้ามรูปดังกล่าวไว้

คำว่า ปิยบุพเพ รูปที่สอง เป็นได้ทั้งสามถึงค์ รูปว่า ปิยบุพเพน ไม่แปลง นํ เป็น สํ และ สาณํ จึงไม่มีรูปเป็น ปิยบุพเพส, ปิยบุพเพसानํ (บุงฺลถึงค์, นบุงฺสกลถึงค์) หรือ ปิยบุพเพสํ, ปิยบุพเพसानํ (อดีตถึงค์)

คำว่า ปิยบุพเพ รูปที่สาม เป็นได้สองถึงค์คือบุงฺลถึงค์และนบุงฺสกลถึงค์ ลง สมี แล้วแปลง สมี เป็น เอ ท่านแสดงรูปนี้เพื่อให้ทราบว่สูตร ตโย เนว จ สพุพฺพนาเมหิ มิได้ห้ามรูปนี้เนื่องจากมี ปุพฺพ ศัพท์อยู่ท้าย]

จสททคฺคหณฺน ทิสฺตถสพุพฺพนามานํ พหุพฺพีหิมฺหิ สพุพฺพนามิกวิธานํ โหติ.

วิธีของสรรพนามนั้นเกี่ยวข้องมมีในพหุพพีหิสมาสของสรรพนามที่มีอรรถว่า ทิศ ด้วย จ ศัพท์

[สรรพนามที่มีอรรถว่า ทิศ คือ ปุพฺพา (ทิศตะวันออก) ทกฺขิณา (ทิศใต้) เป็นต้นที่เป็นอดีตถึงค์อันหมายถึงทิศ และ จ ศัพท์ในสูตรนี้รวบรวมการแปลง สมี เป็น สํ, ส เป็น สา, นํ เป็น สํ และ สาณํ ท้ายสรรพนามเหล่านั้น

อนึ่ง การห้ามอาเทศคือ อาย และ ยา ด้วยสูตรว่า เนตาหิ สุมิมายยา ก็ยังคงอยู่ ส่วนการแปลง โย ปฺลฺมาเป็น เอ และการแปลง สฺมา เป็น อา, สมี เป็น เอ, ส เป็น อาย มิใช่วิสัยของสรรพนามที่เป็นอดีตถึงค์เหล่านี้

ฉบับฉฎฐสังคายนามีรูปเป็น สพุพฺพนามิกวิธานํ รูปนี้พบในฉบับสิงหลบางฉบับ อรรถพยาขยาใหม่ มีรูปเป็น สพุพฺพนามิกวิธานํ จ และอธิบายว่า “จ ศัพท์รวบรวมความไม่มีแห่งวิธีสรรพนาม” ข้อความนี้สอดคล้องกับคัมภีร์กาดันตระ (สูตร ๓๖) ว่า ทิสานํ วา (วิธีของสรรพนามย่อมมิได้บ้างในพหุพพีหิสมาสแห่งศัพท์ที่แสดงทิศ) ตามนัยนี้วิธีของสรรพนามมิได้ไม่แน่นอน]

ทกฺขิณฺสฺสา จ ปุพฺพสฺสา จ ยทฺนตราพฺนติ อตฺเถ พหุพฺพีหิ.

พหุพพีหิสมาส[ว่า ทกฺขิณฺปุพฺพา] ย่อมมีในอรรถว่า สถานที่ใดตั้งอยู่ในระหว่างแห่งทิศใต้กับทิศตะวันออก

[คำว่า ยทนต์ราฟ ตັบทเป็น ย + อนฺตราฟ คำว่า อนฺตราฟ ตັบทเป็น อนฺตร (ท่ามกลาง) + อาฟ (ถือเอา) ประกอบรูปศัพท์มาจาก อนฺตร บทหน้า + อา บทหน้า + รา ธาตุ (อาทาเน = ถือเอา) + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า อนฺตร อาราดิ คณหาสติ อนฺตราฟ (อันตราพะ คือ ฐานะถือเอาท่ามกลาง = ทิศเฉียง) แปลง ร เป็น ล ในที่นี้เขียนเป็น พ เพราะ ล กับ พ อาจใช้แทนกันได้ดังคำว่า กาลปฤข, ภาพปฤข (ภาพปักข์) บทสำเร็จของรูปวิเคราะห์ข้างต้นมีรูปเป็น ทกฺขินฺปุพฺพสา ซึ่งเป็นอิตถิลิณฺ์ที่หมายถึง วิทิสา (ทิศเฉียง) รูปนี้ถือเป็นรูปพิเศษซึ่งมีลึงค์ดั่งกับอัญญบทคือ ยํ จานฺ เพราะใช้ตาม วิทิสา ที่ปรากฏใช้มากกว่าศัพท์ว่า อนฺตราฟ ซึ่งเป็นนปฺงสกลิงค์ อย่างไรก็ตาม วิทิสา ศัพท์ก็มีความหมายเหมือน ยํ อนฺตราฟ จึงไม่ผิดหลักภาษา]

ทกฺขินฺปุพฺพสฺสํ, ทกฺขินฺปุพฺพสฺสา.

เช่น

ทกฺขินฺปุพฺพสฺสํ (ในทิศตะวันออกเฉียงใต้)

ทกฺขินฺปุพฺพสฺสา (แห่งทิศตะวันออกเฉียงใต้)

[ท่านไม่แสดงรูปปฐมวิภัติว่า ทกฺขินฺปุพฺพสา เพราะไม่ปรากฏวิธีของสรรพนาม จึงแสดงรูปที่มีวิธีของสรรพนามว่า ทกฺขินฺปุพฺพสฺสํ, ทกฺขินฺปุพฺพสฺสา]

เอวํ อุตฺตรปุพฺพสฺสํ, อุตฺตรปุพฺพสฺสา อิจฺจาติ.

อุทากรณฺ์ดั่งนี้เป็นต้น ฟิงทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

อุตฺตรปุพฺพสฺสํ (ในทิศตะวันออกเฉียงเหนือ)

อุตฺตรปุพฺพสฺสา (แห่งทิศตะวันออกเฉียงเหนือ)

[คำว่า อุตฺตรปุพฺพสา มีรูปวิเคราะห์ว่า อุตฺตรสฺสา จ ปุพฺพสฺสา จ ยทนต์ราฟฺ สหายํ อุตฺตรปุพฺพสา (อุตฺตรปุพฺพสา คือ ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ)]

ยเตตสทฺทาทีนมาลปนเ รุปี น สมภวติ.

รูปในอาลปนวิภัติของ ย, ต เอต ศัพท์เป็นต้นย่อมไม่ปรากฏ

[ศัพท์ที่ละไว้คือ สรรพนามทั้งหมดที่กล่าวถัดไปจาก เอต ศัพท์

การที่ ย ศัพท์เป็นต้นไม่ลงอาลปนวิภัติ ก็เพราะว่าไม่มีวิธีใช้เป็นรูปว่า โภ ย (เข้าแต่บุรุษใด)

นั่นเอง]

ยสทโท อนิยมตฺโถ.

ย ศัพท์มีอรรถไมชี้เฉพาะ

[ศัพท์ว่า อฉฺฉตฺร และ อฉฺฉตฺม มีอรรถไมชี้เฉพาะโดยชื่อและโคตร แต่ ย ศัพท์แสดงการไมชี้เฉพาะโดยประการทั้งปวง ดังนั้น ในพระบาลี (วิ. มหาวิ. ๑.๓๙.๒๖) ว่า โย ปน ภิกขุ เมถุนํ ฆมมํ ปฏิสเสเวยฺย (ภิกษุใดพึงเสพเมถุนธรรม) คำว่า โย ภิกขุ ไมจำกัดว่าภิกษุรูปใดซึ่งขาว ดำ สูง ต่ำ มีชาติอย่างนี้ มีโคตรอย่างนี้ จึงหมายรวมถึงภิกษุทั้งหมด]

โย ปุริโสฺ ยะ ปุริสา, ยํ เย. ยา กณฺณา ยา ยาโย, ยํ ยา ยาโย. ยํ จิตฺตํ ยานิ, ยํ ยานิ.

[ปฐมมา]	โย ปุริโส (บุรุษใด)	เย ปุริสา (บุรุษเหล่าใด)
[ทุติยา]	ยํ	เย
[ปฐมมา]	ยา กณฺณา (สวณ้อยใด)	ยา ยาโย (สวณ้อยเหล่าใด)
[ทุติยา]	ยํ	ยาโย
[ปฐมมา]	ยํ จิตฺตํ (จิตใด)	ยานิ จิตฺตานิ (จิตเหล่าใด)
[ทุติยา]	ยํ	ยานิ

เสสํ สพฺพตฺถ สพฺพสทฺทสมํ.

รูปที่เหลือพึงกระจายเหมือน สพฺพ ศัพท์ในลึงค์ทั้งปวง

ย สทฺทปทฺมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมมา	โย	เย
ทุติยา	ยํ	เย
ตติยา	เยน	เยหิ เยภิ
จตุตถิ	ยสฺส	เยสํ เยसानํ
ปัญจมี	ยมฺหา ยสฺมา	เยหิ เยภิ
ษัฎฐี	ยสฺส	เยสํ เยसानํ
สัตตมี	ยมฺหิ ยสฺมี	เยสุ

ย สหุพพทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ยา	ยา ยาโย
ทุติยา	ยํ	ยา ยาโย
ตติยา	ยาย	ยาหิ ยาภิ
จตุตถी	ยสฺสา ยาย	ยาสํ ยาसानํ
ปัญจมี	ยาย	ยาหิ ยาภิ
ฉกฺษี	ยสฺสา ยาย	ยาสํ ยาसानํ
สัตตมี	ยสฺสํ ยายํ	ยาสู

ย สหุพพทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ยํ	ยานิ
ทุติยา	ยํ	ยานิ
ตติยา	เยน	เยหิ เยภิ
จตุตถी	ยสฺส	เยสํ เยसानํ
ปัญจมี	ยมฺหา ยสฺมา	เยหิ เยภิ
ฉกฺษี	ยสฺส	เยสํ เยसानํ
สัตตมี	ยมฺหิ ยสฺมี	เยสุ

ต เอต อิม อมุ กิ อิจฺเจเต ปรมฺมุข สมีป อจฺจนตฺสมีป ทูร ปุจฺจนตฺถวจาณา.

สรรพนามเหล่านี้คือ ต, เอต, อิม, อมุ และ กิ แสดงความหมายว่า ปริมมุขะ (ลับหลัง), สมีปะ (ใกล้), อัจจนตสมีปะ (ใกล้ๆ), ทูร (ไกล), ปุจจนตถะ (ถาม) [ตามลำดับ]

[ดู ศัพท์ที่หมายถึงบุคคลสิ่งของที่กล่าวไว้แล้วในประโยคหน้า มีอรรถว่า ปริมมุขะ เช่น ปุริโส มคฺคํ คจฺจติ. โส พลวา โหติ (บุรุษไปสู่หนทาง เขามีกำลังมาก) ในบางแห่งเรียกว่า อตีตาเปกขะ คือ มองหาข้อความที่กล่าวมาแล้ว

นอกจากนี้ ต ศัพท์ในบางแห่งมุ่งสื่อถึงข้อความที่จะกล่าวต่อไป เรียกว่า วัชฆมานาเปกขะ คือ มองหาข้อความที่กำลังจะกล่าว ดังสาธกในคัมภีร์สารัตถทีปนีวา

ตทนุจฉวิกิ ตทนุโลมิกันติ เอตถ ตสทโท วุชฆมานาเปกโข จ อติตาเปกโข จ โหตีติ อาห “ย อิทานิ ลิกขาบทํ ปณณเปสสามีติ”อาทิ. สพพนามานิ หิ วุชฆมานวจนานิปี โหนติ ปกุกนตวจนานิปี.^{๙๕}

ต ศัพท์ในพระดำรัสว่า ตทนุจฉวิกิ ตทนุโลมิกัน (อันสมควรแก่สิกขาบทนั้น อันคล้ายตามสิกขาบทนั้น) มองหาข้อความที่จะกล่าว และมองหาข้อความที่กล่าวมาแล้ว ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า ย อิทานิ ลิกขาบทํ ปณณเปสสามี (เราจักบัญญัติสิกขาบทใดในกาลนี้) โดยแท้จริงแล้ว สรรพนามทั้งหลายเป็น ศัพท์แสดงข้อความที่จักกล่าวบ้าง แสดงข้อความที่ล่วงมาแล้วบ้าง

เอต ศัพท์มีวิธีใช้ใกล้เคียงกับ อิม ศัพท์ กล่าวคือ เอต ศัพท์แสดงถึงสิ่งที่อยู่ใกล้ (สมีปวาจก) ส่วน อิม ศัพท์แสดงถึงสิ่งที่อยู่ไกลๆ (อจจนตสมีป) สนามหลวงบัญญัติให้แปล เอต ศัพท์โดยพยัญชนะว่า “นั้น” และแปลโดยอรรถว่า “นี้” หรือ “นั่น” ภาษาม่าแปล เอต และ อิม เหมือนกันโดยแปลว่า “นี้” ซึ่งเหมือนกับ คำอังกฤษว่า this ในคัมภีร์อรรถกถาแสดงอรรถของ เอต ศัพท์ไว้เหมือน อิม ศัพท์ว่า

เอตนติ อิทานิ วตตพพํ พุทธิยํ วิปริวตตมานํ สามณณเณ ทสเสติ.^{๙๖}

พระกัจจายนะยอมแสดงข้อความที่ควรกล่าวในกาลนี้ซึ่งไม่แปรปรวนในความรู้ด้วยคำว่า เอต โดยสามัญทั่วไป

อรรถที่ต่างกันของ เอต และ อิม เหล่านี้ พบในข้อความที่เกี่ยวกับพระวินัย กล่าวคือ เอต ศัพท์ ใช้ในการอธิษฐานสิ่งที่อยู่นอกหัตถบาส ส่วน อิม ศัพท์ใช้กับสิ่งที่อยู่ในหัตถบาส เช่น เมื่ออธิษฐานผ้าสังฆาฏิ ที่อยู่นอกหัตถบาส ฟังกล่าวว่า เอตํ สังฆาฏิ อธิฏฐามิ (ข้าพเจ้าอธิษฐานผ้าสังฆาฏินั้น) ถ้าอธิษฐานผ้าที่อยู่ในหัตถบาส ฟังกล่าวว่า อิมํ สังฆาฏิ อธิฏฐามิ (ข้าพเจ้าอธิษฐานผ้าสังฆาฏินี้) ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ตตฺร ทฺวิธํ อธิฏฐานํ สเจ หตฺตปาเส โหติ, อิมํ สังฆาฏิ อธิฏฐามิตี วาจา ภินฺทิตพฺพา. อถ อนฺโตคฺคพฺเภา อุปริปาสาเท วา สามนฺตวิหาเร วา โหติ, จปิตฺฐานํ สลลกฺเขตฺวา เอตํ สังฆาฏิ อธิฏฐามิตี วาจา ภินฺทิตพฺพา. เอส นโย อุตฺตราสฺงเค อนฺตรวาสเก จ.^{๙๗}

การอธิษฐานในเรื่องนั้นมี ๒ อย่าง ถ้าผ้าสังฆาฏิอยู่ในหัตถบาส ฟังเปล่งวาจาว่า อิมํ สังฆาฏิ อธิฏฐามิ (ข้าพเจ้าอธิษฐานผ้าสังฆาฏินี้) ถ้าผ้าสังฆาฏิอยู่ในห้อง บนปราสาท หรือวิหารรอบข้าง ฟังกำหนดสถานที่เก็บไว้แล้วเปล่งวาจาว่า เอตํ สังฆาฏิ อธิฏฐามิ (ข้าพเจ้าอธิษฐานผ้าสังฆาฏินั้น) ฟังทราบนัยนี้ในผ้า อุตตราสงค์และอันตราวาสก

อมุ ศัพท์แสดงถึงสิ่งที่อยู่ไกล (ทูล) แปลว่า “โน้น” บางแห่งใช้ อมุ ศัพท์ในที่ไมไกลนัก เช่น ในพระวินัยกล่าวถึง อมุ ศัพท์ในที่นอกหัตถบาสนเท่านั้น ดังคำว่า คจณ อมุมุหิ โอกาเส ตัญญาหิ (จงไปยืนในที่โน้น)

ก็ ศัพท์เป็นปุจฉาสรรพนามแปลว่า (ใคร, อะไร) แต่ถ้ามี จิ อยู่ท้าย จะมีอรรถเล็กน้อย เช่น โกจิ (บางคน) กล่าวคือคนเพียงไม่กี่คน, กุวจิ (ในบางแห่ง) คือในที่บางที่ซึ่งมีจำนวนน้อย ส่วน ก็ ศัพท์ที่มี ย ศัพท์อยู่เบื้องหน้าและมี จิ อยู่ท้าย มีอรรถว่าทั้งหมดทั้งปวง เช่น โย โกจิ (ใครๆ, ชนทั่วไป) หมายความว่าถึงชนทั้งหมด โดยมีได้เจาะจงผู้หนึ่งผู้ใด ดังปทรรูปสิทธิธิสัสยกล่าววว่า

จินโต กา โก จ ก็สทโท

อปกตตสส วาจโก

ยการยตุโต อาทิมหิ

สกลตตสส วาจโก

อจินโต จ อยาทิ จ

ปุจฉาวาจกสมมุโต.^{๙๘}

“โก กา และ ก็ ศัพท์ที่มี จิ อยู่ท้าย แสดงอรรถว่า เล็กน้อย เมื่อประกอบด้วย ย อักษรในหนตัน แสดงอรรถว่า ทั้งหมด เมื่อไม่มี จิ อยู่ท้ายและไม่มี ย ในหนตัน ท่านย่อมสมมุติว่าแสดงคำถาม”]

ตสทสส เกโท.

ความแตกต่างของ ต ศัพท์ย่อมมี

“ต ส” อตีธ-

ในอุทาหรณ์ว่า ต ส (ลง ส วิภัตติท้าย ต ศัพท์) นี้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“อนปฺสทสส, สิมฺหิ”ติ “ส”มิติ จ วตตเต.

สองบทว่า อนปฺสทสส สิมฺหิ (ซึ่งมิใช่่นปฺสทลึงค์ ในเพราะ ส วิภัตติ) และบทว่า ส (ความเป็น ส) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๑๑. เอตเตสํ โต.

ต ของ เอต และ ต ซึ่งมีใช่่นปฺสทลึงค์ย่อมถึงความเป็น ส ในเพราะ ส วิภัตติ

โต อ. ต อักษร เอตเตสํ แห่ง เอต ศัพท์และ ต ศัพท์ท. อนปฺสททานํ อันมิใช่่นปฺสทลึงค์ อาปชชเต ย่อมถึง ส ซึ่งความเป็น ส สิมฺหิ ในเพราะ ส วิภัตติ ฯ

[คำว่า เอตเตสํ ควรมีรูปเป็น เอตตานํ จึงจะคล้อยตามวิธีของสูตรว่า นาณญํ สพฺพานามิกํ ซึ่งห้ามการแปลง น วิภัตติเป็น ส และ สานํ แม้สูตรว่า เอติมาสมิ ก็ควรมีรูปเป็น เอติมานมิ เช่นกัน (ดู สุตตนิเทศสูตร เอติมาสมิ)]

เอตตอิจเจเตสํ อนปฺสททานํ ตกาโร สการมาปชชเต สิมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

ต อักษรของสรรพนามว่า เอต และ ต ซึ่งมีใช่่นปฺสทลึงค์นี้ย่อมถึงความเป็น ส อักษรในเพราะ ส วิภัตติ

[การแปลง ต เป็น ส ด้วยสูตรนี้ หมายเอา ต พยัญชนะเท่านั้น จึงมีรูปอดีตลึงค์ว่า สาท มาจาก ตา + ส แม้การแปลง อิม เป็น เอ ด้วยสูตรว่า สพฺพสฺสิมฺสเส วา หรือการแปลง อิม เป็น อ ด้วยสูตรว่า สสฺมาสมิํสฺสาสวตฺตํ ก็เป็นการแปลงเฉพาะพยัญชนะเท่านั้น มิได้หมายถึงสระที่ประกอปร่วมกับพยัญชนะเหล่านั้น]

โส ปฺริโส.

[ปฐมมา เอกพจน์] โส ปุริโส (บุรุษนั้น)

การประกอบรูปศัพท์ โส

ศัพท์เดิมเป็น ต

ลง ลี ปฐมาวินิตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

แปลง ต เป็น ส ด้วยสูตรว่า “เอตเตสํ โต”

แปลง ลี เป็น โอ ท้าย อ การันต์ด้วยสูตรว่า “โส”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปลฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริํ ยุตุเต”

สำเร็จรูปเป็น โส

สหพพนามคัคคณณจ อโต ตคัคคณณจ วตตเต.

ศัพท์ว่า สหพพนาม และ ต ศัพท์[จาก โต] จากสูตรว่า เอตเตส โต นีย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรนี้]

๒๑๒. ตสฺส วา นตฺตํ สหพตถ.

แปลง ต ของ ต สรรพนามเป็น น ในลิงค์ทั้งปวงได้บ้าง

นตฺตํ อ.ความเป็น น ตสฺส แห่ง ต อักษร โหติ ย่อมมี วา บ้าง ลิงฺเคสุ ในลิงค์ท. สหพตถ ทั้งปวง ๗

ตอิจเจตสฺส สหพพนามสฺส ตการสฺส นตฺตํ โหติ วา สหพตถ ลิงฺเคสุ.

แปลง ต อักษรของสรรพนามว่า ต นี้เป็น น ในลิงค์ทั้งปวงได้บ้าง

[คำว่า ในลิงค์ทั้งปวง คือ ทั้งปุงลิงค์ อิตถิลิงค์ และนปุงสกลิงค์ ปทรุปสิทธิปกรณ์อธิบาย สหพตถ ว่าหมายถึงลิงค์ทั้งปวง แต่ปทรุปสิทธิฎีกาอธิบายว่า สหพตถาติ สหพตถ วิภตฺติสุ (คำว่า สหพตถ คือ ในวิภตติ ทั้งปวง) นัยดังกล่าวสอดคล้องกับวृตติของกัจจายนไวยากรณ์อีกด้วย ตามนัยนี้ สหพตถ หมายถึง วิภตติ ทั้งปวง คือ วิภตติทั้งปวงยกเว้น สิ ในปุงลิงค์และอิตถิลิงค์ และวิภตติทั้งปวงในนปุงสกลิงค์ ดังนั้นจึงแปลง ต เป็น น ในเพราะ สิ วิภตติในปุงลิงค์และอิตถิลิงค์ไม่ได้ โดยมีรูปเป็น โส, สา เท่านั้น]

เน เต, นํ ตํ เน เต, เนน เตन เนหิ เนภิ เตหิ เตภิ.

[ปฐมา พหุพจน์]

เน เต

[ทุติยา] นํ ตํ

เน เต

[ตติยา] เนน เตน

เนหิ เนภิ เตหิ เตภิ

การประกอบรูปศัพท์ เน

ศัพท์เดิมเป็น ต

ลง โย ปฐมาวิภตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตเถ ปจมา”

แปลง ต เป็น น ด้วยสูตรว่า “ตสฺส วา นตฺตํ สหพตถ”

แปลง โย ทำย อ การ์นต์เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สหพพนามการเต ปจโม”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพพมโธจิตมสสรํ สเรน วิโยชเย”
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทศปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”
สำเร็จรูปเป็น เน

“สพฺพสฺส, ตสฺส, วา, สพฺพตฺถา”ติ จ วัตตเต.

บทว่า สพฺพสฺส (ทั้งศัพท์), บทว่า ตสฺส (ต สรรพนาม), บทว่า วา (ได้บ้าง) และบทว่า สพฺพตฺถ (ในลิงค์ทั้งปวง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๑๓. สสฺมาสมึสํสาสวตฺตํ.

แปลง ต สรรพนามทั้งศัพท์เป็น อ ในเพราะ ส, สฺมา, สฺมี, สํ และ สา ในลิงค์ทั้งปวงได้บ้าง
 อดฺตํ อ.ความเป็น อ ตสฺส ของ ต สรรพนาม สพฺพสฺส ทั้งศัพท์ โหติ ย่อมมี วา บ้าง
 สสฺมาสมึสํสาสฺ ในเพราะ ส, สฺมา, สฺมี, สํ และ สา วิภตฺติท. ลิงฺเคสุ ในลิงค์ท. สพฺพตฺถ ทั้งปวง ๫

ตอิจฺเจตสฺส สพฺพนามสฺส สพฺพสฺเสว อดฺตํ โหติ วา สสฺมาสมึสํสาอิจฺเจตสฺส วจเนสุ
 สพฺพตฺถ ลิงฺเคสุ.

แปลงสรรพนามว่า ต นี้ทั้งศัพท์นั้นเที่ยวเป็น อ ในลิงค์ทั้งปวงในเพราะวิภตฺติเหล่านี้
 คือ ส, สฺมา, สฺมี และ สํ, สา [ซึ่งแปลงมาจากวิภตฺติ] ได้บ้าง

[รู้ว่า สํ และ สา เป็นอาเทศของ สฺมี และ ส วิภตฺติ แต่ก็เรียกว่าเป็นวิภตฺติได้โดยอ้อม เพราะ
 เป็นรูปสำเร็จของวิภตฺติ ดังข้อความกล่าววว่า

จานิวาเทโส.^{๕๙}

อาเทศเป็นเหมือนฐานี

ข้อความข้างต้นหมายความว่า อาเทศเป็นเหมือนฐานีคือสิ่งที่อาศัย ซึ่งในที่นี้หมายถึงวิภตฺตินั่นเอง]

อสฺส นสฺส ตสฺส เนสํ เตสํ เนसानํ เตसानํ

[จตุตฺถี] อสฺส นสฺส ตสฺส เนสํ เตสํ เนसानํ เตसानํ

การประกอบรูปศัพท์ อสฺส

ศัพท์เดิมเป็น ต

ลง ส จตุตฺถีวิภตฺติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี”

แปลง ต เป็น อ ในเพราะ ส วิภตฺติด้วยสูตรว่า “สสฺมาสมึสํสาสวตฺตํ”

ลง สฺ อาคมในเพราะ ส วิภตฺติด้วยสูตรว่า “สาคโม เส”

สำเร็จรูปเป็น อสฺส

“สมาหิสมีน มหาภิมฺหิ วา”ติ อิตฺ “สมาหฺมึน” “มหาหฺมฺหิ”ติ จ วุตฺเต.

บทว่า สมาหฺมึน (แห่ง สมา และ สฺมึ) และบทว่า มหาหฺมฺหิ (เป็น มหา และ หฺมฺหิ) จากสูตรว่า สมาหิสมีน มหาภิมฺหิ วา (แปลง สมา, หิ และ สฺมึ เป็น มหา, ภิ และ หฺมฺหิ ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[การที่ศัพท์จากสูตรก่อนติดตามมาสูตรหลังนั้น ขึ้นอยู่กับความประสงค์ของคณฺถรจนาคจารย์ว่าต้องการจะให้ศัพท์ไหนตามมา ดังกฎทั่วไปในปทรูปสิทธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๓๘๖) ว่า สจฺจนฺทโต วจนฺปวตฺติ (ความเป็นไปแห่งถ้อยคำย่อมมีตามความปรารถนาของตน) จะเห็นได้ว่าท่านให้ สมา, สฺมึ และ มหา, หฺมฺหิ ตามมาสูตรต่อไป โดยยกเว้น หิ และ ภิ ซึ่งอยู่กลางสมาส แต่ในสูตรว่า ตสฺส วา นตฺตํ สพฺพตฺตํ ท่านกล่าว ตสฺส ซ้ำอีกโดยถึงแม้ว่า ต ศัพท์อาจตามมาจากสูตรว่า เอตฺเตสํ โต ได้ การกล่าววารีคือ ตสฺส ในสูตร ตสฺส วา นตฺตํ สพฺพตฺตํ ก็เพื่อห้ามการีจากสูตรก่อนคือ เอตฺเตสํ หมายความว่า ให้แปลง ต เป็น น เท่านั้น แปลง เอต เป็น น ไม่ได้

ตามกฎของการแต่งสูตร ข้อความที่เป็นการี การิยะ และนิमितตะในสูตรหลัง จะห้ามการีเป็นต้นในสูตรก่อน ถ้าไม่มีการกล่าวซ้ำ ข้อความจากสูตรก่อนอาจตามมาสูตรหลังได้ ดังสาธกในคัมภีร์สุดตนิเทศว่า

การีนา หนฺยเต การี

การียํ การิเยน จ

นิमितฺตํ ตํ นิमितฺเตน

ตสฺเสสฺสมนฺวตฺเต. °°°

“การีย่อมเบียดเบียนการี การิยะย่อมเบียดเบียนการิยะ นิमितตะย่อมเบียดเบียนนิमितตะ บทที่เหลือจากนั้นย่อมตามมา”]

๒๑๔. น ติเมหิ กตาทาเรหิ.

การแปลง สมา และ สฺมึ ท้าย ต และ อิม ที่กระทำเป็น อ อักษรแล้วเป็น มหา และ หฺมฺหิ [ตามลำดับ] ย่อมไม่มี

มหาหฺมฺหิ อ. มหา และ หฺมฺหิ อาเทศท. สมาหฺมึนฺ ของ สมา วิภตฺติและ สฺมึ วิภตฺติท. ปรสฺ อั้นเป็นเบื้องหลัง ติเมหิ จาก ต ศัพท์และ อิม ศัพท์ท. กตาทาเรหิ อั้นมี อ อักษรที่ถูกกระทำแล้ว น โหนฺติ ย่อมไม่มี ๗

ตอิมอิจฺเจเตหิ กตาทาเรหิ ปรสฺ สมาหฺมึนฺ มหาหฺมฺหิอิจฺเจเต อาเทศา น โหนฺติ.

การแปลง สฺมา และ สฺมี ท้าย ต และ อิม ศัพท์ที่กระทำเป็น อ อักษรแล้ว เป็นรูปว่า มฺหา และ มฺหิ ย่อมไม่มี

อสฺมา นสฺมา ตสฺมา นมฺหา ตมฺหา เนหิ เนภิ เตหิ เตภิ, อสฺส นสฺส ตสฺส เนสฺ เตสฺ เนसानํ เตसानํ, อสฺมี นสฺมี ตสฺมี นมฺหิ ตมฺหิ เนสุ เตสุ.

[บัญญัติ]	อสฺมา นสฺมา ตสฺมา นมฺหา ตมฺหา	เนหิ เนภิ เตหิ เตภิ
[บัญญัติ]	อสฺส นสฺส ตสฺส	เนสฺ เตสฺ เนसानํ เตसानํ
[สัตตม]	อสฺมี นสฺมี ตสฺมี นมฺหิ ตมฺหิ	เนสุ เตสุ

ด สทฺทพทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐฺมา	โส	เน, เต
ทุติยา	นํ ตํ	เน เต
ตติยา	เนน เตน	เนหิ เนภิ เตหิ เตภิ
จตุตถิ	อสฺส นสฺส ตสฺส	เนสฺ เตสฺ เนसानํ เตसानํ
บัญญัติ	อสฺมา นสฺมา ตสฺมา นมฺหา ตมฺหา	เนหิ เนภิ เตหิ เตภิ
บัญญัติ	อสฺส นสฺส ตสฺส	เนสฺ เตสฺ เนसानํ เตसानํ
สัตตม	อสฺมี นสฺมี ตสฺมี นมฺหิ ตมฺหิ	เนสุ เตสุ

อิตฺถิยํ “ตา สิ” อิตฺธี-

ในอิตฺถิลิงค์ ในอุททาหรณ์ว่า ตา สิ (ลง สิ ท้าย ตา ศัพท์) นี้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

สาเทสสิโลปา.

การแปลง [ต] เป็น ส และการลบ สิ วิภัตติย่อมมี

สา กณฺเฒา.

[ปฐฺมา เอกพจน์] สา กณฺเฒา (สาวน้อยนั้น)

การประกอบรูปศัพท์ สา

ศัพท์เดิมเป็น ตา

ลง สี ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปฐมา”
 ในเพราะ สี วิภัตติ แปลง ต เป็น ส ด้วยสูตรว่า “เอตเตสฺ โต”
 ลง สี วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปฺ คสิปิ”
 สำเร็จรูปเป็น สา

[กณฺญา ศัพท์แปลว่า “สาวน้อย” สันสกฤตนิยมใช้กล่าวถึงเด็กหญิงอายุ ๑๐ ขวบ กล่าวคือ เด็กหญิง
 อายุ ๘ ขวบเรียกว่า โครี เมื่ออายุ ๑๐ ขวบเรียกว่า กณฺญา เมื่ออายุ ๑๒ ขวบเป็นต้นไปเรียกว่า กุมารี ดัง
 ข้อความในคัมภีร์อภิธานฎีกาว่า

อฏฺฐาสสา ภเว โครี

ทสฺสสา ตู กณฺญกา

สมปฺตเต ทฺวาทเส วสเส

กุมารีตฺยภิธียเต.^{๑๐๑}

“เด็กหญิงอายุ ๘ ขวบเรียกว่า โครี เมื่ออายุ ๑๐ ขวบเรียกว่า กณฺญา เมื่อครบ
 อายุ ๑๒ ขวบเรียกว่า กุมารี”

อย่างไรก็ตาม คำนี้ในพระไตรปิฎกอาจหมายถึง เด็กหญิง หรือหญิงสาวได้ตามสมควร]

นตฺต.

ความเป็น น [ของ ต] ย่อมมี

นา ตา นาโย ตาโย, นํ ตํ นา ตา นาโย ตาโย, นาย ตาย นานิ ตานิ นานิ ตานิ.

[ปฐมา พหุพจน์]

นา ตา นาโย ตาโย

[ทุติยา] นํ ตํ นา ตา

นาโย ตาโย

[ตติยา] นาย ตาย

นานิ ตานิ นานิ ตานิ

“เอติมาสมิ”ติ อิโต เอติมาคฺคหณญจ “ตสฺสา วา”ติ อิโต ตคฺคหณญจ ปญฺจมียนฺตวเสน
 วดตเต “วา”ติ จ.

บทว่า เอติมา (เอตา และ อีมา) จากสูตรว่า เอติมาสมิ (แปลงสละท้ายของ เอตา
 และ อีมา เป็น อิ) และบทว่า ตา จากสูตรว่า ตสฺสา วา (แปลงสละท้ายของ ตา เป็น อิ) นี้ ย่อม
 ตามมา[ปรากฏในสูตรนี้] โดยความเป็นบทซึ่งมีปัญจมีวิภัตติเป็นที่สุด และบทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อม
 ตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[คำว่า ปญฺจมียนฺตวเสน (โดยความเป็นบทซึ่งมีปัญจมีวิภัตติเป็นที่สุด) ขยายกริยาของ เอติมา
 และ ตา ศัพท์ หมายความว่า เดิมที ๒ ศัพท์นี้กระจายวิภัตติที่ ๖ แต่เมื่อนำมาใช้ในสูตรนี้ได้เปลี่ยนเป็นวิภัตติ
 ที่ ๕]

๒๑๕. ตโต สสฺส สฺสาย.

แปลง ส วิภัตติท้าย เอตา, อีมา และ ตา ศัพท์เหล่านั้น เป็น สฺสาย ได้บ้าง

สฺสาย อ. สฺสาย อาเทศ สสฺส ของ ส วิภัตติ ปรสฺส อันเป็นเบื้องหลัง ตโต ตาเอตา-
 อีมาโต จาก ตา เอตา และ อีมา ศัพท์ท. เหล่านั้น โหติ ย่อมมี วา บ้าง ๗

ตโต ตาเอตาอีมาโต ปรสฺส สสฺส วิภตฺติสฺส สฺสายาเทโส โหติ วา.

การแปลง ส วิภัตติท้าย ตา, เอตา และ อีมา ศัพท์เหล่านี้เป็น สฺสาย ย่อมมีได้บ้าง

“สัสาเสวกวจเนสฺ, อี” อิติ จ วุตตเต.

บทว่า สัสาเสวกวจเนสฺ (ในเพราะ สั และ สา เอกพจน์) และบทว่า อี (เป็น อี) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[ฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับสิงหลบางฉบับมีรูปว่า “สัสาเสวกวจเนสฺ จ, อี” อิติ จ วุตตเต แต่ในสูตรว่า ตสฺสา วา ไม่มี จ ศัพท์ที่ติดตามมา จึงถือว่า จ ศัพท์เกินมา]

๒๑๖. ตสฺสา วา.

แปลงสละท่ายของ ตา ศัพท์เป็น อี ในเพราะ สั และ สา เอกพจน์ได้บ้าง

อี อ. อี อาเทศ *อนตสฺส* ของที่สุด *ตสฺสา* แห่ง ตา ศัพท์ โหติ ย่อมมี วา บ้าง *สัสาสุ* ในเพราะ สั และ สา ท. *เอกวจเนสฺ* อันเป็นเอกพจน์ ๗

[รูปศัพท์ที่ประกอบในสูตรบางสูตร เป็นอนุกรณศัพท์ คือ ศัพท์ปลอมที่ใช้แทนศัพท์จริง แต่มีความหมายตามศัพท์โดยแปลทับศัพท์ ไม่ต้องแปลตามอรรถปกติเหมือนในประโยคทั่วไป เช่นคำว่า ราชสฺส ในสูตรว่า ราชสฺส รมโยราชิโน เส ไม่ต้องแปลว่า “ของพระราชชา” แต่แปลว่า “ของ ราช ศัพท์” อนุกรณศัพท์ดังกล่าวมี ๒ ประเภท คือ

๑. ปริจัตตานุกรณะ อนุกรณศัพท์ที่สละรูปเดิม หมายความว่า ประกอบรูปศัพท์ตามธรรมดาด้วยการลงวิภคิตแล้วสำเร็จเป็นบท ไม่ต้องทำการอาเทศเฉพาะตัว เช่นคำว่า ราชสฺส ในสูตรว่า ราชสฺส รมโยราชิโน เส ไม่ใช่เป็น รมโย รมโยราชิโน เส หรือ ราชิโน รมโยราชิโน เส ทั้งนี้เพื่อให้ปรากฏรูปเดิม

๒. อปริจัตตานุกรณะ อนุกรณศัพท์ที่ไม่สละรูปเดิม หมายความว่า ทำการอาเทศตามนัยทางไวยากรณ์ที่กล่าวไว้เฉพาะศัพท์ เช่นคำว่า ตสฺสา ในสูตรนี้ซึ่งหมายถึง ตา ศัพท์ โดยไม่ตั้งสูตรเป็นรูปว่า ตสฺส วา]

**ตาอิจเจตสฺส อิตฺถิยํ วุตฺตมานสฺส อนตสฺส อิกาวโร โหติ วา สัสาเสวกวจเนสฺ วิภตฺตา-
เทเสสุ.**

แปลงสละท่ายของสรรพนามว่า ตา นี้ ที่เป็นอิตถิลิงค์เป็น อี อักษร ในเพราะ สั และ สา เอกพจน์ซึ่งแปลงมาจากวิภคิต

ติสสาย ตสสาย อสสาย นสสาย อสสา นสสา ติสสา ตสสา นาย ตาย นาส์ ตาส์.

[จตุตถิ] ติสสาย ตสสาย อสสาย นสสาย อสสา นสสา ติสสา ตสสา นาย ตาย
นาสึ ตาสึ

[ทุกฉบับมีรูปที่ลงท้ายด้วย นาสึ ตาสึ ความจริงควรมีรูปเพิ่มอีกว่า นาสานึ ตาสานึ จึงจะครบถ้วน]

การประกอบรูปศัพท์ ติสสาย

ศัพท์เดิมเป็น ตา

ลง ส จตุตถิวิภตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมปทาเน จตุตถิ”

แปลง ส ท้าย ตา ศัพท์เป็น สสาย ด้วยสูตรว่า “ตโต สสส สสาย”

แปลงสระที่สุดของ ตา เป็น อิ ด้วยสูตรว่า “ตสสา วา”

สำเร็จรูปเป็น ติสสาย

[ความจริงในสูตรกล่าวเพียงว่า “ในเพราะ สึ และ สา” แต่เนื่องจาก สสาย มีรูปคล้ายกับ สา จึงปฏิบัติเช่นเดียวกับ สา (ท่านกล่าวไว้ในสูตร ๒๑๗)]

ปณจมีนญจิสฺส ตติยาจตุตถิสฺม.

ในปัญจมีและนัญจิสฺสวิภตติ พึงกระจายเหมือนตติยาและจตุตถิวิภตติ[ตามลำดับ]

สตุตถิมิยํ. อสฺสํ นสฺสํ ติสฺสํ ตสฺสํ นายํ ตายํ นาสฺ ตาสฺ.

ในสตุตถิมิวิภตติมีรูปว่า

อสฺสํ นสฺสํ ติสฺสํ ตสฺสํ นายํ ตายํ นาสฺ ตาสฺ

[ในที่นี้ท่านมิได้แสดงรูปว่า ตสสา แต่ในพระบาลีมีรูปว่า ตสสา บ้าง เช่น

อถ โข โส ภิกขุ ตสสา มกฺกภูทิตฺวา เมถุนํ รมมํ ปฏฺิเสวติ.^{๑๐๒}

ลำดับนั้น ภิกษุผู้นั้นยอมเสพเมถุนธรรมในลึงตัวเมียนั้น

รูปว่า ตสสา นี้ แปลง สมิ เป็น สา ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น เหมือนรูปว่า อิมิสฺสา (ดู สูตร ๒๒๑) ปทรุปสิทธินิสสัยใหม่ (สูตร ๒๑๖) กล่าวว่า การอาเทศ สมิ เป็น สา มิได้ใน ตา เอตา อีมา และ อมุ

ศัพท์ที่เป็นอดีตถึงค์ จึงอาจมีรูปว่า ตสฺสา เอตสฺสา อิมิสฺสา และ อมุสฺสา [ได้บ้าง]

๓๖ สหุพทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมมา	สา	นา ตา นาโย ตาโย
ทุติยา	นํ ตํ	นา ตา นาโย ตาโย
ตติยา	นาย ตาย	นาหิ นาหิ ตาภิ ตาภิ
จตุตถิ	ติสฺสาย ตสฺสาย อสฺสาย นสฺสาย อสฺสา นสฺสา ติสฺสา ตสฺสา นาย ตาย	นาสํ นาสานํ ตาสํ ตาसानํ
ปัญจมี	นาย ตาย	นาหิ นาหิ ตาภิ ตาภิ
ษัฏฐิ	ติสฺสาย ตสฺสาย อสฺสาย นสฺสาย อสฺสา นสฺสา ติสฺสา ตสฺสา นาย ตาย	นาสํ นาสานํ ตาสํ ตาसानํ
สัตตมี	อสฺสํ นสฺสํ ติสฺสํ ตสฺสํ นายํ ตายํ	นาสุ ตาสุ

นปฺสเก สิมฺหิ สาเทสากาวา นตฺตํ.

ในนปฺสกลิงค์ แปลง[ต] เป็น น เพราะไม่แปลง [ต] เป็น ส ในเพราะ สิ วิภัตติ

นํ ตํ นานิ ตานิ, นํ ตํ นานิ ตานิ, เนน เตน อิจฺจาที ปฺลฺลิงฺคสมํ.

รูปเป็นต้นว่า

[ปฐมมา] นํ ตํ นานิ ตานิ

[ทุติยา] นํ ตํ นานิ ตานิ

[ตติยา] เนน เตน

ฟังกระจายเหมือน [ต ศัพท์]ในปฺงลิ่งค์

๓๗ สหุพทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมมา	นํ ตํ	นานิ ตานิ
ทุติยา	นํ ตํ	นานิ ตานิ

ตติยา	เนน เตน	เนหิ เนภि เตหิ เตภि
จตุตถิ	อสุส นสุส ตสุส	เนสส์ เตสส์ เนसानัน เตसानัน
ปัญจมี	อสุมา นสุมา ตสุมา นมหา ตมหา	เนหิ เนภि เตหิ เตภิ
นัญฉิ	อสุส นสุส ตสุส	เนสส์ เตสส์ เนसानัน เตसानัน
สัตตมี	อสุมี นสุมี ตสุมี นมหิ ตมหิ	เนสสุ เตสุ

เอต ลี. “เอตเตสโต”ติ สการาทโส.

ในอุททาหรณ์ว่า เอต ลี (ลง ลี วิภัตติท้าย เอต ศัพท์) ให้แปลง ต ศัพท์ เป็น ส อักษรด้วยสูตรว่า เอตเตสโต (ต ของ เอต และ ต ซึ่งมีใช้นุ่งสกลิงค์ย่อมถึงความ เป็น ส ในเพราะ ลี วิภัตติ)

เอโส ปุริโส เอเต, เอตฺ เอเต อิจจาติ สพฺพสทฺทสมํ.

รูปเป็นต้นว่า

[ปฐมา] เอโส ปุริโส (บุรุษผู้นี้) เอเต

[ทุติยา] เอตฺ เอเต

พึงกระจายเหมือน สพฺพ ศัพท์

เอต สทฺทปทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	เอโส	เอเต
ทุติยา	เอตฺ	เอเต
ตติยา	เอเตน	เอเตหิ เอเตภิ
จตุตถิ	เอตสุส	เอเตสํ เอเตसानัน
ปัญจมี	เอตมหา เอตสุมา	เอเตหิ เอเตภิ
นัญฉิ	เอตสุส	เอเตสํ เอเตसानัน
สัตตมี	เอตมฺหิ เอตสมํ	เอเตสุ

อิตฺถิยํ เอตา ลี. สาเทโส.

ในอิติถीलึงค์ มีอุทาหรณ์ว่า เอตา สี (ลง สี วิภัตติท้าย เอตา ศัพท์) ให้แปลง [ต ที่ เอตา] เป็น ส

เอสา กณฺมา เอตา เอตาโย, เอตํ เอตา เอตาโย, เอตาย เอตาหิ เอตาภิ.

[ปฐมา] เอสา กณฺมา (สาวน้อยนี้) เอตา เอตาโย

[ทุติยา] เอตํ เอตา เอตาโย

[ตติยา] เอตาย เอตาหิ เอตาภิ

สสมัยสู ปน-

อนึ่ง ใน ส และ สมี วิภัตติ

“สัสาเสวกวจเนสฺ จา”ติ วัตตเต.

สูตรว่า สัสาเสวกวจเนสฺ จ (ลง ส เป็นอาคมในเพราะ สั สา เอกพจน์) ย่อมตามมา
[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๑๗. เอติมาสมี.

แปลงสละท่ายของ เอตา และ อีมา และศัพท์อื่นๆ เป็น อิ ในเพราะ สั และ สา เอกพจน์
อนโต อ.ที่สุด เอติมาส์ จ ของ เอตา และ อีมา ศัพท์ท. ด้วย อิ เป็น อิ โหติ ย่อมเป็น
สัสาสู ในเพราะ สั และ สา ท. เอกวจเนสฺ อันเป็นเอกพจน์ ๒

อนตาเปกขายํ ฉณฺฐี.

ฉณฺฐีวิภัตตินี้มองหา อนต ศัพท์[มาสัมพันธ์]

[คำว่า เอติม่า มีรูปวิเคราะห์ว่า เอตา จ อีมา จ เอติม่า (เอติม่า คือ เอตา และ อีมา ศัพท์) ฉณฺฐี-
วิภัตติใน เอติมาส์ มองหา อนต ศัพท์ คือ สัมพันธ์เข้ากับ อนต ศัพท์ที่เพิ่มเข้ามานั้นเอง ท่านจึงเพิ่มบท
ประธานคือ อนโต เข้ามาในวृตติของสูตรนี้]

เอตาอีมาอีจเจตสมนโต สโร อิการโ โหติ สัสาเสวกวจเนสฺ วิภตฺตาเทเสสุ.

แปลงสละท่ายของสรรพนามว่า เอตา และ อีมา นี้ เป็น อิ อักษร ในเพราะ สั และ
สา เอกพจน์ซึ่งแปลงมาจากวิภัตติ

สาเทสคตีกตฺตา สฺสายาเทเสปี.

[แปลงสละท่ายของ เอตา และ อีมา เป็น อิ] แม้ในเพราะ สฺสาย [ที่แปลงมาจาก
วิภัตติ] เพราะ [สฺสาย] มีคติเหมือนกับ สา ที่แปลงมาจากวิภัตติ

[แม้สูตรนี้จะอนุญาตให้แปลงสละท่ายของ เอตา และ อีมา เป็น อิ ในเพราะ สั และ สา แต่อาจ
แปลงสละท่ายของศัพท์ดังกล่าวเป็น อิ ได้ในเพราะ สฺสาย เพราะมีคติเหมือนกัน เนื่องจากเป็นอาเทศของ
เอกพจน์ อาเทศของวิภัตติ และมี ส อักษรเหมือนกัน

คำว่า สาเทสคติก มีรูปวิเคราะห์ว่า สาเทโส คติ วีย คติ เอตสชาติ สาเทสคติโก (สาเทสคติกะ คือ มีคติเหมือนคติของอาเทศคือ สา)

จสทหทาริการโต อญเฆกาสทหทาทีนมนตสฺส จ.

แปลงสละท่ายของ อญเฆ และ เอกา ศัพท์เป็นต้นเป็น อิ เพราะการตามมาของ จ ศัพท์

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อุดตสมุจจะ โดยรวบรวมการแปลงสละท่าย อญเฆ และ เอกา ศัพท์เป็นต้น เป็น อิ ในเพราะ ส และ สา จึงมีรูปเป็น อญมิสฺส อญมิสฺสา, เอกิสฺส เอกิสฺสา

อาทิ ศัพท์ใน สทหทาทีน หมายถึง กตรา กตมา อญตตรา และ อิตรา จึงมีรูปเป็น กตริสฺส กตริสฺสา, กตมิสฺส กตมิสฺสา, อญตตริสฺส อญตตริสฺสา, อิตริสฺส, อิตริสฺสา

คำว่า อญเฆกาสทหทาทีนมนตสฺส ตัดบทเป็น อญเฆ + เอกาสทห + อาทีน + อนตสฺส]

**เอติสฺสาย เอติสฺสา เอตาย เอตาสํ เอตาสานํ, เอตาย เอตาทิ เอตาทิ, เอติสฺสาย เอติสฺสา
เอตาย เอตาสํ เอตาสานํ, เอติสฺส เอตายํ เอตาสู.**

[จตุตถิ]	เอติสฺสาย เอติสฺสา เอตาย	เอตาสํ เอตาสานํ
[บัญญัติ]	เอตาย	เอตาทิ เอตาทิ
[ฉฺฐี]	เอติสฺสาย เอติสฺสา เอตาย	เอตาสํ เอตาสานํ
[สัตตมิ]	เอติสฺส เอตายํ	เอตาสู

การประกอบรูปศัพท์ เอติสฺสาย

ศัพท์เดิมเป็น เอตา

ลง ส จตุตถีวิภัติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตถิ”

แปลง ส ท่าย เอตา เป็น สฺสาย ด้วยสูตรว่า “ตโต สสฺส สฺสาย”

แปลงสละท่ายของ เอตา เป็น อิ ด้วยสูตรว่า “เอติมาสมิ”

สำเร็จรูปเป็น เอติสฺสาย

จสทหโต อญมิสฺสา อญเฆาย, อญมิสฺสํ อญเฆายํ. เอกิสฺสา เอกาย, เอกิสฺสํ เอกายํ.

อิตริสฺสา อิตฺราຍ, อิตฺริสฺสํ อิตฺราຍํ อิจฺจาติ.

ด้วย จ ศัพท์ มีรูปเป็นต้นว่า

[จตุตถิ, ัญฐึ] อณฺณิสฺสา อณฺณาย

[สັตฺตมี] อณฺณิสฺสํ อณฺณายํ

[จตุตถิ, ัญฐึ] เอกิสฺสา เอกาย

[สັตฺตมี] เอกิสฺสํ เอกายํ

[จตุตถิ, ัญฐึ] อิตฺริสฺสา อิตฺราຍ

[สັตฺตมี] อิตฺริสฺสํ อิตฺราຍํ

เอตา สทฺทปทฺมาลา

วิภตฺติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐฺมา	เอตา	เอตา เอตาโย
ทุติยา	เอตํ	เอตา เอตาโย
ตติยา	เอตาย	เอตาหิ เอตาหิ
จตุตถิ	เอติสฺสาย เอติสฺสา เอตาย	เอตาสํ เอตาสานํ
ปัญฺจมี	เอตาย	เอตาหิ เอตาหิ
ญฺฐึ	เอติสฺสาย เอติสฺสา เอตาย	เอตาสํ เอตาสานํ
สັตฺตมี	เอติสฺสํ เอตายํ	เอตาสู

นปฺสเก เอตํ เอตานิ, เอตํ เอตานิ.

ในนปฺงสกลิงค์ เช่น

[ปฐฺมา] เอตํ เอตานิ

[ทุติยา] เอตํ เอตานิ

เสสํ เณยฺยํ.

รูปที่เหนือฟิงทราป[เหมือนกับ สพฺพ ศัพท์ในนปฺงสกลิงค์]

เอต สหุพพมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	เอตํ	เอตานิ
ทุติยา	เอตํ	เอตานิ
ตติยา	เอเตน	เอเตหิ เอเตภิ
จตุตถी	เอตสฺส	เอเตสํ เอเตसानํ
ปัญจมี	เอตมฺหา เอตสฺมา	เอเตหิ เอเตภิ
ษัฏฐी	เอตสฺส	เอเตสํ เอเตसानํ
สัตตมี	เอตมฺหิ เอตสฺมี	เอเตสุ

อิมสททสฺส เมโท.

ความแตกต่างของ อิม ศัพท์ย่อมี

อิม สิ.

ในอุทาหรณ์ว่า อิม สิ (ลง สิ วิภัตติท้าย อิม ศัพท์) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“สพฺพสฺสิมฺสฺสา”ติ วตฺตเต.

สองบทว่า สพฺพสฺสิมฺสฺสา (แห่ง อิม ทั้งศัพท์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๑๘. อนปุสกสฺสายํ สิมฺหิ.

แปลง อิม ที่มีไชนฺปุสกสิงค์ทั้งศัพท์เป็น อยฺ ในเพราะ สิ วิภัตติ

อยฺ อ. อยฺ อาเทศ อิมฺสฺส ของ อิม ศัพท์ *สพฺพสฺส* ทั้งศัพท์ *อนปุสกสฺส* ที่มีไชนฺปุสก-
สิงค์ *โหติ* ย่อมมี *สิมฺหิ* ในเพราะ สิ วิภัตติ ฯ

อิมสททสฺส สพฺพสฺเสว อนปุสกสฺส อยฺอาเทโส โหติ สิมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

การแปลง อิม ศัพท์ที่มีไชนฺปุสกสิงค์ทั้งศัพท์นั้นเกี่ยวเป็น อยฺ ย่อมมีในเพราะ สิ
วิภัตติ

สิโลโป.

ลบ สิ วิภัตติ

อยฺ ปุริโส อิเม, อิมํ อิเม.

[ปฐมา] อยฺ ปุริโส (บุรุษนี้) อิเม

[ทุติยา] อิมํ อิเม

การประกอบรูปศัพท์ อยฺ

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺคตฺเถ ปจฺมา”

ในเพราะ สิ วิภัตติ แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อยฺ ด้วยสูตรว่า “อนปุสกสฺสายํ สิมฺหิ”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลโป คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น อยฺ

๒๑๙. อนิมิ นามฺหิ จ.

แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อน และ อิม นั้นเที่ยวในเพราะ นา วิภัตติ

อนิมิ อ. อน และ อิมิ อาเทศ อิมฺสฺส ของ อิม ศัพท์ สพฺพสฺส ทั้งศัพท์ โหติ จ ย่อมมี
นั้นเที่ยว นามฺหิ ในเพราะ นา วิภัตติ ฯ

[คัมภีร์น्याสะ (สูตร ๑๗๑) กล่าวว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่อวธารณะ คือห้าม ว่า ศัพท์ที่อาจตามมา
จากสูตรว่า สพฺพสฺสิมฺสฺเส वा อนึ่ง วิธีของสูตรนี้เป็นนิจจวิธี จึงไม่มีรูปเป็น อิโม อิมำ]

อิมสทฺสฺส สพฺพสฺสฺว อนอิมิอาเทศา โหนติ นามฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

แปลง อิม ศัพท์ทั้งศัพท์นั้นเที่ยวเป็น อน และ อิมิ ในเพราะ นา วิภัตติ

อนิตฺถิลิงฺคสฺเสเวตฺ คพฺณ

สูตรนี้เป็นการถือเอา อิม ศัพท์ที่มีไชยิตถิลิงค์เท่านั้น

[คำว่า อนิตฺถิลิงฺคสฺเสเวตฺ ตັตฺตฺบพฺเป็น น + อิตฺถิลิงฺคสฺส + เหว + เอต]

อนเนน อิมินา.

[ตติยา เอกพจน์] อนเนน อิมินา

การประกอบรูปศัพท์ อิมินา

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรณฺ ตติยา”

ในเพราะ นา วิภัตติ แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อิมิ ด้วยสูตรว่า “อนิมิ นามฺหิ จ”

สำเร็จรูปเป็น อิมินา

“สุนฺหิสฺสุ”ติ วุตฺตเต.

บทว่า สุนฺหิสฺสุ (ในเพราะ ส, นฺ และ หิ วิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๒๐. สพฺพสฺสิมสฺเส วา.

แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น เอ ในเพราะ ส, นฺ และ หิ วิภัตติได้บ้าง

เอ อ. เอ อาเทศ อิมสฺส ของ อิม ศัพท์ สพฺพสฺส ทั้งศัพท์ โหติ ย่อมมี สุนฺหิสฺสุ ในเพราะ ส, นฺ และ หิ วิภัตติท. วา บ้าง ๕

สพฺพสฺส อิมสทฺทสฺส เอกาโร โหติ วา สุนฺหิอิจฺเจเตสุ วจเนสุ.

แปลง อิม ศัพท์ทั้งศัพท์เป็น เอ อักษรในเพราะวิภัตติเหล่านี้คือ ส, นฺ และ หิ ได้บ้าง

อาปจฺจยฺนตานิหุเตสา

สพฺพตฺถาติ อวุตฺตโต

อนิตฺถิลิงคสฺเสเวตฺถ

คหณํ หิ อิมสฺสิติ.

“การแปลงสรรพนามว่า อิม ศัพท์ ที่มีไซ่อิตถิลิงค์เท่านั้น ย่อมมีในสูตรนี้ เพราะมิได้แสดงด้วยบทที่ลงท้ายด้วย อา ปัจจัย และเพราะมิได้กล่าววว่า สพฺพตฺถ (ในลิงค์ทั้งปวง)”

ในสูตรว่า สพฺพสฺสิมสฺเส วา ท่านมิได้กระจาย อิม เป็นรูปอิตถิลิงค์ว่า อิมิสฺสา โดยสนธิเป็นรูปว่า สพฺพายิมิสฺเส วา (สพฺพาย + อิมิสฺสา + เอ) เหมือนการระบุเป็นอิตถิลิงค์ว่า เอตา อีมา ในสูตรว่า เอติมาสมิ ทั้งมิได้แสดงไว้ว่าให้แปลงในลิงค์ทั้งปวงดังสูตรว่า ตสฺส วา นตฺตํ สพฺพตฺถ แต่ประกอบรูป อิมสฺส ซึ่งเนื่องด้วยปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ ดังนั้น สูตรนี้จึงเป็นการแปลง อิม ศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์เท่านั้น

คำอธิบายข้างต้นนี้เป็นการแสดงเหตุผลโดยพยติเรกนัย คือ นัยตรงกันข้าม ความจริงอาจแสดงเหตุผลโดยอ้นวยนัย คือ นัยคล้อยตาม โดยกล่าวเหตุว่าเพราะแสดงรูปปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ว่า อิมสฺส สูตรนี้จึงหมายถึง อิม ศัพท์ที่มีไซ่อิตถิลิงค์

คำว่า อาปจฺจยฺนตานิหุเตสา ตັตบทเป็น อาปจฺจย + อนฺต + อนิหุเตสา

คำว่า อนิตฺถิลิงคสฺเสเวตฺถ ตັตบทเป็น น + อิตฺถิลิงคสฺส + เอว + เอตฺถ

ฉบับฉฺฉฐสํสคายนามีรูปว่า อนิตฺถิลิงคสฺเสเวตฺถ ตามคำอธิบายในปทรุปสิทธิฎีกา ส่วนฉบับสิงหล

มีรูปเป็น อนัตถิลิงคฺสเสเวทํ บ้าง อนัตถิลิงคฺสเสเวตํ บ้าง]

เอหิ เอิหิ อีเมหิ อีเมอิ.

[ตติยา พหูพจน์] เอหิ เอิหิ อีเมหิ อีเมอิ

การประกอบรูปศัพท์ เอหิ

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง หิ ตติยาวิภัติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “กรณฺ ตติยา”

ในเพราะ หิ วิภัติ เปลี่ยน อิม ทั้งศัพท์เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สพฺพสฺสิมสเส วา”

สำเร็จรูปเป็น เอหิ

“สพฺพสฺส, วา, สพฺพตฺถ, สสฺมาสมฺมึสฺสาสวตฺตน”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า สพฺพสฺส (ทั้งศัพท์), บทว่า วา (ได้บ้าง), บทว่า สพฺพตฺถ (ในลิงค์ทั้งปวง), บทว่า สสฺมาสมฺมึสฺสาส (ในเพราะ ส, สฺมา, สมฺมึ, สฺ และ สา) และบทว่า อตฺตํ (เป็น อ) ย่อมตามมาปรากฏในสูตรนี้]

๒๒๑. อิมสทฺทสฺส จ.

แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อ ในลิงค์ทั้งปวงในเพราะ ส, สฺมา, สมฺมึ, สฺ และ สา

อตฺตํ อ.ความเป็น อ อิมสทฺทสฺส ของ อิม ศัพท์ สพฺพสฺส ทั้งศัพท์ โหติ ย่อมมี ลิงฺเคสุ ในลิงค์ท. สพฺพตฺถ ทั้งปวง สสฺมาสมฺมึสฺสาส ในเพราะ ส สฺมา สมฺมึ สฺ และ สา วิภตฺติท. วา บ้าง ๒

[คำว่า อิมสทฺท มีรูปวิเคราะห์ว่า อิม อิติ สทฺโ โ อิมสทฺโ (อิมสัททะ คือ ศัพท์ว่า อิม) สทฺท ศัพท์ กล่าวไว้เพื่อให้ไม่สงสัยว่าเป็น อิม ศัพท์ เพราะถ้าตั้งสูตรว่า อิมสฺส จ อาจสื่อความหมายว่า “ของบุคคลนี้” หรือ “ของศัพท์นี้” เมื่อประกอบ สทฺท ศัพท์ไว้เหมือน สนฺตสทฺท (สนฺต ศัพท์) ในสูตรว่า สนฺตสทฺทสฺส โส เภ โโพ จนเต ความสงสัยดังกล่าวย่อมไม่มี ดังปทรูปสิทธิฎีกากล่าวว่า

สทฺทคฺคหณฺมสนฺเทหตฺถ. ^{๑๐๓}

สทฺท ศัพท์ย่อมมีเพื่อความไม่สงสัย

จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุรักษณะ คือ ตั้งบทว่า อตฺตํ จากสูตรว่า สสฺมาสมฺมึสฺสาสวตฺตํ มาไว้ในสูตรนี้]

อิมสทฺทสฺส สพฺพสฺสว อตฺตํ โหติ วา สสฺมาสมฺมึสฺสาอิจฺเจเตสุ วจเนสุ สพฺพตฺถ ลิงฺเคสุ.

แปลง อิม ศัพท์ทั้งศัพท์นั้นเกี่ยวเป็น อ ในลิงค์ทั้งปวงในเพราะวิภตฺติเหล่านี้คือ ส, สฺมา, สมฺมึ, สฺ และ สา

[อาเทศคือ สฺ และ สา แปลงมาจาก สมฺมึ และ ส วิภตฺติ ท่านจึงกล่าวว่า วจเนสุ (ในเพราะวิภตฺติ) ในวุตติของสูตรนี้ การใช้คำในลักษณะเช่นนี้เรียกว่า ฎุตฺตพฺพคฺติกนฺย คือ นัยที่มีคติเคยเป็นมาก่อน ดังคำว่า สตุโต (ผู้ติดข้อง) ซึ่งหมายถึงผู้ติดข้องในอารมณ์ ๖ มีรูปอารมณ์เป็นต้น แม้ผู้บรรลุนิพพานเป็นพระอรหันต์แล้ว ก็ได้ชื่อว่า สตุโต เนื่องจากเคยติดข้องในอารมณ์เหล่านั้นมาก่อน

ในวุตติของฉบับพม่าและสิงหลมี จ ศัพท์ประกอบกับ อิมสทฺทสฺส เป็น อิมสทฺทสฺส จ แต่ จ ศัพท์

ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุภาคเฉพาะ จึงไม่ควรมีในจุดติเหมือนจุดติของสูตรว่า ปุพฺโพ จ]

อสุส อิมสุส เอส เอसान์ อิเมส อิเมसान์, อสุมา อิมสุมา อิมมฺหา เอหิ เอภิ อิเมหิ อิเมภิ,
อสุส อิมสุส เอส เอसान์ อิเมส อิเมसान์, อสุมี อิมสุมี อิมมฺหิ เอส อิเมสุ.

[จตุตถิ]	อสุส อิมสุส	เอส เอसान์ อิเมส อิเมसान์
[ปัญจมี]	อสุมา อิมสุมา อิมมฺหา	เอหิ เอภิ อิเมหิ อิเมภิ
[ฉกฺฐิ]	อสุส อิมสุส	เอส เอसान์ อิเมส อิเมसान์
[สัตตมี]	อสุมี อิมสุมี อิมมฺหิ	เอส อิเมสุ

การประกอบรูปศัพท์ อสุส

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง ส จตุตถิวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทานे จตุตถิ”

ในเพราะ ส วิภัตติ แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อ ด้วยสูตรว่า “อิมสทฺทสุส จ”

ลง สฺ อาคมในเพราะ ส วิภัตติด้วยสูตรว่า “สาคโม เส”

สำเร็จรูปเป็น อสุส

อิม สทฺทพทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อโย	อิเม
ทุติยา	อิมํ	อิเม
ตติยา	อเนน อิมินา	เอหิ เอภิ อิเมหิ อิเมภิ
จตุตถิ	อสุส อิมสุส	เอส เอसान์ อิเมส อิเมसान์
ปัญจมี	อสุมา อิมสุมา อิมมฺหา	เอหิ เอภิ อิเมหิ อิเมภิ
ฉกฺฐิ	อสุส อิมสุส	เอส เอसान์ อิเมส อิเมसान์
สัตตมี	อสุมี อิมสุมี อิมมฺหิ	เอส อิเมสุ

อิตถียํ อีมา สิ. อยมาเทสสิโลปา.

ในอิตถิลิงค์ มีอุทาหรณ์ว่า อีมา สิ (ลง สิ วิภัตติท้าย อีมา ศัพท์) ให้แปลง อีมา เป็น

อัย และลป สิ วิกัตติ

อัย กณฺญา อีมา อีมาโย, อิมํ อีมา อีมาโย, อิมาย อีมาหิ อีมาภิ.

[ปฐฺมา] อัย กณฺญา (สวณ้อยนี้) อีมา อีมาโย

[ทุติยา] อิมํ อีมา อีมาโย

[ตติยา] อิมาย อีมาหิ อีมาภิ

จตุตถิยํ อตฺตํ อิการสฺสายาเทสา จ.

ในจตุตถิวิกัตติ [อิม ศัพท์ทั้งศัพท์]ย่อมาเป็น อ และแปลง[สระท่ายของ อิม ศัพท์]
เป็น อี อักษร และ สฺสาย

อสฺสาย อิมิสฺสาย อสฺสา อิมิสฺสา อิมาย อิมาสํ อิมาสานํ

[จตุตถิ] อสฺสาย อิมิสฺสาย อสฺสา อิมิสฺสา อิมาย อิมาสํ อิมาสานํ

การประกอบรูปศัพท์ อิมิสฺสาย

ศัพท์เดิมเป็น อีมา

ลง ส จตุตถิวิกัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทานे จตุตถิ”

แปลง ส วิกัตติท่าย อีมา ศัพท์เป็น สฺสาย ด้วยสูตรว่า “ตโต สสฺส สฺสาย”

ในเพราะ สฺสาย แปลงสระท่ายของ อีมา เป็น อี ด้วยสูตรว่า “เอติมาสมิ”

สำเร็จรูปเป็น อิมิสฺสาย

สตุตฺถิมิยํ. อสฺสํ อิมิสฺสํ อิมิสฺสา วา.

ในสตุตฺถิมิวิกัตติ มีรูปว่า อสฺสํ อิมิสฺสํ หรือว่า อิมิสฺสา

“เตสุ วุฑฺธิโลปา”ทีนา สมิวจนฺสฺส วา สาเทโส.

แปลง สมิ วิกัตติเป็น สา ได้บ้างด้วยสูตรว่า เตสุ วุฑฺธิโลปา เป็นต้น

การประกอบรูปศัพท์ อิมิสฺสา

ศัพท์เดิมเป็น อีมา

ลง สมิ สตุตฺถิมิวิกัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตุตฺถิมิ”

แปลง สมี วิภัตติเป็น สา ด้วยสูตรว่า “เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเสสา จ”

ในเพราะ สา แปลงสกระทำยของ อีมา เป็น อิ ด้วยสูตรว่า “เอติมาสมิ”

ลง ส อาคมด้วยสูตรว่า “สัสสาเสวกวจเนส จ”

สำเร็จรูปเป็น อิมิสสา

[รูปว่า อิมิสสา พบในพระวินัยปิฎก มหาวรรคว่า

อิมิสสา มกุกฎิยา เมถุนํ ฌมมํ ปฎิเสวติ.^{๑๐๔}

ย่อเมเสพเมถุนธรรมในลึงตัวเมียนี่]

อิมายํ อีมาสุ.

[สัตตมี] อิมายํ อีมาสุ

เสสํ เถยยํ.

รูปที่เหลือพึงทราบเช่นเดียวกัน[คือรูปนักฎิวิภัตติเหมือนจตุตถีวิภัตติ ปัญจมีวิภัตติเหมือนกัปปตติยาวิภัตติ]

อีมา สหุพทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมมา	อัย	อีมา อีมาโย
ทุติยา	อิมํ	อีมา อีมาโย
ตติยา	อิมาย	อีมาหิ อีมาภิ
จตุตถิ	อสุสาย อิมิสุสาย อสุสา อิมิสุสา อิมาย	อีมาสํ อีมาसानํ
ปัญจมี	อิมาย	อีมาหิ อีมาภิ
นักฎิ	อสุสาย อิมิสุสาย อสุสา อิมิสุสา อิมาย	อีมาสํ อีมาसानํ
สัตตมี	อสุสํ อิมิสุสํ อิมิสุสา อิมายํ	อีมาสุ

นปุสเก อิม สิ.

ในนปุงสกลิงค์ มีอุทาหรณ์ว่า อิม สิ (ลง สิ วิภัตติท้าย อิม ศัพท์)

“สวิภตติสฺส, วา”ติ จ วตเต.

บทว่า สวิภตติสฺส (กับวิภัตติ) และบทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๒๒. อิมสฺสอิทิมสิสุ นปุสเก.

แปลง อิม ในนปุงสกลิงค์ทั้งศัพท์กับวิภัตติเป็น อิท ในเพราะ อัม และ สิ วิภัตติได้บ้าง
อิท อ. อิท อาเทศ อิมสฺส ของ อิม ศัพท์ วตเตมานสฺส อันเป็นไปอยู่ นปุสเก ในนปุงสกลิงค์
สวิภตติสฺส อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ โหติ ย่อมมี อสิสุ ในเพราะ อัม และ สิ วิภัตติ. วา บ้าง ๫

[ปทรุปสิทธิบัญญัติใหม่ (สูตร ๒๒๒) กล่าวว่า แม้รูปว่า อิท จะเป็นได้ทั้งปฐมาและทุตติยาวิภัตติ แต่
รูปว่า อิท นิยมใช้ในปฐมาวิภัตติ รูปว่า อิม นิยมใช้ในทุตติยาวิภัตติ เหมือนรูปว่า เต เม ซึ่งนิยมใช้ในตติยา-
วิภัตติ, ตฺยหํ มยหํ นิยมใช้ในจตุตถวิภัตติ และ ตว มม นิยมใช้ในฉกฺวิภัตติ]

นปุสเก วตเตมานสฺส สพฺพสเสว อิมสทฺทสฺส สวิภตติสฺส อิท โหติ วา อสิสุ ปเรสุ.

แปลง อิม ศัพท์ที่เป็นไปในนปุงสกลิงค์ ทั้งศัพท์นั้นเกี่ยวกับวิภัตติเป็น อิท ในเพราะ
อัม และ สิ วิภัตติเบื้องหลังได้บ้าง

อิท จิตฺตํ วิโรจติ, อิมํ อิมานิ, อิทํ ปุพฺพํ ปสฺสสิ, อิมํ อิมานิ, อนเนน อิมินา เอहि เอภิ
อิเมहि อิเมภิ อิจฺจาติ ปุลฺลิจฺเจ วีย ญเยยฺม.

[ปฐมา] อิทํ จิตฺตํ วิโรจติ (จิตนี้ย่อมผุดผ่อง) อิมํ อิมานิ

[ทุตติยา] อิทํ ปุพฺพํ ปสฺสสิ (ท่านย่อมดูดอกไม้นี้) อิมํ อิมานิ

[ตติยา] อนเนน อิมินา เอहि เอภิ อิเมहि อิเมภิ

ดังนั้นเป็นต้น ฟังทราบเช่นเดียวกับ [อิม ศัพท์]ในปุงลึงค์

อิม สทฺทปทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อิทํ อิมํ	อิมานิ

ทุติยา	อิทํ อิมํ	อิมานิ
ตติยา	อเนน อิมินา	เอहि เภภิ อิเมहि อิเมภิ
จตุถี	อสุส อิมสุส	เอสํ เอสานํ อิเมสํ อิเมसानํ
ปัญจมี	อสุมา อิมสุมา อิมมุหา	เอहि เภภิ อิเมहि อิเมภิ
ษัฎฐี	อสุส อิมสุส	เอสํ เอสานํ อิเมสํ อิเมसानํ
สัตตมี	อสมิ อิมสมิ อิมมุหิ	เอสุ อิเมสุ

อมุสททสฺส เกโท.

ความแตกต่างของ อมุ ศัพท์ย่ออมมี

อมุ สิ.

ในอุททาหรณ์ว่า อมุ สิ (ลง สิ วิภัตติท้าย อมุ ศัพท์) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“วา, อนปุสกกสฺส, สิมฺหิ”ติ จ วตตเต.

บทว่า วา (ตามอุททาหรณ์), บทว่า อนปุสกกสฺส (ซึ่งมิใช่ชนปุสกกสิงค์) และบทว่า สิมฺหิ (ในเพราะ สิ วิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๒๓. อมุสฺส โม สํ.

ม ของ อมุ ที่มีชนปุสกกสิงค์ย่อมถึงความ เป็น ส ในเพราะ สิ วิภัตติตามอุททาหรณ์

โม อ. ม อักษร อมุสฺส ของ อมุ ศัพท์ อนปุสกกสฺส อันมิใช่ชนปุสกกสิงค์ อาปชฺชเต ย่อมถึง ส ซึ่งความ เป็น ส อักษร สิมฺหิ ในเพราะ สิ วิภัตติ วา ตามอุททาหรณ์ ๕

อนปุสกกสฺส อมุสททสฺส มกาโร สการมาปชฺชเต วา สิมฺหิ ปเร.

ม อักษรของ อมุ ศัพท์ที่มีชนปุสกกสิงค์ย่อมถึงความ เป็น ส อักษรในเพราะ สิ วิภัตติเบื้องหลังตามอุททาหรณ์

[วา ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่วิวัตติวิภาสา คือ ให้แปลง ม เป็น ส ในเพราะ สิ วิภัตติแน่นอน จึงมีรูปว่า อสุ เท่านั้น ไม่มีรูปว่า อมุ และการแปลงดังกล่าวไม่แน่นอนในเพราะ ก อาคม เช่น อสุโก อมุโก อย่างไรก็ตาม ในพระบาลีมีรูปว่า อมุ ได้เช่นกัน ดังอุททาหรณ์ในพระบาลี (ที. สี. ๙.๕๕๔.๒๔๔) ว่า อมุ หิ โภโคตม ปุริโส มนสากฺเฏ ชาตสํวโธ. ตสฺส สพฺพาเนว มนสากฺกุสฺส มคฺคานิ สุวิทฺตานิ (ข้าแต่ท่านโคตมผู้เจริญ เพราะบุรุษโน้นเป็นผู้ถือกำเนิดเจริญวัยแล้วในหมู่บ้านมนสากฺเฏฯ ทางทั้งหมดของหมู่บ้านมนสากฺเฏฯจึงปรากฏชัดเจนแก่เขา)]

อสุ ราชา.

[ปฐมมา] อสุ ราชา (พระราชาพระองค์โน้น)

การประกอบรูปศัพท์ อสุ

ศัพท์เดิมเป็น อมุ

ลง สி ปฐมวิภัติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจมา”

ในเพราะ สิ วิภัติ แปลง ม ของ อมุ เป็น ส ด้วยสูตรว่า “อมุสฺส โม ส”

ลง สิ วิภัติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปี คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น อสุ

“สพฺพนามโต, วา”ติ จ วุตฺตเต.

บทว่า สพฺพนามโต (ท้ายสรรพนาม) และบทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏใน
สูตรนี้]

๒๒๔. สพฺพโต โก.

ลง ก เป็นอาคมท้ายสรรพนามทั้งปวงได้บ้าง

โก อ. ก อาคม ปโร เป็นเบื้องหลัง สพฺพนามโต จากสรรพนาม สพฺพโต ทั้งปวง หุตฺวา
เป็น โหติ ย่อมลง ๗

[ตามปกติการลงอาคมนั้นมักมีเพียงพยัญชนะอย่างเดียว เหมือนการลง ย อาคมเป็นต้นด้วยสูตร
ว่า ยวมทนต์รลา จากมา ท่านจึงจำกัดให้ลงอาคมดังกล่าวในเพราะสระหลัง ทั้งนี้เพื่อให้อาคมได้อาศัยสระที่
อยู่ข้างหลัง แต่การลง ก อาคมด้วยสูตรนี้มีทั้งสระและพยัญชนะ ท่านจึงแสดงด้วยบัญญัติมีนimitว่า สพฺพโต
(ท้ายสรรพนามทั้งปวง) มิได้กล่าวเป็นสัตตมิมินimitว่า โก สเร (ลง ก เป็นอาคมในเพราะสระหลัง)

ในวृตติของกัจจายณะกล่าวถึงการลง ก อาคมด้วยสูตรนี้ ปทรูปสิทธิปกรณ์จึงกล่าวว่าเป็น ก อาคม
ตามวृตติของกัจจายณะ ความจริงพระกัจจายณะผู้แต่งสูตรน่าจะหมายถึง ก ปัจจัย แต่ท่านผู้แต่งวृตติเข้าใจว่า
เป็น ก อาคมจึงอธิบายตามนั้น ทั้งนี้เพราะสูตรนี้เขียนตามข้อความในคัมภีร์กาดันตระ (สูตร ๑๔๑) ว่า อพฺยย-
สพฺพนามโต สรโต อนฺตฺยา ปุพฺโพ อโก โก (ลง อกฺ และ ก ปัจจัยหน้าสระที่อยู่ท้ายอัพยศัพท์และสรรพนาม)
มีอุทาหรณ์ในคัมภีร์นั้นว่า อฺจฺจโก, อฺจฺจเ (สูง), นเจ, นเจ (ต่ำ), สรวะ, สรวะ (คนทั้งปวง), วิศวะ,
วิศวะ (คนทั้งปวง), ยฺชฺมาเก, ยฺชฺมาเก (ด้วยท่านทั้งหลาย), อสมฺกาเก, อสมฺกาเก (ด้วยเราทั้งหลาย)]

สพฺพโต สพฺพนามโต ปโร กอิจฺจยมาคโม โหติ วา.

ลงอาคมว่า ก นี้ท้ายสรรพนามทั้งปวงได้บ้าง

[ในคำแปลสูตรได้เพิ่มปราชญ์เสสะว่า ปโร (เป็นเบื้องหลัง) ตามคำอธิบายในวृตติ โดยมีความหมายว่า
“ลง ก อาคมเป็นอักษรท้ายสรรพนามทั้งปวง” บทว่า ปโร นี้สัมพันธ์เป็นวิเสสกัตตา (วิกตีกัตตา) ในปราชญ์เสสะ
ว่า หุตฺวา อีกนัยหนึ่ง อาจเพิ่มปราชญ์เสสะว่า ปโร (ในเบื้องหลัง) ก็ได้ ในไวยากรณ์บาลีและสันสกฤตก็มักเพิ่ม ปโร
เป็นปราชญ์เสสะอยู่เสมอ]

ปุณ สพุทโตคหณน หินาทิโตปิ โก.

ลง ก เป็นอาคมท้าย หิน ศัพท์เป็นต้นด้วยการถือเอา สพุทโต ศัพท์อีก

ในสูตรนี้มี สพุทโต โดยตรง ความจริงคำว่า สพุทโต อาจตามมาจากสูตรว่า สพุทโต นํ สํสาณํ เมื่อปรากฏคำนี้ในสูตรอีกจึงถือว่าเป็นศัพท์เกิน ส่งผลให้ลง ก อาคมท้ายสุทธนามมี หิน ศัพท์เป็นต้นได้ ดังข้อความในปทรูปสิทธิฎีกาว่า

อิทิวจนมณมตถํ โโพเธติ.^{๑๐๔}

ศัพท์เกินย่อมแสดงให้รู้วรรกอื่น

อุทาหรณ์ในข้อนี้ คือ หินโก (ผู้ทราบ) มาตุรโก (ผู้มาจากนครมธุรา) ราชคหโก (ผู้มาจากเมืองราชคฤห์) เป็นต้น (ดู สูตร ๓๗๗)

อนึ่ง ในวृत्ติของกัจจายนไวยากรณ์มีคำว่า สิมฺหิ วิภตฺติมุหิ (ในเพราะ สิ วิภตฺติ) แต่ปทรูปสิทธิ-
ปกรณ์ไม่มีคำนี้ เพราะอาจลง ก อาคมในเพราะวิภตฺติอื่นจาก สิ วิภตฺติได้ ตามสมควรแก่อุทาหรณ์]

“อมุสฺส โม สนฺ”ติ วินาธิกาเรน โยเคน กกาเรปิ สาเทโส.

การแปลง [ม เป็น ส] แม้ในเพราะ ก อักษร ย่อมมีด้วยการแบ่งสูตรโดยการเว้น อธิการศัพท์ที่ตามมา[ให้เหลือว่า] อมุสฺส โม สํ (ม ของ อมุ ที่มีไชนปุงสกลิงค์ย่อมถึงความ เป็น ส ได้บ้าง)

[สูตรนี้มีศัพท์ตามมาสองบท คือ อนปฺุสฺกสฺส และ สิมฺหิ เมื่อเว้นสองบทข้างต้นแล้วทำให้แปลง ม เป็น ส ได้ในลิงค์ทั้งสามและในเพราะ ก อาคมเบื้องหลัง]

อสฺโก อสฺกา อสฺกํ.

[ปุงลิงค์] อสฺโก

[อิถิลิงค์] อสฺกา

[นปุงสกลิงค์] อสฺกํ

การประกอบรูปศัพท์ อสฺโก

ศัพท์เดิมเป็น อมุ

ลง สิ ปฐมาวินาธติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปจฺมา

ลง ก อาคมด้วยสูตรว่า “สพฺพโต โภ”

ในเพราะ ก แปลง ม เป็น ส ด้วยการแบ่งสูตรโดยเว้นศัพท์ตามมาว่า “อมุสฺส โม ส”

แปลง สิ เป็น โอ ท้าย อ การันต์ด้วยสูตรว่า “โส”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลไปมาเทศปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น อสุโก

สาเทสาภาเว อมุโก อมูกา อมูกํ อิจฺจาติ.

เมื่อไม่แปลง [ม] เป็น ส มีรูปเป็นต้นว่า อมุโก อมูกา อมูกํ

[สรรพนามที่ลง ก อาคมให้แจกตามปริสาทิคณะ กัญญาทิคณะ และจิตตาทิคณะ เพราะ ก อาคม
คั่นอยู่ระหว่างวิภัตติกับสรรพนาม จึงทำวิธีของสรรพนามไม่ได้ ดังคัมภีร์จันแมวกว่าว่าว่า

ปกติ วิชหาเพนฺติ

ปจฺจยาเทสาคมา ตธา.^{๑๐๖}

“ปัจจยฺ อาเทศ และอาคม ย่อมทำให้ละวิธีเดิม”]

พหฺวจเน “ลโต โวกาโร จา”ติ สุตฺเต อนฺวตฺตมานวาคุคฺคเณน โวกาโร น โหติ.

ในพหุพจน์ การแปลง [โย วิภัตติ] เป็น โว ย่อมไม่มีด้วย ว่า ศัพท์ที่ตามมาในสูตร
ว่า ลโต โวกาโร จ (แปลง โย วิภัตติท้าย ล เป็น โว และอักษรอื่นได้บ้าง)

[ประโยคนี้เป็นเนื้อความที่ต่อมาจากสูตรที่ ๒๒๓]

นิจฺจํ โยโลโป ทีโฆ จ.

การลบ โย วิภัตติและการที่ขมย่อมมีแน่นอน

อมฺ ปุริสา, อมฺ อมฺ, อมฺนา อมฺหิ อมฺภิ อมฺหิ อมฺภิ, อมฺสฺส.

[ปฐมา]

อมฺ ปุริสา (ชายเหล่าโน้น)

[ทุติยา] อมฺ

อมฺ

[ตติยา] อมฺนา

อมฺหิ อมฺภิ อมฺหิ อมฺภิ

[จตุตถี] อมฺสฺส

“อมฺสฺสสาทุ”ติ วินาธิกาเรน โยเคน อทุํอาเทโส.

แปลง อมฺ คัพฺทเป็น อทุํ โดยการแบ่งสูตรด้วยการเว้นอิการคัพฺทที่ตามมา[ให้เหลือ]ว่า อมฺสฺสสาทุ (แปลง อมฺ เป็น อทุํ)

[การแบ่งสูตรที่กล่าวไว้ในที่นี้ คือให้ตัดบทว่า อสิสฺ และบทว่า นบุสเก สองบททั้ง ทำให้แปลงได้ดังข้างต้น และแปลง อมฺ เป็น อทุํ ในเพราะ ส วิภตติได้ เมื่อแปลงเป็น อทุํ แล้วให้ลง ส อาคม แล้วจึงลงนิคคหิตในเพราะพยัญชนะคือ ส อาคม ด้วยสูตรว่า พยฺยชเน จ เพราะนิคคหิตต้องอาศัยลหุ ครั้นลง ส อาคม แล้วลหุก็กลายเป็นครุโดยปริยาย จึงต้องลงนิคคหิต]

อทฺสฺส อมฺสฺ อมฺसानํ อมฺสฺ อมฺसानํ, อมฺสฺมา อมฺมฺหา อมฺหิ อมฺภิ อมฺหิ อมฺภิ, อมฺสฺส อทฺสฺส
อมฺสฺ อมฺसानํ อมฺสฺ อมฺसानํ, อมฺสฺมี อมฺมฺหิ อมฺสฺ อมฺสฺ.

[จตุตถี]	อทฺสฺส	อมฺสฺ อมฺसानํ อมฺสฺ อมฺसानํ
[ปัญจมี]	อมฺสฺมา อมฺมฺหา	อมฺหิ อมฺภิ อมฺหิ อมฺภิ
[ฉกฺฉี]	อมฺสฺส อทฺสฺส	อมฺสฺ อมฺसानํ อมฺสฺ อมฺसानํ
[สัตตมี]	อมฺสฺมี อมฺมฺหิ	อมฺสฺ อมฺสฺ

การประกอบรูปคัพฺท อทฺสฺส

คัพฺทเดิมเป็น อมฺ

ลง ส จตุตถีวิภตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตถี”

แปลง อมฺ ทั้งคัพฺทเป็น อทุํ ด้วยการแบ่งสูตรตัดคัพฺทที่ตามมาออกให้เหลือว่า “อมฺสฺสสาทุ”

ลง ส อาคมด้วยสูตรว่า “สาคโม เส”

ในเพราะพยัญชนะหลัง ลงนิคคหิตด้วยสูตรว่า “พยฺยชเน จ”

สำเร็จรูปเป็น อทฺสฺส

อมฺ สทฺทพทมาลา

วิภตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐฺมา	อมฺ	อมฺ

ทุติยา	อมุ่	อมู
ตติยา	อมุณา	อมูหิ อมูภิ อมุหิ อมุภิ
จตุตถิ	อมุสฺส อมุสฺส	อมุสฺ อมุสฺหานํ อมุสฺ อมุสฺหานํ
ปัญจมี	อมุสฺมา อมุสฺมา	อมูหิ อมูภิ อมุหิ อมุภิ
ษัฎฐิ	อมุสฺส อมุสฺส	อมุสฺ อมุสฺหานํ อมุสฺ อมุสฺหานํ
สัตตมี	อมุสฺมี อมุสฺหิ	อมุสฺ อมุสฺ

อิตถิยํ สิมฺหิ สาเทสาทิ.

ในอิตถิลิงค์ มีการแปลง [ม ของ อมุ] เป็น ส เป็นต้นในเพราะ ลี วิกัตติ

อสฺ กณฺณา อสฺกา อมุกา วา อมุ อมุโย, อมุ อมุโย, อมุยา อมุหิ อมุภิ, อมุสฺสา อมุ
 ยา อมุสฺ อมุสฺหานํ, อมุยา อมุหิ อมุภิ, อมุสฺสา อมุยา อมุสฺ อมุสฺหานํ, อมุสฺส อมุยํ อมุสฺ.

[ปฐฺมา]	อสฺ กณฺณา (สวาน้อยโน้น)	อสฺกา อมุกา อมุ อมุโย
[ทุติยา]	อมุ่	อมู อมุโย
[ตติยา]	อมุยา	อมูหิ อมุภิ
[จตุตถิ]	อมุสฺสา อมุยา	อมุสฺ อมุสฺหานํ
[ปัญจมี]	อมุยา	อมูหิ อมุภิ
[ษัฎฐิ]	อมุสฺสา อมุยา	อมุสฺ อมุสฺหานํ
[สัตตมี]	อมุสฺส อมุยํ	อมุสฺ

[ปทรุปสัทธินิสสัยใหม่ (สูตร ๒๒๔) กล่าวว่า ทุกฉบับมีรูป อมุยา ท้าย อมุยํ แต่การแปลง สมิ
 เป็น ยา ถูกห้ามไว้ด้วยสูตรว่า เนตาคิ สมิมายยา แล้วจึงไม่ควรมีรูปนี้ แต่ควรมีรูปเป็น อมุสฺสา แทน]

อมุ สทฺทปทมาลา

วิกัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐฺมา	อสฺ	อมู อมุโย
ทุติยา	อมุ่	อมู อมุโย
ตติยา	อมุยา	อมูหิ อมุภิ

จตุตถิ	อมุสฺสา อมฺยา	อมุสฺ อมุสฺสํ
ปัญจมี	อมฺยา	อมฺหิ อมุภิ
หฺนฺฉิ	อมุสฺสา อมฺยา	อมุสฺ อมุสฺสํ
สัตตมี	อมุสฺสํ อมฺยํ	อมุสฺ

นปฺสเก อมุ ลี.

ในนปฺสกลิงค์ มีอุทาหรณ์ว่า อมุ ลี (ลง ลี วิภัตติท้าย อมุ ศัพท์)

“สวิภตฺติสฺส”, อิมสฺสลิทมิจจาทีโต “อฺสิสุ, นปฺสเก”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า สวิภตฺติสฺส (กับวิภัตติ), บทว่า อฺสิสุ (ในเพราะ อํ และ ลี วิภัตติ) และบทว่า นปฺสเก (ในนปฺสกลิงค์) จากสูตรว่า อิมสฺสลิท เป็นต้น ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๒๕. อมุสฺสาหุ.

แปลง อมุ ศัพท์ในนปฺสกลิงค์กับวิภัตติเป็น อหุ ในเพราะ อํ และ ลี วิภัตติ

อหุ อ. อหุ อาเทศ *อมุสฺส* ของ อมุ ศัพท์ *วตฺตมานสฺส* อันเป็นไปอยู่ *นปฺสเก* ในนปฺสกลิงค์ *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหติ* ย่อมมี *อฺสิสุ* ในเพราะ อํ และ ลี วิภัตติท. ๙

นปฺสเก วตฺตมานสฺส สพฺพสเสว อมุสทฺทสฺส สวิภตฺติสฺส อหุ โหติ อฺสิสุ ปเรสุ.

แปลง อมุ ศัพท์ที่เป็นไปในนปฺสกลิงค์ทั้งศัพท์นั้นเกี่ยวกับวิภัตติเป็น อหุ ในเพราะ อํ และ ลี วิภัตติเบื้องหลัง

อหุ ปุพฺผํ อมุ อมุณี, อหุ อมุ อมุณี, อมุนา อิจจาที ปุละลึงฺคสมํ.

[ปฐมา] อหุ ปุพฺผํ (ดอกไม้โน้น) อมุ อมุณี

[ทุติยา] อหุ อมุ อมุณี

[ตติยา] อมุนา

ดังนี้เป็นต้น พึงทราบเหมือนในปฺงลึงค์

[รู้ว่า อหุ มีได้รูปเดียวในปฐมาและทุติยวิภัตติ เพราะสูตรนี้ไม่มี ว่า ศัพท์ในสูตรและมีได้ตามมาจากสูตรอื่น แต่เมื่อลง ก อาคมก็มีรูปสองอย่างว่า อสุกํ อมุกํ ซึ่งแจกตามจิตตาทิคณะ]

การประกอบรูปศัพท์ อหุ

ศัพท์เดิมเป็น อมุ

ลง ลี ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปฐมา”

ในเพราะ ลี วิภัตติ แปลง อมุ ทั้งศัพท์กับ ลี เป็น อหุ ด้วยสูตรว่า “อมุสฺสาหุ”

สำเร็จรูปเป็น อหุ

กีสทสส เกโท.

ความแตกต่างของ กิ ศัพท์ย่อมมี

“กิ ลี” อตีธ-

ในอุทาหรณ์ว่า กิ ลี (ลง ลี วิภัติทัย กิ ศัพท์) นี้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“กิสส ก เว จา”ติ อโต “กิสส, ก”อติ จ วัตตเต.

บทว่า กิสส (แห่ง กิ) และบทว่า ก (เป็น ก) จากสูตรว่า กิสส ก เว จ (แปลง กิ เป็น ก ในเพราะ ะ ัจจยและัจจยอื่นๆ) นี้ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๒๖. เสเสสุ จ.

แปลง กิ ศัพท์เป็น ก ในเพราะวิภัติอื่นจาก ะ ัจจยได้บ้าง

ก อ. ก อาเทศ กิสส ของ กิ ศัพท์ โหติ ย่อมมี วิภัติเกทสุ ในเพราะประเภทของ วิภัติท. เสเสสุ ที่เหลือ วัต จาก ะ ัจจย จ บ้าง ะ

[เสส ศัพท์ในสูตรนี้ หมายถึง วิภัติต่างๆ อันมี ลี วิภัติเป็นต้น ส่วนอุปาทานของ เสส ศัพท์ คือ ะ ัจจย]

กิมิจเจตสส กสทโท อาเทโส โหติ ะ ัจจยโต เสเสสุ วิภัติเกทสุ.

แปลงศัพท์ว่า กิ นี้เป็น ก ศัพท์ในเพราะวิภัติต่างๆ ที่เหลือจาก ะ ัจจย

[สูตรหน้าของสูตรนี้ คือสูตรว่า กิสส ก เว จ (แปลง กิ เป็น ก ในเพราะ ะ ัจจยและัจจยอื่นๆ) ระบุให้แปลง กิ เป็น ก ในเพราะ ะ ัจจยและัจจยอื่นๆ มี ถิ และ หิ ัจจยเป็นต้น สูตรนี้เป็นสูตรที่เนื่องด้วยสูตรนั้น]

เอตถ จ “กิสส ก เว จา”ติ สุตเต จสทเทเน ะ ัจจยยาวสิฏฺฐจมาทิปุ ัจจยานัน คหิตตตทา เสสคคทเนน วิภัติโยว คยหนเต.

อนึ่ง วิภัตติเท่านั้นย่อมถูกถือเอาด้วย เสส ศัพท์ในสูตรนี้ เพราะปัจจัยมี ถ เป็นต้น
ซึ่งเหลือจาก ว ปัจจัยถูกถือเอาด้วย จ ศัพท์ ในสูตรว่า กิสฺส ก เว จ

[คำว่า เสเสสุ ในสูตรนี้หมายถึงวิภัตติอื่นจาก ว ปัจจัยเท่านั้น มิได้หมายถึงปัจจัยอื่นๆ เช่น ถ
เป็นต้น ทั้งนี้เพราะมีสูตรที่กล่าวถึงปัจจัยต่างๆ ไว้แล้ว นั่นคือสูตรว่า กิสฺส ก เว จ ซึ่ง จ ศัพท์ในที่นี้ทำหน้าที่
อวุตตสมุจจยะ ซึ่งรวมความถึงปัจจัยต่างๆ ดังกล่าว]

จคฺคหณํ กตฺถจि นีวตฺตนตฺถิ.

จ ศัพท์มีประโยชน์เพื่อห้าม[การแปลง กิ เป็น ก] ในบางแห่ง

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อวธารณะ แปลว่า “ได้ข้าง” มีความหมายคล้าย วา ศัพท์ที่เป็นวิภัพย์ แสดงความ
ไม่แน่นอนของการแปลง กิ เป็น ก ในเพราะ ส และ สฺมี วิภัตติในปุงลึงค์และนปุงสกลึงค์ อีกทั้งในเพราะ อ
และ สิ วิภัตติในนปุงสกลึงค์]

เตน “กิสฺส กิสฺมินฺ”ติอาทิ จ สิขุณฺติ.

เพราะเหตุนั้น อุทาหรณ์เป็นต้นว่า กิสฺส กิสฺมี ย่อมสำเร็จ

[ในพระบาลีมีรูปว่า ตํ กิสฺส เหตุ (ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร) กิสฺมี วตฺถุสฺมี (ในเพราะเรื่องอะไร) กิมฺหิ
นุ โข (เพราะอะไรหนอแล) กิสฺส เทมิ (จะให้แก่ใคร) อุทาหรณ์เหล่านี้ลบบนคหิตในเพราะพยัญชนะหลังด้วย
สูตรว่า พยฺยชเน จ]

“โส”ติ สิสฺส โส.

การแปลง สิ วิภัตติ เป็น โส ย่อมมีด้วยสูตรว่า โส

สรโลปาทิ.

การลบสระหน้าเป็นต้นย่อมมี

โก เอส เก, กํ เก, เกน เกหิ เกภิ, กสฺส กิสฺส นิคฺคหิตโลปาทิ. เกสํ เกसानํ, กสฺมา กมฺหา
เกหิ เกภิ, กสฺส กิสฺส เกสํ เกसानํ, กสฺมี กิสฺมี กมฺหิ กิมฺหิ เกสุ.

[ปฐมมา] โก เอส (คนนี้เป็นใคร) เก

[ทุติยา] กํ เก

[ตติยา]	เกน	เกหิ เกภิ
[จตุตถิ]	กสฺส รูปว่า กิสฺส ย่อมมีด้วยการลบนิคคหิตเป็นต้น	เกสํ เกसानํ
[ปัญจมี]	กสฺมา กมฺหา	เกหิ เกภิ
[ฉกฺขี]	กสฺส กิสฺส	เกสํ เกसानํ
[สัตตมี]	กสฺมี กิสฺมี	กมฺหิ กิมฺหิ เกสุ

การประกอบรูปศัพท์ โก

ศัพท์เดิมเป็น กิ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺจตฺเถ ปจฺมา”

ในเพราะ สิ วิภัตติ แปลง กิ เป็น ก ด้วยสูตรว่า “เสเสสุ จ”

แปลง สิ เป็น โอ ท้าย อ การันต์ด้วยสูตรว่า “โส”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพุพฺมโรจิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย”

ลบนสระหน้าและปกตีสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป तु ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น โก

การประกอบรูปศัพท์ กิสฺส

ศัพท์เดิมเป็น กิ

ลง ส จตุตถิวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถิ”

ลง สฺ อาคมด้วยสูตรว่า “สาคโม เส”

ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ลบนิคคหิตด้วยสูตรว่า “พฺยณฺชเน จ”

สำเร็จรูปเป็น กิสฺส

กิ สหุพทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	โก	เก
ทุติยา	กํ	เก
ตติยา	เกน	เกหิ เกภิ

จตุตถิ	กสฺส กิสฺส	เกสฺ เกसानํ
บัญญัติ	กสฺมา กมฺหา	เกหิ เกหิ
นัฎฐิ	กสฺส กิสฺส	เกสฺ เกसानํ
สัตตมि	กสฺมี กิสฺมี กมฺหิ กิมฺหิ	เกสุ

อิตถิย “กี ลี” อิตธี “เสเสสุ จา”ติ วิภตติยํ ปรายํ กาเทเส กเต “อิตถิยมโต อาปจจโย”ติ มชฺเฒ อาปจจโย.

ในอิตถิลิงค์ ในอุทาหรณ์ว่า กี ลี (ลง ลี วิภตติท่าย กี ศัพท์) นี้ เมื่อการแปลง [กี] เป็น ก ในเพราะวิภตติเบื้องหลังถูกกระทำแล้วด้วยสูตรว่า เสเสสุ จ ให้ลง อา บัจจยในท่ามกลาง [กี และ ลี วิภตติ] ด้วยสูตรว่า อิตถิยมโต อาปจจโย (ลง อา บัจจยท่ายรูป อ การันต์ในอิตถิลิงค์)

[โดยทั่วไปมักลง อา บัจจยก่อนจะลงวิภตติ เช่น กณฺณ + อา เป็น กณฺณา แล้วลง ลี วิภตติท่าย กณฺณา แต่รูปนี้เป็นรูปพิเศษที่ต้องแปลง กี เป็น ก ในเพราะ ลี วิภตติก่อนลง อา บัจจยในท่ามกลาง เพราะการแปลงเป็น ก มีได้ในเพราะวิภตติเบื้องหลัง และ อา บัจจยก็ลงท่าย อ การันต์เท่านั้น แต่ กี ศัพท์เป็น นิคคหิตการันต์ จึงให้ลง อา บัจจยท่าย ก ที่แปลงมาจาก กี ศัพท์

แม้คัมภีร์มฺคฺชพระและสิทธานตเกมุฑากิอนุญาตให้ลง อา บัจจยในท่ามกลางศัพท์เพราะถือว่าการแปลงสระมีกำลังมากกว่าการลบสระ (สันสกฤตให้แปลง อี ใน กี เป็น อ) ดังคัมภีร์มฺคฺชโพธิกากล่าวว่า

สกลเอหิ วิธีหิปี

โลปพฺพิธิ พลี ตถา

โลปสฺสราเทसानนฺตุ

สราเทสวिवิพฺพลี.^{๑๐๗}

“วิธีลบมีกำลังมากกว่าวิธีห้ปวง แต่ในวิธีลบสระและแปลงสระ วิธีแปลงสระมีกำลังมากกว่า”

ตามปกติวิธีลบมักมีกำลังมากกว่าวิธีห้ปวง เพราะการทำลายเป็นของง่ายกว่าการทำให้เกิดขึ้น อย่างไรก็ตาม มีข้อยกเว้นว่าการแปลงสระมีกำลังกว่าวิธีลบ]

ลีโลโป.

ลป ลี วิภตติ

กา เอสา กณฺณกา กา กาโย, กํ กา กาโย อิจฺจาเท สพฺพาสทฺทสมํ.

[ปฐฺมา] กา เอสา กณฺณกา (สาวน้อยนี้เป็นใคร) กา กาโย

[ทุดิยา] กั ก กา กาโย
 ดังนี้เป็นต้น ฟังทราบเหมือน สัพพา ศัพท์

กั สหุพพมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมมา	กา	มกา กาโย
ทุดิยา	กั	กา กาโย
ตติยา	กาย	กาหิ กาภิ
จตุตถี	กสฺสา กาย	กาสํ กาสานํ
ปัญจมี	กาย	กาหิ กาภิ
ฉกฺฐี	กสฺสา กาย	กาสํ กาสานํ
สัตตมี	กสฺสํ กายํ	กาสุ

นปฺสเก กั ลี.

ในนปฺสกลิงค์ มีอุทาหรณ์ว่า กั ลี (ลง ลี วิภัตติท้าย กั ศัพท์)

โลปวิธิสฺส พลวตฺรตฺตา ปจมํ ลีโลเป กเต ปฺน วิภตฺติปรตฺตาภาวา “ตทฺนุปโรเธนา”ติ
 ปรีภาสโต วา กาเทสาภาโว.

เมื่อลบ ลี วิภัตติในเบื้องต้นแล้ว เพราะความที่แห่งโลปวิธิมีกำลังมากกว่า การไม่
 แปลง [กั] เป็น ก ย่อมมีเพราะการไม่มีวิภัตติอยู่เบื้องหลังอีก หรือเพราะปรีภาสาสูตรว่า ตทฺนุ-
 ปโรเธน (นามศัพท์และอื่นๆ ย่อมให้สำเร็จโดยไม่ขัดแย้งกับพระชินพจน์นั้น)

[ในรูปนปฺสกลิงค์ว่า กั + ลี มีวิธีสองอย่างที่อาจกระทำได้ คือ อาเทสวิธิต์แปลง กั เป็น ก ในเพราะ
 วิภัตติเบื้องหลัง และโลปวิธิต์ลบ ลี วิภัตติ ทานให้ลบ ลี ก่อนแล้วก็ไม่ต้องแปลง กั เป็น ก เพราะโลปวิธิมีก
 กำลังมากกว่าวิธีอื่น ดังกฎทั่วไปว่า

สพฺพวิธิตฺถิ โลปวิธิตฺถิ พลวา.^{๑๐๘}

วิธีลบมีกำลังกว่าวิธีทั้งปวง

นอกจากนี้ ในพระพุทฺพพจน์มีรูป กั เท่านั้น การไม่แปลงจึงไม่ขัดกับพระชินพจน์ตามปรีภาสาสูตร
 ว่า ตทฺนุปโรเธน ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น]

กี เอตํ กานี.

[ปฐมมา] กี เอตํ (นี่อะไร) กานี

ทุดิเยกวางเน “กฺวจิ โลปน”ติ นิคฺคหิตฺตโลเป กเต “อโม นิคฺคหิตํ ฌลเปหิ”ติ นิคฺคหิตํ.

ในทุดิยาวีภัตติ เอกพจน์ เมื่อลบนิคคหิตด้วยสูตรว่า กฺวจิ โลปน (นิคคหิตย่อมถึงการลบในเพราะสระเบื้องหลังในบางแห่ง) แล้ว แปลง อํ เป็น นิคคหิต ด้วยสูตรว่า อโม นิคคหิตํ ฌลเปหิ (แปลง อํ และ ม ท้าย ฌ, ล และ ป เป็นนิคคหิต)

กี กานี อิจจาติ ปุลลึงคสมํ.

รูปเป็นต้นว่า

[ทุดิยา] กี กานี

ฟังทราบเหมือนปุลลึงค์

การประกอบรูปศัพท์ กี

ศัพท์เดิมเป็น กี

ลง อํ ทุดิยาวีภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุดิยา”

ในเพราะสระหลัง ลบนิคคหิตที่ กี ด้วยสูตรว่า “กฺวจิ โลปน”

ให้ อิ ที่ กี ชื่อ ฌ ด้วยสูตรว่า “อิวนฺณวณฺณนา ฌลา”

แปลง อํ เป็นนิคคหิตด้วยสูตรว่า “อโม นิคคหิตํ ฌลเปหิ”

สำเร็จรูปเป็น กี

กี สทฺทพทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมมา	กี	กานี
ทุดิยา	กี	กานี
ตติยา	เกน	เกหิ เกภี
จตุตถี	กสฺส กิสฺส	เกสํ เกसानํ
ปัญจมี	กสฺมา กมฺหา	เกหิ เกภี
ฉกฺขี	กสฺส กิสฺส	เกสํ เกसानํ
สทฺตมมี	กสมฺมี กิสฺมี กมฺหิ กิมฺหิ	เกสุ

เอกสทฺโท สงฺขยาตุลฺยาสหายณฺณวจโน.

เอก ศัพท์ แสดงอรรถการนับ (สงฺขยา) การไม่มีผู้เสมอเหมือน (อตฺตุย) ไม่มีเพื่อน [ตามลำพัง] (อสหาย) และอื่น (อณฺณ)

[ในที่นี้ท่านแสดงอรรถของ เอก ศัพท์ไว้ ๔ อย่าง คือ

๑. สังขยา การนับ แปลว่า “หนึ่ง, อย่างเดียว” เช่น เอโกว โข ภิกฺขเว พุรฺหมจฺริยวาสาย (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ขณะเพื่อประพาศพรหมจรรย์มีขณะเดียวเท่านั้น)
๒. อตฺตุยะ การไม่มีผู้เสมอ แปลว่า “ผู้เดียว” เช่น เอโกมฺหิ สมฺมาสมฺพุทฺโธ (เราเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเพียงผู้เดียว)
๓. อสหายะ การไม่มีเพื่อน แปลว่า “ผู้เดียว” เช่น เอโกว อรณฺณํ ปวิสิตฺวา (เข้าไปสู่ป่าผู้เดียว)
๔. อณฺณะ อื่น แปลว่า “อื่น” เช่น เอเก อจฺริยา วทนฺติ (อาจารย์ท่านอื่นกล่าวไว้)

นอกจากอรรถเหล่านี้แล้วยังมีอรรถอื่นคือ ตฺตุยะ (เสมอ), มิสสะ (ผสม), เสฏฺฐะ (ประเสริฐ), สัจจะ (ความจริง), มุขยะ (โดยตรง), อัปปะ (น้อย) และเกวลละ (ล้วนๆ) ซึ่งกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาและพจนานุกรมสันสกฤตชื่อศัพท์สโตมมทานิธิ ดังคาถาสรุปรความว่า

เอโก ตีสุ สงฺขยาตุลฺยา-	ตุลฺยาสหายมิสฺสเน
เสฏฺฐณฺณสจฺจมุขเยสุ	อปปมฺหิ เกวลปิ จ. ^{๑๐๙}

“เอก ศัพท์ย่อมนั้นไปในลึงค์ทั้งสาม ในอรรถว่า การนับ, เสมอ, ไม่มีผู้เสมอ, ไม่มีเพื่อน, ผสม, ประเสริฐ, อื่น, ความจริง, โดยตรง, น้อย และล้วนๆ”]

ยทา สงฺขยววจโน, ตทา สพุทฺตเถกวจนฺโตว.

เมื่อใดแสดงอรรถการนับ เมื่อนั้นมีวิภัตติเอกพจน์เป็นที่สุดในลึงค์และวิภัตติทั้งปวงเท่านั้น

[คำว่า สพุทฺตเถกวจนฺโตว ตัดบทเป็น สพุทฺต + เอกวจน + อนฺโต + เอว

เอก ศัพท์ที่แสดงอรรถคือการนับ กล่าวถึงบุคคลหรือสิ่งของเพียงอย่างเดียว จึงลงวิภัตติฝ่ายเอกพจน์เท่านั้นในลึงค์และวิภัตติทั้งหมด แม้คัมภีร์ปทสาธนฎีกาก็กล่าวว่า

ตเทกวจนฺโตติ เอกสงฺขยววจิตฺตา สพุทฺตวิภัตฺตีสุ เอกวจนเมว ภาวตีติ.^{๑๑๐}

คำว่า ตเทกวจนนุโต (มีวิภัติเอกพจน์เป็นที่สุดในกาลนั้น) มีความหมายว่า วิภัติเอกพจน์เท่านั้นย่อมมีในวิภัติทั้งปวง เพราะการแสดงการนับบุคคลสิ่งของอย่างเดียว ดังนี้แล]

อณฺฏตถ พหุจจนนุโตปิ.

แม้ในอรรถอื่น มีวิภัติพหูพจน์เป็นที่สุดได้ด้วย

[เมื่อ เอก ศัพท์เป็นไปในอรรถว่า อตุลยะ อสหายะ และอัญญะ ก็เป็นได้ทั้งเอกพจน์และพหูพจน์ ส่วนสัททนีติปกรณ (ปทมาลา หน้า ๔๗๐) กล่าวว่า เอก ศัพท์ที่เป็นไปในอรรถว่า สังขยา อตุลยะ (อสทิสะ) และอสหายะ มีรูปเป็นเอกพจน์เท่านั้น ถ้าประสงค์จะใช้เป็นพหูพจน์ให้ลง ก อาคมท้าย เอก ศัพท์ และนำพระบาลีมาอ้างอิงไว้ว่า เอกกา มย วิหราม (เราอยู่พวกเดียว) อิเม คหปตโย เอกกา อาคตา (คหบดีเหล่านี้มากลุ่มเดียว) อนึ่ง เมื่อลง ก อาคมแล้วอาจมีรูปเป็นเอกพจน์ได้อีกด้วย เช่น เอกโก บุริโส (บุรุษผู้เดียว) เอกิกา กณฺฎา (สาวน้อยผู้เดียว) เอกกั กุล (ตระกูลเดียว)]

เอโก เอกา เอกัง อิจจาติ สพฺพตถ สพฺพสทฺทสมิ.

รูปเป็นต้นว่า

[บุงฺลึงค์] เอโก (บุรุษคนหนึ่ง)

[อิติถิลึงค์] เอกา (สาวน้อยคนหนึ่ง)

[นบุงฺสกลึงค์] เอกัง (ตระกูลหนึ่ง)

พึงทราบว่าเป็นเหมือน สพฺพ ศัพท์ในลิงค์และวิภัติทั้งปวง

สํสาเสวว วิเสโส.

ความแตกต่างย่อมมีในเพราะ สํ และ सा [ที่แปลงมาจากวิภัติ]เท่านั้น

[สํ แปลงมาจาก สฺมี ส่วน सा แปลงมาจาก ส ความแตกต่างที่มีคือ เอกา ลง ส ได้ เอกิสฺสา, เอกาย โดยแปลง อา เป็น อิ ด้วย จ ศัพท์ที่ตามมาจากสูตรว่า เอตินาสฺมี ส่วน สพฺวา ลง ส ได้ สพฺวาย, สพฺพสฺสา (ไม่มีรูปที่แปลง อา เป็น อิ), เอกา ลง สฺมี ได้ เอกาย, เอกิสฺส ส่วน สพฺวา ลง สฺมี ได้ สพฺวาย, สพฺพสฺส (ไม่มีรูปที่แปลง อา เป็น อิ)]

อุกสทฺโท ทฺวิสทฺทปริยาโย.

อุก ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ ทูวิ ศัพท์

สทา พหุจนนโตว.

มีวิภัตติพหุพจน์เป็นที่สุดเสมอ

[อุก ศัพท์ในสันสกฤตมีรูปเป็นทวิพจน์เท่านั้น เพราะกล่าวถึงบุคคลสิ่งของสองสิ่ง ดังคัมภีร์มูคฺช-
โพธะ (สูตร ๑๑๓) กล่าวว่า อุกสทโท ทฺวานโต (อุก ศัพท์มีทวิพจน์เป็นที่สุด) และฎีกาของมูคฺชโพธะก็อธิบาย
ว่า เอกตฺวพหุตฺววิจฺฉาภาวา (เพราะไม่มีความปรารถนาจะกล่าวเอกพจน์หรือพหุพจน์) ส่วนในบาลีใช้เป็นพหุพจน์
โดยมาก แต่อาจมีรูปเป็นเอกพจน์ได้บ้าง เช่น ในอสีตินิบาต มหาหังสชาติก มีข้อความว่า

อุภา โส ธิสเต โลกา^{๑๑}

เขาย่อมเสื่อมจากโลกทั้งสอง

ในคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า

อุภาติ เทวโลกา จ มนุสฺสโลกา จาติ อุกยมหา.^{๑๒}

คำว่า อุภา ได้แก่ จากโลกทั้งสอง คือ เทวโลกและมนุษย์โลก]

“อุก โย” อิติธ “ตโต โยนโม ตู”ติ เอตถ ตฺคฺคฺทณฺน กฺวจิ โยนโมกาโร.

ในอุทาหรณ์ว่า อุก โย (ลง โย วิภัตติท้าย อุก ศัพท์) นี้ การแปลง โย วิภัตติเป็น
โอ อักษรย่อมีในบางแห่งด้วย ตฺ ศัพท์ในสูตรว่า ตโต โยนโม ตู (แปลง โย วิภัตติท้าย อาร นั้น
และศัพท์อื่นๆ เป็น โอ) นี้

อุโก ปฺริสา อุเก วา, อุโก ปฺริเส อุเก.

[ปฐมา] อุโก ปฺริสา หรือ อุเก (บุรุษสองคน)

[ทุติยา] อุโก ปฺริเส หรือ อุเก (ซึ่งบุรุษสองคน)

การประกอบรูปศัพท์ อุโก

ศัพท์เดิมเป็น อุก

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิ่งคฺคฺเต ปฺจมา”

แปลง โย วิภัตติท้าย อุก ศัพท์เป็น โอ ด้วย ตฺ ศัพท์ในสูตรว่า “ตโต โยนโม ตู”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหฺจิตฺมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
 ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺปจฺยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”
 นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”
 สำเร็จรูปเป็น อุโก

สุหิสฺ “เตสฺ วุฑฺธิ” ตอาทินา กฺวจิ เอการสฺโสกาโร.

ใน สฺ และ หิ วิภตฺติ แปลง เอ อักษรเป็น โอ อักษรในบางรูปด้วยสูตรว่า เตสฺ วุฑฺธิ
 เป็นต้น

อุโกหิ อุโกภิ อุเกหิ อุเกภิ.

[ตติยา] อุโกหิ อุโกภิ อุเกหิ อุเกภิ

การประกอบรูปศัพท์ อุโกหิ

ศัพท์เดิมเป็น อุภ

ลง หิ ตติยาวิภตฺติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “กรณฺ ตติยา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหฺจิตฺมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ในเพราะ หิ แปลง อ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สุหิสฺวกาโร เอ”

แปลง เอ เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “เตสฺ วุฑฺธิโลปาคมฺวิการวิปริตาเทสา จ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น อุโกหิ

๒๒๗. อุภาทิโต นมินัน

แปลง นํ ท้าย อุภ ศัพท์เป็นต้นเป็น อินัน

นํ อ. นํ วิภัตติ ปรํ อันเป็นเบื้องหลัง สหฺทโต จากศัพท์ อุภาทิโต อันมี อุภ ศัพท์
เป็นต้น อินัน เป็น อินัน โหติ ย่อมเป็น ฯ

[อาทิ ศัพท์ ใน อุภาทิโต หมายถึง ทวี ศัพท์ จึงมีรูปเป็น ทูวินัน, ทูวินัน ดังคัมภีร์นยาสะกล่าวว่
อาทิตคฺคฺคณน ทูวินนฺนฺตฺยาที สงฺคณฺหาติ.^{๑๑๓}

ด้วย อาทิ ศัพท์ย่อมรวบรวมศัพท์ว่า ทูวินัน เป็นต้น]

อุภอิจฺเจวมาทิโต นวฺจนสฺส อินัน โหติ.

แปลง นํ วิภัตติท้ายศัพท์ว่า อุภ เป็นต้นอย่างนี้เป็น อินัน

อุภินัน, อุโภหิ อุโภภิ อุภหิ อุภภิ, อุภินัน, อุโภสุ อุภสุ.

[จตุตถิ] อุภินัน

[ปัญจมี] อุโภหิ อุโภภิ อุภหิ อุภภิ

[ฉกฺฐิ] อุภินัน

[สัตตมี] อุโภสุ อุภสุ

การประกอบรูปศัพท์ อุภินัน

ลง นํ จตุตถีวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทานน จตุตถิ”

แปลง นํ ท้าย อุภ ศัพท์เป็น อินัน ด้วยสูตรว่า “อุภาทิโต นมินัน”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมฺโรจิตมฺสฺสรํ สเรณ วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลไปมาเทสฺปฺจฺยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น อุภินัน

อุภ สหฺทปทมาลา

วิภัตติ	พหุพจน์
ปฐฺมา	อุโภ อุภ

ทฺตย	อฺทฺ อฺท
ตตย	อฺทฺท อฺทฺท อฺทฺท อฺทฺท
จตฺตถ	อฺทฺท
ปญฺจมี	อฺทฺท อฺทฺท อฺทฺท อฺทฺท
ฉฺฉฐ	อฺทฺท อฺทฺท อฺทฺท อฺทฺท
สํตตมี	อฺทฺท อฺทฺท

ทวิอาทโย สงขยาสงขเยยวจนา.

ศัพทมี ทวิ เป็นต้น แสดงการนับและสิ่งที่ถูกนับ

[ปทรูปสิทธิฎีกาแสดงคำแปลข้างต้นนี้แล้วอธิบายว่า สังขยาศัพทมี ทวิ เป็นต้นกล่าวถึงอรรถ ๒ อย่าง คือ

๑. สังขยาประธานะ มีการนับเป็นประธาน เช่น ตีณิ ภิกขุสตานิ (ร้อยแห่งภิกษุ ๓ = ภิกษุ ๓๐๐), จตุตตาริ วสสสทสฺสานิ (พันแห่งปี ๔ = ๔๐๐๐ ปี) ศัพทว่า ตีณิ และ จตุตตาริ แสดงการนับคือ สตานิ และ สทสฺสานิ เป็นหลัก

๒. สังขเยยประธานะ มีสิ่งที่ถูกนับเป็นประธาน เช่น ตีณิ กุสลมฺมฺลานิ (กุศลมฺมฺล ๓), จตุตตาริ สจฺจานิ (สัจจะ ๔) ศัพทว่า ตีณิ และ จตุตตาริ แสดงสิ่งที่ถูกนับคือ กุสลมฺมฺล และสัจจะ เป็นหลัก

ปทรูปสิทธิณิสสัยใหม่ (สูตร ๒๒๗) แสดงคำแปลโดยแยกเป็น ๒ บท คือ สงขยา สงขเยยวจนา แปลว่า “สังขยาศัพทมี ทวิ เป็นต้น แสดงสิ่งที่ถูกนับ” ความเห็นนี้สอดคล้องกับคำอธิบายในคัมภีร์ปทสาธนะว่า

เอกาทโย อฏฺจาสนฺดา สงฺขเยยวจนา. วิสฺติอาทโย ปน สงฺขยวจนา จ.^{๑๑๔}

ศัพทมี เอก เป็นต้น อฏฺจาส เป็นที่สุด แสดงสิ่งที่ถูกนับ ส่วนศัพทมี วิสฺติ เป็นต้นแสดงการนับอีกด้วย

ข้อนี้หมายความว่า ศัพทมี เอก เป็นไปจนถึง อฏฺจาส เป็นที่สุดแสดงสังขเยยประธานะ เช่น เอโก พุราหฺมณ (พราหมณ์คนหนึ่ง), อฏฺจาส พุราหฺมณา (พราหมณ์ ๑๘ คน) ส่วน วิสฺติ เป็นต้นไปแสดงสังขยาประธานะและสังขเยยประธานะทั้งสองอย่าง เช่น วิสฺติ คาโว (วัว ๒๐ ตัว), ควํ วิสฺติ (๒๐ แห่งวัว = วัว ๒๐ ตัว)

อนึ่ง คัมภีร์อภิธานปฎิปกาก็กล่าวถึงมตินี้ไว้โดยคล้อยตามคัมภีร์อมรโกษและมหาภาษาชะว่า

อฏฺจาสนฺดา สงฺขเยยเย	สงฺขยา เอกาทโย ติสฺสุ
สงฺขยาเน ตฺถ จ สงฺขเยยเย	เอกตเต วิสฺตาทโย
วคฺคภเต พหุตเตปิ	ตา อานวุติ นาริย. ^{๑๑๕}

“สังขยาศัพทมี เอก เป็นต้น มี อฏฺจาส เป็นที่สุด ย่อมเป็นไปในสิ่งที่ถูกนับใน ลิงค์ทั้งสาม ส่วน วิสฺติ ศัพทเป็นต้น ย่อมเป็นไปในการนับและสิ่งที่ถูกนับ ในเอกพจน์ เมื่อมีความต่างกันแห่งพวก วิสฺติ ศัพทเป็นต้นเหล่านั้นจนถึง นวุติ (๘๐) ย่อมเป็นไป

แม่ในพหูพจน์ได้ ในอดีตถึงค์”

ปทฺรปฐิทธินิสสัยใหม่กล่าวว่า คำอธิบายของปทฺรปฐิทธิฎีกาไม่สอดคล้องกับมติสากลดังที่กล่าวมานี้ แม้พระพุทฺธปิยะก็กล่าวนี้ไว้ในตัทธิตักกัณฑ์ (สูตร ๔๑๒) คำอธิบายดังกล่าวอาจเป็นการเพิ่มเติมของอนุชนรุ่นหลัง]

พหูน์ วาจิตตดา สทา พหูจนวนดาว.

ทฺวิ ศัพท์มีวิภัตติเป็นพหูพจน์เสมอขึ้นเกี่ยว เพราะแสดงอรรถมาก

“ทฺวิ โย” อธิธ-

ในอุทาหรณ์ว่า ทฺวิ โย (ลง โย วิภัตติท้าย ทฺวิ ศัพท์) นี้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“สวิภตฺติสฺส, อิตฺถิปุมฺนปฺุสฺสขฺยณ”ติ จ อธิกาโร.

บทว่า สวิภตฺติสฺส (กับวิภัตติ) และบทว่า อิตฺถิปุมฺนปฺุสฺสขฺยณ (อันแสดงอดีตถึงค์ ปุงฺลึงค์และนปฺุสฺสกลึงค์) เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่าง ๆ]

๒๒๘. โยสุ ทฺวิหนฺ เทว จ.

แปลง ทฺวิ ศัพท์ที่แสดงอดีตถึงค์ ปุงฺลึงค์ และนปฺุสฺสกลึงค์ กับวิภัตติ เป็น เทว และอื่น ๆ ในเพราะ โย วิภัตติ

เทว จ อ. เทว อาเทศ ด้วย ทฺวิหนฺ ของ ทฺวิ ศัพท์ท. สวิภตฺตินํ อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ อิตฺถิปุมฺนปฺุสฺสขฺยณํ อันนับเข้าในอดีตถึงค์ ปุงฺลึงค์ และนปฺุสฺสกลึงค์ โหติ ย่อมมี ฯ

[บทว่า ทฺวิหนฺ มีรูปเป็นพหูพจน์ จึงต้องประกอบ นํ วิภัตติในบทวิเสสนะที่ตามมาจากสูตรก่อน เป็นรูปว่า สวิภตฺตินํ และ อิตฺถิปุมฺนปฺุสฺสขฺยณํ]

ทฺวิอิจฺเจตฺสฺส สงฺขยาสทฺทสฺส อิตฺถิปุมฺนปฺุสฺสเก วตฺตมานสฺส สวิภตฺติสฺส เทวอิจฺจาเทโส โหติ โยสุ ปเรสุ.

แปลงสังขยาศัพท์ว่า ทฺวิ นี้ ที่เป็นไปในอดีตถึงค์ ปุงฺลึงค์ และนปฺุสฺสกลึงค์ กับวิภัตติ เป็นรูปว่า เทว ในเพราะ โย วิภัตติเบื้องหลัง

จสทุเทน ทเว จ, กุวจิ ทฺวิ จ นัมมิ.

แปลง ทฺวิ ศัพท์เป็น ทเว ด้วย จ ศัพท์ได้ด้วย และในเพราะ น วิภัตติแปลง ทฺวิ ศัพท์เป็น ทฺวิ ในบางแห่ง

พหูพจน์จากรณํ ทฺวิสทฺโต พหูพจน์เมว โหติติ ญาปนตถ.

การกล่าวพหูพจน์มีประโยชน์เพื่อให้รู้ว่าลงวิภัตติพหูพจน์เท่านั้นท้าย ทฺวิ ศัพท์

[การแสดงเป็นรูปพหูพจน์ว่า ทฺวินํ มีประโยชน์เพื่อแสดงการประกอบพหูพจน์ไว้ท้าย ทฺวิ ศัพท์เท่านั้น การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า อปริจจัตตานุकरणะ คือ อнуकरणศัพท์ที่ไม่สละรูปเดิม (ดู สูตร ๒๑๖)

คำอธิบายข้างต้นนี้เป็นมติของพระพุทฺธปิยะ ความจริงการเขียนสูตรนั้นขึ้นอยู่กับความปรารถนาของท่านผู้แต่ง ถ้าท่านผู้แต่งเขียนไว้ไม่ผิดหลักภาษาก็ถือว่าถูกต้อง จะเห็นได้ว่า ทฺวิ ศัพท์ก็อาจใช้เป็นรูปเอกพจน์ได้ดังสูตรว่า วิสตีทเสสุ พา ทฺวิสสุ ตฺ อหนึ่ง คัมภีร์ปริภาเซนทฺเสชระกล่าววว่า

สุดเต ลิงฺควจนํมตฺนตฺ.^{๑๑๖}

ลิงค์และพจน์ในสูตรไม่เป็นหลักสำคัญ

ข้อนี้หมายความว่า ท่านผู้แต่งอาจแต่งสูตรโดยใช้เป็นปริจจัตตานุकरणะหรืออปริจจัตตานุकरणะได้ตามปรารถนา เพราะความเป็นไปของศัพท์ขึ้นอยู่กับความปรารถนาของผู้กล่าว]

เทว ฐมฺมา, เทว อิตฺถิโย, เทว รูปานิ, ทเว วา.

เทว ฐมฺมา (ธรรมทั้งหลาย ๒), เทว อิตฺถิโย (หญิงทั้งหลาย ๒), เทว รูปานิ (รูปทั้งหลาย ๒) หรือว่า ทเว

เอวํ ทฺติยายมปิ.

แม้ในทฺติยาวิภัตติก็พึงทราบอย่างนี้

ทฺวิหิ ทฺวิภิ.

[ตติยา] ทฺวิหิ ทฺวิภิ

นมฺหิ ทีฆะ สมฺปตฺเต-

เมื่อการที่ชนะในเพราะ นํ วิภัตติ ปรากฏพร้อมแล้ว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๒๒๙. โน จ ทฺวาทิโต นมฺหิ.

ลง น เป็นอาคมและอื่นๆ ท้าย ทฺวิ เป็นต้นในเพราะ นํ วิภัตติ

โน จ อ. น อาคม ด้วย โหติ ย่อมลง ปรํ ในเบื้องหลัง สงฺขยาโต จากสังขยาศัพท์
ทฺวาทิโต อันมี ทฺวิ เป็นต้น นมฺหิ ในเพราะ นํ วิภัตติ ฯ

[คำว่า ทฺวาทิโต ตัดบทเป็น ทฺวิ + อาทิโต]

ทฺวิอิจฺเจวมาทิโต สงฺขยาโต นการาคโม โหติ นมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

ลง น อักษรเป็นอาคมท้ายสังขยาเป็นต้นอย่างนี้ว่า ทฺวิ ในเพราะ นํ วิภัตติ

จสทฺทคฺคหณน อิตฺถิยํ ติจตฺสทฺทโต สสณฺจาคโม นมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

และลง สฺสํ เป็นอาคมท้าย ติ และ จตฺ ศัพท์ในอิตถิลิงค์ในเพราะ นํ วิภัตติด้วย
จ ศัพท์

ทฺวินนํ ทฺวินนํ วา, ทฺวิหิ ทฺวิภิ, ทฺวินนํ ทฺวินนํ, ทฺวิสุ.

[จตุตถี] ทฺวินนํ ทฺวินนํ

[ปัญจมี] ทฺวิหิ ทฺวิภิ

[ฉกฺขี] ทฺวินนํ ทฺวินนํ

[สัตตมี] ทฺวิสุ

[ทฺวิ ศัพท์ใช้เป็นพหูพจน์อย่างเดียว แต่มีศัพท์ตัดทิตว่า ทฺวย ใช้เป็นเอกพจน์เท่านั้น มาจาก ทฺวิ
ศัพท์ + ณ ปัจจัยในสมุหัตทิต มีรูปวิเคราะห์ว่า ทฺวินนํ สมฺโห ทฺวยํ (ทฺวยะ คือ หมวดสอง, สองกลุ่ม) คำนี้
มีอรรถเหมือน ทฺก (หมวดสอง)]

การประกอบรูปศัพท์ ทฺวินนํ

ศัพท์เดิมเป็น ทฺวิ

ลง น้ จตุตถีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทานเน จตุตถิ”
 ในเพราะ น้ วิภัตติ ลง น้ อาคมด้วยสูตรว่า “โน จ ทฺวาทิตो น्हมิ”
 สำเร็จรูปเป็น ทฺวิน्हัน

ทฺวิ สทฺทพทมาลา

วิภัตติ	พหูพจน์
ปฐฺมา	เทว ทฺเว
ทฺติยา	เทว ทฺเว
ตติยา	ทฺวีหิ ทฺวีภิ
จตุตถิ	ทฺวิน्हัน ทฺวิน्हัน
ปญฺจมี	ทฺวีหิ ทฺวีภิ
ฉกฺ্ষี	ทฺวิน्हัน ทฺวิน्हัน
สັตตมี	ทฺวีสุ

ติสททสส เกโท.

ความแตกต่างของ ติ ศัพท์ย่อมมี

“ติ โย” อติธ โยโลเป สมฺปตเต-

ในอุททาหรณ์ว่า ติ โย (ลง โย วิภัตติท้าย ติ ศัพท์) นี้ เมื่อการลบ โย วิภัตติ ปรากฏพร้อมแล้ว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“โยสุ”ติ วตตเต.

บทว่า โยสุ (ในเพราะ โย วิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๓๐. ติจตุนนํ ติสฺโสจตฺสฺโสติโยจตุตาโรตีณิจตุตาริ.

แปลง ติ และ จตุ ศัพท์ เป็น ติสฺโส จตฺสฺโส ตโย จตุตาโร ตีณิ และ จตุตาริ ในเพราะ โย วิภัตติ

ติสฺโสจตฺสฺโสติโยจตุตาโรตีณิจตุตาริ อ. ติสฺโส จตฺสฺโส ตโย จตุตาโร ตีณิ และ จตุตาริ อาเทศท. ติจตุนนํ ของ ติ และ จตุ ศัพท์ท. โหนฺติ ย่อมมี โยสุ ในเพราะ โย วิภัตติท. ๒

ติจตุนนํ สงฺขยานํ อิตฺธิปุมนปฺสเก วตตมานานํ สวิภตฺตินํ ยถากุมํ ติสฺโส จตฺสฺโส ตโย จตุตาโร ตีณิจตุตาริ อิจฺเจเต อาเทศา โหนฺติ โยสุ ปเรสุ.

แปลงสังขยาศัพท์ว่า ติ และ จตุ ที่เป็นไปในอิติลึงค์ ปุงลึงค์ และนปุงสกลึงค์กับ วิภัตติเป็นรูปว่า ติสฺโส จตฺสฺโส ตโย จตุตาโร ตีณิ และ จตุตาริ ในเพราะ โย วิภัตติเบื้องหลัง ตามลำดับ

ตโย บุริสา, ตโย บุริเส ปสฺส, ตีหิ ตีภิ.

[ปฐมา] ตโย บุริสา (บุรุษ ๓ คน)

[ทุติยา] ตโย บุริเส ปสฺส (ท่านจงดูบุรุษ ๓ คน)

[ตติยา] ตีหิ ตีภิ

การประกอบรูปศัพท์ ดโย

ศัพท์เดิมเป็น ดิ

ลง โย ปฐมาวินาที พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา”

แปลง ดิ กับ โย เป็น ดโย ด้วยสูตรว่า “ติจตุนันิ ดิสโสจตสโสโตโยจตุตาโรตีนิจตุตารี”

สำเร็จรูปเป็น ดโย

“น”มีติ วุตตเต.

บทว่า น (น วิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๓๑. อิถุนมิถุนนุ ติหิ สงฺขยาหิ.

แปลง น วิภัตติทำยสังขยาศัพท์ว่า ติ เป็น อิถุน และ อิถุนนุ

น อ. น วิภัตติ ปรํ อันเป็นเบื้องหลัง สงฺขยาหิ จากสังขยาศัพท์ท. ติหิ คือ ติ ศัพท์ อิถุนมิถุนนุ เป็น อิถุน และ อิถุนนุ โหติ ย่อมเป็น ฯ

ติอิจเจตสฺมา สงฺขยาสทฺทา ปรสฺส นวฺจนสฺส อิถุนมิถุนนุ อิจเจเต อาเทสา โหนติ.

แปลง น วิภัตติทำยสังขยาศัพท์ว่า ติ นี้เป็นรูปว่า อิถุน และ อิถุนนุ เหล่านี้

สรโลปาหิ.

การลบสระหน้าเป็นต้นย่อมมี

ติถุน มิถุนนุ ติหิ ติภิ, ติถุน มิถุนนุ ติสุ.

[จตุตถิ] ติถุน มิถุนนุ

[บัญญัติ] ติหิ ติภิ

[ัญฐิ] ติถุน มิถุนนุ

[สตัดมี] ติสุ

[รูปร่าง ติหิ ติภิ แม้มีได้กล่าวไว้ก็อาจมีได้เช่นกัน หนึ่ง สันสกฤตมีรูปเป็น ตฺรฺยาณ บาลีจึงเป็น ติถุน มิถุนนุ ส่วนรูปร่าง จตุณ แม้สันสกฤตจะมีรูปเป็น จตุณ บาลีก็ไม่ควรเป็น จตุณ ถ้าพระกัจจายนะ ประสงค์รูปร่าง จตุณ ก็ควรจะต้องสูตรไว้เฉพาะเหมือนสูตรนี้ แต่ท่านมิได้กล่าวไว้เช่นนั้น นอกจากนี้ยังมีศัพท์ บาลีที่มีรูปเป็น น ในขณะที่สันสกฤตใช้เป็น ณ เช่น

บาลี

สันสกฤต

ณนุ

ษณฺณ (หก)

นิสินุ

นิษณฺณ (นั่งแล้ว)]

การประกอบรูปศัพท์ ดิถุณ

ศัพท์เดิมเป็น **ติ**

ลง น้ จตุตถีวิภัติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “สมปทานะ จตุตถิ”

แปลง น้ วิภัติทำย ติ ศัพท์เป็น **ดิถุณ** ด้วยสูตรว่า “ดิถุณมิถุณนุหิ ตีหิ สงฺขยาหิ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกตีสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลไปมาเทสฺปจฺยยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกตฺ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น **ดิถุณ**

ติ สทฺพทมาลา

วิภัติ	พหูพจน์
ปฐฺมา	ตโย
ทุติยา	ตโย
ตติยา	ตีหิ ตีภิ
จตุตถิ	ดิถุณ มิถุณนุหิ
ปัญฺจมี	ตีหิ ตีภิ
ษัฏฺฐี	ดิถุณ มิถุณนุหิ
สัตตมี	ตีสุ

อิตฺถิยํ ติสฺโส อิตฺถิโย, ติสฺโส, ตีหิ ตีภิ

ในอิตถิลิงค์ เช่น

[ปฐฺมา] ติสฺโส อิตฺถิโย (ผู้หญิง ๓ คน)

[ทุติยา] ติสฺโส

[ตติยา] ตีหิ ตีภิ

[ติ ศัพท์ที่เป็นไปในอิตถิลิงค์ ไม่ลงอิตถิปัจจัยเหมือนสังขยาศัพท์คือ ทฺวิ และ จตุ พร้อมทั้ง มาตุ ศัพท์เป็นต้น เพราะอาจแสดงความเป็นอิตถิลิงค์ได้โดยไม่ต้องลงอิตถิปัจจัย ส่วนสังขยาศัพท์ตั้งแต่ ปญฺจ เป็นต้นไปนับเข้าในอลิงคนาม จึงไม่ลงอิตถิปัจจัย ดังคัมภีร์กาดันตระกล่าววว่า

สุสา ทุหิตา นนุหา ยาดา มาตา ติสโส จตสโส อิติ ปจฺจเยน วินา อิตฺถตฺตภาวโธ. ปญจ สุตต
อิตฺถ อิตฺถตฺตภาวโธ เอว น ภาวติ.^{๑๑๗}

ศัพท์เหล่านี้ คือ สุสา ทุหิตา นนุหา ยาดา มาตา ติสโส จตสโส ย่อมสำเร็จโดยปราศจาก
อิตถิปัจจัย เพราะแสดงความเป็นอิตถิลิงค์ได้ ส่วนสังขยาศัพท์ว่า ปญจ, สุตต ไม่ลงอิตถิปัจจัย เพราะไม่มี
ความเป็นอิตถิลิงค์]

นัมหิ สสญจาคโม.

ลง สสํ เป็นอาคมในเพราะ น วิภัตติ

ติสฺสนนํ.

[จตุตถิ] ติสฺสนนํ

สสํพฺยวธานโธ อธิณฺณาภาโว.

การไม่แปลง [น วิภัตติ] เป็น อธิณฺณํ ย่อมมีเพราะการคั่นด้วย สสํ อาคม

[ในสนธิกัณฑ์ (สูตร ๑๓) ท่านกล่าวว่า วรรณกาลพฺยวธานเ สนฺธิการิยํ น โหติ (เมื่อมีการคั่น
ของอักษรและการคั่นของเวลา วิธีสนธิย่อมไม่มี) อย่างไรก็ตาม แม้วิธีอาเทศของนามก็ไม่มีในการคั่นของอักษร
เช่นกัน ดังนั้น เมื่อมี สสํ คั่นอยู่ระหว่าง ติสฺสํ + นํ จึงแปลง นํ เป็น อธิณฺณํ ไม่ได้ เพราะ นํ วิภัตติอยู่
ท้าย สสํ มิได้อยู่ท้าย ติ]

เสสํ สมํ.

รูปที่เหลือก็เหมือนกัน

[คำว่า เหมือนกับที่กล่าวมาแล้ว คือ ปัญฺจมีเหมือนกับตติยา ฉฺฉฐีเหมือนกับจตุตถิ สัตตมิกิไม่มี
รูปพิเศษ]

ติ สทฺทพฺทมาลา

วิภัตติ	พหูพจน์
ปฐฺมา	ติสฺโส
ทุติยา	ติสฺโส
ตติยา	ตีหิ ตีภิ

จตุตถี	ติสฺสนนฺ
ปัฏจมี	ตีหิ ตีภิ
ฉัฏฐี	ติสฺสนนฺ
สัตตมี	ตีสุ

นปฺสเก ตีณิ, ตีณิ.

ในนปฺสกลิงค์ เช่น

[ปฐฺมา] ตีณิ

[ทุติยา] ตีณิ

เสสํ ปฺลฺลิงคสมํ.

รูปที่เหลือเหมือนรูปในปฺงลิงค์

ติ สหฺพทมาลา

วิภตฺติ	พหูพจน์
ปฐฺมา	ตีณิ
ทุติยา	ตีณิ
ตติยา	ตีหิ ตีภิ
จตุตถี	ติณฺณํ ติณฺณนฺนํ
ปัฏจมี	ตีหิ ตีภิ
ฉัฏฐี	ติณฺณํ ติณฺณนฺนํ
สัตตมี	ตีสุ

ตถา จตุสทฺทสฺสปิ โยสุ “ติจตุณฺน”ติอาทินา ยถาวุตฺตาเทโส.

เช่นเดียวกันนี้ การแปลง จตุ ศัพท์ย่อมมีในเพราะ โย วิภตฺติตามวิธีที่กล่าวแล้วด้วย
สูตรว่า ติจตุณฺนํ เป็นต้น

“ตโต โยนโม ตู”ติ เอตถ ตฺสทฺเทน กฺวจิ โอกาโร จ.

และการแปลง [โย วิภตฺติ] เป็น โอ อักษรในบางรูปย่อมมีด้วย ตู ศัพท์ในสูตรว่า

ตโต โยนโม ตฺ (แปลง โย วิภัตติท้าย อาร นั้น และศัพท์อื่นๆ เป็น โอ) นี้

จตุตาโร จตุโร วา, จตุตาโร จตุโร, จตุหิ จตุภิ จตุพภิ, จตุन्हิ นการาคโม. จตุหิ จตุภิ
จตุพภิ, จตุन्हิ, จตุสุ.

[ปฐมา] จตุตาโร จตุโร วา

[ทุติยา] จตุตาโร จตุโร

[ตติยา] จตุหิ จตุภิ จตุพภิ

[จตุตถิ] จตุन्हิ ลง น อาคม

[ปัญจมี] จตุหิ จตุภิ จตุพภิ

[หัตถิมิ] จตุन्हิ

[สัตตมี] จตุสุ

[พยาขยาใหม่กล่าวว่า ลง รุ อาคมในรูปว่า จตุโร ด้วยสูตรว่า “ยวมทนตรา จากมา”

รูปว่า จตุन्हิ พบมากในปงฺลึงค์และนปงฺสกลึงค์ แต่อาจเป็นรูปอดีตถึงก็ได้บ้าง เช่น จตุन्हิ กณฺณาน (ของสวาน้อยสี่คน), จตุन्हิ ปริสานํ ปิโย โหติ มนาโป (เป็นที่รักพอใจของบริษัท ๔), จตุन्हิ สุทฺธาวาสกายิกานํ เทเวตานํ (ของเทวดาผู้นับเนื่องในกลุ่มสุทฺธาวาส ๔ เหล่า)]

การประกอบรูปศัพท์ จตุโร

ศัพท์เดิมเป็น จตุ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา”

แปลง โย เป็น โอ ด้วย ตฺ ศัพท์ในสูตรว่า “ตโต โยนโม ตฺ”

ลง รุ อาคมด้วยสูตรว่า “ยวมทนตรา จากมา”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ฺยตุเต”

สำเร็จรูปเป็น จตุโร

จตุ สหฺตพทมาลา

วิภัตติ	พหุพจน์
ปฐมา	จตุตาโร จตุโร
ทุติยา	จตุตาโร จตุโร

ตติยา	จตุหิ จตุภิ จตุพภิ
จตุตถี	จตุหนัน
ปัญจมี	จตุหิ จตุภิ จตุพภิ
ฉกฺฉิ	จตุหนัน
สัตตมี	จตุสุ

อิติถิยํ จตฺสโส, จตฺสโส,

ในอิติถิลิงค์ เช่น

[ปฐฺมา] จตฺสโส

[ทฺตฺยา] จตฺสโส

นํหิ สฺสณฺจาคโม.

และลง สฺสํ อากมฺในเพราะ นํ วิภตฺติ

“เตสุ วุฑฺธิ”ติอาทินา จตุรฺการสุส อกาโร.

แปลง อุ อักษรของ จตุ เป็น อ ด้วยสูตรว่า เตสุ วุฑฺธิ เป็นต้น

จตฺสสนฺนํ

[จตุตฺถี] จตฺสสนฺนํ

การประกอบรูปศัพท์ จตฺสสนฺนํ

ศัพท์เดิมเป็น จตุ

ลง นํ จตุตถีวิภตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทานे จตุตฺถี”

ลง สฺสํ อากมฺด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “โน จ ทฺวาทิโต นํหิ”

แปลงนิคหิตเป็นพยัญชนะที่สุตวรรคด้วยสูตรว่า “วคฺคนตํ วา วคฺเค”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพพมฺโธจิตฺมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

แปลง อุ เป็น อ ด้วยสูตรว่า “เตสุ วุฑฺธิโลปาคมฺวิการฺวิปริตาเทสา จ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น จตฺสสนฺนํ

เสสํ สมํ.

รูปที่เหลื่อเหมือนกัน[ในปุงลึงค์]

จตุ สทฺทปทมาลา

วิภัตติ	พหูพจน์
ปฐฺมา	จตฺสฺโส
ทุติยา	จตฺสฺโส
ตติยา	จตุหิ จตุภิ จตุพฺภิ
จตุตถิ	จตฺสฺสนฺนํ
ปัฏฺจมี	จตุหิ จตุภิ จตุพฺภิ
นฺภูวฺสิ	จตฺสฺสนฺนํ
สํตฺตมี	จตุสฺ

นปฺสเก จตฺตาริ, จตฺตาริ.

ในนปุงสกลึงค์ เช่น

[ปฐฺมา] จตฺตาริ

[ทุติยา] จตฺตาริ

เสสํ ปฺลฺลึงฺคสมํ.

รูปที่เหลื่อเหมือนในนปุงลึงค์

จตุ สทฺทปทมาลา

วิภัตติ	พหูพจน์
ปฐฺมา	จตฺตาริ
ทุติยา	จตฺตาริ
ตติยา	จตุหิ จตุภิ จตุพฺภิ
จตุตถิ	จตฺนฺนํ
ปัฏฺจมี	จตุหิ จตุภิ จตุพฺภิ

นัฏฐี	จตุรนน
สัตตมี	จตุสุ

ตถา

นีลาที คุณนามณัจ

พหุพพีหิ จ ตพฐิตัง

สามณญวตุยตีตาทิ-

กิตนตัม วาจจลึงคิกัม

“เช่นเดียวกันนี้ คุณนามมี นีล ศัพท์เป็นต้น พหุพพีหิสมาส ตัทธิตที่เป็นไปในอรรถทั่วไปและบทที่ลงกิตกัปปัจจยอันมี อดีต ศัพท์เป็นต้น มีเพศเหมือนเพศของข้อความที่กล่าวถึง”

[คำว่า ตถา (เช่นเดียวกันนี้) คือ คุณนามมี นีล ศัพท์เป็นต้นและบทอื่น ๆ มีเพศเหมือนเพศของข้อความที่กล่าวถึงเช่นเดียวกับสรรพนามทั้ง ๒๗ ศัพท์

คำว่า วาจจลึงคิก มีรูปวิเคราะห์ว่า วาจจสส วิย ลิงคมสสุชาติ วาจจลึงคัม (วาจจลึงคะ คือ มีเพศเหมือนเพศของข้อความที่กล่าวถึง), วาจจลึงคัม เอว วาจจลึงคิกัม (วาจจลึงคิกะ คือ มีเพศเหมือนเพศของข้อความที่กล่าวถึงนั้นแหละ) หมายความว่า ถ้าข้อความที่ศัพท์กล่าวถึงเป็นเพศชาย คุณนามเป็นต้นก็เป็นเพศชาย หรือถ้าข้อความที่ศัพท์กล่าวถึงเป็นเพศหญิง คุณนามเป็นต้นก็เป็นเพศหญิง โดยคล้อยตามสิ่งที่ผู้พูดระบุถึง

ในคาถานี้ท่านแสดงบทที่เป็นได้ทั้ง ๓ ลิงค์ซึ่งเรียกว่า วาจจลึงคัม ๕ ประเภท คือ

๑. สรรพนาม มี สพพ เป็นต้นดังที่กล่าวมาแล้ว
๒. คุณนาม บทที่ทำหน้าที่ขยายบทอื่นอันได้แก่ นีล (เขียว), ปิต (เหลือง), ทีฆ (ยาว), รสส (สั้น) เป็นต้น เช่น นีโล ปัญญ (ผ้าเขียว), นีลา สากุภา (ผ้ามานเขียว), นีล วตถัม (ผ้าเขียว)
๓. พหุพพีหิสมาส เช่น สุกนุโธ จมฺปโก (ต้นจำปาหอม), สุกนุธา มาลา (พวงดอกไม้หอม), สุกนุธัม จนฺทนัม (ไม้จันทร์หอม)
๔. สามัญญวตุยตีตัทธิต ตัทธิตที่เป็นไปในอรรถทั่วไปโดยเริ่มตั้งแต่อดีตไปจนถึงปกติตัทธิต เช่น วาสัญญโจ ปุริโส (บุรุษผู้เป็นบุตรของวาสัญญะ), วาสัญญสิ กณณา (สาวน้อยผู้เป็นบุตรของวาสัญญะ), วาสัญญัม อปฺจจัม (ตระกูลเหล่ากอของวาสัญญะ)
๕. กิตกัม เช่น อตีโต กาโล (กาลที่ล่วงไปแล้ว), อตีตา รตฺติ (ราตรีที่ล่วงไปแล้ว), อตีตัม จิตฺตัม (จิตที่ดับไปแล้ว)

อนึ่ง กิตกัมในที่นี้หมายถึงบทที่ลงกิตกัปปัจจยซึ่งไม่มีลิงค์แน่นอน จึงอาจประกอบลิงค์ทั้ง ๓ ได้

ตามสมควรแก่วิเสสยะ ส่วนกิตก์ซึ่งลงปัจจัยที่มีลิงค์แน่นอนก็มีลิงค์เฉพาะด้วยอำนาจของปัจจัย เช่น ดิ ปัจจัยลงในอดีตลิงค์ ดังคำว่า คติ (การไป) หรือ อิ ปัจจัยลงในปุงลิงค์ เช่น มุณี (พระมุณี) ดังนี้ เป็นต้น

สรุปความว่าบทวิเสสณะที่เป็นสรรพนาม คุณนาม พหูพพิหิสมาส สามัญญวุตตัตถิต และกิตก์ ประกอบได้ทั้ง ๓ ลิงค์ตามบทวิเสสยะ

คำว่า สามัญญวุตยตีตาภิกิตนตํ ตตบพเป็น สามัญญวุตฺติ + อตีต + อาภิ + กิต + อนตํ ลบ ตฺ เสี่ย ๑ ตัวด้วยอำนาจสนธิ]

เอตฺเถทํ วุจฺจเต

เอเสโส เอตฺมิติ จ

ปสิทฺธิ อตฺเถสุ เยสุ โลกฺสุ

ถิปฺพนนฺปฺสกาณฺติ

วุจฺจนฺเต ตานิ นามานิ.

ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวคำสรุปนี้ว่า

“ความปรากฏแก่ชาวโลกว่า เอสา เอโส เอตํ มีอยู่ในอรรถเหล่านี้ไดนามเหล่านี้ที่ปรากฏในอรรถเหล่านั้น ชาวโลกย่อมกล่าวว่าเป็นอดีตลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์”

[ประโยชน์ว่า เอตฺเถทํ วุจฺจเต นิยมใช้ในกรณีสรุปความนั้นๆ หนึ่ง คาถานี้เป็นคาถาประเภทมาตรภาพฤติ ชื่อว่า ปฐยาอริยา

ท่านแสดงอรรถลิงค์ คือ ลิงค์โดยอรรถ ไว้ในสูตร ๑๕๐ คาถานี้แสดงสัททลิงค์ คือ ลิงค์โดยศัพท์ หมายความว่า การกำหนดลิงค์ต่างๆ นั้น ตามปกติให้สังเกตที่ความหมาย ถ้าเป็นศัพท์กล่าวถึงเพศชาย ก็ประกอบเป็นปุงลิงค์ เช่น ปุริโส ถ้าเป็นศัพท์กล่าวถึงเพศหญิง เช่น กณฺเฎา ก็ประกอบเป็นอดีตลิงค์ ถ้าเป็นศัพท์กล่าวถึงเพศบัตถะเทาะก็ ประกอบเป็นนปุงสกลิงค์ ข้อนี้เรียกว่าลิงค์โดยอรรถ ส่วนลิงค์โดยศัพท์ หมายถึง ศัพท์ที่มีชีวิตหรือไม่มีชีวิตซึ่งใช้สรรพนามแทนเป็น เอสา โดยแจกศัพท์เหมือน กณฺเฎา จัดเป็นอดีตลิงค์ ศัพท์ที่ใช้สรรพนามแทนเป็น เอโส โดยแจกศัพท์เหมือน ปุริส จัดเป็นปุงลิงค์ ศัพท์ที่ใช้สรรพนามแทนเป็น เอตํ โดยแจกศัพท์เหมือน จิตฺต จัดเป็นนปุงสกลิงค์ ด้วยการคล้อยตามบทสรรพนามในเพศทั้ง ๓ ว่า เอสา เอโส เอตํ (คำนี้เป็นอุปลักขณนัย คือ การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นทั้งหมด จึงอาจหมายถึง ต สรรพนาม เป็นต้นได้อีกด้วย)

คำอธิบายข้างต้นกล่าวตามข้อความในคัมภีร์กาทันตระว่า

ถีนุ่บ่บ่สกาณี โลกลิ่งคานุสสาสนคมุยานิ.^{๑๑๘}

อิตถीलิ่งคั บุงลิ่งคั และนบุงสกลิ่งคั ฟิ่งทราบตามชาวโลกและคัมภีร์แสดงลิ่งคั

อนึ่ง คาถาที่กล่าวตามไวยากรณัสนสฤถนี้ไม่มีอุปการะมากนัก เพราะอนุชนรุ่นหลังไม่อาจรู้ได้ว่า
บทไหนใช้ประกอบกับ เอสา เอส และ เอต อย่งไรก็ตาม คาถานี้มีประโยชน์ในการกำหนดลิ่งคัของสิ่ง
ไม่มีชีวิต ซึ่งไม่อาจกำหนดลิ่งคัด้วยกิตกัปัจจัยที่มีลิ่งคัแน่นอน

แม้คัมภีร์พาลาวตารก็กล่าวคาถาไว้คล้ายคลึงกับปทรูปสิทธิปกรณัว่า

เอสเอส เอตนติป-

ปสิทธิ โลกสุส โหติ ยตถตถเสสุ

ถีนุ่บ่บ่สกาณี-

ยจุจนเต ตานิมานิ โลกเนาตถา.^{๑๑๙}

“ความปรากฏแก่ชาวโลกว่า เอสา เอส เอต มีอยู่ในอรรถเหล่านี้ นามเหล่านั้น
ที่แสดงอรรถเหล่านั้น ชาวโลกย่อมกล่าวว่าเป็นอิตถीलิ่งคั บุงลิ่งคั และนบุงสกลิ่งคั”

คาถาข้างต้นมีข้อความเหมือนกับปทรูปสิทธิปกรณั แต่คาถานี้เป็นมาตราพฤติ ประเภทคิตคาถา]

ติลิ่งคั นิฏฐิตั.

จบนามที่เป็นได้ทั้ง ๓ ลิ่งคั

สรุปความในติลิ่งค์

สรุปความว่าในติลิ่งค์จำแนกตามหน้าที่ของสูตรได้ดังต่อไปนี้

๑. อาเทสวิธีสูตร มี ๒๓ สูตร คือ

- สพพนามการเต ปจโม = แปลง โย เป็น เอ
- สพพนามานัน นัมหิ จ = แปลง อ เป็น เอ
- สพพโต นัน สำนัน = แปลง นัน วิภัตติเป็น สัน และ สำนัน
- ฌปโต สุมีสำนัน สันสา = แปลง สุมี และ ส วิภัตติเป็น สัน และ สา
- ทวนุทฎจา วา = แปลง โย ปฐมาวิภัตติเป็น เอ
- เอตเตสโต ไต = แปลง ต ของ เอต และ ต เป็น ส
- ตสฺส วา นตฺตํ สพพตฺถ = แปลง ต สรรพนามเป็น น
- สสฺมาสมีสันสาสฺวตฺตํ = แปลง ต สรรพนามเป็น อ
- ตโต สสฺส สฺสาย = แปลง ส วิภัตติเป็น สฺสาย
- ตสฺสา วา = แปลงสระท้ายของ ตา ศัพท์เป็น อิ
- เอติมาสมิ = แปลงสระท้ายของ เอตา และ อิมา และศัพท์
อื่นๆ เป็น อิ
- อนนฺุสฺกสฺสายํ สิมฺหิ = แปลง อิม เป็น อยํ
- อนนฺิมิ นามฺหิ จ = แปลง อิม เป็น อน และ อิมิ
- สพพสฺสฺสมฺสฺเส วา = แปลง อิม เป็น เอ
- อิมสทฺทสฺส จ = แปลง อิม เป็น อ
- อิมสฺสฺสฺทมฺสฺสฺ นนฺุสฺเก = แปลง อิม กับ สฺ และ อํ วิภัตติเป็น อิทํ
- อมฺุสฺส โม สํ = แปลง ม ของ อมฺุ เป็น ส
- อมฺุสฺสทฺุ = แปลง อมฺุ ศัพท์กับ สฺ และ อํ วิภัตติเป็น อทฺุ

- เสเสสุ จ = แปลง กี่ ศัพท์เป็น ก
- อุภาทิโต นมินัน = แปลง นัน เป็น อินัน
- โยสุ ทวินัน เทว จ = แปลง ทวิ ศัพท์ กับ โย วิภัตติ เป็น เทว
- ติจตุนัน ๒เปย ตีณิจตตารี = แปลง ตี และ จตุ ศัพท์ เป็น ติสโส จตสโส ตโย จตตารี ตีณิ และ จตตารี
- อิกณณมิกณณน ตีหิ สงขยาหิ = แปลง นัน วิภัตติเป็น อิกณัน และ อิกณณน

๒. อาคมวิธิสูตร มี ๓ สูตร คือ

- สัสเสวกวจเนส จ = ลง ส เป็นอาคมในเพราะ ส ส
- สพพโต โภ = ลง ก อาคมท้ายสรรพนามทั้งปวง
- โน จ ทวาทิโต นมฺหิ = ลง น เป็นอาคมท้าย ทวิ เป็นต้น

๓. รัสสวิธิสูตร มี ๑ สูตร คือ

- โฆ รสฺสํ = รัสสะ อา เป็น อ

๔. ปฏิสถวิธิสูตร มี ๕ สูตร คือ

- ตโย เนว จ สพพนาเมหิ = ห้ามการแปลง สฺมา, สฺมี และจตุตถีวิภัตติ เอกพจน์เป็น อา, เอ และ อาย
- เนตาหิ สฺมิมายยา = ห้ามการแปลง สฺมี เป็น อาย และ ยา
- นาณณํ สพพนามิกํ = ห้ามทำวิธีของสรรพนามท้ายสรรพนามใน ทวันทสมาส
- พหุพพีหิมฺหิ จ = ห้ามทำวิธีของสรรพนามในพหุพพีหิสมาส
- น ติเมหิ กตากราเรหิ = ห้ามการแปลง สฺมา และ สฺมี เป็น มหา และ มฺหิ

อลิงคนาม

อถาลิงเคสุ นามะสุ ตุมหะสททา วุจจนเต.

ในบรรดานามที่ไม่ปรากฏเพศ ข้าพเจ้าจะกล่าว ตุมห และ อุมห ศัพท์ ณ บัดนี้

[อลิงคนาม แปลว่า “นามที่ไม่ปรากฏเพศ” หมายถึง นามที่มีรูปไม่แตกต่างกันในเพศทั้ง ๓ คำว่า อลิงค มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ ลิงค์ เยสนฺตฺถิ อลิงค์ (อลิงค์ คือ นามที่ไม่มีเพศ) หมายความว่า สรรพนามคือ ตุมห และ อุมห ศัพท์ที่มีรูปว่า ตฺว (ท่าน) อหฺ (เรา) ใช้ได้กับบุรุษ สตรี และบัณฑิตก็ทั้งหมด ไม่มีรูปแตกต่างกันในสามลิงค์ ศัพท์ทั้งสองนี้จึงเป็นอลิงค์ แม้สังขยาศัพท์ตั้งแต่ ปณฺจ เป็นต้นไปก็มีนัยเดียวกัน จึงเป็นอลิงค์ เหมือนกัน ดังคัมภีร์สุตตนิเทศกล่าวว่

อลิงคฺยเจ กถํ ตมฺหา

สมภวานฺติ วิภตฺติโย

ลิงฺครูปนฺตรากาวา

อลิงค์ ลิงฺคมพฺรฺวฺ. ^{๑๒๐}

“ถามว่า หากเป็นอลิงค์จะลงวิภตฺติท้ายอลิงค์นั้นได้อย่างไร [เพราะวิภตฺติลงท้าย

นามศัพท์ด้วยสูตรว่า ลิงฺคณฺจ นิปฺจฺจเต]

ตอบว่า ท่านเรียกนามศัพท์ว่า อลิงค์ เพราะไม่มีรูปต่างกันในลิงค์ทั้งสาม”

คัมภีร์ปทสาธนะแสดงอลิงคนามว่ามี ๑๙ ศัพท์คือ ตุมห, อุมห, อุก, กติ, ทฺวิ, ปณฺจ, ฉ, สตฺต, อฏฺจ, นว, ทส, เอกทส, ทฺวิทส, ติทส, จตฺทส, ปณฺจทส, ฉทส, สตฺตทส และ อฏฺจทส ดังสาธกในคัมภีร์ปทสาธนะว่า

ตุมหะสททา อลิงฺคา. ตถา อุก-กติ-ทฺวิสททา ปณฺจาทโย อฏฺจาทสนฺดา จ. ^{๑๒๑}

ศัพท์ว่า ตุมห และ อุมห เป็นอลิงคนาม ศัพท์ว่า อุก กติ ทฺวิ พร้อมทั้งสังขยาศัพท์มี ปณฺจ เป็นต้น อฏฺจาทส เป็นที่สุดก็เหมือนกัน

ส่วนปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่าอลิงคนามมี ๑๗ ศัพท์ ยกเว้น อุก และ ทฺวิ]

เตสํ ปนาลิงฺคตฺตา ตีสฺว ลิงฺเคสุ สมานํ รูปํ.

อนึ่ง รูปอันเหมือนกันย่อมมีในเพศทั้ง ๓ เพราะศัพท์เหล่านั้นเป็นนามไม่มีเพศ

“ตุมหะห” อิติ จิตฺเต สฺยาทฺยฺยฺยฺยฺย.

เมื่อรูปว่า ตุมห และ อุมห ตั้งอยู่แล้ว การลงวิภตฺติมี สิ วิภตฺติเป็นต้นย่อมมี

“สวิกตฺตึนํ, ตุมฺหฺมหากน”ติ จ อธิกาโร.

บทว่า สวิกตฺตึนํ (กับวิกตฺติ) และบทว่า ตุมฺหฺมหากํ (แห่ง ตุมฺหฺ และ อมฺหฺ ศัพท์) เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่าง ๆ]

๒๓๒. ตวมฺหํ สิมฺหิ จ.

แปลง ตุมฺหฺ และ อมฺหฺ ศัพท์กับวิกตฺติ เป็น ตวํ และ อหํ และอื่น ๆ ในเพราะ สิ วิกตฺติ ตวมฺหํ จ อ. ตวํ และ อหํ อาเทศท. ด้วย ตุมฺหฺมหากํ ของ ตุมฺหฺ ศัพท์และ อมฺหฺ ศัพท์. สวิกตฺตึนํ อันเป็นไปกับด้วยวิกตฺติ โหนฺติ ย่อมมี สิมฺหิ ในเพราะ สิ วิกตฺติ ฯ

สพฺเพสํ ตุมฺหฺอมฺหฺสทฺทานํ สวิกตฺตึนํ ยถากุณฺมํ ตวํอหํอิจฺเจเต อาเทศา โหนฺติ สิมฺหิ วิกตฺติมฺหิ.

แปลง ตุมฺหฺ และ อมฺหฺ ศัพท์ทั้งศัพท์กับวิกตฺติเป็นรูปว่า ตวํ และ อหํ เหล่านี้ ในเพราะ สิ วิกตฺติตามลำดับ

จสทฺเทน ตุมฺหฺสส ตวณฺจ โหติ.

ด้วย จ ศัพท์ การแปลง ตุมฺหฺ เป็น ตวํ ย่อมมีอีกด้วย

ตวํ ปุมา, ตวํ อิตฺถิ, ตวํ นปฺสํ, ตวํ สตฺถา วา. อหํ ปุมา, อหํ อิตฺถิ, อหํ นปฺสํ.

[ปฺฐมา เอกพจน์] ตวํ ปุมา (ท่านเป็นชาย), ตวํ อิตฺถิ (ท่านเป็นหญิง), ตวํ นปฺสํ (ท่านมิใช่ชายมิใช่หญิง) หรือว่า ตวํ สตฺถา (พระองค์เป็นพระศาสดา),

[ปฺฐมา เอกพจน์] อหํ ปุมา (เราเป็นชาย), อหํ อิตฺถิ (เราเป็นหญิง), อหํ นปฺสํ (เรามิใช่ชายมิใช่หญิง)

[การแปลง ตุมฺหฺ เป็น ตวํ มักใช้ในร้อยกรองเพื่อให้ครบพยางค์ในบาท เช่น

ตวํ พุทฺโธ ตวํ สตฺถา

ตวํ โลกาทิภู มุนิ

ตวํ อนุสเย เจตฺวา

ติณฺโณ ตาเรสิมฺ ปชฺ.^{๑๒๒}

“พระองค์เป็นผู้รู้ เป็นพระศาสดา เป็นพระมุนีผู้เป็นใหญ่ในโลก ทรงกำจัดอนุสัยได้ ทรงข้ามพ้นแล้วช่วยชาวโลกเหล่านี้ให้ข้ามพ้น”

ส่วนในร้อยแก้วพบรูปว่า ตวํ ในกรณีดูเหมือนเท่านั้น เช่น กฏฺจสฺส ตวํ มณฺเฑ (ย่อมสำคัญกว่าเป็นไม้) กลิงฺครสฺส ตวํ มณฺเฑ (ย่อมสำคัญกว่าเป็นท่อนไม้) ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ตุ๋ว ตุ๋นติ อคารววจนั. ตุ๋ว ตุ๋นติ อตุเถ.^{๑๒๓}

คำว่า ตุ๋ว ตุ๋ว เป็นคำแสดงความไม่เคารพ มีความหมายว่า แก่]

การประกอบรูปศัพท์ ตุ๋ว

ศัพท์เดิมเป็น ตุมุห

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตุเถ ปจมา”

ในเพราะ สิ วิภัตติ แปลง ตุมุห ศัพท์กับ สิ เป็น ตุ๋ว ด้วยสูตรว่า “ตุวมห สิมุหิ จ”

สำเร็จรูปเป็น ตุ๋ว

[การประกอบรูปศัพท์ อห ก็นัยเดียวกัน เพียงแต่เปลี่ยน อมุห ศัพท์กับ สิ วิภัตติเป็น อห เท่านั้น]

พหูพจน์ “สพพนามการเต ปจโม”ติ เอกาโร.

ในพหูพจน์ [แปลง โย วิภัตติ] เป็น เอ อักษรด้วยสูตรว่า สพพนามการเต ปจโม (แปลง โย ปฐมาวิภัตติท้ายสรรพนาม อ การันต์ เป็น เอ)

ตุมุเห ติฎุจถ. กิโย โอมุเห มหมเส.

[ปฐมา พหูพจน์] ตุมุเห ติฎุจถ (พวกท่านยืนอยู่)

[ปฐมา พหูพจน์] กิโย โอมุเห มหมเส (พวกเราย่อมบูชาอย่างยิ่ง)

[รู้ว่า โอมุเห แสดงความไม่แน่นอนของสูตรว่า มย โยมุหิ ปจเม ซึ่งให้แปลง โอมุห กับ โย เป็น มย ปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายเพิ่มเติมว่า วา ศัพท์จากสูตรว่า นตสส เส วา ตามมาในสูตรว่า มย โยมุหิ ปจเม โดยสีหคตินัย ทำให้วิธีของสูตรดังกล่าวไม่แน่นอน]

การประกอบรูปศัพท์ โอมุเห

ศัพท์เดิมเป็น โอมุห

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตุเถ ปจมา”

แปลง โย เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สพพนามการเต ปจโม”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพพมโรจิตมสสรุ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปจจุยาทิมหิ สรโลเป तु ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรึ ยุตุเต”

สำเร็จรูปเป็น โอมุเห

“อมุหสสา”ติ วุตเตเต.

บทว่า อมุหสส (ของ อมุห ศัพท์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๓๓. มย โยมุหิ ปจเม.

แปลง อมุห ศัพท์กับวิภัตติเป็น มย ในเพราะ โย ปฐมาวิภัตติ

มย อ. มย อาเทศ อมุหสส ของ อมุห ศัพท์ สวิภตติสส อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ โหติ
ย่อมมี โยมุหิ ในเพราะ โย วิภัตติ ปจเม อันเป็นปฐมา ฯ

สพพสส อมุหสททสส สวิภตติสส มยอาเทโส โหติ โยมุหิ ปจเม. มย คจฉาม.

แปลง อมุห ศัพท์ทั้งศัพท์กับวิภัตติเป็น มย ในเพราะ โย ปฐมาวิภัตติ

มย คจฉาม.

[ปฐมา พหุพจน์] มย คจฉาม (พวกเราย่อมไป)

การประกอบรูปศัพท์ มย

ศัพท์เดิมเป็น อมุห

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา”

ในเพราะ โย วิภัตติ แปลง อมุห ศัพท์กับ โย เป็น มย ด้วยสูตรว่า “มย โยมุหิ ปจเม”

สำเร็จรูปเป็น มย

เอตถ จ เอกสมิมปิ คารวพหุมาเนน พหุตตสมาโรปา พหุพจน์ โหติ.

อนึ่ง ใน ตุมห และ อมุห ศัพท์เหล่านี้ วิภัตติพหุพจน์ย่อมใช้แม้ในบุคคลคนเดียว
เพราะการยกขึ้นสู่ความเป็นพหุพจน์ด้วยความเคารพและความนับถือ

[การประกอบพหุพจน์เป็นรูปว่า ตุมเห คจฉถ, มย คจฉาม มิได้หมายถึงบุคคลจำนวนมากอย่าง
เดียว แต่อาจจะบุถึงบุคคลเพียงคนเดียวก็ได้ เพื่อแสดงความนับถือผู้อื่นหรือยกย่องตนเอง ในคัมภีร์อรรถกถา
มักนิยมใช้พหุพจน์ในลักษณะเช่นนี้ แต่ในพระบาลีนิยมใช้เป็นเอกพจน์ โดยมักใช้ศัพท์ว่า ภานุต (ท่าน
ผู้เจริญ) เป็นรูปว่า ภว (ท่านผู้เจริญ), โภนโต (ท่านผู้เจริญทั้งหลาย) แทนคำว่า ตุมห (ท่าน, เธอ, แก) ซึ่งเป็น

คำสามัญไม่เจาะจง

นอกจาก ตุ่มห และ อมห ศัพท์แล้วแม้นามศัพท์ทั่วไปที่เป็นปฐมบุรุษก็มีใช้เป็นรูปพหูพจน์ได้ในที่กล่าวถึงบุคคลคนเดียว ทั้งนี้เพื่อแสดงความเคารพ ดังคำว่า อาจารย์เยหิ ซึ่งพระอรรถกถาจารย์ใช้โดยหมายถึงพระสารีบุตร ดังสาธกในคัมภีร์สารัตถทีปนีว่

วทนต์ติ มหาเถรสส ครุภาวโต พหุจเนนาห, สงคีติกาเรหิ วา กตมนุวาหิ สนธาย.^{๑๒๔}

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า วทนต์ติ (ย่อมาจากว) โดยความเป็นพหูพจน์ เพราะพระ[สารีบุตร] มหาเถระเป็นผู้เคารพ หรือคำนี้หมายถึงคำกล่าวในภายหลังที่พระสังคีติกาจารย์กระทำไว้

อนึ่ง การใช้เป็นรูปพหูพจน์นี้ยังปรากฏในที่แสดงข้อความพหูพจน์ตามลำดับ แม้จะกล่าวถึงสิ่งเดียว ก็ใช้เป็นพหูพจน์เพื่อมิให้เสียลำดับ การใช้คำในลักษณะเช่นนี้เรียกว่า เทสนาโสตะ คือ กระแสแห่งเทสนา ดังคัมภีร์ธรรมสังคณีที่กล่าวถึงลำดับพหูพจน์ว่า กุสลา ธมฺมา (ธรรมที่เป็นกุศล มีอยู่) อกุสลา ธมฺมา (ธรรมที่เป็นอกุศล มีอยู่) เป็นต้นแล้วกล่าวถึงพระนิพพานว่า อปจฺจยา ธมฺมา (ธรรมที่ไม่มีปัจจัยมีอยู่) อสงฺขตา ธมฺมา (ธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง มีอยู่) คัมภีร์สัททตถกถาจินตากล่าวสรุปความเรื่องนี้ว่า

พหุตถานมปิ เอกตเถ

สมาโรปนโต พหุ-

วจนํ เทสนาโสเต

ปติตตตฺตา จ คมฺยเต.

สตุเถตฺตนิ คฺรุสฺสุ เจ-

ติ ลกฺขณ'มฺุทาหฺมํ

มยํ คจฺฉาม ตุมฺเห จ

คจฺฉนฺตติ ยถากุภมํ.^{๑๒๕}

“วิภัตติพหูพจน์ย่อปรากฏเพราะการยกอรรถอันมากไว้ในอรรถเดียว และเพราะตกไปในกระแสแห่งเทสนา

ในคัมภีร์[นยาสะ]แสดงสูตรว่า อตฺตนิ คฺรุสฺสุ จ [กฺวจิ] (วิภัตติพหูพจน์ย่อมีในบางแห่ง ในตนเองและผู้เคารพ) มีอุทาหรณ์ตามลำดับว่า มยํ คจฺฉาม และ ตุมฺเห คจฺฉนฺต”]

“อัมฺหิ”ติ วตฺตเต.

บทว่า อัมฺหิ (ในเพราะ อํ วิภตฺติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๓๔. ตวํมมฺจ นวา.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภตฺติเป็น ตวํ และ มมํ ในเพราะ อํ วิภตฺติในบางแห่ง
 ตวํมมํ อ. ตวํ และ มมํ อาเทศท. ตุมฺหฺมฺหํ ของ ตุมฺห ศัพท์และ อมฺห ศัพท์ท.
 สวิภตฺตินํ อันเป็นไปกับตัววิภตฺติ โหนฺติ ย่อมมี อัมฺหิ ในเพราะ อํ วิภตฺติ นวา ในบางแห่ง ๗

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุภาคขณะ คือ ดึงบทว่า อัมฺหิ มาไว้ในสูตรนี้

บทว่า ตวํมมํ มีรูปวิเคราะหฺว่า ตวํ จ มมํ จ ตวํมมํ ลบ โย วิภตฺติด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโส
 เป็นต้น]

สพฺเพสํ ตุมฺหฺอมฺหสทฺทานํ สวิภตฺตินํ ตวํมมํอิจฺเจเต อาเทศา โหนฺติ นวา ยถากุณฺมํ อัมฺหิ
 วิภตฺติมฺหิ.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ทั้งศัพท์กับวิภตฺติเป็นรูปว่า ตวํ และ มมํ ในเพราะ อํ
 วิภตฺติตามลำดับได้บ้าง

ตวํ, มมํ ปสฺส.

[ทฺติยา เอกพจน์] ตวํ มมํ ปสฺส (ท่านจงดูตัวท่าน ตัวเรา)

การประกอบรูปศัพท์ ตวํ

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง อํ ทฺติยาวิภตฺติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทฺติยา”

ในเพราะ อํ วิภตฺติ แปลง ตุมฺห ศัพท์กับ อํ เป็น ตวํ ด้วยสูตรว่า “ตวํมมฺจ นวา”

สำเร็จรูปเป็น ตวํ

๒๓๕. ตัมมัมหิ.

แปลง ตุมุห และ อมุห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตัม และ มัม ในเพราะ อัม วิภัตติ

ตัม อ. ตัม และ มัม อาเทศท. ตุมุหมุหากัม ของ ตุมุห ศัพท์และ อมุห ศัพท์ท. สวิภตฺตินัน
อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ โหนฺติ ย่อมมี อัมหิ ในเพราะ อัม วิภัตติ ๒

สพฺเพสํ ตุมุหอมุหสทฺทานัน สวิภตฺตินัน ตัมอิจฺเจเต อาเทศา โหนฺติ ยถากุณฺม อัมหิ
วิภตฺติมหิ.

แปลง ตุมุห และ อมุห ศัพท์ทั้งศัพท์กับวิภัตติเป็นรูปว่า ตัม และ มัม ในเพราะ อัม วิภัตติ
ตามลำดับ

ตัม มัม.

[ทุตฺติยา เอกพจน์] ตัม

[ทุตฺติยา เอกพจน์] มัม

[ปทรูปสิทธิินิสสัยใหม่ (สูตร ๒๓๕) กล่าวว่า ตัวอย่างของ ตัม และ มัม มีใช้มากกว่า ตวัม และ มมัม
ในสูตรก่อน เพราะสูตรก่อนมี ว่า ศัพท์ที่แสดงความไม่แน่นอน]

การประกอบรูปศัพท์ ตัม

ศัพท์เดิมเป็น ตุมุห

ลง อัม ทุตฺติยาวิภตฺติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเต ทุตฺติยา”

ในเพราะ อัม วิภตฺติ แปลง ตุมุห ศัพท์กับ อัม เป็น ตัม ด้วยสูตรว่า “ตัมมัมหิ”

สำเร็จรูปเป็น ตัม

๒๓๖. ตุมุหสฺส ตุมุทฺวํมฺมิหิ.

แปลง ตุมุห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตุมุ และ ตุมุ ในเพราะ อํ วิภัตติ

ตุมุทฺวํ อ. ตุมุ และ ตุมุ อาเทศท. ตุมุหสฺส ของ ตุมุห ศัพท์ สวิภตฺติสฺส อันเป็นไปกับด้วย วิภัตติ โหนฺติ ย่อมมี อํหิ ในเพราะ อํ วิภัตติ ฯ

สพฺพสฺส ตุมุหสฺสทฺสสฺส สวิภตฺติสฺส ตุมุทฺวํอิจฺเจเต อาเทศา โหนฺติ อํหิ วิภตฺติมฺหิ.

แปลง ตุมุห ศัพท์ทั้งศัพท์กับวิภัตติเป็น ตุมุ และ ตุมุ ในเพราะ อํ วิภัตติ

ตุมุ ทุมุ.

[ทุตฺติยา เอกพจน์] ตุมุ ทุมุ

การประกอบรูปศัพท์ ตุมุ

ศัพท์เดิมเป็น ตุมุห

ลง อํ ทุตฺติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมุตฺเต ทุตฺติยา”

ในเพราะ อํ วิภัตติ แปลง ตุมุห ศัพท์กับ อํ เป็น ตุมุ ด้วยสูตรว่า “ตุมุหสฺส ตุมุทฺวํมฺมิหิ”

สำเร็จรูปเป็น ตุมุ

[ปทรูปสิทธิบัญญัติใหม่ (สูตร ๒๓๖) กล่าวว่า การแปลง ตุมุห เป็น ตุมุ ย่อมมีได้ในเพราะ สวิภตฺติ ด้วยการแบ่งสูตรเป็นสองส่วนว่า ตุมุหสฺส ตุมุ ดังอุทาหรณ์ในมหาชนกชาดก (ขุ. ชา. ๒๘.๒๗๗.๑๕๒) ว่า รชชํ ตุมุ การยลฺ (เธอจะครองราชสมบัติ)]

พหูพจน์ “ตุมฺหฺมเหหิ, อากนฺ”ติ จ วุตตเต.

ในพหูพจน์ บทว่า ตุมฺหฺมเหหิ (ท้าย ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์) และบทว่า อากํ (เป็น อากํ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๓๗. วา ยวปฺจโม.

แปลง โย ที่มีใช้ปฐมาวิภตติท้าย ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ เป็น อากํ ได้บ้าง

โย อ. โย วิภตติ *อฺปฺจโม* อันมีใช้ปฐมา *ปโร* อันเป็นเบื้องหลัง *ตุมฺหฺมเหหิ* จาก ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์. *อากํ* เป็น อากํ *โหติ* ย่อมเป็น *วา* บ้าง ๕

ตุมฺหฺมเหหิ ปโร อฺปฺจโม โย อากํ โหติ วา.

แปลง โย ที่มีใช้ปฐมาวิภตติที่อยู่ท้าย ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ เป็น อากํ ได้บ้าง

ตุมหากํ ปสฺสามิ, ตุมฺเห ปสฺสามิ, อมฺหากํ ปสฺสสิ, อมฺเห ปสฺสสิ.

[ทุตฺติยา พหูพจน์] ตุมฺหากํ ปสฺสามิ, ตุมฺเห ปสฺสามิ (เราเห็นพวกท่าน)

[ทุตฺติยา พหูพจน์] อมฺหากํ ปสฺสสิ, อมฺเห ปสฺสสิ (ท่านเห็นพวกเรา)

การประกอบรูปศัพท์ ตุมฺหากํ

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง โย ทุตฺติยาวิภตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเต ทุตฺติยา”

แปลง โย วิภตติท้าย ตุมฺห ศัพท์เป็น อากํ ด้วยสูตรว่า “วา ยวปฺจโม”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพพมฺโหจิตฺมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลไปมาเทสฺปฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น ตุมฺหากํ

๒๓๘. นามุหิ ตยามยา.

แปลง ตุมุห และ อมุห ศัพทกัฏฐวิภัตติเป็น ตยา และ มยา

ตยามยา อ. ตยา และ มยา อาเทศท. ตุมุหมุหากั ของ ตุมุห ศัพทและ อมุห ศัพทท. สวิภัตติโน อันเป็นไปกัฏฐวิภัตติ โหนติ ย่อมมี นามุหิ ในเพราะ นา วิภัตติ ๒

[คำว่า ตยามยา มีรูปวิเคราะห์ว่า ตยา จ มยา ตยามยา (ตยามยา คือ ตยา และ มยา อาเทศ) ลง โย วิภัตติแล้วลบบไปด้วยสูตรว่า สหุพาสมาวุโส เป็นต้น]

สหุเพสั ตุมุหอมุหสททานัน สวิภัตติโน ตยามยาอิจเจเต อาเทศา โหนติ ยถากุณมึ นามุหิ วิภัตติมุหิ.

แปลง ตุมุห และ อมุห ศัพทกัฏฐวิภัตติเป็นรูปว่า ตยา และ มยา เหล่านี้ ในเพราะ นา วิภัตติตามลำดับ

๒๓๙. ตยาตยีนํ ตกาโร ตวตุดํ วา.

ต อักษรของ ตยา และ ตยิ ย่อมถึงความเป็น ตว ได้บ้าง

ตกาโร อ. ต อักษร ตยาตยีนํ ของ ตยา และ ตยิ ท. อาปชชเต ย่อมถึง ตวตุดํ ซึ่ง
ความเป็น ตว วา บ้าง ๕

ตยาตยิอิจเจเตสํ ตกาโร ตวตุดตมาปชชเต วา.

ต อักษรของศัพท์เหล่านี้คือ ตยา และ ตยิ ย่อมถึงความเป็น ตว ได้บ้าง

ตวยา ตยา มยา, ตุมเหหิ ตุมเหหิ อมเหหิ อมเหหิ.

[ตติยา เอกพจน์] ตวยา ตยา มยา (ด้วยท่าน ด้วยเรา)

[ตติยา พหูพจน์] ตุมเหหิ ตุมเหหิ อมเหหิ อมเหหิ (ด้วยพวกท่าน ด้วยพวกเรา)

การประกอบรูปศัพท์ ตวยา

ศัพท์เดิมเป็น ตุมห

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรณ ตติยา”

ในเพราะ นา วิภัตติ แปลง ตุมห กับ นา วิภัตติเป็น ตยา ด้วยสูตรว่า “นามหิ ตยามยา”

แปลง ต ของ ตยา เป็น ตว ด้วยสูตรว่า “ตยาตยีนํ ตกาโร ตวตุดํ วา”

สำเร็จรูปเป็น ตวยา

สສมี-

ใน ส วิภัตติ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“วา”ติ วตุตเต.

บทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๔๐. สສ.

แปลง ส วิภัตติท้าย ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์เป็น อํ ได้บ้าง

อํ อ. อํ อาเทศ สສ ของ ส วิภัตติ ปรสฺส อันเป็นเบื้องหลัง ตุมฺหมเหหิ จาก ตุมฺห ศัพท์ และ อมฺห ศัพท์ท. โหติ ย่อมมี วา บ้าง ๆ

ตุมฺหมเหหิ สສ วิภตฺติสฺส อมาเทโส โหติ วา.

แปลง ส วิภัตติท้าย ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์เป็น อํ ได้บ้าง

ตุมฺหํ อมฺหํ ทียเต.

[จตุตถิ เอกพจน์] ตุมฺหํ อมฺหํ ทียเต (อันเขาย่อมให้แก่ท่าน แก่เรา)

การประกอบรูปศัพท์ ตุมฺหํ

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง ส จตุตถิวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถิ”

แปลง ส ท้าย ตุมฺห ศัพท์ เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สສ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลไปมาเทสปลจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น ตุมฺหํ

๒๔๑. ตวम्म เส.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตว และ มม ในเพราะ ส วิภัตติ

ตวम्म อ. ตว และ มม อาเทศห. ตุมฺหฺมฺหํ ของ ตุมฺห ศัพท์และ อมฺห ศัพท์ท.
สวิภตฺตินํ อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ โหนฺติ ย่อมมี เส ในเพราะ ส วิภัตติ ฯ

สพฺเพสํ ตุมฺหฺมฺหฺสทฺทานํ สวิภตฺตินํ ยถากุมํ ตวम्मอิจฺเจเต อาเทศา โหนฺติ เส
วิภตฺติมฺหิ.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ทั้งศัพท์กับวิภัตติเป็นรูปว่า ตว และ มม เหล่านี้
ในเพราะส วิภัตติ ตามลำดับ

วิกฺปเปนายํ วิชณฺตรสฺส วิชฺชมานตฺตา.

วิธีนี้ย่อมมีอยู่ด้วยความไม่แน่นอน เพราะวิธีอย่างอื่นปรากฏอยู่ด้วย

[ตามปกติสูตรที่มีวิธีการไม่แน่นอน ท่านมักแสดงไว้ด้วย ว่า ศัพท์ที่มีอรรถวิภตฺตนะ แต่ในบางแห่ง
ที่ท่านมิได้กล่าว ว่า ศัพท์ไว้ก็ปรากฏความไม่แน่นอน ดังเช่นในสูตรนี้ซึ่งแปลงเป็น ตว และ มม ไม่แน่นอน
เพราะมีวิธีอย่างอื่นคือ ตฺยฺหํ, มยฺหํ, เต, เม กล่าวไว้ในสูตรใกล้ๆ กัน

คำว่า วิชณฺตรสฺส ตตฺตบเป็น วิธิ + อนฺตรสฺส]

“เส”ติ วัตตเต.

บทว่า เส (ในเพราะ ส วิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๔๒. ตฺยหํมยฺหญจ.

แปลง ตฺมุห และ อมุห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตฺยหํ และ มยฺหํ ในเพราะ ส วิภัตติ

ตฺยหํมยฺหํ อ. ตฺยหํ และ มยฺหํ อาเทศท. ตฺมุหฺมฺหากํ ของ ตฺมุห ศัพท์ และ อมุห ศัพท์ท. สวิภตฺตินํ อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ โหนฺติ ย่อมมี เส ในเพราะ ส วิภัตติ ๗

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุรักษณนะ คือ ดึงบทว่า เส มาไว้ในสูตรนี้]

สพฺเพสํ ตฺมุหฺอมฺหสทฺทานํ สวิภตฺตินํ ยถากุณฺมํ ตฺยหํมยฺหํอิจฺเจเต อาเทศา โหนฺติ เส วิภตฺติมฺหิ.

แปลง ตฺมุห และ อมุห ศัพท์ทั้งศัพท์กับวิภัตติเป็นรูปว่า ตฺยหํ และ มยฺหํ ในเพราะ ส วิภัตติ

ตว มม, ตฺยหํ มยฺหํ วา ทียเต.

[จตุตถิ เอกพจน์] ตว มม ตฺยหํ มยฺหํ วา ทียเต (อันเขาย่อมให้แก่ท่าน แก่เรา)

การประกอบรูปศัพท์ ตว

ศัพท์เดิมเป็น ตฺมุห

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตถิ”

ในเพราะ ส วิภัตติ แปลง ตฺมุห กับ ส วิภัตติเป็น ตว ด้วยสูตรว่า “ตว มม เส”

สำเร็จรูปเป็น ตว

การประกอบรูปศัพท์ ตฺยหํ

ศัพท์เดิมเป็น ตฺมุห

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตถิ”

ในเพราะ ส วิภัตติ แปลง ตฺมุห กับ ส วิภัตติเป็น ตฺยหํ ด้วยสูตรว่า “ตฺยหํมยฺหญจ”

สำเร็จรูปเป็น ตฺยหํ

๒๔๓. อมฺหสฺส มมํ สวิภตฺติสฺส เส.

แปลง อมฺห ศัพท์กับวิภตฺติเป็น มมํ ในเพราะ ส วิภตฺติ

มมํ อ. มมํ อาเทศ อมฺหสฺส ของ อมฺห ศัพท์ สวิภตฺติสฺส อันเป็นไปกับด้วยวิภตฺติ โหติ ย่อมมี เส ในเพราะ ส วิภตฺติ ฯ

สพฺพสเสว อมฺหสทฺทสฺส สวิภตฺติสฺส มมํอาเทโส โหติ เส วิภตฺติมฺหิ.

แปลง อมฺห ศัพท์ทั้งศัพท์นั้นเกี่ยวกับวิภตฺติเป็น มมํ ในเพราะ ส วิภตฺติ

มมํ ทียเต.

[จตุตถิ เอกพจน์] มมํ ทียเต (อันเขาย่อมให้แก่เรา)

การประกอบรูปศัพท์ มมํ

ศัพท์เดิมเป็น อมฺห

ลง ส จตุตถิวิภตฺติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทานे จตุตถิ”

ในเพราะ ส วิภตฺติ แปลง อมฺห กับ ส วิภตฺติเป็น มมํ ด้วยสูตรว่า “อมฺหสฺส มมํ สวิภตฺติสฺส เส”

สำเร็จรูปเป็น มมํ

“สสฺสน”ติ อิตฺ สึหคตฺติยา “อ”มฺติ วัตตเต.

บทว่า อํ (เป็น อํ) จากสูตรว่า สสฺสํ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]โดยสึหคตินัย

๒๔๔. ตุมฺหฺมเหฺหิ นมกํ.

แปลง นํ วิภตฺติทําย ตุมฺหฺ และ อมฺหฺ ศัพท์ เป็น อากํ และ อํ

นํ อ. นํ วิภตฺติ ปรํ อันเป็นเบื้องหลัง ตุมฺหฺมเหฺหิ จาก ตุมฺหฺ ศัพท์และ อมฺหฺ ศัพท์ท. อากํ จ เป็น อากํ ด้วย อํ จ เป็น อํ ด้วย โหติ ย่อมเป็น ๗

[ปทรูปสิทธิปกรณ์อนุญาตให้บทว่า อํ ตามมาจากสูตรว่า สสฺสํ จึงแปลง นํ เป็น อํ ได้อีกด้วย แต่ คัมภีร์ก็กระจายนสฺสตตฺตถะ (สูตร ๑๖๑) เห็นว่าควรแปลง นํ เป็น อํ ด้วยการแบ่งสูตรให้เป็นสองส่วนว่า ตุมฺหฺมเหฺหิ นํ วิธีนี้ก็เหมาะสมเช่นกัน]

ตุมฺหฺมเหฺหิ ปรสฺสํ นวฺจนสฺสํ อากมฺิจฺจาเทโส โหติ อํ จ.

แปลง นํ วิภตฺติทําย ตุมฺหฺ และ อมฺหฺ ศัพท์เป็นรูปว่า อากํ และ อํ

“เตสฺสุ วุฑฺธิ”ติอาทินา อมฺหฺสฺสํ กวฺจิ อสฺมาเทโส.

แปลง อมฺหฺ ศัพท์เป็น อสฺม ในบางแห่ง ด้วยสูตรว่า เตสฺสุ วุฑฺธิ เป็นต้น

ตุมฺหํ ตุมฺหากํ, อมฺหํ อมฺหากํ อสฺมากํ วา.

[จตุตถิ พหุพจน์] ตุมฺหํ ตุมฺหากํ (แก่พวกท่าน)

[จตุตถิ พหุพจน์] อมฺหํ อมฺหากํ อสฺมากํ (แก่พวกเรา)

การประกอบรูปศัพท์ ตุมฺหํ

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง นํ จตุตถิวิภตฺติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทานे जतुत्ति”

แปลง นํ วิภตฺติทําย ตุมฺหฺ ศัพท์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “ตุมฺหฺมเหฺหิ นมกํ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “पुपुष्वोच्चितमसुरं सरणे वियथे”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “स्रलोभमात्सपञ्जयातिमुहि स्रलोपे तु पक्ति”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นये परि युते”

สำเร็จรูปเป็น ตุมฺหํ

การประกอบรูปศัพท์ อสมากั

ศัพท์เดิมเป็น อมห

ลง นั จตุตถีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “สมปทานะ จตุตถิ”

แปลง อมห เป็น อสม ด้วยสูตรว่า “เตสุ วุฑฺธิ” เป็นต้น

แปลง นั วิภัตติท้าย ตุมห ศัพท์เป็น อากั ด้วยสูตรว่า “ตุมหฺมเหหิ นมากั”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรึ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น อสมากั

[การแปลง อมห เป็น อสม นี้ ท่านมิได้กล่าวถึงการลบสระด้วยคำว่า ปุพฺพสฺสรโลโป (ลบสระหน้า) หรือ สรโลโป (ลบสระ) จึงถือว่าไม่มีสระ อ ท้าย อสม]

ปณฺจมียั “อมฺหตุมฺहनฺตฺราษ” อิจฺจาทีนา สฺมาวจนสฺส นากาวาตีเทโส.

ในปณฺจมียัวิภัตติ แสดง สฺมา วิภัตติเป็น นา ด้วยสูตรว่า อมฺหตุมฺहनฺตฺราษ เป็นต้น
 ตยา มยา อเปตี, ตุมฺเหหิ อมฺเหหิ ตุมฺเหภิ อมฺเหภิ, ตุมฺหํ อมฺหํ ตว มม ตฺยฺหํ มยฺหํ มมํ
 ปรีคฺคโห, ตุมฺหํ ตุมฺหากํ อมฺหํ อมฺหากํ อสมากํ ฐมฺมตา.

[ปณฺจมี เอกพจน์] ตยา มยา อเปตี (ย่อมหนีจากท่าน จากเรา)

[ปณฺจมี พหูพจน์] ตุมฺเหหิ อมฺเหหิ ตุมฺเหภิ อมฺเหภิ (จากพวกท่าน จากพวกเรา)

[ฉฺฉฐี เอกพจน์] ตุมฺหํ อมฺหํ ตว มม, ตฺยฺหํ มยฺหํ มมํ ปรีคฺคโห (ทรัพย์สินของท่าน
 ของเรา)

[ฉฺฉฐี พหูพจน์] ตุมฺหํ ตุมฺหากํ, อมฺหํ อมฺหากํ อสมากํ ฐมฺมตา (ธรรมชาติของ
 พวกท่าน ของพวกเรา)

การประกอบรูปศัพท์ ตยา

ศัพท์เดิมเป็น ตุมห

ลง สฺมา ปณฺจมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทานะ ปณฺจมี”

แปลง สฺมา เป็น นา ด้วยสูตรว่า “อมฺหตุมฺहनฺตฺราษ” เป็นต้น

แปลง ตุมห กับ นา วิภัตติเป็น ตยา ด้วยสูตรว่า “นามฺหิ ตยामยา”

สำเร็จรูปเป็น ตยา

“สมัยมี”ติ วัตตเต.

บทว่า สมัยมี (ในเพราะ สมัย วิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๔๕. ตุมหุมหากั ตยิมยิ.

แปลง ตุมห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตยิ และ มยิ ในเพราะ สมัย วิภัตติ

ตยิมยิ อ. ตยิ และ มยิ อาเทศท. ตุมหุมหากั ของ ตุมห ศัพท์และ อมฺห ศัพท์ท. สวิกตฺตินัน อันเป็นไปกับตัววิภัตติ โหนฺติ ย่อมมี สมัยมี ในเพราะ สมัย วิภัตติ ๗

สพฺเพสํ ตุมหอมฺหสทฺททานํ สวิกตฺตินัน ตยิมยิฉิจฺเจเต อาเทศา โหนฺติ ยถากุณฺม สมัยมี วิภตฺติมฺหิ.

แปลง ตุมห และ อมฺห ศัพท์ทั้งศัพท์กับวิภัตติเป็นรูปว่า ตยิ มยิ ในเพราะ สมัย วิภัตติ ตามลำดับ

ตการสส ตวตฺต.

แปลง ต อักษรเป็น ตว

ตวยิ ตยิ มยิ, ตุมฺหฺส อมฺหฺส.

[สัตตมี เอกพจน์] ตวยิ ตยิ มยิ

[สัตตมี พหูพจน์] ตุมฺหฺส อมฺหฺส

การประกอบรูปศัพท์ ตวยิ

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง สมัย สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตฺตมี”

ในเพราะ สมัย วิภัตติ แปลง ตุมฺห กับ สมัย เป็น ตยิ ด้วยสูตรว่า “ตุมหุมหากั ตยิมยิ”

แปลง ต เป็น ตว ด้วยสูตรว่า “ตยตยีนํ ตกาโร ตวตฺต วา”

สำเร็จรูปเป็น ตวยิ

เตสั เอว ตุมุหอมุหสททานัน ปทโต ปเรสั กุวจิ อาเทศนุตริวิธานะ รูปเภาโท.

รูปพิเศษในวิธีการแปลงเป็นอย่างอื่นของ ตุมุห และ อมุห ศัพท์เหล่านั้นที่อยู่ท้ายบทนั้นเกี่ยวข้องกับมมีในบางแห่ง

“นวา”ติ อธิกาโร.

บทว่า นวา (ในบางแห่ง) เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่างๆ]

๒๔๖. ปทโต ทุตติยาจตุตถีนัญญูจิสู โวโน.

แปลง ตุมุห และ อมุห ศัพท์ท้ายบทกับวิภัตติเป็น โว และ โน ในเพราะทุตติยาวิภัตติ จตุตถีวิภัตติ และฉัญญูจิสูวิภัตติ ในบางแห่ง

โวโน อ. โว และ โน อาเทศน. ตุมุหมหากัง ของ ตุมุห ศัพท์และ อมุห ศัพท์ท. สวิภตตินัน อันเป็นไปกับตัววิภัตติ ปเรสั อันเป็นเบื้องหลัง ปทโต จากบท โหนติ ย่อมมี ทุตติยา-จตุตถีนัญญูจิสู ในเพราะทุตติยาวิภัตติ จตุตถีวิภัตติ และฉัญญูจิสูวิภัตติ. นวา ในบางแห่ง ๗

สพเพสั ตุมุหอมุหสททานัน สวิภตตินัน ปทสมา ปเรสั โวโนอาเทศา โหนติ ยถากกมัม ทุตติยา-จตุตถีนัญญูจิสู พหุจเนสสุ นวา.

แปลง ตุมุห และ อมุห ศัพท์ทั้งศัพท์กับวิภัตติที่อยู่ท้ายบทเป็น โว และ โน ในเพราะทุตติยาวิภัตติ จตุตถีวิภัตติ และฉัญญูจิสูวิภัตติ อันเป็นพหุพจน์ ตามลำดับ ในบางแห่ง

เอตถ จ “เอกจเนสสุ”ติ วกขมานตตา “พหุจเนสสุ”ติ ลทฐั.

อนึ่ง บทว่า พหุจเนสสุ (พหุพจน์) ย่อมสำเร็จในสูตรนี้ เพราะท่านจะกล่าวบทว่า เอกจเนสสุ (เอกพจน์) ในสูตรต่อไป

[บทว่า พหุจเนสสุ ไม่มีในสูตรและมีใช้ศัพท์ที่ติดตตามมาจากสูตรอื่น แต่ในจุดติของสูตรมีคำอธิบายเพิ่มเติมว่า ทุตติยาจตุตถีนัญญูจิสู พหุจเนสสุ (ในเพราะทุตติยาวิภัตติ จตุตถีวิภัตติ และฉัญญูจิสูวิภัตติ อันเป็นพหุพจน์) เพราะพระกัจจายนะจะกล่าวบทว่า เอกจเนสสุ (เอกพจน์) ในสูตรต่อไปว่า เตเมกจเนสสุ จ (แปลง ตุมุห และ อมุห ศัพท์ท้ายบทกับวิภัตติเป็น เต และ เม ในเพราะจตุตถีวิภัตติและฉัญญูจิสูวิภัตติที่เป็นเอกพจน์ ในบางแห่งอีกด้วย) การใช้คำในลักษณะนี้มีชื่อเรียกหลายประการว่า

๑. อวุตตสิทธินัย การสำเร็จแห่งข้อความโดยไม่กล่าวไว้โดยตรง
๒. ปาริเสสนัย วิธีที่หลีกเลี่ยงจากข้อความที่กล่าวมาแล้วหรือจักกล่าวต่อไป
๓. อัถถาบันนัย วิธีที่เข้าถึงอรรถโดยอ้อม
๔. พยติเรกนัย วิธีตรงกันข้ามกับข้อความที่กล่าวมาแล้วหรือจักกล่าวต่อไป

คำว่า วุขมาน สำเร็จรูปมาจาก วจ ธาตุ (วิยตุตยั วาจาย = กล่าวชัดเจน) + ข ปัจจัยในอนาคตกาล + ย ปัจจัย + มาน ปัจจัย ลบ ย ปัจจัยด้วยสูตรว่า กฺวจิ ธาตุ เป็นต้น และแปลง จ เป็น ก]

ปหาย โว คมิสฺสามิ, มา โน อชฺช วิกนฺตีสฺสุ, ฌมฺมํ โว ภิกฺขเว เทสิสฺสามิ, สํวิภเชถ โน รชฺเชน, ตุฏฺฐโจสฺมิ โว ปกตฺติยา, สตถา โน ภควา อนุปฺปตฺโต.

[ทุตฺติยา พหุพจน์] ปหาย โว คมิสฺสามิ (เราจักละทิ้งพวกท่านไป)

[ทุตฺติยา พหุพจน์] มา โน อชฺช วิกนฺตีสฺสุ (ในวันนี้เขาอย่าเชือดพวกเรา)

[จตุตถี พหุพจน์] ฌมฺมํ โว ภิกฺขเว เทสิสฺสามิ (ตุกรภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมแก่เธอทั้งหลาย)

[จตุตถี พหุพจน์] สํวิภเชถ โน รชฺเชน (ท่านจงแบ่งราชสมบัติให้แก่พวกเรา)

[ัญฐี พหุพจน์] ตุฏฺฐโจสฺมิ โว ปกตฺติยา (เราเป็นที่ยินดีของพวกท่านเป็นปกติ)

[ัญฐี พหุพจน์] สตถา โน ภควา อนุปฺปตฺโต (พระผู้มีพระภาคผู้เป็นศาสดาของเราทั้งหลายเสด็จมาถึงแล้ว)

[อาเทศทั้ง ๔ ศัพท์เหล่านี้อันได้แก่ เต เม โว โน ได้ชื่อว่า ปทฺโตประ คือ ศัพท์ที่อยู่ท้ายบทหมายความว่า ต้องประกอบไว้ท้ายบทใดบทหนึ่งในบรรดานาม อาชยาด อุปสรรค และนิบาต จะเห็นได้ว่าในอุททาทรณ์แรก บทว่า โว ประกอบไว้ท้าย ปหาย ดังนี้ เป็นต้น

เนื่องจากท่านกล่าวไว้โดยสามัญว่า ปทฺโต (ท้ายบท) จึงหมายถึงบททั้ง ๔ ประเภท แต่อุททาทรณ์ของบทที่อยู่ท้ายอุปสรรคมีน้อยมาก ในากษาดก (ขุ. ชา. ๒๗.๑๔๖.๓๖) พบตัวอย่างว่า อปี นุ หนุกา สนฺดา มุขณฺจ ปริสุสฺสติ (แม้คางของพวกเราก็เมื่อยล้า ปากก็แห้ง) บทว่า นุ เป็นอาเทศของ โน ที่มีอรรถเหมือนอมหากั (ของพวกเรา)]

นวาติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า นวา (ในบางแห่ง)

ภยํ ตุมฺหาก โน ลียา, เอโส อมฺหากํ สตุถา.

บทว่า นวา (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธในอุทาหรณ์ว่า

[จตุตถี พหูพจน์] ภยํ ตุมฺหาก โน ลียา (ภยไม่พึงมีแก่พวกท่าน)

[ฉฐี พหูพจน์] เอโส อมฺหากํ สตุถา (พระผู้มียพระภาคนั้นเป็นศาสดาของพวกเรา)

[ในคำว่า ภยํ ตุมฺหาก โน ลียา บทว่า ตุมฺหาก มีศัพท์เดิมว่า ตุมฺหากํ ลบนิคคหิตเพื่อรักษาคณะ

ฉันท]

การประกอบรูปศัพท์ โว

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง โย ทุตฺตยาวิภตฺติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุตฺตยา”

แปลง ตุมฺห ศัพท์กับ โย วิภตฺติเป็น โว ด้วยสูตรว่า “ปทโต ทุตฺตยาจตุตฺถีฉฐีสุ โว โน”

สำเร็จรูปเป็น โว

ปทโต, จตุตถีนัญญูสูติ วัตตเต.

บทว่า ปทโต (ท้ายบท) และบทว่า จตุตถีนัญญูสูติ (ในเพราะจตุตถีและฉัญญูสูติ)
ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๔๗. เตเมกวจเนสฺ จ.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ท้ายบทกับวิภัตติเป็น เต และ เม ในเพราะจตุตถีวิภัตติ
และฉัญญูสูติวิภัตติที่เป็นเอกพจน์ ในบางแห่ง

เตเม อ. เต และ เม อาเทศท. ตุมฺหฺมฺหํ ของ ตุมฺห ศัพท์และ อมฺห ศัพท์ท. สวิภตฺตํ
อันเป็นไปกับตัววิภัตติ ปเรสฺ อันเป็นเบื้องหลัง ปทโต จากบท โหนฺติ ย่อมมี จตุตถีนัญญูสูติ ในเพราะ
จตุตถีวิภัตติ และฉัญญูสูติวิภัตติ. เอกกวจเนสฺ อันเป็นเอกพจน์ นวา ในบางแห่ง ๗

[ฉบับพม่ามีรูปเป็น เตเมกวจเนสฺ จ ตามนัยนี้มี ๓ บท ส่วนฉบับสิงหลมีรูปเป็น เตเมกวจเนส
คัมภีร์พยาชาของสิงหลหลายฉบับกล่าวว่า ทวิปทมิทฺ (สูตรนี้มีสองบท) แต่คัมภีร์นยาสะในฉบับพม่ามีรูปว่า
ติปทมิทฺ (สูตรนี้มีสามบท) อย่างไรก็ตาม คำนี้ไม่พบในคัมภีร์นยาสะฉบับสิงหล จึงสันนิษฐานว่าฉบับเดิมน่าจะ
จะมีรูปเป็นสองบทว่า เตเมกวจเนสฺ

อนึ่ง คัมภีร์กัจจายนสังเขป (สูตร ๑๔๘) กล่าวว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุภทฺณะ คือ ดึงบทว่า นวา
มาไว้ในสูตรนี้]

สพฺเพสฺ ตุมฺหฺมฺหสทฺทํ สวิภตฺตํ ปทสฺมา ปเรสฺ เตเมอาเทศา โหนฺติ ยถากุภมํ จตุตถีนัญญูสูติ เอกกวจเนสฺ นวา.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ทั้งศัพท์ที่อยู่ท้ายบทกับวิภัตติเป็น เต และ เม ในเพราะ
จตุตถีวิภัตติและฉัญญูสูติวิภัตติที่เป็นเอกพจน์ ตามลำดับ ในบางแห่ง

ททามิ เต คามวราณี ปณฺจ, ททาทิ เม คามวรี, อิทํ เต ฐฏฺจํ, อยํ เม ปฺตุโต.

เช่น

[จตุตถี เอกพจน์] ททามิ เต คามวราณี ปณฺจ (เราจะให้บ้านช่วยห้าหมู่บ้านแก่ท่าน)

[จตุตถี เอกพจน์] ททาทิ เม คามวรี (ท่านจงให้บ้านช่วยแก่เรา)

[ฉัญญูสูติ เอกพจน์] อิทํ เต ฐฏฺจํ (ที่นี่เป็นแคว้นแคว้นของพระองค์)

[ัญฐี เอกพจน์] อัย เม ปุตุโต (บุคคลนี้เป็นบุตรของเรา)

การประกอบรูปศัพท์ เต

ศัพท์เดิมเป็น ตุมห

ลง ส จตุตถีวิภัติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมปทานะ จตุตถี”

แปลง ตุมห ศัพท์กับ ส วิภัติเป็น เต ด้วยสูตรว่า “เตเมกวางเนสฺ จ”

สำเร็จรูปเป็น เต

นวัตติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า นวา (ในบางแห่ง)

อิท จีวรํ ตฺยหํ วิกฺขปนฺตถาย ทมฺมิ, สฺถนาถ วจัน มม.

บทว่า นวา (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

อิท จีวรํ ตฺยหํ วิกฺขปนฺตถาย ทมฺมิ (เราขอมให้จีวรนี้แก่ท่านเพื่อประโยชน์แก่การ

วิกัปป)

สฺถนาถ วจัน มม (พวกท่านจงฟังคำของเรา)

[การวิกัปปเป็นวินัยทางสงฆ์อย่างหนึ่ง หมายถึง การทำจีวรให้เป็นของบุคคลอื่น แล้วบุคคลอื่นมอบจีวรให้เราใช้อีกทีหนึ่ง]

นวาธิการโต เจตถ

ไวโนเตเมติ เย อิเม

ปาทาโท จ จวาเอวา-

ทีโยเค จ น โหนติ เต.

“อนึ่ง การแปลงเป็น ไว โน เต และ เม เหล่าใดมีอยู่ การแปลงเหล่านั้นย่อมไม่มีในเบื้องต้นของบาทคาถา และในที่ประกอบด้วย จ, วา และ เอว ศัพท์เป็นต้น เพราะการตามมาของ นวา ศัพท์ในสูตรนี้”

[นวา ศัพท์ที่ติดตามมาจากสูตรว่า ตวัมมจ นวา มีความหมายเหมือน กุวจิ (ในบางแห่ง) แสดงการแปลงเป็น ไว โน เต และ เม ในบางที่ซึ่งอยู่ท้ายบทในพากย์

คำว่า ปาทาโท (ในเบื้องต้นของบาทคาถา) หมายถึง อักษรต้นบาท อาทิ ศัพท์ในคำนี้หมายถึง

ตันพากย์ (วากยาติ) อีกด้วย ดังนั้น ในตันบาศและตันพากย์จึงไม่มีการแปลงเป็น โว โน เต เม อหนึ่ง ข้อความนี้กล่าวตามข้อความในคัมภีร์กาดันตระ (สูตร ๑๔๖) ว่า น ปาทาโท (ไม่แปลงเป็น โว โน เต เม ในตันบาศ)

คำว่า จวาเอวาทีโยเค (ในที่ประกอบด้วย จ, วา และ เอว ศัพท์เป็นต้น) หมายความว่า เมื่อมี จ วา เอว ตามมาก็ไม่มีการแปลงเป็น โว เป็นต้นด้วยเช่นเดียวกัน ข้อความนี้กล่าวตามข้อความในคัมภีร์กาดันตระ (สูตร ๑๔๗) ว่า จาทีโยเค (ไม่แปลงเป็น โว โน เต เม ในที่ประกอบด้วย จ ศัพท์เป็นต้น)

อาทิ ศัพท์ในคำนี้ควรหมายเอา ห และ อห ศัพท์ ตามคำอธิบายโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๓๗) เช่น คาโม ตวห ปริคฺคโห (แต่หมู่บ้านเป็นสมบัติของท่าน) คาโม มมาห ปริคฺคโห (แต่หมู่บ้านเป็นสมบัติของเรา) บทนิบาตคือ ห และ อห แสดงอรรถกถาชั้นตระ

ท่านจะแสดงอุทาหรณ์ของเรื่องนี้ต่อไป]

ยถา

น โสจามิ น โรทามิ

ตว สุตวาน มาถว

ตฺยหฺมจปิ มหาราช

มยฺหฺมจ ฏฺฐจฺจทฺตฺน.

เช่น

“พ่อมถนพ เราฟังถ้อยคำของท่านแล้วย่อมไม่เสรำาโคก ย่อมไม่ร้องให้เข้าแต่มหาราชผู้ทำนุบำรุงแคว้นแคว้น [ถ้าอุปสรรคจักไม่มีแก่]พระองค์และหม่อมฉัน”

เอวมิทํ ทิฆมทฺธานํ สนฺธาวิตํ สํสริตํ มมยฺเจว ตฺมฺหากถฺยจาทิ.

ระยะทางนี้อันยาวไกลอย่างนี้ อันเราและท่านเร่ร้อนไปแล้ว ท่องเที่ยวไปแล้ว ดังนี้แล

[จะเห็นได้ว่าในตันบาศที่ ๒ ว่า ตว สุตวาน มาถว ไม่อาเทศเป็น เต ในฐานะดังกล่าวเพราะอยู่ตันบาศ ส่วนคำว่า ตฺยหฺมจ และ มยฺหฺมจ ไม่อาเทศเป็น เต และ เม เพราะอยู่ตันบาศและประกอบด้วย จ ศัพท์ นอกจากนี้ คำว่า มมยฺเจว ตฺมฺหากถฺยจ ก็ไม่แปลงเป็น เม และ โว เพราะประกอบด้วย จ ศัพท์ ส่วนอุทาหรณ์ของ วา และ เอว ศัพท์ กล่าวไว้ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๓๗) ว่า คาโม ตว วา ปริคฺคโห, มม วา ปริคฺคโห (หมู่บ้านเป็นสมบัติของท่านหรือของเรา), คาโม ตเวว ปริคฺคโห (หมู่บ้านเป็นสมบัติของท่านเท่านั้น) คาโม มเมว ปริคฺคโห (หมู่บ้านเป็นสมบัติของเราเท่านั้น)

ข้อความว่า น โสจามิ น โรทามิ เป็นต้น พบในคัมภีร์วิมานวัตถุ มีคาถาบริบูรณ์ว่า

สุวาท อพพุพหสโลสมิ

สีติภูโตสมิ นิพพุโต

น โสจามิ น โรทามิ

ตว สุตวาน มาณว.^{๑๒๖}

“เราเป็นผู้มีลูกศรที่ถอนได้แล้ว สงบเย็นแล้ว พ่อมาณพเราฟังถ้อยคำของท่านแล้วย่อมไม่
เศร้าโศก ย่อมไม่ร้องไห้”

ข้อความว่า ดุยหญาปิ महाराज เป็นต้น พบในคัมภีร์ชาดก มีคาถาปริบูรณ์ว่า

เอว เจ โน วิหรดํ

อนตราโย น หสสุติ

ดูยหญาปิ महाराज

มยหญา รฎจจตุมน

อบเปว นาม ปสเสมุ

อโหระตตานมจเจ.^{๑๒๗}

“ข้าแต่มหाराจผู้ทำนุบำรุงแคว้น แคว้น พวกเราอยู่ร่วมกันอย่างนี้ ถ้าอุปสรรค
จักไม่มีแก่พระองค์และแก่หม่อมฉัน โฉนหนอพวกเราพึงพบกันได้อีกเมื่อทิวาราตรี
ล่วงไป”

ปทโตติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า ปทโต (ทำยบท)

ตว ญาติ, มม ญาติ.

บทว่า ปทโต (ทำยบท) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสหวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

[ญาติี เอกพจน์] ตว ญาติ (ญาติของท่าน)

[ญาติี เอกพจน์] มม ญาติ (ญาติของเรา)

“เตเม”ติ วุตเตเต.

บทว่า เตเม (เป็น เต และ เม) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๔๘. น อัมหิ.

ไม่แปลง ตุมห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น เต และ เม ในเพราะ อัม วิภัตติ

เตเม อ. เต และ เม อาเทศท. ตุมฺหฺมฺหากํ ของ ตุมฺห ศัพท์และ อมฺห ศัพท์. สวิภตฺตินํ อันเป็นไปกับตัววิภัตติ ปเรสํ อันเป็นเบื้องหลัง ปทโต จากบท น โหนฺติ ย่อมไม่มี อัมฺหิ ในเพราะ อัม วิภัตติ ๕

สพฺเพสํ ตุมฺหอมฺหสทฺทานํ สวิภตฺตินํ ปทสฺมา ปเรสํ เตเมอาเทศา น โหนฺติ อัมฺหิ วิภตฺติมฺหิ.

ไม่แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ทั้งศัพท์กับวิภัตติที่อยู่ท้ายบทเป็น เต และ เม ในเพราะ อัม วิภัตติ

ปสฺเสยฺย ตํ วสฺสสฺตํ อโรคํ, โส มมพฺรวีติ.

[ทุตฺติยา เอกพจนฺ] ปสฺเสยฺย ตํ วสฺสสฺตํ อโรคํ (เราปรารถนาจะเห็นท่านเป็นผู้ปราศจากโรคตลอดร้อยปี)

[ทุตฺติยา เอกพจนฺ] โส มมพฺรวีติ (เขาได้กล่าวแล้วกะเรา)

[คำว่า ปสฺเสยฺยํ ลบนิคคหิตเพื่อรักษาขณะนั้นที่เหลือว่า ปสฺเสยฺย อุทาหรณ์นี้เป็นการขอชีวิตทางอ้อม เมื่อปรารถนาจะเห็นท่านมีชีวิตอยู่ ก็เท่ากับว่าตนเองต้องมีชีวิตอยู่ด้วย ตามหลักภาษาเรียกว่า อวุตตลสิทฺธินัย คือ การสำเร็จแห่งข้อความโดยไม่กล่าวไว้โดยตรง

คำว่า อโรคํ บางฉบับมีรูปเป็น อโรคฺยํ รูปนี้ไม่สมควร เพราะมีความหมายว่า “ความไม่มีโรค” แต่ถ้ามองให้ถูกหลักภาษาก็ถือว่าถูกโดยอ้อม โดยวิเคราะห์เป็นอัสสัถิติตฺทิตฺทิตฺว่า อโรคฺยํ อสฺส อตฺถิตฺติ อโรคฺโย (อโรคฺยะ คือ ผู้มีความไม่มีโรค) ดังอุทาหรณ์ว่า โกสลลํ อสฺส อตฺถิตฺติ โกสลฺโล (โกสลลละ คือ ผู้มีความฉลาด) อยากรู้ดี รูปว่า โกสลล พบในพระไตรปิฎกเป็นรูปว่า โกสลลํ ที่มีความหมายว่า “ความฉลาด” แต่ในฉาษาของพระภิกษุมิรุรูปว่า โกสลฺโล ก็อาจวิเคราะห์ตามนัยนี้ได้]

การประกอบรูปศัพท์ ตั

ศัพท์เดิมเป็น ตุมุห

ลง อํ ทูติยาวิภตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทูติยา”

ในเพราะ อํ วิภตติ ไม่แปลง ตุมุห ศัพท์กับ อํ วิภตติเป็น เต เพราะสูตรว่า “น อํหิ” ห้ามไว้

ในเพราะ อํ วิภตติ แปลง ตุมุห กับ อํ วิภตติเป็น ตั ด้วยสูตรว่า “ตัมมํหิ”

สำเร็จรูปเป็น ตั

“เตเมกวจเน”ติ วุตเต.

สองบทว่า เตเมกวจเน (เป็น เต และ เม ในเอกพจน์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๔๙. วา ตติเย จ.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์เป็น เต และ เม ในเพราะตติยาวิภัตติ เอกพจน์

เตเมอ. เต และ เม อาเทศท. ตุมฺหฺมฺหํ ของ ตุมฺห ศัพท์และ อมฺห ศัพท์ท. สวิภตฺตินํ อันเป็นไปกับตัววิภัตติ ปเรสฺ อันเป็นเบื้องหลัง ปทโต จากบท โหนฺติ ย่อมมี ตติเย ในเพราะตติยาวิภัตติ เอกพจน์ อันเป็นเอกพจน์ วา บ้าง ๆ

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุภาคขณะ คือ ดึงบทว่า เต และ เม มาไว้ในสูตรนี้]

สพเพสํ ตุมฺหฺมฺหสทฺทานํ สวิภตฺตินํ ปทสฺมา ปเรสํ เตเมอาเทศา โหนฺติ วา ยถากุมํ ตติเยกวจเน ปเร.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ทั้งศัพท์กับวิภัตติที่อยู่ท้ายบทเป็น เต และ เม ในเพราะตติยาวิภัตติ เอกพจน์ ตามลำดับ

กตํ เต ปาปํ, กตํ ตยา ปาปํ, กตํ เม ปุณฺณํ, กตํ มยา ปุณฺณํ.

[ตติยา เอกพจน์] กตํ เต ปาปํ (บาปอันท่านกระทำแล้ว)

[ตติยา เอกพจน์] กตํ ตยา ปาปํ (บาปอันท่านกระทำแล้ว)

[ตติยา เอกพจน์] กตํ เม ปุณฺณํ (บุญอันเรากระทำแล้ว)

[ตติยา เอกพจน์] กตํ มยา ปุณฺณํ (บุญอันเรากระทำแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ เต

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรณฺ เตติยา”

ในเพราะ นา วิภัตติ แปลง ตุมฺห ศัพท์กับ นา วิภัตติเป็น เต ด้วยสูตรว่า “วา ตติเย จ”

สำเร็จรูปเป็น เต

“วา, ตติเย”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า วา (ได้บ้าง) และบทว่า ตติเย (ในเพราะตติยาวิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๕๐. พหูพจน์ โวโน.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์เป็น โว และ โน ในเพราะตติยาวิภัตติ พหูพจน์ได้บ้าง

โวโน อ. โว และ โน อาเทศท. ตุมฺหฺมฺหํ ของ ตุมฺห ศัพท์และ อมฺห ศัพท์ท. สวิภตฺตินํ อันเป็นไปกับตัววิภตติ *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ปทโต* จากบท *โหนติ* ย่อมมี *ตติเย* ในเพราะตติยาวิภตติ *พหูพจน์* อันเป็นพหูพจน์ *วา* บ้าง ๆ

สพฺเพสํ ตุมฺหฺมฺหสทฺทานํ สวิภตฺตินํ ปทสฺมา ปเรสํ โวโนอาเทศา โหนติ วา ยถากมํ ตติยาพหูพจน์ *ปเร.*

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ทั้งศัพท์กับวิภตติที่อยู่ท้ายบทเป็น โว และ โน ในเพราะตติยาวิภตติ พหูพจน์ เบื้องหลังได้บ้างตามลำดับ

กตํ โว กมฺมํ, กตํ โน กมฺมํ.

เช่น

[ตติยา พหูพจน์] กตํ โว กมฺมํ (กรรมอันพวกท่านกระทำแล้ว)

[ตติยา พหูพจน์] กตํ โน กมฺมํ (กรรมอันพวกเรากระทำแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ โว

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง หิ ตติยาวิภตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “กรณฺ ตติยา”

ในเพราะ หิ วิภตติ แปลง ตุมฺห ศัพท์กับ หิ วิภตติเป็น โว ด้วยสูตรว่า “พหูพจน์ โวโน”

สำเร็จรูปเป็น โว

พหูพจน์นิตฺเตเสน กุวฺจิ โยมฺหิ ปจฺเม จ โวโน โหนติ.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์เป็น โว และ โน ในเพราะ โย ปฐฺมาวิภตติในบางแห่ง

เพราะแสดงไว้ด้วย พหุวจน ศัพท์

[ในสูตรพระกัจจายนะใช้คำว่า พหุวจนเส ตามปกติถ้าเป็นตติยาวิภัติพหูพจน์ ก็มีวิภัติเพียงตัวเดียว ไม่มีความจำเป็นต้องใช้รูปพหูพจน์ แต่ในสูตรท่านใช้รูปพหูพจน์ พระพุทธปิยะจึงอธิบายว่าการแสดงไว้ด้วย พหุวจน ศัพท์ที่เกินมาในสูตรนี้ มีประโยชน์เพื่อรวบรวมปฐมาวิภัติอีกด้วย]

คาม์ โว คจฺเจยฺยาถ, คาม์ โน คจฺเจยฺยาม.

เช่น

[ปฐมา พหูพจน์] คาม์ โว คจฺเจยฺยาถ (พวกท่านพึงไปสู่หมู่บ้าน)

[ปฐมา พหูพจน์] คาม์ โน คจฺเจยฺยาม (พวกเราพึงไปสู่หมู่บ้าน)

การประกอบรูปศัพท์ โว

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง โย ปฐมาวิภัติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา”

ในเพราะ โย วิภัติ แปลง ตุมฺห ศัพท์กับ โย วิภัติเป็น โว ด้วยการแสดง พหุวจน ศัพท์ในสูตรว่า “พหุวจนเส โวโน”

สำเร็จรูปเป็น โว

[ปทรูปสิทธินี้สัยเกาประมวลอรรถของ โว และ โน ๖ อย่างว่า

ปจฺจตฺเต อูปโยคฺมฺหิ

กรณฺเ สมฺปทานิเย

สามิมฺหิ จ นิปาตฺมฺหิ

เต โวโน ฉสุ ทิสฺสเร.^{๑๒๘}

“โว และ โน เหล่านี้ย่อมาจากในอรรถ ๖ อย่าง คือ ปฐมาวิภัติ ทุตติยาวิภัติ ตติยาวิภัติ จตฺตถีวิภัติ ฉฺฉวีวิภัติ และนิปาต”]

ตถา ปญจาทีนम्मฏฺจาสนฺदानัน กติสทฺทสฺส จาลิงฺคตฺตทา ติลิงฺเคปิ สมานัน ฐูปิ.

เช่นเดียวกันนี้ รูปใน ๓ ลิงค์ของศัพท์มี ปญจ เป็นต้นมี อฏฺจาส เป็นที่สุด และของ กติ ศัพท์ มีความเสมอกันเพราะศัพท์เหล่านั้นไม่มีเพศ

[ท่านแสดงอลึงคนามคือ ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์แล้ว บัดนี้จะแสดงอลึงคนามอื่นๆ จึงกล่าวข้อความนี้ จะเห็นได้ว่าสังขยาศัพท์คือ เอก ทฺวิ ติ และ จตุ ท่านนับเข้าในสรรพนาม ส่วนสังขยาศัพท์ตั้งแต่ ปญจ เป็นต้นไป ไม่ใช่สรรพนาม ดังนั้น สังขยาศัพท์ตั้งแต่ เอก ถึง จตุ จึงใช้แทนนามนามได้โดยไม่จำเป็นต้องมี บทวิเศษยะต่อท้าย เช่น เอก (บุรุษคนหนึ่ง) เทว (บุรุษสองคน) ตโย (บุรุษสามคน) จตฺตารอ (บุรุษสี่คน) ส่วนสังขยาศัพท์ตั้งแต่ ปญจ เป็นต้นไปต้องมีบทวิเศษยะต่อท้ายเพราะใช้แทนนามไม่ได้ เช่น ปญจ บุริสา (บุรุษห้าคน) ดังนี้ เป็นต้น]

อลึงคตฺตทา เอว ปญจาทีโต อิตฺธิปฺปจฺจยาภาโว.

อิตฺธิปฺปจฺจยฺยอมนํไม่ลงท้าย ปญจ ศัพท์เป็นต้นเพราะศัพท์เหล่านั้นไม่มีเพศนั้นเทียว

[คำว่า อิตฺธิปฺปจฺจย มาจาก อิตฺธิชฺตกปฺปจฺจย ลบ ชฺตก ศัพท์ในท่ามกลางสมาสเพื่อย่อคำ

สังขยาศัพท์มี ปญจ (ห้า) เป็นต้นถึง อฏฺจาส (สิบแปด) จัดเป็นอลึงคนาม เพราะไม่มีรูปต่างกันในเพศทั้ง ๓ จึงไม่ลงอิตฺธิปฺปจฺจยฺยท้ายศัพท์เหล่านี้ เช่น ปญจ คตโย (คติ ๕) ไม่ต้องลง อา ปฺปจฺจยฺยท้าย ปญจ ส่วนสังขยาศัพท์ที่แสดงอรรถว่า สิบเก้า คือ เอกฺกนวิสติ (ยี่สิบหยาอนหนึ่ง) เป็นอิตฺถิลิงค์แน่นอน แม้สังขยาศัพท์ ถัดจากนี้ไปก็มีลิงค์แน่นอนเช่นกัน กล่าวคือ

วิสติ	(ยี่สิบ)	อิตฺถิลิงค์ เอกพจน์
ตีสติ	(สามสิบ)	อิตฺถิลิงค์ เอกพจน์
จตฺตาลีสี	(สี่สิบ)	อิตฺถิลิงค์ เอกพจน์
ปญฺจาส	(ห้าสิบ)	อิตฺถิลิงค์ เอกพจน์
สฏฺฐิจิ	(หกสิบ)	อิตฺถิลิงค์ เอกพจน์
สตฺตติ	(เจ็ดสิบ)	อิตฺถิลิงค์ เอกพจน์
อสีติ	(แปดสิบ)	อิตฺถิลิงค์ เอกพจน์
นวุติ	(เก้าสิบ)	อิตฺถิลิงค์ เอกพจน์
เอกฺกนสตํ	(เก้าสิบเก้า)	นปฺงฺสกลิงค์ เอกพจน์

สตํ	(ร้อย)	นปุงสกฺลิ่งค์ เอกพจน์
สทสฺสํ	(พัน)	นปุงสกฺลิ่งค์ เอกพจน์
ทสทสฺสํ	(หมื่น)	นปุงสกฺลิ่งค์ เอกพจน์
สตสทสฺสํ	(แสน)	นปุงสกฺลิ่งค์ เอกพจน์
ทสสตสทสฺสํ	(ล้าน)	นปุงสกฺลิ่งค์ เอกพจน์
โกฏฺฐิ	(โกฏิ)	อิตถิลิ่งค์ เอกพจน์]

“ปณจ โย” อิติธ-

ในอุทาหรณ์ว่า ปณจ โย (ลง โย วิภัตติท้าย ปณจ) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“โยสุ ทฺวินัน ทฺเว จา”ติ อิตฺโต “โยสุ”ติ วตฺตเต, “อิตฺติปุมนปฺสกฺสงฺขยฺน”ติ จ.

บทว่า โยสุ (ในเพราะ โย วิภัตติ) จากสูตรว่า โยสุ ทฺวินัน ทฺเว จ (แปลง ทฺวิศัพท์ที่แสดงอิตถิลิ่งค์ ปุงลิ่งค์ และนปุงสกฺลิ่งค์ กับวิภัตติ เป็น ทฺเว และอื่นๆ ในเพราะ โย วิภัตติ) นี้ย่อตามมา และสูตรว่า อิตฺติปุมนปฺสกฺสงฺขยฺน (ที่แสดงอิตถิลิ่งค์ ปุงลิ่งค์ และนปุงสกฺลิ่งค์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[สูตรว่า อิตฺติปุมนปฺสกฺสงฺขยฺน เป็นอธิการสูตรที่พบในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๑๓๑) แต่ปทรุปสิทธิปกรณ์มิได้กล่าวถึงสูตรนี้ไว้ และเมื่อนำมาใช้ในสูตรต้องเปลี่ยนจากปฐมาวิภัตติเป็นณัฐวิภัตติว่า อิตฺติปุมนปฺสกฺสงฺขยฺนํ ตามบทว่า ปณจาทินํ]

๒๕๑. ปณจาทินมกาโร.

แปลงสระท้ายของ ปณจ ศัพท์เป็นต้นที่แสดงอิตถิลิ่งค์ ปุงลิ่งค์ และนปุงสกฺลิ่งค์ กับวิภัตติเป็น อ อักษร ในเพราะ โย วิภัตติ

อนฺโต อ.ที่สุตฺต สงฺขยฺนํ ของสังขยาศัพท์ท. ปณจาทินํ อันมี ปณจ เป็นต้น อิตฺติปุมนปฺสกฺสงฺขยฺนํ อันนับเข้าในอิตถิลิ่งค์ ปุงลิ่งค์ และนปุงสกฺลิ่งค์ สวิภตฺตินํ อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ อกาโร เป็น อ อักษร โหติ ย่อมเป็น โยสุ ในเพราะ โย วิภัตติท. ๗

อนฺตาเปกฺขายํ ฉณฺฐิ.

นักฎีวิภัตตินี้มองหา อนุต ศัพท์[มาสัมพันธ์ด้วย]

ปญจาทีน อฏจารสนตานิ สงขยานัน อิตถิปุมนปฺสเก วตตมานานมนตสฺส สวิภตฺติสฺส อกาโร
โหติ โยสุ ปเรสุ.

แปลงสระที่สุดของสังขยามี ปญจ เป็นต้น มี อฏจารส เป็นที่สุดที่เป็นไปในอิตถิลิงค์
ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์กับวิภัตติเป็น อ อักษรในเพราะ โย วิภัตติเบื้องหลัง

อาเออาเทศาปวาโทย.

วิธีนี้เป็นสูตรห้ามการแปลง [โย วิภัตติ] เป็น อา และ เอ

[ตามปกติท้าย ปญจ ก็เป็น อ อยู่แล้ว การที่ท่านให้แปลง อ เป็น อ นี้ก็เพื่อป้องกันการแปลงเป็น
อา และ เอ ด้วยสูตรว่า สพพโยนินมาเอ นั่นเอง

คำว่า อาเออาเทศาปวาโทย ตัดบทเป็น อาเออาเทศ + อปวาโท + อย]

ปญจกฺขนฺธา, ปญจ คติโย, ปญจ อินฺทฺริยานิ.

[ปฐมมา ปุงลิงค์] ปญจกฺขนฺธา (ขันธ์ ๕)

[ปฐมมา อิตถิลิงค์] ปญจ คติโย (คติ ๕)

[ปฐมมา นปุงสกลิงค์] ปญจ อินฺทฺริยานิ (อินทรีย์ ๕)

การประกอบรูปศัพท์ ปญจ

ศัพท์เดิมเป็น ปญจ

ลง โย ปฐมาวินิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจฺมา”

แปลง อ ท้าย ปญจ กับ โย วิภัตติเป็น อ ด้วยสูตรว่า “ปญจาทีนมาโร”

สำเร็จรูปเป็น ปญจ

เอวํ ทุตฺติยาถ.

ในทุตติยาวิภัตติ ก็พึงทราบอย่างนี้

“สุนฺหิสฺสู”ติ วุตฺตเต.

บทว่า สุนฺหิสฺสู (ในเพราะ สฺ, นํ และ หิ วิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๕๒. ปญจาทินมตฺตํ.

สระท่ายของสังขยามี ปญจ ศัพท์เป็นต้นย่อมถึงความเป็น อ ในเพราะ สฺ, นํ และ หิ วิภัตติ

อนโต อ.ที่สุตฺต สงฺขยานํ ของสังขยาศัพท์ท. ปญจาทินํ อันมี ปญจ เป็นต้น อาปชฺชเต ย่อมถึง อดตํ ซึ่งความเป็น อ สุนฺหิสฺสู ในเพราะ สฺ, นํ และ หิ วิภัตติท. ๒

ปญจาทินมจฺจารสนฺตานํ สงฺขยานมนฺโต อดตมาปชฺชเต สุนฺหิจฺเจเตสุ ปเรสุ.

สระท่ายของสังขยามี ปญจ เป็นต้น มี อจฺจารส เป็นที่สุดย่อมถึงความเป็น อ ในเพราะ วิภัตติเหล่านี้คือ สฺ, นํ และ หิ วิภัตติ เบื้องหลัง

เอตตทึฆาปวาโทยํ.

วิธีนี้เป็นสูตรห้ามการแปลง อ เป็น เอ และการที่ฆะ

[การแปลง อ เป็น อ ในเพราะ สฺ, นํ และ หิ วิภัตตินี้ มีประโยชน์เพื่อห้ามการแปลง อ เป็น เอ ในเพราะ สฺ และ หิ วิภัตติด้วยสูตรว่า สฺหิสฺสุกาโร เอ และห้ามการที่ฆะ อ เป็น อา ในเพราะ นํ วิภัตติด้วยสูตรว่า สุนฺหิสฺสู จ]

ปญจหิ ปญจภิ, ปญจนนํ, ปญจหิ ปญจภิ, ปญจนนํ, ปญจสุ.

[ตติยา] ปญจหิ ปญจภิ

[จตุตถิ] ปญจนนํ

[ปัญจมี] ปญจหิ ปญจภิ

[ฉฺฉฐิ] ปญจนนํ

[สัตตมี] ปญจสุ

การประกอบรูปศัพท์ ปญจนนํ

ศัพท์เดิมเป็น ปญจ

ลง น จตุตถีวิภัติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “สมุปรทานะ จตุตถิ”

ในเพราะ น วิภัติ แปลงสระ อ ท้าย ปญจ เป็น อ ด้วยสูตรว่า “ปญจาทินมตฺตํ”

ในเพราะ น วิภัติ ลง น อาคมด้วยสูตรว่า “โน จ ทฺวาทิตฺโต นฺมฺหิ”

สำเร็จรูปเป็น ปญจนนํ

ปญจ สหุทปทมาลา

วิภัติ	พหูพจน์
ปฐมา	ปญจ
ทุติยา	ปญจ
ตติยา	ปญจहि ปญจภิ
จตุตถิ	ปญจนนํ
ปัญจมี	ปญจहि ปญจภิ
ฉกฺชี	ปญจนนํ
สัตตมี	ปญจสุ

เอวํ ฉสตุตถอฏฺจนวทสสหุทา.

ศัพท์ว่า ฉ, สตุต, อฏฺจ, นว และ ทส พึงกระจายเหมือนอย่างนี้

“เอกณฺจ ทส จา”ติ อตฺเถ ทฺวนทฺสมาเส “เอเกน อธิกา ทส”ติ อตฺเถ ตปฺปุริเส วา กเต-

เมื่อวันทสมาสถูกกระทำแล้วในเนื้อความว่า เอกณฺจ ทส จ (หนึ่งและสิบ = ๑๑) หรือ
ว่า ตปฺปุริสสมาสถูกกระทำแล้วในเนื้อความว่า เอเกน อธิกา ทส (๑๐ เพิ่มอีก ๑) [พระกัจจายนะ
จะกล่าววิธีนี้]

[ท่านแสดงสังฆชาศัพท์ตั้งแต่ เอก (หนึ่ง) ถึง ทส (สิบ) ไว้แล้ว บัดนี้ จะแสดงสังฆชาศัพท์ตั้งแต่
เอกาทส (สิบเอ็ด) เป็นต้นไป จึงกล่าวข้อความนี้ คำว่า เอกาทส เป็นศัพท์สมาสที่เชื่อม เอก ศัพท์กับ ทส
ศัพท์ เข้าด้วยกันโดยวิธีสมาส ๒ อย่าง คือ

๑. วันทสมาส เอกณฺจ ทส จ = เอกาทส (๑ และ ๑๐)

๒. ตปฺปุริสสมาส เอเกน อธิกา ทส = เอกาทส (๑๐ เพิ่มอีก ๑)

บทว่า เอก ใช้เป็นนปฺงสกลิงค์เพราะศัพท์สามัญทั่วไปที่ไม่ระบุสิ่งใดสิ่งหนึ่งนิยมใช้เป็นนปฺงสกลิงค์
ดังข้อความว่า

สามณฺยวจนฺนํ หิ นปฺงสกลิงฺเคน นิตฺติภูจฺ. ^{๑๒๙}

โดยแท้จริงแล้ว คำสามัญทั่วไปแสดงไว้ด้วยนปฺงสกลิงค์

อีกมติหนึ่งกล่าวว่าศัพท์สามัญทั่วไปอาจใช้เป็นปฺงลึงค์หรืออนปฺงสกลิงค์ก็ได้ ตามความปรารถนา
ของผู้กล่าว ดังข้อความในคัมภีร์พาลาวตารว่า

สามณฺยณฺยมิเต สทฺโท

นิตฺติสฺสตี ปุเมน วา

นปฺงสเคน วาปีติ

สทฺทสตุถิวู วิทุ. ^{๑๓๐}

“ผู้รู้คัมภีร์ไวยากรณฺ์ทราบว่ เมื่อปรารถนาอรธสามัญทั่วไป ศัพท์ย่อมแสดง

ด้วยปฺงลึงค์หรืออนปฺงสกลิงค์”

แม้คัมภีร์ปทสาธนะก็กล่าวว่

นปฺงสเคน ลิงฺเคน

สทฺโททาหุ ปุเมน วา

นิตฺติสฺสตีติ ฃาตพฺพ-

มวิเสเส ปนิจฺฉิตฺ. ^{๑๓๑}

“อนึ่ง เมื่อปรารถนาอรธสามัญพึงทราบว่ศัพท์ย่อมแสดงด้วยนปฺงสกลิงค์หรือ
ปฺงลึงค์”]

“สงฺขยาเน”ติ วตฺตเต.

บทว่า สงฺขยาเน (ในเพราะสังขยาศัพท์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๕๓. เทวภูจฺจานมากาโร วา.

แปลงสละท่ายของ ทฺวิ, เอก และ อฏฺจ เป็น อา อักษรในเพราะสังขยาศัพท์ตาม
อุทาหรณ์

อนฺโต อ.ที่สุตฺ เทวภูจฺจํ ของ ทฺวิ, เอก และ อฏฺจ ท. อาภาโร เป็น อา อักษร โหติ
ย่อมเป็น สงฺขยาเน ในเพราะสังขยาศัพท์ วา ตามอุทาหรณ์ ๒

ทฺวิเอกอฏฺจอิจฺเจเตสมนฺโต อาภาโร โหติ วา สงฺขยาเน อุตฺตรปเท ปเร.

แปลงสละท่ายของศัพท์เหล่านี้คือ ทฺวิ, เอก และ อฏฺจ เป็น อา อักษรในเพราะบท
หลังที่เป็นสังขยาเบื้องหลัง

[คำว่า สงฺขยาเน หมายถึง สังขยาศัพท์ที่เป็นนิमितอยู่เบื้องหลัง มิได้หมายถึงความเป็นสังขยา-
ประธานดังอุทาหรณ์ว่า ภิกฺขุณฺ สตฺ (ร้อยแห่งภิกษุทั้งหลาย)]

วตฺตติตฺวิภาสาย.

วา ศัพท์นี้เป็นวตฺตติตฺวิภาสา

[วา ศัพท์แสดงวิธี ๓ ประการ คือ

๑. นิจฺจวิธิ คือ แปลงสละท่ายเป็น อา แน่นอนในเพราะ ทส เช่น ทฺวาทส, เอกาทส, อฏฺจาทส
๒. อนิจฺจวิธิ คือ แปลงสละท่ายของ ทฺวิ เป็น อา ได้บ้าง ในเพราะ วีสติ และ นฺวุติ เช่น ทฺวา-
วีสติ หรือ เทววีสติ, ทฺวานฺวุติ หรือ เทวานฺวุติ
๓. อสฺนตฺวิธิ คือ ไม่แปลงสละท่ายของ เอก และ อฏฺจ เป็น อา ในเพราะ วีสติ และ นฺวุติ เช่น
เอกวีสติ เอกนฺวุติ, อฏฺจวีสติ อฏฺจนฺวุติ]

เอกาทส, ทฺวาทส, อฏฺจาทส.

เอกาทส (๑๑)

ทวารทส (๑๒)

อฏฐจารส (๑๘)

การประกอบรูปศัพท์ เอกาทส

ศัพท์เดิมเป็น เอกาทส

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา”

ในเพราะสังขยาศัพท์ แปลงสละท้ายของ เอก เป็น อา ด้วยสูตรว่า “เทวกฎจนามกาโร วา”

ในเพราะ โย วิภัตติ แปลงสละท้ายของ เอกาทส กับ โย วิภัตติเป็น อ ด้วยสูตรว่า “ปญจาทินมกาโร”

สำเร็จรูปเป็น เอกาทส

สงขยานนติ กิมตถิ.

บทว่า สงขยานน (ในเพราะสังขยาศัพท์) มีประโยชน์อะไร

เอกทนโต, ทวิทนโต, อฏฐตถมโ.

บทว่า สงขยานน (ในเพราะสังขยาศัพท์) มีประโยชน์เพื่อปฏิบัติวิธีดังกล่าวใน
อุทาหรณ์ว่า

เอกทนโต (ผู้มีงาเดียว)

ทวิทนโต (ผู้มีงาคู่)

อฏฐตถมโ (มี ๘ เส้า)

[ในอุทาหรณ์ข้างต้น บทหลังเป็นนามศัพท์ธรรมดา มิใช่สังขยาศัพท์ จึงไม่แปลงเป็น อา ด้วย
สูตรนี้]

“วา”ติ วัตตเต.

บทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๕๔. เอกาதிโต ทส ร สงฺขยาน.

แปลง ท ของ ทส ท้าย เอก เป็นต้นเป็น ร ในสังขยาได้บ้าง

ร อ. ร อาเทศ ทสฺส แห่ง ท อักษร ทส (ทสฺส) ของ ทส ศัพท์ วัตตมานสฺส อันเป็นไปอยู่ สงฺขยาน ในสังขยา ปรสฺส อันเป็นเบื้องหลัง สงฺขยาโต จากสังขยาศัพท์ เอกาติโต อันมีเอก เป็นต้น โหติ ย่อมมี วา บ้าง ๕

[บทว่า ทส ในสูตรนี้มาจาก ทสฺส เมื่อควรกล่าวว่า เอกาติโต ทสฺส ร สงฺขยาน ให้ลบนัญสีวิภัติเพื่อย่อคำ แม้บทว่า ร ก็มาจาก โร ลบนัญสีวิภัติเพื่อให้คำสละสลวย นอกจากนี้ ยังมีการเพิ่มพลาสุเสสะว่า ทสฺส (ของ ท) เพราะเป็นอักษรที่อยู่ติดกับนิमितคือ เอกาติโต (ท้าย เอก เป็นต้น)

อาทิ ศัพท์ในคำว่า เอกาติโต หมายถึง ทวิ และ ติ เท่านั้น จึงมีรูปเป็น ทวารส และ เทรส

วา ศัพท์มีอรรถว่า วิกัปปนะ ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์และปทรูปสิทธิปกรณ์ จึงมีรูปไม่แน่นอนเป็น เอกาทส, เอการส ฯลฯ ส่วนโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริเฉทที่ ๒ สูตร ๑๐๓) กล่าวว่าเมื่ออรรถววัตถิตวิภาสา จำแนกเป็น ๓ วิธี คือ

๑. นิจจวิธิ คือรูปว่า ปนฺนรส, พารส

๒. อนิจจวิธิ คือรูปว่า เอการส เอกาทส, พารส ทฺวาทส, ปนฺนรส ปณฺจทส, สตฺตฺรทส สตฺตฺททส, อฏฺจาทส อฏฺจาทส

๓. อสันตวิธิ คือรูปว่า จตฺตฺททส

คำว่า สงฺขยาน ที่ตามมาในสูตรว่า เทวภูจฺจานมากาโร วา แปลว่า “ในเพราะสังขยาศัพท์” จัดเป็นบทนิमितตะ แต่ในสูตรนี้แปลว่า “ในสังขยา” จัดเป็นบทวิสยาธาระเหมือนคำว่า คณเน ในสูตรว่า คณเน ทสฺส เป็นต้น

ปทรูปสิทธิภูิกากล่าวว่าคำว่า “ในสังขยา” หมายถึง ในสังขยาประธานะ กล่าวคือ เมื่อใช้นับจำนวนที่เรียกว่า สังขยาประธานะ คือ มีการนับเป็นประธาน เช่น ทส, เอกาทส อย่างนี้ สามารถแปลงเป็น เอการส ได้ ขยายความก็คือ เมื่อใช้นับจำนวนให้กระจายค่านามเป็นวิภัติที่ ๖ เช่น บุริสานํ เอการส (บุรุษ ๑๑ คน)

เช่นนี้ให้แปลง ท เป็น ร ได้ แต่ถ้าใช้เป็นวิเสสนะของค่านาม ท่านถือว่าเป็นสังขเยยยะ คือเป็นสิ่งที่ถูกนับ ซึ่งเรียกว่า สังขเยยยปรานะ คือ มีสิ่งที่ถูกนับเป็นประธาน เช่น เอกาทส ปุริสา (บุรุษ ๑๑ คน) เช่นนี้มีใช้ สงฺขยาน (ในสังขยา) จะแปลง ท เป็น ร ไม่ได้ ดังข้อความกล่าววว่า

สงฺขยานเต กิมตถิ. เอกาทส กามภูมิโย. เอตถ ปน สงฺขเยยยภูมิอาทิตฺตฺรปทสฺส สนนฺนิฏฺฏานน
สงฺขเยยเย น วตฺตเต.^{๑๓๒}

ถามว่า บทว่า สงฺขยาน มีประโยชน์อะไร ตอบว่า บทว่า สงฺขยาน มีประโยชน์เพื่อห้ามวิธี ดังกล่าวในอุททาหารณ์ว่า เอกาทส กามภูมิโย อนึ่ง คำว่า เอกาทส ในพากย์นี้ยอมไม่เป็นไปในสังขเยยยะอันเป็นที่ตั้งของบทหลังมี ภูมิ ศัพท์เป็นต้นซึ่งเป็นสิ่งที่ถูกนับ

อย่างไรก็ตาม มติของปทรูปลัทธิภูิกานี้ ไม่เป็นที่ยอมรับของนักปราชญ์ทั่วไป เพราะศัพท์ว่า เอการส ไม่มีรูปที่เป็นสังขยาปรานะว่า ปุริसानเอการส (ดู สูตร ๒๒๗)]

เอกาทิตฺตํ สงฺขยาโต ปรสฺส ทสฺส อาทิสฺส ทสฺส รกาโร โหติ วา สงฺขยาน.

แปลง ท ที่อยู่ต้น ทส ทำยสังขยาศัพท์มี เอก เป็นต้น เป็น ร อักษรในสังขยา ตามอุททาหารณ์

เสสํ สมนํ.

รูปที่เหลือก็เหมือนกัน

เอการส, เอกาทส.

เช่น เอการส เอกาทส (๑๑)

การประกอบรูปศัพท์ เอการส

ศัพท์เดิมเป็น เอกาทส

ลง โย ปฐมาวินัดติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจฺมา”

ในเพราะสังขยาศัพท์ แปลงสระท้ายของ เอก เป็น อา ด้วยสูตรว่า “เทวกฎฺจานมากาโร วา”

แปลง ท เป็น ร ด้วยสูตรว่า “เอกาทิตฺตํ ทสฺ ร สงฺขยาน”

ในเพราะ โย วินัดติ แปลงสระท้ายของ เอการส กับ โย เป็น อ ด้วยสูตรว่า “ปญฺจาทินมากาโร”

สำเร็จรูปเป็น เอการส

เทว จ ทส จ, ทวีหิ วา อธิกา ทสชาติ “ทวิทส” อธิธ-

ในอุทาหรณ์ว่า ทวิทส นี้ ซึ่งใช้ในความหมายว่า สองกับสิบ หรือว่า สิบเพิ่มอีกสอง [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“วา”ติ วตตเต.

บทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๕๕. วิสติทเสสุ พา ทวิสฺส ตฺ.

แปลง ทวิ เป็น พา ในเพราะ วิสติ, ทส และสังขยาอื่นๆ ได้บ้าง

พา อ. พา อาเทศ ทวิสฺส ของ ทวิ ศัพท์ โหติ ย่อมมี วิสติทเสสุ ตฺ ในเพราะ วิสติ และ ทส ท. ด้วย วา บ้าง ๗

วิสติทสอิจเจเตสุ ปเรสุ ทวิสทสส พา โหติ วา.

แปลง ทวิ ศัพท์เป็น พา ในเพราะสังขยาเหล่านี้คือ วิสติ และ ทส ที่อยู่เบื้องหลัง ได้บ้าง

ตฺสทฺเทน ตีสายมฺปิ.

[แปลง ทวิ เป็น พา] แม้ในเพราะ ตีส ด้วย ตฺ ศัพท์

[ตฺ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจจะเหมือน จ ศัพท์ คือ รวบรวมการแปลง ทวิ เป็น พา ในเพราะ ตีส ศัพท์]

รกาโร อาตตณฺจ.

[การแปลง ท] เป็น ร และ[การแปลง อิ ที่ ทฺวิ] เป็น อา ย่อมมี

[การแปลง ท เป็น ร มีในรูปว่า พารส ซึ่งแปลง ทฺวิ เป็น พา ด้วยสูตรนี้เมื่อไม่แปลงเป็น พา ก็ ให้แปลง อิ ของ ทฺวิ เป็น อา มีรูปว่า ทฺวาทส เพราะ วา ศัพท์แสดงอรรถวิกัปณะจึงมิได้สองรูป]

พารส, ทฺวาทส.

เช่น

พารส (๑๒)

ทิวาทส (๑๒)

การประกอบรูปศัพท์ พารส

ศัพท์เดิมเป็น ทิวาทส

ลง โย ปฐมาวินัดติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา”

ในเพราะ ทส ศัพท์ แปลง ทิวี เป็น พา ด้วยสูตรว่า “วิสติตเสสุ พา ทิวีสส ดุ”

แปลง ท ของ ทส ท้าย ทิวี เป็น ร ด้วยสูตรว่า “เอกาทิโต ทส ร สงฺขยานะ”

ในเพราะ โย วินัดติ แปลง โย กับสระท้ายของ พารส เป็น อ ด้วยสูตรว่า “ปญฺจาทินมกาโร”

สำเร็จรูปเป็น พารส

[ศัพท์ว่า พากุล ซึ่งเป็นชื่อของพระเถระรูปหนึ่ง ก็ประกอบรูปศัพท์อย่างเดียวกันนี้ โดยมาจาก ทิวี ศัพท์ + กุล ศัพท์ คำว่า พากุล นี้แปลว่า “ผู้เกิดในสองตระกูล” คือ ตอนแรกเกิดในท้องมารดา ภายหลัง ถูกปลากลิ่นเข้าไป มีคนฆ่าท้องปลา จึงมีชีวิตอยู่ต่อมาแล้วได้รับการเลี้ยงดูจากอีกตระกูลหนึ่ง จึงถือว่าเป็น ผู้เกิดในสองตระกูล]

ตโย จ ทส จ, ตีหิ วา อธิกา ทสาดิ เทรส.

สามกับสิบ หรือว่า สิบเพิ่มอีกสาม ชื่อว่า เทรสะ (สิบสาม)

เอตถ “เตสุ วุฑฺธิ” ติวาทินา ติสทฺทสฺส เตอาทโส อานวุติยา.

ในอุทาหรณ์นี้ การแปลง ตี ศัพท์เป็น เต ย่อมมีในเพราะสังขยาศัพท์ถึง นวุติ ด้วย สูตรว่า เตสุ วุฑฺธิ เป็นต้น

[ท่านให้แปลง ตี ศัพท์เป็น เต ในเพราะสังขยาศัพท์คือ ทส, วิสติ, ตีสติ, จตฺตาลีส, ปญฺญาส, สฎฺฐิ, สตฺตติ, อสฺติ และ นวุติ มีรูปเป็น เทรส, เตวิสติ, เตตฺตีสติ, เตจตฺตาลีส, เตปญฺญาส, เตสฎฺฐิ, เตสตฺตติ, ตฺยาสฺติ และ เตนวุติ]

จตุตาโร จ ทส จ, จตุหิ วา อธิกา ทสาดิ “จตุททส” อิจจตุร

ในอุทาหรณ์ว่า จตุททส นี้ ซึ่งใช้ในความหมายว่า สี่กับสิบ หรือว่า สิบเพิ่มอีกสี่ [คือ ๑๔]

“คณเน, ทสสสา”ติ จ วตตเต.

บทว่า คณเน (ในสังขยา) และบทว่า ทสสส (แห่ง ทส) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๕๖. จตุปทสส โลโป ตตุตฺรปทาติจสฺส จุโจปิ นวา.

ตุ ของ จตุ ซึ่งเป็นอุปัทวะของ ทส ศัพท์อันเป็นไปในสังขยา ย่อมถูกลบ และแปลง จ ซึ่งอยู่ต้นบทหลังเป็น จุ หรือ โจ ในบางแห่ง

ตุ อ. ตุ ศัพท์ จตุปทสส ของอุปัทวะคือ จตุ โลโป เป็นศัพท์ถูกลบ โหติ ย่อมเป็น ๗ จุโจปิ แม้ อ. จุ และ โจ อาเทศท. อตุตฺรปทาติจสฺส ของ จ อันเป็นเบื้องต้นของบทหลัง โหนติ ย่อมมี นวา ในบางแห่ง ๗

[คำว่า ตตุตฺรปทาติจสฺส ตັตบทเป็น ตุ + อตุตฺรปท + อาติจสฺส มีรูปวิเคราะห์ว่า อตุตฺรปทสส อาติ อตุตฺรปทาติ, อตุตฺรปทาติ จ สโร โจ เจติ อตุตฺรปทาติโจ (อตุตฺรปทาติจะ คือ จ อันเป็นเบื้องต้นของบทหลัง)]

คณเน ทสสสาทิมฺหิ จิตฺสฺส จตุอิจฺเจตฺสฺส อุปทสฺส ตฺสทฺโท โลโป โหติ,

ตุ ศัพท์ของอุปัทวะว่า จตุ อันตั้งอยู่ต้น ทส อันเป็นไปในสังขยานี้ ย่อมถูกลบ

[คำว่า โลโป เป็นกรรมสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ลุปเตติ โลโป หรือ โลปนีโยติ โลโป (โลปะ คือ ศัพท์ถูกลบ) ดั่งคัมภีร์ฎีกาอธิบายว่า โลปนีโย (พึงถูกลบ)

คำว่า จุโจ มีรูปวิเคราะห์ว่า จุ จ โจ จ จุโจ (จุโจ คือ จุ และ โจ) ลป โย วิภตติด้วยสูตร สทฺพาส-
มาจุโส เป็นต้น]

อตุตฺรปทาติมฺหิ จิตฺสฺส จตุปทสฺส จการสฺส จุโจอาเทศา โหนติ นวา.

แปลง จ อักษรของ จตุ ซึ่งเป็นอุปัทวะอันอยู่ต้นของบทหลัง เป็น จุ หรือ โจ ได้บ้าง

จตุทส, โจทส, จตุทส.

เช่น

จตุทส (๑๔)

โจทส (๑๔)

จตุทส (๑๔)

การประกอบรูปศัพท์ จตุทส

ศัพท์เดิมเป็น จตุทส

ลง โย ปฐมวิภัติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา”

ลบ ตฺ ของ จตุ และแปลง จ เป็น เป็น จุ ด้วยสูตรว่า “จตุปทสส โลโป ตตุตฺรปทาทิจสฺส จุโจป
นวา”

ช้อน ทฺ เป็น ทฺท ด้วยสูตรว่า “ปร เทวภาโว จาเน”

ในเพราะ โย วิภัติ แปลง อ ท้าย จตุทส กับ โย เป็น อ ด้วยสูตรว่า “ปญจาทินมกาโร”

สำเร็จรูปเป็น จตุทส

อปีคคทณน อนุปทสสาปี คณน ปทาทิจการสส โลโป, จุโจ โหนติ นวา.

ให้ลบ จ อักษรซึ่งอยู่ต้นบทอันเป็นไปในสังขยา แม้มิใช่อุปปะทะ และให้แปลง [จ นั้น]
เป็น จุ หรือ โจ ด้วย อปี ศัพท์ได้บ้าง

ยถา ตาลีส์, จตุตาลีส์, โจตาลีส์, จตุตาลีส์.

เช่น

ตาลีส์ (๔๐)

จตุตาลีส์ (๔๐)

โจตาลีส์ (๔๐)

จตุตาลีส์ (๔๐)

[คำว่า ตาลีส์ มาจาก จตุตาลีส์ ลบ จ ด้วย อปี ศัพท์ในสูตรนี้ เมื่อลบ จ ไปแล้ว พยัญชนะ ตฺ ที่
อาศัยสระ อ ใน จ จะอันตรธานไปเอง ไม่ต้องใช้สูตรลบแต่อย่างใด วิธีนี้เรียกว่า รุกขสกุณนัย คือ วิธีนกเกาะ
ต้นไม้ หมายความว่า ขณะที่นกเกาะต้นไม้อยู่ เมื่อต้นไม้ถูกตัดนกจะบินหนีไปเอง วิธีนี้เป็นลักษณะที่ผลหายไป

ในเมื่อเหตุสาบสูญไป เหมือนการปกติสระอีกครั้งหนึ่งในเมื่อลบริกัตตินามไปแล้ว (ดู สูตร ๓๓๓)

ศัพท์เหล่านี้มาจาก ทส ที่มาจาก ทส ๔ ศัพท์ แล้วทำเป็นเอกเสสให้เหลือศัพท์เดียว หลังจากนั้น จึงแปลง ทส เป็น จตุตถ และแปลง โย เป็น อีส ท่านถือว่าเป็นศัพท์ที่สำเร็จมาด้วยวิธีการของศัพท์ิต (ดู สูตร ๔๑๓)]

ปญจ จ ทส จ, ปญจหิ วา อธิกา ทสาติ อตถ ปญจทส.

ปญจทส ใช้ในความหมายว่า ห้ากับสิบ หรือว่า สิบเพิ่มอีกห้า [คือ ๑๕]

“เตสุ วุฑฺธิ”ติอาทินา ปญจสททสฺส ทสฺวิสตีสุ กุวจิ ปนฺนปณฺณอาเทศา.

ให้แปลง ปญจ ศัพท์เป็น ปนฺน หรือ ปณฺณ ในเพราะ ทส และ วิสตี ในบางแห่งด้วย สูตรว่า เตสุ วุฑฺธิ เป็นต้น

ปนฺนรส

เช่น

ปนฺนรส (๑๕)

[ฉบับฉฺฉฐฺสสังคายนาทบอุทธารณ์สองรูปว่า ปนฺนรส, ปณฺณรส ในที่นี้ใช้ตามฉบับสิงหลและ พยาขยาของสิงหล ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ (สูตร ๒๕๖) กล่าวว่าให้แปลงเป็น ปนฺน และ ปณฺณ ตามลำดับ นิमितตะ กล่าวคือ แปลงเป็น ปนฺน ในเพราะ ทส และแปลงเป็น ปณฺณ ในเพราะ วิสตี ตามนัยนี้มีรูปเป็น ปนฺนรส และปณฺณวิสตี มตินี้สอดคล้องกับโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๙๙) ที่กล่าวว่า วิสตีท เสสุ ปญจสฺส ปณฺณปนฺนา (แปลง ปญจ เป็น ปณฺณ และ ปนฺน ในเพราะ วิสตี และ ทส)

อนึ่ง ในภาษาบาลีอาจแปลง ญฺ เป็น ญฺ ได้บ้าง เช่น ปญฺตติ = ปณฺตติ บางแห่งแปลง ญฺ เป็น ญฺ ได้ เช่น

-อาณา มาจาก อาณา (อา บทหน้า + ณา ธาตุ (อวโพธเน = ฐ) + อ ปัจจัย)

-อาณตติ มาจาก อาณตติ (อา บทหน้า + ณา ธาตุ + ตี ปัจจัย)

-อาณตต มาจาก อาณตต (อา บทหน้า + ณา ธาตุ + ต ปัจจัย)

-อาณาเปติ มาจาก อาณาเปติ (อา บทหน้า + ณา ธาตุ + ณาเป ปัจจัย + ตี วิกัตติ)

พึงเทียบเคียงบาลีและสันสกฤตดังต่อไปนี้

บาลี	สันสกฤต
อาณา	อาชฺมา
อาณตฺติ	อาชฺมปฺติ
อาณตฺต	อาชฺปฺต
อาณาเปติ	อาชฺมาเปติ]

การประกอบรูปศัพท์ ปณฺณรส

ศัพท์เดิมเป็น ปญฺจทส

ลง โย ปฐฺมาวิภักฺติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา”

ในเพราะ ทส ศัพท์ แปลง ปญฺจ เป็น ปณฺณ ด้วยสูตรว่า “เตสุ วุฑฺธิ” เป็นต้น

แปลง ท ห้าย ปญฺจ เป็น ร ด้วยสูตรว่า “อฏฺฐาหิโต จ”

ในเพราะ โย วิภักฺติ แปลงสระห้าย ปณฺณรส กับ โย เป็น อ ด้วยสูตรว่า “ปญฺจาทีนฺมกาโร”

สำเร็จรูปเป็น ปณฺณรส

ฉ จ ทส จ, ฉหิ วา อธิกา ทสาดิ อตเถ “ฉทส” อิติธ-

ในอุทาหรณ์ว่า ฉทส นี้ ซึ่งใช้ในความหมายว่า หกกับสิบ หรือว่า สิบเพิ่มอีกหก [คือ ๑๖]

“ฉสฺสา”ติ วตฺตเต.

บทว่า ฉสฺส (แห่ง ฉ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๕๗. ทเส โส นิจฺจณฺจ.

แปลง ฉ เป็น โส ในเพราะ ทส อย่างแน่นอน

โส อ. โส อาเทศ ฉสฺส ของ ฉ ศัพท์ โหติ ย่อมมี นิจฺจํ แน่นอน ทเส ในเพราะ ทส ศัพท์ ๗

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุกัฏณะ คือตั้ง ฉสฺส มาไว้ในสูตรนี้]

ฉฉิเจตสฺส สงฺขยาสทฺทสฺส นิจฺจํ โส โหติ ทเส ปเร.

แปลงสังขยาศัพท์ว่า ฉ นี้เป็น โส ในเพราะ ทส เบื้องหลังอย่างแน่นอน

“สงฺขฺยานํ, วา”ติ จ วุตตเต.

บทว่า สงฺขฺยานํ (ของสังฆยาศัพท์) และบทว่า วา (ตามอุทาหรณ์) ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรนี้]

๒๕๘. ล ทรานํ

แปลง ท และ ร ของสังฆยาศัพท์เป็น ล ตามอุทาหรณ์

ล อ. ล อาเทศ ทรานํ แห่ง ท และ ร ท. สงฺขฺยานํ ของสังฆยาศัพท์ท. โหติ ย่อมมี วา ตามอุทาหรณ์ ๗

สงฺขฺยานํ ทการรการานํ ลการาทโส โหติ วา.

แปลง ท อักษรและ ร อักษรของสังฆยาเป็น ล อักษรตามอุทาหรณ์

ลพานมวิเสโส.

ความไม่แตกต่างของ ล หรือ พ ย่อมมี

[ล และ พ ใช้แทนกันได้เหมือนคำว่า กาลปทุก, กาพทุก ไม่ต้องแปลง ล เป็น พ ด้วยสูตรเฉพาะ]

วตถิตวิภาสโตโย วาสทโท.

วา ศัพท์นี้มีอรรถว่า วตถิตวิภาสา

เตน “โสฬส” อิติ นิจจํ.

เพราะเหตุนั้น [การแปลง ท เป็น ล] ในอุทาหรณ์ว่า โสฬส ย่อมมีอย่างแน่นอน

การประกอบรูปศัพท์ โสฬส

ศัพท์เดิมเป็น ฉทส

โย ปฐมาวิปัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา”

ในเพราะ ทส แปลง ฉ เป็น โส ด้วยสูตรว่า “ทเส โส นิจจณฺจ”

แปลง ท เป็น ล ด้วยสูตรว่า “ล ทรานํ”

แปลงสระท้ายของ โสฬส กับ โย เป็น อ ด้วยสูตรว่า “ปณฺจาทินมกาโร”

สำเร็จรูปเป็น โสฬส

“เตพส เตรส จตุตาลีส์ จตุตารีส์”มิตี วิชาสา.

ในอุทาหรณ์ว่า “เตพส เตรส (๑๓), จตุตาลีส์ จตุตารีส์ (๔๐) ย่อมมีได้บ้าง
ทสปนุรสาทีสุ น จ โหติ.

ในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า ทส ปนุรสา [การแปลงดังกล่าว]ย่อมไม่มีนั้นเทียว

[วา ศัพท์แสดงวิธีถึง ๓ อย่าง คือ

๑. นิจจวิธิ มีรูปว่า โสฬส
๒. อนิจจวิธิ มีรูปว่า เตพส เตรส, จตุตาลีส์ จตุตารีส์
๓. อสันตวิธิ มีรูปว่า ทส, ปนุรสา เป็นต้น]

สตต จ ทส จ, สตตหิ वा अधिका तसाति अदुगे सदुत्रस, स्टतทस.

สตตรส หรือ สตตทส ใช้ในความหมายว่า เจ็ดกับสิบ หรือว่า สิบเพิ่มอีกเจ็ด

[คือ ๑๗]

อฏฺจ จ ทส จ, อฏฺจหิ วา อธิกา ทสาติ อตฺเถ “อฏฺจทส” อิติธ อาตฺเต กเต-

ในอุทาหรณ์ว่า อฏฺจทส นี้ ซึ่งใช้ในความหมายว่า สิบกับแปด หรือว่า สิบเพิ่มอีกแปด [คือ ๑๘] เมื่อความเป็น อา ถูกกระทำแล้ว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“วา, ทส, ร, สงฺขยาเน”ติ จ วตฺเตเต.

บทว่า วา (ได้บ้าง), บทว่า ทส (ของ ทส), บทว่า ร (เป็น ร) และบทว่า สงฺขยาเน (ในสังขยา) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๕๙. อฏฺจาทิโต จ.

แปลง ท ของ ทส ท้าย อฏฺจ เป็นต้นเป็น ร ในสังขยาได้บ้าง

ร อ. ร อาเทศ ทสฺส แห่ง ท ทสฺสฺส ของ ทส ศัพท์ วตฺตมานสฺส อันเป็นไปอยู่ สงฺขยาเน ในสังขยา ปรสฺส อันเป็นเบื้องหลัง สงฺขยาสทฺทโต จากสังขยาศัพท์ อฏฺจาทิโต อันมี อฏฺจ เป็นต้น โหติ ย่อมมี วา บ้าง ๗

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุภักตฺมณะ คือ ดึงบทว่า ทส และ ร มาไว้ในสูตรนี้]

อฏฺจาทิโต ทสทฺทสฺส ทการสฺส รกาโร โหติ วา สงฺขยาเน.

แปลง ท อักษรของ ทส ศัพท์ท้าย อฏฺจ เป็นต้นเป็น ร อักษรในสังขยาได้บ้าง

อฏฺจารส, อฏฺจาทส.

เช่น

อฏฺจารส (๑๘)

อฏฺจาทส (๑๘)

การประกอบรูปศัพท์ อฏฺจารส

ศัพท์เดิมเป็น อฏฺจทส

ลง โย ปฐมาวิปถติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจฺมา”

แปลง อ ของ อฏฺจ เป็นต้น อา ด้วยสูตรว่า “เทวกฺกฺจานมากาโร วา”

แปลง ท ห้าย อฏฺจ เป็น ร ด้วยสูตรว่า “อฏฺจาทิโต จ”

ในเพราะ โย วิภัตติ แปลงสระห้าย อฏฺจารส กับ โย เป็น อ ด้วยสูตรว่า “ปญฺจาทินมกาโร”

สำเร็จรูปเป็น อฏฺจารส

อฏฺจาทิโตติ กี.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า อฏฺจาทิโต (ห้าย อฏฺจ เป็นต้น)

จตุทฺทส.

บทว่า อฏฺจาทิโต (ห้าย อฏฺจ เป็นต้น) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า จตุทฺทส

[อาทิ ศัพท์หมายถึงเอาสังขยาที่มีจำนวนต่ำลงมา คือ ปญฺจ และ สดฺต เพราะสังขยา คือ เอก ทฺวิ และ ตี มีสูตรว่าไว้แล้วโดยเฉพาะว่า เอกาทิโต ทส ร สงฺขยาเน ส่วน จตุ และ ฉ ไม่มีการแปลงเป็น ร โดยมีรูปเป็น จตุทฺทส และ โสฬส

การตั้งสูตรนี้ซ้ำอีกในเมื่อมีสูตร เอกาทิโต ทส ร สงฺขยาเน แล้ว ก็เพราะว่าการแปลง ท เป็น ร ไม่มีห้าย จตุ และ ฉ จึงตั้งสูตรนี้ไว้ซ้ำอีกเพื่อให้หมายถึงเอาสังขยาต่ำกว่า อฏฺจ ลงมา เพราะสังขยาถัดจากนี้ไปคือ เอกุณฺวิสติ (๑๙) ไม่มี ทส ศัพท์อีกแล้ว

อนึ่ง การแปลง ท ของ ทส เป็น ร นี้ มีปรากฏแน่นอนในรูปว่า ปนฺนรส และ พารส ดังโมคคัลลานไวยากรณ์กล่าวว่า

ปนฺนพาทเสสุ นิจฺจ.^{๑๓๓}

การแปลงเป็น ร ย่อมมีแน่นอนในการอาเทศเป็น ปนฺน และ พา]

กตีสทฺโท พหฺวจนฺนโตว.

ศัพท์ว่า กติ มีพหฺวจนจะเป็นที่สุดเท่านั้น

[กติ ศัพท์ประกอบรูปศัพท์มาจาก กี ศัพท์ + ทติ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า กี ปริมาณ เอเตสนฺติ กติ (กติ คือ มีปริมาณเท่าไร) สันสกฤตยังมีรูปเป็น ยติ และ ตติ อีกด้วย โดยลง ทติ ปัจจัยห้าย ย และ ต ศัพท์ แต่บาลีไม่มีใช้รูปเหล่านี้]

“กติ โย” อธิษ นิจุจ โยโลปาติ.

ในอุทาหรณ์ว่า กติ โย (ลง โย วิภัตติท้าย กติ) นี้ ให้ลบ โย วิภัตติเป็นต้นอย่าง
แน่นอน

[กติ ศัพท์มีรูปเป็นพหูพจน์แน่นอน จึงลง โย วิภัตติ แล้วลบเสีย แม้คัมภีร์กาทันตระก็แสดงถึงการ
ลบ ชส วิภัตติ (= โย ปฐมา) และ ศส วิภัตติ (= โย ทุตिया) ท้าย กติ ศัพท์ ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

กเตศจ ชสศโสรลก.^{๑๓๔}

การลบ ชส และ ศส วิภัตติท้าย กติ ศัพท์ย่อมมี

อาทิ ศัพท์ในคำว่า โยโลปาติ หมายถึงการที่ชะสระเมื่อลบ โย วิภัตติแล้วด้วยสูตรว่า โยสุ กต-
นิการโลเปสุ ที่ฆ]

รสสตัด.

ความเป็นรัสสะย่อมมี

[เมื่อที่ชะแล้วให้รัสสะด้วยสูตรว่า กวจากิมชฎตฺตรานํ ที่ฆรสสา ปจฺเยสุ จ]

กติ ติฏฺจนฺติ, กติ ปสฺสสิ, กติหิ กติภิ, กตินํ, กติหิ กติภิ, กตินํ, กติสุ.

[ปฐมา] กติ ติฏฺจนฺติ (ชนเท่าไรยืนอยู่)

[ทุตिया] กติ ปสฺสสิ (เห็นชนเท่าไร)

[ตุตिया] กติหิ กติภิ

[จตุตถี] กตินํ

[ปัญจมี] กติหิ กติภิ

[ฉกฺฐี] กตินํ

[สัตตมี] กติสุ

[ปทรูปสิทธิฎีกากกล่าวว่า รูปว่า กติหิ กติภิ กติสุไม่ที่ชะ อิ เป็น อี ในเพราะ สุ และ หิ วิภัตติ ด้วย
จ ศัพท์ในสูตรว่า สุนฺหิสฺ จ ข้อความนี้อนุญาตการที่ชะในเพราะ น วิภัตติโดยอ้อม จึงควรมีรูปที่ชะว่า กตินํ
ซึ่งคล้ายตามศัพท์สันสกฤตว่า กตินาม แม้พยางษาของสิ่งหล็กมีรูปเช่นนี้ แต่ฉบับฉกฺฐีสั่งคายนามีรูปเป็น

รัสสะว่า กตินั้น ส่วนโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๔๘) แสดงรูปว่า กตินั้น โดยลง น อาคมแทน การที่ชะ]

การประกอบรูปศัพท์ กติ

ศัพท์เดิมเป็น กติ

ลง โย ปฐมาวิกัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา”

ให้ อี ที่ กติ ชื่อ ฉม ด้วยสูตรว่า “อิฉนณฺณวณฺณา ฉลา”

ลบ โย วิกัตติท้าย ฉม ด้วยสูตรว่า “ฉมโต จ โยนฺ โลโป”

ในเพราะ โย วิกัตติที่ลบแล้ว ที่ชะ อี เป็น อี ด้วยสูตรว่า “โยสุ กตนิการโลเปสุ ที่ฉม”

รัสสะ อี เป็น อี ด้วยสูตรว่า “กฺวจาติมชฺฉตฺตฺรานํ ที่ฉมรสฺสา ปจฺจเยสุ จ”

สำเร็จรูปเป็น กติ

กติ สหุพพทมาลา

วิกัตติ	พหูพจน์
ปฐมา	กติ
ทุติยา	กติ
ตติยา	กติหิ กติภิ
จตุตถี	กตินํ
ปัญจมี	กติหิ กติภิ
ฉกฺขี	กตินํ
สัตตมี	กติสู

อลึงคนามํ นิฏฺฐิตํ.

จบอลึงคนาม

วิภัติปัจจัยวิธาน

กฎว่าด้วยปัจจัยที่ใช้เป็นวิภัติ

อถ วิภัติปัจจัยนุตตา วุจจนเต.

ข้าพเจ้าจะกล่าวศัพท์ที่ลงท้ายด้วยปัจจัยเป็นวิภัติ ณ บัดนี้

[ท่านแสดงเรื่องสังขยาศัพท์ไว้แล้ว บัดนี้จะกล่าวถึงศัพท์ที่ลง โต ปัจจัยเป็นต้นซึ่งใช้แทนวิภัตตินาม และเป็นอลิงคนามเช่นกัน จึงกล่าวข้อความนี้ อธิบายว่า ปัจจัย ๑๕ ศัพท์ คือ โต ตฺร ถ เป็นต้นที่จะกล่าวไว้ในเรื่องนี้ใช้แทนวิภัตตินามต่างๆ กล่าวคือ โต ปัจจัยใช้แทนตติยาวิภัติ ปัญจมีวิภัติ และสัตตมีวิภัติ ปัจจัยอื่นจากนี้ใช้แทนสัตตมีวิภัติ จึงเรียกว่า วิภัติปัจจัย คือ ปัจจัยที่เป็นวิภัติ เพราะลงในอรรถของวิภัติ และได้รับการตั้งชื่อเป็นวิภัติ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า วิภตติภูตา ปจฺจยา วิภตติปัจจัยยา (วิภตติปัจจัยยะ คือ ปัจจัยที่เป็นวิภัติ)]

เตสํ ปนาลึงคตฺตา นิปาทตฺตา จ ติลิงเค วจนทฺเว จ สมานํ รูปิ.

อนึ่ง รูปอันเหมือนกันในลึงค์ทั้งสามและในพจน์ทั้งสองย่อมมีแก่ศัพท์เหล่านั้นเพราะศัพท์ดังกล่าวไม่มีเพศและเป็นนิบาต

[บทที่ลงท้ายด้วยปัจจัยที่เป็นวิภัติ เช่น ปุริสโต (จากบุรุษ) อติโต (จากสตรี) กุลโต (จากตระกูล) มีรูปเหมือนกันในเพศทั้งสามและพจน์ทั้งสอง จึงจัดเป็นอลิงคนาม สนามหลวงบัญญัติให้แปลบทชนิดนี้เป็นรูปเอกพจน์ว่า ปุริสโต “จากบุรุษ” แต่ความจริงรูปนี้อาจมีความหมายเป็นพหูพจน์ว่า “จากบุรุษทั้งหลาย” แม้ในคัมภีร์อรรถกถาบางแห่งจะกล่าวว่าบทชนิดนี้มีอรรถเป็นเอกพจน์เท่านั้น แต่ท่านกล่าวไว้ตามหลักไวยากรณ์สันสกฤตที่อนุญาตให้เป็นเอกพจน์อย่างเดียว ในบาลีอาจใช้เป็นเอกพจน์และพหูพจน์ทั้งสองอย่าง]

“ปุริสสุมา ปุริเสหิ วา”ติ อตฺเถ-

ในความหมายว่า “จากบุรุษ” หรือว่า “จากบุรุษทั้งหลาย” [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[ข้อความนี้แสดงอรรถของ โต ปัจจัยว่าลงในอรรถปัญจมีวิภัติที่เป็นฝ่ายเอกพจน์และพหูพจน์

ทั้งสองอย่าง มิใช่มุ่งแสดงรูปวิเคราะห์ของ ปุริสโต เพราะ โต ปัจจัยใช้แทนวิกตติเท่านั้น มิได้แสดงอรรถของนามศัพท์เหมือนตัทธิตปัจจย จึงวิเคราะห์ไม่ได้]

๒๖๐. กุจิ โต ปณฺจมฺยตฺเถ.

ลง โต ปัจจัยในอรรถบัญญัติมีวิกตติ ในบางแห่ง

โต อ. โต ปัจจัย โหติ ย่อมลง ปณฺจมฺยตฺเถ ในอรรถของบัญญัติมีวิกตติ กุจิ ในบางแห่ง ๫

สพฺพสฺมา สุทฺธนามโต สพฺพนามโต จ ลิงฺคฺมหา กุจิ โตปจฺจโย โหติ ปณฺจมฺยตฺเถ.

ลง โต ปัจจัยย้ายนามศัพท์ที่เป็นสุทธานาม (นามนาม) และสรพนามทั้งปวงในอรรถบัญญัติมีวิกตติ ในบางแห่ง

[สุทธานาม แปลว่า “นามจำเพาะ” หมายความว่า มีความหมายเฉพาะตนเป็นอย่างๆ มิได้แสดงความหมายทั่วไปเหมือนสรพนาม หมายถึง นามนามที่นับเข้าในปริสาทิคณะเป็นต้น

คำว่า สพฺพสฺมา สุทฺธนามโต สพฺพนามโต จ (ย้ายนามศัพท์ที่เป็นสุทธานามและสรพนามทั้งปวง) เป็นคำอธิบายในจุดติที่เพิ่มมาจากสูตร ท่านกล่าวไว้เพราะบทว่า ตโต (จากนามศัพท์นั้น) จากสูตรว่า ตโต จ วิกตติโย ตามมาสสูตรนี้ จึงลง โต ปัจจัยย้ายสุทธานามที่เป็นสมาส ตัทธิต และกิตก์ พร้อมทั้งสรพนามได้ ดังคัมภีร์พาลาวตารกล่าวว่า

ตโต จ วิกตติโยติ สุตฺตโต ตโตติ กุจิ โต ปณฺจมฺยตฺเถตีห วตฺตเต. ตสฺมา นามนามโต वा สพฺพนามโต वा ลิงฺคฺสฺมา ปณฺจมฺยตฺเถ กุจิ โตปจฺจโย โหตีติ สฺยตฺตฺเถ.^{๑๓๕}

บทว่า ตโต จากสูตรว่า ตโต จ วิกตติโย ย่อมตามมาในสูตรว่า กุจิ โต ปณฺจมฺยตฺเถ นี้ ดันั้นจึงลง โต ปัจจัยย้ายนามศัพท์ที่เป็นนามนามและสรพนามในอรรถบัญญัติมีในบางแห่ง ข้อนี้เป็นอรรถของสูตร

อนึ่ง พระพุทธปิยะจะกล่าวถึงการแบ่งสูตรเป็นสองส่วน คือ กุจิ โต ไว้ในสูตร ๒๖๕]

๒๖๑. ตวาทโย วิกตติสมญาโย.

ปัจฉัยทั้งหลายมี โต ปัจฉัยเป็นต้นมีชื่อว่า วิกตติ

ปัจฉยา อ.ปัจฉัยท. ตวาทโย อันมี โต เป็นต้น วิกตติสมญาโย มีชื่อว่า วิกตติ โหนติ
ย่อมเป็น ฯ

[คำว่า วิกตติสมญา มีรูปวิเคราะห์ว่า วิกตติ สมญา เอเตสนติ วิกตติสมญาโย (วิกตติสัญญา คือ มีชื่อว่าวิกตติ) บทนี้เป็นปุงลิงค์โดยมองหา ปัจฉัย ศัพท์ แต่ในสูตรใช้เป็น วิกตติสมญาโย เพื่อให้ออกเสียงง่าย ท่านถือว่าเป็นรูปพิเศษที่ลง โย วิกตติแล้วไม่แปลงเป็น อา เหมือน บุริสา และไม่รัสสะ อา เป็น อ ในเพราะ โย วิกตติด้วยสูตรว่า อโฆ รสส เป็นต้น เพราะ กวจิ ศัพท์ในสูตรว่า กวจาทิมชฺมุตฺตรานํ เป็นต้น ห้ามไว้ ดังปทรูปลทธิฎีกากล่าวว่า

วิกตติสมญาโยติ เอตถ จ กวจาทิสฺสุดเต กวจิคฺคฺคเณน อุตฺตรปเท รสสฺตตภาโว อิมินา
นิปาทเนน.^{๑๓๖}

อนึ่ง ในคำว่า วิกตติสมญาโย นี้ ความเป็นรัสสะย่อมไม่มีในบทหลังด้วย กวจิ ศัพท์ในสูตรว่า
กวจาทิ ด้วยนิปาทนะนี้ [คือ วิกตติสมญาโย]

คำว่า นิปาทน คือ การประกอบรูปศัพท์ด้วยคำในสูตรนั้นๆ เป็นวิธีพิเศษที่ไม่ใช้สูตรอื่นๆ หรือ
มหาสูตร แต่อนุญาตให้คำในสูตรสามารถนำมาใช้ประกอบรูปศัพท์ได้

อนึ่ง โดยเหตุที่สูตรไวยากรณ์นิยมความกระชับและสละสลวย ดังนั้นจึงอาจมีการใช้คำไม่ตรงกับ
กฏบาลีทั่วไป จะเห็นได้ว่า วา ศัพท์ในสูตรว่า วา ปโร อสรูปา อยู่ต้นประโยคในสูตรนี้ แต่ความจริง วา ศัพท์
จะอยู่ต้นประโยคไม่ได้ ท่านถือว่าเป็นกรณีพิเศษที่เป็นสูตรท่องจำ จึงประกอบ วา ศัพท์ไว้ข้างหน้าบทอื่น
ในกรณีเดียวกัน บทว่า วิกตติสมญาโย ก็เป็นบทพิเศษ ท่านกล่าวไว้เช่นนี้เพื่อให้คำสละสลวย]

โต อาทิ เยสํ ทานิปฺริยนฺตานํ ปจฺจยานํ เต โหนติ ปจฺจยา ตวาทโย,

โต ปัจฉัยเป็นเบื้องต้นของปัจฉัยเหล่าใดอันมี ทานิ เป็นที่สุดมีอยู่ ปัจฉัยเหล่านั้น
ชื่อว่า ปัจฉัยมี โต เป็นเบื้องต้น

[ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของ ตวาทิ ในสูตรนี้เป็นฉฐฐัพพหุพหิสมาสว่า โต อาทิ เยสํ เต ตวาทโย
(ตวาทิ คือ ปัจฉัยที่มี โต เป็นเบื้องต้น)]

เต ปัจจยา วิกตติสณฺญา โหนติ.

ปัจจัยเหล่านี้มีชื่อว่า วิกัตติ

เตน ตทนต์านมฺปิ วิกตฺยนต์ปทตฺตํ สิหฺรํ โหติ.

เพราะเหตุนั้น ความเป็นบทที่มีวิกัตติอยู่ท้ายของศัพท์ที่มีปัจจัยเหล่านี้เป็นที่สุด จึงสำเร็จได้

[ปัจจัยเหล่านี้ซึ่งได้รับการตั้งชื่อวิกัตติด้วยสูตรนี้ จึงทำหน้าที่เป็นวิกัตติ ดังนั้น จึงไม่จำเป็นต้องลงวิกัตติอีก ดังข้อความว่า วิกตฺยนต์ํ ปทํ (ศัพท์ที่มีวิกัตติอยู่ท้าย ชื่อว่า ปท) ที่กล่าวไว้ในสูตรว่า ประสมณฺญา ปโยเค]

ปฺริสโต.

เช่น ปฺริสโต (จากบุรุษ, จากบุรุษทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ ปฺริสโต

ศัพท์เดิมเป็น ปฺริส

ลง โต ปัจจัยในอรรถบัญญัติมีวิกัตติด้วยสูตรว่า “กฺวจิ โต ปณฺจมยตฺเถ”

ให้ โต ชื่อว่า วิกัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิกตฺติสณฺญาโย”

สำเร็จรูปเป็น ปฺริสโต

เอวํ ราชโต วา, โจรโต วา, อคฺคิโต วา, คหฺปติโต วา, หตฺถิโต, เหตุโต, สฬฺพณฺญโต, กณฺณโต, ยุตฺติโต, อิตฺถิโต, ภิกฺขุณีโต.

อุทาหรณ์เหล่านี้ ฟังทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

ราชโต วา (จากพระราชาก็ดี) โจรโต วา (จากโจรก็ดี)

อคฺคิโต วา (จากไฟก็ดี) คหฺปติโต วา (จากคหบดีก็ดี)

หตฺถิโต (จากช้าง) เหตุโต (จากเหตุ)

สฬฺพณฺญโต (จากพระสัพพัญญู) กณฺณโต (จากหญิงสาว)

ยุตฺติโต (จากความสมควร) อิตฺถิโต (จากหญิง)

ภิกษุณีโต (จากนางภิกษุณี)

[ฉบับสิงหลไม่พบรูปว่า สพพณฺโต, กณฺโต และการรัสสะ อา เป็น อ ในเพราะ โต ปัจจัยก็ไม่แน่นอนเสมอไป เพราะในพระบาลีมีรูปว่า สงฺขยาโต (โดยสังขยา) อีกด้วย]

เอตถ จ “กฺวจาทิมชฺชุตฺตรานํ ที่ขรสฺสา ปจฺจเยสุ จา”ติ โตปจฺจเย รสฺสตุตฺ.

อนึ่ง ในอุททาทรณ์เหล่านี้ ความเป็นรัสสะในเพราะ โต ปัจจัยย่อมมีด้วยสูตรว่า กฺวจาทิมชฺชุตฺตรานํ ที่ขรสฺสาปจฺจเยสุ จ (ความเป็นที่ชะและรัสสะของบทหน้า บทกลาง และบทหลัง ย่อมมีในเพราะวิภัตติและปัจจัย ในบางแห่ง)

ยาคุโต, ชมฺพุโต, จิตฺโต, อายุโต อิจฺจาติ.

เช่น

ยาคุโต (จากข้าวต้ม)

ชมฺพุโต (จากต้นหญ้า)

จิตฺโต (จากจิต)

อายุโต (จากอายุ)

ดังนี้ เป็นต้น

[อุททาทรณ์ที่กล่าวมาแล้วทั้งหมด เป็นตัวอย่างการลง โต ปัจจัยท้ายสุทรนาม]

สพฺพนามโต.

ลง โต ปัจจัยท้ายสรพนาม

สพฺพสฺมา สพฺเพหีติ วา อตฺเถ สพฺพโต.

เช่น สพฺพโต ซึ่งใช้ในความหมายว่า จากที่ทั้งปวง หรือว่า จากที่ทั้งหลายทั้งปวง

เอวํ ยโต, ตโต, กตรโต, กตมโต, อิตฺรโต, อณฺณโต, เอกโต, อุกฺภยโต, ปุพฺพโต, ปรโต, อปรโต, ทกฺขิณโต, อุตฺตรโต, อมฺโต.

อุททาทรณ์เหล่านี้ ฟังทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

ยโต (จากที่ใด)

ตโต (จากที่นั่น)

กตรโต (จากที่ไหน)

กตมโต (จากที่ไหน)

อิตฺรโต (จากที่นอกนี้)

อณฺณโต (จากที่อื่น)

เอกโต	(จากที่เดียว)	อุภยโต	(จากที่ทั้งสอง)
บุพโต	(จากที่ข้างหน้า)	ปรโต	(จากที่ข้างหลัง)
อปรโต	(จากที่ข้างหลัง)	ทกฺขิณโต	(จากทิศใต้)
อุตุตรโต	(จากทิศเหนือ)	อมฺโต	(จากที่โน้น)

[อุทาหรณ์ข้างต้นนี้ลง โต ปัจจัยท้ายสรรพนาม]

“กิสฺส, กุ”อิติ จ วตฺตเต.

บทว่า กิสฺส (แห่ง กิ) และบทว่า กุ (เป็น กุ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๖๒. ตฺรโตเถสุ จ.

แปลง กิ เป็น กุ ในเพราะ ตฺร, โต และ ถ บัจจย

กุ อ. กุ อาเทศ กิสฺส ของ กิ ศัพท์ โหติ ย่อมมี ตฺรโตเถสุ ในเพราะ ตฺร, โต และ ถ บัจจยท.

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุรักษฺตมณะ คือ ดึง กุ ศัพท์มาไว้ในสูตรนี้]

กิมิจฺเจตฺตสฺส กุ โหติ ตฺรโตถอิจฺเจตฺตสฺส ปเรสุ.

แปลงศัพท์ว่า กิ นี้เป็น กุ ในเพราะบัจจยเหล่านี้คือ ตฺร, โต และ ถ ซึ่งอยู่ท้าย

กสฺมา เกหิติ วา กุโต.

เช่น กุโต ซึ่งเป็นไปในความหมายว่า “จากไหน” หรือว่า “จากไหนจ”

การประกอบรูปศัพท์ กุโต

ศัพท์เดิมเป็น กิ

ลง โต บัจจยในอรรถบัญญัติมีกัตติด้วยสูตรว่า “กวจิ โต ปณฺจมยตฺเถ”

ให้ โต ชื่อว่า วิกัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิกตฺติสณฺญาโย”

ในเพราะ โต บัจจย แปลง กิ เป็น กุ ด้วยสูตรว่า “ตฺรโตเถสุ จ”

สำเร็จรูปเป็น กุโต

“โตเถสุ”ติ วัตตเต.

บทว่า โตเถสุ (ในเพราะ โต และ ถ ปัจจัย) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๖๓. สพฺพสฺเสตฺสสากาโร วา.

แปลง เอต ทั้งศัพท์เป็น อ อักษรในเพราะ โต และ ถ ปัจจัยเบื้องหลังได้บ้าง

อกาโร อ. อ อักษร เอตฺส ของ เอต ศัพท์ สพฺพสฺส ทั้งศัพท์ โหติ ย่อมมี โตเถสุ ในเพราะ โต และ ถ ปัจจัยท. วา บ้าง ๗

สพฺพสฺส เอตสทฺส อกาโร โหติ วา โตถอิจฺเจเตสุ.

แปลง เอต ศัพท์ทั้งศัพท์เป็น อ อักษรในเพราะปัจจัยเหล่านี้คือ โต และ ถ ได้บ้าง

เอตสฺมา เอเตหิติ วา อโต.

เช่น อโต ซึ่งใช้ในความหมายว่า “จากที่นี่” หรือว่า “จากที่เหล่านี้”

การประกอบรูปศัพท์ อโต

ศัพท์เดิมเป็น เอต

ลง โต ปัจจัยในอรรถบัญญัติด้วยสูตรว่า “กฺวจิ โต ปญฺจมยตเถ”

ให้ โต ชื่อว่า วิกัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิกตฺติสณฺญาโย”

ในเพราะ โต ปัจจัย แปลง เอต ศัพท์ทั้งศัพท์เป็น อ ด้วยสูตรว่า “สพฺพสฺเสตฺสสากาโร วา”

สำเร็จรูปเป็น อโต

“สหพสุเสตสุสา”ติ จ วัตตเต.

สองบทว่า สหพสุเสตสุส (แห่ง เอต ศัพท์ทั้งศัพท์นี้) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๖๔. เอ โตเถสุ จ.

แปลง เอต ศัพท์ทั้งศัพท์เป็น เอ ในเพราะ โต และ ถ ได้บ้าง

เอ อ. เอ อาเทศ เอตสุส ของ เอต ศัพท์ สหพสุส ทั้งศัพท์ โหติ ย่อมมี โตเถสุ ในเพราะ โต และ ถ บัจจยท. จ บ้าง ๗

สหพสุส เอตสหพสุส เอกาโร โหติ วา โตถอิจเจเตสุ.

แปลง เอต ศัพท์ทั้งศัพท์เป็น เอ อักษรในเพราะบัจจยเหล่านี้คือ โต และ ถ ได้บ้าง

[ฉบับพม่าและสิงหลทุกฉบับมีรูปว่า เอ โตเถสุ จ แต่ในชุดติของสูตรนี้ท่านอธิบายด้วย วา ศัพท์ทั้งในกัจจายนไวยากรณ์และปทรูปสิทธิปกรณ์ ต้นฉบับจึงควรมีรูปเป็น เอ โตเถสุ วา ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

ทวิตต์.

การซ้อนอักษรย่อมมี

เอตโต.

เช่น เอตโต (จากนี้)

การประกอบรูปศัพท์ เอตโต

ศัพท์เดิมเป็น เอต

ลง โต บัจจยในอรรถบัญญัติมีวิภัติด้วยสูตรว่า “กวจิ โต ปณจมยตเถ”

ให้ โต ชื่อว่า วิภัติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสณฺญาโย”

ในเพราะ โต บัจจย แปลง เอต ทั้งศัพท์เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “เอ โตเถสุ จ”

ซ้อน ตฺ เป็น ตต ด้วยสูตรว่า “ปร เทวภาโว จาเน”

สำเร็จรูปเป็น เอตโต

“สพฺพสฺสา”ติ วตฺตเต.

บทว่า สพฺพสฺส (ทั้งศัพท์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๖๕. อิมสฺสิ ถํทานิหโตเรสุ จ.

แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อิ นั้นเที่ยวในเพราะ ถํ, ทานิ, ห, โต และ ฐ ปัจจัย

อิ อ. อิ อาเทศ อิมสฺส ของ อิม ศัพท์ สพฺพสฺส ทั้งศัพท์ โหติ จ ย่อมมี นั้นเที่ยว ถํ-
ทานิหโตเรสุ ในเพราะ ถํ, ทานิ, ห, โต และ ฐ ปัจจัยท. ๗

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อวธารณะ ประเภทสันนิฐานาวธารณะ คือ ย้ำความ แปลว่า “นั้นเที่ยว” โดย
ประกอบไว้ท้ายกริยาคุณพากย์คือ โหติ ตามคำแปลที่กล่าวไว้ในคัมภีร์กัจจายนสูตรตัดถะ (สูตร ๒๓๓)]

อิมสทสฺส สพฺพสฺเสว อิกาวโร โหติ ถํทานิหโตธิจฺเจเตสุ จ.

และแปลง อิม ศัพท์ทั้งศัพท์นั้นเที่ยวเป็น อิ อักษรในเพราะปัจจัยเหล่านี้คือ ถํ,
ทานิ, ห, โต และ ฐ นั้นเที่ยว

อิมสมาติ อิตฺ.

เช่น อิตฺ ซึ่งใช้ในความหมายว่า “จากที่นี่”

การประกอบรูปศัพท์ อิตฺ

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง โต ปัจจัยในอรรถบัญญัติด้วยสูตรว่า “กวจิ โต ปณฺจมยตฺเถ”

ให้ โต ชื่อว่า วิกัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิกตฺติสณฺญาโย”

ในเพราะ โต ปัจจัย แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อิ ด้วยสูตรว่า “อิมสฺสิ ถํทานิหโตเรสุ จ”

สำเร็จรูปเป็น อิตฺ

“กวจิ โต”ติ โยคฺวิภาเคน อาทิปฺปภุตฺตีหิ โต สตฺตมฺยตฺเถ,

ลง โต ปัจจัยท้าย อาทิ เป็นต้นในอรรถของสตัดมมีวิกัตติด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือว่า
กวจิ โต (ลง โต ปัจจัยในบางแห่ง)

อนิจจาทีหิ ตติยตฺเถ จ.

และลง โต ปัจจัยท้าย อนิจจ ศัพท์เป็นต้นในอรรถของตติยาวิภัตติ

ยถา อาทิมุหิตี อตฺเถ อาทีโต.

เช่น

อาทีโต ซึ่งใช้ในความหมายว่า “ในเบื้องต้น”

เอวํ มชฺฌโต, เอกโต, ปุโรโต, ปจฺจนโต, ปสฺสโต, ปิฎฺฐโต, ปาทโต, สีสโต, อคฺคโต, มูลโต,
ปรโต อิจฺจาทยโย.

อุทาหรณ์เป็นต้นว่า

มชฺฌโต (ในท่ามกลาง)

เอกโต (ในที่เดียว)

ปุโรโต (ในด้านหน้า)

ปจฺจนโต (ในด้านหลัง)

ปสฺสโต (ในด้านข้าง)

ปิฎฺฐโต (บนหลัง)

ปาทโต (ที่เท้า)

ซิสโต (ที่ศีรษะ)

อคฺคโต (ที่ยอด)

มูลโต (ที่โคนราก)

ปรโต (ในเบื้องต้น)

พึงทราบเหมือนอย่างนี้

การประกอบรูปศัพท์ อาทีโต

ศัพท์เดิมเป็น อาที

ลง โต ปัจจัยในอรรถสัตตมวิภัตติด้วยการแบ่งสูตรให้เป็นสองส่วนว่า กุวลี โต ในสูตรว่า “กุวลี
โต ปญฺจมุยตฺเถ”

ให้ โต ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทยโย วิภตฺติสญฺญาทยโย”

สำเร็จรูปเป็น อาทีโต

ตติยตฺเถ อนิจฺเจนาติ อนิจฺจโต,

ในอรรถของตติยาวิภัตติ เช่น อนิจฺจโต ซึ่งใช้ในความหมายว่า “โดยความไม่เที่ยง”

อนิจฺจโต สมนฺนสตี.

อนิจฺโต สมฺมสฺติ (ย่อมนพิจารณาโดยความไม่เที่ยง)

เอวํ ทุกฺขโต, โรคฺโต, คณฺชโต อิจฺจาทโย.

อุทาหรณ์เป็นต้นว่า

ทุกฺขโต (โดยความเป็นทุกข์)

โรคฺโต (โดยความเป็นโรค)

คณฺชโต (โดยความเป็นเหมือนหัวผี)

พึงทราบเหมือนอย่างนี้

[บทว่า อนิจฺโต ที่ท่านกล่าวว่าลง โต ปัจจยในอรรถตติยาวิกัทธินี้ อาจแปลเป็นอาการว่า “ว่าไม่เที่ยง” ก็ได้ ตามนัยนี้ลง โต ปัจจยในอรรถอาการ ปทฺฐปสฺสทฺธิสฺสยํใหม่กล่าวประมวลอรรถของ โต ปัจจยที่พบในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาไว้ ๑๐ ประการว่า

ลึงคตฺเถ กตฺตुकฺมฺเมสุ

เหตุวาวธึสุ สามินิ

วิเสสการกฺมฺเมสุ

นิทฺธารณ จ โต ภเว.^{๑๓๗}

“โตน ปัจจยย่อกลงในลึงคตเถ, กตฺตา, กรรม, เหตุ, อุปาทาน, สามี, วิเสสนะ, อาการะ, อาหาระ และนิทธารณะ”

คัมภีร์มุกฺคโพระ (สูตร ๕๑๑) กล่าวว่า ตสฺ เกตะ (แปลงวิกัทธิเป็น ตสฺ) โดยอนุญาตการแปลงวิกัทธิทั้งหมดเป็น ตสฺ (บาลีคือ โต) ตามสมควรแก่ฐานะ ตามนัยนี้ไม่มี ตสฺ ปัจจย แต่มาจากการแปลงวิกัทธินามเท่านั้น]

“อตเถ, กุวจิ”ติ จ วุตตเต.

บทว่า อตเถ (ในอรรถ) และบทว่า กุวจิ (ในบางแห่ง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๖๖. ตฺรถ สุตตมียา สพฺพนาเมหิ.

ลง ตฺร และ ถ ปัจจัยท้ายสรรพนามในอรรถของสัตตตมียวิภตติ ในบางแห่ง

ตฺรถ อ. ตฺร และ ถ ปัจจัยท. ปร่า เป็นเบื้องหลัง สพฺพนาเมหิ จากสรรพนามท. หุตฺวา เป็น โหนฺติ ย่อมลง อตเถ ในอรรถ สุตตมียา ของสัตตตมียวิภตติ กุวจิ ในบางแห่ง ๒

[คำว่า ตฺรถ มีรูปวิเคราะห์ว่า ตฺร จ ถ จ ตฺรถ (ตฺรถ คือ ตฺร และ ถ ปัจจัย) ลง โย วิภตติแล้วลงไปด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโส เป็นต้น]

สพฺพนาเมหิ ปร่า ตฺรถอิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ กุวจิ สุตตมยฺตเถ.

ลงปัจจัยเหล่านี้คือ “ตฺร และ ถ” ท้ายสรรพนามในอรรถของสัตตตมียวิภตติ ในบางแห่ง

สพฺพสมึ สพฺพเสฺว จาติ สพฺพตฺร สพฺพตถ.

เช่น สพฺพตฺร และ สพฺพตถ ซึ่งใช้ในความหมายว่า “ในที่ทั้งปวง และในที่ทั้งหลายทั้งปวง”

การประกอบรูปศัพท์ สพฺพตฺร

ศัพท์เดิมเป็น สพฺพ

ลง ตฺร ปัจจัยในอรรถสัตตตมียวิภตติด้วยสูตรว่า “ตฺรถ สุตตมียา สพฺพนาเมหิ”

ให้ ตฺร ชื่อว่า วิภตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตติสญฺญาโย”

สำเร็จรูปเป็น สพฺพตฺร

[ปทรูปลัทธินิสสัยใหม่แสดงการแบ่งสูตรเป็นสองส่วนคือ ตฺรถ สพฺพนาเมหิ และให้ลง ตฺร และ ถ ปัจจัยในอรรถอื่นจากอรรถสัตตตมียได้ ดังอุทาหรณ์ว่า ยตฺร ในประโยคที่ว่า ยตฺร หิ นาม ซึ่งมักลงในอรรถปฐมวิภตติ ท่านสรุปความเป็นคาถาว่า

ลึงคตเถ กตฺตुकฺกเมสุ

อปาทาเน จ สามินิ

อาธาเร เจว เต โหนฺติ

อุภโย ตฺรถปจฺจยา.^{๑๓๘}

“ตฺร และ ถ ปัจจัยทั้งสองเหล่านี้ย่อมลงในลิงค์ตตะ, กัตตา, กรรม, อปาทาน, สามี และอาธาระ”]

เอวํ ยตฺร ยตฺถ, ตตฺร ตตฺถ, อิตฺรตฺร อิตฺรตฺถ, อณฺณตฺร อณฺณตฺถ, อุภยตฺร อุภยตฺถ, ปรตฺร ปรตฺถ, กุตฺร กุตฺถ.

อุทาหรณ์เหล่านี้ ฟังทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

ยตฺร, ยตฺถ	(ในที่ใด)	ตตฺร, ตตฺถ	(ในที่นั้น)
อิตฺรตฺร, อิตฺรตฺถ	(ในที่นอกนี้)	อณฺณตฺร, อณฺณตฺถ	(ในที่อื่น)
อุภยตฺร, อุภยตฺถ	(ในที่ทั้งสอง)	ปรตฺร, ปรตฺถ	(ในที่อื่น)
กุตฺร, กุตฺถ	(ในที่ไหน)		

“ตฺรโตเถสุ จา”ติ กุตฺต.

ความเป็น กุ [ของ กี่] ย่อมมีด้วยสูตรว่า ตฺรโตเถสุ จ (แปลง ก็ เป็น กุ ในเพราะ ตฺร, โต และ ถ ปัจจัย)

“กิสฺส ก เว จา”ติ สุตฺเต จสทฺเทน กาเทโส.

แปลง ก็ เป็น ก ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า กิสฺส ก เว จ (แปลง ก็ เป็น ก ในเพราะ ว ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ)

กตฺถ, อมฺตฺร อมฺตฺถ.

กตฺถ	(ในสถานที่ไหน)	อมฺตฺร	(ในสถานที่โน้น)
อมฺตฺถ	(ในสถานที่โน้น)		

[พหุรูปสิทธิบัตรณ์แสดงรูปว่า กตฺถ ไม่แสดงรูปว่า กตฺร รูปนี้จึงมีไม่ได้เพราะแปลง ก็ เป็น ก ในเพราะ ตฺร ปัจจัยไม่ได้ แต่พหุรูปสิทธิบัตรณ์ใหม่แสดงรูปว่า กตฺร ไว้ เพราะถือว่าควรมีได้ตามหลักภาษา]

การประกอบรูปศัพท์ กตฺถ

ศัพท์เดิมเป็น ก็

ลง ถ ปัจจัยในอรรถสัทตมวิภตติด้วยสูตรว่า “ตฺรถ สตฺตมียา สพฺพนาเมหิ”

ให้ ๓ ชื่อว่า วิภัติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสณฺญาโย”

ในเพราะ ๓ ปัจจัย แปลง ก็ เป็น ก ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “กิสฺส ก เว จ”

ชั้น ๓ เป็น ๓๓ ด้วยสูตรว่า “วคฺเค โสมฺสาโสมฺसानํ ตติยปจฺจมา”

สำเร็จรูปเป็น กตถ

“สหพสุเสตสสากาโร”ติ วุตตเต.

สามบทว่า สหพสุเสตสสากาโร (แปลง เอต ทั้งศัพท์เป็น อ อักษร) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๖๗. เทร นิจจ.

แปลง เอต ศัพท์ทั้งศัพท์เป็น อ อักษรในเพราะ ตฺร ปัจจัยแน่นอน

อกาโร อ. อ อักษร เอตสฺส ของ เอต ศัพท์ สหพสุส ทั้งศัพท์ โหติ ย่อมมี เทร ในเพราะ ตฺร ปัจจัย นิจจแน่นอน ๕

สหพสุเสว เอตสทฺสส อกาโร โหติ นิจจ เทร ปเร.

แปลง เอต ศัพท์ทั้งศัพท์เป็น อ อักษรในเพราะ ตฺร ปัจจัยเบื้องหลังแน่นอน

อตฺร,

เช่น อตฺร (ในสถานที่นี้)

การประกอบรูปศัพท์ อตฺร

ศัพท์เดิมเป็น เอต

ลง ตฺร ปัจจัยในอรรถสัตตมวิภคิตติด้วยสูตรว่า “ตฺรธ สตฺตมียา สหพฺนาเมหิ”

ให้ ตฺร ชื่อว่า วิภคิตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภคิตฺติสญฺญาโย”

ในเพราะ ตฺร ปัจจัย แปลง เอต เป็น อ ด้วยสูตรว่า “เทร นิจจ”

สำเร็จรูปเป็น อตฺร

“สหพสุเสตสสากาโร วา”ติ อตฺต.

ความเป็น อ ย่อมมีด้วยสูตรว่า สหพสุเสตสสากาโร (แปลง เอต ทั้งศัพท์เป็น อ อักษร)

“เอ โตเถสุ จา”ติ เอกาโร.

แปลง [เอต ทั้งศัพท์]เป็น เอ อักษรด้วยสูตรว่า เอ โตเถสุ จ (แปลง เอต ศัพท์ทั้งศัพท์ เป็น เอ ในเพราะ โต และ ถ ได้บ้าง)

อตถ, เอตถ.

เช่น อตถ เอตถ (ในสถานที่นี้)

การประกอบรูปศัพท์ อตถ

ศัพท์เดิมเป็น เอต

ลง ถ ปัจจัยในอรรถสัทตมีวิภัติด้วยสูตรว่า “ตฺรถ สตฺตมียา สพฺพนาเมหิ”

ให้ ถ ชื่อว่า วิภัติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสณฺญาโย”

ในเพราะ ถ ปัจจัย แปลง เอต เป็น อ ด้วยสูตรว่า “สพฺพสเสตฺสสากาโร วา”

ซ้อน ตฺ เป็น ตถ ด้วยสูตรว่า “วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจฺมา”

สำเร็จรูปเป็น อตถ

“กวจิ, อตเถ, สัตตมียา”ติ จ อธิกาโร.

บทว่า กวจิ (ในบางแห่ง), บทว่า อตเถ (ในอรรถ) และบทว่า สัตตมียา (ของสัตตมียา-วิกิตติ) เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่าง ๆ]

สพฺพสมินฺหิ อตเถ-

ในความหมายว่า “ในที่ทั้งปวง” [พระกัจจายณะจะกล่าววิธีนี้]

๒๖๘. สพฺพโต ธิ.

ลง ธิ ปัจจัยท้าย สพฺพ ในอรรถของสัตตมียาวิกิตติ ในบางแห่ง

ธิ อ. ธิ ปัจจัย โหติ ย่อมลง *ปร* ในเบื้องหลัง *สพฺพโต* จาก สพฺพ ศัพท์ *อตเถ* ในอรรถ *สัตตมียา* ของสัตตมียาวิกิตติ *กวจิ* ในบางแห่ง ฯ

สพฺพอิจฺเจตสฺมา ธิปฺปจฺจโย โหติ กวจิ สัตตมยฺตเถ.

ลง ธิ ปัจจัยท้ายศัพท์ว่า *สพฺพ* นี้ในอรรถของสัตตมียาวิกิตติ ในบางแห่ง

สพฺพธิ.

เช่น *สพฺพธิ* (ในที่ทั้งปวง)

การประกอบรูปศัพท์ *สพฺพธิ*

ศัพท์เดิมเป็น *สพฺพ*

ลง ธิ ปัจจัยในอรรถสัตตมียาวิกิตติด้วยสูตรว่า “*สพฺพโต ธิ*”

ให้ ธิ ชื่อว่า วิกิตติ ด้วยสูตรว่า “*ตฺวาทโย วิกิตติสฺมณฺเวย*”

สำเร็จรูปเป็น *สพฺพธิ*

[ในพระบาลีมีรูปว่า *วิปฺปมฺตฺโตสิ สพฺพธิ* (พระองค์ทรงหลุดพ้นแล้วจากกรรมทั้งปวง) บทว่า *สพฺพธิ* เป็นอุปาทานเมื่อประกอบกับ *มุจ* ธาตุใน *วิปฺปมฺตฺโต* จึงลง ธิ ปัจจัยด้วยการแบ่งสูตรที่เว้นศัพท์ตามมาในสูตรว่า *สพฺพโต ธิ*]

๒๖๙. กิสุมา โว.

ลง ว ปัจจัยท้าย กิ ในอรรถของสัตตมวีวิภัตติ ในบางแห่ง

โว อ. ว ปัจจัย โหติ ย่อมลง *ปร* ในเบื้องหลัง *กิสุมา* จาก กิ ศัพท์ *อตเถ* ในอรรถ *สัตตมมียา* ของสัตตมวีวิภัตติ *กวจิ* ในบางแห่ง ๕

[บทว่า กิสุมา ลบนิคคหิตโน กิ ศัพท์ ดังปทรูปสิทธิฎีกากล่าวว่า

กิสุมาติ นิคคหิตโลปี กตวา วุตต.^{๑๓๙}

บทว่า กิสุมา กล่าวไว้โดยกระทำการลบนิคคหิต]

กิมิจเจตสุมา วุปจโย โหติ กวจิ สุตตมยตเถ.

ลง ว ปัจจัยท้ายศัพท์ว่า กิ นี้ในอรรถของสัตตมวีวิภัตติ ในบางแห่ง

๒๗๐. กิสฺส ก เว จ.

แปลง กี่ เป็น ก ในเพราะ ว ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ

ก อ. ก อาเทศ กิสฺส ของ กี่ ศัพท์ โหติ ย่อมมี เว จ ในเพราะ ว ปัจจัย ด้วย ๒

กิมิจฺเจตสฺส กสทฺโท อาเทโส โหติ วปฺปจฺเจยฺ ปเร.

แปลงศัพท์ว่า กี่ นี้เป็น ก ศัพท์ในเพราะ ว ปัจจัยเบื้องหลัง

จคฺคหณฺน ธมฺมาทิวปฺปจฺเจยฺปิ.

[การแปลง กี่ เป็น ก] ย่อมมีในเพราะปัจจัยอันมิใช่ ว มี ธ และ ห์ เป็นต้นด้วย จ
ศัพท์

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจยะ คือ รวบรวมปัจจัยที่เป็นวิกิตติอื่นจาก ว ปัจจัยที่ท่านกล่าวไว้โดยตรง
ในสูตรนี้ อันได้แก่ ธ และ ห์ ปัจจัยเป็นต้น]

“เตสฺ วุฑฺธิ”ติอาทินา กกาเร อการสฺส โลโป จ วฺมฺหิ.

และลบ อ อักษรที่ ก อักษรในเพราะ ว ปัจจัยด้วยสูตรว่า เตสฺ วุฑฺธิ เป็นต้น

กฺว คโตสิ ตฺว.

เช่น กฺว คโตสิ ตฺว (ท่านไปในสถานที่ไหน)

การประกอบรูปศัพท์ กฺว

ศัพท์เดิมเป็น กี่

ลง ว ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิกิตติด้วยสูตรว่า “กิสฺมา โว”

ให้ ว ชื่อว่า วิกิตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิกิตฺติสณฺญาโย”

ในเพราะ ว ปัจจัย แปลง กี่ เป็น ก ด้วยสูตรว่า “กิสฺส ก เว จ”

ลบสระ อ ที่ ก ด้วยสูตรว่า “เตสฺ วุฑฺธิ” เป็นต้น

สำเร็จรูปเป็น กฺว

“กิสมา”ติ วุตตเต.

บทว่า กิสมา (ท้าย กิ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๗๑. หีหิณฺจนํ

ลง หี, หํ และ หิณฺจนํ ท้าย กิ ศัพท์ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

หีหิณฺจนํ อ. หี, หํ และ หิณฺจนํ ปัจจัยท. โหนฺติ ย่อมลง ปรํ ในเบื้องหลัง กิสมา จาก กิ ศัพท์ อดฺเถ ในอรรถ สุตฺตมียา ของสัตตมีวิภัตติ กวจิ ในบางแห่ง ๕

กิมิจฺเจตฺสมา หีหิณฺจนํอิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ กวจิ สุตฺตมฺยดฺเถ.

ลงปัจจัยเหล่านี้คือ หี, หํ และ หิณฺจนํ ท้ายศัพท์ว่า กิ นี้ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

“กิสสา”ติ วุตตเต.

บทว่า กิสส (แห่ง กิ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๗๒. กุ หีหฺสู จ.

แปลง กิ เป็น กุ ในอรรถของสัตตมีวิกัตติในเพราะ หี และ หํ ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ
 กุ อ. กุ อาเทศ กิสส ของ กิ ศัพท์ โหติ ย่อมมี หีหฺสู จ ในเพราะ หี และ หํ ปัจจัยท.

ด้วย ๒

กิมิจเจตสสุ กุ โหติ หีหฺสูจเจตสสุ.

แปลงศัพท์ว่า กิ นี้เป็น กุ ในเพราะปัจจัยเหล่านี้คือ หี และ หํ

จคฺคหณน หิณฺจณฺทาจนมิจจาทีสุปี.

[การแปลง กิ เป็น กุ] แม้ในเพราะปัจจัยเป็นต้นว่า หิณฺจณฺ และ ทาจนฺ ย่อมมีด้วย

จ ศัพท์

[อาทิ ศัพท์หมายเอา ทา ปัจจัย]

กิสฺมินฺติ กุหี กุหํ กุหิณฺจณฺ กหํ.

เช่น กุหี, กุหํ, กุหิณฺจณฺ และ กหํ ซึ่งใช้ในความหมายว่า “ในสถานที่ไหน”

กาเทโส.

การแปลงเป็น ก ย่อมมี

การประกอบรูปศัพท์ กุหี

ศัพท์เดิมเป็น กิ

ลง หี ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิกัตติด้วยสูตรว่า “หีหฺสูจเจตสสุ”

ให้ หี ชื่อว่า วิกัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิกตฺติสณฺญาโย”

ในเพราะ หี ปัจจัย แปลง กิ เป็น กุ ด้วยสูตรว่า “กุ หีหฺสู จ”

สำเร็จรูปเป็น กุหี

“หีนฺ”ติ วตฺตเต.

บทว่า หีนฺ (หี และ หํ ปัจจัย) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๗๓. ตมฺหา จ.

ลง หี และ หํ ปัจจัยท้าย ต ศัพท์ในอรรถของสัตตมวิวิภตติ ในบางแห่ง

หีนํ อ. หี และ หํ ปัจจัยท. โหนฺติ ย่อมลง ปรํ ในเบื้องหลัง ตมฺหา จาก ต ศัพท์ อดฺเถ ในอรรถ สดฺตมฺมฺยา ของสัตตมวิวิภตติ กฺวจิ ในบางแห่ง ๕

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุรักษฺตมฺนะ คือ ดึงบทว่า หีนํหฺนฺจํ มาไว้ในสูตรนี้]

ตฺถิจฺเจตฺสฺมา สพฺพนามโต หีนํปจฺจยา โหนฺติ กฺวจิ สดฺตมฺยตฺเถ.

ลง หี และ หํ ปัจจัยท้ายสรรพนามว่า ต นี้ในอรรถของสัตตมวิวิภตติ ในบางแห่ง

ตฺสฺมินฺติ ตฺหี ตฺหํ.

เช่น ตฺหี และ ตฺหํ ซึ่งใช้ในความหมายว่า “ในที่นั้น”

การประกอบรูปศัพท์ ตฺหี

ศัพท์เดิมเป็น ต

ลง หี ปัจจัยในอรรถสัตตมวิวิภตติด้วยสูตรว่า “ตมฺหา จ”

ให้ หี ชื่อว่า วิภตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย”

สำเร็จรูปเป็น ตฺหี

๒๗๔. อิมสุมา หธา จ.

ลง ห หรือ ฐ ปัจจัยท้าย อิม ศัพท์ในอรรถของสัตตตมีวิกัตติ ในบางแห่ง
 หธา จ อ. ห และ ฐ ปัจจัยท. นั้นเทียว โหนฺติ ย่อมลง ปรํ ในเบื้องหลัง อิมสุมา จาก อิม
 ศัพท์ อดฺเถ ในอรรถ สดฺตมียา ของสัตตตมีวิกัตติ กฺวจิ ในบางแห่ง ๕

[จ ศัพท์ทำหน้าที่สันนิษฐานาวธารณะ คือ ย้าความ]

อิมสทฺทโต หรปฺปจฺจยา โหนฺติ กฺวจิ สดฺตมยฺดเถ.

ลง ห หรือ ฐ ปัจจัยท้าย อิม ศัพท์ในอรรถของสัตตตมีวิกัตติ ในบางแห่ง

“อิมสฺสิ ถฺ”ติอาทินา อิกาโร.

[แปลง อิม ทั้งศัพท์]เป็น อี อักษร ด้วยสูตรเป็นต้นว่า อิมสฺสิ ถฺ (แปลง อิม ทั้งศัพท์
 เป็น อี ในเพราะ ถฺ, ทานิ, ห, โต และ ฐ ปัจจัยนั้นเทียว)

อิมสมฺนฺติ อีห อีธ.

เช่น อีห อีธ ซึ่งใช้ในความหมายว่า “ในที่นี้”

การประกอบรูปศัพท์ อีห

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง ห ปัจจัยด้วยสูตรว่า “อิมสุมา หธา จ”

ให้ ห ปัจจัยชื่อว่า วิกัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิกตฺติสยฺญาโย”

ในเพราะ ห ปัจจัย แปลง อิม เป็น อี ด้วยสูตรว่า “อิมสฺสิ ถฺทานิหโตเธสุ จ”

สำเร็จรูปเป็น อีห

๒๗๕. ยโต หี.

ลง หี ปัจจัยท้าย ย ศัพท์ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

หี อ. หี ปัจจัย โหติ ย่อมลง ปร ในเบื้องหลัง ยโต จาก ย ศัพท์ อดเถ ในอรรถ สุตตมียา ของสัตตมีวิภัตติ กวจิ ในบางแห่ง ๗

ยอิจเจตสฺมา สพฺพนามโต หีปัจจโย โหติ กวจิ สุตตมฺยตฺเถ.

ลง หี ปัจจัยท้ายสรรพนามว่า ย นี้ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

ยสฺมินติ ยหี.

เช่น ยหี ซึ่งใช้ในความหมายว่า “ในที่ใด”

การประกอบรูปศัพท์ ยหี

ศัพท์เดิมเป็น ย

ลง หี ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิภัตติด้วยสูตรว่า “ยโต หี”

ให้ หี ปัจจัยชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสณฺญาโย”

สำเร็จรูปเป็น ยหี

“กาล”ติ อธิกาโรย.

บทว่า กาล (ในความหมายว่ากาล) นี้เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่าง ๆ]

กสมิ กาลติ อตฺเถ-

ในความหมายว่า “ในกาลใด” [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๒๗๖. กีสพฺพณฺณเภยกฺกฺหิ ทาทาจฺนํ

ลง ทา และ ทาจน์ ท้าย กิ, สพฺพ, อณฺณ, เอก, ย และ กุ ศัพท์ ในความหมายว่ากาล ในอรรถของสัตตตมมีวิกิตติ ในบางแห่ง

ทาทาจน์ อ. ทา และ ทาจน์ ปัจจัยท. โหนฺติ ย่อมลง ปรํ ในเบื้องหลัง กีสพฺพณฺณเภยกฺกฺหิ จาก กิ, สพฺพ, อณฺณ, เอก, ย และ กุ ศัพท์ กาล ในกาล อตฺเถ ในอรรถ สดฺตมมียา ของสัตตตมมีวิกิตติ กฺวจิ ในบางแห่ง ๕

[ปทรูปสิทธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๒๗๖) อธิบาย กุ ศัพท์ในสูตรว่า การกล่าว กุ ศัพท์อีกในเมื่อกล่าว กิ ศัพท์ไว้แล้ว มีประโยชน์เพื่อแสดงความเป็นนิปาทนะของ กุ ศัพท์ และแสดงการลงทาจน์ ปัจจัย ท้าย กุ ศัพท์เท่านั้น

ความจริงการลง ทาจน์ ปัจจัยนี้ จะลงท้าย กุ ศัพท์ไม่ได้ ต้องลงท้าย กิ ศัพท์ที่จะแปลงเป็น กุ จึงจะชอบด้วยเหตุผล ข้อความข้างต้นจึงเป็นคำกล่าวโดยสังเขป มิใช่หมายถึงการแปลง กิ เป็น กุ ก่อนจะลง ทาจน์ ปัจจัย ดังคำอธิบายในคัมภีร์พาลาวดารฎีกาใหม่ว่า

กีสพฺพณฺณเภยกฺกฺหิ อิมฺหิ สพฺพณฺณเมหิ ทาปจฺจโย กาลตฺเถ โหติ. กุอาเทศภาวโธ กีสพฺพโตเยว ทาจน์ปจฺจโย โหติ กาล สดฺตมฺมยตฺเถติ อตฺโถ เวทิตฺตพฺโ. ^{๑๔๐}

พึงทราบข้อความว่า ลง ทา ปัจจัยท้ายสรรพนามว่า กิ, สพฺพ, อณฺณ, เอก และ ย เหล่านี้ ในความหมายว่ากาล และลง ทาจน์ ปัจจัยท้าย กิศัพท์เท่านั้นที่จักมีการแปลงเป็น กุ ในความหมายว่ากาล ในอรรถของสัตตตมมีวิกิตติ]

กีสพฺพณฺณเภยกฺกฺหิ สพฺพณฺณเมหิ ทาปจฺจโย โหติ.

ลง ทา ปัจจัยท้ายสรรพนามว่า กิ, สพฺพ, อณฺณ, เอก และ ย เหล่านี้

กุกิจเจตสุมา ทาจณญจ กाले क्वञि सदुत्तम्यदुधे.

และลง ทาจัน ท้ายสรรพนามว่า กุ นี้ ในความหมายว่ากาล ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ
ในบางแห่ง

[ปทรูปสิทธิบัญญัติใหม่ (สูตร ๒๗๖) กล่าวว่า บัจจิมิ โต เป็นต้นจนถึง หี เป็นที่สุด แสดงสถานที่
กาล และวัตถุ เช่น ยโต จานโต (จากที่โต), ยโต กาลโต (จากกาลโต), ยโต วตุโต (จากสิ่งโต) ส่วนบัจจิมิ
มี ทา เป็นต้นแสดงกาลเท่านั้น เช่น กทา (ในกาลโต) อนึ่ง บทที่ลง ทา บัจจิมิ เป็นต้นมักไม่มีวิเสสยะเหมือน
บทที่ลง โต บัจจิมิ เป็นต้น]

“กิสฺส ก เว จา”ติ สุตฺเต จสทฺเทน กาเทโส.

[แปลง กิ] เป็น ก ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า กิสฺส ก เว จ

กทา.

กทา (ในกาลโต)

การประกอบรูปศัพท์ กทา

ศัพท์เดิมเป็น กิ

ลง ทา บัจจิมิด้วยสูตรว่า “กิสฺสพฺพญเมกยกุหิ ทาทาจัน”

ให้ ทา บัจจิมิชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย”

ในเพราะ ทา บัจจิมิ แปลง กิ เป็น ก ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “กิสฺส ก เว จ”

สำเร็จรูปเป็น กทา

๒๗๗. สพฺพสฺส โส ทามฺหิ วา.

แปลง สพฺพ เป็น ส ในเพราะ ทา ปัจจัยได้บ้าง

โส อ. ส อาเทศ สพฺพสฺส ของ สพฺพ ศัพท์ โหติ ย่อมมี ทามฺหิ ในเพราะ ทา ปัจจัย วา

บ้าง ๕

สพฺพอิจฺเจตสฺส สทฺทสฺส สสทฺทาเทโส โหติ วา ทาปจฺจเย ปเร.

แปลงศัพท์ว่า สพฺพ นี้เป็น ส ศัพท์ในเพราะ ทา ปัจจัยเบื้องหลังได้บ้าง

สพฺพสมฺมึ กาเลติ สทา สพฺพทา.

เช่น สทา สพฺพทา ซึ่งใช้ในความหมายว่า “ในกาลทั้งปวง”

การประกอบรูปศัพท์ สพฺพทา

ศัพท์เดิมเป็น สพฺพ

ลง ทา ปัจจัยด้วยสูตรว่า “กีสพฺพณฺเฌยกฺกุหิ ทาทาจัน”

ให้ ทา ปัจจัยชื่อว่า วิกิตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิกิตฺติสณฺญาโย”

ในเพราะ ทา ปัจจัย แปลง สพฺพ เป็น ส ด้วยสูตรว่า “สพฺพสฺส โส ทามฺหิ วา”

สำเร็จรูปเป็น สทา

เอวํ อณฺณทา เอกทา ยทา.

อุทาหรณ์เหล่านี้ ฟังทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

อณฺณทา (ในกาลอื่น)

เอกทา (ในกาลครั้งหนึ่ง)

ยทา (ในกาลใด)

กสมฺมึ กาเลติ กฺทาจัน

กฺทาจัน ซึ่งเป็นไปในความหมายว่า “ในกาลไหน”

“กฺ หึหฺสฺ จา”ติ สุตฺเต จสทฺเทน กฺตฺตํ,

[แปลง กิ] เป็น กฺ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า กฺ หึหฺสฺ จ (แปลง กิ เป็น กฺ ในอรรถของ สัตตมวิวัตติในเพราะ หิ และ หํ ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ)

“กุ”อติ นิปาตเนน วา.

หรือว่า [แปลง ก็ เป็น กุ] ด้วยนิปาตนศัพท์ว่า กุ

[นิปาตนศัพท์ คือ ศัพท์ที่อยู่ในสูตรที่ท่านกระจายไว้เฉพาะใช้ในสูตรเท่านั้น แต่ไม่พบในที่ต่างๆ เช่น ทุมฺหิ ในสูตรว่า ทุมฺหิ ครุ การแปลง ก็ เป็น กุ ถ้าไม่ใช้สูตรก็ต้องถือว่าท่านแปลงอย่างที่กระจายรูปนิปาตนศัพท์ที่ใช้ในสูตรต่างๆ ข้างต้น คือเป็นรูปที่กระจายอย่างพิเศษ]

“ทา”ติ วุตตเต.

บทว่า ทา (ทา ปัจจัย) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๗๘. ตมฺหา ทานิ จ.

ลง ทานิ และ ทา ปัจจัยท้าย ต ศัพท์ ในความหมายว่า กาล ในอรรถของสัตตมีวิกัตติ ในบางแห่ง

ทานิ จ อ. ทานิ ปัจจัย ด้วย ทา จ อ. ทา ปัจจัย ด้วย โหนฺติ ย่อมลง ปรํ ในเบื้องหลัง ตมฺหา จาก ต ศัพท์ กาลे ในกาล อตฺเถ ในอรรถ สดฺตมฺยิยา ของสัตตมีวิกัตติ กุวจิ ในบางแห่ง ๕

[พหูพจน์วิภินา (คำอธิบายสูตร ๒๗๘) กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุกัฏฒนะ คือ ดึง ทา ปัจจัยจากสูตรว่า กีสพฺพณฺณกฺยกฺกฺหิ ทาทาจณฺ มาไว้ในสูตรนี้]

ตอิจฺเจตสฺมา สพฺพนามโต ทานิทาปัจจยา โหนฺติ กาลे กุวจิ สดฺตมฺยตฺเถ.

ลง ทานิ หรือ ทา ปัจจัยท้ายสรรพนามว่า ต นี้ในความหมายว่ากาล ในอรรถของ สัตตมีวิกัตติ ในบางแห่ง

ตสฺมี กาลेติ ตทานิ ตทา.

เช่น ตทานิ ตทา ซึ่งใช้ในความหมายว่า “ในกาลนั้น”

การประกอบรูปศัพท์ ตทานิ

ศัพท์เดิมเป็น ต

ลง ทานิ ปัจจัยท้าย ต ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ตมฺหา ทานิ จ”

ให้ ทานิ ปัจจัยชื่อว่า วิกิตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิกิตฺติสญฺญาโย”

สำเร็จรูปเป็น ตทานิ

๒๗๙. อิมสฺมา รหิฏฺฐา จ.

ลง รหิ, ฐฺนา และปัจจัยอื่นๆ ท้าย อิม ศัพท์ในความหมายว่า กาล ในอรรถของ สัตตมวีริกัตติ ในบางแห่ง

รหิฏฺฐา จ อ. รหิ และ ฐฺนา ปัจจัยท. ด้วย โหฺนฺติ ย่อมลง ปร ในเบื้องหลัง อิมสฺมา จาก อิม ศัพท์ กาล ในกาล อตฺเต ในอรรถ สตฺตมวีริกัตติ กุวฺจิ ในบางแห่ง ๒

[ฉบับฉฺฉฺฐสังคายนาและฉบับสิงหลบางฉบับมีรูปว่า อิมสฺมา รหิฏฺฐาทานิ จ ฉบับสิงหลบางฉบับมี รูปเป็น อิมสฺมา รหิฏฺฐา จ ผู้แปลคิดว่าปาฐะหลังถูกต้อง เพราะ ทานิ ปัจจัยอาจตามมาจากสูตรว่า ตมฺหา ทานิ จ ที่อยู่ข้างหน้าสูตรนี้ เหมือน ทา ปัจจัยที่ตามมาในสูตร ตมฺหา ทานิ จ จากสูตรก่อนว่า กีสพฺพณฺณกฺกฺกฺ ทาทาจฺน จะเห็นได้ว่าสูตรทั้งสามสูตรคือ กีสพฺพณฺณกฺกฺกฺ ทาทาจฺน, ตมฺหา ทานิ จ, อิมสฺมา รหิฏฺฐา จ อยู่ติดกัน ข้อความจากสูตรก่อนจึงตามมาในสูตรต่อไปได้ ดังนั้น ปาฐะแรกจึงไม่ถูกต้อง แม้ปทรูปลิตินิมิตฺตํ กั กั กล่าวว่

รหิ จ ฐฺนา จ รหิฏฺฐา. จสทฺโท ทานิปัจจยสมฺปิณฺทฺนตฺเถ.^{๑๔๑}

รหิ ปัจจัย และ ฐฺนา ปัจจัย ชื่อว่า รหิฏฺฐา จ ศัพท์มีประโยชน์เพื่อรวบรวม ทานิ ปัจจัย ในจุดติของสูตรนี้มีข้อความว่า รหิฏฺฐาทานิอิจฺเจเต ปจฺจยา โหฺนฺติ (ลงปัจจัยเหล่านี้คือ รหิ, ฐฺนา และ ทานิ) ท่านกล่าวถึง ทานิ ปัจจัยในที่นี้โดยหมายถึง จ ศัพท์ได้รวบรวม ทานิ ปัจจัยไว้แล้ว ถ้าสูตรนี้มีรูป เป็น อิมสฺมา รหิฏฺฐาทานิ จ ศัพท์ว่า จ ก็จะไม่มีความจำเป็นแต่อย่างใด อนึ่ง ปทรูปลิตินิมิตฺตํมิได้แสดงอรรถ ของ จ ศัพท์ไว้ทุกสูตร อรรถของ จ ศัพท์นั้นพบในฎีกาของปทรูปลิตินิมิตฺตํบ้าง ในคัมภีร์นยาสะบ้าง

แม้คัมภีร์กาทันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๓๒๒) ได้กล่าวถึง ทานิ ปัจจัยว่า อิทมฺ รุหฺยฐฺนาทานิมฺ (ลง รหิ, อฐฺนา และ ทานิมฺ ปัจจัยท้าย อิทมฺ ศัพท์) แต่ในคัมภีร์นั้นไม่มี จ ศัพท์ซึ่งทำหน้าที่อุดตสมฺจฺจยะ จึงไม่ควรมี ทานิ ปัจจัยโดยตรงในกัจจายนสูตร]

อิมสทฺทโต รหิฏฺฐาทานิอิจฺเจเต ปจฺจยา โหฺนฺติ กาลे กุวฺจิ สตฺตมฺยตฺเต.

ลงปัจจัยเหล่านี้คือ รหิ, ฐฺนา และ ทานิ” ท้าย อิม ศัพท์ในความหมายว่ากาล ใน อรรถของ สัตตมวีริกัตติ ในบางแห่ง

“สหพสุส, อิมสุสา”ติ จ วุตตเต.

บทว่า สหพสุส (ทั้งศัพท์) และบทว่า อิมสุส (แห่ง อิม ศัพท์) ย่อมตามมา[ปรากฏ
ในสูตรนี้]

๒๘๐. เอต รหิมฺหิ.

แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น เอต ในเพราะ รหิ ปัจจัย

เอต อ. เอต อาเทศ อิมสุส ของ อิม ศัพท์ สหพสุส ทั้งศัพท์ โหติ ย่อมมี รหิมฺหิ ใน
เพราะ รหิ ปัจจัย ๒

สหพสุส อิมสหพสุส เอตาเทโส โหติ รหิมฺหิ ปจฺจเย ปเร.

แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น เอต ในเพราะ รหิ ปัจจัยที่อยู่เบื้องหลัง

อิมสมิ กาลติ เอตฺรหิ.

เช่น เอตฺรหิ ซึ่งใช้ในความหมายว่า “ในกาลนี้”

การประกอบรูปศัพท์ เอตฺรหิ

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง รหิ ปัจจัยท้าย อิม ศัพท์ด้วยสูตรว่า “อิมสมฺมา รหิณฺนา จ”

ให้ รหิ ปัจจัยชื่อว่า วิกิตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิกิตฺติสณฺณายो”

ในเพราะ รหิ ปัจจัย แปลง อิม ศัพท์เป็น เอต ด้วยสูตรว่า “เอต รหิมฺหิ”

สำเร็จรูปเป็น เอตฺรหิ

๒๘๑. อ ฐนามหิ จ.

แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อ อีกด้วย ในเพราะ ฐนา ปัจจัย

อ จ อ. อ อาเทศ อีกด้วย อิมสฺส ของ อิม ศัพท์ โหติ ย่อมมี ฐนามหิ ในเพราะ ฐนา ปัจจัย ๗

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อุปเภา คือ มองหาการแปลง อิม เป็น อิ ที่กล่าวไว้แล้วในสูตรก่อนจาก สูตรนี้ คือสูตรว่า อิมสฺสิ ถํทานิโหเตธฺสฺ จ หมายความว่า ไม่เพียงแปลง อิม เป็น อิ ในเพราะ ถ ปัจจัยเป็นต้น ด้วยสูตรดังกล่าว แต่ยังแปลงเป็น อ ในเพราะ ฐนา ปัจจัยได้อีกด้วย ดังปทรูปลัทธิมัชฌิมีกากล่าวว่า

อ ฐนามหิ จาติ เอตถ จคฺคหณํ ปุพฺเพ วุตตอิการาเทศาเปกฺขนฺติ ทฎฺฐพฺพ.^{๑๔๒}

จ ศัพท์ในสูตรว่า อ ฐนามหิ จ นี้ ฟังทราบว่ามีมองหาการอาเทศเป็น อิ อักษรซึ่งกล่าวไว้ใน สูตรก่อน

อนึ่ง การใช้ จ ศัพท์ในลักษณะนี้ไม่เป็นที่นิยมในกัจจายนไวยากรณ์ แต่มีพบมากในคัมภีร์กาดันตระ ส่วนคัมภีร์กัจจายนสุดัตถะ (สูตร ๒๓๔) กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่สันนิษฐานาวธารณะ เพราะย่ำ การแปลง อิม เป็น อ แน่นอนในเพราะ รหิ ปัจจัย จึงไม่มีรูปว่า อิมรหิ ตามนัยนี้ จ ศัพท์แปลว่า “นั่นเทียว”]

สพฺพสฺเสว อิมสทฺทสฺส อกาโร โหติ ฐนาปจฺจเย ปเร.

แปลง อิม ศัพท์ทั้งศัพท์นั้นเทียวเป็น อ อักษรในเพราะ ฐนา ปัจจัยเบื้องหลัง

อฐนา.

อฐนา (ในกาลนี้)

การประกอบรูปศัพท์ อฐนา

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง ฐนา ปัจจัยท้าย อิม ศัพท์ด้วยสูตรว่า “อิมสฺมา รหิฐนา จ”

ให้ ฐนา ปัจจัยชื่อว่า วิภตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตติสฺมณฺเวย”

ในเพราะ ฐนา ปัจจัย แปลง อิม ศัพท์เป็น อ ด้วยสูตรว่า “อ ฐนามหิ จ”

สำเร็จรูปเป็น อฐนา

อิมสททส อิกาโร.

แปลง อิม ศัพท์เป็น อี อักษร

อิมสมิ กาลติ อิทานิ.

เช่น อิทานิ ซึ่งใช้ในความหมายว่า “ในกาลนี้”

[ปทรูปสิทธิสนิสนัยใหม่ (สูตร ๒๘๑) อธิบายเพิ่มเติมว่า ในพระไตรปิฎกพบรูปว่า ทานิ โดยลบ อี อักษรด้วยวิณณโลปนัย คือ นัยลบอักษร ดังคำว่า ปิธาน (= อภิธาน) วตสโก (= อวตสโก)]

การประกอบรูปศัพท์ อิทานิ

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง ทานิ ปัจจัยท้าย อิม ศัพท์ด้วยสูตรว่า “อิมสฺมา รหิฏฺณา จ”

ให้ ทานิ ปัจจัยชื่อว่า วิกตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิกตติสฺมณฺเอย”

ในเพราะ ทานิ ปัจจัย แปลง อิม ศัพท์เป็น อี ด้วยสูตรว่า “อิมสฺสิ ถฺทานิหโตเธสุ จ”

สำเร็จรูปเป็น อิทานิ

[ปัจจัยที่ใช้เป็นวิกตติที่กล่าวมานี้ มีทั้งหมด ๑๕ ศัพท์ ดังปทรูปสิทธิสนิสนัยใหม่สรุปความว่า

สหฺพาทิโต โต ตฺร ถ ธิ

ว หี ห์ ห ฐ หิณฺจณํ

ทา ทาจณํ ทานิ รหิ

ฐฺนาติ ทส ปณฺจ จ.^{๑๔๓}

“ปัจจัยที่ใช้เป็นวิกตติซึ่งลงท้าย สหฺพ ศัพท์เป็นต้น มี ๑๕ ศัพท์คือ โต, ตฺร, ถ, ธิ, ว, หี, ห์, ห, ฐ, หิณฺจณํ, ทา, ทาจณํ, ทานิ, รหิ และ ฐฺนา”]

วิกตติปัจจัยวิธานํ นิฏฺจติ.

จบกฎว่าด้วยปัจจัยที่ใช้เป็นวิกตติ

บทอุปสรรค

อถาลิงคสงขยาวิภตติเกทา อุปสคคณิปาตา วุจจนเต.

ข้าพเจ้าจะกล่าวอุปสรรคและนิบาตซึ่งไม่แตกต่างกันโดยลึงค์ พจน์ และวิภตติ
ณ บัดนี้

[อุปสรรคและนิบาตมีรูปเหมือนกันในลึงค์ทั้งสาม เช่น ปาจริโย, ปณณา, ปณิตฺตํ มีรูปเหมือนกันใน
พจน์ทั้งสอง เช่น ปภาวติ, ปภาวนติ และมีรูปเหมือนกันในวิภตติทั้งหมด เช่น ปณณา, ปณณํ, ปณณาย เป็นต้น
แม้นิบาตก็มีนัยเดียวกัน เช่น

อุจจํ รุกฺโข (ต้นไม้สูง) อุจจํ साला (ศาลาสูง) อุจจํ सोपानं (บันไดสูง)
อุจจํ รุกฺโข (ต้นไม้สูง) อุจจํ รุกฺखा (ต้นไม้สูงทั้งหลาย) อุจจํ รุกฺโข (ต้นไม้สูง)
อุจจํ รุกฺขि (ซึ่งต้นไม้สูง) อุจจํ รุกฺเขन (ด้วยต้นไม้สูง)

อุปสรรคและนิบาตเป็นศัพท์ที่ประกอบร่วมกับกิริยาศัพท์ที่เป็นนามหรืออาชยาด ทำหน้าที่กระทำ
พิเศษกิริยา เช่น ภา ธาตุเป็นไปในอรรถว่า “รู้” เมื่อประกอบ สํ อุปสรรคเป็นรูปว่า สณณา, สณณานาติ มีความ
หมายความว่า “หมายรู้” ถ้าประกอบ ป อุปสรรคเป็นรูปว่า ปณณา, ปณณานาติ มีความหมายความว่า “รู้โดยประการ
ต่างๆ” ดังนี้ เป็นต้น

อุปสรรคและนิบาตยังได้ชื่อว่า อัพยยะ คือ ศัพท์ที่ไม่เปลี่ยนแปลงในเพราะลึงค์ พจน์ และวิภตติ
ดังมีสาธกว่า

सथिसं तिसु लिंगकेसु

सपुपासु ज विभत्तिसु

वजनेसु ज सपुपेसु

यं न पुयेति तपुपयं.^{๑๔๔}

“บทใดเหมือนกันย่อมไม่เปลี่ยนแปลงในลึงค์ทั้งสามในวิภตติทั้งปวง และในพจน์
ทั้งปวง บทนั้นชื่อว่า อัพยยะ”

อนึ่ง คัมภีร์นिरुत्तติที่ปนี (สูตร ๒๘๘) กล่าวถึงอัพยยศัพท์ ๖ ประเภท คือ

๑. อุปสรรค

๒. นิบาต

- ๓. บทที่มีปัจจัยที่เป็นวิภัตติอยู่ท้าย
- ๔. อัพยยีกาวสมาส
- ๕. อัพยยัตถิต
- ๖. บทกิตก์ที่มี ตฺวา ปัจจัยเป็นต้นอยู่ท้าย]

ป ปรา นิ นี อุ ทฺว สํ วิ อว อนุ ปริ อธิ อภิ ปติ สฺ อา อติ อปิ อป อุป อิติ วีสติ
อุปสคฺคา.

ศัพท์ทั้งหลายจำนวน ๒๐ คือ “ป ปรา นิ นี อุ ทฺว สํ วิ อว อนุ ปริ อธิ อภิ ปติ สฺ อา
อติ อปิ อป อุป” ชื่อว่า อุปสรรค

[ในที่นี้ท่านแสดงอุปสรรค ๒๐ ศัพท์ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ ส่วนโมคคัลลานไวยากรณ์
(ปริจเฉทที่ ๕ สุตฺร ๑๓๑) กล่าวถึง นิ อุปสรรคเท่านั้น ไม่มี นี อุปสรรค เพราะถือว่าอาจแปลง อิ เป็น อี ได้
และเพิ่ม โอ อุปสรรคอีกศัพท์หนึ่ง ส่วนกัจจายนไวยากรณ์แสดงการแปลง อว เป็น โอ จึงไม่มี โอ อุปสรรค

ในปาณินิไวยากรณ์ (อธฺยายะ ๑ ปาทะ ๔ สุตฺร ๕๘-๖๐) พบสูตรที่กล่าวถึงอุปสรรคว่า ปฺราทะ
(ป ศัพท์ เป็นต้นเมื่อไม่แสดงสิ่งต่างๆ ชื่อว่า นิบาต), อุปฺสฺรคา กฺริยาโยค (เมื่อมีการประกอบกับกริยา ป ศัพท์
เป็นต้นชื่อว่า อุปฺสฺรค), คตฺติจ (ป ศัพท์เป็นต้นชื่อว่า อุปฺสฺรค และคตฺติ เมื่อมีการประกอบกับกริยา) ในวृตติ
ของสุตฺร ๕๘ มีอุปฺสฺรค ๒๐ ศัพท์ คือ ปฺร ปฺรา อป สม อนุ อว นิสฺ ทฺว วิ อางฺ นิ อธิ อปิ อติ สฺ อุตฺ อภิ
ปฺรติ ปริ อุป ส่วนในวृตติของคัมภีร์สิทธิธานตเกมุที (สุตฺร ๒๒) แสดงอุปฺสฺรค ๒๒ ศัพท์ คือ ปฺร ปฺรา อป
สม อนุ อว นิสฺ นิสฺ ทฺว ทฺว วิ อางฺ นิ อธิ อปิ อติ สฺ อุตฺ อภิ ปฺรติ ปริ อุป โดยเพิ่ม นิสฺ และ ทฺว อุปฺสฺรค
คัมภีร์จันทรไวยากรณ์ซึ่งเป็นคัมภีร์อ้างอิงของโมคคัลลานไวยากรณ์ได้กล่าวถึงอุปฺสฺรค ๒๐ ศัพท์ไว้ใน
วृตติของสุตฺรในอธฺยายะ ๑ ปาทะ ๑ สุตฺร ๑๐๙ ว่า ปฺร ปฺรา อป สม อนุ อว นิสฺ ทฺว วิ อางฺ อธิ อปิ นิ อติ
สฺ อุตฺ อภิ ปฺรติ ปริ อุป]

**ตตฺถ ปสฺทโท ปการาทิกมฺมปธานิสฺสรियฺนโตภาววิโยคตปฺรภุสฺตถสมฺภวตติตฺตอนาวิล-
ปตฺถนาทีสุ.**

ในบรรดาอุปสรรคเหล่านั้น ป ศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถเป็นต้นว่า

ปการ (ต่าง ๆ)	อาทิกมฺม (เบื้องต้น)
ปธาน (เป็นประธาน, สำคัญ)	อิสฺสรिय (เป็นใหญ่)

อนฺโตภาว (ภายใน)	วิโยค (พลัดพราก)
ตปฺปร (อื่นจากนั้น)	ภุสตุถ (อรรถยั้ง)
สมฺภว (เริ่มเกิด)	ติตฺติ (บริบูรณ์)
อนาวิล (ไม่ชุ่มมัว)	ปตฺถนา (ปรารภนา)

[ข้อความนี้เหมือนกับเป็นสูตรที่แสดงกฎซึ่งเกี่ยวกับอรรถของอุปสรรค]

ปอติ อยมฺปสคฺโค เอเตสุ ปการาทีสุ อตฺเตสุ วตฺตติ.

อุปสรรคว่า “ป” นี้ ย่อมเป็นไปในอรรถเป็นต้นว่า ปการะ (ต่าง ๆ) เหล่านี้

[ข้อความนี้เหมือนวृตติที่อธิบายสูตรข้างต้น ท่านจะแสดงอุทาหรณ์ดังต่อไปนี้]

ยถา ปการเ ปณฺญา, อาทิกมฺเม วิปฺกตฺ, ปฺธาเน ปณฺตี, ปฺธานํ ปฺธานตฺ, อิสฺสริเย ปฺกุ
อํยํ เทสฺส, อนฺโตภาเว ปฺกฺขิตฺ, วิโยเค ปฺวาสี, ตปฺปเร ปฺจาโร, ภุสตุเถ ปฺวุทฺทกาโย, สมฺภเว หิมวตา
คฺงฺคา ปภาวติ, ติตฺติยํ ปฺหุตฺมณฺ, อนาวิเล ปฺสนฺนฺมฺกํ, ปตฺถเน ปณฺหิตฺ.

เช่น

ในอรรถว่า ปการ (ต่าง ๆ) เช่น ปณฺญา (ความรู้ต่าง ๆ, ความรอบรู้)

ในอรรถว่า อาทิกมฺเม (เบื้องต้น) เช่น วิปฺกตฺ (งานที่เพิ่งเริ่มต้น[ซึ่งยังไม่สำเร็จ])

ในอรรถว่า ปฺธาน (ประธาน) เช่น ปณฺตี (นำไปสู่ความเป็นประธาน = ประณีต),
ความเป็นประธาน ชื่อว่า ปฺธานะ

ในอรรถว่า อิสฺสริเย (เป็นใหญ่) เช่น ปฺกุ อํยํ เทสฺส (ท่านผู้นี้เป็นใหญ่ในสถานที่)

ในอรรถว่า อนฺโตภาเว (ความเป็นภายใน) เช่น ปฺกฺขิตฺ (ใส่แล้ว [ใส่ไว้ภายใน])

ในอรรถว่า วิโยเค (พลัดพราก) เช่น ปฺวาสี (ผู้อยู่แยกกัน = ผู้พลัดพราก)

ในอรรถว่า ตปฺปเร (อื่นจากนั้น) เช่น ปฺจาโร (อาจารย์ผู้อื่นจากอาจารย์, อาจารย์
ของอาจารย์)

ในอรรถว่า ภุสตุเถ (อรรถอันยั้ง) เช่น ปฺวุทฺทกาโย (ช่างผู้มีกายโตยั้ง)

ในอรรถว่า สมฺภเว (เริ่มเกิด) เช่น หิมวตา คฺงฺคา ปภาวติ (แม่น้ำคฺงฺคาเริ่มเกิดแต่
ภูเขาหิมาลัย)

ในอรรถว่า ดิตฺติ (ปริบูรณ์) เช่น ปहुตฺมฺนฺ (อาหารมากมาย)

ในอรรถว่า อนาวิล (ไม่ชุ่มมัว) เช่น ปสนฺนฺมฺกํ (น้ำใส)

ในอรรถว่า ปตฺถน (ปรารถนา) เช่น ปถฺนฺหิตํ (ความปรารถนา)

[ความหมายของอุปสรรคทั้ง ๒๐ ศัพท์เหล่านี้เนื่องด้วยธาตุของนามศัพท์หรือกริยาศัพท์ อุปสรรคบางศัพท์แสดงอรรถใหม่ บางศัพท์แสดงอรรถโดยคล้ายตามธาตุ การจะเข้าใจอรรถของอุปสรรคเหล่านี้โดยกระจ่าง ต้องเข้าใจอรรถของธาตุก่อน เมื่อนักศึกษาได้เรียนรู้ธาตุและกิตก์พร้อมทั้งสมาสแล้วก็จะเข้าใจอรรถของอุปสรรคเหล่านี้ได้เอง ดังนั้นจึงไม่อธิบายความหมายของอุปสรรคโดยละเอียดไว้ในที่นี้]

ปราอิติ ปริหานิปราชยคติวิกุมามสนาที่สุ.

อุปสรรคว่า ปรา ย่อมเป็นไปในอรรถเป็นต้นว่า

ปริหานิ (ความเสื่อม)

ปราชย (พ่ายแพ้)

คติ (ที่ไป)

วิกุม (ความพยายาม)

ามสน (การจับต้อง)

ยถา ปริหานิยํ ปริภโว, ปราชเย ปริชิต, คติยํ ปริยณํ, วิกุเม ปริกฺมติ, อามสเน องคสฺส ปริมสนํ

เช่น

ในอรรถว่า ปริหานิ (ความเสื่อม) เช่น ปริภโว (ความเสื่อม)

ในอรรถว่า ปราชย (ความพ่ายแพ้) เช่น ปริชิต (ผู้พ่ายแพ้แล้ว)

ในอรรถว่า คติ (ที่ไป) เช่น ปริยณํ (ที่ไป)

ในอรรถว่า วิกุม (ความพยายาม) เช่น ปริกฺมติ (ย่อมบากบั่น)

ในอรรถว่า อามสน (การจับต้อง) เช่น องคสฺส ปริมสนํ (การลูบคลำอวัยวะ)

นิอิติ นิสฺเสสนิคฺคตฺนึหรณฺโตปเวสนาภาวนิสฺเสณิกฺขนตฺปาตฺตุภาวารณฺวิกฺขนอุปฺมุป-
ธารณาวสานเณกาที่สุ.

อุปสรรคว่า นิ ย่อมเป็นไปในอรรถเป็นต้นว่า

นิสฺเสส (ไม่มีเหลือ, ทั้งหมด)

นิคฺคต

(ปราศจาก)

นึหรณ	(การแยกออก, การถอนออก)	อนุโตปเวสน	(ใส่ไว้ข้างใน)
อภาว	(ไม่มี)	นิเสธ	(ห้าม)
นิกฺขนฺต	(ออก)	ปาตุภาว	(ปรากฏ)
อวธารณ	(ตัดสิน)	วิภชน	(การจำแนก)
อุปมา	(เปรียบเทียบ)	อุปธารณ	(สอบสวน)
อวसान	(สิ้นสุด)	เฉก	(ฉลาด)

นิสเสส นินฺรุตฺติ, นินฺรวเสสฺ เทติ, นินฺคฺคเต นิกฺกิลเโส นินฺยยาติ, นึหรณ นินฺทธารณฺ, อนุโตปเวสน นินฺชาโต, อภาเว นินฺมฺมกฺขิกํ, นินฺเสธ นินฺวาเรติ, นิกฺขนฺเต นินฺพฺพนํ นินฺพฺพานํ, ปาตุภาเว นินฺมิตฺตํ, อวธารณ นินฺจฺฉโย, วิภชน นินฺทเทโส, อุปมายนํ นินฺทสฺสนํ, อุปธารณ นินฺสามนํ, อวसान นินฺฎฺฉิตฺตํ, เฉก นินฺปฺโป.

ในอรรถว่า นิสเสส (ทั้งหมด) เช่น นินฺรุตฺติ (การกล่าวโดยไม่มีเหลือ), นินฺรวเสสฺ เทติ (ยอมให้ทั้งหมด)

ในอรรถว่า นินฺคฺคเต (ไปปราศ = ปราศจาก) เช่น นิกฺกิลเโส (ผู้ปราศจากกิเลส) นินฺยยาติ (ยอมออก[ออกจากบ้าน, ออกจากเมือง, ออกจากกิเลส])

ในอรรถว่า นึหรณ (การแยกออก, การถอนออก) เช่น นินฺทธารณฺ (การถอนออก)

ในอรรถว่า อนุโตปเวสน (ใส่เข้าไปข้างใน) เช่น นินฺชาโต (ฝังแล้ว)

ในอรรถว่า อภาว (ไม่มี) เช่น นินฺมฺมกฺขิกํ (ไม่มีแมลงวัน)

ในอรรถว่า นินฺเสธ (ห้าม) เช่น นินฺวาเรติ (ยอมห้าม)

ในอรรถว่า นิกฺขนฺเต (ออก) เช่น นินฺพฺพนํ (ผู้พ้นแล้วจากดวงกิเลส), นินฺพฺพานํ (สภาพหลุดพ้นจากตัณหา)

ในอรรถว่า ปาตุภาว (ปรากฏ) เช่น นินฺมิตฺตํ (สร้างแล้ว, เสร็จสิ้นแล้ว)

ในอรรถว่า อวธารณ (ตัดสิน) เช่น นินฺจฺฉโย (การวินิจฉัย)

ในอรรถว่า วิภชน (การจำแนก) เช่น นินฺทเทโส (การอธิบาย, การขยายความ)

ในอรรถว่า อุปมา (เปรียบเทียบ) เช่น นินฺทสฺสนํ (การยกตัวอย่าง)

ในอรรถว่า อุปธารณ (สอบสวน) เช่น นินฺสามนํ (การสอบสวน)

ในอรรถว่า อวसान (สิ้นสุด) เช่น นินฺฎฺฉิตฺตํ (จบ)

ในอรรถว่า เฌก (ฉลาด) เช่น นิปุโณ (ผู้สุขุม)

นีอิติ นีหรรณาวรรณาทิสฺ.

อุปสรรคว่า นี ย่อมเป็นไปในอรรถเป็นต้นว่า นีหรรณ (นำออก) และ อวารณ (ห้าม)

นีหรรณ นีหรรติ, อวารณ นีวรณํ

ในอรรถว่า นีหรรณ (นำออก) เช่น นีหรรติ (ยอมนำออก, ย่อมปล่อยออก)

ในอรรถว่า อวารณ (ปิดกั้น) เช่น นีวรณํ (ธรรมเป็นเครื่องปิดกั้น)

อุอิติ อุคคตฺทุทกมฺปธานวิโยคสมภวอดตุลลาภสตุติสรูปกณาทิสฺ.

อุปสรรคว่า อุ ย่อมเป็นไปในอรรถเป็นต้นว่า

อุคคต (ขึ้น)	อุทกมม (กระทำไว้ข้างบน)
ปธาน (ประธาน)	วิโยค (พลัดพราก)
สมภว (เกิดขึ้น)	อดตุลลาภ (ได้รับสภาพที่เป็นจริง)
สตุติ (สามารถ)	สรูปกณ (กล่าวแจกแจง)

อุคคเต อุคคจฺฉนฺติ, อุทกมฺเม อาสนา อุฏฺฐิโต, อุกฺเขโป, ปธานे อุตฺตโม โลกุตฺตโร, วิโยเค อุพฺพาสีโต, สมภเว อุพฺภุโต, อดตุลลาเก อุปฺปนฺนํ ฌาณํ สตุติยํ อุตฺสสฺหติ คนฺตุํ, สรูปกणे อุทฺทิสฺติ สตุตฺ.

ในอรรถว่า อุคคต (ขึ้น) เช่น อุคคจฺฉนฺติ (ย่อมขึ้น)

ในอรรถว่า อุทกมม (กระทำไว้ข้างบน) เช่น อาสนา อุฏฺฐิโต (ลุกขึ้นแล้วจากอาสนะ), อุกฺเขโป (การยกขึ้น)

ในอรรถว่า ปธาน (ประเสริฐ) เช่น อุตฺตโม (ผู้ประเสริฐ, ผู้สูงสุด), โลกุตฺตโร (ธรรมอันเหนือโลก)

ในอรรถว่า วิโยค (พลัดพราก) เช่น อุพฺพาสีโต (ผู้ถูกพรากให้อยู่แยกกัน)

ในอรรถว่า สมภว (เกิดขึ้น) เช่น อุพฺภุโต (เกิดขึ้นแล้ว)

ในอรรถว่า อดตุลลาภ (ได้รับซึ่งสภาพที่เป็นจริง) เช่น อุปฺปนฺนํ ฌาณํ (ญาณเกิดขึ้นแล้ว) [หมายความว่า ได้บรรลุฌาณที่เกิดขึ้นจริงๆ ดังคำว่า จีวรํ อุปฺปนฺนํ โหติ (จีวรเกิดขึ้นแล้ว) ซึ่งหมายความว่า ได้รับจีวรแล้ว]

ภุสตุถ	(อรรกว่ายิ่ง)	สเหตุถ	(ด้วยกัน)
อุปฺตถ	(ความหมายน้อย)	ปภา	(แหล่งกำเนิด)
อภิมุขภาว	(ต่อหน้า)	สงฺคห	(รวบรวม)
ปิธาน	(ปิด)	ปฺนปฺนกรณ	(กระทำบ่อยๆ)
สมิทฺธิ	(บริบูรณ์)		

สโมธาน สฺนฺธิ, สมฺมาสมฺสุ สมฺมาธิ, สมฺปยุตฺโต, สมฺนุตฺตภาเว สํกัณฺโณ สมฺมูลปฺนา, สงฺคเต สงฺคโม, สงฺเขเป สมฺมาโส, ภุสตุถ สฺราตฺโต, สเหตุถ สฺวาโส, อุปฺตถ สมฺคฺโข, ปภาเว สมฺภโว, อภิมุขภาเว สมฺมุขํ, สงฺคเห สงฺคณฺหาติ, ปิธาน สฺวุตฺ, ปฺนปฺนกรณ สฺนฺธาวัตติ, สมิทฺธิยํ สมฺปนฺโน.

ในอรรกว่า สโมธาน (รวมเข้าด้วยกัน) เช่น สฺนฺธิ (การเชื่อม)

ในอรรกว่า สมฺมาสม (ด้วยดีหรือสม่าเสมอ) เช่น สมฺมาธิ (การยกจิตไว้ด้วยดี, การยกจิตไว้โดยสม่าเสมอ = ความตั้งมั่น), สมฺปยุตฺโต (ธรรมอันประกอบโดยสม่าเสมอด้วยประการต่างๆ) [การยกจิตไว้ด้วยดี คือ ยกจิตให้ตั้งมั่นปราศจากนิर्वรณ ส่วนการยกจิตไว้โดยสม่าเสมอ คือ ยกจิตไว้ให้ศรัทธาสมดุลงกับปัญญา และวิริยะสมดุลงกับสมาธิ]

ในอรรกว่า สมฺนุตฺตภาว (รอบๆ) เช่น สํกัณฺโณ (เคลื่อนกล่นแล้ว), สมฺมูลปฺนา (การพุดยอรอบด้าน, การพุดยอบ่อยๆ)

ในอรรกว่า สงฺคต (พบกัน) เช่น สงฺคโม (การพบปะ)

ในอรรกว่า สงฺเขเป (ยื่นย่อ) เช่น สมฺมาโส (การย่อเข้าด้วยกัน)

ในอรรกว่า ภุสตุถ (อรรกว่ายิ่ง) เช่น สฺราตฺโต (กำหนดยิ่ง)

ในอรรกว่า สเหตุถ (ด้วยกัน) เช่น สฺวาโส (การอยู่ร่วมกัน)

ในอรรกว่า อุปฺตถ (อรรกว่าน้อย) เช่น สมฺคฺโข (มีค่าน้อย) [คำนี้มีอรรดเหมือนอุปฺคฺช]

ในอรรกว่า ปภา (แหล่งกำเนิด) เช่น สมฺภโว (ต้นกำเนิด)

ในอรรกว่า อภิมุขภาว (ต่อหน้า) เช่น สมฺมุขํ (ต่อหน้า)

ในอรรกว่า สงฺคห (รวบรวม) เช่น สงฺคณฺหาติ (ย่อรวบรวม)

ในอรรกว่า ปิธาน (ปิด) เช่น สฺวุตฺ (การปิด)

ในอรรถว่า วิโยค (ไม่ประกอบ) เช่น โอมุกุกอุปาหโน (ผู้มีรองทำอันถอดแล้ว) อว-
โกกิล วนั (ป่าที่นกดูเหว้าย้ายไปแล้ว)

ในอรรถว่า ปริภว (เหยียดหยาม) เช่น อวชานนั (ดูหมิ่น), อวณณติ (ดูถูก)

ในอรรถว่า ชานน (รู้) เช่น อวคจจติ (ย่อมเข้าใจ) [คมุ ธาตุใน คจจติ แสดงอรรถว่า
“รู้” ได้โดยปกติ อว อุปสรรคเป็นเครื่องแสดงอรรถดังกล่าวให้ปรากฏเท่านั้น มิได้แสดงอรรถใหม่
ซึ่งไม่มีในธาตุ]

ในอรรถว่า สุกุธิ (บริสุทธิ์) เช่น โวทานั (ความหมดจด)

ในอรรถว่า นิจจย (ตัดสิ้น) เช่น อวธารณั (การตัดสิ้น)

ในอรรถว่า เทส (สถานที่) เช่น อวกาโส (สถานที่ตั้ง)

ในอรรถว่า เถยย (ลักขโมย) เช่น อวหาโร (การขโมย)

**อนุอิติ อนุคตานุปัจฉินนปัจฉตถกฐตถสาทิสสหีนตติยตถลกขณิตถมฏตทขานภาควิจจา-
ทีสุ.**

อุปสรรคว่า อนุ ย่อมเป็นไปในอรรถเป็นต้นว่า

อนุคต	(ติดตาม)	อนุปัจฉินน	(ไม่ขาดตอน, ต่อเนื่อง)
ปัจฉาสททตถ	(อรรถของ ปจฉา ศัพท์)	กฐตถ	(อรรถว่ายิ่ง)
สาทิสส	(เหมือน)	หีน	(ทราวม)
ตติยตถ	(ในอรรถของตติยาวิภัตติ)	ลกขณ	(เครื่องสังเกต)
อิถมฏตทขาน	(แสดงคุณลักษณะ)	ภาค	(แบ่ง)
วิจจา	(การประกอบซ้ำๆ)		

อนุคเต อเนวติ, อนุปัจฉินน อนุสโย, ปจฉาสททตถ อนุธณั, กฐตถ อนุธโต, สาทิสเส
อนุธูป, หีน อนุ สาริปุตตัม ปณณวณโต, ตติยตถ นทิมนวลิตา เสนา, ลกขณ รุกขั อนุ วิชโชตเต
วิชชุ, อิถมฏตทขาน สาธู เทวตโต มาตริ อนุ, ภาค ยเทตถ มั อนุ ลียา ตัม ทียตุ, วิจจายั รุกขั
รุกขั อนุ วิชโชตเต จนนโ.

ในอรรถว่า อนุคต (ติดตาม) เช่น อนุเวติ (ย่อมติดตาม)

ในอรรถว่า อนุปัจฉินน (ไม่ขาดตอน) เช่น อนุสโย (อนุสัย, สภาพนอนเนื่องเสมอๆ)

ในอรรถว่า ปจฉาสททตถ (อรรถของ ปจฉา ศัพท์) เช่น อนุธณั (ตามหลังรถ)

ในอรรถว่า ปริจเฉท (แยกแยะ) เช่น ปริญเฉยย์ (กำหนดรู้)

ในอรรถว่า วชฺชน (งดเว้น) เช่น ปริหฺรติ (ย่อมหลิกเลี้ยง)

ในอรรถว่า อาลิจฺคน (กอดรัด) เช่น ปริสฺสชติ (ย่อมสวมกอด)

ในอรรถว่า นิวาสน (นั่งห่ม) เช่น วตฺถํ ปริสฺสชติ (จักนั่งห่มผ้า)

ในอรรถว่า ปุชา (บูชา) เช่น ปาจิรียา (การปรนนิบัติ)

ในอรรถว่า โภชน (เลี้ยงดู, ยังให้บริโภค) เช่น ภิกฺขุํ ปริวิสติ (ย่อมอังกาส[เลี้ยงอาหาร]พระภิกษุ)

ในอรรถว่า อวชานน (ดูหมิ่น) เช่น ปริภวติ (ย่อมดูหมิ่น)

ในอรรถว่า โทสกฺขาน (กล่าวโทษ) เช่น ปริภาสติ (ตำหนิ)

ในอรรถว่า ลกฺขณ (เครื่องสังเกต) เป็นต้น เช่น รุกฺขํ ปริ วิชฺชิตเต วิชฺช (สายฟ้าแลบแผ่ไปสู่ต้นไม้) เป็นต้น

[อรรถที่ละไว้ คือ อิตถมฺภูตฺกฺขาน, ภาค และ วิชา]

อธิอติ อธิกิสฺสรูปริภาวาริภาวนชฺฌายนาธิฏฺฐานนิจฺฉยปาปฺปนนาทิสฺสุ.

อุปสรรคว่า อธิ ย่อมเป็นไปในอรรถเป็นต้นว่า

อธิก	(ยิ่ง)	อิสฺสร	(ยิ่งใหญ่)
อุปฺริภาว	(เหนือ)	อธิภาวน	(ครอบงำ)
อชฺฌายน	(สาธยาย)	อธิฏฺฐาน	(อธิษฐาน)
นิจฺฉย	(ตัดสิ้น)	ปาปฺปน	(บรรล)

อธิเก อธิสีลํ, อิสฺสเร อธิปติ, อธิ พุรหมฺทตเต ปญฺจาลา, อุปฺริภาเว อธิโรหติ, ปถวี อธิเสสฺสติ, อธิภาเว อธิภาวติ, อชฺฌายเน พฺยาการณมฺธีเต, อธิฏฺฐาเน ภูมิกมฺปาที อธิฏฺฐาติ, นิจฺฉये อธิโมกฺโข, ปาปฺปนเน โภคกฺขนฺธํ อธิคฺฉนฺติ.

ในอรรถว่า อธิก (ยิ่ง) เช่น อธิสีลํ (อธิศีล, ศีลที่ยิ่งกว่าศีล ๕ และศีล ๘)

ในอรรถว่า อิสฺสร (ยิ่งใหญ่) เช่น อธิปติ (ผู้เป็นใหญ่) อธิ พุรหมฺทตเต ปญฺจาลา (ชาวปัญจาละเป็นบริวารของพระเจ้าพรหมทัต)

ในอรรถว่า อุปฺริภาว (เหนือ) เช่น อธิโรหติ (ย่อมขึ้น) ปถวี อธิเสสฺสติ (จักนอนทับ

ถมแผ่นดิน)

ในอรรถว่า อธิภาวน (ครอบงำ) เช่น อธิภาวติ (ย่อมปกครอง)

ในอรรถว่า อชฌายน (สาธยาย) เช่น พุยากรณมธีเต (ย่อมสาธยายไวยากรณ์)

ในอรรถว่า อธิภูจฺจาน (อธิษฐาน) เช่น ภูมิกมฺปาที อธิภูจฺจติ (ย่อมอธิษฐานให้แผ่นดิน

ไหวเป็นต้น)

ในอรรถว่า นิจฺจย (วินิจฉัย) เช่น อธิโมกฺโข (อธิโมกข์เจตสิก, สภาวะตัดสิ้น)

ในอรรถว่า ปาปฺปนฺน (บรรลุ) เช่น โภคกฺขณฺธํ อธิคฺจฺจติ (ย่อมได้รับกองโภคะ)

อภิฉิตฺติ อภิมุขภาววิสิฏฺฐจฺจาทิภูทกมฺมกฺลฺลสํสํรูปวณฺทนลกฺขณิตฺถมฺภูตฺกฺขานวิจฺฉาทีสุ.

อุปสรรคว่า อภิ ย่อมเป็นไปในอรรถเป็นต้นว่า

อภิมุขภาว (ต่อหน้า) วิสิฏฺฐ (พิเศษ)

อธิก (ยิ่ง) อุทฺทกมฺม (กระทำไว้ข้างบน)

กฺล (ตระกูล) สํสํรูป (งดงาม, เหมาะสม)

วณฺทน (ไหว้) ลกฺขณ (เครื่องหมาย)

อิติตฺถมฺภูตฺกฺขาน (แสดงคุณลักษณะ) วิจฺฉา (การประกอบเข้าๆ) เป็นต้น

อภิมุขภาเว อภิมุโข, อภิกฺกมฺติ, วิสิฏฺฐเจ อภิธมฺโม, อธิเก อภิวสฺสติ, อุทฺทกมฺเม อภิ-
รฺหติ, กฺล อภิชาโต, สํสํรูปเป อภิรัฐโป, วณฺทเน อภิวาเทติ, ลกฺขณาทีสุ ปฺริมฺสมํ.

ในอรรถว่า อภิมุขภาว (ต่อหน้า) เช่น อภิมุโข (ผู้อยู่ต่อหน้า) อภิกฺกมฺติ (ก้าวไป
ข้างหน้า)

ในอรรถว่า วิสิฏฺฐ (พิเศษ) เช่น อภิธมฺโม (พระอภิธรรม, ธรรมอันพิเศษ[กว่า
พระสูตร])

ในอรรถว่า อธิก (ยิ่ง) เช่น อภิวสฺสติ ([ฝน]ย่อมตกหนัก)

ในอรรถว่า อุทฺทกมฺม (กระทำไว้ข้างบน) เช่น อภิรฺหติ (ย่อมขึ้น)

ในอรรถว่า กฺล (ตระกูล) เช่น อภิชาโต (ผู้เกิดในตระกูล) [ลูกผู้ดีมีสกุล]

ในอรรถว่า สํสํรูป (เหมาะสม, งดงาม) เช่น อภิรัฐโป (ผู้มีรูปงาม)

ในอรรถว่า วณฺทน (ไหว้) เช่น อภิวาเทติ (ย่อมอภิวาท)

ในอรรถทั้งหลายมีลักษณะเป็นต้น ฟังทราบเหมือน [อนุ อุปสรรค]ข้างต้น

**ปติอิตี ปติคตปฏิโลมปตินิธิปติทานนิเสธนิวตตนสาทิสฺสปติกรณาทานปติโพธปฏิจจ-
ลกขณิตถมภูตทฺขานภาควิจฺฉาทิสฺส.**

อุปสรรคว่า ปติ ย่อมเป็นไปในอรรถเป็นต้นว่า

ปติคต	(อาศัย)	ปฏิโลม	(ทวนกระแส)
ปตินิธิ	(ตัวแทน)	ปติทาน	(ให้ทดแทน)
นิเสธ	(ห้าม)	นิวตตน	(กลับ)
สาทิสฺส	(เหมือน)	ปติกรณ	(เยียวยา, รักษา)
อาทาน	(ถือเอา)	ปติโพธ	(รู้แจ้ง)
ปฏิจจ	(อาศัย)	ลกขณ	(เครื่องสังเกต)
อิตถมภูตทฺขาน	(แสดงคุณลักษณะ)	ภาค	(แบ่ง)
วิจฺฉา	(การประกอบซ้ำๆ)		

ปติคเต ปจจกฺขํ, ปฏิโลเม ปติโสถํ, ปตินิธิมฺหิ อจฺฉริยโต ปติ สิสฺโส, ปติทาเน เตลตฺถิกสฺส
สมฺตํ ปติ ททาติ, นิเสธํ ปฏิเสธนํ, นิวตฺตเน ปฏิกฺกมฺติ, สาทิสฺเส ปติรุปรกํ, ปติกรणे ปติกาโร, อาทาเน
ปติคฺคณฺหาติ, ปติโพเธ ปฏิเวโร, ปฏิจฺเจ ปจฺจโย, ลกขณาทิสฺส ปฺริสมฺมํ.

ในอรรถว่า ปติคต (อาศัย) เช่น ปจจกฺขํ ([ญาณ]ที่อาศัยอินทรีย์[มีจักขุเป็นต้น],
ต่อหน้า)

ในอรรถว่า ปฏิโลม (ทวนกระแส) เช่น ปติโสถํ (ทวนกระแส)

ในอรรถว่า ปตินิธิ (ตัวแทน) เช่น อจฺฉริยโต ปติ สิสฺโส (ศิษย์แทนอาจารย์) [วิภัตติ
ที่ ๕ แปลอย่างวิภัตติที่ ๖]

ในอรรถว่า ปติทาน (ให้ทดแทน) เช่น เตลตฺถิกสฺส สมฺตํ ปติ ททาติ (ย่อมให้น้ำมัน
เนย[แทนน้ำมันงา]แก่ผู้ต้องการการน้ำมันงา)

ในอรรถว่า นิเสธ (ห้าม) เช่น ปฏิเสธนํ (การห้าม, การปฏิเสธ)

ในอรรถว่า นิวตตน (กลับ) เช่น ปฏิกฺกมฺติ (ก้าวกลับ, ถอยกลับ)

ในอรรถว่า ปติกรณ (เยียวยา) เช่น ปติกาโร (การรักษา[โรค])

ว่า ภูส (ยั้ง, จัด) หมายถึง ความมีมากจนเกินไป

อาทิ ศัพท์ในที่นี้ ปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายว่าหมายถึง อติริตต (ยั้ง) คือ มากเกินจำนวน]

**อติกกมเน อติโรจติ อมเหหิ, อตีโต, อติกกนเต อจจนตัม, อติสเย อติกุสโล, ภูสตุเถ
อติโกโธ, อติวุทธิ.**

ในอรรถว่า อติกกมเน (ล้วงพัน) เช่น อติโรจติ อมเหหิ (ย่อมรุ่งโรจน์ยิ่งกว่าเรา
ทั้งหลาย), อตีโต ([กาล]อันล้วงแล้ว)

ในอรรถว่า อติกกนเต (ล้วงเลย) เช่น อจจนตัม (ล้วงขอบเขต, ตลอด)

ในอรรถว่า อติสเย (ยั้งนัก, มากมาย) เช่น อติกุสโล (ฉลาดยิ่ง)

ในอรรถว่า ภูสตุเถ (ยั้ง, จัด) เช่น อติโกโธ (โกรธจัด), อติวุทธิ (ความเจริญมาก)

อปีอิติ สมภาวนาเปกฺขาสมุจฺจยครหฺพญหาทีสุ.

สมภาวนา (สรรเสริญ)

อเปกฺขา (มองหา [มองย้อน])

สมุจฺจย (รวบรวม)

ครห (ตีเตียน)

ปญฺห (ปัญหา)

สมภาวนายํ อปี ทิพฺเพสุ กามेषุ, เมรุมฺปิ วินิวิชฺฌิตฺวา คจฺเจยฺย, อเปกฺขายํ อยมฺปิ ธมฺโม
อนิยโต, สมุจฺจเย อิติปิ อรหํ, อนตฺมฺปิ อนตฺตคฺคณฺมฺปิ อาทาย, ครเห อปี อมฺหากํ ปณฺฑิตฺก, ปญฺเห อปี
ภนฺเต ภิกฺขุ ลภิตฺถ.

ในอรรถว่า สมภาวนา (สรรเสริญ) เช่น อปี ทิพฺเพสุ กามेषุ (แม้ในกามอันเป็นทิพย์
[ไหนเล่าจะยินดีในกามของมนุษย์]), เมรุมฺปิ วินิวิชฺฌิตฺวา คจฺเจยฺย ([เขา]พึงทะลวงแม้ภูเขาพระสุเมรุ
ไปได้) [ป่วยการกล่าวถึงภูเขาสูงเล็กๆ ประโยคที่ใช้ อปี มักมีความหมายสูงกว่าอีกประโยคหนึ่ง]

ในอรรถว่า อเปกฺขา (มองหา[มองย้อน]) เช่น อยมฺปิ ธมฺโม อนิยโต (แม้อาบัตินี้ก็
ไม่แน่นอน) [สิกขาบทแรกไม่แน่นอน แม้สิกขาบทที่สองนี้ก็ไม่น่าแน่นอน อปี นี้เชื่อมกับข้อความแรก]

ในอรรถว่า สมุจฺจย (รวบรวม) เช่น อิติปิ อรหํ (เป็นพระอรหันต์แม้เพราะเหตุนี้
ด้วย), อนตฺมฺปิ อนตฺตคฺคณฺมฺปิ อาทาย (ถือเอาแล้วทั้งลำไส้ใหญ่และลำไส้เล็ก)

ในอรรถว่า ครห (ตีเตียน) เช่น อปี อมฺหากํ ปณฺฑิตฺก (เจ้าผู้มีปัญญาน่าตีเตียนแม้

อนสน (ไม่บริโภคน)	โทสกุขาน (กล่าวโทษ, ฟ้องร้อง)
สณณา (ชื่อ)	บุพพกมม (กระทำในกาลก่อน)
บุชชา (บุชชา)	คยหากการ (อาการที่ถือเอา)
ภุสตุถ (อรรธว่ายิ่ง, จัด)	

อุปคมน เนสิณัน วา อุปนิสีเทยย, สมิเป อุปนคร์, อุปปตติย สคคฺ โลกํ อุปปชชติ, อถ วา อุปปตติ ยุตติ, ยถา อุปปตติโต อิกขตติ อุปกชชา, สาทิสเส อุปมานํ, อุปมา, อธิเก อุป ชารियํ โทโณ, อุปริภาเว อุปสมปนโน, อนสนเน อุปวาโส, โทสกุชานเน ปรี อุปวทติ, สณณายํ อุปธา, อุปสคโค, บุพพกมเม อุปกุกโม, อุปกาโร, บุชชาयํ พุทฺธูปฏฺฐาโก, มาตูปฏฺฐานํ, คยหากการเ สเจยยปจฺจุฏฺฐานํ, ภุสตุถ อุปาทานํ, อุปายาโส, อุปนิสสโยติ.

ในอรรธว่า อุปคมน (เข้าใกล้) เช่น เนสิณัน วา อุปนิสีเทยย (พึงเข้าไปนั่งใกล้ภิกษุผู้นั่งอยู่)

ในอรรธว่า สมิป (ใกล้) เช่น อุปนคร์ (ใกล้เมือง)

ในอรรธว่า อุปปตติ (อุปติ) เช่น สคคฺ โลกํ อุปปชชติ (ย่อมเข้าถึงโลกสวรรค์)

อีกนัยหนึ่ง ความเหมาะสมชื่อว่า อุปปตติ เช่น อุปปตติโต อิกขตติ อุปกชชา (สภาวะเห็นอย่างเหมาะสม เพราะเหตุนี้ชื่อว่า อุปกชชา) [คือ ไม่ลำเอียงฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งที่เป็นความรักหรือความชัง]

ในอรรธว่า สาทิส (เหมือน) เช่น อุปมานํ (การเปรียบเทียบ) อุปมา (การเปรียบเทียบ)

ในอรรธว่า อธิก (ยิ่ง) เช่น อุป ชารियํ โทโณ (๑ ฐานะที่เพิ่มจาก ๑ สาแหรก) [ขารีคือ สาแหรก เป็นมาตราดวงมากกว่าฐานะ ในที่นี้หมายถึง ๑ สาแหรกกับอีก ๑ ฐานะ]

ในอรรธว่า อุปริภาเว (ข้างบน) เช่น อุปสมปนโน (ผู้ถึงภาวะสูง) [สูงขึ้นจากภาวะสามเณร]

ในอรรธว่า อนสน (ไม่บริโภค) เช่น อุปวาโส (การอดอาหาร)

ในอรรธว่า โทสกุขาน (กล่าวโทษ) เช่น ปรี อุปวทติ (ย่อมกล่าวหาบุคคลอื่น)

ในอรรธว่า สณณา (ชื่อ) เช่น อุปธา (ชื่ออักษรหน้าตัวสุดท้าย), อุปสคโค (อุปสรรค)

ในอรรธว่า บุพพกมม (กระทำครั้งแรก) เช่น อุปกุกโม (ความเพียรเบื้องต้นแรก) อุปกาโร (บุญคุณที่ท่านกระทำไว้ก่อน)

ในอรรถว่า ปุชา (บูชา) เช่น พุทธูปัญจาโก (การบำรุงพระพุทธเจ้า) มาตูปัญฐานัน (การบำรุงมารดา)

ในอรรถว่า คยหาคาร (อาการที่ถือเอา) เช่น โสเจยยปัจจุပ္ปญจัน (มีความสะอาดปรากฏ[ในจิต])

ในอรรถว่า ภูสตุถ (อรรถว่ายิ่ง, จัด) เช่น อุปาทานัน (การถือมั่น), อุปายาโส (ความทุกข์ใจอย่างแรงกล้า) อุปนีสุสโย (เหตุที่อาศัยอันมีกำลังมาก) ดังนี้แล

[อิติ ศัพท์ในประโยคนี้ทำหน้าที่ปริสมापนะ คือ ลงท้ายประโยค แปลว่า “ดังนี้แล”]

อิติ อเนกตถา हि อุปसक्ता.

โดยประการดังนี้ อุปสรรคมีเนื้อความมากมายนั้นเที่ยว

[ข้อความนี้กล่าวยืนยันอรรถของอุปสรรคที่แสดงไว้ว่ามีมากกว่าที่กล่าวมาแล้ว แต่ในที่นี้กล่าวไว้พอเป็นตัวอย่างเท่านั้น]

วุดตตยจ

“อุปสक्ता निपाता ज

पञ्जया ज इमे तयो

नेगेनेकतठविसया

इति नेरुत्तिकापुरुण”ติ.

สมจริงดังคำกล่าวว่

“นักไวยากรณ์ทั้งหลายกล่าวแล้วว่า ‘อุปสรรค นิบาต และปัจจย ทั้ง ๓ ศัพท์เหล่านี้ มีมาก และมีวิสัยแห่งอรรถมาก”

[คาถาข้างต้นเป็นสาธกที่ท่านผู้แต่งนำมายืนยันจากคัมภีร์อื่น ตามลักษณะการใช้ประโยคบาลี ท่านมักกล่าวประโยคยตุติศัพท์ที่กระณะ (ย้ำความด้วยความเหมาะสม) ไว้ก่อน แล้วแสดงประโยคอาคมศัพท์ที่กระณะ (ย้ำความด้วยสาธก) ในภายหลัง

ศัพท์ทั้งสามประเภท คือ อุปสรรค นิบาต และปัจจยอันได้แก่ตัทธิตปัจจยและกิตักปัจจยเป็นต้น มีจำนวนมาก และมีเนื้อความมากตามฐานะนั้นๆ โดยความเป็นจริง อุปสรรคมีเพียง ๒๐ ศัพท์เท่านั้น แต่มีเนื้อความมากเหมือนนิบาตและปัจจย ท่านจึงกล่าวไว้รวมกัน

อาจารย์ชาวพม่ารุ่นหลังกล่าวว่า แม้ธาตุก็มีจำนวนมาก และมีเนื้อความมากเช่นกัน ดังข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์ไวยากรณ์และฎีกาว่า ธาตุนี้ อเนกตถตตา (เพราะธาตุเป็นศัพท์มีอรรถมาก) จึงปรับเปลี่ยนคาถาใหม่เป็นรูปว่า

อุปสคคา นิปาตา จ

ธาตโว ปจฺจยา จิเม

เนกเนกตถวิสยา

อิติ เหนฺรุตติกาพฺรฺวู.^{๑๔๕}

“นักไวยากรณ์ทั้งหลายกล่าวแล้วว่า อุปสรรค นิปาต ธาตุ และปัจจัย ทั้ง ๔ ศัพท์เหล่านี้ มีมาก และมีวิสัยแห่งอรรถมาก”]

ตตถ อุปสคคานํ นามาขยาตวิเสสกตตา ลิงฺคสณฺณายํ อนินยเมน สุยาทิมฺหิ สมฺปตฺเต เตสํ สงฺขยาภมฺมาทิมหาภาวา เตหิ ปจฺเมกวจนเมว ภวติ.

ในบรรดาศัพท์เหล่านั้น เมื่อชื่อนามศัพท์มีอยู่เพราะอุปสรรคทำหน้าที่ขยายความนามศัพท์และอาขยาตศัพท์ ครั้นวิภัตติมี สิ เป็นต้นปรากฏพร้อมแล้วโดยมิได้กำหนดแน่นอน ลงปฐมวิภัตติ เอกพจน์เท่านั้นทำอุปสรรคเหล่านั้น เพราะอุปสรรคเหล่านั้นไม่มีความแตกต่างโดยพจน์และการกมีกรรม เป็นต้น

[คำว่า อุปสคคานํ นามาขยาตวิเสสกตตา ลิงฺคสณฺณายํ (เมื่อชื่อนามศัพท์มีอยู่เพราะอุปสรรคทำหน้าที่ขยายความนามศัพท์และอาขยาตศัพท์) หมายความว่า อุปสรรคก็ได้ชื่อว่า นามศัพท์ (ลิงฺค) ด้วยสูตรว่า ปรสมณฺญา ปโยเค เพราะทำหน้าที่ขยายนามศัพท์และอาขยาตศัพท์ จึงมีอรรถเป็นเอกเทศ เช่น ป ศัพท์ในปณฺญา (สภาวะรู้โดยประการต่างๆ) แสดงความหมายว่า “ประการต่างๆ” ดังข้อความกล่าวว่า ธาตุปจฺจย-วิภตฺติวชฺชิตมตถวํ ลิงฺคํ (ศัพท์ที่มีความหมายที่มีใช่ธาตุ ปัจจัย และวิภัตติ ชื่อว่า ลิงค์) ดังนั้นจึงตั้งอุปสรรคเป็นนามศัพท์ด้วยสูตรดังกล่าวได้เมื่อตั้งอุปสรรคเป็นนามศัพท์แล้วก็สามารถลงวิภัตตินามทำอุปสรรคเหล่านั้นได้

อนึ่ง คำว่า วิเสสก ในประโยคนี้แสดงว่า อุปสรรคเป็นเพียงโชตกศัพท์ คือ ศัพท์แสดงอรรถที่มีอยู่แล้วให้ปรากฏ มิใช่เป็นนามจากศัพท์ คือ ศัพท์แสดงอรรถใหม่เหมือนสมาส ตัทธิต อาขยาตวิภัตติ และกิตก์ปัจจัย แม้นิปาตทั้งหมดก็จัดเป็นโชตกศัพท์เช่นกัน ดังคัมภีร์มฺคฺธโพธิฎีกากล่าวว่า

นิปาตา จาทโย เณยยา

อุปสคคา จ ปาทโย

โชตกตตา กุริยาโยเค

โลกโตวคตา อิม.^{๑๔๖}

“จ ศัพท์เป็นต้นพึงทราบว่าเป็นนิปาต ส่วน ป ศัพท์เป็นต้นชื่อว่า อุปสรรค ศัพท์

เหล่านี้เป็นที่รู้จักกันทางโลก เพราะเป็นเครื่องแสดงเนื้อความให้ปรากฏในขณะประกอบ
กัณฑ์กริยา”

คำว่า อนิยเมณ สุยาทิมฺหิ สมฺปตฺเต (ครั้งวิภัตติมี ลี เป็นต้นปรากฏพร้อมแล้วโดยมิได้กำหนด
แน่นอน) หมายความว่า เมื่ออาจลงวิภัตติทั้งหมดท้ายนามศัพท์ได้ด้วยสูตรว่า ตโต จ วิภตฺติโย (ลงวิภัตติท้าย
นามศัพท์นั้นและศัพท์อื่นๆ ที่สมควรแก่พระชินพจน์) แต่ยังไม่ควรลงวิภัตติทุกศัพท์ เพราะวิภัตติแต่ละศัพท์
แสดงอรรถต่างกัน เช่น ทูติยาวิภัตติแสดงอรรถกรรม ตติยาวิภัตติแสดงอรรถกัณฑ์หรืออรรถะ จตุตถีวิภัตติ
แสดงอรรถสัมปทาน ดังนี้ เป็นต้น

คำว่า เตสํ สงฺขยาภุมมาทิมหาภาวา เตหิ ปจฺเมกวจนเมว ภวติ (ลงปฐมวิภัตติ เอกพจน์เท่านั้น
ท้ายอุปสรรคเหล่านี้ เพราะอุปสรรคเหล่านี้ไม่มีความแตกต่างโดยพจน์และการกัมภกรรม เป็นต้น)
หมายความว่า อุปสรรคเหล่านี้ไม่มีความแตกต่างกันโดยพจน์ จึงลงเอกพจน์ซึ่งเป็นพจน์โดยสามัญ ทั้งไม่มี
ความแตกต่างกันโดยวิภัตติ จึงลงปฐมวิภัตติซึ่งเป็นวิภัตติโดยสามัญซึ่งมิได้ระบุถึงความเป็นกรรม เป็นต้น
เหมือนทูติยาวิภัตติ ฯลฯ เช่น ปหาโร (การตี) นิวาโส (การอยู่) ศัพท์ว่า ป และ นิ มิได้เน้นความเป็นเอกพจน์
หรือพหูพจน์ จึงลงวิภัตติเอกพจน์โดยสามัญ ทั้งมิได้เน้นความเป็นกรรม เป็นต้น จึงลงปฐมวิภัตติโดยสามัญ
เพราะปฐมวิภัตติเป็นวิภัตติโดยสามัญ เอกพจน์เป็นพจน์โดยสามัญ เหมือนบุปฺปลิงค์และนฺปฺปลิงค์ที่เป็นลิงค์
โดยสามัญ

คำอธิบายข้างต้นนี้ท่านกล่าวไว้ตามกฎไวยากรณ์สันสกฤต แต่ในคัมภีร์อรรถกถาได้อธิบายอรรถ
ของอุปสรรคเป็นวิภัตติอื่นจากปฐมวิภัตติได้บ้าง ดังข้อความในคัมภีร์อัฐสาลินี (หน้า ๘๐) ว่า ตณฺหาทิกฺกุจฺหิ
อุเปเตน กมฺมุณา อาทินฺหา ผลภาเว คหิตา (ธรรมที่ถูกกรรมซึ่งเกิดร่วมกับขัดแย้งและทิวลิปถือเอาแล้วโดย
ความเป็นผล) คำว่า อุเปเตน แสดงอรรถของ อุป ใน อุปาทินฺหา ว่า อุป อุปสรรคมีอรรถว่า อุเปต (ประกอบ)
และลงตติยาวิภัตติท้าย อุป แล้วจึงลบเสียในภายหลัง ด้วยเหตุนี้ สัททนีติปกรณ (สุดตมาลา) จึงอนุญาตให้
ลง วิภัตติทั้งหมดท้ายอุปสรรคแล้วลบทิ้งเสีย โดยกล่าวว่า

ปกาเรน ชานนา ปชานนาคิ ตติเยกวจนสฺส โลโป. อุทฺธํ ชิตฺตานิ อุกฺขิตฺตานิ. อนฺโต ชิตฺตานิ
ปกฺขิตฺตานิ. สดตฺมียา เอกวจนสฺส โลโป. อิมินา นเยน วิตฺถาโร กาดพฺโ. ^{๑๔๗}

การลบตติยาวิภัตติ เอกพจน์ย่อมมีในอุทาหรณ์ว่า การรู้โดยประการต่างๆ ชื่อว่า ปชานนา
สิ่งที่ถูกโยนขึ้นไปข้างบน เรียกว่า อุกฺขิตตะ สิ่งที่ถูกใส่ไว้ข้างใน เรียกว่า ปกฺขิตตะ ลบเอกพจน์ของสัดตมวิภัตติ
บัณฑิตพึงกระทำความพิสดารโดยนัยนี้

“โลปนุ”ติ วุตตมานเ

บทว่า โลปี (ย่อมถึงการลบ) ตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]อยู่ [พระกัจจายณะจะกล่าววิธีนี้]

[บทว่า โลปี ตามมาจากสูตรว่า เสสโต โลปี คสิปี โดยเปลี่ยนวิภัตติของ โลปี เป็น โลโป]

๒๘๒. สหุพาสมาวุโสปสคคณิปาตาทีหิ จ.

ลปวิภัตติทั้งปวงท้าย อาวุโส, อุปสรรค และนิบาต เป็นต้นนั้นเกี่ยว

โลโป อ.การลบ วิภตฺตินํ แห่งวิภตฺติท. สหุพาสํ ทั้งปวง ปราสํ อันเป็นเบื้องหลัง สหุเทหิ จากศัพท์. อาวุโสปสคคณิปาตาทีหิ อันมี อาวุโส, อุปสรรค และนิบาต เป็นต้น โหติ จ ย่อมมีนั้นเกี่ยว ๑

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อวธารณะที่เรียกว่า สันนิฏฐานาวธารณะ คือ ย้ำความ]

อาวุโสสหุพโต อุปสคคณิปาเตหิ จ สหุพาสํ ปราสํ วิภตฺตินํ โลโป โหติ.

ลปวิภัตติทั้งปวงท้าย อาวุโส ศัพท์, อุปสรรค และนิบาตทั้งหลายทั้งปวง

อาทิสหุเทเน กวจิ สุตตปทาทีหิ จ.

อนึ่ง ลปวิภัตติทั้งปวงท้ายศัพท์ว่า สุตต และ ปท เป็นต้นในบางแห่งด้วย อาทิ ศัพท์

[สูตรนี้แสดงถึงการลบวิภัตติทั้งปวงท้ายอุปสรรคและนิบาต โดยกล่าวตามข้อความในคัมภีร์ปาณินิ (อรรถายะ ๒ ปาทะ ๔ สูตร ๘๒) คัมภีร์กาดันตระ (สูตร ๒๑๐) และคัมภีร์มุคหิโพธะ (สูตร ๒๔๖)

ท่านกล่าว อาทิ ศัพท์เพื่อหมายเอาบทตัดทิตที่ลง โส ปัจจัยท้าย สุตต และ ปท เป็นต้น เช่น สุตตโส (โดยพระพุทฺพจน) ปทโส (โดยส่วน) ดังจะกล่าวไว้ในสูตรว่า วิภาเค ธา จ (ดู สูตร ๔๒๐)]

เอตถ จ อาวุโสติมสส วิสุํ คหณํ สสงฺขยตฺตตีปนตฺถนติ ทฎฺฐพฺพํ.

อนึ่ง พึงทราบว่าการถือเอาบทว่า อาวุโส นี้ต่างหากในสูตรนี้ มีประโยชน์เพื่อแสดงความเป็นไปกับด้วยพจน์”

[แม้ท่านจะอนุญาตการลงวิภัติทั้งปวงท้ายนิบาตแล้วลบบไปด้วยสูตรนี้ แต่นักไวยากรณ์ปรารถนา การลงวิภัติเอกพจน์เป็นส่วนใหญ่ เพราะนิบาตมีความหมายเป็นเอกพจน์อย่างเดียว ไม่ประจักษ์ในอรรถ พหูพจน์ ยกเว้น อาวุโส ซึ่งเป็นนิบาตที่ใช้ในฝ่ายเอกพจน์และพหูพจน์ได้ทั้งสองอย่าง เช่น ตวั อาวุโส คจณ (ผู้มีอายุ ท่านจงไป) ตุมฺเห อาวุโส คจณ (ผู้มีอายุทั้งหลาย พวกท่านจงไป) ดังนั้น แม้อาวุโส จะนับเข้าใน นิบาตก็กล่าวไว้ต่างหากอีก]

อุเปจฺจตถํ สชฺเชนฺตํติ อุปฺสคฺคา หิ ปาทโย
 จาที ปทาติมชฺฌนเต นิปาตา นิปตนฺตํติ.

“อนึ่ง อุปสรรคมี ป เป็นต้นอยู่ใกล้[นามและกริยา] ย่อมขยายเนื้อความ [ของนามและกริยานั้น] ดังนั้นจึงชื่อว่า อุปสรรค ศัพท์มี จ เป็นต้นย่อมลงใน เบื้องต้น ท่ามกลาง หรือที่สุด ของบท ดังนั้นจึงชื่อว่า นิบาต”

[ข้อความข้างต้นแสดงรูปวิเคราะห์ของ อุปสคค และ นิปาต ว่า

๑. อุเปจฺจ อตถํ สชฺเชนฺตํติ อุปฺสคฺคา (อุปสรรค คือ ศัพท์ที่อยู่ใกล้นามและกริยาแล้วปรุงแต่ง เนื้อความ) <อุป บทหน้า + สชช ธาตุ (สชชเน = ปรุงแต่ง) + ณ ปัจจัย>
๒. ปทานํ อาติมชฺฌนเต นิปตนฺตํติ นิปาตา (นิบาต คือ ศัพท์ตกไปในเบื้องต้น ท่ามกลางและ ที่สุดของบท) <นิ บทหน้า + ปต ธาตุ (ปตเน = ตกไป) + ณ ปัจจัย>

การปรุงแต่งเนื้อความ หมายถึง การเบียดเบียนเนื้อความของธาตุในลักษณะของธาตุวัตถุพยางค์ หรือขยายเนื้อความของธาตุในลักษณะของธาตุวัตถุวิเสสกะ หรือว่าคล้อยตามอรรถของธาตุในลักษณะของ ธาตุวัตถุวัตตกะเพื่อให้อรรถของธาตุชัดเจนยิ่งขึ้น

นิบาตบางศัพท์อยู่ต้นบทเท่านั้น เช่น มา ศัพท์ในตัวอย่างว่า มา อกาลิ (อย่ากระทำ) บางศัพท์ อยู่กลางบทและท้ายบท เช่น จ ศัพท์ในตัวอย่างว่า สมโณ จ พุราหฺมโณ จ (สมณะและพราหมณ์)]

ปหรณฺ ปหาโร. เอวํ ปราบโ, นิวาโส, นีหาโร, อุหาโร, ทูหาโร, สฺหาโร, วิหาโร, อวหาโร, อนุหาโร, ปรีหาโร, อธิหาโร, อภิหาโร, ปติหาโร, สุหาโร, อาหาโร, อติหาโร, อปีหาโร, อปหาโร, อุปหาโร. ปหรติ, ปราบวติ, นีวสติ, นีหริติ, อุทฺธรติ อิจฺจาติ โยเชตพฺพ.

ปหรณฺ ปหาโร (การตี ชื่อว่า ปหาระ)

อุทาหรณ์เป็นต้นว่า

ปราภโว (ความเสื่อม)	นิวาโส (การอยู่, ที่อยู่)
นีหาโร (การขจัด)	อุหาโร (การถอดถอน)
ทุหาโร (การนำไปไม่ดี, การเข้าใจผิด)	สัหาโร (การนำไปโดยย่อ)
วิหาโร (การอยู่, ที่อยู่)	อวหาโร (การลักขโมย)
อนุหาโร (การนำไป, พาไป)	ปริหาโร (การตอบ[คำถาม])
อริหาโร (การนำไปโดยยั้ง, การบูชา)	อภิหาโร (การนำไปข้างหน้า, การนำของยื่นให้ต่อหน้า)
ปติหาโร (การนำไปบ่อยๆ)	สุหาโร (การนำไปโดยชอบ)
อาหาโร (การนำมา)	อติหาโร (การก้าวล่วง)
อปีหาโร (การนำมาด้วยการตำหนิ)	อปหาโร (การนำออก)
อุปหาโร (การนำเข้ามาใกล้, การบูชา)	ปหฺรติ (ดี)
ปราภวติ (เสื่อม)	นิวสติ (อาศัย)
นีหฺรติ (ขจัด)	อุทฺทฺรติ (ถอน)

พึงประกอบเหมือนอย่างนี้

[อุทาหรณ์ว่า ปหาโร เป็นต้นไปจนถึง อุปหาโร เป็นตัวอย่างของ ป อุปสรรคที่ประกอบไว้หน้าบทนาม ส่วนอุทาหรณ์ว่า ปหฺรติ เป็นต้น เป็นตัวอย่างของ ป อุปสรรคที่ประกอบไว้หน้าบทกริยา คำว่า ปหฺรณั ปหาโร แสดงรูปวิเคราะห์สมาสเป็นปาทิบุรพบท กรรมธารยสมาสว่า ปหฺรณั ปหาโร (ปหาระ คือ การดี) แม้บทว่า ปราภโว เป็นต้นก็มีรูปวิเคราะห์อย่างเดียวกันนี้ ท่านให้ลบปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ ท้าย ป อุปสรรค ส่วนในอุทาหรณ์ว่า ปหฺรติไม่ต้องเข้าสมาส เพราะบทอาขยาตเข้าสมาสไม่ได้ เพียงลบปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ ท้าย ป เช่นกัน

ปทรุปสัทธิมัญชรีกาอธิบายเพิ่มเติมว่า อุทาหรณ์ข้างต้นแสดงว่าอุปสรรคเป็นศัพท์ที่พึงประกอบไว้หน้าธาตุและนาม อย่างไรก็ตาม อุปสรรค ๔ ศัพท์ คือ ปติ ปริ อภิ และ อนุ ซึ่งได้ชื่อว่า กัมมัปวจนีเย อาจประกอบไว้หน้าบทหรือท้ายบทก็ได้ ส่วนอุปสรรคอีก ๑๖ ศัพท์อื่นพึงประกอบไว้หน้าบทเท่านั้น ดังสัททนีติ-ปกรณ์ (สุตตมาลา) กล่าววว่า

ปติปริมนหฺวเกติ	จตุโร โอปสฺสคฺคิกา
อาทิมฺหิปี ปทานํ เว	อนฺเตปี จ ปวตฺตเร.
เสสา โสฬส สพฺเพปี	อาทิมฺหิเยว วตฺตเร
เนว กทาจิ เต อนฺเต	อิติ นีตี มเน กเร. ^{๑๔๘}

“บัณฑิตพึงใส่ใจระเบียบนี้ว่า อุปสรรค ๔ ศัพท์ คือ ปติ ปริ อนุ และ อภิ ย่อมเป็นไปในเบื้องต้น และที่สุดของบททั้งหลายโดยแท้ ส่วนอุปสรรค ๑๖ ศัพท์ ทั้งหมดอื่นย่อมเป็นไปในเบื้องต้นเท่านั้น ย่อมไม่เป็นไปในที่สุดใด ๆ”]

ธาตฺวตฺถํ พาทเต โกลิ	โกลิ ตมนฺวตฺตเต
ตเมวณฺเวย วิเสเสติ	อุปสฺสคฺคตี ทิธา.

“คติของอุปสรรคมี ๓ ประการ คือ อุปสรรคบางอย่างย่อมเบียดเบียนเนื้อความของธาตุ อุปสรรคบางอย่างย่อมคล้อยตามเนื้อความของธาตุนั้น และอุปสรรคอย่างอื่นบางอย่างย่อมขยายเนื้อความของธาตุนั้น”

[คาถานี้จำแนกอุปสรรคเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. ธาตวตถพาทกะ อุปสรรคที่ทำให้กลับความหมายของธาตุเป็นตรงข้าม เช่น อากฺจฺจติ (ยอมมา) ปราชยติ (ยอมแพ้) โดยกลับความหมายเดิมจาก คจฺจติ (ยอมไป) ชยติ (ยอมชนะ)
๒. ธาตวตถานฺวตฺตกะ อุปสรรคที่คล้อยตามเนื้อความของธาตุ หมายความว่า ไม่มีความหมายพิเศษอะไร ใส่มาแล้วเหมือนไม่ได้ใส่ เช่น นิสีหติ (ยอมนิ่ง) ปติฏฺฐาติ (ยอมตั้งอยู่)
๓. ธาตวตถวิเสสกะ อุปสรรคที่ขยายเนื้อความของธาตุให้ต่างออกไป แต่ไม่ถึงกับตรงกันข้าม เช่น อุกฺคจฺจติ (ยอมขึ้น) อนุภวติ (ยอมเสวย) วิมฺุตฺติ (ความหลุดพ้นโดยพิเศษ)

คำว่า คติ ในที่นี้แปลทับศัพท์ว่า “คติ” หมายถึง ประเภท คัมภีร์พยาชาของสิงหลแปลตามศัพท์ว่า “ประเภท” ส่วนคัมภีร์นิสสัยบางฉบับแปลว่า “ความเป็นไป”

อนึ่ง โดยเหตุที่อุปสรรคเป็นโชตกศัพท์อันแสดงเนื้อความที่มีอยู่แล้วให้ประจักษ์ ดังนั้นอุปสรรคที่เบียดเบียนอรรถของธาตุจึงเป็นการเบียดเบียนอรรถที่แสดงไว้สั้นๆ ในคัมภีร์ธาตุ มิใช่แสดงอรรถใหม่จากอรรถเดิมที่แอบแฝงอยู่ในธาตุ ดังข้อความในคัมภีร์พาลาวตาราว่า

สนุดเมว หิ นีลาทิ-

วณฺณํ ทีปาทโย วีย

ธาตฺสูมี สนุดเมวตถํ

อุปสคฺคา ปกาสะกา.^{๑๔๙}

“อุปสรรคทั้งหลายย่อมแสดงอรรถที่มีอยู่ในธาตุนั้นแหละ เหมือนประทีปเป็นต้น
ที่แสดงสีเขียวเป็นต้นซึ่งมีอยู่ให้ปรากฏ”

ความจริงแล้วธาตุทั้งหลายมีอรรถมากเป็นอเนก อรรถของธาตุที่ปรากฏในคัมภีร์ธาตุนั้น ท่านแสดง
ไว้เฉพาะอรรถที่นิยมใช้มากเท่านั้นเพื่อให้ท่องจำได้ง่าย มีสาเหตุเกี่ยวกับเรื่องนี้ในไวยากรณ์บาลีและสันสกฤตว่า

กิริยาวาจิตต’มาชยาตุํ

ปลิทุโรตฺโต ปทสฺสลิโต

ปโยคโตณฺเณ วิณฺเณยยา

อเนกตถา หิ ธาตโว.^{๑๕๐}

“อรรถที่ประจักษ์[ของธาตุ] ท่านแสดงไว้เพื่อกล่าวว่าธาตุนั้นเป็นศัพท์แสดงกิริยา
อรรถอื่นพึงทราบตามอุทาหรณ์ เพราะธาตุทั้งหลายมีอรรถมาก”

อตถาติสยยุตตาปี

ธาตฺว โหนติ ยโต ตโต

ปโยคโตนฺนคฺคตพฺพา

อเนกตถา หิ ธาตโว.^{๑๕๑}

“แม้ธาตุทั้งหลายก็เป็นศัพท์ที่ก่อปรด้วยอรรถอันมาก ดังนั้นจึงควรทราบอรรถ
ตามอุทาหรณ์ โดยแท้จริงแล้ว ธาตุทั้งหลายมีอรรถมากเป็นอเนก”

เยเนกตถธฺวรา จรฺนติ วิวิธา นาถสฺส ปาเจ วเร

เตเนกตถธฺวรา โหนติ สหิตา นานุปสคฺเคหิ เว

ธาตฺวนํ ปน เตสมตถปรมํ ชีณาสเว ปณฺทิตเต

วชฺเชตฺวา ปฐฺมิมภิทามตฺยเต โก สพฺพโส ภาสตี.^{๑๕๒}

“ธาตุเหล่าใดตรงอรรถไว้มาก ย่อมเป็นไปโดยประการต่างๆ ในพระดำรัสอัน
ประเสริฐของพระนาถ ธาตุเหล่านั้นเมื่อก่อปรด้วยอุปสรรคต่างๆ ย่อมตรงอรรถไว้
มากโดยแท้ อนึ่ง ยกเว้นบัณฑิตผู้สิ้นอาสวะแล้วผู้เพียบพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาญาณ
ใครเล่าจะกล่าวอรรถอันยิ่งของธาตุเหล่านั้นได้”]

โอปสคฺคิกปทํ นิฏฺฐิตํ.

จบบทอุปสรรค

[คำว่า โอปสัคติก มาจาก อุปสัคค ศัพท์ + ฌิก ปัจจัยในอรรถสัทธ์ มีรูปวิเคราะห์ว่า อุปสัคโค
 เอว โอปสัคติกัม (โอปสัคติกะ คืออุปสรรคนั้นแหละ)] ดังอุทาหรณ์ว่า เนปาทิกัม (เนปาทิกะ คือ นิปาทนั้นแหละ),
 อสงฺขาริกัม (อสงฺขาริกะ คือ จิตที่ไม่มีสังขารนั้นแหละ), สสงฺขาริกัม (สสงฺขาริกะ คือ จิตที่มีสังขารนั้นแหละ),
 นามิกัม (นามิกะ คือ บทนามนั้นแหละ), อาชฺยาดิกัม (อาชฺยาดิกะ คือ บทอาชฺยาดนั้นแหละ)

บทนิบาต

สมุจจยวิกปฺปนปฏิสเรฐปุรณาทีอตุถํ อสตุวจากํ เนปาทิกํ ปทํ.

บทที่มีอรรถรวบรวม ไม่แน่นอน (ให้เลือก) ห้ามเนื้อความ และทำบทให้เต็ม เป็นต้น ไม่แสดงสิ่งต่างๆ ชื่อว่า นิบาต

[คำว่า เนปาทิก เป็นคำไวพจน์ของ นิบาต โดยลง ฌิก ปัจจัยในอรรถสกัต์ซึ่งไม่มีความหมายอะไร เพื่อเปลี่ยนจากปุงลึงค์เป็นนปุงสกลึงค์ มีรูปวิเคราะห์ว่า นิปาโตเยว เนปาทิกํ (เนปาทิกะ คือ นิบาตนั้นแหละ)

ท่านแสดงลักษณะของนิบาต ๒ ประการ คือ

๑. มีอรรถว่ารวบรวม เป็นต้น
๒. ไม่แสดงสิ่งต่างๆ

ในบรรดาบททั้ง ๔ มีบทนาม เป็นต้น บทนามมักแสดงทัฬหะคือ สัตว์ หรือสิ่งของต่างๆ ที่เป็นทั้งรูปธรรมและนามธรรมทั้งหมด บทอาขยาดแสดงกิริยาของทัฬหะ จึงจัดว่ากล่าวถึงทัฬหะโดยอ้อม บทอุปสรรคกระทำพิเศษนามและอาขยาด จึงเกี่ยวกับทัฬหะเช่นกัน ส่วนบทนิบาตไม่เนื่องด้วยทัฬหะแต่อย่างใด เพียงแสดงอรรถรวบรวมทัฬหะหรือกิริยาในพากย์

คำว่า สตุว เป็นศัพท์สันสกฤตที่แปลว่า “ทัฬหะ” หมายถึง วัตถุสิ่งของหรือบุคคลที่สื่อถึง ซึ่งเป็นทั้งรูปธรรม นามธรรม และบัญญัติ]

ตตุร จ อิติ สมุจจยानुवाจयेตริตรโยคสมาหาราवธารณาทีสุ.

ในบรรดานิบาตเหล่านั้น นิบาตว่า จ นี้ย่อมเป็นไปในอรรถมีสมุจจยะ (รวบรวม) อันวาจยะ (รวบรวมตามหลัง) อิตเรตรโยคยะ (รวบรวมซึ่งกันและกัน) สมาหาระ (ประมวลเข้าด้วยกัน) และ อวธารณะ (ตัดสิน) เป็นต้น

[อรรถของ จ ศัพท์ คือ สมุจจยะ อันวาจยะ อิตเรตรโยคยะ และสมาหาระ ทั้ง ๔ อย่างนี้ถือว่าอยู่ในอรรถของสมุจจยะ ที่กล่าวไว้ข้างต้น

อรรถ ๕ อย่างของ จ นิบาต คือ

๑. สมุจจะยะ (รวบรวม) คือ เชื่อมนาม (นามสมุจจะยะ) เชื่อมกริยา (กริยาสมุจจะยะ) และเชื่อมประโยค (วากยสมุจจะยะ)

-เชื่อมนาม เช่น สารีปุตุโต จ โมคคัลลานโ จ (พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ)

จ ที่ทำหน้าที่เชื่อมค่านามนี้ แบ่งออกได้เป็น ๓ ประเภทตามคัมภีร์คันทนภาวณะ คือ

ก. วุตตสมุจจะยะ เชื่อมคำที่กล่าวไว้ ดังตัวอย่างข้างต้น

ข. อวุตตสมุจจะยะ เชื่อมคำที่มีได้กล่าวไว้ เช่น จ ในสูตรว่า โธ ทสส จ

ค. วุตตาวุตตสมุจจะยะ เชื่อมทั้งคำที่กล่าวไว้และที่มีได้กล่าวไว้ เช่น จ ในสูตรว่า อาทีโต

โอ จ (ดู สูตร ๑๘๖)

-เชื่อมกริยา เช่น ภุญชานหิ จ ปิวาหิ จ (ท่านจงบริโภค และจงดื่ม)

ในอุททาหรณ์นี้ไม่จัดเป็นการเชื่อมประโยค เพราะนักไวยากรณ์บาลีถือว่า ถ้าประธานเป็นตัวเดียวกันแล้ว ก็จัดว่ากริยานั้นร่วมประธานกัน นั่นคือ จ ศัพท์ทำหน้าที่เชื่อมกริยา

-เชื่อมประโยค เช่น โส คามัง คจฺจติ, สา จ นครัง คจฺจติ (เขาไปหมู่บ้าน หล่อนไปนคร)

๒. อันวาจยะ (รวบรวมตามหลัง) เช่น ภิกขาย จร, คาวัง จ อาเนหิ (จงเที่ยวบิณฑบาต และจงนำข้าวมาด้วย) ทานัง เทหิ, สีลณจ รกฺขานหิ (จงให้ทาน และจงรักษาศีล)

จ ในประโยคหลังทำหน้าที่อันวาจยะ กล่าวคือ เชื่อมประโยคหน้ากับประโยคหลัง หมายความว่า จงเที่ยวบิณฑบาต และถ้าสามารถจะนำข้าวมาก็ให้นำมาด้วย ส่วนในอุททาหรณ์หลังกล่าวว่าจงให้ทาน และถ้าสามารถทำได้ก็จงรักษาศีลด้วย ดังคำอธิบายในปทรูปสิทธิฎีกาว่า

ยตร กิจฺจ วิธาย อญฺเณน วากฺเณน ปฺน อญฺณํ อฺปทิสฺสติ, โส อนฺวาจโย.^{๑๕๓}

ในพากย์ใด บุคคลย่อมกระทำการสิ่งใดสิ่งหนึ่ง แล้วแสดงสิ่งอื่นอีกด้วยพากย์อื่น พากย์นั้นชื่อว่า อันวาจยะ

๓. อิตเรตรโยคะ (รวบรวมซึ่งกันและกัน) บางแห่งใช้เป็น อิตรีตรโยคะ เช่น สารีปุตุโต จ โมคคัลลานโ จ = สารีปุตุโตโมคคัลลานา (พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ)

๔. สมานาหาระ (ประมวลเข้าด้วยกัน) เช่น จกฺขุ จ โสตัง จ = จกฺขุโสตัง (ตาและหู)

อิตเรตรโยคะและสมานาหาระก็คือการกสมุจจะยะ (รวบรวมค่านาม) นั่นเอง แต่ต่างกันที่การกสมุจจะยะ เป็นร้อยแก้วทั่วไป ส่วนสมุจจะยะทั้งสองใช้ในรูปวิเคราะหฺวันทสมาส กล่าวคือ อย่างแรกใช้เป็นพหูพจน์

และมีลึงค์ตามบทหลัง อย่างหลังมีรูปสำเร็จเป็นนปุงสกลิงค์ เอกพจน์]

๕. อวธารณะ (ตัดสิน) เช่น จ ศัพท์ที่แปลว่า “นั่นเทียว” ดังปรากฏในสูตรว่า อนิมิ นามฺหิ จ (ดูสูตร ๒๑๙) จ ประเภทนี้แบ่งเป็น ๒ อย่างคือ

ก. สันนิฏฐานาวธารณะ ตัดสินด้วยการย่อความ โดย จ อย่างนี้แปลว่า “นั่นเทียว” นั่นคือเน้นความและบังคับให้ทำอย่างที่บอกไว้ ห้ามทำเป็นอย่างอื่น

ข. นิวัตตปนาวธารณะ ตัดสินด้วยการห้าม เช่น สุนฺหิสฺส จ ([รัสสระย่อมาถึงความเป็นที่ชนะ] ในเพราะ สฺ, นฺ และ หิ วิกตติเบื้องหลังได้บ้าง) จ ศัพท์ในสูตรนี้แปลว่า “ได้บ้าง” ซึ่งถือว่าเป็นการปฏิเสธวิธีของสูตรนี้อีกทอดหนึ่ง นั่นคือไม่ต้องกระทำตามวิธีของสูตรนี้ได้บ้าง]

วา อิติ วิกัปนุปรมาณสมุจจยวตถิตวิภาสาสุ.

นิบาตว่า วา นี้ย่อมเป็นไปในอรรถว่า

วิกัปปะนะ (ต่าง ๆ)

อุปมานะ

(เปรียบเทียบ)

สมุจจยะ (รวบรวม)

วตถิตวิภาสา

(แสดงอุทาหรณ์ตามที่กำหนดไว้)

[ท่านแสดงอรรถของ วา ศัพท์ไว้ ๔ ประการ คือ

๑. วิกัปปะนะ เช่น สมณฺ วา พุราหฺมณฺ วา (สมณะก็ดี พุราหฺมณฺก็ดี)

๒. อุปมานะ เช่น มธฺ วา มณฺตฺ พาลอ (คนพาลย่อสำคัญบาปตั้งน้ำผึ้ง) อุทาหรณ์นี้ยกขึ้นมาเพื่อสนับสนุนข้อความข้างต้น อีกนัยหนึ่ง วา ในที่นี้ที่ชนะมาจาก ว ซึ่งมาจาก อิว อีกทีหนึ่ง ดังพระพุทธรูปปิยะเองก็ได้แสดงเป็นอุทาหรณ์ไว้ในสูตร ๓๗

๓. สมุจจยะ เช่น ราชโต วา โจรโต วา (จากพระราชและโจร) วา ในที่นี้มีความหมายเท่ากับ “และ”

๔. วตถิตวิภาสา เช่น วา ปโร อสรฺปา (สระหลังย่อมาถึงการลบท้ายสระหน้าอันมีเสียง ไม่เสมอกันตามอุทาหรณ์)]

น โน มา อ อลฺ หลฺ อิจฺเจเต ปฏฺิเสธนตเถ.

นิบาตเหล่านี้คือ น โน มา อ อลฺ หลฺ ย่อมเป็นไปในอรรถปฏิเสธ

[น = น วาห์ ปณฺณ ภูณฺชามิ น เหนฺ มยห โภชน (เราไม่กินใบไม้ สิ่งนี้ไม่ใช่อาหารของเรา)

โน = โน เหนฺ ภนฺเต (ข้อนั้นห้ามได้ พระพุทธเจ้าข้า)

มา = มา ภายิ (อย่าทรงหวาดหวั่นเลย)

อ = อญฺณตฺตา (ความไม่มีปัญญา)

อลํ = อลํ เต อธิ วาเสน (พอละด้วยการอยู่ในที่นี้แก่ท่าน)

หลํ = หลํ ทานิ ปกาลสิตุํ (พอละเพื่อการแสดงธรรมในกาลนี้)

อลํ ปริยตฺติภูสเนสุ จ.

นิบาตว่า อลํ ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ปริยัตติ (สามารถ, ควรกัน) และภูสนะ (ประดับ)

[ปริยัตติ = อลํ มลฺโล มลฺลสฺส (นักมวยปล้ำคู่ควรต่อนักมวยปล้ำ), อลํ ผาสุกฺวิหาราย (สมควรเพื่อการอยู่อย่างผาสุก)

ภูสนะ = อลงฺกโรติ (ย่อมกระทำการตกแต่ง = ย่อมตกแต่ง)

ปุรณตฺถํ ทฺวิํ อตฺถปุรณํ ปทปุรณญ.

นิบาตที่มีอรรถเป็นเครื่องยัง[บทหรือเนื้อความ]ให้เต็ม มี ๒ อย่างคือ อตฺถปุรณะ (นิบาตเครื่องทำเนื้อความให้เต็ม) และ ปทปุรณะ (นิบาตเครื่องทำบทให้เต็ม)

[นิบาตที่เป็นอตฺถปุรณะจะมีความหมายช่วยให้ประโยคสมบูรณ์ เช่น จ ศัพท์ที่แสดงอรรถรวบรวม หรือ สกฺกา ศัพท์ที่แสดงความหมายตามศัพท์ว่า “สามารถ” ส่วนปทปุรณะนั้นไม่มีเนื้อความพิเศษอันใด จะไม่แปลก็ได้ ใส่เข้ามาเพื่อให้คำสละสลวย (วาจาสิทธิฐะ) หรือเพิ่มคณะฉันทให้บริบูรณ์ (ปาทปุรณะ) ท่านมักนิยมแปลว่า “หนอ, แล” อย่างนี้เป็นต้น]

ตตฺถ อถ ขลฺล วต วถ อโถ อสฺสุ ยคฺเชหิ จรฺหิ นํ ตํ วา จ ตฺ ว โว ปน หเว กิ ว ห ตโต ยถา สฺทํ โข เว หํ เอนํ เสยฺยถิํ อิจฺเจวมาทีนํ ปทปุรณานิ.

ในบรรดานิบาตทั้ง ๒ อย่างนั้น นิบาตเป็นต้นอย่างนี้ว่า “อถ ขลฺล วต วถ อโถ อสฺสุ ยคฺเชหิ จรฺหิ นํ ตํ วา จ ตฺ ว โว ปน หเว กิ ว ห ตโต ยถา สฺทํ โข เว หํ เอนํ เสยฺยถิํ” ชื่อว่า นิบาตเครื่องทำบทให้เต็ม

ตตถ อถ อิติ ปญหานนตริยาธิการาทีสุ จ.

ในบรรดานิบาตเครื่องทำบทำให้เต็มเหล่านั้น นิบาตว่า “อถ” ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ปัญหา (ถาม), อนันตริยะ (ไม่มีระหว่าง, ต่อเนื่อง) และอธิการะ (ฐานะ) เป็นต้นด้วย

[นิบาตมี อถ เป็นต้นที่ท่านกล่าวแยกต่างหากนี้ ยังเป็นอรรถปุรณนิบาตอีกด้วย ท่านจึงแสดงอรรถของนิบาตเหล่านี้ไว้อีก

อถ ศัพท์เป็นไปในอรรถ ๓ ประการ คือ

๑. ปัญหา เช่น อถ เกน นุ วณฺเณน คนฺธตฺเถนฺติ วุจฺจติ (เหตุใดท่านจึงกล่าวว่าเราเป็นผู้ขโมยกลิ่นเล่า) อถ ศัพท์แปลว่า “เล่า”

๒. อนันตริยะ เช่น อถ สรสนฺธิ วุจฺจเต (ข้าพเจ้าจะกล่าวการสนธิแห่งสระ ธน บัดนี้) อถ ศัพท์แปลว่า “ณ บัดนี้, ในกาลนี้” คัมภีร์พยาชยาแปลว่า “ณ บัดนี้” ส่วนนิสสัยแปลว่า “ต่อจากนั้น”

๓. อธิการะ เช่น อถ โข ภควา เวรณฺชายํ วิหฺรติ (ในกาลนั้นพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ใกล้เมืองเวรัญฺชา) อถ ศัพท์แปลว่า “ในกาลนั้น” เพื่อแสดงฐานะคือกาลเวลาที่ปรากฏในขณะนั้น

นอกจากนี้ อถ ศัพท์ยังพบในอรรถว่า มงคล อีกด้วย วรรณกรรมสันสกฤตถือว่า โอมุ และ อถ เป็นภาษิตของพระพรหม จึงเป็นคำศักดิ์สิทธิ์และอำนาจสิริมงคลให้แก่ผู้สาธยาย ดังข้อความว่า

โอมกาโร จากสทโท จ

ทฺเวเต พฺรหฺมโน ปฺรา

กณฺจํ ภิตฺวา วินิยฺยตา

เตน มงฺคฺลิกา วุโภ.^{๑๕๔}

“โอม อักษรและ อถ ศัพท์ ทั้งสองศัพท์นี้เปล่งออกมาจากพระคอกของพรหมในกาลก่อน ดังนั้นทั้งสองศัพท์จึงเป็นคำมงคล”]

ขลฺ อิติ ปฏฺิเสธาธาธาณปฺลิตฺธีสุ จ.

นิบาตว่า “ขลฺ” ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ปฏฺิเสธะ (ห้าม), อวธาธาณะ (ตัดสิน) และปฺลิตฺธะ (สำเร็จ)

[ปฏฺิเสธะ = ขลฺปจฺจมาภตฺติโก (ผู้ไม่กินอาหารในภายหลัง) ขลฺ ศัพท์แปลว่า “ไม่”

อวธาธาณะ = ภวํ ขลฺ ปุณฺณํ กโรตุ (ท่านผู้เจริญจงกระทำแต่บุญ), สาธุ ขลฺ (เป็นคนดีโดยแท้) ขลฺ ศัพท์แปลว่า “นั่นเทียว, โดยแท้”

ปสิทระ = เช่น ภวฺ ขลุ กฏฺ กเรยฺย (ท่านผู้เจริญพึงสานเสื่อให้สำเร็จ) ขลุ แปลว่า “ให้สำเร็จ”
 ในวรรณกรรมบาลี ขลุ ศัพท์มักใช้ในอรรถว่า อนุสสวณะ (สดับมาในภายหลัง) เช่น สมโณ ขลุ โภ
 โคตโม สกยกุลลา ปพพชิตโต (ได้ยินว่าพระสมณโคตมผู้เจริญออกบวชจากสกุลเจ้าศากยะ) ขลุ ศัพท์แปลว่า
 “ได้ยินว่า”]

วต อิติ เอกัสเซทานุกมฺปสงฺกปฺเปสุ จ.

นิบาตว่า “วต” ย่อมเป็นไปในอรรถว่า เอกังสะ (แน่นอน) เขทะ (เหนือย) อนุกัมปะ
 (ความสงสาร) และสังกัปปะ (ดำริ)

[เอกังสะ = อนิจจา วต สงฺขารา (สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงโดยแท้) วต ศัพท์แปลว่า “โดยแท้”
 เขทะ = กิจนํ วตายฺ โลโก อาปนฺโน (สัตว์โลกนี้ถึงความลำบากหนอ) วต ศัพท์แปลว่า “หนอ”

ใช้แสดงความเหนือยใจ

อนุกัมปะ = กปฺโณ วตายฺ (พระสมณะนี้เป็นคนกำพร้าหนอ) วต ศัพท์แปลว่า “หนอ” ใช้แสดง
 ความสงสาร

สังกัปปะ = เช่น อโห วต (โอหนอ) วต ศัพท์แปลว่า “หนอ” ใช้แสดงความดำริ]

อโถ อิติ อนฺวาเทเส จ.

นิบาตว่า “อโถ” ย่อมเป็นไปในอรรถว่า อันวาเทสะ (กล่าวคล้อยตามหลัง)

[อโถ ศัพท์มีอรรถเหมือน ตถา (นอกจากนั้น, หลังจากนั้น) เช่น สุวาคตํ เต มหาราช อโถ เต
 อตุราคตํ (ข้าแต่มหาราช พระองค์เสด็จมาดีแล้ว นอกจากนั้น พระองค์มิใช่เสด็จมาไม่ดี)]

หิ อิติ เหตุอวธารณฺสุ จ.

นิบาตว่า “หิ” ย่อมเป็นไปในอรรถว่า เหตุ (เพราะ) และอวธารณะ (ตัดสิน)

[เหตุ = มรณนตํ หิ ชีวิตํ (เพราะชีวิตมีความตายเป็นที่สุด)

อวธารณะ = ชินฺวจนฺยุตฺตํ หิ (ข้อความทั้งหมดสมควรแก่พระชินพจนันนั้นเที่ยว)]

ตุ อิติ วิเสสเหตุนิวตฺตนาทีสุ จ.

นิบาตว่า “ตุ” ย่อมเป็นไปในอรรถว่า วิเสสะ (แสดงความพิเศษ) และเหตุนิวัตตะ (ปฏิเสฐมูลเหตุ) เป็นต้น

[วิเสสะ = ตุโลโย ตวมสิ เกโท ตุ สรีเรเนทิสเน เต (พระองค์เสมอกับสาคร แต่ต่างกันด้วย สรีระเช่นนี้ของพระองค์) ตุ ศัพท์แปลว่า “แต่” อนึ่ง การแสดงความพิเศษ คือเมื่อประโยคแรกแสดงความหมาย ทั่วๆ ไป ประโยคหลังแสดงความหมายโดยเจาะจง ท่านมักวางนิบาตชนิดนี้ไว้ในประโยคหลัง

ตุนิวัตตะ = เวทนาที่สุเปกสมิ ขนุสทโท ตุ รุหุหิยา (ขนุ ศัพท์ในเวทนาชั้นเป็นต้นย่อม ปรากฏในชั้นหนึ่งโดยความเป็นสำนวนนั้นเทียว) ต ศัพท์แปลว่า “นั้นเทียว” กล่าวไว้เพื่อปฏิเสฐเหตุคือ ความเป็นกองเหมือนใน รูปขนุ]

ปน อิติ วิเสเสปิ.

นิบาตว่า “ปน” ย่อมเป็นไปแม้ในอรรถว่า วิเสสะ (แสดงความพิเศษ)

[ปน ศัพท์ตามนัยนี้แปลว่า “ส่วน, ส่วนว่า” เช่น อย ปเนตถ วินิจโย (ส่วนข้อความต่อไปนี้เป็น คำตัดสินในเรื่องนี้) บางแห่งมีอรรถเป็นวากยารัมภะ (กล่าวต่อจากพากย์ต้น) แปลว่า “ก็, อนึ่ง” บางแห่งมี อรรถปุจฉา แปลว่า “หรือ” นิยมใช้ร่วมกับบทที่แสดงคำถาม เช่น กสมมา ปน (เพราะเหตุอะไรหรือ)]

หเว เว อิจเจเต เอกัสตเถปิ.

นิบาตว่า หเว (โดยแท้), เว (โดยแท้) ย่อมเป็นไปแม้ในอรรถว่า เอกังสะ (โดยส่วน เดียว, แน่นอน)

[หเว = ยทา หเว ปาตุ ภาวนติ ธมมา (เมื่อไตรธรรมทั้งหลายย่อมปรากฏโดยแท้)

เว = ชีรหติ เว ราชธา สุจิตตา (ราชธอนวิจิตรยิ่งนักย่อมคร่ำคร่าโดยแท้)]

หํ อิติ วิสาทสมุภเมสุปิ.

นิบาตว่า “หํ” ย่อมเป็นไปแม้ในอรรถว่า วิสาทะ (เหนื่อยอ่อน) และสัมภมะ (หวาดหวั่น)

[วิสาทะ = หํ เอกปุตุตก (โอ ลูกน้อยผู้เดียว)

สัมภมะ = หํ สมุม กิ ตวุ ปสฺสสิ อุปริพพเต จิโต (แนะนำหาย ท่านยืนอยู่บนยอดเขา แลเห็น

อะไรอย่างน่าหวาดหวั่นเล่า]

เสยยถิหนติ ตํ กตมหนติ อตเถปิ.

นิบาตว่า “เสยยถิ” ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ตํ กตม (สิ่งนั้นคืออะไร)

[เสยยถิ = กตมา จ ราหุล อชฺฌตติกา ปจฺจวิธาตุ. ยํ อชฺฌตตํ ปจฺจตตํ กกฺขฬํ ชริกตํ. เสยยถิ กเสทา ยเปยฺย กรีสํ (ดูกรราหุล ปฐวีธาตุภายในเป็นไฉน ปฐวีธาตุภายในคือสิ่งที่อยู่ภายในตนเป็นเฉพาะตน หยาบกระด้าง ปฐวีธาตุนั้นคืออะไร คือผม ฯลฯ อาหารเก่า)

คำว่า เสยยถิ เป็นคำถามที่เรียกว่า กถตุกัถยตา (ปรารภนาเพื่อตอบเอง) คือ ถาถามนำแล้วตอบเอง คำถามชนิดนี้มีคำตอบเป็นจำนวน นั้นคือจำแนกแจกแจงออกเป็นประเภทๆ พร้อมกับอธิบาย อาจหมายถึงสิ่งที่เป็นปงฺลึงค์ อิตถิลึงค์ หรืออนปงฺลึงค์ก็ได้ แต่ไม่เปลี่ยนรูปเพราะเป็นนิบาต]

อตถปุรณํ ทูวิธํ วิภตฺติยุตฺตํ อวิภตฺติยุตฺตมฺจ.

นิบาตเครื่องทำความหมายให้เต็มมี ๒ อย่างคือ วิภตฺติยุตฺตะ (นิบาตประกอบกับวิภตฺติ) และ อวิภตฺติยุตฺตะ (นิบาตที่มีได้ประกอบกับวิภตฺติ)

[วิภตฺติยุตฺตะ คือ นิบาตที่ลงวิภตฺติได้ทั้ง ๗ หมวด เมื่อลงแล้วก็กลับทิ้งเสียตามสูตรข้างต้น นั่นคือ นิบาตประเภทนี้แปลได้ทั้ง ๗ วิภตฺติ คำนี้หมายความถึงการประกอบด้วยอรรถของวิภตฺติอย่างชัดเจน

อวิภตฺติยุตฺตะ คือ นิบาตที่ลงเฉพาะปฐมาวิภตฺติเท่านั้น ไม่ประกอบด้วยอรรถของวิภตฺติ จะเห็นได้ว่าในปทฺรูปสัทธิปกรณํ (สูตร ๖๔๐) กล่าวถึงการลบ สิ วิภตฺติท้ายบทว่า กาทุน ซึ่งจัดเป็นอวิภตฺติยุตฺตะ นอกจากนั้น บทที่มีได้ลงวิภตฺติก็ไม่อาจนำมาประกอบในพากย์ได้ อวิภตฺติยุตฺตะจึงหมายความถึงการไม่ประกอบด้วยอรรถของวิภตฺติ การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า การญฺปะจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล ซึ่งในที่นี้กล่าวคือเหตุคือวิภตฺติ แต่เจตนาหมายถึงผลคืออรรถของวิภตฺติ ดังคำว่า จกฺขุณา รูปํ ปสฺสตี (เห็นรูปด้วยตา) คำว่า จกฺขุณา เป็นสำนวนที่กล่าวถึงเหตุคือจักขุประสาท แต่มุ่งให้หมายถึงผลคือจักขุวิญญาณจิตที่เกิดโดยอาศัยจักขุประสาท]

อตถิ สกฺกา ลพฺภา อิจฺเจเต ปจฺมาย.

นิบาตเหล่านี้คือ อตถิ (มีอยู่), สกฺกา (สามารถ), ลพฺภา (ฟังได้) ย่อมประกอบด้วย

อรรถของปฐมาวีภัตติ

[อตุถิ = อตุถิ ทินนั (ผลทานที่ให้อแล้วมีอยู่), อตุถิ อิมสมิ กายเ เกสา (ผมทั้งหลายมีอยู่ในร่างกายนี้) บทว่า อตุถิ นี้เป็นนิบาตด้วย เพราะประกอบกับบทประธานที่เป็นพหูพจน์คือ เกสา ท่านจึงแก้เป็นนิบาตเสีย เป็นอันว่าถูกต้องตามไวยากรณ์

สกุกา = สกุกา เชตุ (สามารถเพื่อชนะ)

ลพภา = ตั กุเตตตุ ลพภา (โอกาสนั้นจะฟังได้แต่ที่ไหนในความเป็นชมราวาสนี้)

ฉบับฉัฎฐสังคายนาและฉบับสิงหลบางฉบับมีรูปว่า อตุถิ อเปย ปจมาย (ย่อกลงในอรรถปฐมาวีภัตติ) ข้อความนี้ไม่เสมอกับคำอธิบายในคัมภีร์ปทรุปสิทธิฎีกาว่า

อตุถิ สกุกา ลพภา อิติ เอเต ตโย นิปาตา ปจมาย วิภตติยา อตุเถน ยุชชนตติ อตุเถ.^{๑๕๔}

ฟังทราบอรรถว่า นิบาตทั้งสามศัพท์เหล่านี้คือ “อตุถิ, สกุกา, ลพภา” ย่อมประกอบด้วยอรรถของปฐมาวีภัตติ]

อาวุโส อมโภา หมโภา เร อเร หเร เช อิจเจเต อามนตเน.

นิบาตเหล่านี้คือ อาวุโส, อมโภา, หมโภา, เร, อเร, หเร, เช ย่อมเป็นไปในอรรถว่า อามันตนะ (ร้องเรียก)

[อาวุโส = น ตั ภาษามิ อาวุโส (แน่ผู้มีอายุ เราไม่กลัวท่าน)

อมโภา = อมโภา บุริส ก็ ตุยหิมินา ปาปกน ทุชชีวิเตน (แน่บุรุษผู้เจริญ ประโยชน์อะไรด้วยการมีชีวิตที่เลวทรามนี้แก่ท่าน)

หมโภา = หมโภา ปุพเพ ณ สตุถาโร มยั อรหนตามหาติ วิจริสุ (ท่านผู้เจริญทั้งหลาย เมื่อก่อน ศาสตา ๖ คนเที่ยวประกาศว่าพวกเราเป็นพระอรหันต์)

เร = วิกุทม เร มหามิดา (แน่กวางใหญ่เอ๋ย ท่านจงชวนชวายุเกิด)

อเร = อเร ทุกุจโจรา (เฮ้ย แน่โจรผู้ชั่วช้า)

หเร = หเร สขา กิสส นุ มั ชหาสิ (เฮ้ยเพื่อน ทำไมเจ้าทิ้งเข้าไป)

เช = สเจ เช ตวั สจจั ภณสิ (แน่สาวใช้ ถ้าเจ้าพูดจริง)

คำว่า อาวุโส (ผู้มีอายุ) เป็นคำเรียกที่ใช้ในศาสนาพุทธเท่านั้น ในสมัยพุทธกาล ปัญจวัคคีย์ได้พบ

พระพุทธเจ้าแล้วเรียกพระองค์ว่า อาวุโส แต่พระพุทธองค์ทรงห้ามมิให้เรียกเช่นนั้น ชาวพุทธในสมัยพุทธกาล จึงมักเรียกพระองค์ว่า ภควา (ข้าแต่พระผู้มีพระภาค) หรือ สุกต (ข้าแต่พระสุกต) ในเบื้องต้นคำนี้เป็นคำเรียก ซึ่งกันและกันของภิกษุที่มีพรรษาอ่อนหรือแก่กว่า และเป็นคำที่ภิกษุใช้เรียกภราดร แต่ก่อนที่พระพุทธเจ้า จะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ได้ทรงบัญญัติให้ภิกษุผู้มีพรรษาแก่กว่าใช้คำนี้เรียกภิกษุผู้มีพรรษาอ่อนกว่า ดังนั้น ถัดจากพุทธปรินิพพานไปแล้ว คำนี้จึงเป็นคำเรียกของภิกษุผู้มีพรรษาแก่กว่า ส่วนภิกษุผู้มีพรรษาอ่อนกว่ามัก เรียกผู้มีพรรษาแก่กว่าว่า ภนฺเต (ท่านผู้เจริญ) จะเห็นได้ว่า คำนี้มีการเปลี่ยนแปลงตามยุคสมัย ส่วนคำบาลี อื่นจากนี้ไม่ปรากฏว่าเปลี่ยนแปลงมากนัก (นอกจากนี้ คำบาลีอาจจะมียูนิใช้ต่างกันตามท้องถิ่น เช่น บางท้องถิ่น อาจใช้คำว่า ปตฺต บางท้องถิ่นใช้เป็น ปาติ ซึ่งมีความหมายว่า “ถ้วย” ชาวมคธนิยมทักทายกันว่า กจฺจิ ขมนฺนียํ, กจฺจิ ยาบณฺเฑียํ ส่วนชาวแคว้นโกศลนิยมทักทายว่า กจฺจิ กุสลํ ซึ่งมีความหมายว่า “สบายดีหรือ”)

คำว่า อมฺโห (ท่านผู้เจริญ) ใช้เรียกบุรุษผู้ประเสริฐ

คำว่า เร, อเร, หเร (เฮ้ย) ใช้เรียกคนชั้นต่ำ

คำว่า เซ (นะสาวใช้) ใช้เรียกนางทาสี

นอกจากบทเหล่านี้แล้ว ยังมีคำว่า เห ซึ่งเป็นคำกลางๆ อาจใช้เรียกคนชั้นสูงหรือคนชั้นต่ำก็ได้ ดัง อลังการฎีกาเก่าและใหม่มีรูปว่า เห สุกต (ข้าแต่พระสุกตผู้เจริญ) แม้ในไวยากรณ์สันสกฤตก็พบรูปว่า เห ราม (ข้าแต่พระรามผู้เจริญ)]

ทิวา ภฺยโย นโม อิจฺเจเต ปจฺมาย ทฺติยาย จ.

นิบาตเหล่านี้คือ ทิวา (กลางวัน), ภฺยโย (ยี่ง), นโม (ความนอบน้อม) ย่อมประกอบ ด้วยอรรถของปฐมาวิปถิตติและทุติยาวิปถิตติ

[ศัพท์ว่า ทิวา, ภฺยโย และ นโม ลงปฐมาวิปถิตติและทุติยาวิปถิตติ จึงมีอรรถของวิภิตติเหล่านี้ เช่น

ทิวา = รตฺตีเยว สมานํ ทิวาติ สญฺชานนฺติ, ทิวาเยว สมานํ รตฺตินฺติ สญฺชานนฺติ (ย่อมสำคัญ กลางคืนว่าเป็นกลางวัน ย่อมสำคัญกลางวันว่าเป็นกลางคืน)

ภฺยโย = อุปฺปชฺชติ สุขํ. สุขา ภฺยโย โสมนสฺสํ (สุขย่อมเกิดขึ้น โสมนัสย่อมเกิดขึ้นยิ่งกว่าสุข)

นโม = นมตฺถุ รตนตฺตยสฺส (ขอนอบน้อมแด่พระรัตนตรัย) นโม กโรหิ นาคสฺส (ขอท่านจง นอบน้อมแด่พระอรหันต์)]

สยํ สามํ สํ สมฺมา กิณฺติ อิจฺเจเต ตติยตฺถ.

นิบาตเหล่านี้คือ สย (ด้วยตนเอง), สาม (ด้วยตนเอง), ส (ด้วยตนเอง), สมมา (โดยชอบ), กิณฑิ (อย่างไร) ย่อมเป็นไปในอรรถของตติยาวิภัตติ

[สย = สย อภิฌาย กมฺพฺทิสย (เรารู้แจ้งเองแล้วจะบอกใคร[ว่าเป็นครู])

สาม = สาม สจฺจานิ อภิสมฺพฺชฺฌิตฺวา (หยั่งรู้อริยสัจเองแล้ว)

ส = สมฺพฺทฺโร ทฺวิปฺทฺตฺโม (ทรงเป็นผู้รู้เอง เป็นผู้ประเสริฐกว่าสัตว์สองเท้า)

สมมา = เย เอวฺ ชานนฺติ, เต สมมา ชานนฺติ (ชนเหล่านี้ย่อมรู้อย่างนี้ ชนเหล่านั้นชื่อว่าย่อมรู้โดยชอบ)

กิณฑิ = กิณฑิ เม สวากา สทฺธาย วทฺเตยฺยํ (สาวกของเราพึงเจริญด้วยศรัทธาอย่างไร)]

โสโตธูปัจจนตา จ.

อนึ่ง ศัพท์ทั้งหลายอันมี โส ปัจจัย, โต ปัจจัย และ ธา ปัจจัยอยู่ท้ายย่อมนั้นเป็นไปในอรรถของตติยาวิภัตติด้วย

สุดโตโส ปทโส, อนิจฺจโต ทฺกฺชฺโต, เอกธา ทฺวิธา อิจฺจาติ.

เช่น

สุดโตโส (โดยสูตร)

ปทโส (โดยส่วน)

อนิจฺจโต (โดยความไม่เที่ยง)

ทฺกฺชฺโต (โดยความเป็นทุกข์)

เอกธา (โดยส่วนเดียว)

ทฺวิธา (โดยส่วนสอง)

ตเวตฺตูปัจจนตา จตฺตฺถิยา.

ศัพท์ที่มี ตเว ปัจจัยและ ตฺ ปัจจัยอยู่ท้ายย่อมนั้นประกอบด้วยอรรถของจตฺตฺถิวิภัตติ

กาทเว ทาทเว กาทฺ กาทฺเรตฺตํ ทาทฺ ทาทฺเปตฺตํ อิจฺจาติ.

เช่น

กาทเว (เพื่อกระทำ)

ทาทเว (เพื่อให้)

กาทฺ (เพื่อกระทำ)

กาทฺเรตฺตํ (เพื่อยังบุคคลให้กระทำ)

ทาทฺ (เพื่อให้)

ทาทฺเปตฺตํ (เพื่อยังบุคคลให้ให้)

ดังนี้ เป็นต้น

สมมุขา ปรมมุขา อาวิ รโห ติโร อัจจํ นัจจํ อนโต อนตรา อชฌตตํ พหิทฺธา พาทิรา พาทิรี
พหิ โอรํ ปารํ อารา อารกา ปจฉา ปุเร หุรี เปจจ อิจเจเต สตตมียา.

นิบาตเหล่านี้คือ

สมนฺตา (ในทีรอบๆ)	สามนฺตา (ในทีรอบๆ, ในที่ใกล้)
ปริโต (ในทีรอบๆ)	อภิโต (ในที่ข้างหน้า)
สมนฺตโต (ในทีรอบๆ)	เอกชฺฌํ (ในส่วนตัวเดียว)
เอกมฺนฺตํ (ในส่วนตัวข้างหนึ่ง)	เหมจฺจา (ในข้างใต้)
อุปริ (ในเบื้องบน)	อุทฺธํ (ในเบื้องบน)
อโร (ในเบื้องล่าง)	ติริยํ (ในแนวขวาง)
สมมุขา (ในที่ต่อหน้า)	ปรมมุขา (ในที่ลับหลัง)
อาวิ (ในที่แจ้ง)	รโห (ในที่ลับ)
ติโร (ในข้างนอก)	อฺจจํ (ในที่สูง)
นัจจํ (ในเบื้องต่ำ)	อนโต (ในภายใน)
อนตรา (ในระหว่าง)	อชฌตตํ (ในภายใน)
พหิทฺธา (ในภายนอก)	พาทิรา (ในภายนอก)
พาทิรี (ในภายนอก)	พหิ (ในภายนอก)
โอรํ (ในฝั่งนี้)	ปารํ (ในฝั่งโน้น)
อารา (ในที่ไกล)	อารกา (ในที่ไกล)
ปจฉา (ในภายหลัง)	ปุเร (ในกาลก่อน)
หุรี (ในโลกอื่น)	เปจจ (ในโลกหน้า)

ย่อมประกอบด้วยอรรถของสัตตมียวิภัตติ

สมฺปติ อายติ อชฺช อปรชฺชํ สุเว เสเว ปฺรสุเว หิโยโย ปฺเร สชฺชํ สายํ ปาโต กาลํ กลลํ ทิวา
นตตํ นัจจํ สตตํ อภิกฺขํ อภิกฺขณํ มฺหํ มฺหุตฺตํ ภูตฺตํ ปุรา ยทา ตทา กทา อิจฺจาทยอ กาลสตตมียา.

นิบาตทั้งหลายเป็นต้นว่า

สมฺปติ (ในกาลนี้)	อายติ (ในกาลต่อไป)
อชฺช (ในวันนี้)	อปรชฺชํ (ในวันพรุ่งนี้)

สุเว	(ในวันพรุ่งนี้)	เสว	(ในวันพรุ่งนี้)
ปรสุเว	(ในวันมะรืนนี้)	หิโย	(ในวันวาน)
ปเร	(ในวันขึ้น)	สชช	(ในขณะนั้น)
สายั	(ในเวลาเย็น)	ปาโต	(ในเวลาเช้า)
กาลั	(ในกาลอันควร)	กลลั	(ในเวลาอันสมควร)
ทิวา	(ในเวลากลางวัน)	นตตั	(ในเวลากลางคืน)
นิจจั	(เป็นนิตย์)	สตตั	(เป็นนิตย์)
อภินุหั	(เนื่องๆ)	อภิกุขณั	(เนื่องๆ)
มุหุ	(บ่อยๆ)	มุหุตตั	(ในเวลาชั่วครู่)
ภูตปุพพิ	(ในกาลก่อน)	ปุรา	(ในกาลก่อน)
ยทา	(ในกาลใด)	ตทา	(ในกาลนั้น)
กทา	(ในกาลไร)		

ย่อมประกอบด้วยอรรถของกาลสัตตมี

อิติ วิภคตียุตตานิ.

จบนิบาตอันประกอบด้วยวิภคตติ

[อิติ ศัพท์ในประโยคนี้มีอรรถว่า ปริสมาปนนะ (จบประโยค) มีอรรถเหมือน นิฏฺฐิต ศัพท์ที่แปลว่า “จบ” หรืออาจแปลว่า “ตั้งนี้แล” ก็ได้ในบางที่]

ท่องจำไว้ในคัมภีร์อภิธานปิปปิกา อภัยยวรรค ถ้าท่องจำอภัยยวรรคได้ก็จะจำอรรถของอุปสรรคและนิบาตได้เป็นจำนวนมาก ขอนำตัวอย่างมากล่าวไว้ดังต่อไปนี้

สัสยตถมฺหิ อปฺเปว

อปฺเปว นาม นฺหฺติ จ

ตคฺเชกฺเส สสฺกํ จาท-

ธา กามํ ชาตุ เว หเว.^{๑๕๖}

“นิบาตว่า อปฺเปว, อปฺเปว นาม, นฺหฺติ ย่อมเป็นไปในอรรถสงสฺย ส่วนนิบาตว่า ตคฺช, สสฺกํ, จาท, กามํ, ชาตุ, เว, หเว ย่อมเป็นไปในอรรถน่หนอน”]

เอว อิติ อวธารณ.

นิบาตว่า เอว ย่อมเป็นไปในอรรถอวธารณะ (ตัดสิน)

[เอว ศัพท์ที่เป็นสันนิฐานาวธารณะ คือ ตัดสินด้วยการย้ายความ แปลว่า “นั่นเทียว” ถ้าเป็นนิวัตตปนาวธารณะ คือ ตัดสินด้วยการห้าม แปลว่า “เท่านั้น”]

เอว ศัพท์ที่ทำหน้าที่นิวัตตปนาวธารณะ ในวรรณกรรมบาลีทั่วไปเป็นการห้ามข้อความอย่างใดอย่างหนึ่ง จำแนกออกเป็น ๓ อย่าง คือ

๑. ห้ามคุณลักษณะ เช่น ติสฺโส ธนุโร เอว (นายติสสะทรงศิลปะธนูเท่านั้น) เอว ศัพท์ห้ามคุณลักษณะคือการทรงศิลปะอื่นจากธนู อันมีศิลปะการขี่ช้าง เป็นต้น

๒. ห้ามทััพพะ เช่น กาลิ เอว ธนุโร (นายกาละเท่านั้นทรงศิลปะธนู) เอว ศัพท์ห้ามทััพพะคือบุคคลอื่นนอกจากนายกาละ

๓. ห้ามกิริยา เช่น อตฺเถว กากิ เสโตปิ (กาเผือกก็มีได้เท่านั้น) เอว ศัพท์ห้ามกิริยาความไม่มีแห่งกาเผือก

ข้อความนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์สัททสารัตถชาลินีว่า

คุณทพฺพกิริยานํ วา

พฺยวจฺเจทวสา ติธา

ติสฺโส ธนุโร เอว

กาลิ เอว ธนุโร

อตฺเถว กากิ เสโตปิ

อิทํ เตสํ นิตฺสสนํ.^{๑๕๗}

“อีกนัยหนึ่ง เอว ศัพท์มี ๓ ประเภท ด้วยการห้ามคุณลักษณะ, ทััพพะ หรือกิริยา เช่น ติสฺโส ธนุโร เอว (นายติสสะทรงศิลปะธนูเท่านั้น), กาลิ เอว ธนุโร (นายกาละเท่านั้นทรงศิลปะธนู) และ อตฺเถว กากิ เสโตปิ (แม้กาเผือกก็มีได้เท่านั้น) ทั้งหมดนี้

เป็นตัวอย่างของ เอว ศัพท์เหล่านั้น”

นอกจากนี้ ความหมายว่า อวธารณะ ในสูตรทางไวยากรณ์ที่ใช้กับ จ ศัพท์ เป็นการห้ามวิธีการในสูตรอีกทอดหนึ่งหรือห้ามศัพท์ที่ติดตามมาจากสูตรอื่น แปลว่า “ได้บ้าง” เช่น ตพพิปริตูปปะเท พุญชเน จ (แปลง อว ศัพท์ที่ตั้งอยู่ในอุปปะเทเป็น อู ซึ่งเป็นวิปริตของ โอ นั้นในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังได้บ้าง)]

กจฺจि नु गिनु ननु गन् गिस् गि अज्जेते पुञ्जनत्ते.

นิบาตเหล่านี้คือ

กจฺจि (หรือ)

नु (หรือ)

กิनु (เหตุใด)

นनु (มิใช่หรือ)

กณฺ (ไหน, อย่างไร)

กิस् (อะไร)

กิ (อะไร)

ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ปุञฺจนะ (ถาม)

[กจฺจि = กจฺจि ขมณียํ (สบายดีหรือ)]

नु = เทวดา นุสิ ตวํ (ท่านเป็นเทวดาหรือ)

กิनु = กิनु สนฺตรมาโนว (เหตุใดจึงรีบเร่งอยู่)

นनु = นनु ตวํ ผคฺคฺน กุลปฺตฺโต สทฺธา อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิตฺโต (ดูกรผคฺคฺนนะ เธอเป็นกุลบุตรผู้ออกจากเรือนแล้วถึงการบรรพชาด้วยศรัทธา มิใช่หรือ)

กณฺ = อิทํ ภาเน กณฺ (ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้อนี้เป็นอย่างไร)

กิस् = กิสุว วิตฺตํ ปุริสสฺส เสฏฺฐํ (อะไรเป็นทรัพย์อันประเสริฐของบุรุษในโลกนี้)

กิ = กิการณา เม น กโรสิ ทฺกฺขํ (ท่านไม่ทำความทุกข์แก่ข้าพเจ้าเพราะเหตุไร)]

เอวํ อิติ อิตถํ อิจฺजेเต นิตฺสสเน.

นิบาตเหล่านี้คือ เอวํ (อย่างนี้) อิติ (อย่างนี้) อิตถํ (โดยประการอย่างนี้) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า นิตฺสสเน (แสดง, ชี้แนะ)

[เอวํ = เอวมฺปิ เต มโน (ใจของท่านย่อมนำรืออย่างนี้)]

อิตี = อิติปิ เต มโน (ใจของท่านย่อมดำริอย่างนี้)

อิตถํ = อิตถมปิ เต มโน (ใจของท่านย่อมดำริอย่างนี้)]

อิตี เหตุวากยปริสมตีสํ จ.

นิบาตว่า อิตี ย่อมเป็นไปในอรรถว่า เหตุ และวากยปริสมัตติ (จบประโยค) ด้วย

[อิตี ศัพท์ที่เป็นไปในอรรถว่า เหตุ มีอรรถเหมือน ตสฺมา มักแปลว่า “เพราะเหตุนี้” บางแห่งก็แปลว่า “เพราะเหตุนี้” ถ้าเป็นไปในอรรถว่า จบประโยค มักแปลว่า “ดังนั้นแล”

เหตุ = อิติปิ โส ภควา อรหํ (แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงเป็นผู้ไกลจากกิเลส)

วากยปริสมัตติ = อุตตมณา ปญจวคฺคิยา ภิกฺขุ ภควโต ภาสิตํ อภินนฺทฺหติ (ภิกษุบัญญัติขึ้นชมยินดีภษิตของพระผู้มีพระภาคแล้ว ดังนั้นแล)

ในบางแห่ง อิตี ศัพท์มีอรรถอื่นจากอรรถทั้งสองนี้ คือ

๑. อากาเร ภารกิจาการ แปลว่า “ว่า” มักใช้ประกอบร่วมกับกิจาศัพท์ที่เกี่ยวกับการพูดและการคิด

๒. ปกาเร ความเหมือนกัน หมายความว่า แสดงศัพท์ที่มีความหมายเป็นประเภทเดียวกันแปลว่า “เป็นต้น” เช่น ภูวาทโย ธาตุโว (กลุ่มศัพท์มี ภู ธาตุและ วา ธาตุเป็นต้น ชื่อว่า ธาตุ) อาทิจิ ศัพท์ในที่นี้ หมายถึง ธาตุที่เป็นอกรรมกธาตุเหมือน ภู ธาตุและสกรรมกธาตุเหมือน วา ธาตุ

๓. อาทิจิ เบื้องต้น แปลว่า “เป็นหนต้น, เป็นต้น”

๔. อวธารณะ ตัดสิน แปลว่า “เท่านั้น”

๕. ปทตถวิปลาส เปลี่ยนอรรถของบท

คัมภีร์อภิธานปกรณ์ที่ปิกากล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

อิตี เหตุปกาเรสุ

อาทิมหิจิ จาวธารณะ

นิทสฺสเน ปทตถสฺส

วิปลาสเส สมานเน.^{๑๕๘}

“อิตี ศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถว่า เหตุ, ความเหมือนกัน, เบื้องต้น, การตัดสิน, การชี้แนะ, การเปลี่ยนอรรถของบท และการจบ”

อรรถปทตถวิปลาสนี้มีใช้เฉพาะในประโยคที่แสดงการอธิบายในรูปแบบของบทตั้งและบทขยาย

อิตี ศัพท์นี้มีอำนาจทำให้บทตั้งแปลทับศัพท์ ไม่แปลออกความหมายเหมือนในประโยคทั่วไป เช่น

โย ปนาติ โย ยาทีโส.^{๑๕๙}

พระดำรัสว่า โย ปน คือ ภิกษุใด หมายถึง ภิกษุเช่นใด

คำว่า โย ปน เป็นบทตั้ง ส่วนคำว่า โย ยาทีโส เป็นบทขยาย บทตั้งทั้งหมดที่ปรากฏในพระบาลี อรรถกถา และฎีกา ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ที่มีอรรถดังกล่าว

อนึ่ง บทตั้งนั้นมีชื่อเรียกเป็นพิเศษว่า สัททพัตตถกะ คือ มีศัพท์เป็นอรรถของบท หมายความว่า เป็นศัพท์ที่แปลทับศัพท์นั่นเอง ดังมีรูปวิเคราะห์ว่า สทโทเยว ปทตฺโถ ยสฺสาติ สททพทตฺถโก (สัททพัตตถกะ คือ มีศัพท์เป็นอรรถของบท) ส่วนศัพท์อื่นทั้งหมดที่แปลออกความหมายตามปกติ เรียกว่า อัตถพัตตถกะ คือ มีอรรถเป็นอรรถของบท ดังคำอธิบายในคัมภีร์สัททสาธิตถชาลินีว่า

เกวลํ อิติสทฺเทนา-

สมฺมิสฺโส อตฺถพทตฺถโก

อิติสทฺเทน เจ ยุตฺโต

ภเว สททพทตฺถโก.^{๑๖๐}

“ศัพท์ที่ไม่ระคนด้วย อิติ ศัพท์อย่างเดียว ชื่อว่า อัตถพัตตถกะ ถ้าประกอบด้วย อิติ ศัพท์ก็ชื่อว่า สัททพัตตถกะ”]

ยาว ตาว ยาวตา ตาวตา กิตฺตาวตา เอตฺตาวตา กิว อิจฺเจเต ปริจฺเฑทนตฺถ.

นิบาตเหล่านี้คือ

ยาว (เพียงใด, เท่าใด)

ตาว (เพียงนั้น, เท่านั้น)

ยาวตา (มีประมาณเพียงใด)

ตาวตา (มีประมาณเพียงนั้น)

กิตฺตาวตา (มีประมาณเท่าไร)

เอตฺตาวตา (มีประมาณเท่านั้น)

กิว (เพียงไร)

ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ปริจเฑทนนะ (กำหนด)

[ยาว = ยาวาหํ อาคจฺฉามิ (เราจะมาเพียงใด)

ตาว = ตาว กิ ตุมมากงฺขลิตฺติ (ท่านย่อมต้องการอะไรเพียงนั้น)

ยาวตา = ยาวตา ภิกฺขเว กาสีโกสลา (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ชาวแคว้นกาสีและชาวแคว้นโกศลมีประมาณเพียงใด)

ตาวตา = ตาวตา ตวํ ภวิสฺส อิติ วา อิตฺตถาย วา ปฏฺิปนฺโน (ท่านจักเป็นฤๅหรือเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความเป็นฤๅด้วยเหตุมีประมาณเพียงนั้นหรือ)

กิตดาวตา = กิตดาวตา นุ โข ฆนเต อุปาสโก (ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บุคคลชื่อว่าอุปาสกด้วยเหตุมีประมาณเท่าไร)

เอตดาวตา = เอตดาวตา โข মহานาม อุปาสโก โหติ (ดูกรมหานาม บุคคลชื่อว่าอุปาสกด้วยเหตุมีประมาณเท่านี้)

กิว = กิว มหตตํ อากุขลิตี (ท่านย่อมปรารถนาความมากเพียงไร)

คัมภีร์อภิธานัปทปิปกาศระพันธ์คาศาประมวลความในเรื่องนี้ว่า

ยวตา ดาวตา ยว

ดาว กิตดาวตา ตถา

เอตดาวตา จ กิเวติ

ปริจเจตตถวาจกา.^{๑๖๑}

“นิบาตว่า ยวตา ดาวตา ยว ดาว กิตดาวตา เอตดาวตา และ กิว แสดงอรรถว่าการกำหนด”]

เอวํ สาหุ ลหุ โอปายิกํ ปติรูปํ อาม สาธุ อิติ สมปฏิจจนตเถ.

นิบาตทั้งหลายว่า

เอวํ (ขอรับ, ครับ, อย่างนั้น)

สาหุ (ดีแล้ว)

ลหุ (ไม่หนักใจ)

โอปายิกํ (สมควร)

ปติรูปํ (เหมาะสม)

อาม (ใช่ขอรับ)

สาธุ (ดีแล้ว)

ย่อมเป็นไปในอรรถว่า สัมปฏิจจนะ (รับคำ)

[เอวํ = เอวํ ฆนเตติ โข เต ภิกขุ ภควโต ปฏิสสุณิตวา (ภิกษุเหล่านั้นทูลรับพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระพุทธเจ้าข้า)

สาหุ, ลหุ, โอปายิกํ, ปติรูปํ = อุปชฌายเ เม ฆนเต โหหิติ วุจจมานโน สาหุติ วา ลหุติ วา โอปายิกนติ วา ปติรูปนติ วา ปาสาทิเกน สมปาเทหิติ วา สมปฏิจจติ (เมื่อศิษย์กล่าวว่า “ท่านผู้เจริญ ท่านจงเป็นอุปชฌาย์ของข้าพเจ้า” ย่อมรับว่า “ดีแล้ว” หรือ “ไม่หนักใจ” หรือ “สมควร” หรือ “เหมาะสม” หรือ “จยังไตรสิกขาให้ถึงพร้อมด้วยความเลื่อมใส”)

อาม = อามาวุโส ชานามิ (ผู้มีอายุ ใช่ขอรับ ข้าพเจ้าทราบ)

สาธุ = สาธุ ฆนเต (ดีแล้ว ท่านผู้เจริญ)]

ยถา ตถา ยถเวว ตถเวว เอวํ เอวเมว เอวเมวํ เอวมฺปิ ยถาปิ เสยฺยถาปิ เสยฺยถาปินาม
วिय อิว ยถริว ตถริว ยถานาม ตถานาม ยถาหิ ตถาหิ ยถาจ ตถาจ อิจฺเจเต ปฏฺฐิภาคตฺเถ.

นิบาตเหล่านี้คือ

ยถา	(ฉันไต)	ตถา	(ฉันนั้น)
ยถเวว	(ฉันไต)	ตถเวว	(ฉันนั้น)
เอวํ	(ฉันนั้น)	เอวเมว	(ฉันนั้น)
เอวเมวํ	(ฉันนั้น)	เอวมฺปิ	(ฉันนั้น)
ยถาปิ	(ฉันไต)	เสยฺยถาปิ	(ฉันไต)
เสยฺยถาปินาม	(ฉันไต)	วिय	(ราวกะ)
อิว	(เพียงดั่ง)	ยถริว	(ฉันไต)
ตถริว	(ฉันนั้น)	ยถานาม	(ฉันไต)
ตถานาม	(ฉันนั้น)	ยถาหิ	(ฉันไต)
ตถาห	(ฉันนั้น)	ยถาจ	(ฉันไต)
ตถาจ	(ฉันนั้น)		

ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ปฏฺฐิภาคะ (เปรียบเทียบ)

[รู้ว่า ยถานาม ตถานาม, ยถาหิ ตถาหิ, ยถาจ ตถาจ, เสยฺยถาปินาม บางแห่งปรากฏเป็นรูปแยก
กันสองศัพท์ว่า ยถา นาม ตถา นาม, ยถา หิ ตถา หิ, ยถา จ ตถา จ, เสยฺยถาปิ นาม

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาประพันธ์คาถาประมวลความในเรื่องนี้ว่า

ยถา ตถา ยถเววํ	ยถานาม ยถาหิ จ
เสยฺยถาปิเอวเมวํ วา	ตถเวว จ ยถาปิ จ.
เอวมฺปิ จ เสยฺยถาปิ-	นาม ยถริวาปิ จ
ปฏฺฐิภาคตฺเถ ยถาจ	วिय ตถริวาปิ จ. ^{๑๖๒}

“นิบาตว่า ยถา ตถา ยถเวว เอวํ ยถานาม ยถาหิ เสยฺยถาปิ เอวเมวํ วา ตถเวว
ยถาปิเอวมฺปิ เสยฺยถาปินาม ยถริว ยถาจ วिय และ ตถริว ย่อมเป็นไปในอรรถว่า
เปรียบเทียบ”]

สาธุ อิติ ปลั่งสนยาจเนส จ.

นิบาตว่า สาธุ (ดีแล้ว, ขอโอกาส) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ปลั่งสนะ (สรรเสริญ) และ ยาจนะ (ขอ)

[ปลั่งสนะ = สาธุ สาธุ สารีปุตต (ตุงการสารีบุตร ดีละฯ)]

ยาจนะ = สาธุ เม ภนฺเต ภควา ธมฺมํ เทเสตุ (ขอประทานวโรกาส ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคโปรดแสดงธรรมแก่ข้าพระองค์เถิด) [อรรถดังกล่าวใช้ในเวลาที่ต้องการให้พระพุทธเจ้าแสดงธรรม หรือขอโอกาสอื่นๆ]

อิงฺฆ มหฺท อิงฺเจเต โฉทนฺตเถ.

นิบาตเหล่านี้คือ อิงฺฆ (เอาเถิด), มหฺท (เชิญเถิด) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า โฉทนะ (ชักชวน)

[อิงฺฆ = อิงฺฆ เมตํ ปาณียํ อาหาร (เอาเถิด เธอจงนำน้ำดื่มมาให้แก่เรา)

มหฺท = มหฺท ปิณฺฑํ ปฏิกฺคห (เชิญเถิด ท่านจงรับก้อนข้าว)]

สาธุ สฺกุจฺจ เอวเมตฺตนิ อุนฺโมทเน.

นิบาตเหล่านี้คือ สาธุ (สมควรแล้ว) สฺกุจฺจ (ดีแล้ว), เอวเมตํ (ข้อนี้ชอบแล้ว) ย่อมเป็นไปในอรรถ อุนฺโมทนะ (ยินดีปรีดา)

[สาธุ, สฺกุจฺจ = ปเรหิ ปตฺติยา ทินฺนํสา สาธุ สฺกุจฺจติ อุนฺโมทติ (เมื่อผู้อื่นอุทิศส่วนบุญให้ ย่อมยินดีว่า สมควรแล้ว ดีแล้ว)

เอวเมตํ = เอวเมตํ มหาราช (ข้าแต่มหาราช ข้อนี้ชอบแล้ว)]

กิริ อิติ อุนฺสวานอสฺสทฺเธยฺเยสุ.

นิบาตว่า กิริ (ดังได้สดับมา, ได้ยินว่า) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า อุนฺสวานะ (ได้ยินมา) อัสสัทฺเธยฺยะ (ไม่เชื่อถือน)

[อุนฺสวานะ = สจฺจํ กิเรวมาหฺสุ (ดังได้สดับมา คำที่พวกเขากล่าวไว้อย่างนี้จริง)

อัสสัทฺเธยฺยะ = เกจิ กิริ วทฺตติ (ได้ยินว่าบางคนกล่าวไว้)

วินา ริเต อิติ วิปโยเค.

นิบาตว่า วินา (เว้น), ริเต (เว้น) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า วิปโยคะ (ปราศจาก)

[วินา = วินา สหุณฺมา นตถณฺโณ โภจึ นาถ โลก วิชชติ (เว้นจากพระสังฆธรรม จะมีที่พึ่งอื่น
อะไรในโลก)

ริเต = ริเต สหุณฺมา กุโต สุขํ ลภติ (บุคคลเว้นจากพระสังฆธรรม จักได้ความสุขแต่ที่ไหน)]

นानา ปุถุ พหุุปกาเร.

นิบาตว่า นานา (ต่าง ๆ), ปุถุ (มาก) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า พหุุปกาเร (เป็นอัน
มาก)

[นานา = เต ภิกขุ นานากุลา ปพพชิตา (ภิกษุเหล่านั้นออกบวชจากตระกูลต่างๆ)

ปุถุ = ปุถุ กิเลส เชนตีติ ปุถุชฺชน (บุคคลใดยังกิเลสอันมากให้เกิดขึ้น เหตุฉะนั้นบุคคลนั้นชื่อว่า
ปุถุชน)]

ปุถุ วิสฺสุ อสงฺฆาเต จ.

นิบาตว่า ปุถุ (ต่างหาก), วิสฺสุ (ต่างหาก, โดยเฉพาะ) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า
อสงฆาตะ (ไม่รวมกัน, ไม่ปะปน)

[ปุถุ = อริเยหิ ปุถุภูโต ชนฺติ ปุถุชฺชน (ชนใดเป็นต่างหากจากพระอริยะ เหตุฉะนั้นชนนั้นชื่อว่า
ปุถุชน)

วิสฺสุ = วิสฺสุ กมฺมํ กรีสุ (ได้กระทำความผิดโดยเฉพาะแล้ว)]

ทฏฺฐุ กุ ชิคฺฉณาย.

นิบาตว่า ทฏฺฐุ (ไม่ดี, ทราวม), กุ (ไม่ดี) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ชิคฺฉณา (น่ารังเกียจ)

[ทฏฺฐุ = ทฏฺฐุ กตํ (การกระทำไม่ดี)

กุ = กุกตํ (การกระทำไม่ดี)]

ปุ่น อปฺปจเม.

นิบาตว่า ปุ่น (อีก) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า อັปฺปฐมะ (ไม่ใช่ครั้งเดียว)

[ปุ่น = ปุ่น จปรํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ คจฺจนโต वा คจฺจามิติ ปชานาติ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก ภิกษุเดินอยู่ย่อมรู้ว่าเดินอยู่)]

กถณฺจิ กิจฺจตฺเถ จ.

นิบาตว่า กถณฺจิ (ลำบาก) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า กิจฺจะ (ลำบาก)

[กถณฺจิ = โโก จาปิ ปชชฺชิตโหลหคฺคฺหํ คเหตุํ สกฺโกติ กถณฺจิหิ ปาณิตเลน ภูมि (ใครเล่าจะสามารถจับก้อนเหล็กที่ลุกโชติช่วงอยู่บนแผ่นดินแม้ด้วยฝ่ามืออย่างลำบาก)]

ธา กฺขตฺตํ สกฺกิณฺจ สงฺขยาวิภาเค.

ปัจจัยว่า ธา (ส่วน), ปัจจัยว่า กฺขตฺตํ (ครั้ง), ศัพท์ว่า สกฺกิ (ครั้งเดียว) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า สงฺขยาวิภาเค (แบ่งจำนวน)

[ธา = เอกธา (โดยส่วนเดียว)

กฺขตฺตํ = ทฺวิกฺขตฺตํ (สองครั้ง)

สกฺกิ = สกฺกิ นิมฺคฺโค (ต่ำลงครั้งเดียว)]

อีสกํ อปฺปตฺเถ.

นิบาตว่า อีสกํ (เล็กน้อย) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า อັปปะ (เล็กน้อย)

[ฉบับสิงหลมีรูปว่า อีสกํ อปฺปมฺนฺเทสุ (อีสกํ ศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถว่า น้อย และช้า) เช่น อีสกํ หสติ (ย่อมยืมเล็กน้อย), อีสกํ คจฺจติ (ย่อมไปช้า) ในที่นี้ใช้ตามฉบับฉฏฐสังคายนาซึ่งมีข้อความตรงกับฎีกาของคัมภีร์สิทธธานตเถมาที่ชื่อพาลมโนรมา (เล่ม ๑ หน้า ๔๘๐) ว่า มนาค, อีษทุ อิทํ ทฺวยมฺลเป (สองศัพท์นี้ว่า มนาค และ อีษตุ ย่อมเป็นไปในอรรถว่า เล็กน้อย)]

สณฺนิกํ มนฺทตฺเถ.

นิบาตว่า สณิกิ (ล่าช้า) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า มันทะ (เชิงช้า)

[สณิกิ = สณิกิ กโรติ (ย่อมกระทำช้า)

คัมภีร์พาลมโนรมา (เล่ม ๑ หน้า ๔๘๐) กล่าวว่า ศุโนส กุริยามานุเทย (ศุโนส ศัพท์ย่อมเป็นไปในความช้าของกิริยา)]

ชิปปิ อริ ลหุ อาสุ ตุณณ อจิริ สีมตเถ.

นิบาตว่า ชิปปิ (รวดเร็ว), อริ (รวดเร็ว), ลหุ (รวดเร็ว), อาสุ (รวดเร็ว), ตุณณ (รวดเร็ว), อจิริ (ไม่ชักช้า) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า สีมะ (รวดเร็ว)

[ชิปปิ = ชิปปิ กโรติ (ย่อมกระทำเร็ว)

อริ = อริ สีมิ ชรา อสฺสาติ อรณฺชโร (อริณฺชระ คือ สิ่งที่เกี่ยวข้องไว = น้ำส้ม)

ลหุ = ลหุ อตุถิ วิจิณฺตกา (ผู้ดำริประโยชน์เร็ว)

อาสุ = อาสุ คมนตถาย อสฺโส (มาเพื่อการเดินทางเร็ว)

ตุณณ = ตุณณ วายตีติ ตุณณฺวาโย (ตุณณฺวาเย คือ ผู้เย็บเร็ว = ช่างเย็บ)

อจิริ = อจิริ วตฺย กายิ ปจฺวี อธิเสสฺสติ (ร่างกายนี้ไม่นานนักจะนอนทับแผ่นดิน)

ปทรูปสิทธิปริกรณจัดบทเหล่านี้ไว้ในหมวดนิบาต แต่คัมภีร์อภิธานปิปปิกากกล่าวว่า เป็นนามศัพท์ นปฺงฺสกลิงฺคิ ดั่งข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

เวโค ชโว รโย ชิปปิ

ตุ สีมิ ตุริติ ลหุ

อาสุ ตุณณฺมริ จาวิ-

ลมฺพิติ ตฺวณฺมฺปิ จ.^{๑๖๗}

“กำลังเร็ว = เวค, ชว, รย; ความเร็ว = ชิปปิ, สีม, ตุริติ, ลหุ, อาสุ, ตุณณ, อร, อวิลมฺพิติ, ตฺวณฺ”]

จิริ จิรสฺสํ ทิมกาเล.

นิบาตว่า จิริ (นาน), จิรสฺสํ (นาน) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ทิมกาละ (กาลอันยาวนาน)

[จิริ = จิริ คนตฺวา (ไปนานแล้ว)

จิรสฺสํ = จิรสฺสํ วต (นานหนอ)]

เจ ยทิ สงกาวภูจฺจาเน.

นิบาตว่า เจ (หากว่า), ยทิ (ผิว่า) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า สังการวิภูจฺจาเน (การตั้งอยู่แห่งความสงสัย)

[เจ = เอว เจ สตุตา ชานะยฺย (หากว่าเหล่าสัตว์พึงรู้อย่างนี้)

ยทิ = ยทิหิ ตสฺส กุปฺเปยฺย (ผิว่าเราพึงโกรธแก่เขา)

มีนิบาตอีกศัพท์หนึ่งที่ใช้มากเหมือน เจ และ ยทิ คือ สเจ (ถ้าว่า)]

ฐุํ ธิราวธารณฺเส.

นิบาตว่า ฐุํ (แน่แท้) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ธิระ (มั่นคง) และอวธารณะ (ตัดสิน)

[ธิระ = ยสฺส นตฺถิ ฐุํ จิตฺติ (การตั้งอยู่แน่แท้ย่อมไม่มีแก่สรีระใด)

อวธารณะ = ฐุํ พุทฺโธ ภวิสฺสลิ (ท่านจักเป็นพระพุทฺธเจ้าแน่แท้)]

หา วิสาเท.

นิบาตว่า หา (โอหนอ) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า วิสาทะ (เหนื่อยอ่อน)

[หา = หา เม ปุตุโต มโต (โอหนอ บุตรของเราตายแล้ว)]

ตุณฺหิ อภาสเน.

นิบาตว่า ตุณฺหิ (นิ่ง) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า อภาสเน (ไม่พูด)

[ตุณฺหิ = ตุณฺหิภูโต (เป็นผู้นิ่งแล้ว)]

สจฺฉิ ปจฺจกฺเข.

นิบาตว่า สจฺฉิ (แจ้ง) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ปัจจกฺเข (ประจักษ์แจ้ง)

[สจฺฉิ = ปจฺจกฺเข สจฺฉิกตฺวา (กระทำให้แจ้งในที่เบื้องหน้าแล้ว)]

มุสา มิจฺฉา อลิกํ อสจฺเจ.

นิบาตว่า มุสา (เท็จ), มิจฉา (เท็จ), อลิกั (เท็จ) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า อัสัจจะ (ไม่จริง)

[มุสา = มุสา เม ภณมานาย (เมื่อเราพูดเท็จอยู่)
มิจฉา = อิหัง โว มิจฉา (ข้อนี้เป็นความเท็จของท่านทั้งหลาย)
อลิกั = อลิกั ภาสติ อัย รุตุโต (นักเลงพนันคนนี้พูดเท็จ)]

สุวตถิ อาสีสเถ อิจจาติ.

นิบาตว่า สุวตถิ (สวัสดิภาพ) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า อาสีสเถ (อวยพร, प्रारणनादि) ดังนี้ เป็นต้น

[สุวตถิ = เอเตน สจฺเจน สุวตถิ โหตุ (ด้วยสัจจวาจา นี้ ของมีความสวัสดิ) แม้ นิบาตว่า โสตถิ ก็มีอรรถเหมือน สุวตถิ เช่นกัน]

ตุนตวานตฺวาปจฺจยนฺตฺวา อุสฺสุกฺกนตฺเถ ภาวนติ.

ศัพท์อันมี ตุน ปัจจย, ตฺวาน ปัจจย และ ตฺวา ปัจจยอยู่ท้ายย่อมนั้นเป็นไปในอรรถว่า อุกฺกุณณะ (พยายาม = มองหากิริยาหลัง)

[คำว่า อุกฺกุณณ คือ ความพยายามเพื่อมองหากิริยาหลัง หมายความว่า บทที่ลง ตุน ปัจจย เป็นต้นไม่อาจใช้เป็นกริยาคุณพากย์ได้ เมื่ออยู่ในประโยคจะต้องมองหากิริยาหลังเพื่อเข้าสัมพันธ์ด้วย เช่น โก ทิสฺวา นปฺปสีเทยฺย (ใครเห็นแล้วจะไม่พึงเลื่อมใส) คำว่า ทิสฺวา สำเร็จรูปมาจาก ทิส ภาตุ + ตฺวา ปัจจย บทนี้มองหากิริยาคุณพากย์คือ ปสีเทยฺย (พึงเลื่อมใส) ดังคำอธิบายในศัพท์นิติปกรณ์ (สุตตมาลา) ว่า

อุสฺสุกฺกนตฺเถ นาม อุกฺกุสาโห อตฺเถ. โย ทิ อตฺเถ เอกเณว ปเทเน อปริสมตฺโต ปทเนตรตฺถํ อเปกฺขติ, โส อุกฺกุณณตฺเถ. ยถา ทิสฺวาติ วุตเต เอวมาหาติ วา เอวมากาสีติ วา สมฺพนฺโห โหติ.^{๑๖๘}

อรรถพยายาม ชื่อว่า อุกฺกุณณตฺเถ ซึ่งอธิบายได้ว่า อรรถใดไม่สำเร็จด้วยบทหนึ่งนั้นเพียง ย่อมมองหาอรรถของบทอื่น อรรถนั้นชื่อว่า อุกฺกุณณตฺเถ เช่น เมื่อกล่าวว่า ทิสฺวา (เห็นแล้ว) ย่อมมีกริยาสัมพันธ์ว่า “กล่าวแล้วอย่างนี้” หรือ “ได้กระทำแล้วอย่างนี้”

[คัมภีร์มณีสารมัญจฺสุสา (เล่ม ๑ หน้า ๖) อธิบาย นตฺวา (นอบน้อมแล้ว) เป็นปัจจุบันกาลว่า

นมามี (ย่อมนอบน้อม) หรือ อนมฺ (ได้นอบน้อมแล้ว) โดยกล่าวว่าบทนี้เป็นปัจจุบันกาลหรืออดีตกาล แต่อาจารย์พม่ารุ่นหลังไม่ยอมรับความเห็นนี้ เพราะขัดแย้งกับลักษณะของ ตฺวา ปัจจัยที่ใช้คุมพากย์ไม่ได้]

ยถา ปสฺสิตุน ปสฺสีย ปสฺสิตฺวาน ปสฺสิตฺวา ทิสฺวา ทิสฺวาน ทสฺเสตฺวา ทาทุน ทตฺวาน
 ทตฺวา อุปาทาย ทาเปตฺวา วิณฺณาเปตฺวา วิเจยฺย วิเนยฺย นิหฺจฺจ สเมจฺจ อเปจฺจ อุเปจฺจ อารพฺภ
 อาคมฺม อิจฺจาที.

เช่น

ปสฺสิตุน	(เห็นแล้ว)	ปสฺสีย	(เห็นแล้ว)
ปสฺสิตฺวาน	(เห็นแล้ว)	ปสฺสิตฺวา	(เห็นแล้ว)
ทิสฺวา	(เห็นแล้ว)	ทิสฺวาน	(เห็นแล้ว)
ทสฺเสตฺวา	(แสดงแล้ว)	ทาทุน	(ให้แล้ว)
ทตฺวาน	(ให้แล้ว)	ทตฺวา	(ให้แล้ว)
อุปาทาย	(อาศัยแล้ว)	ทาเปตฺวา	(ยังบุคคลให้ให้แล้ว)
วิณฺณาเปตฺวา	(ยังบุคคลให้รู้แล้ว)	วิเจยฺย	(เลือกเฟ้นแล้ว)
วิเนยฺย	(ขจัดแล้ว)	นิหฺจฺจ	(หมอบแล้ว)
สเมจฺจ	(สงบแล้ว)	อเปจฺจ	(ละไปแล้ว)
อุเปจฺจ	(เข้าถึงแล้ว)	อารพฺภ	(เริ่มแล้ว)
อาคมฺม	(อาศัยแล้ว)		

ตั้งนี้เป็นต้น

[รูปว่า อเปจฺจ (ละไปแล้ว) พบในฉบับทั้งหมด แต่รูปเดิมอาจเป็น อเวจฺจ (หยั่งลงแล้ว = ตั้งมั่น)

ตั้งคำว่า อเวจฺจปฺปสาโท (ความเลื่อมใสตั้งมั่น)]

เอวํ นามาขฺยาโตปสฺสคฺวินิมุตฺตํ ยทพฺยุยลกฺขณํ ตํ สพฺพํ นิปาตปทนต์ิ เวทิตพฺพํ.

บทใดที่พ้นแล้วจากความเป็นนาม อาขยาด และอุปสรรค อย่างนี้ มีลักษณะอันไม่
 กระจายรูป บททั้งหมดนั้นพึงทราบว่าเป็นบทนิบาต

[ข้อความนี้เป็นคำลงท้ายของเรื่องนิบาต คำว่า อพฺยุย มาจาก น + วยฺย (วิ + อย) มีรูปวิเคราะห์

ว่า พุชยติ ภิษชตีติ พุชยํ, น พุชยํ อพุชยํ (อพุชยะ คือ บทที่ไม่เปลี่ยนแปลง)]

วุดุตตญจ

“มุตตํ ปทตตยา ตสฺมา นิปตตยนตฺรนตฺรา
เนปาทิกนฺติ ตํ วุดุตตํ ยํ อพุชยสฺลกฺขณฺ”ติ.

สมจริงดังคำกล่าวว่า “บทใดพ้นแล้วจากบททั้งสามนั้น [นาม อาชยาค และอุปสรรค] ย่อมลงในระหว่างๆ บทที่มีลักษณะของตนเองไม่เปลี่ยนแปลง รูปนั้นเรียกว่า นิบาต”

[คำว่า ย่อมลงในระหว่างๆ (นิปตติ อนตฺรนตฺรา) หมายความว่า ประกอบไว้ในเบื้องต้น ท่ามกลาง หรือที่สุดของบท ดังข้อความที่กล่าวมาแล้วว่า จาที่ ปทาติมชฺฌนฺเต นิปาตา นิปตฺนตฺติ (ศัพท์ทั้งหลายมี จ เป็นต้นย่อมลงในเบื้องต้น ท่ามกลาง หรือที่สุด ของบท ดังนั้นจึงชื่อว่า นิบาต)

รูปคาถาข้างต้นใช้ตามฉบับสิงหลและพยาชยาของสิงหล ส่วนฉบับฉန္ฑิลสังคายนามีรูปว่า มุตตํ ปทตตยา ยสฺมา ตสฺมา นิปตตยนตฺรา รูปนี้ไม่สอดคล้องกับคำอธิบายในปทรูปสิทธิฎีกาซึ่งมิได้แสดงความเป็น เหตุผลไว้ด้วย ยสฺมา และ ตสฺมา

อนึ่ง คัมภีร์พาลาวตารแสดงลักษณะของนิบาตว่า

สทิสฺสา เย ติลิงฺเคสุ สพฺพาสฺ จ วิภตฺติสุ
วจเนสุ จ สพฺเพสุ เต นิปาตาติ กิตฺติตา.^{๑๖๙}

“ศัพท์เหล่านี้ดูเหมือนกันในลิงค์ทั้งสาม ในวิภตติทั้งปวง และในพจน์ทั้งปวง ศัพท์ เหล่านั้นเรียกว่า นิบาต”]

เนปาทิกบทํ นิฏฺฐิตํ.

จบบทนิบาต

ปูลูลึงค์ อิตถิลึงคณจ

ติลึงคณจ อลึงคณจ

นปุงสกมถาปรี่

นามิกั ปณจธา จิตั.

“นามศัพท์มี ๕ ประเภท คือ ปุงลึงค์ อิตถิลึงค์ นปุงสกลึงค์ นามอันมี ไตรลึงค์นอกจากทั้งสามนั้น และนามอลึงค์”

[คาถานี้กล่าวสรุปบทนาม ๕ ประเภท คือ

๑. ปุงลึงค์ นามศัพท์เพศชาย

๒. อิตถิลึงค์ นามศัพท์เพศหญิง

๓. นปุงสกลึงค์ นามศัพท์เพศบัณฑิต

๔. ติลึงค์ นามศัพท์ ๓ เพศ คือ สรรพนาม ๒๕ ศัพท์ตั้งแต่ สพพ ถึง จตุ ศัพท์

๕. อลึงค์ นามศัพท์ที่ไม่ปรากฏเพศ คือ ตุมห, อมห และสังขยาศัพท์ตั้งแต่ ปณจ ถึง

อฏฐารส พร้อมทั้ง กติ ศัพท์ หนึ่ง แม่ศัพท์ที่ลง โ ต บัจจยเป็นต้น, อุปสรรค และนิบาตก็เป็นอภัยศัพท์เหมือน อลึงคนาม ท่านจึงกล่าวไว้ทำยอลึงคนามนี้]

อิติ ปทรูปสิทธิย์ นามกณฺโฑ ทุติโย.

จบนามกัณฑ์ที่ ๒ ในปทรูปสิทธิปกรณ์

สรุปความในอิลิงค์

๑. สัจญาสูตร มี ๑ สูตร คือ

- ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย = ปัจจัยมี โ ต เป็นต้นมีชื่อว่า วิภตฺติ

๒. โลปวิธีสูตรและอาเทศวิธีสูตร มี ๑ สูตร คือ

- จตุปฺปทสฺส โลโป อฺเปย นฺวา = ลบ ตฺ ของ จตุ และแปลง จ เป็น จุ หรือ โจ

๓. อาเทศวิธีสูตร มี ๓๖ สูตร คือ

- ตฺวมหํ สิมฺหิ = แปลง ตฺมฺห และ อมฺห ศัพท์กับ สิ วิภตฺติ เป็น ตฺว และ อหิ

- มยํ โยมฺหิ ปจฺเม = แปลง อมฺห ศัพท์กับ โย ปฐมาวิภตฺติเป็น มยํ

- ตวํมมฺวจ นฺวา = แปลง ตฺมฺห และ อมฺห ศัพท์กับ อํ วิภตฺติ เป็น ตว และ มม

- ตมฺมมฺหิ = แปลง ตฺมฺห และ อมฺห ศัพท์กับ อํ วิภตฺติ เป็น ตํ และ ม

- ตฺมฺหสฺส ตฺวํตวํมฺหิ = แปลง ตฺมฺห ศัพท์กับ อํ วิภตฺติเป็น ตฺวํ และ ตวํ

- วา ยฺวปฺปจฺโม = แปลง โย พุติยาวิภตฺติ เป็น อากํ

- นามฺหิ ตฺยามยา = แปลง ตฺมฺห และ อมฺห ศัพท์กับ นา วิภตฺติ เป็น ตฺยา และ มยา

- ตฺยาศยฺนํ ตกาโร ตฺวตฺตํ วา = แปลง ต อักษรเป็น ตฺว

- สสฺสํ = แปลง ส วิภตฺติเป็น อํ

- ตวมฺม เส = แปลง ตฺมฺห และ อมฺห ศัพท์กับ ส วิภตฺติ เป็น ตว และ มม

- ตฺยหํมยฺหฺวจ = แปลง ตฺมฺห และ อมฺห ศัพท์กับ ส วิภตฺติ เป็น ตฺยหํ และ มยหํ

- อมฺหสฺส มมํ สวิภตฺติสฺส เส = แปลง อมฺห ศัพท์กับ ส วิภตฺติเป็น มมํ
- ตุมฺหฺมเหหิ นมากํ = แปลง นํ วิภตฺติเป็น อากํ และ อํ
- ตุมฺหฺมหากํ ตยิมฺยิ = แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับ สฺมี วิภตฺติ เป็น ตยิ และ มยิ
- ปทโต ทุติยาจตุตฺถิณฺณจฺจิสฺสุ โวโน = แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภตฺติ เป็น โว และ โน
- เตเมกาวจเนสฺสุ จ = แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับ ส วิภตฺติ เป็น เต และ เม
- วา ตติเย จ = แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับ นา วิภตฺติ เป็น เต และ เม
- พหฺวจเนสฺสุ โวโน = แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับ หิ วิภตฺติ เป็น โว และ โน
- ปญฺจาทีนฺมกาโร = แปลงสระท่ายของ ปญฺจ ศัพท์เป็นต้นกับ โย วิภตฺติเป็น อ
- ปญฺจาทีนฺมตฺตํ = แปลงสระท่ายของสังขยามี ปญฺจ ศัพท์ เป็นต้น เป็น อ
- เทวภฺจฺจานมากาโร วา = แปลงสระท่ายของ ทฺวิ, เอก และ อฏฺฐ เป็น อา
- เอกาทิโต ทส ร สงฺขยาเน = แปลง ท ของ ทส เป็น ร
- วิสฺสตีทเสสฺสุ พา ทฺวิสฺส ตฺ = แปลง ทฺวิ เป็น พา
- ทเส โส นิจฺจณฺจ = แปลง ฉ เป็น โส
- ล ทรานํ = แปลง ท และ ร เป็น ล
- อฏฺฐจาทิโต จ = แปลง ท ของ ทส เป็น ร
- ตฺรโตเถสฺสุ จ = แปลง กิ เป็น กุ
- สพฺพสเสตฺสสากาโร วา = แปลง เอต เป็น อ
- เอ โตเถสฺสุ จ = แปลง เอต เป็น เอ
- อิมฺสฺสลิ ถํทานิหโตเธสฺสุ จ = แปลง อิม เป็น อี

- เทร นิจจํ	= แปลง เอต เป็น อ
- กิสฺส ก เว จ	= แปลง กิ เป็น ก
- กุ หีหํสุ จ	= แปลง กิ เป็น กุ
- สพฺพสฺส โส ทามฺหิ วา	= แปลง สพฺพ เป็น ส
- เอต รหิมฺหิ	= แปลง อิม เป็น เอต
- อ ฐนามฺหิ จ	= แปลง อิม เป็น อ

๔. ปฏิเสธวิธีสูตร มี ๑ สูตร คือ

- น อัมฺหิ	= ไม่แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับ อํ วิภัตติ เป็น เต และ เม
------------	---

๕. ปัจจัยวิธีสูตร มี ๑๑ สูตร คือ

- กฺวจิ โต ปญฺจมุยตเถ	= ลง โต ปัจจัยในอรรณบัญญัติ
- ตฺรถ สตฺตมฺมฺยา สพฺพนาเมหิ	= ลง ตฺร และ ถ ปัจจัยในอรรณสัดตมฺ
- สพฺพโต ธิ	= ลง ธิ ปัจจัยท้าย สพฺพ ศัพท์
- กิสฺมา โว	= ลง ว ปัจจัยท้าย กิ
- หีหํหิณฺจณํ	= ลง หี, หํ และ หิณฺจณํ ท้าย กิ
- ตมฺหา จ	= ลง หี และ หํ ปัจจัยท้าย ต ศัพท์
- อิมฺสฺมา หธา จ	= ลง ห หรือ ฐ ปัจจัยท้าย อิม ศัพท์
- ยโต หี	= ลง หี ปัจจัยท้าย ย ศัพท์
- กิสฺพฺพญฺเยกฺยกุหิ ทาทาจนํ	= ลง ทา และ ทาจนํ ท้าย กิ, สพฺพ, อณฺณ, เอก, ย และ กุ ศัพท์
- ตมฺหา ทานิ จ	= ลง ทานิ และ ทา ปัจจัยท้าย ต ศัพท์
- อิมฺสฺมา รหิณฺญา จ	= ลง รหิ, ฐฺนา และปัจจัยอื่นๆ ท้าย อิม ศัพท์

การกัณฑ์

[การกัณฑ์เป็นปริศนาที่ว่าด้วยอรรถของวิภัตินามทั้ง ๗ หมวดโดยละเอียด มีหลักเกณฑ์ในการลงวิภัติอย่างเป็นระบบ ช่วยให้เข้าใจวิธีประกอบวิภัตินามอย่างเหมาะสม ซึ่งจะอำนวยความสะดวกให้เข้าใจภาษาบาลีเป็นอย่างดี ความเข้าใจเช่นนี้ส่งผลให้สามารถศึกษาพระไตรปิฎกได้อย่างถูกต้องตามอรรถและพยัญชนะ ดังนั้น พระพุทธปิยะจึงกล่าวการกัณฑ์ต่อจากนามกัณฑ์]

อถ วิภัตตินมตถเกทา วุจจนเต.

ข้าพเจ้าจะกล่าวจำแนกอรรถของวิภัติทั้งหลาย ณ บัดนี้

ตตถ เอกมปิ อตุถิ กมฺมาทิวเสน เอกตตาทิวเสน จ วิภชฺชตีติ วิภตฺติโย, สฺยาทโย.

ในพากย์นั้น ศัพท์เหล่าใดย่อมจำแนกเนื้อความแม้อย่างเดียวให้แตกต่างด้วยประเภทแห่งกรรมการกเป็นต้น และด้วยประเภทแห่งเอกพจน์เป็นต้น เหตุนี้ศัพท์เหล่านั้นชื่อว่า วิภัติ หมายถึงวิภัตตินามอันมี สิบ วิภัติเป็นต้น

[ข้อความนี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ วิภตฺติ ซึ่งแสดงความหมายว่า ศัพท์ที่จำแนกอรรถด้วยประเภทแห่งกรรมการกเป็นต้น และด้วยประเภทแห่งเอกพจน์เป็นต้น

อาทิ ศัพท์ในคำว่า กมฺมาทิ หมายถึง การกอื่นมีกัตตการกเป็นต้น พร้อมทั้งศัพท์ที่เป็นนอการก

อาทิ ศัพท์ในคำว่า เอกตตาทิ หมายถึง เอกพจน์]

ตา ปน ปจฺมาทิเกเทน สตตฺติวิธา.

วิภตฺติเหล่านั้น มี ๗ อย่างด้วยการจำแนกเป็นปฐมวิภตฺติ เป็นต้น

[ข้อความนี้แสดงสรุปลักษณะ คือ สิ่งที่พึงแจกแจงออกไป หมายถึง จำนวนวิภตฺตินั้นเอง

คำว่า “เนื้อความอย่างเดียว” หมายความว่า ศัพท์ที่มีความหมายอย่างเดียว เช่น ปุริส (บุรุษคนเดียว) ซึ่งสามารถกระจายรูปเป็นวิภตฺติต่างๆ เป็น ปุริโส (บุรุษ) ปุริสฺ (ซึ่งบุรุษ) ปุริเสน (ด้วยบุรุษ) เป็นต้น

อปิ ศัพท์ในคำว่า เอกมปิ (แม้อย่างเดียว) ทำหน้าที่รวบรวมเนื้อความหลายอย่าง เช่น ปุริส (บุรุษ

หลายคน) ซึ่งสามารถกระจายรูปเป็นวิภัตติต่างๆ เป็น ปุริสา (บุรุษทั้งหลาย) ปุริเส (ซึ่งบุรุษทั้งหลาย) ปุริเสหิ (ด้วยบุรุษทั้งหลาย) เป็นต้น

ก่อนจะกล่าวถึงอรรถของวิภัตติทั้ง ๗ หมวด จะกล่าวถึงส่วนประกอบของบทนามก่อน คือ บทนาม ในประโยคมีส่วนประกอบ ๒ ส่วน คือ

๑. นามศัพท์ เช่น ปุริส (บุรุษ) มคค (ทาง) โอทน (ข้าว) เป็นต้น

๒. วิภัตตินาม เช่น สิ โย เป็นต้น เป็นคำลงท้ายนามศัพท์ ทำหน้าที่จำแนกการกและพจน์

นามศัพท์ที่จะนำมาผูกเป็นประโยคได้ต้องลงวิภัตติก่อน จึงจะสื่อความหมายที่เป็นการกและพจน์ ถ้ามีเพียงนามศัพท์ที่ยังไม่ได้ลงวิภัตตินามก็จะนำมาผูกเป็นประโยคไม่ได้ เพราะไม่อาจสื่อความหมายได้ เช่น ประโยค ว่า มาตา ปุตตํ ปหริติ (มารดาตีบุตร) สื่อความหมายว่า มารดาผู้เป็นกัตตาตีบุตรที่เป็นกรรม แต่ถ้าไม่ลงวิภัตติเป็นรูปเต็มว่า มาตุ ปุตตํ ปหริติ อาจทำให้สงสัยว่า มารดาตีบุตร หรือ บุตรตีมารดา เพราะการวาง บทกัตตาและกรรมในภาษาบาลีไม่แน่นอนเสมอไป จะวางกัตตาไว้หน้ากรรมหรือวางกรรมไว้หน้ากัตตาก็ได้ ทั้งไม่อาจสื่อความหมายว่า เป็นมารดาที่คนหรือบุตรที่คน ดังนั้น จึงต้องลงวิภัตตินามก่อนแล้วนำไปผูกประโยค เพื่อสื่อให้ผู้ฟังรับรู้ความหมายที่เป็นการกและพจน์ตามสมควร

การก คือ บทนามที่ลงวิภัตติแล้ว สามารถทำให้กิริยาสำเร็จได้โดยตรงและโดยอ้อม การกที่ทำ กิริยาโดยตรงชื่อว่า กัตตุการก แปลว่า “การกคือผู้ทำ” เช่น ปุริโส มคคํ คจฺจติ (บุรุษไปสู่หนทาง) บุรุษใน ปุริโส เป็นผู้ทำกิริยาการกไปโดยตรง เพราะกิริยาการก ไปจะเกิดขึ้นไม่ได้โดยปราศจากบุรุษส่วนการกที่ทำ กิริยาโดยอ้อมได้แก่การก ๕ อย่างอื่น ซึ่งเป็นเครื่องอุปถัมภ์กัตตุการกให้ทำกิริยาได้เท่านั้น ไม่ใช่ผู้ทำกิริยา จริง เช่น ปุริโส มคคํ คจฺจติ หนทางในคำว่า มคคํ เป็นเครื่องอุปถัมภ์การกไปของบุรุษ เพราะเมื่อไม่มีหนทาง ก็ไม่มีกิริยา “ไป” กิริยา “ไป” ของบุรุษนั้นตั้งอยู่ในหนทางเสมอ แม้กรณการกเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

ด้วยเหตุนี้ คำว่า การกจึงมีรูวิเคราะห์ว่า กตตุกมฺมฏฺจํ กิริยํ กโรติ อภินิพฺพาเตตติ การโก (ผู้กระทำ คือให้สำเร็จกิริยาที่ตั้งอยู่ในกัตตาและกรรม ชื่อว่า การก)

การกมี ๖ ประเภท คือ

๑. กัตตุการก การกคือผู้ทำ ประกอบด้วยกิริยานิพพาทนสัตติ คือ ความสามารถในการทำ กิริยาให้สำเร็จเช่น ปุริโส มคคํ คจฺจติ (บุรุษไปสู่หนทาง)

๒. กรรมการก การกคือผู้ถูกระทำ ประกอบด้วยกิริยาสัมพัชฌณสัตติ คือ ความสามารถในการ เนื่องด้วยกิริยา เช่น ปุริโส โอทนํ ปจติ (บุรุษหุงข้าว) ในขณะหุงข้าวอยู่ ข้าวเป็นสิ่งที่เนื่องด้วยกิริยาการกหุง

อยู่เสมอ ส่วนบุรุษแม้จะเป็นผู้ทำกริยาหุง แต่อาจจะไม่เกี่ยวเนื่องกับการหุงตลอดเวลาเพราะเมื่อก่อไฟแล้ว อาจจะไปนอนหลับก็ได้ ข้าวในคำว่า โอนัน จึงประกอบด้วยกริยาสัมพัชฌณัตติ

๓. กรณการก การกคือเครื่องกระทำ ประกอบด้วยกริยาสาธกตมัตติ คือความสามารถในการทำกริยาให้สำเร็จมากกว่ากรรมการกเป็นต้น เช่น ทาตุเตน วีหิ ลุนาติ (เกี่ยวข้าวด้วยเคียว) เคียวในคำว่า ทาตุเตน เป็นเครื่องมือในการทำกริยาเกี่ยวข้าว ถ้าไม่มีเคียวแล้วการเกี่ยวข้าวย่อมจะเกิดขึ้นไม่ได้ ส่วนใหญ่กรรมการกเป็นต้นมักปรากฏว่ามีอยู่ก่อนกรณการก เช่น มีข้าวที่จะต้องเกี่ยว แต่กรณการกเป็นสิ่งที่ผู้กระทำกริยาจำเป็นต้องแสวงหาเมื่อทำกริยานั้นๆ ดังนั้น กรณการก จึงปรากฏว่าเป็นเครื่องมือในการทำกริยาให้สำเร็จมากกว่ากรรมการกเป็นต้น โดยยกเว้นกัตตุการก

๔. สัมปทานการก การกคือที่ให้(ผู้รับ)ประกอบด้วยวัตตุกริยาปฏิกคาคาทัตติ คือ ความสามารถในการรับสิ่งของหรือกริยา เช่น ภิกขุสุส จีวร ททาติ (ถวายจีวรแต่ภิกษุ), พุทฺธสุส สีลาฆเต (ยอมสรรเสริญพระพุทธเจ้า) ภิกษุในคำว่า ภิกขุสุส เป็นผู้รับของคือจีวร ส่วนพระพุทธเจ้าในคำว่า พุทฺธสุส เป็นผู้รับกริยาสรรเสริญ จึงประกอบด้วยวัตตุกริยาปฏิกคาคาทัตติ

๕. อปาทานการก การกคือแดนหลีกออก ประกอบด้วยกริยาอปคมนัตติ คือ ความสามารถในการหลีกออกจากกริยา เช่น คามา อเปหติ มุโนโย (มุณีทั้งหลายยอมหลีกออกจากหมู่บ้าน) หมู่บ้านในคำว่า คามา เป็นแดนหลีกออกจากกริยาของบทกัตตาคือมุณี จึงประกอบด้วยกริยาอปคมนัตติ

๖. โอกาสการก การกคือที่ตั้ง ประกอบด้วยกริยาปติฏฐาปนัตติ คือ ความสามารถในการดำรงกริยาไว้ เช่น ภูมีสุ มนุสฺสา จรณติ (มนุษย์เที่ยวไปบนพื้นดิน) พื้นดินในคำว่า ภูมีสุ เป็นที่ตั้งของกริยาเที่ยวไป จึงประกอบด้วยกริยาปติฏฐาปนัตติ

ประโยคที่ประกอบด้วยการก ๖ อย่างทั้งหมดซึ่งสัมพันธ์กับกริยาศัพท์เดียว ไม่ปรากฏในภาษาบาลี ตัวอย่างของการกมีตามลำดับดังนี้ คือ

[การก ๑ ศัพท์] ทารโก สยติ (เด็กนอนอยู่)

[การก ๒ ศัพท์] ปุริโส คามํ คจฺจติ (บุรุษไปสู่หมู่บ้าน)

[การก ๓ ศัพท์] ปุริโส คามํ ปาเทน คจฺจติ (บุรุษไปสู่หมู่บ้านด้วยเท้า)

[การก ๔ ศัพท์] ปุริโส วิหารา คามํ ปาเทน คจฺจติ (บุรุษไปสู่หมู่บ้านด้วยเท้าจากวิหาร)

[การก ๕ ศัพท์] ปุริโส วสนตุถาย วิหารา คามํ ปาเทน คจฺจติ (บุรุษไปสู่หมู่บ้านด้วยเท้าจากวิหารเพื่ออยู่), ปุริโส คามา วณํ ปาเทน มคฺเค คจฺจติ (บุรุษไปสู่ป่าจากหมู่บ้านด้วยเท้าในหนทาง)

อนึ่ง คัมภีร์สัททตถเภทจินตาได้จำแนกการกหนึ่งๆ ออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. สัตติการก การกคือความสามารถ
๒. ทัพพการก การกคือทัพพะ
๓. สัททการก การกคือศัพท์

ความสามารถในการทำกริยาเป็นต้นเป็นการกโดยตรง เพราะการกเป็นผู้ทำกริยาจริงๆ อย่างไรก็ตาม ความสามารถเป็นสภาพที่ตั้งอยู่ในบุคคลสิ่งของที่เรียกว่า ทัพพะ ดังนั้น ทัพพะจึงเป็นการกโดยฐานอุปจาระคือ ส่วนนที่กล่าวถึงฐานคือวัตถุอาศัย แต่มุ่งให้หมายถึงฐานะที่ตั้ง ซึ่งในที่นี้กล่าวถึงวัตถุอาศัยคือความสามารถ แต่เจตนาหมายถึงที่ตั้งคือทัพพะ นอกจากนี้ ศัพท์ที่แสดงถึงทัพพะอันได้แก่ ปุริโส เป็นต้นก็ได้ชื่อว่า การก โดยการอุปจาระ คือ ส่วนนที่กล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล ซึ่งในที่นี้กล่าวถึงเหตุคือศัพท์ แต่เจตนาหมายถึงผลคือทัพพะ ดังข้อความในคัมภีร์สัททตถเภทจินตาว่า

การกตตฺตา กุริยาเยว	สตฺติ มุขฺเยน การกํ
ทพฺพํ จานฺนฺยฺอุปจารเณ	ตสฺสา อารฺธราภาวโด.
สทฺโทตฺถถํ วทตีเตยฺยตถ	สทฺโท ทพฺเพว คยฺหเต
อตฺถสฺส วาจโก สทฺโท-	ปฺยตฺถทฺวารเณ การโก. ^๑

“ความสามารถชื่อว่า การก โดยตรง เพราะทำกริยานั้นเทียว ทัพพะชื่อว่า การก โดยฐานอุปจาระ เพราะเป็นที่ตั้งของความสามารถนั้น

ศัพท์ย่อมถือเอาได้ในทัพพะนั้นแหละในเรื่องนี้ว่า ศัพท์ย่อมแสดงอรรถ ดังนั้น แม้ศัพท์ที่แสดงอรรถ จึงได้ชื่อว่า การก โดยมีอรรถเป็นเหตุ (การอุปจาระ)”]

ตตถ กสมิ อตเถ ปจมา.

ในบรรดาวิภัติเหล่านั้น ปฐมาวิภัติย่อมลงในอรรถอะไร

๒๘๓. ลิงคตเถ ปจมา.

เมื่อมีอรรถของนามศัพท์ ให้ลงปฐมาวิภัติ

ลึงคตเถ ครั้นเมื่ออรรถของนามศัพท์ สติ มีอยู่ ปจมา อ.ปฐมาวิภัติ โหติ ย่อมลง ๒

[สูตรนี้มีคำแปล ๓ นัย คือ

๑. มติของคัมภีร์นยาสะ แปลว่า “เมื่อมีอรรถของนามศัพท์ ให้ลงปฐมาวิภัติ” ตามนัยนี้พึงเพิ่มบทว่า สติ (มีอยู่)

๒. มติของปทรูปสิทธิฎีกา แปลว่า “เมื่อพึงแสดงอรรถของนามศัพท์ ให้ลงปฐมาวิภัติ” ตามนัยนี้ พึงเพิ่มบทว่า โชเตตพเพ (พึงแสดง) มตินี้ยังพบในปทรูปสิทธิคัณฐอีกด้วย

๓. มติของคัมภีร์สุดตนิเทศ แปลว่า “ลงปฐมาวิภัติในอรรถของนามศัพท์” มตินี้เป็นที่ยอมรับโดยทั่วไปในคัมภีร์นิสสัยพม่าอันได้แก่กัจจายนสุดตตเถ ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ และกัจจายนสุดตตคัณฐ]

ลึงคตถาภิธานมตเต ปจมาวิภัติ โหติ.

เมื่อมีศัพท์สักว่าแสดงอรรถของนามศัพท์ ให้ลงปฐมาวิภัติ

[คัมภีร์พยาชยาอธิบายตามคัมภีร์นยาสะว่า อภิธาน ศัพท์ในที่นี้มีรูปวิเคราะห์ว่า อภิธาตีติ อภิธานโน (อภิธานะ คือ ศัพท์กล่าว) คำแปลตามนัยนี้ชี้ให้เห็นว่าลงปฐมาวิภัติท้ายศัพท์เท่านั้น จะลงวิภัติท้ายอรรถไม่ได้ เพราะอรรถตั้งอยู่ในศัพท์ ตามนัยนี้ มตต ศัพท์ (สักว่า) มีอรรถว่า อวธารณะ (ตัดสิน) แสดงการห้ามอรรถของวิภัติที่เป็นกรรมและกัตตาเป็นต้น]

ลึงคสส อตโถ ลึงคตโถ.

อรรถของนามศัพท์ ชื่อว่า ลึงคตเถ

เอตถ จ ลิน อองคนติ ลิงค์, อปากโถ อวยโว.

อนึ่ง ส่วนที่ลึกลับ ชื่อว่า ลิงค์ ในสูตรนี้ คือ ส่วนที่ไม่ปรากฏ

[ภาษาบาลีมีศัพท์เฉพาะทางไวยากรณ์ เรียกว่า ลิงค์ และลึงคตเถ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้

คำว่า ลิงค ตัดบทเป็น ลิน + องค [ลบ น อักษร และรัสสะ อี ใน ลี เป็น อี] มีรูปวิเคราะห์ว่า ลิน องคนฺติ ลิงคฺ (ส่วนที่ลึกลับ ชื่อว่า ลิงคฺ) ตามนัยนี้ ลิงคฺ คือ นามศัพท์ที่ยังมิได้ลงวิภัติ ไม่ปรากฏรูปเป็นกรรมกัตตา และกรณะ เป็นต้น ซึ่งเมื่อนำมากระจายรูปด้วยวิภัติต่างๆ แล้วจึงปรากฏรูปดังกล่าว เช่น คำว่า ปุริส กล่าวถึงความหมายว่า “บุรุษ” เท่านั้น ต่อเมื่อลงวิภัติแล้วจึงจะทราบว่าคำนี้ทำหน้าที่กรรม กัตตา หรือ กรณะในประโยค ตัวอย่างเช่น

[ทำหน้าที่กรรม] อิตถิ ปุริสํ ปสฺสติ (สตรีเห็นบุรุษ) คำว่า ปุริสํ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปุริส ศัพท์ + อํ ทุตติยาวิภัติในอรรถกรรม

[ทำหน้าที่กัตตา] ปุริเสน กมมํ กรียติ (บุรุษทำงาน) คำว่า ปุริเสน ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปุริส ศัพท์ + นา ตุตติยาวิภัติในอรรถกัตตา

[ทำหน้าที่กรณะ] ทาตุเตน วิหิ ลุณาติ (เกี่ยวข้าวด้วยเคียว) คำว่า ทาตุเตน ประกอบรูปศัพท์มาจาก ทาตุต ศัพท์ + นา ตุตติยาวิภัติในอรรถกรณะ

ด้วยเหตุนี้ คำว่า ลิงค ที่มีอรรถว่า “ส่วนที่ลึกลับ” จึงหมายถึงนามศัพท์ที่เป็นส่วนหนึ่งของบทนามที่ ลงวิภัติแล้ว ไม่ปรากฏรูปเป็นกรรมและกัตตา เป็นต้น และเมื่อนำมากระจายรูปด้วยวิภัติต่างๆ แล้ว นามศัพท์ นั้นก็ไม่เหมือนรูปเดิม ทั้งนี้เพราะว่าวิภัติได้เปลี่ยนแปลงรูปศัพท์นั้นไปจากเดิม

บางคัมภีร์มีมติอีกอย่างหนึ่งว่า ลิงคฺมี ๒ ประเภท คือ

๑. นิปผันนลิงคฺ บทนามที่สำเร็จรูปด้วยการลงวิภัติแล้ว เช่น ปุริโส ปุริสา เป็นต้น
๒. อนิปผันนลิงคฺ บทนามที่ยังไม่สำเร็จรูปด้วยการลงวิภัติ เช่น ปุริส เป็นต้น

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่ว่า

ลีนํ องคนฺติ ลิงคนฺติ

นิปผันนํ ปุริสาทินํ

จเปตพฺพํ ปจฺมณฺจ

รูปํ ลิงคนฺติ วุจฺจติ.^๒

“รูปสำเร็จของ ปุริส ศัพท์เป็นต้นและรูปเดิมที่ควรตั้งไว้ก่อนเรียกว่า ลิงคฺ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ลินํ องคนฺติ ลิงคฺ (ส่วนที่ไม่ปรากฏชื่อว่า ลิงคฺ)”

การกล่าวถึงนิปผันนลิงคฺในเรื่องนี้ สอดคล้องกับคำอธิบายในคัมภีร์นยาสะว่า

รุกฺโขติ วจนํ ลิงคํ

ลิงคตฺโถ เตน ทิปโต

เอวํ ลิงคณฺจ ลิงคตฺถํ

ณตฺวา โยเชยฺย ปถนฺทิตฺ.^๓

“ศัพท์ว่า รุกฺโข ชื่อว่า ลิงคะ (นามศัพท์) ส่วนอรรถของนามศัพท์ย่อมถูกแสดง

ไว้ด้วยนามศัพท์นั้นบัณฑิตรู้รึนามศัพท์และอรรถของนามศัพท์อย่างนี้แล้ว ฟังประกอบไว้[ตามสมควร]

อย่างไรก็ตาม คำว่า ลิงค ในสูตรว่า ลิงคตเถ ปจมา หมายถึงนามศัพท์ที่ยังมิได้ลงวิภัตติ (อนิพนธ์-ลิงค์) เท่านั้น ส่วนนิพนธ์ลิงค์ปรากฏใช้ในฐานะอื่นจากนี้

คำว่า ลิงคตถ แปลว่า อรรถของนามศัพท์ หมายถึงอรรถว่า บุรุษ สัตว์ จิต เป็นต้นที่ไม่ระคนกับอรรถของวิภัตติ คือกรรมและกัตตาเป็นต้น หมายความว่า อรรถของนามที่ลงวิภัตติแล้วจำแนกออกเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. อรรถของนามศัพท์ อรรถของศัพท์ต่างๆ เฉพาะตน

๒. อรรถของวิภัตติ อรรถที่วิภัตตินามกล่าวถึงตามสมควร เช่น ทุตติยาวิภัตติ แสดงอรรถกรรม ตุตติยาวิภัตติแสดงอรรถกรรมและกัตตา จตุตถีวิภัตติแสดงอรรถสัมปทาน ปัญจมีวิภัตติแสดงอรรถอุปาทาน ษฎฐีวิภัตติแสดงอรรถสามี (เจ้าของ) และสัตตมีวิภัตติแสดงอรรถโอกาสะ (สถานที่)

สรุปความว่าวิภัตติ ๖ หมวดตั้งแต่ทุตติยาวิภัตติถึงสัตตมีวิภัตติ สามารถแสดงอรรถเฉพาะของตนๆ ได้ ส่วนปฐมาวิภัตติปฐมาวิภัตติไม่ได้แสดงอรรถอะไร การลงปฐมาวิภัตติก็เพื่อให้ศัพท์นำมาใช้พูดในประโยคได้เท่านั้น ซึ่งแตกต่างจากวิภัตติอื่นๆ ที่มีความหมายของตนๆ เช่น วิภัตติที่ ๒ ใช้ในอรรถว่ากรรม วิภัตติที่ ๓ ใช้ในอรรถว่ากรรมะ ดังนี้เป็นต้น การนำศัพท์มาใช้พูดในประโยค ก็คือการรักษาความเป็นบทไว้นั้นเอง (บท คือ ศัพท์ที่ลงวิภัตติแล้ว) เพราะนามศัพท์ที่ยังมิได้ลงวิภัตติจะนำมาผูกเป็นประโยคไม่ได้ ดังกฎทั่วไปกล่าวว่า

นาปทํ สตเถ ปยุชชติ.^๔

ศัพท์ที่มีใช้บทย่อมประกอบไว้ในคัมภีร์ไม่ได้

แม้คัมภีร์สัททตถเภทจินตาก็กล่าวว่า

น เตหุ'ตเต วิภตฺตีติ	เจ วินา ตู วิภตฺติยา
นาตถํ นิตฺสสิตุํ สกฺกา	ลิงคตถํ ปน เปกฺขีย.
ปจมาเยว ภวติ	ตตถาปยุ'ณณกรียาทีเก
ภวตฺยา'เปกฺขิตฺเตเยว	ตติยาที ยถารห'. ^๕

“ถามว่า ไม่ควรลงวิภัตติในบทที่ถูกสมาสเป็นต้นกล่าวหรือ ตอบว่าบทไม่อาจแสดงอรรถได้โดยปราศจากวิภัตติ ดังนั้นจึงลงปฐมาวิภัตติ เพื่อมองหาความหมาย

ของนามศัพท์ แม้ในบทดังกล่าว [เช่น ชิตมาโร ชิโน (พระชินเจ้าผู้ทรงชนะมารแล้ว)]
เมื่อมองหากิริยาอื่นก็ลงตติยาวิภัติเป็นต้นได้ว่า ชิตมาเรน ชิเนน ธมโม เทสิโต
(พระธรรมอันพระชินเจ้าผู้ทรงชนะมารแล้วทรงแสดงแล้ว)"]

**ปุริโสติอาทีนึ หิ ปกติปจฺจยาทีวิภาคกปฺปนาย นิปฺพาทีตานํ สทฺทปฺปติรूपกานํ นามิก-
ปทานํ ปจฺมํ จเปตพฺพํ ปกติรूपิ อปากกฺขตฺตา อวยวตฺตา จ ลิงฺคนติ วุจฺจติ.**

ดังจะกล่าวโดยพิสดาร รูปของศัพท์เดิมที่ตั้งไว้ครั้งแรกของบทที่ประกอบด้วยวิภัติ-
นามมีบทว่า ปุริโส เป็นต้น ที่บุคคลยังให้สำเร็จด้วยการดำริโดยจำแนกเป็นปกติและปัจจัย
เป็นต้น ซึ่งเป็นรูปแทนเสียง เรียกว่า ลิงค (นามศัพท์) เพราะไม่ปรากฏรูป และเพราะเป็นส่วนหนึ่ง
ของบท

[คำว่า ปกติปจฺจยาทีวิภาคกปฺปนาย (ด้วยการดำริจำแนกเป็นปกติและปัจจัยเป็นต้น หมายความว่า
ว่า บทแต่ละบททั้งนามและกิริยาต่างสำเร็จมาจากการประกอบรูปศัพท์จากปกติและปัจจัย

คำว่า ปกติ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปจฺมํ กรียติ ปกติ (ศัพท์ที่ถูกกระทำไว้ก่อน ชื่อว่า ปกติ) หมายถึง ลิงค
(นามศัพท์) หรือ ธาตุ

คำว่า ปจฺจย มีรูปวิเคราะห์ว่า ปกติโต ปรี เอตติ ปจฺจโย (ศัพท์ที่เป็นไปทำยปกติ ชื่อว่า ปัจจัย)
หมายถึง วิภัติ [ทั้งวิภัตตินามและวิภัตติอาชยาต] หรือ ปัจจัย [ทั้งปัจจัยในตฺทิตและในกิตฺก] ดังคัมภีร์
สัททตถเภทจินตากล่าวว่า

ปกติ ลิงฺคราตเวว

วิภตฺติปจฺจยา ปน

ปจฺจโย เกจิ สฺยาทฺยนต-

ตฺยาทฺยนตฺตา ปกตฺติ จ.^๖

“นามศัพท์และธาตุ ชื่อว่า ปกติ ส่วนวิภัติและปัจจัย ชื่อว่า ปัจจัย บางคนกล่าว
ว่าบท[สำเร็จ]ที่มี ลี วิภัติเป็นต้นอยู่ท้าย และมี ตี วิภัติ เป็นต้นอยู่ท้าย ชื่อว่า ปกติ”

โครงสร้างของบทนามและกิริยาที่ประกอบด้วยปกติและปัจจัย มีดังต่อไปนี้

บทสำเร็จ	ปกติ	ปัจจัย
บทนาม	ลิงค (นามศัพท์)	วิภัตตินาม
ตฺทิตนาม	ลิงค (นามศัพท์)	ตฺทิตปัจจัย
กิตฺกนาม	ธาตุ (รากศัพท์แสดงกิริยา)	กิตฺกปัจจัย

บทอาขยาต

ธาตุ (รากศัพท์แสดงกิริยา)

วิภัติอาขยาต

อาทิ ศัพท์ในคำว่า ปกติปัจจุยาทีวิภาคกปฺปนาย หมายถึงอักษรที่สำเร็จมาด้วยวิธีการทางไวยากรณ์อื่นๆ เช่น การลงอาคม การอาเทศ เป็นต้น เช่น โอ ที่แปลงมาจาก สิ วิภัติ

คำว่า สทฺพปฺติรูปก (รูปแทนเสียง) หมายความว่า รูปอักษรที่เขียนขึ้นเป็นอักษรต่างๆ นี้ เป็นเครื่องหมายที่ทำเทียม หรือว่าใช้แทนเสียง เสียงแท้ๆ ทั้งที่มีความหมายและไม่มีคามหมายนั้น แรกเริ่มทีเดียวเป็นสักแต่ว่าเสียง ท่านจึงถือว่าเป็นปรมัตถ์ กล่าวคือเป็นสัทรูป อันเป็นรูปอย่างหนึ่งของอุปาทายรูป แต่เมื่อมนุษย์นำมากำหนดความหมาย หมายรู้กันว่าหมายถึงสิ่งนั้น สิ่งนี้ ท่านก็ถือว่าถ้อยคำนั้นเป็นบัญญัติ

คำว่า อปากฎตฺตา (เพราะไม่ปรากฏรูป) หมายความว่า นามศัพท์ เช่น ปุริส เมื่อนำมากระจายวิภัติแล้วเป็น ปุริโส ปุริสา ปุริสํ นามศัพท์เดิม คือ ปุริส หายไป แต่ปรากฏเป็นรูปใหม่เข้ามาแทนท่านจึงกล่าวเช่นนั้น อีกมติหนึ่งอธิบายว่า นามศัพท์ที่มีได้ลงวิภัตินั้น ไม่ปรากฏรูปเป็น กรรม กตฺตา กระณะ ฯลฯ เมื่อกระจายวิภัติแล้วจึงปรากฏรูปดังกล่าว

คำว่า อวยตฺตา (เพราะเป็นส่วนหนึ่งของบท) กล่าวคือ นามศัพท์และวิภัตินามประกอบกันขึ้นเป็นบท โดยมีนามศัพท์เป็นบทตั้งแล้วจึงลงวิภัตินามในภายหลัง หมายความว่า บทนามประกอบด้วยนามศัพท์และวิภัตินามนั่นเอง]

ถ อ ว วิสทาวิสโทภยรหิตาการโหวหารสงฺขาเตน ติวริลึงเคน สหิตตถสฺส ตพฺพินิมุตฺตสฺส ปสคฺคาทีนมตถสฺส จ ลินฺสฺส คมนโต ลิงฺคนโต วา ลิงฺคนตือนวตถนามวเสน วา “ธาตุปัจจุย-วิภัติ วชฺชิตมตถวํ ลิงฺคน”ติ วจนโต ปรสมณฺณววเสน วา ลิงฺคนติ อธิ ปาฏิปทิกาปรนามเษยํ สยาทีวิภตฺยนตปทปกติรูปเมว วุจฺจตีติ ทฎฺฐพฺพํ.

อีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบว่ารूपเดิมของบทที่มีวิภัติคือ สิ เป็นต้นอยู่ทำนองนี้ เทียบ ที่มีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า ปาฏิปทิกะ ท่านเรียกในสูตรนี้ว่า ลิงค์ ด้วยอำนาจของอันวัตถนาม (นามที่มีความหมายตรงตามสภาพ) ว่าชื่อว่า ลิงค์ เพราะยังให้รู้เนื้อความซ่อนเร้นอันเป็นเนื้อความซึ่งเป็นไปกับลิงค์ (เพศ) ทั้ง ๓ กล่าวคือ วิสทาการโหวหาร (ปลุลิงค์) อวิสทาการโหวหาร (อิถถิลิงค์) และโหวหารนอกเหนือจากโหวหารทั้งสอง (นปฺงสกลิงค์) และเป็นเนื้อความของอุปสรรคเป็นต้นซึ่งพ้นจากลิงค์ทั้งสามนั้น หรือว่าเพราะยังให้รู้เนื้อความซ่อนเร้นอันเป็นเนื้อความซึ่งเป็นไปกับลิงค์ (เพศ) ทั้ง ๓ กล่าวคือ วิสทาการโหวหาร (ปลุลิงค์) อวิสทาการโหวหาร (อิถถิลิงค์) และโหวหารนอกเหนือจากโหวหารทั้งสอง (นปฺงสกลิงค์) และเป็นเนื้อความของอุปสรรคเป็นต้นซึ่งพ้นจากลิงค์ทั้งสามนั้น หรือ

ว่า [ท่านเรียกในสูตรนี้ว่า ลิงค์] ด้วยอำนาจของชื่อจากไวยากรณ์สันสกฤตอื่น เพราะมีคำกล่าว
ว่า ธาตุบุปจยวิภตฺติวชฺชิตฺ อตฺถวํ ลิงฺคํ (ศัพท์ที่มีความหมายซึ่งมิใช่ธาตุ บัจจย และวิภตฺติ ชื่อว่า
ลิงค์)

[ประโยคข้างต้นนี้แบ่งเป็นประโยคย่อยๆ ได้ดังนี้

๑. ก) วิสทาวิสโทภยรหิตาการโหวหารสงฺขาเตน สหิตตฺตสฺส ลินฺสฺส คมนโต ลิงฺคํ อิติ อนุวตฺถนามา-
วเสน ลิงฺคนฺติ อธิ วุจฺจติ.

ข) วิสทาวิสโทภยรหิตาการโหวหารสงฺขาเตน สหิตตฺตสฺส ลิงฺคนโต ลิงฺคํ อิติ อนุวตฺถนามา-
วเสน ลิงฺคนฺติ อธิ วุจฺจติ.

๒. ก) ตพฺพินิมฺมุตฺตสฺสฺสคฺคาทีนฺมตฺตสฺส ลินฺสฺส คมนโต ลิงฺคํ อิติ อนุวตฺถนามา-
วเสน ลิงฺคนฺติ อธิ
วุจฺจติ.

ข) ตพฺพินิมฺมุตฺตสฺสฺสคฺคาทีนฺมตฺตสฺส ลินฺสฺส ลิงฺคนโต ลิงฺคํ อิติ อนุวตฺถนามา-
วเสน ลิงฺคนฺติ อธิ
วุจฺจติ.

๓. ธาตุบุปจยวิภตฺติวชฺชิตฺมตฺถวํ ลิงฺคํ อิติ ปรสมณฺณาวเสน ลิงฺคนฺติ อธิ วุจฺจติ.

คำว่า ลินฺสฺส คมนโต ลิงฺคนโต วา ลิงฺคํ (ชื่อว่า ลิงค์ เพราะยังให้รู้เนื้อความซ่อนเร้น หรือว่าเพราะ
ยังให้รู้เนื้อความซ่อนเร้น) แสดงรูปวิเคราะห์ ๒ นัย คือ

๑. ลินฺ อตฺถํ คเมตีติ ลิงฺคํ (ศัพท์ที่ยังให้รู้เนื้อความซ่อนเร้น ชื่อว่า ลิงค์) ตามนัยนี้สำเร็จรูปมาจาก
ลินฺ บทหน้า + คมฺ ธาตุ + เณ การิตบัจจย + กฺวิ บัจจย [ทาร์สสะ อี ใน ลี เป็น อี แผลง น เป็นนิคคหิตแล้ว
แผลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุวรรคร] เนื้อความซ่อนเร้นในที่นี้ คือ เนื้อความที่ไม่ปรากฏเมื่อปราศจาก ปุริส
ศัพท์เป็นต้น หมายความว่าถ้าไม่มีนามศัพท์คือ ปุริส เป็นต้น เนื้อความว่า บุรุษ ก็ไม่ปรากฏแก่ใครๆ เหมือน
ถ้าไม่มีพระพุทธรูปเจ้ามาตรัสรู้ในโลกแล้วทรงแสดงธรรมด้วยศัพท์ธรรมต่างๆ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน
ชาวโลกก็จะไม่รู้ความหมายของสภาวะธรรมเหล่านั้นได้

๒. ลินฺ อตฺถํ ลิงฺเคตีติ ลิงฺคํ (ศัพท์ที่ยังให้รู้เนื้อความซ่อนเร้น ชื่อว่า ลิงค์) ตามนัยนี้สำเร็จรูป
มาจาก ลิงฺค ธาตุ (คฺมเน = ไป) + เณ บัจจย + อ บัจจย

รูปวิเคราะห์ทั้งสองนี้มีความหมายเหมือนกัน ต่างกันตรงที่รากศัพท์ของบท คำว่า คมนโต ในที่
นี้มาจาก คมฺ ธาตุ + เณ การิตบัจจย + ยฺ บัจจย แม้ว่า คมฺ ธาตุจะมีอรรถว่า “ไป” แต่ก็มีอรรถว่า “รู้” “เป็นไป”
หรือ “ถึง” ได้บ้าง ส่วนคำว่า ลิงฺคนโต มาจาก ลิงฺค ธาตุ + เณ การิตบัจจย + ยฺ บัจจย

สรุปความว่า คำว่า ลิงค มีรูปวิเคราะห์ ๓ นัย คือ

๑. ลินฺ อองคนฺติ ลิงคฺ (ส่วนที่เร้นลับ ชื่อว่า ลิงคฺ) <ลิน ศัพท์ + อองค ศัพท์>
๒. ลินฺ อตฺถํ คเมตฺติ ลิงคฺ (ศัพท์ที่ยังไม่รู้เนื้อความซ่อนเร้น ชื่อว่า ลิงคฺ) <ลิน บทหน้า + คมฺ ภาตุ + เณ ปัจจยฺ + กุวิปัจจย>
๓. ลินฺ อตฺถํ ลิงคฺเตตฺติ ลิงคฺ (ศัพท์ที่ยังไม่รู้เนื้อความซ่อนเร้น ชื่อว่า ลิงคฺ) <ลิงค ภาตุ + เณ ปัจจยฺ + อปัจจย>

คำว่า วิสทาวิสทอภย ๗เปย มตฺถสฺส จ (อันเป็นเนื้อความซึ่งเป็นไปกับลิงคฺทั้ง ๓ กล่าวคือวิสทากการโวหาร อวิสทากการโวหาร และโวหารนอกเหนือจากโวหารทั้งสอง พร้อมทั้งเป็นเนื้อความของอุปสรรคเป็นต้นซึ่งพ้นจากองค์ทั้งสามนั้น) หมายความว่า เนื้อความซ่อนเร้นในที่นี้มี ๔ อย่าง คือ

๑. เนื้อความซึ่งเป็นไปกับปุงลิงคฺ เช่น บุริส (บุรุช) รุกฺข (ต้นไม้)
๒. เนื้อความซึ่งเป็นไปกับอิตถิลิงคฺ เช่น อิตฺถิ (สตรี) มาตุ (มารดา)
๓. เนื้อความซึ่งเป็นไปกับบปุงสกลิงคฺ เช่น กุล (ตระกูล) จิตฺต (จิต)
๔. เนื้อความของอุปสรรคและนิบาตที่พ้นจากลิงคฺทั้งสาม เช่น อติ (ยิ่ง, เกิน, ล่วง) จ (ด้วย) วา (บ้าง)

นอกจากชื่อว่า ลิงค จะเป็นอันวัตถนามซึ่งมีความหมายตรงตามสภาพเหมือนคนผิวดำที่ชื่อว่า กาท (นายดำ) ชื่อนี้ยังมาจากไวยากรณ์สันสกฤตอื่น คือ คัมภีร์ปาณินิ (อรรถายะ ๑ ปาทะ ๑ สูตร ๔๕) และกาทันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑) ความหมายของ ลิงค ตามนัยนี้กล่าวไว้แล้วในสูตร ประสมณฺณา ปโยเค

คำว่า ลิงคนฺติ อธิ ปาฏิปทิกาทปรนามเษยฺย สยทาทิวิคตฺยนฺตปทปกติรูปเมว วุจจตีติ ทฎฺฐพฺพ (พึงทราบว่ารูปเดิมของบทที่มีวิภตติคือ ลิน เป็นต้นเป็นที่สุดนั้นเที่ยวที่มีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า ปาฏิปทิกะ) หมายความว่า ลิงคฺ คือ นามศัพท์ที่เป็นรูปดั้งเดิมของบทนามที่มีวิภตติอยู่ท้าย บางแห่งเรียกว่า ปาฏิปทิกะ บ้าง คำนี้มีความหมายเหมือนคำว่า นามิกปทานํ ปจฺมํ จเปตฺทพฺพ ปกติรูป (รูปของศัพท์เดิมที่ตั้งไว้ครั้งแรกของบทที่ประกอบด้วยวิภตตินาม)

คำว่า ปาฏิปทิก มีรูปวิเคราะห์ว่า ปทํ ปทํ ปติ ปฏฺฐิพทํ (ปฏฺฐิพทะ คือ ทุกๆ บท) ปฏฺฐิพเท นียุตฺตํ ปาฏิปทิกํ (ศัพท์ที่ประกอบในทุกๆ บท ชื่อว่า ปาฏิปทิกะ) หมายความว่า นามศัพท์ที่เรียกว่า ลิงคฺ ต้องประกอบอยู่ในนามทุกๆบทที่ประกอบรูปศัพท์มาจากนามศัพท์และวิภตตินาม จะมีเพียงวิภตติโดยไม่มีนามศัพท์ที่เป็นรูปเดิมไม่ได้ ทั้งนี้เพราะปกติและปัจจยทั้งสองอย่างต้องประกอบร่วมกันจึงจะมีความหมายบริบูรณ์นำมาประกอบในประโยคได้

คัมภีร์ปาณินิ (อรรถาธิบาย ๑ ปาทะ ๒ สูตร ๔๕) แสดงลักษณะของปาฏิพิกะว่า อดถว อธาตุรูปจโย ปาฏิพิก (ศัพท์ที่มีความหมายที่ไม่ใช่ธาตุและปัจจัย ชื่อว่า ปาฏิพิกะ) หมายถึง ศัพท์ที่มีความหมายนอกเหนือจากธาตุและปัจจัย นั่นคือ หมายถึงถึงอุปสรรคและนิบาตด้วย ความจริงชื่อว่า ลิงค, นาม และ ปาฏิพิก เป็นคำไวพจน์กัน]

ลึงคสุตโต นาม ปพณวิเสสกาเรน ปวตตมาเน รูปาทย อุปาทย ปณฺญาปิยมาโน ตทณฺณานณฺณภาเวน อนิพฺพจฺนีโย สมฺหสฺนตนาทาเทโก อุปาทาปณฺณตฺติสฺสงฺขาโต ฉฺฉุปฺภาทิโวหารตฺโต จ.

ชื่อว่า ความหมายของนามศัพท์ เป็นความหมายของถ้อยคำมี ฉฺฉุ (หม้อ) และ ปฏ (ผ้า) เป็นต้น ที่เรียกว่า อุปาทบัญญัติ ซึ่งจำแนกเป็นสมุหบัญญัติ และสันตนาบัญญัติ เป็นต้น อันบุคคลบัญญัติขึ้นโดยอาศัยสภาวะธรรมมีรูปเป็นต้น ซึ่งเป็นไปด้วยอาการรวมตัวกันต่างๆ อันบุคคลไม่พึงกล่าวโดยความเป็นอย่างอื่นและความเป็นสิ่งเดียวกันของรูปเป็นต้นนั้น

[ความหมายของนามศัพท์ (ลึงคตถ) จำแนกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. บัญญัติดิถีตถะ ความหมายที่เป็นบัญญัติ คือความหมายของคำว่า ฉฺฉุ ปฏ ซึ่งได้แก่หม้อและผ้านั้นเอง (ฉฺฉุปภาทิโวหารตโต)

๒. ปรมัตถะ ความหมายที่เป็นปรมาตถ์ คือลักษณะต่างๆ ไปมีความแข็ง และการกระทบเป็นต้น (กฺกขพตฺตมุสนาเทสามณฺณกาโร)

ผ้าและหม้อเป็นบัญญัติที่ชาวโลกสมมุติขึ้นเพื่อการสื่อสาร เป็นเพียงการรวมตัวกันของธาตุทั้ง ๔ คือ ธาตุดิน (แข็ง-อ่อน) ธาตุน้ำ (ไหล-เกาะกุม) ธาตุไฟ (เย็น-ร้อน) ธาตุลม (หย่อน-ตึง) ในผ้าและหม้อมีความแข็ง มีลักษณะเกาะกุมเป็นรูปผ้าและหม้อ มีสภาพเย็นและร้อนในบางเวลา และมีสภาพตึงเป็นรูปร่างลักษณะ จึงอาศัยธาตุทั้ง ๔ เกิดขึ้น และเป็นการรวมตัวกันเป็นรูปร่างที่ชาวโลกหมายรู้กัน

คำว่า ปพณวิเสสกาเรน (ด้วยอาการรวมตัวกันต่างๆ) หมายถึง การรวมตัวกันเป็นรูปร่างลักษณะ กล่าวคือ สิ่งต่างๆ ปรากฏเพราะธาตุทั้ง ๔ ประจุแต่งรวมตัวกันขึ้นตามลักษณะของสิ่งชนิดนั้นๆ

คำว่า ตทณฺณานณฺณภาเวน อนิพฺพจฺนีโย (ไม่พึงกล่าวโดยความเป็นอย่างอื่นและความเป็นสิ่งเดียวกันของรูปเป็นต้นนั้น) หมายความว่า ถ้อยคำ เช่น หม้อ และความหมาย คือ ตัวหม้อ ลึงคตถะหรือทัพพะนั้น จะเรียกว่าเป็นของคนละสิ่งกันกับถ้อยคำไม่ได้ จะกล่าวว่าเป็นสิ่งเดียวกันก็ไม่ได้ เพราะทั้งถ้อยคำและความหมายต่างก็อาศัยซึ่งกันและกัน

คำว่า ตทณฺณานณฺณ ตตฺตบฺเท เป็น ต + อณฺณ + น + อณฺณ

คำว่า อุปาทาปณฺณตฺติสงฺขาโต (ที่เรียกว่า อุปาทาบัญญัติ) อุปาทาบัญญัติ คือ การบัญญัติสิ่งต่างๆ โดยการอาศัย คำว่า “อาศัย” ในที่นี้หมายถึงการอาศัยสภาวะธรรมต่างๆ มีมหาภูตรูปเป็นต้น บัญญัตินี้จำแนกออกเป็นหลายอย่าง เช่น สมุหบัญญัติ สันตानบัญญัติ เป็นต้น

คำว่า สมุหสนฺตानาทิเกโ (ซึ่งจำแนกเป็นสมุหบัญญัติและสันตानบัญญัติเป็นต้น) สมุหบัญญัติ คือ บัญญัติที่อาศัยการรวมตัวของมหาภูตรูป กล่าวคือ การบัญญัติเรียกสิ่งต่างๆ ที่เกิดขึ้นโดยการรวมตัวของมหาภูตรูป ทำให้เกิดสิ่งต่างๆ ที่แตกต่างกันไป เช่น หม้อ เกิดจากการรวมตัวของดิน ทำให้เกิดการบัญญัติเรียกสิ่งนี้ว่า หม้อ (ฆฏ) ส่วนสันตानบัญญัติ คือ บัญญัติที่อาศัยการแผ่ออกไปของมหาภูตรูป เช่น ผ้าเกิดจากการเอาเส้นด้ายมาทอต่อๆ แผ่ออกไป ทำให้เกิดการบัญญัติเรียกสิ่งนี้ว่า ผ้า (ปฏ)

อาทิ ศัพท์ในคำว่า รูปาทโย (มีรูปเป็นต้น) หมายถึง กลุ่มรูปกลาป ๗ อย่างที่เหลือคือ คนฺธ (กลิ่น) รส (รส) โอชา (สารอาหาร) และมหาภูตรูป ๔ ในที่นี้ท่านกล่าวถึงรูป คือ สีต่างๆ ไว้ในลักษณะของอตุขรูปร่างที่เกิดภายนอกเพื่อให้สอดคล้องกับอุทากรณีว่า ฆฏ ปฏ เป็นต้น อีกนัยหนึ่ง อาทิ ศัพท์หมายถึงอาชนันท์ ๕ ที่เหลือ คือ เวทนาชนันท์ สัญญาชนันท์ สังขารชนันท์ และวิญญาณชนันท์

อาทิ ศัพท์ในคำว่า สนฺตानาทิเกโ หมายถึงเอากาลบัญญัติและเทศบัญญัติเป็นต้น (ดู อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๘)

อาทิ ศัพท์ในคำว่า ฆฏปฏาติโวหารโ หมายถึงเอา อวิญญาณกวัตตุอื่นจากหม้อและผ้า พร้อมทั้งสวิญญาณกวัตตุ เช่น เทว (เทวดา) มนุสฺส (มนุษย์) เป็นต้น]

ปถวีธาตฺตผลฺลสฺสาทินิ สภาวธฺมมานิ กาลเทศาติเกโภภินฺนานิ วิชาตฺยวิวินฺวโต สขาตฺยสาธารโณ ยถาสงฺเกตมาโรปสิทฺโธ ตชฺชาปณฺณตฺติสงฺขาโต กกฺขพตฺตผลฺลสนาติสามณฺณากาโร จ.

และลักษณะทั่วไปมีความแข็งและการกระทบเป็นต้นของสภาวะธรรมทั้งหลายมีปฐวีธาตฺตและผัสสะเป็นต้น อันแตกต่างตามประเภทของกาลและเทศะเป็นต้น [ลักษณะทั่วไปดังกล่าว] ที่เรียกว่าตชฺชาบัญญัติ ไม่สอดคล้องกับลักษณะที่ต่างออกไป[ของสภาวะธรรมคนละประเภท] เกื้อกูลกับลักษณะของตนเอง อันปรากฏด้วยการตั้งชื่อตามที่ได้สังเกตเห็น[ลักษณะทั่วไปดังกล่าว] ชื่อว่า ความหมายของนามศัพท์]

[คำว่า กาลเทศาติเกโภภินฺนานิ (อันแตกต่างตามประเภทของกาลและเทศะเป็นต้น) หมายความว่า สภาวะธรรมทั้งหลายมีความแตกต่างกันโดยกาลเวลาและสถานที่ เช่น ปฐวีธาตฺตเกิดในอดีตกาลบ้าง ปัจจุบันกาลบ้าง และอนาคตกาลบ้าง หรือเกิดในอบายภูมิบ้าง มนุสฺยโลกบ้าง เทวโลกบ้าง เป็นต้น

อาทิ ศัพท์ในคำว่า กาลเทศาติ หมายถึงเอาสันตानะเป็นต้น กล่าวคือเกิดในกระแสรูปนามภายใน

(อัมผัสตัดสันตानะ) บ้าง ในกระแสรูปนามภายนอก (พหิตถสันตानะ) บ้าง

คำว่า วิชาติยวินิตโต (ไม่สอดคล้องกับลักษณะที่ต่างออกไป) หมายความว่า สภาวะธรรมต่างๆ มีลักษณะเฉพาะของตนเอง เช่น ปฐวีธาตุมีลักษณะแข็ง อาโปธาตุมีลักษณะไหล ลักษณะทั้งสองอย่างนี้แตกต่างจากกันและกัน โดยลักษณะแข็งปรากฏในปฐวีธาตุเท่านั้น ไม่ปรากฏในอาโปธาตุและธาตุอื่นๆ แม้ลักษณะไหลก็ปรากฏในอาโปธาตุอย่างเดียว ไม่ปรากฏในธาตุอื่นจากนี้

คำว่า สชาติยสาธาโรณ (เกี่ยวคู่กับลักษณะของตนเอง) มีความหมายว่า สภาวะธรรมทั้งหลายแม้จะต่างกันโดยกาลและเทศะเป็นต้น ก็มีลักษณะเฉพาะของตนไม่เปลี่ยนแปลง เช่น ปฐวีธาตุที่เกิดขึ้นในอดีต ปัจจุบันและอนาคต หรือเกิดในภูมิใดภูมิหนึ่ง ก็มีลักษณะแข็งเหมือนกัน ไม่เปลี่ยนจากลักษณะแข็งไปเป็นลักษณะไหล เป็นต้น

คำว่า ยถาสงเกตมารูปสิทฺโธ (อันปรากฏด้วยการตั้งชื่อตามที่ได้สังเกตเห็น) หมายความว่า คนรุ่นแรกๆ ได้พบได้เห็น จึงได้บัญญัติให้เรียกลักษณะต่างๆ ว่าแข็ง อ่อน ฯลฯ

คำว่า ตชชาปณตติสงขาโต (ที่เรียกว่าตชชาบัญญัติ) คือบัญญัติที่เป็นชื่อของปรมาตถธรรมทั้งหมด ทั้งนี้เพราะปรมาตถธรรมเองก็ต้องอาศัยบัญญัติ จึงจะกำหนดรู้ได้ ท่านเรียกบัญญัติชนิดนี้ว่า ตชชาบัญญัติ หรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า วิชขมานบัญญัติ คำว่า ตชชา มีรูปวิเคราะห์ว่าตสฺส อนฺรูปฺ ชาตา (บัญญัติที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่สภาวะธรรมนั้น ชื่อว่า ตชชา) ส่วนคำว่า วิชขมานปณตติ มีรูปวิเคราะห์ว่า วิชขมานํ อุปาทาย ปณตติ วิชขมานปณตติ (บัญญัติอาศัยสภาวะธรรมที่มีจริง ชื่อว่า วิชขมานบัญญัติ)

ส่วนใหญ่เมื่อได้ยินคำว่า ความหมายของนามศัพท์ (ลึงคตฺถ) มักคิดว่าคือคำแปลของศัพท์นั้นๆ เช่น คำแปลว่า “หม้อ” เป็นความหมายของ ฆฏฺฐ ศัพท์ คำแปลว่า “ผ้า” เป็นความหมายของ ปฏฺฐ ศัพท์ ความจริงไม่ใช่เช่นนั้น เมื่อชาวอมคได้ยินคำว่า ฆฏฺฐ จะนึกถึงตัวหม้อเหมือนคนไทยที่ได้ยินคำว่า หม้อ ก็จะได้รับรู้สัจฐานต่างๆ ที่บัญญัติสื่อถึง ดังนั้น ความหมายของนามศัพท์จึงไม่ใช่ “คำแปล” ตามภาษานั้นๆ แต่หมายถึงความหมายที่เป็นบัญญัติซึ่งได้แก่รูปร่างสัจฐาน หรือหมายถึงความหมายที่เป็นปรมาตถ์ซึ่งได้แก่ลักษณะทั่วไปของสภาวะธรรมทั้งหลาย

สรุปความว่า ลึงค (นามศัพท์) คือเสียงพูดที่เป็นอุปาทายบัญญัติว่า ปุริส กณฺณา จิตฺต หรือที่เป็นตชชาบัญญัติว่า ปจฺวี ผสฺส เป็นต้น ส่วน ลึงคตฺถ (ความหมายของนามศัพท์) คือ สิ่งที่ถูกพูดสื่อถึงซึ่งเป็นอรรถบัญญัติ เช่น บุรุษ สตรี จิต หรือเป็นอรรถปรมาตถ์ เช่น ปฐวีธาตุ การกระทบ เป็นต้น

ประโยคว่า ลึงคสฺสโต นาม เป็นต้นที่กล่าวมานี้ ความจริงเป็นประโยคเดียวที่สิ้นสุดในคำว่า กขพตฺตมุสนาติสามญฺญาภาโร จ แต่ในที่นี้ได้แปลและอธิบายแยกเป็นสองประโยค เพื่อให้เข้าใจความได้ชัดเจน

ยิ่งขึ้น ทั้งสองประโยคแสดงข้อความต่างกัน ดังนี้

ประโยคที่ ๑ แสดงความหมายของนามศัพท์ที่เป็นบัญญัติอันได้แก่ ฌฏ (หม้อ) และ ปฏ (ผ้า) เป็นต้น ตามนัยนี้ ลิงคะ คือ นามศัพท์ที่เป็นอุปาทาบัญญัติ

ประโยคที่ ๒ แสดงความหมายของนามศัพท์ที่เป็นปรหมัตถ์อันได้แก่ ปถวี (ธาตุดิน) และ ผสฺส (การกระทบ) เป็นต้น ตามนัยนี้ ลิงคะ คือ นามศัพท์ที่เป็นตชชาบัญญัติ

ใจความของประโยคทั้งสองนี้ คือ ลิงคฺสฺสโต นาม อุปาทาปณฺณตฺตฺตฺสงฺขาโต ฌฏฺปฏฺฐาติโวหารตฺโต จ ตชฺชาปณฺณตฺตฺตฺสงฺขาโต กฺกฺขพฺตฺตฺมุสนาติสามณฺณกาโร จ (ชื่อว่า ความหมายของนามศัพท์เป็นความหมายของถ้อยคำมี ฌฏ และ ปฏ เป็นต้น ที่เรียกว่า อุปาทาบัญญัติ และเป็นลักษณะทั่วไปมีความแข็งและการกระทบเป็นต้น ที่เรียกว่าตชชาบัญญัติ)

ประโยคบาลีก็มีลักษณะคล้ายกับประโยคในภาษาทั่วไป มีทั้งใจความและผลความ นักศึกษาต้องรู้จักแยกแยะใจความออกจากผลความ จึงจะทำให้เข้าใจคำอธิบายได้ชัดเจน คัมภีร์ฎีกามักแสดงใจความที่เรียกว่า ปินทตฺตอะก่อน แล้วแสดงผลความในศัพท์ทีละศัพท์ที่เรียกว่า อวยฺวัตตะ ด้วยการกล่าวถึงรูปวิเคราะห์ของศัพท์ทีละศัพท์

ประโยคบาลีที่แสดงลิงคตฺตอะทั้งสองอย่าง มีคำแปลยกศัพท์ดังนี้

อตฺโต นาม ชื่อว่า อ.ความหมาย ลิงคฺสฺส ของนามศัพท์ ฌฏฺปฏฺฐาติโวหารตฺโต จ เป็นความหมายของถ้อยคำอันมี ฌฏ (หม้อ) และ ปฏ (ผ้า) เป็นต้น อุปาทาปณฺณตฺตฺตฺสงฺขาโต ที่อันบุคคลเรียกว่า อุปาทาบัญญัติ สมุหฺสนฺดานาติเกโ ท ซึ่งมีประเภทอันมีสมุหบัญญัติและสันดานบัญญัติเป็นต้น ปณฺณปิยมาโน ที่อันบุคคลบัญญัติอยู่ อุปาทาย โดยอาศัย สภาวธฺมเม ซึ่งสภาวธรรมท. รูปาทโย อันมีรูปเป็นต้น ปวตฺตมาเน อันเป็นไปอยู่ ปพฺนฺวิเสสกาเรน โดยอาการอันพิเศษแห่งกระแส[รูปนาม] อนิพฺพจฺนฺโย ที่อันบุคคลไม่พึงกล่าว ตทฺถณฺยานณฺณกาเวน โดยความเป็นอย่างอื่นและความเป็นสิ่งเดียวกันของสภาวธรรมอันมีรูปเป็นต้นนั้น ๕ กฺกฺขพฺตฺตฺมุสนาติสามณฺณกาโร จ เป็นลักษณะทั่วไปอันมีความแข็งและการกระทบเป็นต้นด้วย สภาวธฺมฺมานํ ของสภาวธรรมท. ปถวีธาตฺตฺมุสนาติโน อันมีปฐวีธาตุ และผัสสะเป็นต้น กาลเทศาติเกทฺทินฺนํ อันแตกต่างแล้วตามประเภทอันมีกาลและเทศะเป็นต้น ตชฺชาปณฺณตฺตฺตฺสงฺขาโต ที่อันบุคคลเรียกว่า ตชชาบัญญัติ วิชาตฺยวินิวตฺโต อันถอยกลับแล้วจากสภาวธรรมที่มีประเภทต่างกัน สชาตฺยสาธารโธ อันเกี่ยวเนื่องกับสภาวธรรมที่มีประเภทเหมือนกัน อาโรปสิทฺโธ อันปรากฏแล้วด้วยการยกขึ้นไว้ ยถาสฺสเกตฺ ตามสมควรแก่การหมายรู้ ๗]

โส ปน กมฺมาทิสฺสญฺโจ สฺสฺสฺส จาติ ทฺวิโธ.

อนึ่ง ลิงคัตถะ (ความหมายของนามศัพท์) นั้นมี ๒ อย่างคือ กัมมาทิสสังสัจจลึงคัตถะ (ความหมายของนามศัพท์ที่เจือปนด้วยกรรมการกเป็นต้น) และสุทธลึงคัตถะ (ความหมายของนามศัพท์ที่ไม่เจือปน)

[ท่านแสดงลึงคัตถะ ๒ อย่างนี้ไว้ตามลักษณะการใช้ในประโยคภาษาบาลี กล่าวคือ ประโยคที่มีกริยาคุมพากย์ต้องมีอรรถกรรมและกัตตาเป็นต้นเสมอ ตัวอย่างเช่น

กัตตุวาก อหิ คามิ คจฺฉามิ (เราไปสู่มุมบ้าน)

กรรมวาก ปุริเสน ตฺวํ ปหณฺณเส (ท่านถูกบุรุษตี)

คำว่า คจฺฉามิ (ไป) ในประโยคแรกเป็นกริยาอาชยาดที่กล่าวถึงกัตตาคือ อหิ (เรา) ได้ แม้จะไม่มีคำว่า อหิ ผู้ฟังก็รู้ว่าคนที่ไปมุมบ้าน คือ “เรา” เพราะ มิ วิภัตติเป็น อัมหโยคะ (ประกอบด้วย อมฺห ศัพท์)

ส่วนคำว่า ปหณฺณเส (ตี) ในประโยคหลัง เป็นกริยาอาชยาดที่กล่าวถึงกรรม คือ ตฺวํ (ท่าน) แม้จะไม่มีคำว่า ตฺวํ ในประโยค ผู้ฟังก็รู้ว่าคนที่ถูกตีคือ “ท่าน” เพราะ เส วิภัตติเป็น ตุมหโยคะ (ประกอบด้วย ตุมห ศัพท์) ดังนั้น บทกัตตาในประโยค คือ อหิ และ ตฺวํ จึงเป็นกัตตาและกรรมที่ถูกอาชยาดกล่าวไว้แล้วบทเหล่านี้ลงปฐมวิภัตติด้วยสูตรว่า ลิงคตฺเถ ปจฺมา เพื่อรักษาความเป็นบทไว้ในประโยค ไม่ลงตติยวิภัตติในอรรถกัตตาท้าย อมฺห ศัพท์ด้วยสูตรว่า กตฺตริ จ หรือลงทุติยวิภัตติในอรรถกรรมท้าย ตุมห ศัพท์ด้วยสูตรว่า กมฺมตฺเถ ทุติยา เพราะอาชยาดวากเป็นผู้กล่าวอรรถกัตตาและกรรมเหล่านั้นแล้ว

ด้วยเหตุนี้ ความหมายของนามศัพท์ คือ อหิ และ ตฺวํ ในประโยคเหล่านี้จึงเรียกว่า กัมมาทิสสังสัจจลึงคัตถะ คือ ความหมายของนามศัพท์ที่เจือปนด้วยการกมีกรรมเป็นต้น

ส่วนประโยคบาลีซึ่งใช้เป็นวลีและไม่มีกริยาคุมพากย์ จัดเป็นสุทธลึงคัตถะ คือ ความหมายของนามศัพท์ที่ไม่เจือปน เช่น โก เอส ปุคฺคโล (บุคคลนี้เป็นใคร) ตามหลักสัมพันธ์ คำว่า เอส ปุคฺคโล เรียกว่า ตุลยัตถะ คือ มีอรรถเสมอกัน ส่วนคำว่า โก (ใคร) เรียกว่า ลึงคัตถะ คือ มีความหมายแห่งนามศัพท์ ความจริงทั้ง ๒ คำนี้จัดเป็นลึงคัตถะเหมือนกันเพราะไม่มีอรรถกัตตาหรือกรรมเป็นต้นเจือปนอยู่ แต่โบราณจารย์ได้สัมพันธ์แยกกันเป็นตุลยัตถะและลึงคัตถะ เพื่อให้ชื่อต่างกัน

สุทฺธ ศัพท์ในที่นี้มีอรรถว่า อสฺสัจฺจ (ไม่ระคนกัน) จึงแปลว่า “ไม่เจือปน, ล้วนๆ” หมายถึง ไม่มีอรรถกรรมเป็นต้นเจือปนเหมือนกัมมาทิสสังสัจจลึงคัตถะ

คัมภีร์ก็จายนสูตรตฺถะอธิบายเรื่องนี้ไว้ว่า

ลึงคตฺเถ ทฺวํปิโธ สุทฺธ-

กริยานเปกฺขเก สุทฺธโ

สฺสัจฺจานํ ปเภทโต

สฺสัจฺจโ ตทเปกฺขเก.^๗

“ความหมายของนามศัพท์มี ๒ ประเภทโดยจำแนกเป็นสุทฺถลึงคัตถะ และสังสัฎฐ-
ลึงคัตถะ สุทฺถลึงคัตถะย่อมีในที่ไม่มองหากิริยา ส่วนสังสัฎฐลึงคัตถะย่อมีในที่
มองหากิริยา”]

ตตถ กมฺมาทิสฺสุ ทุตฺติยาทินฺน วิธียมานตตทา กมฺมาทิสฺสคฺคฺรทฺโต ลิงฺคสงฺขยาปริมาณยุตฺโต
ตพฺพิณิมุตฺตูปสคฺคาทิตฺตตถภูโต จ สุตฺโต สทฺทตฺโต อธิ ลิงฺคตฺโต นาม.

ในบรรดาลึงคัตถะเหล่านั้น ความหมายของศัพท์ล้วนๆ ปรากฏจากการเจือปนด้วย
กรรมการกเป็นต้น ประกอบด้วยเพศ สังขยา และปริมาณ หรือเป็นความหมายของบทมีอุปสรรค
เป็นต้น ซึ่งนอกเหนือจากศัพท์ที่ประกอบแล้วด้วยเพศเป็นต้นนั้น ชื่อว่า ลึงคัตถะ (ความหมาย
ของนามศัพท์) ในสูตรนี้ เพราะทุตฺติยาวิภัตติเป็นต้นอันท่านจะกระจายในอรรถกรรมเป็นต้น

[คำว่า ลิงฺคสงฺขยาปริมาณยุตฺโต (ประกอบด้วยเพศ สังขยา และปริมาณ) คำว่า เพศ หมายถึง
บุงฺลึงค์ อิตถิลึงค์ และนบุงฺสกลึงค์ คำว่า สังขยา หมายถึง หนึ่ง สอง สาม เป็นต้น คำว่า ปริมาณ หมายถึง
ทะนาน สาแหวก กระจบุง เป็นต้น

สุทฺถลึงคัตถะแบ่งออกเป็น ๕ อย่าง คือ

๑. สลึงคะ (ศัพท์มีเพศ) หมายถึง นามศัพท์ทั่วไปที่ประกอบด้วยเพศทางไวยากรณ์ คือ บุงฺลึงค์ อิตถี-
ลึงค์ และนบุงฺสกลึงค์ เช่น

ก) บุงฺลึงค์ เอกพจน์ = เอโส ปุริโส (บุรุษนี้)

ข) บุงฺลึงค์ พหูพจน์ = เอเต ปุริสา (บุรุษเหล่านี้)

ค) อิตถิลึงค์ เอกพจน์ = เอสา กณฺเฒา (สตรีนี้)

ฅ) อิตถิลึงค์ พหูพจน์ = เอตา กณฺเฒาโย (สตรีเหล่านี้)

ง) นบุงฺสกลึงค์ เอกพจน์ = เอตํ จิตฺตํ (จิตนี้)

จ) นบุงฺสกลึงค์ พหูพจน์ = เอตานิ จิตฺตานิ (จิตเหล่านี้)

๒. สสังขยะ (ศัพท์มีสังขยา) หมายถึง นามศัพท์ที่แสดงสังขยา เช่น เอก (หนึ่ง) เทว (สอง)

๓. สปริมาณะ (ศัพท์มีปริมาณ) หมายถึง นามศัพท์ที่แสดงปริมาณ เช่น โทโณ (ทะนาน) ชาโร
(สาแหวก) อาพฺหํ (กระจบุง)

๔. อุปสรรค เช่น ป ปรา เป็นต้น

๕. นิบาต เช่น จ วา ห เป็นต้น]

โย ปน อาชฺยาดกิตฺตททิตฺตสมาเสหิ วุตฺโต กมฺมาทิสฺสฏฺโฆ อตฺถโธ, โสปี ทุตฺติยาทึนํ ปฺน
อตฺตนา วตฺตพฺพสฺส อตฺถวิเสสฺสสาภาเวน อวิสยตฺตา ลิงฺคตฺถมตฺตสฺส สมฺภวโต จ ปจฺมาเยว
วิสโย.

ความหมายใดระคนด้วยเนื้อความมีกรรมเป็นต้น อันอาชฺยาดวิภัตติ กิตฺกัปปัจจย
ตฺทิตฺตปัจจย และสมาสวิเคราะห์ทั้งหลายกล่าวไว้แล้ว ความหมายนั้นเป็นที่ลงของปฐมวิภัตติ
เพราะไม่ใช่วิสัยของทุตฺติยาวิภัตติเป็นต้น เนื่องจากไม่มีความหมายพิเศษที่ตนเองพึงกล่าวอีก
และเพราะเนื้อความของนามศัพท์เท่านั้นปรากฏอยู่

[คำว่า วุตฺโต (กล่าวแล้ว) หมายความว่า นามบทที่ประกอบด้วยวิภัตติที่ ๑ คือปฐมวิภัตติ จะเข้า
สัมพันธ์กับบทอาชฺยาดหรือบทกิตฺกั หรือถูกอรรถของตฺทิตฺตและสมาสกล่าวไว้ เช่น โอทโน ปจฺเจเต (เข้า
อันบุคคลหุงอยู่) ในประโยคนี้ โอทโน สัมพันธ์เข้าใน ปจฺเจเต ซึ่งเป็นอาชฺยาดบท ถึงแม้ว่า โอทโน จะเป็น
วิภัตติที่ ๑ แต่ก็มีเนื้อความเป็นกรรม (ดู กัจจายนสารมัชฐี คำอธิบายคาถา ๓)

คำว่า ทุตฺติยาทึนํ ปฺน อตฺตนา วตฺตพฺพสฺส อตฺถวิเสสฺสสาภาเวน อวิสยตฺตา (เพราะไม่ใช่วิสัยของทุตฺติยา-
วิภัตติเป็นต้น เนื่องจากไม่มีความหมายพิเศษที่ตนเองพึงกล่าวอีก) หมายความว่า ในตัวอย่างประโยคนี้ว่า โอทโน
ปจฺเจเต ข้างต้นนี้ ถึงแม้ว่า โอทโน จะมีอรรถเป็นกรรม ก็ไม่จำเป็นต้องกระจายรูปเป็นวิภัตติที่ ๒ คือ ทุตฺติยา-
วิภัตติ เพราะเหตุว่า ปจฺเจเต แสดงอรรถนั้นไว้แล้ว

คำว่า อวิสยตฺตา (เพราะไม่ใช่วิสัย) เป็นเหตุหลักในการไม่ลงปฐมวิภัตติ ส่วนคำว่า อภาเวน (เนื่อง
จากไม่มี) เป็นเหตุช่วยที่ใช้อธิบายเหตุหลักอีกทอดหนึ่ง ตามลักษณะของการแต่งประโยคบาลีในอรรถกถา
และฎีกา ท่านมักแต่งเหตุช่วยไว้ก่อนเหตุหลักเสมอ และเหตุช่วยมักลงตติยาวิภัตติ ส่วนเหตุหลักลงบัญญัติ-
วิภัตติ เหมือนในประโยคนี้

คัมภีร์พาลาวดารอธิบายเรื่องนี้ว่า

สมาสทฺทิตฺตาชฺยาด-

โส อตฺถโธ กถิตฺเต

วุตฺเต กมฺมาทิสฺสมี

อวุตฺเต ตฺถ ภาวนตฺตณฺณา

กิตฺกา ยตฺถ ชายเร

อวุตฺโต ตทปโร ภาเว.

ลิงฺคตฺถ ปจฺมา สียา

ทุตฺติยาทึ ยถารห.

“สมาส ตฺทิตฺต อาชฺยาด และกิตฺกั ย่อมมีในอรรถใด อรรถนั้นย่อมถูกสมาส

เป็นต้นเหล่านั้นกล่าวไว้แล้ว ส่วนอรรถที่มีได้กล่าวไว้โดยสมาสเป็นต้น เป็นอรรถอื่น
จากนั้น

เมื่ออรรถกรรมเป็นต้นและสามัญกล่าวไว้ ปฐมาวิภัตติย่อมลงในอรรถของนามศัพท์ แต่เมื่อมิได้
ถูกกล่าวไว้ วิภัตติอื่นมีทุติยาวิภัตติเป็นต้นย่อมลงได้ตามสมควร”]

โหติ เจตถ

ปจมาวุปสคคตเถ

เกสญจตเถ นิปาตสททานัน

ลึงคาทิเก จ สุตฺเธ-

ภิทเต กมฺมาทิตตเถปิ.

อนึ่ง มีคาถาสรูปในเรื่องนี้ว่า

“ลงปฐมาวิภัตตินั้นเที่ยวในความหมายของอุปสรรค ในความหมายของ
นิบาตบางศัพท์ ในความหมายอันประกอบด้วยเพศเป็นต้นล้วนๆ และใน
ความหมายที่ระคนด้วยกรรมเป็นต้น [อันอาชยาดเป็นต้น]กล่าวแล้ว”

[ประโยคที่ขึ้นต้นด้วยคำว่า โหติ เจตถ มักกล่าวสรุปความจากประโยคต้นที่อธิบายไว้โดยพิสดาร
จ ศัพท์ในคำว่า เจตถ ทำหน้าที่สังเขปโชคกะ คือ แสดงอรรถโดยย่อ

คาถานี้ชื่อว่า ปัญญาอริยาคาถา ซึ่งนับเข้าในมาตราพฤติ โดยเหตุที่เป็นคาถามาตราพฤติที่ท่องจำ
ยาก ดังนั้น สัททนีติปริกัณ (สุตตมาลา) จึงนำเอาคาถานี้มาแต่งใหม่เป็นวรรณพฤติ ๘ พยางค์ว่า

ปจมาวุปสคคตเถ

เกสญจตเถ นิปาตินัน

กมฺมาทิตตเถ จ วิหิต

สุตฺเธ ลึงคาทิเกปิ จ.^๔

“ลงปฐมาวิภัตตินั้นเที่ยวในความหมายของอุปสรรค นิบาต ในอรรถกรรมเป็นต้น
[อันอาชยาดเป็นต้น]กล่าวแล้ว และในความหมายที่ประกอบด้วยเพศเป็นต้นล้วนๆ”]

**สลึงเค ตาว- เอโส ปุริโส, เอเต ปุริสา. เอสา กณฺเฒา, เอตา กณฺเฒาโย. เอตํ จิตฺตํ,
เอตานิ จิตฺตานิ.**

ลำดับแรก ตัวอย่างในลึงคัตถะที่ประกอบด้วยเพศ เช่น

เอโส ปุริโส (บุรุษนี้), เอเต ปุริสา (บุรุษเหล่านี้)

เอสา กณฺเฒา (สาวน้อยนี้), เอตา กณฺเฒาโย (สาวน้อยเหล่านี้)

เอตํ จิตฺตํ (จิตนี้), เอตานิ จิตฺตานิ (จิตเหล่านี้)

[คำว่า “นามศัพท์ประกอบด้วยเพศ” หมายความว่า นามศัพท์ที่ลงปฐมาวีภัตติแล้วใช้เป็นวลี คือ ไม่ประกอบด้วยกริยาใดๆ]

สสงฺขเย- เอโก เทว.

ในลึงค์ตัดะที่ประกอบด้วยสังขยา เช่น
เอโก (หนึ่ง) เทว (สอง)

สปริมาเณ- โทโณ ขาริ อาพุหัง.

ในลึงค์ตัดะที่ประกอบด้วยปริมาณ เช่น
โทโณ (หนึ่งทะนาน) ขาริ (หนึ่งสาขาริ) อาพุหัง (หนึ่งกระดอง)

ลึงคาทิวินิมุตเต สดตามตเต- จ วา ห อหํ อตฺถิ สกฺกา ลพฺภา อิจฺจาติ.

ในสภาพสักว่ามีปรากฏ ซึ่งนอกเหนือจากเพศเป็นต้น เช่น
จ (และ, ด้วย), วา (ก็ดี, บ้าง), ห (แต่), อหํ (แล), อตฺถิ (ย่อมมี), สกฺกา (สามารถ),
ลพฺภา (พึงได้) ดังนี้เป็นต้น

[อรรถข้างต้นครอบคลุมนามศัพท์ทั้งหมด กล่าวคือ

-สลิงคะ เกี่ยวกับนามศัพท์ทั่วไปที่กล่าวถึงบุคคลสิ่งของซึ่งมีเพศประจำศัพท์ทั่วไปโดยไม่เกี่ยวกับ
สังขยา เช่น เอโส บุริโส (บุรุษนี้) เอเต บุริสา (บุรุษเหล่านี้)

-สสังขยะ เกี่ยวกับนามศัพท์ที่เกี่ยวกับสังขยา เช่น เอโก (หนึ่ง) เทว (สอง)

-สปริมาณะ เกี่ยวกับนามศัพท์ที่เกี่ยวกับปริมาณ เช่น โทโณ (หนึ่งทะนาน) ขาริ (หนึ่งสาแทรก)
อาพุหัง (หนึ่งกระบุง)

-อรรถปาฎิพทิกะ คือ อรรถของอุปสรรคและนิบาตที่ไม่เกี่ยวกับบุคคลสิ่งของ สังขยา และปริมาณ
เช่น จ (ด้วย) ซึ่งเป็นอรรถรวบรวม (สมุจจยะ)

อนึ่ง นิบาตเหล่านี้ต้องลงปฐมาวีภัตติก่อนจึงลบบอกภายหลัง ท่านจึงถือว่าเป็นบทที่ลงปฐมาวีภัตติ
ด้วย แม้อุปสรรคก็มีนัยเดียวกันนี้

ความหมายของอุปสรรคและนิบาตจัดว่านอกเหนือจากเพศเป็นต้น เพราะบทเหล่านี้ไม่แสดงเพศ
สังขยา หรือปริมาณแต่อย่างใด ท่านเรียกว่า สดตามตเต (สภาพสักว่ามีปรากฏ) คือ ความมีปรากฏแห่งอรรถ
สมุจจยะเป็นต้น ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในเรื่องนิบาต

อรรถของลึงค์ดะทั้ง ๔ อย่างเหล่านี้ ท่านกล่าวตามคำอธิบายในคัมภีร์ปาณินิ (อรรถายะ ๒ ปาทะ ๓ สูตร ๔๖) ว่า ปาฐปติกตฤคปริมาณวจนมตเต ปจมา (ลึงค์ปฐมาวิภัติในศัพท์ที่เป็นเพียงอรรถปาฐปติกะ, เพศ, ปริมาณ และพจน์)]

การประกอบรูปศัพท์ ปุริโส

ศัพท์เดิมเป็น ปุริส

ลง สิ ปฐมาวิภัติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงค์ตฤค ปจมา”

แปลง สิ ท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ในเพราะ โอ ลบสระ อ ท้าย ปุริส และปกติสระ โอ ด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทศปจฺจยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตเต”

สำเร็จรูปเป็น ปุริโส

“ลึงค์ตฤค ปจมา”ติ อธิกิจจ “อาลปนเ จา”ติ อาลปนตฤค จ ปจมา.

และลงปฐมาวิภัติในอรรถของอาลปนะด้วยสูตรว่า อาลปนเ จ เพราะอาศัยสูตรว่า ลึงค์ตฤค ปจมา

อภิमुखं กตฺวา ลปนํ อาลปนํ อวฺหानนฺติ อตฺถโ.

การกล่าวกระทำต่อหน้า ชื่อว่า อาลปนะ (การร้องเรียก) ความหมายคือ การร้องเรียก

[คำว่า อาลปน สำเร็จรูปมาจาก อา + ลป ธาตุ (ภาสเน = กล่าว) + यु ปัจจัยมีรูปวิเคราะห์ว่า อภิमुखं กตฺวา ลปนํ อาลปนํ (การกล่าวกระทำต่อหน้า ชื่อว่า อาลปนะ) หมายถึง การร้องเรียกนั่นเอง]

เอตฺถ จ อามนฺตํ นาม ปเคว ลหฺตฺสฺรูปสฺส สทฺเทน อภิमुखीकरणं กตฺวาภิमुखยน “คจฺฉา”ติ อาทินา นเยน กุริยาย โยชียติ. ตสฺมา อามนฺตนสมเย กุริยาโยคาภาวโต อิํ การกโวหารํ น ลภติ.

อนึ่ง การกระทำเฉพาะหน้าต่อสิ่งที่มีรูปร่างปรากฏมาก่อนด้วยเสียง ชื่อว่า อาลปนะ (การร้องเรียก) ในสูตรนี้ ส่วนสิ่งที่ได้รับการร้องเรียกย่อมถูกประกอบไว้ในกริยาด้วยนัยเป็นต้นว่า

คจฺฉ (ท่านจงไป) เพราะเหตุนั้น บทอาลปนะนั้นจึงไม่ได้รับการเรียกว่า การก เพราะไม่มีการประกอบ
กับกริยาในเวลาที่ยังร้องเรียก

[คำว่า ลทฺฐสรูป (สิ่งที่มีรูปร่างปรากฏ) คือ สิ่งปรากฏรูปร่างชัดเจน

คำว่า ปเคว (ก่อน) ขยาย ลทฺฐสรูปสฺส หมายความว่า การร้องเรียกจะเกิดขึ้นได้ สิ่งที่ถูกร้องเรียก
ต้องเป็นสิ่งนั้นมาก่อน เช่น อุทาหรณ์ว่า เอหิ ภิกฺขุ ในที่นี้คำว่า ภิกฺขุ มิได้เป็นอาลปนะ เพราะว่าผู้ฟังยังมิได้
มีสภาพเป็นพระภิกษุ ในประโยคนี้ต้องแปลว่า “ขอเธอจงเป็นภิกษุมาเถิด” (ประโยคเต็มๆ ว่า ตวํ ภิกฺขุ หุตฺวา
เอหิ)

บทอาลปนะเป็นบทที่กล่าวขึ้นมาลอยๆ เพื่อการร้องเรียกเท่านั้น ท่านจึงไม่จัดเป็นการก เพราะบท
ที่จะเป็นการกได้จะต้องสัมพันธ์กับกริยา และทำให้กริยาสำเร็จ ดังข้อความในสัททนีติปกรณ (สุตตมาลา
สูตร ๑๑๗) ว่า กุริยาภิสมฺพนฺธลฺกขณํ การกํ (การกมีลักษณะสัมพันธ์กับกริยา) ถึงแม้ผู้ที่ถูกร้องเรียกจะต้อง
ทำกริยาบางอย่างก็ตาม การกระทำกริยานั้นก็เป็นการเกิดขึ้นในภายหลังเมื่อได้ร้องเรียกแล้ว ในกรณีเช่นนี้
ต้องใส่ประธานเข้ามาใหม่เพื่อกระทำประโยคให้สมบูรณ์ อย่างไรก็ตาม ในพระบาลีบางแห่งมีบทอาลปนะอย่าง
เดียวโดยไม่มีบทกริยาติดตามมา เช่น

ตตฺร โข ภควา ภิกฺขุ อามนฺเตสิ ภิกฺขโวติ. ภทฺนเตติ เต ภิกฺขุ ภควโต ปจฺจสฺสสฺสุ.^{๑๐}

ในที่นั้น พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกเหล่าภิกษุว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย” ภิกษุเหล่านั้นทูลตอบ
พระผู้มีพระภาคว่า “พระเจ้าข้า”

คำว่า ภิกฺขโว (ดูกรภิกษุทั้งหลาย) และ ภทฺนเต (พระเจ้าข้า) เป็นบทอาลปนะที่ไม่มีกริยาติดตามมา
ในประโยค

ข้อความตั้งแต่ เอตฺถ จ จนถึง กุริยาย โยชียติ นำมาจากไวยากรณ์สันสกฤตชื่อหริการิกา ซึ่ง
ประพันธ์เป็นคาถาว่า

สิทฺธสฺสาภิมฺชีภาว-

มตฺต’มามนฺตํ ลียา

อตฺถ โถ กตาภิมฺชี หิ

กุริยายํ วินิยฺชฺชเต.^{๑๑}

“ความเป็นเฉพาะหน้าต่อผู้ที่มีรูปร่างปรากฏแล้วเท่านั้น ชื่อว่า อาลปนะ อนึ่ง ผู้ที่
ได้รับการร้องเรียกย่อมถูกประกอบไว้ในกริยา”]

วุดฺตมฺยจ

สมุทเทนาภิมุขีกาโร

วิชชมานสส วตฺถุโน

อามนฺตณฺ วิธตฺตพเพ

นตฺถิ “ราชา ภเว”ติทนฺติ.

สมจริงดังคำกล่าวไว้ในคัมภีร์มัญชุสาว่า

“การร้องเรียกเฉพาะหน้าด้วยเสียงต่อวัตถุที่ปรากฏอยู่ ชื่อว่า อามันตนะ (การร้องเรียก) อามันตนะนี้ย่อมไม่มีในฐานะที่ท่านกล่าวว่า ราชา ภเว (ขอพระองค์จงเป็นพระราชชาติ)”

[ข้อนี้หมายความว่า บทที่จะเป็นอาลปะนะได้ต้องมีสภาพอย่างนั้นอยู่ในขณะนั้น ในที่นี้ บทว่า ราชา เป็นปฐมาวิภัติ จะถือว่าเป็นอาลปะนะไม่ได้ เพราะผู้ฟังยังไม่มีสภาพเป็นพระราชชาติ (ประโยคนี้ใช้สำหรับ อัญเชิญบุคคลขึ้นเป็นพระราชชาติในพิธีราชาภิเษก)

ท่านผู้รจนาคัมภีร์ปฐมาวิภัติกถากล่าวว่า คถานี้มาจากคัมภีร์มัญชุสาซึ่งเป็นฎีกาของคัมภีร์จูฬนिरुत्ति]

โก ปุริส เอหิ, โก ปุริสา วา, ภวนโต ปุริสา เอถ.

เช่น

โก ปุริส เอหิ (ตุกรบุรุษผู้เจริญ ท่านจงมา) [เอกพจน์ ใช้ร้องเรียกในที่ใกล้]

หรือ โก ปุริสา (ตุกรบุรุษผู้เจริญ) [เอกพจน์ ใช้ร้องเรียกในที่ไกล]

ภวนโต ปุริสา เอถ (ตุกรบุรุษผู้เจริญทั้งหลาย ขอท่านจงมา)

กสมี่ อดเถ ทุดิยา.

ลงทุดิยาวิภัตติในอรรถอะไร

๒๘๔. กมุตเถ ทุดิยา.

เมื่อควรกล่าวอรรถกรรม ให้ลงทุดิยาวิภัตติ

กมุตเถ ครั้นเมื่ออรรถคือกรรม อภิชาติพุเพ อันท่าน ฟังกล่าว ทุดิยา อ.ทุดิยาวิภัตติ โหติ ย่อมลง ๗

กมุตเถ ลิงคฺมหา ทุดิยาวิภตฺติ โหติ.

เมื่อควรกล่าวอรรถกรรม ทุดิยาวิภัตติย่อมลงท้ายนามศัพท์

[ปทรูปสิทธิบัญญัติใหม่ (คำอธิบายสูตร ๒๘๔) แปลสูตรนี้ว่า “ลงทุดิยาวิภัตติในอรรถกรรม” ตามนี้ ทุดิยาวิภัตติจัดเป็นวาทก คือ แสดงอรรถกรรมโดยตรง แม้วิภัตติอื่นตั้งแต่ทุดิยาวิภัตติจนถึงสัตตมีวิภัตติ ก็เป็นวาทกเช่นกัน แต่ในที่นี้แปลตามมติของปทรูปสิทธิฎีกาที่อธิบายว่า กมุตเถ อภิชาติพุเพ (เมื่อควรกล่าวอรรถกรรม) มติหลังนี้เห็นว่าวาทกมีเพียง ๔ ประเภท คือ สมาส ตัทธิธ อาชยาด และกิตก์ ส่วนวิภัตตินามเป็นโชตกะ คือ แสดงอรรถกรรมที่มีอยู่แล้วในนามศัพท์ให้ปรากฏ มิได้แสดงอรรถใหม่ไว้ความจริงแล้วในไวยากรณ์ สันสกฤต

ได้กล่าวถึงมติทั้งสองข้างต้น อย่างไรก็ตาม มติหลังเป็นที่ยอมรับโดยสากลทั่วไป ดังข้อความในปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๑๗๖) ว่า

ปกตฺยตฺถโชตกา อิตฺธิป-

ปจฺจยา สฺยาทโย วีย

ณาทโย ปจฺจยตฺถสฺส

สกตฺถสฺสาปี วาทกา.

“อิตถิปัจจัย [คือ อา, อี, อินี] แสดงความหมายของศัพท์เดิมเหมือน สิ วิภัตติ เป็นต้น ปัจจัย[ในตัทธิธและกิตก์] มี ณ เป็นต้นแสดงความหมายของปัจจัยและของบทที่ตนเองประกอบอยู่”]

อนภิตฺเต เอวಾಯํ.

ทุดิยาวิภัตตินี้ย่อมลงในอนภิตกรรมเท่านั้น

“กมุมนิ ทุติยายํ กุโต”ติ วจนญเจตถ ฌापกံ.

อนึ่ง ในการลงทุติยาวิภัตติในอรรถอนนิกิตกรรมนี้ สูตรว่า กมุมนิ ทุติยายํ กุโต (เมื่อลงทุติยาวิภัตติในอรรถกรรมแล้ว ให้ลง กุต ปัจจัยในอรรถกัตตา) เป็นสูตรแสดงให้รู้ [ข้อความนี้]

[กรรมมี ๒ อย่าง คือ

๑. อนนิกิตกรรม หรืออวุตตกรรม กรรมที่ถูกต้องกล่าว กล่าวคือ เป็นกรรมในประโยคกรรมวาจก

๒. อนนิกิตกรรม หรืออวุตตกรรม กรรมที่ไม่ถูกต้องกล่าว กล่าวคือ เป็นกรรมในประโยคกัตตวาจก และเป็นกรรมของกริยาที่ประธานเป็นผู้กระทำ

คำว่า กมุมนิ ใน กมุมนตถ หมายถึง อนนิกิตกรรม เพราะสูตรว่า กมุมนิ ทุติยายํ กุโต (เมื่อทุติยาวิภัตติปรากฏอยู่ในอรรถกรรม ให้ลง กุต ปัจจัย[ในอรรถกัตตา]) เป็นสาธกในข้อนี้ หมายความว่า เมื่อนำคำนามมากระจายด้วยทุติยาวิภัตติเป็นกรรมแล้ว ก็ให้ลง กุต ปัจจัย กริยากิตก์เป็นกัตตวาจก ใช้เป็นกริยาของกัตตานั้น และเนื่องจาก กุต ปัจจัยลงในกัตตวาจก จึงลงทุติยาวิภัตติในอนนิกิตกรรมเท่านั้น ดังคำว่า ทุติยายํ ในสูตรข้างต้น

คำว่า ฌापก เป็นคำที่แสดงให้ทราบถึงข้อกำหนดที่กล่าวไว้ คำนี้เป็นคำไวพจน์ของ สาธก (หลักฐาน)]

ก็ กมฺม.

กรรมคืออะไร

“เยน วา กยิเรเต ตํ กรณนฺ”ติ อโโต “วา”ติ วุตตเต.

บทว่า วา (ก็ดี) จากสูตรว่า เยน วา กยิเรเต ตํ กรณํ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๘๕. ยํ กโรติ ตํ กมฺม.

กัตตาย่อมกระทำซึ่งการกใดก็ดี การกนั้น ชื่อว่า กรรม

กตฺตา อ.กัตตา กโรติ ย่อมกระทำ ยํ การกํ วา ซึ่งการก ใด ก็ดี ๗ ตํ การกํ อ.การก [ที่ถูกระทำ]นั้น กมฺม ชื่อว่า กรรม ๗

ยํ วา กโรติ, ยํ วา วิกโรติ, ยํ วา ปาปุณฺณติ, ตํ การกํ กมฺมสณฺณํ โหติ.

กัตตาย่อมกระทำซึ่งการกใด หรือย่อมเปลี่ยนแปลงซึ่งการกใด หรือย่อมถึงการกใด การกนั้นมีชื่อว่ากรรม

[วา ศัพท์ที่ตามมาจากสูตรว่า เยน วา กยิเรเต ตํ กรณํ ทำหน้าที่อุดตันตวิภังปะนะ คือ รวบรวม เนื้อความอื่น ซึ่งในที่นี้คือ วิกโรติ (ย่อมเปลี่ยนแปลง) และ ปาปุณฺณติ (ย่อมถึง) ในจุดติของสูตรนี้จึงอธิบายว่า ยํ วา กโรติ, ยํ วา วิกโรติ, ยํ วา ปาปุณฺณติ (ย่อมกระทำซึ่งการกใด หรือย่อมเปลี่ยนแปลงซึ่งการกใด หรือ ย่อมถึงการกใด)]

อิธ ลิงฺคกาลวจนฺมตฺนตํ.

เพศ กาล และพจน์ในสูตรนี้ ไม่สำคัญ

[ข้อความนี้ให้นำมาจากปริภาสาของคัมภีร์ปริภาเซนทุกเสขระว่า

สุดเต ลิงฺควจนฺมตฺนตํ.^{๑๒}

เพศและพจน์ในสูตร ไม่สำคัญ

ในเรื่องนี้อธิบายว่า การกำหนดชื่อการกต่างๆ นั้น มิได้ใช้เพศ กาล หรือพจน์ที่ท่านแสดงไว้ในสูตร เป็นประมาณ เพราะสิ่งเหล่านี้ไม่มีความสำคัญ การใช้เป็นปัจจุบันกาล เอกพจน์ว่า กโรติ ในสูตรนี้ก็ตาม หรือ การใช้เป็นบทพุงฺลิงค์ว่า โย (การโก) ในสูตรว่า โย กโรติ ส กตฺตา เป็นต้นก็ตาม มิใช่หมายความว่าผู้ทำต้อง

เป็นปุงลึงค์ เอกพจน์ และทำในปัจจุบันกาลเท่านั้น แต่เป็นส่วนทางภาษาที่เรียกว่า อุปลักขณนัย คือ การกล่าวพอเป็นตัวอย่างเพื่อให้สังเกตแทนสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด

คำว่า วจนมตฺตํ ตັตฺตํ เป็น วจน + ตตฺตํ คำว่า ตตฺตํ แปลว่า ประธาน, สำคัญ คำนี้เป็นคำไวพจน์ของ ปธาน ศัพท์ ส่วนคำว่า ตตฺตํ แปลว่า ไม่ใช่ประธาน, ไม่สำคัญ]

กรียตีติ กมฺมํ.

การกัณฑ์กัณฑ์ตาย่อมกระทำ เหตุการณ์การกัณฑ์ ชื่อว่า กรรม

[ข้อความนี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ กมฺม ศัพท์เป็นกรรมสาธนะ การกระทำกรรมของกัณฑ์ ก็คือ การเกี่ยวเนื่องกับกิริยานั้นเอง ดังโมคคัลลนไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒) กล่าวว่า กรียตี กตฺตุ กิริยา-ภิสฺมพฺนธียตีติ กมฺมํ (การกัณฑ์ถูกกระทำ คือ เนื่องด้วยกิริยาของกัณฑ์ ชื่อว่า กรรม) และคัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๑๐๕) ได้อธิบายว่า กโรติ กิริยาย สมฺพนฺธยติ (ย่อมกระทำ คือ ย่อมเนื่องด้วยกิริยา)]

ตตฺตํ การกั สาธกั กิริยานิพฺตฺตติยา การณฺมฺจฺเจเต.

ในคำว่า ตํ การกั นั้น เหตุแห่งความสำเร็จของกิริยา เรียกว่า การก หรือ สาธกะ

[คำว่า การก คือ ผู้ทำกิริยา หมายถึง เหตุที่ทำให้สำเร็จทั้งโดยตรง (กัตฺตฺการก) และโดยอ้อม (กรรมการกเป็นต้น) ท่านจึงอธิบายว่า กิริยานิพฺตฺตติยา การณฺ (เหตุแห่งความสำเร็จของกิริยา)

โดยเหตุที่คำว่า การณฺ (เหตุ) กล่าวถึงรูปวิเคราะห์ที่เป็นกรณสาธนะได้เช่นกัน คำว่า การก จึงมีรูปวิเคราะห์เป็นกรณสาธนะได้อีกนัยหนึ่งว่า กโรติ อเนนาติ การโก (นามศัพท์ที่เป็นเหตุทำกิริยา ชื่อว่า การก)

คำว่า สาธก แปลตามศัพท์ว่า “นามศัพท์ที่ทำกิริยาให้สำเร็จ” เป็นคำไวพจน์ของ การก ศัพท์
อนึ่ง การก ศัพท์มีรูปเป็นสองลึงค์ คือ ปุงลึงค์ หรืออนปุงสกลึงค์ จึงอาจใช้เป็น การโก หรือ การกั ก็ได้ โดย การโก หมายถึง สทฺโท ส่วน การกั หมายถึง นิमितฺตํ ดังข้อความในคัมภีร์สัททถกจินตนาที่ปนี้ว่า

กตฺตฺสาธเน ญฺพจฺจโย ปฺลฺลิจฺเจ วตฺตตีติ การโกติ วุตฺตํ. กิริยานิमितฺตํ การกนฺติ อิมินา อธิปฺปาเยน ปน นิमितฺตปริยาเยน การกนฺติ ปฺริมคฺคาถาย วุตฺตํ.^{๑๑}

ณฺวํ ปัจจัยในกัตฺตฺสาธนะย่อมเป็นไปในปุงลึงค์ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า การโก แต่ในคาคาก่อนกล่าวว่า การกั โดยความเป็นคำไวพจน์ของ นิमितฺต ศัพท์ด้วยความประสงค์ว่า เหตุของกิริยาชื่อว่า การก]

ตํ ปน การกั ฌพฺพิณฺณํ กมฺมํ กตฺตา การณฺ สมฺปทานมฺปาทานโมกาโส จาติ.

อนึ่ง การกั้นนั้นมี ๖ อย่าง คือ กรรมการก กัตตุการก ภณการก สัมปทานการก
อปาทานการก และโอกาสการก

[ข้อความนี้แสดงประเภทของการก ๖ อย่างมีกรรมการกเป็นต้น การกล่าวถึงกรรมการกก่อนกัตตุ-
การก คงมีสาเหตุมาจากลำดับสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ที่กล่าวถึงกรรมการกก่อนด้วยสูตรว่า ยัม กโรติ ตัม กมัม
(บุคคลย่อมกระทำซึ่งการกใดก็ดี การกนั้น ชื่อว่า กรรม) และกล่าวถึงกัตตุการกต่อมาด้วยสูตรว่า โย กโรติ
ส กตฺตา (บุคคลโดยย่อกระทำ บุคคลนั้นชื่อว่า กัตตา) ดังนั้น ท่านจึงกล่าวกรรมการกก่อนกัตตุการก
การกทั้ง ๖ อย่างนี้ ท่านประพันธ์ไว้เป็นคาถาในคัมภีร์กัจจายนวินยนาว่า

กตตุกมมญจ กรณั

สัมปทาน'มถาปรึ

อปาทานญจ โอกาสั

การกั จพุพิธั มตฺ.^{๑๔}

“พึงทราบการกมี ๖ อย่าง คือ กัตตุการก กรรมการก ภณการก สัมปทาน-
การก อปาทานการก และโอกาสการก”

ความจริงแล้วคำว่า กตตุ และ การก เป็นคำไวพจน์กันที่มีรูปวิเคราะห์เหมือนกันว่า กโรตีติ กตฺตา
(ผู้ทำ ชื่อว่า กัตตา), กโรตีติ การโก (ผู้ทำ ชื่อว่า การก) คำว่า กัตตุการกจึงมีความหมายตามศัพท์ว่า “ผู้
กระทำ อันเป็นผู้กระทำ” ซึ่งหมายถึง “ผู้กระทำเอง” โดยมีตนเป็นหลักไม่มีคนอื่นใช้ให้ทำ เพราะคำไวพจน์ที่
ใช้ซ้อนกันสองศัพท์มักแสดงข้อความอันพิเศษยิ่งกว่าข้อความโดยทั่วไปดังคำว่า ราชราช (พระเจ้าบรมราชา),
เทวเทว (อติเทพ) ทุกขทุกข (ทุกข์ยิ่ง), รูปรูป (รูปที่เปลี่ยนแปลงชัดเจน) ดังคำอธิบายในคัมภีร์นirutติที่ป็นว่า

กตฺตาติ จ การโกติ จ อตฺถโต เอกั “กโรตีติ กตฺตา, กโรตีติ การโก”ติ. ตสฺมา กตตุการโกติ
วุดเต ทฺวินันุ ปรียายสทฺทานันุ วเสน อยเมว กุริยั เอกนตฺ กโรติ. สามั หุตฺวา กโรติ. อตฺตปฺธาโน หุตฺวา
กโรตีติ วิญญาติ.^{๑๕}

คำว่า กตฺตา และ การก เสมอกันโดยความหมายว่า “ผู้กระทำชื่อว่า กัตตา ผู้กระทำชื่อว่า
การก” ดังนั้น เมื่อกล่าวว่า กตตุการก บุคคลย่อมอนุমানรู้ว่าการกนี้เท่านั้นจึงกระทำกิริยาโดยแท้ด้วยอำนาจ
ของคำไวพจน์สองศัพท์ คือ ย่อมกระทำโดยความเป็นใหญ่ หมายถึง มีตนเป็นหลักกระทำ(กิริยา)]

ตตฺถ สภาวโต ปริกฺกปโต วา กมฺมาทิมฺห สติเยว กุริยาภาวโต กมฺมาทินันุ ฉนฺนมนฺปิ การก-
โวหาโร สิทฺโรวุ โหติ.

ในบรรดาการกเหล่านั้น เมื่อเนื้อความมีกรรมเป็นต้นปรากฏอยู่โดยสภาวะหรือการ
คาดคะเน คำว่า การก ย่อมสำเร็จแก่เนื้อความทั้ง ๖ มีกรรมเป็นต้นเพราะมีกิริยา

[คำว่า สภาวะโต ปริกขโต วา กมฺมาทิมฺหิ สติเยว (เมื่อเนื้อความมีกรรมเป็นต้นปรากฏอยู่โดยสภาวะหรือการคาดคะเน) หมายความว่า การกเหล่านี้จำแนกออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. สภาวะการก การกโดยสภาวะที่มีอยู่จริง เช่น รูป ปัสสติ (เห็นรูป), ธมฺมํ สุณาติ (ฟังธรรม)
๒. ปริกขการก การกโดยการคาดคะเน คือ การกที่ไม่มีอยู่จริง เช่น อสนฺตํ ฆฏฺฏํ กโรติ (ทำหม้อที่ไม่มีอยู่) อภาวํ วิสยํ กโรติ (ทำสิ่งที่ไม่มีอยู่ให้เป็นอารมณ์)

คำว่า กิริยาภาวโต (เพราะมีกิริยา) หมายความว่า เมื่อมีกิริยาเป็นประโยชน์แล้ว บทต่างๆ กำหนดเป็นการกได้ตามหน้าที่ที่ปรากฏ แต่ถ้าไม่มีกิริยา เช่น บทอาลปนะ ก็ไม่ถือว่าเป็นการกดังที่ได้กล่าวมาแล้ว]

ตํ ปน กมฺมํ ติวริํ นิพพตฺตนียํ วิกรณียํ ปาปณียจจาติ.

อนึ่ง กรรมการกนั้น มี ๓ อย่าง คือ นิพพตตนียกรรม วิกรณียกรรม และปาปณียกรรม

ยถา มาตา ปุตุตฺตํ วิชายติ, อาหาโร สุขํ ชนยติ, ฆฏฺฏํ กโรติ เทวทตฺโต, กฏฺฏจฺจ อังคารํ กโรติ, สุวณฺณํ เกยฺยํ กฏฺฏกํ วา กโรติ, วิหโย ลุณาติ, เทวทตฺโต นิเวสนํ ปวิสติ, อาทิจจํ ปัสสติ, ธมฺมํ สุณาติ, ปณฺทิตเต ปยิริุปาสติ.

เช่น

มาตา ปุตุตฺตํ วิชายติ	(มารดาเยอมนให้กำเนิดบุตร)
อาหาโร สุขํ ชนยติ	(อาหารทำให้เกิดสุข)
ฆฏฺฏํ กโรติ เทวทตฺโต	(เทวทตต์เยอมนกระทำหม้อ)
กฏฺฏจฺจ อังคารํ กโรติ	(กระทำพื้นให้เป็นถ่าน)
สุวณฺณํ เกยฺยํ กฏฺฏกํ วา กโรติ	(กระทำทองให้เป็นกำไลแขนหรือกำไลมือ)
วิหโย ลุณาติ	(เยอมนเกี่ยวข้าว)
เทวทตฺโต นิเวสนํ ปวิสติ	(เทวทตต์เข้าไปสู่เรือน)
อาทิจจํ ปัสสติ	(เห็นพระอาทิตย์)
ธมฺมํ สุณาติ	(ฟังธรรม)
ปณฺทิตเต ปยิริุปาสติ	(เข้าไปหาบัณฑิตทั้งหลาย)

[ท่านจำแนกกรรมการกออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. นิพพตตนียกรรม กรรมที่ถูกกระทำให้เกิดขึ้น เช่น มาตา ปุตุตฺตํ วิชายติ (มารดาให้กำเนิดบุตร)

กล่าวคือ บุตรเป็นผู้ที่มารดาช่วยให้เกิดขึ้น

๒. วิกฤษฎีกรรม กรรมที่ถูกทำให้เปลี่ยนแปลงไป เช่น สุวณฺณ เกยฺรู กโรติ (ยอมทำทองคำให้เป็นกำไลแขน) กรรมประเภทนี้มีกรรมอยู่ ๒ บท คือ สุวณฺณ เป็นปกติกรรม ส่วน เกยฺรู เป็นวิกฤษฎีกรรม กล่าวคือ เปลี่ยนจากทองคำมาเป็นกำไลแขน

๓. ปาปฤษฎีกรรม กรรมของกริยาที่เกี่ยวกับการไปเป็นต้น เช่น เทวทโต นิเวสนํ ปวิสติ (เทวทต ไปสู่เรือน) คำว่า นิเวสนํ เป็นปาปฤษฎีกรรม]

การประกอบรูปศัพท์ ปุตุต

ศัพท์เดิมเป็น ปุตุต

ให้ ปุตุต ชื่อว่า กรรม ด้วยสูตรว่า “ยํ กโรติ ตํ กมฺมํ”

ลง อํ ทุตติยาวิภตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุตติยา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สโรโลโปมาเทสปลฺจฺจยาติมฺหิ สโรโลเป ตฺ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตุเต”

สำเร็จรูปเป็น ปุตุต

วุตุตตฺตจ

“นิพฺพตฺตติวิกฺติปฺปตฺติ-

ภเวทน ติวริํ มตํ

กตตุฏฺฐกริยาภิกมฺมํ ตํ

สฺขงฺคารํ นิเวสนนํ”ติ.

สมจริงดังคำกล่าวว่

“การกไดอันกริยาของประธานมุ่งไปถึง การกนั้นมี ๓ อย่าง ด้วยการจำแนกเป็นนิพพตติกรรม วิกติกรรม และปัตติกรรม เช่น สุขํ (ยังความสุขให้เกิดขึ้น) องคฺวารํ (ทำพื้นให้เป็นที่ถ่าน) นิเวสนํ (เข้าไปสู่เรือน)”

เอตถ จ อิจฺฉิตานิจฺฉิตกถิตากถิตาทีภเวทนเปกฺขิตฺวา สพฺพสฺงคาวเสน “ยํ กโรติ ตํ กมฺมนํ”ติ วุตุตตฺตา อตฺถนฺตฺตวิกฺตฺตปฺนาวริการโต จ สพฺพตฺถ อิมินาว กมฺมสญฺญา โหติ.

อนึ่ง การตั้งชื่อว่า กรรม ย่อมมีด้วยสูตรนี้นั้นเที่ยวในกรรมทั้งปวง เพราะท่านกล่าวไว้แล้วว่า ยํ กโรติ ตํ กมฺมํ (บุคคลยอมกระทำซึ่งการกใดก็ดี การกนั้น ชื่อว่า กรรม) โดยเนื่องด้วยการรวบรวมกรรมทั้งหมดโดยมิได้ระบุถึงประเภทของกรรมอันมีอิจฉิตกรรม อนิจฉิตกรรม

กถิตกรรมและอกถิตกรรม เป็นต้นไว้ในสูตรนี้ และเพราะการตามมาของ วา ศัพท์[ในสูตรนี้]ซึ่งแสดงเนื้อความอื่นได้

[การกำหนดไว้ในสูตรนี้ ทำให้ทราบว่ากรรมคืออะไร คำว่า กรรม ในสูตรนี้หมายรวมกรรมทุกประเภท ทั้งนี้เพราะเป็นการกล่าวรวมๆ ไว้ยังไม่แยกเป็นประเภทต่างๆ และเพราะมี วา ศัพท์ติดตามมาจากสูตรอื่นว่า เยน วา กยิเรเต ตํ กรณํ วา ศัพท์นี้อยู่ในประโยค ย ทำหน้าที่ตัดถันตรวิกัปปะนะ คือ รวบรวมอรรถอื่นเหมือนกับอวุตตสมุจยะ ทำให้สูตรนี้หมายถึงกรรมประเภทอื่นๆ ด้วย คือ คำว่า ยํ กโรติ (ย่อมกระทำซึ่งการกใด) หมายถึง นิพพัตตนิยกรรม คำว่า ยํ วิกโรติ (ย่อมเปลี่ยนแปลงซึ่งการกใด) หมายถึง วิกรณียกรรม ส่วนคำว่า ยํ ปาปุนาติ (ย่อมไปสู่การกใด) หมายถึง ปาปณียกรรม ท่านแสดงกรรมทั้ง ๓ อย่างนี้ไว้พอเป็นตัวอย่างให้หมายรู้กรรมอื่นๆ อีก เช่น

ยํ อิจฺจติ (ย่อมปรารถนาการกใด)	หมายถึง อิจฺจิตกรรม
ยํ น อิจฺจติ (ย่อมไม่ปรารถนาการกใด)	หมายถึง อนิจฺจิตกรรม
ยํ กเถติ (ย่อมกล่าวว่การกใด)	หมายถึง กถิตกรรม
ยํ น กเถติ (ย่อมไม่กล่าวว่การกใด)	หมายถึง อกถิตกรรม]

การประกอบรูปศัพท์ กณฺฏกั

ศัพท์เดิมเป็น กณฺฏก

ให้ กณฺฏก ชื่อว่า กรรม ด้วยสูตรว่า “ยํ กโรติ ตํ กมฺมํ” หรือด้วย วา ศัพท์ที่ตามมาในสูตรว่า “ยํ กโรติ ตํ กมฺมํ”

ลง อํ ทูติยาวิภังคิ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทูติยา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺสปจฺจยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น กณฺฏกั

ตตถ อนิจฺจิตกมฺมํ ยถา- กณฺฏกั มหฺทติ, วิสํ คิลติ, คามํ คจฺจนฺโต รุกฺขมุลํ อุปคจฺจติ.

ในบรรดากรรมเหล่านั้น อนิจฺจิตกรรม (กรรมที่กัตตาไม่ปรารถนา) เช่น

กณฺฏกั มหฺทติ (ย่อมเหยียบหนาม)

วิสํ คิลติ (ย่อมตีมยาพิษ)

คาม์ คจฺจนฺโต รุกฺขมุลํ อุปคจฺจนฺติ (เมื่อไปสู่หมู่บ้าน ย่อมเข้าไปสู่โคนไม้)

อกถิตกมฺมํ ยถา- ยถฺยทตฺตํ กมฺพลํ ยาจเต พฺราหฺมเณ.

อกถิตกรรม เช่น

ยถฺยทตฺตํ กมฺพลํ ยาจเต พฺราหฺมเณ (พราหมณ์ขอผ้ากัมพลกษณายัตถ์)

เอตฺถ หิ “กมฺพล”มิตฺถิ กถิตกมฺมํ ทฺวิกมฺมิกาย ยาจนฺกิริยาย วตฺตุมิจฺฉิตฺตฺรตฺตา.

อนึ่ง บทว่า กมฺพล ในตัวอย่างนี้ เป็นอกถิตกรรม เพราะกรรมนั้นถูกกิริยาว่า “ขอ” ซึ่ง [กิริยานี้]ต้องการกรรมสองตัว ประารถนาเพื่อกล่าวเป็นพิเศษ

[กิริยาว่า ขอ (ยาจ ธาตุ) ต้องการกรรมตรงและกรรมรอง โดยมุ่งกล่าวกรรมตรงเป็นหลักสำคัญ

คำว่า วตฺตุมิจฺฉิตฺตฺรตฺตา พบในฉบับสิงหลและคัมภีร์พยาชยา ฉบับฉัฐฐสังคายนามีรูปว่า ปตฺตุมิจฺฉิตฺตฺรตฺตา ตามนัยนี้แปลว่า “เพราะปรารถนาเพื่อกล่าวเป็นพิเศษ”]

“ยถฺยทตฺต”มิตฺถิ อปฺปธานตฺตา อกถิตกมฺมํ.

บทว่า ยถฺยทตฺตํ เป็น อกถิตกรรม เพราะมิใช่เป็นกรรมหลัก (กรรมตรง)

ตถา สมิทฺธํ ฐนํ ภิกฺขเต, อชฺ คามํ นยติ, ปฺราภวานฺตํ ปุริสํ มยํ ปุจฺฉาม โคตมํ, ภควา ภิกฺขู เอตทโวจ อิจฺจาติ.

อุทาหรณ์เหล่านี้ ฟังทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

สมิทฺธํ ฐนํ ภิกฺขเต (ขอทรัพย์กะคนรวย)

อชฺ คามํ นยติ (นำแพะไปหมู่บ้าน)

ปฺราภวานฺตํ ปุริสํ มยํ ปุจฺฉาม โคตมํ (ข้าพระองค์ขอถามบุรุษผู้เฝ้ามกะพระโคตม)

ภควา ภิกฺขู เอตทโวจ (พระผู้มีพระภาคตรัสพระดำรัสนี้กะภิกษุทั้งหลาย)

ฟังทราบอย่างนี้เป็นต้น

[กรรมยังจำแนกเป็น ๔ ประเภทอีก คือ

๑. อิจฉิตกรรม กรรมที่กัตตาปรารถนา เช่น ฐมฺมํ สฺุณฺนาติ (ยอมฟังธรรม)

๒. อนิจฉิตกรรม กรรมที่กัตตาไม่ปรารถนา เช่น กถฺนฺกํ มทฺทติ (ยอมเหยียบหนาม) วิสํ คิลฺลติ

(ย้อมดื่มยาพิษ) คาม์ คจณฺโตะ รุกขมุลล์ อุปคจณฺตี (เมื่อไปสู่มุขบ้าน ย้อมเข้าไปสูโคนไม้) อุทาหรณ์ทั้งสามนี้เป็นอนิจฉิตกรรม เพราะปกติคนไม่ปรารถนาจะเหยียบหนาม และไม่ปรารถนาจะดื่มยาพิษ ส่วนในอุทาหรณ์หลัง ประธานมุ่งไปที่หมูบ้าน มิได้ประสงค์ไปโคนไม้ แต่เมื่อเดินหลงทางไม่พบหมูบ้านก็เข้าไปพักที่โคนไม้ซึ่งอยู่ข้างทาง

๓. กถิตกรรม กรรมที่ถูกกริยากล่าวโดยตรง คือ กรรมตรง

๔. อกถิตกรรม กรรมที่ไม่ถูกกริยากล่าวโดยตรง คือ กรรมรอง เช่น ยณฺมทตฺโต กมฺพลํ ยาจเต พุราหมเณ (พราหมณ์ขอผ้ากัมพลกะยัญหัตต์)

อภิหิตกมฺเม ปน น โหติ.

แต่ทศยวาทิตติไม่ลงในอภิหิตกรรม

ยถา กโฏ กเรยเต เทวทตฺเตน, สุกเตน เทลิตโต ฐมฺโม, ยณฺมทตฺโต กมฺพลํ ยาจียเต พุราหมเณน อิจฺจาติ.

เช่น

กโฏ กเรยเต เทวทตฺเตน (เสื่ออันเทวหัตต์กระทำ)

สุกเตน เทลิตโต ฐมฺโม (พระธรรมอันพระสุกตทรงแสดงแล้ว)

ยณฺมทตฺโต กมฺพลํ ยาจียเต พุราหมเณน (ยัญหัตต์อันพราหมณ์ขอผ้ากัมพลอยู่)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[อภิหิตกรรม คือ กรรมในประโยคกรรมวาจกซึ่งถูกอาชยตวาจกหรือกิดกัวาจกกล่าวถึง และกระจายเป็นวิภัตติที่ ๑ เพราะเป็นประธานของประโยค

ในประโยคที่สาม บทว่า ยณฺมทตฺโต เป็นอภิหิตกรรม พึงสังเกตว่าถ้าในประโยคกัตฺตวาจกมีกรรม ๒ ตัว คือ ทั้งกถิตกรรมและอกถิตกรรม เมื่อเปลี่ยนเป็นกรรมวาจก ให้เปลี่ยนอกถิตกรรมเป็นอภิหิตกรรม ที่ลงปฐมวาทิตติเสมอ (ดู สูตร ๕๔๐)]

“ทุดิยา”ติ อธิกาโร.

บทว่า ทุดิยา (ทุดิยาวิภัตติ) เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่าง ๆ]

๒๘๖. คติ พุธิ ภูช ปจฺ หรฺ กรฺ สยาทีนํ การิตเต วา.

เมื่อมีการิตปัจจัยในที่ประกอบกับ คมฺ ฐาตุ พุช ฐาตุ ภูช ฐาตุ ปจ ฐาตุ หร ฐาตุ กร ฐาตุ และ สิ ฐาตุ เป็นต้น ให้ลงทุดิยาวิภัตติ

การิตเต ครั้นเมื่อการิตปัจจัย สติ มีอยู่ ปโยเค ในที่ประกอบ ฐาตุณํ แห่งฐาตุท. คติ พุธิ ภูช ปจฺ หรฺ กรฺ สยาทีนํ อันมี คมฺ ฐาตุ พุช ฐาตุ ภูช ฐาตุ ปจ ฐาตุ หร ฐาตุ กร ฐาตุ และ สิ ฐาตุ เป็นต้น ทุดิยา อ.ทุดิยาวิภัตติ โหติ ย่อมลง กมฺมฺนิ ในกรรม วา บ้าง ๗

คมฺ สปป คติมฺหิ, พุช โพรเน พุช อวคมเน วา, ภูชปาลนพฺยวหฺรณฺเส, ปจ พฺยตฺตฺยิวาจาย, หร หรณ, กร กรณ, สิ สเย อิจฺเจวมาทีนํ ฐาตุณํ ปโยเค การิตเต สติ ปโยชชกตฺตฺกฺฤเต กมฺมฺนิ ลิงฺคมฺหา ทุดิยาวิภตฺติ โหติ วา.

เมื่อการิตปัจจัยมีอยู่ ลงทุดิยาวิภัตติทำยนามศัพท์ใน[การิต]กรรมที่เป็นปโยชชกตฺตา (กตฺตาที่ถูกรู้) ในที่ประกอบกับฐาตุเป็นต้นอย่างนี้ว่า คมฺ สปป (ไป) พุช (รู้) พุช (เข้าใจ) ภูช (รักษา, บริโภค) ปจ (กล่าวอย่างชัดเจน) หร (นำไป) กร (กระทำ) และ สิ (นอน)

[คำว่า คติ (คมฺ ฐาตุ + ติ ปัจจัย) หมายความว่าถึง คมฺ ฐาตุ ส่วน พุช (พุช ฐาตุ + อิ ปัจจัย) หมายความว่าถึง พุช ฐาตุ ในที่นี้ท่านลง ติ และ อิ ปัจจัย ทำย คมฺ และ พุช ฐาตุตามลำดับ นักไวยากรณ์เรียก ติ และ อิปัจจัยนี้ว่า ฐาตุนิเทศ คือ ปัจจัยแสดงฐาตุ หมายความว่า ใส่เข้ามาเพื่อแสดงว่าเป็นฐาตุนั้น ในเวลาแปลก็แปลเป็นฐาตุนั้นๆ เลย

สูตรนี้มีความหมายว่า ในประโยคเหตุกตฺตฺวาจก การิตกรรม คือ กรรมของการิตปัจจัย มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ปโยชชกตฺตา คือ กตฺตาที่ถูกรู้ หรือฐาตุกตฺตา คือ กตฺตาของฐาตุ เมื่อประโยคเหตุกตฺตฺวาจก นั้นมีกิริยาเป็นฐาตุ คือ คมฺ (ไป) พุช (รู้) ภูช (รักษา, บริโภค) ปจ (กล่าวอย่างชัดเจน) หร (นำไป) กร (กระทำ) สิ (นอน) ให้กระจายการิตกรรมเป็นวิภัตติที่สอง คือ ทุดิยาวิภตฺติ แปลว่า “ยัง” (ส่วนการิตกตฺตา คือ กตฺตา ของการิตปัจจัย มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ปโยชชกตฺตา คือ กตฺตาผู้รู้)]

นิจฺจสมฺปตฺเต วิกฺปตฺโตยํ.

เมื่อนิจจวิธิปราภพพร้อมแล้ว วา ศัพท์นี้มีอรรธวิภักย์

[ท่านใส่ ว่า ศัพท์เข้ามาในสูตรนี้เพื่อบอกว่าจะปฏิบัติตามนั้นก็ไม่ได้ ไม่ปฏิบัติตามนั้นก็ไม่ได้ เพราะ ว่า ศัพท์ในสูตรนี้มีอรรถว่า วิภัติ คือ ทำให้มี ๒ อย่าง]

เตน ปกฺเข ตติยา โหติ.

เพราะฉะนั้นจึงลงตติยวิภัติในฝ่าย[ของ ว่า ศัพท์]

[พหุสัททวิภัติกถากล่าวว่าลงตติยวิภัติด้วยอำนาจของ ว่า ศัพท์ในอนนิกิตกัถาด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า กตฺตริ จ แม้โมคคัลลานไวยากรณ์ก็มีมติว่าลงตติยวิภัติในอรรถกัถาเช่นกัน แต่อรรถกัถาดังกล่าวไม่สอดคล้องกับคำแปลในภาษาไทยซึ่งแปลว่า แปลว่า “ยัง” เหมือนตติยวิภัติอย่างไรก็ตามคัมภีร์สุดนิเทศเห็นว่า ควรลงตติยวิภัติในการิตกรรม เพราะความชวนชววยของผู้อื่นสำคัญกว่าความชวนชววยของตน การสัมพันธ์เป็นการิตกรรมในบทนี้จึงคล้อยตามหลักภาษาเช่นกัน ดังข้อความในคัมภีร์เหล่านั้นว่า

ปจิสฺส ปโยชฺเช กตฺตริ ตติยา โหติ.^{๑๖}

ลงตติยวิภัติในอรรถกัถา ในกัถาที่ถูกใช้ของ ปจ ชาติ [ในอุทาหรณ์ว่า ปาเจติ โทหนเทวตฺเตน ยมฺมตฺโต (ยัญหัตให้เทวทัตหุงข้าว)]

เอว สพฺพตฺถ อนนิกิต กตฺตริ ปกฺเข ตติยาปิ โยเชตฺตพฺพา.^{๑๗}

แม้ตติยวิภัติก็พึงประกอบในฝ่าย[ของ ว่า ศัพท์]ในอนนิกิตกัถาในประโยคทั้งปวงอย่างนี้

อปเร ปน อิธ วาสทฺเทน กมฺมสณฺณํ นีวตฺเตติ. เตน ปุริเสนาติ เอตฺถ กตฺตริ ตติยาติ วทฺนติ. การิตฺเต ปน สติ สปรพฺยาปารสฺสุ ปฺรพฺยาปารสฺส ปฺรานตฺตา ปฺรพฺยาปารํ ปฏฺิจฺจ กมฺมสณฺณา ยถิ ลพฺภติ. ปุริเสนาติ เอตฺถปิ กตฺตฺสณฺณา กถํ สียาติ.^{๑๘}

ส่วนอาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่าพระพุทธรูปปิยะได้ห้ามชื่อว่า กรรม ด้วย ว่า ศัพท์ในสูตรนี้ ดังนั้นจึงลงตติยวิภัติในอรรถกัถาในคำว่า ปุริเสน นี้ แต่ถ้าชื่อว่า กรรม ย่อมปรากฏเมื่อมีการิตปัจจัยโดยอาศัยความชวนชววยของผู้อื่น เพราะความชวนชววยของผู้อื่นสำคัญกว่าในบรรดาความชวนชววยของตนและผู้อื่นชื่อว่ากัถา แม้ในคำว่า ปุริเสน นี้พึงมีได้อย่างไร ดังนี้แล

สทฺทนีติย ตติยาปิโยเคปิ กมฺมตฺถเมว อิจฺฉติ. ฌาสาทีสุ กตฺวตฺถํ อิจฺฉนฺติ.^{๑๙}

ในสัททนีติปรารณารรรถกรรมในการประกอบด้วยตติยวิภัติ ส่วนในคัมภีร์นยาสะ เป็นต้น ปรารณารรรถกัถา]

โย โภจิ ปุริโส คามํ คจฺฉติ ตมณฺโฆ ปโยชฺยติ. ปุริโส ปุริสํ คามํ คมยติ ปุริเสน วา คามํ

คมยติ.

บุรุษคนหนึ่งไปสู่มุมบ้าน บุรุษอีกคนหนึ่งใช้บุรุษคนนั้น[มีรูปว่า] ปุริโส ปุริส คาม คมยติ หรือว่า ปุริโส ปุริเสน คาม คมยติ (บุรุษคนหนึ่งให้บุรุษคนหนึ่งไปสู่มุมบ้าน)

[ประโยคว่า โย โภจิ ปุริโส คาม คจจติ (บุรุษคนหนึ่งไปสู่มุมบ้าน) แสดงความสามารถในการทำ กิริยาเดินไป (ความสามารถนี้เป็นเหตุให้ชื่อว่า การก)

ประโยคว่า ตมณโณ ปโยชยติ (บุรุษอีกคนหนึ่งใช้บุรุษนั้น) แสดงอรรถการใช้คนอื่นให้ทำกิจ ส่วนประโยคสุดท้ายแสดงตัวอย่างของการลงทุติยาวิภัตติในการิตกรรม หรืออาจจะลงตติยาวิภัตติ ก็ได้ มีวิธีสัมพันธ์ดังต่อไปนี้

ปุริโส ปุริส คาม คมยติ. (คฺมุ ธาตุ + ฌย ปัจจัย + ติ วิภัตติ)

ปุริโส ปุริเสน คาม คมยติ.

บุรุษยังบุรุษยอมให้ไปสู่มุมบ้าน

-บพว่า ปุริโส เหตุกัตตาใน คมยติ ฯ

-บพว่า คมยติ อาชยาตบพ เหตุกัตตฺวาจก ฯ

-บพว่า ปุริส หรือ ปุริเสน การิตกรรมของ ฌย ปัจจัยใน คมยติ

-บพว่า คาม ธาตุกรรมของ คฺมุ ธาตุ ใน คมยติ

สนามหลวงสัมพันธ์ ปุริส และ ปุริเสน ว่าเป็นการิตกรรมใน คมยติ และสัมพันธ์ คาม ว่าเป็น สัมปาปฺณิยกรรมใน คมยติ]

การประกอบรูปศัพท์ ปุริส

ศัพท์เดิมเป็น ปุริส

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “คติ พุธิ ภูช ปจ หร กร สยาที่นํ การิตเต วา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปลฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น ปุริส

เอวํ สิสฺสํ ฐมฺมํ โปเธติ อาจารย์โย, มาตา ปุตฺตํ โภชนํ โภชยติ, สิสฺสํ ฐมฺมํ ปาเจติ อาจารย์โย, ปุริโส ปุริสํ ภาเร หาเรติ.

อุทาหรณ์เหล่านี้ ฟังทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

ลิสฺสํ ฐมฺมํ โภเชติ อจฺริโย (อาจารย์สอนศิษย์ให้รู้ธรรม)

มาตา ปุตุตฺ โภชนํ โภชยติ (มารดาป้อนอาหารบุตร)

ลิสฺสํ ฐมฺมํ ปาเจติ อจฺริโย (อาจารย์ให้ศิษย์ท่องพระธรรม)

ปุริโส ปุริสํ ภารํ หาเรติ (บุรุษคนหนึ่งให้บุรุษคนหนึ่งนำสัมภาระไป)

ตถา ปุริโส ปุริสํ กมฺมํ การยติ, ปุริเสน วา กมฺมํ การายติ, ปุริโส ปุริสํ สยาปยติ.

อุทาหรณ์นี้ก็เช่นเดียวกัน คือ

ปุริโส ปุริสํ กมฺมํ การยติ (บุรุษคนหนึ่งให้บุรุษคนหนึ่งทำงาน)

ปุริเสน วา กมฺมํ การายติ (หรือว่า บุรุษคนหนึ่งให้บุรุษคนหนึ่งทำงาน)

ปุริโส ปุริสํ สยาปยติ (บุรุษคนหนึ่งให้บุรุษคนหนึ่งนอน)

[ท่านแสดงอุทาหรณ์ของการิตกรรมที่ลงทศยวิภัตติและตติยวิภัตติ แต่ในพระบาลียังพบบทที่ลง
ฉนฺทวิภัตติอีกด้วย ดังอุทาหรณ์ว่า สพฺเพสํ วิณฺญาเปตฺวาน (ยังชนทั้งปวงให้รู้แจ้งแล้ว), โตเสนฺติ สพฺพปาณินิ
(ย่อมยังสรรพสัตว์ให้ยินดี) เถรสฺส ปตฺโต ทุตฺตยสฺส คาเหตุพฺโพ (บาตรของพระเถระพึงยังพระเถระรูปที่ ๒ ให้
รับเอา) ฉนฺทวิภัตตินี้อาจลงในอรรถของตติยวิภัตติด้วยสูตรว่า ฉนฺทํ จ (ลงฉนฺทวิภัตติในอรรถของตติยา-
วิภัตติและสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง) หรือลงในอรรถกรรมด้วยสูตรว่า ทุตฺตยาปญฺจมีนญฺจ (ลงฉนฺทวิภัตติในอรรถ
ของทศยวิภัตติและปัญจมีวิภัตติ ในบางแห่ง) ดังนั้น การิตกรรมจึงลงวิภัตติทั้ง ๓ หมวดข้างต้น ดังข้อความ
ในคัมภีร์ก็กระจายนคฺพหัตถที่ปนีวว่า

อวฺตุเต กตฺตริ กมฺเม

ทุตฺตยา ตติยาถ วา

ฉนฺทมี จาติ สมฺภอติ

การิตญฺญหิ ภาสิตา.^{๒๐}

“ผู้รู้การิตปัจจัยกล่าวว่า ทศยวิภัตติ ตติยวิภัตติ หรือฉนฺทวิภัตติย่อมลงใน

อนภินิตกัตตาหรือการิตกรรม”]

เอวํ สพฺพตฺถ การิตे กตฺตูกมฺมนิ ทุตฺตยา.

เมื่อมีการิตปัจจัยในอุทาหรณ์ของธาตุทั้งปวง ลงทศยวิภัตติใน[การิต]กรรมที่เป็น
กัตตา[ซึ่งถูกใช้]อย่างนี้

[อุทาหรณ์ที่ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์นี้เป็นการลงการิตปัจจัยศัพท์เดียว แต่ในบางอุทาหรณ์อาจลง

การิตปัจจัย ๒ หรือ ๓ ศัพท์ในกรณีที่มีการใช้ต่อๆ กัน โดยลบการิตปัจจัยตัวหน้าด้วยสูตรว่า ยทนุปปนนา นิปาตนา สิขมฺนติ (ตัวอย่างที่ยังมิได้แสดงในไวยากรณ์นี้]ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร) เช่น

ก. สูโท โอทน์ ปจติ (ปจติ = ปจ + อ + ติ)

พ่อครัวหุงข้าว

ข. สูทเชฏฺโฐ สูทํ โอทน์ ปาเจติ (ปาเจติ = ปจ + เณ + ติ)

หัวหน้าพ่อครัวยังพ่อครัวให้หุงข้าว

ค. อมจฺโจะ สูทเชฏฺฐํ สูทํ โอทน์ ปาจาเปติ (ปาจาเปติ = ปจ + เณ + ณาเป + ติ)

อำมาตย์ยังหัวหน้าพ่อครัวให้ยังพ่อครัวให้หุงข้าว

ง. ราชา อมจฺจํ สูทเชฏฺฐํ สูทํ โอทน์ ปาจาปยติ (ปาจาปยติ = ปจ + เณ + ณาเป + ณาปย + ติ)

พระราชายังอำมาตย์ให้ยังหัวหน้าพ่อครัวให้ยังพ่อครัวให้หุงข้าว

เรื่องนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์สหัตตเภทจินตาวา

การิตโต ธาตุโดยณเณน

สุทฺธกตตูปโยชเน

ตถา ปโยชกสสาปิ

การิตนตปิ การิตโต.

โส หิ โลกปฺปมาเณน

ติกฺขตตํ ปฏิปชฺชเต

อตฺร หิ ปุริโม ลุตโต

การิตโตว นิปาตนา.^{๒๑}

“ลงการิตปัจจัยท้ายธาตุ เมื่อมีผู้อื่นใช้สุทฺธกตตอให้ประกอบกิริยา เช่นเดียวกันนี้ การิตปัจจัย ย่อมลงท้ายศัพท์ที่มีการิตปัจจัยเป็นที่สุด แม้ในการใช้ผู้ใช้อีกทอดหนึ่ง การิตปัจจัยนั้นย่อมเป็นไปได้ ๓ ครั้งโดยบัญญัติของชาวโลกและลบการิตปัจจัยตัวหน้าด้วยนิปาตนสูตร (ยทนุปปนนา นิปาตนา สิขมฺนติ)”]

การิตเตติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า การิตเต (ในการิตกรรม)

ปุริโส คามํ คจฺจติ

บทว่า การิตเต (ในการิตกรรม) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธการลงทุติยาวิภัติในอุทาหรณ์ว่า ปุริโส คามํ คจฺจติ (บุรุษไปสู่หมู่บ้าน)

[อุทาหรณ์นี้เป็นประโยคกัตตฺวาจก บทว่า ปุริโส มิใช่การิตกรรม แต่เป็นสุทฺธกตตอ จึงลงทุติยา-

วิภัตติด้วยสูตรนี้ไม่ได้]

อภิहित น ภวติ.

ไม่ลงทศยาวิภัตติในอภิहितกรรม

[อภิहितกรรมเป็นกรรมในประโยคกรรมวาจก ต้องลงปฐมวิภัตติเท่านั้น]

ปุริเสน ปุริโส คามํ คมียเต, สิสโส ฐมมํ โพรธียเต อิจจาติ.

เช่น

ปุริเสน ปุริโส คามํ คมียเต (บุรุษคนหนึ่งอันบุรุษคนหนึ่งให้ไปหมู่บ้าน) สิสโส ฐมมํ
โพรธียเต (ศิษย์อันอาจารย์ให้ฐมม)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[บพว่า ปุริโส และบพว่า สิสโส เป็นอภิहितกรรม จึงไม่ลงทศยาวิภัตติ]

๒๘๗. กาลุธานมัจจนตสโยเค.

ลงทุติยวิภัตติในที่กระทำอย่างต่อเนื่องกับเวลาและหนทาง

อัจจนตสโยเค ครั้นเมื่อการประกอบอย่างต่อเนื่อง กาลุธานํ แห่งกาลเวลาและหนทางท.
สติ มีอยู่ ทุติยา อ.ทุติยวิภัตติ โหติ ย่อมลง ๕

อัจจนตํ นินนตรํ สโยโค อัจจนตสโยโค.

การกระทำอย่างต่อเนื่อง คือไม่ขาดระยะ ชื่อว่า อัจจนตสโยโค

[คำว่า นินนตรํ เป็นคำอธิบาย อัจจนตํ ว่า การต่อเนื่อง ก็คือการไม่ขาดระยะนั่นเอง ท่านแสดง
รูปวิเคราะห์ของ อัจจนตสโยโค เป็นทุติยัตตปุริสสมาสว่า อัจจนตํ สโยโค อัจจนตสโยโค]

กาลุธานํ ทพพคุณกริยาหิ อัจจนตสโยเค เตหิ กาลุธานาวาจีหิ ลิงเคหิ ทุติยวิภัตติ โหติ.

เมื่อมีการประกอบกาลเวลาและหนทางอย่างต่อเนื่องกับทัฬพะ คุณศัพท์ และกริยา
ให้ลงทุติยวิภัตติทำยานามศัพท์ซึ่งแสดงกาลเวลาและหนทางเหล่านั้น

[เมื่อประธานกระทำกริยาอย่างต่อเนื่อง เป็นระยะเวลาหรือหนทางเท่าใดก็ดี ให้กระจายรูปคำแสดง
เวลาและหนทางนั้นเป็นวิภัตติที่สอง

ทัฬพะ คือ วัตถุสิ่งของต่างๆ เช่น ควปาน (เครื่องตีมาจากโค) มโสทน (ข้าวหมกเนื้อ)

คุณศัพท์ คือ คำแสดงคุณลักษณะ เช่น รมณีย (น่ารักนรมย์)

กริยา คือ ศัพท์แสดงอาการ เช่น สุขมายติ (ย่อมสาธยาย)

บทว่า กาลุธานาวาจีหิ (ทำยานามศัพท์ซึ่งแสดงกาลและหนทาง) เป็นบัคฺชิปนวุตติที่ใส่เข้ามาเพื่อ
แสดงฐานะที่ควรลงทุติยวิภัตติ บทนี้อนุมานรู้ได้โดยปริยายเพราะไม่ได้สดับบทอื่นมาก่อน เนื่องจากมีเพียง
คำว่า กาลุธานํ (กาลเวลาและหนทาง) ในสูตรนี้ จึงลงทุติยวิภัตติทำยบทที่แสดงกาลเวลาและหนทาง ดังมี
ปริภาสาว่า

สุตานุมิตสุ สุตสมพฺโนโห พลวา.^{๒๒}

ในสิ่งที่สดับแล้วและอนุมานรู้ได้โดยปริยาย สิ่งที่สดับมาแล้วเป็นหลักสำคัญ

คัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกา กล่าวอธิบายเรื่องนี้ว่า

อณฺณสส อสฺสูตฺตฺตา กาลุธานาวาจีหิติ อตฺถโต สิหฺร.^{๒๓}

บทว่า กาลทธานวาชี้หิ ย่อมสำเร็จโดยปริยายเพราะมิได้สดับบทอื่นมาก่อน]

กาล ดาว - สดุดาห์ ควปาน, มาส มัสโชน, สรท รมณียา นที, สพุพกาล รมณีย นนุหน, มาส สชฌายติ, ตโย มาเส อภิธมม เทเสสิ.

ลำดับแรก การประกอบทศยาวิภัตติในกาลเวลา เช่น

สดุดาห์ ควปาน (เครื่องตีมาจากโคตลอด ๗ วัน[มีอยู่])

มาส มัสโชน (ข้าวปนเนื้อตลอดเดือนหนึ่ง[มีอยู่])

สรท รมณียา นที (แม่น้ำน้ำร้อนรมย์ตลอดฤดูสารท)

สพุพกาล รมณีย นนุหน (สวนนั้นทวันน้ำร้อนรมย์ตลอดกาลทั้งปวง)

มาส สชฌายติ (ย่อมสาธยายตลอดเดือน)

ตโย มาเส อภิธมม เทเสสิ (ทรงแสดงพระอภิธรรมตลอดไตรมาส)

[บทว่า สดุดาห์ (ตลอดเจ็ดวัน), มาส (ตลอดเดือน) สัมพันธ์เข้าไปใน ควปาน และ มัสโชน ซึ่งเป็นทัพพะตามลำดับ ส่วนบทว่า สรท (ตลอดฤดูสารท), สพุพกาล (ตลอดกาลทั้งปวง) เข้าใน รมณียา และ รมณีย ซึ่งเป็นคุณศัพท์ตามลำดับ บทว่า มาส (ตลอดเดือน) และ ตโย มาเส (ตลอดไตรมาส) เข้าใน สชฌายติ และ เทเสสิ ซึ่งเป็นกริยาตามลำดับ

บทว่า ควปาน (เครื่องตีมาจากโค) หมายถึง เครื่องตีที่เรียกว่า โครส ๕ อย่าง คือ ชีร (นม) ทิ (นมเปรี้ยว) ชมต (เนยใส) ตกก (เปรี้ยว) และ โนนิต (เนยข้น)

บทว่า สรท (ฤดูสารท) คือ ฤดูอุบลม หรือฤดูใบไม้ผลิอยู่ในระหว่างเดือน ๑๑ กับเดือน ๑๒ รวม ๒ เดือน มตินี้กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิธรรมรคมหาฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๔๕๑) ส่วนคัมภีร์อภิธานปีที่ปีกา (คาถา ๗๙) กล่าวว่าเริ่มตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำเดือน ๑๐ จนถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ รวม ๒ เดือนเช่นกัน]

การประกอบรูปศัพท์ สดุดาห์

ศัพท์เดิมเป็น สดุดาห์

ลง อํ ทศยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กาลทธานมจจนตสโยเค”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพพมโหจิตมสสร สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทศปจจุยาทิมหิ สรโลเป तु ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตุเต”

สำเร็จรูปเป็น สุตตาหํ

อทุธานะ- โยชนํ วนราชิ, โยชนํ ทีโฆ ปพฺพโต, โกสํ สชฺฌายติ.

การประกอบทุตติยาวิภัตติในระยะทาง เช่น

โยชนํ วนราชิ (ราวป่าตลอดโยชนหนึ่ง [มีอยู่])

โยชนํ ทีโฆ ปพฺพโต (เทือกเขายาวตลอดโยชนหนึ่ง)

โกสํ สชฺฌายติ (ย่อมสาธยายตลอดโกสะหนึ่ง)

[อััจฉนตสังโยคพึงเข้าสัมพันธ์กับทัฬพะ คุณศัพท์ และกริยาตามลำดับ ถ้าเข้ากับทัฬพะ ท่านเรียกว่า อทุธทพฺพอจฺจนตสังโยค ถ้าเข้ากับคุณศัพท์ เรียกว่า อทุธคฺคุณอจฺจนตสังโยค ถ้าเข้ากับกริยาเรียกว่า อทุธกริยาอจฺจนตสังโยค ดังนี้แล

คำว่า โกส (โกสะ) เป็นระยะทางประมาณ ๕๐๐ คันธนูที่ขึ้นสายแล้วซึ่งยาว ๔ ศอก รวมเป็น ๒,๐๐๐ ศอกหรือ ๑,๐๐๐ เมตร ดังคัมภีร์อภิธานปทีปิกา (คาถา ๑๙๗) กล่าวว่ ฐนปญฺจสตํ โกสํ (ระยะ ๕๐๐ คันธนู ชื่อว่า โกสะ)]

อจฺจนตสังโยคเตติ กิ.

ประโยชนอะไรด้วยบทว่า อจฺจนตสังโยค (ในที่กระทำอย่างต่อเนื่อง)

มาเส มาเส ภุญฺชติ, โยชนเน โยชนเน วิหารํ ปติภฺจจาเปสิ.

บทว่า อจฺจนตสังโยค (ในที่กระทำอย่างต่อเนื่อง) มีประโยชนเพื่อปฏิเสธการลงทุตติยาวิภัตติในอุททาหารณ์ว่า

มาเส มาเส ภุญฺชติ (ย่อมบริโภคทุกๆ เดือน)

โยชนเน โยชนเน วิหารํ ปติภฺจจาเปสิ (ให้สร้างวิหารไว้ทุกๆ โยชน)

[ในอุททาหารณ์ที่ยกมานี้มิได้กระทำอย่างต่อเนื่อง จึงมิได้กระจายวิภัตติที่สอง คำว่า มาเส มาเส (ทุกๆ เดือน) และ โยชนเน โยชนเน (ทุกๆ โยชน) เป็นคำวิจณาคือการประกอบข้ำๆ เพื่อแสดงหลายๆ สิ่ง]

๒๘๘. กัมมปฺปวจนีเยยฺยตุเต.

เมื่อประกอบนิบาตและอุปสรรคที่ชื่อว่า กัมมปฺปวจนีเย ให้ลงทศยวาทิตติ

กัมมปฺปวจนีเยยฺยตุเต ครั้นเมื่อการประกอบด้วยนิบาตและอุปสรรคที่ชื่อว่า กัมมปฺปวจนีเย สติ มีอยู่ ทศยวา อ.ทศยวาทิตติ โหติ ย่อมลง ๗

กัมมปฺปวจนีเยหิ นิปาโตปสคฺเคหิ ยุตเต โยเค สติ ลิงฺคฺมหา ทศยวาทิตติ โหติ.

เมื่อมีการประกอบด้วยอุปสรรคและนิบาตที่ชื่อว่า กัมมปฺปวจนีเย ให้ลงทศยวาทิตติ ทำยนามศัพท์

[คำว่า โยเค ในวृตติ อธิบาย ยุตเต ว่า ต ปัจจัย ใน ยุตเต (ยฺช ธาตุ + ต ปัจจัย) ลงในภาวสาธนะ เพราะ ณ ปัจจัย ใน โยค (ยฺช ธาตุ + ณ ปัจจัย) มักลงในภาวสาธนะมากกว่า ต ปัจจัยที่มักลงในกัตตุและกรรมสาธนะ จึงควรแปลทั้งสองศัพท์พร้อมกันไปว่า “การประกอบ”]

กมฺมํ ปวจนีเย ยสฺ เต กมฺมปฺปวจนีเย.

กิริยาอัน[อุปสรรคและนิบาต]เหล่านี้พึงแสดงโดยประการต่างๆ อุปสรรคและนิบาตเหล่านั้น ชื่อว่า กัมมปฺปวจนีเย

[กัมมปฺปวจนีเย คือ อุปสรรคและนิบาตที่อยู่โดดๆ ไม่เชื่อมสมาสกับบทนามหรืออาชยาด มี ๔ ศัพท์ คือ ปติ ปริ อภิ และ อนุ โดยทำหน้าที่กิริยา คือ การแผ่ไปเป็นต้น

คำว่า ปวจนีเย (พึงแสดงโดยประการต่างๆ) หมายถึง พึงแสดงโดยประการ คือ ลักษณะ (เครื่องสังเกต) อิตถัมภูตักขานะ (แสดงคุณลักษณะ) วิจฺฉา (การประกอบซ้ำๆ) และภาคะ (แบ่ง) ดังคำอธิบายในคัมภีร์นिरुत्तिที่ปนีวว่า

เอตถ จ อภิจฺฉาทโย กมฺมปฺปวจนีเยติ สทฺทสฺสเถสุ วุตฺตา. ตตถ ปกาเรน วุจฺจตีติ ปวจนีเย. ปกาโร จ ลกฺษณิตถมฺภูตวิจฺฉาทิโก ปิณฺฑตฺโต วุจฺจติ. กมฺมนฺติ พฺยาปนาทิกิริยา. กมฺมํ ปวจนีเย ยสฺ เต กมฺมปฺปวจนีเย.^{๒๔}

อนึ่ง ในสูตรนี้ อภิ ศัพท์เป็นต้นกล่าวไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า กัมมปฺปวจนีเย ในเรื่องนั้น กิริยาที่ถูกแสดงโดยประการต่างๆ ชื่อว่า ปวจนีเย และประการต่างๆ ก็คือกลุ่มอรรถอันมีลักษณะ อิตถัมภูตตะ และวิจฺฉา เป็นต้น บทว่า กมฺมํ คือ กิริยาแผ่ไปเป็นต้น กิริยาอันอุปสรรคและนิบาตเหล่านี้พึงแสดงโดยประการต่างๆ อุปสรรคและนิบาตเหล่านั้น ชื่อว่า กัมมปฺปวจนีเย

หลักการสัมพันธ์ในประโยคที่มีกัมมัมปวจนียะ คือ อุปสรรคหรือนิบาตที่เป็นกัมมัมปวจนียะมักสัมพันธ์เป็นกิริยาวิเสสนะ ส่วนบทที่ลงทุติยาวิภัตติเมื่อสัมพันธ์กับอุปสรรคหรือนิบาตโดยตรงให้สัมพันธ์เป็นกรรม ถ้าไม่สัมพันธ์กับบทเหล่านั้น ก็พึงสัมพันธ์เป็นอาชาระหรือสามีสัมพันธ์เป็นต้นตามสมควร ดังอุทาหรณ์ว่า

รูกฺขํ ปรี วิชฺโชตเต จนฺโท.

พระจันทร์ย่อมเปล่งแสงแผ่ไปสู่ต้นไม้

บทว่า ปรี (แผ่ไป) ใช้แทนกิริยาพยาบาลนะ และแสดงอรรถลักษณะโดยอ้อมว่า เมื่อพระจันทร์เปล่งแสง อยู่ย่อมส่องแสงแผ่ครอบคลุมต้นไม้ พึงสัมพันธ์ได้ว่า “รูกฺขํ อวุตตกัมมะใน ปรี ๒ ปรี กิริยาวิเสสนะใน วิชฺโชตเต ๒ จนฺโท สยกัตตานิ วิชฺโชตเต ๒ วิชฺโชตเต อาชยตบท กัตตุวาจก ๒”

ปพฺพชิตมนุ ปพฺพชิสฺสุ.

ชนทั้งหลายบวชตามพระโพธิสัตว์ผู้บวชแล้ว

บทว่า อนุ (ตาม) ใช้แทนกิริยาอนุคมนะ และแสดงอรรถลักษณะโดยอ้อมว่า เมื่อพระโพธิสัตว์บวชแล้ว ชนทั้งหลายได้บวชตาม พึงสัมพันธ์ได้ว่า “ปพฺพชิตํ อวุตตกัมมะใน อนุ ๒ อนุ กิริยาวิเสสนะใน ปพฺพชิสฺสุ ๒ ชนา สยกัตตานิ ปพฺพชิสฺสุ ๒ ปพฺพชิสฺสุ อาชยตบท กัตตุวาจก ๒”

ตามมติของคัมภีร์นिरुत्तिที่ปนี ท่านจำแนกข้อความในเรื่องนี้ออกเป็น ๓ อย่าง คือ

๑. อรรถโดยตรงของกัมมัมปวจนียะ คือ อรรถว่า แผ่ไป เป็นต้นซึ่งเป็นคำแปลของอุปสรรคและนิบาตเหล่านั้นตามสมควร

๒. อรรถโดยอ้อมของกัมมัมปวจนียะ คือ อรรถลักษณะ อิตถัมภูตักขานะ ภาคะ วิจจา สหัตถะ และหีนะ เป็นต้น

๓. อรรถของบทที่ลงทุติยาวิภัตติ คือ อรรถกรรม อาชาระ หรือสามีสัมพันธ์ เป็นต้นตามสมควร มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์นिरुत्ติที่ปนีว่า

ตตถ พฺยาปนาทิกิริยาวิเสสวาจํหิ อฺปสฺสเคหิ สมฺพนฺเฐ สติ กมฺมตฺเต ทุติยา โหติ. อสมฺพนฺเฐ ปน อาชารสามยาทิตฺเตสุ โหติ. ลกฺขณาทโย ปน สามตฺถียสิทฺธา ปิณฺหุตฺถา เอวาติ.^{๒๔}

ในเรื่องนั้น เมื่อมีการประกอบกับอุปสรรคที่แสดงกิริยาพิเศษคือการแผ่ไปเป็นต้น ให้ลงทุติยาวิภัตติในอรรถกรรม แต่เมื่อไม่มีการประกอบกัน ให้ลงทุติยาวิภัตติในอรรถอาชาระและสามีสัมพันธ์ เป็นต้น ส่วนอรรถลักษณะเป็นต้นเป็นกลุ่มอรรถที่สำเร็จโดยปริยาย ดังนี้แล

คำอธิบายเรื่องกัมมัมปวจนีเยทั้งหมดนี้ กล่าวตามคำอธิบายของคัมภีร์นริฎติที่ปนี แต่ในไวยากรณ์ สันสกฤตอธิบายไว้อีกนัยหนึ่ง กล่าวคือ คัมภีร์มหาภษยะ (อัยยยะ ๑ ปาทะ ๔ สูตฺร ๗๓) แสดง รูปวิเคราะห์ว่า กมฺมํ ปวฺตฺตฺวานโฑติ กมฺมปฺวจนียา (ศัพท์ที่เคยแสดงกิริยา ชื่อว่า กัมมัมปวจนีเย) หมายความว่า อุปสรรคเป็นศัพท์ที่ประกอบกับกิริยาซึ่งเป็นนามหรืออาชยาดจึงสามารถแสดงกิริยาได้ไม่อาจอยู่โดดๆ โดยไม่ประกอบกับกิริยา เช่น อนุ คัพท์ในคำว่า อนุญฺยเต สุขํ (ความสุขอันเขาย่อมเสวย) ซึ่งแสดงกิริยา “เสวย” แต่เมื่อไม่ประกอบกับกริยาก็ได้ชื่อใหม่ว่า กัมมัมปวจนีเย ดังนั้น อุปสรรคที่ชื่อว่า กัมมัมปวจนีเย จึงจัดว่าเคยแสดงกิริยามาก่อน แต่มิได้แสดงกิริยาในขณะที่เป็นกัมมัมปวจนีเย ในสันสกฤตยกตัวอย่างว่า สากฺลฺยเณ สุกฺตํ สํหิตํ อนุนิสฺมมฺ เทโว ปาวสฺลฺสิ (ฝนพั่งมนต์ที่ฤๅษีสากัลยะแต่งดีได้ตกแล้ว) อนุ คัพท์ ในคำว่า อนุนิสฺมมฺ (พั่งแล้ว) ประกอบกับกิริยาชื่อ นิสฺมมฺ แต่เมื่อประกอบ อนุ คัพท์เป็นกัมมัมปวจนีเยในประโยคว่า สากฺลฺยสฺส อนุ สํหิตํ เทโว ปาวสฺลฺสิ (ฝนตกแล้วเพราะมนต์ของฤๅษีสากัลยะ) อนุ คัพท์ในที่นี้มิได้ประกอบกับ กิริยาใดๆ จึงได้ชื่อใหม่ว่า กัมมัมปวจนีเย อนุ คัพท์ในที่นี้ทำให้ อํ ทศยวิภัติใน สํหิตํ ลงในอรรถ นิमितฺต- สัตตมี

คัมภีร์วากยปทียะแสดงลักษณะของกัมมัมปวจนีเยว่า

กริยาย โขตโก นาย

สมฺพฺนุสฺส น วาโก

นาปี กริยาปทฺกฺเชปี

สมฺพฺนุสฺส ตฺ เกทโก.^{๒๖}

“อภิ คัพท์เป็นต้นนี้มีได้แสดงกิริยา มิได้กล่าวถึงสัมพันธ์ มิได้เพิ่มบทกริยาอื่น แต่แสดงความสัมพันธ์[โดยความเป็นลักษณะ (เครื่องสังเกต) และลักษียะ (สิ่งที่ถูกสังเกต) เป็นต้น”]

ปรสมณฺวาวเสน วา อนุวาทโย กมฺมปฺวจนียา.

อีกนัยหนึ่ง อนุ คัพท์เป็นต้นชื่อว่า กัมมัมปวจนีเย โดยเนื่องด้วยชื่อในไวยากรณ์ สันสกฤตอื่น

[ชื่อว่า กัมมัมปวจนีเย เป็นอันวัตตนามตามรูปวิเคราะห์ที่กล่าวมาแล้ว และถือว่าเป็นชื่อที่ พระกัจจายนะนำมาจากไวยากรณ์สันสกฤตอันมีคัมภีร์ปาณินิเป็นต้น]

ตตฺถ อนุสฺททฺสฺส ลกฺขณฺ เสน สหฺตฺเถ หีเน จ กมฺมปฺวจนีเยสฺมณฺวา วฺตฺตา.

ในไวยากรณ์สันสกฤตอื่นนั้น ชื่อของ อนุ คัพท์ที่เรียกว่ากัมมัมปวจนีเย กล่าวไว้แล้ว

ในอรรถลักษณะ, ในอรรถของ สห ศัพท์ และในอรรถหีนะ (ทราวม) ด้วย

[ในคัมภีร์ปาณินิ (อัยยายะ ๑ ปาทะ ๔ สูตร ๘๔-๘๖) แสดงอรรถของ อนุ ศัพท์ตามลำดับว่า

-อนุ ลกฺขณ (เมื่อควรแสดงอรรถลักษณะ อนุ ศัพท์ชื่อว่า กัมมปฺปวจนีเย)

-ตติยตฺเถ (เมื่อควรแสดงอรรถของตติยาวิภัติ อนุ ศัพท์ชื่อว่า กัมมปฺปวจนีเย)

-หีนะ (เมื่อควรแสดงอรรถหีนะ อนุ ศัพท์ชื่อว่า กัมมปฺปวจนีเย)]

ยถา ปฺพพชิตมนุ ปฺพพชิสฺสุ, นทิมนฺวสิตา พาราณสี, นทียา สห อวพฺพธาติ อตฺโถ.

อนุ สารีปุตฺตํ ปญฺญา.

เช่น

ปฺพพชิตมนุ ปฺพพชิสฺสุ (ชนทั้งหลายบวชตามพระโพธิสัตว์ผู้บวชแล้ว)

นทิมนฺวสิตา พาราณสี (เมืองพาราณสีอยู่ติดกับแม่น้ำ) [ความหมายคือ ติดกับ

แม่น้ำ]

อนุ สารีปุตฺตํ ปญฺญา (ผู้มีปัญญาหย่อนกว่าพระสารีบุตร)

[ทั้งสามอุทาหรณ์เหล่านี้เป็นตัวอย่างของการใช้วิภัติที่ ๒ ในอรรถข้างต้นตามลำดับ

คำว่า ปฺพพชิตมนุ ปฺพพชิสฺสุ เป็นข้อความที่ใช้กัมมปฺปวจนีเยแทนการลงสัตตมวิภัติในอรรถลักษณะ

ซึ่งปรากฏในพระบาลีว่า

อถ โข ภิกฺขเว โส มหาชนกาโย จตุราสีติปาณสทฺสธานี เกสมสฺสุ โอหาเรตฺวา กาสายานิ
วตฺถานิ อจฺฉาเทตฺวา วิปฺสสี โพรสิตฺตํ อคารสฺมา อนคาริยํ ปฺพพชิตํ อนุ ปฺพพชิสฺสุ.^{๒๗}

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ลำดับนั้น กลุ่มชนจำนวนมาก ๘๔,๐๐๐ คนนั้นได้ปลงผมและหนวดนุ่งผ้า
ย้อมน้ำฝาดออกบวชตามพระวิปัสสีโพธิสัตว์ผู้ออกจากเรือนถึงการบรรพชาแล้ว]

การประกอบรูปศัพท์ ปฺพพชิต

ศัพท์เดิมเป็น ปฺพพชิต

ลง อํ ทุตฺติยาวิภัติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมปฺปวจนีเยยฺยตฺเต”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพพชิตมฺสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลไปมาเทสฺสปฺจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยฺยตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น ปพพชิต์

ลกขณาทิสฺส “ลกขณิตถมมุตตกฺขานภาควิจฺจาสุ ปติ ปริ อนโว”ติ ปติปริอนฺนํ กम्मปฺวจนีเย-
สณฺณา วุตฺตา.

ชื่อของ ปติ ปริ และ อนฺน ว่า กัมมปฺวจนีเย ที่ท่านกล่าวในอรรถลักษณะเป็นต้น
ย่อมมีด้วยสูตรว่า ลกขณิตถมมุตตกฺขานภาควิจฺจาสุ ปติปริอนโว (ปติ ปริ และ อนฺน ชื่อว่า กัมมป-
วจนีเย ในอรรถลักษณะ อิตถัมภูตะ ภาคะ และวิจฺจา)

[สูตรว่า ลกขณิตถมมุตตกฺขานภาควิจฺจาสุ ปติปริอนโว นี้มาจากคัมภีร์ปาณินิ (อรรถายะ ๑ ปาทะ ๔
สูตร ๙๐) อนึ่ง คำแปลของกุตติยาวิภังคที่แสดงอรรถลักษณะเป็นต้นนี้ คัมภีร์นิสสัยแปลไว้ต่างกันหลายมติ
ในที่นี้จะแปลตามความเห็นของคัมภีร์นรุตติที่ปนี (สูตร ๒๙๘)]

ลกขณฺ สฺริยฺคฺคฺมณํ ปติ ทิพฺพา ภฺกฺขา ปาตุภเวยฺยํ, รุกฺขํ ปติ วิชฺโชตเต จฺนฺโท, รุกฺขํ
ปติ รุกฺขํ อนฺน.

ในอรรถว่า ลักษณะ (เครื่องสังเกต) เช่น

สฺริยฺคฺคฺมณํ ปติ ทิพฺพา ภฺกฺขา ปาตุภเวยฺยํ (อาหารอันเป็นทิพย์พึงปรากฏเมื่อ
พระอาทิตย์ขึ้น)

รุกฺขํ ปติ วิชฺโชตเต จฺนฺโท (พระจันทร์ย่อมเปล่งแสงเฉพาะต้นไม้)

รุกฺขํ ปติ วิชฺโชตเต จฺนฺโท (พระจันทร์ย่อมเปล่งแสงแผ่ไปสู่ต้นไม้)

รุกฺขํ อนฺน วิชฺโชตเต จฺนฺโท (พระจันทร์ย่อมเปล่งแสงแผ่ไปสู่ต้นไม้)

[คำว่า ปติ ใน สฺริยฺคฺคฺมณํ ปติ ใช้แทนกิริยา สณฺณานํ กตฺวา (กระทำการหมายรู้) ส่วน ปติ ใน
รุกฺขํ ปติ ใช้แทนกิริยา ปฏฺิจฺจ (เฉพาะ) สำหรับ ปริ และ อนฺน ใช้แทนกิริยา ฝริตฺวา (แผ่ไป)]

อิตถมมุตตกฺขานเ สากฺุ เทวทฺโต มাত্রํ ปติ, มাত্রํ ปริ, มাত্রํ อนฺน.

ในอรรถอิตถัมภูตักขานะ (แสดงคุณลักษณะ) เช่น

สากฺุ เทวทฺโต มাত্রํ ปติ (เทวทตดีเฉพาะมารดา)

สากฺุ เทวทฺโต มাত্রํ ปริ (เทวทตดีเฉพาะมารดา)

สากฺุ เทวทฺโต มাত্রํ อนฺน (เทวทตดีเฉพาะมารดา)

[ศัพท์ว่า ปติ ปริ และ อนุ มีอรรถว่า อนุวาย ปฏิจจ (เฉพาะ) ตามมติของคัมภีร์นिरुद्धิตีปนี ส่วน ปทรูปสิทธิบัญญัติใหม่แปลตามพยาขยาของสิงหลว่า

สาธุ เทวทตโต มาตรํ ปติ (เทวทตตีโดยนอบน้อมมารดา)

สาธุ เทวทตโต มาตรํ ปริ (เทวทตตีโดยค้อมครองมารดา)

สาธุ เทวทตโต มาตรํ อนุ (เทวทตตีโดยคล้อยตามมารดา)

นอกจากนี้ คัมภีร์พาลาวตารถือว่ากัมมัปวจนียะมิได้แสดงอรรถพิเศษใดๆ แต่ทำให้ลงทุติยา-
วิภัตตีในอรรถของวิภัตตีอื่นเท่านั้น ซึ่งมตินี้ตรงตามคำอธิบายในไวยากรณ์สันสกฤต ดังนั้นคำว่า รุกข์ ปติ
(ปริ, อนุ) วิชฺโชตเต จनुโท จึงแปลว่า “พระจันทร์ยอมแปลงแสงในต้นไม้” โดย รุกข์ มีอรรถเหมือน รุกเข
(ในต้นไม้) แม้คำว่า สาธุ เทวทตโต มาตรํ ปติ (ปริ, อนุ) ก็แปลว่า “เทวทตตีในมารดา” โดย มาตรํ มีอรรถ
เหมือน มาตริ (ในมารดา) ตามนัยนี้พึงสัมพันธ์ว่า “รุกข์ กัมมัปวจนียะตุตตะใน ปติ ๒ ปติ กัมมัปวจนียะ ๒
จनुโท สยกัตตานิ วิชฺโชตเต ๒ วิชฺโชตเต อาชยาตบท กัตตุวาก ๒”

คำว่า อิตถมภูตักขาน มีรูปวิเคราะห์ว่า อเนน ปกาเรนาติ อิตถํ, อิตถํ ภูโต อาปนโนติ อิตถม-
ภูโต, อิตถมภูตัสส อุกขานํ อิตถมภูตักขานํ (อิตถมภูตักขานะ คือ การกล่าวบุคคลผู้ถึงคุณลักษณะอย่างนี้)
หมายถึง การกล่าวถึงผู้มีคุณลักษณะดีหรือเลวอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งในอุทาหรณ์ข้างต้นนั้น ความเป็นคนดีของ
เทวทตตีชื่อว่า อิตถัง เทวทตตีชื่อว่า อิตถมภูตตะ การกล่าวถึงความดีของคนดีของเทวทตตีชื่อว่า อิตถมภูตักขานะ
หมายถึง ความสัมพันธ์โดยที่มารดาเป็นวิสยะ (อารมณ) และเทวทตตีเป็นวิสยิ (ผู้รับอารมณ) ส่วน ปติ ศัพท์
เป็นต้นชื่อว่า อิตถมภูตักขานโชตกะ คือ ศัพท์แสดงอิตถมภูตักขานะ]

ภาค ยเทตถ มํ ปติ ลียา มํ ปริ มํ อนุ, ตํ ทียตุ.

ในอรรถภาคะ (แบ่ง) เช่น

ยเทตถ มํ ปติ ลียา, ตํ ทียตุ (ทรัพย์ใดพึงวางไว้หมายเฉพาะเราในที่นี้ ท่านจงให้
ทรัพย์นั้น)

ยเทตถ มํ ปริ ลียา, ตํ ทียตุ (ทรัพย์ใดพึงวางไว้เจาะจงเราในที่นี้ ท่านจงให้ทรัพย์
นั้น)

ยเทตถ มํ อนุ ลียา, ตํ ทียตุ (ทรัพย์ใดพึงวางไว้คล้อยตามเราในที่นี้ ท่านจงให้ทรัพย์
นั้น)

[ศัพท์ว่า ปติ ใช้แทนกิริยา ปฏิจจ (หมายเฉพาะ) ปริ ศัพท์ใช้แทนกิริยา ปฏิจจ, อุททิสฺส (เจาะจง)
ส่วน อนุ ศัพท์ใช้แทนกิริยา อนุวาย (คล้อยตาม) คำแปลข้างต้นกล่าวตามมติของคัมภีร์นिरुद्धิตีปนีที่เพิ่ม

คำว่า จปิต (วางไว้) เข้ามาในประโยคอนิยมะ ส่วนปทรูปสัทินิสสัยใหม่ แปล ปติ ปรี และ อนุ เหมือนกันว่า อเปกขาย (มองหา) ตามมตินี้แปลว่า “ทรัพย์ใดพึงมีมองหาเราในที่นี้ ท่านจงให้ทรัพย์นั้น”]

วิจฉายเค อตถมตถุ ปติ สทโท นิวิสติ, รุกขํ รุกขํ ปติ วิชฺชิตเต จนฺโท, รุกขํ รุกขํ ปรี, รุกขํ รุกขํ อนุ.

ในอรรถของวิจฉายเค (การประกอบซ้ำๆ) เช่น

อตถมตถุ ปติ สทโท นิวิสติ (ศัพท์ย่อที่ตั้งอยู่เฉพาะสู่ทุกๆ อรรถ)

รุกขํ รุกขํ ปติ วิชฺชิตเต จนฺโท (พระจันทร์ย่อส่องแสงแผ่ไปสู่ต้นไม้ทุกๆ ต้น)

รุกขํ รุกขํ ปรี วิชฺชิตเต จนฺโท (พระจันทร์ย่อส่องแสงแผ่ไปสู่ต้นไม้ทุกๆ ต้น)

รุกขํ รุกขํ อนุ วิชฺชิตเต จนฺโท (พระจันทร์ย่อส่องแสงแผ่ไปสู่ต้นไม้ทุกๆ ต้น)

[ในพากย์เหล่านี้ บทว่า ปติ ใน อตถมตถุ ปติ ใช้แทนกิริยา ปฏิจจ (เฉพาะ) ส่วน ปติ ปรี และ อนุ ในประโยคต่อมา ใช้แทนกิริยา ปริตวา (แผ่ไป)]

“อภีรภาเค”ติ อภิสส ภาคชชิตเตสุ ลกฺขณาทีสุ กมฺมปฺปวจเนยฺสญฺญา วุตฺตา. ตํ โข ปน ภวนฺตํ โคตมํ เอวํ กลฺยาณํ กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคโต, สาธุ เทวทตฺโต มาตฺรํ อภี.

ชื่อของ อภี อุปสรรคว่า กัมมปฺปวจเนยฺส กล่าวกวไว้ในอรรถมีลักษณะเป็นต้นที่ยกเว้นอรรถภาคะ (แบ่ง) ด้วยสูตรว่า อภีรภาเค (อภี อุปสรรคชื่อว่า กัมมปฺปวจเนยฺสในอรรถ นอกจากภาคะ) เช่น ตํ โข ปน ภวนฺตํ โคตมํ เอวํ กลฺยาณํ กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคโต (อนึ่ง กิตติศัพท์อันงามของพระโคตมผู้เจริญพระองค์นั้น ฟุ้งขจรไปแล้วอย่างนี้) สาธุ เทวทตฺโต มาตฺรํ อภี (เทวทัตตีเฉพาะมารดา)

[สูตรว่า อภีรภาเค ตตฺตปเป็น อภี + อภาเค ปรากฏในคัมภีร์ปาณินิ (อรรถายะ ๑ ปาทะ ๔ สูตร ๙๑)]

นิปาเต- ธิ พุราหฺมณฺสฺส หนฺตารมิจฺเจวมาที.

ในอรรถนิบาต มีอุทาหรณ์เป็นต้นอย่างนี้ว่า

ธิ พุราหฺมณฺสฺส หนฺตารํ (นำตำหนักนทำร้ายพราหมณ์)

[บทว่า ธิ เป็นนิบาตใช้แทนกิริยา ครหามิ (ตำหนัก) ใช้คุมพากย์ในประโยคนี้ บทว่า หนฺตารํ เป็น อวุตตกรรมของ ธิ นิบาต]

๒๘๘. กุวจิ ทุตฺยยา ฉฺญจันมตฺเถ.

ลนทุตฺยยาวิภตฺติในอรธขณฉฺญจันวิภตฺติ ในบางแห่ง

ทุตฺยยา อ.ทุตฺยยาวิภตฺติ โหติ ย่อมลน อตฺเถ ในอรธ ฉฺญจัน ของฉฺญจันวิภตฺติท. กุวจิ ในบางแห่ง ๒

[อรธขณวิภตฺตินามอาจเป็นไปในอรธขณวิภตฺตินามหมวดอื่น เช่น ทุตฺยยาวิภตฺติแสดงอรธขณฉฺญจันวิภตฺติหรือสัดตมวิภตฺติ ดังนี้เป็นต้น การลนวิภตฺติในอรธอื่นจากอรธทั่วไปเช่นนี้เป็นสำนวนภาษาอย่างหนึ่งเหมือน Idiom ในภาษาอังกฤษ ซึ่งเรียกอีกนัยหนึ่งว่า วิภตฺติวิปลาส คือ การสลับวิภตฺติ หมายความว่า เมื่อควรกล่าวเป็นวิภตฺติอย่างหนึ่ง แต่กลับกล่าวไว้เป็นอีกอย่างหนึ่ง]

ฉฺญจัน อตฺเถ กุวจิ ทุตฺยยาวิภตฺติ โหติ.

ลนทุตฺยยาวิภตฺติในอรธขณฉฺญจันวิภตฺติ ในบางแห่ง

อนตฺรา อภิโต ปริโต ปติ ปฏฺฐาติโยเค อย.

ทุตฺยยาวิภตฺตินี้ย่อมลนในที่ประกอบด้วย อนตฺรา (ระหว่าง), อภิโต (ภายใน), ปริโต (โดยรอบ), ปติ (ใกล้) และ ปติ บทหน้า ภา ธาตุ (ปรากฏ)

[คำว่า ปฏฺฐาติ มาจาก ปติ บทหน้า + ภา ธาตุ + ตี ปัจจัย ปัจจัยคือ ตี นี้เรียกว่า ธาตุเนเทศ คือ ปัจจัยแสดงธาตุ หมายความว่า ระบุความเป็นธาตุนั้นๆ โดยไม่ได้แสดงสาธนะเหมือนบทกิตฺกัโดยทั่วไป]

อนตฺรา จ ราชคหํ อนตฺรา จ นาลนํ อทฺธานมคฺคปฏฺฐิปนโน, ราชคหสฺส จ นาพฺนทาย จ มชฺฌตฺติ อตฺโถ. อภิโต คามํ วสตี, ปริโต คามํ วสตี, นที เทรณชฺรํ ปติ. เทรณชฺราย นทฺยาสมีเปตี อตฺโถ. ปฏฺฐิภนฺตุ ตํ จุนฺท โพชฌนฺดา, อุปมา มํ ปฏฺฐิภาตี. อุปมา มยฺหํ อุปฺญชฺหตีตี อตฺโถ.

เช่น

อนตฺรา จ ราชคหํ อนตฺรา จ นาลนํ อทฺธานมคฺคปฏฺฐิปนโน (เสด็จดำเนินสู่หนทางไกลระหว่างเมืองราชคฤห์กับเมืองนาลันทา) ความหมายคือ ในท่ามกลางแห่งเมืองราชคฤห์และเมืองนาลันทา

อภิโต คามํ วสตี (ย่อมอยู่ภายในแห่งหมู่บ้าน)

ปริโต คามํ วสตี (ย่อมอยู่โดยรอบแห่งหมู่บ้าน)

นที เหนรณชรั ปติ (ในที่ใกล้แม่น้ำเนรณชรา) ความหมายคือ ในที่ใกล้
แห่งแม่น้ำเนรณชรา

ปฏิกษณตุ ตั จุนท โพชฌงคา (ดูกรจุนทะ โพชฌงคังจงปรากฏ[แก่ญาณ]ของเธอ)
อุปมา มั ปฏิกษติ (การเปรียบเทียบย่อมปรากฏ[แก่ญาณ]ของข้าพเจ้า)
ความหมายคือ การเปรียบเทียบย่อมปรากฏ[แก่ญาณ]ของข้าพระองค์

การประกอบรูปศัพท์ ราชคห

ศัพท์เดิมเป็น ราชคห

ลง อํ ทศยวิภัตติ เอกภจันโนรธของฉนฺฐีวิภัตติด้วยสูตรว่า “กวจิ ทศยวิภตติ ฉนฺฐีนิมตเถ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺสปุจฺยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น ราชคห

ในคำว่า อุปมา มั ปฏิกษติ คัมภีร์นี้กล่าวว่าลงทศยวิภัตติในอรรถของฉนฺฐีวิภัตติ โดยเพิ่มทว่า
ฉานสฺส (แก่ญาณ) เข้ามา แต่ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกากล่าวว่าลงทศยวิภัตติในอรรถสัมปทานโดยจัดเป็น
กัมมปจฺวณียะ ดังสารกกล่าววว่า

อุปมา มั อวฺโส สาริปฺตฺต ปฏิกษติ มยฺหํ อวฺโส สาริปฺตฺต อุปมา อุปฺภฺจติ. เอกํ อุปมํ วตฺตฺ-
กาโม อหนฺติ อธิปฺปาโย. ปฏิกษตุ ตนฺติ ตฺยฺหํ ปฏิกษตุ อุปฺภฺจตุ. วทตฺวณฺติ อธิปฺปาโย.^{๒๘}

คำว่า อุปมา มั อวฺโส สาริปฺตฺต ปฏิกษติ แปลว่า ดูกรสาริปฺตฺตผู้มีอายุ การเปรียบเทียบ
ย่อมปรากฏแก่ข้าพเจ้า ความหมายคือ ข้าพเจ้าต้องการจะกล่าวการเปรียบเทียบ

คำว่า ปฏิกษตุ ตั แปลว่า จงปรากฏแก่ท่าน ความหมายคือ ท่านจงกล่าวเถิด

มั ตนฺติ จ อุปโยคฺวณฺ ปฏิสทฺทโยเคน. อตฺถโถ ปน สมฺปทานเมวาทิ อาห “มยฺหํ ตฺยฺหนฺ”ติ จ.^{๒๙}

คำว่า มั ตั ลงทศยวิภัตติ เพราะประกอบด้วย ปฏิ ศัพท์ แต่มีความหมายเป็นสัมปทาน
เท่านั้น ดังนั้นท่านจึงกล่าวว่า มยฺหํ (แก่เรา) ตฺยฺหํ (แก่ท่าน)

อนึ่ง ในอรรถกถาของมารตฺตชนฺยสูตรมีอุทาหรณ์ว่า

สุธฺมมายาภิโต สภนฺติ สุธฺมมา ย สภาย สมิเป.^{๓๐}

พระดำรัสว่า สุธฺมมายาภิโต สภํ แปลว่า ในที่ใกล้แห่งสภาชื่อว่า สุธฺมมา

คำว่า อภิโต ในประโยคนี้อรรถว่า “ในที่ไกล” ดังที่คัมภีร์อรรถกถาได้อธิบายไว้ว่า สมเป ส่วน
สภ เป็นศัพท์ที่ลงทุติยวิภัติในที่ประกอบด้วย อภิโต

ในคัมภีร์ก็แจกแจงสุดตัตถะได้กล่าวสรุปความในสูตรนี้ว่า

อนตรา ปติ อภิโต

ปริโต ปฏิภาทหิ

โยเค ฉฏฺฐยตฺเถ ทุติยา

พหฺวาริเกน จาวรฺธี.^{๓๑}

“ทุติยวิภัตติย่อมลงในอรรถฉฏฐี ในที่ประกอบด้วย อนตรา, ปติ, อภิโต, ปริโต
และ ปติ บทหน้า ภา ธาตุ เป็นต้น และลงทุติยวิภัตติในอรรถอปาทาน ด้วยศัพท์
พหูพจน์ที่เกินมาว่า ฉฏฐีนํ”

ข้อความในคาถาข้างต้นว่า “และลงทุติยวิภัตติในอรรถอปาทาน ด้วยศัพท์พหูพจน์ที่เกินมา” หมายความว่า เมื่อควรกล่าวเป็นรูปเอกพจน์ว่า ฉฏฐิยา อตฺเถ แต่ท่านกล่าวเป็นรูปพหูพจน์ว่า ฉฏฐีนมตฺเถ เพื่อแสดงข้อความที่สูตรนี้ได้กล่าวไว้ว่า ทุติยวิภัตติย่อมลงในอรรถอปาทานได้อีกด้วย เช่น ปุพฺเพน คามํ รมณีนํ วนํ (ปานารีนรมย์ในทิศตะวันออกจากหมู่บ้าน) บทว่า คามํ (จากหมู่บ้าน) ลงทุติยวิภัตติในอรรถอปาทาน ด้วยศัพท์พหูพจน์ที่เกินมา[ว่า ฉฏฐีนํ] ในสูตรนี้]

“กวจิ, ทศยา, อตเถ”ติ จ วตเตเต.

บทว่า กวจิ (ในบางแห่ง) บทว่า ทศยา (ทศยาริวัตติ) และบทว่า อตเถ (ในอรรถ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๙๐. ตติยาสตมมีนญจ.

ลงทศยาริวัตติในอรรถของตติยาริวัตติและสัตตมมีริวัตติ ในบางแห่ง

ทศยา อ.ทศยาริวัตติ โหติ ย่อมลง อตเถ ในอรรถ ตติยาสตมมีนํ ของตติยาริวัตติและสัตตมมีริวัตติท. กวจิ ในบางแห่ง ๒

ตติยาสตมมีนตเถ กวจิ ลิงคมา ทศยาริวัตติ โหติ.

ลงทศยาริวัตติทำยนามศัพท์ในอรรถของตติยาริวัตติและสัตตมมีริวัตติ ในบางแห่ง

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุเคราะห์ คือ ดึงทศยาริวัตติจากสูตรว่า กวจิ ทศยา ญจันตเถ มาไว้ในสูตรนี้]

ตติยตเถ สเจ มํ นาลปิสสติ, ตวญจ มํ นาภิภาสสิ, วินา สทฐมมํ กุโต สุขํ, อุปายมนตเรน น อตถสิทฺธิ.

ลงทศยาริวัตติในอรรถของตติยาริวัตติ เช่น

สเจ มํ นาลปิสสติ (ถ้าเขาจะไม่พูดกับเรา)

ตวญจ มํ นาภิภาสสิ (และถ้าท่านยอมไม่พูดกับเรา)

วินา สทฐมมํ กุโต สุขํ (ความสุขเว้นจากพระสังฆธรรมจักมีแต่ไหน)

อุปายมนตเรน น อตถสิทฺธิ (ประโยชน์อันสำเร็จยอมไม่มีด้วยการเว้นจากอุปาย)

การประกอบรูปศัพท์ มํ

ศัพท์เดิมเป็น อมฺห

ลง อํ ทศยาริวัตติ เอกพจน์ในอรรถของตติยาริวัตติด้วยสูตรว่า “ตติยาสตมมีนญจ”

ในเพราะ อํ ริวัตติ แปลง อมฺห ศัพท์กับ อํ เป็น มํ ด้วยสูตรว่า “ตมมฺหิ”

สำเร็จรูปเป็น มํ

[อรรถของตติยาริวัตติในสูตรนี้อาจแปลว่า “กับ” หรือ “ด้วย” ตามความเหมาะสม หรืออาจแปล

โดยอรรถว่า “จาก” ตามความเหมาะสมทางภาษา]

**สตุตตมียตุเถ กाले อุปानुชฌาวสสุส ปโยเค อธิสิญฺจาวसानํ ปโยเค ตปฺปานจาเร จ
ทุตฺติยา.**

ลงทุตฺติยาวิภัตฺติในอรรถของสตุตตมียวิภัตฺติ ในกาล ในการประกอบ วสธาตุ ซึ่งมี อุป
อนุ อธิ และ อา เป็นบทหน้า, ในการประกอบ สิธาตุ จาธาตุ และวสธาตุ ซึ่งมี อธิ เป็นบทหน้า และ
ในอรรถการตีพิมพ์และการเที่ยวไปในสถานที่นั้น

กาลे ตา- ปุพฺพพณฺหสมยํ นิวาเสตฺวา, เอกํ สมยํ ภควา, อิมํ รตฺตํ จตฺตาโร มหาราชาโน.

ลำดับแรก การลงทุตฺติยาวิภัตฺติในกาล เช่น

ปุพฺพพณฺหสมยํ นิวาเสตฺวา (นั่งแล้วในเวลาเช้า)

เอกํ สมยํ ภควา (ในสมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาค)

อิมํ รตฺตํ จตฺตาโร มหาราชาโน (ในราตรีนี้นี้ ท้าวมหาราชทั้งสิ้น)

**อุปาธิปุพฺพสฺส วสธาตุสฺส ปโยเค- คามํ อุปวสฺติ, คามํ อนุวสฺติ, วิหารํ อธิวสฺติ, คามํ
อาวสฺติ, อคารํ อชฌาวสฺติ.**

ในการประกอบ วส ธาตุ ซึ่งมี อุป อุปสรรคเป็นต้นเป็นบทหน้า เช่น

คามํ อุปวสฺติ (ย่อมอยู่ในหมู่บ้าน)

คามํ อนุวสฺติ (ย่อมอยู่ในหมู่บ้าน)

วิหารํ อธิวสฺติ (ย่อมอยู่ในวิหาร)

คามํ อาวสฺติ (ย่อมอยู่ในหมู่บ้าน)

อคารํ อชฌาวสฺติ (ย่อมาอาศัยอยู่ในเรือน)

[คำว่า อชฌาวสฺติ มาจาก อธิ บทหน้า + อา บทหน้า + วส ธาตุ + ติ วิภัตฺติ มีความหมาย ๒
อย่าง คือ “อยู่” หรือ “ปกครองอยู่” โดยนัยแรก อธิ อุปสรรคไม่มีอรรถพิเศษ ส่วนนัยหลังมีอรรถว่า อภิ-
ภวิตฺวา (ครอบงำ) ดังอุทาหรณ์ในพระบาลีว่า อุกกญฺจ อชฌาวสฺติ แปลว่า “อยู่ในเมืองอูกกญฺฐะ” หรือ “ปกครอง
ในเมืองอูกกญฺฐะ” มีสาธกกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า

อุกกญฺจ อชฌาวสฺตฺติ อุกกญฺจนามเก นคเร วสฺติ, อภิภวิตฺวา वा อาวสฺติ.^{๓๒}

พระดำรัสว่า อุกกัญจํ อชฌมาสติ แปลว่า อยู่ในเมืองชื่อว่า อุกกัญจระ หรือปกครองอยู่ในเมือง
ชื่อว่า อุกกัญจระ]

ตถา ปถวี อธิเสสฺสติ, คามํ อธิติฏฺฐติ, คามํ อชฌมาสติ.

นอกจากนั้น ฟังทราบอุทาหรณ์ว่า

ปจฺวี อธิเสสฺสติ (จักนอนบนแผ่นดิน)

คามํ อธิติฏฺฐติ (ยอมยืนอยู่ในหมู่บ้าน)

คามํ อชฌมาสติ (ยอมอาศัยอยู่ในหมู่บ้าน)

ตปฺปานจาเรสุ- นที ปิวติ, คามํ จรติ อิจฺจาติ.

ในอรรถการตีพิมพ์และการเที่ยวไปในสถานที่นั้น มีอุทาหรณ์เป็นต้นว่า

นที ปิวติ (ยอมตีพิมพ์ในแม่น้ำ)

คามํ จรติ (ยอมเที่ยวไปในหมู่บ้าน)

ฟังทราบอย่างนี้เป็นต้น

[ในคัมภีร์ก็กระจายนสุตตัตถะกล่าวสรุปความในสูตรนี้ว่า

ลป-ภาสนุตเรน-วินา-

ตยาทีโยเค สหาทีเก

กาเล ตปฺปานจาเรสุ

อุปานวชฌมาสสฺส จ

อธิ-สี-จาธาตุนญจ

โยเค ภูมฺเม ทฺตียกา.^{๓๓}

“กัถยาวิภัตติยอมลงในอรรถสหาทีโยคะ ในที่ประกอบด้วย ลป ธาตุ ภาส ธาตุ
อนุตเรน ศัพท์ และ วินา ศัพท์ เป็นต้น ย่อมลงในอรรถอาธาระในกาลเวลา, ในการ
ตีพิมพ์ และการเที่ยวไปในสถานที่นั้น ในการประกอบแห่ง วส ธาตุที่มี อุป อนุ อธิ และ
อา เป็นบทหน้า และในการประกอบแห่ง สี ธาตุ และ จา ธาตุที่มี อธิ เป็นบทหน้า”]

กสุมิ อตเถ ตติยา.

ลงตติยาวิภัตติในอรรถอะไร

๒๙๑. กรณ ตติยา.

ลงตติยาวิภัตติในกรณการก

ตติยา อ.ตติยาวิภัตติ โหติ ย่อมลง กรณ ในกรณการก ฯ

กรณการเก ตติยาวิภตติ โหติ.

ลงตติยาวิภัตติในกรณการก

กั กรณ.

กรณการกคืออะไร

๒๙๒. เยน วา กิริยเต ตั กรณ

บุคคลย่อมกระทำด้วยการกใดก็ดี การกนั้นชื่อว่า กรณะ

กตฺตา อ.ผู้กระทำ กิริยเต ย่อมกระทำ เยน การเคน วา ด้วยการกใดก็ดี ๕ ตั การกั อ.การกนั้น กรณั ชื่อว่า กรณะ ๕

เยน วา กตฺตา อุปกรณญฺเตน วตฺตุนา กุริยํ อพฺยวธาเนน กโรติ, เยน วา วิกโรติ, เยน วา ปาปฺณาติ, ตั การกั กรณสณฺณํ โหติ.

กัตตาย่อมกระทำกิริยาด้วยการกอันเป็นวัตถุที่เป็นเครื่องมือใด โดยไม่มีระหว่าง คั้นหรือยอมทำให้เปลี่ยนแปลงด้วยการกใด หรือยอมถึงด้วยการกใด การกนั้นชื่อว่า กรณการก

[ฉบับพม่าบางฉบับมีรูปเป็น เยน วา กิริยเต ตั กรณ โดย กิริยเต เป็นกรรมวาจก รูปนี้ไม่สมควร เพราะไม่สอดคล้องกับคำอธิบายในวุตติว่า กโรติ ซึ่งเป็นกัตตฺวาจก

วา ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อรรถกถาวิภยปะนะ คือ รวบรวมเนื้อความอื่นซึ่งในที่นี้คือ วิกโรติ และ ปาปฺณาติ ในวุตติจึงอธิบายว่า เยน วา ๕เปฯ กโรติ, เยน วา วิกโรติ, เยน วา ปาปฺณาติ (กัตตาย่อมกระทำ กิริยาด้วยการกใด หรือยอมทำให้เปลี่ยนแปลงด้วยการกใด หรือยอมถึงด้วยการกใด) ข้อความนี้แสดงถึงกรณการก ๓ อย่างเหมือนกรรมการก คือ นิพพัตติกรณะ วิกติกรณะ และปัตติกรณะ

คำว่า อพฺยวธาเนน (โดยไม่มีระหว่าง) หมายความว่า กรณะเป็นเครื่องมือของกัตตฺตาซึ่งเนื่องด้วย กิริยาเสมอ ทุกขณะที่กัตตฺตาทำกิริยาต้องมีกรณะเป็นเครื่องอุปถัมภ์อย่างแน่นนอน เช่น หตฺเถน กมฺมํ กโรติ (ทำงานด้วยมือ) ทุกขณะที่ทำงานต้องมีมือเป็นเครื่องอุปถัมภ์การทำงาน จะปราศจากมือไม่ได้ ดังคัมภีร์ เกทจินดาอธิบายว่า

ยั กุริยาสาธเน กตฺตุ-

ปการั’ติสเยน ตั

กรณั กตฺตุโตญฺเณส-

มธิกนฺติ มุฑิริตั.^{๓๔}

“กรณการก คือ การกที่เป็นเครื่องมือช่วยให้กัตตฺการกทำกิริยาโดยสะดวก และเป็นใหญ่กว่าการกอื่นนอกจากกัตตฺการก”]

กรียเต อเนนาติ กรณั

กรียาย่อมถูกรกระทำด้วยการกันี้ เหตุนี้การกันั้นชื่อว่า กรณะ (เครื่องกระทำ)

[รูปวิเคราะห์ว่า กรียเต อเนนาติ กรณั เป็นกรณสาธนะที่มีกรรมวาจกเป็นห้อง เพราะรูปว่า กรียเต เป็นบทกรรม จึงเรียกว่า กัมมคัพภกรณสาธนะ แต่เนื่องจากรูปว่า กยิรเต ใน สูตรว่า “เยน วา กยิรเต ตั กรณั” เป็นกัตตุวาจก ดังวุตติได้อธิบายว่า กโรติ บทนี้จึงอาจวิเคราะห์เป็นกรณสาธนะที่มีกัตตุวาจกเป็นห้อง (กัตตุคัพภกรณสาธนะ) ว่า กโรติ เตนาติ กรณั (กัตตาย่อมกระทำด้วยการกันี้ เหตุนี้การกันั้นชื่อว่า กรณะ) รูปวิเคราะห์หลังนี้พบในปทรูปสิทธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๒๙๑)]

เอตถ จ สติปิ สพุพการกานั กุริยาสาธกตเต “เยน วา กยิรเต”ติ วิเสเสตฺวา วจัน กตตุ ปกรณญเตสุ การเกสุ สาธกตมสเสว คหณตถั.

อนึ่ง เมื่อการกัทั้งปวงทำกรียาให้สำเร็จได้ การกล่าวจะจงว่า เยน วา กยิรเต (บุคคลย่อมกระทำด้วยการกัใดก็ดี) ในสูตรนี้มีประโยชน์เพื่อถ้อยเอากการกัซึ่งทำให้กรียา[นั้น]สำเร็จ ได้ดีกว่าการกั[อื่น]ซึ่งเป็นเครื่องมือของกัตตา

[การกัต่าง ๆ ซึ่งสัมพันธ์เข้าในกรียานั้น ต่างช่วยทำกรียาให้สำเร็จ แต่กรณการกัเป็นการกัที่ช่วย กรียากระทำโดยตรงกว่า กรรมการกัเป็นต้น ๔ อย่างโดยยกเว้นกัตตุการกัที่เป็นผู้ทำกรียาจริง ๆ]

วุตตญจ

“ยสฺส สพุพวิเสเสน

กุริยาสิสิทธิเหตุตา

สมุภาวียติ ตั วุตตัม

กรณั นาม การกณ”ติ.

สมจริงดังคำกล่าวไว้[ในคัมภีร์มัชฌูสา]ว่า

“การกัใดย่อมถูกชมเชยว่าเป็นเหตุให้กรียาสำเร็จดีกว่าการกัทั้งปวง การกันั้นเรียกว่า กรณะ”

ต้ ปน ทูวิธั อชฺฆตตติกาหิรวเสน.

กรณการกันั้นมี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นอชฺฆตตติกรณะ และพาหิรกรณะ

[อชฺฆตตติกรณะ คือ อวัยวะต่าง ๆ ของร่างกายคน ส่วนพาหิรกรณะ คือ อุปกรณ์เครื่องมือต่าง ๆ ปทรูปสิทธิฎีกาแสดงรูปวิเคราะห์ว่า อชฺฆตเต ภาว อชฺฆตตติกั (กรณะที่มีในภายใน[ร่างกาย]ชื่อว่า

อชฌัตติกะ), พหิ ภวํ พาทิรํ (กรณีที่มีในภายนอก ชื่อว่า พาทิระ) ตามนัยนี้ลง อีก ปัจจัยท้าย อชฌัตต ศัพท์ในภวตัทธิต และลง อิรณฺ ปัจจัยท้าย พหิ ศัพท์

โดยเหตุที่ฉบับสังขลามีรูปเป็น พาทิย และไวยากรณ์สันสกฤตก็ปรากฏรูปว่า พาทิย อาจารย์บาง ท่านจึงเห็นว่ารูปที่ถูกต้องควรเป็นรูปว่า พาทิย โดยลง อีย ปัจจัยท้าย พห ศัพท์ในภวตัทธิต ดังอุทาหรณ์ ว่า ปณฺจวคฺเค ภวา ปณฺจวคฺคิยา (ปณฺจวคฺค ศัพท์ + อีย ปัจจัย) ส่วนรูปว่า พาทิร ที่ลง อิรณฺ ปัจจัย พบใน คัมภีร์อิหราน์ปีที่ปีกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๗๐๓)]

ยถา หตฺเถน กมฺมํ กโรติ, จกฺขุณา รูปํ ปสฺสตี, มนฺสา ฐมฺมํ วิณฺฌาย, ทาตฺเตน วิหโย ลฺนาตี, อคฺคิณา กุฎฺฐิ ฌาเปตี.

เช่น

หตฺเถน กมฺมํ กโรติ (ย่อมกระทำงานด้วยมือ)

จกฺขุณา รูปํ ปสฺสตี (ย่อมเห็นรูปด้วยตา)

มนฺสา ฐมฺมํ วิณฺฌาย (รู้ธรรมด้วยใจแล้ว)

ทาตฺเตน วิหโย ลฺนาตี (ย่อมเกี่ยวข้าวด้วยเคียว)

อคฺคิณา กุฎฺฐิ ฌาเปตี (เผากุฎฐิด้วยไฟ)

การประกอบรูปศัพท์ หตฺเถน

ศัพท์เดิมเป็น หตฺถ

ให้ หตฺถ ชื่อว่า กรณฺเ ด้วยสูตรว่า “เยน วา กยิเรเต ตํ กรณฺเ”

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรณฺเ ตติยา”

แปลง นา ท้าย อ การันต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า “อโต เหน”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺสปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น หตฺเถน

“ตติยา”ติ อธิกาโร.

บทว่า ตติยา เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่างๆ]

๒๙๓. กตฺตริ จ.

ลงตติยาวิภัตติในกัตตุการก และในการกอื่นๆ

ตติยา อ.ตติยาวิภัตติ โหติ ย่อมลง กตฺตริ จ ในกัตตุการก ด้วย ๒

กตฺตริ จ การเก ลิงคฺมหา ตติยาวิภตฺติ โหติ.

ลงตติยาวิภัตติท้ายนามศัพท์ในกัตตุการก และในการกอื่นๆ

ในวุตติของสูตรนี้ท่านอธิบาย กตฺตริ ว่า กตฺตริ การเก (ในกัตตุการก) ไม่ได้อธิบายว่า กตฺตริ อตฺเถ (ในอรรถกัถา) แม้ในสูตร ๒๙๑ ว่า กรณฺ ตติยา ท่านก็กล่าวไว้ในวุตติว่า กรณการเก (ในกรณการก) ไม่อธิบายว่า กรณตฺเถ (ในอรรถกรณะ) ตามนัยนี้ท่านให้ลงตติยาวิภัตติในศัพท์ที่เป็นกัตตุการกหรือกรณการก มิใช่ลงตติยาวิภัตติในอรรถกัถาหรือกรณะ เพราะตติยาวิภัตติเป็นเพียงโชตคศัพท์ที่แสดงอรรถกรณะซึ่งมีอยู่ในศัพท์ให้ปรากฏชัดเท่านั้น หมายความว่า วิภัตตินามมิใช่วาทกที่สามารถแสดงอรรถกรณเป็นต้นได้ เปรียบได้กับประทีปที่ส่องอรุณเหล่านั้น ซึ่งมีอยู่ในนามศัพท์ให้ประจักษ์ มติข้างต้นนี้เป็นสมานวาทะในคัมภีร์ ไวยากรณ์ทั้งหลายที่เห็นว่า วาทก ศัพท์ คือ ศัพท์ที่แสดงอรรถได้มี ๔ อย่างเท่านั้น คือ สมาส ตัทธิต อาชยาต และกิตก์ ตามความเห็นนี้ไม่ควรแปลสูตรนี้ว่า “ลงตติยาวิภัตติในอรรถกัถา”

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์สัททถกเกทจินตาวา

วิชฺขมาโนปิ สุกฺกาทิ

ยถา ทีปาทีเก สติ

พฺยตฺตีมายาติ กมฺมาทิ-

อตฺถเ อเว วิภตฺติยฺ.^{๓๔}

“วัตถุที่สีขาวเป็นต้นย่อมถึงความปรากฏเมื่อมีประทีปเป็นต้น ฉนฺได อรรถกรณ
เป็นต้นก็ถึงความปรากฏเมื่อมีวิภัตติเป็นต้น ฉนฺนินฺ”]

จคฺคฺคณฺน อิตถมฺภูตลฺกฺขณฺน กุริยาปวคฺเค ปุพฺพสทิสสฺมนฺตถกฺลหฺนิปุณฺนมิสฺสกฺสขิลตฺถาทิ-
โยเค กาลทฺธาเนสุ ปจฺจตฺตกมฺมตฺถปญฺจมียตฺถาทิสฺสุ จ ตติยา.

ด้วย จ ศัพท์ ลงตติยาวิภัตติในอรรถอิตถัมภูตลักขณะ (ลักษณะอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง), ในกิริยาปวคคะ (การทำกริยาให้สำเร็จโดยรวดเร็ว), ในที่ประกอบด้วย ปุพฺพ ศัพท์ สทิส

ศัพท์ สม ศัพท์ ศัพท์ที่มีอรรถว่า อุณ (หย่อน) กลห ศัพท์ นิปुณ ศัพท์ มิสสก ศัพท์ สขิล ศัพท์
และ อตุถ ศัพท์เป็นต้น, ในระยะเวลาและหนทาง และในอรรถของปฐมาวิภัติ ทุตติยาวิภัติ ปัญจมี
วิภัติ เป็นต้น

โก จ กตฺตา.

อนึ่ง กัตตาคืออะไร

๒๙๔. โย กโรติ ส กตฺตา.

การกโดยย่อมกระทำ การกนั้นชื่อว่า กัตตา

โย การโก อ.การกใด กโรติ ย่อมกระทำ ฯ ส การโก อ.การกนั้น กตฺตา ชื่อว่า กัตตา ฯ

โย กุริยํ อตฺตปฺปธานโน หุตฺวา กโรติ, โส กตฺตฺสญฺโฆ โหติ.

การกใดมีตนเองเป็นประธานกระทำกิริยา การกนั้น มีชื่อว่า กัตตา

[คำว่า กตฺตา ในสูตรแปลตามศัพท์ว่า “ชื่อว่ากัตตา” ไม่ต้องแปลว่า “มีชื่อว่ากัตตา” เพราะคำนี้ไม่ใช่ พหูพพีหิสมาส หรืออัสนัตถิตัทธิตที่ ต้องแปลว่า “มี” ในวุตติท่านอธิบายเป็นรูปพหูพพีหิสมาสว่า กตฺตฺสญฺโฆ (มีชื่อว่ากัตตา) เพื่อแสดงว่า กตฺตา เป็นนามศัพท์ คือ ศัพท์ที่ระบุชื่อ จึงแปลว่า “ชื่อว่า กัตตา” ไม่แปลว่า “เป็นผู้กระทำ” ถ้าบพว่า กตฺตา แปลว่า “ผู้กระทำ” จัดว่าเป็นกริยาศัพท์ คือ ศัพท์ระบุถึงกิริยาอาการ บางแห่งก็แปลได้เช่นนั้นตามฐานะ แต่ในที่นี้ต้องแปลในลักษณะของนามศัพท์เท่านั้น เพราะสูตรนี้เป็นสังญาสูตร พึงทราบข้อความนี้ในสังญาสูตรทั้งหมด]

โส ติวโร สุทฺธกตฺตา เหตุกตฺตา กมฺมกตฺตาติ.

กัตตานั้น มี ๓ อย่างคือ สุทฺธกัตตา เหตุกัตตา และกรรมกัตตา

ตตฺถ โย สยเมว กุริยํ กโรติ, โส สุทฺธกตฺตา.

ในบรรดากัตตาทั้ง ๓ อย่างนั้น กัตตาโดยย่อมกระทำกิริยาด้วยตนเองนั้นเทียว กัตตานั้น ชื่อว่า สุทฺธกัตตา

[สุทฺธกัตตา คือ กัตตาล้วนๆ ที่ไม่มีวิเสสนะคือ เหตุ และ กมฺม ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า สุทฺโธ กตฺตา สุทฺธกตฺตา (สุทฺธกัตตา คือ กัตตาล้วนๆ) หมายความว่า เป็นผู้ทำกิริยาจริงๆ ไม่เหมือนเหตุกัตตาที่ใช้คนอื่นให้ทำ และไม่ใช้กรรมกัตตาที่มีรูปเป็นกรรม เช่น บุริส ศัพท์ในประโยคว่า บุริโส มคฺคํ คจฺจติ (บุรุษไปสู่หนทาง) และ ชิน ศัพท์ในประโยคว่า ชินเนน เทสิโต ธมฺโม (พระธรรมอันพระชินเจ้าทรงแสดงแล้ว)

คัมภีร์นโรตติที่ปนี (สูตร ๓๐๕) เรียกกัตตาประเภทนี้ว่า สยฺกตฺตา คือ ผู้ทำกิริยาด้วยตนเอง

สนามหลวงใช้เป็น สยกตฺตา โดยลบนิกคหิตใน ย]

โย อณฺณ กาคฺ์ สมตฺถํ อกโรนฺตํ กมฺมฺนิ โยเชติ, โส เหตุกตฺตา.

กตฺตาไดยังบุคคลอื่นผู้สามารถกระทำ[แต่]ยังมีได้กระทำให้ทำงาน กตฺตานัน
ชื่อว่า เหตุกตฺตา

[คำว่า เหตุกตฺตา คือ กตฺตา (ผู้ทำกริยาใช้) ที่เป็นเหตุให้คนอื่นทำกริยา มีรูปวิเคราะห์ว่า เหตุ จ โส
กตฺตา จาติ เหตุกตฺตา (เหตุกตฺตา คือ กตฺตาที่เป็นเหตุ)

คำว่า อกโรนฺตํ (แต่ยังมีได้กระทำ) หมายความว่า ผู้นั้นยังไม่ได้ทำงานนั้น กตฺตาจึงต้องใช้ให้ไป
ทำ ถ้าทำแล้วก็ไม่ต้องใช้]

ยถา คนฺตุ สมตฺถโถ เทวทตฺโต, ตมณฺโณ ปโยเชติ “คมยติ เทวทตฺตฺน”ติ.

เช่น

คนฺตุ สมตฺถโถ เทวทตฺโต, ตมณฺโณ ปโยเชติ (เทวทตฺตสามารถเพื่อไป คนอื่นยอมใช้
เทวทตฺตนั้น) ประโยคว่า คมยติ เทวทตฺตํ (ยอมให้เทวทตฺตให้ไป) [ยอมสำเร็จ]

[เมื่อผู้ถูกใช้เป็นผู้สามารถทำกริยานั้นได้ จึงมีผู้ใช้ให้ไปทำ ในทำนองเดียวกันนี้ ประโยคเหตุ-
กตฺตฺวาจากอื่นจึงเกิดขึ้นได้]

**ยํ ปน ตตฺถ ตตฺถ “คจฺฉติ เทวทตฺโต, ตมณฺโณ ปโยชยติ คมยติ เทวทตฺตฺน”ติ เหตุวตฺถ-
นิตฺสสนฺ, ตมปิ สามตฺถิตฺยทฺสสนวเสน วุตฺตฺนติ คเหตุพฺพ.**

การแสดงเนื้อความของเหตุว่า คจฺฉติ เทวทตฺโต (เทวทตฺตไปอยู่), ตมณฺโณ ปโยเชติ
(บุคคลอื่นใช้เทวทตฺตนั้น) คมยติ เทวทตฺตํ (ยอมให้เทวทตฺตให้ไป) ที่มีอยู่ในที่นั้นๆ อันใดมีอยู่ การ
แสดงเนื้อความของเหตุนั้น ฟังทราบว่ากล่าวไว้โดยเนื่องด้วยการแสดงความเป็นผู้สามารถ

[ประโยคว่า คจฺฉติ เทวทตฺโต มิใช่ประโยคกตฺตฺวาจากที่แสดงว่าเทวทตฺตกำลังไปอยู่จริงๆ และประโยค
ว่า ตมณฺโณ ปโยเชติ ก็มีใช่ประโยคเหตุกตฺตฺวาจากที่เป็นอุทาหรณ์ในเรื่องนี้ การที่ท่านแสดงไว้ในที่นี้ก็เพื่อบอก
ให้ทราบว่า เทวทตฺตเป็นผู้มีความสามารถในการไป จึงมีผู้ใช้ให้ไป ดังที่ท่านเขียนเป็นประโยคเหตุกตฺตฺวาจาก
ตามมาว่า คมยติ เทวทตฺต]

อภยถา ยทิ สยเมว คจฺฉติ, กิ ตตฺถ ปโยชกพฺยาปาเรน.

มิฉะนั้นแล้ว หากว่าเขาไปด้วยตนเองนั้นเที่ยว ประโยชน์อะไรจะมีด้วยความพยายามของผู้ใช้ในการไปนั้น

[เมื่อไปเองได้ ทำไมจะต้องใช้ให้ไป ดังนั้น คำว่า คจฺฉติ ในประโยคว่า คจฺฉติ เทวทฺโต จึงไม่ใช่หมายถึง “กิริยาไป” แต่หมายถึง “สามารถไปได้”]

“อกโรนฺตํ พเลน การยติ, ปาสาณํ อฏฺฐจาปยติ”ติอาทิกญจ น สิขฺเขยย.

ประโยคเป็นต้นว่า “บุคคลใช้ผู้ที่ยังมิได้กระทำให้กระทำด้วยกำลัง บุคคลยังก่อนหินให้ตั้งขึ้น” ก็ไม่พึงสำเร็จได้

[ประโยคนี้อต่อเนื่องจากประโยคก่อน กล่าวคือ ถ้าในประโยคว่า คจฺฉติ เทวทฺโต หมายถึง เทวทฺโตไปเอง ประโยคที่แสดงการบังคับเทวทฺโตผู้ไม่ยอมไปให้ไปว่า “อกโรนฺตํ พเลน การยติ” (ใช้ผู้ที่ยังมิได้กระทำให้กระทำด้วยกำลัง) ก็จะเกิดขึ้นไม่ได้ แต่ในประโยคดังกล่าวมิใช่ใช้ในภาษาบาลี เช่น ยมฺมทฺโต เทวทฺตํ พเลน การยติ (ยมฺมทฺตํใช้เทวทฺตํให้กระทำด้วยกำลัง) ดังนั้น คำว่า คจฺฉติ จึงหมายถึงความสามารถในการไป ไม่ใช่กิริยาไปจริง ๆ นอกจากนี้ ประโยคว่า ปาสาณํ อฏฺฐจาปยติ (ยังก่อนหินให้ตั้งขึ้น) แม้จะไม่มีประโยคที่แสดงว่า ปาสาณํ อฏฺฐจฺหติ (ก่อนหินยอมตั้งขึ้น) เพราะก่อนหินไม่มีชีวิตที่อาจทำกิริยาดังขึ้น และมีผู้ใช้ว่า ตมฺมโณ ปโยเชติ (บุคคลอื่นยังก่อนหินนั้นให้ตั้งขึ้น) ประโยคดังกล่าวก็มีได้เช่นกันโดยที่ก่อนหินยังมิได้ทำกิริยาดังขึ้นด้วยเหตุนี้ ประโยคต่างๆ ที่ท่านกล่าวว่า คจฺฉติ เทวทฺโต (เทวทฺตํไปอยู่), ตมฺมโณ ปโยเชติ (บุคคลอื่นใช้เทวทฺตํนั้น) ก็ดี โย โภจฺจ ภาวติ, (บุคคลใดบุคคลหนึ่งเป็นอยู่) ตมฺมโณ ภาวฺหิ ภาวฺหิติ ปโยชยติ (บุคคลอื่นใช้บุคคลนั้นว่า ท่านจงเป็นอยู่) ก็ดี เป็นเครื่องแสดงว่า กัตตาสามารถทำกิริยาได้ และมีผู้ให้ทำ ส่วนประโยคที่มีเหตุกัตตาจริง ๆ คือ ประโยคว่า ยมฺมทฺตํ เทวทฺตํ คามํ คมยติ (ยมฺมทฺตํใช้เทวทฺตํให้ไปหมู่บ้าน) เป็นต้น]

เอตถ ปน “กตฺตา”ติ วุตฺเต.

อนึ่ง ในเรื่องเหตุกตตานี้ บพว่า กตฺตา (กัตตา) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๒๙๕. โย กาเรติ ส เหตุ.

การกใดเป็นผู้ใช้ให้กระทำ การกนั้นชื่อว่า เหตุกตฺตา

โย การโก อ.การกใด กตฺตารํ ยังกตฺตา กาเรติ ย่อมให้กระทำฯ ส การโก อ.การกนั้น เหตุ จ ชื่อว่า เหตุ ด้วย กตฺตา จ ชื่อว่า กัตตา ด้วย โหติ ย่อมเป็น ฯ

โย กตฺตารํ กาเรติ, โส เหตุสญฺโฆ โหติ กตฺตา จาติ เหตุกตฺตฺสญฺญา.

การกใดใช้กตฺตาอื่นให้กระทำ การกนั้นมีชื่อว่า เหตุ และชื่อว่า กัตตา ชื่อว่า เหตุ-กตฺตาสญฺญา ย่อมมีด้วยสูตรนี้

โย ปน ปรสฺส กิริยํ ปฏิจฺจ กมฺมกุโตนํ สุกฺรตฺตา สยเมว สิขฺฌนฺโต วีย โหติ, โส กมฺม-กตฺตา นาม.

ส่วนกตฺตาใดอาศัยกิริยาของกตฺตาอื่น แม้ว่าเป็นกรรม ก็เหมือนสำเร็จด้วยตนเอง นั้นแหละ เพราะเป็นสิ่งที่กระทำให้สำเร็จได้ง่าย กตฺตานั้นชื่อว่า กรรมกตฺตา (กตฺตาที่เป็นกรรม)

[กรรมกตฺตา คือ กตฺตาที่เป็นกรรม หมายความว่า โดยรูปศัพท์ปรากฏเป็นกรรมแต่แปลเป็นกตฺตา มีรูปวิเคราะห์ว่า กมฺมกุโต กตฺตา กมฺมกตฺตา (กรรมกตฺตา คือ กตฺตาที่เป็นกรรม)]

ยถา สยํ กิริยเต กโณ, สยเมว ปจฺจเต โอทโนติ.

เช่น ประโยคที่ว่า สยํ กิริยเต กโณ (เสื่อย่อมกระทำเอง) สยเมว ปจฺจเต โอทโน (ข้าวย่อมหุงเองนั่นเทียว)

[ประโยคนี้มีรูปคล้ายประโยคกรรมวาจกที่แปลว่า “เสื่อย่อมกระทำ” และ “ข้าวย่อมหุง” บพว่า กโณ ก็ตาม โอทโน ก็ตาม ท่านไม่เรียกว่า วุตตกรรม แต่กลับเรียกว่า กรรมกตฺตา ท่านอธิบายว่า สำเร็จเองได้โดยง่าย จึงเหมือนกับไม่ต้องมีกตฺตาเป็นผู้ทำกิริยาสานเสื่อหรือหุงข้าว เหมือนกับว่าสิ่งของเหล่านั้นสำเร็จเองโดยอัตโนมัติ เหมือนใช้เครื่องจักรทำงานในปัจจุบัน การแปลประโยคที่มีบทกรรมเป็นกตฺตา

เช่นนี้ไม่ต้องใส่ “อนภิตกัตตา” เข้ามาแปล เพราะถือว่ากรรมนั้นมีกัตตาอยู่ในตัวเอง การใช้คำในลักษณะนี้ เรียกว่า ตัทธัมมุปลาระคือ ส่วนหนึ่งที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่จริงให้เหมือนมีจริง (ดู สูตร ๔๔๔)

อนึ่ง ประโยคที่มีกรรมกัตตามักมีคำว่า สยฺ หรือ สยเมว ประกอบอยู่ในประโยคเพื่อแสดงความ สำเร็จโดยง่าย

คัมภีร์พาลาวตารอธิบายลักษณะของกรรมกัตตาว่า

กริยามานํ ยํ กम्मํ

สยเมว ปลิขุมติ

สุกรํ เสหิ कुณเหति

กम्मกตตาดิ ตํ วิหุ.^{๑๖}

“กรรมใดที่บุคคลกระทำอยู่ซึ่งกระทำง่ายตามสภาพของตน ย่อมเหมือนสำเร็จ
เอง บัณฑิตรู้กรรมนั้นว่าเป็นกรรมกัตตา”]

วุตตุตตจ

“อตุตตปธาโน กิริยํ

โย นิพพุตเตติ การโก

อปปยุตโต ปยุตโต วา

ส กตตาดิ ปุจจติ.

เหตุกตตาดิ กถิตโต

กตตุโน โย ปโยชโก

กम्मกตตาดิ สุกโร

กम्मภูโต กถียเต”ติ.

สมจริงตั้งคำกล่าวไว้[ในคัมภีร์มัญชสา]ว่า

“การกใดมีตนเองเป็นประธาน ถูกใช้ก็ดี ไม่ถูกใช้ก็ดี ทำกิริยาให้เกิดขึ้น
การกนั้นเรียกว่ากัตตา การกใดเป็นผู้ใช้กัตตา การกนั้นเรียกว่า เหตุกัตตา
การกใดถูกกระทำได้ง่าย เป็นกรรม การกนั้น เรียกว่า กรรมกัตตา”

[บทว่า ปยุตโต วา (ถูกใช้ก็ดี) เช่น ยณฺณทตฺโต เทวทตฺเตน คามํ คมยติ (ยัญหัตตํใช้เทวหัตตํไปสู่
หมู่บ้าน) บทว่า เทวทตฺเตน เป็นผู้ทำกิริยาไปสู่หมู่บ้านตามคำสั่งของยัญหัตตํ จึงจัดเป็นกัตตา

บทว่า อปปยุตโต วา (ไม่ถูกใช้ก็ดี) เช่น เทวทตฺโต คามํ คจฺจติ (เทวหัตตํไปสู่หมู่บ้าน) บทว่า
เทวทตฺโต เป็นผู้ทำกิริยาไปสู่หมู่บ้านด้วยตนเอง จึงจัดเป็นกัตตาเช่นกัน]

นनु จ “สโยโค ชายเต”ติอาทิสฺส กถํ ปุเร อสโต ชนนกริยาย กตตุภาโว สียาติ.

หากจะแย้งว่า ในอุททาหรณ์เป็นต้นว่า สโยโค ชายเต (การพบกันย่อมเกิดขึ้น) สิ่งที

ไม่เคยมีอยู่ในกาลก่อนจะเป็นกัณฑ์ของกิริยาว่า “เกิด” ได้อย่างไร

[คำถามที่หากจะมีการแย้งกันในคำว่า สโยโค ชายเต (การพบกันย่อมเกิดขึ้น) คำว่า สโยโค (การพบกัน) เป็นสิ่งที่ยังมิได้เกิดขึ้นในขณะนั้น แล้วจะเป็นประธานของ ชายเต (ย่อมเกิดขึ้น) ได้อย่างไร

วุจฺเจเต. โลกสฺสเกตฺตสิทฺโธ หิ สทฺทปฺปโยโค.

ขอตอบว่า กล่าวโดยพิสดารแล้ว การใช้คำศัพท์เกิดจากการหมายรู้ของชาวโลก

อวิชฺชมานมฺปิ หิ โลโก สทฺททาภิเชยฺยตฺยา วิชฺชมานํ วิย คเหตุวา โวหฺรติ.

โดยแท้จริงแล้ว ชาวโลกถือเอาสิ่งที่มีได้ปรากฏอยู่จริง โดยมาเป็นความหมายของ คำศัพท์ เช่นเดียวกับสิ่งที่ปรากฏอยู่จริง แล้วใช้พูดจากัน

[ชาวโลกเป็นผู้ตั้งคำศัพท์ขึ้นใช้เรียกสิ่งต่างๆ ทั้งที่มีอยู่จริงโดยปรมาตย์ เช่น ผสฺส (การกระทบ) เวทนา (ความรู้สึก) และมีได้มีอยู่จริงโดยปรมาตย์ เช่น บุริสฺส (บุรุษ) อิตฺถิ (สตรี) กจฺฉปฺปโลม (หนวดเต่า) สสฺวิสาณ (เขากระต่าย) ทั้งนี้เพราะคำศัพท์ที่ใช้พูดกันนั้นทำให้รู้เนื้อความต่างๆ ได้

อนึ่ง ภาษาหรือคำพูดที่ใช้พูดกันอยู่ในหมู่ชาวโลกนั้น นอกจากจะใช้สื่อความหมายสิ่งที่เป็นความจริงแล้ว บางคราวยังใช้สื่อความเท็จหรือความไม่ถูกต้องอีกด้วย]

วิกปฺปพฺพุตฺติคฺคิตากาโรเยว หิ สทฺทเทนาภิเชยฺยเต, น ตฺถ วตฺตุสฺสาโว.

เพราะอาการที่บุคคลถือเอาด้วยความนึกคิดและความเข้าใจนั้นแหละ คำศัพท์เป็นผู้แสดงให้รู้ แต่มิใช่วัตถุที่มีจริงเท่านั้น

**อณฺณถา สุตฺมยฺยาณฺณปิ ปจฺจกฺเขน วิย วตฺตุสฺสาวสจฺฉนิกรณฺนปฺปสฺสโค จ มุสฺสาวาท-
กฺุทฺติจิวาทาทินมภาวปฺปสฺสโค จ สฺยิยา.**

มิฉะนั้นแล้ว ความถึงการทำวัตถุที่มีจริงให้แจ้งชัดแม้โดย[ใช้]ความรู้ที่เกิดจากการเรียนรู้ ก็เหมือนกับการปรากฏอยู่ต่อหน้า[เช่นนั้นจริง] และความถึงการไม่มีแห่งการกล่าวเท็จ และการกล่าวของผู้มีความเห็นผิดเป็นต้น ก็ฟังมิได้ [ซึ่งความจริงแล้วไม่เป็นเช่นนั้น]

[ถ้าคำศัพท์ใช้สื่อความหมายเฉพาะสิ่งที่เป็นสัจธรรมเท่านั้นแล้ว เมื่อใช้คำศัพท์นั้นแล้ว ความหมายหรือสิ่งที่คำศัพท์นั้นมุ่งถึงก็จะต้องเป็นสิ่งที่ปรากฏมีอยู่จริงต่อหน้าผู้พูดผู้ฟัง เช่นเมื่อพูดว่า อตีเต มหาสมฺมโต นาม ราชา อโหสิ (พระราชอาชญาพระนามว่ามหาสมมตะได้มีแล้วในอดีตกาล) อนาคต สงฺขโย นาม จกฺกวตฺติ

ภวิสฺสตี (พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่า สังขะ จักมีในอนาคต) ทั้งสองนี้ก็ควรจะเป็นบุคคลผู้ปรากฏจริงในเวลาพูดนั้น แต่ความจริงมิได้เป็นเช่นนั้น เพราะชาวโลกพูดถึงสิ่งที่มีอยู่จริงในปัจจุบันได้บ้าง หนึ่ง ถ้าคำพูดแสดงแต่สิ่งที่เป็นสัจธรรมแล้ว คำพูดเท็จหรือความเห็นผิดที่บุคคลกล่าว ก็จะต้องแสดงสิ่งนั้นออกมาจริง ๆ ซึ่งสิ่งนี้เป็นสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ พยาขยาของสิงหลแปล ปสฺสค ว่า “ความถึง” โดยมาจาก ป บทหน้า + สติ ธาตุ (คติปวตฺตเนสฺ = ไป, เป็นไป) + ณ ปัจจัย ส่วนปทรูปสิทธิมนุชรีใหม่แปลว่า “การนับเข้า” ซึ่งก็คือความเป็นไปในตัวเอง]

ตสฺมา พุทธิปริกบปิตปญฺจตฺติวเสนปี สทฺทปฺปวตฺติ โหตีติ อสโต สโยคาทิสฺสปี โหเตว ชนนกริยาย กตฺตุการกตาดิ.

เพราะเหตุนั้น การใช้คำศัพท์จึงมีด้วยอำนาจของการบัญญัติซึ่งความรู้[ของตน]เป็นผู้กำหนดขึ้น ด้วยเหตุนี้ สิ่งที่ไม่ได้อยู่ เช่น สโยค (การพบกัน) ย่อมเป็นกตตุการกของกริยาว่า “เกิด” ได้

[สรุปความว่า ประธานของประโยคนั้นไม่จำเป็นจะต้องเป็นสิ่งที่มีอยู่จริงในขณะนั้น บางอย่างก็ไม่มีอยู่จริง ซึ่งก็ใช้เป็นประธานของประโยคได้เช่นเดียวกัน หมายความว่า แม้การพบกันในคำว่า สโยค จ เป็นกริยาอาการ ไม่ใช่สิ่งมีชีวิตที่สามารถทำกริยาได้เหมือนบุรุษสตรี เป็นต้น แต่ก็ถือว่าเป็นผู้ทำกริยา “เกิดขึ้น” ในอาชยาตได้ ดังคำว่า กจฺฉปโลม (หนวดเต่า) สสวิสาณ (เขากระต่าย) เป็นต้น การใช้คำในลักษณะเช่นนี้เรียกว่า ตัทธัมมุปจาระ คือ ส่วนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่จริงให้เหมือนมีจริง ดังอุทาหรณ์ว่า

วณฺณาปฺตุโต ปิลนฺธโต

วาทปฺปฝํ สสํ ธนุํ

คยฺห นฺหายิตุํ ติตฺถํ

มรีจิชล'มาคโต.^{๓๗}

“บุตรหญิงหมั้นตัดดอกไม้ลมอยู่ จับธนูเขากระต่ายแล้ว มาสู่ท่าที่มีน้ำคือพยับแดด

เพื่อสنانกาย”

ในตัวอย่างข้างต้น บุตรหญิงหมั้น (วณฺณาปฺตุต) ดอกไม้ลม (วาทปฺปฝ) ธนูเขากระต่าย (สสธฺนุ) น้ำคือพยับแดด (มรีจิชล) ทั้งหมดไม่มีจริง แต่ก็ เป็นสิ่งที่ชาวโลกบัญญัติขึ้นเหมือนสิ่งที่มีจริงโดยสมมุติอื่น ๆ]

ยถา

“โหวหารวิสโย สทฺโท

เนกนฺตปรมตฺถิโก

พุทธิสงฺกปฺปิโต อตฺถิ

ตสฺสตฺถิติ ปวฺจจติ.

พทุธิยา คหิตตดา หิ

สโยโค ชายเต อิติ

สโยโค วิชขมาโนว

กตฺตา ภวติ ชาตียา”ติ.

สมจริงดังคำกล่าวไว้ในคัมภีร์มัชฌิมาสูตรว่า

“คำศัพท์ซึ่งมีความหมายตามโวหาร[ของชาวโลก] มิได้มีความหมายเป็น
ปรมาณต์เพียงฝ่ายเดียว ความหมายที่กำหนดขึ้นด้วยความรู้[ของชาวโลก]
ท่านเรียกว่า ความหมายของศัพท์นั้นโดยแท้จริงแล้ว ในประโยคที่ว่า สโยโค
ชายเต (การพบกันย่อมเกิดขึ้น) คำว่า สโยโค จึงเป็นเหมือนกตฺตาที่ปรากฏ
อยู่จริง [ใน ขณะนั้น] ของกิริยาว่า “เกิด” เพราะถือเอาได้ด้วยความรู้[คือรู้
ความหมายได้ด้วย การนึกคิด]”

[ข้อความที่กล่าวด้วยคำว่า วุตตมฺจ, วุตตมฺหิ หรือ ยถา เป็นการย้ายความโดยนำสาธกมาแสดง
จากคัมภีร์อื่น ตามหลักประโยคเรียกว่า ประโยคทัฬหีกรรมะ คือ ประโยคย้ายความ]

ตตร ตติยา. ชิเนน เทสิโต ธมฺโม, พุทฺเธน ชิโต มารโ, อหิณา ทฺนฺนโร, พุทฺเธน
โพธิโต โลโก, สทฺเธหิ การิโต วิหาโร.

ลงตติยาวิภัตติในอรรถกถาทันนั้น เช่น

ชิเนน เทสิโต ธมฺโม (พระธรรมอันพระชินเจ้าทรงแสดงแล้ว)

พุทฺเธน ชิโต มารโ (มารอันพระพุทธเจ้าทรงชนะแล้ว)

อหิณา ทฺนฺนโร (คนถูกก่อกัดแล้ว)

พุทฺเธน โพธิโต โลโก (โลกอันพระพุทธเจ้าทรงยังให้ตื่นแล้ว)

สทฺเธหิ การิโต วิหาโร (วิหารอันผู้มีศรัทธาทั้งหลายยังให้สร้างขึ้นแล้ว)

[คำว่า ชิเนน, พุทฺเธน, อหิณา เป็นสุทธกถาที่ไม่ถูก ต ปัจจุบันใน เทสิโต เป็นต้นกล่าวถึง ส่วน
คำว่า พุทฺเธน, สทฺเธหิ เป็นเหตุกถาที่ไม่ถูก ต ปัจจุบันกล่าวถึงเช่นกัน อย่างไรก็ตาม สนามหลวงสัมพันธบท
เหล่านี้เป็นอนนภิตกถา เพราะถือว่าลงตติยาวิภัตติ]

การประกอบรูปศัพท์ ชิเนน

ศัพท์เดิมเป็น ชิน

ให้ ชิน ชื่อว่า กัตตา ด้วยสูตรว่า “โย กโรติ ส กัตตา”
 ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กตุตริ จ”
 แปลง นา ท้าย อ การันต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า “อโต เนน”
 แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
 ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺปจฺยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”
 นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”
 สำเร็จรูปเป็น ชินเนน

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺธเนน

ศัพท์เดิมเป็น พุทฺธ
 ให้ พุทฺธ ชื่อว่า เหตุกัตตา ด้วยสูตรว่า “โย กาเรติ ส เหตุ”
 ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กตุตริ จ”
 แปลง นา ท้าย อ การันต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า “อโต เนน”
 แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
 ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺปจฺยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”
 นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”
 สำเร็จรูปเป็น พุทฺธเนน

อภิตฺเต น ภวติ. กญฺ์ กโรติ เทวทตฺโต กาเรติ วา.

ตติยาวิภัตติย่อมไม่ลงในอรรธอภิตฺเต (อภิตฺตกัตตา) เช่น

กญฺ์ กโรติ เทวทตฺโต (เทวทตฺตํ) หรือว่า [กญฺ์ เทวทตฺโต] กาเรติ (เทวทตฺตํให้ทำ
 เสื่อ)

[บทว่า เทวทตฺโต ในประโยคแรกว่า กญฺ์ กโรติ เทวทตฺโต เป็นสุทฺธกัตตา ส่วนในประโยคต่อมาว่า
 กญฺ์ กาเรติ เทวทตฺโต เป็นเหตุกัตตา บททั้งสองนี้ถูก ตติ วิภัตติใน กโรติ และ กาเรติ แสดงอรรธกัตตาแล้ว
 จึงไม่ลงตติยาวิภัตติเพื่อแสดงอรรธกัตตาอีก]

อิตฺตมฺภูตสฺส ลกฺขณ- สา ภินฺเนน สีเสน ปคฺขมฺรฺนฺเตน โลหิตฺเตน ปฏฺวิสฺสกาณํ อุชฺฌาเปสิ,

อุณฺญพญนฺน ปตฺเตน อณฺญํ นวํ ปตฺตํ เจตาเปยฺย, ติทฺถุทฺเทน ปริพฺพชกมฺมทฺทกฺขิ.

ลงตติยวิภัติในอรรถอิตถัมภุตลักษณะ (เครื่องสังเกตของบุคคลผู้ถึงคุณลักษณะ
อย่างนี้) เช่น

สา ภินฺเนน สีเสน ปคฺขรฺนฺเตน โลหิตฺเตน ปฏฺวีสุสกาณํ อุชฺฌาเปสิ (นางกาพินนั้นมีศีรษะ
อันแตกแล้ว มีโลหิตอันไหลออกอยู่ ฟองร้องกะผู้คู้เคยทั้งหลาย)

อุณฺญพญนฺน ปตฺเตน อณฺญํ นวํ ปตฺตํ เจตาเปยฺย (ภิกษุใด)มีบาตรอันชำรุดน้อย
กว่า ๕ แห่ง พึงขอบาตรใบอื่นใหม่)

ติทฺถุทฺเทน ปริพฺพชกมฺมทฺทกฺขิ (ได้เห็นปริพพชกมีไม้เท้าสามง่าม)

[คำว่า อิตถมภุตลกฺขณ มีรูปวิเคราะห์ว่า อิตถํ กิณฺจิ ปการํ ภูโต ปตฺโตติ อิตถมภฺภูโต, อิตถมภฺภูตสส
ลกฺขณํ อิตถมภฺภูตลกฺขณํ (อิตถัมภุตลักษณะ คือ เครื่องสังเกตของบุคคลผู้ถึงคุณลักษณะอย่างนี้) หมายถึง
เครื่องสังเกตที่เป็นคุณลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งทั้งฝ่ายดีหรือไม่ดีในที่นี้ท่านแสดงด้วยวิภัติที่ ๓ เวลาแปล
ให้แปลว่า “มี” เช่นเดียวกับพหูพหิสมาส คำแปลโดยพยัญชนะให้แปลว่า “ด้วยทั้ง” เวลาสัมพันธ์ เรียกชื่อ
สัมพันธ์ว่า อิตถัมภุตลักษณะ

ไม้เท้าสามง่าม คือ ไม้เท้าที่ทำมาจากไม้ไผ่ มีปลายแยกเป็น ๓ ง่ามค้ำกันไว้ รัตเป็นวงรอบด้วย
หางวัวยาว ๔ นิ้ว มีผ้าหุ้มปลายไม้เท้าไว้ เป็นบริวารอย่างหนึ่งที่เป็นสัญลักษณ์ของนักบวชที่เรียกว่าปริพพชก
ภาษาสันสกฤตเรียกปริพพชกประเภทนี้ว่า ทถฺสวามี คือ เจ้าของไม้เท้า ดังพจนานุกรมสันสกฤตชื่อศัพทกัลป-
หฺรุมะกล่าวไว้

ตฺริทฺถุทฺทะ, ปุ, (ตฺริทฺถุทฺทํ จตฺรํคฺคฺลโคपालเวษฺฏนาทนโยนฺยสมฺพนฺธํ อสฺตยสฺยติ...) สนนฺยสาสฺตรมฺ. ^{๓๘}

ตฺริทฺถุทฺทะ เป็นบุลงลึงค์ คือ ผู้มีไม้เท้าสามง่ามซึ่งค้ำกันและกันด้วยการวางรอบของหางวัว ๔
นิ้ว...หมายถึง นักบวช]

การประกอบรูปศัพท์ สีเสน

ศัพท์เดิมเป็น สีส

ลง นา ตติยวิภัติ เอกพจน์ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “กตฺตริ จ”

แปลง นา ทำย อ การันต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า “อโต เนน”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมฺโรจิตมฺสฺสรํ สเรณ วิโยชเย”

ลปสรรหน้าและปกตติสรรหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทศปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกตติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสรรหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น สีเสน

อวคฺเค- เอกาเหเนว พาราณสี ปายาสี, นวหิ มาเสหิ วิหารํ นิฏฺฐาเปสิ, โยชเนน อธิตํ พยากรณํ

ลงตติยาวิภตติในอรรถอวคฺเค (ความสำเร็จโดยเร็วแห่งกิริยาในระยะเวลาหรือระยะทาง) เช่น

เอกาเหเนว พาราณสี ปายาสี (ไปสู่เมืองพาราณสีโดยวันเดียวเท่านั้น)

นวหิ มาเสหิ วิหารํ นิฏฺฐาเปสิ (ยังวิหารให้สำเร็จภายใน ๙ เดือน)

โยชเนน अधิตํ พยากรณํ (ไวยากรณ์ได้รับการท่องแล้วภายใน ๑ โยชน์)

[คือ เดินท่องใช้ระยะทางโยชน์หนึ่งก็ท่องจบ]

กิริยาปวคฺโคติ กิริยาย อาสุํ ปรินิฏฺฐापณํ

คำว่า กิริยาปวคฺค คือ การกระทำกิริยาให้สำเร็จโดยรวดเร็ว

[คำว่า อวคฺค สำเร็จรูปมาจาก อป บทหน้า + วชช ธาตุ + ณ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า อปวชชนํ อปวคฺโค, กิริยาย อปวคฺโค กิริยาปวคฺโค (การยังกิริยาให้สำเร็จ[โดยรวดเร็ว] ชื่อว่า กิริยาปวคฺเค)

อรรถอวคฺคนี้ต่างจากอัจจันตสังโยคที่แปลว่า “สั้น, ตลอด” กล่าวคือ ระยะเวลาหรือระยะทางในอรรถอวคฺคนี้ เป็นระยะที่ใช้กิริยารวดเร็ว คือ อย่างน้อยที่สุดซึ่งบุคคลจะสามารถกระทำกิจนั้นๆ ให้สำเร็จได้ เช่น เดินทางไปเมืองพาราณสีอย่างรวดเร็วใช้เวลา ๑ วัน แต่ถ้าเดินช้าก็ไม่รู้จะใช้เวลากี่สิบวัน ซึ่งไม่นับเข้าในอรรถนี้ แต่ถ้าเป็นอัจจันตสังโยคแล้วเดินทางสิ้นวันหนึ่ง จะถึงหรือไม่ถึงยังไม่ทราบ ตามหลักสัมพันธให้สัมพันธเป็นตติยาวิเสสนะ แปลว่า “โดย”]

ปุพฺพาทิโยเค- มาเสน ปุพฺโพ, ปิตรา สทิสฺโส, มาตรา สโม, กหาปณฺเณ อุโน, ธเนน วิกโล, อสินา กลโห, อาจาเรน นิปุโณ, วาจาเย นิปุโณ, कुเพน มิสฺสกํ, ติเลน มิสฺสกํ, วาจาเย สชิลो, มณินา อตฺโถ, ธเนน อตฺโถ, ปิตรา ตฺลโย.

ลงตติยาวิภตติในที่ประกอบด้วย ปุพฺพ ศัพท์เป็นต้น เช่น

มาเสน ปุพฺโพ	(ผู้เกิดก่อนเดือนหนึ่ง)
ปิตรา สทิสโส	(ผู้เหมือนกับบิดา)
มาตรา สโม	(ผู้เหมือนกับมารดา)
กหาปณน อุโน	(หย่อนไปกหาปณะหนึ่ง)
ธเนน วิกโล	(ผู้ขาดแคลนทรัพย์)
อสินา กลโห	(การทะเลาะกันด้วยดาบ)
อจาเรน นิบุโณ	(ผู้ละเอียดอ่อนด้วยความประพฤติ)
วาจาย นิบุโณ	(ผู้ละเอียดอ่อนด้วยวาจา)
คุเพน มิสฺสํ	([น้ำ]อันระคนด้วยน้ำอ้อยงบ)
ติเลน มิสฺสํ	([น้ำ]อันระคนด้วยงา)
วาจาย สขิลโ	(ผู้อ่อนหวานด้วยวาจา)
มณินา อตุโ	(ความต้องการแก้วมณี)
ธเนน อตุโ	(ความต้องการทรัพย์)
ปิตรา ตฺลุโย	(ผู้เหมือนกับบิดา)

[บทที่ลงตติยาวิภัตติด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า กตฺตริ จ มิใช่กรณีที่เป็นเครื่องมือในการทำกริยา เช่น ปุพฺเพน มาโส (ผู้ก่อนด้วยเดือน) บทว่า ปุพฺเพน มิใช่กรณีของนามศัพท์คือ มาโส จึงลงตติยาวิภัตติด้วย จ ศัพท์ในสูตรข้างต้น บทที่ลงตติยาวิภัตติเหล่านี้ อาจแปลว่า “ด้วย” “โดย” “กับ” ตามความเหมาะสม ทุกบท พึงสัมพันธ์เป็นตติยาวิเสสนะ

คัมภีร์นยาสะ (สูตร ๒๘๖) กล่าวว่าในคำว่า มณินา อตุโ ให้ลงตติยาวิภัตติในอรรถปฐมา ตามนัยนี้แปลว่า “ความต้องการคือแก้วมณี” แต่ปทรูปสิทธิปกรณไม่เห็นด้วยกับมติดังกล่าว จึงกล่าวไว้ในข้อความเกี่ยวกับการประกอบด้วย ปุพฺพ ศัพท์เป็นต้น]

กาลทธานesu- มาเสน ภูษชติ, โยชเนน คจฺจติ.

ลงตติยาวิภัตติในเรื่องกาลและระยะทาง เช่น	
มาเสน ภูษชติ	(ย่อมบริโภคเป็นเวลาเดือนหนึ่ง)
โยชเนน คจฺจติ	(ย่อมเดินทางไปโยชน์หนึ่ง)

ปัจจุตเต- อุตตนาว อุตตานํ สมฺมณฺหติ.

ลงตติยาวิภัตติในอรรถปฐมาวิภัตติ เช่น

อุตตนาว อุตตานํ สมฺมณฺหติ ([พระเถระ]เป็นตนเองสมมุติตนเอง)

[ประโยคเต็มๆ ในอรรถกถาของสีลขันธวรรคว่า

โต เถโร วินยํ ปุจฺจนตถาย อุตตนาว อุตตานํ สมฺมณฺหิ.^{๓๙}

ลำดับนั้น พระเถระเป็นตนเองได้สมมุติตนเพื่อถามพระวินัย

คำว่า อุตตนา ในประโยคนี้เป็นวิเสสกัตตา (วิกติกัตตา) ที่ใช้คู่กับสามัญญกัตตา (ปกติกัตตา) คือ เถโร สัมพันธ์ในปฐมาเสสะว่า หุตฺวา (ให้ดูคำอธิบายของวิเสสกัตตาและสามัญญกัตตาในภาคผนวก)

อีกนัยหนึ่ง บทว่า อุตตนา แปลเป็นตติยาวิเสสสะว่า “โดยตนเอง” ประโยคนี้จึงอาจแปลว่า “ลำดับนั้น พระเถระได้สมมุติตนโดยตนเองเพื่อถามพระวินัย” ตามมตินี้ ลงตติยาวิภัตติในตติยาวิเสสสะ (ภินนา-ธิกรณวิเสสสะ) ดังข้อความในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) ว่า

ครู ปน “อุตตนาว อุตตานํ สมฺมณฺหิ”ติ ปโยคฺมปิ อิจฺจนฺติ. ตํ น ยุชฺชติ. เอตฺถ หิ ภิกฺขุ กตฺตา ภาวติ. ตสฺมา อุตตนาวาติ อิทํ วิเสสนํ ภาวติ. ตถจฺจ ปเรหิ สมฺมณฺหณํ นีวตฺเตติ.^{๔๐}

ส่วนครูทั้งหลายย่อมปรารถนาอุทาหรณ์ว่า อุตตนาว อุตตานํ สมฺมณฺหิ อีกด้วยข้อความนั้น ไม่สมควร เพราะภิกษุเป็นกัตตาในเรื่องนี้ ดังนั้น บทว่า อุตตนาว จึงควรเป็นบทวิเสสสะ ซึ่งห้ามการสมมุติจากคนอื่น]

กมฺมตฺเถ- ติเลหิ เขตฺเต วปติ.

ลงตติยาวิภัตติในอรรถกรรม เช่น

ติเลหิ เขตฺเต วปติ (ย่อมหว่านงาในนา)

ปญฺจมียตฺเถ- สฺมุตฺตา มยฺ เตน มหาสมฺเณน.

ลงตติยาวิภัตติในอรรถบัญญัติ เช่น

สมฺมุตฺตา มยฺ เตน มหาสมฺเณน (พวกเราพ้นดีแล้วจากพระมหาสมณะนั้น)

๒๙๖. สหาทิโยเค จ.

ลงตติยวิภัตติในที่ประกอบด้วย สห ศัพท์เป็นต้น และในอรรถอื่นๆ
 ตติยา อ.ตติยวิภัตติ โหติ ย่อมลง สหาทิโยเค จ ในที่ประกอบด้วย สห ศัพท์เป็นต้น
 ด้วย ๗

สห สหฺวี สมํ นานา วินา อลํ กิมิจฺเจวมาทีหิ โยเค ลิงฺคฺมหา ตติยวิภตฺติ โหติ.

ลงตติยวิภัตติทำยนามศัพท์ในที่ประกอบด้วยนิบาต ดังเช่น สห (กับ) สหฺวี (กับ)
 สมํ (เสมอ) นานา (ต่าง) วินา (เว้น) อลํ (อย่าเลย) กิ (ประโยชน์อะไร)

จสทฺเทน สหฺตฺเถปี.

ลงตติยวิภัตติในอรรถของ สห ศัพท์ด้วย จ ศัพท์

[อาทิ ศัพท์ใน สหาทิโยเค หมายถึงนิบาตที่มีอรรถเหมือน สห คือ สหฺวี และ สมํ พร้อมทั้ง
 นิบาตอื่นคือ นานา วินา อลํ และ กิ การประกอบด้วย สห ศัพท์เรียกว่า สหโยคะ ส่วนการประกอบด้วยนิบาต
 อื่นที่ถือเอาด้วย อาทิ ศัพท์ เรียกว่า สหาทิโยคะ นอกจากนี้ จ ศัพท์ทำหน้าที่รวบรวมสหัตถะคืออรรถของ
 สห ศัพท์ ดังนั้น ข้อความในสูตรนี้จึงจำแนกออกเป็น ๓ อย่าง คือ

๑. สหโยคะ มี สห ศัพท์อยู่ในประโยค เช่น วิตฺกฺเกณ สห วตฺตติ (เป็นไปพร้อมกับวิตก)
๒. สหาทิโยคะ มี สหฺวี สมํ นานา วินา อลํ หรือ กิ ศัพท์อยู่ในประโยค เช่น นิสฺสิทฺติ ภควา สหฺวี
 ภิกฺขุสฺสเมณ (พระผู้มีพระภาคประทับนั่งอยู่กับภิกษุสงฆ์)
๓. สหัตถะ ไม่มี สห ศัพท์เป็นต้น แต่แปลอรรถของตติยวิภัตติว่า “กับ” เช่น เทวทฺโต
 ราชคหํ ปาวิสฺสิ โกกาลิเกณ ปจฺจาสมเณน (พระเทวทัตเข้าไปสู่ราชคฤห์กับพระผู้ติดตามชื่อว่า โกกาลิก)

ตตฺถ สหฺสทฺเทน โยโค กุริยาคุณทฺพสมวาเย สมฺภวติ.

ในบรรดา สห ศัพท์เป็นต้นนั้น การประกอบด้วย สห ศัพท์ย่อมมีในความเสมอกัน
 กับกริยาศัพท์ คุณศัพท์ และนามศัพท์

[สห ศัพท์เป็นต้นใช้ประกอบเมื่อมีความเสมอกันกับกริยาเป็นต้น จำแนกออกเป็น ๓ ประการ คือ

๑. กริยาสมวาเย ความเสมอกันด้วยกริยา เช่น วิตฺกฺเกณ สห วตฺตติ (เป็นไปกับด้วยวิตก)
 ทูรโถว นมฺสฺสิสฺสํ สสฺมํ โลกนายกํ (ข้าพเจ้าได้น้อมไหว้พระโลกนาถพร้อมด้วยพระสงฆ์แต่ที่ไกลนั้นทีเดียว)

๒. คุณสมวาเย ความเสมอกันด้วยคุณศัพท์ เช่น ปุตเตน สห ญฺโหล (คนอ้วนกับบุตร)

๓. ทัพพสมวาเย ความเสมอกันด้วยนามศัพท์ เช่น อนฺเตวาลิกสทฺธิวิหริเกหิ สห อาจริยุ-
ปชฌายานํ ลาโภ (ลาภของอาจารย์และอุปัชฌาย์กับอันเตวาลิกและสัทธาวิหริก)]

ยถา วิตกฺเคน สห วตฺตติ, ปุตเตน สห ญฺโหล, อนฺเตวาลิกสทฺธิวิหริเกหิ สห อาจริยุ-
ปชฌายานํ ลาโภ, นิสีทิ ภควา สทฺธิ ภิกขุสฺสเชน, สหสฺเสน สมํ มิตา, สพฺเพหิ เม ปิเยหิ มนาเปหิ
นानาภาโว วินาภาโว, สฺโฆ วินาปิ คคฺเคน อุโปสถํ กเรยฺย, อลํ เต อธิ วาเสน, กิ เม เอเคน ตินฺณเณน
ปุริเสน ฅามทสฺสินา, กิ เต ชฎาหิ ทุมฺเมธ, กิ เต อชินสาฎิยา.

เช่น

วิตกฺเคน สห วตฺตติ (เป็นไปพร้อมกันกับวิตก)

ปุตเต สห ญฺโหล (คนอ้วนกับบุตร)

อนฺเตวาลิกสทฺธิวิหริเกหิ สห อาจริยุปชฌายานํ ลาโภ (ลาภของอาจารย์และอุปัชฌาย์
กับอันเตวาลิกและสัทธาวิหริก)

นิสีทิ ภควา สทฺธิ ภิกขุสฺสเชน (พระผู้มีพระภาคประทับนั่งอยู่กับภิกษุสงฆ์)

สหสฺเสน สมํ มิตา (นับเสมอด้วยพัน)

सพฺเพหิ เม ปิเยหิ มนาเปหิ นานาภาโว วินาภาโว (ความปราศจากแยกกันไปกับสิ่ง
ที่รักน่าชอบใจทั้งปวง จักมีแก่เรา)

สฺโฆ วินาปิ คคฺเคน อุโปสถํ กเรยฺย (สงฆ์พึงกระทำอุโบสถกรรมโดยปราศจาก
ภิกษุชื่อว่า คัคคะ)

อลํ เต อธิ วาเสน (พอละด้วยการอยู่ในที่นี้แก่ท่าน)

กิ เม เอเคน ตินฺณเณน ปุริเสน ฅามทสฺสินา (ประโยชน์อะไรแก่เราด้วยบุรุษผู้เห็นกำลัง
ของตนข้ามไปเพียงคนเดียว)

กิ เต ชฎาหิ ทุมฺเมธ (ดูกรดาบสผู้มีปัญญาทรม ประโยชน์อะไรแก่
ท่านด้วยมุ่นผม)

กิ เต อชินสาฎิยา (ประโยชน์อะไรแก่ท่านด้วยผ้าหนังเสือ)

[ตติยาวิภตฺติที่ลงด้วยสูตรนี้มีใช้เครื่องมือในการทำกริยาให้สำเร็จ ท่านจึงตั้งสูตรเฉพาะอีกสูตรหนึ่ง
ว่า สหาทโยเค จะเห็นได้ว่า คำว่า วิตกฺเคน มิใช่เครื่องมือในการทำกริยา วตฺตติ จึงจัดเป็นสหโยคตติยา

ดังนั้น ศัพท์ที่เป็นสหโยคตติยา สหาทิโยคตติยา และสหัตถตติยา จึงนับว่าเป็นอาการทั้งหมด]

สหตถ- เทวทตโต ราชคหฺ ปาวิสึ โกกาลีเกน ปจฺจาสมเณน, ทุกฺโข พาลเอหิ สํวาโส.

ลตตติยวิภัติในอรรถของ สห ศัพท์ เช่น

เทวทตโต ราชคหฺ ปาวิสึ โกกาลีเกน ปจฺจาสมเณน (พระเทวทัตเข้าไปสู่เมือง
ราชคฤห์ กับพระผู้ติดตามชื่อว่า โกกาลีกะ)

ทุกฺโข พาลเอหิ สํวาโส (การอยู่ร่วมกับคนพาลเป็นทุกข์)

การประกอบรูปศัพท์ วิตุกฺก

ศัพท์เดิมเป็น วิตุก

ลง นา ตติยวิภัติ เอกพจน์ในสหโยคะ ด้วยสูตรว่า “สหาทิโยเค จ”

แปลง นา ท้าย อ การันต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า “อโต เนน”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาติมฺหิ สรโลเป तु ปกฺติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตุเต”

สำเร็จรูปเป็น วิตุกฺก

การประกอบรูปศัพท์ ภิกฺขุสํเณ

ศัพท์เดิมเป็น ภิกฺขุสํ

ลง นา ตติยวิภัติ เอกพจน์ในสหาทิโยคะ ด้วยสูตรว่า “สหาทิโยเค จ”

แปลง นา ท้าย อ การันต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า “อโต เนน”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาติมฺหิ สรโลเป तु ปกฺติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตุเต”

สำเร็จรูปเป็น ภิกฺขุสํเณ

การประกอบรูปศัพท์ ปจฺจาสมเณ

ศัพท์เดิมเป็น ปจฺจาสมณ

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ในสหัตถะ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “สหาทิโยเค จ”
แปลง นา ท้าย อ การันต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า “อโต เนน”
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลไปมาเทศปฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”
สำเร็จรูปเป็น ปจฺจาสมเณน

๒๙๗. เหตุวตุเถ จ.

ลงตติยวิภัตติในอรรถว่าเหตุ และในที่ประกอบด้วยศัพท์ที่มีอรรถว่าเหตุ
 ตติยา อ.ตติยวิภัตติ โหติ ย่อมลง เหตุวตุเถ จ ในอรรถว่าเหตุด้วย เหตุวตุถปโยเค จ
 ในที่ประกอบด้วยศัพท์ที่มีอรรถว่าเหตุด้วย ๒

โยคคคหณมิหानวตเต.

โยค ศัพท์ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุภคตนะ คือ ดิง โยค ศัพท์มาไว้ในสูตรนี้ ดังคัมภีร์นยาสะกล่าวว่
 จคคหณ โยคคคหณานุกชตตถ. เตนายมตโถ สมภวติ เหตุปโยเค เหตุวตุเถ จาติ.^{๔๑}

จ ศัพท์มีประโยชน์เพื่อดิง โยค ศัพท์ ดังนั้นจึงมีข้อความนี้ว่า ลงตติยวิภัตติในที่ประกอบด้วย
 ศัพท์ที่มีอรรถว่าเหตุ และในอรรถว่าเหตุ]

เหตุวตุเถ เหตุวตุถปโยเค จ ลิงคมาหา ตติยวิภัตติ โหติ.

ลงตติยวิภัตติทำยนามศัพท์ในอรรถว่าเหตุ และในที่ประกอบด้วยศัพท์อันมีอรรถว่า
 เหตุ

กิสมิญจึ ผลเ ทิฏฐสามตถิยั การณั เหตุ.

เหตุที่สามารถเห็นได้ในผลอย่างใดอย่างหนึ่ง เรียกว่า เหตุ

[ท่านอธิบายลักษณะของเหตุว่า เป็นสิ่งที่สามารถเห็นได้โดยคล้ายตามหรือตรงกันข้าม เหมือน
 อนุโลมัยและปฏิโลมัยในปฏิจจสมุบพาทที่กล่าวว่า อวิชชาปจจยา สงขารา (สังขารย่อมมีเพราะอวิชชาเป็น
 บัจจัย), อวิชชาย เตวว อเสสนิโรธา สงขารนิโรโธ (ความดับสังขารย่อมมีเพราะการดับสูญแห่งอวิชชาด้วย
 อรหัตมรรค) ดังคำอธิบายในปทรูปสิทธิฎีกาว่า

ทิฏฐสามตถิยนุติ อนวยพยติเรกโต อธิคตสตุตักกั สามตถิยั, ผลนิปพาทนสมตถตา.^{๔๒}

บทว่า ทิฏฐสามตถิยั (สามารถเห็นได้) มีความหมายว่า ความสามารถที่ได้รับโดยคล้ายตาม
 หรือตรงกันข้าม ชื่อว่า ความสามารถ หมายถึง ความสามารถในการยังผลให้เกิดขึ้น

คำอธิบายเหล่านี้อาศัยข้อความในคัมภีร์กาดันตระว่า

ปตีตสตุตักกั การณั เหตุ อิท คยหเต.^{๔๓}

เหตุที่ปรากฏความสามารถ ย่อมถือเอาในที่นี้]

โสเยว อตุโถ, ตสมิ เหตุวตุเถ.

อรรถว่าเหตุที่นั่นนั่นแหละ [ชื่อว่า เหตุวัตถะ] ตติยาวิภัตติย่อมลงในอรรถว่าเหตุที่นั่น

[คำว่า โสเยว อตุโถ แสดงรูปวิเคราะห์อวธานบูรพทกรรมธารยสมาสว่า เหตุเยว อตุโถ เหตุวตุโถ (เหตุวัตถะ คือ อรรถว่าเหตุ) และห้ามรูปวิเคราะห์หัญฐิตัพปุริสสมาสว่า เหตุโน อตุโถ เหตุวตุโถ (เหตุวัตถะ คือ อรรถของเหตุ)

คำว่า เหตุวตุเถ เป็นรูปสำเร็จที่ท่านกล่าวไว้แล้วในสูตร การใช้คำในลักษณะเดิมที่กล่าวไว้แล้วเช่นนี้ เรียกว่า วากยาวตถิกนต (มีระยะแห่งพากย์อยู่ท้าย) ส่วนประโยคต้นที่แสดงรูปวิเคราะห์ด้วยการลงปฐมาวิภัตติว่า โสเยว อตุโถ [เหตุวตุโถ] ชื่อว่า ปทาวตถิกนต (มีระยะกาลแห่งบทยุ่ท้าย) กล่าวคือ บททั่วไปที่ท่านประกอบไว้เป็นวลีโดยไม่มองหากิริยาคุมพากย์ ต้องลงปฐมาวิภัตติเท่านั้น]

อนเนน วสติ, ธมฺเมน วสติ, วิชฺชาย วสติ.

น ชจฺจา วสฺโล โหติ

น ชจฺจา โหติ พุราหฺมโณ

กมฺมฺนา วสฺโล โหติ

กมฺมฺนา โหติ พุราหฺมโณ.

ทานเนน โภควา, อจาเรน กฺลึ.

เกน ปาณิ กามทโท

เกน ปาณิ มรฺุสฺสโว

เกน เต พุราหฺมจฺริเยน

บุญฺญํ ปาณิมฺหิ อិชฺฌติ.

เช่น

อนเนน วสติ (อยู่เพราะข้าว)

ธมฺเมน วสติ (อยู่เพราะธรรม)

วิชฺชาย วสติ (อยู่เพราะความรู้)

น ชจฺจา วสฺโล โหติ

น ชจฺจา โหติ พุราหฺมโณ

กมฺมฺนา วสฺโล โหติ

กมฺมฺนา โหติ พุราหฺมโณ.

“บุคคลจะเป็นคนเลวเพราะชาติกำเนิดก็หาไม่ จะเป็นพราหมณ์เพราะชาติกำเนิดก็หาไม่ บุคคลย่อมเป็นคนเลวเพราะกรรม เป็นพราหมณ์ก็เพราะ

กรรม”

ทาเนน โภควา (ผู้มีโภคะมากเพราะการให้ทาน)

อาจาเรน กุลี (ผู้มีสกุลเพราะความประพฤติดี)

เกน ปาณิ กามทโท

เกน ปาณิ มนุสฺสโว

เกน เต พุรหมจฺริเยน

ปฺญญํ ปาณิมฺหิ อิชฺฌติ.

“เหตุใดฝ่ามือจึงให้สิ่งที่น่าปรารถนา เหตุใดฝ่ามือจึงทำให้รสหวานไหล
ออกมา เพราะความประพฤติอันประเสริฐอะไรบุญจึงสำเร็จในฝ่ามือของท่าน”

การประกอบรูปศัพท์ อนุเนน

ศัพท์เดิมเป็น อนุน

ลง นา ตติยวิภัตติ เอกพจน์ในอรรถว่าเหตุ ด้วยสูตรว่า “เหตุวตฺถเก จ”

แปลง นา ท้าย อ การันต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า “อโต เนน”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโรจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลไปมาเทสปฺจฺยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น อนุเนน

เหตุวตฺถปฺปโยเค- เกน นิमितฺเตน, เกน ปโยชเนน, เกนญฺเจน, เกน เหตุนา วสฺติ.

ลงตติยวิภัตติในที่ประกอบด้วยศัพท์ที่มีอรรถว่าเหตุ เช่น

เกน นิमितฺเตน, เกน ปโยชเนน, เกนญฺเจน, เกน เหตุนา (ย่อมอยู่เพราะเหตุอะไร)

[บทว่า นิमितฺต, ปโยชน, อตฺถ ใน เกนญฺเจน [เกน + อตฺถเนน โดยแปลง ตฺถ เป็น ญฺจ] และ เหตุ เป็น

นามศัพท์ซึ่งมีอรรถว่า “เหตุ” จึงลงตติยวิภัตติท้าย นิमितฺต เป็นต้นในเหตุวตฺถะ ส่วนบทว่า เกน ประกอบ
ร่วมกับนามศัพท์ที่มีอรรถเหตุเหล่านั้น จึงลงตติยวิภัตติในเหตุวตฺถปโยเค ตามนัยนี้คำว่า เหตุวตฺถปโยค
มีรูปวิเคราะห์ว่า เหตุ อตฺถ โถ เยสนฺติ เหตุวตฺถา, เหตุวตฺถานํ ปโยโค เหตุวตฺถปโยโค (เหตุวตฺถปโยคะ คือ
ที่ประกอบด้วยศัพท์ที่มีอรรถว่าเหตุ)

บทว่า ปโยชน มักแปลว่า “ประโยชน์” แต่ในที่นี้เป็นคำไวพจน์ของ เหตุ ศัพท์ ดังคัมภีร์ศัพท์สโตม-

มหานิกายกล่าวว่

ปโยชน น. ปฺร + ยฺช + ลฺยฺญ. การเย อุทฺเทเศยฺ เหเตจฺ จ.^{๔๔}

ปโยชน นปฺงสกลิงค์ ปฺร + ยฺช + ลฺยฺญ = ย่อมเป็นไปในผล สิ่งที่ควรแสดง และเหตุ

โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๒) แสดงถึงการลงนํ้าวิรัตติในอรรถเหตุด้วยสูตรว่า
 ฉฺญจฺจิ เหตุวตฺเถหิ (ลงนํ้าวิรัตติในที่ประกอบด้วยนามศัพท์ที่มีอรรถว่าเหตุ) เช่น อุทฺรสุส เหตุ, อุทฺรสุส
 การณา (เหตุคือห้อง, มีห้องเป็นเหตุ) และอนุญาตการลงวิรัตติทั้งหมดท้ายสรรพนามและบทรนามที่ประกอบ
 กับสรรพนามด้วยสูตรว่า สพฺพาทิตฺโต สพฺพา (ลงวิรัตติทั้งปวงท้ายสรรพนามอันมี สพฺพ ศัพท์ เป็นต้น)
 เช่น โก เหตุ, กํ เหตุ, เภน เหตุนา ยฺเปยฺ กิสฺมี เหตุสุมี ยฺเปยฺ กิ การณฺ ยฺเปยฺ กิสฺมี การณฺ ยฺเปยฺ กิ นิमितฺตํ
 ยฺเปยฺ กิสฺมี นิमितฺเต ยฺเปยฺ กิ ปโยชนํ ยฺเปยฺ กิสฺมี ปโยชนเ แปลว่า “เพราะเหตุอะไร”]

๒๙๘. สุตตมยตุเถ จ.

ลงตติยวิภัติในอรรถของสัตตมมีวิภัติและอื่นๆ

ตติยา อ.ตติยวิภัติ โหติ ย่อมลง สุตตมยตุเถ จ ในอรรถของสัตตมมีวิภัติ ด้วย ๫

[คัมภีร์สุตตนิเทศ (สูตร ๒๙๐) กล่าวว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจจะยะ คือ รวบรวมการลงตติยวิภัติในอรรถของปัญจมีวิภัติและณัฐวิภัติอีกด้วย แต่ท่านมิได้แสดงตัวอย่างไว้]

สุตตมยตุเถ จ ลิงคฺมหา ตติยวิภัติ โหติ.

ลงตติยวิภัติทำนามศัพท์ในอรรถของสัตตมมีวิภัติและอื่นๆ

กาลทุธานทีสาเทสาทีสุ จาย.

ตติยวิภัตินี้ย่อมลงในฐานะมีกาลเวลา ระยะทาง ทิศ และสถานที่ เป็นต้น

[ข้อกำหนดข้างต้นนี้ ท่านกล่าวตามปริภาสาสูตรว่า ตทฺนุปรโรเรน (นามศัพท์และอื่นๆ ย่อมให้สำเร็จโดยไม่ขัดแย้งกับพระชินพจนันั้น)]

เตน สมเยน, เตน กาเลน, กาเลน ธมฺมสฺสวณฺ, โส โว มมจฺเจยฺน สตุถา, มาเสน ภูฏชติ, โยชเนน ธาวติ. ปุรฺตฺถิเมน ธตฺรภูโจ, ทกฺขิเนน วิรุพฺโโก, ปจฺฉิเมน วิรุพฺโก, อุตฺตเรน กสิวนฺโต ชโนชมฺปนฺน จ, เยน ภควา เตนฺปสฺงกฺมิ อิจฺจาติ.

เช่น

เตน สมเยน (ในสมัยนั้น)

เตน กาเลน (ในเวลานั้น)

กาเลน ธมฺมสฺสวณฺ (การฟังธรรมในเวลาอันสมควร)

โส โว มมจฺเจยฺน สตุถา (พระธรรมวินัยนั้นจะเป็นศาสดาของเธอทั้งหลายในกาล

ล่วงไปแห่งเรา)

มาเสน ภูฏชติ (ย่อมบริโภคน้ำในเดือนหนึ่ง)

โยชเนน ธาวติ (วิ่งไปในโยชน์หนึ่ง)

ปุรฺตฺถิเมน ธตฺรภูโจ (ทำวธรรฐอยู่ในทิศตะวันออก)

ทกขิณเณ วิรุพุกโก

(ทำววิรุพุกโกอยู่ในทิศใต้)

ปจฺฉิเมเน วิรุปกุโข

(ทำววิรุปักข์อยู่ในทิศตะวันตก)

อุตุตเรน กสิวนุโต ชโนชมปเรน จ (เมืองกสิวันต์อยู่ในทิศเหนือ และในทิศอื่นนอก
จากทิศนั้นมีเมืองชโนชมอยู่)

เยน ภควา เตนุปลสงฺกมิ

(พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในสถานที่ใด เข้าไป

แล้วในสถานที่นั้น)

ฟังทราบอย่างนี้เป็นต้น

การประกอบรูปศัพท์ เตน สมเยน

ศัพท์เดิมเป็น ต และ สมย

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ท้าย ต และ สมย ในอรรถสัทตมีด้วยสูตรว่า “สตุตมฺยตุเถ จ”

แปลง นา ท้าย อ การันต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า “อโต เนน”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺสปลฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ฺยตุเต”

สำเร็จรูปเป็น เตน สมเยน

๒๙๙. เยนงควิกาโร.

ความพิการของร่างกายย่อมมีด้วยอวัยวะใด ให้ลงตติยาวิภัตติในอวัยวะนั้น

องควิกาโร อ.ความพิการของร่างกาย *ลกฺขียเต* อันท่าน ย่อมสังเกตเห็น *เยน องเคน* ด้วยอวัยวะใด ๆ *ตติยา* อ.ตติยาวิภัตติ โหติ ย่อมลง *ตตถ องเค* ในอวัยวะนั้น ๆ

[ตามปกติการลงวิภัตติต้องมีต่อจากนามศัพท์เท่านั้น จะลงทำอวัยวะไม่ได้ ดังข้อความในสูตรว่า ตโต จ วิภตฺติโย (ลงวิภัตติทำยนามศัพท์นั้นและศัพท์อื่นๆ ที่สมควรแก่พระชินพจน์) เพราะศัพท์เป็นเครื่องสื่อความหมาย ส่วนความหมายเป็นผลที่ศัพท์สื่อให้ผู้ฟังเข้าใจ ดังข้อความในคัมภีร์สัททถกภจินดาที่ป็นว่า

สทโท ญาปกเหตุ, อตฺถ โญาเปตพพผล.^{๔๕}

ศัพท์เป็นเหตุสื่อให้รู้ความหมาย ความหมายเป็นผลที่ถูกสื่อให้รู้

ดังนั้น การกล่าววาลงตติยาวิภัตติในอวัยวะจึงเป็นสำนวนทางภาษาอย่างหนึ่งที่เรียกว่า ผลุปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้กล่าวถึงผลคืออวัยวะ แต่เจตนาหมายถึงเหตุคือศัพท์ที่แสดงอวัยวะ]

เยน พยาธิมิตา องเคน องคิโน วิกาโร ลกฺขียเต, ตตถ ตติยาวิภตฺติ โหติ.

ความพิการของร่างกายสังเกตเห็นได้ด้วยอวัยวะอันมีโรคใด ให้ลงตติยาวิภัตติในอวัยวะนั้น

[ในสูตรนี้ ท่านแสดงว่า เยน เป็นวิเสสนะของปาฐเสสสะว่า องเคน (อวัยวะ) และบทว่า องคิโน วิกาโร ในสูตรนี้ แสดงรูปวิเคราะห์ของ องควิกาโร ว่า องคฺสฺส วิกาโร องควิกาโร (องควิการะ คือ ความพิการของร่างกาย) ส่วนบทว่า ลกฺขียเต แสดงปาฐเสสสะที่เป็นกิริยาคุณพากย์ของประโยคนี]

เอตถ จ องคฺมสฺส อตฺถิติ องคํ, สรีริ.

หนึ่ง ในสูตรนี้ อวัยวะของร่างกายนี้มีอยู่ เพราะเหตุที่ร่างกายนั้นชื่อว่า อังคะ คือร่างกาย

[ธรรมดา องค ศัพท์เป็นสุทธนามที่แปลว่า “อวัยวะ” แต่ในสูตรนี้ คำนี้เป็นอัสสัถิตัทธิต ต้องแปลว่า “ร่างกาย” ดังรูปวิเคราะห์ว่า องคฺมสฺส อตฺถิติ องคํ (อังคะ คือ สิ่งที่มีอวัยวะ = ร่างกาย) ลง ณ ปัจจัยทำย

องค ศัพท์ในอัสสัถิตัตถิตเหมือนอาหารณ์ว่า สทฺโธ (ผู้มีศรัทธา) ที่มาจาก สทฺธา ศัพท์ + ณ ปัจจัย

คำว่า อสฺส ในรูปวิเคราะห์ข้างต้น ควรแปลว่า “ของ” เพราะอวัยวะเป็นส่วนหนึ่งของร่างกาย และร่างกายเป็นกลุ่มรวมของอวัยวะ ดังคำว่า รุกขสฺส สาขา (กิ่งของต้นไม้) ไม่ควรแปลว่า “แก่” เพราะร่างกายไม่ใช่สัมปทานที่รับอวัยวะไว้แต่อย่างใด]

อกุชิตา กาโณ, หตุเถน กุณิ, ปาเทน ขณฺโช, ปิฎฺฐิจยา ชุชฺโช.

เช่น

อกุชิตา กาโณ (ผู้บอดด้วยนัยน์ตา)

หตุเถน กุณิ (ผู้ง่อยด้วยมือ)

ปาเทน ขณฺโช (ผู้เขยงด้วยเท้า)

ปิฎฺฐิจยา ชุชฺโช (ผู้ค่อมด้วยหลัง)

การประกอบรูปศัพท์ อกุชิตา

ศัพท์เดิมเป็น อกุชิต

ลง นา ตติยวิภคิตติ เอกพจน์ในอังกวิการ ด้วยสูตรว่า “เยนงควิกาโร”

สำเร็จรูปเป็น อกุชิตา

[อังกวิการนี้มีลักษณะเป็นเครื่องหมายเหมือนอิตถัมภูตลักษณะ แต่กล่าวถึงอวัยวะพิการร่วมด้วย ในขณะที่อิตถิตถัมภูตลักษณะมิได้กล่าวอวัยวะพิการ อีกนัยหนึ่ง เครื่องสังเกตของอิตถัมภูตลักษณะเป็นคน ละอย่างกับสิ่งที่ถูกสังเกต ส่วนอังกวิการเป็นไปในบุคคลคนเดียวกัน]

๓๐๐. วิเสสเน จ.

ลงตติยวิภัตติในอรรถวิเสสเน และท้ายศัพท์อื่นๆ

ตติยา อ.ตติยวิภัตติ โหติ ย่อมลง วิเสสเน จ ในอรรถวิเสสเน ด้วย ฯ

วิเสสียติ วิเสสิตัพพ อเนนาติ วิเสสน์ โคตตาทิ.

คำศัพท์ที่ถูกขยาย ย่อมถูกอธิบายความด้วยบทใด เพราะเหตุนั้น บทนั้น ชื่อว่า วิเสสเน (บทวิเศษณ์) เช่น โคตต เป็นต้น

[ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของ วิเสสน ศัพท์ในสูตรเป็นกรณีสาธนะว่า วิเสสียติ อเนนาติ วิเสสน์ (วิเสสเน คือ คำศัพท์ที่เป็นเครื่องขยายความ) สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + สิส ธาตุ (วิเสสเน = กระทำ พิเศษ, ขยาย) + ยุ ปัจจัยในกรณีสาธนะ]

ตสมิ โคตตนามชาติสิปวโยคุณสงฆาเต วิเสสนตเถ ตติยวิภัตติ โหติ.

ลงตติยวิภัตติในอรรถวิเสสเนกล่าวคือ โคตร ชื่อ ชาติ ศิลปะ วัย และคุณนั้น

[อรรถวิเสสเนที่ท่านกล่าวถึงในสูตรนี้ เป็นคำขยายความที่ลงตติยวิภัตติ โดยใช้ขยายบุคคลเพื่อแสดงโคตร ชื่อ ฯลฯ แปลว่า “โดย” เช่น โคตฺเตน โคตโม นาโถ (พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า โคตมะ โดยพระโคตร) ตามหลักสัมพันธ์เรียกว่า ตติยวิเสสเน (วิเสสเนที่ลงตติยวิภัตติ) ส่วนบทว่า โคตโม เรียกว่า ตติยวิเสสยะ (วิเสสยะที่ถูกขยายด้วยบทที่ลงตติยวิภัตติ)

ความจริงบทวิเสสเนในภาษาบาลีจำแนกออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. นามวิเสสเน บทขยายนาม แบ่งออกเป็น

ก. ตูลยวิภัตติวิเสสเน บทขยายที่มีวิภัตติเสมอกัน เช่น มหนโต ปุริโส (บุรุษผู้ประเสริฐ)

ข. ภินนาวิภัตติวิเสสเน บทขยายที่มีวิภัตติไม่เสมอกัน เช่น โคตฺเตน โคตโม นาโถ

(พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า โคตมะ โดยพระโคตร)

๒. กิริยวิเสสเน บทขยายกิริยา เช่น สิมฺ ฐาติ (วิ่งเร็ว)

การลงตติยวิภัตติด้วยสูตรนี้หมายถึงเฉพาะภินนาวิภัตติวิเสสเนเท่านั้น ส่วนเรื่องของการลงตติยวิภัตติท้ายกิริยวิเสสเนจะปรากฏในภาคผนวก]

จสทุเทน ปกตืออาที้หิ จ.

ลงตติยาวิภัดติท่ายศัพทอันมี ปกติ ศัพทเป็นต้นด้วย จ ศัพท

โคตเตน โคตโม นาโถ.

สาริปุตุโตติ นามเณ	วิสสุโต ปณณวา จ โส
ชาติยา ขตติโย พุทุโร	โลเก อปปฏิคคโล.
ตทหุ ปพพชิต สนโต	ชาติยา สตตวสสิโก
โสปี มํ อนุสาเสยย	สมปฏิจนามิ มตถเก.

สิปเปเน นพกาโร โส, เอกุณตีโส วยสา, วิชชาย สาธุ, ปณณาย สาธุ, ตปสา อุตตโม, สุวณฺเณน อภีรุโป.

เช่น

โคตเตน โคตโม นาโถ (พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า โคตมะ โดยพระโคตร)

สาริปุตุโตติ นามเณ	วิสสุโต ปณณวา จ โส
ชาติยา ขตติโย พุทุโร	โลเก อปปฏิคคโล.

"พระเถระนั้นปรากฏโดยชื่อว่า สารีบุตร เป็นผู้มั่งมีปัญญา พระพุทธเจ้าทรงเป็นกษัตริย์โดยพระชาติ เป็นผู้ไม่มีบุคคลเปรียบในโลก"

ตทหุ ปพพชิต สนโต	ชาติยา สตตวสสิโก
โสปี มํ อนุสาเสยย	สมปฏิจนามิ มตถเก

"แม่เด็กนั้นบวชแล้วในวันนั้น มีพรรษา ๗ โดยชาติพึงสั่งสอนเรา เราจะรับไว้ด้วยเศียรเกล้า"

สิปเปเน นพกาโร โส (บุคคลนั้นเป็นช่างสานโดยงานช่าง)

เอกุณตีโส วยสา (ผู้มีอายุ ๒๙ โดยวัย)

วิชชาย สาธุ (คนดีโดยความรู้)

ปณณาย สาธุ (คนดีโดยปัญญา)

ตปสา อุตตโม (เลิศโดยตบะ)

สุวณฺเณน อภีรุโป (ผู้มีรูปหล่อโดยผิวงาม)

การประกอบรูปศัพท์ โคตเตน

ศัพท์เดิมเป็น โคตต

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ในอรรถวิเสสนะด้วยสูตรว่า “วิเสสเน จ”

แปลง นา ท้าย อ การันต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า “อโต เนน”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สโรไปมาเทสปรจฺยาทิมฺหิ สโรเป ตฺ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น โคตเตน

[คำว่า ตทหฺ ตັตบทเป็น ต + อหฺ คำว่า อหฺ มาจาก อห ศัพท์ + สฺมี วิภัตติ แปลง สฺมี เป็น อฺ ในอรรถกถาแก้วว่า ตสฺมี ทิวเส (ในวันนั้น)]

ปกติอาทีสุ- ปกติยา อภิรุโป, เขญฺยุเนน มตฺติกา, สเมน ธาวติ, วิสเมน ธาวติ, ทฺวิโทเนน ธณฺณํ กิณาติ, สหฺสฺเสน อสฺสเก กิณาติ อิจฺจาติ.

ลงตติยาวิภัตติในศัพท์ว่า ปกติ เป็นต้น เช่น

ปกติยา อภิรุโป (มีรูปงามโดยปกติ)

เขญฺยุเนน มตฺติกา (เป็นดินเหนียวโดยมาก)

สเมน ธาวติ (วิ่งไปโดยสม่ำเสมอ)

วิสเมน ธาวติ (วิ่งไปโดยไม่สม่ำเสมอ)

ทฺวิโทเนน ธณฺณํ กิณาติ (ซื้อข้าวเปลือกโดย ๒ ทะนาน)

สหฺสฺเสน อสฺสเก กิณาติ (ซื้อลูกม้าทั้งหลายโดยทรัพย์พันหนึ่ง)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

การประกอบรูปศัพท์ ปกติยา

ศัพท์เดิมเป็น ปกติ

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ในอรรถวิเสสนะด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “วิเสสเน จ”

ให้ อิ ชื่อว่า ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตฺถิขยา โป”

แปลง นา วิภัตติท้าย ป เป็น ยา ด้วยสูตรว่า “ปโต ยา”

สำเร็จรูปเป็น ปกติยา

[นอกจากตติยาวิภัตติที่ลงในอรรถวิเสสณะด้วยสูตรนี้แล้ว ยังมีวิเสสณะอีกประเภทหนึ่งที่ลงตติยา-
วิภัตติในอรรถอภินวิเสสณะ คือ วิเสสณะที่ไม่ต่างจากวิเสสยะ หมายถึงเป็นสิ่งเดียวกันนั่นเอง เช่น จตุธา
ปรมตฤโต (มี ๔ อย่างโดยปรมัตถ์) บททั้งสองนี้ได้แก่จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ทั้ง ๔ อย่างเหมือนกัน
ดังนั้น บทว่า ปรมตฤโต จึงสัมพันธ์เป็นอภินวิเสสณะ ส่วน จตุธา เป็นอภินวิเสสยะ]

กสุมิ อตเถ จตุตถิ.

ลงจตุตถีวิภักตีในอรรถอะไร

๓๐๑. สมปะทานะ จตุตถิ.

ลงจตุตถีวิภักตีในสัมปะทานการก

จตุตถิ อ.จตุตถีวิภักตี โหติ ย่อมลง สมปะทานะ ในสัมปะทานการก ฯ

สมปะทานการเก ลิงคฺมุหา จตุตถิวิภักตี โหติ.

ลงจตุตถีวิภักตีทำยนามศัพท์ในสัมปะทานการก

กัญจ สมฺปทาน

อนึ่ง สัมปทานการกคืออะไร

๓๐๒. ยสฺส ทาดุกาโม โรจเต ธารยเต วา, ตํ สมฺปทาน

ผู้ปรารถนาเพื่อให้ยอมให้แก่การกใด หรือยอมพอใจแก่การกใด หรือยอมทรงไว้แก่การกใด การกนั้น ชื่อว่า สัมปทาน

ทาดุกาโม อ.ผู้ปรารถนาเพื่อให้ ยสฺส การกสฺส ททาติ วา ย่อมให้แก่การกใด ก็ดี ๆ ยสฺส การกสฺส โรจเต วา ย่อมพอใจแก่การกใด ก็ดี ๆ ยสฺส การกสฺส ธารยเต วา ย่อมทรงไว้แก่การกใด ก็ดี ๆ ตํ การกํ อ.การกนั้น สมฺปทานํ ชื่อว่า สัมปทาน ๆ

ยสฺส วา ทาดุกาโม, ยสฺส วา โรจเต, ยสฺส วา ธารยเต, ตํ การกํ สมฺปทานสญฺญํ โหติ.

ผู้ปรารถนาเพื่อให้ยอมให้แก่การกใด หรือยอมพอใจแก่การกใด หรือยอมทรงไว้แก่การกใด การกนั้นมีชื่อว่า สัมปทาน

สมฺมา ปทียเต อสฺสาติ สมฺปทานํ, ปฏิคฺคาหโก.

[วัตถุหรือกิริยา]อันบุคคลยอมให้แก่การกนั้นด้วยดี เหตุนั้นการกนั้นชื่อว่า สัมปทาน คือ ผู้รับ

[ประโยคข้างต้นนี้เป็นรูปวิเคราะห์ของ สมฺปทาน คำนี้มาจาก สํ บทหน้า + ป บทหน้า + ทา ธาตุ (ทาเน = ให้) + ยุ ปัจจัยในสัมปทานสาธนะ

ท่านกล่าวว่า สมฺปทาน คือ การกอันเป็นที่ให้ด้วยดี กล่าวคือ ผู้รับวัตถุหรือกิริยาที่บุคคลอื่นมอบให้ด้วยความเคารพ ตามนัยนี้การมอบให้ด้วยความไม่เคารพ ไม่จัดเป็นสัมปทาน เช่น รชกสฺส วตฺถํ ททาติ (ยอมให้ผ้าในมือของช่างย้อม), เทวทตฺตสฺส อิญํ ททาติ (ให้หนี้ในมือของเทวทัต) การให้ผ้าแก่ช่างย้อมหรือใช้หนี้ไม่ถือว่าเป็นสัมปทาน เพราะให้ผ้าด้วยความไม่เคารพและใช้หนี้ด้วยความไม่เต็มใจ ท่านจึงให้เต็มบทว่า หตฺเถ (ในมือ) เข้ามาในพากย์ ข้อความที่กล่าวมานี้เป็นคำอธิบายจากไวยากรณ์สันสกฤต แต่ในภาษาบาลีมีตัวอย่างที่การให้โดยไม่เคารพก็เป็นสัมปทานได้ ดังอุทาหรณ์ว่า

โย ปน ภิกฺขุ ภิกฺขุสฺส กุปีโต อนตฺตมโน ปหารํ ทเพยฺย. ปาจิตฺติย.^{๔๖}

ภิกษุใดโกรธเคืองไม่พอใจ พึงให้การทุบตีแก่ภิกษุ ต้องอาบัติปาจิตตีย์

เอโก ปุริโส กิลิฏฺฐํ วตถํ รชกฺขสฺส อทาสิ.^{๔๗}

บุรุษคนหนึ่งให้ผ้าเป็นนแก่ช่างย้อม

บทว่า ภิกษุสฺส และ รชกฺขสฺส เป็นสัมปทานได้เพราะรับเอาภิกษา “ดี” หรือภิกษา “ให้” ดังนั้น สัทท-
นตีปกรณ (สุตตมาลา สูตร ๕๕๔) จึงกล่าวว่า แม้จะเป็นการให้ด้วยความไม่เคารพก็จัดเป็นสัมปทานเช่นกัน
คัมภีร์สัททตถกถจินตนาอธิบายลักษณะของสัมปทานตามไวยากรณ์สันสกฤตว่า

สมฺมา ปทียเต ยสฺส

สมฺปทานํ ตทฺจเจเต

วตถุสฺส วา ปฏิกฺคาห-

ลกฺขณํ ตํ กิริยาย วา.

ปฺุชานคฺคหกาเมน

ทินฺนํ สมฺมาติ มนฺยเต

ทินฺนสฺส สามิกตฺเตปิ

สมฺปทานํ ตทฺจเจเต.

“รชกฺขสฺส ทเท วตถํ

รณฺโณ ทณฺฑน”ติอาทิสฺสุ

น ภเว สมฺปทานตฺตํ

ปฺุชาทิน’มภาวโต.^{๔๘}

“สัมปทานการก คือ การกซึ่งเป็นที่รับวัตถุหรือภิกษา มี ๒ ประเภท คือ สัมปทาน
ที่รับวัตถุ หรือสัมปทานที่รับภิกษา

การให้ด้วยดี คือ การให้ด้วยการบูชาหรืออนุเคราะห์ ส่วนผู้รับที่เป็นเจ้าของสิ่ง
ที่ให้ไว้ ท่านเรียกว่า สัมปทาน

เมื่อไม่มีการบูชาหรืออนุเคราะห์ก็ไม่เป็นสัมปทาน ดังอุทาหรณ์ว่า รชกฺขสฺส วตถํ
ทเท (ย้อมให้ผ้า[ในมือ]ของช่างย้อม), รณฺโณ ทณฺฑนํ ทเท (ให้ค่าปรับ[ในพระหัตถ์]ของ
พระราชอา)”]

ตํ ปน ติวริฉํ ทิยฺยูมานสฺसानิวารณชฺเฌสนานมฺทิวเสน.

อนึ่ง สัมปทานการกนั้นมี ๓ อย่างโดยประเภทของการไม่ห้าม การเชื่อเชิญ และ
การอนุญาต ซึ่งสิ่งที่ถูกให้

[สัมปทานการกมี ๓ อย่าง คือ

๑. อนิรากรณสัมปทาน สัมปทานไม่ห้าม

๒. อารารณสัมปทาน สัมปทานเชื่อเชิญ

๓. อัพภนุญญสัมปทาน สัมปทานอนุญาติ]

ยถา พุทฺธสฺส ปฺุพฺมํ ยชฺติ, โพรฺธิรุกฺขสฺส ชลํ ททาติ.

เช่น

พุทฺธสฺส ปฺุพฺมํ ยชฺติ (ยอมถวายดอกไม้แก่พระพุทธเจ้า)

โพรฺธิรุกฺขสฺส ชลํ ททาติ (ยอมให้น้ำแก่ต้นโพธิ์ = รดน้ำ)

[ตัวอย่างของอนิรากรณสัมปทาน หรืออนิวารณสัมปทาน กล่าวคือ พระพุทธเจ้าและต้นโพธิ์รับสิ่งต่าง ๆ โดยไม่ห้าม ไม่ว่าผู้ให้จะให้อะไร]

อชฺฌเมสเน- ยาจกานํ ฐนํ ททาติ.

ลงจตุตถีวิภัตติในการเชื้อเชิญ เช่น

ยาจกานํ ฐนํ ททาติ (ให้ทรัพย์แก่ยาจก)

[ยาจกเป็นผู้ขอทรัพย์ บทว่า ยาจกานํ จึงเป็นอาราธนาสัมปทาน หรืออชฺฌเมสนสัมปทาน]

อนุมตฺติยํ- ภิกฺขุณฺํ ทานํ เทติ.

ลงจตุตถีวิภัตติในการอนุญาต เช่น

ภิกฺขุณฺํ ทานํ เทติ (ถวายทานแต่ภิกษุทั้งหลาย)

[การถวายทานแต่ภิกษุเป็นการให้ที่ต้องได้รับอนุญาตจากผู้รับก่อน บทว่า ภิกฺขุณฺํ จึงเป็นอัพภนุญญสัมปทาน หรืออนุมตฺติยสัมปทาน]

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺธสฺส

ศัพท์เดิมเป็น พุทฺธ

ให้ พุทฺธ ชื่อว่า สัมปทาน ด้วยสูตรว่า “ยสฺส ทาทุกาโม โรจเต ธารยเต วา, ตํ สมฺปทานํ”

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทานเณ จตุตถึ”

ในเพราะ ส วิภัตติ ลง ส อาคม ด้วยสูตรว่า “สาคโม เส”

สำเร็จรูปเป็น พุทฺธสฺส

ยถา

“อนิรากรณาราช-
สมปทานํ ติธา วุตตํ

นาพุกนญญวเสน หิ
รุกข ยาจก ภิกขโว”ติ.

/สมจริงตั้งคํากล่าวว่า

“โดยแท้จริงแล้ว สมปทานการกกล่าวว่ามี ๓ อย่างโดยประเภทแห่งการ
ไม่ห้าม การเชื่อเชิญ และการอนุญาต เช่น รุกขสส ([ให้น้ำ]แก้ต้นไม้)
ยajakสส ([ให้ทาน]แก้ยajak) ภิกขุโน ([ถวายทาน]แต่ภิกษุ)”

ทาดุกาโมติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า ทาดุกาโม (ผู้ปรารถนาเพื่อให้)

รณโณ ทณฺฑํ ททาติ.

บทว่า ทาดุกาโม (ผู้ปรารถนาเพื่อให้) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธในอุทาหรณ์ว่า รณโณ
ทณฺฑํ ททาติ (ให้ค่าปรับในพระหัตถ์ของพระราชอา)

[ตามปกติผู้ให้ค่าปรับจะไม่ยินดีในการให้นั้น ด้วยเหตุนี้ในประโยคนี้ ท่านจึงไม่ถือว่า รณโณ เป็น
สมปทานการก ตามขนบนิยม ท่านจะเติมบทว่า หตฺถे เข้ามา แล้วแปลว่า “ให้ค่าปรับในพระหัตถ์ของ
พระราชอา” นั่นคือ รณโณ เป็นสามีสัมพันธ์ใน หตฺถे]

โรจนาทิสฺส ปน สมณสฺส โรจเต สจฺจํ, มายสมฺมุตานมฺปิ สัมภะโท รุจฺจิตฺถ, ยสฺสา-
ยสมฺโต ชมติ, เทวทตฺตสฺส สุวณฺณจฺจตฺตํ ธารยเต ยณฺณทตฺโต.

ส่วนอุทาหรณ์ในความชอบใจเป็นต้น เช่น

สมณสฺส โรจเต สจฺจํ (ความจริงถูกใจสมณะ)

มายสมฺมุตานมฺปิ สัมภะโท รุจฺจิตฺถ (สังฆเภทอย่าเป็นที่ชอบใจแก่ท่านผู้มีอายุ
ทั้งหลาย)

ยสฺสายสมฺโต ชมติ (การอุปสมบทย่อมชอบแก่ท่านผู้มีอายุรูปใด)

เทวทตฺตสฺส สุวณฺณจฺจตฺตํ ธารยเต ยณฺณทตฺโต (ยัญหัตถือฉัตรทองให้เทวหัต)

ในประโยค สมณสฺส โรจเต สจฺจํ บทว่า โรจเต มาจาก รุจ ฐาตุ (ปีติยํ = ยินดี) + อ ปัจจัย + เต

วิภัตติ ธาตุคือ รุจ ที่เป็นภูวาทิคณะเป็นธาตุที่มอองหาสัมปทานแน่นอน จึงลงจตุตถีวิภัตติเป็นรูปว่า สมณสุส
ถ้าธาตุนี้เป็นจุราทิคณะมีรูปว่า โรเจติ ต้องลงปฐมมาวิภัตติ ดังอุทาหรณ์ว่า อสต้ ฐมมฺ โรเจติ (ย่อฆชอบธรรม
ของอัสตบุรุษ)

บทว่า รุจิจิตถ สำเร็จรูปมาจาก รุจ ธาตุ + ย ปัจจัย + อา อัชชตนิวิภัตติ แปลง อาเป็น ตถ บทนี้
เป็นทิวาทิคณะที่ลง ย ปัจจัยในกัตตุวากฆ แม้รูปว่า ฆมติ และ ธารยเต ก็เป็นกัตตุวากฆเช่นกัน การตั้งชื่อว
สัมปทาน ด้วยสูตร ยสุส ทาตุกาโม ฆเปย ท่านกล่าวไว้เพือตั้งชื่อสัมปทานแน่นอนในที่ประกอบด้วย ทา
ธาตุ, รุจ ธาตุ และ ฐร ธาตุ ต่อไปท่านจะแสดงการตั้งชื่อสัมปทานด้วยสูตรว่า สิลาฆ เป็นตันเพือตั้งชื่อ
สัมปทานอย่างไมแน่นอนในที่ประกอบด้วย สิลาฆ ธาตุเป็นตัน]

“สมปทาน์ วา”ติ จ วัตตเต

บทว่า สมปทาน์ (ชื่อว่า สัมปทาน) และบทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏใน
สูตรนี้]

๓๐๓. สิวาข มนุ จา สป ฐาร ปิห กุฐ ทุหิสฺสสุยราธิกุข ปจฺจาสุณ ออนุปติคิณฺพพ-
กตฺตาโรจนตถ ตทตถ ตุมตฺถาลมตถ มณฺเฑนาทรรปฺปาณินิ คตฺยตฺถกมฺมณิ
อาสีสฺตถ สมฺมุติ ภิยฺย สตฺตมฺยตฺถเสสุ จ.

การก[อันมีกรรมการกเป็นต้น]ชื่อว่า สัมปทาน ใน[ที่ประกอบกับธาตุ คือ] สิวาข =
สรรเสริญ, มนุ = นำออก, จา = หยดการไป, สป = ด่าทอ, ฐาร = ทรงไว้, ปิห = ประรณา, กุฐ =
โกรธ, ทุห = ประรณาเบียดเบียน, อิสฺส = ริษยา, อฺสุย = แสดงโทษให้ปรากฏ, ราธ = เบียดเบียน/
ยินดี, อิกฺข = ดู/ทำเครื่องหมาย; กตฺตาในประโยคแรกของ สุ ธาตุ อันประกอบด้วย ปติ หรือ อา
และ คิ ธาตุ อันประกอบด้วย อนุ หรือ ปติ, ในอรรถว่าการบอกกล่าว, ในประโยชน์ของกิริยา
นั้น[เช่น ไปเพื่อกิน], ในอรรถของ ตุ บัจจย, ในอรรถของ อล คัพฺท, ในสิ่งที่ไม่มีชีวิตที่ประกอบด้วย
มน ธาตุ ซึ่งปราศจากความนับถือ, ในกรรมของธาตุที่มีอรรถว่าไป, ในอรรถว่า ประรณา, สมฺมุติ
คัพฺท และ ภิยฺย คัพฺท, ในอรรถของสัตตมีวิภักตี และในการประกอบกับคัพฺทอื่นๆ

การก อ.การก ปวตฺตํ อันเป็นไปแล้ว สิวาข ๗เปยฺ มณฺเฑนาทรรปฺปาณินิ จ ใน สิวาข
ธาตุ, มนุ ธาตุ, จา ธาตุ, สป ธาตุ, ฐาร ธาตุ, ปิห ธาตุ, กุฐ ธาตุ, ทุห ธาตุ, อิสฺส ธาตุ, อฺสุย ธาตุ,
ราธ ธาตุ, อิกฺข ธาตุ, กตฺตาในประโยคแรกของ สุ ธาตุที่ประกอบด้วย ปติ และ อา และ คิ ธาตุ
ที่ประกอบด้วย อนุ และ ปติ, อรรถว่าการบอกกล่าว, ประโยชน์ของกิริยานั้น, อรรถของ ตุ บัจจย,
อรรถของ อล คัพฺท, ผู้ไม่มีชีวิตซึ่งไม่มีความนับถือ[ที่ประกอบ]ด้วย มน ธาตุ ด้วย คตฺยตฺถกมฺมณิ
จ ในกรรมของธาตุที่มีอรรถว่า ไป ด้วย อาสีสฺตถ สมฺมุติ ภิยฺย สตฺตมฺยตฺถเสสุ จ ในอรรถว่า ประรณา,
สมฺมุติ คัพฺท, ภิยฺย คัพฺท และอรรถของสัตตมีวิภักตีท. ด้วย สมปทาน์ ชื่อว่าสัมปทาน วา บ้าง ๗

[ท่านให้ตั้งชื่อสัมปทานในนามคัพฺทที่ประกอบกับ สิวาข ธาตุเป็นต้น มิใช่ตั้ง สิวาข ธาตุเป็น
สัมปทาน แต่กล่าวสั้นๆ ว่าชื่อว่าสัมปทาน ใน สิวาข ธาตุ โดยสมิปปุจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่อยู่
ใกล้ๆ ดังคำว่า คงคา ย สสฺส (ข้าวกล้าที่แม่น้ำคงคา) หมายถึง ข้าวกล้าที่อยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำคงคา ในวุตติจึง
อธิบายว่า สิวาข ๗เปยฺ อิจฺเจเตสฺ ตทตฺถวาจันณฺจ ธาตุณฺ ปโยเค จ (ในที่ประกอบกับธาตุเหล่านี้ คือ สิวาข...

และในที่ประกอบด้วยธาตุที่แสดงอรรถของธาตุเหล่านั้น)

คำว่า ปจฺจาสุณฺ มาจาก ปติ บทหน้า + อา บทหน้า + สุ ธาตุ + ณ ธาตุนิเทศปัจจัย +
อ ปัจจัย

คำว่า อนุปติคิณ มาจาก อนุ บทหน้า + ปติ บทหน้า + คิ ธาตุ + อิณ ธาตุนิเทศปัจจัย + อ
ปัจจัย

ธาตุนิเทศปัจจัย คือ ปัจจัยที่ใช้แสดงธาตุ พบในสูตรทางไวยากรณ์เท่านั้น มี ๔ ศัพท์ คือ อิณ, ณ,
อิ และ ติ ปัจจัย ดังปทฺรปฐิทธินิสสัยเก่ากล่าวว่

จตุธา ธาตุนิเทศา

อิณ-ณฺย-ตฺยนฺตเกทโต

คิณ-สุณ-คฺมิสฺสนฺโต

โหติสฺสเรติ ฎาปกํ.^{๔๙}

“ธาตุนิเทศปัจจัยมี ๔ ศัพท์ด้วยประเภทของ อิณ, ณ, อิ และ ติ ปัจจัยอันเป็นที่
ที่สุด มีรากด้วยคำว่า คิณ (คิ ธาตุ), สุณ (สุ ธาตุ), คมิสฺสนฺโต (ที่สุดของ คมฺ ธาตุ),
โหติสฺสเร (ในเพราะสระของ หู ธาตุ)”

คำว่า มณฺณานาทรปฺปาณินิ ลง สฺมี ท้าย มณฺณานาทรปฺปาณิ ศัพท์ แล้วแปลง สฺมี เป็น นิ ดัง
อุทาหรณ์ว่า ทณฺชฺนินิ (ในผู้มีไม้เท้า)

คำว่า มณฺณานาทรปฺปาณิ ดัดบทเป็น มณฺณติ + อนาทร + อปฺปาณิ ลบ ติ ธาตุนิเทศปัจจัยเพือ
ย่อคำ มีรูปวิเคราะห์ว่า อนาทรโ จ โส อปฺปาณิ จาติ อนาทรปฺปาณิ (อนาทรปฺปาณิ คือ ผู้ไม่มีชีวิตซึ่งไม่มี
ความนับถือ), มณฺณติปฺปโยโค จ โส อนาทรปฺปาณิ จาติ มณฺณานาทรปฺปาณิ (มณฺณานาทรปฺปาณิ คือ ผู้ไม่มี
ชีวิตซึ่งไม่มีความนับถือที่ประกอบด้วย มน ธาตุ) ลบ ปโยค ศัพท์ในท่ามกลางสมาสเพื่อย่อคำ]

จตุปฺปทฺมิตํ.

สูตรนี้มี ๔ บท

สิลาฆ กตฺถเน, หนุ อปฺนยเน, จา คตินิวตฺติมฺหิ, สป อฺกุโกเส, ฐร ฐารणे, ปิห อิจฺฉายํ
อิจฺเจเตสํ ธาตุนํ ปโยเค จ กุฐ โกเป, ทุห ชิมฺสายํ, อิสฺส อิสฺสายํ, อุสฺย โทสาวิกรणे อิจฺเจเตสํ
ตทตฺถวาจฺนญจ ธาตุนํ ปโยเค จ ราช หีสาสฺราเสสุ, อิกฺข ทสฺสนงฺเกสฺสติ อิมสํ ปโยเค จ ปติอาปฺพุพฺพสฺส
สุ สวณฺติ อิมสฺส จ อนุปติปฺพุพฺพสฺส คิ สทฺเทติ อิมสฺส จ ปฺพุพฺพกตฺตา จ อาโรจนตฺถปฺปโยเค, ตทตฺถ,
ตฺมตฺถ, อลมตฺถปฺปโยเค จ มณฺณติปฺปโยเค อนาทรอ อฺปาณินิ จ คตฺยตฺถานํ กมฺมฺนิ จ อาสีสฺตถปฺปโย

เค จ สมมุติภยโยคสุ จ สดตมยตเถ จาติ ตํ กมฺมาทิกการกํ สมฺปทานสญญํ โหติ.

[การกัณฑ์กรรมการกเป็นต้นโดยย่อเป็นไปในที่ประกอบกับธาตุเหล่านี้ คือ “สิลาชฺ (สรรเสริญ) หนุ (นำออก) จา (หยุดการไป) สป (ดำทอ) ฐร (ทรงไว้) ปิห (ปรารถนา)”; [การกใดเป็นไปในที่ประกอบกับธาตุทั้งหลายเหล่านี้ คือ “กุร (โกรธ) ทุห (ทำลาย) อิสฺส (ริษยา) อุกฺกุย (แสดงโทษให้ปรากฏ)” และในที่ประกอบกับธาตุที่แสดงอรรถของธาตุเหล่านั้น และ[การกใดเป็นไปในที่ประกอบกับธาตุเหล่านี้ คือ “ราช (เบียดเบียน, ยินดี) อิกฺข (ดู, ทำเครื่องหมาย)”; กัตตาในประโยคแรกของธาตุนี้ คือ สฺ (ฟัง) ซึ่งมี ปติ หรือ อา เป็นบทหน้า และ[กัตตาในประโยคแรก] ของธาตุนี้ คือ คิ (เปล่งเสียง) ซึ่งมี อนุ หรือ ปติ เป็นบทหน้า [ชื่อว่า สัมปทาน ในประโยคหลัง]; [การกใดเป็นไปในที่ประกอบด้วยธาตุที่มีอรรถว่า การบอกกล่าว; [การกใดเป็นไปในประโยชน์ของกิริยานั้น (เช่น ไปเพื่อกิน); ในอรรถของ ตฺ ัจจย; ในที่ประกอบด้วยอรรถของ อลฺ; ในสิ่งที่ไม่มีชีวิตที่ประกอบด้วย มน ธาตุ ซึ่งไม่ได้รับความนับถือ; ในกรรมของธาตุที่มีอรรถว่า ไป; ในที่ประกอบกับบทที่มีอรรถว่า ปรารถนา; ในที่ประกอบด้วย สมมุติ ศัพท์และ ภยโยค ศัพท์ และในอรรถของสัตตมวิภักตี การกัณฑ์กรรมการกเป็นต้นนั้นซึ่งเป็นไปในที่ประกอบกับศัพท์ และอรรถเหล่านี้ มีชื่อว่า สัมปทานการก

[คำว่า ปุพฺพกตฺตา คือ กัตตาในประโยคแรกที่ผ่านมาจะถึงประโยคที่ตั้งชื่อสัมปทานด้วยสูตรนี้ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุพฺเพ กตฺตา ปุพฺพกตฺตา (ปุพฺพกัตตา คือ กัตตาในประโยคแรก) ข้อความนี้กล่าวไว้ในปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ อีกนัยหนึ่งอาจวิเคราะห์ได้ว่า ปุพฺพสฺส กตฺตา ปุพฺพกตฺตา (ปุพฺพกัตตา คือ กัตตาของกิริยาข้างหน้า) คือ กัตตาของกิริยาในประโยคนั้นนั่นเอง

คำว่า อลฺมตฺต (อรรถของ อลฺ ศัพท์) ในวุตติอธิบายว่า อลฺมตฺตปุโยเค (ในที่ประกอบด้วยอรรถของ อลฺ ศัพท์) คำนี้จึงเป็นสมิปปุจฺจระเหมือน สิลาชฺ เป็นต้น

สูตรว่า ยสฺส ทาทฺฐกาโม อเปยฺย สมฺปทานํ กล่าวถึงบทที่ทำหน้าที่สัมปทานจริงๆ แต่สูตรนี้กล่าวถึงบทซึ่งทำหน้าที่สัมปทานหรือกรรมเป็นต้น เมื่อกระจายรูปเป็นวิภักตีที่ ๔ ท่านก็เรียกว่า สัมปทาน ตามนัยนี้ การกมี ๒ ประเภท คือ

๑. สัททการก การกโดยศัพท์ คือ มีรูปเป็นการกโดยศัพท์ที่ลงวิภักตี แต่มีอรรถกรรม เป็นต้น ตามนัยนี้แปลว่า “ซึ่ง” ฯลฯ

๒. อรรถการก การกโดยอรรถ คือ มีอรรถและศัพท์ตามวิภักตีที่ลงท้ายศัพท์ ตามนัยนี้ แปลว่า

“แก่”]

จสททคคหณน ปหิณติ กปปติ ปโหติ อุปมาณชลิกรณ ผาสุ อตถ เสยยปฺภุติโยเค จ.

ให้ชื่อว่าสัมปทานในที่ประกอบด้วยศัพท์ว่า ปหิณติ (ยอมส่งไป) กปปติ (ยอมสมควร) ปโหติ (ยอมเพียงพอ) อุปมา (เปรียบ) อณชลิกรณ (การกระทำอันชลิ) ผาสุ (ความผาสุ) อตถ (ประโยชน์) เสยย (ประเสริฐ) เป็นต้น ด้วยการถือเอา จ ศัพท์

[ภุติ ศัพท์แปลว่า “เป็นต้น” เป็นคำไวพจน์ของ อาทิ ศัพท์ บางแห่งแปลว่า “จำเดิม, ตั้งแต่” ดังคำว่า อาทิตโต ภุติ (จำเดิมแต่ต้น) นัยหลังเป็นคำไวพจน์ของ ปฏฺจาย ศัพท์]

ปุเร วีย จตุตถิ.

ลงจตุตถิวิภัตติเหมือนในสูตรก่อน

สิลาฆาทีปโยเค ตาว- พุทฺธสฺส สิลาฆเต, อุปชฌายสฺส สิลาฆเต. โถเมตีติ อตฺโถ.

ลำดับแรก ในที่ประกอบด้วย สิลาฆ ธาตุ เป็นต้น เช่น

พุทฺธสฺส สิลาฆเต (ยอมสรรเสริญพระพุทธเจ้า)

อุปชฌายสฺส สิลาฆเต (ยอมสรรเสริญพระอุปัชฌาย์) ความหมายคือ ย่อมยกย่อง

[พระพุทธเจ้าและพระอุปัชฌาย์เป็นสัมปทานที่รับกิจการสรรเสริญ จึงตั้งชื่อว่า สัมปทาน ด้วยสูตรนี้ แล้วลงจตุตถิวิภัตติด้วยสูตรว่า สมฺปทานे จตุตถि หนึ่ง ท่านใช้รูปว่า พุทฺธสฺส ในที่ประกอบด้วย สิลาฆ ธาตุ แต่ถ้าประกอบด้วย โถเม ธาตุเป็นรูปว่า โถเมตี ให้ลงหุติยาวิภัตติเป็นประโยคว่า พุทฺธ โถเมตี (ยอมสรรเสริญพระพุทธเจ้า)]

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺธสฺส

ศัพท์เดิมเป็น พุทฺธ

ให้ พุทฺธ ชื่อว่า สัมปทาน ด้วยสูตรว่า “สิลาฆ” เป็นต้น

ลง ส จตุตถิวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทานे จตุตถि”

ในเพราะ ส วิภัตติ ลง ส อากมด้วยสูตรว่า “สาคโม เส”

สำเร็จรูปเป็น พุทฺธสฺส

หนูเต มยหเมว, หนูเต ตฺยหเมว. อปฺลปตฺติ อตฺโถ.

หนูเต มยหเมว (ย่อมหลอกกลางข้าพเจ้านั้นเทียว)

หนูเต ตฺยหเมว (ย่อมหลอกกลางท่านนั้นเทียว) ความหมายคือ ย่อมพูดหลอกกลาง

[คำว่า หนูเต สำเร็จรูปมาจาก หนู ธาตุ + อ ปัจจัย + เต วิภักตี ไม่ลบสระ อุ ทำยธาตุ เพราะ สันสกฤตมีรูปว่า หนูงฺ ดั้งคัมภีร์ปานิณียธาตฺปาฐะ (อทาที ข้อ ๗๒) กล่าวว่า หนูงฺ อปฺนยเน]

อุปฺตฺติญฺเจยฺย สกฺยปฺตฺตานํ วฑฺฒกึ. เอตฺถ จ อุปฺภูจฺจํ นาม อุปฺคฺมณํ ภิกฺขุสฺส ภูณฺชฺมานสฺส ปานีเยน वा วิรูปฺเนน वा อุปฺตฺติญฺเจยฺย.

เช่น

อุปฺตฺติญฺเจยฺย สกฺยปฺตฺตานํ วฑฺฒกึ (นายช่างไม้พึงอุปฺภูจฺจํพระศากยบุตร) อนึ่ง การรับใช้ในอุทาทรรณนี้ ชื่อว่า การอุปฺภูจฺจํ

ภิกฺขุสฺส ภูณฺชฺมานสฺส ปานีเยน वा วิรูปฺเนน वा อุปฺตฺติญฺเจยฺย ([ภิกษุณีใด]รับใช้ภิกษุผู้ฉันอยู่ ด้วยการถวายน้ำ หรือด้วยการพัดวี)

[บทว่า อุปฺภูจฺจํ, อุปฺภูเจยฺย แปลตามศัพท์ว่า “ยื่นใกล้” แต่ข้อความนี้ยังหมายถึงการปรนนิบัติรับใช้อีกด้วย โดยไม่เพียงยื่นใกล้อย่างเดียว การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า สังเกตตตะ คือ อรรถที่หมายรู้กันทางโลก ดังข้อความในในสัททนีติปกรณ (สุตตมาลา) ว่า

เอตฺถ จ อุปฺภูจฺจํ นาม อุปฺคฺมณํ สทฺทตฺถวเสน. สงฺเกตตฺถวเสน ปน อุปฺภูจฺจหนฺนติ อตฺโถ.^{๕๐}

อนึ่ง ขึ้นชื่อว่า อุปฺภูจฺจํ ในสูตรนี้ เป็นการเข้าไปใกล้ ตามอรรถของศัพท์ แต่โดยอรรถที่หมายรู้กันทางโลก หมายความว่า การปรนนิบัติ]

ตฺยหํ สฺปเต, มยหํ สฺปเต. เอตฺถ จ สฺปนํ นาม สจฺจกรณํ

ตฺยหํ สฺปเต (ย่อมาสบาณแก่ท่าน)

มยหํ สฺปเต (ย่อมาสบาณแก่เรา)

เอตฺถ จ สฺปนํ นาม สจฺจกรณํ (อนึ่ง ในอุทาทรรณนี้ การตั้งสัจจะ ชื่อว่า การสบาณ)

[สป ธาตุมีอรรถว่า อุกโกเส (ต่ำ) หมายถึง การสาปแช่ง แต่ในที่นี้หมายถึงการสบาณเพื่อให้ผู้อื่นพอใจ ดังสัททนีติปกรณ (สุตตมาลา) กล่าวว่า

สปนญจ นาม ปเรส โตสาปนตถ สจจกรณ^{๕๑}

อนึ่ง การตั้งสัจจะเพื่อยังผู้อื่นให้ยินดี ชื่อว่า การสาบาน]

ธารยติปโยเค ธนิกเวยว สมปทาน

เจ้าหนี้หนี้เทียวเป็นสัมปทานการกในที่ประกอบด้วย ธร ธาตุ

สุวณฺณ เต ธารยเต. อิณิ ธารยตีติ อตฺโถ. ตสฺส รณฺโณ มยํ นาคํ ธารยาม.

เช่น

สุวณฺณ เต ธารยเต (ทองย้อมทรงไว้แก่ท่าน) ความหมายก็คือ ทรงไว้ซึ่งหนี้

ตสฺส รณฺโณ มยํ นาคํ ธารยาม (พวกเราทรงไว้ซึ่งช้างแต่พระราชานั้น)

[ประโยคแรกหมายความว่า เขาเป็นหนี้ท่าน (เขาเป็นลูกหนี้ของท่าน) โดยต้องใช้หนี้เป็นทองคำ
ประโยคนี้เป็นสำนวนในภาษาบาลีที่ใช้ในเรื่องหนี้สิน

คำว่า สุวณฺณ ในที่นี้คือหนี้สินที่เป็นทอง นอกจากนี้จะใช้เป็นจำนวนเงิน หรือสิ่งของที่เป็นหนี้สิน
อยู่ก็ได้ เช่น สหสฺส เต ธารยเต (เงินพันหนึ่งย้อมทรงไว้แก่ท่าน) หมายความว่า เขาเป็นลูกหนี้ของท่านพันหนึ่ง

ประโยคที่สองหมายความว่า พวกเราเป็นหนี้ช้างพระราชา ๑ เชือก ซึ่งเข้ากับข้อความแรกที่ว่า
เจ้าทรัพย์ต้องใช้สัมปทาน

ในคำว่า ธารยติปโยเค (ในที่ประกอบด้วย ธร ธาตุ) คำว่า ธารยติ สำเร็จรูปมาจาก ธร ธาตุ +
ณย ปัจจัย + ตี ธาตุนิเทศปัจจัย แม้รูปว่า ธารยเต, ธารยาม ในประโยคตัวอย่างก็มาจาก ธร ธาตุ ในสูตร
ท่านกล่าวว่า สลาขมฺหุจาสปธาร เป็นต้น โดยที่ชะ อ ใน ธ เป็น อา เพื่อให้คำสละสลวย]

**ปิหปโยเค อิจฺฉิตเวยว. เทวาปิ ตสฺส ปิหฺยนฺติ ตาทิโน, เทวาปิ เตสํ ปิหฺยนฺติ สมฺพุทฺธานํ
สตีมตํ. ปตฺถณฺตีติ อตฺโถ**

เนื้อความที่ถูกปรารณานั้นเทียวเป็นสัมปทานการกในที่ประกอบด้วย ปิห ธาตุ เช่น
เทวาปิ ตสฺส ปิหฺยนฺติ ตาทิโน (แม้เทวดาทั้งหลายย่อมปรารณานาบุคคลผู้คงที่นั่น)

เทวาปิ เตสํ ปิหฺยนฺติ สมฺพุทฺธานํ สตีมตํ (แม้เทพเจ้าย่อมปรารณานาพระสัมมาสัม-
พุทฺธเจ้าผู้มีสติเหล่านั้น) ความหมายคือ ย่อมปรารณา

[สิ่งที่ถูกปรารณาให้กระจายเป็นวิภคิตที่ ๔ เมื่อใช้กับ ปิห ธาตุ ที่แปลว่า “ปรารณา” ในที่นี้ บุคคล
ผู้มีตาทิคุณและพระสัมมาสัมพุทฺธเจ้าจึงตั้งชื่อเป็นสัมปทานด้วยสูตรนี้

คำว่า ปตฺเถนฺติ ใช้อธิบายอรรถของ ปิหฺยนฺติ ว่าเป็น “ปรารภนา” ท่านอธิบายไว้เช่นนี้เพราะ ปตฺถ ธาตุนิยมใช้มากกว่า ปิห ธาตุ จึงใช้ธาตุที่ปรากฏชัดอธิบายอรรถของธาตุที่ไม่ปรากฏชัด]

โกธาทีอตฺถานํ ปโยเค ยํ ปติ โภโป.

ความโกรธย่อมมีเพราะอาศัยบุคคลใด บุคคลนั้นเป็นสัมปทานการก ในที่ประกอบด้วย ธาตุที่มีความหมายว่า โกรธ เป็นต้น

[อาทิ ศัพท์ ในคำว่า โกธาทีอตฺถานํ หมายเอาความหมายว่า ทำร้าย (ทุหฺยติ) ประทุษร้าย (ทุพฺภติ) ริษยา (อิสฺสนฺติ) และกล่าวโทษ (อุสฺยฺยนฺติ, อุสฺยฺยา)]

ตสฺส กุชฺฌม มหาวีร, ยทิหํ ตสฺส กุปฺเปยฺยํ, ทุหฺยติ ทิสานํ เมโฆ, โย มิตฺตานํ น ทุพฺภติ, ติตฺถิยา อิสฺสนฺติ สมณานํ, ทุชฺชฺชา คุณฺนฺนฺตานํ อุสฺยฺยนฺติ, กา อุสฺยฺยา วิชานตํ.

เช่น

ตสฺส กุชฺฌม มหาวีร (ข้าแต่ท่านผู้มีความเพียรอันยิ่งใหญ่ ท่านจงโกรธพระราชานั้นเถิด)

ยทิหํ ตสฺส กุปฺเปยฺยํ (ถ้าเราโกรธพระราชา นั้น)

ตุหฺยติ ทิสานํ เมโฆ (เมฆฝนทำร้ายทิศทั้งหลาย)

โย มิตฺตานํ น ทุพฺภติ (บุคคลใดไม่ประทุษร้ายมิตร)

ติตฺถิยา อิสฺสนฺติ สมณานํ (เดี๋ยวลี้ภัยริษยาสมณะ)

ตุชฺชฺชา คุณฺนฺนฺตานํ อุสฺยฺยนฺติ (คนช่วยอวมกล่าวโทษผู้มีคุณความดี)

กา อุสฺยฺยา วิชานตํ (การกล่าวโทษผู้รู้ทั้งหลายมีประโยชน์อะไร)

[เมื่อพระเจ้ากสิงคราชพบกับฤๅษีชัณฑิวาที ได้ตรัสถามธรรมที่ท่านประพฤติ ฤๅษีกล่าวว่าประพฤติธรรมคือชัณฑิ พระราชาจึงรับสั่งให้ราชบุรุษเชือดเผื่อนอวัยวะของฤๅษี ราชบุรุษจึงกล่าวข้อความข้างต้นนี้]

ราธิกฺขปฺปโยเค ยสฺส วิปฺลฺจฺจนํ กมฺมวิชฺยาปนตฺถํ.

การไต่ถามบุคคลใดเพื่อให้ปรากฏการกระทำ บุคคลนั้นเป็นสัมปทานการก ในที่ประกอบด้วย ราช ธาตุและ อิทธิ ธาตุ

วาริการโต ทฺตฺติยา จ.

หรือลงทฺตฺติยาวิภักติเพราะการติดตามมาของ วา ศัพท์

อาราโธ เม รมณโณ, รมณโณ อปรชฌติ, ราชานัน วา อปรชฌติ, กุยาหํ อยยานัน อปรชฌามิ
กุยาหํ อยเย อปรชฌามิ วา, आयसुमโต उपालितुगेरसुस उपसम्पทาपेकुโข อุปติสฺโส आयसुमन्ตํ วา.

เช่น

อาราโธ เม รมณโณ (ความเอาใจของข้าพระองค์แก่พระราชามีอยู่มิใช่หรือ)

รมณโณ อปรชฌติ ราชานัน วา อปรชฌติ (ย่อมประพฤตินมิชอบต่อพระราชามีหรือแก่
พระราชามี)

กุยาหํ อยยานัน อปรชฌามิ กุยาหํ อยเย อปรชฌามิ วา (ดิฉันกระทำผิดอะไรต่อ
พระคุณเจ้าทั้งหลาย หรือว่า ดิฉันกระทำผิดอะไรแก่พระคุณเจ้าทั้งหลาย)

आयसुमतो उपालितुगेरसुस उपसम्पทาपेकुโข उपतिस्सो आयसुमन्तो वा (อุปติสสะเป็น
ผู้ประสงค์อุปสมบทต่อท่านพระอุบาลี หรือว่า กระทำนพระอุบาลี)

[คัมภีร์สูตรนิตเทอธิบายความเป็นมาของประโยคข้างต้นว่า “พระราชามีพระองค์หนึ่งสุบินเห็น
ความฝันที่ตึงงามในยามรุ่งเช้า แต่พระองค์ไม่ทรงทราบว่าดีหรือไม่จึงไม่สบายพระทัย เมื่อทรงตื่นบรรทมใน
เวลาเช้าแล้วได้ประทับนั่งรูปุโรหิต แต่ปุโรหิตมาเข้าเฝ้าสายกว่าเวลาปกติ เพราะต้องนั่งผิงไฟในช่วงอากาศ
หนาว พระราชาไม่พอพระทัยในความล่าช้าของปุโรหิต จึงประทับนั่งนิ่งไม่รับสั่งอะไร ฝ่ายปุโรหิตทราบความ
นั้นแล้วได้กราบทูลเหตุที่ทำให้ตนมาสาย แล้วทูลถามว่า อาราโธ เม รมณโณ (ความเอาใจของข้าพระองค์แก่
พระราชามีอยู่มิใช่หรือ) โก ปน มม โทโส มหาราช (ข้าแต่มหाराช อะไรเป็นโทษของข้าพระองค์หรือ) แล้ว
เขาทูลถามต่อมาว่าพระองค์บรรทมดีหรือ ลำดับนั้น พระราชาได้ตรัสเล่าพระสุบินนั้น ปุโรหิตทูลตอบว่าเป็น
สุบินที่ดี ในที่สุดเขาได้รับการบูชาสักการะเป็นอันมาก”

ในประโยคที่ว่า อาราโธ เม รมณโณ บทว่า รมณโณ เป็นสัมปทานใน อาราโธ ส่วนบทว่า อาราโธ เป็น
สัมปทานนี้ บทว่า เม เป็นภาวาทิสัมพันธ์ใน อาราโธ แม้ว่าประโยคนี้จะไม่มีกิริยาคุณพากย์ ก็ต้องเพิ่มกิริยา
ว่า อตฺถิ (มีอยู่) เข้ามา และเนื่องจากเป็นประโยคคำถาม จึงต้องเพิ่มปาฐเสสะว่า นนุ (มิใช่หรือ) เข้ามาอีก
ด้วย

คำว่า อาราธ สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + ราช ธาตุ + ณ ปัจจัย

คำว่า อปรชฌติ มาจาก อป บทหน้า + ราช ธาตุ + ย ปัจจัย + ติ วิภัติ

อุทาหรณ์ ๕ อย่างแรกเป็นประโยคคำถามที่ใช้ถามเพื่อให้ปรากฏการกระทำในที่ประกอบด้วย ราช
ธาตุ ส่วน อิกฺข ธาตุที่ปรากฏในรูปว่า อุปสมฺปทาเปกุโข (อุปสมปทา + อเปกุโข) ไม่ใช่ประโยคคำถามเหมือน

อุทาหรณ์ที่ผ่านมา แต่เป็นประโยคบอกเล่าธรรมดา

ในคัมภีร์มหาเวรรคมีข้อความว่า อัย นาโค อายสมโต ติสสสสุ อุปสมบทาเปกโข (นาคนี้เป็นผู้ประสงค์อุปสมบทต่อท่านพระติสสะ) ความหมายของประโยคนี้ชวนให้เข้าใจว่า นาคบวชให้พระติสสะ แต่ความจริงพระติสสะเป็นอุปัชฌาย์ที่บวชนาค ดังนั้น ประโยคนี้จึงเป็นสำนวนอย่างหนึ่งที่ต่างจากประโยคทั่วไป เหมือน Idiom ในภาษาอังกฤษ]

ปจจาสุณ อนุปตติคินานํ ปุพฺพกตฺตา จ.

กัตฺตาของกริยา[ในประโยค]แรกของ สุ ชาติฺซึ่งมี ปติ และ อา เป็นบทหน้า และของ คิ ชาติฺ ซึ่งมี อนุ และ ปติ เป็นบทหน้า เป็นสัมปทานการก[ในประโยคหลัง]

สุโณติสฺส ชาติฺสฺส ปจจาโยเค คินฺสฺส จ อนุปตติโยเค ปุพฺพสฺส กมฺมุโน โย กตฺตา, โส สมฺปทานสฺสญโ โหติ.

กัตฺตาใดของกริยา[ในประโยค]แรกในที่ประกอบด้วย ปติ และ อา อุปสรรคของ สุ ชาติฺ และในที่ประกอบด้วย อนุ และ ปติ อุปสรรคของ คิ ชาติฺ กัตฺตานั้นมีชื่อว่า สัมปทาน

[คำว่า สุโณติ ในคำว่า สุโณติสฺส สำเร็จรูปมาจาก สุ ชาติฺ + ณฺ ปัจจัย + ติ ชาติฺนิตฺตฺปัจจัย

ข้อความข้างต้นหมายความว่า ประธานของประโยคแรก เป็นสัมปทานในประโยคที่สองที่มีกริยา เป็น สุ ชาติฺ ที่มี ปติ หรือ อา อุปสรรคอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือทั้งสองอย่างก็ได้ แม้ คิ ชาติฺ ก็มีนัยเดียวกัน]

ยถา ภควา ภิกฺขุ เอตทโวจ.

เช่น

ภควา ภิกฺขุ เอตทโวจ (พระเจ้าพระภาคได้ตรัสพระวาจานี้กะภิกษุทั้งหลาย)

เอตถ “ภิกฺขุ”ติ อกถิตกมฺม. “เอตท”ติ กถิตกมฺม. ปุพฺพสฺส วจนกมฺมสฺส กตฺตา ภควา.

ในประโยคนี้ บทว่า ภิกฺขุ เป็นอกถิตกรรม บทว่า เอตฺ เป็นกถิตกรรม บทว่า ภควา เป็นกัตฺตาของกริยา “กล่าว” ซึ่งอยู่ในประโยคหน้า

[คำว่า ปุพฺพสฺส วจนกมฺมสฺส กตฺตา แสดงรูปวิเคราะห์ของ ปุพฺพกตฺตา ในสูตรนี้เป็นนัญญูตีปฺปริส-
สมาสว่า ปุพฺพสฺส กตฺตา ปุพฺพกตฺตา (ปุพฺพกัตฺตา คือ กัตฺตาของกริยาข้างหน้า)

กมฺม ศัพท์ในที่นี้แปลว่า “กริยา” ไม่ใช่แปลว่า “กรรม” โดยมีรูปวิเคราะห์เป็นภาวสาธนะว่า กรรม

กมมัม (กรรม คือ การกระทำ) ถ้ามีอรรถว่า กรรม ก็ต้องวิเคราะห์เป็นกรรมสาธนะว่า กรียเตติ กมมัม (กรรม คือ สิ่งที่ถูกกระทำ)]

ภิกขุ ภควโต ปจจสโสสุ, อาสฺสณฺนติ พุทฺธสฺส ภิกขุ. ตถา ภิกขุ ชนํ ฐมฺมํ สาเวติ, ตสฺส ภิกขุโน ชโน อนฺนคิณฺหาติ, ตสฺส ภิกขุโน ชโน ปตฺติคิณฺหาติ. สาธุการทานาทินา ตํ อุตฺตสาหยตีติ อตฺถ.

เช่น

ภิกขุ ภควโต ปจจสโสสุ (ภิกษุทั้งหลายทูลรับพระผู้มีพระภาคแล้ว)

อาสฺสณฺนติ พุทฺธสฺส ภิกขุ (ภิกษุทั้งหลายทูลรับพระพุทธเจ้า)

ตถา (เช่นเดียวกันนี้)

ภิกขุ ชนํ ฐมฺมํ สาเวติ, ตสฺส ภิกขุโน ชโน อนฺนคิณฺหาติ (พระภิกษุยังชนให้สดับธรรม ชนย่อมกล่าวรับภิกษุนั้น)

ตสฺส ภิกขุโน ชโน ปตฺติคิณฺหาติ (ชนกล่าวตอบภิกษุนั้น) ความหมายก็คือ ยังภิกษุนั้น ให้มีกำลังใจด้วยการให้สาธุการเป็นต้น

[ในสมัยพุทธกาล เมื่อพระพุทธเจ้าหรือพระภิกษุแสดงธรรมจบตอนหนึ่งหรือกล่าวจบคาถาหนึ่ง คนฟังธรรมจะกล่าวสาธุ ๓ ครั้งเพื่อเป็นการกำลังใจแก่ผู้แสดงธรรม ในบางขณะพระพุทธองค์จะเข้าผลสมบาติในระหว่างที่ผู้ฟังธรรมกล่าวสาธุการอีกด้วย อย่างไรก็ตาม ธรรมเนียมนี้ไม่เป็นที่นิยมในเมืองไทย แต่ยังมีอยู่ในประเทศพม่าและลังกา]

โย เวเตติ ส กตฺตาติ

วุตฺตํ กมฺมฺนติ วุจฺจติ

โย ปฏฺฐิคฺคาทโก ตสฺส

สมฺปทานํ วิชานฺนียาติ.

“การกใดย่อมกล่าว การกนั้นเรียกว่า กัตตาการกที่ถูกกล่าวเรียกว่า กรรม การกใดเป็นผู้รับ ฟังทราบการกนั้นว่าเป็นสัมปทาน”

[คำว่า สมฺปทานํ แปลตามศัพท์ว่า ความเป็นสัมปทาน มีศัพท์เดิมมาจาก สมฺปทานภาว ลบ ภาว ศัพท์ เพื่อรักษาคณะฉันท์ การใช้คำในลักษณะเช่นนี้เรียกว่า ภาวโลปะ คือ ลบ ภาว ศัพท์ท้ายสมาส

คัมภีร์ธาตุทั้งหลายมีรูปว่า เค สทฺเท (เค ธาตุมีอรรถว่า ส่งเสียง) แต่อาจารย์บางท่านเห็นว่าในที่นี้น่าจะเป็น คิ ธาตุ เพราะคัมภีร์โมคคัลลานปัฏฐิกา (ปริจเฉทที่ ๒ สุตฺร ๒๕) มีรูปว่า คิ สทฺเท อย่างไรก็ตาม ปทรุปสิทธิปกรณ์ฉบับสิงหลมีรูปว่า คี สทฺเท ความจริงน่าจะมีรูปเป็น คิ สทฺเท จึงจะตรงกับคำอธิบายใน

โมคคัลลานปัญญจิกา และสอดคล้องกับรูปว่า ปหิณาติ (ป บทหน้า + หิ ธาตุ + ณา ปัจจัย + ติ วิภัตติ) หากเป็นตามนี้รูปว่า อนุปตติณ ก็ควรลง ณ ธาตุนิเทศปัจจัยท้าย คิ ธาตุ เหมือนรูปว่า ปจจาสุณ ที่ลง ณ ปัจจัยท้าย สฺ ธาตุ ตามนัยนี้ธาตุนิเทศปัจจัยมีเพียง ๓ ศัพท์ คือ ณ, อิ และ ติ ปัจจัยเท่านั้น]

อาโรจนตบปโยเค ยสฺส อาโรเจติ, ตํ สมปทานํ

บุคคลย่อมบอกแก่ใคร บุคคลนั้นย่อมเป็นสัมปทาน ในที่ประกอบด้วยธาตุซึ่งมีอรรถว่า “บอก”

อาโรจยามิ โว ภิกฺขเว, ปฏิเวทยามิ โว ภิกฺขเว, อามนุทยามิ เต มหาราช, อามนุต โข ตํ จจฺจมาติ วา.

เช่น

อาโรจยามิ โว ภิกฺขเว (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจะบอกแก่พวกเธอ)

ปฏิเวทยามิ โว ภิกฺขเว (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจะแสดงแก่พวกเธอ)

อามนุทยามิ เต มหาราช (ข้าแต่มหาราช ข้าพระองค์ขอกราบทูลพระองค์)

อามนุต โข ตํ จจฺจมาติ วา (หรือว่า ข้าพระองค์ทั้งหลายกราบทูลพระองค์แล้วจึงเดินทางไป)

[อุทาหรณ์หลังคือ อามนุต โข ตํ จจฺจมาติ หมายความว่า ถ้าไม่ใช่เป็นสัมปทาน ก็อาจใช้เป็นหุติยา-วิภัตติได้

บทว่า อามนุต มีรูปเต็มว่า อามนุตยิตฺวา ลบ ตฺวา ปัจจัยด้วยมหาสูตรว่า ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา ลิชฺชนฺติ แม้ ฌย ปัจจัยที่ประกอบร่วมกับ ตฺวา ปัจจัยก็หายไปเองเหมือนเงาไม้ที่หายไปเองเมื่อตัดต้นไม้แล้ว ไม่ต้องมีสูตรลบต่างหาก ดังอุทาหรณ์ว่า อวลมฺพ (อาศัยแล้ว) ที่มาจาก อวลมฺพิตฺวา ในนิคมคาถาของคัมภีร์ วุฑฺฒิตฺยปรกฺรณฺ (นิคมคาถา) ว่า ยสฺสฺปภาวมวลมฺพ มเยทิสฺสปี]

เอตฺถ จ อาโรจนสทฺทสฺส กถนปฺปการตฺถตฺตา เทสนตฺถาทิปฺปโยเคปิ จตฺตฺถิ.

อนึ่ง ในเรื่องนี้ ลงจตุตถีวิภัตติแม้ในที่ประกอบด้วยธาตุซึ่งมีอรรถว่า “แสดง” เป็นต้น เพราะศัพท์ว่า อาโรจน มีอรรถเหมือน กถน ศัพท์

[บทว่า อาโรจน (บอก) เป็น อุปลักขณนัย คือ การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นๆ

ทั้งหมด บทนี้ยังหมายถึงเนื้อความอื่นที่คล้ายคลึงกับ “บอก” อันได้แก่ แสดง (ทิส ธาตุ), พยากรณ์ (วิ บทหน้า + อา บทหน้า + กร ธาตุ) เป็นต้น

คำว่า ปการ แปลว่า เหมือน]

ธมฺมํ โว เทเสสฺสามิ, เทเสตุ ภาเนเต ภควา ธมฺมํ ภิกฺขุณฺโณ ยถา โน ภควา พุยากรเยย,
นिरุตฺตี เต ปวกฺขามิ อิจฺจาติ.

เช่น

ธมฺมํ โว เทเสสฺสามิ (เราจักแสดงธรรมแก่เธอทั้งหลาย)

เทเสตุ ภาเนเต ภควา ธมฺมํ ภิกฺขุณฺโณ (ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคโปรด
แสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย)

ยถา โน ภควา พุยากรเยย (พระผู้มีพระภาคตรัสตอบพวกข้าพระองค์อย่างไร)

นिरุตฺตี เต ปวกฺขามิ (ข้าพเจ้าจักกล่าวศัพท์แก่ท่าน)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

ตทตเถ สมนฺพทานสญญา จตุตถิ จ.

ชื่อว่า สัมพทาน และจตุตถีวิภัติ ย่อมมีในประโยชน์แก่สิ่งนั้น

“อโตะ, วา”ติ จ วุตตเต.

บทว่า อโตะ (ท้าย อ การันต์) และบทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๐๔. อาย จตุตถกวจนสฺส ตฺ.

แปลงจตุตถีวิภัติ เอกพจน์ท้าย อ การันต์เป็น อาย ได้บ้าง

อาย ตฺ อ. อาย อาเทศ ด้วย จตุตถกวจนสฺส ของเอกพจน์แห่งจตุตถีวิภัติ *ปรสฺส* อันเป็นเบื้องหลัง *อโตะ* จาก อ การันต์ *โหติ* ย่อมมี *วา* บ้าง ๆ

อการนฺตโตะ ลิงฺคฺมฺหา ปรสฺส จตุตถกวจนสฺส อายาเทโส โหติ วา.

แปลงจตุตถีวิภัติ เอกพจน์ท้ายนามศัพท์ อ การันต์เป็น อาย ได้บ้าง

สรโลปาทิ.

การลบสระเป็นต้นย่อมมี

พฺทฺฐสฺสฺตถาย ฐมฺมสฺสฺตถาย สํขมฺสฺสฺตถาย ชีวิตํ ปริจฺจขามิ, ปิณฺทฺปาตํ ปฏฺฐิสฺสวามิ เหนว ทวายน น มทายน น มณฺทนาย น วิภูสฺนายน, อุนสฺส ปราริปุริยา, อตฺถาย หิตาย สุขาย สํวตฺตติ.

เช่น

พฺทฺฐสฺสฺตถาย ฐมฺมสฺสฺตถาย สํขมฺสฺสฺตถาย ชีวิตํ ปริจฺจขามิ (เราจะสละชีวิตเพื่อประโยชน์แก่พระพุทธเจ้า เพื่อประโยชน์แก่พระธรรม และเพื่อประโยชน์แก่พระสงฆ์)

ปิณฺทฺปาตํ ปฏฺฐิสฺสวามิ เหนว ทวายน น มทายน น มณฺทนาย น วิภูสฺนายน (เราย่อมไม่บริโภคปิณฑปาตเพื่อความสนุก ไม่บริโภคเพื่อความมัวเมา ไม่บริโภคเพื่อประดับ ไม่บริโภคเพื่อการตกแต่ง)

อุนสฺส ปราริปุริยา (เพื่อความบริบูรณ์แห่งจิวรที่พร่องไป)

อตฺถาย หิตาย สุขาย สํวตฺตติ (ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข)

การประกอบรูปศัพท์ อตถาย

ศัพท์เดิมเป็น อตถ

ให้ อตถ ชื่อว่า สัมปทาน ด้วยสูตรว่า “ลิลาม” เป็นต้น

ลง ส จตุตถีวิภัติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สัมปทานะ จตุตถิ”

แปลง ส วิภัติทำย อ การันต์เป็น อาย ด้วยสูตรว่า “อาย จตุตถกวจนสฺส ตู”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโรจิตมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺสปลฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตู ปกฺติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น อตถาย

ตุมตเถ- โลกานุกมฺปาย. โลกมฺนุกมฺปิตฺุนฺติ อตถเ.

ชื่อว่า สัมปทาน และจตุตถีวิภัติ ย่อมมีในอรรถของ ตู บัจจย เช่น

โลกานุกมฺปาย (เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก) ความหมายคือ เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก

ตถา ผาสฺวหาราย.

คำว่า ผาสฺวหาราย (เพื่อการอยู่เป็นสุข) ก็เช่นเดียวกัน

[ทตฺตสํปทาน คือ สัมปทานที่เป็นประโยชน์แก่บุคคลหรือกิจยานั้นๆ มีรูปวิเคราะห์ว่า ตสฺส อตถเ ตทตถเ (สัมปทานที่เป็นประโยชน์แก่บุคคลหรือกิจยานั้นๆ ชื่อว่า ตทตถะ)

ตุมตฺตสํปทาน คือ สัมปทานที่เป็นอรรถของ ตู บัจจย หมายถึง เป็นคำแสดงประโยชน์ที่สามารถแปลงกลับเป็น ตู บัจจยได้ มีรูปวิเคราะห์ว่า ตู ปลฺจยสฺส อตถเ ตุมตฺตเ (สัมปทานที่เป็นอรรถของ ตู บัจจย ชื่อว่า ตุมตฺตะ)

สัมปทานทั้งสองอย่างมีลักษณะคล้ายกัน แต่ทตฺตสํปทานจะแตกต่างจากตุมตฺตสํปทานตรงที่ทตฺตสํปทานไม่สามารถแปลงกลับเป็น ตู บัจจยได้ ในขณะที่ตุมตฺตสํปทานแปลงกลับเป็น ตู บัจจยได้ ทุกที่ กล่าวคือ คำว่า พุทฺธสฺสตถาย เป็นต้น ไม่อาจแต่งบาลีเป็นรูปที่ลง ตู บัจจยได้ แต่รูปว่า โลกานุกมฺปาย สามารถแต่งเป็นรูปว่า โลกานุกมฺปิตุํ และรูปว่า ผาสฺวหาราย ก็แต่งเป็น ผาสฺวหริตุํ ได้ ข้อนี้เป็นคำอธิบายที่เป็นสมานฉันท์ของนักไวยากรณ์ทั้งหลาย

การแปลง ส วิภัติเป็น อาย ด้วยสูตรนี้ ปรากฏใช้ในฐานะ ๔ แห่ง คือ

๑. ตัณฑลสัมปทาน เช่น พุทฺธสฺสตถาย ธมฺมสฺสตถาย สัมมสฺสตถาย ซีวิตฺ ปริจฺจขามิ (เราจะสละชีวิต เพื่อประโยชน์แก่พระพุทธเจ้า เพื่อประโยชน์แก่พระธรรม และเพื่อประโยชน์แก่พระสงฆ์)

๒. ตุมัตถสัมปทาน เช่น โลกานุกมฺปาย (เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก), ผาสฺสูหาราย (เพื่อการอยู่เป็นสุข)

๓. กรรมของ นี ธาตุ และธาตุที่มีอรรถว่า ไป เช่น โส มํ ทกาย เนติ (นกระยางนั้นนำเราไปสู่ น้ำ), อปโป สคฺคาย คจฺจติ (สัตว์จำนวนน้อยไปสู่สวรรค์), นิพฺพานาย วชนฺติยา (ไปสู่พระนิพพาน)

๔. วิภักตีวิปลาส เช่น วิรมถายสมฺนโต มม วจนาย (พวกท่านจงเว้นจากการว่ากล่าวกระผม) มหโต คณาย ภตฺตา (หัวหน้าแห่งคณะใหญ่)

คัมภีร์ก็แจกแจงสุดดีตระประพันธ์คาถาว่า

ตทตฺเถ จ ตุมตฺเถ จ

นีคตฺยตฺถาน กมฺมนิ

วิภักตีวิปลาสฺส จา-

ยาเทโส จตฺธา ภเว.^{๕๒}

“การแปลงเป็น อาย ย่อมมีได้ ๔ อย่าง คือ ในตัตถลสัมปทาน ตุมัตถสัมปทาน ในกรรมของ นี ธาตุและธาตุที่มีอรรถว่า ไป และในวิภักตีวิปลาส”]

อลัสมุทฺตส อตฺถา อรหฺปฏิกฺเขปา.

ความหมายของ อลั ศัพท์ คือ อรหะ (สมควร) และปฏิกฺเขปะ (ห้าม)

อรหฺตฺเถ- อลั เม รชฺชํ, อลั ภิกฺขุ ปตฺตสฺส, อกฺขรฺตฺโต ปุริสฺปุคฺคโล นาลํ ทารภรณาย, อลั มลฺโล มลฺลสฺส, อรหฺติ มลฺโล มลฺลสฺส.

อุทาหรณ์ในอรรถสมควร เช่น

อลั เม รชฺชํ (ความเป็นพระราชาย่อมควรแก่เรา)

อลั ภิกฺขุ ปตฺตสฺส (ภิกษุยอมควรแก่บาตร)

อกฺขรฺตฺโต ปุริสฺปุคฺคโล นาลํ ทารภรณาย (ผู้เป็นบุรุษนักเลงพนั้นยอมไม่ควรเพื่อการเลี้ยงดูภรรยา)

อลั มลฺโล มลฺลสฺส (นักมวยปล้ำยอมควรแก่นักมวยปล้ำ)

อรหฺติ มลฺโล มลฺลสฺส (นักมวยปล้ำ ย่อมควรแก่นักมวยปล้ำ)

ปฏิกฺเขปะ- อลั เต อิธ วาเสน, อลั เม หิริญฺญสุฏฺเณน, กิ เม เอเกน ติณฺเณน, กิ เต

ชฎาหิ ทุมฺเมธ, กิ เตตฺถ จตุมฺภูจฺจสฺส.

อุทาหรณ์ในอรรถว่า ห้าม เช่น

อลํ เต อธิ วาเสน (พอละด้วยการอยู่ในสถานที่นี้แก่ท่าน)

อลํ เม หิรณฺญสฺวณฺณเณน (พอละด้วยเงินและทองแก่เรา)

กิ เม เอเกน ตินฺนเณน (ประโยชน์อะไรแก่เราด้วยบุรุษผู้ข้ามคนเดียว)

กิ เต ชฎาหิ ทุมฺเมธ (ดูกรท่านผู้มีปัญญาทราวม ประโยชน์อะไรแก่ท่านด้วยมนผม)

กิ เตตฺถ (เต + เอตฺถ) จตุมฺภูจฺจสฺส (ประโยชน์อะไรในที่นี้แก่ท่านผู้หมดจดด้วยเหตุ ๔ อย่าง)

[เหตุ ๔ อย่างในเรื่องนี้ คือ ร่างกาย ตระกูล ชื่อเสียง และคุณธรรม]

มณฺณติปฺปโยเค อนาหเร อปฺปาณินิ กมฺมนิเยว- กฺภูจฺจสฺส ตฺวํ มณฺณเ, กฺลิจฺจสฺส ตฺวํ มณฺณเ, ชีวิตํ ตินฺนายปิ น มณฺณมาโน.

ใช้สัมปทานการกในอรรถกรรม ในที่ประกอบด้วย มน ธาตุ ในเมื่อสิ่งที่ไม่มีชีวิตซึ่งไม่ได้รับความนับถือ[ถูกรู้อยู่]

เช่น

กฺภูจฺจสฺส ตฺวํ มณฺณเ (ย่อมสำคัญกว่าเป็นไม้)

กฺลิจฺจสฺส ตฺวํ มณฺณเ (ย่อมสำคัญกว่าเป็นท่อนไม้)

ชีวิตํ ตินฺนายปิ น มณฺณมาโน (ไม่สำคัญชีวิตเท่ากับเส้นหญ้า)

[คำว่า อนาหเร อปฺปาณินิ เป็นลักษณะวันตกตาดของปาฐเสสสะว่า คมฺมมาเน (ถูกรู้อยู่)]

คำว่า มณฺณติ ใน มณฺณติปฺปโยเค สำเร็จรูปมาจาก มน ธาตุ (ณาณ = รู้) + ย ปัจจัย + ติ ธาตุ นิเทศปัจจัย

ในตัวอย่างข้างต้นนี้แสดงการดูถูก และคำว่า กฺภูจฺจสฺส, กฺลิจฺจสฺส, ตินฺนาย ก็เป็นสิ่งที่ไม่มีชีวิต จึงตั้งชื่อบทเหล่านั้นเป็นสัมปทานในอรรถกรรมด้วยสูตรนี้ หนึ่ง บทว่า ตฺวํ เป็นคำไวพจน์ของ ตฺวํ ในประโยคร้อยแก้วทั่วไปนิยมใช้ในการดูหมิ่นเท่านั้น (ดู สูตร ๒๓๒)

คำว่า มณฺณ สำเร็จรูปมาจาก มน ธาตุ + ย ปัจจัย + มิ วิภคติ แปลง มิ เป็น เอ ดังปทรูปสิทธิ- ฎีกาอธิบายว่า มณฺณามิ อหํ (เราย่อมสำคัญ)

อนาหเรติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า อนาหเร (ซึ่งไม่ได้รับความนับถือ)

สุวณฺณํ ตํ มณฺเณ.

บทว่า อนาหเร มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธการใช้สัมปทานการกในอุทาหรณ์ว่า สุวณฺณํ ตํ มณฺเณ (ย่อมสำคัญท่านว่าเสมอด้วยทอง)

[ในที่นี้ยกย่องท่านเป็นผู้มีคุณค่ามาก จึงลงหุติยาวิภัติเป็นรูปว่า สุวณฺณํ]

อปฺปาณินิติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า อปฺปาณินิ (สิ่งที่ไม่มีชีวิต)

คหฺรภํ ตุวํ มณฺเณ.

บทว่า อปฺปาณินิ (สิ่งที่ไม่มีชีวิต) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธการใช้สัมปทานการกในอุทาหรณ์ว่า คหฺรภํ ตุวํ มณฺเณ (ย่อมสำคัญท่านว่าเป็นลา)

[ในที่นี้ถึงแม้ว่าเป็นการดูถูกแต่เนื่องจากบทว่า คหฺรภ เป็นสิ่งมีชีวิต จึงต้องกระจายรูปเป็นวิภัติที่ ๒ ไม่เป็นวิภัติที่ ๔]

คตฺยตฺถกมฺมนิ วาธิการโต หุติยา จ.

ลงหุติยาวิภัติในกรรมของธาตุที่มีอรรถว่า ไป เพราะการติดตามมาของ วา ศัพท์อีกด้วย

อฺปฺโป สคฺคาย คจฺฉติ, อฺปฺโป สคฺคํ คจฺฉติ, นิพฺพานาย วชนฺติยา, มุลาเย ปฏิกฺขเสยฺเย, มุลํ ปฏิกฺขเสยฺเย.

เช่น

อฺปฺโป สคฺคาย คจฺฉติ (สัตว์จำนวนน้อยยอมไปสู่สวรรค์)

อฺปฺโป สคฺคํ คจฺฉติ (สัตว์จำนวนน้อยยอมไปสู่สวรรค์)

นิพฺพานาย วชนฺติยา (พระโคตมมีผู้ไปสู่พระนิพพาน)

มุลาเย ปฏิกฺขเสยฺเย (พึงชักเข้าสู่อบตเดิม)

มุล ปฏิกสเสยย (ฟังชักเข้าสู่อบัติเดิม)

อาสีสนตเถ อายุ ภาท กุสลาทีโยเคเยว- อายสมโต ทีฆายุ โหตุ.

[ใช้สัมปทานการก]ในที่ประกอบด้วย อายุ ศัพท ภาท ศัพท และ กุสล ศัพท เป็นต้น
นั่นเอง ในอรรถปรารณา

เช่น

อายสมโต ทีฆายุ โหตุ (อายุอันยืนยาวของจะมีแต่ท่านผู้มีอายุ)

“โตติตา สสมีนาสู”ติ นตุสส สวิภตติสส โตอาเทโส.

แปลง นตุ กับวิภตติเป็น โต ด้วยสูตรว่า โตติตา สสมีนาสู (แปลง นตุ ทั้งศัพทกับ
วิภตติเป็น โต, ตี และ ตา ในเพราะ ส, สมี และ นา วิภตติ ได้บ้าง)

**ภททำ ภาโต โหตุ, กุสล ภาโต โหตุ, อนามย ภาโต โหตุ, สุข ภาโต โหตุ, อตถ ภาโต
โหตุ, หิต ภาโต โหตุ, สวาคต ภาโต โหตุ, โสตุถิ โหตุ สพพสตุตานัน**

เช่น

ภททำ ภาโต โหตุ (ความดีงามจะมีแต่ท่าน)

กุสล ภาโต โหตุ (ความสุขสบายจะมีแต่ท่าน)

อนามย ภาโต โหตุ (ความเป็นผู้ปราศจากโรคจะมีแต่ท่าน)

สุข ภาโต โหตุ (ความสุขจะมีแต่ท่าน)

อตถ ภาโต โหตุ (ประโยชน์จะมีแต่ท่าน)

หิต ภาโต โหตุ (ความเจริญจะมีแต่ท่าน)

สวาคต ภาโต โหตุ (ขอต้อนรับท่าน)

โสตุถิ โหตุ สพพสตุตานัน (ขอความสวัสดิ์จึงมีแต่สรรพสัตว์ทั้งหลาย)

ในประโยคที่ว่า ภททำ ภาโต โหตุ เป็นต้น บทว่า ภาโต เป็นสัมปทานใน ภททำ มิใช่สัมปทานใน
โหตุ แต่ในที่นี้แปลว่า “ความดีงามจะมีแต่ท่าน” เพื่อให้เหมาะกับภาษาไทย

อนึ่ง อตถ ศัพทมักใช้เป็นบุงลึงค์ แต่ก็มีรูปเป็นนบุงสกลึงค์ได้บ้างเหมือน ธมม ศัพทที่แม้จะใช้เป็น
บุงลึงค์เสมอ ก็มีรูปเป็นนบุงสกลึงค์ได้บ้าง

ปทรูปสิทธิภาสาฎีกาประพันธ์คาถาท่องจำว่า

อายุ ภาททญจ กุสล

อนามย สฺข อตฺถ

หิตมฺจ สุวาคตฺ โสตุถิ

อาสีสตุถมฺหิ โยชเช.^{๕๓}

“อายุ ศัพท์, ภาทท ศัพท์, กุสล ศัพท์, อนามย ศัพท์, สฺข ศัพท์, อตฺถ ศัพท์, หิต ศัพท์, สุวาคต ศัพท์ และ โสตุถิ ฟังประกอบในอรรถปวารณา”

อย่างไรก็ตาม คาถาข้างต้นนี้ไม่ตรงตามฉันทลักษณ์ จึงอาจประพันธ์เป็นคาถาว่า

อายุ ภาททญจ กุสล

อนามย สฺข ตถา

สุวาคตตฺถ หิต โสตุถิ

อาสีสตุถมฺหิ โยชเช.

คำว่า สุวาคตตฺถ ในคาถานี้ ตัดบทเป็น สุวาคตฺ + อตฺถ]

สมมุติบัญญัติ- สาธุ สมมุติ เม ตสฺส ภควโต ทสฺสนาย.

ใช้สัมปทานการกัณฑ์ที่ประกอบด้วย สมมุติ ศัพท์ เช่น

สาธุ สมมุติ เม ตสฺส ภควโต ทสฺสนาย (การแต่งตั้งข้าพเจ้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นเป็นการดี)

[สาธุ ศัพท์ในที่นี้ ใช้วางไว้หน้าประโยคเพื่อเป็นการขอโอกาส นั่นคือมีความหมายว่า ขอให้ท่านแต่งตั้งข้าพเจ้าไปทำหน้าที่ดังกล่าว]

ภियฺยปฺปโยเค- ภियโยโส มตฺตตาย.

[ใช้สัมปทานการกัณฑ์ที่ประกอบด้วย ภियฺย ศัพท์ เช่น

ภियโยโส มตฺตตาย (ยิ่งกว่าประมาณ)

[คำว่า ภियโยโส มตฺตตาย ในฉบับขุทฺธมปิฎกและฉบับไทยปัจจุบัน มีรูปเป็น ๒ บทเช่นนี้ แต่คัมภีร์พินัยของสิงหลบางฉบับถือเป็น ๓ บทว่า ภियโย โส มตฺตตาย (บุคคลนั้นยิ่งกว่าประมาณ) ตามนัยนี้ให้ลงจตุตถีวิภัตติในอรรถบัญญัติที่ประกอบด้วย ภियฺย ศัพท์ แต่สหทนต์ิปกรณ์ (สุตตมาลา) ถือเป็นสองบทว่า ภियโยโส มตฺตตาย และ ภियโยโส ก็เป็นนิบาตที่เป็นคำไวพจน์ของ ภियฺย ศัพท์ จึงใช้แทน ภियฺย ศัพท์ได้ คำอธิบายนี้สอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ภियโยโส มตฺตตายติ ปมาณโต อุตฺตริ, ปมาณํ อติภุมิตฺวา อธิกตรนฺติ อตฺโถ.^{๕๔}

คำว่า ภियโยโส มตฺตตาย แปลว่า ยิ่งกว่าประมาณ หมายความว่า ล่วงเลยประมาณยิ่งไปกว่าเดิม

อนึ่ง คัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๔๒) กล่าวถึงนิบาต ๖ พยางค์ คือ ภิโยโยสมตตาย ตามนัยนี้มีรูปติดกันเป็นบทเดียว แม้คัมภีร์โมคคัลลานบัญญัติกา (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๕) ก็กล่าวว่าเป็นนิบาตบทเดียว]

สตตมียตเถ อาวิกรณ-ปาตุกวนาทโยเค- ตฺยฺหฺมจฺสฺส อาวิกรมิ, ตสฺส เม สกฺโก ปาตุโรหสิ.

[ใช้สัมปทานการก]ในที่ประกอบด้วยกริยาว่า อาวิกรณ (ทำให้แจ้ง) และ ปาตุกวนา (ปรากฏ) ในอรรถของสัตตมียัตติ

เช่น

ตฺยฺหฺมจฺสฺส อาวิกรมิ (เราจะกระทำให้แจ้งต่อหน้าท่านนั้นด้วย)

ตสฺส เม สกฺโก ปาตุโรหสิ (ข้าวสักกะได้ปรากฏต่อหน้าเรา)

[อุทาหรณ์แรกหมายความว่า เราขอแสดง[อาบัติ]ต่อหน้าท่าน อุทาหรณ์นี้ท่านว่า ตฺยฺหฺ อสฺส ซึ่งเป็นวิภัตติที่ ๔ นี้มีความหมายเป็นวิภัตติที่ ๗ แปรตามศัพท์ว่า อสฺส ตฺยฺหฺ (ในท่านั้น), ตสฺส เม (ในเรานั้น)]

จสทฺทคฺคฺหณฺน ปหิณฺนาทิกฺริยาโยเค ผาสฺสูอาทินามปโยเค จ.

[ใช้สัมปทานการก]ในที่ประกอบด้วยกริยามิ ปหิณฺน (การส่งไป) เป็นต้น และในที่ประกอบด้วยนามศัพท์ว่า ผาสฺสู เป็นต้น ด้วยการถือเอา จ ศัพท์

[ข้อความนี้หมายถึง จ ศัพท์ในสูตร ลีลาฆ มฺเปย (สูตร ๓๐๓) ที่ผ่านมา]

ตสฺส ปหิณฺนฺย, ภิกฺขุณฺํ ทฺตํ ปาหฺสิ, กปฺปติ สมณานํ อาโยโค, เอกสฺส ทินฺนํ ทฺวินฺนํ ติณฺณํ ปโหติ, อุปมํ เต กริสฺสามิ, อณฺชลิ เต ปคฺคณฺหามิ. ตถา ตสฺส ผาสฺสู โหติ, โลกสฺสตุโถ, มณินา เม อตฺโถ, เสยฺโย เม อตฺโถ อิจฺจาติ.

เช่น

ตสฺส ปหิณฺนฺย (พึงส่งไปถึงบุคคลนั้น)

ภิกฺขุณฺํ ทฺตํ ปาหฺสิ (ส่งทูตไปถึงพระภิกษุทั้งหลาย)

กปฺปติ สมณานํ อาโยโค (การพันผ้าย่อมสมควรแก่สมณะทั้งหลาย)

เอกสฺส ทินฺนํ ทฺวินฺนํ ติณฺณํ ปโหติ ([อาหาร]ที่เขาให้แก่ภิกษุรูปเดียวย่อมพอเพียงแก่ภิกษุสองหรือสามรูป)

อุปมา เต กริสฺสามิ (เราจักกระทำอุปมาแก่ท่าน) [หมายถึงจะเปรียบเทียบให้
ท่านเข้าใจชัดเจน]

อณฺชลิ เต ปคฺคณฺหามิ (เราย่อมนประคองอณฺชลิไว้ของท่าน)
ตถา (เช่นเดียวกันนี้)
ตสฺส ผาสฺ โหติ (ความผาสูกย่อมนมีแก่เขา)
โลกสฺส ตโต (ประโยชน์จักมีแก่ชาวโลก)
มณินา เม อตฺโต (ความต้องการด้วยแก้วมณีย่อมมีแก่เรา)
เสยฺโย เม อตฺโต (ประโยชน์เป็นของประเสริฐแก่เรา)
พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[คัมภีร์ก็กระจายนสฺสตัดตตะประพันธ์คาถาท่องจำว่า

จสทฺเทน ปหิณฺเวยย

กปฺปติ อุปฺมาณฺชลิ

ปโหติ ผาสฺวตฺตเสยฺยา-

ทโยเคปิ สมฺมุจฺจติ.^{๕๕}

“ด้วย จ ศัพท์รวบรวมสัมปทานการกัณฑ์ในที่ประกอบด้วยศัพท์ว่า ปหิณฺเวยย,

กปฺปติ, อุปฺมา, อณฺชลิ, ปโหติ, ผาสฺ, อตฺถ และ เสยฺย เป็นต้น”

อุทาหรณ์เหล่านี้ตั้งชื่อสัมปทานด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ หนึ่ง ในประโยคว่า มณินา เม อตฺโต
บพว่า เม เป็นสัมปทานใน อตฺโต ไม่ใช่สัมปทานใน โหติ เพราะตั้งชื่อสัมปทานในที่ประกอบด้วย อตฺถ ศัพท์
แปลตามศัพท์ว่า “ความต้องการแก่เราด้วยแก้วมณีย่อมมี”]

“จตุตถิ”ติ วุตตเต.

บทว่า จตุตถิ (จตุตถิวิภตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๐๕. นโมโยคาศิวปิ จ.

ลงจตุตถิวิภตติแม่ในที่ประกอบด้วย นโม ศัพท์เป็นต้นด้วย

จตุตถิ อ.จตุตถิวิภตติ โหติ ย่อมลง จาเนสุปิ แม่ในฐานะท. นโมโยคาศิว จ อันมีการประกอบด้วย นโม ศัพท์เป็นต้น ด้วย ฯ

ฎีกาอธิบายว่า อปิ ศัพท์ทำหน้าที่สัมปดินทนะ คือ รวบรวม หมายความว่า ไม่เพียงสูตรว่า สมปะทานะ จตุตถิ จะลงจตุตถิวิภตติในสัมปะทานการกเท่านั้น แม่ในที่ประกอบด้วย นโม ศัพท์เป็นต้นก็ลงจตุตถิวิภตติได้ อรรถสัมปดินทนะในที่นี้มีลักษณะเหมือนนอเปกขา คือ มองหาข้อความที่กล่าวไว้ในสูตรก่อนไม่เหมือนกับอรรถสัมปดินทนะที่รวบรวมเนื้อความสองอย่างในสูตรเดียว (ดู สูตร ๒๘๑)

จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุภทณนะ คือ ดึง จตุตถิ ศัพท์จากสูตรว่า สมปะทานะ จตุตถิ มาไว้ในสูตรนี้]

นโมสททโยเค โสตถิ สุวาคตาที่หิ จ โยเค ลิงคฺมหา จตุตถิวิภตติ โหติ.

ลงจตุตถิวิภตติท้ายนามศัพท์ในที่ประกอบด้วย นโม ศัพท์และในที่ประกอบด้วย โสตถิ และ สุวาคต ศัพท์เป็นต้น

นโม เต พุทฺธ วัชรตฺถุ, นโม กโรหิ นาคสฺส, นมตฺถุ พุทฺธานํ, นมตฺถุ โพธิยา, โสตถิ ปชานํ, สุวาคตํ เต มหาราช, อถ เต อทฺวารคตํ.

เช่น

นโม เต พุทฺธ วัชรตฺถุ (ข้าแต่พระพุทฺธเจ้าผู้อาจหาญ ขอนอบน้อมแต่พระองค์)

นโม กโรหิ นาคสฺส (ขอท่านจงนอบน้อมแต่พระอรหันต์)

นมตฺถุ พุทฺธานํ (ขอนอบน้อมแต่พระพุทฺธเจ้าทั้งหลาย)

นมตฺถุ โพธิยา (ขอนอบน้อมแต่พระโพธิญาณ)

โสตถิ ปชานํ (ขอความสวัสดีจงมีแก่สัตว์ทั้งหลาย)

สุวาคตํ เต มหาราช (ข้าแต่มหาราช พระองค์เสด็จมาดี)

อถ เต อทฺวารคตํ (พระองค์คงมิได้มาร้าย)

[สูตรนี้กล่าวถึงการลงจตุตถีวิภักตีในศัพท์ที่ประกอบกับ นโม ศัพท์เป็นต้น เช่น นมตถุ พุทธานัม ถ้ามีใช่ นโม ศัพท์ก็ลงทศตยาวิภักตีในอรรถกรรม เช่น ตสฺส ปาเท นมสฺสิตฺวา (ขออนบ้น้อมพระบาทของสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น), ชินฺ นตฺวา นิรุตฺตณฺณํ (ขออนบ้น้อมพระชินเจ้าผู้รอบรู้นิรุตติศาสตร์)

บางอาจารย์กล่าวว่าบทเหล่านี้ต้องตั้งชื่อเป็นสัมปทานก่อน แล้วจึงลงจตุตถีวิภักตีได้ แต่บางอาจารย์เห็นว่า ไม่ต้องตั้งชื่อเป็นสัมปทาน เพราะไม่เกี่ยวกับข้อความที่กล่าวไว้ในสูตรที่ตั้งชื่อสัมปทาน ๒ สูตร คือ ยสฺส ทาทฺกาโม โรจเต เป็นต้น และสูตร ลีลาชฺม เป็นต้น

พระกัจจายนะกล่าวสูตรนี้ไว้ตามคัมภีร์กาคันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๓๒) ว่า นมสฺวสฺตีสฺวา หาสฺวธา'ลวฺชฺชโยเค จตุรฺถิ (ลงจตุตถีวิภักตีในที่ประกอบกับ นมสฺ, สฺวสฺติ, สฺวาหา, สฺวธา, อลฺ และ วชฺช ศัพท์) มีอุทาหรณ์ในสูตรนั้นว่า เทเวภฺยะ นมะ (ขออนบ้น้อมแต่ทวยเทพ) อย่างไรก็ตาม ในฎีกาของอังคุตตรนิกายกล่าวว่า พุทธานัม เป็นสัมปทานใน อตถุ มิใช่สัมพันธ์เข้ากับ นโม ศัพท์ ดังข้อความว่า

นมตถุ พุทธานัม ๔เปยฺ วิมุตฺตียาติ อยฺ มม นมกฺกาโร อตีตานํ ปรีนิพฺพุตฺตานํ พุทธานํ อตถุ. ^{๕๖}

พระดำรัสว่า นมตถุ พุทธานัม ๔เปยฺ วิมุตฺตียา (ขออนบ้น้อมแต่พระพุทธรเจ้า...ขออนบ้น้อมแต่วิมุตติธรรม) มีความหมายว่า การนอบน้อมของข้าพเจ้านี้จึงมีแต่พระพุทธรเจ้าผู้ทรงปรีนิพพานล่วงเลยมาแล้ว

คำว่า นาค ในอุทาหรณ์ที่ ๒ หมายถึง พระอรหันต์ ตัดบทเป็น น + อาคุ (โทษ) มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ อาคุ อสฺสาติ นาโค (ผู้ไม่มีโทษ[คือกิเลส] ชื่อว่า นาคะ) แม้คำว่า นาค ในการอุปสมบทก็มีความหมายว่า ผู้ไม่มีโทษ กล่าวคือ ไม่มีโทษเกี่ยวกับการอุปสมบทมีอายุหย่อนกว่า ๒๐ ปี เป็นต้น

ศัพท์ว่า นโม เป็นนิบาตที่ลงวิภักตี ๒ หมวด คือ ปฐมมา และทศตยา ในอุทาหรณ์ว่า นโม เต พุทฺธวีรตฺถุ ลง ลี วิภักตีทําย นโม ศัพท์ ส่วนอุทาหรณ์ต่อมาว่า นโม กโรหิ นาคสฺส ลง อํ ทศตยาวิภักตีทําย นโม ศัพท์

คำว่า โสตฺถิ, สฺวตฺถิ, สฺวตฺถิ มีความหมายเดียวกัน คือ ความสวัสดี เป็นนิบาตที่เป็นไปในอรรถว่า เขม (เกษม) ปุณฺณ (บุญ) และ อาสีส (ปรารถนา) เป็นต้น]

การประกอบรูปศัพท์ เต

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง ส จตุตถีวิภักตี เอกพจน์ในที่ประกอบด้วย นโม ศัพท์ ด้วยสูตรว่า “นโมโยคาทีสุวปี จ”

ในเพราะ ส วิภักตี แปลง ตุมฺห กับ ส วิภักตี เป็น เต ด้วยสูตรว่า “เตเมกวจเนสฺ จ”

สำเร็จรูปเป็น เต

“กาลเ, ภวิสฺสตี”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า กาลเ (กาล) และบทว่า ภวิสฺสตี (ในอนาคต) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[บทว่า กาลเ ตามมาจากสูตรว่า กาลเ วตฺตมานาตีเต ญฺวาทโย และบทว่า ภวิสฺสตี ตามมาจากสูตรว่า ภวิสฺสตี คมาทีหิ ณีฆิณฺญ ความจริงสูตรว่า ภาววาจิมฺหิ จตฺตถึ อยู่ในอนุภาทิกัณฺฐ แต่เป็นข้อความที่เกี่ยวข้องกับการลงวิภัตตินาม ปทฺรฺปสฺทฺธิปกรณฺ์จึงนำมาไว้ในกรกัณฺฐ]

๓๐๖. ภาววาจิมฺหิ จตฺตถึ.

ลงจตฺตถึวิภัตฺติในศัฟฺท์ที่แสดงกิริยาเมื่อรู้อนาคตกาลอยู่

กาลเ ครั้นเมื่อกาล ภวิสฺสตี อันเป็นอนาคต คมฺมมาเน อันท่าน รู้อยู่ จตฺตถึ อ.จตฺตถึ วิภัตฺติ โหติ ย่อมลง สทฺเท ในศัฟฺท์ ภาววาจิมฺหิ อันมีปกติกล่าวซึ่งกิริยา ๙

ภาววาจิมฺหิ จตฺตถึวิภัตฺติ โหติ ภวิสฺสตี กาลเ.

ลงจตฺตถึวิภัตฺติในศัฟฺท์ที่แสดงกิริยา ในเมื่อรู้อนาคตกาลอยู่

[คำแปลสูตรในที่นี้ กล่าวตามมติของปทฺรฺปสฺทฺธิคัณฺฐิ ส่วนปทฺรฺปสฺทฺธินิสสัยใหม่แปลสูตรนี้ตามพยายายของสิงหลว่า “ลงจตฺตถึวิภัตฺติในอนาคตกาลเมื่อรู้ศัฟฺท์ที่แสดงกิริยา” และแปลยกศัฟฺท์ไว้ว่า “สทฺเท ครั้นเมื่อศัฟฺท์ ภาววาจิมฺหิ อันมีปกติกล่าวซึ่งกิริยา สติ มีอยู่ จตฺตถึ อ.จตฺตถึวิภัตฺติ โหติ ย่อมลง กาลเ ในกาล ภวิสฺสตี อันเป็นอนาคต”]

ภานํ ภาวเ.

ความเป็น ชื่อว่า ภาวะ

[คำว่า ภาว สำเร็จมาจาก ภูธาตุ (สตุต่าย = มี, เป็น) + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ หมายถึง ความปรากฏแห่งกิริยาทางกาย วาจา ใจทั้งหมด เช่น คมน (การเดิน) จาน (การยืน) สยน (การนอน) ภาสน (การพูด) จินฺตน (ความคิด) ได้แก่ ศัฟฺท์ที่แสดงกิริยาอาการอันเป็นภาวสาธนะนั่นเอง]

ปจฺจิสฺสเต ปจฺนํ วา ปาโก.

การจักหุง หรือว่า การหุง ชื่อว่า ปากะ

[ข้อความนี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ ปาก เป็น ๒ นัย คือ

๑. สปทวิเคราะห์ การวิเคราะห์ด้วยบทของตน คือ บทกิตก์ = ปจัน ปาโก

๒. อสปทวิเคราะห์ การวิเคราะห์ด้วยบทอื่น คือ บทอาขยาต = ปจฺจิสฺสเต ปาโก

รูปวิเคราะห์ทั้ง ๒ นี้เป็นภาวสาธนะ ท่านใช้ภาวสาธนะในรูปวิเคราะห์เพื่อต้องการชี้ให้เห็นว่า ปาก ศัพท์ เป็นภาวนามจริง ๆ ซึ่งไม่เกี่ยวข้องกับกัณฑ์หรือกรรมใดๆ

รูปว่า ปจฺจิสฺสเต สำเร็จรูปมาจาก ปจ ธาตุ + ย ปัจจัย + สฺสเต วิภักตีในภาววาจก รูปนี้พบใน ฉบับปักษุสสังคายนาและพาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๔๑๐) แต่ฉบับสิงหลและคัมภีร์พยายยามีรูปว่า ปจฺจิสฺสเต ตามนัยนี้จัดเป็นภาววาจกที่ลบ ย ปัจจัยดังคำว่า ภาวิสฺสเต เตน (อันเขาจักมี) ที่ลบ ย ปัจจัยเช่นเดียวกัน (ดู สูตร ๔๘๓)]

ปากาย วชติ. ปจิตฺตํ คจฺจตฺติ อตุเถ.

เช่น

ปากาย วชติ (ย่อมนไปเพื่อหุง) ความหมายคือ ย่อมนไปเพื่อหุง

[บทว่า ปจิตฺตํ อธิบาย ปากาย ว่า ส วิภักตีที่แปลงเป็น อาย ใน ปากาย มีความหมายเหมือน ตู ปัจจัยที่แปลว่า “เพื่อ” ส่วน คจฺจตฺติ อธิบาย วชติ ว่า วช ธาตุมีอรรถว่า “ไป” เหมือน คมฺ ธาตุ

โดยเหตุที่ ปากาย เป็นภาวสาธนะและอนาคตกาล จึงควรแปลว่า “เพื่อการจักหุง” แต่คำแปล เช่นนี้ยาวเกินไป สนามหลวงจึงแปลสั้นๆ ว่า “เพื่อหุง”]

การประกอบรูปศัพท์ ปากาย

ศัพท์เดิมเป็น ปาก

ลง ส จตุตถีวิภักตี เอกพจน์ในศัพท์ที่แสดงภาวะ ในเมื่อรู้อนาคตกาล ด้วยสูตรว่า “ภาววาจิมหิ จตุตฺถิ”

แปลง ส วิภักตีเป็น อาย ด้วยสูตรว่า “อาย จตุตฺถเกวจนฺสฺส ตฺ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลไปมาเทสฺสปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น ปากาย

เอว โภคาย วชติ อิจจาติ.

อุทาหรณ์ว่า โภคาย วชติ (ย่อมนไปเพื่อบริโภค) ก็เช่นเดียวกัน
พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[โดยทั่วไปสูตรในกัจจายนไวยากรณ์มักคล้ายคลึงกับสูตรของคัมภีร์กาทันตระ เพราะสูตรจำนวนมาก
แปลงจากสันสกฤตเป็นบาลี เช่น สูตรว่า โย กโรติ ส กตุตา พบในคัมภีร์กาทันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๒๐)
ว่า ยะ กโรติ ส กตุตา แต่สูตรว่า ภาววาจิมฺหิ จตุตฺถิ พบในคัมภีร์กาทันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๓๔)
เป็นรูปว่า ตุมตฺถา จ ภาววาจินา (ลงจตุตถีวิภัติท้ายศัพท์ที่แสดงกิริยา ซึ่งมีอรรถของ ตู บัจจย) ตามนัยนี้
คำว่า ภาววาจิมฺหิ น่าจะคลาดเคลื่อนมาจาก ภาววาจิมฺหา ขอฝากผู้รู้ไว้พิจารณา]

กสุมิ อตเถ ปญจมี.

ลงบัญญัติวิภัตติในอรรถอะไร

๓๐๗. อปาทาน ปญจมี.

ลงบัญญัติวิภัตติในอปาทานการก

ปญจมี อ.บัญญัติวิภัตติ โหติ ย่อมลง อปาทาน ในอปาทานการก ข

กิมปาทาน์

อปาทานคืออะไร

๓๐๘. ยสฺมาทเปติ ภยมาทตฺเต วา ตทปาทาน์

บุคคลย่อมหลือกออกจากการกใด หรือความกลัวจากการกใด[ย่อมเกิดขึ้น] หรือบุคคลย่อมเรียนเอาจากการกใด การกนั้น ชื่อว่า อปาทาน

บุคคลใด อ.บุคคล *อเปติ* ย่อมหลือกออก *ยสฺมา การกา วา* จากการกใด *กัตี* ๕ *ภย* อ.ความกลัว *ยสฺมา การกา วา* จากการกใด *กัตี ภวติ* ย่อมเกิดขึ้น ๕ *บุคคลใด* อ.บุคคล *อาทตฺเต* ย่อมเรียนเอา *ยสฺมา การกา วา* จากการกใด *กัตี* ๕ *ตํ การกํ* อ.การกนั้น *อปาทาน์* ชื่อว่า อปาทาน ๕

ยสฺมา วา อวธิโต อเปติ, ยสฺมา วา ภยเหตุโต ภยํ ภวติ, ยสฺมา วา อกฺขาดารา วิชฺช อาททติ, ตํ การกํ อปาทานสณฺณํ โหติ.

บุคคลย่อมหลือกออกจากการกใดอันเป็นเขตแดน หรือความกลัวจากการกใดซึ่งเป็นต้นเหตุแห่งความกลัวย่อมเกิดขึ้น หรือบุคคลย่อมเรียนวิชาจากการกใดซึ่งเป็นผู้สั่งสอน การกนั้นมีชื่อว่า อปาทาน

[สูตรนี้กล่าวถึงการตั้งชื่ออปาทานการกว่า การกซึ่งเป็นที่หลือกออก เป็นที่กลัว หรือเป็นที่เรียนเอา ศิลปะวิชา ชื่อว่า อปาทาน และลงบัญญัติวิภคตินอปาทานการก ตามข้อความในสูตรมีตัวอย่างของการก ๓ ประเภท คือ

๑. การกเป็นที่หลือกออก เช่น คามา อเปติ มฺนโย (มฺนึทั้งหลายย่อมหลือกออกจากหมู่บ้าน)
๒. การกเป็นที่กลัว เช่น โจรา ภยํ ชายติ (ความกลัวจากโจรย่อมเกิดขึ้น)
๓. การกเป็นที่เรียนเอาวิชาความรู้ เช่น อารยิมฺหา อธิเต (ย่อมเรียนจากอาจารย์)

ประโยชน์ว่า โจรา ภยํ ชายติ อาจแปลสั้นๆ ว่า “ความกลัวเกิดแต่โจร” แต่เป็นการแปลที่ไม่เห็นไวยากรณ์ เพราะ โจรา เป็นอปาทาน ใน ภยํ ไม่ใช่ชื่ออปาทานใน ภวติ

สูตรนี้เขียนตามแนวของคัมภีร์กาดันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๑๔) ว่า ยโตไปติ ภยมาทตฺเต วา ตทปาทานมฺ คำว่า อาทตฺเต เป็นรูปสันสกฤตที่มาจาก อา บทหน้า + ทา ธาตุ + อ ปัจจัย + เต วิภคติ ช้อนทา เป็น ทา ทา, ลบ อา ของ ทา ตัวหลัง, แผลง ๆ เป็น ตฺ แล้วทำรัสสะใน อา ของ ทา ตัวหน้า]

อปเนตฺวา อิโต อาททาตีติ อปาทานํ

บุคคลย่อมหลีกเลี่ยงจากการกินแล้วถือเอา[ที่อื่น] เหตุนี้การกินนั้นชื่อว่า อปาทาน (แดนหลีกเลี่ยง)

[ข้อความนี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ อปาทาน เป็นอปาทานสาธนะ หมายความว่า อปาทานคือ แดนหลีกเลี่ยง มีลักษณะหลีกเลี่ยงจากสิ่งที่ประจวบกันอยู่อย่างแท้จริง หรือโดยความเข้าใจของชาวโลก คำว่า อิโต (จากการกิน) ใส่เข้ามาในพากย์นี้เพื่อแสดงว่ารูปสำเร็จเป็นอปาทานสาธนะ]

ตํ ปน ติวริวิํ วิสยเภเทน นิตฺทิจฺจวิสยํ อุปาตฺตวิสยํ อนุเมยยวิสยญจาทิ.

อนึ่ง อปาทานการกินนั้นมี ๓ อย่าง ตามประเภทของ[กริยา]อันเป็นที่ตั้ง คือ นิตฺทิจฺจวิสยํ อุปาตฺตวิสยํ และ อนุเมยยวิสยํ

[ท่านจำแนกอปาทานการกินออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. นิตฺทิจฺจวิสยํ มีกริยาแสดงไว้ในประโยคอย่างชัดเจน] เช่น คามา อเปนติ มุนโย (มุนี้ทั้งหลายย่อมหลีกเลี่ยงจากหมู่บ้าน) บทว่า คามา (จากหมู่บ้าน) เป็นอปาทานในกริยาคุมพากย์ที่กล่าวไว้ในประโยค คือ อเปนติ (ย่อมหลีกเลี่ยง)

๒. อุปาตฺตวิสยํ มีกริยาที่ต้องเติมเข้ามา เช่น วลาหกา วิชฺโชตเต วิชฺชู (สายฟ้าแลบออกจากเมฆส่องแสงอยู่) บทว่า วลาหกา (เมฆ) เป็นอปาทานในกริยาที่เติมเข้ามา คือ นิกฺขมฺม (แลบออก) โดยไม่สัมพันธ์กับกริยาคุมพากย์ คือ วิชฺโชตเต (ส่องแสงอยู่)

๓. อนุเมยยวิสยํ มีกริยาที่พึงคาดคะเน เช่น มาตุรา ปาฏฺลিপฺตฺตเกหิ อภิรฺูปา (ชาวเมืองมตุรา รุปร่างกว่าชาวเมืองปาฏลิบุตฺต) บทว่า ปาฏฺลিপฺตฺตเกหิ (กว่าชาวเมืองปาฏลิบุตฺต) เป็นอปาทานในบทนาม คือ อภิรฺูปา (รุปร่าง) ซึ่งเป็นที่คาดคะเนกริยาว่า อุกฺกัสนฺนฺติ (ย่อมยิ่งยวด)

คำว่า นิตฺทิจฺจวิสยํ มีรูปวิเคราะห์ว่า นิตฺทิจฺจ วิสโย ยสฺสาติ นิตฺทิจฺจวิสโย (อปาทานที่มีกริยาอันเป็นที่ตั้ง[แห่งชื่ออปาทาน] ที่แสดงไว้ ชื่อว่า นิตฺทิจฺจวิสยํ)

คำว่า อุปาตฺตวิสยํ มีรูปวิเคราะห์ว่า อุปาตฺโต วิสโย ยสฺสาติ อุปาตฺตวิสโย (อปาทานที่มีกริยาอันเป็นที่ตั้ง[แห่งชื่ออปาทาน]ที่ต้องเติมเข้ามา ชื่อว่า อุปาตฺตวิสยํ)

คำว่า อุปาตฺต มาจาก อุปฺ บทหน้า + อา บทหน้า + ทา ธาตุ + ตฺ ปัจจัย สันสกฤตมีรูปว่า อุปาตฺต บาลีจึงควรมีรูปว่า อุปาตฺต หรือ อุปฺตฺต เหมือน สมฺปาตฺ ที่บาลีเป็น สมฺตฺต ฉบับสิงหลบางฉบับมีรูปว่า

อุปปาตต ฉบับพม่าบางฉบับมีรูปว่า อุปตติ รูปเหล่านี้ไม่ถูกต้อง

คำว่า อนุเมยวิสัย มีรูปวิเคราะห์ว่า อนุเมโย วิสัย ยสสาติ อนุเมยวิสัย (อุปาทานที่มีกิริยาอันเป็นที่ตั้ง[แห่งชื่ออุปาทาน]ที่พึงคาดคะเน ชื่อว่า อนุเมยวิสัย)

คำว่า อนุเมย มาจาก อนุ บทหน้า + มา ธาตุ (มานะ = ชั่ง, ตวง, วัด) + ญย ปัจจัย]

อุปาทานสณฺณาวิสยสฺส กุริยาวิเสสสฺส นิตฺติภูจฺจตฺตา นิตฺติภูจฺจวิสัย.

ชื่อว่า นิตฺติภูจฺจวิสัย เพราะกิริยาชนิดหนึ่งซึ่งเป็นที่ตั้งของชื่ออุปาทาน ได้ถูกแสดงไว้แล้ว[ในประโยค]

[คำว่า “ถูกแสดงไว้แล้ว” หมายความว่า อุปาทานชนิดนี้มีกิริยาปรากฏอยู่ชัดเจนในประโยค เวลาแปลไม่ต้องเติมกิริยาใดๆ เข้ามาอีก]

ยถา คามา อเปนฺติ มุโนโย, นครา นิคฺคโต ราชา.

เช่น

คามา อเปนฺติ มุโนโย (มุนี้ทั้งหลายย่อมหลีกออกจากหมู่บ้าน)

นครา นิคฺคโต ราชา (พระราชาสัตถ์จออกจากพระนคร)

เอตถ จ “ปาปา จิตฺตํ นินฺวาเรย, ปาปา นินฺวาเรนฺติ” ติวาที่สุ ยทิปิ กายสํโยคปฺพพกาปคมณฺนตฺถิ, ตถาปิ จิตฺตสํโยคปฺพพกสฺส อปคมนสฺส สมภวโต อิมินาว อุปาทานสณฺณาว.

อนึ่ง ในอุปาทานประเภทนี้ ถึงแม้ว่าการหลีกออกที่มีการใช้ร่างกายเป็นหลัก จะไม่มีในอุทธาน์เป็นต้นว่า ปาปา จิตฺตํ นินฺวาเรย (พึงห้ามจิตจากบาป), ปาปา นินฺวาเรนฺติ (ย่อมห้ามจิตจากบาป) แม้ถึงอย่างนั้น[บทนี้ก็ชื่อว่า [นิตฺติภูจฺจวิสัย]อุปาทาน ด้วยสูตรนี้ได้ เพราะมีการหลีกออกซึ่งใช้จิตเป็นหลัก

[ตามปกติอุปาทานชนิดนี้มีกิริยาอยู่ในประโยคอย่างชัดเจน ทั้งเป็นกิริยาที่กระทำทางกาย แต่มีตัวอย่างบางอย่าง เช่น ปาปา จิตฺตํ นินฺวาเรย ซึ่งในตัวอย่างนี้มิได้กระทำทางกาย ท่านจึงแบ่งประเภทของอุปาทานชนิดนี้เป็น ๒ อย่าง คือ

๑. กายสํโยคปฺพพกะ มีการใช้ร่างกายเป็นหลัก
๒. จิตตสํโยคปฺพพกะ มีการใช้จิตเป็นหลัก

ปทรูปสิทธิภาสากฎีกากล่าวว่า ประโยคข้างต้นนี้ไม่พบในฉบับพม่าเดิม แต่พบในฉบับสิงหลและคำแปลของฉบับสิงหล ทั้งอุทาหรณ์ดังกล่าวก็มีในสูตรว่า รกฺขณตฺถานมิจฺฉิตฺตํ อีกด้วย ถ้านำข้อความนี้ไปกล่าวไว้ในสูตรนั้นจะสมควรกว่า เพราะตั้งชื่ออาทานด้วยสูตรนั้น จึงไม่ควรกล่าวไว้ในที่นี้ ท่านสันนิษฐานว่าประโยคข้างต้นเป็นข้อความที่อาจารย์ชาวสิงหลเพิ่มเติมโดยนำมาจากคัมภีร์มหาภษาษยะ

ตามหลักการใช้ประโยคในภาษาบาลี มีประโยคคู่ประเภทหนึ่ง que แสดงการยกย่องหรือตำหนิ ถ้าประโยคหน้าแสดงการยกย่อง ประโยคหลังก็แสดงการตำหนิ ถ้าประโยคหน้าแสดงการตำหนิ ประโยคหลังก็แสดงการยกย่อง ท่านมักประกอบศัพท์ว่า กิณฺญาปิ, ยทิปิ, กามิ, กามณฺจ ในประโยคหน้า แล้วมักประกอบศัพท์ ว่า ตถาปิ, ปน ในประโยคหลัง ในที่นี้ประโยคหน้าแสดงการตำหนิการไม่ใช้ร่างกายเป็นหลัก จึงไม่ควรเป็นอาทาน ประโยคหลังแสดงการยกย่องว่าเป็นอาทานได้โดยใช้จิตเป็นหลัก]

การประกอบรูปศัพท์ คามา

ศัพท์เดิมเป็น คามา

ให้ คาม ชื่อว่า อาทาน ด้วยสูตรว่า “ยสมาทเปติ ภยมาทตฺเต วา ตทปาทานํ”

ลง สฺมา ปัญฺจมีวิภังคิ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อาทาเน ปณฺจมี”

แปลง สฺมา ท้าย อ การันต์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สฺมาสมินฺ วา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพุพมโธจิตฺมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น คามา

ยตฺถ ปน อปคฺมนกริยํ อุปาตตํ อชฺฐมาหฺนุ วิสยํ กตฺวา ปวตฺตติ, ตํ อุปาตตฺตวิสยํ.

อนึ่ง ในอาทานใด อาทานอาศัยกริยาการหลีกออกซึ่งเพิ่มเข้ามา[ประโยค]ให้เป็นที่ตั้ง[ของชื่ออาทาน] จึงเป็นไปได้ อาทานนั้น ชื่อว่า อุปาตตวิสย

[คำว่า อุปาตต เป็นคำที่ใช้บ่อยมาก ท่านจึงอธิบายด้วยคำไวพจน์ว่า อชฺฐมาหฺนุ (นำเข้ามา, เพิ่มเข้ามา) ซึ่งมาจาก อธิ บทหน้า + อา บทหน้า + หร ธาตุ + ต ปัจจัย เพื่อแสดงอรรถของบทนี้]

ยถา วลาหกา วิชฺโชตเต วิชฺชุ, กุสฺสูโต ปจฺตีติ.

เช่น

วลาหกา วิชฺโชตเต วิชฺชุ (สายฟ้าแลบออกจากเมฆส่องแสงอยู่)
 กุสุลโต ปจติ (ย่อมนำออกจากผางแล้วหุงต้ม)

[ดูคำอธิบายในข้อต่อไป]

เอตถ จ “วลาหกา นิภขมม, กุสุลโต อปเนตฺวา”ติ จ ปุพฺพกิริยา อชฺฌาหริยติ.

ในตัวอย่างเหล่านี้ กิริยาตัวแรกกว่า วลาหกา นิภขมม และ กุสุลโต อปเนตฺวา ต้องถูกเติมเข้า

[อุปาทานชนิดนี้ไม่มีกิริยาปรากฏอยู่ในประโยคโดยตรง เมื่อจะแปลต้องเติมกิริยาเข้ามาอีกตัวหนึ่ง จึงจะรู้ความได้ เช่นตัวอย่างว่า วลาหกา วิชฺโชตเต วิชฺชุ ต้องเติม นิภขมม (แลบออก) จึงจะแปลได้ ตัวอย่างนี้แปลว่า “สายฟ้าแลบออกจากเมฆส่องแสงอยู่” ทั้งนี้เพราะ วิชฺโชตเต เป็นกิริยาที่ไม่ต้องการอุปาทานแม้ตัวอย่างว่า กุสุลโต ก็ต้องเติมกิริยาเข้ามา คือ อปเนตฺวา (นำออก) เช่นเดียวกัน

สรุปความว่า อุปาทตวิสัยต้องเติมกิริยาเข้ามาอีกตัวหนึ่ง กิริยาดังกล่าวเป็นหลักสำคัญในการได้ชื่อว่า อุปาทตวิสัย ส่วนกิริยากุมพากย์ไม่ใช่หลักสำคัญ]

อนุเมยฺยวิสัย ยถา มาตุรา ปาฏฺฐลิปฺตฺตเกหิ อภิรฺฐปา.

อนุเมยฺยวิสัย เช่น

มาตุรา ปาฏฺฐลิปฺตฺตเกหิ อภิรฺฐปา (ชาวเมืองมถุราชูปร่างมากกว่าชาวเมืองปาฏฐลิปฺตฺต)

เอตถ หิ เกนจิ कुณฺน อุกกัสมฺนตฺติ อนุเมยฺโยว กุริยาวิเสโส.

โดยแท้จริงแล้ว ในตัวอย่างนี้ มีกิริยาบางอย่างซึ่งคาดเอาได้ว่า [ชาวมถุรา]ดีกว่าด้วยคุณสมบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง

[ในอุททาหรณ์ข้างต้น อภิรฺฐปา มิใช่กิริยากุมพากย์ จะนำไปเข้ากับ ปาฏฐลิปฺตฺตเกหิ ไม่ได้ จึงต้องเติมกิริยาบางอย่าง คือ ตี, เลิศ เข้ามาเองด้วยการอนุมาน แต่ไม่ใช่เพิ่มกิริยาเข้ามาแปลเหมือนอุปาทตวิสัย อนุเมยฺยวิสัยนี้เป็นการกประเภทสหการก คือ การกโดยศัพท์ ไม่ใช่รรถการก คือ การกโดยอรรถเหมือนนิททิฏฐวิสัยหรืออุปาทตวิสัยที่สัมพันธ์กับกิริยาโดยตรง จึงตั้งชื่ออุปาทานด้วยสูตรนี้ไม่ได้ ต้องตั้งชื่อด้วยวิภตฺต ศัพท์ในสูตร ทูรนฺติก ๒เปย]

ของกิริยาพลัดตก ดังข้อความในคัมภีร์สัททตถเภทจินตาวา

สมเปยปกเม ทวินัน

ปุพฺพฐุปา ยทจฺจุตํ

วฺจฺจเต ตทปาทาน-

เมตญฺจาวธิลุขณํ^{๕๗}

“เมื่อการเคลื่อนไปแห่งวัตถุสองสิ่งเสมอกัน สิ่งใดไม่เคลื่อนจากสภาพเดิม สิ่งนั้น
ชื่อว่า อปาทาน หนึ่ง อปาทานนั้นมีลักษณะเป็นขอบเขต”]

ภยเหตุมุหิ- โจรา ภยํ ชายติ, ตณฺหาย ชายตี ภยํ, ปาปโต อุตฺตสติ.

[ตัวอย่างอปาทาน]ในเหตุแห่งความกลัว เช่น

โจรา ภยํ ชายติ

(ความกลัวแต่โจรย่อมเกิดขึ้น)

ตณฺหาย ชายติ ภยํ

(ความกลัวแต่ตัณหาย่อมเกิดขึ้น)

ปาปโต อุตฺตสติ

(ย่อมสะดุ้งกลัวบาป)

อกุขาตริ- อุปฺชฌายา ลิกฺขํ คณฺหาติ, อาจริยมฺหา อธิเต, อาจริยโต สฺสุณาติ.

[ตัวอย่างอปาทาน]ในผู้กล่าวสอน เช่น

อุปฺชฌายา ลิกฺขํ คณฺหาติ

(เรียนเอาไตรสิกขาจากพระอุปัชฌาย์)

อาจริยมฺหา อธิเต

(สาธยายมาจากอาจารย์)

อาจริยโต สฺสุณาติ

(ฟังมาจากอาจารย์)

“อปาทานน”ติ อธิกาโร.

ศัพท์ว่า อปาทาน (ชื่อว่าอปาทาน) เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่าง ๆ]

๓๐๙. ธาตุนามานมุปลคโยคาสวิ จ.

การกที่มีอยู่ในที่ประกอบกับธาตุและนามศัพท์ และแม้ในที่ประกอบกับอุปสรรคเป็นต้น และในที่ประกอบกับศัพท์อื่น ชื่อว่า อปาทาน

การก อ.การก ธาตุนามาน โปโยเค จ ในที่ประกอบ แห่งธาตุและนามศัพท์. ด้วย อุปสคโยคาสวิ จานesu อปิ จ ในฐานะท. แม้มีที่ประกอบแห่งอุปสรรคเป็นต้น ด้วย อปาทาน ชื่อว่า อปาทาน ฯ

ธาตุโว จ นามานิ จ ธาตุนามานิ.

ธาตุ และนามศัพท์ ชื่อว่า ธาตุนามะ (ธาตุ และนามศัพท์)

[ข้อความนี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ ธาตุนาม เป็นวันทสมาส]

เตส อวิหิตลกษณาน ธาตุนามาน โปโยเค อุปสคโยเค จ อาทิสทฺเทน นิปาตโยเค จ ดยฺยตุตฺ การก อปาทานสณฺณ โหติ.

ในที่ประกอบแห่งธาตุและนามศัพท์ซึ่งไม่มีสูตรกระทำเหล่านั้น และในที่ประกอบกับ อุปสรรค พร้อมทั้งในที่ประกอบกับนิบาตด้วย อาทิ ศัพท์ การกที่ประกอบด้วยธาตุ, นามศัพท์, อุปสรรค และนิบาตเหล่านั้น มีชื่อว่า อปาทาน

[สูตรนี้แสดงการตั้งชื่ออปาทานในการกที่ประกอบด้วยธาตุอันมี ชิ ธาตุที่มี ปรา อยู่หน้า, นามศัพท์ มี อณฺณ เป็นต้น, อุปสรรค และนิบาต ซึ่งนอกเหนือจากสูตรที่ใช้ตั้งชื่ออปาทาน ๒ สูตร คือ ยสมฺมาเปติ ฯเปฯ ซึ่งตั้งชื่ออปาทานในที่ประกอบกับธาตุที่สำเร็จรูปเป็น อเปติ เป็นต้น และสูตร ทฺรฺนฺดิกิ ฯเปฯ ซึ่งตั้งชื่ออปาทานในที่ประกอบกับนามศัพท์มี ทฺรฺ เป็นต้น

ในคำว่า อวิหิตลกษณาน (ซึ่งไม่มีสูตรกระทำ) ลกฺษณ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า “สูตร” มีคำไวพจน์ อื่นอีกหลายศัพท์ (ดู สูตร ๒)]

ธาตุโปโยเค ดาว.

[พึงทราบอุปาทาน]ในที่ประกอบกับธาตุก่อน

ปราชิโยเค โย อสยโห, ปฏโยเค ปภโว, ชนโยเค ชายมานสฺส ปกติ จ.

บุคคลใดอันใครๆ ช่มเหลงมิได้ในที่ประกอบกับ ชิ ธาตุ ซึ่งมี ปรา เป็นอุปสรรค[บุคคลนั้นชื่อว่า อุปาทาน], แตนเกิด [ชื่อว่า อุปาทาน]ในที่ประกอบกับ ภู ธาตุ ซึ่งมี ป เป็นอุปสรรค และสิ่งของดั้งเดิมของวัตถุที่เกิดขึ้น [ชื่อว่า อุปาทาน]ในที่ประกอบกับ ชน ธาตุ

[ท่านแสดงการตั้งชื่อว่า อุปาทาน ในฐานะ ๓ อย่าง คือ

๑. ผู้ที่ใครๆ ช่มเหลงมิได้ ชื่อว่า อุปาทาน ในประโยคที่ประกอบด้วย ชิ ธาตุที่มี ปรา เป็นบทหน้า
๒. แตนเกิด ชื่อว่า อุปาทาน ในประโยคที่ประกอบด้วย ภู ธาตุที่มี ป เป็นบทหน้า
๓. สิ่งของดั้งเดิมของวัตถุที่เกิดขึ้น ชื่อว่า อุปาทานในประโยคที่ประกอบด้วย ชน ธาตุ

คำว่า อสยฺห สำเร็จรูปมาจาก น ศัพท์ + สห ธาตุ (อภิภเว = ครอบงำ) + ฌย ปัจจัย ฉบับพม่า บางฉบับมีรูปว่า อสโห แต่รูปว่า อสยโห ตามฉบับสิงหลและฉบับฉန္ฑูลูสังคายนาน่าจะเป็นรูปเดิม เพราะโมคคัลลานไวยากรณ์ที่แต่งหลังปทรูปสิทธิปกรณ์มีรูปว่า ปราชิสฺสาสยโห = ปราชิสฺส + อสยโห แม้ไวยากรณ์สันสกฤตชื่อสิทธิรานตเกามุที (สูตร ๕๘๙) ซึ่งแต่งตามแนวปทรูปสิทธิปกรณ์ในพุทธศตวรรษที่ ๒๒ ก็มีรูปว่า อสยฺห อย่างไรก็ดี รูปว่า อสโห ที่ลง อ ปัจจัยท้าย สห ธาตุก็ไม่ผิดไวยากรณ์ เพราะ อ ปัจจัยลงในกรรมสารถนะได้เหมือน ฌย ปัจจัย และคัมภีร์ปาณินิ (อธยายะ ๑ ปาทะ ๔ สูตร ๒๖) ก็มีรูปว่า อสฺตม ซึ่งเทียบได้กับ อสฺห ในภาษาบาลี]

ยถา พุทฺธสฺมา ปราเชนฺติ อณฺณตติตฺถิยา, หิมวตา ปภวนฺติ ปญฺจ มหานทีโย, อนวตฺตมฺหามหาสฺรา ปภวนฺติ, อจิรวตฺติยา ปภวนฺติ กุณฺนทีโย. กามโตะ ชายตี โสโก, ยสฺมา โส ชายเต คินิ, อฺรฺสฺมา ชาโต ปฺตุโต, กมฺมโต ชาตํ อินฺทฺริยํ.

เช่น

พุทฺธสฺมา ปราเชนฺติ อณฺณตติตฺถิยา (เตียรถีย์เหล่าอื่นพ่ายแพ้พระพุทธเจ้า)

หิมวตา ปภวนฺติ ปญฺจ มหานทีโย (แม่น้ำใหญ่ทั้ง ๕ เกิดจากภูเขาหิมพานต์)

อนวตฺตมฺหามหาสฺรา ปภวนฺติ (สระใหญ่ทั้งหลายเกิดจากสระอโนดาต) [สระ

ใหญ่นี้เกิดขึ้นจากน้ำที่ไหลมาจากสระอโนดาต]

อจิรวติยา ปภวนฺติ กุณฺหฺนทโย	(ธารน้ำเกิดจากแม่น้ำอจิรวดี)
กามโต ชายตี โสโก	(ความโศกเกิดจากความรัก)
ยสุมา โส ชายเต คินิ	(ไฟนั้นเกิดจากวัตถุใด)
อรุสุมา ชาโต ปุตุโต	(บุตรเกิดจากอก) [เติบโตมาในอ้อมอก]
กมุโต ชาตฺ อินฺทริยํ	(อินทรีย์เกิดจากกรรม)

[บทว่า ปภวนฺติ สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + ภู ธาตุ + อ ปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ

บทว่า พุทฺธสุมา เป็นอุปาทานซึ่งใครๆ ชมเชงมิได้ ใช้ในที่ประกอบด้วย ปราเชนฺติ ซึ่งสำเร็จรูปมาจาก ปรา บทหน้า + ชิ ธาตุ + อ ปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ

บทว่า กุณฺหฺนทโย ประกอบรูปศัพท์มาจาก กุ ศัพท์ + นทฺ ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า อปฺปกา นทโย กุณฺหฺนทโย (กุณฺหฺนทโย คือ แม่น้ำเล็ก) กุ ศัพท์เป็นนิบาตที่มีอรรถว่า “เล็ก”

ค่านามที่กล่าวถึงไฟ มีใช้ ๓ บทว่า อคฺคินิ, อคฺคิ และ คินิ เหมือนค่านามที่กล่าวถึงน้ำ มีใช้ ๓ บทว่า อุทก, อุท และ ทก]

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺธสุมา

ศัพท์เดิมเป็น พุทฺธ

ให้ พุทฺธ ชื่อว่า อุปาทาน ในที่ประกอบด้วย ชิ ธาตุที่มี ปรา อุปสรรคด้วยสูตรว่า “ธาตุนามานมุสคฺคโยคาสฺวปิ จ”

ลง สุมา ปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อุปาทานเน ปญฺจมี”

สำเร็จรูปเป็น พุทฺธสุมา

นามปโยเค อณฺณตฺถิตราทีหิ ยุตฺเต- นานฺณตฺร ทุกฺขา สมฺภอติ, นานฺณํ ทุกฺขา นิรุชฺฌติ, ตโต อณฺเณน กมุเมเน, ตโต อิตฺรํ, อุทโต สุชาโต ปุตุโต อิจฺจาติ.

[อุปาทาน]ในการประกอบกับนาม ชื่อว่า อุปาทาน ในที่ประกอบกับนามศัพท์ที่มีอรรถว่า อณฺณ (อื่น) และศัพท์ว่า อิตฺร (นอกนี้) เป็นต้น เช่น

นานฺณตฺร ทุกฺขา สมฺภอติ (สิ่งอื่นนอกจากทุกขีย่อมไม่เกิด)

นานฺณํ ทุกฺขา นิรุชฺฌติ (สิ่งอื่นนอกจากทุกขีย่อมไม่ดับ)

ตโต อณฺเณน กมุเมเน (ด้วยกรรมอื่นนอกจากกรรมนั้น)

ตโต อิตริ (สิ่งอื่นนอกจากนี้)
 อุภโต สุชาโต ปุตุโต (บุตรผู้มีกำเนิดดีจากทั้งสองฝ่าย)
 พิงทราบอย่างนี้เป็นต้น

**อุปสคยตุเตสุ อปปริหิ วชชนตเถหิ โยเค, มรียาทาภิวีธิตเถ อาโยเค, ปตินา ปตินิ-
 ปติทานตเถน โยเค จ.**

[ชื่อว่า อปาทาน ย่อมมี]ในบทที่ประกอบด้วยอุปสรรค ในที่ประกอบด้วย อป และ ปริ
 ที่มีอรรถว่า “เว้น”, ในที่ประกอบด้วย อา อุปสรรคที่มีอรรถว่า มรียาทา (เขตแดน) และ อภิวี
 (แม่ไป), ในที่ประกอบด้วย ปติ อุปสรรคที่มีอรรถว่า ปตินิ (ตัวแทน) และ ปติทานะ (ให้แทน)

[อุปสรรคที่กล่าวไว้ในสูตรนี้ คือ อุปสรรค ๔ ตัวอันได้แก่

๑. อป อุปสรรคที่มีอรรถว่า เว้น
๒. ปริ อุปสรรคที่มีอรรถว่า เว้น
๓. อา อุปสรรคที่มีอรรถว่า มรียาทา (เขตแดน) และ อภิวี (แม่ไป)
๔. ปติ อุปสรรคที่มีอรรถว่า ปตินิ (ตัวแทน) และ ปติทานะ (ให้แทน)]

ยถา อปสาลาย आयनुदि वाणिजा. सालं वचचेत्वादि ओदुगे.

เช่น

อปสาลาย आयनुदि वाणिजा (พวกพ่อค้าปลีกออกจากศาลาย่อมมา) ความหมายก็คือ
 หลีกเว้นศาลา

तदा परिपुपदा तेवो वसुसदि. पपुपदं वचचेत्वादि ओदुगे.

ตดา (เช่นเดียวกันนี้)

परिपुพดา เทโว วสุสติ (ฝนตกยกเว้นภูเขา) ความหมายก็คือ ฝนตกโดยเว้นภูเขา

[คำว่า सालं วชचेत्วา (หลีกเว้นศาลา) เป็นการอธิบายความใน อปสาลาย (หลีกออกจากศาลา)
 ไม่ใช่แสดงอรรถของบทโดยหมายถึงการลงบัญญัติในอรรถกรรม]

มรียาทาย- อापพुपदा चेदुत्.

[อปาทาน]ในอรรถว่า มรียาทา (เขตแดน) เช่น

อาปพพตา เขตต์ (นาจรตฎุเขา)

[อรรถมรียาทา คือ อรรถที่แสดงถึงเขตแดนซึ่งเป็นภายนอกจากกิริยา ในที่นี้ภูเขามิได้เป็นนา จึงเป็นภายในจากกิริยา ตั้งอยู่ (ติฎฐติ) ของนา อรรถมรียาทานี้แปลว่า “จรต, ถึง”]

อภิวิธิมฺหิ- อาพฺรหฺมโลกา สทฺโท อพฺภุคฺคจฺจติ. พฺรหฺมโลกํ อภิพฺยาเปตฺวาติ อตฺถโ.

[อปาทาน]ในอรรถว่า อภิวิธิ (แผ่ไป) เช่น

อาพฺรหฺมโลกา สทฺโท อพฺภุคฺคจฺจติ (เกียรติศักดิ์พุ่งขจรถึงพรหมโลก) ความหมายก็คือ เกียรติศักดิ์แผ่ไปตลอดพรหมโลก

[อรรถอภิวิธิ คือ อรรถแผ่ไปซึ่งกิริยาอยู่ภายใน ในที่นี้เกียรติศักดิ์พุ่งขจรถึงพรหมโลก โดยมีกิริยาพุ่งขจรอยู่ภายใน อรรถอภิวิธินี้แปลว่า “ถึง”

บทว่า อปสาลา, ปรีพพต, อาปพพต และ อาพฺรหฺมโลก เป็นอภัยยิวาสมาสที่เชื่อมอุปสรรค คือ อป ปรี และ อา เข้ากับบทนามหลัง จึงควรมีรูปติดกันเป็นบทเดียว เพราะอภัยยิวาสมาสที่เชื่อมอุปสรรคเหล่านั้นเป็นนิจจสมาส จึงเขียนแยกรูปกันไม่ได้

สัทหนิติปกรณ (สุตตมาลา) ยังกล่าวถึงอุทาหรณ์ว่า อุปรีพพตาทา เทโว วสฺสติ (ฝนตกโดยรอบเหนือภูเขา) ท่านเห็นว่า อุปรี ศัพท์ในที่นี้ไม่ใช่ินิบาตที่แปลว่า “บน, เหนือ” แต่เป็นอุปสรรค ๒ บท คือ อุ + ปรี อุ อุปสรรคในที่นี้มีอรรถว่า “เหนือ” ส่วน ปรี อุปสรรคมีอรรถว่า “โดยรอบ” ดังคำอธิบายในคัมภีร์นั้นว่า

อุปรีพพตาทา เทโว วสฺสตีติ อิหํ ปน อุปรีตฺยอุปสฺสคฺทฺวเยน วุตฺตํ. โน ปรีสทฺทฺทฺปโยคฺวเสณ. อุปรี-สทฺโท หิ นิปาโต. อิหํ ปน อุปสฺสคฺทฺวเสณ วุตฺตํ.^{๔๘}

อนึ่ง ประโยคว่า อุปรีพพตาทา เทโว วสฺสติ กล่าวไว้โดยความเป็นอุปสรรค ๒ บท คือ อุ และ ปรี ไม่ใช่กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยการประกอบกับ ปรี ศัพท์ โดยแท้จริงแล้ว อุปรี ศัพท์เป็นินิบาต ส่วนบทนี้กล่าวไว้โดยความเป็นอุปสรรค]

ปตินินิมฺหิ- พุทฺธสฺมา ปติ สาริปฺตุโต ฐมฺมเทสฺนายน อาลปติ เตมาสํ.

[อปาทาน]ในอรรถว่า ปตินินิ (ตัวแทน) เช่น

พุทฺธสฺมา ปติ สาริปฺตุโต ฐมฺมเทสฺนายน อาลปติ เตมาสํ (พระสารีบุตรพูดเชิญชวน [มหาชน]มาฟังพระธรรมเทศนา[ของท่าน]ตลอดสามเดือนแทนพระพุทธเจ้า)

ปติทานะ- สมตมสฺส เตลสฺมา ปติ ททาติ, กนกมสฺส หิรัณฺยสฺมา ปติ ททาติ.

[อปาทาน]ในอรรถว่า ปติทานะ (ให้แทน) เช่น

สมตมสฺส เตลสฺมา ปติ ททาติ (ให้เนยใสแทนน้ำมันแก่เขา)

กนกมสฺส หิรัณฺยสฺมา ปติ ททาติ (ให้ทองแทนเงินแก่เขา)

นิปาตยุตเตสุ ริเต-นानา-วินาทีหิ โยเค- ริเต สทฺธมฺมา กุโต สุขํ ลภติ, เต ภิกฺขุ นานา
กุลา ปพฺพชิตา, วินา สทฺธมฺมา นตฺถญฺเอย โภจึ นาโถ โลเก วิชฺชติ, อริเยหิ ปุถฺควายํ ชโน, ยาว
พฺรหฺมโลกา สทฺโท อพฺภุคฺคจฺจติ.

ในบรรดาอปาทานที่ประกอบด้วยนิบาต[อปาทาน]ในที่ประกอบด้วย ริเต (เว้น) นานา
(เว้น) วินา (เว้น) เป็นต้น เช่น

ริเต สทฺธมฺมา กุโต สุขํ ลภติ (บุคคลเว้นจากพระสังฆธรรม จักได้ความสุขแต่ที่ไหน)

เต ภิกฺขุ นานา กุลา ปพฺพชิตา (ภิกษุเหล่านั้นต่างตระกูลกันออกบวชแล้ว)

วินา สทฺธมฺมา โภจึ นตฺถญฺเอย นาโถ โลเก วิชฺชติ (เว้นจากพระสังฆธรรม ที่พึงอื่นอะไร
ที่มีอยู่ในโลกย่อมไม่มี)

อริเยหิ ปุถฺควายํ ชโน (ชนผู้นี้เป็นผู้ไกลจากพระอริยเจ้าทั้งหลาย)

ยาว พฺรหฺมโลกา สทฺโท อพฺภุคฺคจฺจติ (เกียรติศักดิ์พึงขจรถึงพรหมโลก)

[อุทาหรณ์ที่ ๓ ท่านแยก นานา เป็นบทหนึ่งแล้วนำ กุลา มาเข้าสัมพันธ์ใน นานา ท่านกล่าวไว้
อย่างนี้ตามข้อความในกัจจายนไวยากรณ์ ความจริงน่าจะเป็นบทเดียวกันว่า นานากุลา (จากตระกูลต่างๆ)
ซึ่งก็ตรงกับมติของอรรถกถาพระวินัย (เล่ม ๑ หน้า ๑๙๒) ที่อธิบายว่า วิวิธกุลา (จากตระกูลต่างๆ) แม้
โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๓๑) ก็แสดงอุทาหรณ์ว่า ชนสฺมา นานา, ชเนน นานา (เว้นจากชน)
ด้วยเหตุนี้ คำว่า นานา ในอุทาหรณ์ข้างต้นไม่ควรมีความหมายว่า “เว้น” แต่มีความหมายว่า “ต่างๆ”

อุทาหรณ์ที่ ๓ มีบทกริยา ๒ ศัพท์ คือ นตฺถิ และ วิชฺชติ ตามนัยนี้ นตฺถิ เป็นกริยาคุมพากย์ ส่วน
วิชฺชติ ให้ถือเป็นอาชยาดที่ใช้ในลักษณะของบทนาม เหมือนชื่อว่า มกฺขลิ (มักขลิโคสาล) = มา ขลิ (อย่า
ลั่นลิ้ม), อณฺญาโกณฺหณฺณ (พระอัญญาโกณฑัญญะ) = อณฺญาสิ โกณฺหณฺณ (พระโกณฑัญญะรู้แจ้งแล้ว) ดัง
คัมภีร์กัจจายนสูตรตัดตะกล่าววว่า

สณฺญาय’มาชยาด’ นาม

ปทฺนตรยฺตีปิ วา

มาชลิ โภ เม วนฺทติ

นตฺถญฺเอย โภจึ วิชฺชติ.^{๕๙}

“เมื่อปรากฏชื่อ บทอาขยาดยอมเปลี่ยนเป็นบทนามได้ หรือบทอาขยาดที่ ประกอบกับบทอื่นก็เปลี่ยนเป็นบทนามได้ เช่น มาขลิ (มักขลิโคสาล), โก เม วนหติ (ผู้ให้เราอยู่เป็นใคร) นตถณโณ โกลิ วิชชติ (ที่ฟังอื่นอะไรที่มีอยู่ในโลก)ยอมไม่มี”]

อปีคคหณน กมฺมาปาทานการกมฺชฌณี ปณฺจมี กาลทฺธานเหหิ.

ลงบัญญัติวิภัตติแม่ในท่ามกลางกรรมการกและอปาทานการก ท้ายศัพท์ที่มีอรรถว่า กาลเวลาและหนทาง ด้วย อปี ศัพท์

อิโต ปกฺขสฺมา วิชฺฌติ มิคํ ลุฑฺทโก. ลุฑฺทโก อิโต ปกฺขสฺมา มิคํ วิชฺฌตฺติ วุตฺตํ โหติ.

เช่น

อิโต ปกฺขสฺมา วิชฺฌติ มิคํ ลุฑฺทโก (นายพรานยิงเนื้อได้ภายในหนึ่งปี) ความหมาย ก็คือ นายพรานยิงเนื้อได้ภายในปีหนึ่งนับแต่วันนี้

เอวํ มาสสฺมา ภูณฺชติ โภชนํ โกสา วิชฺฌติ ภูณฺชริ.

อุทาหรณ์เหล่านี้ ฟังทราบเหมือนอย่างนี้ คือ

มาสสฺมา ภูณฺชติ โภชนํ (บริโภคอาหารได้ภายในหนึ่งเดือน)

โกสา วิชฺฌติ ภูณฺชริ (ยิงช้างได้ภายในระยะทางโกสะหนึ่ง)

[ตัวอย่างแรกหมายความว่า อนุญาตให้นายพรานไปยิงเนื้อได้ภายในหนึ่งปี คือ ภายในสิบห้า วันนี้ยังไปยิงไม่ได้ ต่อเมื่อถึงวันที่สิบหกจึงไปยิงได้ ในตัวอย่างนี้ ปกฺขสฺมา เป็นอปาทานที่ใช้กับกรรม คือ มิคํ และอปาทาน คือ อิโต (นับแต่นี้)

คำว่า ๑ โกสะ เท่ากับระยะ ๕๐๐ คันธนูที่โค้งแล้ว ดังคัมภีร์อภิธานปิทีปิกา (คาถา ๑๗๗) กล่าวว่า ฐนุปจฺจสฺตํ โกสํ (ระยะทาง ๕๐๐ คันธนู ชื่อว่า โกสะ) คันธนูที่โค้งแล้วมีความยาว ๔ ศอกหรือ ๒ เมตร ฉะนั้น ๑ โกสะจึงเทียบได้ ๑ กิโลเมตร]

จสทฺทคคหณน ปกฺกฺตยาทือตเถ ตทตถปโยเค จ.

[อปาทาน]ในอรรถของศัพท์ว่า ปกฺกฺติ (ตั้งแต่) เป็นต้น และในที่ประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถดังกล่าว ด้วยการถือเอา จ ศัพท์

ยโตหํ ภคินี อริยาย ชาตียา ชาโต, ยโต สรามิ อุตตานํ, ยโต ปโตโตสุมิ วิญญุตํ, ยตฺวาธิกรณเมณํ, ยโต ปภุติ, ยโต ปฏฺจาย, ตโต ปฏฺจาย อิจฺจาติ.

เช่น

ยโตหํ ภคินี อริยาย ชาตียา ชาโต (ดูกรน้องหญิง นับแต่เราเกิดในชาติอันประเสริฐแล้ว)

ยโต สรามิ อุตตานํ	(ตั้งแต่เราระลึกตนได้)
ยโต ปโตโตสุมิ วิญญุตํ	(ตั้งแต่เราถึงความเป็นวิญญูชน) [ตั้งแต่เรารู้ความ]
ยตฺวาธิกรณเมณํ	([ย่อมร้วรต]ซึ่งบุคคลนั้นจำเดิมแต่กาลใด)
ยโต ปภุติ	(จำเดิมแต่กาลใด)
ยโต ปฏฺจาย	(จำเดิมแต่กาลใด)
ตโต ปฏฺจาย	(จำเดิมแต่กาลนั้น)
พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น	

[สี่อุทาหรณ์แรก เป็นตัวอย่างของการใช้อาทานในอรรถว่า ปภุติ (ตั้งแต่) คือไม่มี ปภุติ ศัพท์ปรากฏอยู่โดยตรง หากแต่เติมเข้ามาในเวลาแปล

ส่วนสามอุทาหรณ์หลังเป็นการใช้อาทานกับศัพท์ที่มีอรรถว่า ปภุติ ตามตัวอย่างมี ๒ ศัพท์ คือ ปภุติ และ ปฏฺจาย

คำว่า ยตฺวาธิกรณเมณํ ตัดบทเป็น ยโต + อธิกรณํ + เอน แม้ในที่นี้จะแสดงว่า ยโต เป็นอาทานแต่ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาอธิบายว่าคำว่า ยตฺวาธิกรณํ เป็นศัพท์สมาสที่แปลว่า “เพราะเหตุใด” ตามนัยนี้ลงปฐมาวีภัตติท้าย ยตฺวาธิกรณ ในอรรถเหตุ และลง สิ วิภัตติท้าย ย ศัพท์ แล้วแปลงเป็น โต ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ สุตตมาลาว่า

ยเตหิ ปจฺจตฺตวจนสฺส โต นิทานาทีสุ.^{๖๐}

แปลงปฐมาวีภัตติท้าย ย และ ต เป็น โต ในเพราะ นิทาน ศัพท์เป็นต้น [เช่น ยโตนิทาน, ตโตนิทาน, ยตฺวาธิกรณ]

ประโยคข้างต้นมีข้อความเต็มในพระบาลีว่า

อิธกฺโข จกฺขุณา รูปํ ทิสฺวา นิมิตฺตคฺคาคี โหติ อนุพฺยุชฺชนคฺคาคี. ยตฺวาธิกรณเมณํ จกฺขุณฺหริยํ

อสูตวิหรนุต์ อภิขณาโหมนสสา ปาปกา อกุสลา ธมฺมา อนฺวาสสเวยฺยุ. ตสฺส สํวราย น ปฏิปชฺชติ. น
รชฺชติ จกฺขุณฺหริยํ. จกฺขุณฺหริเย น สํวรํ อาปชฺชติ.^{๖๑}

ภิกษุบางรูปในพระศาสนาเห็นรูปแล้วรับรู้สัจฐานอวัยวะน้อยใหญ่ อกุศลธรรมอันต่ำทราม
คืออภิขณา และโหมนัสน้อยมรรคเธอผู้ไม่สำรวมจักขุนทรีย์อยู่ เพราะเหตุที่ไม่สำรวมจักขุนทรีย์ใด เธอย่อม
ไม่ประพฤติเพื่อสำรวมจักขุนทรีย์นั้น ย่อมไม่คุ้มครองจักขุนทรีย์ ไม่ถึงการคุ้มครองในจักขุนทรีย์]

การประกอบรูปศัพท์ ยโต

ศัพท์เดิมเป็น ย

ให้ ย ชื่อว่า อปาทาน ในอรรถของ ปกฺติ ศัพท์ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ธาตุนามานมฺุสคฺคโยคา-
ทีสุวปี จ”

ลง โต ปัจจัยในอรรถปัญญาวิภังคิด้วยสูตรว่า “กฺวจิ โต ปญฺจมฺยตฺเถ”

ให้ โต ชื่อว่า วิภังคิ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภคฺติสณฺญาโย”

สำเร็จรูปเป็น ยโต

๓๑๐. รุกฺษณตฺถานมิจฺฉิตฺ.

การกใดเป็นที่ปรารถนาและอื่นๆ ในที่ประกอบกับธาตุที่มีอรรถว่า ป้องกัน การกนั้น
ชื่อว่า อปาทาน

ยํ การกํ อ.การกใด อิจฺฉิตฺมฺจ อันทําน ปรารถนาแล้ว ด้วย ปโยเค ในที่ประกอบ
ธาตุนํ แห่งธาตุ ท. รุกฺษณตฺถานํ ที่มีอรรถว่า ป้องกัน ๕ ตํ การกํ อ.การกนั้น อปาทานํ ชื่อว่า
อปาทาน โหติ ย่อมเป็น ๕

รุกฺษณตฺถานํ ธาตุนํ ปโยเค ยํ อิจฺฉิตฺ, ตํ การกํ อปาทานสณฺณํ โหติ.

การกใดเป็นที่ปรารถนาในที่ประกอบกับธาตุที่มีอรรถว่า ป้องกัน การกนั้น มีชื่อว่า
อปาทาน

จการาธิการโต อนิจฺฉิตฺมฺจ.

การกอันไม่เป็นที่ปรารถนาก็ชื่อว่า อปาทาน เพราะการตามมาของ จ ศัพท์ด้วย

รุกฺษณํ เจตฺถ นีวารณํ ตายนญจ.

อนึ่ง การห้าม และการป้องกัน ชื่อว่า รุกฺษณะ ในสูตรนี้

[คำว่า รุกฺษณ มีความหมายตามศัพท์ว่า “รักษา, คຸ້มครอง” หมายถึง การห้าม และการป้องกัน]

กาเก รุกฺษนฺติ ตณฺสุลา, ยวา ปฏฺฐิสฺเสนฺติ คาโว.

เช่น

กาเก รุกฺษนฺติ ตณฺสุลา (ยอมป้องกันกาจากข้าวสาร)[ป้องกันไม่ให้กามากินข้าวสาร]

ยวา ปฏฺฐิสฺเสนฺติ คาโว (ยอมห้ามฝูงวัวจากข้าวบาเล่ห้) [ระวังไม่ให้วัวมากินข้าว

บาเล่ห้]

[ตามนัยที่กล่าวมานี้ ข้าวสารและข้าวบาเล่ห้เป็นสิ่งที่เจ้าของหวงແแหน (ปรารถนา) เมื่อมาผูก
ประโยคที่มีกริยาว่า “ป้องกัน” หรือ “ห้าม” ให้กระจายเป็นวิภคิตที่ ๕ อย่งไรก็ตามกฎข้อนี้ไม่แน่นอน มี
อุทาหรณ์ในคัมภีร์ธรรมบทที่ประกอบเป็นวิภคิตที่ ๒ เช่น จิตฺตํ รุกฺเขต เมธาวิ (บัณฑิตพึงรักษาจิต)]

การประกอบรูปศัพท์ ยวา

ศัพท์เดิมเป็น ยว

ให้ ยว ชื่อว่า อปาทาน ในที่ประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่า ป้องกัน ด้วยสูตรว่า “รทฺฆณฺตถานมิจฺฉิตฺ”
 ลง สฺมา ปญฺจมีวิภัติติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทานเน ปญฺจมี”
 แปลง สฺมา ท้าย อ การันต์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สฺมาสมันํ วา”
 แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย”
 ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺสปลฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ”
 นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”
 สำเร็จรูปเป็น ยวา

อนิจฺฉิตฺ ยถา ปาปา จิตฺตํ นิวารเย, ปาปา นิวาเรณฺติ, ราชโต วา โจรโต วา อคฺคิโต
 วา อุทกโต วา นานาภยโต วา นานาโรคโต วา นานาอุปทฺทวโต วา อารกฺขํ คณฺหนฺตฺ.

การกัณฑ์ไม่เป็นที่ปรารภณา เช่น

ปาปา จิตฺตํ นิวารเย (พึงห้ามจิตจากบาป)

ปาปา นิวาเรณฺติ (ย่อมห้ามจิตจากบาป)

ราชโต วา โจรโต วา อคฺคิโต วา อุทกโต วา นานาภยโต วา นานาโรคโต วา นานา-
 อุปทฺทวโต วา อารกฺขํ คณฺหนฺตฺ (จงถือเอาการคุ้มครอง[ให้ปลอดภัย]จากพระราชา โจร อัคคีภัย
 อุทกภัย ภัยต่างๆ โรคต่างๆ และอันตรายต่างๆ)

[ในตัวอย่างเหล่านี้ บาปเป็นสิ่งที่ไม่พึงปรารภณา ให้กระจายเป็นวิภัติที่ ๕ เหมือนกับสิ่งที่หวงแหวน
 ข้างต้น]

การประกอบรูปศัพท์ ปาปา

ศัพท์เดิมเป็น ปาป

ให้ปาป ชื่อว่า อปาทาน ในที่ประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่า ป้องกัน ด้วย จ ศัพท์ที่ตามมาสู่สูตร
 ว่า “รทฺฆณฺตถานมิจฺฉิตฺ”

ลง สฺมา ปญฺจมีวิภัติติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทานเน ปญฺจมี”

แปลง สฺมา ท้าย อ การันต์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สฺมาสมันํ วา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺสปลฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น ปาปา

“อิฉฉิต”มิตติ วตตเต.

บทว่า อิฉฉิต (เป็นที่ปรารภนา) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๑๑. เยน วาทสสนั

การไม่เห็นของการกได[อันผู้แอบซ่อนอยู่]ปรารภนาแล้ว การกนั้นชื่อว่า อปาทานได้บ้าง
อทสสนั อ.การไม่เห็น *เยน การเกน* โดยการกได *อนุตรธายนุเตน* อันผู้แอบซ่อนอยู่
อิฉฉิต ปรารภนาแล้ว ๕ *ตํ การกํ* อ.การกนั้น *อปาทานํ* ชื่อว่า อปาทาน *วา* บ้าง ๕

[บทว่า *อทสสนั* เป็นภาวสาธนะ แปลตามศัพท์ว่า “การไม่เห็น, อันไม่เห็น” ตามสนามหลวงแปล
 ทั้งสองบทรวมกันว่า “*เยน การเกน อทสสนั* อ.อันอันการกไดไม่เห็น” ความจริงบทว่า *เยน การเกน* ซึ่งลง
 ตติยวิภัตตินี้ อาจลงฉัญฉฐวิภัตติได้เป็นรูปว่า *ยสส การกสส อทสสนั* แปลว่า “การไม่เห็นของการกได” การใช้
 คำในลักษณะนี้เป็นที่เข้าใจง่ายตามภาษาไทย]

เยน อทสสนมิจฉิตํ อนุตรธายนุเตน, ตํ การกํ อปาทานสญญํ โหติ วา.

การไม่เห็นของการกไดอันผู้แอบซ่อนอยู่ปรารภนาแล้ว การกนั้น มีชื่อว่า อปาทาน
 ได้บ้าง

[*เยน* ในประโยคนี้สนามหลวงแปลเป็น อนภินิหิตกัตตา ใน *อทสสนั* คือ แปลประโยคอย่างนี้ว่า “อัน
 อันการกไดไม่เห็น” แต่ในที่นี้แปลว่า “โดย” เหมือน *by* ในภาษาอังกฤษซึ่งแสดงอนภินิหิตกัตตาเช่นกัน

ถ้าเทียบกับตัวอย่างที่นำมาข้างหน้าแล้ว คำว่า *เยน* หมายถึงพระอุปัชฌาย์ ซึ่งศิษย์ไม่ต้องการให้
 เห็นตน จึงไปหลบซ่อน บทที่มีลักษณะเช่นนี้ต้องกระจายเป็นวิภัตติที่ ๕]

อนุตรธานเวายิ.

อปาทานการกนี้ ย่อมมีในการหลบซ่อนนั่นเอง

อุปชฌายา อนุตรธายติ สิสฺโส. นิสฺยตีติ อตฺโถ.

เช่น

อุปชฌายา อนุตรธายติ สิสฺโส (ศิษย์หลบซ่อนจากพระอุปัชฌาย์) ความหมายก็คือ

ศิษย์หลบซ่อนอยู่

การประกอบรูปศัพท์ อุปชฌายา

ศัพท์เดิมเป็น อุปชฌาย

ให้ อุปชฌาย ชื่อว่า อปาทาน ในการหลบซ่อนด้วยสูตรว่า “เอน วาตสนัน
 ลง สฺมา ปัญฺจมีวิภัติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทาเน ปญฺจมี”
 แปลง สฺมา ท้าย อ การันต์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สมาสนัน วา”
 แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
 ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลไปมาเทศปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”
 นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”
 สำเร็จรูปเป็น อุปชฌายา

มาตาปิตุหิ อนฺตรธายติ ปุตฺโต.

บุตรหลบซ่อนจากมารดาบิดา

วาติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า วา (ได้บ้าง)

เซตวเน อนฺตรหิโต.

บทว่า วา (ได้บ้าง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุททาหารณ์เป็นต้นว่า เซตวเน
 อนฺตรหิโต (หายไปแล้วในพระเชตวัน)

[คำว่า เซตวเน ลง สฺมี วิภัติ ไม่ลง สฺมา วิภัติ ดังที่สูตรระบุไว้ก็ได้ เนื่องจากสูตรนี้มี วา ศัพท์
 ทำให้กระจายเป็นวิภัติอื่นได้อีก นั่นคือรูปวิภัติที่ ๗ ดังอุททาหารณ์ข้างต้น

อุททาหารณ์ของ วา ศัพท์ในสูตรนี้ ท่านแสดงตัวอย่างเป็นบทที่ลงสัตตมีวิภัติว่า เซตวเน อนฺตรหิโต
 อย่างไรก็ตาม อาจมีบทที่ลงจตุตถวิภัติได้บ้าง ดังตัวอย่างในพระบาลี (ม.มู. ๑๒.๕๐๔.๔๔๖-๔๗) ว่า อนฺตร-
 ธายิสฺสามิ สมณฺสฺส โคตมสฺส (ข้าพเจ้าจักอันตรธานแก่พระสมณโคตม)]

เยนาติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า เยน (ของการกัโต)

ยกุโข ตตเถว อนฺตรธายติ.

บทว่า เยน (ของการกัโต) มีประโยชน์เพื่อการห้ามวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า ยกุโข ตตเถว อนฺตรธายติ (ยักษ้หายไปในที่นั้นนั้นนึ่งเดียว)

[ในประโยคข้างต้น ยักษ้มิได้หลบซ่อนใคร และ ตตถ (ในที่นั้น) ก็ไม่ใช่บุคคลผู้สามารถเห็นได้ จึงไม่ได้กระจายเป็นวิภัตติที่ ๕ อย่างไรก็ตามประโยคนี้ ถ้าแปลว่า “หายไป” ก็จะเข้าใจได้ดี ในประโยคข้างต้นไม่มีผู้ต้องการจะหลบซ่อน จึงสร้างประโยคในลักษณะเช่นนี้ ถ้าใช้ อนฺตรธายติ ให้มีความหมายว่า “หลบซ่อน” แล้วให้กระจายผู้หลบซ่อนเป็นวิภัตติที่ ๑ ผู้ที่ไม่ต้องการให้เห็นเป็นวิภัตติที่ ๕ ลักษณะอย่างนี้เป็นลักษณะพิเศษของกริยาตัวนี้ ที่สามารถสร้างประโยคได้ ๒ อย่าง]

๓๑๒. ทูรนติกทฤทกาลนิมมาน ตฺวาโลป ทิสายโค วิภตตารปโยค สุทฺธรูปโมจน เหตุ
วิวิตตปฺมาณ ปุพฺพโยค พนฺธน คฺคุณวจน ปญฺห กถน โถกาทตฺตฺสู จ.

การกัณฑ์เป็นไปแล้วใน ทูร ศัพท์, อนติก ศัพท์ และอรรถว่า ไกล และใกล้; ระยะเวลา; การลบ ตฺวา บัจจย; การประกอบกับทิสและอรรถว่าทิส; การจำแนก; การประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่า อารติ (งตเว็น); ความหมดจด; ความหลุดพ้น; เหตุ และศัพท์ที่มีอรรถว่า เหตุ; ความสังัด; จำนวน; การประกอบกับ ปุพฺพ ศัพท์เป็นต้น; การจงจำ; ศัพท์ที่แสดงคุณ; การถาม; การตอบ; อรรถเล็กน้อย และเหตุซึ่งมิใช่[เหตุ]กัตตาท การกัณฑ์นั้นชื่อว่า อปาทาน หรืออื่นๆ

ยํ การกํ อ.การกัณฑ์ ปวตฺตํ เป็นไปแล้ว ทูรนติกทฤทกาล ๕เปย โถกาทตฺตฺสู ใน ทูร ศัพท์, อนติก ศัพท์ และอรรถว่า ไกล และใกล้; ระยะเวลา; การลบ ตฺวา บัจจย; การประกอบกับทิสและอรรถว่า ทิส; การจำแนก; การประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่า อารติ (งตเว็น); ความหมดจด; ความหลุดพ้น; เหตุ และศัพท์ที่มีอรรถว่า เหตุ; ความสังัด; จำนวน; การประกอบกับปุพฺพ ศัพท์เป็นต้น; การจงจำ; ศัพท์เป็นเครื่องแสดงซึ่งคุณ; การถาม; การตอบ; อรรถเล็กน้อย และเหตุซึ่งมิใช่[เหตุ]กัตตาท. *อปาทานํ* จ ชื่อว่า อปาทาน ด้วย ๕

[สูตรนี้ใช้บทสมายาวและมีการทำเอกเสส ลบบทระหว่างสมาส จึงทำให้แปลยาก มีรูปวิเคราะห์ในฎีกาและปทรูปสิทธิปกรณ์ที่ลบบท ดังนี้

- ทูรณจ อนติกณจ ทูรนติกํ <สมอาหารทวันทสมาส>
- ทูรนติกณจ ทูรนติกตฺถณจ ทูรนติกํ <สรูปกเสส ลบ ทูรนติกตฺถ ศัพท์หลัง>
- อทฺธา จ กาโล จ อทฺธกาลา <อสมอาหารทวันทสมาส>
- อทฺธกาลานํ นิมมานํ อทฺธกาลนิมมานํ <ณัฐฐิตปฺปริสสมาส>
- ตฺวาปจฺยสฺส โลโป ตฺวาโลโป <ณัฐฐิตปฺปริสสมาส ลบ ปจฺย ศัพท์ท่ามกลางสมาส>
- ทิสา จ ทิสตฺโต จ ทิสา <สรูปกเสส ลบ ทิสตฺถ ศัพท์หลัง>
- ทิสาย โยโค ทิสายโค <ตติยัตปฺปริสสมาส>
- วิภชฺชนํ วิภตฺติ <ภาวสาธนะ>
- อารตฺติยา ปโยโค อารปโยโค <ตติยัตปฺปริสสมาส ลบ ตติ ศัพท์เพื่อให้คำสละสวय>
- เหตุ จ เหตุวตฺถุ จ เหตุ <สรูปกเสส ลบ เหตุวตฺถุ ศัพท์หลัง>
- ปุพฺพสทฺเทน โยโค ปุพฺพโยโค <ตติยัตปฺปริสสมาส ลบ สทฺท ศัพท์ท่ามกลางสมาส>

-คุณสฺส วจันฺ คฺคุณวจันฺ <นฺฉฺฉฐีตฺปฺปริสฺสมาส>

-น กตฺตา อกตฺตา <นนิบาตบฺรพพท กรรรมธารยสฺมาส>

-ทฺรนฺตฺกณฺจ อทฺธกกาลนฺมมานณฺจ ตฺวาโลปฺ จ ทิสายโยโค จ วิภตฺตณฺจ อารบฺบโยโค จ สฺทฺธณฺจ
ปโมจณณฺจ เหตุ จ วิภตฺตณฺจ อารบฺบโยโค จ สฺทฺธณฺจ ปโมจณณฺจ เหตุ จ วิภตฺตณฺจ ปมาณณฺจ ปุพฺพโยโค จ
พฺนธณณฺจ คฺคุณวจณณฺจ ปณฺหนณฺจ กถณณฺจ โถกณณฺจ อกตฺตา จาติ ทฺรนฺตฺกทฺธกกาลนฺมมาน ตฺวาโลปฺ ทิสาย
โยควิภตฺตารบฺบโยค สฺทฺธรปฺปโมจณ เหตุ วิภตฺตปฺมาณ ปุพฺพโยค พฺนธณ คฺคุณวจณ ปณฺหน กถณ โถกาทกตฺตาโร
<อสมหารทวันทสฺมาส>

คำแปลข้างต้นนี้กล่าวตามรูปวิเคราะห์ในศัพท์สมาส ในอดีตท่านจะอธิบายโดยเพิ่มเติมข้อความ
บางอย่างเพื่อให้ได้ความหมายที่สมบูรณ์ต่อไป

จ ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจจะยะ คือ รวบรวมการลงวิภตฺตอื่นอันได้แก่ ทฺติยาวิภตฺตติ ตฺติยาวิภตฺตติ
และนฺฉฐีวิภตฺตติ ในอรรถอุปาทาน จึงแปลว่า “หรืออื่นๆ”

อุทาหรณ์ในสูตรนี้เกี่ยวกับอุปาทานในที่ประกอบด้วยนามศัพท์มี ทฺร เป็นต้น จัดเป็นสัททอุปาทาน
คือ อุปาทานโดยศัพท์ ซึ่งพบในที่ประกอบกับกิริยาเหมือนในสูตรว่า ยสฺมาทเปติ ภยมาทตฺเต วา ตทปาทาน
ดังนั้น ท่านจึงกล่าวสูตรนี้อีกสูตรหนึ่ง]

ทฺรตฺเถ อนฺตฺกตฺเถ อทฺธนฺมมานเณ กาลนฺมมานเณ ตฺวาโลเป ทิสายโยเค วิภตฺเต อารตฺตฺปโยเค
สฺทฺธตฺตบฺบโยเค ปโมจณตฺตบฺบโยเค เหตุวตฺเถ วิภตฺตตฺตบฺบโยเค ปมาณตฺเถ ปุพฺพโยเค พฺนธณตฺตบ-
บโยเค คฺคุณวจเน ปณฺหนเ กถเน โถกตฺเถ อกตฺตริ จ ยทฺวริภฺตฺตํ เหตุกมฺมาทฺธิภฺตฺตณฺจ, ตํ การกํ อุปาทาน-
สณฺณํ โหติ.

การกใดเป็นเขตแดน และเป็นเหตุหรือกรรมเป็นต้น ใน ทฺร ศัพท์และอรรถว่า ไกล,
ใน อนฺตฺก ศัพท์และอรรถว่า ใกล้, ระยะทาง; ระยะเวลา; การลบ ตฺวา บัจจัย; การประกอบกับทิต
และอรรถว่า ทิต; การจำแนก; การประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่า อารติ (งดเว้น); การประกอบ
กับศัพท์ที่มีอรรถว่า สฺทฺธ (หมดจด); การประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่า ปโมจณ (หลุดพ้น); ใน
อรรถเหตุ และศัพท์ที่มีอรรถว่า เหตุ; ในการประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่า วิภตฺต (สงัด); ในศัพท์
ที่มีอรรถว่า ปมาณ (จำนวน); ในการประกอบกับ ปุพฺพ ศัพท์; ในการประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่า
พฺนธณ (จงจำ); ในศัพท์ที่แสดงคุณ; ในการถาม; ในการตอบ; ในอรรถเล็กน้อย และในเหตุซึ่ง
มิใช่[เหตุ]กตฺตา การกนั้นนี้ชื่อว่า อุปาทาน

[คำว่า ยทวิภูตฺ ฺเหตุกมฺมาทิกฺกุตตฺย (การกใดเป็นเขตแดน และเป็นเหตุหรือกรรมเป็นต้น) หมายความว่า อปาทนาการกที่ตั้งชื่อด้วยสูตรนี้ บางศัพท์เป็นเขตแดนที่เรียกว่า อรรถอปาทาน แปลว่า “จาก” บางศัพท์แม้จะตั้งชื่ออปาทานก็มีอรรถเหตุหรือกรรมเป็นต้น แปลว่า “เพราะ, ซึ่ง” ฯลฯ ตามสมควร อปาทานประเภทนี้เป็นศัพท์อปาทาน

คำว่า ทูรตฺถ ในวุตติ มีรูปวิเคราะห์ว่า ทูรตฺถจ ทูรตฺถตฺถจ ทูรตฺถตฺถ (ทูรตฺถะ คือ ทูร ศัพท์ และอรรถว่า ไกล) แม้คำว่า อนฺตฺถกตฺถ ก็มีรูปวิเคราะห์ว่า อนฺตฺถกตฺถจ อนฺตฺถกตฺถตฺถจ อนฺตฺถกตฺถตฺถ (อนฺตฺถกตฺถะ คือ อนฺตฺถ ศัพท์ และอรรถว่า ไกล)

คำว่า สฺสุทฺถ (ความหมดจด) ในสูตร หมายถึง สฺสุทฺถตฺถปฺปโยค คือ การประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่า สฺสุทฺถ (หมดจด) ซึ่งได้แก่ สฺสุทฺถ, วิสฺสุทฺถ, อสฺสํมฺมฺจ, สฺสุทฺถิ เป็นต้น ตามสำนวนภาษาเรียกว่า ฐานยฺยฺยจฺจระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงวัตถุอาศัย แต่มุ่งให้หมายถึงที่ตั้ง ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงวัตถุอาศัยคือความหมดจด แต่เจตนาหมายถึงที่ตั้งคือการประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่า หมดจด แม้คำว่า ปโมจฺน ก็หมายถึง ปโมจฺนตฺถปฺปโยค คือ การประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่า ปโมจฺน (หลุดพ้น) ดังนี้ เป็นต้น]

จสทฺเทน ยถาโยคํ ทฺตุติยา ตติยา ฉฺฉฐี จ.

ลงทฺตุติยาวิภัติ ตติยาวิภัติ หรือฉฺฉฐีวิภัติ ตามสมควรแก่อุทาหรณ์ด้วย จ ศัพท์

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อุตฺตสมฺมฺจยะ คือ รวบรวมการลงทฺตุติยาวิภัติ ตติยาวิภัติ และฉฺฉฐีวิภัติในอรรถอปาทาน เช่น ทูรํ คามํ อาคโต (มาจากหมู่บ้านไกล), ทูเรน คาเมน อาคโต (มาจากหมู่บ้านไกล) เป็นต้น]

เอตฺถ จ ทูรฺนฺตฺถกตฺถจ ทูรฺนฺตฺถกตฺถตฺถจาทิ ทูรฺนฺตฺถกนฺตฺถ สฺสุรฺเปกเสสฺสํ กตฺวา วุตฺตฺถนฺตฺถ ทฺภูจฺจทฺท.

อนึ่ง ในสูตรนี้ ฟังทราบ่า “บทว่า ทูรฺนฺตฺถก ทานกล่าวไว้โดยกระทำเป็นสรุเปกเสสฺส-สมาส ด้วยรูปวิเคราะห์ว่า (ทูรฺนฺตฺถกะ คือ ทูร ศัพท์, อนฺตฺถก ศัพท์ และอรรถว่า ไกล และไกล)”

[ในสูตรเป็นบทสมาสยาวๆ ท่านตัดเอาเฉพาะศัพท์ว่า ทูรฺนฺตฺถก มาอธิบายก่อน กล่าวคือ อธิบายว่าเป็นสรุเปกเสสฺส คือ ศัพท์ที่ถูกลบให้เหลือศัพท์ที่มีรูปเหมือนกันเพียงศัพท์เดียว ในที่นี้ท่านอธิบายว่าลงทฺตุติยาคตฺถ ท่านถือว่ามีรูปเหมือนกัน ทั้งๆ ที่ศัพท์หลังมีคำว่า “เอตฺถ” อยู่โดยเหมือนกันเพียงบางส่วน แต่ในวุตติท่านตั้งแยกกันเป็นอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งก็ได้แปลไว้ต่างกันดังที่ปรากฏ

ตามรูปวิเคราะห์นี้ คำว่า ทูรฺนฺตฺถก มีความหมาย ๓ อย่าง คือ

๑. ทูร ศัพท
๒. อนนติก ศัพท
๓. อรรถว่า ไกล และใกล้]

เตน ทูรนติกตถูปโยเค ตตตเถ จ อปาทานสมญา โหติ.

เพราะเหตุนี้ ชื่อว่า อปาทาน ย่อมมีในการประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่าไกลและใกล้ และในอรรถ[ว่าไกลและใกล้]นั้น

[แม้ว่า ทูรนติก จะมีความหมาย ๓ อย่างตามที่กล่าวไว้แล้ว แต่ ทูร ศัพท และ อนนติก ศัพทยังหมายความว่า ความถึงศัพท์ที่มีอรรถเหมือน ทูร และ อนนติก อันได้แก่ อารกา (ไกล), อารา (ไกล) อาสนุน (ใกล้), สมปี (ใกล้) เป็นต้น ตามนัยนี้จัดเป็นเอกเทศุปะจระ คือ ส่วนที่กล่าวถึงบางส่วน แต่มุ่งให้หมายถึงหมู่ ซึ่งในที่นี้เป็น การกล่าวถึงบางส่วนคือ ทูร และ อนนติก ศัพท แต่เจตนาหมายถึงหมู่คือศัพท์ที่เป็นคำไวพจน์ของศัพท์ทั้งสองนี้

พึงสังเกตว่าข้อความในสูตรมีเพียง ทูรนติก (ทูร ศัพท, อนนติก ศัพท และอรรถว่าไกลและใกล้) ไม่ใช่ ทูรนติกตถูปโยค (การประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่าไกลและใกล้) แต่ในคำอธิบายท่านอธิบายเป็น ทูรนติกตถูปโยค ดังนั้น คำนี้จึงเป็นส่วนทางภาษาเหมือน สุทฺธ ศัพทที่กล่าวมาแล้ว]

ทูรตถูปโยเค ตาว.

ลำดับแรก ในการประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่า ไกล

กิว ทูโร อีโต นพการคาโม, ตโต หเว ทูรตรํ วทนติ, คามโต นาติทูเร. อารกา เต โมช-
ปุริสา อิมสฺมา ฐมฺมวินยา, อารกา เตหิ ภควา.

เช่น

กิว ทูโร อีโต นพการคาโม (หมู่บ้านช่างสานอยู่ไกลเท่าไรจากที่นี่)

ตโต หเว ทูรตรํ วทนติ (ย่อมกล่าวว่าไกลกว่าฟ้าและดินนั้นนั่นทีเดียว)

คามโต นาติทูเร (ในที่ที่ไม่ไกลนักจากหมู่บ้าน)

อารกา เต โมชปุริสา อิมสฺมา ฐมฺมวินยา (โมชบุรุษเหล่านั้นเป็นผู้ไกลจากพระธรรมวินัยนี้)

อารกา เตหิ ภควา (พระผู้มีพระภาคเป็นผู้ไกลจากบุคคลเหล่านั้น)

[สามประโยคแรกเป็นการใช้อาทานการกในที่ประกอบด้วย ทูร ศัพท์โดยตรง บทว่า อิโต, ตโตและคามโต เป็นอาทานการก ในสองประโยคหลังเป็นการใช้อาทานการกในที่ประกอบด้วย อารกา ซึ่งมีความหมายว่า ไกล เช่นเดียวกัน ในสองประโยคหลังนี้ บทว่า ธมฺมวินยา และ เตหิ เป็นอาทานการก

ในบางแห่ง อารกา เป็นนิบาตในอรรถว่า “ไกล” พึงประกอบอาทานการกในที่ประกอบด้วย อารกา นี้ด้วย ดังข้อความในคัมภีร์สารัตถทีปนีว่

ตถา อารกาติ อรหํ อาสนนภาวโตติ อตโธ.^{๖๒}

นอกจากนั้น พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า พระอรหันต์ เพราะเป็นผู้ไกล หมายความว่า เพราะความเป็นผู้ไกล

เย สมมา ปฏิปชฺชนติ

สุปฺปณีตาธิมุตฺติกา

อารกา เตหิ อาสนนเน

เดนาปี อรหํ ชิโน.^{๖๓}

“ชนเหล่าใด มีอริยาศัยอันประณีตงดงาม ย่อมปฏิบัติโดยชอบ พระพุทธเจ้าอยู่ไกลกับชนเหล่านั้นในที่ไกล เพราะเหตุนั้น พระชินเจ้าจึงทรงพระนามว่า พระอรหันต์”

ข้อความข้างต้นหมายความว่า อรหํ มีศัพท์เดิมมาจาก อารกา (ผู้ไกล) แปลง อารกา เป็น อรหํ ด้วยนิรุกตินัย คือ นัยทางไวยากรณ์ที่สำเร็จรูปโดยไม่ต้องมีสูตรกำกับ]

การประกอบรูปศัพท์ อิโต

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ให้ อิม ชื่อว่า อาทาน ในการประกอบกับ ทูร ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ทฺูรนฺฺติก” เป็นต้น
ลง โต ปัจจัยในอรรถปัญญาวิภักติด้วยสูตรว่า “กฺวจิ โต ปณฺจมฺยตฺเถ”

ให้ โต ชื่อว่า วิภักติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภคฺติสณฺญาโย”

ในเพราะ โต ปัจจัย แปลง อิม เป็น อิ ด้วยสูตรว่า “อิมสฺสลิ ถฺทานิหโตเรสุ จ”

สำเร็จรูปเป็น อิโต

ทฺูรตฺเถ- ทฺูรโตว นมฺสฺสนฺติ, อทฺุทส ทฺูรโตว อากฺจณฺนตฺ.

[ใช้อาทานการก]ในอรรถว่า ทูร (ไกล)

เช่น

ทูโรโต นมสฺสนฺติ (ย่อมนมัสการแต่ไกลนั้นเทียว)

อทุทส ทูโรโต อาคจฺจนฺตํ (เห็นผู้เดินทางมาแต่ไกลนั้นเทียว)

[ในอุททาหารณ์ข้างต้น เป็นการนำ ทูร ศัพท์มาเป็นอุปาทานการก เวลาสัมพันธให้สัมพันธว่า ทูโรโต เป็นอุปาทานใน นมสฺสนฺติ และ อทุทส ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ตตฺตเถ อุปาทานสญฺญา โหติ (ชื่อว่า อุปาทาน ย่อมมีในอรรถว่าไกลและใกล้นั้น)]

อนฺติกตถฺยปโยเค- อนฺติกํ คามา, อาสนนํ คามา, สมีปํ คามา. คามสฺส สมีปนฺติ อตฺโถ.

[ใช้อุปาทานการก] ในการประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่า ใกล้

เช่น

อนฺติกํ คามา (ที่ใกล้ของหมู่บ้าน)

อาสนนํ คามา (ที่ใกล้ของหมู่บ้าน)

สมีปํ คามา (ที่ใกล้ของหมู่บ้าน) ความหมายก็คือ ที่ใกล้ของหมู่บ้าน

[ในการประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่า ใกล้ ท่านให้ลงบัญญัติในอรรถของบัญญัติวิภตติ โดยถือว่าเป็นสัททอุปาทาน จึงอธิบายว่า คามา เป็น คามสฺส (ของหมู่บ้าน) มิได้อธิบายเป็น คามโต (จากหมู่บ้าน) อนึ่ง ท่านมิได้แสดงอุททาหารณ์ของการใช้อุปาทานในอรรถว่า ใกล้ เหมือนในอรรถว่า ใกล้ ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ทั้งนี้คงเป็นเพราะไม่พบอุททาหารณ์เช่นนี้ในพระไตรปิฎก]

ทฺติยา ตติยา จ.

ลงทฺติยาวิภตติ หรือตติยาวิภตติ[ในที่ดังกล่าวได้ด้วย]

ทฺโร คามํ อาคโต, ทฺเรน คามเณ อาคโต. ทฺโรโต คามา อาคโตติ อตฺโถ. ทฺโร คามเณ วา. อนฺติกํ คามํ อาคโต, อนฺติกํ คามเณ วา, อาสนนํ คามํ, อาสนนํ คามเณ วา อิจฺจาติ.

เช่น

ทฺโร คามํ อาคโต (มาแล้วจากหมู่บ้านไกล)

ทฺเรน คามเณ อาคโต (มาแล้วจากหมู่บ้านไกล) ความหมายคือ มาแล้วจากหมู่บ้าน

อันไกล

ทฺโร คามเณ วา (หรือจะใช้ว่า ทฺโร คามเณ ก็ได้)

อนุดิกิ คามิ อาคโต (มาแล้วจากหมู่บ้านใกล้)
 อนุดิกิ คามิน วา (หรือจะใช้ว่า อนุดิกิ คามิน ก็ได้)
 อาสนนุ คามิ ([มาแล้ว]จากหมู่บ้านอันใกล้)
 อาสนนุ คามิน วา (หรือจะใช้ว่า อาสนนุ คามิน ก็ได้)
 ฟังทราบอย่างนี้เป็นต้น

อทุรกาลานิ นิฆมานิ นาม ปริมาณิ ตสฺมี คมฺยมานะ-

ขึ้นชื่อว่าระยะทางและระยะเวลา เป็นจำนวน[ของหนทางและเวลา] เมื่อระยะทางและ
 ระยะเวลาสั้นถูกรู้อยู่ [เป็นอุปาทานการก]

อิโต มถุราย จตุสฺ โยชเนสฺ สงกสฺสํ, ราชคหโต ปณฺจจตฺตาลีสโยชนมตฺถเก สวตฺถิ.

เช่น

อิโต มถุราย จตุสฺ โยชเนสฺ สงกสฺสํ (มีเมืองสังกัสสะใน ๔ โยชน์จากเมืองมถุรานี้)
 ราชคหโต ปณฺจจตฺตาลีสโยชนมตฺถเก สวตฺถิ (มีเมืองสวตฺถิในที่สุดแห่ง ๔๕ โยชน์
 นับจากเมืองราชคฤห์)

[คำว่า มถุราย และ ราชคหโต เป็นอุปาทานการก ในที่นี้ท่านต้องการแสดงว่า ให้ใช้อุปาทานกับ
 ศัพท์ที่เป็นจุดตั้งต้นการนับระยะทาง]

กาลนิฆมานะ- อิโต เอกนวุตฺติกปฺมตฺถเก วิปสฺสี ภควา โลเก อุทฺปาติ. อิโต วสฺส-
สทฺสจฺเจยน พุทฺโธ โลเก อุปฺปชฺชิสฺสตี.

[ใช้อุปาทานการก]ในระยะเวลา เช่น

อิโต เอกนวุตฺติกปฺมตฺถเก วิปสฺสี ภควา โลเก อุทฺปาติ (พระผู้มีพระภาควิปสฺสีเสด็จ
 อุบัติในโลกในที่สุดแห่ง ๙๑ กัป นับจากภัทรกัปนี้)

อิโต วสฺสทฺสจฺเจยน พุทฺโธ โลเก อุปฺปชฺชิสฺสตี (พระพุทธเจ้าจักเสด็จอุบัติในโลก
 ในกาลล่วงไปแห่ง ๑๐๐๐ ปีจากนี้)

[คำว่า อิโต ในประโยคทั้งสองเป็นอุปาทานการก คือ เป็นจุดเริ่มต้นการนับระยะเวลา]

ตฺวาปจฺเจยนตฺสฺส โลโป นาม ตตฺถตฺถสมฺภเวปิ อวิชฺชมานตา.

ขึ้นชื่อว่าการลบบทที่มี ตฺวา บัจจยอยู่ท้าย คือ การไม่ปรากฏอยู่[ของบทที่มี ตฺวา บัจจยเป็นที่สุด] แม้เมื่อควรมีอรรถของบทที่มี ตฺวา บัจจยเป็นที่สุดนั้น

[คำว่า ตฺวา โลป เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า เอกเทศุปะจาระ คือ การกล่าวถึงบางส่วน แต่มุ่งให้หมายถึงหมู่ ซึ่งในที่เป็นการกล่าวถึงบางส่วนคือการลบ ตฺวา บัจจย แต่เจตนาหมายถึงหมู่คือการลบบทที่ลง ตฺวา บัจจย ดังท่านอธิบายว่า ตฺวา ปจยนตสฺส โลป นาม (ขึ้นชื่อว่าการลบบทที่มี ตฺวา บัจจยอยู่ท้าย)

คำว่า “การลบบทที่มี ตฺวา บัจจยอยู่ท้าย” มิได้หมายถึงการลบจริงๆ แต่เป็นการไม่กล่าวถึงบทดังกล่าวซึ่งเป็นที่ประจักษ์โดยความหมายแล้ว เช่นประโยคที่ว่า ปาสาทํ อภิรุหิตฺวา สงฺกเมยฺย (ฟังขึ้นปราสาทแล้วย้ายไป) อาจกล่าวเป็นประโยคที่ว่า ปาสาทา สงฺกเมยฺย (ฟังย้ายจากปราสาท) โดยมีอรรถของบทที่ลง ตฺวา บัจจย แอบแฝงอยู่ ดังนั้นคำว่า ปาสาทา สงฺกเมยฺย จึงมิได้หมายถึงภาวะที่บุคคลผู้อยู่ในปราสาทแล้วย้ายออกไป แต่มุ่งให้หมายถึงการอนุญาตผู้ที่ยังมิได้อยู่ในปราสาทให้ขึ้นสู่ประสาทหลังหนึ่งแล้วย้ายไปสู่อีกหลังหนึ่ง]

ตสฺมี ตฺวา โลเป กมฺมาธิกรณฺสุ.

เมื่อมีการลบ ตฺวา บัจจยนั้น [ให้ใช้อุปาทานการก] ในอรรถกรรมและอิทธิกรณะ

ปาสาทา สงฺกเมยฺย. ปาสาทํ อภิรุหิตฺวา สงฺกเมยฺย ตติ อตฺโถ.

เช่น

ปาสาทา สงฺกเมยฺย (ฟังย้ายจากปราสาท) ความหมายก็คือ ฟังขึ้นสู่ประสาทหลังหนึ่งแล้ว ก็ย้ายไปสู่อีกหลังหนึ่ง]

ตถา หตฺติกฺขณฺธา สงฺกเมยฺย.

เช่นเดียวกันนี้ มีอุทาหรณ์ว่า หตฺติกฺขณฺธา สงฺกเมยฺย (ฟังย้ายจากคอช้าง) [ขึ้นคอช้างเชือกหนึ่ง แล้วย้ายไปสู่อีกเชือกหนึ่ง]

อภิธมฺมา ปุจฺจนฺติ.

ถามจากพระอภิธรรม

อภิธมฺมํ สุตฺวา วา.

หรือว่า เรียนพระอภิธรรมแล้ว [ถามขึ้น]

อภิธมฺมา กถยนฺติ.

ตอบจากพระอภิธรรม

อภิธมฺมํ ปจิตฺวา วา.

หรือว่า สาธยายพระอภิธรรมแล้ว [จึงตอบ]

อาสนา วุฏฺฐเหยฺย.

ฟังลุกจากอาสนะ

อาสเน นีสีทิตฺวา วา.

หรือว่า นั่งบนอาสนะแล้ว [ฟังลุกขึ้น]

[ตัวอย่างเหล่านี้เป็นการอธิบายวิภัตติที่ ๕ ที่มีการระข้อความอยู่ในพากย์ คำที่ละอยู่ คือ บทที่ลง
ตฺวา ปัจจัยซึ่งท่านได้แสดงไว้ นั้น อนึ่ง การใช้อุปาทานในอรรถกรรมและอิทธิกระ หมายถึง อรรถที่ละไว้
ไม่ใช่อรรถของบทที่ลงปัญจมีวิภัตติจริงๆ]

ทิสฺตถฺวาจีหิ โยเค ทิสฺตเถ จ.

[ใช้อุปาทานการก] ในการประกอบกับศัพท์ที่แสดงความหมายว่า ทิศ และในอรรถ
ว่า ทิศ

อิโต सा पुरिमा तिसा, इतो सा त्थच्छिना तिसा, इतो सा पञ्चिमा तिसा, इतो सा उदुत्तरा
तिसा, अवीजितो उपरि णवकुचा, उहुं पातला, ओ षे गेसमतुक्का अिजाति.

เช่น

อิโต सा पुरिमा तिसा (ทิศนั้นเป็นทิศตะวันออกจากภูเขาสิเนรุนี้)

อิโต सा त्थच्छिना तिसा (ทิศนั้นเป็นทิศใต้จากภูเขาสิเนรุนี้)

อิโต सा पञ्चिमा तिसा (ทิศนั้นเป็นทิศตะวันตกจากภูเขาสิเนรุนี้)

อิโต सा उदुत्तरा तिसा (ทิศนั้นเป็นทิศเหนือจากภูเขาสิเนรุนี้)

อवीจितो उपरि णवकुचा (จากอเวจันรทจรตภวคคพรหมเบื่องบน)

อุहुं पातला (เบื่องบนจากฝ่าเท้า)

อโธ เกสมตถกา (เบื้องล่างจากปลายผม)

ฟังทราบอย่างนี้เป็นต้น

[ในที่นี้ บทว่า อโธ, ภาวคคา, ปาทตลา และ เกสมตถกา เป็นอุปาทานในที่ประกอบกับศัพท์ที่มี
อรรถว่า ทิศ อันได้แก่ ปุริมา, ทกฺขินา, ปจฺฉิมา, อุตฺตรา, อฺปฺริ, อฺทฺธั และ อโธ

คำว่า ทิสฺตฺวาจึหิ โยเค ทิสฺตฺเถ จ แสดงรูปวิเคราะห์ของ ทิสฺา ใน ทิสฺาโยค ว่า ทิสฺา จ ทิสฺฺโต
จ ทิสฺา (ทิสฺา คือ ทิศ และอรรถว่าทิส) แล้วจึงวิเคราะห์ต่อมาว่า ทิสฺาหิ โยโค ทิสฺาโยโค (ทิสฺาโยคะ คือการ
ประกอบกับ[ศัพท์แสดง]ทิศ และอรรถว่าทิส)]

ทิสฺตฺเถ- ปฺรตฺถิมโต ทกฺขินโตติอาทิ.

[ใช้อุปาทานการก]ในอรรถว่า ทิศ เช่น

ปฺรตฺถิมโต (จากทิศตะวันออก)

ทกฺขินโต (จากทิศใต้)

ฟังทราบอย่างนี้เป็นต้น

เอตฺถ ปน สตฺตฺมียตฺเถ โตปจฺจโยปิ ภวิสฺสตี.

อนึ่ง ในอุทาหรณ์[ว่า ปฺรตฺถิมโต และ ทกฺขินโต] ทั้งสองนี้ ลง โต บัจจัยในอรรถ
สฺตฺตฺมียัตติได้บ้าง

[อุทาหรณ์ว่า ปฺรตฺถิมโต และ ทกฺขินโต ลง โต บัจจัยในอรรถบัญญัติโดยตั้งชื่ออุปาทานในอรรถว่า
ทิศ ด้วยสูตรนี้ หรือลง โต บัจจัยในอรรถสฺตฺตฺมียัตติก็ได้ ตามนัยหลังแปลว่า “ในทิศตะวันออก” หรือ
“ในทิศใต้”

บางท่านเห็นว่าการกำหนดเป็นอุปาทานใน ทิสฺาโยค ไม่จำเป็นนัก เพราะหากเป็นตามนี้ก็ต่อลง
บัญญัติวิธีวัดตัวอย่างเดียวทำศัพท์ที่มีอรรถว่า “ทิศ” ความจริงปฐมมาตรวัดเป็นต้นก็ลงได้เช่นเดียวกันเหมือน
คำว่า ปุริมา ทิสฺา ในประโยคที่ว่า อโธ สา ปุริมา ทิสฺา (ทิศนั้นเป็นทิศตะวันออกจากภูเขาสิเนรุนี้)

บทว่า อโธ เป็นบทที่ประกอบด้วยศัพท์ที่แสดงอรรถว่า ทิศ คือ ปุริมา ทิสฺา ส่วน ปุริมา ทิสฺา เป็น
ศัพท์ที่มีอรรถว่า ทิศ แม้บทว่า ปฺรตฺถิมโต และ ทกฺขินโต ทั้งสองบทนี้ก็เป็นศัพท์ที่มีอรรถว่า ทิศ เช่นกัน]

วิภตฺตํ นาม สยํ วิภตฺตสฺเสว ตทณฺณโต คฺุณฺน วิภานํ ตสฺมี วิภตฺเต-

การจำแนกสิ่งที่แตกต่างกันอยู่แล้วด้วยคุณสมบัติโดยความเป็นสิ่งอื่นจากสิ่งดังกล่าว นั้น ชื่อว่า วิภัตตะ [ใช้อุปาทานการก]ในการจำแนกนั้น

[คำว่า สยัม วิภตฺตสฺเสว (สิ่งที่แตกต่างกันอยู่แล้ว) คือ สิ่งที่แตกต่างกันอยู่แล้วตามธรรมชาติของ สิ่งนั้น หมายความว่า สิ่งที่จะนำมาเปรียบเทียบกับกันจะต้องมีความต่างกันโดยคุณสมบัติอย่างใดอย่างหนึ่งก่อน จึงจะนำมาเปรียบเทียบกับกันแล้วผู้เป็นประโยชน์ได้]

ยโต ปณีตโร वा วิสृष्टโร वा นตฺถि, อตฺตทฺนโต ตโต วรํ, กิณฺจาปิ ทานโต สีลเมว วรํ, ตโต มया सुता असुतमेव พหุตรं, สีลमेव सुता เสยโย.

เช่น

ยโต ปณีตโร वा วิสृष्टโร वा นตฺถิ (ธรรมอันประณีตกว่าก็ดี ธรรมอันประเสริฐกว่าก็ดี กว่าพระนิพพานใด ย่อมไม่มี)

อตฺตทฺนโต ตโต วรํ (ผู้มีตนอันฝึกแล้วเป็นผู้ประเสริฐกว่าเหล่าสัตว์อาชาไนยที่ฝึกแล้วนั้น)

กิณฺจาปิ ทานโต สีลเมว วรํ (ศีลนั้นเทียวประเสริฐกว่าทานเป็นไหนๆ)

ตโต มया सुता असुतमेव พหุตรं (ความรู้ที่ยังไม่เคยได้ฟังนั้นแหละ มีมากกว่าความรู้ที่เราได้ฟังมาแล้วนั้น)

สีลमेव सुता เสยโย (ศีลนั้นแหละประเสริฐกว่าความรู้ที่เราได้ฟังมาแล้ว)

[ในตัวอย่างเหล่านี้ เมื่อต้องการแสดงความเปรียบเทียบกันว่า สิ่งที่ถูกรับเทียบให้กระจายเป็นวิภัติ ที่ ๕ เรียกว่า อุปาทาน]

ฉฐี จ.

ลงฉฐีวิภัติได้ด้วย

ฉนฺนวุตฺตํ ปาสนฺทานํ ปวรํ ยทิตํ สุกตวินโย.

เช่น

ฉนฺนวุตฺตํ ปาสนฺทานํ ปวรํ ยทิตํ สุกตวินโย (พระวินัยของพระสุคตนี้ประเสริฐกว่า ลัทธิปาสน์ทะทั้ง ๕๖)

[บพว่า ฉนนวุตึนึ เป็นลึงควึบึลลสณึ คึอ การเปลึยนลึงคึ และวณึวึบึลลสณึ คึอ การเปลึยนพจนึ หมายคความวว่า เม็อควึรใช้เป็นรูปอิตถึลึงคึ เอกพจนึวว่า ฉนนวุตึยา กลับใช้เป็นปุงลึงคึ พหุพจนึ ตามปาสณึทานึ กล่าวคึอ ตามปกตึคัพทึแสดงจ่านวนต้งแต่ วีสตึ (๒๐) ถึง นวุตึ (๙๐) ใช้เป็นเอกพจนึ อิตถึลึงคึเท่านึนึ แต่ในทึนึนี้ ใช้เป็นปุงลึงคึ พหุพจนึ จึงเป็นวึบึลลสณึทึงสองประการ]

อารตึปโยค นาม วึรมณตถสททปโยค.

การประกอบคัพทึทึมึคความหมายวว่า “เว็น” ช็อว่า การประกอบกับึ อารตึ คัพทึ

[ค่าวว่า อารตึปโยค (การประกอบกับึ อารตึ คัพทึ) หมายถึง คัพทึทึมึคความหมายวว่า “จตเว็น” เช่น อารตึ, วึรตึ และ ปฎึวึรตึ เป็นตึนึ บพว่า อารตึ จึงเป็นนึทึสณึนึ คึอ การแสดงต้วอยางเป็นคเร็องสังกตแทนสึงอึนึทึ ทึงหมต ทานึจะแสดงอุทธารณึต้วอไป]

ตตถ อสทฐมมา อารตึ, วึรตึ ปาปา, ปาณาตึปาตา เวรมณึ, อทึนึนาทานา ปฎึวึรตึ, อปฎึวึรตึ มุสวาทา.

[ใช้อปาทานการก]ในการประกอบกับึคัพทึทึมึคความหมายวว่า จตเว็น นึนึ
เช่น

อสทฐมมา อารตึ	(เว็นห่างจากคความประพตึทึมึใช้ของสัตบुरुษ)
วึรตึ ปาปา	(การจตเว็นจากปาปา)
ปาณาตึปาตา เวรมณึ	(การจตเว็นจากปาณาตึปาตา)
อทึนึนาทานา ปฎึวึรตึ	(การจตเว็นจากอทึนึนาทานา)
อปฎึวึรตึ มุสวาทา	(ผู้มึองตเว็นจากมุสวาทา)

[ปทรูปสึทึนึสสัยใหม่กล่าววว่า ค่าวว่า อารปโยค กล่าวตามคัมภึรึปาณึนึ (อัธยาเย ๒ ปาทะ ๓ สุตร ๒๙) ชึงึกล่าวถึงอปาทานการกในการประกอบกับึ อารา (อารกา) นึบาต อยางไรกึตามวุตตึของกัจจายนึ
ได้อึบาย อารปโยค วว่ามาจาก อารตึปโยค โดยกล่าวตามคัมภึรึวารตึกะชึงึเป็นสุตรเพิ่มในคัมภึรึปาณึนึ
(อัธยาเย ๑ ปาทะ ๑ สุตร ๒๔) คความจรัจ อารตึปโยค นึบึเข้าใน กยโยค (การประกอบกับึ กย คัพทึ) หร็อ
วึรตึตปโยค (การประกอบกับึคัพทึทึมึอรรถวว่า สจต) แล้ว ไม่จ่านึบึตองกล่าวชั้อก]

สุทฐตถปโยค- โลกนึเยหึ ฐมเมหึ สุทฐโ อสสฎุจ, มาตึโต จ ปิตึโต จ สุทฐโ อนุ-

ปกกุกุโจ อครหิตโต.

[ใช้อุปาทานการก] ในการประกอบกับศัพท์ที่มีความหมายว่า หมดจต เช่น
 โลกนียะหิ ธมเมหิ สุทุโร อัสสกุโจ (ผู้หมดจตไม่เกลือกกลัวจากกรรมที่น่าต้องการ)
 มาติโต จ ปิติโต จ สุทุโร อนุปกกุกุโจ อครหิตโต (ผู้หมดจตทั้งฝ่ายมารดาและฝ่าย
 บิดา เป็นผู้ไม่ถูกตำหนิ ไม่ถูกติเตียน)

ปโมจนตถปโยเค- ปริมุโต ทุกขสมุมาติ วทามิ, มุโตโต มารพนธนา, น เต มุจจนติ
 มจจุนา, มุโตโตห สพพปาเสหิ.

[ใช้อุปาทานการก] ในการประกอบศัพท์ที่มีความหมายว่า “หลุดพ้น” เช่น
 ปริมุโต ทุกขสมุมาติ วทามิ (เราย่อมกล่าวว่าภิกษุนี้พ้นแล้วจากทุกข์)
 มุโตโต มารพนธนา (พ้นแล้วจากบ่วงมาร)
 น เต มุจจนติ มจจุนา (ชนเหล่านั้นย่อมไม่พ้นจากความตาย)
 มุโตโตห สพพปาเสหิ (เราพ้นแล้วจากบ่วงทั้งหลาย)

เหตุวตถุ สรุเปกเสสสมาส คหิตตตดา เหตุวตถุปโยเค จ สพพนามโต.

[ลงปัญญาวิภัติ] ทำยสรพนามในอรรถว่า เหตุ และในการประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถ
 ว่า เหตุ เพราะถือเอาสรุเปกเสสสมาส

[คำว่า เหตุ ในสูตรที่กล่าวว่า เหตุวิวิตต เป็นต้น เป็นเอกเสสสมาสประเภทสรุเป กกล่าวคือ ลบศัพท์
 ที่มีรูปเหมือนกันเสียศัพท์หนึ่ง มีรูปวิเคราะห์ว่า เหตุ จ เหตุวตถุ โธ จ เหตุ (เหตุ คือ เหตุและอรรถว่าเหตุ)
 ในที่นี้ลบบทว่า เหตุวตถุ เบื้องหลัง]

กสมมา นุ ตุมห ทหรา น มียเร, กสมมา อิธเว มรณ ภวิสสติ, กสมมา เหตุนา, ยสมมา จ
 กมฺมานิ กโรนติ, ยสมมาติห ภิกฺขเว, ตสมมาติห ภิกฺขเว เอว ลิกฺขิตพฺพ, ตสมมา พุทฺโธสมิ พฺราหฺมณ,
 ยสมมา การณา, ตสมมา การณา, กิการณา.

เช่น

กสมมา นุ ตุมห ทหรา น มียเร (คนหนุ่ม[ในตระกูล]ของท่านไม่ตายเพราะอะไรหรือ)
 กสมมา อิธเว มรณ ภวิสสติ (ความตายจักมีในที่นี้เพราะอะไร)

กสฺมา เหตุนา	(เพราะเหตุอะไร)
ยสฺมา จ กมฺมานิ กโรนฺติ	(กระทำการทั้งหลายเพราะเหตุใด)
ยสฺมาติห ภิกฺขเว	(ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุใด ในโลกนี้)
ตสฺมาติห ภิกฺขเว เอวํ ลิกฺขิตพฺพ	(ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น พวกเธอ
พึงศึกษาในพระศาสนานี้)	
ตสฺมา พุทฺโธสฺมิ พฺราหฺมณ	(ดูกรพราหมณ์ เพราะเหตุนี้ เราจึงเป็นพระพุทธรเจ้า)
ยสฺมา การณา	(เพราะเหตุใด)

[ท่านให้ตั้งชื่ออุปาทานด้วยสูตรนี้แล้วลงบัญญัติวิภัตติท้ายสรรพนามคือ ย, ต และ ก็ เป็นต้นในอรรถว่า เหตุ ตั้งอุปาทานว่า ยสฺมา, ตสฺมา, กสฺมา บทเหล่านี้ต้องไม่มีคำแสดงเหตุ เช่น การณา หรือ เหตุนา กล่าวไว้โดยตรง

ส่วนการประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่า เหตุ หมายถึง การมีศัพท์แสดงเหตุกล่าวไว้โดยตรง ตั้งอุปาทานว่า กสฺมา เหตุนา, ยสฺมา การณา, ตสฺมา การณา, ก็การณา คำว่า เหตุนา, การณา ในอุปาทานเหล่านี้ให้ลง สฺมา วิภัตติท้ายสุทธนามในอรรถเหตุด้วยสูตรว่า การณตฺเถ จ ส่วนคำว่า กสฺมา, ยสฺมา และ ตสฺมา ตั้งชื่ออุปาทานในการประกอบกับศัพท์แสดงเหตุด้วยสูตรนี้ แล้วลงบัญญัติวิภัตติด้วยสูตรว่า อุปาทานเปญจมี หนึ่ง ในคำว่า ก็การณา บทว่า ก็ เป็นเหตุวัดถัปปโยคะเช่นเดียวกัน แต่ปรากฏเป็นรูปสมาสเท่านั้น (กรรมธารยสมาส)]

ทฺฤติยา ฉนฺนํ จ.

ลงทฺฤติยาวิภัตติ หรือฉนฺนํวิภัตติได้

ก็ การณํ, ตํ กิสฺส เหตุ, กิสฺส ตุมฺहे กิลมถ.

เช่น

ก็ การณํ (เพราะเหตุอะไร)

ตํ กิสฺส เหตุ (ข้อนี้เพราะเหตุอะไร)

กิสฺส ตุมฺहे กิลมถ (พวกท่านเหน็ดเหนื่อยเพราะเหตุอะไร)

[ในตัวอย่างแรก ลงทฺฤติยาวิภัตติในอรรถอุปาทาน แปลว่า “เพราะ” ในตัวอย่างที่ ๒ และที่ ๓ ลง

บัญญัติวิภังคิในอรรถปาทาน ทั้งหมดนี้เป็นหน้าที่ของ จ ศัพท์ในสูตรนี้]

เกน เหตุนา, เกน การณน, เยนมิเรกจเจ สตุตา, เตน นิमितเตน, เตน วุตตมิจจาที่สุ
“เหตุวตเถ จา”ติ ตติยา.

ลงตติยาวิภังคิตีด้วยสูตรว่า เหตุวตเถ จ ในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า

เกน เหตุนา (เพราะเหตุอะไร)

เกน การณน (เพราะเหตุอะไร)

เยนมิเรกจเจ สตุตา (เพราะเหตุใด เหล่าสัตว์บ้างจำพวกในโลกนี้)

เตน นิमितเตน (เพราะเหตุนั้น)

เตน วุตตมิจจาที่สุ (เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวแล้ว)

[ท่านแสดงว่าลงตติยาวิภังคิในอรรถเหตุได้อีกด้วย]

วิวิตต์ นาม วิเวจัน

ความสงบ ชื่อว่า วิวิตตะ

ตทตถปโยเค- วิวิตโต ปาปกา ฐมา, วิวิจเจว กาเมหิ, วิวิจจ อกุสเลหิ ฐเมหิ.

[ใช้ปาทานการก]ในการประกอบกับศัพท์ที่มีความหมายว่า สงบ นั้น เช่น

วิวิตโต ปาปกา ฐมา (สังัดแล้วจากบาปกรรม)

วิวิจเจว กาเมหิ (สังัดแล้วจากกามทั้งหลาย)

วิวิจจ อกุสเลหิ ฐเมหิ (สังัดแล้วจากอกุศลกรรมทั้งหลาย)

ปมาณตเถ ตติยา จ.

[ใช้ปาทานการก]ในความหมายว่า จำนวน และลงตติยาวิภังคิตีอีกด้วย

อายามโต จ วิตถารโต จ โยชนํ คมฺภีโรโต จ ปุณฺณโต จ โยชนํ จนฺทภาคาย ปริมาณํ
ปริกฺเขปโต นวโยชนสฺตปริมาณํ มชฺฌิมปเทโส, ทิมโส นว วิทฺถโย สุตตวิทฺถโย ปมาณิกา
กาเรตพฺพา.

เช่น

อายามโต จ วิตุถารโต จ โยชนั คมภูริโต จ ปุถูลโต จ โยชนั จนุทภากาย ปริมาณั
(โยชนัหนึ่งโดยความยาว โยชนัหนึ่งโดยความกว้าง โยชนัหนึ่งโดยความลึก โยชนัหนึ่งโดยความหนา
เป็นขนาดของแม่น้ำจันทภากา)

ปริกฺเขปโต นวโยชนสตปริมาณั มชฺฌิมปเทโส (มชฺฌิมประเทศมีขนาด ๙๐๐ โยชนั
โดยรอบ)

ทีฆโส นว วิทตฺถิโย สุกตวิทตฺถิยา ปมาณิกา การถพพา (พิงกระทำ ๙ คีปโดยคีป
ของพระสุคต ให้เป็นประมาณตามความยาว)

[อุทาทรรณัหลังหมายความว่า พิงทำจิวรให้ยาว ๙ คีปพระสุคต

คำว่า อายามโต, วิตุถารโต และ ปริกฺเขปโต เป็นอุปาทาน แม้จะลง โต ปัจจัยในอรรถอุปาทานก็
จริงอยู่ แต่ไม่มีสภาพของการแยกออกจากกัน ดังนั้นจึงควรแปลเป็นตติยาวิเสสนะว่า “โดย” บทอุปาทานเหล่านี้
จึงเป็นอุปาทานโดยศัพท์เท่านั้น

อุทาทรรณัเป็นต้นว่า อายามโต ลง โต ปัจจัยในด้วยการแบ่งสูตรว่า กวจิ โต ในสูตร กวจิ โต
ปณจมยตเถ]

เอตถ จ “สมาหิสฺมึน”มิจจาติโต “สมา”ติ จ “โส วา”ติ จ วุตตมาน-

อนึ่ง เมื่อพบว่า สมา (สมา วิภัตติ) จากสูตรเป็นต้นว่า สมาหิสฺมึน และสูตรว่า โส วา (เป็น โส ได้บ้าง) ตามมา[ปรากฏ]ในสูตรนี้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๓๑๓. ทีโฆเรหิ.

แปลง สมา วิภัตติที่อยู่ท้าย ทีฆ ศัพท์ และ โอธ ศัพท์ เป็น โส ได้บ้าง

อาเทโส อ. โส อาเทศ โหติ ย่อมมี จาเน ในตำแหน่ง *สมาส* ของ สมา วิภัตติ *ปฺรสุส* อันเป็นเบื้องหลัง *ทีโฆเรหิ* จาก ทีฆ ศัพท์ และ โอธ ศัพท์ท.วา บ้าง ๕

[สูตรนี้ยังเป็นเรื่องของการแสดงจำนวนอยู่ เป็นสูตรที่ต่อเนื่องจากสูตรที่แล้ว]

ทีฆโอธอิจเจเตหิ สฺมาวจนสส โสอาเทโส โหติ วา.

แปลง สมา วิภัตติท้ายศัพท์เหล่านี้คือ ทีฆ และ โอธ เป็น โส ได้บ้าง

ทีฆโส, ทีฆมหา วา, โอธโส, โอธมหา วา.

เช่น

ทีฆโส (โดยส่วนยาว)

ทีฆมหา วา (หรือ ทีฆมหา)

โอธโส (จากฝั่งนี้)

โอธมหา วา (หรือ โอธมหา)

การประกอบรูปศัพท์ ทีฆโส

ศัพท์เดิมเป็น ทีฆ

ให้ ทีฆ ชื่อว่า อปาทาน ในการประกอบกับความหมายว่า จำนวน ด้วยสูตรว่า “ทฺูรฺนฺติก” เป็นต้น
ลง สมา ปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทานเ ปณฺจมี”

แปลง สมา ท้าย ทีฆ ศัพท์เป็น โส ด้วยสูตรว่า “ทีโฆเรหิ”

สำเร็จรูปเป็น ทีฆโส

ตติยา จ.

หรือลงตติยาวีภัตติ

โยชน์ อายาเมน, โยชน์ วิตุถาเรน, โยชน์ อุพเพเณ สาสปราลี.

เช่น

โยชน์ อายาเมน, โยชน์ วิตุถาเรน, โยชน์ อุพเพเณ สาสปราลี (กองเมล็ดผักกาด
โยชน์หนึ่งโดยความยาว โยชน์หนึ่งโดยความกว้าง โยชน์หนึ่งโดยความสูง)

[ข้อนี้หมายความว่า กองเมล็ดผักกาดยาวกว้างและสูง อย่างละหนึ่งโยชน์ บทว่า อายาเมน เป็นต้น
ลงตติยาวีภัตติได้ ไม่ต้องตั้งชื่ออุปาทาน]

ปจमतถวาจเกน ปุพพสทเทเน โยโค ปุพพโยโค.

การใช้ศัพท์ว่า ปุพพ ที่แสดงความหมายว่า ก่อน เรียกว่า ปุพพโยคะ

[คำว่า ปุพพ ในที่นี้ ใช้ในความหมายว่า “ก่อน” ความจริงคำนี้มีความหมายอีกจากนี้ได้อีก คือ
ทิศตะวันออก, หน้าหนอง และโคน แต่ในที่นี้หมายถึงเอาความหมายว่า ก่อน เท่านั้น]

เอตถ จ ปุพพคคณ อทิสตถวตุติโน ปุพพาทิคคณสสุปลกขณนติ ทฏจพพ์.

อนึ่ง ปุพพ ศัพท์ในสูตรนี้ ฟังทราบว่าเป็นเครื่องหมายกำหนดหมาย ปุพพ เป็นต้น ซึ่งมีได้
เป็นไปในอรรถว่า ทิศ

เตน ปราทิโยเคปิ.

เพราะเหตุนั้น [การใช้อุปาทานย่อมี]ในที่ประกอบศัพท์ว่า ปร เป็นต้นด้วย

ยถา ปุพเพเว เม ภิกขเว สมโพธา, อโต ปุพเพ นาโหสิ, ตโต ปรี ปจจนุติมา ชนปทา,
ธาดุลิงเคหิ ปรา ปจจยา, ตโต อปเรน สมเยน, ตโต อุตตริมปิ อิจจาทิ.

เช่น

ปุพเพเว เม ภิกขเว สมโพธา (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในกาลก่อนตรัสรู้แน่เทียว)

อโต ปุพเพ นาโหสิ (มิได้มีในกาลก่อนเวลานี้)

ตโต ปรี ปจจนุติมา ชนปทา (ถัดจากพื้นที่นั้นไป เป็นชนบทชายแดน)

ธาดุลิงเคหิ ปรา ปจจยา (ลงปัจจัยทำยธาดูและนามศัพท์)

ตโต อปเรน สมเยน (ในสมัยอื่นจากสมัยนั้น)
 ตโต อุตฺตริมุปี (แม้ยิ่งกว่านั้น)
 ฟิงฺทราบอย่างนี้เป็นต้น

[ในอุททาหรณ์ข้างต้นนี้ ศัพท์ที่ประกอบกับ ปุพฺพ ศัพท์จะกระจายเป็นวิภัตติที่ ๕ ท่านกล่าวว่า ปุพฺพ ศัพท์ใน ปุพฺพโยค มีความหมายว่า “ก่อน” และเป็นอุปลักษณนัย คือ แสดงตัวอย่างเพียงอย่างเดียวแต่ก็มีความหมายครอบคลุมอย่างอื่น ๆ ด้วย ดังอุททาหรณ์ว่า ลุฑธาตปโต ราชกุมารโ (พระราชกุมารทรงได้รับเสวตฉัตรแล้ว) ประโยคนี้แสดงว่าพระราชกุมารได้รับเสวตฉัตรโดยตรง และยังได้รับเครื่องราชกกุธภัณฑ์อีก ๔ อย่าง คือ พระมหาพิชัยมงกุฏ พระแสงขรรค์ชัยศรี วาลพีชนี และฉลองพระบาทอีกด้วย ในที่นี้ ปุพฺพ ศัพท์ที่ท่านใช้ มีความหมายครอบคลุมถึงศัพท์กลุ่มเดียวกัน คือ ปร, อปร, ทกฺขิณ, อุตฺตร และ อธฺร]

พฺนฺธนฺตฺถปโยเค พฺนฺธนฺเหตุมุหิ อิเณ ปญฺจมี ตติยา จ โหติ.

ในการใช้ศัพท์ที่มีความหมายว่า จองจำ ให้ลงบัญญัติวิภัตติ หรือตติยาวิภัตติใน [ศัพท์แสดง] นี้ ที่เป็นเหตุแห่งการจองจำ

สตุสฺมา พทฺโธ นโร รณฺญา, สเตน วา พทฺโธ นโร.

เช่น

สตุสฺมา พทฺโธ นโร รณฺญา หรือว่า สเตน พทฺโธ นโร (คนอันพระราชাজองจำเพราะ
 หนี้ ๑๐๐)

[หนี้เป็นเหตุให้พระราชাজองจำบุคคลนั้น ให้กระจายคำนามที่แสดงหนี้เป็นวิภัตติที่ ๕]

ผลสาธนเหตุภูตฺสสุ คฺณฺสฺส วจฺนํ คฺณฺวจฺนํ

ศัพท์ที่แสดงคุณสมบัติซึ่งเป็นเหตุยังผลให้สำเร็จ เรียกว่า คฺณฺวจฺนํ

ตฺสฺมี คฺณฺวจฺเน ปญฺจมี ตติยา จ.

ลงบัญญัติวิภัตติ หรือตติยาวิภัตติในศัพท์ที่แสดงคุณสมบัตินั้น

**อิสฺสรียา ชนํ รกฺขติ ราชา อิสฺสรียเณ วา, สีลโต นํ ปสฺสนฺติ สีเลเน วา, ปญฺญา
 วิมฺตฺตมโน อิจฺจาติ.**

เช่น

อิสฺสริยา ชนํ รกฺขติ ราชา หรือว่า อิสฺสริเยน (พระราชาย่อมรักษาประชาชนเพราะตำแหน่ง)

สีลโต นํ ปสฺสนฺติ หรือว่า สีเลน (ย่อมสรรเสริญบุคคลนั้นเพราะศีล)

ปญฺญา ยิมุตฺตมโน (มีจิตหลุดพ้นแล้วเพราะปัญญา)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[ความเป็นใหญ่เป็นคุณสมบัติของพระราชาที่ทำให้พระองค์ต้องคุ้มครองประชาชน ศีลเป็นเหตุให้ชนทั้งหลายสรรเสริญบุคคลผู้นั้น และปัญญาเป็นเหตุให้จิตหลุดพ้น เหตุชนิดนี้เรียกว่า คุณเหตุ คือ เหตุที่แสดงคุณสมบัติ ท่านจึงนำมากล่าวอีก ซึ่งถึงแม้ว่าจะกล่าวเหตุไว้แล้วก็ตาม ดังคำอธิบายในคัมภีร์สุตตนิเทศว่า

เหตุวตฺถเอติ อิมินา สิฑฺเธปิ ปุนวณฺณํ คุณเหตุณิยมตฺถิ.^{๖๔}

แม้ข้อความสำเร็จได้ด้วยคำว่า เหตุวตฺถ นี้ การกล่าวซ้ำอีกมีประโยชน์เพื่อกำหนดคุณเหตุ]

ปญฺหกถเนสุ- กุโถสิ ตฺวํ, กุโถ ภวํ, ปาฏฺฐลิปฺตฺโต.

[ใช้ขอพาทานการก]ในการถามและตอบ เช่น

กุโถสิ ตฺวํ (ท่านมาจากไหน)

กุโถ ภวํ (ท่านผู้เจริญมาจากไหน)

ปาฏฺฐลิปฺตฺโต (มาจากเมืองปาฏฐลิปุตระ)

ฎีกาของปทรูปสิทธิปกรณ์อธิบายว่า ถ้ากล่าวว่า กุโถ อาคจฺฉสิ (ท่านมาจากไหน) ให้ตั้งชื่อพาทานด้วยสูตรว่า ยสฺมาทเปติ เป็นต้น เพราะมีสภาพแยกออกจากกิริยา “มา” แต่ถ้าใช้กิริยาคุมพากย์เป็น อสิ ในลักษณะของการถามและตอบ ก็ไม่มีลักษณะของการแยกจากกิริยาเช่นนั้น จึงตั้งชื่อพาทานใน กิ ศัพท์ และ ปาฏฐลิปุตฺต ศัพท์ด้วยสูตรนี้]

เอตถ จ กถนํ นาม วิสฺสชฺชนํ.

อนึ่ง ในการถามและตอบนี้ การตอบชื่อว่า กถนะ

[ตามปกติ กถ ชาติในอรรถว่า กถน ใช้ในความหมายว่า “พูด, กล่าว” (วิยตฺติยํ วาจาญํ = พูดอย่างชัดเจน) แต่ในที่นี้หมายถึง การกล่าวตอบ เพราะมี ปญฺห ที่หมายถึงการถามประกอบร่วมกันใน ปญฺห-

กณฺเฐ ตามหลักภาษาเรียกว่า โคพลิพัทฺถนฺย คือ นัยที่เหมือนวัวและวัวถึก หมายความว่า เมื่อ พลิพัทฺฐ แสดงถึงวัวถึก โค ศัพท์ในที่นี้ก็หมายถึง โคประเภทอื่นจากวัวถึก คือ วจน (ลูกวัว) ทมฺม (วัวรุ่น) ชรคฺคว (วัวแก่)

โลกุตฺเต อสฺตววจเน กรณฺเ ตติยา จ.

[ใช้ขอปาทานการก]ในศัพท์ที่แสดงสิ่งที่มีชื่อเสียงของ ซึ่งมีความหมายว่า เล็กน้อย หรือ ลงตติยาวิภัตติในอรรถกรณะ

[คำว่า สत्व เป็นคำไวพจน์ของ ทพฺพ หมายถึง สิ่งของที่เป็นรูปนามหรือสภาวะที่เป็นนามธรรม]

โลกา มุจฺจติ, โถเกน มุจฺจติ วา, อปฺปมตฺตกา มุจฺจติ อปฺปมตฺตเกน วา, กิจฺจนา มุจฺจติ กิจฺจเนน วา.

เช่น

โลกา มุจฺจติ หรือว่า โถเกน มุจฺจติ (หลุดพ้นโดยเล็กน้อย)

อปฺปมตฺตกา มุจฺจติ หรือว่า อปฺปมตฺตเกน (หลุดพ้นโดยเล็กน้อย)

กิจฺจนา มุจฺจติ หรือว่า กิจฺจเนน (หลุดพ้นโดยความยากลำบาก)

[ประโยคแรกหมายความว่า หลุดพ้นนิดหน่อย คือยังหลุดพ้นไม่สิ้นเชิง บทว่า โลกา, อปฺปมตฺตกา และ กิจฺจนา ซึ่งกระจายเป็นวิภัตติที่ ๕ นี้ แสดงคุณลักษณะคือ ความเล็กน้อยและความยากลำบาก ซึ่งมีได้เป็น สิ่งของ (ทัฬหะ)

และการใช้ โลก ศัพท์ในที่นี้เป็นการใช้อย่างอุปลักษณนัย คือ การแสดงเพียงตัวอย่างเท่านั้น กล่าวคือ มีศัพท์อื่นๆ ที่มีความหมายอย่างเดียวกันนี้ด้วย

ท่านกล่าวว่า ให้ลงตติยาวิภัตติในอรรถกรณะด้วย จ ศัพท์ แต่บทว่า โถเกน, อปฺปมตฺตเกน และ กิจฺจเนน ในที่นี้แปลเป็นตติยาวิเสสนะ เพื่อให้เหมาะสมกับภาษาไทย แม้บทว่า โลกา, อปฺปมตฺตกา และ กิจฺจนา ก็แปลเป็นตติยาวิเสสนะเช่นกัน แต่นิสสัยพมาและพยาชยาของสิ่งหลบลแปลวิภัตติทั้งสองหมวดว่า “ด้วย”]

อกตฺตริ อการเก ฅาปกเหตุมุหิ- กมฺมสฺส กตฺตตา อุจฺจิตฺตตา อุสฺสนนฺตตา วิปฺลตฺตตา อุปฺปนฺนํ โหติ จกฺขุวิญฺฅานํ, น ตาวิทํ นามรูปํ อเหตุกํ สพฺพตฺถ สพฺพทา สพฺพเสณฺจ เอกสทิสภาวาปตฺติโต.

หุตฺวา อการโตนิจฺจา

อุทฺยพฺพยปีพฺนา

ทุกฺขา อวสวตฺตติตฺตา

อนตฺตาทิ ติลกฺขณํ

[ใช้พาทานการก]ในญาปกเหตุ (เหตุที่ยังให้รู้) ซึ่งมีใช้[เหตุ]กัตตา
เช่น

กมมสส กตตดา อุจิตตดา อุตสนนตดา วิปลตตดา อุปปนน์ โหติ จกขุวิญญานัน
(จักขุวิญญานเกิดขึ้น เพราะกรรมถูกกระทำสั่งสมแล้ว เพิ่มพูนไปบุลย์แล้ว)

น ตาวิท นามรูป อเหตุกั สพพตถ สพพทา สพพเสณจ เอกสทิสภาวาปตติโต (นาม
รูปนี้มิใช่เป็นสิ่งที่ปราศจากเหตุปัจจัย เพราะ[เมื่อไม่มีเหตุ]ก็ถึงความเป็นสภาพอย่างเดียวกันของ
สัตว์ทั้งหมดในภูมิทั้งปวง ในกาลทุกเมื่อ)

หุตวา อภาวโตนิจจา

อุทยพพยปีพนา

หุกขา อวสวตติตตดา

อนตตาทิ ติลกขณัน

“สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เพราะเกิดขึ้นแล้วไม่คงอยู่ยั่งยืน, เป็นทุกข์
เพราะความเกิดและความเสื่อมเบียดเบียน และเป็นอนัตตา เพราะความไม่
เป็น ไปในอำนาจ ลักษณะนี้คือไตรลักษณ์”

[คำว่า อกตตริ ท่านอธิบายว่า อการเก (ซึ่งมิใช่[เหตุ]กัตตา) หมายความว่า เหตุ มีลักษณะคล้าย
กับเหตุกัตตา เพราะเหตุกัตตาก็เป็นเหตุให้คนอื่นทำกริยาเหมือนเหตุ ท่านจึงกล่าวการปฏิเสธเช่นนี้ไว้ในฐานะ
ที่อาจเกิดความสงสัยได้ ดังข้อความกล่าวว่า

ยตถ อาสงกา, ตตถ ปฏิเสโร กาทพโพ.^{๖๕}

ความสงสัยมีอยู่ในที่ใด ฟังกระทำการปฏิเสธไว้ในที่นั้น

คำว่า ญาปกเหตุมิ แสดงอภิเษยัตถะ คือ เนื้อความที่ศัพท์สื่อถึง หมายความว่า อกตตริ
หมายถึง ญาปกเหตุ

คำอธิบายข้างต้นนี้กล่าวตามมติของนิสสัยพมา คือ ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ ปทรูปสิทธิคัตถุ และ
ปทรูปสิทธิภาสากฎีกา แต่ปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายว่า อการเก การกเหตุโต อณณสมิ ญาปกเหตุมิ (ในญาปก-
เหตุ ที่มีใช้การกเหตุ คือนอกจากการกเหตุ) ตามนัยนี้คำว่า อการก หมายถึง ญาปกเหตุที่แสดงให้รู้ผลโดย
อ้อม มิใช่การกเหตุที่แสดงผลโดยตรง

ในตัวอย่างแรก บทว่า กตตดา, อุจิตตดา, อุตสนนตดา และ วิปลตตดา เป็นญาปกเหตุ คือ เหตุ
แสดงให้รู้ว่าจะมีจักขุวิญญานเกิดขึ้น กล่าวอีกอย่างหนึ่ง กรรมที่ได้กระทำแล้วนั้นทำให้ทราบว่าจะเกิดจักขุ-

วิญญานตามมาในอนาคต ประโยคนี้อาจเปลี่ยนเป็นประโยคเหตุกัตตฺวาจากว่า กมฺมํ กตฺม อูปจิตฺม อุตฺตสนฺหนํ วิปุลํ จกฺขุวิญญานํ อูปปาเทติ (กรรมที่ถูกกระทำแล้ว ถูกสังขมแล้ว เพิ่มพูนมากขึ้นแล้วแผ่ออกไปแล้วย่อมยังจักขุ-วิญญานให้เกิดขึ้น) ในกรณีที่เป็นเหตุกัตตฺวาจากก็ไม่ต้องลงปัญญาวิภัติ

ในตัวอย่างที่สอง คำว่า เอกสทิสภาวาปตติโต เป็นญาปกเหตุที่แสดงให้เห็นว่า นามรูปนั้นมีได้มีสภาพปราศจากเหตุปัจจัย หากว่าไม่มีเหตุปัจจัยอันมีวิชาเป็นต้น เหล่าสัตว์ในภูมิทั้งปวงในกาลทุกเมื่อตั้งแต่ปฏิสนธิจนถึงจติก็ควรเหมือนกันหมด

ในคาถาข้างต้น คำว่า อภาวโต, อุกฺขยพฺพยปีพฺนา และ อวสวตฺตติตฺตา เป็นญาปกเหตุ]

“ปญจมี”ติ วตฺตเต.

บทว่า ปญจมี (ปญจมีวิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๑๔. การณตฺเถ จ.

ลงปญจมีวิภัตติในอรรถว่าเหตุ

ปญจมี อ.ปญจมีวิภัตติ โหติ ย่อมลง การณตฺเถ ในอรรถว่าเหตุ ฯ

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ ทำหน้าที่ตั้ง ปญจมี ศัพท์มาไว้ในสูตรนี้]

กโรติ อตฺตโน ผลนฺติ การณํ การกเหตุ (ชนกเหตุ)

เหตุที่ย่อมกระทำผลของตน เพราะเหตุนั้นเหตุนั้นชื่อว่า การณะ คือ การกเหตุ (หรือ
ชนกเหตุ)

[การกเหตุ คือ เหตุที่ทำให้ผลเกิดขึ้น หรือเรียกว่า ชนกเหตุ คือ เหตุที่ยังผลให้เกิดขึ้น]

ตสมิ การณตฺเถ ปญจมีวิภัตติ โหติ.

ลงปญจมีวิภัตติในอรรถเหตุนั้น

วิกฺขเปนายํ เหตุวตฺเถ ตติยาย จ วิหิตตฺตา.

ปญจมีวิภัตติย่อมลงในอรรถเหตุโดยความไม่แน่นอน เพราะลงตติยาวิภัตติในอรรถ
เหตุได้ด้วย

[แม้ว่าสูตรนี้จะไม่มี ว่า ศัพท์ที่แสดงความไม่แน่นอน แต่เนื่องจากมีสูตรที่ให้ลงตติยาวิภัตติใน
อรรถเหตุอยู่แล้ว สูตรนี้จึงเป็นสูตรที่ไม่บังคับแน่นอน]

อนนุโพธา อปฺปฏิเวธา จตฺตุนํ อริยสจฺจานํ ยถาภูตํ อทสสนา เอวมิทํ ทีฆมทฺธานํ สนฺธา-
วิตํ สํสริตํ, อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารธา, สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ, อวิชฺชาย เตวว อเสสฺวิราคฺนิโรธา
สงฺขารนิโรธ, สงฺขารนิโรธา วิญฺญาณนิโรธ, วิญฺญาณนิโรธา อิจฺจาทิ.

เช่น

อนนุโพธา อปปฏิเวธา จตุนัน อริยสัจจัน ยถาภูตํ อทสสนา เอวมิทํ ที่ชมมทธานัน
 สนาธาวิตํ สัสมิตํ (ระยะทางนี้อันยาวไกลอย่างนี้ อันเราและท่านเร่ร้อนที่ท่องเที่ยวไปแล้ว เพราะไม่
 ตรัสรู้ เพราะไม่แทงตลอด และเพราะไม่เห็นแจ้งอริยสัจ ๔ ตามความเป็นจริง)

อวิชาขาปัจจยา สงฺขารธา (สังขารย่อมมีเพราะอวิชาเป็นปัจจัย)

สงฺขารปัจจยา วิญญาณํ (วิญญาณ่อมมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย)

อวิชาขยา เตวว อเสสสิราคานิโรธา สงฺขารนิโรโธ (ความดับแห่งสังขารย่อมมี เพราะ
 อวิชาดับด้วยอหัตตมรรคโดยไม่เหลือนั้นเที่ยว)

สงฺขารนิโรธา วิญญาณนิโรโธ (ความดับแห่งวิญญาณ่อมมี เพราะสังขารดับ)

วิญญาณนิโรธา (เพราะวิญญาณดับ)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

การประกอบรูปศัพท์ อนนุโพธา

ศัพท์เดิมเป็น อนนุโพธ

ลง สฺมา ปัญฺจมีวิภทฺติ เอกพจน์ในอรรถว่าเหตุ ด้วยสูตรว่า “การณตเถ จ”

แปลง สฺมา ท้าย อ การันต์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สฺมาสมินํ वा”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สโรโงปมาเทสปฺปัจจยาทิมฺหิ สโรโงเป तु ปกฺติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น อนนุโพธา

ในประโยคที่ว่า อนนุโพธา เป็นต้น บทว่า อทธานัน ใน ที่ชมมทธานัน (ที่ชม + อทธานัน) เป็นนวุตตกรรม

คำว่า อทธาน มาจาก อา บทหน้า + ธา ธาตุ + ยุ ปัจจัย มีอรรถเหมือน อทธา = อา บทหน้า
 + ธาธาตุ + อ ปัจจัย ในบาลีมีบางศัพท์ที่ลง ยุ และ อ ปัจจัย เช่น ลิกฺขณ = ลิกฺขา, ภิกฺขณ = ภิกฺขา, ตติกฺขณ
 = ตติกฺขา, วิมฺสน = วิมฺสา เป็นต้น

เหตุในภาษาบาลี มี ๓ ประเภทตามลักษณะ คือ

๑. ชนกเหตุ เหตุทำให้เกิดขึ้น เช่น พี่ชาย องฺกุโร ชายติ (หน่อย่อมเกิดเพราะเมล็ด)

๒. สัมปปากเหตุ เหตุทำให้ถึง เช่น นาวาย ตีโร ปาปฺณนาติ (ย่อมถึงฝั่งเพราะเรือ)

๓. ญาปกเหตุ เหตุยังให้รู้โดยอ้อม เช่น ฐมโต อคฺคิ อตฺถิตี ฌายติ (ย่อมรู้ว่ามิใช่เพราะควันไฟ)

อีกนัยหนึ่ง เหตุมี ๓ ประเภทตามวิภัตติ คือ

๑. ตติยาเหตุ เหตุที่ลงตติยาวิภัตติ แปลว่า “เพราะ”
๒. ปัญจมีเหตุ เหตุที่ลงปัญจมีวิภัตติ แปลว่า “เพราะ”
๓. สัตตมีเหตุ เหตุที่ลงสัตตมีวิภัตติ แปลว่า “ในเพราะ”

เหตุทั้งสามอย่างนี้อาจเป็นชนกเหตุหรือสัมปapakเหตุได้ตามสมควร แต่สัมปapakเหตุมิใช่น้อยในภาษาบาลี ส่วนญาปกเหตุลงปัญจมีวิภัตติเท่านั้นด้วยสูตรว่า ทูรนฺติก เป็นต้น]

กสุมิ อตเถ นฎฐิ.

ลงนัฎฐีวิภัติในอรรถอะไร

๓๑๕. สามิสุมิ นฎฐิ.

ลงนัฎฐีวิภัติในบุคคลผู้เป็นเจ้าของ

นฎฐิ อ.นัฎฐีวิภัติ โหติ ย่อมลง สามิสุมิ ในเจ้าของ ฯ

โก จ สามี.

อนึ่ง เจ้าของคืออะไร

๓๑๖. ยสฺส วา ปรีคฺคโห ตํ สามี.

ทรัพย์ของเจ้าของใดก็ดี มีอยู่ เจ้าของนั้นชื่อว่า สามี

ปรีคฺคโห วา อ.ทรัพย์ กิติ ยสฺส ปติโน แห่งเจ้าของใด อตฺถิ มีอยู่ ฯ ตํ ปติชาตํ อ.เจ้าของนั้น สามี ชื่อว่า สามี ฯ

[คำแปลสูตรข้างต้นกล่าวตามมติของปทฺรุปสฺสทฺธินีสสัยใหม่ (สูตร ๙๑) แต่ปทฺรุปสฺสทฺธิคณฺฐิแปลอีกนัยหนึ่งว่า “ทรัพย์ของอรรถใดก็ดี มีอยู่ อรรถนั้นอันเป็นเจ้าของแห่งทรัพย์นั้น ชื่อว่า สามี” โดยมีคำแปลตามศัพท์ว่า “ปรีคฺคโห อ.ทรัพย์ ยสฺส อตฺถสฺส วา แห่งอรรถใด กิติ อตฺถิ มีอยู่ ฯ โส อตฺโถ อ.อรรถ นั้น ปติ อันเป็นเจ้าของ ตํ ปรีคฺคหํ แห่งทรัพย์นั้น สามี ชื่อว่า สามี” คำแปลตามมตินี้สอดคล้องกับวृตติของปทฺรุปสฺสทฺธิ-ปกรณที่จะกล่าวต่อไป แต่เนื่องจากคำแปลนี้เข้าใจยาก ทั้งในวृตติของสูตร ๙๑ ก็ได้กล่าวไว้เช่นนั้น จึงเข้าใจว่าวृตติของสูตรนี้แสดงคำอธิบายไว้เท่านั้น มิได้มุ่งแปลสูตรไว้โดยตรง]

ปรีคฺคยฺหตฺติ ปรีคฺคโห.

สิ่งที่ถูกครอบครอง ชื่อว่า ปรีคฺคหะ (ทรัพย์, สมบัติ)

[ข้อความนี้แสดงรูปวิเคราะห์กรรมสาธนะของ ปรีคฺคห ศัพท์ เพิ่งเติมคำว่า ปจฺจโย (สิ่ง) เข้ามาแปล]

โย ยสฺส ปรีคฺคโห อายตฺโต สมฺพนฺธี, ตํ ปติ โส อตฺโถ สามิสฺสโย โหติ.

สิ่งใดเป็นสมบัติ คือ เกี่ยวข้อง กล่าวคือ มีความสัมพันธ์แห่งอรรถใด อรรถนั้น ที่เป็นเจ้าของแห่งสิ่งนั้น มีชื่อว่า สามี

[ปทฺรุปสฺสทฺธิภาสฎีกาแปล ปติ ว่า “อาศัย” ในคัมภีร์นี้แปลว่า “อันเป็นเจ้าของ” ตามปทฺรุปสฺสทฺธิ-นีสสัยใหม่และปทฺรุปสฺสทฺธิคณฺฐิซึ่งทั้งสองฉบับนี้แปลตามพยายายของสิงหล]

วาคฺคฺหณฺน สามิตพฺรฺชาทโยเคปิ.

ให้ชื่อว่า สามี ในที่ประกอบกับศัพท์ที่มีความหมายว่า สามี (เจ้า), ในที่ประกอบกับ

ตพพ ปัจจัย และในที่ประกอบกับ รุช ธาตุ (เจ็บป่วย) เป็นต้นด้วย วา ศัพท์

[สูตรนี้แสดงการตั้งชื่อเจ้าของทรัพย์เป็นสามมี เช่น รมโย ปุริโส (บุรุษของพระราชา), ภิกขุสส จีวร (จีวรของภิกษุ) จะเห็นได้ว่า พระราชา และภิกษุ เป็นเจ้าของแห่งบุรุษและจีวร จึงตั้งชื่อว่า สามมี แปลว่า “เจ้าของ” มีรูปวิเคราะห์ว่า ส อสส อตถิติ สามมี (สามมี คือ ผู้มีทรัพย์) สำเร็จรูปมาจาก ส ศัพท์ + อี ปัจจัย ในอัสสัถิตัตถิต เมื่อแปลงนิคคหิตเป็น ม แล้วให้ทำที่ชะ อ เป็น อา

วา ศัพท์ทำหน้าที่อุตตสมุจยะ คือ รวบรวมข้อความที่ไม่ได้กล่าวไว้ในสูตร หมายความว่า ตั้งชื่อสามมีได้ในที่ประกอบกับศัพท์ที่มีความหมายว่า สามมี (เจ้า) เช่น เทวานมินโท (จอมแห่งทวยเทพ), มิคานรราชา (เจ้าแห่งเนื้อ) คำว่า เทว และ มิค แม้ไม่ใช่เจ้าของทรัพย์ ก็ตั้งชื่อสามมีได้ด้วย วา ศัพท์ในสูตรนี้ ความจริงบทดังกล่าวเป็นทรัพย์ของบทหลังคือ อินุท และ ราช]

เอตถ จ กุริยาภิสมพณาภาวา น การกตา สมภาวติ.

อนึ่งความเป็นการยกย่อมไม่มีในสูตรนี้ เพราะนัจฉริวิภัตติไม่มีความเกี่ยวเนื่องกับกิริยา

[ตามปกติ การกจะต้องสัมพันธ์เข้ากับกิริยา แต่เนื่องจากศัพท์ที่ได้ชื่อว่า สามมี สัมพันธ์เข้ากับนามที่เป็นทรัพย์ ท่านจึงไม่จัดเป็นการก]

สามิภาโว हि กุริยาการกภาวสส ผลภาเวน คหิโต.

โดยแท้จริงแล้ว ความเป็นเจ้าของอันบุคคลยกย่อมถือเอาได้โดยความเป็นผลของกิริยา และการก

[ความเป็นเจ้าของเกิดขึ้นโดยการที่ผู้หนึ่งมีความสัมพันธ์อย่างหนึ่งกับสิ่งที่ตนครอบครองอยู่ เช่น มีความสัมพันธ์ในลักษณะผู้ว่าจ้าง คือเป็นผู้ให้ค่าจ้าง อีกฝ่ายหนึ่งเป็นผู้รับจ้าง อย่างนี้เป็นต้น จึงอาจกล่าวได้ว่า คนงานของฉัน = มม กุมกาโร]

ตถา हि “รมโย ปุริโส”ติ วุตเต ยสฺมา ราชธา ททาติ, ปุริโส จ ปตฺติคฺคณฺหาติ, ตสฺมา “ราชปุริโส”ติ วิญญาติ.

กล่าวโดยละเอียดว่า เมื่อกล่าวว่า รมโย ปุริโส (บุรุษของพระราชา) พระราชาเป็นผู้พระราชทาน และบุรุษเป็นผู้รับ ดังนั้น จึงรู้คำว่า “ราชปุริโส” ได้

[ความหมายก็เป็นอย่างที่อยู่ข้างต้น กล่าวคือ พระราชาเป็นผู้อุปถัมภ์เลี้ยงดูบุรุษนั้นไว้ บุรุษนั้นเป็นผู้รับการเลี้ยงดู พระราชาจึงชื่อว่าเป็นเจ้าของของบุรุษนั้น]

เอว โย ยสส อายตโต เสวกาทิภาเวน วา ภนฺตภาเวน วา สมเป-สมุหาวยว-วิการ-การिय-
อวตฺตา-ชาติ-คุณ-กิริยาทิวเสน วา,

อรรถใดเกี่ยวข้องกับแก่การกโตโดยความเป็นผู้รับใช้เป็นต้น กิติ โดยความเป็นสิ่งของ
[ที่ตนครอบครอง]กิติ โดยความเป็นที่ไถ่, หมู, ส่วน, สิ่งที่เปลี่ยนแปลง, ผล, ระยะเวลา, ประเภท,
คุณสมบัติ และกิริยาอาการ เป็นต้น อย่างนี้

ตสส สพฺพสฺสาปิ โส สมฺพนฺธารากรโต วิเสสนญฺจานีอาคมิวเสน ติวโรป อตฺโถ สามี
นามาติ คเหตุพฺโพ.

อรรถนั้นอันเป็นที่รองรับความสัมพันธ์ของการกทั้งหมดนั้น ซึ่งมี ๓ อย่างด้วยการ
จำแนกเป็นวิเสสนะ (คำขยาย) ฐานี (ศัพท์เดิมที่ถูกแปลง) และอาคมี่ (ศัพท์ที่รองรับการลงอาคม)
พึงทราบว่ ชื่อว่า สามี (เจ้าของ)

[ท่านจำแนกสามีไว้ ๓ ประการ คือ

๑. วิเสสนะ คำขยาย โดยทั่วไปคำขยายมักใช้ในลักษณะที่มีวิภัตติเหมือนกับบทหน้า เช่น นิโล
ปโฏ อตฺถิ (ผ้าเขียวมีอยู่) นิลํ ปฏฺฐํ ปสฺสตี (เห็นผ้าเขียว) คำขยายในลักษณะนี้ ชื่อว่า ตุลยวิภินวิเสสนะ คือ
คำขยายที่มีวิภัตติเหมือนกัน

ยังมีคำขยายอีกประเภทหนึ่งซึ่งมีวิภัตติต่างกัน เรียกว่า ภินนาวิภินวิเสสนะ คือ คำขยายที่มีวิภัตติ
ต่างกัน หมายถึงบทที่ลงทุติยวิภัตติไปจนถึงสัตตมวิภัตติ เช่น รมฺโณ ปุริโส (บุรุษของพระราชา) บทว่า รมฺโณ
(ของพระราชา) ขยายบุรุษว่าเป็นสมบัติของตน มิใช่ของผู้อื่น ส่วน ปุริโส เป็นสิ่งที่ถูกขยาย ดังนั้น จึงลงบัญญัติ
วิภัตติท้าย ราช ศัพท์ที่เป็นวิเสสนะ

๒. ฐานี ศัพท์เดิมที่ถูกแปลง เช่น โอ อวสฺส (แปลง อว เป็น โอ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง
ในบางแห่ง) อว ศัพท์เป็นศัพท์เดิมที่จะถูกแปลงเป็น โอ จึงลงบัญญัติวิภัตติท้าย อว

๓. อาคมี่ ศัพท์ที่รองรับการลงอาคม เช่น โค สเร ปุณฺสสาโค กวจิ (ลง ค เป็นอาคมท้าย ปุณ
ศัพท์ ในเพราะสระหลังในบางแห่ง) ปุณ ศัพท์เป็นที่รองรับการลงอาคม คือ ค จึงลงบัญญัติวิภัตติท้าย ปุณ พึง
เพิ่มบทว่า อนฺเต เข้ามาสัมพันธ์กับ ปุณฺสส เป็น ปุณฺสส อนฺเต (ในที่สุดแห่ง ปุณ ศัพท์)]

วุดตมจ

“กริยาการกสยชาโต	อสุเสทมภาวเหตุโก
สมพนุโธ นาม โส อตุโธ	ตตุถ ฉนุฉิ วิริยเต.
ปารตนตุยฺ หิ สมพนุโธ	ตตุถ ฉนุฉิ ภาเว ตโต
อุปาธิภูจนาคมิโต	น วิเสสยาทิตโต”ติ.

สมจริงดังคำกล่าวไว้[ในคัมภีร์มัญชุสา]ว่า

“อรรถใดเกิดจากกริยาและการก เป็นเหตุให้รู้สิ่งนี้ของผู้นี้ อรรถนั้นชื่อว่าสัมพันธ์ เมื่อควรกล่าวสัมพันธ์นั้น ให้ลงฉนุฉิวิภัตติ

โดยแท้จริงแล้ว ความเกี่ยวเนื่องกับผู้อื่น ชื่อว่า สัมพันธ์ เมื่อควรกล่าวสัมพันธ์นั้นให้ลงฉนุฉิวิภัตติท้ายศัพท์ทั้ง ๓ จำพวก คือ อุปาธิ (คำขยาย = วิเสสนะ) ฐานิ (ศัพท์เดิมที่ถูกแปลง) และอาคมิ (ศัพท์ที่รองรับการลงอาคม) ย่อมไม่ลงท้ายศัพท์ ๓ จำพวก อันมีวิเสสยะเป็นต้น”

[คำว่า ปารตนตุย แปลตามศัพท์ว่า “ความมีผู้อื่นเป็นประธาน” นั่นคือความเกี่ยวเนื่องกับผู้อื่น ตนตศัพท์ใช้ในความหมายว่า “ประธาน” มีรูปวิเคราะห์ว่า ปรตนตสส ภาโว ปารตนตุยฺ (ปารตตันตยะ คือ ความมีผู้อื่นเป็นประธาน) ลง ญย ปัจจัยในภาวตัทธิต

อาทิ ศัพท์ใน วิเสสยาทิต หมายเอาอาเทศ คือ ศัพท์ใหม่ที่แปลงมาจากศัพท์เดิม และ อาคม คือ ศัพท์ที่ลงเป็นอาคม

คำว่า อสุเสทมภาวเหตุโก ตตบทเป็น อสส + อิทํ + ภาวเหตุโก]

วิเสสนโต ดาว- รมโย ปุริโสติ.

ลำดับแรก อุทาหรณ์ของการลงฉนุฉิวิภัตติท้ายวิเสสนะ เช่น
 รมโย ปุริโส (บุรุษของพระราชา)

เอตถ จ ราชา ปุริสํ อณฺณสามิต วิเสเสติ นินฺตเตตตีติ วิเสสนํ

อนึ่ง พระราชาในตัวอย่างนี้ ทำหน้าที่ขยายบุรุษ คือ ปุริโสเจ้าของคนอื่น เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า วิเสสนะ (คำขยาย)

ปุริโส เตน วิเสสียตติ วิเสสิตพโพ.

บุรุษถูกพระราชชายา เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า วิเสสิตัพพะ (คำที่ถูกขยาย)

เอว สหุตถ วิเสสิตพพโยเค วิเสสนโตว ฉณฺฐี.

ลงฉณฺฐีวิภัติทำยวิเสสนะนั้นเที่ยว ในการประกอบกับวิเสสยะ ในที่ทั้งปวงอย่างนี้

[ในคำว่า รมโย ปุริโส พึงสัมพันธ์ว่า “รมโย วิเสสนสัมพันธ์ (คำที่เกี่ยวข้องโดยความเป็นวิเสสนะ) ใน ปุริโส ฯ ปุริโส วิเสสนสัมพันธ์ (คำที่ประกอบกับคำที่เกี่ยวข้องโดยความเป็นวิเสสนะ)” แม้ในภณสหสัมพันธ์เป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน เช่น ภิกขุสฺส ปตตจิวโร “ภิกขุสฺส ภณสหสัมพันธ์ใน ปตตจิวโร ฯ ปตตจิวโร ภณสหสัมพันธ์ ฯ” ดังนี้เป็นต้น]

การประกอบรูปศัพท์ รมโย

ศัพท์เดิมเป็น ราช

ให้ ราช ชื่อว่า สามี ด้วยสูตรว่า “ยสฺส วา ปริคฺคโห ตํ สามี”

ลง ส ฉณฺฐีวิภัติ เอกพจน์ ในวิเสสนสัมพันธ์ด้วยสูตรว่า “สามีสฺมี ฉณฺฐี”

ในเพราะ ส วิภัติ แปลง ราช กับ ส เป็น รมโย ด้วยสูตรว่า “ราชสฺส รมโยราชิโน เส”

สำเร็จรูปเป็น รมโย

ภณฺเตน สมฺพนฺธ- ปหุตฺ เม ธนํ สกฺก, เอกสฺส ปฏฺวิโส, ภิกฺขุสฺส ปตตจิวโร.

ลงฉณฺฐีวิภัติในคำที่เกี่ยวข้องกับสิ่งของ เช่น

ปหุตฺ เม ธนํ สกฺก (เข้าแต่ทำวสั๊กะ ทรัพย์ของเรามีจำนวนมาก)

เอกสฺส ปฏฺวิโส (ส่วนแบ่งของคนๆ เดียว)

ภิกฺขุสฺส ปตตจิวโร (บาตรและจิวรของภิกษุ)

สมิปสมฺพนฺธ- อมฺพวนสฺส อวิหฺเว, นิพฺพานสฺเสว สนฺติเก.

ลงฉณฺฐีวิภัติในคำที่เกี่ยวข้องกับที่ไกล เช่น

อมฺพวนสฺส อวิหฺเว (ในที่ไม่ไกลป่ามะม่วง)

นิพฺพานสฺเสว สนฺติเก (ในที่ไกลพระนิพพานนั้นเที่ยว)

[บทว่า สามีสฺมี (ในเจ้าของ) ในสูตรว่า สามีสฺมี ฉณฺฐี เป็นอุปลักขณนัยที่ใช้กำหนดสิ่งอื่นๆ ที่

คล้ายคลึงกัน คือ ลงัญญีวิภัติได้เหมือนกัน ดังนั้น แม้อัศพ์ที่ไม่ใช่เจ้าของตั้งอุทธรณ์ว่า อมพวนส อวิทุเร (ในที่ที่ไม่ไกลปามะม่วง) ก็ลงัญญีวิภัติได้เช่นกัน]

สมุหสมพนะ- สุวณฺณสฺส ราสี, ภิกฺขุณฺโณ สมฺมโห.

ลงัญญีวิภัติในคำที่เกี่ยวข้องกับหมู่ เช่น

สุวณฺณสฺส ราสี (กองแห่งทอง)

ภิกฺขุณฺโณ สมฺมโห (หมู่แห่งภิกษุ)

อวยวสมพนะ- มนุสฺสสฺสเว เต สีสิ, รุกฺขสฺส สาขา.

ลงัญญีวิภัติในคำที่เกี่ยวข้องกับอวัยวะ เช่น

มนุสฺสสฺสเว เต สีสิ (ศีรษะของท่านเหมือนของมนุษย์)

รุกฺขสฺส สาขา (กิ่งของต้นไม้)

วิการสมพนะ- สุวณฺณสฺส วิกิตฺติ, ภาณฺจณฺณณานํ สตฺต.

ลงัญญีวิภัติในคำที่เกี่ยวข้องกับคำที่มีความหมายว่า เปลี่ยนแปลง เช่น

สุวณฺณสฺส วิกิตฺติ (สิ่งที่ทำมาจากทอง)

ภาณฺจณฺณณานํ สตฺต (ข้าวสัตตของข้าวที่ตำแล้ว)

การียสมพนะ- ยวสฺส องฺกุโร, เมฆสฺส สทฺโท, ปุตุตฺตปิ ตสฺส พหฺโว, กมฺมานํ ผลํ วิปาโก.

ลงัญญีวิภัติในคำที่เกี่ยวข้องกับผลที่เกิดขึ้น เช่น

ยวสฺส องฺกุโร (ยอดอ่อนของข้าวบาเล่ย์)

เมฆสฺส สทฺโท (เสียงของเมฆ)

ปุตุตฺตปิ ตสฺส พหฺโว (บุตรของท้าวภูเวรนั้นมีจำนวนมาก)

กมฺมานํ ผลํ วิปาโก (ผลวิบากของกรรมทั้งหลาย)

อวตฺถาสมพนะ- ขนฺธานํ ปาตุภาโว, ขนฺธานํ ชฺรา, ขนฺธานํ เภโท.

ลงัญญีวิภัติในคำที่เกี่ยวข้องกับระยะเวลา เช่น

ขนฺธานํ ปาตุภาโว (ความปรากฏของชั้นทั้งหลาย)

ขนฺธานํ ชฺรา (ความชราของชั้นทั้งหลาย)

ชนธานํ เกโท (ความแตกสลายของชั้นทั้งหลาย)

ชาติสมพฺนธ- มนุสฺสสฺส ภาโว, มนุสฺसानํ ชาติ.

ลงนัญฐีวิภักฺตีในคำที่เกี่ยวเนื่องกับชาติ (ประเภทเดียวกัน) เช่น

มนุสฺสสฺส ภาโว (ความเป็นมนุษย์)

มนุสฺसानํ ชาติ (กำเนิดของมนุษย์ทั้งหลาย)

[สนามหลวงสัมพันธ์ว่า “มนุสฺสสฺส ภาวาติสัมพันธ์ะ ใน ภาโว” แม้สัมพันธ์อื่นจากนี้ก็เรียกรวมว่า ภาวาติสัมพันธ์ะ ยกเว้นสามีสัมพันธ์ะที่ลงท้ายศัพท์ซึ่งเป็นเจ้าของทรัพย์เท่านั้น]

คุณสมพฺนธ- สุวณฺณสฺส วณฺโณ, วณฺโณ น ชีเยถ ตถาคตฺสฺส, พุทฺธสฺส คุณโฆโส, ปุปฺพานํ คนฺโธ, ผลานํ โรโส, จิตฺตสฺส มุสฺนา, สิปปิกานํ สตํ นตฺถิ, ทิลานํ มุฏฺจิ, เตสํ สมายโค, สนฺธิโน วิโมกฺโข, ตถาคตฺสฺส ปญฺญาปารมฺมี อารพฺภ ปุพฺพจริยํ วา, สุขํ เต, ทุกฺขํ เต, เจตฺโส ปริ-
วิตกฺโก อุทฺปาติ, ปญฺญา ย ปญฺญาโว, รูปสฺส ลหฺตฺตา, รูปสฺส มุทฺตฺตา, รูปสฺส อุปฺจโย.

ลงนัญฐีวิภักฺตีในคำที่เกี่ยวเนื่องกับคุณลักษณะ เช่น

สุวณฺณสฺส วณฺโณ (สีของทอง)

วณฺโณ น ชีเยถ ตถาคตฺสฺส (คุณธรรมของพระตถาคตไม่พึงเสื่อมสิ้นไป)

พุทฺธสฺส คุณโฆโส (เสียงประกาศคุณของพระพุทธเจ้า)

ปุปฺพานํ คนฺโธ (กลีบของดอกไม้)

ผลานํ โรโส (น้ำคั้นของผลไม้)

จิตฺตสฺส มุสฺนา (การกระทบของจิต)

สิปปิกานํ สตํ นตฺถิ (กหาปณะร้อยหนึ่งของช่างศิลป์ย่อมไม่มี)

ทิลานํ มุฏฺจิ (กำหนึ่งของงา)

เตสํ สมายโค (การประกอบธรรมเหล่านั้น)

สนฺธิโน วิโมกฺโข (การพ้นแห่งการสับสนต่อ)

ตถาคตฺสฺส ปญฺญาปารมฺมี อารพฺภ ปุพฺพจริยํ วา (ปรารภแล้วซึ่งปัญญาปารมฺมี หรือบุพ-
จริยาของพระตถาคต)

สุขํ เต (ความสุขของท่าน)

ทุกขั เต	(ความทุกข์ของท่าน)
เจตโส ปริวิตโก อุทปาติ	(ความปริวิตกของจิตเกิดขึ้นแล้ว)
ปณณาย ปฏฐาโว	(ความเหินห่างแห่งปัญญา)
รูปสส ลหุตตา	(ความเบาแห่งรูป)
รูปสส มุทตตา	(ความอ่อนแห่งรูป)
รูปสส อุปะโย	(ความเกิดขึ้นแห่งรูป)

[ในคำว่า ผลานํ รโส (น้ำคั้นของผลไม้) รส ศัพท์ใช้ในความหมายว่า “ของเหลว” หมายถึงน้ำ ไม่ใช่รสของผลไม้ เพราะน้ำผลไม้ทั้งหมดใช้ รส ศัพท์แทน อุทก ศัพท์ที่หมายถึงน้ำเปล่า เช่น อมฺพรส (น้ำมะม่วง), นาพิเกระส (น้ำมะพร้าว) เป็นต้น]

กริยาสมฺพนธ- ปาทสส อุกฺขิปนํ, ปาทสส อวฺกฺเขปนํ วา, หตฺถสส สมิณฺชนํ, ปาทานํ ปสฺราณํ, ธาตุนํ คมนํ, ธาตุนํเยว จานํ, นิสฺชฺชา, สยนํ วา.

ลนัฎฐีวิภคตีในคำที่เกี่ยวข้องเกี่ยวกับกริยา เช่น

ปาทสส อุกฺขิปนํ	(การยกเท้าขึ้น)
ปาทสส อวฺกฺเขปนํ วา	(หรือว่า การวางเท้าลง)
หตฺถสส สมิณฺชนํ	(การกุมมือ)
ปาทานํ ปสฺราณํ	(การเหยียดเท้า)
ธาตุนํ คมนํ	(การไปแห่งธาตุทั้งหลาย)
ธาตุนํเยว จานํ นิสฺชฺชา สยนํ วา	(การยืน การนั่ง หรือการนอนของธาตุทั้งหลาย

นั้นเที่ยว)

ตถา ตสฺส นามโคตฺตาทิ.

นอกจากนั้น ชื่อและโคตรเป็นต้นของบุคคลนั้นก็ชื่อว่า สัมพันธ์

ตสฺส การณํ, ตสฺส มาตาปิโตร, ตสฺส ปุโรโต ปาตุโรหิสิ, ตสฺส ปจฺจโต, นครสฺส ทกฺขิณโต, วสฺसानํ ตติเย มาเส, น ตสฺส อุปฺมา, กุเวรฺสฺส พลี อิจฺจาติ.

เช่น

ตสฺส การณํ	(เหตุแห่งสิ่งนั้น)
ตสฺส มาตาปิตโร	(มารดาและบิดาของเขา)
ตสฺส ปุรโต ปาตุรโหสิ	(ปรากฏแล้วข้างหน้าบุคคลนั้น)
ตสฺส ปจฺจโต	(ข้างหลังบุคคลนั้น)
นกรสฺส ทกฺขินโต	(ข้างทิศใต้พระนคร)
วสฺसानํ ตติเย มาเส	(ในเดือนที่ ๓ ของปี)
น ตสฺส อุปมา	(การเปรียบเทียบสิ่งนั้นทำไม่ได้[ง่าย])
กุเวรสฺส พลี	(พลีกรรมของท้าวกุเวร)
พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น	

[คัมภีรณาจารย์ได้แสดงตัวอย่างของสัมพันธ์ดังที่กล่าวไว้แล้วในประโยคที่ว่า เอวํ โย ยสฺส ๗เปยฺ จกรียาทิวเสน วา (อรรถใดเกี่ยวข้องกับแก่การใดโดยความเป็นผู้รับใช้เป็นต้น กิติ โดยความเป็นสิ่งของ[ที่ตนครอบครอง]กิติ โดยความเป็นที่ใกล้, หมู่, ส่วน, สิ่งที่เปลี่ยนแปลง, ผล, ระยะเวลา, ประเภท, คุณสมบัติ และ กิริยาอาการ เป็นต้น อย่างนี้) บัดนี้ จะแสดงข้อความที่ อาทิ ศัพท์หมายถึง จึงกล่าวว่า อาทิ ศัพท์นั้นหมายเอา ชื่อและโคตรเป็นต้น นอกจากคำว่า นามโคตตาทิ อุทาหรณ์อื่นๆ นับเข้าในวิเสสนสัมพันธ์ทั้งหมด เพราะบทหน้าแสดงการขยายบทหลัง]

จानิตฺ- ยเมทนตสฺสทาเทโส, โอ อวสฺส.

ลงนัญญูวิวัฏติทำยฐานี เช่น

ยเมทนตสฺสทาเทโส (แปลง เอ ที่อยู่ท้ายบท เป็น ย ในเพราะสระหลัง ในบางแห่ง)

โอ อวสฺส (แปลง อว เป็น โอ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังในบางแห่ง)

[ในบรรดาสามี ๓ ประเภท คือ วิเสสนะ ฐานี และอาคมี่ ท่านแสดงอุทาหรณ์ของศัพท์ที่เป็นวิเสสนะไว้แล้ว บัดนี้ จะแสดงอุทาหรณ์ของศัพท์ที่เป็นฐานี จึงกล่าวว่า ยเมทนตสฺสทาเทโส, โอ อวสฺส คำว่า เอทนตสฺส และ อวสฺส เป็นฐานี คือ ศัพท์เดิมที่ถูกแปลง ตามหลักสัมพันธ์ให้กล่าวว่า “เอทนตสฺส ฐานสัมพันธ์ะ ในปาลูเสสะว่า จาเน ๗ จาเน ฐานสัมพันธ์ ๗”

ตามปกติเมื่อมีฐานี ก็ต้องมีฐานะควบคู่กันไป ปทรูปลิติคัมภีร์จำแนกสูตร โอ อวสฺส ว่า “โอ เป็นฐานะ ส่วน อวสฺส เป็นฐานี” แม้ในสูตรว่า ยเมทนตสฺสทาเทโส ก็จำแนกว่า “ย เป็นฐานะ ส่วน เอทนตสฺส

เป็นฐานี” แต่ความจริงควรจำแนกว่า “การแปลง อว เป็น โอ เป็นฐานะ ส่วน อวสส เป็นฐานี” หรือ “การมาปรากฏแห่ง ย เป็นฐานะ ส่วน เอทนต์สส เป็นฐานี” โดยถือว่า จาน ศัพท์เป็นภาวสาธนะ แปลว่า “การตั้งอยู่” มิได้เป็นอธิกรณสาธนะซึ่งแปลว่า “ที่ตั้ง”]

อาคมิตโต- ปุถุสสาโคโม อิจจาติ.

ลงนัจฉวิวัตติท้ายอาคมิตโต เช่น

ปุถุสสาโคโม (ลงอาคมิตโตท้าย ปุถุ ศัพท์)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[ปุถุ ศัพท์ใน ปุถุสส เป็นศัพท์ที่รองรับการลง ค อาคมิตโต นัจฉวิวัตติที่ลงท้ายศัพท์ดังกล่าวจึงมีชื่อเรียกเป็นพิเศษว่า อาคมิตโต ความจริงชื่อว่า สามี ในฐานีสามีและอาคมิตโต เป็นรูปพินามที่ตั้งตามใจ มิได้มีสภาพเป็นเจ้าของจริงๆ ถือว่าเป็นสามีโดยศัพท์ มิใช่สามีโดยอรรถ แม้ศัพท์ที่มิใช่เจ้าของทรัพย์ในสัมพันธสัมพันธ์เป็นต้นก็เป็นสามีโดยศัพท์เช่นกัน

อนึ่ง นอกจากศัพท์ที่เป็นฐานีและอาคมิตโตแล้ว ศัพท์อื่นจากนี้ทั้งหมดจัดเป็นวิเสสนสัมพันธ์ ซึ่งเป็นสัมพันธ์ที่มีขอบเขตกว้างขวางรวมถึงภณฑสัมพันธ์และสมิสัมพันธ์เป็นต้นทั้งหมด เนื่องจากศัพท์ที่ลงนัจฉวิวัตติทำหน้าที่ขยายบทสัมพันธ์ของตน จึงนับว่าเป็นวิเสสนะเช่นกัน]

สามีโยเค- เทวานมินุโท, มิคานํ ราชา.

ลงนัจฉวิวัตติในที่ประกอบกับศัพท์ที่มีความหมายว่า สามี (เจ้าของ) เช่น

เทวานํ อินุโท (จอมเทพ)

มิคานํ ราชา (พญาเนื้อ)

[โดยทั่วไปการตั้งชื่อสามีสัมพันธ์นั้นมักใช้ในที่ประกอบกับศัพท์ที่เป็นผู้รับจ้าง หรือทรัพย์ เช่น รมโย ปุริโส, ภิกขุโน ปตโต ท่านกำหนดให้ตั้งชื่อสามีสัมพันธ์ด้วยสูตรว่า ยสส วา ปริคคโห ตํ สามี แต่ในที่บางแห่งซึ่งประกอบกับศัพท์ที่มีความหมายว่า สามี (เจ้า) เช่น เทวานมินุโท, มิคานํ ราชา ให้ตั้งชื่อสามีสัมพันธ์ด้วย วา ศัพท์ในสูตรนี้ จะเห็นได้ว่า เทว ศัพท์กล่าวถึงบริวาร ส่วน อินุโท ศัพท์กล่าวถึงเจ้าของ ซึ่งต่างจาก ราช ศัพท์ ใน รมโย ที่กล่าวถึงเจ้าของ ส่วน ปุริส ศัพท์กล่าวถึงบริวาร แม้ในที่ประกอบกับ ตพพ บัจจยและ รุช ธาตุ เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกัน]

ตพพรุษาทีโยเค- มหาเสนาปติน์ อุชฺฌมาเปตพพฺ วิกนฺทิตพพฺ วิวริตพพฺ, เทวทตฺตสฺส รุชฺติ, ตสฺส โรโค อุปฺปชฺชติ, รชกสฺส วตถํ ททาติ, มุสวาทสฺส โอตฺตปฺปิ อิจฺจาติ.

ลงนฺฉฐีวิภตฺติในที่ประกอบกับ ตพพ บัจจัยและ รุช ชาติ เป็นต้น เช่น
มหาเสนาปติน์ อุชฺฌมาเปตพพฺ วิกนฺทิตพพฺ วิวริตพพฺ (พึงฟ้องร้อง โอตฺตครวญ ร้อง
ทุกข์ต่อท่านมหาเสนาบดี)

เทวทตฺตสฺส รุชฺติ	([โรค]ของเทวทัตยอมเสียดแทน)
ตสฺส โรโค อุปฺปชฺชติ	(โรคของเขาย่อมบังเกิด)
รชกสฺส วตถํ ททาติ	(ให้ผ้า[ในมือ]ของช่างยอม)
มุสวาทสฺส โอตฺตปฺปิ	(ความสะดุ้งกลัว[จากโทษ]ของมุสวาท)
พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น	

ในอุททาหรณ์แรก บทว่า มหาเสนาปติน์ ลงนฺฉฐีวิภตฺติในอรรถกถากรรมของ อุชฺฌมาเปตพพฺ
ในอุททาหรณ์ที่ ๒ ควรเพิ่มบทว่า โรโค มาเป็นประธานในประโยคนี้ และเป็นสัมพันธ์ของ เทว-
ทตฺตสฺส ส่วนฉบับสิงหลและพยาขยามีรูปว่า เทวทตฺตสฺส รุชฺติ ตามปาฐะนี้ควรเพิ่มบทประธานว่า องคฺมจฺจานิ
(อวัยวะน้อยใหญ่)

ในอุททาหรณ์ที่ ๔ ให้เพิ่ม หตฺเถ เป็นสัมพันธ์ใน รชกสฺส ตามหลักไวยากรณ์ถือว่าไม่ใช่การมอบให้
เป็นอภิสิทธิ์อย่างเด็ดขาด บทว่า รชกสฺส จึงไม่เป็นสัมปทาน

ส่วนในอุททาหรณ์สุดท้าย บทว่า มุสวาทสฺส ลงนฺฉฐีวิภตฺติโดยเพิ่มทอปาทานว่า โทสา (จากโทษ)
เข้ามา

ประโยคว่า มุสวาทสฺส โอตฺตปฺปิ ในพระบาลีมีรูปเป็นบาทคาถาว่า มุสวาทสฺส โอตฺตปฺปิ โดยลบ ป
อักษรเพื่อรักษาฉนะฉันท์ ดังคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

โอตฺตปฺนติ โอตฺตปฺปมาโน.^{๖๖}

คำว่า โอตฺตปฺ แปลว่า สะดุ้งกลัวอยู่]

กวจิ ตติยาสตมึนนุติ วุตเตเต.

บทว่า กวจิ (ในบางแห่ง) และบทว่า ตติยาสตมึน (ตติยวิภัตติและสัตตมึวิภัตติ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๑๗. ฉณฺฐี จ.

ลงฉณฺฐีวิภัตติในอรรถของตติยวิภัตติและสัตตมึวิภัตติ ในบางแห่ง

ฉณฺฐี อ.ฉณฺฐีวิภัตติ โหติ ย่อมลง *อตเถ* ในอรรถ *ตติยาสตมึน* แห่งตติยวิภัตติและสัตตมึวิภัตติท. กวจิ ในบางแห่ง ๙

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุภาคขณะ คือ ดึงบทว่า ตติยาสตมึนญจ มาไว้ในสูตรนี้]

ตติยาสตมึนมตเถ กวจิ ฉณฺฐีวิภัตติ โหติ.

ลงฉณฺฐีวิภัตติในอรรถของตติยวิภัตติและสัตตมึวิภัตติ ในบางแห่ง

ยชสฺส กรณ- ปุพฺผสฺส พุทฺธํ ยชติ ปุพฺเพน วา, ฆตสฺส อคฺคิ ชุโหติ.

ลงฉณฺฐีวิภัตติในอรรถกรณะของ ยช ชาติ เช่น

ปุพฺผสฺส พุทฺธํ ยชติ (ย่อมบูชาพระพุทธรเจ้าด้วยดอกไม้)

ปุพฺเพน วา (มีรูปว่า ปุพฺเพน บ้าง)

ฆตสฺส อคฺคิ ชุโหติ (ย่อมบูชาไฟด้วยเนยใส)

[การกล่าวถึง ยช ชาติในที่นี้เป็นอุปลักษณนัยที่กำหนดหมายสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด จึงหมายถึง หุ ชาติ เป็นต้นที่ใช้ในความหมายว่า บูชา เหมือน ยช ชาติ]

ปุพฺผสฺส เป็นอุทาหรณ์ที่ลงฉณฺฐีวิภัตติในอรรถกรณะ ส่วน ปุพฺเพน เป็นอุทาหรณ์ของ กวจิ ศัพท์]

การประกอบรูปศัพท์ ปุพฺผสฺส

ศัพท์เดิมเป็น ปุพฺผ

ลง ส ฉณฺฐีวิภัตติ เอกพจน์ในอรรถตติยวิภัตติด้วยสูตรว่า “ฉณฺฐี จ”

ในเพราะ ส วิภัตติ ลง ส อากมด้วยสูตรว่า “สาคโม เส”

สำเร็จรูปเป็น ปุบผสส

สุหิตตโยเค- ปตตํ โอทนสฺส ปุเรตฺวา, โอทเนนาติ อตฺถโถ. อิมเมว กายํ ปุริ นานป-
ปการสฺส อสฺสุจิโน ปจฺจเวกฺขติ, ปุริ หิริญญสฺวณฺณสฺส, ปุริติ พาโล ปาปสฺส.

ลงนัญญวิรัตติในอรรถกรณะ ในที่ประกอบด้วยธาตุที่มีอรรถว่า เต็ม เช่น
ปตตํ โอทนสฺส ปุเรตฺวา (ยังบาตรให้เต็มด้วยข้าวสุก) ความหมายคือ [เต็ม] ด้วย
ข้าวสุก

อิมเมว กายํ ปุริ นานปปการสฺส อสฺสุจิโน ปจฺจเวกฺขติ (ย่อมพิจารณาภายในนั้นเห็นว่า
เต็มด้วยของไม่สะอาดอันมีประการต่างๆ)

ปุริ หิริญญสฺวณฺณสฺส (เต็มด้วยเงินและทอง)

ปุริติ พาโล ปาปสฺส (คนพาลเต็มไปด้วยบาป)

[พระดำรัสว่า ปุริติ พาโล ปาปสฺส (คนพาลเต็มไปด้วยบาป) หมายความว่า คนพาลทำบาปเองแล้ว
ย่อมเศร้าหมองด้วยบาปที่สั่งสมเนื่องๆ ดังพระพุทธวจนะในคัมภีร์ชาดกว่า

อตตนา กุรุเต ลกฺขี

อลกฺขี กุรุตตนา

เนว ลกฺขี อลกฺขี วา

อญฺเอย อญฺเอยสฺส การโก.^{๖๗}

“บุคคลย่อมกระทำความสิริมงคลหรืออัปมงคลด้วยตนเอง คนอื่นจะกระทำความสิริมงคล
หรืออัปมงคลแก่คนอื่นไม่ได้เลย”]

ตุลฺยตฺถกิมลมาทียะเค- ปิตฺตสฺส ตุลฺโย, ปิตฺรา วา ตุลฺโย, มาตุ สทิสฺโส, มาตรา สทิสฺโส วา,
กั ตสฺส จ ตฺถุจฺจสฺส. กั เตน ตฺถุจฺเจนาติ อตฺถโถ. อลํ ตสฺส จ ตฺถุจฺจสฺส.

ลงนัญญวิรัตติในที่ประกอบด้วยศัพท์อันมีอรรถว่า ตุลฺย, กั ศัพท์ และ อลํ ศัพท์ เป็นต้น
เช่น

ปิตฺตสฺส ตุลฺโย (ผู้เสมอด้วยบิดา)

ปิตฺรา วา ตุลฺโย (หรือมีรูปว่า ปิตฺรา วา ตุลฺโย ก็ได้)

มาตุ สทิสฺโส (ผู้เสมอด้วยมารดา)

มาตรา สทิสฺโส วา (หรือมีรูปว่า มาตรา สทิสฺโส ก็ได้)

กั ตสฺส จ ตฺถุจฺจสฺส (ประโยชน์อะไรด้วยวัตถุซึ่งท่านยินดีแล้วนั้น) ความหมายคือ
ประโยชน์อะไรด้วยวัตถุซึ่งท่านยินดีแล้วนั้น

อลั ตสฺส จ ตฺถุจฺจสฺส (อย่าเลยด้วยวัตถุซึ่งท่านยินดีแล้วนั้น)

[การลงนัญญีวิภคตีในที่ประกอบกับศัพท์อันมีอรรถว่า ตฺถุจฺจ และ กิ ศัพท์ มีไชลงในอรรถกรณะเหมือนในที่ประกอบกับ ยช ธาตุ แต่เป็นไปในอรรถกถาวิเสสนะ เหมือนรูปว่า ปิตรา ตฺถุโย เป็นต้น ดังที่กล่าวมาแล้วในเรื่อง จ ศัพท์ของสูตรว่า กตฺตริ จ (ดูสูตร ๒๙๓, ๒๙๕) ส่วนบทว่า ตสฺส ที่ประกอบกับ กิ และ อลั ฟังสัมพันธ์เป็นสหทธิโยคะเหมือนประโยคว่า กิ เต ชฎาหิ ทุมฺเมธ, กิ เต อชินสาฎิยา, อลั เต อิวาเสน (ดู สูตร ๒๙๓)

ประโยคว่า ปิตรา ตฺถุโย อาจแปลว่า “เหมือนกับบิดา” ได้เช่นเดียวกัน แม้คำว่า ธาตุปุโยค เป็นต้น ก็แปลได้สองนัยว่า “การประกอบด้วยธาตุ” หรือ “การประกอบกับธาตุ” โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ธาตุหิ ปโยโค ธาตุปุโยโค หรือแปลว่า “การประกอบแห่งธาตุ” โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ธาตุณฺ ปโยโค ธาตุปุโยโค]

กตฺตริ กิตฺตปฺจจโยเค- โสภณา กจฺจายนสฺส กติ กจฺจายนเนนา, รมฺโฆ สมฺมโต รมฺณา
วา.

ลงนัญญีวิภคตีในอรรถกัณฑ์ ในที่ประกอบด้วยกิตก์ปัจจัย เช่น

โสภณา กจฺจายนสฺส กติ กจฺจายนเนนา วา (อันพระกัจจายนะกระทำให้งาม หรือมีรูปว่า กจฺจายนเนนา บ้าง)

รมฺโฆ สมฺมโต รมฺณา วา (อันพระราชาทรงแต่งตั้งแล้ว หรือมีรูปว่า รมฺณา บ้าง)

เอวฺ รมฺโฆ ปุชฺชิตฺ, รมฺโฆ สกฺกโต, รมฺโฆ อปฺจิตฺ, รมฺโฆ มานิตฺ, อมตฺ เตสฺ ภิกฺขเว
อปฺริภฺตฺ, เยสฺ กายคตาสติ อปฺริภฺตฺตา อิจฺจาหิ.

เช่นเดียวกันนี้

รมฺโฆ ปุชฺชิตฺ (อันพระราชาทรงบูชาแล้ว)

รมฺโฆ สกฺกโต (อันพระราชาทรงสักการะแล้ว)

รมฺโฆ อปฺจิตฺ (อันพระราชาทรงยำเกรงแล้ว)

รมฺโฆ มานิตฺ (อันพระราชาทรงนับถือแล้ว)

อมตฺ เตสฺ ภิกฺขเว อปฺริภฺตฺ, เยสฺ กายคตาสติ อปฺริภฺตฺตา (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ชนเหล่าใดมิได้บริโภคกายคตาสติ ชนเหล่านั้นชื่อว่าไม่ได้บริโภคมตรส)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[กิตก์ปัจจัยในที่นี้หมายถึงกิริยากิตก์ที่เป็นภาวจากและกรรมจาก จะเห็นได้ว่าในอุทาหรณ์แรกบทว่า กติ ลง ติ ปัจจัยในภาวจาก ส่วน ปุชฺชิตฺ เป็นต้น ลงกิตก์ปัจจัยในกรรมจาก นัญญีวิภคตีแบบนี้เรียกกัน

โดยทั่วๆ ไปว่า ฌฎฐิวิกัตตา

อนึ่ง กิตก์ปัจจยที่ลงในภาววาจกเหมือน ตี ปัจจย เช่น ยุ ปัจจย ก็อาจประกอบบทกัตตาด้วยฌฎฐิวิกัตติหรือตติยาวิกัตติทั้งสองอย่าง เช่น ชเนน กรณํ หรือ ชนสส กรณํ นอกจากนี้ ฌฎฐิวิกัตติอาจลงในอรรถสัมพันธ์ตามปกติตามกฎของกริยาสัมพันธ์ได้อีกด้วย จึงแปลว่า “การกระทำของชน” ได้เช่นกัน]

สตตมียตเถ กุสลาทีโยเค- กุสลา นัจจคิตสส สิทธิชิตา จาตุริตติโย, กุสโล ตวั รตสส องคปจจจนัน, กุสโล มคคสส กุสโล อมคคสส, สนติ หิ ภนเต อุพารา ยกฺขา ภควโต ปสนฺนา, ทิวสสส ติกฺขตตุํ, ทิวเส ติกฺขตตุํ, มาสสส ทฺวิกฺขตตุํ อิจฺจาติ.

ลงฌฎฐิวิกัตติในอรรถสัตตมียวิกัตติ ในที่ประกอบด้วย กุสล ศัพท์เป็นต้น เช่น กุสลา นัจจคิตสส สิทธิชิตา จาตุริตติโย (หญิงงามทั้งหลายผู้ศึกษาแล้วเป็นผู้เชี่ยวชาญในการฟ้อนและขับร้อง)

กุสโล ตวั รตสส องคปจจจนัน (ท่านเป็นผู้ชำนาญในชั้นส่วนใหญ่ย่อยของรตมิใช่หรือ)

กุสโล มคคสส, กุสโล อมคคสส (ผู้ฉลาดในมรรคและสิ่งที่มีไช้มรรค)

สนติ หิ ภนเต อุพารา ยกฺขา ภควโต ปสนฺนา (ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ความจริงยักษ์ผู้เป็นใหญ่เลื่อมใสแล้วในพระผู้มีพระภาค)

ทิวสส ติกฺขตตุํ ทิวเส ติกฺขตตุํ วา (สามครั้งในเวลากลางวัน หรือมีรูปว่า ทิวเส ติกฺขตตุํ ก็ได้)

มาสสส ทฺวิกฺขตตุํ (สองครั้งในเดือนหนึ่ง)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[อาทิ ศัพท์ใน กุสลาทีโยเค หมายถึง ปสนฺน ศัพท์และบทที่ลง กฺขตตุํ ปัจจยเช่น ติกฺขตตุํ ทฺวิกฺขตตุํ เป็นต้น

ในคัมภีร์ก็กระจายนสุตตัตถะกล่าวสรุปความของสูตรนี้ไว้ว่า

ยชาทิ กรณํ ปุณฺณ- ตุลย-กี'ล-กิเตหิ จ

โยเค ฌฎฐิ ตติยตเถ ภุมมตเถ กุสลาทีนา.^{๖๘}

“ลงฌฎฐิวิกัตติในอรรถกรณะ ในที่มี ยช ธาตุเป็นต้น ลงฌฎฐิวิกัตติในอรรถตติยา ในที่ประกอบกับธาตุที่มีอรรถว่า เติม, ตุลย ศัพท์, อลฺ ศัพท์ และกิตก์ปัจจยและลง ฌฎฐิวิกัตติในอรรถสัตตมีย ในที่ประกอบกับ กุสล ศัพท์เป็นต้น”]

กวจิ ฉนุฉีตี จ วตตเต.

บทว่า กวจิ (ในบางแห่ง) และบทว่า ฉนุฉี (ลงนัฎฐีวิภคตี) ย่อมตามมา[ปรากฏใน
สูตรนี้]

๓๑๘. ทุตียาปญจมีนญจ.

ลงนัฎฐีวิภคตีในอรรถของทุตียาวิภคตีและปัญจมีวิภคตี ในบางแห่ง

ฉนุฉี อ.นัฎฐีวิภคตี โหติ ย่อมลง อตเถ ในอรรถ ทุตียาปญจมีนํ ของทุตียาวิภคตีและ
ปัญจมีวิภคตีท. กวจิ ในบางแห่ง ๒

[จ ศัพท์ทำหน้าที่ตั้ง กวจิ, อตถ และ ฉนุฉี ศัพท์จากสูตรว่า กวจิ ทุตียา ฉนุฉินมตเถ มาไว้ใน
สูตรนี้]

ทุตียาปญจมีนมตเถ กวจิ ฉนุฉีวิภคตี โหติ.

ลงนัฎฐีวิภคตีในอรรถของทุตียาวิภคตีและปัญจมีวิภคตี ในบางแห่ง

ทุตียตเถ กมฺมนิ กิตกโยเค- ตสฺส ภาวนตี วตฺตารโ, สหฺสา กมฺมสฺส กตฺตารโ, อมตสฺส
ทาดตา, ภินฺนानํ สนฺธาตา, สหิตานํ อนุปฺปาทตา, โภเชตา ปชาย, กมฺมสฺส การโก นตฺถิ วิปากสฺส จ
เวทโก, อวิสฺวาทโก โลกสฺส, ปาปานํ อกรณํ สุขํ, จตฺตุนํ มหาภูตानํ อุปาทาย ปสาโท, อจฺฉริโย
อธฺชเคน วตฺถานํ ราโค, อจฺฉริโย อโคपालเคน คาวินํ โทโ.

ลงนัฎฐีวิภคตีในอรรถกรรมซึ่งเป็นอรรถของทุตียาวิภคตี ในคำที่ประกอบด้วยกิตก
ปัจฉัย เช่น

ตสฺส ภาวนตี วตฺตารโ	(มีผู้ว่ากล่าวบุคคลนั้น)
สหฺสา กมฺมสฺส กตฺตารโ	(ผู้กระทำความกรรมอย่างผลุนผลัน)
อมตสฺส ทาดตา	(ผู้ให้อมตธรรม)
ภินฺนानํ สนฺธาตา	(ผู้ประสานบุคคลผู้แตกแยกกัน)
สหิตานํ อนุปฺปาทตา	(ผู้สนับสนุนบุคคลผู้พร้อมเพรียงกัน)
โภเชตา ปชาย	(ผู้ยังหมุ่สัตว์ให้รู้)

กมฺมสฺส การโก นตฺถิ วิปากสฺส จ เวทโก (ไม่มีผู้กระทำความกรรม และผู้เสวยวิบาก)
 อวิสฺวาทโก โลกสฺส (ผู้ไม่หลอกหลวงโลก)
 ปาปานํ อกรรมํ สุขํ (การไม่ทำบาปเป็นสุข)
 จตฺตุนํ มหาภูตาทนํ อูปาทาย ปสาโท (ปสาทรูปอันเกิดขึ้นโดยอาศัยมหาภูตรูปทั้ง ๔)
 อจฺฉริโย อรชเกน วตฺถานํ ราโค (นำอัสจรรยฺหนอ ผู้ที่มีไซ่ข้างย่อมสามารถ
 ย่อมผ้าได้)
 อจฺฉริโย อโคपालเกน คาวินํ โทโท (นำอัสจรรยฺหนอ ผู้มิใช่คนเลี้ยงโคสามารถ
 รีดนมโคได้)

[บทที่ประกอบด้วยคำที่ลงปัจจัยเหล่านี้ ให้ลงฉันทวิภัติในอรรถกรรม กล่าวคือ

๑. คำที่ลง ตฺ ปัจจัย เช่น วตฺตาโร, กตฺตาโร, ทาตา, สนฺธาตา, อนฺุปปทาตา, โโพธตา
๒. คำที่ลง ญฺ ปัจจัย เช่น การโก, เวทโก, อวิสฺวาทโก
๓. คำที่ลงภาวตตปัจจัย คือ ปัจจัยที่ลงในภาวสารถะอันได้แก่ ญฺ ปัจจัย เช่น อกรรมํ และ
 ปสาโท พร้อมด้วย ถ ปัจจัย เช่น ราโค และ โทโท]

การประกอบรูปศัพท์ ตสฺส

ศัพท์เดิมเป็น ต ศัพท์

ลง ส ฉันทวิภัติ เอกพจน์ในที่ประกอบด้วย ตฺ ปัจจัยด้วยสูตรว่า “ทฺติยาปณฺจมีนณฺจ”

ในเพราะ ส วิภัติ ลง สฺ อาคมด้วยสูตรว่า “สาคโม เส”

สำเร็จรูปเป็น ตสฺส

ตถา สริจฺฉาทินํ กมฺมนิ- มาตุ สรติ, มาตฺรํ สรติ, น เตสํ โกจิ สรติ สตฺตานํ กมฺม-
 ปจฺจยา, ปฺตตสฺส อิจฺฉติ, ปฺตตมิจฺฉติ.

นอกจากนั้น ลงฉันทวิภัติในกรรมของ สร ชาติและ อิสฺ ชาติเป็นต้น เช่น

มาตุ สรติ (ย่อมระลึกถึงมารดา)

มาตฺรํ สรติ (ย่อมระลึกถึงมารดา)

น เตสํ โกจิ สรติ สตฺตานํ กมฺมปจฺจยา (ใครๆ ย่อมไม่ระลึกถึงเปรตเหล่านั้นเพราะ

กรรมเป็นเหตุของสัตว์ทั้งหลาย)

ปุตฺตสฺส อิจฺฉตี (ย่อมต้องการบุตร)

ปุตฺตมิจฺฉตี (ย่อมต้องการบุตร)

[ธาตุ คือ สร และ อีสฺ ลง อ ปัจจัยซึ่งใช้แสดงความเป็นธาตุ แล้วแปลงรูปบางประการ จึงสำเร็จรูปดังที่เห็น]

กโรตีสฺส ปตฺยตเน จ.

ลงนัฎฐีวิภคตีในอรรถว่า ปรุงแต่ง ของ กร ธาตุด้วย

ปตฺยตนํ อภิสงฺขารो.

การปรุงแต่ง ชื่อว่า ปตฺยตนะ

[ในวृตติของคัมภีร์ปานิ (อัยยายะ ๒ ปาทะ ๓ สุตฺร ๕๓) และวृตติของคัมภีร์กาทันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สุตฺร ๒๔๕) อธิบายว่า สโต คุณนุตฺราธานํ ปตฺยตโน (การให้ถึงคุณลักษณะพิเศษของสิ่งที่ปรากฏอยู่ ชื่อว่า ปตฺยตนะ)]

อุทกสฺส ปตฺติกรูเต, อุทกํ ปตฺติกรูเต, กณฺหสฺส ปตฺติกรูเต, กณฺหํ ปตฺติกรูเต.

เช่น

อุทกสฺส ปตฺติกรูเต (ย่อมตม้มน้ำ)

อุทกํ ปตฺติกรูเต (ย่อมตม้มน้ำ)

กณฺหสฺส ปตฺติกรูเต (ย่อมทำลูกศร)

กณฺหํ ปตฺติกรูเต (ย่อมทำลูกศร)

ปญฺจมฺยตฺเถ ปรีหานิภยตฺถโยเค- อสฺสวานตา ฐมฺมสฺส ปรีหายนฺติ, กิ ญฺ โข อหํ ตสฺส สฺขสฺส ภายามิ, สพฺเพ ตสนฺติ ทณฺหสฺส สพฺเพ ภายนฺติ มจฺจุโน, ภีโต จตฺตุนฺ อาสีวีสานํ อิจฺจาติ.

ลงนัฎฐีวิภคตีในอรรถบัญญัติ ในคำที่ประกอบกับศัพท์ที่มีอรรถว่า เสื่อม และกลัว เช่น

อสฺสวานตา ฐมฺมสฺส ปรีหายนฺติ (ย่อมเสื่อมจากธรรมเพราะการไม่ฟัง)

กี นุ โข อหํ ตสฺส สุขสฺส ภายามิ (เราขอมหวาดกลัวความสุখনั้นเพราะอะไรหนอแล)
 สพฺเพ ตสนฺติ ทณฺทสฺส สพฺเพ ภายนฺติ มจฺจุโน (สัตว์ทั้งปวงขอมสะดุ้งกลัวการลงโทษ
 สัตว์ทั้งปวงขอมหวาดกลัวความตาย)

ภีโต จตฺตุนฺนํ อาสีวีสานํ (กลัวอสรพิษทั้ง ๔)

พิงฺทราบอย่างนี้เป็นต้น

[ในประโยคแรกบทว่า อสฺสวณฺตา มาจาก อสฺสวณฺตาย ลบ ย อักษรเหมือน ปฏิสงฺขยา โยนิโส ที่มา
 จาก ปฏิสงฺขยา โยนิโส]

กวจีติ กิ.

ประโยชนฺอะไรด้วยบทว่า กวจิ (ในบางแห่ง)

คฺมฺภีรณฺจ กถํ กตฺตา, กาเลน ฐมฺมึ กถํ ภาสิตา โหติ, ปเรสํ ปุณฺณานิ อนุโมทิตา, พุชฺฌิตา
 สจฺจานิ, กญฺญํ การโก, ปสโว ฆาตโก.

บทว่า กวจิ (ในบางแห่ง) มีประโยชนฺเพื่อปฏิเสธการลงนฺจฺฐีวิภัตติในอุทาหรณ์ว่า

คฺมฺภีรณฺจ กถํ กตฺตา (ผู้กระทำถ้อยคำอันลึกซึ้ง)

กาเลน ฐมฺมึ กถํ ภาสิตา โหติ (ผู้กล่าวธรรมีกถาในกาลอันสมควร)

ปเรสํ ปุณฺณานิ อนุโมทิตา (ผู้อนุโมทนาบุญของบุคคลเหล่าอื่น)

พุชฺฌิตา สจฺจานิ (ผู้ตรัสรู้หรือริยสัจ)

กญฺญํ การโก (ผู้สานเสื่อ)

ปสโว ฆาตโก (ผู้ฆ่าปศุสัตว์)

[ในตัวอย่างข้างต้น บทที่ลง ตฺ บัจจยคือ กตฺตา, ภาสิตา, อนุโมทิตา และ พุชฺฌิตา พร้อมด้วยบท
 ที่ลง ญฺ บัจจย คือ การโก และ ฆาตโก บทกรรมซึ่งประกอบกับบทเหล่านี้ลงทุติยาวิภัตติมีรูปเป็น กถํ
 เป็นต้นด้วยอำนาจของ กวจิ ศัพท์]

ตถา น นิฏฺฐาทีสุ จ- สุขกามี วิหารํ กโต, รถํ กตฺวโนโต, รถํ กตฺวา, กญฺญํ กโรนฺโต,
 กญฺญํ กราโน, กญฺญํ กุรุมาโน อิจฺจาติ.

นอกจากนั้น ไม่ลงนฺจฺฐีวิภัตติในเพราะ นิฏฺฐ บัจจยเป็นต้น เช่น

สุขกามี วิหารํ กโต (ผู้ต้องการความสุขได้สร้างวิหารขึ้นแล้ว)

รถํ กตวนุโต (สร้างรถแล้ว)

รถํ กตาวี (สร้างรถแล้ว)

กภูํ กตวา (सानเสื่อแล้ว)

กภูํ กโรนโต (सानเสื่ออยู่)

กภูํ กราโน (सानเสื่ออยู่)

กภูํ กุรุมาโน (सानเสื่ออยู่)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[นิฎฐ บัจจัย คือ บัจจัยที่แสดงอดีตกาล แปลว่า “แล้ว” มี ๓ ศัพท์คือ ต, ตวนตุ และ ตาวี ซึ่งลงด้วยสูตรว่า อตีเต ต-ตวนตุ-ตาวี ในที่นี้ อนุต และ มาน บัจจัย มิได้เป็น นิฎฐ บัจจัย แต่ท่านถือเอาด้วย อาทิสัพท์ข้างต้น ส่วน อาน บัจจัยใช้เหมือน มาน บัจจัย

ปทรูปสิทธิปกรณได้ปฏิเสธการลงฉัญฉฐวิภัตติในอรรถกรรม ในที่ประกอบด้วย นิฎฐ บัจจัย แต่คัมภีร์นิรุตติที่ปนีกล่าวว่ามีอุทาหรณ์ในเรื่องนี้ได้ โดยกล่าว่า

กวจิ ฉญฉีปี ทิสสติ. ธมฺมสฺส คฺคุโต เมธาวิ อิจฺจาที.^{๖๔}

แม้ฉัญฉฐวิภัตติยอมปรากฏในบางแห่ง เช่นคำว่า ธมฺมสฺส คฺคุโต เมธาวิ (ผู้มีปัญญาซึ่งรักษาธรรมแล้ว) ดังนี้ เป็นต้น

บทว่า ธมฺมสฺส ลงฉัญฉฐวิภัตติในอรรถกรรม ในที่ประกอบด้วย ต บัจจัยใน คฺคุโต]

กสฺมี อตฺถ สตฺตมฺี.

ลงสัตฺตมฺีวิภตฺติในอรรทอะไร

๓๑๙. โสภาเส สตฺตมฺี.

ลงสัตฺตมฺีวิภตฺติในโอกาสการก

สตฺตมฺี อ.สัตฺตมฺีวิภตฺติ โหติ ย่อมลง โสภาเส ในโอกาสการก ฯ

โอกาสการเก สตฺตมฺีวิภตฺติ โหติ.

ลงสัตฺตมฺีวิภตฺติในโอกาสการก

โก จ โสภาโส.

อนึ่ง โอกาสการก คืออะไร

๓๒๐. โยธาโร ตโมกาโส.

การกใดเป็นที่ตั้ง การกนั้นชื่อว่า โอกาสะ

โย การโก อ.การกใด อาธาโร เป็นที่ตั้ง โหติ ย่อมเป็น ฯ ตํ การกํ อ.การกนั้น โอกาส์
ชื่อว่า โอกาสการก ฯ

[ตามหลักภาษาโดยทั่วไป บทอนิยมะคือ ย ศัพท์มักหมายถึงบุคคลหรือสิ่งของที่มีลิงค์เหมือนบท
นิยมะคือ ต ถ้า ย ศัพท์ในประโยคอนิยมะกล่าวถึงสิ่งที่เป็นปุงลิงค์ ต ศัพท์ก็จะกล่าวถึงสิ่งนั้นเช่นกัน ดัง
อุทาหรณ์ว่า โย กุณฺทลฺลี, โส เทวทตฺโต (บุคคลใดมีตุ้มหู บุคคลนั้นชื่อว่า เทวทต) อย่างไรก็ตาม อาจมีข้อยกเว้น
ในกรณีที่ต้องประกอบลิงค์ตามศัพท์หลัง กล่าวคือ บทว่า อาธาโร เป็นปุงลิงค์ จึงใช้เป็น โย (การโก) ตาม
อาธาโร และบทว่า โสภาโส เป็นนปุงสกลิงค์ จึงใช้เป็น ตํ (การก) ตาม โสภาโส นอกจากนี้ การก ศัพท์ก็เป็นได้
ทั้งปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ ท่านจึงใช้ลิงค์ต่างกันในประโยคทั้งสองนี้]

อาธารียติ อสมินฺติ อาธาโร, อธิกรณํ

กิริยาย่อมถูกตั้งไว้ในกรณนั้น เหตุนั้น การกนั้น ชื่อว่า อาธาระ กล่าวคือ ที่ตั้ง

[ปทรูปสิทธิฎีกาได้อธิบายประโยคนี้นี้เป็นรูปกรรมวาจกว่า อาธารียติ จึงแปลว่า “กิริยาย่อมถูก
ตั้งไว้” แต่ฉบับสิงหลและคัมภีร์พยาขยาบางฉบับมีรูปเป็นกัตตุวาจกว่า อาธารยติ อสมินฺติ อาธาโร (กิริยาย่อม
ตั้งอยู่ในกรณนั้น เหตุนั้น การกนั้น ชื่อว่า อาธาระ) มติหลังสอดคล้องกับคาสาทกที่ท่านนำมากล่าวเป็น
รูปกัตตุวาจกว่า กิริยา กตตุกมฺมานํ ยตถ โหติ ปติฏฺฐจฺจิตา (กิริยาของกัตตาและกรรม ตั้งอยู่แล้วในการกใด)]

กตตุกมฺสมเวदानํ นิสฺซชฺชปจนาทิกิริยานํ ปติฏฺฐจฺจานญฺเจเน โย อาธาโร, ตํ การกํ โสภาส-
สณฺณํ โหติ.

การกใดเป็นที่ตั้ง เพราะเป็นที่ตั้งของกิริยามีการนั่งและการหุงเป็นต้น ซึ่งเป็นไปพร้อม
กับกัตตาและกรรม การกนั้นมีชื่อว่า โอกาสการก

[โอกาสการก คือ การกอันเป็นที่ตั้งของกิริยา หมายความว่า เป็นฐานะซึ่งกัตตากระทำกิริยาใน
ประโยคกัตตฺวาจก หรือเป็นฐานะซึ่งกรรมกุกกระทำกิริยาอย่างใดอย่างหนึ่งในประโยคกรรมวาจก]

กณฺเฏ นิสีหติ เทวทตฺโต, ถาลียํ โอทนํ ปจติ.

เช่น

กณฺเฏ นิสีหติ เทวทตฺโต (เทวทตฺตฺยอมนั่งบนเสื่อ)

ถาลียํ โอทนํ ปจติ (ย่อมหุงข้าวในหม้อ)

การประกอบรูปศัพท์ กณฺเฏ

ศัพท์เดิมเป็น กณฺ

ให้ กณฺ ชื่อว่า โอกาสการก ด้วยสูตรว่า “โยธาโร ตโมกาส”

ลง สฺมี สัตตมีวิภคตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตตมี”

แปลง สฺมี ท้าย อ การันต์เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สมาสมินํ วา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกตสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น กณฺเฏ

[ในประโยคแรก กณฺเฏ เป็นโอกาสการก กล่าวคือ เป็นที่ซึ่งประธานคือเทวทตฺตกระทำกิริยานั่ง ส่วน
ในประโยคที่สอง ถาลียํ เป็นโอกาสการก คือเป็นที่ซึ่งกรรมกุกกระทำกิริยาหุง]

ในภาษาบาลี คำว่า กิริยา และ กุริยา มีวิธีใช้เหมือนกัน แต่ในภาษาไทยใช้ต่างกัน คือ กิริยา
หมายถึง อาการเคลื่อนไหวทางกายและวาจา ส่วนกุริยาหมายถึง บทที่แสดงถึงอาการเคลื่อนไหวนั้น]

**เอตฺถ หิ เทวทตฺตตณฺฑุลานํ กตฺตुकฺกฺมานํ ธารณโต ตสมเวตํ อาสนปจฺนสงฺฆาตํ กุริย
ธาเรนติ นาม.**

กล่าวโดยละเอียด ในอุทาหรณ์เหล่านี้ ธรรมดาคือ[เสื่อและหม้อ]ทรงไว้ซึ่งกิริยาที่
เรียกว่า นั่ง หรือหุง ซึ่งเป็นไปพร้อมกันกับเทวทตฺตและข้าวสารนั้น เพราะ[เสื่อและหม้อ]เป็น
ผู้ทรงไว้ซึ่งกัตตาและกรรมคือเทวทตฺตและข้าวสาร

[ท่านอธิบายว่า โอกาสการกในอุทาหรณ์ข้างต้นเป็นที่ที่กิริยา “นั่ง” และ “หุง” ได้กระทำอาการ แต่เนื่องจากอาการนั่งปรากฏไม่ได้ถ้าปราศจากกัตตาคือเทวทัต และอาการหุงก็จะปรากฏไม่ได้ถ้าปราศจากกรรมคือข้าว เพราะฉะนั้น คำว่า โอกาส (ที่ตั้งของกิริยา) จึงเป็นฐานูปจาระ คือ ส่วนนทีกกล่าวถึงที่อาศัย แต่มุ่งให้หมายถึงผู้อาศัย ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงที่อาศัยคือกัตตาและกรรม แต่เจตนาหมายถึงสิ่งที่ยกัตตาและกรรมอันได้แก่กิริยา เนื่องจากโอกาสการกเป็นที่ตั้งของกัตตาและกรรมโดยตรง และเป็นที่ตั้งของกิริยาที่เกิดขึ้นในกัตตาและกรรมโดยอ้อม

ตามหลักภาษา ถ้ามุ่งจะแสดงชื่อมักใช้ สยุมวา ศัพท์ เช่น โอกาสสยุมวา โหติ (มีชื่อว่า โอกาสการก) ไม่นิยมใช้เป็น โอกาส นาม เพราะการประกอบ นาม ศัพท์มักใช้เพื่อแสดงส่วนทางภาษาอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งในที่นี้กล่าวว่า ธารณติ นาม เพื่อแสดงถึงฐานูปจาระ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว]

โส ปนายโมกาโส จตุพพิโร พยาปิโก โอปสิเลสิโก สามีปิโก เวสยิกโติ.

อนึ่ง โอกาสการกนั้นมี ๔ ประเภท คือ พยาปิกะ โอปสิเลสิกะ สามีปิกะ และเวสยิกะ

[ท่านแสดงโอกาสการก หรืออาธาระ ๔ ประเภท คือ

๑. พยาปิกะ (แฝไป) เช่น ทิเลสฺ เตลฺ อตฺถิ (น้ำมันมีอยู่ในงา) บทว่า ทิเลสฺ เป็นที่แฝไปของกิริยา “มีอยู่” แห่งน้ำมัน จึงเรียกว่า พยาปิกาทธาระ (อาธาระแฝไป)

๒. โอปสิเลสิกะ (แนบชิด) เช่น อาสเน นิสินฺโน สงฺโฆ (พระสงฆ์นั่งแล้วบนอาสนะ) บทว่า อาสเน เป็นที่แนบชิดของกิริยา “นั่ง” แห่งพระสงฆ์ จึงเรียกว่า โอปสิเลสิกาธาระ (อาธาระแนบชิด)

๓. สามีปิกะ (ใกล้) เช่น คงคาย โฆโส วสติ (คอกวัวอยู่ใกล้แม่น้ำคงคา) บทว่า คงคาย เป็นที่ใกล้กับกิริยามีอยู่ของคอกวัว จึงเรียกว่า สามีปิกาทธาระ (อาธาระใกล้)

๔. เวสยิกะ (เขตแดน) เช่น อากาเส สกฺุณา ปกฺขนฺทฺติ (นกบินไปในอากาศ) บทว่า อากาเส เป็นเขตแดนแห่งกิริยาบินไปของนก จึงเรียกว่า เวสยิกาธาระ (อาธาระที่เป็นเขตแดน)

ในคัมภีร์มหาภษยะของปาณินิ (อรรถายะ ๖ ปาทะ ๑ สูตร ๗๒) กล่าวถึงโอกาสการก ๓ ประเภท คือ พยาปิกะ โอปสิเลสิกะ และเวสยิกะ ไม่พบสามีปิกะ

คำว่า พยาปิก มีรูปวิเคราะห์ว่า พยาปน พยาไป, พยาไป ยตถ อตฺถิติ พยาปิโก (อาธาระที่มีการแฝไปของกิริยา ชื่อว่า พยาปิกะ) ลง อิก ปัจจัยในอัสสัดถิตฺทิตฺทาย พยาป ศัพท์

คำว่า โอปสิเลสิก มีรูปวิเคราะห์ว่า อุปสิเลสนํ อลฺลียนํ อุปสิเลโส, อุปสิเลโส ยตถ อตฺถิติ โอปสิเลสิโก

(อาหาระที่มีการแนบชนิดของกิริยา ชื่อว่า โอปสิเลสิกะ) ลง อิก ปัจจัยในอัสสัดถิตัทธิตท้าย อุปสิเลส ศัพท์
 คำว่า สามีปิก มีรูปวิเคราะห์ว่า สมีเป นิยุตฺโต สามีปิโก (อาหาระที่ประกอบในที่ใกล้ ชื่อว่า
 สามีปิกะ) ลง ฌิก ปัจจัยในอรรถ นิยุตฺต ท้าย สมีป ศัพท์
 คำว่า เวสยิก มีรูปวิเคราะห์ว่า วิสโยเยว เวสยิโก (อาหาระซึ่งเป็นที่ตั้ง ชื่อว่า เวสยิกะ) ลง ฌิก
 ปัจจัยในอรรถสกัถ์ท้าย วิสย ศัพท์]

ตตถ พยาปิโก นาม ยตถ สกโลปิ อาหารภูโต อตฺโถ อาเรยเยน ปตถโฏ โหติ, ยสมัญจ
 อาเรยยภูตํ กิญจิ พยาเปตฺวา ติญฺจติ.

ในบรรดาโอกาสการกล่าวนั้น วัตถุทั้งปวงซึ่งเป็นที่ตั้ง ถูกวัตถุอาศัยแผ่ไปแล้วใน
 สถานที่ใด และวัตถุอาศัยบางสิ่งแผ่ไปแล้วตั้งอยู่ในสถานที่ใด สถานที่ทั้งสองอย่างนั้นชื่อว่าพยาปิกอาหาระ

[อาเรยยวัตถุ คือ สิ่งที่อยู่อาศัยโอกาสการตั้งอยู่ เช่น คนนั่งบนเสื่อ คนเป็นอาเรยยวัตถุ ส่วนเสื่อเป็น
 อาหาระ

พยาปิกอาหาระดังกล่าวจำแนกออกเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. สกลพยาปิกอาหาระ พยาปิกอาหาระที่แผ่ไปได้ทั้งหมด กล่าวคือ อาเรยยวัตถุ (วัตถุอาศัย)
 แผ่ไปทั่วได้ทั้งหมดในที่ตั้ง เช่น ติเลสฺ เตลฺ อตฺถิ (น้ำมันมีอยู่ในงา) หมายความว่า น้ำมันมีอยู่ในเมล็ดงา
 ทั่วไปทั้งหมด เมื่อเอาเมล็ดงามากลั่นก็จะได้น้ำมันงา

๒. เอกเทศพยาปิกอาหาระ พยาปิกอาหาระที่แผ่ไปเพียงบางส่วน กล่าวคือ อาเรยยวัตถุแผ่ไป
 เพียงบางส่วนในที่ตั้ง เช่น ซีเรสุ ชลฺ (น้ำในน้ำมัน) น้ำมันที่หมายถึงในที่นี้ คือ น้ำมันโคสดซึ่งมีไขมันอยู่มาก
 ไม่สามารถเข้ากันได้กับน้ำ เมื่อนำน้ำไปผสมกับน้ำมัน น้ำก็จะผสมอยู่ได้เพียงบางส่วน]

ตํ ยถา ติเลสฺ เตลฺ อตฺถิ, ซีเรสุ ชลฺ, ทมิหิ สปิปีติ.

ตั้งอุทาหรณ์ว่า

ติเลสฺ เตลฺ อตฺถิ (น้ำมันมีอยู่ในงา)

ซีเรสุ ชลฺ (น้ำในน้ำมัน)

ทมิหิ สปิปี (เนยใสในนมเปรี้ยว)

[ในอุทาหรณ์ทั้ง ๓ นี้ อุทาหรณ์แรก และอุทาหรณ์ที่สามเป็นสกลพยาปิกอาหาระ ส่วนอุทาหรณ์ที่

สองเป็นเอกเทศพยาปิการาระ ฉบับสิงหลบางฉบับมีรูปตามลำดับอาธาระทั้งสองว่า ติเลสฺ เตลฺ อตฺถิ, ทริมุหิ สปิ, ซีเรสุ ชลนฺติ

คำว่า อาธาร และ อาเธยฺย เป็นศัพท์ที่ใช้ในไวยากรณ์ อาธาร คือ ที่ตั้ง สำเร็จมาจาก อา บทหน้า + ธร ธาตุ + ณ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า อาธารียติ อสมินฺติ อาธารโ (อาธาระ คือ ที่ตั้ง) ส่วน อาเธยฺย คือ วัตถุอาศัย หมายถึง วัตถุที่เข้าไปอาศัยในที่ตั้ง สำเร็จมาจาก อา บทหน้า + ธร ธาตุ + ณฺย ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า อาธารียตีติ อาเธยโย (อาเธยยะ คือ วัตถุที่ถูกทรงไว้ = วัตถุอาศัย)

โอปสิเลสิโก นาม ปจฺเจกสิทฺธานํ ภาวานํ ยตฺถ อฺปสิเลเสน อฺปกโม โหติ, ยสมฺมิจฺจ อาเธยโย อฺปสิลิสฺสตี อลฺลียิตฺวา ติฏฺฐตี.

การเข้าถึงโดยความเกี่ยวเนื่องกันของวัตถุทั้งหลายที่ปรากฏเฉพาะส่วน ย่อมมีในสถานที่ใด และอาเธยวัตถุย่อมติดเนื่องกัน คือแนบชิดกันตั้งอยู่ในสถานที่ใด สถานที่นั้น ชื่อว่า โอปสิเลสิการาระ

[ภาว ศัพท์ในที่นี้มีอรรถว่า วัตถุ อันได้แก่ อาธารวัตถุและอาเธยวัตถุ เหมือน อตฺถ ศัพท์ในประโยคข้างต้นว่า สกโลปิ อตฺถโถ ดังปทฺฐปสิทฺธิฎฺฐีกาอธิบายว่า วัตถุณฺ]

ตํ ยถา อาสเน นิสินฺโน สงฺโฆ, ถาลียํ โอทนํ ปจฺติ, ชฺฆเณสุ อุกกํ อตฺถิ, ทูเร จิโต, สมีเป จิโตติ.

ดังอุทาหรณ์ว่า

อาสเน นิสินฺโน สงฺโฆ (พระสงฆ์หนึ่งแล้วบนอาสนะ)

ถาลียํ โอทนํ ปจฺติ (หุงข้าวในหม้อ)

ชฺฆเณสุ อุกกํ อตฺถิ (มีน้ำในหม้อทั้งหลาย)

ทูเร จิโต (ยืนอยู่ในที่ไกล)

สมีเป จิโต (ยืนอยู่ในที่ใกล้)

ในอาธารประเภทนี้ อาเธยวัตถุไม่แผ่ไปทั่วเหมือนกับพยาปิการาระ แต่แนบชิดกันโดยการติดกันหรือไม่ติดกัน เช่น อาสเน นิสินฺโน สงฺโฆ (พระสงฆ์หนึ่งอยู่บนอาสนะ) พระสงฆ์และอาสนะแนบชิดกันโดยไม่ติดกัน เรียกว่า อนัลลียนโอปสิเลสิการาระ คือ โอปสิเลสิการาระที่ไม่ติดเนื่องกัน ส่วนในอุทาหรณ์ว่า

ถาลิย์ โอทน์ ปจติ (หุงข้าวในหม้อ) ข้าวและหม้อแนบชิดโดยติดกัน จึงเป็นอัลลียนโอบสิเลสิกาธาระ คือ โอบสิเลสิกาธาระที่ติดเนื่องกัน]

**สามปีโก นาม ยตุถ สมีเป สมีปีโวหาร กตุวา ตหายตุตุตุติตาที่ปนตุถ์ อาธารภาโว
วิกปปียติ.**

ความเป็นอาหารย่อมถูกคาดเดา เพื่อแสดงความเป็นสิ่งที่ดำเนินไปเนื่องกันกับวัตถุ นั้นเพราะกระทำโวหารแห่งสิ่งที่อยู่ใกล้เคียงในสถานที่ใกล้เคียงใด สถานที่ใกล้เคียงนั้น ชื่อว่า สามปีกาธาระ

[ในคำว่า สามปีโวหาร (โวหารแห่งสิ่งที่อยู่ใกล้เคียง) สามปี คือ สถานที่ที่อาเรยวัตถุเข้ามาตั้งอยู่ ใกล้ เช่น แม่น้ำคงคาในอุทาทรรณ์ที่ ๑ เป็นต้น

คำว่า “วัตถุนั้น” ในที่นี้หมายถึงอาหารซึ่งเป็นสถานที่ตั้ง ถ้าเป็นในอุทาทรรณ์แรกที่ท่านกล่าวต่อไป ก็คือ แม่น้ำคงคา

คำว่า “เพื่อแสดงความเป็นสิ่งที่ดำเนินไปด้วยการติดเนื่อง” หมายความว่า ฟังที่เป็นที่ตั้งคอกวัวอยู่ ติดกับแม่น้ำคงคา]

**ต ยถา คงคาย โฆโส วสติ. คงคาย สมีเป วโซ วสติติ อตุโธ. ภควา สาวตุถิย วิหริติ
เซตวเน. สมีเปติ อตุโธ.**

ตั้งอุทาทรรณ์ว่า

คงคาย โฆโส วสติ (คอกวัวอยู่ใกล้แม่น้ำคงคา) ความหมายคือ คอกวัวอยู่ในสถานที่ใกล้แม่น้ำคงคา

ภควา สาวตุถิย วิหริติ เซตวเน (พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในพระเชตวันใกล้กรุงสรวัตถิ) ความหมายคือ ในสถานที่ใกล้[กรุงสรวัตถิ]

[ในอุทาทรรณ์แรก คงคาย แปลว่า ใกล้แม่น้ำคงคา นั่นคือ ในสถานที่ใกล้แม่น้ำคงคา สถานที่ใกล้นี้ก็คือริมฝั่งนั่นเอง แม่น้ำคงคาเป็นอาหาระ คือเป็นสามปี (สถานที่อยู่ใกล้เคียง) ฟังเป็นสามปีปะ (สถานที่ใกล้) ความเป็นสถานที่ใกล้นี้ย่อมถูกคาดเดาเอา เพราะในประโยคนี้มิได้แสดงไว้อย่างชัดเจน แต่เนื่องจากคอกวัวอยู่บนฝั่งซึ่งชิดกับแม่น้ำคงคา สิ่งนี้จึงเป็นการแสดงว่าคอกวัวอยู่ใกล้แม่น้ำคงคา]

เวสยิโก นาม ยตถ อัญญตถาภาวเวสเน เทสนตราวจเจทเวสเน वा आहारप्रिकृष्ये।

การคาดเดาอาหาระโดยเนื่องด้วยการไม่เป็นไปในที่อื่น หรือโดยเนื่องด้วยการแยกจากสถานที่อื่น มีอยู่ในสถานที่ใด สถานที่นั้นชื่อว่า เวสยิกาหาระ

ตं ยถา อากาเส สกฺกฺหา ปกฺขนฺทฺหติ, ภูมึสุ มนุสฺสา จรฺนติ, ชเลสุ มจฺฉา, ปาเทสุ ปติโต, ปาปสฺมี รมติ มโน, ปสนฺโน พุทฺธสฺสเน, ปญฺฉาย สาธุ, วินเย นิปุโณ, มาตริ สาธุ, ปิตริ นิปุโณ อิจฺจาที.

ตั้งอุทาหรณ์ว่า

อากาเส สกฺกฺหา ปกฺขนฺทฺหติ	(นกย่อมนบินไปในอากาศ)
ภูมึสุ มนุสฺสา จรฺนติ	(มนุษย์เที่ยวไปบนพื้นดิน)
ชเลสุ มจฺฉา	(ปลาอยู่ในน้ำ)
ปาเทสุ ปติโต	(หมอบแล้วแทบเท้าทั้งสอง)
ปาปสฺมี รมติ มโน	(จิตยินดีในบาป)
ปสนฺโน พุทฺธสฺสเน	(เลื่อมใสแล้วในพระพุทธานุชาสนา)
ปญฺฉาย สาธุ	(เป็นผู้ดีในปัญญา)
วินเย นิปุโณ	(เป็นผู้ฉลาดในพระวินัย)
มาตริ สาธุ	(เป็นผู้ดีในมารดา)
ปิตริ นิปุโณ	(เป็นผู้ดีในบิดา)

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[อาหาระชนิดนี้เป็นอาหาระที่สิ่งต่างๆ ดำเนินไปเป็นปกติ อาหาระประเภทนี้ครอบคลุมตัวอย่างต่างๆ กว้างขวางกว่าอาหาระประเภทอื่นๆ อาหาระประเภทใดถ้าไม่สามารถจัดอยู่ใน ๓ อย่างข้างต้นก็ให้จัดไว้ในประเภทนี้ ในอุทาหรณ์ ๓ อย่างแรก คือ อากาเส, ภูมึสุ และ ชเลสุ ชื่อว่า อัญญตถาภาวเวสยิกะ คือ เวสยิกาหาระซึ่งไม่เป็นไปในที่อื่น อุทาหรณ์ต่อมาทั้งหมด ชื่อว่า เทสนตราวจเจทเวสยิกะ คือ เวสยิกาหาระซึ่งแยกจากสถานที่อื่น

บทว่า นิปุโณ และ สาธุ เป็นบทนาม ส่วน วินเย และ มาตริ เป็นอาหาระที่ต้องสัมพันธ์กับกริยา จึงต้องเพิ่มบทกริยาเข้ามา คือ ภวติ แล้วสัมพันธ์พหุอาหาระทั้งสองเป็นอาหาระในปาฐเสสสะว่า ภวติ ดัง

ข้อความในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

ยตุถ ทิ กุริยาปทํ น สฺยติ, ตตุถ อตุถิ, ภาตติ สฺมพฺนโร.^{๗๐}

โดยแท้จริงแล้ว บทกริยาย่อมไม่ได้ยินในพากย์ใด ฟังสัมพันธ์พบว่า อตุถิ หรือ ภาติ ในพากย์นั้น

น ทิ กุริยารหิตํ วากฺยมตุถิ.^{๗๑}

โดยแท้จริงแล้ว ประโยคที่ปราศจากกริยาย่อมไม่มี]

สพฺโพปิ จายมาธาโร ปธานวเสน วา ปริกฺกิปฺตวเสน วา กุริยาย ปติภฺจฺสา ภาตติ โอกาโส-
เตว วุตฺโตติ เวทิตฺพฺโ.

อนึ่ง ฟังทราบวา อาหาระทั้งปวงนี้เป็นที่ตั้งแห่งกริยาโดยความเป็นประธาน หรือด้วยการคาดคะเน เพราะเหตุฉะนั้นจึงเรียกว่า โอกาสะ (ที่ตั้งแห่งกริยา)

[อาหาระต่างๆ ดังที่กล่าวมาแล้ว กล่าวโดยรวมแต่ละอย่างก็จัดเป็นโอกาสะทั้งสิ้น เพราะเป็นที่ตั้งของกริยาทั้งที่เป็นโดยตรง (โดยความเป็นประธาน) เช่น กณฺเฏ นิสิตฺติ ในที่นี้ กณฺเฏ เป็นอาหาระโดยตรง หรือที่เป็นโดยอ้อม คือ โดยการคาดคะเนเอา เช่น คงฺคายํ โสโส วสติ ในที่นี้ คงฺคายํ เป็นอาหาระโดยการคาดคะเนเอา สรุปความว่า อาหาระสองอย่างแรกเป็นอาหาระโดยตรง ส่วนสองอย่างหลังเป็นอาหาระโดยอ้อม]

วุตฺตฺยเจตํ

“กุริยา กตฺตฺกมฺมานํ

ยตุถ โหติ ปติภฺจฺสิตา

โอกาโสติ ปวุตฺโต โส

จตุธา พฺยาปิกาทิโต.

พฺยาปิโก ติลชีราทิ

กณฺเฏ โอบฺสิเลสิโก

สามิปีโก ตฺย คงฺคาคทิ

อากาโส วิสโย มโต”ติ.

สมจริงดังคำกล่าววว่า

“กริยาของกัตตาและกรรม ตั้งอยู่แล้วในการกใด การกนั้น เรียกว่า โอกาสการก โอกาสการกนั้นมี ๔ อย่างโดยความเป็นพยาปิกาทิธาระ เป็นต้น

วัตถุมีงาและน้ำนม เป็นต้นชื่อว่า พยาปิกาทิธาระ เสือชื่อว่า โอบสิเลสิกาธาระ ส่วนแม่น้ำคงคา เป็นต้นชื่อว่า สามิปีกาธาระ อากาโสชื่อว่า เวสยิกาธาระ (วิสยาธาระ)”

“**ฉฺฉุจฺฉิ, สตฺตมฺมิ**”ติ จ อธิกาโร.

บทว่า **ฉฺฉุจฺฉิ** (ฉฺฉุจฺฉิวิภังคิ) และบทว่า **สตฺตมฺมิ** (สตฺตมฺมิวิภังคิ) เป็นศัพท์ตามมาในสูตรต่าง ๆ]

๓๒๑. สามิสฺสราริพติทายาทสฺกฺชิปติภูปฺสูตฺกฺสเลหิ จ.

เมื่อมีการประกอบด้วย สามิ ศัพท์, อิศฺสร ศัพท์, อธิปติ ศัพท์, ทายาท ศัพท์, สฺกฺชิ ศัพท์, ปติภู ศัพท์, ปฺสูต ศัพท์, กฺสเล ศัพท์ และศัพท์อื่นๆ ให้ลงฉฺฉุจฺฉิวิภังคิและสตฺตมฺมิวิภังคิ

โยเค ครั้นเมื่อการประกอบ **สามิสฺสราริพติทายาทสฺกฺชิปติภูปฺสูตฺกฺสเลหิ จ** ด้วยสามิ ศัพท์, อิศฺสร ศัพท์, อธิปติ ศัพท์, ทายาท ศัพท์, สฺกฺชิ ศัพท์, ปติภู ศัพท์, ปฺสูต ศัพท์ และ กฺสเล ศัพท์ ด้วย **สติ** มีอยู่ **ฉฺฉุจฺฉิ จ** อ.ฉฺฉุจฺฉิวิภังคิ ด้วย **สตฺตมฺมิ จ** อ.สตฺตมฺมิวิภังคิ ด้วย **โหติ** ย่อมลง ๒

สามิ อิศฺสร อธิปติ ทายาท สฺกฺชิ ปติภู ปฺสูต กฺสเลจฺเจเตหิ โยเค **ฉฺฉุจฺฉิวิภังคิ โหติ สตฺตมฺมิ จ.**

เมื่อมีการประกอบด้วยศัพท์เหล่านี้ คือ สามิ ศัพท์, อิศฺสร ศัพท์, อธิปติ ศัพท์, ทายาท ศัพท์, สฺกฺชิ ศัพท์, ปติภู ศัพท์, ปฺสูต ศัพท์ และ กฺสเล ศัพท์ ให้ลงฉฺฉุจฺฉิวิภังคิและสตฺตมฺมิวิภังคิ

อุภยตถํ วจนํ

สูตรนี้มีประโยชน์ในการลงวิภังคิทั้งสอง

[ท่านกล่าวสูตรนี้เพื่อให้ลงฉฺฉุจฺฉิวิภังคิและสตฺตมฺมิวิภังคิได้ทั้งสองหมวดในที่ประกอบกับ สามิ ศัพท์ เป็นต้น มิฉะนั้นแล้วก็ต้องลงฉฺฉุจฺฉิวิภังคิอย่างเดียวด้วยสูตรว่า สามิสฺมี ฉฺฉุจฺฉิ เพราะ ฉฺฉุจฺฉิ ศัพท์ตามมาสูตรนี้ได้โดยตรง แม้คัมภีร์ภิกษุาก็กล่าววว่า

ฉฺฉุจฺฉิยาเยว ปตฺติยา ปกฺเข สตฺตมฺมิวิธานตถํ วจนํ^{๗๒}

เมื่อฉฺฉุจฺฉิวิภังคิอย่างเดียวมาถึงแล้ว สูตรนี้มีประโยชน์เพื่อลงสตฺตมฺมิวิภังคิในฝ่ายอื่น]

ควํ สามิ, โคสุ สามิ, ควํ อิศฺสโร, โคสุ อิศฺสโร, ควํ อธิปติ, โคสุ อธิปติ, ควํ ทายาโท, โคสุ ทายาโท, ควํ สฺกฺชิ, โคสุ สฺกฺชิ, ควํ ปติภู, โคสุ ปติภู, ควํ ปฺสูโต, โคสุ ปฺสูโต, ควํ กฺสโล, โคสุ กฺสโล.

เช่น

ควํ สามิ หรือ โคสุ สามิ (เจ้าของว)

ควํ อีสฺสโร หรือ โคสุ อีสฺสโร	(เจ้าของวัว)
ควํ อธิปติ หรือ โคสุ อธิปติ	(เจ้าของวัว)
ควํ ทายาทो หรือ โคสุ ทายาทो	(ทายาท[ผู้รับมรดก]วัว)
ควํ สกฺขิ หรือ โคสุ สกฺขิ	(พยานผู้เห็นวัว)
ควํ ปติภู หรือ โคสุ ปติภู	(ผู้ค้ำประกันวัว)
ควํ ปสุโต หรือ โคสุ ปสุโต	(ผู้คลอดแล้วในวัว)
ควํ กุสโล หรือ โคสุ กุสโล	(ผู้เชี่ยวชาญเรื่องวัว)

[คำว่า ปสุต คือ ผู้คลอดแล้ว บางฉบับมีรูปเป็น ปสุโต แปลว่า “ผู้สั่งสมแล้ว” แต่รูปนี้ไม่สมควร เพราะสันสกฤตมีรูปเป็น ปรสฺตุ ซึ่งตรงกับคำบาลีว่า ปฺรสฺตุ ดังคัมภีร์ลิตธานตเกมมที่อธิบายว่า

ปฺรสฺตุ คาโว เอวานุภวิตุํ ชาโตตยตฺเถ.^{๗๓}

ผู้คลอดแล้ว หมายความว่า ผู้เกิดแล้วเพื่อบริโภควัวนั่นเอง]

การประกอบรูปศัพท์ คำ

ศัพท์เดิมเป็น โค

ลง นั ฌัฏฐิวัดติ พหูพจน์ในที่ประกอบด้วย สามิ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “สามิสฺสรธาธิปติทายาทสกฺขิ-
ปติภูปฺรสฺตุกฺสเลหิ จ”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมฺสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

แปลง นั เป็น อํ และแปลง โอ ของ โค เป็น อว ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตโต นมํ ปติมหาสุตเต
จ สมาส”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมฺสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น ควํ

[คัมภีร์กัจจายนสูตรตตถะ (สูตร ๖๑๐) กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจยะคือ รวบรวม
ศัพท์ว่า आयत्त, निपुण และ सारु เป็นต้น เช่น

ควํ आयत्तो (เจ้าของวัว)

โคสุ อายุตุโต	(เจ้าของวัว)
คว นิปุโณ	(ผู้เชี่ยวชาญเรื่องวัว)
โคสุ นิปุโณ	(ผู้เชี่ยวชาญเรื่องวัว)
คว สาธุ	(ผู้เลี้ยงวัวดี)
โคสุ สาธุ	(ผู้เลี้ยงวัวดี)

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์สุดตนิเทศก็กล่าวว่า เอกปทมิท (สูตรนี้มีบทเดียว) แม้ในคัมภีร์โมคคัลลาน-
 ปัญจิกา (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๓๕) ก็กล่าวถึงสูตรนี้โดยไม่มี จ ศัพท์ แต่ปรุรูปสิทธิปกรณ์ฉบับสิงหลบางฉบับ
 มี จ ศัพท์ และคัมภีร์พยาขยาก็อธิบายว่า ทวิปทมิท (สูตรนี้มี ๒ บท) คัมภีร์ก็จายนสุดตตถคณฐิเห็นว่า
 จ ศัพท์ในสูตรนี้ควรทำหน้าที่วาจาสิทธิฐฐะเหมือนในสูตรว่า สุยา จ]

๓๒๒. นิทธารณ จ.

เมื่อปรากฏอรรถนิทธารณะและอื่นๆ ลงบัญญัติวิภัตติและสัตตมีวิภัตติ

นิทธารณ จ ครั้นเมื่ออรรถนิทธารณะ ด้วย *คฺมฺยมาเน* อันท่านรู้อยู่ *ฉฺญจฺ* จ อ.บัญญัติวิภัตติ ด้วย *สฺตฺตมี* จ อ.สัตตมีวิภัตติ ด้วย *โหติ* ย่อมลง ๒

นี่หริตฺวา ธารณํ นิทธารณํ ชาติ คุณ กิริยา นามะหิ สมุทฺยโต เอกเทศสฺส ปุถกฺกรณํ
การแยกออก[จากหมู่]แล้วทรงไว้ ชื่อว่า นิทธารณะ หมายถึง การแยกของส่วนหนึ่ง
จากหมู่ตามชาติ คุณสมบัติ กิริยา และชื่อ

[คำว่า นิทธารณ สำเร็จรูปมาจาก นิ บทหน้า + ทร ธาตุ (ธารณ = ทรงไว้) + เณ ปัจจัย + ยุ
ปัจจัย อุปสรรคคือ นิ ใช้ในความหมายว่า นี่หริตฺวา (นำออก, ถอนออก) หมายถึง แยกส่วนหนึ่งออกจาก
หมู่ ๔ อย่าง คือ ชาติ คุณสมบัติ กิริยา และชื่อ

คัมภีร์พาลาวดารอธิบายลักษณะของนิทธารณะว่า

ยํ หิ ชาติ คุณ กิริยา-

นามะหิ สมุทฺยโต

ปุถกฺกรณํเมตสฺส

ตํ นิทธารณํมฺพฺรจฺ.

“โดยแท้จริงแล้ว การกระทำโดยแยกสิ่งนั้นออกจากหมู่ด้วยชาติ คุณสมบัติ กิริยา
และชื่อ ท่านเรียกว่า นิทธารณะ”]

ตฺสฺมี นิทธารณตฺเถ คฺมฺยมาเน ตโต สมุทฺยวาจิลิงคฺมฺหา ฉฺญจฺวิภัตติ โหติ สฺตฺตมี จ.

เมื่อปรากฏอรรถนิทธารณะนั้น ให้ลงบัญญัติวิภัตติหรือสัตตมีวิภัตติท้ายนามศัพท์ที่
แสดงหมู่นั้น

มนุสฺसानํ ขตฺติโย สุรตโม, มนุสฺเสสฺสุ ขตฺติโย สุรตโม, กณฺหา คาวินฺนํ สมฺปนฺนชรีรตฺมา,
กณฺหาคาวีสฺสุ สมฺปนฺนชรีรตฺมา, อทฺธิกานํ ธาวนฺโต สีมฺตโม, อทฺธิเกสฺสุ ธาวนฺโต สีมฺตโม, อายสฺมา
อานนฺโท อรหฺตํ อญฺญตโร อโหสิ, อรหฺนฺเตสฺสุ วา อิจฺจาทิ.

เช่น

มนุสฺसानํ ขตฺติโย สุรตโม หรือ มนุสฺเสสฺสุ ขตฺติโย สุรตโม (ในบรรดามนุษย์ทั้งหลาย
กษัตริย์เป็นผู้อำณาญาที่สุด)

กณฺหา คาวินฺ สมฺปนฺนชรีตมา หรือ กณฺหา คาวิสฺ สมฺปนฺนชรีตมา (ในบรรดาแม่โค
ทั้งหลาย แม่โคดำมีน้ำนมหวานที่สุด)

อทุทิกานํ ชาวนฺโต สีมฺตโม หรือ อทุทิกเสฺฐ ชาวนฺโต สีมฺตโม (ในบรรดาคนเดินทาง
ทั้งหลาย ผู้ที่วิ่งไปเป็นผู้ไปเร็วที่สุด)

อายุสฺมา อานนฺโท อรหฺโต อณฺตโร อโหสิ หรือว่า อายุสฺมา อานนฺโท อรหฺนฺเตสฺ
อณฺตโร อโหสิ (ในบรรดาพระอรหันต์ทั้งหลาย ท่านพระอานนทก็เป็นพระอรหันต์ผู้หนึ่ง)
พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

การประกอบรูปศัพท์ มนุสฺसानํ

ศัพท์เดิมเป็น มนุสฺส

ลง นํ ฌณฺฐีวิภัติ พหูพจน์เมื่อปรากฏอรรถนิตยารณะด้วยสูตรว่า “นิตยารณํ จ”

ในเพราะ นํ วิภัติ ทิฆะ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สุนฺหิสฺ จ”

สำเร็จรูปเป็น มนุสฺसानํ

[ในประโยคแรก ท่านกล่าวไว้อย่างนี้เพราะในสมัยก่อนกษัตริย์ต้องนำทัพออกรบด้วยตนเอง

ในประโยคที่ ๒ คำว่า สมฺปนฺน มีอรรถ ๓ อย่างดังปรากฏในคัมภีร์อภิธานปิปปิกา (คาถา ๔๕)
ว่า “บริบูรณ์, หวาน และเพียบพร้อม” ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า “หวาน” ดังปทฺฐุปสิทฺธิฎฺฐีกาอธิบายว่า มจฺจ-
ชรีตมา (มีน้ำนมหวานที่สุด)

ส่วนประโยคสุดท้ายเป็นแบบอย่างที่นิยมใช้ในพระบาลี ในกรณีทีกล่าวถึงบุคคลใดบุคคลหนึ่งได้
บรรลุลหรรณเป็นพระอรหันต์

ตามวृตติของสูตรนี้ ท่านกล่าวถึงนิตยารณะ ๔ ประเภท คือ

๑. ชาตินิตยารณะ การแยกชาติออกแสดง เช่น มนุสฺसानํ ชตฺติโย สุรตโม บทว่า ชตฺติโย
เป็นชาติ
๒. คุณนิตยารณะ การแยกคุณสมบัติออกแสดง เช่น กณฺหา คาวินฺ สมฺปนฺนชรีตมา บทว่า
กณฺหา เป็นคุณสมบัติ
๓. กิริยานิตยารณะ การแยกกิริยาออกแสดง เช่น อทุทิกานํ ชาวนฺโต สีมฺตโม บทว่า ชาวนฺโต
เป็นกิริยา

๔. นามนิทธารณะ การแยกชื่อออกแสดง เช่น อายสฺมา อานนุโท อรหโต อญฺตโร บทว่า อานนุโท เป็นชื่อ

คัมภีร์กัจจายนสูตรัตถะ (สูตร ๖๑๑) ได้แสดงนิทธารณะ ๖ ประเภทโดยเพิ่มอีก ๒ ประเภท คือ

๑. ทัพพนิทธารณะ การแยกทัพพะออกแสดง เช่น โยธานํ โยเธสุ วา วมฺมิโก สุตฺตโม (ในบรรดานักรบทั้งหลาย นักรบผู้สวมเกราะเป็นผู้กล้าหาญที่สุด) บทว่า วมฺมิโก เป็นทัพพะ

๒. สังขยานิทธารณะ การแยกจำนวนออกแสดง เช่น ภิกฺขุณฺโณ ภิกฺขุสฺสุ วา เทวํ ตโย สมฺมณฺณิตฺตพฺพา (ในบรรดาภิกษุทั้งหลาย ภิกษุสองหรือสามรูปพึงสมมุติ) บทว่า เทวํ ตโย เป็นจำนวน มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์นั้นว่า

ชาติยา คุณฺกริยาหิ

ทพฺพนาเมหิ สงฺขยยา

สมฺมุหโต'วาวสฺส

นิทฺธารณํ ฉธา ภเว.^{๗๕}

“การแยกส่วนหนึ่งจากหมู่แสดง มี ๖ ประเภทโดยชาติ คุณสมบัติ กิริยา ทัพพะ ชื่อ และจำนวน”

พึงสังเกตว่าการลงวิภัตติในลักษณะนี้ มักใช้เป็นพหูพจน์ แต่ในบางที่เอกพจน์ก็ใช้ได้โดยเฉพาะ คำที่เป็นสมุหนาม เช่น

อธิปติปจฺเจย สหชาตาทิปติ นาม.^{๗๖}

ในบรรดาอธิปติปัจจัย ชื่อว่า สหชาตาทิปติ คือ)

ปหิเน อุตฺตจฺจกุกฺกุจฺเจติ นิทฺธารणेณ ภูมมฺ.^{๗๗}

คำว่า ปหิเน อุตฺตจฺจกุกฺกุจฺเจ ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถนิทธารณะ

จเปตฺวา ปน ภาชนวิกิตี อญฺยสมฺมิปิ กปฺปิยโลหภณฺเฑ อญฺชนิ, อญฺชนิสลากา, กณฺณมฺลหฺรณิ, สฺสูจิ, ปณฺณสฺสูจิ, ขุทฺทโก, ปิปลฺลโก, ขุทฺทกํ อารกณฺณกํ, กุญฺจิกา, ตาฬิ, กตฺตรยญฺจิจิ, เวธโก, นตฺถุทานํ, ภินฺทิวาโล, โลหฺกุญฺโฆ, โลหฺกุญฺญิ, โลหฺคฺุโพ, โลหฺปิณฺฑิ, โลหฺจกฺกิลิกํ, อญฺญมฺปิ วิปฺปกตฺโลหภณฺฑํ ภาชนียํ.^{๗๘}

ส่วนในบรรดาของโลหะที่เป็นกัปปิยะอื่น ยกเว้นภาชนะกาวาวเสี่ย ขวดยาตา แห่งปายยาตา ไม้ค้ำกู่ เข็ม เหล็กจาร มีดน้อย กรรไกร เหล็กขนาดเล็ก เหล็กหมาด กุญแจ ลูกदान ไม้เท้า เหล็กเจาะ กล้องยานัตถ์ สุวาน รวงโลหะ แผ่นโลหะ แ่งโลหะ ก้อนโลหะ ลูกล้อโลหะ สิ่งของโลหะที่ทำค้างไว้อย่างอื่น เป็นของควรแจกกันได้

คัมภีร์กัจจายนสูตรัตถะ (สูตร ๖๑๑) อธิบายว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจยยะ คือ

รวบรวมการลงสัจตมีวิภัติในอรรถปฐมา ดังอุทาหรณ์ว่า

อิทฺมฺปิสุส โหติ สีลฺสฺมี.^{๗๘}

แม้ข้อนี้ก็เป็นที่ลของภิกษุหนึ่ง

บทว่า สีลฺสฺมี ลงสัจตมีวิภัติในอรรถปฐมา จัดเป็นวิเสสกัตตา (วิกตีกัตตา) ที่ใช้คู่กับสามัญญ-
กัตตา (ปกตีกัตตา) คือ อิทํ สีลํ]

๓๒๓. อนาถเร จ.

เมื่อปรากฏอนาถกรรียา ให้ลงฉฺญฐีวิภตฺติและสत्ตตมวีภตฺติ

อนาถเร ครั้นเมื่ออนาถ คมฺยมาเน อันท่านรู้้อยุ ฉฺญฐี จ อ.ฉฺญฐีวิภตฺติ ด้วย สตฺตมวี จ
อ.สत्ตตมวีภตฺติ ด้วย โหติ ย่อมลง ๒

[คัมภีร์กัจจายนสฺตตตฺถะ (สูตร ๖๑๒) กล่าวว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุภตฺตนะ คือ ดึงบทว่า ฉฺญฐี และ
สตฺตมวี มาไว้ในสูตรนี้

คัมภีร์นิตฺสสัยบางฉบับแปลสูตรนี้ว่า “ลงฉฺญฐีวิภตฺติหรือสत्ตตมวีภตฺติในอรธอนาถ” ส่วนคำแปล
สูตรข้างต้นเป็นการแปลตามมติของปทฺรปสฺถิธิปกรณฺ์ เพราะท่านถือว่าในประโยคเช่นนี้ กิริยาคุมพากย์ที่
แสดงควมไม่มีเยื่อใยนั้นเป็นอนาถกรรียา ส่วนกิริยาแทรกนั้นไม่ใช่ ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปาณินิ (อภฺยยะ ๒
ปาทะ ๓ สูตร ๓๘) ตามนัยนี้ควรเติมคำว่า คมฺยมาเน เข้ามาในสูตร]

อนาถเร คมฺยมาเน ภาววตา ลิงฺคฺมฺหา ฉฺญฐีวิภตฺติ โหติ สตฺตมวี จ.

เมื่ออนาถปรากฏอยู่ ให้ลงฉฺญฐีวิภตฺติหรือสत्ตตมวีภตฺติท้ายนามศัพท์ซึ่งมีกิริยาที่
ไม่ถูกเอื้อเพื่อ]

[คำว่า อนาถ มีรูปวิเคราะห์ว่า อาทรณฺ์ อาทโร, น อาทโร อนาทโร (การไม่เอื้อเพื่อ, การไม่มี
เยื่อใย ชื่อว่า อนาถ) ปทฺรปสฺถิธิฎฺฐีกาได้อธิบายคำนี้ว่า

กิเมเตนาติ อวมณฺณนา อนาทโร.^{๘๐}

การดูหมิ่นโดยดำริว่าจะมีประโยชน์อะไรกับบุคคลนี้ ชื่อว่า อนาถ

ในคำว่า ภาววตา ซึ่งมาจาก ภาววณฺตุ คำว่า ภาว หมายถึง กิริยาที่ไม่ถูกเอื้อเพื่อ มีรูปวิเคราะห์
ว่า ภาวโ อตฺสส อตฺถิติ ภาววา (ภาววณฺตุ คือ มีกิริยาที่ไม่ถูกเอื้อเพื่อ)]

อกามกานํ มาตาปิตูนํ รุทฺหนฺตานํ ปพฺพชฺชิ, มาตาปิตูสฺสุ รุทฺหนฺเตสฺสุ ปพฺพชฺชิ.

อาโกฏฺยณฺโตะ โส เนติ

สิวิราชสฺส เปกฺขโต

มจฺจุ คจฺจติ อาทาย

เปกฺขมาเน มหาชเน.

เช่น

อกามกานํ มาตาปิตูนํ รุทฺหนฺตานํ ปพฺพชฺชิ หรือ มาตาปิตูสฺสุ รุทฺหนฺเตสฺสุ ปพฺพชฺชิ (เมื่อ

มารดาและบิดาผู้ไม่ปรารถนาจักให้บวชรำให้อยู่ บุตรได้บวชแล้ว)

อาโกภฺยนฺโต โส เนติ

สิวิราชสฺส เปกฺขโต

มจฺจุ คจฺฉติ อาทาย

เปกฺขมาเน มหาชเน.

“เมื่อพระราชแห่งแคว้นสิพีแลดูอยู่ ชูชกนั้นโบายดีอยู่ นำกุมารทั้งสอง
ไป เมื่อมหาชนแลดูอยู่ มัจจุราชได้ฉุดคร่ามหาชนไป”

การประกอบรูปศัพท์ มาตาปิตุ

ศัพท์เดิมเป็น มาตาปิตุ

ลง น วิภัตติเมื่อปรากฏอรรถนทานด้วยสูตรว่า “อนาทเร จ”

ในเพราะ น วิภัตติ ทีฆะ อุ เป็น อุ ด้วยสูตรว่า “สุนฺหิสฺ จ”

สำเร็จรูปเป็น มาตาปิตุ

[คำว่า ปพฺพชฺ เป็นอนาทกริยา คือ กริยาที่ไม่เอื้อเพื่อต่อกริยาแทรกที่ปรากฏอยู่ในที่นี้มารดา
บิดารำให้อยู่ บุตรก็ออกบวชโดยไม่มีเอื้อใย ด้วยเหตุนี้ รุทฺหนฺตานํ จึงมิใช่อนาทกริยา แต่เรียกว่า อนาทกริ-
กริยา (กริยาที่ไม่ถูกเอื้อเพื่อ) ในวุตติจึงไม่กล่าวว่า “ลงฉฺฉวิภัตติและสัจตมวิภัตติในอรรถนทาน” แต่กล่าวว่า
“เมื่อปรากฏอรรถนทานกริยา ให้ลงฉฺฉวิภัตติและสัจตมวิภัตติ”

ประโยชน์นทานนี้มีข้อความ ๔ ประการ คือ

๑. อนาทวันตะ	มีกริยาไม่เอื้อเพื่อ	=	ปุตุโต
๒. อนาทกริยา	กริยาไม่เอื้อเพื่อ	=	ปพฺพชฺ
๓. อนาทกริยวันตะ	มีกริยาไม่ถูกเอื้อเพื่อ	=	มาตาปิตุ
๔. อนาทกริยกริยา	กริยาไม่ถูกเอื้อเพื่อ	=	รุทฺหนฺตานํ

ประโยชน์นทานมีใจความ ๒ อย่างโดยย่อ คือ อนาท และอนาทกริยะ อนาทแบ่งออกเป็นอนาท-
วันตะ (ซึ่งเป็นกัตตาหรือกรรม) และอนาทกริยา ส่วนอนาทกริยะก็แบ่งออกเป็นอนาทกริยวันตะ (ซึ่งเป็นกัตตา
หรือกรรม) และอนาทกริยกริยา มีสัมพันธว่า

-บทว่า มาตาปิตุ อนาทกริยวันตกัตตา ใน รุทฺหนฺตานํ ๕

-บทว่า รุทฺหนฺตานํ อนาทกริยกริยา ๕

-บทว่า อกามกานํ ตฺลยาริกรณวิเสสนะของ มาตาปิตุ ๕

-ปฐุเสสสะว่า ปุตุโต อนาทรวันตักตตา ใน ปพพชช ๗

-บทว่า ปพพชช อนาทรกรรยา ๗

ท่านให้ลงวิภตติท้ายนามศัพท์ที่มีกรรยาไม่ถูกเอื้อเพื่อ คือ มาตาปิตูนํ ส่วนคำว่า รุหนุตานํ เกี่ยวเนื่องกับ มาตาปิตูนํ โดยเป็นอนาทรกรรยา จึงลงวิภตติท้าย รุหนุตานํ ได้เช่นกัน เหมือนเมื่อไถนาไปแล้ว น้ำย่อยไหลตามรอยคราดไปเอง ดังข้อความว่า

ปรานมฺหิ คหิตมฺหิ

อปรานมฺปิ คยฺหติ.^{๕๑}

“เมื่อถือเอาข้อความที่เป็นประธาน แม้ข้อความที่คล้อยตามก็ย่อมถูกถือเอาได้”

ปรานมฺปปรานนฺสุ

ปรานนฺ คหิตํ สติ

คหิตํ อปรานมฺปิ

นงฺคฺลานุกํ ยถา.^{๕๒}

“ในบรรดาข้อความที่เป็นประธานและข้อความที่คล้อยตาม เมื่อถือเอาข้อความที่เป็นประธานแล้ว แม้ข้อความที่ไม่เป็นประธานก็ย่อมจะถูกถือเอาด้วย เหมือนน้ำที่ไหลไปตาม[รอย]ไถ”

การกล่าวถึงกรรยาที่ไม่มีเยื่อใยในสูตรนี้ ท่านกล่าวตามมติของสันสกฤต แต่ในพระบาลีพบอุทาหรณ์ที่ไม่มีเยื่อใยเช่นกัน ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาว่า

ตสฺส ปสฺสนุตสฺเสวติ อนาทรํ สามิวจฺนํ ตสฺมึ ปสฺสนุตเตยฺวาติ อตฺถโถ.^{๕๓}

คำว่า ตสฺส ปสฺสนุตสฺเสว (เมื่อเขาดูอยู่นั่นเอง) ลงนํฎฐีวิภตติเมื่อปรากฏานาทร หมายความว่า เมื่อเขาดูอยู่นั้นแหละ

อุยฺยานคตสฺสชาติ อุยฺยานกัพนตฺถํ อุยฺยานํ คตสฺส. อนาทรํ หิ อิทํ สามิวจฺนํ.^{๕๔}

คำว่า อุยฺยานคตสฺส (เมื่อไปสู่อุทยาน) มีความหมายว่า เมื่อไปสู่อุทยานเพื่อการละเล่นในอุทยาน โดยแท้จริงแล้ว บทนี้ลงนํฎฐีวิภตติเมื่อปรากฏานาทร

ตามสาธกข้างต้น จะเห็นได้ว่าอนาทรมีวิธีใช้เหมือนกับลักษณะซึ่งเป็นเครื่องกำหนดกรรยาอื่น โดยปราศจากความไม่เคารพ ตามนัยนี้จัดว่าเป็นรูปพินาม

๓๒๔. กัมมกรณนิมิตตตฤส สตตมวี.

ลงสัจตมวีภัตติในอรรถกรรรม กรณะ และนิมิตตะ

สตตมวี อ.สัจตมวีภัตติ โหติ ย่อมลง กัมมกรณนิมิตตตฤส ในอรรถกรรรม กรณะ และ
นิมิตตะท. ๙

กัมม กรณ นิมิตตตฤสเจเตสวตฤส ลิงคฺมหา สตตมวีภัตติ โหติ.

ลงสัจตมวีภัตติทำยนามศัพท์ในอรรถทั้งหลายเหล่านี้คือ กรรรม กรณะ และนิมิตตะ

กมฺมตฤ- ภิกฺขุสฺ อภิวาเทฺนฺติ, มุทฺธนิ จุมฺพิตฺวา, ปุริสฺสฺส พาทาสฺ คเหตฺวา.

ลงสัจตมวีภัตติในอรรถกรรรม เช่น

ภิกฺขุสฺ อภิวาเทฺนฺติ (ย่อมไหว้ภิกษุทั้งหลาย)

มุทฺธนิ จุมฺพิตฺวา (จุมพิตศรัษะแล้ว)

ปุริสฺสฺส พาทาสฺ คเหตฺวา (จับแขนของบุรุษ)

การประกอบรูปศัพท์ ภิกฺขุสฺ

ศัพท์เดิมเป็น ภิกฺขุ

ลง สฺ สัจตมวีภัตติ พหุพจน์ในอรรถกรรรมด้วยสูตรว่า “กัมมกรณนิมิตตตฤส สตตมวี”

ในเพราะ สฺ วิภัตติ ทีฆะ อฺ เป็น อฺ ด้วยสูตรว่า “สุนฺหิสฺ จ”

สำเร็จรูปเป็น ภิกฺขุสฺ

กรณตฤ- หตฺถสฺ ปิณฺฑาย จรฺนฺติ, ปตฺเตสฺ ปิณฺฑาย จรฺนฺติ, ปเถสฺ คจฺฉนฺติ, โสปี มํ
อนุสาเสยฺย สมฺปฏฺิจฺฉามิ มตฺถเก.

ลงสัจตมวีภัตติในอรรถกรณะ เช่น

หตฺถสฺ ปิณฺฑาย จรฺนฺติ (ย่อมเที่ยวไปเพื่อบิณฑบาตด้วยมือ)

ปตฺเตสฺ ปิณฺฑาย จรฺนฺติ (ย่อมเที่ยวไปเพื่อบิณฑบาตด้วยบาตร)

ปเถสฺ คจฺฉนฺติ (ย่อมไปด้วยหนทาง)

โสปี มํ อนุสาเสยฺย สมฺปฏฺิจฺฉามิ มตฺถเก (แม้เด็กเจ็ดขวบนั้นพึงสั่งสอนเรา เราจะ
รับด้วยเศียรเกล้า)

[ปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายเพิ่มเติมว่า การลงสัตตมณีวิภัตติในอรรถกรรมและภระณะนี้ ปราภฎใ้เฉพาะที่เท่านั้น ไม่มีใ้ทั่วไปเหมือนในอรรถนินิตตะ ตามปฐาสาสูตราว่า ตทนุปรโรเรน ซึ่งติดตามครอบคลุมข้อความทั้งหมดในคัมภีร์]

นินิตตตฤ- ทิปิ จมเมสุ หณเต, กุณชโร ทนุเตสุ หณเต, อณุมตเตสุ วชเชสุ ภย-
ทสสาวี, สมปชานมุสาวาทะ ปาจิตติยั. มุสาวาทนินิตต มุสาวาทปจจยاتي อตฤ.

ลงสัตตมณีวิภัตติในอรรถนินิตตะ เช่น

ทิปิ จมเมสุ หณเต (เสื่อเหลืองยอมถูกฆ่าในเพราะหนึ่ง)

กุณชโร ทนุเตสุ หณเต (ช้างยอมถูกฆ่าในเพราะงา)

อณุมตเตสุ วชเชสุ ภยทสสาวี (ผู้เห็นภัยในเพราะโทษอันมีประมาณน้อย)

สมปชานมุสาวาทะ ปาจิตติยั (เป็นปาจิตติยัในเพราะกล่าวคำเท็จโดยรู้อยู่)

ความหมายก็คือ มีสาเหตุเพราะกล่าวเท็จ กล่าวคือ มีการกล่าวเท็จเป็นปัจจัย

“สัจตมวี”ติ อธิกาโร.

บทว่า สัจตมวี (ลงสัจตมวีภัตติ) เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่าง ๆ]

๓๒๕. สมปทานे จ.

ลงสัจตมวีภัตติในอรรถสัมปทานและอื่นๆ

สัจตมวี อ.สัจตมวีภัตติ โหติ ย่อมลง สมปทานे จ ในอรรถสัมปทาน ด้วย ๗

สมปทานตเถ จ ลิงคฺมหา สัจตมวีภัตติ โหติ.

ลงสัจตมวีภัตติทำยนามศัพท์ในอรรถสัมปทานด้วย

[คัมภีร์สุตตนิเทศ (สูตร ๓๑๑) กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจจะยะ คือ รวบรวมการลงสัจตมวีภัตติในอรรถกัณฑ์ มีอุทาหรณ์ว่า มณิมฺหิ ปสฺส นิมฺมิตฺ (จงดูสมบัติที่แก้วมณีเนรมิตไว้) บทว่า มณิมฺหิ ลงสัจตมวีภัตติในอรรถกัณฑ์ มีความหมายเหมือนคำว่า มณินา]

สัสมะ ทินฺนํ มหปผลํ, สัสมะ โคตมิ เทหิ, สัสมะ เต ทินฺเน อหฺมฺเจว ปุชฺชิตุ ภาวิสฺสามิ สัสมะ จ.

เช่น

สัสมะ ทินฺนํ มหปผลํ (ทานอันบุคคลถวายแล้วแต่พระสงฆ์ย่อมมีผลมาก)

สัสมะ โคตมิ เทหิ (ดูกรโคตมิ ขอเธอจงถวายแต่พระสงฆ์)

สัสมะ เต ทินฺเน อหฺมฺเจว ปุชฺชิตุ ภาวิสฺสามิ สัสมะ จ (เมื่อเธอถวายจีวรคู่หนึ่งแต่พระสงฆ์แล้ว เราและพระสงฆ์จักเป็นผู้อันเธอบูชาแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ สัสมะ

ศัพท์เดิมเป็น สัสม

ลง สมิ สัจตมวีภัตติ เอกพจน์ในอรรถสัมปทาน ด้วยสูตรว่า “สมปทานे จ”

แปลง สมิ วิภัตติเป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สฺมาสมินฺ วา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมฺโหจิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลไปมาเทสฺปจฺยาทิมฺหิ สรโลเป तु ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ยุตุเต”

สำเร็จรูปเป็น สัมเ

[การลงสัตตมวิภคตติในอรรถสัมปทานด้วยสูตรนี้ ปรากฏใช้ในที่ประกอบด้วย ทา ธาตุเท่านั้น เพราะ
ทา ธาตุเป็นธาตุที่มองหาลัมปทาน จะเห็นได้ว่าคำว่า ทินฺนํ, เทหิ, ทินฺเน และ ทตฺวาน ในอุทาหรณ์ข้างต้น
นั้นประกอบด้วย ทา ธาตุ ดังปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายว่า

ททาติโยเค เอวายํ “ตทฺนุปรโรธนา”ติ วจนโต.^{๔๕}

สูตรนี้ย่อปรากฏในที่ประกอบด้วย ทา ธาตุเท่านั้น เพราะมีสูตรกล่าวว่า ตทฺนุปรโรธนา]

ยา ปลาลมยํ มลํ

นารี ทตฺวาน เจติเย

อลตฺถ กณฺจนมยํ

มลํ โปชฌนฺติกณฺจ สว.

“หญิงใดได้พวงมาลัยอันสำเร็จแล้วจากทอง เพราะถวายพวงมาลัยซึ่ง
ทำด้วยฟางแก่พระเจดีย์ หญิงนั้นได้พวงมาลัยคือโพชฌงค์อีกด้วย”

[คาถานี้ไม่พบในพระบาลีและอรรถกถา คาดว่านำมาจากคัมภีร์รสวาหิณีซึ่งเป็นวรรณกรรมสิงหล
ที่กล่าวถึงเรื่องราวของผู้ทำกรรมดีหรือกรรมชั่วแล้วได้รับผลกรรมตามสมควร (คัมภีร์รสวาหิณียังไม่มีพิมพ์
เป็นอักษรไทย แต่มีฉบับแปลไทยโดย รท.แสง มนวิฑูร)]

๓๒๖. ปญจมยตเถ จ.

ลงสัจตตมีวิภัติในอรรถบัญญัติอีกด้วย

สัจตตมี อ.สัจตตมีวิภัติ โหติ ย่อมลง ปญจมยตเถ จ ในอรรถของบัญญัติ อีกด้วย ๗

ปญจมยตเถ จ ลิงคมาหา สัจตตมีวิภัติ โหติ.

ลงสัจตตมีวิภัติทำยนามศัพท์ในอรรถของบัญญัติอีกด้วย

[คัมภีร์กัจจายนสูตรตตเถ (สูตร ๖๑๙) กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่สัมปินทนะ แต่ท่านมิได้แสดงอุทาหรณ์ไว้ตามกฎไวยากรณ์ทั่วไป อรรถสัมปินทนะ คือ อรรถที่รวบรวมหน้าที่ ๒ อย่างในสูตรเดียว เหมือนสูตรว่า โลปญเจตตมาโร ส่วนอรรถอุตตสมุจยะ คือ อรรถที่รวบรวมหน้าที่อย่างอื่นที่ท่านมิได้กล่าวไว้ในสูตร แต่ในอรรถถาและฎีกา ท่านจะใช้สัมปินทนะและสมุจยะเหมือนกัน ไม่แยกกันเหมือนในคัมภีร์ไวยากรณ์ ด้วยเหตุนี้ อรรถสัมปินทนะที่ท่านกล่าวถึงจึงเป็นอุตตสมุจยะ คือ รวบรวมข้อความที่กล่าวไว้แล้วในสูตรก่อนซึ่งเป็นการลงสัจตตมีวิภัติในอรรถสัมปทาน อรรถอุตตสมุจยะนี้ก็คืออรรถอเพกขานั่นเอง (ดู สูตร ๒๘๑)]

กทลีสู คเช รกฺขนฺติ.

เช่น

กทลีสู คเช รกฺขนฺติ (ย่อมป้องกันโฆลงข้างจากต้นกล้วย)

การประกอบรูปศัพท์ กทลีสู

ศัพท์เดิมเป็น กทลี

ลง สู สัจตตมีวิภัติ พหูพจน์ในอรรถบัญญัติด้วยสูตรว่า “ปญจมยตเถ จ”

สำเร็จรูปเป็น กทลีสู

[ปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายว่า การลงสัจตตมีวิภัติด้วยสูตรนี้มีใช้ในที่ประกอบด้วยอรรถว่า “ป้องกัน, รักษา” จะเห็นได้ว่าคำว่า รกฺขนฺติ ในประโยคข้างต้นส่งผลให้ กทลีสู ลงสัจตตมีวิภัติในอรรถบัญญัติข้อความกล่าวไว้ว่า

รกฺขนฺตโยเค จาย.^{๘๖}

อนึ่ง สูตรนี้ย่อมปรากฏในการประกอบกับอรรถว่า รักษา]

๓๒๗. กาลภาเวสุ จ.

ลงสัจตตมีวิภัตติในอรรถกาลและกิริยาอีกด้วย

สัจตตมี อ.สัจตตมีวิภัตติ โหติ ย่อมลง กาลภาเวสุ จ ในอรรถกาลและกิริยาท. อีกด้วย ๙

[คัมภีร์ก็กระจายนสัจตตตเถ (สูตร ๖๒๘) กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่สัมปิตนนะ ซึ่งมีลักษณะเหมือนกับบัญญัติสมุจยะดังที่กล่าวมาแล้วในสูตร ๓๒๖]

กาโล นาม นิเมส ขณ ลย มุหุตต ปุพฺพหยาทิโก.

ระยะเวลาที่มีชั่วกระพริบตาหนึ่ง ขณะหนึ่ง ครู่หนึ่ง พักหนึ่ง หรือช่วงเช้า เป็นต้น
ชื่อว่า กาล

[คำว่า กาล หมายถึง ระยะเวลาตั้งแต่ระยะที่น้อยที่สุดเริ่มไปจากการกระพริบตาเป็นต้นไปจนถึงช่วงเช้าเป็นต้น]

ภาโว นาม กิริยา.

กิริยาอาการชื่อว่า ภาวะ

[คำว่า ภาว หมายถึง กิริยา มีรูปวิเคราะห์ว่า ภาวนฺ ภาโว (ภาวะ คือ ความมี, ความเป็น)
หมายถึง กิริยาที่เกิดขึ้นนั่นเอง]

สา เจตถ กุริยนนฺตรูปลกฺขณาว อธิปฺเปตา.

อนึ่ง กิริยานั้นในสูตรนี้ ท่านประสงค์ให้เป็นเครื่องกำหนดหมายกิริยาอื่น

[กิริยาที่ลงสัจตตมีวิภัตติด้วยสูตรนี้ มิใช่กิริยาคุณพากย์ในประโยค แต่เป็นประโยคแทรกที่กำหนดว่า ประธานทำอะไรในขณะนั้น]

ตสมฺมิ กาลตเถ จ ภาวลกฺขณเณ ภาวตเถ จ ลิงคฺมฺหา สัจตตมีวิภตฺติ โหติ.

ลงสัจตตมีวิภัตติท้ายนามศัพท์ในอรรถกาล และในอรรถกิริยาซึ่งเป็นเครื่องกำหนดหมายกิริยาอาการ[ของประธาน]นั้น

กาล- ปุพฺพณฺหสมเย คโต, สายณฺหสมเย อาคโต, อกาล วสฺสติ ตสฺส, กาล ตสฺส น
 วสฺสติ, มุสฺสมาสฺมา ทิสฺสุ มาเสสุ เวสาขมาโส, อโต สตสฺหสฺสมฺหิ กปฺเป อฺปฺปชฺช จกฺขฺมา.

ลงสัจตมิมิวัตติในอรรถกาล เช่น

ปุพฺพณฺหสมเย คโต (ไปแล้วในเวลาเช้า)

สายณฺหสมเย อาคโต (มาแล้วในเวลาเย็น)

อกาล วสฺสติ ตสฺส กาล ตสฺส น วสฺสติ (ฝนตกในเวลามิใช่ฤดูฝน[ในแคว้นแคว้น]
 ของพระราชานั้น ไม่ตกในเวลาที่เป็นฤดูฝน[ในแคว้นแคว้น]ของพระราชานั้น)

มุสฺสมาสฺมา ทิสฺสุ มาเสสุ เวสาขมาโส (เดือนเวสาขะมีอยู่ในเวลาสามเดือนหลังจาก
 เดือนมุสฺสะ)

อโต สตสฺหสฺสมฺหิ กปฺเป อฺปฺปชฺช จกฺขฺมา (พระพุทธเจ้าผู้มีจักขุทรงอุบัติในแสนกัณฑ์
 นับจากกัณฑ์นี้)

การประกอบรูปศัพท์ ปุพฺพณฺหสมเย

ศัพท์เดิมเป็น ปุพฺพณฺหสมเย

ลง สมี สัจตมิมิวัตติ เอกพจน์ในอรรถกาล ด้วยสูตรว่า “กาลภาเวสุ จ”

แปลง สมี วัตติเป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สมาสมินฺ วา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมฺสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น ปุพฺพณฺหสมเย

ภาเวนภาวลกฺขณ- ภิกฺขุสฺสเมสุ โภชียมาเนสุ คโต, ภูตฺเตสุ อาคโต, โคสุ ทฺยฺหมานาสุ
 คโต, ทฺยฺธาสุ อาคโต, ชายมาเน โช สาริปฺุตฺต โพรสิตฺเต อยํ ทสฺสสฺสสิโลกธาตุ สกฺกมฺปิ สมฺปกฺมฺปิ
 สมฺปเวริ.

ปาสานา สกฺขรา เจว

กจฺลา ชาณฺณกฺกฺกา

สพฺเพ มคฺคา วิวชฺเชนฺติ

คจฺจนฺเต โลกนายนเก.

อิมสฺมี สติ อิทํ โหติ อิจฺจาติ.

ลงสัตตมีวัฏติในเครื่องกำหนดกิริยา[ที่ไม่ปรากฏ]ด้วยกิริยา[ที่ปรากฏ]

เช่น

ภิกขุสฺเมสุ โภชียมาเนสุ คโต (เมื่อภิกษุสงฆ์อันเขาถวายให้ฉันอยู่ บวชไปแล้ว)

ภุตุเตสุ อาคโต (เมื่อพระภิกษุอันเขาถวายฉันแล้ว บวชกลับมาแล้ว)

โคสุ ทฺยหมานาสุ คโต (เมื่อแม่โคถูกรีดนมอยู่ บวชไปแล้ว)

ทฺุทฺธาสุ อาคโต (เมื่อแม่โคถูกรีดนมเสร็จแล้ว บวชกลับมาแล้ว)

ชายมานเ โข สาริปุตฺต โพรสิตเต อยฺ ทสสหสฺสิโลกธาตุ สงฺกมฺปิ สมฺปกมฺปิ สมฺปเวริ
(ดูกรสาริปุตฺร เมื่อพระโพธิสัตว์บังเกิด หมิ่นโลกธาตุนี้ได้หวั่นไหวสั่นสะเทือนแล้ว)

ปาสาณา สกฺขรา เจว

กจลา ชาณุกณฺฎกา

สพฺเพ มคฺคา วิวชฺเชนฺติ

คจฺจนฺเต โลกนายเก.

“ครั้นเมื่อพระโลกนายกเสด็จไป ก้อนหิน ก้อนกรวด กระเบื้อง ต่อ และ
หนาม ทั้งปวงปราศนาการไปจากหนทาง”

อิมฺสฺมี สติ อิทํ โหติ (เมื่อมีเหตุอย่างนี้ ผลก็มีอย่างนี้)

ฟังทราบอย่างนี้เป็นต้น

[คำว่า ภาเวนภาวลกฺขณ เป็นอรูปธรรม จึ่งใช้ติดกันได้ ฉบับสิงหลและฉบับฉฺฐุสังคายนามี
รูปติดกันเป็นอรูปธรรมเช่นนี้

ในประโยคแรกมีกิริยาสองอย่าง คือ กิริยาที่ภิกษุสงฆ์ได้รับการประเคนให้ฉันภัตตาหาร และกิริยา
ไปของบวช กิริยาไปของบวชนั้นถูกกำหนดไว้ด้วยกิริยาที่ภิกษุสงฆ์ได้รับการประเคนให้ฉันภัตตาหารกล่าว
คือ เขาไปในขณะที่ภิกษุสงฆ์ฉันภัตตาหารอยู่ มิได้ไปในขณะที่ภิกษุสงฆ์ยังไม่ฉันภัตตาหารหรือฉันภัตตาหาร
เสร็จแล้ว แม้ในประโยคหลัง คือ ภิกขุสฺเมสุ ก็ติดตามมาจากประโยคหน้า มีความหมายว่า บวชกลับมาแล้วใน
ขณะที่ภิกษุสงฆ์ฉันภัตตาหารเสร็จแล้ว ดังนั้น บทว่า โภชียมาเนสุ และ ภุตุเตสุ จึงเรียกว่า ลักษณะกิริยา คือ
กิริยาเป็นเครื่องกำหนด ส่วนบทว่า คโต และ อาคโต เรียกว่า ลักษณะกิริยา คือ กิริยาที่ถูกกำหนดประโยคแทรก
ที่มีลักษณะกิริยาเช่นนี้ มีองค์ประกอบ ๔ อย่าง คือ

๑. ลักษณะกิริยา คือ โภชียมาเนสุ

๒. ลักษณะวันตะ คือ ภิกขุสฺเมสุ

๓. ลักษณะกริยา คือ คโต

๔. ลักษณะวันตะ คือ บุริโส

การลงสัจตมิมิวัคคิตามกฎของสูตรนี้ ให้ลงท้ายลักษณะกริยา คือ โภชียมานิสฺ เป็นต้น และยังลงท้ายลักษณะวันตะคือ ภิกขุสฺแซสฺ ได้ โดยคล้ายตามลักษณะกริยานั้น เหมือนน้ำที่ไหลไปตามรอยไถฉะนั้น มีสัมพันธ์อย่างนี้ว่า

-บพว่า โคสุ ลักษณะวันตฺวุตตกัมมะเน ทฺยฺหฺมานาสฺ ฯ

-บพว่า ทฺยฺหฺมานาสฺ กิตฺกักริยาจากที่เป็นลักษณะซึ่งกล่าวถึงกรรมนั้น ฯ

-บพว่า ทฺยฺหฺมานาสฺ ลักษณะกริยาใน คโต ฯ

-บพว่า คโต ลักษณะกริยา ฯ

-บพว่า บุริโส ลักษณะวันตฺวุตตกัตตาใน คโต ฯ

-บพว่า คโต กิตฺกักริยาจากที่เป็นลักษณะซึ่งกล่าวถึงกัตตานั้น

ในประโยคว่า ชายมานะ เป็นต้น คัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า สงฺกมฺปิ คือ ไหวทางทิศตะวันออก และทิศตะวันตก สมฺปกมฺปิ คือ ไหวทางทิศเหนือและทิศใต้ สมฺปเวริ คือ ไหวทางตรงกลางและมุมสุด]

๓๒๘. อุปาธยาริกิสฺสรวจเน.

เมื่อมีการแสดงความหมายว่า เพิ่มอีก หรือมีผู้เป็นใหญ่ ให้ลงสัตตมวีภัตติในที่ประกอบกับ
อุป หรือ อธิ

อธิกิสฺสรวจเน ครั้นเมื่อการกล่าวซึ่งอรรถอธิกะและอรรถอิสฺสระ *คฺมุยมาเน* อันท่านรู้ยู่
สัตตมวี อ.สัตตมวีภัตติ โหติ ย่อมลง โยเค ในที่ประกอบ อุปาธิ = อุปาธิหิ ด้วย อุป ศัพท์ และ อธิ
ศัพท์ท. ๗

[บทว่า อุปาธยาริกิสฺสรวจเน ตัดบทเป็น อุป + อธิ + อธิก + อธิสฺสรวจเน บทว่า อุปาธิ มาจาก
ศัพท์เดิมว่า อุปาธิหิ ลบ หิ วิภัตติเพื่อให้คำสะสลาย ดังฎีกาของปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่

หิสฺสทโท ลุตฺตนิทฺทิจฺจเติ เวทิตฺพโ. ^{๘๗}

หิ ศัพท์พึงทราบว่าเป็นบทที่ท่านแสดงไว้ด้วยการลบไป]

ทวิปทมฺหิ.

สูตรนี้มีสองบท

[ข้อความนี้แสดงว่าท่านผู้แต่งมีความเห็นแย้งกับคัมภีร์นยาสะ กล่าวคือ นยาสะกล่าวว่าสูตรนี้มีบท
เดียว โดย อุปาธิ เชื่อมสมาสกับ อธิกิสฺสรวจเน แต่คัมภีร์นี้เห็นว่า อุปาธิ เป็นบทลุตฺตนิทฺทิจฺจเติลบ หิ วิภัตติไป
จึงกล่าวว่ามีสองบท]

อธิกตฺเถ อธิสฺสรวจเถ จ วตฺตมาเนหิ อุปฺอธิจฺเจเตห โยเค อธิกิสฺสรวจเน คฺมุยมาเน
ลิจฺคฺมฺหา สตฺตมวีภัตติ โหติ.

เมื่อปรากฏการแสดงความหมายว่า เพิ่มอีก หรือมีผู้เหนือกว่า ให้ลงสัตตมวีภัตติ
ท้ายนามศัพท์ในที่ประกอบด้วยอุปสรรคทั้งสองนี้คือ อุป และ อธิ ซึ่งเป็นไปในอรรถว่า เพิ่มอีก
และอรรถว่า มีผู้เหนือกว่า

อธิกวจเน- อุป ขาริยฺ โทโณ. ขาริยา โทโณ อธิโกติ อตฺโธ. อุป นิคุเช กหาปณฺ อธิ
เทเวสุ พุทฺโธ. สมฺมุติอุปฺปตฺติวิสุทฺธิเทวสงฺขาเตหิ ติวฺเรหิปี เทเวหิ สพฺพณฺณ พุทฺโธ อธิโกติ อตฺโธ.

ลงสัตตมวีภัตติในที่แสดงอรรถว่า เพิ่มอีก เช่น

อุป ขาริย โทโณ (หนึ่งทะนานเกินกว่าหนึ่งสาแหรก) ความหมายก็คือ หนึ่งทะนานเกินกว่าหนึ่งสาแหรก

อุป นิคุเข กหาปณิ (หนึ่งกหาปณะเกินกว่าหนึ่งนิคุเข) [๑ นิคุเขกับ ๑ กหาปณะ]

อธิ เทเวสุ พุฑุโธ (พระพุทธเจ้าประเสริฐกว่าเทพทั้งหลาย) ความหมายก็คือ พระพุทธเจ้าผู้เป็นสัพพัญญูนั้นเทียว ประเสริฐกว่าเทพทั้งสามจำพวก ที่เรียกว่า สมมุติเทพ อุปัตติเทพและวิสุทธิเทพ

[คำว่า โทณ (ทะนาน) และ ขาริ (สาแหรก) เป็นปริมาณการตวงที่นิยมใช้ในสมัยก่อน โดยสาแหรกเป็นมาตรฐานมากกว่าทะนาน ในที่นี้หมายถึง ๑ สาแหรกกับอีก ๑ ทะนาน

ในอุทาหรณ์ว่า อุป ขาริย โทโณ ศัพท์ว่า อุป ใช้ในความหมายว่า อธิกะ (เพิ่มอีก) จึงลงสัจธรรมวิภังคิในอรรถบัญญัติท้าย ขาริ ศัพท์เป็นรูปว่า ขาริย ดังนั้น ในประโยคต่อมา ท่านจึงอธิบาย อุป เป็น อธิโก และอธิบาย ขาริย เป็น ขาริยา เพื่อแสดงอรรถของ อุป ในที่นี้ และแสดงว่าลงสัจธรรมวิภังคิในอรรถบัญญัติดังกล่าว

การประกอบรูปศัพท์ ขาริย

ศัพท์เดิมเป็น ขาริ

ลง สมิ สัจธรรมวิภังคิในที่ประกอบกับ อุป อุปสรรคด้วยสูตรว่า “อุปฺยาธิกิสฺสรวจเน”

ให้ อี ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตฺถิขยา โป”

ในเพราะ สมิ วิภังคิ รัสสะ อี เป็น อี ด้วยสูตรว่า “อโฆ รสฺสเมกวจนโยสุวปี จ”

แปลง สมิ วิภังคิท้าย ป เป็น ย ด้วยสูตรว่า “ขปโต สมิ ย วา”

สำเร็จรูปเป็น ขาริย]

อิสฺสรวจเน- อธิ พุรฺหมทฺเต ปญฺจาลา. พุรฺหมทฺตีสฺสรา ปญฺจาลาติ อตฺโถ.

ลงสัจธรรมวิภังคิในที่แสดงความหมายว่า มีผู้เหนือกว่า (บริวาร) เช่น

อธิ พุรฺหมทฺเต ปญฺจาลา (ชาวบัญญัติจะเป็นบริวารของพระเจ้าพรหมทัต)

ความหมายก็คือ ชาวบัญญัติมีพระเจ้าพรหมทัตเป็นนาย)

[ตามปกติ อิสฺสร ศัพท์มักแปลว่า เป็นใหญ่, เหนือกว่า แต่ในที่นี้แปลว่า “มีผู้เหนือกว่า” โดยมี

รูปวิเคราะห์เป็นพหูพจน์หิสมาสา ว่า อีสฺสโร อสฺส อตฺถิติ อีสฺสโร (อีสฺสระ คือ มีผู้เหนือกว่า) หมายถึง บรรณานุกรม มตินี้กล่าวไว้ในปทรุปสิทธิปกรณ์ ส่วนคัมภีร์นยาสะแสดงว่า อีสฺสร ศัพท์ในสูตรนี้มีอรรถ ๒ อย่าง คือ “เหนือกว่า” หรือ “มีผู้เหนือกว่า” แล้วแสดงความหมายของอรรถทั้งสองตามวृตติของกัจจายนไวยากรณ์ว่า

-อิธิ ปญฺจาลลสุ พุรฺหมตฺโต (พระเจ้าพรหมทัตเป็นนายของชาวปัญจาลละ)

-อิธิ พุรฺหมตฺเต ปญฺจาลลา (ชาวปัญจาลละเป็นบรรณานุกรมของพระเจ้าพรหมทัต)]

๓๒๙. มณฑิตุสสุกเกสุ ตติยา จ.

เมื่อปรากฏอรรถว่า ผ่องใส และอรรถว่า พยายาม ให้ลงตติยวิภังคิและสัจธรรมวิภังคิ

มณฑิตุสสุกเกสุ ครั้นเมื่ออรรถมณฑิตะและอุสสุกกะท. *คฺมฺยมาเนสุ* อันท่านรู้อยู่ ตติยา

จ อ.ตติยวิภังคิ ด้วย *สตุตฺตมึ* จ อ.สัจธรรมวิภังคิ ด้วย *โหติ* ย่อมลง ๒

[คัมภีร์กัจจายนสังเขป (สูตร ๖๒๒) กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุภาคเฉพาะ คือ ตั้งบทว่า สตุตฺตมึ มาไว้ในสูตรนี้]

มณฑิต อุสสุกเกอิจเจเตสวตเถสุ คฺมฺยมาเนสุ ลิงฺคฺมฺหา ตติยวิภังคิ โหติ สตุตฺตมึ จ.

เมื่อปรากฏอรรถเหล่านี้คือ ผ่องใส และ พยายาม ให้ลงตติยวิภังคิและสัจธรรมวิภังคิ
ท้ายนามศัพท์

[ในประโยคจุดดัดนี้มีกิริยาคุมพากย์คือ โหติ ซึ่งเป็นเอกพจน์ แม้ว่าบทประธานจะมี ๒ บท คือ ตติยวิภังคิ และ สตุตฺตมึ เมื่อมี จ ศัพท์ประกอบรวมก็สามารถใช้เป็นเอกพจน์และพหูพจน์ได้ทั้งสองอย่าง โดยส่วนใหญ่มักใช้เป็นพหูพจน์ เช่น

[พหูพจน์] เถโร จ ทโร จ ปิณฑาย จรฺนฺติ (พระเถระและภิกษุหนุ่มเที่ยวบิณฑบาต)

[เอกพจน์] เถโร จ ทโร จ ปิณฑาย จรฺติ (พระเถระและภิกษุหนุ่มเที่ยวบิณฑบาต)

การใช้บทกริยาเป็นเอกพจน์ ท่านเรียกว่า จยาสิตสังขยา คือ จำนวนที่อาศัยกลุ่ม โดยถือว่าเป็นกลุ่มหนึ่งจึงใช้เป็นเอกพจน์ได้ ส่วนการใช้บทกริยาเป็นพหูพจน์ ท่านเรียกว่า อังคาสิตสังขยา คือ จำนวนที่อาศัยส่วนหนึ่งๆ จึงใช้เป็นพหูพจน์เพราะถือว่าเป็นอย่างละส่วนกัน]

มณฑิตสทฺโท ปเนตฺถ ปสนฺนตฺถวาจโก.

อนึ่ง ศัพท์ว่า มณฑิต (ใส) ในสูตรนี้แสดงความหมายว่า ผ่องใส

อุสสุกเกสทฺโท สอิหฺตฺเถ.

ศัพท์ว่า อุสสุก (พยายาม) มีความหมายว่า พยายามกระทำ

ฉาเนน ปสนฺโน, ฉาณสฺมิ ปสนฺโน, ฉาเนน อุสสุโก, ฉาณสฺมิ อุสสุโก สปรุโส.

เช่น

ฉาณน ปสนโน	(สัตบุรุษผู้ฟังใสด้วยญาณ)
ฉาณสมิ ปสนโน	(สัตบุรุษผู้ฟังใสในญาณ)
ฉาณน อุตฺตโก	(สัตบุรุษผู้มีความเพียรด้วยญาณ)
ฉาณสมิ อุตฺตโก สบฺบุริโส	(สัตบุรุษผู้มีความเพียรในญาณ)

การประกอบรูปศัพท์ ฉาณน

ศัพท์เดิมเป็น ฉาณ

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์เมื่อปรากฏอรรถว่า ฟ่องใส ด้วยสูตรว่า “มณฺฑิตุสฺสุกฺเกสฺส ตติยา จ”

แปลลง นา ท้าย อ การันต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า “อโถ เนน”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโรจิตมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สโรไปมาเทสปลจยาทิมฺหิ สโรเป ตฺ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น ฉาณน

[เมื่อค้นถรจนจารย์ได้แสดงเรื่องการกทั้ง ๖ ประเภทแล้ว บัดนี้ จะประมวลการกเหล่านั้นเป็นหมวดๆ ไป จึงกล่าวคาถาสรูปดังนี้ว่า]

การกั ฉพฺพิธํ สณฺณา

วสา ฉพฺพีสตีวิธํ

ปเภทา สตุตธา กมฺมํ

กตฺตา ปณฺจวิโร ภเว.

กรณํ ทฺวิธํ โหติ

สมฺปทานํ ติธา มตํ

อปาทานํ ปณฺจวิธํ

อาธาโร ตฺ จตุพฺพิโร.

“การกมี ๖ อย่างโดยจำแนกตามชื่อ มี ๒๖ อย่างตามประเภท กรรมมี ๗ อย่าง กัตตามี ๕ อย่าง กรณะมี ๒ อย่าง สัมปทานมี ๓ อย่าง อปาทาน มี ๕ อย่าง อาธาระมี ๔ อย่าง”

[การกมี ๖ โดยชื่อ คือ กัตตุการก กรรมการก กรณการก สัมปทานการก อปาทานการก และโอกาสการก

การกมี ๒๖ โดยประเภท คือ

-กรรม ๗ = นิพพัตตเนยกรรม วิกรณีกรรม ปาปณียกรรม กถิตกรรม อกถิตกรรม อภีหิต-
กรรม และอนภีหิตกรรม

-กัตตา ๕ = สุทธกัตตา เหตุกัตตา กรรมกัตตา อภีหิตกัตตา และอนภีหิตกัตตา

-ภระ ๒ = อัชฌัตติกภระ และพาหิรภระ

-สัมปทาน ๓ = อนิวารณสัมปทาน อัชฌเมสนสัมปทาน และอนุมติสัมปทาน

-อุปาทาน ๕ = นิททิฏฐวิสยอุปาทาน อุปาตติวิสยอุปาทาน อนุเมยยวิสยอุปาทาน จลอุปาทาน

และอจลอุปาทาน

-อาธาระ ๔ = พยาปิการธาระ โอปสิเลสิการธาระ สามปีการธาระ และเวสยิกการธาระ]

วิภัติโย ปน ปจจตุตตวจนาทิวเสน อฏฐวิธา ภวนุติ.

ส่วนวิภัติมี ๘ หมวดด้วยประเภทแห่งวิภัติอันมีปัจจัดตะเป็นต้น

ยถา-

“ปจจตุตตมฺปโยคญจ

กรณํ สมฺปทานิยํ

นิสฺสกกํ สามิวจนํ

ภุมฺมมาลปน’มฏฐมนุ”ติ.

สมจริงตั้งคํากล่าวไว้ในคัมภีร์มหาสิริวิภัติว่า

“ปัจจัดตะ อุปโยคะ ภระ สัมปทานะ นิสสั๊กะ สามิวจนะ ภุมมะ และ
อาลปนะเป็นที่ ๘”

[ชื่อวิภัติที่ท่านกล่าวไว้ในนามกัณฑ์และการกัณฑ์อันได้แก่ ปฐมา ทุตติยา เป็นต้น เป็นชื่อที่
ไวยากรณ์สันสกฤตนิยมใช้เท่านั้น แต่ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาเรียกว่า ปจจตุต แทน ปฐมา เรียกว่า อุปโยค
แทน ทุตติยา เป็นต้น กล่าวคือ

ปฐมา = ปจจตุต

ทุตติยา = อุปโยค

ตติยา = ภระ

จตุตถิ = สมฺปทาน

ปญจมี = นิสฺสกก

ณญจี = สามิวจน

สตุตมี = ภูมม

อาลปน = อาลปน

ในคาถาข้างต้น ปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายว่า คำว่า สมุทานิย มาจาก สมุทาน ศัพท์ + ญย ปัจจัย
 ในนียุตตตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า สมุทานเ นียตุตฺ สมุทานิยฺ (สัมปทานิยะ คือ วิภคิตที่ประกอบแล้ว
 ในอรรถสัมปทาน) อีกนัยหนึ่ง ลง ญย ปัจจัยในอรรถสกตฺ ตามนัยนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า สมุทานเฆ
 สมุทานิยฺ (สัมปทานิยะ คือ สัมปทานนันทะ) ท่านลงสกตปัจจัยในคำนี้เพื่อให้ครบ ๘ พยางค์]

อติ ปทรูปสิทธิยํ การกณโฑ ตติโย.

จบการกัณฑ์ที่ ๓ ในปทรูปสิทธิปกรณ์

ภาคผนวก

หลักการสัมพันธ์

สัมพันธ์ คือ ความเกี่ยวเนื่องระหว่างบทหนึ่งกับอีกบทหนึ่ง เหมือนความสัมพันธ์ในครอบครัวโดยความเป็นบุตรและบิดาเป็นต้น เช่นประโยคว่า ปุริโส คจฺฉติ (บุรุษไปอยู่) บทว่า ปุริโส เป็นวุตตกัตตาของ คจฺฉติ ส่วน คจฺฉติ เป็นกริยาของวุตตกัตตานั้น (สนามหลวงใช้ สย-กัตตา แทน วุตตกัตตา และสัมพันธ์ คจฺฉติ เป็นอาชยาตบท กัตตฺวาจก)

ความเข้าใจในสัมพันธ์มีความสำคัญมาก เพราะเข้าใจเนื้อหาความในพากย์อย่างชัดเจน ดังคำพังเพยพม่ากล่าวว่า “ไม่รู้ฤดูกาล อย่าเป็นหมอยา ไม่รู้สัมพันธ์ อย่าจับตำรา”

คำว่า “ไม่รู้ฤดูกาล อย่าเป็นหมอยา” หมายความว่า ในสมัยก่อนที่พม่ามีกษัตริย์ปกครองประเทศ หมอยาต้องรอบรู้ด้วยยาสมุนไพรที่คล้อยตามฤดูกาล และต้องรู้จักโรคที่เกิดตามฤดูกาลอีกด้วย เมื่อหมอยาไปรักษานางสนมกำนัลซึ่งมีผ้ามาหนักไว้ เขาไม่อาจเห็นรูปร่างหน้าตา และไม่อาจตรวจร่างกายของคนไข้ได้ เพียงแต่ฟังเสียงพูดของคนไข้เท่านั้นแล้วจ่ายยาตามความเห็นสมควร จึงต้องรู้จักโรคและตัวยาที่เหมาะสมตามฤดูกาล

คำว่า “ไม่รู้สัมพันธ์ อย่าจับตำรา” หมายความว่า ถ้าไม่เข้าใจสัมพันธ์เป็นอย่างดีแล้ว ก็จะไม่เข้าใจตำราอย่างถ่องแท้ ผู้ไม่รู้สัมพันธ์จึงไม่ควรวินิจฉัยข้อความในคัมภีร์บาลี

ในที่นี้จะกล่าวถึงวิธีสัมพันธ์บทที่เรียกว่า ปทสัมพันธ์ ตามหลักสูตรบาลีใหญ่ ปทสัมพันธ์ ข้างต้นจำแนกออกเป็น ๘ กลุ่ม คือ

๑. วิธีสัมพันธ์ในปฐมาวิภักติ
๒. วิธีสัมพันธ์ในทุติยาวิภักติ
๓. วิธีสัมพันธ์ในตติยาวิภักติ
๔. วิธีสัมพันธ์ในจตุตถวิภักติ
๕. วิธีสัมพันธ์ในปัญจมีวิภักติ
๖. วิธีสัมพันธ์ในศกฺขวิภักติ

๗. วิธีสัมพันธในสัตตตมีวิภัตติ
๘. วิธีสัมพันธโดยทั่วไป

วิธีสัมพันธในปฐมวิภัตติ

๑. ลิงคัตถะ

เช่น ภิกขุโน ปตุโต (บาตรของภิกษุ)

ลิงคัตถะ แปลว่า “อรรถของนามศัพท์” สัมพันธประเภทนี้ใช้ในกรณีที่ เป็นวลีซึ่งไม่มี กิริยาคุณพากย์ จะเห็นได้ว่าในประโยคข้างต้นนั้นไม่มีกิริยาคุณพากย์ใดๆ จึงสัมพันธว่า “ภิกขุโน สามีสัมพันธะใน ปตุโต ๒ ปตุโต ลิงคัตถะ ๒”

ประโยคที่ประธานสัมพันธเป็นลิงคัตถะเช่นนี้ เรียกว่า ประโยคลิงคัตถะ มีใช้น้อยมากใน ภาษาบาลี

๒. ตุลยัตถะ-ลิงคัตถะ

เช่น เอโส เม สตุถา (บุคคลนี้เป็นครูของเรา), อหํ ภควา ราหุโล (ข้าแต่พระผู้มีพระภาค หม่อมฉันเป็นสามเณรราหุล)

คำว่า ตุลยัตถะ แปลว่า “มีอรรถเสมอกัน” ส่วนคำว่า ลิงคัตถะ แปลว่า “มีอรรถของนามศัพท์” จะเห็นได้ว่าในประโยคแรกบททั้งสองคือ เอโส และ สตุถา หมายถึงบุคคลคนเดียวกัน จึงมีอรรถเสมอกัน และมีอรรถแห่งนามศัพท์ จึงเป็นตุลยัตถะและลิงคัตถะทั้งสองอย่าง แต่เพื่อให้เรียกชื่อต่างกัน โบราณจารย์จึงบัญญัติให้เรียกบทที่ผู้พูดกล่าวก่อนว่า ตุลยัตถะ และเรียกบทที่กล่าวไว้ในภายหลังว่า ลิงคัตถะ ส่วนใหญ่บทตุลยัตถะมักประกอบไว้ก่อนบทลิงคัตถะ แต่ในบางแห่ง บทลิงคัตถะก็มีประกอบไว้ก่อนบทตุลยัตถะ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความเหมาะสมกับฐานะ

ประโยคข้างต้นสัมพันธว่า

“เอโส ตุลยัตถะใน สตุถา ๒ สตุถา ลิงคัตถะ ๒ (เม สามีสัมพันธใน สตุถา ๒ สตุถา สามีสัมพันธ ๒)”

การสัมพันธในลักษณะของตุลยัตถะ-ลิงคัตถะนี้ ไม่นิยมใช้ในสนามหลวงของไทย ตามกฎสนามหลวงจะเพิ่มกิริยาคุณพากย์ว่า โหติ หรือ ภวติ และสัมพันธเป็นสยงัตถา นอกจากนี้การ

สัมพันธ์ตามหลักบาลีใหญ่มีข้อพิเศษอีกอย่างหนึ่ง คือการสัมพันธ์ในลักษณะรับ-ส่ง หมายความว่า เมื่อสัมพันธ์บทใดบทหนึ่งว่าเกี่ยวข้องกับบทอื่นแล้วต้องสัมพันธ์บทอื่นที่เกี่ยวข้องกันนั้นอีก เช่น ในประโยคที่ว่า เอโส เม สตถา บทว่า เม เมื่อสัมพันธ์เป็นสามีสัมพันธ์ใน สตถา แล้วต้องสัมพันธ์ สตถา ว่าเป็นสามีสัมพันธ์ของ เม อีกครั้งหนึ่ง

๓. สยกัตตา

เช่น ปุริโส คจฺจติ (บุรุษไปอยู่)

คำว่า สยกัตตา แปลว่า “ผู้ทำกิจตัวเอง” มาจากศัพท์ว่า สยกตฺตา โดยลบนินคหิต ชื่อนี้ พบในคัมภีร์สุดถนเทศที่แต่งในราวพุทธศักราช ๑๙๐๐ ส่วนปทฺฐปฺลิตฺธิปกรณฺ์ใช้ชื่อว่า สฺยกตฺตา สยกัตตาคือบทประธานในประโยคกัตตฺวาจากนั้นเอง มีชื่อเรียกว่า วุตตกัตตา บ้าง อภิ- หิตกัตตา บ้าง ตัวอย่างข้างต้นพึงสัมพันธ์ว่า

“ปุริโส สยกัตตาโน คจฺจติ ๗ คจฺจติ อาชยตบถ กัตตฺวาจก ๗”

อีกนัยหนึ่งพึงสัมพันธ์ว่า “ปุริโส วุตตกัตตาที่ถูก ติ วิภตฺติโน คจฺจติ กล่าวถึง ๗ คจฺจติ อาชยตกิริยาวาจกที่กล่าวถึงกัตตานั้น”

ในการสัมพันธ์ข้างต้น คำว่า “ปุริโส วุตตกัตตาที่ถูก ติ วิภตฺติโน คจฺจติ กล่าวถึง” หมายความว่า บทอาชยตเป็นวาจกที่สามารถแสดงกัตตาหรือกรรมได้ แม้จะไม่ประกอบกัตตาหรือกรรมโดยตรง ผู้ฟังก็อนุมานรู้จากบทอาชยตได้ โดยสังเกตจากวิภตติอาชยต เช่น เมื่อพบว่า คำมี คจฺจสิ (ไปหมู่บ้าน) ก็รู้ได้ว่าผู้ไปคือมัธยมบุรุษ เอกพจน์อันได้แก่ ตฺวํ (ท่าน) ไม่ใช่คนอื่น วิภตติ คือ สิ ใน คจฺจสิ ที่เป็นตุมหโยคะ (ประกอบกับ ตุมห ศัพท์) แสดงบทกัตตาคือ ตฺวํ ได้ ในกรณีเดียวกันวิภตติที่เป็นอัมหโยคะ (ประกอบกับ อมฺห ศัพท์) ก็แสดงบทกัตตาคือ อหํ หรือ มยํ ได้ ส่วนวิภตติที่เป็นนามโยคะก็แสดงบทกัตตาที่เป็นนามศัพท์นอกเหนือไปจาก ตุมห และ อมฺห ศัพท์

๔. สามัญญ-วิเสสกัตตา

เช่น เอโส เม สตถา โหติ (บุคคลนี้เป็นครูของเรา)

สามัญญกัตตา คือ กัตตาทั่วไปไม่เจาะจง วิเสสกัตตา คือ กัตตาเจาะจง สัมพันธ์ประเภทนี้พบในประโยคซึ่งมีบทที่ลงปฐมาวิภตติ ๒ บท มีกิริยาคุมพากย์ที่เป็นกัตตฺวาจก โดยกล่าวถึงบุคคลสิ่งของที่มีได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมเหมือนกับวิภตติกัตตาซึ่งเปลี่ยนแปลงไปจากปกติกัตตา แต่มี

ความระบุงูจะจง ดังประโยคว่า เอโส เม สตถา บทว่า เอโส เป็นคำกลางๆ ที่กล่าวถึงบุคคลทั่วไป ส่วนบทว่า สตถา แสดงว่าบุคคลดังกล่าวเป็นคณพิเศษโดยความเป็นครู ดังนั้น จึงสัมพันธ์ประโยคข้างต้นว่า

“เอโส สามัญญกัตตาที่ถูกอาชยาดกิริยาวาจคือ ตี วิภตตีใน โหติ กล่าวถึง ๗ สตถา วิเสสกัตตาใน โหติ ๗ โหติ อาชยาดกิริยาวาจที่กล่าวถึงสามัญญกัตตาและวิเสสกัตตาเหล่านั้น๗”

ประโยคข้างต้นอาจสัมพันธ์โดยย่อว่า

“เอโส สามัญญกัตตาใน โหติ ๗ โหติ อาชยาดบท กัตตุวาจ ๗ สตถา วิเสสกัตตาใน โหติ ๗ (บทว่า เม สัมพันธ์เหมือนเดิม)”

ตามสนามหลวงไทย ประโยคที่มีบทประธาน ๒ บทและมีกิริยาคุมพากย์คือ โหติ หรือ ภวติ เหมือนคำว่า เอโส เม สตถา โหติ ให้สัมพันธ์เป็นปกติกัตตาและวิกติกัตตาทั้งหมด ความจริงควรสังเกตว่า กัตตามีลักษณะเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมหรือไม่ ถ้าไม่มีก็ควรสัมพันธ์เป็นสามัญญ-วิเสสกัตตา เช่น

ภิกขุ ภูตตาวี ปวาริตา ฆาติกุลานิ คนตุวา เอกจเจ ภูฏชีสุ. เอกจเจ ปิณฑปาตํ อาทาย อคมंसฺ. ^{๘๘}

ภิกษุทั้งหลายฉันภัตแล้วห้ามภัตเสีย ไปสู่ตระกูลแห่งญาติแล้ว บางรูปฉันอีกบางรูปรับเอาบิณฑบาตกลับไป

บทว่า ภิกขุ เป็นสามัญญกัตตา ส่วนบทว่า เอกจเจ ทั้งสองบทเป็นวิเสสกัตตา ดังนั้น จึงมีบทว่า คนตุวา เป็นบุพพกาลกิริยาของ ภูฏชีสุ และ อคมंसฺ

ภิกษุณีโย “ยาว พุราหมโณ อาคจจตี”ติ เสยฺยํ สนถริตฺวา เอกจจา นิสีทิสฺสุ. เอกจจา นิปชฺชิสฺสุ. ^{๘๙}

ภิกษุณีทั้งหลายดำริว่าจะรอนพราหมณ์กลับมา แล้วปูลาดที่นอน บางรูปหนึ่ง บางรูปนอน

เตน โข ปน สมเยน เทว ภิกขุ สัมมิเก วิหาเร อุปริเวหาสกุฎฐิยา เอโก เหฎฐจา วิหริติ, เอโก อุปริ. ^{๙๐}

ในสมัยนั้น ภิกษุสองรูป รูปหนึ่งอยู่ภายใต้ อีกรูปหนึ่งอยู่ข้างบนกุฎฐิที่มีสองชั้นใน

วิหารของสงฆ์

ตสส ตโย ปาสาทา โหนติ เอโก เหมนติโก, เอโก คิมหิโก, เอโก วสุสิโก.^{๕๑}

ยสกุลบุตรนั้นมีปราสาท ๓ หลัง หลังหนึ่งเป็นปราสาทฤดูหนาว หลังหนึ่งเป็นปราสาทฤดูร้อน หลังหนึ่งเป็นปราสาทฤดูฝน

การประกอบบทในลักษณะของสามัญญะและวิเสสะนั้นยังปรากฏในวิภัติอื่น ๆ อีกด้วย จึงมีสามัญญะ-วิเสสกรรม และสามัญญะ-วิเสสกรรม เป็นต้น ตามสมควร

๕. ปกติ-วิกติกัตตา

เช่น สามเณโร อุปสมฺปนฺโน โหติ (สามเณรเป็นผู้อุปสมบทแล้ว)

ปกติกัตตา คือ กัตตาเดิมที่ยังไม่เปลี่ยนแปลง ส่วนวิกติกัตตาคือกัตตาที่เปลี่ยนแปลงแล้ว บทว่า สามเณโร เป็นปกติกัตตาที่ยังไม่เปลี่ยนแปลง ส่วนบทว่า อุปสมฺปนฺโน เป็นวิกติกัตตาที่เปลี่ยนแปลงจากเพศของสามเณรเป็นเพศของภิกษุ ปกติกัตตาและวิกติกัตตาเหล่านี้ พบในประโยคที่ลงปฐมวิภัติ ๒ บท และมีกิริยาคุมพากย์ กัตตุวาก อาจสัมพันธ์โดยย่อว่า

“สามเณโร ปกติกัตตาใน โหติ ๗ โหติ อาชยาตบท กัตตุวาก ๗ อุปสมฺปนฺโน วิกติ-กัตตาใน โหติ ๗ ”

หรืออาจสัมพันธ์โดยพิสดารว่า

“สามเณโร ปกติวุตตกัตตาที่ถูกอาชยาตกิริยาวัจคือ ติ วิภัติใน โหติ กล่าวถึง ๗ อุปสมฺปนฺโน วิกติวุตตกัตตาใน โหติ ๗ โหติ อาชยาตกิริยาวัจที่กล่าวถึงปกติกัตตาและวิกติ-กัตตาเหล่านั้น”

ในปัจจุบันสนามหลวงนิยมสัมพันธ์ประเภทนี้เท่านั้น ในประโยคซึ่งลงปฐมวิภัติ ๒ บท แม้ว่าจะไม่มีกิริยาคุมพากย์ก็ให้ใส่ โหติ, ภาติ เข้ามาแล้วสัมพันธ์ตามลักษณะเช่นนี้ แต่ความจริงควรสัมพันธ์เป็นสามัญญกัตตาและวิเสสกัตตาได้บ้างตามฐานะ

ในบางประโยคที่เพิ่มกิริยาคุมพากย์ ประธานพึงสัมพันธ์เข้ากับกิริยาคุมพากย์ที่อนุমানรู้ได้โดยอ้อมซึ่งเรียกว่า คมฺยมาน (บทที่คาดคะเนได้) ดังข้อความฎีกาใหม่ของสี่ักขันธวรรคว่า

คมฺยมานาธิการโต

โลปโต เสสโต จาติ

จตุหิ การณหิปี

น กตฺถจิจิ รโว ยุตฺโต^{๕๒}

“ในที่บางแห่ง ศัพท์ย่อมไม่ถูกประกอบไว้ด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ คัมภยานะ (ศัพท์ที่ถูกคาดคะเน) อธิการะ (ศัพท์ที่ติดตามมา) โลปะ (ศัพท์ที่ถูกลบ) และ[ปาฐ]เสสะ (ศัพท์เพิ่ม)”

๖. วุตตกรรม

เช่น ปุริเสน คาโม คจฺฉียเต (หมู่บ้านอันบุรุษไป) ปุริเสน ตฺวํ ปหณฺณเส (ท่านถูกบุรุษหุบตี) ตยา อหํ อุกโกสีเย (ข้าพเจ้าถูกท่านด่า)

วุตตกรรม คือ กรรมที่แสดงไว้โดยอาชยาตวาจกหรือกิตก์วาจกด้วยการลงวิภัตติอาชยาต ในกรรมวาจกหรือลงกิตก์ปัจจัยในกรรมสาธนะ กรรมประเภทนี้เป็นประธานในประโยคที่เป็นกรรมวาจกเท่านั้น

อุทาหรณ์ข้างต้นพึงสัมพันธ์โดยย่อว่า

“ปุริเสน อนภิตกัตตาใน คาโม ๗ คาโม วุตตกัมมะใน คจฺฉียเต ๗ คจฺฉียเต อาชยาต-
บทกรรมวาจก ๗”

อีกนัยหนึ่งอาจสัมพันธ์อย่างพิสดารว่า

“ปุริเสน อวุตตกัตตาที่ไม่ถูก เต วิภัตติใน คจฺฉียเต กล่าวถึง ๗ คาโม วุตตกัมมะที่ถูก
เต วิภัตติใน คจฺฉียเต กล่าวถึง ๗ คจฺฉียเต อาชยาตกิริยาวาจกที่ไม่กล่าวถึงกัตตาและกล่าวถึง
กรรมนั้น ๗”

ความจริงการสัมพันธ์โดยย่อก็สั้นดี จำง่าย การสัมพันธ์โดยละเอียดจะจำยากกว่า ในประโยคข้างต้นนี้ บทว่า คจฺฉียเต ลง เต วิภัตติที่เป็นนามโยคะ จึงกล่าวถึงกรรมอันได้แก่ คาโม บทว่า คาโม จึงลงปฐมวิภัตติเพราะถูกอาชยาตวาจกกล่าวถึงแล้ว ไม่ต้องลงทุติยวิภัตติเพื่อแสดงกรรมอีก ส่วนบทว่า ปุริเสน ไม่ถูก เต วิภัตติกล่าวถึง จึงลงตติยวิภัตติในอรรถกัตตาด้วยสูตรว่า กตฺตริ จ เพื่อแสดงอรรถกัตตาให้ปรากฏ แม้ในอุทาหรณ์ต่อมาคือ ปุริเสน ตฺวํ ปหณฺณเส และ ตยา อหํ อุกโกสีเย ก็ลงอาชยาตวิภัตติในกรรมวาจกที่เป็นตุมหโยคะและอัมหโยคะตามลำดับ

อนึ่ง วุตตกรรมยังเป็นประธานของประโยคเหตุกัมมวาจกอีกด้วย เพราะประธานในประโยคดังกล่าวลงปฐมวิภัตติเช่นกัน มีอุทาหรณ์ว่า สามิเกน ปุริโส คามํ คจฺฉาปิยเต (บุรุษอันนายให้ไปสู่มุ่บ้าน) ประโยคนี้พึงสัมพันธ์ว่า

“สามิเกน อนภิตถักัดตาดานะ คจฉนาปิยเต ๗ คจฉนาปิยเต อาชยาดบพ เหตุกัम्मวากก ๗ ปุริสั วุตตกัम्मะเน คจฉนาปิยเต ๗ คามั เป็นอวุตตกัम्मะเน คจฉนาปิยเต ๗ (หรือ คามั สัมปาปุณนิย-กัम्मะเน คจฉนาปิยเต ๗)”

๗. เหตุกัตตาด

เช่น สามิโก ปุริสั คามั คจฉนาเปติ (นายยังบุรุษให้ไปสู่มุบ้าน)

เหตุกัตตาด คือ กัตตาดที่เป็นเหตุให้คนอื่นทำกริยาได้ กล่าวคือ เป็นผู้ทำกริยา “ใช้” และเป็นเหตุให้คนอื่นทำกริยา “ไป” เป็นต้น มีรูปวิเคราะหว่า เหตุเยว กตตาด เหตุกตตาด (กัตตาดที่เป็นเหตุนั้นแหละ ชื่อว่า เหตุกัตตาด) เหตุกัตตาดนี้เป็นกัตตาดที่ใช้ผู้อื่นให้กระทำกริยาและเป็นประธานในประโยคเหตุกัตตาดวาก

ในอุททาหรณว่า สามิโก ปุริสั คามั คจฉนาเปติ (นายยังบุรุษให้ไปสู่มุบ้าน) บทว่า สามิโก เป็นผู้ใช้ให้บุรุษไปสู่มุบ้าน จึงชื่อว่าเหตุกัตตาด ส่วนบุรุษเป็นกรรมของการิตปัจจย เรียกว่า การิตกรรม สำหรับมุบ้านเป็นกรรมของธาดุ เรียกว่า ธาดุกรรม พิงสัมพันธังนี้

“สามิโก เหตุกัตตาดานะ คจฉนาเปติ ๗ คจฉนาเปติ อาชยาดบพ เหตุกัตตาดวากก ๗ ปุริสั การิตกัम्मะของ ธนาเป ปัจจยใน คจฉนาเปติ ๗ คามั ธาดุกัम्मะของ คมุ ธาดุใน คจฉนาเปติ ๗”

ปัจจุบันมักสัมพันธั ปุริสั ว่าเป็นการิตกรรมของ คจฉนาเปติ การสัมพันธัเช่นนี้เป็น การสัมพันธัโดยไม่เจาะจง และมักสัมพันธั คามั เป็นสัมปาปุณนิยกรรมใน คจฉนาเปติ แม้ว่า คามั จะเป็นสัมปาปุณนิยกรรมก็จริง แต่ในฐานะที่มีการิตกรรมอยู่ร่วมกับธาดุกรรม ควรสัมพันธัแยกให้ปรากฏ ความแตกต่างระหวางการิตกรรมและธาดุกรรมทั้งสองนั้นจึงจะชัดเจน

การสัมพันธัเป็นสยกัตตาดและเหตุกัตตาดที่กล่าวมานี้ กล่าวตามสนามหลวงที่จำแนกประโยค ออกเป็น ๕ ประเภท คือ

๑) กัตตาดวาก เน้นกัตตาดเป็นหลัก เช่น อคคิ เคหั ทยหติ (ไฟไหม้บ้าน)

๒) กรรมวาก เน้นกรรมเป็นหลัก เช่น อคคินา เคหั ทยหเต (บ้านถูกไฟไหม้)

๓) ภาววาก เน้นกริยาเป็นหลัก เช่น เตน ฎยเต (เขามืออยู่)

๔) เหตุกัตตาดวาก เน้นเหตุกัตตาดเป็นหลัก เช่น สามิโก ปุริสั คามั คจฉนาเปติ (นายยังบุรุษให้ไปสู่มุบ้าน)

๕) เหตุกัมมวาทก เน้นเหตุกรรมเป็นหลัก เช่น สามิเกน ปุริโส คามัง คจฺฉาปิยเต (บุรุษอันนายให้ไปสู่หมู่บ้าน)

ความจริงประโยคในภาษาบาลีมี ๓ ประเภท คือ กัตตุวาทก กรรมวาทก และภาววาทก เนื่องจากเหตุกัตตุวาทกอาจนับเข้าในกัตตุวาทก และเหตุกรรมวาทกก็นับเข้าในกรรมวาทก หรืออาจแยกประโยคเป็น ๕ ประเภทดังกล่าว เพื่อให้ปรากฏความเป็นเหตุกัตตาและเหตุกรรม ดังข้อความในคัมภีร์พาลาวตารว่า

อาขยตปจฺจยา สพเพ ภเวยฺยํ สาธนตฺตเย

กตฺตา กมฺมณฺจ ภาโว จ สาธนาธิธ วุจฺจเร.^{๔๓}

“อาขยตวิภัตติทั้งหมดพึงลงในวาทกทั้งสาม วาทกเหล่านั้นคือ กัตตุวาทก กรรมวาทก และภาววาทก ท่านแสดงไว้ในอาขยตกัณฑ์นี้”

๘. เหตุกรรม

เช่น สามิเกน ปุริโส คามัง คจฺฉาปิยเต (บุรุษอันนายให้ไปสู่หมู่บ้าน)

อุทาหรณ์ข้างต้นพึงสัมพันธ์ว่า

“สามิเกน เหตุกัตตาใน คจฺฉาปิยเต ๒ คจฺฉาปิยเต อาขยตบพ เหตุกรรมวาทก ๒ ปุริโส เหตุกัมมะของ ณาเป ปัจจัยใน คจฺฉาปิยเต ๒ คามัง ธาตุกัมมะของ คมฺ ฐาตุใน คจฺฉาเปติ ๒”

๙. อุปมาลึงคัตถะ

เช่น สสฺสํ วีย (ราวกะข้าวกล้า)

อุปมาลึงคัตถะ คือ ลึงคัตถะที่แสดงอุปมา เป็นประธานในประโยคอุปมาที่มีอุปมาโชตกศัพท์ เช่น วีย อิว เป็นต้น ในอุทาหรณ์ข้างต้นนี้พึงสัมพันธ์ว่า

“สสฺสํ อุปมาลึงคัตถะ ๒ วีย อุปมาโชตกะ ๒”

วิธีสัมพันธ์ในทุตติยาวิภัตติ

๑. อวุตตกรรม

เช่น ปาจโก โอทนํ ปจติ (พ่อครัวหุงข้าว)

อวตตกรรม คือ กรรมที่ไม่ถูกแสดงไว้โดยบทอาขยาตหรือกัตกที่ลงในกัตตุวจาก หมายความว่า บทอาขยาตหรือกัตกนั้นได้ลงวิวัตติในกัตตุวจากแล้วจึงแสดงอรรถกัตตาได้เท่านั้น เมื่อเป็นเช่นนี้จึงต้องลงหุตติยาวิวัตติเพื่อแสดงอรรถกรรมให้ปรากฏ (ดู สูตร กมฺมตฺเถ หุตติยา) ตาม อุทาหรณ์ข้างต้นพึงสัมพันธ์ว่า

“ปาจโก สยกัตตาใน ปจติ ๗ ปจติ อาขยาตบท กัตตุวจาก ๗ โอทน อวตตกัมมะใน ปจติ ๗”

๒. สัมปาปุนิยกรรม

เช่น ปุริโส คามํ คจฺจติ (บุรุษไปสู่หมู่บ้าน)

สัมปาปุนิยกรรม คือ กรรมที่ถูกกิริยาของกัตตาเข้าถึง ซึ่งในที่นี้บุรุษไปถึงหมู่บ้าน บทว่า คามํ จึงเรียกว่า สัมปาปุนิยกรรม ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“ปุริโส สยกัตตาใน คจฺจติ ๗ คจฺจติ อาขยาตบท กัตตุวจาก ๗ คามํ สัมปาปุนิยกัมมะใน คจฺจติ ๗”

กรรมประเภทนี้ปรากฏในปทฐปัสติธิปกรณ (สูตร ๒๘๕) ท่านกล่าวถึงกรรม ๓ อย่าง คือ

๑) นิพัตตนิยกรรม หรือ นิพัตตติกรรม คือ กรรมที่บุคคลทำให้เกิดขึ้น เช่น มาตา ปุตฺตํ วิชายติ (มารดาให้กำเนิดบุตร) บทว่า ปุตฺตํ เป็นสิ่งที่มารดาทำให้บังเกิดขึ้น จึงเรียกว่า นิพัตตนิยกรรม

๒) วิกรณิยกรรม หรือ วิกติกรรม คือ กรรมที่ถูกทำให้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม เช่น กญฺจํ องฺคารํ กโรติ (ทำไม้ให้เป็นถ่าน)

๓) ปาปุนิยกรรม หรือ ปัตติกรรม คือ กรรมที่บุคคลเข้าถึงทางกายหรือใจ เช่น ปุริโส คามํ คจฺจติ (บุรุษไปสู่หมู่บ้าน) อาทิจฺจํ นมฺสฺสติ (ไหว้พระอาทิตย์) เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม สนามหลวงบัญญัติว่าคำแปลว่า “สู่” เป็นสัมปาปุนิยกรรม แต่กรรมประเภทนี้อาจแปลว่า “ซึ่ง” ได้บ้างดังอุทาหรณ์ว่า อาทิจฺจํ นมฺสฺสติ (ไหว้พระอาทิตย์)

๓. ปกติ-วิกติกรรม

เช่น กญฺจํ องฺคารํ กโรติ (ทำไม้ให้เป็นถ่าน)

โดยทั่วไป ปกติกรรมและวิกติกรรมมักประกอบคู่กันเสมอ เหมือนปกติกัตตาและวิกติกัตตา โดยมีกรรมสองบท บทแรกเป็นกรรมเดิมที่ยังมิได้เปลี่ยนแปลง บทหลังเป็นกรรมที่ถูกทำให้เปลี่ยนแปลงไปจากสภาพเดิมแล้ว ตามอุทาหรณ์ บทว่า กฏัจ เป็นไม้ที่ยังมิได้เปลี่ยนเป็นถ่าน ส่วนบทว่า องคาริ คือถ่านที่ถูกทำให้เปลี่ยนไปจากสภาพเดิม จึงควรสัมพันธ์ว่า

“กฏัจ ปกติกัมมะใน กโรติ ๗ กโรติ อาชยาตบท กัตตุวาจก ๗ องคาริ วิกติกัมมะใน กโรติ ๗”

ในบางแห่งวิกติกรรมอาจจะประกอบไว้ก่อนปกติกรรมได้บ้าง และในบางแห่งวิกติกรรมก็อาจจะไม่มีปกติกรรมได้บ้างเหมือนกัน ดังอุทาหรณ์ในปทรุปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๒๘๕) ว่า ฆฎิ กโรติ เทวทูโต (เทวทัตทำหม้อ) บทว่า ฆฎิ เป็นหม้อที่ถูกทำมาจากดิน จึงสัมพันธ์เป็นวิกติกรรมใน กโรติ จะเห็นได้ว่าในอุทาหรณ์นี้ไม่มีปกติกรรมเหมือนในอุทาหรณ์แรก

๔. การิตกรรม

เช่น สามิโก ปุริสึ คามึ คจฺฉาเปติ (นายยังบุรุษให้ไปสู่หมู่บ้าน)

การิตกรรม คือ กรรมของการิตปัจจัย แปลว่า “ยัง” ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“สามิโก เหตุกัตตาใน คจฺฉาเปติ ๗ คจฺฉาเปติ อาชยาตบท เหตุกัตตุวาจก ๗ ปุริสึ การิตกัมมะของ ณาเป ปัจจัยใน คจฺฉาเปติ ๗ คามึ เป็นธาตุกัมมะของ คมฺ ฐาตุใน คจฺฉาเปติ ๗” หรืออาจสัมพันธ์โดยย่อว่า “ปุริสึ การิตกัมมะใน คจฺฉาเปติ ๗ คามึ สัมปาปุณียกัมมะใน คจฺฉาเปติ ๗”

๕. อัจฉนตสังโยคะ-อัจฉนตสังโยควันตะ

เช่น มาสึ ภูณฺชติ (รับประทานตลอดเดือน), โยชนึ ทีโฆ ปพฺพโต (ภุชเวยาวตลอดโยชนึ)

อัจฉนตสังโยคะ คือ การประกอบอย่างต่อเนื่องไม่ขาดช่วง แปลว่า “ตลอด” จำแนกออกเป็น ๒ ประการ คือ

๑) กาลอัจฉนตสังโยคะ การประกอบอย่างต่อเนื่องโดยกาล

๒) อัทธาอัจฉนตสังโยคะ การประกอบอย่างต่อเนื่องโดยระยะทาง

ในอุทาหรณ์ข้างต้นนั้น อุทาหรณ์แรกเป็นตัวอย่างของกาลอัจฉนตสังโยคะ อุทาหรณ์

หลังเป็นตัวอย่างของอัทธัจจันตสังโยคะ พึงสัมพันธ์ว่า

“มาลี กาลัจจันตสังโยคะ ๒ ภูษิตี กาลัจจันตสังโยคะวันตะ ๒ (มีกาลัจจันตสังโยคะ)”

“โยชน อัทธัจจันตสังโยคะ ๒ ทีโฆ อัทธัจจันตสังโยคะวันตะ (มีอัทธัจจันตสังโยคะ)

และตุลยาภิกรณวิเสสนะใน ปพฺพโต ๒ ปพฺพโต ลิงคัตถะ ๒”

๖. กัมมปวเจนิยะ-กัมมปวเจนิยยุตตะ

เช่น ปพฺพชิตมฺหุ ปพฺพชิสฺสุ (ชนทั้งหลายบวชตามพระโพธิสัตว์ผู้บวชแล้ว)

กัมมปวเจนิยะ คือ อุปสรรคและนิบาตที่ประกอบไว้โดดๆ ไม่เข้าสมาคมกับบทนามหรือกริยา ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“ปพฺพชิตํ กัมมปวเจนิยยุตตะใน อนฺหุ ๒ อนฺหุ กัมมปวเจนิยะ ๒ ชนา สยกัตตา ใน ปพฺพชิสฺสุ ๒ ปพฺพชิสฺสุ อาชยาตบท กัตตุวาก ๒”

การสัมพันธ์ในลักษณะนี้กล่าวตามคัมภีร์พาลาวดาร แต่ในสูตรว่า กัมมปวเจนิยยุตตะได้สัมพันธ์ตามคัมภีร์นिरुत्तिที่ปนี บทที่เป็นกัมมปวเจนิยะทั้งหมดพึงสัมพันธ์ตามนัยนี้ได้ และง่ายกว่านัยของคัมภีร์นिरुत्ติที่ปนี

๗. กิริยาวิเสสนะ-กิริยาวิเสสยะ

เช่น ทารโก สุขํ สยติ (เด็กนอนสบาย)

กิริยาวิเสสนะ คือ คำขยายกริยาในเวลาแปลไม่ต้องออกสำเนียงอายุตนิบาต ตามอุทาหรณ์ พึงสัมพันธ์ว่า

“ทารโก สยกัตตาใน สยติ ๒ สยติ อาชยาตบท กัตตุวาก ๒ สุขํ กิริยาวิเสสนะใน สยติ ๒ สยติ กิริยาวิเสสยะ ๒”

บทที่ประกอบด้วยหุติยาริวัตติในกิริยาวิเสสนะ ให้ลงด้วยสูตร กมฺมตฺเถ หุติยา ความจริงกิริยาวิเสสนะมิใช่กรรมในประโยค แต่จัดว่าเป็นกรรมโดยปริยาย เพราะอรรถของธาตุทั้งหมดเนื่องด้วย กร ธาตุ กล่าวคือ คำว่า สยติ (ยอมนอน) อาจเขียนบาลีเป็นรูปว่า สยณํ กโรติ (ยอมกระทำการนอน) หากมีรูปเป็น สุขํ สยณํ กโรติ (ยอมกระทำการนอนอันสบาย) ก็ถือว่า สุขํ มีสภาพเป็นกรรมเหมือน สยณํ อีกนัยหนึ่ง อรรถของธาตุทั้งหมดเนื่องด้วย ภู ธาตุ คำว่า สยติ

อาจเขียนบาลีเป็นรูปว่า สยน์ ภวติ (การนอนยอมมี) หากมีรูปเป็น สุขี สยน์ ภวติ (การนอนอันสบายยอมมี) ก็ถือว่า สุขี มีสภาพเป็นกัตตาเหมือน สยน์ ตามนัยนี้ลงปฐมาวีวัตติ เอกพจน์ ด้วยเหตุนี้ท่านจึงไม่ตั้งสูตรเฉพาะที่แสดงการลงปฐมมาหรือทุติยาวัตติในอรรถกิริยาวิเสสนะ แต่ให้ลงปฐมาวีวัตติด้วยสูตรว่า ลิงคตเถ ปจมา หรือลงทุติยาวัตติด้วยสูตรว่า กมฺมตเถ ทุติยา ดังสาธกในคัมภีร์สัททตถเภทจินตาวา

กิริยาวิเสสนํ กตตุ-

กมฺมฏฺเฐ ติฏฺฐเต ยโต

สิทฺถํ นฺยาเยน ตํ ตสฺมา

น ตทตถํ วิสุํ วิธิ.^{๙๔}

“กิริยาวิเสสนะยอมตั้งอยู่ในอรรถกัตตาและกรรม ดังนั้น กิริยาวิเสสนะนั้นจึงสำเร็จด้วยสูตรที่คล้ายตาม[อรรถดังกล่าว] ด้วยเหตุนี้จึงไม่ตั้งสูตรลงวิวัตติสำหรับกิริยาวิเสสนะนั้นไว้โดยเฉพาะ”

นอกจากนี้ บทที่เป็นกิริยาวิเสสนะจะมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ เอกพจน์ เท่านั้น ดังข้อความในคัมภีร์พาลาวตารว่า

กิริยาวิเสสนํ ยาว

ตํ สพฺพํ หิ นปฺสเก

สฺยิยา จ เอกวจนํ

ยถา ภิกฺขุ สุขี จิตฺตา.^{๙๕}

“บทที่เป็นกิริยาวิเสสนะทั้งหมดนั้นยอมเป็นไปในนปุงสกลิงค์ และลงวิวัตติ เอกพจน์ เช่น ภิกฺขุ สุขี จิตฺตา (ภิกษุทั้งหลายดำรงอยู่สบาย)”

๙. กถิต-อกถิตกรรม

เช่น โคปาโล คาวิ ชีรํ ทุหติ (คนเลี้ยงวัวรีดนมกะวัว) อชปาโล อชํ คามํ เนติ (คนเลี้ยงแพะนำแพะไปสู่หมู่บ้าน)

กถิตกรรม คือ กรรมหลักที่ผู้พูดสื่อถึงโดยความเป็นประธาน อกถิตกรรม คือ กรรมรองที่ไม่เป็นประธาน (ดู สูตร ๒๘๕) ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“โคปาโล สยกัตตาใน ทุหติ ๒ ทุหติ อาชยาตบท กัตตุวาจก ๒ คาวิ อกถิตกัมมะใน ทุหติ ๒ ชีรํ กถิตกัมมะใน ทุหติ ๒”

อชปาโล สยกัตตาใน เนติ ๒ เนติ อาชยาตบท กัตตุวาจก ๒ อชํ กถิตกัมมะใน เนติ ๒

คาม์ ออกธิตกัมมะใน เนติ ๗”

๙. สามัญญ-วิเสสกรรม

เช่น โส จ อมิณา อริเยน สীগุขนุเชน สมุนาคโต...วิวิตต์ เสนาสัน ภชติ อรณณิ รุกขมูล์ ปพพตฺ กนฺทริ คิริคฺหิ สฺसानํ วนปตฺถํ อพฺโปกาสํ ปลาลปฺญชฺ.^{๕๖}

(ภิกษุหนึ่งถึงพร้อมแล้วด้วยหมู่ศีลอันประเสริฐนี้...ย่อมเสพเสนาสนะอันสงัด คือ ปาโคณไม้ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำในภูเขา สุสาน ป่าช้า ที่กลางแจ้ง กองฟาง)

สามัญญกรรม คือ กรรมทั่วไปไม่เจาะจง วิเสสกรรม คือ กรรมเจาะจง ฟังสัมพันธว่า

“เสนาสน์ สามัญญกัมมะใน ภชติ ๗ อรณณิ รุกขมูล์ ปพพตฺ กนฺทริ คิริคฺหิ สฺसानํ วนปตฺถํ อพฺโปกาสํ ปลาลปฺญชฺ วิเสสกัมมะใน ภชติ ๗”

มีอุทาหรณ์อื่นในพระบาลีว่า

อถ ยา พุทฺธานํ สามุกฺกสิกา ธมฺมเทสนา, ตํ ปกาเสสิ ทุกฺขํ สมฺทยํ นิโรธํ มคฺคํ.^{๕๗}

ลำดับนั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงพระธรรมเทศนาซึ่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงยกขึ้นแสดงด้วยพระองค์เอง คือ ทุกขํ สมฺทยํ นิโรธ และมรรค

ฟังสัมพันธว่า

“ตํ (ธมฺมเทสนา) สามัญญกัมมะใน ปกาเสสิ ๗ ทุกฺขํ สมฺทยํ นิโรธํ มคฺคํ วิเสสกัมมะใน ปกาเสสิ ๗”

ภูตปุพฺพํ อมฺพญฺจ ราชา โอกกาโก ยา สา มहेสี ปิยา มนาปา, ตสฺสา ปุตฺตสฺส รชฺชํ ปริณาเมตฺตุกาโม เชฏฺฐกฺมาเร รฏฺฐสฺมา ปพฺพาเชสิ โอกกามฺขํ กรกณฺทํ หตฺถินิกํ สินิสฺสุรํ.^{๕๘}

ดูกรอัมพญฺฐะ เรื่องเคยมีมาแล้ว พระเจ้าโอกกาเกทรงประสงค์ยกพระราชสมบัติให้แก่โอรสของพระมเหสีผู้เป็นที่รักใคร่ จึงทรงเนรเทศพระกุมารผู้เป็นพระเชษฐาไปจากแคว้นแคว้น คือ เจ้าชายโอกกามุขะ เจ้าชายกรกัณฑะ เจ้าชายหัตถินิกะ และเจ้าชายสินิสฺสุระ

ฟังสัมพันธว่า

“เชฏฺฐกฺมาเร สามัญญกัมมะใน ปพฺพาเชสิ ๗ โอกกามฺขํ กรกณฺทํ หตฺถินิกํ สินิสฺสุรํ วิเสสกัมมะ ๗”

วิธีสัมพันธ์ในตติยาวิภัตติ

๑. กรณะ

เช่น ทาตุเตน วีหี ลุณาติ (เกี่ยวข้าวด้วยเคียว)

กรณะ คือ บทที่เป็นเครื่องมือในทำกริยาของบทกัตตา จะเห็นได้ว่าในประโยคข้างต้น บทว่า ทาตุเตน (เคียว) เป็นเครื่องมือในการเกี่ยวข้าว จึงเรียกว่า กรณะ (ดู สูตร กรณ ตติยา) พิงสัมพันธ์ ดังนี้ว่า

“ทาตุเตน กรณะใน ลุณาติ ๗ ลุณาติ อาชยตบท กัตตุวาจก ๗ วีหี อวุตตกัมมะใน ลุณาติ ๗”

๒. สหโยคะ-สหโยควันตะ

เช่น สัม โส สหาปิ คคฺเคน อุโปสถํ กเรยฺย (พระสงฆ์พึงทำอุโบสถกับพระคัคคะได้)

สหโยคะ คือ บทที่ประกอบกับ สห ศัพท์ กล่าวคือ มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับ สห ศัพท์ เป็นบทที่มักลงตติยาวิภัตติ ส่วนสหโยควันตะ แปลว่า “บทที่เนื่องด้วยบทที่ประกอบกับ สห ศัพท์” หมายถึง สห ศัพท์นั่นเอง (ดู สูตร สหาทโยเค จ) ในอุทาหรณ์ข้างต้นพิงสัมพันธ์ว่า

“คคฺเคน สหโยคะใน สหาปิ ๗ สหาปิ สหโยควันตะ ๗”

๓. สหาทโยคะ-สหาทโยควันตะ

เช่น เตน โข ปน สมเยน พุทฺโธ ภควา เวรณฺชาयํ วิหริตฺติ สทฺธิ ภิภฺขุสฺสเมณ (ในสมัยนั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้ประทับอยู่ในเมืองเวรัญชาภิภขุสงฆ์)

สหาทโยคะ คือ บทที่ประกอบกับ สห ศัพท์เป็นต้น หมายถึง บทที่ประกอบกับ สทฺธิ สมํ นานา วินา อลํ และ กิ ศัพท์ เป็นต้น ส่วนสหาทโยควันตะ แปลว่า “บทที่เนื่องด้วยบทที่ประกอบกับ สห ศัพท์เป็นต้น” หมายถึง สทฺธิ ศัพท์เป็นต้นนั่นเอง (ดู สูตร สหาทโยเค จ) ในอุทาหรณ์ข้างต้นพิงสัมพันธ์ว่า

“ภิภฺขุสฺสเมณ สหาทโยคะในบทว่า สทฺธิ ๗ สทฺธิ สหาทโยควันตะ ๗”

๔. สหัตถโยคะ-สหัตถโยควันตะ

เช่น เทวทฺตฺโต ราชคหํ ปาวิสิ โภกาภิเกณ ปจฺจาสมเณน (พระเทวทัตเข้าไปสู่กรุง

ราชคฤห์กับพระปัจเจกสมณะชื่อพระโกกาลิกะ)

สหัตถโยคะ คือ บทที่ประกอบด้วยบรรณของ สห ศัพท์ หมายความว่า แม้จะไม่มี สห หรือ สหฺริ ศัพท์เป็นต้น ก็แปลว่า “กับ” ได้ (ดู จ ศัพท์ในสูตร สหาทิโยเค จ) ส่วนสหัตถโยคะวันตะ คือ บทที่เนื่องด้วยบทที่ประกอบด้วยบรรณของ สห ศัพท์ ในอุททาหรณ์ข้างต้นพึงสัมพันธ์ว่า

“โกกาลิกเณ สหัตถโยคะใน ปาวิลิ ๗ ปาวิลิ สหัตถโยคะวันตะ ๗”

๕. อนนินทิกัตตา

เช่น สูเทเน โอทโน ปจฺเจเต (พ่อครัวหุงข้าวอยู่)

อนนินทิกัตตา คือ กัตตาที่ไม่ถูกกล่าวถึงโดยอาชยาดวากหรือกิตก์วากในประโยคกรรมวาก หมายความว่า ประโยคกรรมวากเป็นพากย์ที่เน้นกรรมเป็นหลัก จึงลงอาชยาดวิภัตติหรือกิตก์ปัจจัยเพื่อแสดงอรรถกรรม ส่วนอรรถกัตตายังไม่มีแสดงไว้ ดังนั้นจึงลงวิภัตตินามคือ ตติยวิภัตติท้ายบทนามเพื่อแสดงอรรถกัตตาให้ปรากฏ ในอุททาหรณ์ข้างต้น บทว่า สูเทเน เป็นอนนินทิกัตตาที่ไม่ถูกกรรมวากคือ ปจฺเจเต กล่าวถึง ส่วน ปจฺเจเต เป็นกรรมวากที่กล่าวถึงกรรม คือโอทโน มีสัมพันธ์ว่า

“สูเทเน อนนินทิกัตตาที่ไม่ถูกอาชยาดกริยาวากคือ เต วิภัตติใน ปจฺเจเต กล่าวถึง ๗ ปจฺเจเต อาชยาดกริยาวากที่ไม่กล่าวถึงกัตตานั้น ๗ โอทโน วุตตกัมมะที่ถูกอาชยาดกริยาวากคือ เต วิภัตติใน ปจฺเจเต กล่าวถึง ๗ ปจฺเจเต อาชยาดกริยาวากที่กล่าวถึงกรรมนั้น ๗” (หรืออาจสัมพันธ์ ปจฺเจเต โดยย่อว่าเป็นอาชยาดบท กรรมวาก ก็ได้เช่นกัน)

๖. เหตุ-ผล

เช่น อนนเนน วสติ (อยู่เพราะข้าว)

คำว่า เหตุ คือ เหตุของกริยาอย่างใดอย่างหนึ่ง ในที่นี้ บทว่า อนนเนน เป็นเหตุให้กริยา “อยู่” สำเร็จ จึงเรียกว่า เหตุ ส่วนกริยา “อยู่” เป็นผลของเหตุนี้ (ดู สูตร เหตุวตฺเต จ) ตามอุททาหรณ์ พึงสัมพันธ์ว่า

“อนนเนน เหตุโนบทว่า วสติ ๗ วสติ ผล ๗”

การสัมพันธ์เป็นเหตุและผลนี้ใช้ในวิภัตติทั้ง ๓ หมวด คือ ตติยวิภัตติ ปัญจมีวิภัตติ

และสัตตมิมิวัดติ สนามหลวงบัญญัติให้แปลอรรถของตติยาและบัญญัติว่า “เพราะ” และแปลอรรถของสัตตมิมิวัดติว่า “ในเพราะ”

๗. อังควิธีการลักษณะ-ลักษยะ

เช่น อุกุขินา กาโณ (ผู้บอดด้วยตา)

อังควิธีการลักษณะ คือ เครื่องสังเกตความพิการของร่างกาย หมายถึง อวัยวะที่พิการนั้นๆ แปลว่า “ด้วย” อังควิธีการลักษยะ คือ สิ่งที่ถูกสังเกตความพิการของร่างกาย หมายถึง คนพิการ (ดู สูตร เยนงคฺวิกาโร) ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“อุกุขินา อังควิธีการลักษณะใน กาโณ ๒ กาโณ อังควิธีการลักษยะ ๒”

๘. อิตถัมภูตลักษณะ-ลักษยะ

เช่น ติทนุทเทเคน ปริพุพชาคมทุกุชิ (เห็นปริพุพชาคมไม่เท่าสามง่าม)

อิตถัมภูตลักษณะ คือ เครื่องสังเกตผู้ถึงลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งที่แปลกไปจากธรรมดา แปลว่า “ด้วยทั้ง, มี” ในเวลาแปลยกศัพท์พึงเพิ่มปาสุเสสะว่า อุปลกฺขิต เข้ามาแปลร่วมกับบทอิตถัมภูตลักษณะ (ในประโยคนี้เพิ่ม อุปลกฺขิตํ เป็นวิเสสนะของ ปริพุพชาคม) ส่วนอิตถัมภูตลักษยะ คือ ผู้ที่ถูกสังเกตลักษณะดังกล่าวนั้น ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“ติทนุทเทเคน อิตถัมภูตลักษณะใน ปริพุพชาคม ๒ ปริพุพชาคม อิตถัมภูตลักษยะ ๒”

๙. ภินนาธิกรณวิเสสนะ-วิเสสยะ

เช่น โคตฺเตน โคตโม นาโถ (พระนาถะทรงพระนามว่า โคตมะ โดยโคตร)

ภินนาธิกรณวิเสสนะ คือ วิเสสนะที่มีวิวัตติต่างกับวิเสสยะที่เกี่ยวข้องกัน จะเห็นได้ว่า บทว่า โคตฺเตน ลงตติยาวิวัตติ ในขณะที่วิเสสยะคือ โคตโม ลงปฐมาวิวัตติ (ดู สูตร วิเสสเน จ) วิเสสยะของวิเสสนะประเภทนี้เรียกว่า ภินนาธิกรณวิเสสยะ คือ วิเสสยะที่มีวิวัตติต่างกับวิเสสนะตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“โคตฺเตน ภินนาธิกรณวิเสสนะใน โคตโม ๒ โคตโม ภินนาธิกรณวิเสสยะ ๒”

๑๐. อภินนวิเสสนะ-วิเสสยะ

เช่น ปรมตฺถโต จตุธา (มี ๔ อย่างโดยปรมัตถ์)

อภิณหวิเสสณะ คือ วิเสสณะที่กล่าวถึงข้อความซึ่งไม่ต่างไปจากวิเสสยะ กล่าวคือ มีข้อความเป็นอย่างเดียวกับวิเสสยะนั่นเอง วิเสสยะของอภิณหวิเสสณะนั้นเรียกว่า อภิณหวิเสสยะ คือ วิเสสยะที่ไม่ต่างไปจากวิเสสณะ จะเห็นได้ว่าบทวิเสสณะว่า ปรมตฺถโต หมายถึง ปรมัตถธรรม ๔ ประการ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ส่วนบทวิเสสยะว่า จตุธา ก็หมายถึงปรมัตถธรรมทั้ง ๔ ประการเหล่านั้น ดังนั้น แม้ว่าวิเสสณะจะลงตติยาวิภัตติเหมือนภินนาธิกรณวิเสสณะ ก็ไม่สัมพันธ์เหมือนอย่างนั้น ในอุททาหรณ์ข้างต้นพึงสัมพันธ์ว่า

“ปรมตฺถโต อภิณหวิเสสณะใน จตุธา ๒ จตุธา อภิณหวิเสสยะ ๒”

๑๑. กิริยาวิเสสณะ-วิเสสยะ

เช่น สเมน ธาวติ (ย่อมวิ่งไปโดยสม่าเสมอ)

กิริยาวิเสสณะ คือ ศัพท์ขยายกิริยาให้ชัดเจน บทว่า สเมน (โดยสม่าเสมอ) ในที่นี้ทำหน้าที่ขยาย ธาวติ ให้เด่นชัดว่าวิ่งไปโดยสม่าเสมอ บทที่สัมพันธ์กับกิริยาวิเสสณะนี้เรียกว่า กิริยาวิเสสยะ (ดู จ ศัพท์ในสูตร กตฺตริ จ) ในอุททาหรณ์ข้างต้นพึงสัมพันธ์ว่า

“สเมน กิริยาวิเสสณะใน ธาวติ ๒ ธาวติ กิริยาวิเสสยะ ๒”

บทที่สัมพันธ์เป็นกิริยาวิเสสณะนิยมใช้ในวิภัตติสองหมวด คือ ทุตติยาวิภัตติ และตติยาวิภัตติ บางมติก็กล่าวถึงฉกฺฐวิภัตติไว้อีกด้วย แต่ในหลักสัมพันธ์ทั่วไปไม่นิยมสัมพันธ์ฉกฺฐวิภัตติในลักษณะของกิริยาวิเสสณะ

๑๒. นามวิเสสณะ-วิเสสยะ

เช่น เยภฺยเยน มตฺติกา (ดินเหนียวโดยมาก)

นามวิเสสณะ คือ วิเสสณะที่ทำหน้าที่ขยายบทนาม บทว่า เยภฺยเยน ขยาย มตฺติกา ว่า มีดินเหนียวเป็นส่วนมาก วิเสสยะของนามวิเสสณะนี้ได้ชื่อว่า นามวิเสสยะ แม้ว่านามวิเสสณะจะลงตติยาวิภัตติเหมือนภินนาธิกรณวิเสสณะ ก็เรียกชื่อต่างหากเพราะลงตติยาวิภัตติด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า กตฺตริ จ ความจริง ภินนาธิกรณวิเสสณะเกี่ยวกับบทที่แสดงคุณลักษณะ ๖ ประการ คือ โคตร ชื่อ ชาติ ศิลปะ วัย และ คุณธรรม ส่วนนามวิเสสณะเป็นคำขยายนามโดยทั่วไปนอกจากคุณลักษณะ ๖ ประการเหล่านั้น (ดู จ ศัพท์ในสูตร กตฺตริ จ) ตามอุททาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“เยภฺยเยน นามวิเสสณะใน มตฺติกา ๒ มตฺติกา นามวิเสสยะ ๒”

๑๓. สรूपักขยาวิเสสณะ-วิเสสยะ

เช่น ปฏิสนธิภาวญจตุวิเสสเน ติกิจจานิ (มีกิจ ๓ โดยประเภทแห่ง ปฏิสนธิ ภาวญจ และ จุตติ)

สรूपักขยาวิเสสณะ คือ วิเสสณะที่แสดงองค์ธรรม บทที่เกี่ยวข้องกับวิเสสณะประเภทนี้ เรียกว่า สรूपักขยาวิเสสยะ จะเห็นได้ว่าบทว่า ปฏิสนธิภาวญจตุวิเสสเน แสดงองค์ธรรมของ ติกิจจานิ ว่าคือปฏิสนธิ ภาวญจ และจุตติ จึงเป็นสรूपักขยาวิเสสณะ ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“ปฏิสนธิภาวญจตุวิเสสเน สรूपักขยาวิเสสณะใน ติกิจจานิ ๗ ติกิจจานิ สรूपักขยาวิเสสยะ ๗”

๑๔. สามัญญ-วิเสสกรณะ

เช่น เอกิ สมยิ ภควา ราชคเห วิหริติ ชีวกสส โกमारภจจสส อมพวเน มหตา ภิกขุสัสมเน สหุธิ อฑฒเตสเสหิ ภิกขุสเดหิ.^{๙๙}

ในสมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ กรุงราชคฤห์ในวิหารอัมพวันของหมอ ชีวกโกमारภจจ สรร่วมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่จำนวน ๑,๒๕๐ รูป

สามัญญกรณะ คือ กรณะทั่วไปไม่เจาะจง วิเสสกรณะ คือ กรณะเจาะจง จะเห็นได้ว่าใน อุทาหรณ์ข้างต้น บทว่า ภิกขุสัสมเน ไม่กล่าวระบุจำนวนไว้ ส่วนบทว่า อฑฒเตสเสหิ ภิกขุสเดหิ ระบุถึงจำนวนของภิกษุสงฆ์ที่พำนักอยู่กับพระผู้มีพระภาคในวัดอัมพวัน จึงมีสัมพันธ์ว่า

“มหตา ตุลยาธิกรณวิเสสณะของ ภิกขุสัสมเน ๗ ภิกขุสัสมเน ตุลยาธิกรณวิเสสยะของ บทนั้น และสามัญญกรณะใน วิหริติ ๗ วิหริติ อาชยาตบถ กัตตฺวาจก ๗ อฑฒเตสเสหิ ตุลยาธิกรณวิเสสณะของ ภิกขุสเดหิ ๗ ภิกขุสเดหิ ตุลยาธิกรณวิเสสยะของบทนั้น และวิเสสกรณะใน วิหริติ ๗”

อุทาหรณ์ของกรณะประเภทนี้พบในพระบาลีว่า

สมโณ ขลฺุ โภ โคตโม ทหโรว สมานุ ยฺวา สุกฺกาพเกโส ภทฺเรน โยพฺพเนน สมฺนฺนา-คโต ปจฺเมเนน วยสา อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิตฺโต.^{๑๐๐}

ท่านสมณโคตมยังหนุ่มแน่นอยู่ มีผมดำ ถึงพร้อมด้วยวัยหนุ่มอันงามเป็นปฐมวัย ออกจากเรือนถึงการบรรพชาแล้ว

คำว่า ภทฺเรน โยพฺพเนน เป็นสามัญญกรณะ ส่วนคำว่า ปจฺเมเนน วยสา เป็นวิเสสกรณะ

โดยระบุว่าวัยหนุ่มดังกล่าวคือปฐมวัย

อด โข ภควา คยาสี่เส ยถาภิหรนต์ วิหริตฺวา เยน ราชคหฺ เตน จาริกํ ปกฺกามิ มหตา ภิกฺขุสฺสเชน สหฺริ ภิกฺขุสฺสสฺสเชน สพฺเพเหว ปุราณชฺฉิเลหิ.^{๑๑๑}

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในคยาสี่เสตามพระอัยยาคัยแล้ว เสด็จไปสู่ที่จาริกทางกรุงราชคฤห์พร้อมกับภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่อจำนวน ๑,๐๐๐ รูปผู้เป็นชฎิลเก่าทั้งหมด

คำว่า มหตา ภิกษุสฺสเชน เป็นสามัญญกรณะ ส่วนคำว่า ภิกษุสฺสสฺสเชน เป็นวิเสสกรณะที่ระบุถึงจำนวนของภิกษุสงฆ์นั้น (คำว่า สพฺเพเหว ปุราณชฺฉิเลหิ เป็นวิเสสณะของ ภิกษุสฺสสฺสเชน แต่ใช้เป็นพหูพจน์ได้เพราะหมายถึงความถึงจำนวนมาก แม้ว่าจะมีพจน์ต่างกับวิเสสยะคือ สหฺสฺส ศัพท์ก็ไม่ผิด เพราะ สหฺสฺส ตามไวยากรณ์กำหนดให้มีรูปเป็นเอกพจน์อย่างเดียว)

วิธีสัมพันธ์ในจตุตถีวิภัติ

๑. สัมปทานะ-สัมปทานี

เช่น ภิกษุสฺส จีวรํ ททาติ (ถวายจีวรแต่ภิกษุ)

สัมปทานะ คือ ผู้รับวัตถุสิ่งของหรือกิจการมอบน้อมเป็นต้นจากผู้ให้ คำนี้แปลตามศัพท์ว่า “ที่ให้ด้วยดี” หมายถึง ผู้รับนั่นเอง (ดู สูตร สมฺปทานะ จตุตฺถิ) ส่วนสัมปทานี คือ บทกิริยาที่เกี่ยวข้องกับสัมปทาน ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“ภิกษุสฺส สัมปทานะใน ททาติ ๗ ททาติ สัมปทานี ๗”

๒. ตทตถสัมปทาน-กิริยา

เช่น พุทฺธสฺส อตุถาย ชีวิตํ ปริจฺจขามิ (ขอสละชีวิตเพื่อประโยชน์แก่พระพุทธเจ้า)

ตทตถสัมปทาน คือ สัมปทานที่เป็นประโยชน์แก่กิจการอย่างใดอย่างหนึ่ง แปลว่า “เพื่อ” จะเห็นได้ว่าบทว่า อตุถาย เป็นประโยชน์แก่การสละชีวิตในที่นี้ จึงเรียกว่า ตทตถสัมปทาน (ดู สูตร สิลาฆ เป็นต้น) ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“อตุถาย ตทตถสัมปทานใน ปริจฺจขามิ ๗ ปริจฺจขามิ กิริยาของตทตถสัมปทาน ๗”

๓. ตมตถสัมปทาน-กิริยา

เช่น โลกาณุกมฺพาย พุทฺโธ โลเก อุปฺปชฺชติ (พระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นในโลกเพื่อ)

อนุเคราะห์ชาวโลก)

ตุ้มตถสัมปทาน คือ สัมปทานที่มีอรรถของ ตู บัจฉัย หมายความว่า จะแต่งบทนี้เป็นรูป กิริยาภิกษุที่ลง ตู บัจฉัยก็ได้ เช่น โลกานุกมฺปาย อาจแต่งเป็นรูปว่า โลกานุกมฺปิตุ (ดู สูตร สีลาฆ เป็นต้น) ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“โลกานุกมฺปาย ตูมตถสัมปทานใน อุปฺปชฺชติ ๗ อุปฺปชฺชติ กิริยาของตุ้มตถสัมปทาน ๗”

วิธีสัมพันธ์ในปัญจมีวิภัตติ

๑. อปาทาน-อปาทานี

เช่น คามา อเปนฺติ มฺนโย (มฺนฺยํทั้งหลายย่อมหลีกออกจากหมู่บ้าน)

อปาทาน คือ แตนหลีกออกของกิริยาอย่างใดอย่างหนึ่ง แปลว่า “จาก” จะเห็นได้ว่าใน อุทาหรณ์นี้ บทว่า คามา เป็นเขตแดนของกิริยาหลีกออกแห่งมฺนฺยํ จึงได้ชื่อว่า อปาทาน (ดู สูตร อปาทานเ ปญจมี) ส่วนบทที่เกี่ยวข้องกับอปาทานนั้นเรียกว่า อปาทานี (มือปาทาน) ตามอุทาหรณ์ พึงสัมพันธ์ว่า

“คามา เป็นอปาทานะใน อเปนฺติ ๗ อเปนฺติ เป็นอปาทานี ๗”

๒. วิภัตตอปาทาน-อปาทานี

เช่น สีลเมว สุตา เสยฺโย (ศีลนั้นเที่ยวประเสริฐกว่าการสดับ)

วิภัตตอปาทาน คือ อปาทานที่แสดงการจำแนกสิ่งใดสิ่งหนึ่งว่าดีเลิศกว่าอีกสิ่งหนึ่ง แปลว่า “กว่า” (ดู สูตร ทูรณฺติกทฺธ เป็นต้น) ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“สุตา วิภัตตอปาทานะใน เสยฺโย ๗ เสยฺโย วิภัตตอปาทานี ๗”

๓. เหตุ-ผล

เช่น อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา (สังขารย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย)

ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“อวิชฺชาปจฺจยา เหตุโนภทกิริยาที่เป็นปาลฺลเสสสะว่า สมฺภวานฺติ ๗ สมฺภวานฺติ เป็นผล ๗”

๔. สามัญญ-วิเสสอปาทาน

เช่น เต กาลสุเสว ตโต ตโต อุปสงกมฺหติ อรณฺฆา รุกฺขมฺมูลา ปพฺพตา กนฺทรา คิริคูหา
สุสานา วนปตฺถา อชฺโฌกาสา.^{๑๐๒}

(ภิกษุเหล่านั้นเข้าไปใกล้จากที่นั้นๆ แต่เข้านั้นเที่ยว คือป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกเขา
ถ้ำในภูเขา สุสาน ป่าช้า ที่โล่งแจ้ง)

บทว่า ตโต ตโต เป็นสามัญญอุปาทานที่ไม่เจาะจงว่าเป็นสถานที่ใด ส่วนบทว่า อรณฺฆา
รุกฺขมฺมูลา ปพฺพตา กนฺทรา คิริคูหา สุสานา วนปตฺถา อชฺโฌกาสา กล่าวเจาะจงสถานที่วิเวก
เหล่านั้น จึงเป็นวิเสสอุปาทาน ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“ตโต สองบท สามัญญอุปาทานใน อุปสงกมฺหติ ฯ อุปสงกมฺหติ สามัญญอุปาทานี ฯ
อรณฺฆา ฯเปฯ วิเสสอุปาทานะใน อุปสงกมฺหติ ฯ อุปสงกมฺหติ วิเสสอุปาทานี ฯ”

วิธีสัมพันธ์ในฉนฺทวิภักติ

๑. สามีสัมพันธะ

เช่น ภิกฺขุโน ปตฺโต (บาตรของภิกษุ)

สามีสัมพันธะ คือ การเกี่ยวเนื่องโดยความเป็นเจ้าของ ในที่นี้ภิกษุเป็นเจ้าของบาตรส่วน
บาตรเป็นสมบัติของภิกษุ จึงลงฉนฺทวิภักติในอรรถสามีสัมพันธ์ทำนาคัพท์ที่เป็นเจ้าของ (ดู สูตร
สามีสมี ฉนฺท) ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“ภิกฺขุโน สามีสัมพันธะใน ปตฺโต ฯ ปตฺโต สามีสัมพันธี ฯ”

๒. ภาวาทิสัมพันธะ

เช่น มนุสฺसानํ ภาวโ (ความเป็นแห่งมนุษย์)

ภาวาทิสัมพันธะ คือ การเกี่ยวเนื่องโดย ภาว ศัพท์หรือภาวปัจจัยเป็นต้น ตามอุทาหรณ์
พึงสัมพันธ์ว่า

“มนุสฺसानํ ภาวาทิสัมพันธะใน ภาวโ ฯ ภาวโ ภาวาทิสัมพันธี ฯ”

อย่างไรก็ตาม ปัจจุบันนิยมเรียกชื่อว่าสามีสัมพันธะและภาวาทิสัมพันธะ (พร้อมทั้งสมุห-
สัมพันธะที่จะกล่าวต่อไป) ไม่นิยมเรียกชื่อบทหลังเป็นสัมพันธี อนึ่ง ในปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร

๓๑๖) แสดงสัมพันธ์ของบทที่ลงบัญญัติไว้ ๑๑ ประเภทว่า

๑) วิเสสนสัมพันธ์-สัมพันธ์

เช่น รมณโณ ปุริโส (บุรุษของพระราชา)

วิเสสนสัมพันธ์ คือ สัมพันธ์โดยความเป็นผู้ขยาย หมายความว่า รมณโณ ในที่นี้ทำหน้าที่ขยายบุรุษว่า ไม่ใช่เป็นบริวารของผู้อื่น จึงได้ชื่อว่า วิเสสนะ (บทขยาย) ส่วนบทว่า ปุริโส ได้รับการขยายโดยบทว่า รมณโณ จึงเรียกว่า วิเสสยะ (บทที่ถูกขยาย) ทำนให้ลงบัญญัติท้ายบทวิเสสนะเท่านั้น ส่วนบทวิเสสยะเรียกชื่อสัมพันธ์ว่า วิเสสนสัมพันธ์ (บทที่มีการเกี่ยวเนื่องกับวิเสสนะ) ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“รมณโณ วิเสสนสัมพันธ์ใน ปุริโส ๗ ปุริโส วิเสสนสัมพันธ์ ๗”

๒) ภัณฑสัมพันธ์-สัมพันธ์

เช่น ภิกขุสุส ปตฺตจิวริ (บาตรและจีวรของภิกษุ)

ภัณฑสัมพันธ์ คือ การเกี่ยวเนื่องโดยความเป็นสิ่งของ บทว่า ปตฺตจิวริ เป็นเครื่องใช้สอยของภิกษุ บทว่า ภิกขุสุส จึงได้ชื่อว่า ภัณฑสัมพันธ์ ส่วนบทว่า ปตฺตจิวริ เรียกว่า ภัณฑสัมพันธ์ การสัมพันธ์ในลักษณะเช่นนี้และลักษณะต่อไปจะเรียกชื่อตามบทหลังที่เกี่ยวเนื่องกับบทที่ลงบัญญัติไว้ ซึ่งต่างจากสัมพันธ์อย่างแรกคือวิเสสนสัมพันธ์ที่เรียกชื่อตามบทที่ลงบัญญัติ ตามอุทาหรณ์ พึงสัมพันธ์ว่า

“ภิกขุสุส ภัณฑสัมพันธ์ใน ปตฺตจิวริ ๗ ปตฺตจิวริ ภัณฑสัมพันธ์ ๗”

๓) สมิปสัมพันธ์-สัมพันธ์

เช่น อมฺพวนสุส อวิฑูเร (ในที่ไม่ไกลสวนมะม่วง)

สมิปสัมพันธ์ คือ การเกี่ยวเนื่องกันโดยความใกล้ ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“อมฺพวนสุส สมิปสัมพันธ์ใน อวิฑูเร ๗ อวิฑูเร สมิปสัมพันธ์ ๗”

๔) สมุหสัมพันธ์-สัมพันธ์

เช่น ภิกขุณฺ สมุโห (หมู่แห่งภิกษุ)

สมุหสัมพันธ์ คือ การเกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นหมู่ ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“ภิกขุหนุ่ม สมุหสัมพันธะใน สมุโห ๗ สมุโห สมุหสัมพันธี ๗”

๕) อวยวสัมพันธะ-สัมพันธี

เช่น รุกขสุส สาขา (กิ่งแห่งต้นไม้)

อวยวสัมพันธะ คือ การเกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นส่วน ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“รุกขสุส อวยวสัมพันธะใน สาขา ๗ สาขา อวยวสัมพันธี ๗”

๖) วิการสัมพันธะ-สัมพันธี

เช่น สุวณฺณสุส วิกติ (วิการแห่งทอง)

วิการสัมพันธะ คือ การเกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นสิ่งที่ถูกกระทำให้เปลี่ยนไปจากเดิม ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“สุวณฺณสุส วิการสัมพันธะใน วิกติ ๗ วิกติ วิการสัมพันธี ๗”

๗) การียสัมพันธะ-สัมพันธี

เช่น ยวสุส องฺกุโร (หน่อแห่งข้าวบาร์เลย์)

การียสัมพันธะ คือ การเกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นผล ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“ยวสุส การียสัมพันธะใน องฺกุโร ๗ องฺกุโร การียสัมพันธี ๗”

๘) อวัตถาสัมพันธะ-สัมพันธี

เช่น ขนฺธานํ ปาตุภาโว (ความเกิดขึ้นแห่งขันธ์)

อวัตถาสัมพันธะ คือ การเกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นช่วงระยะเวลาในขณะหนึ่งๆ ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“ขนฺธานํ อวัตถาสัมพันธะใน ปาตุภาโว ๗ ปาตุภาโว อวัตถาสัมพันธี ๗”

๙) ชาตีสัมพันธะ-สัมพันธี

เช่น มนุสฺसानํ ชาติ (ชาติของมนุษย์)

ชาติสัมพันธะ คือ การเกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นชาติกำเนิด ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“มนุสฺसानํ ชาตีสัมพันธะใน ชาติ ๗ ชาติ ชาตีสัมพันธี ๗”

๑๐) คุณสัมพันธะ-สัมพันธิ

เช่น สุวณฺณสุส วณฺโณ (สีแห่งทอง)

คุณสัมพันธะ คือ การเกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นคุณลักษณะ ตามอุททาหรณ์พึงสัมพันธิว่า

“สุวณฺณสุส คุณสัมพันธะใน วณฺโณ ๗ วณฺโณ คุณสัมพันธิ ๗”

๑๑) กริยาสัมพันธะ-สัมพันธิ

เช่น ปาทสฺส อุกฺขิปนํ (การยกเท้า)

กริยาสัมพันธะ คือ การเกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นกริยา ตามอุททาหรณ์พึงสัมพันธิว่า

“ปาทสฺส กริยาสัมพันธะใน อุกฺขิปนํ ๗ อุกฺขิปนํ กริยาสัมพันธิ ๗”

๓. นิทธารณสมุทายะ-นิทธารณียะ

เช่น มนุสฺसानํ ขตฺติโย สุรตโม (ในบรรดามนุษย์ทั้งหลาย กษัตริย์กล้าหาญที่สุด)

นิทธารณสมุทายะ คือ หมู่แห่งการแยกด้วยการถอนออก ท่านให้ลงบัญญัติหรือสัตตมีวิภัตติท้ายบทประเภทนี้ (ดู สูตร ๓๒๒) ส่วนบทที่ถูกถอนออกมาโดยเฉพาะ เรียกว่า นิทธารณียะ คือ บทที่พึงถอนออก (ดู สูตร ๓๒๒) ตามอุททาหรณ์พึงสัมพันธิว่า

“มนุสฺसानํ นิทธารณสมุทายะใน ขตฺติโย ๗ ขตฺติโย นิทธารณียะ ๗”

๔. อนาทระ-อนาทริยะ

เช่น รุทโต ทารกสฺส ปพฺพชิ ปิตา (เมื่อเด็กร้องไห้อยู่ บิดาบวชแล้ว)

อนาทระ คือ บทที่แสดงความไม่เอื้อเพื่อ อนาทริยะ คือ บทที่มีข้อความไม่ถูกเอื้อเพื่อ (ดู สูตร ๓๒๓) ตามอุททาหรณ์พึงสัมพันธิว่า

“ทารกสฺส อนาทรวันตฺวุตตกัตตาใน รุทโต ๗ รุทโต อนาทริยกริยา ๗ รุทโต อนาทริยะใน ปพฺพชิ ๗ ปพฺพชิ อนาทระ ๗ ปิตา อนาทรวันตฺวุตตกัตตาใน ปพฺพชิ ๗ ปพฺพชิ อาชยาตกริยาวาจก ที่เป็นอนาทระซึ่งกล่าวถึงกัตตานั้น ๗”

๕. ฌฎฐิกรรม

เช่น กมฺมสุส การโก นตฺถิ (ผู้ทำกรรมไม่มี)

บัญญัติกรรม คือ บทที่ลงบัญญัติวิภัติในอรรถกรรม แปลว่า “ซึ่ง” (ดู สูตร ๓๑๘) ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“กมฺมสฺส เป็นบัญญัติกัมมะใน การโก ๒ การโก วุตตกัตตาที่ถูกอาชยาดกริยาวาจคือ ตีวิภัติใน นตฺถิ กล่าวถึง ๒ นตฺถิ อาชยาดกริยาวาจที่กล่าวถึงกัตตานัน ๒”

วิธีสัมพันธ์ในสัตตมีวิภัติ

๑. อาธาระ-อาธะยะ

เช่น ปาปสมิ รมตี มโน (ใจในรมย์ในความชั่ว)

อาธาระ คือ ที่ตั้งของกริยา อาธะยะ คือ สิ่งที่สำคัญอาธาระ (ดู สูตร ๓๒๐) ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“ปาปสมิ อาธาระใน รมตี ๒ รมตี อาธะยะ ๒ มโน วุตตกัตตาที่ถูกอาชยาดกริยาวาจคือ ตีวิภัติใน รมตี กล่าวถึง ๒ รมตี อาชยาดกริยาวาจที่กล่าวถึงกัตตานัน ๒”

๒. กาลสัตตมี

เช่น เอกสมิ สมเย ภควา เวรณชาโย วิหริติ นเพรฺพุจิมนฺทมูล (ในสมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ต้นสะเดาที่นเพรฺพุจิมนฺทมูล ใกล้เมืองเวรัญชา)

กาลสัตตมี คือ บทที่ลงสัตตมีวิภัติซึ่งแสดงกาลเวลา (ดู สูตร ๓๒๗) ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“เอกสมิ ตฺลยาธิกรณวิเสสณะของสมเย ๒ สมเย ตฺลยาธิกรณวิเสสยะ ๒ สมเย กาลสัตตมีใน วิหริติ ๒ ภควา วุตตกัตตาที่ถูกอาชยาดกริยาวาจคือ ตีวิภัติใน วิหริติ กล่าวถึง ๒ วิหริติ อาชยาดกริยาวาจที่กล่าวถึงกัตตานัน ๒ เวรณชาโย สามัญญาธาระใน วิหริติ ๒ นเพรฺพุจิมนฺทมูล วิเสสาธาระใน วิหริติ ๒”

๓. สามัญญ-วิเสสาธาระ

เช่น เอกสมิ สมเย ภควา เวรณชาโย วิหริติ นเพรฺพุจิมนฺทมูล (ในสมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ต้นสะเดาที่นเพรฺพุจิมนฺทมูล ใกล้เมืองเวรัญชา)

สามัญญาธาระ คือ อาธาระทั่วไปไม่เจาะจง วิเสสาธาระ คือ อาธาระเจาะจง ตามอุทาหรณ์

บทว่า เวรณชชา ยั แสดงว่าพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ใกล้เมืองเวรัญชา แต่ไม่ระบุสถานที่ว่าคือที่ใด จึงเป็นสามัญญาธาระ ส่วนบทว่า นพฺรบุจิมนฺทมูล ระบุสถานที่โดยเจาะจง จึงเป็นวิเสสาธาระ อุทาหรณ์ของอาธาระที่เป็นสามัญญะและวิเสส่นี้นี้พบมากเป็นพิเศษกว่าการที่เป็นสามัญญะและวิเสสประเภทอื่น ในการแปลไทยมักแปลวิเสสาธาระก่อนสามัญญาธาระ แต่บาลีมักประกอบสามัญญาธาระไว้ก่อนเสมอ มีตัวอย่างในพระบาลี เช่น

เอกํ สมยํ ภควา พาราณสียํ วิหริติ อิลิปตเน มิคทาเย.^{๑๐๓}

ในสมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ป่าอิลิปตนะมฤคทายวันใกล้เมืองพาราณสี เต จ ภิกขุ ตหํ ตหํ วิหรนฺติ อรณฺเณ รุกฺขมูลे ปพฺพเต กนฺทรายํ คิริคูหาयํ สุसाने วน-
ปตฺถเก อชฺโฌกาเส ปลาลปฺปฺเช.^{๑๐๔}

อนึ่ง ภิกษุเหล่านั้นอยู่ในที่นั้นๆ คือในป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำบรรพต สุสาน ป่าช้า ที่กลางแจ้ง กองฟาง

๔. นิमितตะ-นิमितตวันตะ

เช่น ทีป จมฺเมสุ หนฺนเต (เสือดาวถูกฆ่าเพราะหนัง)

นิमितตะ คือ บทแสดงเหตุที่ลงสัตตมีวิภัตติ แปลว่า “ในเพราะ” (ดู สูตร ๓๒๔) ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“ทีป วุตตกัมมะที่ถูกอาชยัตกริยาจากคือ เต วิภัตติใน หนฺนเต กล่าวถึง ๗ หนฺนเต อาชยัตกริยาจากที่กล่าวถึงกรรมนั้น ๗ จมฺเมสุ นิमितตะใน หนฺนเต ๗ หนฺนเต นิमितตวันตะ ๗”

๕. สมุหาธาระ-อวยวาเธยยะ

เช่น รุกฺเข สาชา (กิ่งในต้นไม้)

สมุหาธาระ คือ อาธาระที่เป็นส่วนรวมทั้งหมด อวยวาเธยยะ คือ อาเธยยะที่เป็นส่วนหนึ่ง จะเห็นได้ว่าต้นไม้เป็นองค์ประกอบรวมของกิ่งไม้เป็นต้น ส่วนกิ่งไม้เป็นเพียงองค์ประกอบย่อยของต้นไม้ ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“รุกฺเข สมุหาธาระในสาชา ๗ สาชา อวยวาเธยยะ ๗”

๖. ลักษณะ-ลักษณะกริยา

เช่น โคสุ ทฺยฺหมานาสฺ คโต บุริโส (เมื่อเขารีดนมโคอยู่ บุรุษไปแล้ว)

ลักษณะ คือ บทที่เป็นเครื่องสังเกตข้อความอื่น ส่วนข้อความที่ถูกสังเกตเรียกว่า ลักษณะ
 กริยาของลักษณะเรียกว่า ลักษณะกริยา ส่วนกริยาของลักษณะเรียกว่า ลักษณะกริยา (ดู สูตร ๓๒๗)
 ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“โคสุ ลักษณะวันตวุตตัมมะใน พุยมานาสุ ๗ พุยมานาสุ กิตก์กริยาวาจกที่เป็นลักษณะ
 ซึ่งกล่าวถึงกรรมนั้น ๗ พุยมานาสุ ลักษณะกริยาใน คโต ๗ คโต ลักษณะกริยา ๗ ปุริโส ลักษณะวัน-
 ตวุตตกัตตาใน คโต ๗ คโต กิตก์กริยาวาจกที่เป็นลักษณะซึ่งกล่าวถึงกัตตานั้น ๗”

อีกนัยหนึ่งอาจสัมพันธ์โดยสังเขปว่า

โคสุ ลักษณะวันตวุตตัมมะใน พุยมานาสุ ๗ พุยมานาสุ ลักษณะกริยา ๗ ปุริโส ลักษณะ-
 วันตวุตตกัตตาใน คโต ๗ คโต ลักษณะกริยา ๗

๗. ปัจจัยตัตตมมี

เช่น นตฺถิ สุขฺเช ทุกฺเช (ความสุข ทุกข์ ย่อมไม่มี)

ปัจจัยตัตตมมี คือ สัตตมมีวิภัตติที่ลงในอรรถปฐมา ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“สุขฺเช และ ทุกฺเช ปัจจัยตัตตมมีใน นตฺถิ ๗ นตฺถิ อาชยตบท กัตตุวาจก ๗” [สนามหลวง
 เรียกว่า สัตตมมีปัจจัยตตะ]

วิธีสัมพันธ์โดยทั่วไป

๑. ตุลยัทธิกรณวิเสสนะ-วิเสสยะ

เช่น มหนฺโต ปุริโส (บุรุษผู้ประเสริฐ)

ตุลยัทธิกรณวิเสสนะ คือ วิเสสนะที่มีวิภัตติเสมอกับวิเสสยะ ถ้าวิเสสยะลงปฐมาวิภัตติ
 วิเสสนะก็ลงปฐมาวิภัตติ ถ้าวิเสสยะลงทุติยาวิภัตติ วิเสสนะก็ลงทุติยาวิภัตติ ดังนี้เป็นต้น ในภาษา
 ไทยแปลว่า “ที่, ซึ่ง, อัน” จะเห็นได้ว่าในอุทาหรณ์ข้างต้น บทวิเสสยะคือ ปุริโส ลงปฐมาวิภัตติ
 เอกพจน์ แม้บทวิเสสนะคือ มหนฺโต ก็ลงปฐมาวิภัตติ เอกพจน์เช่นกัน ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“มหนฺโต ตุลยัทธิกรณวิเสสนะของ ปุริโส ๗ ปุริโส ตุลยัทธิกรณวิเสสยะ ๗”

มหนฺต ศัพท์มักแปลว่า “ใหญ่” แต่ มหนฺต ใน มหาปุริส (มหาบุรุษ) เป็นคำไวพจน์ของ
 โภอิสฺตฺต, มหาสฺตฺต (พระโพธิสัตว์) คำนี้จึงใช้ในความหมายว่า “ประเสริฐ” ดังข้อความในศัพท์นี้ติ-

ปกรณ (ปทมาลา) ว่า

ปุชุตตมปจฺเรสุ

สมฺปตฺติสฺสริเยสุ จ

คุณฺ เจวาทิ อตฺเถสุ

มหนฺโต ฉสุ ทิสฺสติ.^{๑๐๕}

“มหนฺต ศัพท์ย่อมปรากฏในอรรถ ๖ ประการ คือ บุษยา ประเสริฐ, มาก, ความถึงพร้อม, ความเป็นใหญ่ และคุณธรรม”

๒. กริยาวิเสสนะ-วิเสสยะ

เช่น ปจิตฺวา ภูฏชติ (หุงแล้วบริโภค)

กริยาวิเสสนะ คือ วิเสสนะที่ทำหน้าที่ขยายกริยา บทวิเสสยะของกริยาวิเสสนะนี้เรียกว่า กริยาวิเสสยะ ตามอุทาหรณ์จะเห็นได้ว่า ปจิตฺวา (หุงแล้ว) ทำหน้าที่ขยาย ภูฏชติ (บริโภค) ว่าเป็นการหุงก่อนแล้วจึงบริโภค ไม่ใช่ขอแล้วบริโภค ในที่นี้พึงสัมพันธ์ว่า

“ปจิตฺวา กริยาวิเสสนะของ ภูฏชติ ๗ ภูฏชติ กริยาวิเสสยะ ๗”

อีกนัยหนึ่งอาจสัมพันธ์ ปจิตฺวา เป็นบุพพกาลกริยาใน ภูฏชติ ก็ได้ โดยสัมพันธ์ว่า

“ปจิตฺวา บุพพกาลกริยาวิเสสนะใน ภูฏชติ ๗ ภูฏชติ บุพพกาลกริยาวิเสสยะ ๗”

๓. อากาละ-อากาละวันตะ

เช่น ปุพฺพภกรณฺหติ วุจฺจติ (กล่าวว่ปุพฺพภกรณะ)

อากาละ คือ บทที่แสดงกริยาอาการ มักใช้คู่กับกริยา “กล่าว, พูด, แสดง” บทประเภทนี้ต้องประกอบกับ อิติ ศัพท์ที่ทำหน้าที่อาการชดทะ (แสดงอากาละ) ซึ่งมีคำแปลคือ “ว่า” ในภาษาไทย บทกริยาที่สัมพันธ์กับบทอากาละมีชื่อว่า อากาละวันตะ (มีอากาละ) ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“ปุพฺพภกรณฺ อากาละใน วุจฺจติ ๗ วุจฺจติ อากาละวันตะ ๗ อิติ ศัพท์ อากาละชดทะ ๗”

๔. สัมภาวนา-สัมภาวนาวันตะ

เช่น ตมฺหํ พฺรุมิ พฺราหฺมณฺ (เรากล่าวบุคคลนั้นว่าเป็นพฺราหฺมณฺ)

สัมภาวนา คือ คำที่ยกเรื่องใดเรื่องหนึ่งขึ้นมากล่าวไว้เป็นพิเศษให้ปรากฏความแตกต่างกับสภาพทั่วไป ในภาษาไทยแปลว่า “ว่าเป็น” บทสัมภาวนาอาจจะมี อิติ ศัพท์ที่ทำหน้าที่สัมภาวนา (ยกขึ้นกล่าว) หรือไม่มีก็ได้ ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“พฺรหฺมาหฺมณฺ์ สัมภาวนาใน พุรุมิ ๗ พุรุมิ สัมภาวนาวันตะ ๗”

๕. นิตฺสสนะ-นิตฺสสนวันตะ

เช่น เอวํ เวทิตพฺพํ (พึงทราบอย่างนี้)

นิตฺสสนะ คือ บทที่แสดงข้อความที่ผ่านมาแล้ว บทกิริยาที่สัมพันธ์กับนิตฺสสนะเรียกว่า นิตฺสสนวันตะ (มีนิตฺสสนะ) ในภาษาไทยแปลว่า “อย่างนี้, โดยประการดังนี้” ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“เอวํ นิตฺสสนะใน เวทิตพฺพํ ๗ เวทิตพฺพํ นิตฺสสนวันตะ ๗”

แม้ อิติ ศัพท์ที่แปลว่า “อย่างนี้” ก็พึงสัมพันธ์เป็นนิตฺสสนะเช่นกัน

๖. นิตฺสเสตฺตพพะ-นิตฺสสนะ

เช่น จิตฺตํ เจตสิกํ รูปํ นินฺพพานมิตฺติ จตุธา (มี ๔ ประการคือ จิต เจตสิก รูป และ นินฺพพาน)

นิตฺสเสตฺตพพะ คือ บทที่ถูกแสดง นิตฺสสนะ คือ บทที่เป็นเครื่องแสดง ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“จิตฺตํ เจตสิกํ รูปํ นินฺพพานํ นิตฺสเสตฺตพพะใน อิติ ศัพท์ ๗ อิติ ศัพท์ นิตฺสสนะ ๗”

๗. สรูปะ-สรูปวันตะ

เช่น เทว ฐมา นามญจ รูปญจ (ธรรมสองประการ คือนามและรูป)

สรูปะ คือ บทที่แสดงองค์ธรรม ใช้ในฐานะที่ไม่มี อิติ ศัพท์ประกอบร่วม แปลว่า “คือ” ไม่เหมือนข้อ ๖ ที่มี อิติ ศัพท์ประกอบร่วม บทนามที่สัมพันธ์กับสรูปะได้ชื่อว่า สรูปวันตะ (มีสรูปะ) ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“นามํ และ รูปํ สรูปะใน เทว ๗ เทว สรูปวันตะ ๗”

สรุปความในการก

๑. วิภัตติวิธีสูตร มี ๓๒ สูตร คือ

- ลิงคตฺเถ ปจฺมา = ลงปฐมาวิภัตติในอรรถของนามศัพท์
- กมฺมตฺเถ ทฺติยา = ลงทุตติยาวิภัตติในอรรถกรรม
- คติ พุธิ อฺเปฯการิตฺเต วา = ลงทุตติยาวิภัตติเมื่อมีการิตปัจจัยในที่ประกอบกับ คมฺ ฐาตุ เป็นต้น
- กาลทฺธานมจฺจนตฺสํโยเค = ลงทุตติยาวิภัตติในที่กระทำอย่างต่อเนื่องกับเวลาและหนทาง
- กมฺมปฺปวจฺนียยุตฺเต = ลงทุตติยาวิภัตติเมื่อประกอบนิบาตและอุปสรรคที่ชื่อว่า กัมมปฺปวจฺนียะ
- กฺวจิ ทฺติยา ญฺจฺฉินฺมตฺเถ = ลงทุตติยาวิภัตติในอรรถของฉฺฉวิภัตติ
- ตติยาสฺตตฺมีนญฺจ = ลงทุตติยาวิภัตติในอรรถของตติยาวิภัตติและสฺตตฺมีวิภัตติ
- กรเณ ตติยา = ลงตติยาวิภัตติในกรณการก
- กตฺตฺริ จ = ลงตติยาวิภัตติในกัตตฺการก และในการกอื่น ๆ
- สหาทฺโยเค จ = ลงตติยาวิภัตติในที่ประกอบด้วย สห ศัพท์ เป็นต้น
- เหตุวฺตฺเถ จ = ลงตติยาวิภัตติในอรรถว่าเหตุ
- สตฺตฺมยฺตฺเถ จ = ลงตติยาวิภัตติในอรรถของสฺตตฺมีวิภัตติและอื่น ๆ
- เยนงฺควิการิ = ลงตติยาวิภัตติในความพิการของร่างกายนั้น
- วิเสสเน จ = ลงตติยาวิภัตติในอรรถวิเสสนะ
- สมฺปทาเน จตฺตฺถิ = ลงจตฺตฺถิวิภัตติในสัมปทานการก
- นโมโยคาทิสฺวปี จ = ลงจตฺตฺถิวิภัตติแม้ในที่ประกอบด้วย นโม ศัพท์

	เป็นต้น
- ภาววาจิมฺหิ จตุตถิ	= ลงจตุตถีวิภัตติในศัพท์ที่แสดงกิริยา
- อปาทานเ ปญจมี	= ลงบัญญัติวิภัตติในอปาทานการก
- การณตเถ จ	= ลงบัญญัติวิภัตติในอรรถว่าเหตุ
- สามิสฺมี ฉฎฐิ	= ลงฉฎฐีวิภัตติในบุคคลผู้เป็นเจ้าของ
- ฉฎฐิ จ	= ลงฉฎฐีวิภัตติในอรรถของตติยาและสัตตมีวิภัตติ
- ทุตติยาปญจมีนญจ	= ลงฉฎฐีวิภัตติในอรรถของทุตติยาและบัญญัติ- วิภัตติ
- โอกาเส สตฺตมี	= ลงสัตตมีวิภัตติในโอกาสการก
- สามิสฺสราธิปติ ๕เปย กุสเลหิ จ	= ลงฉฎฐิและสัตตมีวิภัตติเมื่อประกอบด้วย สามิ ศัพท์ เป็นต้น
- นิทธารณเ จ	= ลงฉฎฐิและสัตตมีวิภัตติในเมื่อปรากฏอรรถ นิทธารณะ
- อนาทเร จ	= ลงฉฎฐิและสัตตมีวิภัตติเมื่อปรากฏอนาทร- กิริยา
- กมฺมกรณนิमितฺตตเถสุ สตฺตมี	= ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถกรรม เป็นต้น
- สมฺปทานเ จ	= ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถสัมปทานและอื่นๆ
- ปญจมยตเถ จ	= ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถบัญญัติวิภัตติ
- กาลภาเวสุ จ	= ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถกาลและกิริยา
- อุปาธฺยธาธิกิสฺสรวจเน	= ลงสัตตมีวิภัตติในที่ประกอบด้วย อุป หรือ อธิ
- มณฺหฺตฺตฺสฺสฺกฺเกสุ ตติยา จ	= ลงตติยาและสัตตมีวิภัตติเมื่อปรากฏอรรถว่า ใส เป็นต้น

๒. สัญญาสูตร มี ๑๒ สูตร คือ

- ยํ กโรติ ตํ กมฺมํ	= ตั้งชื่อว่า กรรม
- เยน วา กยิเรเต ตํ กรณํ	= ตั้งชื่อว่า กรณะ
- โย กโรติ ส กตฺตา	= ตั้งชื่อว่า กัตตา
- โย กเรติ ส เหตุ	= ตั้งชื่อว่า เหตุกัตตา

- ยสฺส ทาทูกาโม โวจเต อเปย สัมปทานํ = ตั้งชื่อว่า สัมปทาน
- สิลามฺ อเปย สตุตฺมยตฺถสฺ จ = ตั้งชื่อว่า สัมปทาน ในที่ประกอบกับ สิลาม
ธาดุ เป็นต้น
- ยสฺมาทเปติ ภยมาทตฺเต วา ตทปาทานํ = ตั้งชื่อว่า อปาทาน
- ธาดุนามานมฺุสสคฺโยคาคทิสฺวปี จ = ตั้งชื่อว่า อปาทาน ในที่ประกอบกับธาดุและ
นามศัพท์ เป็นต้น
- รกฺขณตฺถานมิจฺฉิตฺ = ตั้งชื่อว่า อปาทาน ในที่ประกอบกับธาดุที่มี
อรรถว่า ป้องกัน
- เยน วาทสฺสนํ = ตั้งการกที่ถูกแอบซ่อนชื่อว่า อปาทาน
- ทูรฺนฺตฺกทฺธกาล อเปย โถกาทตฺตฺสฺ จ = ตั้งชื่อว่า อปาทาน ใน ทูร ศัพท์ เป็นต้น
- ยสฺส วา ปรีคฺคโห ตํ สามี = ตั้งชื่อว่า สามี
- โยธารโ ตโมกาสํ = ตั้งชื่อว่า โอกาสะ

๓. อาเทสวิธีสูตร มี ๒ สูตร คือ

- อาย จตฺตฺถกฺวจนฺสฺส ตฺ = แปลงจตฺตฺถวิภตฺติ อาย
 - ทีโฆเรหิ = แปลง สฺมา วิภตฺติที่อยู่ท้าย ทีฆ ศัพท์และโอ
ศัพท์ เป็น โส
-

เชิงอรรถ

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
	๑. สันนิษัณฑ์		
๑	รูป. ฎี. คำอธิบายสูตร ๖๐	๒๐	การิกา. คาถา ๕๕
๒	ที. อ. ๑.๒๖	๒๑	น्याส. สูตร ๒
๓	สารตถ. ๑.๔๑๑	๒๒	กัจจายนสูตรตัตถะ. สูตร ๑๒ ข้อความนี้นำมา จากมุคฺชโพธิฎฐีกา คำอธิบายสูตร ๑ ว่า สวप्ปกฺขรมสนฺหิทฺธิ์ สारวํ สพฺพโตมุขํ อกฺโขภมฺนวชฺชณฺจ สุตตํ สุตตวิทา วิทุ. “ผู้ฉลาดในสูตรย่อมรู้สูตร[ว่ามีองค์ประกอบคือ] มีพยางค์น้อยมาก ไม่คลุมเครือ มีแก่นสารมีนัย รอบด้าน ไม่ห้วนไหว และไม่มีโทษ”
๔	สุโพธาลงฺการ. คาถา ๑	๒๓	กัจจายนสูตรตัตถะ. สูตร ๑๒ ข้อความนี้นำมา จากมุคฺชโพธิฎฐีกา คำอธิบายสูตร ๑ ว่า สณฺเฑา จ ปริภาสา จ วิธิ นิยมเอาว จ อติเทโสธิกาโร จ ฉพฺพิธํ สุตตลกฺขณฺโณ “ลักษณะของสูตรมี ๖ ประการ คือ สัมมัญญาสูตร ปริภาสาสูตร วิธิสสูตร นิยมสูตร อติเทสสูตร และอธิการสูตร”
๕	มณิสารมณฺชฺสา. ๑.๕๕		
๖	วิสุทฺธิ. ๑.๑		
๗	น्याส. คำอธิบายสูตรแรก		
๘	น्याสปรปทีปิกา. หน้า ๒		
๙	เนตฺติ. อ. ๑๗๓		
๑๐	กัจจายนเภท. นวฎฐีกา. หน้า ๑๒๙		
๑๑	มุขมตฺตสาร. อ้างในคำนำของพาลาวตารฎฐีกา ใหม่ หน้า ๗		
๑๒	โมคคฺคฺลลานปญฺจิกาฎฐีกา. หน้า ๑๖		
๑๓	นิตฺติ สุตฺต. หน้า ๑		
๑๔	น्याส. สูตร ๑	๒๔	น्याส. สูตร ๒
๑๕	ปทรูปสัทธิกาฎฐีกา. ๑.๑๒	๒๕	สุตฺตนิทฺเทส. สูตร ๒
๑๖	สารตถ. ๑.๒๘๖	๒๖	รูป. ฎี. คำอธิบายสูตร ๒
๑๗	อฺจ. ทุก. ๒๐.๒๐.๕๕	๒๗	รูป. ฎี. คำอธิบายสูตร ๒
๑๘	การิกา. คาถา ๗๖	๒๘	สํ. ส. ๑๕.๗๖.๔๙
๑๙	นิตฺติ. สุตฺต. หน้า ๑	๒๙	น्याส. สูตร ๒

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๓๐	ปาณินียศิกษา. คาถา ๑๐		ด้วย การี และการิยะ ในบางสูตรแสดงไว้ด้วย
๓๑	กาดนุตร. ๑.๑๔		การิยะและนิมิตตะ
๓๒	วาจสฺปตฺย. เล่ม ๑ หน้า ๒๐๕	๕๓	กัจจายนสฺตตฺตถะ. สฺตฺร ๑๒ ข้อความนี้มาจาก
๓๓	รฺพ. ฎี. คำอธิบายสฺตฺร ๒		มฺุคฺชโพรฎีกา. คำอธิบายสฺตฺร ๑
๓๔	พาลาวตาร. นวฎีกา. หน้า ๒๐	๕๔	สฺตฺตนิทฺเทส. สฺตฺร ๑๒
๓๕	นิจฺตติที่ปนี. หน้า ๕	๕๕	นิตฺติ. สฺตฺต. สฺตฺร ๓๐
๓๖	นฺยาส. สฺตฺร ๒	๕๖	ปทรูปลิตธิภาสฎีกา. สฺตฺร ๑๓
๓๗	นฺยาส. สฺตฺร ๒	๕๗	ชฺ. ฐ. ๒๕.๒๗๗.๖๔
๓๘	นฺยาส. สฺตฺร ๒	๕๘	พาลาวตาร. หน้า ๑๑
๓๙	นิจฺตติสํวณชฺุสา. หน้า ๓๒	๕๙	มฺุคฺชโพรฎีกา. คำอธิบายสฺตฺร ๒๕
๔๐	มฺุคฺชโพรฎีกา. คำอธิบายสฺตฺร ๕	๖๐	โมคฺคฺลลํนปญฺจิกา. ๑.๒๗
๔๑	ปทสํวณฎีกา. คำอธิบายสฺตฺร ๗	๖๑	รฺพ. ฎี. คำอธิบายสฺตฺร ๖๐
๔๒	วิ. อ. ๓.๕๕๒	๖๒	ปทสํวณฎีกา. คำอธิบายสฺตฺร ๓๓
๔๓	การิกา. คาถา ๑๐๑	๖๓	นฺยาส. สฺตฺร ๔๘
๔๔	พาลาวตาร. หน้า ๒	๖๔	มฺุคฺชโพรฎีกา. คำอธิบายสฺตฺร ๑
๔๕	สํวณ. ๓.๔๗๒	๖๕	ปริภาษณทฺุเสขร. หน้า ๔๓๔
๔๖	วิ. อ. ๔.๒๔๗	๖๖	ปทสํวณฎีกา. คำอธิบายสฺตฺร ๓๓
๔๗	การิกาฎีกา. คำอธิบายคาถา ๑๐๕	๖๗	นฺยาส. สฺตฺร ๒๑
๔๘	โมคฺ. ปญฺจิกาฎี. ๑.๘	๖๘	นฺยาส. สฺตฺร ๒๑
๔๙	วิ. อ. ๓.๕๕๒	๖๙	กัจจายนวณณนา. สฺตฺร ๑๔
๕๐	กัจจายนภท. คาถา ๖	๗๐	กัจจายน. สฺตฺร ๑๙
๕๑	กัจจายนสฺตตฺตถะ. สฺตฺร ๑๒	๗๑	สทฺทสํวณตถชาลินี. คาถา ๙๓ ส่วนใน โมคฺคฺล-
๕๒	กัจจายนสฺตตฺตถะ. สฺตฺร ๑๒ ข้อความนี้มาจาก		ลํนปญฺจิกาฎีกา. คำอธิบายสฺตฺร ๑ มีข้อความ
	มฺุคฺชโพรฎีกา. คำอธิบายสฺตฺร ๑ ว่า		ต่างกันเล็กน้อยว่า
	การี การิยํ นิมิตฺตํ ตีหิ สฺตฺตมฺุทาทฺุ		อตฺถา ปกรณา ลิงฺคาโวจิตฺยา กาลเทสโต
	กฺวฺจิ การิการิเยหิ กฺวฺจิ การิยนิมิตฺตโต.		สทฺทตฺถา วิภชฺเยนนฺเต น สทฺทาเยว เกวลา.
	สฺตฺรแสดงไว้ด้วยองค์ประกอบ ๓ อย่าง คือ	๗๒	รฺพ. ฎี. คำอธิบายสฺตฺร ๑๒๕
	การี การิยะ และนิมิตตะ ในบางสูตรแสดงไว้	๗๓	นิจฺตติสํวณชฺุสา. หน้า ๒๔

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๗๔	พาลาวตาร. ปุราณฎีกา. หน้า ๓๓	๕	สหทตฺตเกทจินฺดา. คาถา ๕๐
๗๕	พยาขยาฉบับเก่า. สูตร ๓๕	๕	อนฎีกี. ๑.๑๑๐
๗๖	โมค. ๑.๓๔	๖	ปรมตฺถทีปนี. หน้า ๘
๗๗	โมค. ปญจิกา. ๑.๓๔	๗	รูป. ฎีกี. คำอธิบายสูตร ๓๘๖
๗๘	นฺยาส. คำอธิบายสูตร ๑๑๙	๘	โมคคัลลานนีสสัย. ๑.๓๕๐
๗๙	ปทฺฐปสฺสทฺธินีสสัยใหม่. สูตร ๑๒๘	๙	นฺยาส. สูตร ๒๘๔
๘๐	พาลาวตาร. นวฎีกี. หน้า ๑๙๙	๑๐	สหทตฺตเกทจินฺดา. คาถา ๒๘๔
๘๑	พาลาวตาร. ปุราณฎีกี. หน้า ๓๕	๑๑	นิตฺติ. ปท. หน้า ๗๐
๘๒	โมค. ปญจิกา. ๑.๓๕	๑๒	พาลาวตาร. หน้า ๑๐๗
๘๓	นฺยาส. สูตร ๒๙	๑๓	ปทสาธน. สูตร ๕๐
๘๔	ปทฺฐปสฺสทฺธิคณฺฐี. สูตร ๔๗	๑๔	ปทสาธนฎีกา. คำอธิบายสูตร ๕๐
๘๕	ที. อ. ๓.๑	๑๕	มณฺฑี. ๑.๑๖๕
๘๖	ที. อ. ๑.๓๐๒	๑๖	รูป. ฎีกี. คำอธิบายสูตร ๓๖๑
๘๗	นิตฺติ. สุตฺต. สูตร ๓๐	๑๗	นิตฺติ. ปท. หน้า ๒๗
๘๘	ปทฺฐปสฺสทฺธิคณฺฐี. สูตร ๔๙	๑๘	นิตฺติ. ปท. หน้า ๔๑๗
๘๙	ปทฺฐปสฺสทฺธิคณฺฐี. สูตร ๔๙	๑๙	ชฺ. พุทฺธ. ๓๓.๒๕.๔๔๑
๙๐	ปริภาษะนุเสขร. ข้อ ๓๗	๒๐	รูป. ฎีกี. คำอธิบายสูตร ๘๗
๙๑	นฺยาส. สูตร ๔๑	๒๑	กัจจายนสูตรตัดัดะ. หน้า ๑๑๒
๙๒	พาลาวตาร. นวฎีกา. หน้า ๔๒	๒๒	นิตฺติ. ปท. หน้า ๑๙๗
๙๓	สมีกุษา. คำอธิบายสูตร ๒	๒๓	นฺยาส. สูตร ๑๘๒
๙๔	กัจจายนสูตรตัดัดะ. หน้า ๔๒	๒๔	นิตฺติ. ปท. หน้า ๑๙๓
๒. นามกัณฺฐ์		๒๕	กัจจายนสูตรตัดัดะ. หน้า ๑๑๔-๑๕
ปุงลิกค์		๒๖	พาลาวตาร. ปุราณฎีกา. หน้า ๒๑๐
๑	สหทตฺตติ. คาถา ๓-๔	๒๗	นิตฺติ. สุตฺต. สูตร ๓๐๑
๒	อาศุโพธ. สูตร ๖๕	๒๘	ชฺ. พุทฺธ. ๓๓.๑๐.๕๔๗
๓	กัจจายนสูตรตัดัดะ. สูตร ๕๓	๒๙	ชฺ. เถร. ๒๖.๑๐๕๒.๔๐๑
		๓๐	ที. มหา. ๑๐.๓๔๑.๒๒๔
		๓๑	นิตฺติ. สุตฺต. สูตร ๒๕๒

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๓๒	รूप. ฎี. คำอธิบายสูตร ๑๐๕	๕๒	ปทรูปสิทธิบัญญัติใหม่. สูตร ๑๓๖
๓๓	ช. อป. ๓๓.๕๙.๘๗	๕๓	ช. อป. ๓๒.๕๑๑.๖๐
๓๔	ช. อป. ๓๒.๒๑๓.๒๙	๕๔	ส. ฎี. ๑.๓๕๙
๓๕	ช. ชา. ๒๗.๑๘๐.๓๔๘	๕๕	สมุพนุธิจินตนา. คาถา ๘
๓๖	วิ. มหาวิ. ๑.๑๕๙.๙๒	๕๖	ชา. อ. ๙.๑๒๒
๓๗	พาลาวตาร. หน้า ๒๐	๕๗	กาทนุตรวฤตติฎีกา. ๓.๖.๘๕
๓๘	อ. ดิก. ๒๐.๒๙.๑๒๓	๕๘	ปริภาษนุทเสขร. ข้อ ๑๒๓
๓๙	ช. ชา. ๒๘.๗๗๑.๒๐๕	๕๙	กัจจายนุสุตตัตถะ. สูตร ๒๔๔
๔๐	อ. อ. ๒๓.๗๐.๒๕๙	๖๐	ปทรูปสิทธิบัญญัติใหม่. สูตร ๑๕๗
๔๑	ที. ปา. ๑๑.๒๐๔.๑๒๗-๒๘	๖๑	ปทรูปสิทธิบัญญัติใหม่. สูตร ๑๕๗
๔๒	เถร. อ. ๑๘๘	๖๒	กัจจายนุสุตตัตถะ. สูตร ๒๐๐
๔๓	นุยาส. สูตร ๑๘๙	๖๓	มุคฺธิโพธิฎีกา. คำอธิบายสูตร ๒๕
๔๔	กาทนุตรวฤตติฎีกา. หน้า ๒๔๑	๖๔	กัจจายนุสุตตัตถะ. หน้า ๑๒๑
๔๕	ปทรูปสิทธิบัญญัติใหม่. สูตร ๑๒๐	๖๕	สุตตนิทเทส. สูตร ๒๐๔
๔๖	รूप. ฎี. คำอธิบายสูตร ๑๒๒	๖๖	ปริภาษนุทเสขร. ข้อ ๓๗
๔๗	นุยาส. คำอธิบายสูตร ๑๑๙	๖๗	รूप. ฎี. คำอธิบายสูตร ๑๗๒
๔๘	นิติ. ปท. หน้า ๒๔๕ คัมภีร์นุยาสะ (คำอธิบาย สูตร ๒๑๒) มีข้อความที่คล้ายคลึงกันว่า ปกติ เสลาจริยานัน, เยน เกนจิ อากาเรน อธิบาย วิญญาปน (การแสดงความประสงค์ด้วยอาการ อย่างใดอย่างหนึ่ง นี้เป็นธรรมเนียมของบูรพา จารย์ทั้งหลาย)	อิตถิลิงค์	
๔๙	โมค. ๒.๖๐	๖๘	ปทรูปสิทธิบัญญัติใหม่. สูตร ๑๘๙
๕๐	นุยาส. สูตร ๒๔๕	๖๙	นิติ. ปท. หน้า ๒๓๘
๕๑	โมคคัลลานนินิสสัย. ๑. ๓๔๒ คัมภีร์มุคฺธิโพธิ- ฎีกา (คำอธิบายสูตร ๕๙๖) มีข้อความว่า สิทธิ สตุยารมโภ นิยามาย (เมื่อความสำเร็จปรากฏ อยู่การปรารถนาก็ย่อมมีเพื่อความแน่นอน)	๗๐	อภิธานปทีปิกา. คาถา ๓๕๘
		๗๑	นิติ. ปท. หน้า ๓
		๗๒	กัจจายนุสุตตัตถะ. หน้า ๑๒๖
		๗๓	อ. สตุตติก. ๒๓.๕๓.๕๔
		๗๔	ชา. อ. ๑.๙๓
		๗๕	วิ. อ. ๑.๔๖, ๔๗
		๗๖	ธมม. อ. ๕.๘
		๗๗	มหาวิ. ๕.๑๖๙.๓๗

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๗๘	มหาวิทยาลัย. ๒.๑๘.๑๐	๑๐๑	เนตติ. อ. หน้า ๗
๗๙	ชา. อ. ๔.๒๒๐	๑๐๒	วิ. อ. ๒.๑๔๗-๔๘
๘๐	โมค. ๓.๓๐	๑๐๓	ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่. สูตร ๒๒๖
๘๑	กัจจายนสูตรตัดถะ. หน้า ๑๒๖	๑๐๔	มุคฺฉโพธิฎฎีกา. คำอธิบายสูตร ๑๒๒ ปทรูปสิทธิ- นิสสัยใหม่. สูตร ๑๙
๘๒	นิตติ. ปท. หน้า ๓๙๖	๑๐๕	สุตตนิทเทส. สูตร ๗๕
นปฺงสกลิงค์		๑๐๖	อภิธานปฺปทีปิกาฎฎีกา. คำอธิบายคาถา ๒๓๑
๘๓	ปา. ๖.๓.๗๕	๑๐๗	วิ. มหาวิ. ๑.๔๐.๒๗
๘๔	กัจจายนสูตรตัดถะ. หน้า ๑๒๓	๑๐๘	รูป. ฎฎี. คำอธิบายสูตร ๒๒๑
๘๕	สทฺทสารตฺถชาลินี. คาถา ๗๙-๘๐	๑๐๙	วิ. มหาวิ. ๑.๔๐.๒๗
๘๖	กัจจายนสูตรตัดถะ. หน้า ๑๓๒	๑๑๐	รูป. ฎฎี. คำอธิบายสูตร ๑๒๕
๘๗	สี. นวฎฎี. ๑.๙๕	๑๑๑	ข้อความนี้มาจากคัมภีร์จินแมว ซึ่งแต่งในสมัย พุกาม แต่คัมภีร์นี้อยู่ในใบลาน ยังไม่ได้รับ การพิมพ์เผยแพร่
๘๘	ที. มหา. ๑๐.๓๖๙.๒๔๔	๑๑๒	มุคฺฉโพธิฎฎีกา. คำอธิบายสูตร ๑
๘๙	อภี. ฆ. ๓๔.๑๙.๒๔	๑๑๓	มุคฺฉโพธิฎฎีกา. คำอธิบายสูตร ๑๘๘
๙๐	กัจจายนสูตรตัดถะ. หน้า ๑๓๒	๑๑๔	ปทรูปสิทธิภาสฎฎีกา. สูตร ๒๒๖
ติลิ่งค์		๑๑๕	ปทสารนฎฎีกา. คำอธิบายสูตร ๒๑๒
๙๑	ปทสารนฎฎีกา. คำอธิบายสูตร ๑๘๘	๑๑๖	ขุ. ชา. ๒๘.๑๕๓.๗๐
๙๒	ปริภาเซนุทฺเตชฺร. ข้อ ๙๘, มุคฺฉโพธิฎฎีกา. คำ อธิบาย สูตร ๑๕	๑๑๗	ชา. อ. ๘.๒๕๗
๙๓	สุตตนิทเทส. สูตร ๑๐๒	๑๑๘	นฺยาส. สูตร ๘๖
๙๔	ปทสารนฎฎีกา. คำอธิบายสูตร ๑๘๘	๑๑๙	ปทสารน. สูตร ๒๓๓
๙๕	ปทรูปสิทธิ. สูตร ๑๑	๑๒๐	อภิธานปฺปทีปิกา. คาถา ๔๗๓
๙๖	ขุ. อ. ๙๙	๑๒๑	ปริภาเซนุทฺเตชฺร. ข้อ ๕๔
๙๗	สี. อ. ๑.๑๒	๑๒๒	กาตนฎฎี. ๒.๒๕๖
๙๘	สี. อ. ๑.๒๐	๑๒๓	กาตนฎฎี. ๒. ๒๕๕
๙๙	นิตติ. ปท. หน้า ๔๔๗	๑๒๔	พาลาวตาร. หน้า ๓๙
๑๐๐	สารตฺถ. ๒.๓๕		

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
	อลังค์		
๑๒๕	สุตตนิทเทส. สูตร ๕๓	๑๕๑	มุคฺชโพรฎฐีกา. คำอธิบายสูตร ๑๐
๑๒๖	ปทสาธน. สูตร ๒๑๓	๑๕๒	นิตติ. สุตต. สูตร ๔๔๘
๑๒๗	ม. ม. ๑๓.๔๐๐.๓๘๗	๑๕๓	นิตติ. สุตต. หน้า ๔๔๔
๑๒๘	อภี. อ. ๒.๕๕๗	๑๕๔	พาลาวตาร. หน้า ๘๔
๑๒๙	สารตฺถ. ๑.๓๗๒	๑๕๕	มุคฺชโพรฎฐีกา. คำอธิบายสูตร ๑๐
๑๓๐	สทฺทตฺถเภทจินฺดา. คาถา ๑๓๕-๓๖	๑๕๖	นิตติ. ฐาตุ. หน้า ๕๑๗
๑๓๑	ขุ. วิมาน. ๒๖.๑๒๑๕.๑๓๗	๑๕๗	นิตติ. ฐาตุ. หน้า ๕๑๗-๘
๑๓๒	ขุ. ชา. ๒๗.๓๘.๒๗๕	๑๕๘	รูป. ฎฐี. คำอธิบายสูตร ๒๘๒
๑๓๓	ปทรูปสิทธิบัญญัติเก่า. สูตร ๒๕๐	๑๕๙	มุคฺชโพรฎฐีกา. คำอธิบายสูตร ๑
๑๓๔	ปทรูปสิทธิบัญญัติใหม่. สูตร ๒๕๓	๑๖๐	รูป. ฎฐี. คำอธิบายสูตร ๒๘๒
๑๓๕	พาลาวตาร. หน้า ๕๘	๑๖๑	อภีธานปฺปทีปิกา. คาถา ๑๑๔๐
๑๓๖	ปทสาธน. สูตร ๓๐๕	๑๖๒	สทฺทสารตฺถชาลินี. คาถา ๑๘
๑๓๗	รูป. ฎฐี. คำอธิบายสูตร ๒๕๔	๑๖๓	อภีธานปฺปทีปิกา. คาถา ๑๑๘๘
๑๓๘	โมคฺ. ๓.๑๐๓	๑๖๔	วิ. มหาวิ. ๑.๔๕.๓๐
๑๓๙	กาดนฺตฺร. ๒.๗๖	๑๖๕	สทฺทสารตฺถชาลินี. คาถา ๓
๑๔๐	พาลาวตาร. นวฎฐีกา. หน้า ๑๒๖	๑๖๖	อภีธานปฺปทีปิกา. คาถา ๑๑๔๑
๑๔๑	รูป. ฎฐี. คำอธิบายสูตร ๒๖๑	๑๖๗	อภีธานปฺปทีปิกา. คาถา ๑๑๔๒-๔๓
๑๔๒	ปทรูปสิทธิบัญญัติใหม่. สูตร ๒๖๕	๑๖๘	อภีธานปฺปทีปิกา. คาถา ๑๑๘๖
๑๔๓	ปทรูปสิทธิบัญญัติใหม่. สูตร ๒๖๗	๑๖๙	ที. อ. ๑.๑๐๔
๑๔๔	รูป. ฎฐี. คำอธิบายสูตร ๒๖๙	๑๗๐	สี. นวฎฐี. ๑. ๕๑๖
๑๔๕	พาลาวตาร. นวฎฐีกา. หน้า ๑๒๖	๑๗๑	อภีธานปฺปทีปิกา. คาถา ๑๑๔๕
๑๔๖	รูป. ฎฐี. คำอธิบายสูตร ๒๗๙	๑๗๒	อภีธานปฺปทีปิกา. คาถา ๔๐
๑๔๗	รูป. ฎฐี. คำอธิบายสูตร ๒๘๑	๑๗๓	นิตติ. สุตต. หน้า ๔๗๓-๗๔
๑๔๘	ปทรูปสิทธิบัญญัติใหม่. สูตร ๒๘๑	๑๗๔	พาลาวตาร. หน้า ๔๓
๑๔๙	นิตติ. ฐาตุ. ๔๗๐		
๑๕๐	กัจจายนสูตตัตตถะ. สูตร ๒๒๑		
			๓. การกัณฑ์
			๑ สทฺทตฺถเภทจินฺดา. คาถา ๖๑-๖๒

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๒	พาลาวตาร. นวฎีกา. หน้า ๕๓	๒๗	ที. มหา. ๑๐.๕๕.๒๖
๓	นุยาส. สูตร ๕๓	๒๘	ม. อ. ๑.๑๖๓
๔	มุกุชโพธิฎีกา. คำอธิบายสูตร ๒๘๐, โมคคัลล- ลานนีสสัย ๑.๑๔๑	๒๙	ม. ฎีก. ๑.๓๑๗
๕	สททตถเภทจินดา. คาถา ๑๙๒-๑๙๓	๓๐	ม. อ. ๒.๓๓๐
๖	สททตถเภทจินดา. คาถา ๑๐๙	๓๑	กัจจายนสูตตัตถะ. สูตร ๖๓๑
๗	กัจจายนสูตตัตถะ. สูตร ๕๙๑	๓๒	ที. อ. ๑.๒๒๐
๘	พาลาวตาร. หน้า ๙๕	๓๓	กัจจายนสูตตัตถะ. สูตร ๖๑๔
๙	নীติ. สุตต. สูตร ๕๗๗	๓๔	สททตถเภทจินดา. คาถา ๗๐
๑๐	ม. มู. ๑๒.๑.๑	๓๕	สททตถเภทจินดา. คาถา ๑๒๘
๑๑	หริการิกา. อ้างใน มุกุชโพธิฎีกา. คำอธิบาย สูตร ๒๘๐	๓๖	พาลาวตาร. หน้า ๑๐๒
๑๒	ปริภาษะนุทเสขร. ข้อ ๗๔	๓๗	พาลาวตารคัมภีร์ปฏิบัติถวินิจนยสาระ เล่ม ๒ หน้า ๒๙
๑๓	สททตถเภทจินดาที่ปนี. คำอธิบายคาถา ๕๓	๓๘	ศพททกลปทรม. ๒.๖๕๖
๑๔	กัจจายนนวนณนา. สูตร ๒๗๑	๓๙	ที. อ. ๑.๑๑
๑๕	นิจุติที่ปนี. สูตร ๓๐๕	๔๐	নীติ. สุตต. สูตร ๕๙๗
๑๖	โมค. ๒.๔	๔๑	นุยาส. สูตร ๒๘๙
๑๗	รูป. ฎีก. คำอธิบายสูตร ๒๘๖	๔๒	รูป. ฎีกา. คำอธิบายสูตร ๒๘๙
๑๘	สูตตนิทเทส. สูตร ๓๐๐	๔๓	กาตนตร. สูตร ๑๗๒
๑๙	นิจุติที่ปนี. สูตร ๒๙๒	๔๔	ศพทสุโตมมทานิธิ. หน้า ๒๘๘
๒๐	กัจจายนคัพพัตถที่ปนี. สูตร ๒๘๓	๔๕	สททตถเภทจินดาที่ปนี. คำอธิบายคาถา ๓๐
๒๑	สททตถเภทจินดา. คาถา. ๒๑๕-๑๖	๔๖	วิ. มหาวี. ๒.๔๔๙.๓๒๕
๒๒	ปริภาษะนุทเสขร. ข้อ ๑๑๓, สุโพธาลงการ. นวฎีกา. คำอธิบายคาถา ๑๘๗	๔๗	อภี. อ. ๑.๓๐๐
๒๓	รูป. ฎีก. คำอธิบายสูตร ๒๘๗	๔๘	สททตถเภทจินดา. คาถา. ๗๔-๗๖
๒๔	นิจุติที่ปนี. สูตร ๓๐๓	๔๙	ปทรูปสิทธิณีสสัยเก่า. หน้า ๒๓๕
๒๕	นิจุติที่ปนี. สูตร ๓๐๓	๕๐	নীติ. สุตต. สูตร ๕๕๔
๒๖	วากยปทีย. อ้างใน โมคคัลลลานนีสสัย. ๑.๑๗๔	๕๑	নীติ. สุตต. สูตร ๕๕๔
		๕๒	กัจจายนสูตตัตถะ. สูตร ๑๐๙
		๕๓	ปทรูปสิทธิภาสาฎีกา. สูตร ๓๐๔

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๕๔	อุทาน. อ. ๓๘๙	๘๒	ปทรรูปสิทธิภาสากฎีกา. สูตร ๓๒๓
๕๕	กัจจายนสูตรัตถะ. สูตร ๕๘๔	๘๓	สารตถ. ๑.๑๗๓
๕๖	อิง. ฎี. ๑.๘๗	๘๔	อุทาน. อ. ๔๐๙
๕๗	สหุทธอุภทจินดา. คาถา ๗๙	๘๕	รูป. ฎี. คำอธิบายสูตร ๓๒๕
๕๘	นิตติ. สุตต. สูตร ๕๖๐	๘๖	รูป. ฎี. คำอธิบายสูตร ๓๒๖
๕๙	กัจจายนสูตรัตถะ. สูตร ๓๐๓	๘๗	รูป. ฎี. คำอธิบายสูตร ๓๒๘
๖๐	นิตติ สุตต. สูตร ๔๙๗	๘๘	วิ. มหาวิ. ๒.๒๓๖.๒๒๙
๖๑	อภิ. ฐ. ๓๔.๑๓๕๔.๓๐๓	๘๙	วิ. ภิกขุณี. ๓.๘๖๔.๑๐๒
๖๒	สารตถ. ๑.๒๘๒	๙๐	วิ. มหาวิ. ๒.๑๒๙.๑๗๗
๖๓	สารตถ. ๑.๒๘๒	๙๑	วิ. มหา. ๔.๒๕.๒๐
๖๔	สุตตนิเทศ. สูตร ๒๗๕	๙๒	สี. นวฎี. ๑.๕๖๓
๖๕	ปทรรูปสิทธิภาสากฎีกา. สูตร ๓๑๓	๙๓	พาลาวตาร. หน้า ๗๐
๖๖	ที. อ. ๒.๒๕๗	๙๔	สหุทธอุภทจินดา. คาถา ๓๐๓
๖๗	ขุ. ชา. ๒๗.๕๖.๑๕๐	๙๕	พาลาวตาร. หน้า ๑๐๘
๖๘	กัจจายนสูตรัตถะ. สูตร ๖๑๕	๙๖	ที. สี. ๙.๒๑๖.๗๒
๖๙	นिरุติที่ปนี. หน้า ๒๐๕	๙๗	ที. สี. ๙. ๒๙๘.๑๐๘
๗๐	รูป. ฎีกา. คำอธิบายสูตร ๓๒๐	๙๘	ที. สี. ๙.๒๖๗.๙๒
๗๑	มุคฺฉโพธิฎีกา. คำอธิบายสูตร ๒๘๐	๙๙	ที. สี. ๙.๑๕๐.๔๗
๗๒	กาติกา. ๒.๓.๓๙	๑๐๐	ที. สี. ๙.๓๐๔.๑๑๔
๗๓	สิทธิานุตเภามูที. สูตร ๖๓๖	๑๐๑	วิ. มหา. ๔.๕๕.๔๖
๗๔	พาลาวตาร. หน้า ๑๒๒	๑๐๒	วิ. จุฬ. ๗.๒๙๔.๕๙
๗๕	กัจจายนสูตรัตถะ. สูตร ๖๑๑	๑๐๓	สั. มหา. ๑๙.๑๐๘๑.๓๖๗
๗๖	อภิ. อ. ๓.๔๐๕	๑๐๔	วิ. จุฬ. ๗.๒๙๔.๕๙
๗๗	สั. ฎี. ๒.๕๒๒	๑๐๕	พาลาวตารคัมภีร์ที่ตถวินิจนยสาระ เล่ม ๑ หน้า ๙๒
๗๘	วิ. อ. ๓.๓๔๗		
๗๙	ที. สี. ๙.๑๙๔.๖๔		
๘๐	รูป. ฎี. คำอธิบายสูตร ๓๒๓		
๘๑	กัจจายนสูตรัตถะ. สูตร ๖๒๐		

ลำดับสูตร

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กระจายนะ	ลำดับสูตร ปทรูปสิทธิ	หน้า
อ กมฺมนุตฺตสฺส จ	๑๖๐	๑๙๗	๖๓๔
อ ฐฺนามํหิ จ	๒๓๕	๒๘๑	๙๕๐
อภฺตรสฺสา ลฺโต ยฺวาลปนฺนสฺส เวโว	๑๑๖	๑๕๗	๕๐๙
อภฺชราปาทยเ อฺกจตฺตาลีสิ	๒	๒	๒๒
อภฺการปีตาทฺยนฺนฺตฺตานมา	๒๔๔	๓๒	๓๔๒
อภฺคฺสิสิณี	๙๕	๑๔๕	๔๗๘
อโฆ รสฺสเมกฺวจฺนโยสฺวปี จ	๙๔	๑๔๔	๔๗๕
อชฺโณ อธิ	๔๕	๒๕	๑๓๔
อณฺเณ ทีชฺมา	๕	๕	๔๙
อณฺเณสฺวารตฺตํ	๒๐๐	๑๕๙	๕๑๖
อณฺฺจาทิโต จ	๓๙๒	๒๕๙	๙๑๔
อตฺตนฺโต หิสฺมิมินตฺตํ	๒๑๑	๑๒๖	๔๔๔
อตฺโถ อภฺชรสฺสณฺญาโต	๑	๑	๑๕
อติสฺส จนตฺตสฺส	๔๗	๒๓	๑๒๗
อโต นิจฺจํ	๒๑๙	๑๙๖	๖๒๙
อโต เนน	๑๐๓	๗๙	๓๕๓
อนปฺุสฺกสฺสายํ สิมฺหิ	๑๗๒	๒๑๙	๗๑๔
อนาถเร จ	๓๐๕	๓๒๓	๑๑๒๔
อนิมิ นามํหิ จ	๑๗๑	๒๑๙	๗๑๕
อนุปทฺิฏฺจฺานํ วุตฺตโยคโต	๕๑	๕๙	๒๙๒
อปาทาเน ปญฺจมี	๒๙๕	๙๙,๓๐๗	๓๖๖,๑๐๓๙

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กระจายนะ	ลำดับสูตร ปทรูปสิทธิ	หน้า
อพโภ อภิ	๔๔	๒๔	๑๓๑
อมา ปโต สมีสูมานํ วา	๖๘	๑๘๔	๕๗๗
อมาลปนเนทวจน	๑๕๓	๑๓๘	๔๖๓
อมุสสุ โม สํ	๑๗๓	๒๒๓	๗๒๔
อมุสสุทํ	๑๓๐	๒๒๕	๗๓๒
อมุหตุมหนตุราชพรหมตตสขสตฤปิตาทีหิ สฺมา นาว	๒๗๐	๑๒๐	๔๓๐
อมุหสฺส มมํ สวิภตฺติสฺส เส	๑๒๐	๒๔๓	๗๗๙
อวณฺณา จ เค	๑๒๖	๑๐๑	๓๙๓
อวมฺหิ จ	๗๕	๑๗๐	๕๔๗
อํ อิติ นิคฺคหิตํ	๘	๑๐	๖๓
อํ นปฺสเก	๑๒๕	๑๙๘	๖๔๐
อํ พยณฺขเน นิคฺคหิตํ	๓๐	๕๘	๒๙๐
อํ ยมีโต ปสณฺณโต	๒๒๓	๑๘๘	๕๘๗
อํโม นิคฺคหิตํ ฉลเปหิ	๘๒	๑๔๙	๔๘๕
อา โฆ	๖๐	๑๗๗	๕๖๒
อา สิมฺหิ	๑๒๔	๙๘	๓๘๗
อาภาโร วา	๒๔๖	๗๓	๓๔๓
อาทีโต โอ จ	๖๙	๑๘๖	๕๘๑
อาเน สมีมฺหิ วา	๑๕๖	๑๔๒	๔๖๙
อาย จตฺตฺเถกวจนสฺส ตฺ	๑๐๙	๓๐๔	๑๐๒๕
อาโร รสฺสมิกาเร	๒๐๘	๑๖๖	๕๓๐
อาโร หิมฺหิ วา	๑๙๕	๑๓๔	๔๕๕
อาลปน เจ	๒๘๕	๗๐	๓๔๐
อาลปน เส คสณฺโณ	๕๗	๗๑	๓๔๑
อาวสฺสุ วา	๗๖	๑๗๑	๕๔๘
อิณฺณณมิณฺณนฺนํ ตีหิ สงฺขยาหิ	๘๗	๒๓๑	๗๕๒
อิติถยมโต อาปจฺจโย	๒๓๗	๑๗๖	๕๕๙

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กระจายนะ	ลำดับสูตร ปทรูปสิทธิ	หน้า
อิมสททสฺส จ	๑๗๗	๒๒๑	๗๑๘
อิมสฺสึ ถํทานิหโตเรสุ จ	๒๓๔	๒๖๕	๘๒๗
อิมสฺมา รหิฏฺฐา จ	๒๕๙	๒๗๙	๘๔๘
อิมสฺมา หธา จ	๒๕๔	๒๗๔	๘๔๑
อิมสฺสิทมิสฺสิ นฺปิสเก	๑๒๙	๒๒๒	๗๒๒
อิวนฺณวณฺณนา ฉลลา	๕๘	๒๙	๑๔๓
อิวนฺณโณ ยํ นวา	๒๑	๒๑	๑๑๙
อุ นามหิ จ	๑๕๙	๑๓๙	๔๖๔
อุ สสฺมี สโลเป จ	๒๐๓	๑๖๒	๕๒๓
อุตุตฺ สนาสุ	๑๙๘	๑๒๓	๔๓๗
อุปาธฺยาริภิสฺสรวจเน	๓๑๔	๓๒๘	๑๑๓๖
อุภาทีโต นมิหนํ	๘๖	๒๒๗	๗๔๓
เอ โตเถสุ จ	๒๓๓	๒๖๔	๘๒๖
เอภาทีโต ทส ร สงฺขยาเน	๓๘๑	๒๕๔	๘๐๓
เอต รหิมฺหิ	๒๓๖	๒๘๐	๘๔๙
เอตเตสํ โต	๑๗๔	๒๑๑	๖๙๖
เอติมาสมิ	๖๓	๒๑๗	๗๑๐
เอเตสโม ลोเป	๑๘๓	๔๘	๒๕๕
เอวาทิสฺส ริ ปุพฺโพ จ รสฺโส	๒๒	๒๘	๑๔๐
เอเห ฌํ	๓๒	๕๐	๒๖๕
โอ อวสฺส	๕๐	๔๕	๒๔๗
โอ สเร จ	๗๘	๓๑	๑๔๙
โอภาเส สตุตฺมี	๓๐๒	๙๔,๓๑๙	๓๗๒,๑๑๐๘
โอภาโว กฺวจิ โยสุ วการสฺส	๐	๑๐๙	๔๑๒
กตุตฺริ จ	๒๘๘	๗๘,๒๙๓	๓๕๒,๙๗๖
กมฺมกรณนิमितฺตฺเถสุ สตุตฺมี	๓๑๐	๓๒๔	๑๑๒๗
กมฺมตฺเถ พุติยา	๒๙๗	๗๖,๒๘๔	๓๔๙,๙๔๐

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กระจายนะ	ลำดับสูตร ปทรูปสิทธิ	หน้า
กมมปปัจจันตยัตถะ	๒๙๙	๒๙๙	๙๕๙
กรณ ตติยา	๒๙๖	๘๓,๒๙๑	๓๕๘,๙๗๒
การณตเถ จ	๒๙๖	๓๑๔	๑๐๘๔
กาลทธานมจจนุตส์โยเค	๒๙๘	๒๙๗	๙๕๖
กาลภาเวสุ จ	๓๑๓	๓๒๗	๑๑๓๒
กิสฺส ก เว จ	๒๒๗	๒๗๐	๘๓๗
กิสฺมา โว	๒๕๑	๒๖๙	๘๓๖
กีสพพญเณกยภุหิ ทาทาจัน	๒๕๗	๒๗๖	๘๔๓
กุกุหิสฺ จ	๒๒๘	๒๗๒	๘๓๙
กวจาสวณฺณํ ลุตเต	๑๔	๑๖	๙๖
กวจิ โอ พยณฺชเน	๓๖	๔๗	๒๕๒
กวจิ โต ปณฺจมยตเถ	๒๔๘	๒๖๐	๘๑๙
กวจิ ทุตติยา ญฺจันมตเถ	๓๐๖	๒๘๙	๙๖๖
กวจิ ปฏฺิ ปตฺิสส	๔๘	๔๓	๒๔๑
กวจิ โลป	๓๘	๕๓	๒๗๔
คตฺิพฺุทธิภุชปจหกรสฺยาทีนํ	๓๐๐	๒๘๖	๙๕๐
คาว เส	๗๓	๑๗๔	๕๕๔
โค สเร ปุถสฺสาคโม กวจิ	๔๒	๓๒	๑๕๒
โคณ นมฺหิ วา	๘๐	๑๗๓	๕๕๒
ชฺเต จ	๑๑๔	๑๗๘	๕๖๓
ชฺโต นาทินํ	๑๑๑	๑๗๙	๕๖๕
ชฺปโต จ โยหนํ โลโป	๑๑๘	๑๔๖	๔๘๐
ชฺปโต สฺมึ ยํ วา	๒๑๖	๑๘๐	๕๖๗
ชฺปโต สฺมึสํ สํสา	๑๗๙	๒๐๔	๖๗๒
โฆ รสฺสํ	๖๖	๒๐๕	๖๗๓
จตุปทสฺส โลโป ตุตฺตรปทาทิจสฺส จุจฺปิ นวา	๓๙๐	๒๕๖	๘๐๗
ญฺจัน จ	๓๐๘	๓๑๗	๑๐๙๙

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กระจายนะ	ลำดับสูตร ปทรูปสิทธิ	หน้า
ชินวจนยตุต์ หิ	๕๒	๖๐	๓๐๖
ฉลโต จ	๒๑๕	๑๔๑	๔๖๘
ฉลโต สสส โน วา	๑๑๗	๑๒๔	๔๓๙
ฉลปา รสุส	๒๔๕	๑๕๒	๔๙๗
ฉลนณมียวา สเร วา	๗๐	๓๐	๑๔๖
ฉวณณิกณยณนตุหิ	๒๓๙	๑๙๐	๕๙๙
ตตโถทนต์ตา สรา ฏฏจ	๓	๓	๔๔
ตติยาสตตมีนณจ	๓๐๗	๒๙๐	๙๖๙
ตโต จ วิภตติโย	๕๔	๖๒	๓๑๓
ตโต นม ปติมหาลุตเต จ समाเส	๗๗	๑๗๕	๕๕๕
ตโต โยนโม ตุ	๒๐๕	๑๖๐	๕๑๗
ตโต สสส สสาย	๖๕	๒๑๕	๗๐๔
ตโต สุมิมิ	๒๐๖	๑๖๕	๕๒๘
ตโต สุมิ นิ	๒๑๒	๑๒๙	๔๔๘
ตทนต์ปโรธเน	๕๖	๖๔	๓๑๘
ตพพิปริตูปปะเท พยณฺชเน จ	๗๙	๔๖	๒๔๙
ตมฺหา จ	๒๕๓	๒๗๓	๙๔๐
ตมฺหา ทานิ จ	๒๕๘	๒๗๘	๙๔๗
ตยาตยีนํ ตกาโร ตวตฺตํ วา	๒๑๐	๒๓๙	๗๗๕
ตโย เนว จ สพพนาเมหิ	๑๑๐	๒๐๑	๖๖๖
ตวम्म เส	๑๔๑	๒๔๑	๗๗๗
ตวम्मณฺจ นวา	๑๔๔	๒๓๔	๗๗๐
ตสฺส วา นตฺตํ สพพตฺถ	๑๗๕	๒๑๒	๖๙๘
ตสฺสา วา	๖๔	๒๑๖	๗๐๕
ตम्मมฺหิ	๑๔๓	๒๓๕	๗๗๑
ติจฺจุนฺหนํ ติสฺโสจตฺสฺโสโตโยจตฺตาโรตฺตนิจตฺตาริ	๑๓๓	๒๓๐	๗๕๐
ตุมฺหมฺหากํ ตยิมยิ	๑๓๙	๒๔๕	๗๘๒

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กระจายนะ	ลำดับสูตร ปทรูปสิทธิ	หน้า
ตุ่มหมเหหิ นมากั	๑๖๑	๒๔๔	๗๘๐
ตุ่มหสส ตูว์ตว'ม่มุหิ	๑๔๖	๒๓๖	๗๗๒
ตุยห่มยหญจ	๑๔๒	๒๔๒	๗๗๘
เต อิตถิขยา ไป	๕๙	๑๘๒	๕๗๓
เต น วา อิวณณ	๔๖	๒๖	๑๓๕
เตเมกวางเนสจ จ	๑๔๘	๒๔๗	๗๘๖
โตติตา สสมีนาสุ	๑๒๗	๑๐๒	๓๙๕
เตร นิจจ	๒๓๒	๒๖๗	๘๓๓
ตฺรโตเสสุ จ	๒๓๐	๒๖๒	๘๒๔
ตฺรธ สตตมียา สพพนาเมหิ	๒๔๙	๒๖๖	๘๓๐
ตฺวมหํ สิมุหิ จ	๑๔๐	๒๓๒	๗๖๖
ตฺวาทโย วิมตฺติสณฺญาโย	๒๔๗	๒๖๑	๘๒๐
ทเส โส นิจจญจ	๓๗๖	๒๕๗	๘๑๑
ทีซุ	๑๕	๑๗	๑๐๒
ทีซุ	๒๕	๓๗	๑๘๙
ทีโฆ จ	๖๐๓	๗	๕๕
ทีโฆเรหิ	๑๐๖	๓๑๓	๑๑๗๗
ทุติยาปณฺจมีนญจ	๓๐๙	๓๑๘	๑๑๐๓
ทุมฺหิ ครุ	๖๐๒	๖	๕๓
ทฺรนฺตีกทฺรกาลนิมฺมาน ตฺวาลोप ทิสายค วิมตฺตารปฺปโยค...	๒๗๕	๓๑๒	๑๐๖๑
โท ฐสฺส จ	๒๐	๒๗	๑๓๗
ทฺวนทฺฐจา วา	๑๖๕	๒๐๘	๖๘๒
ทฺเวกฺกฺจานมากาโร วา	๓๘๓	๒๕๓	๘๐๑
ธาตฺนํมานนฺปสคฺคโยคาทิสฺวปิ จ	๒๗๒	๓๐๙	๑๐๔๗
น อมฺมาทิโต	๑๑๕	๑๘๑	๕๗๑
น อัมฺหิ	๑๔๙	๒๔๘	๗๙๐
น ติเมหิ กตาทาเรหิ	๑๐๐	๒๑๔	๗๐๑

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กระจายนะ	ลำดับสูตร ปทรูปสิทธิ	หน้า
น ลิสฺมิมนปฺสกาณี	๘๕	๑๕๐	๔๙๐
นทาทีโต วา อี	๒๓๘	๑๘๗	๕๘๔
นโมโยคาทีสฺวปี จ	๒๙๔	๓๐๕	๑๐๓๔
นเย ปรี ยฺตุเต	๑๑	๑๔	๘๔
นํ ฌโต กตรสฺสา	๒๒๔	๑๕๓	๔๙๙
นํมฺหิ ตํ วา	๑๒๘	๑๐๔	๓๙๘
นา อา	๒๐๗	๑๖๑	๕๒๑
นาณญํ สพฺพนามิกํ	๑๖๖	๒๐๙	๖๘๗
นามฺหิ ตยามยา	๑๔๕	๒๓๘	๗๗๔
นามฺหิ รณฺณา วา	๑๓๗	๑๑๖	๔๒๕
นิกฺคหีตญจ	๓๗	๕๗	๒๘๗
นินฺทธารณฺ จ	๓๐๔	๓๒๒	๑๑๒๐
เนตาหิ สฺมิมายยา	๑๘๐	๒๐๗	๖๗๖
โน จ ทฺวาทีโต นํมฺหิ	๖๗	๒๒๙	๗๔๘
นฺตฺสฺส เส วา	๑๒๓	๑๐๓	๓๙๗
นฺตฺสฺส ตมฺีการ	๒๔๑	๑๙๑	๖๐๑
นฺตฺสฺส นฺโต	๑๒๒	๙๙	๓๘๙
นฺตฺสฺสนฺโต โยสฺ จ	๙๒	๑๐๐	๓๙๐
ปญฺจมฺยตฺเถ จ	๓๑๒	๓๒๖	๑๑๓๑
ปญฺจาทินมกาโร	๑๓๔	๒๕๑	๗๙๖
ปญฺจาทินมตฺตํ	๙๐	๒๕๒	๗๙๘
ปตฺติภิกฺขุราชาสีการนฺเตหิ อีนี	๒๔๐	๑๙๓	๖๐๖
ปตฺติสฺสินมฺหิ	๙๑	๑๙๔	๖๐๙
ปโต ยา	๑๑๒	๑๘๓	๕๗๖
ปทโต ทฺุตฺตยาจตฺตฺถินฺนฺจิสฺส โวโน	๑๔๗	๒๔๖	๗๘๓
ปร เทวภาโว จาเน	๒๘	๔๐	๒๐๑
ปรสมณฺญา ปโยเค	๙	๑๑	๖๗

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กระจายนะ	ลำดับสูตร ปทรูปสิทธิ	หน้า
ปโร วา สโร	๔๐	๕๕	๒๘๐
ปสณณสส จ	๗๒	๑๘๕	๕๗๘
ปาสส จนโต รสโส	๔๓	๓๓	๑๕๔
ปีดาทีนสมสมิหิ	๒๐๙	๑๖๘	๕๓๖
ปุถสสุ พยณชเน	๔๙	๔๔	๒๔๓
ปุพพมโรจิตมสสรุ สเรน วิโยชเย	๑๐	๑๒	๗๕
ปุพโพ จ	๑๖	๑๘	๑๐๖
ปุมนุตสสา สิมิหิ	๑๕๒	๑๓๖	๔๖๐
พหุพพิหิมิหิ จ	๑๖๗	๒๑๐	๖๘๙
พหุจเนสฺ โวโน	๑๕๑	๒๕๐	๗๙๓
พยณชเน จ	๓๙	๕๔	๒๗๗
พยณชโน จ วิสณโณโค	๔๑	๕๖	๒๘๓
พฺรหฺมตฺตสขรราชาทีโต อมานํ	๑๘๘	๑๑๕	๔๒๔
พฺรหฺมโต คสส จ	๑๙๓	๑๒๒	๔๓๕
พฺรหฺมโต ตุ สฺมี นิ	๑๙๗	๑๒๕	๔๔๑
ภทนต์สส ภทนต์ภนฺเต	๐	๑๑๑	๔๑๗
ภวโต โภโต	๒๔๒	๑๙๒	๖๐๔
ภาววาจิมิหิ จตุตฺถี	๖๕๓	๓๐๖	๑๐๓๖
โภ เค ตุ	๒๔๓	๑๑๐	๔๑๔
มณฺฑิตุสสุกฺเกสุ ตติยา จ	๓๑๕	๓๒๙	๑๑๓๙
มทา สเร	๓๔	๕๒	๒๗๑
มโนคณาทีโต สฺมีนํนมิอา	๑๘๑	๙๕	๓๗๘
มยํ โยมิหิ ปจเม	๑๒๑	๒๓๓	๗๖๘
มาตุลาทีนมานตฺตมีกาเร	๙๘	๑๘๙	๕๙๔
ยโต หี	๒๕๕	๒๗๕	๘๔๒
ยเมทนต์สสาเทโส	๑๗	๑๙	๑๐๙
ยวตํ ตลนทการานํ พยณชนานิ จลนชการตฺตํ	๒๖๙	๔๑	๒๑๘

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กระจายนะ	ลำดับสูตร ปทรูปสิทธิ	หน้า
ยวมทนตรลา จากมา	๓๕	๓๔	๑๕๖
ยสมาทเปติ ภยมาทตเต วา ตทปาทาน	๒๗๑	๘๘,๓๐๘	๓๖๕,๑๐๔๐
ยสฺส ทาทุกาโม โจรเต ธารยเต วา ตํ สมฺปทาน	๒๗๖	๘๔,๓๐๒	๓๕๙,๑๐๐๘
ยสฺส วา ปรีคฺคโห ตํ สามี	๒๘๓	๙๑,๓๑๖	๓๖๙,๑๐๘๘
ยํ กโรติ ตํ กมฺม	๒๘๐	๗๕,๒๘๕	๓๔๘,๙๔๒
เยน วา กยิรเต ตํ กรณ	๒๗๙	๘๒,๒๘๒	๓๕๗,๙๗๓
เยน วาทสฺสน	๒๗๔	๓๑๑	๑๐๕๘
เยนฺจฺจวิกาโร	๒๙๑	๒๙๙	๑๐๐๑
โย กโรติ ส กตฺตา	๒๘๑	๗๗,๒๙๔	๓๕๑,๙๗๘
โย กาเรติ ส เหตุ	๒๘๒	๒๙๕	๙๘๑
โยธาโร ตโมกาส	๒๗๘	๙๓,๓๒๐	๓๗๑,๑๑๐๙
โยนํ นิ นฺนุสเกหิ	๒๑๗	๑๙๙	๖๔๗
โยนํ โน	๒๒๕	๑๕๑	๔๙๔
โยนมาโน	๑๙๐	๑๑๔	๔๒๓
โยสฺส กตนิการโลเปสฺส ทิฆ	๘๘	๑๔๗	๔๘๑
โยสฺส จ	๗๔	๑๖๙	๕๔๕
โยสฺส ทฺวินฺนํ เทว จ	๑๓๒	๒๒๘	๗๔๖
โยสฺวกตรสฺโส โฉ	๙๖	๑๔๘	๓๘๓
โยสฺวาโน	๑๕๕	๑๓๗	๔๖๒
รกฺขณตฺถานมิจฺฉิต	๒๗๓	๓๑๐	๑๐๕๖
รณฺณํ นฺมฺหิ วา	๑๓๖	๑๑๙	๔๒๙
รสฺส	๒๖	๓๘	๑๙๓
ราชสฺส รณฺโณราชิโน เส	๑๓๕	๑๑๘	๔๒๘
ราชสฺส ราชฺ สฺสุนฺหิสฺส จ	๑๖๙	๑๑๗	๔๒๖
ล ทราน	๓๗๙	๒๕๘	๘๑๒
ลโต โวกาโร จ	๑๑๙	๑๕๕	๕๐๖
ลหฺมตฺตา ตโย รสฺสา	๔	๔	๔๖

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กระจายนะ	ลำดับสูตร ปทรูปสิทธิ	หน้า
ลึงคณฺจ นิปฺจฺเจเต	๕๓	๖๑	๓๑๐
ลึงคตฺเถ ปจฺมา	๒๘๔	๖๕,๒๘๓	๓๒๒,๓๒๑
โลปณฺจ ตตฺราราโร	๒๗	๓๙	๑๙๗
วคฺคณฺตํ วา วคฺเค	๓๑	๔๙	๒๕๙
วคฺคา ปณฺจปณฺจโส มนฺตา	๗	๙	๖๑
วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจฺมา	๒๙	๔๒	๒๒๓
วโมทฺทณฺตานํ	๑๘	๒๐	๑๑๔
วา ตติเย จ	๑๕๐	๒๔๙	๗๙๒
วา นมฺหิ	๒๐๑	๑๖๓	๕๒๕
วา ปโร อสรูปา	๑๓	๑๕	๘๘
วา ยวปฺปจฺโม	๑๖๒	๒๓๗	๗๗๓
วิเสสเน จ	๒๙๒	๓๐๐	๑๐๐๓
วีเสตฺทเสสฺสุ พา ทฺวีเสสฺ ตู	๓๘๐	๒๕๕	๘๐๕
เวโวสฺสุ โล จ	๙๗	๑๕๖	๕๐๘
สกมณฺธาตาทีนณฺจ	๒๐๔	๑๖๗	๕๓๓
สขโต คสฺเส วา	๑๑๓	๑๓๒	๔๕๒
สขโต จาโยโน	๑๙๑	๑๓๐	๔๔๙
สขนฺตสฺสิ โนนานํเสสฺสุ	๑๙๔	๑๓๑	๔๕๑
สตฺตมยตฺเถ จ	๒๙๐	๒๙๘	๙๙๙
สตฺตณฺตตฺตณฺจ	๒๐๒	๑๖๔	๕๒๖
สตฺตณฺตปิตาทีนมา ลิสฺสุมี ลิลोโป จ	๑๙๙	๑๕๘	๕๑๔
สนฺตสทฺทสฺส โส เก โพ จนฺเต	๑๘๕	๑๑๒	๔๑๙
สพฺพโต โก	๑๗๘	๒๒๔	๗๒๖
สพฺพโต ธิ	๒๕๐	๒๖๘	๘๓๕
สพฺพโต นํ สํสาณํ	๑๖๘	๒๐๓	๖๗๐
สพฺพนามการเต ปจฺโม	๑๖๔	๒๐๐	๖๖๔
สพฺพนามานํ นมฺหิ จ	๑๐๒	๒๐๒	๖๖๙

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กระจายนะ	ลำดับสูตร ปทรูปสิทธิ	หน้า
สหุพโยนีนมาเอ	๑๐๗	๖๙	๓๓๖
สหุพสุส วา อังเสสุ	๙๓	๑๐๖	๔๐๔
สหุพสุส โส ทามุหิ วา	๒๖๐	๒๗๗	๙๔๕
สหุพสุสสิมสุเส วา	๑๗๐	๒๒๐	๗๑๖
สหุพสุเสตสุสกาโร วา	๒๓๑	๒๖๓	๙๒๕
สหุพสาสมาวุโสปสคคณิปาตาที่หิ จ	๒๒๑	๒๙๒	๙๗๔
สหุโพ จัง ตี	๑๙	๒๒	๑๒๓
สมุปทานเน จ	๓๑๑	๓๒๕	๑๑๒๙
สมุปทานเน จตุตถึ	๒๙๓	๙๕,๓๐๑	๓๖๑,๑๐๐๗
ส เย จ	๓๓	๕๑	๒๖๗
ส สเร วาคโม	๑๙๕	๙๖	๓๙๐
สรโลโปมาเทศปจจยาทิมหิ สรโลเป ตุ ปกติ	๙๓	๖๗	๓๒๖
สรา ปกติ พุณฺชน	๒๓	๓๖	๑๙๗
สรา สเร โลปี	๑๒	๑๓	๗๙
สรูปานเมกเสสวาสกี	๓๙๙	๖๙	๓๓๑
สเร กุวจิ	๒๕	๓๕	๑๗๖
สสุมาสมีสัสสาสุตตัม	๑๗๖	๒๑๓	๗๐๐
สสุสสิ	๑๖๓	๒๔๐	๗๗๖
สสุส โจ	๑๙๒	๙๗	๓๙๒
สสุส โน	๒๑๓	๑๒๗	๔๔๕
สหาทิโยเค จ	๒๙๗	๒๙๖	๙๙๑
สัสสาเสวกวจเนสุ จ	๖๒	๒๐๖	๖๗๔
สาคโม เส	๖๑	๙๖	๓๖๒
สามิสมี ญจิจิ	๓๐๑	๙๒,๓๑๕	๓๗๐,๑๐๙๗
สามิสสุราริบัติทายาทสภุชปีติญฺปสุตฺกฺสเลหิ จ	๓๐๓	๓๒๑	๑๑๑๗
สิ โย อัง โย นา หิ ส นัง สฺมา หิ...	๕๕	๖๓	๓๑๕
สิมฺหิ คจฺจนฺตาทินันฺน นฺตสทฺโท อัง	๑๙๖	๑๐๗	๔๐๖

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กระจายนะ	ลำดับสูตร ปทรรูปสิทธิ	หน้า
สิมฺหิ วา	๙๔	๑๐๕	๔๐๐
สิลาฆมฺ หนฺ จา สปฺ ธารฺ ปิหฺ กุธฺ ทฺหิสฺโสสุยวาทิกฺข...	๒๗๗	๓๐๓	๑๐๑๓
สี	๒๑๙	๑๙๕	๖๒๖
สุนมฺสฺ วา	๑๙๖	๑๓๓	๔๕๔
สุนฺหิสฺ จ	๘๙	๘๗	๓๖๓
สุสมิมา วา	๑๕๘	๑๔๓	๔๗๐
สุหิณาสุ จ	๘๑	๑๗๒	๕๕๐
สุหิสฺวกาโร เอ	๑๐๑	๘๐	๓๕๕
เสสโต โลปํ คสิปิ	๒๒๐	๗๔	๓๔๕
เสสา พุยณฺชนา	๖	๘	๕๗
เสเสสุ จ	๒๒๙	๒๒๖	๗๓๓
เสเสสุ นตุว	๑๘๗	๑๐๘	๔๐๙
โส	๑๐๔	๖๖	๓๒๔
สฺมา นา	๒๑๔	๑๒๘	๔๔๖
สฺมาสมิํ วา	๑๐๘	๙๐	๓๖๗
สฺมาหิสฺมิํ มฺหามิหิ วา	๙๙	๘๑	๓๕๖
สมิเม	๑๙๒	๑๓๕	๔๕๗
สมิํ นิ	๒๒๖	๑๕๔	๕๐๑
สมิํหิ รณฺเวราชินิ	๑๓๘	๑๒๑	๔๓๔
สฺยา จ	๑๘๙	๑๑๓	๔๒๑
หิวิภตฺติมฺหิ จ	๑๕๗	๑๔๐	๔๖๖
หิํหิณฺจณํ	๒๕๒	๒๗๑	๘๓๘
เหตฺวตฺเถ จ	๒๘๙	๒๙๗	๙๙๕

ดัชนีค้นคำ

อ	หน้า	อ	หน้า
		อนุกรม	๑๒๘
		อนุพัทธ์คณะ	๑๔๐
อกกิตกรรม	๙๔๗-๔๙	อนุเมยวิสัย	๑๐๔๑
อกุขร	๒๒, ๒๗	อปริจัตตานุกรรมะ	๗๐๕
อโฆส	๖๘	อปาทาน	๑๐๔๑
องคุวิการ	๑๐๐๑	อปาทาน-อปาทานี	๑๑๖๒
อจุณุตสโยค	๙๕๖	อปาทานการก	๙๑๙
อณฺณ	๖๘๐	อเปกขา	๑๔๑
อณฺณตม	๖๘๑	อพยย	๙๑๑
อณฺณตฺร	๖๘๑	อภิธาน	๙๒๑
อตุถ	๑๕	อภิธานวิเสสนะ-วิเสสยะ	๑๑๕๘
อดิเทสสุตร	๔๓๐	อภิหิตกรรม	๙๔๑, ๙๔๙
อธิการ	๘๗-๘	อมุ	๖๙๓, ๖๙๕
อนภิตกัตตา	๑๑๕๗	อรรธการก	๑๐๑๕
อนภิตกรรม	๙๔๑	อรรธของ โต ปัจจัย	๘๒๙
อนวเสสสัพพะ	๖๖๒	อลิงคนาม	๗๖๕
อนังคปริภาสาสูตร	๓๑๐	อวคฺค	๖๑
อนาทร	๑๑๒๔	อวารณะ	๑๔๑, ๘๘๒
อนาทระ-อนาทรียะ	๑๑๖๖	อวยวสัมพันธะ-สัมพันธี	๑๑๖๕
อนิจฉิตกรรม	๙๔๗-๔๘	อวัตถาสัมพันธะ-สัมพันธี	๑๑๖๕
อนิรากรณสัมปทาน	๑๐๐๙	อวิสทาการโวหาร	๔๙๒

อ-อา	หน้า	อา-อิ-อุ-เอ	หน้า
อวิภัตตินิกิเทศ	๒๐๒, ๓๕๓	อาสี่สัพพกัคคัณถารัมภะ	๓
อวิภัตตียุตตะ	๘๘๗		
อวุตตกรรม	๑๑๕๐	(อิ)	
อวุตตสิทธิินัย	๗๘๔	อิฉนิตกรรม	๙๔๗-๔๘
อสรูป	๙๘	อิถัมภุตลักขณะ-ลักขยะ	๑๑๕๘
อสปทวิเคราะห์	๑๐๓๗	อิตุภมฺภุตกุขาน	๙๕๔, ๙๘๗
อสวณฺณ	๙๘	อิตุถิ	๕๘๔
อังกวิการลักขณะ-ลักขยะ	๑๑๕๘	อิตุถิปัจจย	๕๖๐
อังกาสิตสังขยา	๖๓๔	อิตุถิลิงค	๓๐๓
อัจฉนตสังโยคะ-อัจฉนตสังโยควันตะ	๑๑๕๒	อิตร	๖๘๐
อัตถสรูปกเสส	๓๓๒	อิตรเรตรโยคะ	๘๘๑
อัตถปุรณะ	๘๘๓	อิติ	๘๙๗
อัตถาปนินัย	๗๘๔	อิณี ปัจจย	๖๐๖
อันวาจยะ	๘๘๑	อิม	๖๙๓-๙๔
อัพภนฺณญฺสัมปทาน	๑๐๑๐		
อัพยยะ	๘๕๒	(อุ)	
(อา)		อุปปทะ	๒๕๐
		อุปมานะ	๘๘๒
อาการะ-อาการวันตะ	๑๑๗๐	อุปมาลิ่งคัตถะ	๑๑๕๐
อาคม	๑๕๒	อุปาตตวิสัย	๑๐๔๑
อาคมี	๑๐๙๐	อุปสรรค	๘๕๓, ๘๗๕
อาเทศ	๑๐๙, ๑๑๑	อุภา	๗๔๑
อาธาร	๑๑๐๙	อุภย	๖๗๗
อาธาระ-อาเธยยะ	๑๑๖๗	อุสุสุกฺกน	๙๑๐
อาภิกขัญญะ	๓๓๔		
อาเมทิต	๓๓๔	(เอ)	
อาราธนสัมปทาน	๑๐๐๙	เอก	๗๓๙
อาลปน	๙๓๗	เอกพจน	๓๑๙

เอ-โอ-ก	หน้า	ก-ค	หน้า
เอต	๖๙๓-๙๔	กัตตุการก	๙๑๘
เอตํ มงฺคฺลฺมฺตฺตํ	๒๗๙	กัมมัปปวจนีเย	๙๕๙, ๙๖๑
เอว	๘๙๕	กัมมัปปวจนีเย-กัมมัปปวจนีเยยฺยุตตะ	๑๑๕๓
เอวํ	๙๐๑	การ	๑๓๐
		การก	๙๔๓-๔๔
		การณ	๑๐๘๔
โอกาส	๑๑๐๙	การไม่เข้าสนธิ	๑๗๗
โอกาสการก	๙๑๙	การิตกรรม	๙๕๐, ๑๑๕๒
โอปสคฺคิก	๘๗๙	การียะ	๗๙
โอปสิเลสิกะ	๑๑๑๑	การียสัมพันธะ-สัมพันธี	๑๑๖๕
		การียาติเทศะ	๔๓๒
		การี	๗๙
กณฺญา	๗๐๓	กาลสัตตมี	๑๑๖๗
กตม	๖๗๙	กัญจาปี	๙๐๒
กตร	๖๗๙	กิริ	๙๐๓
กตรกตม	๖๘๒	กิริยาวิเสสนะ	๑๐๐๓
กถิตกรรม	๙๔๗-๔๙	กิริยาวิเสสนะ-กิริยาวิเสสยะ	๑๑๕๓, ๑๑๕๙
กถิต-อกถิตกรรม	๑๑๕๔	กิริยาวิจฉา	๓๓๓
กมฺม	๙๔๓, ๙๔๕	กั	๖๙๓, ๖๙๕
กมฺมกตฺตา	๙๘๑-๘๒	กุมารี	๗๐๓
กรณ	๒๙, ๓๖, ๙๗๔, ๑๑๕๖	โกจิ	๖๙๕
กรณการก	๙๑๙		
กรรมการก	๙๑๘		
กริยานาม	๓๐๓	คินุถารมภ	๓
กฺุริยาปวคฺค	๙๘๘	คิรุ	๕๓, ๕๕-๖
กริยาวิเสสนะ-วิเสสยะ	๑๑๗๐	คิรุสัณฺญา	๑๔๓
กริยาสัมพันธะ-สัมพันธี	๑๑๖๖	คัจฉันตาทีคณิ	๔๐๖
กริยาศัพท์	๓๐๕	คุณนาม	๓๐๓

(โอ)

(ก)

(ค)

ค-ข-จ-ฉ-ช-ญ-ฐ	หน้า	ต-ท-ธ	หน้า
คุณวิชา	๓๓๓		
คุณสัมพันธ์-สัมพันธ์	๑๑๖๖	(ต)	
คุณศัพท์	๓๐๕	ต	๖๙๓-๙๔
คำไวพจน์	๔๗๔	ตติยาวิเสสนะ	๑๐๐๓
โค	๕๔๔, ๖๒๑	ตติยาเหตุ	๑๐๘๖
โครี	๗๐๓	ตทัตถสัมปทาน	๑๐๒๖
	(ข)	ตทัตถสัมปทาน-กริยา	๑๑๖๑
		ตั้งรูปาติเทศะ	๔๓๒
โฆส	๖๙	ตั้งสภาวาติเทศะ	๔๓๒
	(จ)	ตุ้มตถสัมปทาน	๑๐๒๖
		ตุ้มตถสัมปทาน-กริยา	๑๑๖๑
จยาสิตสังขยา	๖๓๔	ตุลย์ตถะ-ลึงค์ตถะ	๑๑๔๔
	(ฉ)	ตุลยาธิกรณวิเสสนะ	๑๐๐๓
		ตุลยาธิกรณวิเสสนะ-วิเสสยะ	๑๑๖๙
ฉฐีกรรม	๑๑๖๖	ตุ่ว	๗๖๖
	(ช)		(ท)
ชนกเหตุ	๑๐๘๕	ทวิพจน์	๓๑๙
ชาติสัมพันธ์-สัมพันธ์	๑๑๖๕	ทัฬหาราก	๙๒๐
ชาติศัพท์	๓๐๕	ทัฬหวิจฉา	๓๓๓
ชิน	๗	ทัฬหศัพท์	๓๐๕
	(ญ)	ที่สม	๔๙-๕๐
		เทวภาว	๒๐๓
ญาปกเหตุ	๑๐๘๖		(ธ)
	(ฐ)	ธนิต	๖๙
จาน	๒๘-๙	ธาวัตถพาทกะ	๘๗๗
ฐานี	๑๐๘๐	ธาวัตถวิเสสกะ	๘๗๗

ช-น	หน้า	น-ป	หน้า
ชาติวัดถ่านุวัตตะ	๘๗๗	เนวีสทานาวิสทาการโหวหาร	๔๙๒
ชาติทูเทวภาวะ	๒๐๕	(ป)	
ชาติอุนิเทศ	๙๕๐, ๙๖๖, ๑๐๑๔		
(น)			
นทีโสตนัย	๓๐๙	ปกติ	๙๒๔
นปุ้สก	๖๒๕	ปกติสนธิ	๑๗๖
นปุ้สกสิงค์	๓๐๓	ปกติ-วิกติกรรม	๑๑๕๑
นวา	๑๒๐	ปกติ-วิกติกัตตา	๑๑๔๗
นาม	๓๐๑-๐๒, ๙๐๒	ปัจจุย	๙๒๔
นามวิเสสนะ	๑๐๐๓, ๑๑๕๙	ปฏิสังขา โยนิโส	๒๖๙
นามศัพท์	๓๐๕	ปณามปุพพกตันถารัมมะ	๓
นิกคหิต	๖๔-๕	ปท	๑-๒, ๗๑
นิกทัญญูวิสัย	๑๐๔๑	ปทโตประ	๗๘๔
นิกทธารณ	๑๑๒๐	ปทเทวภาวะ	๒๐๕
นิกทธารณสมุทายะ-นิกทธารณียะ	๑๑๖๖	ปทปุระณะ	๘๘๓
นิกทสนนะ-นิกทสนวันตะ	๑๑๗๑	ปทรูปสิทธิ	๒
นิกทเสตัพพะ-นิกทสนนะ	๑๑๗๑	ปทนุรต	๘๐๙
นินาต	๘๗๕	ปยตน	๒๙, ๓๗
นินาตศัพท์	๗๔๖	ปรวิรูเปกเสส	๓๓๕
นินพัตตนียกรรม	๓๔๘, ๙๔๕	ปรสมมญญา	๖๘
นินิตตะ	๗๙	ปราสยพยัญชนะ	๗๖
นินิตตะ-นินิตตวันตะ	๑๑๖๘	ปริจัตตานุการณะ	๗๐๕
นินิตตาทิเทศะ	๔๓๑	ปริเยสนา	๒๖๙
นินิตตปาณาธารณะ	๑๔๑, ๒๕๑	ปัจจัตตัสตตมี	๑๑๖๙
นินิสย	๓๙	ปัจญจมีเหตุ	๑๐๘๖
นินิสิต	๓๙	ปาฏิปิทิก	๓๑๑
เนปาติก	๘๘๐	ปาปณียกรรม	๓๔๘, ๙๔๖
		ปาริเสสนัย	๗๘๔
		ปุ้ลึงค์	๓๐๒

ป-พ-ภ-ม	หน้า	ม-ย-ร-ล-ว	หน้า
บุพพวิฐุเปกเสส	๓๓๕	มหาเวตุตติสุตต	๑๖๕
บุพพาสยพัญจนะ	๗๖	มัตถกคติกะ	๙๕
(พ)		มัตถกคตินัย	๓๐๙
		มุขยัตถะ	๗๗
พยติเรกนัย	๗๘๔	(ย)	
พยณชน	๕๗		
พยณชนสนธิ	๑๘๙	ยถานุบุพพิกะ	๙๕
พยุปเทศาติเตสสะ	๔๓๑	ยถานุบุพพิกนัย	๓๐๙
พัญจนทวารภาวะ	๒๐๕	ยทิจจนาม	๓๐๓
พัญจนพุทธิ	๕๘	ยมก	๓๓๔
พยาปิกะ	๑๑๑๑	โย โภจิ	๖๙๕
พหูพจน์	๓๑๙	(ร)	
พทุธมฺ สรณมฺ คจฺฉามิ	๒๗๓		
(ภ)		รสฺส	๔๘
		(ล)	
ภนฺเต	๔๑๔		
ภักขสัมพันธะ-สัมพันธิ	๑๑๖๔	ลกฺขณ	๒๐
ภาว	๑๐๓๖	ลหุ	๕๕
ภาวนิเทศ	๔๓๗	ลหุสัณญฺญา	๑๔๓
ภาวาทิสัมพันธะ	๑๑๖๓	ลักขณะ-ลักขณกริยา	๑๑๖๘
ภินนาวิกฺรณวิเสสนะ	๑๐๐๓, ๑๑๕๘	ลิจฺจ	๗๑, ๙๒๒, ๔๙๒-๙๓, ๙๒๖-๒๗, ๓๑๑
(ม)		ลิจฺจัตถะ	๙๒๑, ๙๒๓, ๙๒๘, ๑๑๔๔
		โลป	๗๙
มชฺวา	๔๗๒-๗๓	(ว)	
มโนคณะ	๓๗๙, ๓๘๔		
มโนคณาทิกณะ	๓๗๙, ๓๘๕	วคฺค	๖๑
มหา	๔๑๑	วจนฺตฺถ	๑๖
มหาเวตุติ	๕๙๘	ววัตถิตวิภาสา	๙๑, ๘๘๒

ว-ส	หน้า	ส	หน้า
วจาสิทธิฎฐะ	๑๔๑	สปทวิเคราะห์	๑๐๓๗
วิกิปป	๙๐	สมปทาน	๑๐๐๘
วิกิปปนะ	๘๘๒	สมหาระ	๘๘๑
วิกิรณียกรรม	๓๔๘, ๙๔๖	สมิปสัมพันธะ-สัมพันธิ	๑๑๖๔
วิกิการสัมพันธะ-สัมพันธิ	๑๑๖๕	สมุจจะ	๑๔๑, ๘๘๑-๘๒
วิธยัคปริภาสาสูตร	๓๑๐	สมุหสัมพันธะ-สัมพันธิ	๑๑๖๔
วิปริต	๒๕๐	สมุหาระ-อวยวาเธยยะ	๑๑๖๘
วิกิตติ	๙๑๗	สยกัตตา	๑๑๔๕
วิกิตตอปาทาน-อปาทานี	๑๑๖๒	สยั อภิณฺเฎา สจฺฉิกตฺวา	๒๖๙
วิกิตติปปจฺจย	๘๑๘	สว	๔๕
วิกิตติยุตตะ	๘๘๗	สรวพนาม	๖๖๑
วิสณฺเฎค	๒๘๔	สวสนฺธิ	๗๔
วิสทาการโหวหาร	๔๙๒	สรูป	๘๕๘
วิสทิสูปมา	๑๔๔	สรูปะ-สรูปวันตะ	๑๑๗๑
วิสสุ	๖๖๑	สรูปักขยาวิเสสนะ-วิเสสยะ	๑๑๖๐
วิเสสนะ	๑๐๙๐	สหโยคะ	๙๙๑
วิเสสนสัมพันธะ-สัมพันธิ	๑๑๖๔	สหโยคะ-สหโยควันตะ	๑๑๕๖
วุตตกรรม	๑๑๔๘	สหัตถะ	๙๙๑
วุตติ	๒๔	สหัตถโยคะ-สหัตถโยควันตะ	๑๑๕๖
เวสยิกะ	๑๑๑๑	สหาทโยคะ	๙๙๑
		สหาทโยคะ-สหาทโยควันตะ	๑๑๕๖
	(ส)	สังขยาปธานะ	๗๔๕
สณฺเฎค	๒๘๔	สังขเยยปธานะ	๗๔๕
สตว	๘๘๐	สัณฺณฺยัคปริภาสาสูตร	๓๑๐
สทฺธมฺม	๘	สัตฺตมีเหตุ	๑๐๘๖
สทิสูปมา	๑๔๔	สัตติการก	๙๒๐
สธมฺมสัสม	๙	สัททาการก	๙๒๐, ๑๐๑๕
สนฺธิ	๗๔	สัททสรูปกเสส	๓๓๒

ส	หน้า	ส-ห	หน้า
สัททตถสรวเปกเสส	๓๓๒	สุทฎกตดา	๙๗๘
สันนิฏฐานาวารณะ	๑๔๑, ๒๕๑	สุทฎนาม	๘๑๙
สัมปทานการก	๙๑๙	เสยยถิติ	๘๘๗
สัมปทานะ-สัมปทานี	๑๑๖๑		
สัมปิตทนะ	๑๔๐	(ท)	
สัมปาปกเหตุ	๑๐๘๕	เหตุกัตตา	๙๗๙, ๑๑๔๙
สัมปาปฎิยกรรม	๑๑๕๑	เหตุกรรม	๑๑๕๐
สัมพันธ์	๑๑๔๓	เหตุ-ผล	๑๑๕๗, ๑๑๖๒
สัมภาวนา-สัมภาวนาวันตะ	๑๑๗๐		
สามัญญนาม	๓๐๓		
สามัญญ-วิเสสอปาทาน	๑๑๖๒		
สามัญญ-วิเสสกรณะ	๑๑๖๐		
สามัญญ-วิเสสกรรม	๑๑๕๕		
สามัญญ-วิเสสกัตตา	๑๑๔๕		
สามัญญ-วิเสสธาระ	๑๑๖๗		
สามัตถิยัตถะ	๗๗		
สามี	๓๖๙-๗๐		
สามีปิกะ	๑๑๑๑		
สามีสัมพันธะ	๑๑๖๓		
สาวเสสสัพพะ	๖๖๒		
สีถิล	๖๙		
สีหคติกะ	๙๕		
สีหคตินัย	๓๐๘		
สุตต	๒๒		
สุตตาดิเทศะ	๔๓๒		
สุตตวณณนา	๒๑		
สุตนุ	๖๒๐		
สุตนุ	๖๒๐		

ดัชนีปทมาลา

ปทมาลา	การ์นต์-ลิงค์	หน้า	ปทมาลา	ลิงค์	หน้า
มน	อ-ปุงลิงค์	๓๘๓	โคณ	โอ-ปุงลิงค์	๕๕๓
คุณวนตุ	อ-ปุงลิงค์	๓๘๙	โค	โอ-ปุงลิงค์	๕๕๘
หิมวนตุ	อ-ปุงลิงค์	๔๐๑	กณญา	อา-อิตถीलิ่งค์	๕๖๘
คจจนตุ	อ-ปุงลิงค์	๔๑๐	อมมา	อา-อิตถीलิ่งค์	๕๗๒
ภวนตุ	อ-ปุงลิงค์	๔๑๖	รตติ	อิ-อิตถीलิ่งค์	๕๘๒
ภทนต์	อ-ปุงลิงค์	๔๑๘	อิตถीलิ่งค์	อี-อิตถीलิ่งค์	๕๘๘
สนตุ	อ-ปุงลิงค์	๔๒๐	นที	อี-อิตถीलิ่งค์	๕๙๒
พฐม	อ-ปุงลิงค์	๔๔๒	ปฐวี	อี-อิตถीलิ่งค์	๕๙๗
อตุต	อ-ปุงลิงค์	๔๔๘	ยาคุ	อุ-อิตถीलิ่งค์	๖๑๔
สข	อ-ปุงลิงค์	๔๕๘	มาตุ	อุ-อิตถीलิ่งค์	๖๑๗
อาตุม	อ-ปุงลิงค์	๔๕๙	ชมพู	อุ-อิตถीलิ่งค์	๖๑๙
ปุม	อ-ปุงลิงค์	๔๗๐	จิตต	อนปุงสกลิ่งค์	๖๓๐
สา	อา-ปุงลิงค์	๔๗๖	กมม	อนปุงสกลิ่งค์	๖๓๗
อคุติ	อิ-ปุงลิงค์	๔๘๗	ถาม	อนปุงสกลิ่งค์	๖๓๙
ทณฐี	อี-ปุงลิงค์	๕๐๑	อทฐ	อนปุงสกลิ่งค์	๖๓๙
ภิกขุ	อุ-ปุงลิงค์	๕๑๐	คุณวนตุ	อนปุงสกลิ่งค์	๖๔๑
เหตุ	อุ-ปุงลิงค์	๕๑๑	คจจนตุ	อนปุงสกลิ่งค์	๖๔๒
ชนตุ	อุ-ปุงลิงค์	๕๑๒	อสนทฐา	อา-นปุงสกลิ่งค์	๖๔๔
กตตุ	อุ-ปุงลิงค์	๕๓๑	มขนาสิกา	อา-นปุงสกลิ่งค์	๖๔๕
ปีตุ	อุ-ปุงลิงค์	๕๓๘	อฎฐิ	อิ-นปุงสกลิ่งค์	๖๔๘

ปทมาลา	การันต์-ลึงค์	หน้า	ปทมาลา	ลึงค์	หน้า
สุขการี	อี-นปุงสกลึงค์	๖๕๑	กี	อิตถीलึงค์	๗๓๗
อายุ	อุ-นปุงสกลึงค์	๖๕๔	กี	นปุงสกลึงค์	๗๓๘
โคตรภู	อุ-นปุงสกลึงค์	๖๕๖	อุภ	ติลึงค์	๗๔๓
จิตตโค	โอ-นปุงสกลึงค์	๖๕๘	ทวิ	ติลึงค์	๗๔๙
สพพ	ปุงลึงค์	๖๗๑	ติ	ปุงลึงค์	๗๕๓
สพพา	อิตถीलึงค์	๖๗๗	ติ	อิตถीलึงค์	๗๕๔
สพพ	นปุงสกลึงค์	๖๗๘	ติ	นปุงสกลึงค์	๗๕๕
กตรกตม	ติลึงค์	๖๘๓	จตุ	ปุงลึงค์	๗๕๖
ปพพ	ปุงลึงค์	๖๘๕	จตุ	อิตถीलึงค์	๗๕๘
ปพพา	อิตถीलึงค์	๖๘๕	จตุ	นปุงสกลึงค์	๗๕๘
ปพพ	นปุงสกลึงค์	๖๘๖	ปญจ	อลึงค์	๗๙๙
ย	ปุงลึงค์	๖๙๒	กติ	อลึงค์	๘๑๗
ย	อิตถीलึงค์	๖๙๓			
ย	นปุงสกลึงค์	๖๙๔			
ต	ปุงลึงค์	๗๐๒			
ตา	อิตถीलึงค์	๗๐๗			
ต	นปุงสกลึงค์	๗๐๗			
เอต	ปุงลึงค์	๗๐๘			
เอตา	อิตถीलึงค์	๗๑๒			
เอต	นปุงสกลึงค์	๗๑๓			
อิม	ปุงลึงค์	๗๑๙			
อิม่า	อิตถीलึงค์	๗๒๑			
อิม	นปุงสกลึงค์	๗๒๒			
อมุ	ปุงลึงค์	๗๒๙			
อมุ	อิตถीलึงค์	๗๓๐			
กี	ปุงลึงค์	๗๓๕			

ดัชนีการประกอบรูปศัพท์

รูปศัพท์	หน้า	รูปศัพท์	หน้า	รูปศัพท์	หน้า			
๑. สนธิกัณฑ์ สรสัณธิวิธาน		ยถริว	๑๔๒	ปฏุกุติ	๒๔๑			
		ยสสทานิ	๙๒	ปฎุชชโน	๒๔๓			
		ยาวตทวสส	๑๑๖	โพชฌมุงคา	๒๒๙			
		โลกคคปคคโล	๘๖	มณูณย์	๒๔๕			
	อจุจนุต์	๑๒๕	โลกสสชาติ	๑๐๗	มโนมย์	๒๕๖		
	อชฌคมา	๑๓๔	ปกตีสัณธิวิธาน		ยัญจํ ว หุตํ ว โลก	๑๙๔		
	อติสิคโณ	๑๓๐			นิคคหิตัสัณธิวิธาน		เอวํ วุตเต (ปฏิสเสววิ)	๒๙๑
	อพภกขานํ	๑๓๒					เอวํ วุตเต (อาเทสวิ)	๒๙๑
	อภิจฉิตํ	๑๓๖	เอวํส	๒๙๕				
	เอกมิทาหํ	๑๓๘	พยัญชนสัณธิวิธาน		กินุติ	๒๙๑		
	โก อตุโถ	๑๑๗			จกขุํ อุทปาที	๒๙๘		
	ควาชินํ	๑๕๐			ตณฺหุงโคร	๒๖๑		
	ตตฺตฺรายํ	๑๐๔	อติปปโค โข ทาว	๒๕๓	ตทมิเนาปี	๒๙๔		
	ตียนุต์	๑๔๗	อิเตววิ	๒๔๖	ตมหํ	๒๗๒		
	ปเคว	๑๕๕	อิธปฺปมาโท	๒๐๕	ตาสาหํ	๒๗๕		
ปฏิสนถารวุตยสฺส	๑๒๑	อุคฺคเต	๒๕๑	ปจฺจตฺตมเณว	๒๖๖			
ปสโว	๑๕๑	เอวุมํ	๒๔๕	ปยิริฐาทาหาสิ	๒๙๓			
ปฺภูเคว	๑๕๓	เอส โข	๑๙๙	พฺพุทฺธมฺ สรรณมฺ คจฺฉามิ	๒๗๓			
พนฺธุสฺเสว	๙๘	โอกาโส	๒๔๗	สณฺโณโค	๒๖๘			
ภุวิ	๑๕๐	ชจฺฉนฺโธ	๒๒๐	สารตุโต	๒๗๘			
มฺยายํ	๑๑๒	ตฺยาสฺส ปหิเนา	๑๙๐					
ยถยิทํ	๑๕๘	นิกฺขมตี	๒๓๕					
		ปคฺฉมรตี (๓ นัย)	๒๒๗					

รูปศัพท์	หน้า	รูปศัพท์	หน้า	รูปศัพท์	หน้า
๒. นามกัณฑ์		คุณวนนุตา	๓๙๑	ปุริเส	๓๕๐, ๓๗๒
		คุณนุ	๓๙๓	ปุริเสน	๓๕๔
ปุงลึงค์		คุณวนนุตี	๓๙๔	ปุริเสภิกิ	๓๕๖, ๓๖๘
		คุณวนนุตา	๓๙๕, ๓๙๘	ปุริสสุส	๓๖๒, ๓๗๐
อคุคิณี	๔๗๙	คุณวนนุเตน	๓๙๕	ปุริसान์	๓๖๔
อคุคิ	๔๘๑	คุณวนนุตสสุส	๓๙๗	พฺรหฺมุเม	๔๓๖
อคุคิโย	๔๘๓	คุณวโต	๓๙๗	พฺรหฺมุณา	๔๓๘
อคุคิ	๔๘๕	คุณวตี	๓๙๘	พฺรหฺมุโน	๔๓๙
อคุคิโน	๔๘๖	จตุโร	๕๑๗	พฺรหฺมณี	๔๔๑
อคุคินา	๔๘๗	ทณฺฐี	๔๙๓	โกนุโต	๔๑๓
อตุตตนา	๔๔๓, ๔๔๖	ทณฺฐีโน	๔๙๔	โก	๔๑๕
อตุตตเนหิ	๔๔๔	ทณฺฐี	๔๙๗	ภนฺเต	๔๑๕
อตุตตโน	๔๔๕	ทณฺฐินั	๔๙๙	โกตา	๔๑๕
อตุโร	๔๔๗	ทณฺฐินิ	๕๐๑	ภิกฺขโว	๕๐๘
อภิกฺกุโว	๕๔๑	ปิตโต	๕๓๗	ภิกฺขเว	๕๐๙
อุโก	๕๑๘	ปิตโร	๕๓๗	ภฺวิ	๕๒๘
คจฺหิ	๔๐๖	ปุมา	๔๖๐	มนสา	๓๘๐
คาโว	๕๔๕	ปุมาโน	๔๖๒	มนโส	๓๘๓
คโว	๕๔๗	ปุมํ	๔๖๓	ยฺวาโน	๔๗๑
คารุ	๕๔๙	ปุมานา	๔๖๔	ราชา	๔๒๒
โคโณ	๕๕๑	ปุมาเนหิ	๔๖๖	ราชาน์	๔๒๓
โคณานัน	๕๕๒	ปุมุโน	๔๖๗	ราชานั	๔๒๔
คาวสุส	๕๕๔	ปุมาเน	๔๖๙	รณฺเณ	๔๒๕, ๔๓๓
ควิ	๕๕๖	ปุมาสุ	๔๗๐	ราชูภิกิ	๔๒๖
คฺนุหนั	๕๕๗	ปุริโส	๓๓๐	รณฺเณ	๔๒๘
คาวา	๕๕๗	ปุริสา	๓๓๗, ๓๖๗	รณฺณิ	๔๒๙
คุณวา	๓๘๗	ปุริส	๓๔๗	รณฺเณ	๔๓๔
คุณวนนุโต	๓๘๙	ปุริสั	๓๕๐	สขาโย	๔๕๐

รูปศัพท์	หน้า	รูปศัพท์	หน้า	รูปศัพท์	หน้า	
สขิโน	๔๕๑	ชจจา	๕๙๑	จิตตา	๖๒๘	
สขาริ	๔๕๔	นชฺชา	๕๙๒	คุณวี	๖๔๐	
สขาระหิ	๔๕๕	นชฺโช	๕๙๘	ถามสา	๖๓๙	
สพฺภิ	๔๒๐	ปฺถวี	๕๙๖	สุขการินิ	๖๕๑	
สตฺถาโร	๕๑๘	ปถพฺยา	๕๙๑	สรรพนาม		
สตฺถ	๕๑๙	ปฺถพฺยา	๕๙๗			
สตฺถา	๕๑๕, ๕๒๐	โปกฺขรณฺโณ	๖๑๒		อทุ	๗๓๒
สตฺถารา	๕๒๑, ๕๒๗	โปกฺขรณฺณี	๖๑๑		อทุสฺส	๗๒๙
สตฺถุ	๕๒๔	ภิกฺขุณี	๖๐๗		อัย	๗๑๔
สตฺถุโน	๕๒๔	มหตี	๖๐๓		อิสฺส	๗๐๐, ๗๑๙
สตฺถารานิ	๕๒๕	มตฺยา	๖๑๗		อิสฺสุ	๗๒๕
สตฺถานิ	๕๒๗	มาตุลานิ	๕๙๔		อิสฺสุโก	๗๒๗
สตฺถริ	๕๓๐	โภติ	๖๐๔		อิมินา	๗๑๕
สเช	๔๕๗	รตฺตี	๕๗๔		อิมิสฺสา	๗๒๐
สา	๔๗๖	รตฺโย	๕๗๕	อิมิสฺสาย	๗๒๐	
सारมฺติโน	๔๙๖	รตฺตี	๕๗๕	อุโก	๗๔๑	
หิมวณฺโต	๔๐๐	รตฺติยา	๕๗๖	อุโกหิ	๗๔๒	
อิตถิลิงค์		รตฺยา	๕๗๙	อุภินฺน	๗๔๓	
		รตฺย	๕๘๐	เอติสฺสสาย	๗๑๑	
		รตฺโต	๕๘๑	เอหิ	๗๑๗	
				กิสฺส	๗๓๕	
อิตฺถิ	๕๘๖	นปฺงสกลิงค์		กี	๗๓๘	
อิตฺถิย	๕๘๗			โก	๗๓๕	
กณฺณา	๕๖๑, ๕๖๒		อฏฺฐิ	๖๔๘	จตุโร	๗๕๖
กณฺเณ	๕๖๓		อสฺสทฺธ	๖๔๔	จตฺตฺสนฺน	๗๕๗
กณฺณาย	๕๖๖		กมฺมฺนา	๖๓๕, ๖๓๖	ตโย	๗๕๑
กณฺณาย	๕๖๗		กมฺมฺโน	๖๓๖	ติณฺณ	๗๕๓
คหปฺตานี	๖๐๙		กมฺมฺนิ	๖๓๗	ติสฺสสาย	๗๐๖
คาวี	๕๙๘		จิตฺต	๖๒๖		
คฺคุณวตี	๖๐๑					

รูปศัพท์	หน้า	รูปศัพท์	หน้า	รูปศัพท์	หน้า
ทิวินัน	๗๔๘	ตุยหิ	๗๗๘	ตทานิ	๘๔๗
เน	๖๙๘	ตุวิ	๗๗๒	ตหิ	๘๔๐
สพโพ	๖๖๓	เต	๗๘๗, ๗๙๒	ปฺริสโต	๘๒๑
สพเพ	๖๖๕	ปญจ	๗๙๗	สพพตฺร	๘๓๐
สพพสุส	๖๖๗	ปญจนฺ	๗๙๘	สพพทา	๘๔๕
สพเพสํ	๖๗๐	ปณฺณรส	๘๑๐	สพพธิ	๘๓๕
สพพสุสา	๖๗๔	พารส	๘๐๖	ยหิ	๘๔๒
สพพสุสํ	๖๗๗	มมํ	๗๗๙		
สพพานิ	๖๗๘	มยํ	๗๖๘		
สา	๗๐๒	โสฬส	๘๑๒		
โส	๖๙๗	โว	๗๘๕, ๗๙๓, ๗๙๔		
	อลังคนาม		วิภัติปัจจัยวิธาน		
อฏฺฐารส	๘๑๔	อตุถ	๘๓๔		
อมฺเห	๗๖๗	อตุร	๘๓๓		
เอกาทส	๘๐๒	อโต	๘๒๕		
เอการส	๘๐๔	อฐฺนา	๘๕๐		
กติ	๘๑๗	อาทิต	๘๒๘		
จฺทฺทส	๘๐๘	อิโต	๘๒๗		
ตํ	๗๗๑, ๗๙๑	อิทานิ	๘๕๑		
ตว	๗๗๘	อิห	๘๔๑		
ตวิ	๗๗๐	เอตฺโต	๘๒๖		
ตฺวิ	๗๖๗	เอตฺรหิ	๘๔๙		
ตฺวยา	๗๗๕	กตุถ	๘๓๑		
ตฺวยิ	๗๘๒	กทา	๘๔๔		
ตฺยา	๗๘๑	กฺว	๘๓๗		
ตฺมุหาคํ	๗๗๓	กฺโต	๘๒๔		
ตฺมุหํ	๗๗๖, ๗๘๐	กฺหิ	๘๓๙		
				๓. การกัณฑ์	
				อรรธปฐฺมาวิภัติ	
				ปฺริโส	๙๓๗
				อรรธทุติยาวิภัติ	
				กณฺฏกํ	๙๔๗
				ปพฺพชิตํ	๙๖๒
				ปฺตุตฺตํ	๙๔๖
				ปฺริสํ	๙๕๒
				มํ	๙๖๙
				ราชคหํ	๙๖๗
				สตุตฺทาหํ	๙๕๗
				อรรธตติยาวิภัติ	
				อกฺขิณา	๑๐๐๒
				อนฺเนน	๙๙๗
				โคตฺเตน	๑๐๐๕
				ชิเนน	๙๘๔
				เตน สมฺเยน	๑๐๐๐

รูปศัพท์	หน้า	รูปศัพท์	หน้า
ปกติยา	๑๐๐๕	रणโณ	๑๐๙๒
ปัจฉาสมณเณ	๙๙๓	อรรถสัตตมีวิภัตติ	
พุกุเณ	๙๙๖		
ภิกขุสัเม	๙๙๓	กฏ	๑๑๑๐
วิตกเณ	๙๙๓	กทลีสุ	๑๑๓๑
สีเสน	๙๙๗	ขาริย	๑๑๓๗
หตุเณ	๙๗๕	คว	๑๑๑๙
อรรถจตุตถีวิภัตติ		ณาเณ	๑๑๔๐
		ปุพพนุสมเย	๑๑๓๓
อตุถาย	๑๐๒๖	ภิกขุสุ	๑๑๒๗
เต	๑๐๓๕	มนุสสาน	๑๑๒๑
ปากาย	๑๐๓๗	มาตาปิตูน	๑๑๒๕
พุกุสสุ	๑๐๑๐, ๑๐๑๖	สัเม	๑๑๒๙
อรรถปัญจมีวิภัตติ			
อนนุโพธา	๑๐๙๕		
อิโต	๑๐๖๕		
อุชฌายา	๑๐๕๙		
คามา	๑๐๔๓		
ทีสมโส	๑๐๗๗		
ปาปา	๑๐๕๗		
พุกุสสุมา	๑๐๔๙		
ยโต	๑๐๕๔		
ยวา	๑๐๕๖		
อรรถนัฎฐีวิภัตติ			
ตสสุ	๑๑๐๔		
ปุปผลสุ	๑๐๙๙		

บรรณานุกรม

กัจจายนะ, พระ. กัจจายนนพยาकरणะ. ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๓๐.

โกสัลละ, พระ. มหารูปสิทธิินิสสัย [ปทรูปสิทธิินิสสัยใหม่]. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์หังสาวดี, ๒๕๐๘.

คันทสาระ, พระ. กัจจายนนสารมัญชรี. กรุงเทพฯ: ธีระการพิมพ์, ๒๕๓๘.

_____ . วุฒโตทยมัญชรี. นครปฐม: วิทยาเขตบาลีศึกษาศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๔๕.

_____ . สุโพธาลังการมัญชรี. นครปฐม: วิทยาเขตบาลีศึกษาศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๔๖.

ศิริศจันทร์วิทยารัตนะ. “มฺุครโพธสังเกษปฏีกา” ใน มฺุครโพธวยาकरणะ. กัลกัตตา: โรงพิมพ์ศิริศ-
วิทยารัตนะ, ๒๕๔๙.

จตุรงค์พล, มหาอำมาตย์. อภิธานัปปทีปิกากฎีกา. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๘.

จักกपालะ, พระ. พาลาวตารคณัฐิปัตถวินิจจยสาระ. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา,
๒๕๑๖.

จันทร์โกมิน. จานทรพยาकरणะ. ปูนา: โรงพิมพ์เอม, ๒๕๙๖.

จํารูญ ธรรมดา. “ปัชชมธุ แปล” ใน คัมภีร์นํกการะปาฐะ-ปัชชมธุ บาลี/แปล. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

ชนกาภิวงศ์, พระ. รูปสิทธิภาสาฎีกา [ปทรูปสิทธิภาสาฎีกา]. อมรปุระ: โรงพิมพ์นิวบามา, ๒๕๔๐.

ชเว่อง, ปาณินิ สิทธานตเกามุที ปาฐุ นิสสัย อธิบาย. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา,
พ.ศ. ๒๕๓๓.

ชัมพูชชะ, พระ. ปทรูปสิทธิินิสสัย. มันทเลย์: ปฎักตต่อเปียนปวาเย, ๒๕๘๒.

ชญาเนนทรสรัสวดี. “ตัตตวโพธิณี” ใน สิทธานตเกามุที. เดลฮี: โรงพิมพ์เจ้าชัมภา, ๒๕๔๕.

ชานกีประสาททวิเวที. “สมึกษา” ใน กาทนุตรพยาकरण. โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

ชานกีประสาททวิเวทะ. กาดนุตรุยากรณวิมรรตะ. โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๑๘.

ญาณธชะ, พระ. **นิรุตติที่ปนี**. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๓.

_____. **ปรมัตถที่ปนี**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๐.

_____. **ประมวลถามตอบของแลตีสยาดอ**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์มหินทะ, ม.ป.ป.

ตันเปียน, อำมาตย์. **นยาส์ปทีปิกา**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กวิมยัดมัน, ๒๕๕๖.

ตารานาณะ. **ศัพทส์โตมมทานิธิ**. พาราณสี: โรงพิมพ์เจาซัมภา, ๒๕๑๑.

_____, **วาลส์ปัตยะ**. พาราณสี: โรงพิมพ์เจาซัมภา, ๒๕๐๔.

_____, **อาศุโพธยากรณะ**. พาราณสี: โรงพิมพ์ภารตียวิทยาสังสถาน, ๒๕๓๕.

ตรีโลจนทาสะ, “กาดันตรวฤตติบัญญัติ” ใน **กาดนุตรุยากรณ**. โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

ทราฐานาคะ, พระ. **นิรุตติสารมัญจุสา**. ม.ป.ท., ม.ป.ป.

ทุรคสิงหะ, “กาดันตรวฤตติ” ใน **กาดนุตรุยากรณ**. โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

_____, “กาดันตรฎีกา” ใน **กาดนุตรุยากรณ**. โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

ธรรมกิตติ, พระ. **พาลาวตาร**. ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๑.

ธัมมานันทะ, พระ. **เนตติหารัตถที่ปนี อุปจาร และ นย**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราช-
วิทยาลัย, ๒๕๓๓.

นภาลัย สุวรรณธาดา และอื่น ๆ. **เอกสารการสอนชุดวิชาภาษาไทย ๓**. นนทบุรี: สำนักพิมพ์
มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, ๒๕๔๕.

นาคะ, พระ. **กัจจานสังเขป**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ปยีจีมันไท, ๒๕๐๘.

นาเศศภัญญะ, **ปริภาเซนุเสชระ**. พาราณสี: โรงพิมพ์วิชัย, ๒๔๔๒.

ปาณินิ. **ปาณินียศึกษา**. เดลฮี: โรงพิมพ์พับลิชซิง เฮ้าส์, ๒๕๓๔.

ปิยทส์สีและอื่น ๆ, **ปทสาธนะ ปทสาธนฎีกา พาลาวตาร พาลาวตารฎีกา และพาลาวตารนิสสัย ๗**
คัมภีร์. มันทเลย์: โรงพิมพ์ธนวดี, ๒๕๑๐.

พุทธรูปิยะ, พระ. **ปทฐปสิทธิ**. กรุงเทพฯ: วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คณะ ๒๕, ๒๕๔๗.

_____ . ปทรูปสิทธิฎีกา. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๙.

_____ . ปรัชมนร. ม.ป.ท., ๒๔๙๓.

ภักุโณชิต ทิกษิต. สิทธานตเกามุที. เดลฮี: โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๔๕.

มหานาคิตะ, พระ. "สัททสารัตถชาลินี" ใน สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัถ, ๒๕๐๗.

มหาวิชิตาวี, พระ. กัจจายนวันณนา. ม.ป.ท., ม.ป.ป.

มหายสะ, พระ. "กัจจายนภะ" ใน สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัถ, ๒๕๐๗.

เมธาวิ, พระ. กัจจายนคัพพัตถทีปนี. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ขัมพุมิตเชวาปิฎกัถ, ๒๕๔๙.

โมคคัลลาน, พระ. โมคคัลลานพยาकरणะ. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๒๕.

_____ . "อภิธานปทีปิกา" ใน ปญจมูลคณถ. กรุงเทพฯ: วัดมหาธาตุ, ๒๕๔๔.

ยสะ, พระ. "กัจจายนสาระ" ใน สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัถ, ๒๕๐๗.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๙.

ราชาราชานตทเวระ. ศัพทกาลปทรุมะ. นิวเดลฮี: โรงพิมพ์นิวจีแอน, ๒๕๓๒.

วชิรพุทธิ, พระ. นยาสะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธรรมวดี, ๒๔๗๖.

วามนะและชยาทิตยะ. กาศิกา. พาราณสี: โรงพิมพ์ตารา, ๒๕๑๙.

วาสุเทพ. "พาลมโนรมา" ใน ไวยาकरणสิทธานตเกามุที. ดิลลี: โรงพิมพ์โมติลาน พนารสีทาส, ๒๕๐๔.

วิสุทธาจารย์, พระ. ธาตวัตถสังคหปาฐ. มั่นดเลย์: โรงพิมพ์ย่างกุ้งมั่นดเลย์ปิฎกัถสาอูตไส, ม.ป.ป.

_____ . วิสุทธาโยง กัจจายนสุดัตถะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธรรมวดี. ๒๕๐๕.

โวปทเวระ. มุคธโพธพยาकरणะ. กัลกัตตา: โรงพิมพ์คิริศวิทยารัตนะ, ๒๔๔๙.

ศรรวธรรมัน. กาดันตรพยาकरणะ. นิวเดลฮี: โรงพิมพ์ซีลัมเปอร์, ๒๕๓๑.

สังฆรักขิตะและอื่น ๆ, พระ. สุโพธาลังการฎีกา. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๗.

- สังฆรักขิตะ, พระ. โมคคัลลานปัญญาภิภา. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์พิมพ์มิตเชวาปิฎกัต, ๒๔๙๘.
- สัทธัมมโชติปาละ, พระ. สุตตนิเทศ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์พิมพ์มิตเชวาปิฎกัต, ๒๔๗๘.
- สัทธรรมสิริ, พระ. “สัททตถเภทจินดา” ใน สัททาแวง ๑๕ ส่องปาฐะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๗.
- สิทธิัตถะ, พระ. สารสังคหะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธรรมวดี, ๒๔๗๙.
- สีลานันทะ, พระ. ปทรูปสิทธิฎีกานิสสัยใหม่. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๔๓.
 _____ . คำอธิบายฐาน กรรม และปรยตนะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์มาจูรี, ๒๕๔๑.
- เสนาปติ, พระ. “การิกา” ใน สัททาแวง ๑๕ ส่องปาฐะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๗.
- อริยวังสะ, พระ. มณีสารมัญชสา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาณ, ๒๕๔๒.
- อัคคธัมมะ, พระ. กัจจายนสุดตตถคณฐิ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ปัญญาพลปิฎกัต. ๒๕๑๗.
 _____ . โมคคัลลานนิสสัย. มันทเลย์: โรงพิมพ์มยะช่อ. ๒๕๑๔.
- อัคควังสะ, พระ. สัททนีตีปกรณ, ๓ เล่ม. กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ, ๒๕๒๑-๒๕๒๓.
- อุกกังสะ, พระ. สะปะยกัน สัททาจีนิสยะเตต. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ปยีจีมันไทปิฎกัต. ๒๕๐๔.
 _____ . รูปสิทธิคณฐิ [ปทรูปสิทธิคณฐิ]. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๕.
- อุตตมสิกขะ, พระ. “กัจจายนเภททวฎีกา” ใน สัททาแวงฎีกาปาฐะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธัมมวดี, ๒๔๗๒.
- Malalasekara, G.M. **Dictionary of Pali Proper names**, London: The Pali Text Society, 1974.

รายนามผู้บริจาค

จัดพิมพ์หนังสือ ปทรุปลิทธิมัญชรี เล่ม ๑

รายนามผู้บริจาค ๑๕๐,๐๐๐ บาท

- คุณจริยา - คุณทักษพล เจียมวิจิตร และคุณศิริพล เจียมวิจิตร

รายนามเจ้าภาพร่วม บริจาค ๑๐๐,๐๐๐ บาท

- พระมงคลวชิราจารย์
- พระครูโสภณสิทธิการ
- พระครูพุทธรัตนภิบาล
- พระครูปลัดธีรวัฒน์ ธีรพโล
- พระครูวินัยธรวิโรจน์ สิริสาโร
- พระครูธรรมธร ดร.แก้ว สุทธิมปาโล
- พระครูสังฆรักษ์ไพบุลย์ ปญฺญานนโท
- พระครูสังฆรักษ์กฤษ์ ตนฺติปาโล
- พระมหานิยม สีลสวโร
- พระมหามานัส รัตวิโส
- พระมหานิพนธ์ ญาณวีโร
- พระปลัดธวัชชัย วัฒนจิตฺโต
- พระสมุห์เพิ่ม ปภาโกร
- พระสมยศ เมตฺตาทโย
- พระเสี้ยเล้ง ชุตินฺธโร
- คุณสงวน พิทักษ์สิทธิ์
- คุณวีไลพร พิทักษ์สิทธิ์
- คุณดาร์ตัน พิทักษ์สิทธิ์ ตรูทัศน์วินท์
- คุณวิวัฒน์ ตรูทัศน์วินท์
- คุณลินดา เจน ตรูทัศน์วินท์
- คุณน้ำทิพย์ ตรูทัศน์วินท์
- คุณวีรพงษ์ เกศวการุณย์
- คุณวิภาดา เกศวการุณย์
- คุณดิเรก เกศวการุณย์
- ครอบครัวคุณวินัย - คุณสกุณา พิทักษ์สิทธิ์
- ครอบครัวคุณธนีสร์ (ปัญญา) พิทักษ์สิทธิ์
- คุณดำรงค์ - คุณเพ็ญจันทร์ พิทักษ์สิทธิ์
- คุณวิศิษฐ์ พิทักษ์สิทธิ์
- คุณวิสุทธิ์ - คุณอนงค์ศิลป์ - คุณวรเศรษฐ์ พิทักษ์สิทธิ์
- ครอบครัวคุณบัณฑิต - คุณรุ่งนภา พิทักษ์สิทธิ์
- คุณศรัณย์ พิทักษ์สิทธิ์
- กรรมการและพนักงาน กลุ่มอัฐุสงวนไทย
- คุณจันทร์เพ็ญ ตูเทศานันท์
- คุณเพ็ญศรี จันทรวัดนะ

๓๕. คุณคุษฎี กฤตลักษณ์กุล

๓๖. คุณแสงเดือน สุริยะ

๓๗. คุณพวงจันทร์ เหล่าสุทธิวงษ์

๓๘. คุณวัลลภ นิตศกัญจนานนท์

๓๙. คุณสุมิตรา เนตรสว่าง

๔๐. คุณสุวรรณ เคลือบสุวรรณ

รายนามผู้บริจาค ๕,๐๐๗ บาท

๑. อาจารย์มยุรี เจริญ

รายนามผู้บริจาค ๒๐,๐๐๐ บาท

๑. คุณประสพสุข ดำรงชินานนท์

๒. คุณทรงพล ชีวะปัญญาโรจน์

รายนามผู้บริจาค ๑๐,๐๐๐ บาท

๑. คุณศิริวรรณ กฤษณะสมิต

๒. พันตรี นรวิทย์ - คุณเสริมสุข ปัทมสถาน

๓. คุณปราณี ทัพเป็นไทย

รายนามผู้บริจาค ๘,๕๐๐ บาท

๑. คุณปัทมาวดี วรรณมมาน

รายนามผู้บริจาค ๕,๐๐๐ บาท

๑. คุณอัจฉริยา เกตุทัต และครอบครัว

๒. ด.ช. ศุภเกษม เกษมศรี ณ อยุธยา

๓. ด.ญ. ณัฐภรณ์ เกษมศรี ณ อยุธยา

๔. คุณสุมิตร สาระ

๕. คุณรุจิมาภัทร์ สาระ

รายนามผู้บริจาค ๔,๕๐๐ บาท

๑. ศรีธนาเฟอร์เฟคท์จำกัด

รายนามผู้บริจาค ๓,๑๐๐ บาท

๑. ดร.พัฒน์ อุดมกะวานิช

รายนามผู้บริจาค ๓,๐๐๐ บาท

๑. คุณภัทรา - คุณวิฑูร ศิลาอ่อน

๒. คุณเยาวลักษณ์ วรรณนะพิศิษฐ์

รายนามผู้บริจาค ๒,๖๐๐ บาท

๑. คุณแม่สมใจ นคร และญาติมิตร

รายนามผู้บริจาค ๒,๕๐๐ บาท

๑. คุณสุชาติ-สุภาพ ตนะดุลย์

รายนามผู้บริจาค ๒,๒๐๐ บาท

๑. คุณอัสสเดช-แปง คงศิริ, คุณนันทศิริ วุฑฒินันท์, คุณนคร-ต๊อบ ตามไทย

รายนามผู้บริจาค ๒,๐๐๐ บาท

๑. คุณพรทิพา ดวงทวีทอง	๒. คุณทัศนีย์ โชคเจริญรัตน์ และคณะ
๓. คุณสมจิตต์ สิทธิชัย	๔. คุณศิริพร ชูดีปาโร
๕. คุณศุภกรรัตน์ ภูริวัฒน์	๖. คุณเยาวลักษณ์ กัณฐรัตน์ และคณะ
๗. คุณเพ็ญพรรณ วิสุทธิ ณ อยุธยา	๘. คุณผาสุข กฤษณะสมิต
๙. คุณปวีศา มโนสุทธิ	

รายนามผู้บริจาค ๑,๘๐๐ บาท

๑. คุณสุรศักดิ์ ดุษฎีเมธา

รายนามผู้บริจาค ๑,๗๐๐ บาท

๑. คุณพรรณนิภา หลินปิยวรรณ

รายนามผู้บริจาค ๑,๕๐๐ บาท

๑. คุณสุย หลินปิยวรรณ

รายนามผู้บริจาค ๑,๑๘๐ บาท

๑. เจ้าหน้าที่ในฝ่ายการตลาดผลิตภัณฑ์บริหารเงิน บมจ. ธนาคารกสิกรไทย

รายนามผู้บริจาค ๑,๐๐๐ บาท

๑. พระมหาชโล ปิยาจาโร	๒. พระสมโภช สุเมโธ
๓. พระมหาสิน เอกคฤจิตโต	๔. พระมหาสันติภาพ เหมวงโมณ
๕. คุณดาวินีย์ บุญวรรณ	๖. คุณบุพผา หัตถกิจจำเริญ
๗. คุณสุนีย์ ลีวิริยเลิศ	๘. คุณผยอง ศรีวินิช
๙. คุณพิชิต - คุณวิวิญญา ภัทรวิมลพร	๑๐. คุณชาญชัย วีระประดิษฐ์ศิลป์
๑๑. คุณย้ง - คุณบุษกร แซ่จึ้ง	๑๒. คุณศิริวุฒิ กาญจนกิจ
๑๓. คุณธนดล - คุณชนมน - ด.ญ.จิตตา - ด.ช.ฐาณิต หาญอมรเศรษฐ์	

๑๔. คุณเปรมจิตต์ วัฒนประเสริฐ	๑๕. คุณธานีินทร์ อังสุรังษี
๑๖. คุณประภากร ทองเทพไพโรจน์	๑๗. ครอบครัว “มหาสุวรรณ”
๑๘. คุณพยาม เจริญวัย และครอบครัว	๑๘. ท.พญ. รัตนาวดี บุปผาเจริญสุข
๒๐. คุณสุเทพ - คุณอัมพร เหลืองณะลาภีร์	๒๑. คุณพงษ์ศักดิ์ - คุณปิยวรรณ ปิยาภิชาติ
๒๒. คุณมาลี พงษ์พรต	๒๓. คุณผาณิต เจตน์จิราวัฒน์
๒๔. รศ.ดร. ลัดดา กิติวิภาส	๒๕. ครอบครัวอาทินันท์
๒๖. คุณเกยูร อัสสกุล	

รายนามผู้บริจาค ๘๘๓ บาท

๑. นางจินตนา พีชธงชัย

รายนามผู้บริจาค ๕๐๐ บาท

๑. พระสมพงษ์ หิริธมโม	๒. พระเดช ธีรจิตโต
๓. พระครูธรรมธราช วัชรโ	๔. พระประวิทย์ กิตติคุณ
๕. พระมหาชูศักดิ์ สทนต์มาลงกาโร	๖. พระพิเชษฐ เตชธมโม
๗. สามเณรสมพร ไชย์โย	๘. คุณปราณี บุปผาเจริญสุข
๙. คุณยุพา ตรีทิพย์สถิตย์	๑๐. คุณจิราพร มัลลิกะมาลย์
๑๑. คุณปิ่นมณี จักรแสงชัยโชติ	๑๒. คุณบุญภา ปันฑุรอำพร
๑๓. คุณจิราภา ทรัพย์ทวีชัยกุล	๑๔. คุณสมใจ สนั่นแจ้ง
๑๕. คุณเจตน์ ต้นปรียะชญา	๑๖. น.ส. สุทธิดา แก้วขจร
๑๗. คุณลักขณา วงศ์ศิริ	๑๘. คุณศรีศุภร์ นิลกรรณ
๑๙. น.ส. พัชมนต์ แซ่ไคว้	๒๐. คุณเรวดี พงษ์บุญศิริกุล และครอบครัว
๒๑. น.ส. ระจิต วัฒนลำพูน	๒๒. น.ส. อัมภา ศรีวิสัย
๒๓. คุณจารุณี ไชยชาญ	๒๔. คุณนงคิณช ศรีธนาอนันต์
๒๕. คุณจิตริณี ต้นสกุล	๒๖. คุณสุรเดช เกียรติธนากร
๒๗. คุณดวงมาลา มะกรูดทอง	๒๘. คุณธนิดา โฆษิตาตล
๒๙. น.ส. จริยา วีระพันธ์เทพา	๓๐. แม่ชื่อรพรรณ เชี่ยวชาญ
๓๑. คุณอรุณ วชิรา	๓๒. คุณบุญชูร ภวจันทร์รัศมี
๓๓. คุณแววมยุรี ราชพัฒน์	๓๔. คุณอึ้งกวาง แซ่ลิ้ม
๓๕. คุณแม่ชื้อ แซ่เฮ็ง	๓๖. คุณเนติวัฒน์ อรรถวุฒิศิลป์และลูกศิษย์ ABAC

๓๗. คุณสมพร - คุณกมล แซ่ลิ้ม

๓๘. ด.ช.โพธิญาณี ลำไย

๓๙. คุณไทรรงค์ มาลาภิรมย์

๔๐. คุณวิศิษฐ์ - คุณวาสนา - คุณณัฐพงศ์ อรรถวุฒิศิลป์

รายนามผู้บริจาค ๔๐๐ บาท

๑. คุณไพจิตร หิรัณยวนิชย์

๒. คุณจินดา เมนะเศรต

รายนามผู้บริจาค ๓๐๐ บาท

๑. สามเณรอนุชน คำมี

๒. สามเณรสมจิตร อุดร

๓. ผศ.ศิวพร ชัยประสิทธิ์กุล

๔. คุณเดี่ยว แซ่พั้ว

๕. คุณพิเชษฐ กล่อมจิต

๖. คุณกัลยา แก้วขจร

๗. คุณทัศนีย์ รุจจนพันธ์ุ

๘. คุณนวลจันทร์ ปราเหนือ

๙. คุณกฤษณา สิทธิรักษ์

๑๐. ผู้ไม่ประสงค์ออกนาม

รายนามผู้บริจาค ๒๐๐ บาท

๑. รศ.เพ็ญศรี รังสิยางกูล

๒. คุณประณีต วิบูลยประพันธ์

๓. พ.ท.หญิง มารศรี พิบูลย์ฤกษ์

๔. คุณวิไล สีสรรพ

๕. คุณสมิทธิ์ พนมยงค์

๖. จ.ส.อ.หญิง สุภาภรณ์ เครือประเสริฐ

๗. คุณศรমন อิงคตานุวัฒน์

๘. คุณสุภาภาพร หลายเจริญทรัพย์

รายนามผู้บริจาค ๑๐๐ บาท

๑. คุณน้อย วิชัยดิษฐ์

๒. คุณบุญยงค์

๓. คุณวงศา

๔. คุณกรรภิรมณ์ ชัยรัตอุดมกุล

๕. คุณสุทธิวัฒน์ เสรีรัตน์

๖. คุณพิศมัย เรศจะโปะ

รวมยอดบริจาคทั้งสิ้น

๕๙๕,๙๘๐ บาท

ค่าพิมพ์

๕๘๐,๐๐๐ บาท

เหลือค่าพิมพ์

๑๕,๙๘๐ บาท

ปัจจัยที่เหลือนำไปใช้ในการจัดหาอุปกรณ์การพิมพ์ เช่น คอมพิวเตอร์ และอื่นๆ

ปทรูปสิทธิบัญญัติ

คัมภีร์อธิบายปทรูปสิทธิปกรณ์ เล่ม ๑

แปลและอธิบาย พระคัมภีร์สาราภิงค์

วัดท่ามะโอ ตำบลเวียงเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง

ISBN 974-92799-0-5

จัดพิมพ์ เนื่องในโอกาสครบ ๓๐ ปี การก่อตั้งสำนักเรียนบาลีใหญ่วัดท่ามะโอ
พฤศจิกายน ๒๕๕๗

จำนวนพิมพ์ ๒,๐๐๐ เล่ม

คอมพิวเตอร์/รูปเล่ม

พระมหานรินทร์ ภาณวีโร

พิมพ์ที่ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์

๔๔/๘๐-๘๑ ซอยบุญมงคล ถนนก้านหินแม่น้ำ แขวงบางขุนเทียน

เขตจอมทอง กรุงเทพมหานคร ๑๐๑๕๐

โทรศัพท์ ๐-๒๘๐๒-๑๑๔๒

โทรสาร ๐-๒๘๐๒-๑๑๔๓